

DÜNYA ƏDƏBİYYATI
KLASSİKLƏRİ

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İlham Əliyevin
**“Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin
əsərlərinin Azərbaycan dilində nəşr edilməsi
haqqında” 2007-ci il 24 avqust tarixli
sərəncamı ilə nəşr olunur.**

“Şərq-Qərb”
Bakı – 2010

Victor
HUGO

MISÉRABLES

V

NOTRE-DAME DE PARIS

V i k t o r
HÜQO

1802–1885

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ
üç cİLDDƏ

III CİLD

SƏFİLLƏR
V hissə

PARİS NOTR-DAM KİLSƏSİ

“Şərq–Qərb”
Bakı – 2010

ISBN 978-9952-448-69-6

Tercüme edənlər: Beydulla Musayev
Mikayıl Rəfli

Rədaktor: İlham Çərkezoğlu

Korrektor: Lətafət Səmədova

Bədii tərtibat və
dizaynın müəllifi: Tərhan Qorçu

Kompüter düzümü: Hikmət Aydınəoğlu
Həsən Yaqubov

*Bu kitab "Viktor Hūqo. Səfillər. Bəşinci hissə"
(Bakı, "Əndər", 2005) və "Viktor Hūqo. Paris
Notr-Dam kilsəsi" (Bakı, "Şərq-Qərb", 2007)
nəşrləri əsasında çapa hazırlanmışdır*

**Viktor Hūqo. Seçilmiş əsərləri, üç cildə, III cild
("Səfillər", V hissə; "Paris Notr-Dam kilsəsi").**

Bakı: "Şərq-Qərb", 2010, 816 səh.

Mətn: Bakı Sıavyan Universiteti, "Kitab aləmi" NPM, 2010

Bədii tərtibat, səhifələnmə: "Tutu" nəşriyyatı, 2010

© "Şərq-Qərb" ASC, 2010

Sæfillər

V hissə

JAN VALJAN

Viktor Hüqo

DÜNYA ƏDƏBİYYATI KLASSIKLƏRİ

Birinci kitab

DÖRD DİVAR ARASINDA MÜHARİBƏ

Birinci fəsil

SENT-ANTUAN CİVARINDAKI XARİBDA, TAMPL CİVARINDAKI STSİLLA BARRİKADASI

İctimai xəstəliklər tədqiqatçısının qeyd edə biləcəyi iki ən çox yaddaqalan barrikada bu kitabda təsvir olunan hadisələrin baş verdiyi dövrə aid deyil. Qorxunc dövrün, bir növ, simvolu olan bu barrikadalar 1848-ci ilin faciəli iyun üsyanında, sanki, yer altından çıxmışdı, bu üsyan tarixinin şahid olduğu bütün küçə vuruşmalarının ən böyüyü idi.

Bəzən elə olur ki, qara camaat – bu böyük qiyamçı – hətta yüksək prinsiplər əleyhinə, azadlıq, bərabərlik, qardaşlıq əleyhinə, seçki hüququ əleyhinə, ali xalq hakimiyyəti əleyhinə çıxır, məyusluq, kədər, boşa çıxmış ümidlər, təşviş, məhrumiyyət, üfunət, cəhalət, nadanlıq girdabından qalxaraq üsyan edir; elə də olur ki, avam camaat xalqa müharibə elan edir.

Sərsərilər ictimai hüquqa hücum edir; oxlokratiya demosun üzərinə qalxır.

Bu günlər müsibətli günlərdir; bu cür ağılsızlığın özündə də həmişə bir qədər ədalət olur; belə bir duel adamın öz-özünü öldürməsinə bənzəyir; “sərsərilər”, “qara camaat”, “oxlokratiya”, “avam camaat” kimi təhqiredici sözlər, əfsus ki, əzab çəkənlərin deyil, hökumətlərin edənlərin, bədbəxt edilmiş məzlumların deyil, imtiyazlıların müqəssir olduğunu sübut edir.

Mənə gəlincə, mən bu sözləri ürək ağrısı ilə və hörmətlə söyləyirəm, çünki fəlsəfə bu sözlərə uyğun olan hadisələrin dərinliyinə varsa, orada çox vaxt əhəmiyyətsiz şeylərlə bərabər, böyük şeylər də görür. Afinada oxlokratiya vardı, gezlər Hollandiyanı yaratdı; plebeylər dəfələrlə Romanı xilas etmişlər, qara camaat İsanın ardınca getmişdir.

Hansı mütəfəkkir cəmiyyətin səfalətində yaşayan təbəqələrinin əzəməti haqqında bəzən düşünməmişdir?!

Bu qara camaat, bütün yoxsullar, sərsərilər, səfillər içərisindən həvvarilər, din yolunda əzab çəkən müqəddəs adamlar çıxmışdır; Müqəddəs İyeronim bu sirli "*Fex urbis, lex orbis*" kəlamını söyləyəndə, yəqin ki, bu qara camaatı, bütün bu yoxsulları, sərsəriləri, səfilləri düşünmüşdür.

Əzab çəkən, qanı tökülən bu qara camaatın həyəcanı, onun öz həyatı üçün zəruri olan prinsiplər əleyhinə mənasız qiyamı, onun qanunsuz hərəkəti – dövləti yıxmaq təşəbbüsüdür, buna görə də bu qiyam yatırılmalıdır. Vicdanlı adam bu işə girir, qara camaatı istədiyi üçün onunla mübarizəyə başlayır. O, qara camaata qarşı dursa da, ona böyük rəğbət göstərir! Onu dəf etsə də, ona böyük hörmət bəsləyir! Burada da biz nadir hallardan biri ilə üz-üzə gəlirik: biz haqlı hərəkət etdiyimiz halda təşviş duyuruq və sanki, işi sona yetirməyə qərarımız çatmır; biz inad edirik, çünki bu, zəruridir, lakin təmin olunmuş vicdanımız kədərlənir; biz öz vəzifəmizi yerinə yetiririk, lakin qəlbimiz sızıldayır.

Bir şeyi qabaqcadan qeyd etməliyik: 1848-ci ilin iyun hadisəsi müstəsna bir hadisə idi, bu hadisə tarix fəlsəfəsinin təsnifinə çox az uyğun gəlir. O yerdə ki bu eşidilməmiş, görünməmiş qiyamdan söhbət gedir, onda yuxarıda dediyimiz bütün sözləri geri götürməliyik, çünki bu qiyamda öz hüququnu tələb edən əməyin müqəddəs qəzəbi özünü göstərirdi. Qiyamı yatırtmaq lazım gəldi, bunu vəzifə tələb edirdi, çünki qiyam respublikanı təhlükə altına alırdı. 1848-ci ilin iyun qiyamı əslində nə idi? Bu, xalqın öz-özünə qarşı üsyanı idi.

O şey ki əsas məzmununa aiddir, ondan bəhs etmək mətləbdən uzaqlaşmaq deyil; buna görə də qoy bizə icazə verilsin, oxucuların diqqətini az da olsa, öz mahiyyəti etibarilə yeganə olan iki barrikadaya cəlb edək, biz indicə bu barrikadaların adını çəkmişdik, həm də onlar bu silahlı üsyan üçün çox səciyyəvidir.

¹ Romanın rəzaləti dünyanın qanunudur. (*lat.*)

Bu barrikadalardan biri Sent-Antuan civarı qarovulxanasının qabağını kəsirdi, o birisi Tampl civarına gələn yolu qoruyurdu. Kim ki iyunun aydın, mavi səması altında qurulan vətəndaş müharibəsinin yaratdığı bu qorxunc barrikadaları görüb, onları heç vaxt unutmayaqdır.

Sent-Antuan barrikadası çox nəhəng barrikada olub, üçmərtəbəli ev hündürlüyündə idi, eni də yeddi yüz futa çatırdı. O, Sent-Antuan civarının qabağını, yəni üç küçənin ağzını başdan-başa tuturdu; bu barrikada kələ-kötürdü, dəlik-deşikdi, diş-dişdi, kəsik-kəsikdi, onun mağzala oxşayan böyük deşikləri vardı; o, daş yığınlarına əsaslanırdı, bu, onu istehkama çevirirdi; onun bəzi yeri əyri şəkildə qabağa çıxırdı. Sent-Antuan civarı evlərinin iki hündür tini onu arxa tərəfdən möhkəm qoruyurdu; o, vaxtilə 14 iyulu görəndə dənşətli meydanın bir tərəfində nəhəng sədd kimi yüksəlirdi. Barrikadaların, sanki, ulu babası olan bu barrikadanın dal tərəfində on doqquz barrikada bir-birinin ardınca küçələrin içərisinə doğru uzanırdı. Şəhər ətrafında yaşayan camaatın çəkdiyi dənşətli əzabı hiss etmək üçün həmin barrikadanı uzaqdan görmək kifayət idi, onların çəkdiyi əzab elə bir dərəcəyə gəlib çatmışdı ki, bu zaman ehtiyac fəlakətə çevrilir. Bu barrikada nədən qurulmuşdu? Bəziləri deyirdi ki, bu barrikada ancaq bu məqsəd üçün viran edilmiş üç altımərtəbəli evin söküntülərindən qurulmuşdur. Bəziləri də deyirdi ki, onu xalq qəzəbinin möcüzəsi yaratmışdır. Söküntülərdən qurulmuş bu barrikada, nifrətdən əmələ gələn bir şey kimi, adamı qüssələndirirdi. Soruşa bilərlər ki, bunu kim qurmuşdur? Soruşa da bilərlər ki, bunu kim dağıtmışdır? Bu barrikadanı şiddətli qəzəbin coşqun ilhamı yaratmışdı. Dayan! Bax, bu – qapı! Bu – dəmir barmaqlıq! Bu – talvar! Bu – çərçivə! Bu – sınımış manqal! Bu – çatlamış küpə! Hamısını ver gəlsin, tulla gəlsin! Hamısını itələ bəri, dart bəri, alt-üst elə, sındır, yıx, dağıt! Qənbər daşını, çınqılı, dirəyi, dəmir tiri, əsgü-üsgünü, sınımış pəncərə şüşəsini, üzü soyulmuş stulları, kələm kötüyünü, cındır paltarları, zirzibili lənətlə, qarğışla üst-üstə tökükdülər. Bu həm əzəmətli, həm də əhəmiyyətsiz bir şey idi. Bu, əzəli xaosun təqlidi idi, onu yoxsulluq bir anda yaratmışdı. Kütlə ilə atom bir-birinə qarışmışdı; bir parça divarın yanında dəlik-deşik olmuş qab görünürdü – bu, müxtəlif qırıntıların qorxunc qardaşlığı idi; Sif öz qayasını, Əyyub öz saxsı qabını bura atmışdı. Bu şeylərin hamısı bir

yerdə adamı dəhşətə gətirirdi. Bu, lütlər Akropolu idi. Onun döşündə aşırılmış arabalar görünürdü; dalı üstə çevrilmiş yekə bir araba bu qiyamçı simada çapıq yerinə oxşayırdı; qiyamçılar atları açılmış bir omnibusu gülə-gülə barrikadanın lap təpəsinə qaldırmışdılar, sanki, bu vəhşicəsinə istehkamı quran adamlar faciə ilə əyləncəni birləşdirmək istəmişdilər; omnibusun dişləsi yuxarı qalxmışdı, elə bil ki, səmadan bir cüt atın enib ona qoşulacağını gözləyirdi. Qiyam dalğalarının qurduğu bu nəhəng təpə, Ossanın Pelion üzərinə qalaqlandığı kimi, bütün inqilablarda – 93-cü ilin 89-cu il üzərinə, 9 termidorun 10 avqust üzərinə, 18 brümerin 21 yanvar üzərinə, vandemyerin prerial üzərinə, 1848-ci ilin 1830-cu il üzərinə qalaqlandığını xatırladırdı. Meydan buna layiq idi, barrikadanın da Bastiliyanın məhv olduğu yerdə meydana gəlməyə haqqı vardı. Okean sədd qurmuş olsaydı, mütləq belə bir sədd qurardı. Məddin qəzəbi bu biçimsiz bəndə öz təsirini göstərmişdi. Hansı məddin? Qara camaatın – elə bil ki, siz daşa dönmüş fəryadı görürsünüz, elə bil ki, siz coşqun tərəqqinin gözə görünməyən nəhəng bal anılarının vızılısını eşdirirsiniz; bu, arı pətəyi üzərində anların vızılısını xatırladır. Bu, keçilməz sıx meşə idimi? Ya əyyaşlar eys-ışrətinin izi idimi? Ya qala idimi? Adama elə gəlirdi ki, divanəlik bunu qala çırpıntısı ilə yaratmışdır. Bu istehkamda bir iyrençlik, bu xaosda Olimp əzəməti vardı. Orada-burada, bu qorxunc qatma-qarışıqlıq içərisində taxtapuş çatıları, divar kağızı yapışdırılmış mansarda bucaqları, şüşəsi sınımamış, çınqıl arasına atılmış, top atəşini gözləyən pəncərə çərçivələri, ev damlarından qoparılmış novçalar, çoxlu şkof, stol, oturacaq, dilənçilərin belə rədd etdiyi, üzərində qəzəb və dağınıq izləri görünən müxtəlif köhnə ev avadanlığı gözə çarpırdı. Demək olardı ki, ağacdan, dəmirdən, misdən, daşdan düzəldilmiş bu köhnə-kürüş şeylər xalqın tör-töküntüsüdür. Sent-Antuan civarı bunları nəhəng bir süpürgə ilə evdən bayıra artmış, öz yoxsulluğundan bu barrikadanı yaratmışdı. Edam kötöklərini xatırladan tir başları, qırılmış zəncirlər, dar ağacına bənzər atqı tirləri, çınqıl arasına atılmış çarxlar anarxiyanın bu mənzilini qədim zamanda xalqların məruz qaldığı bütün işgəncələrin dəhşətli kabusu ilə doldururdu. Sent-Antuan barrikadası hər şeyi silaha çevirmişdi: vətəndaş müharibəsinin cəmiyyətin başına yağdıra biləcəyi hər şey oradan çıxırdı; bu, vuruşma deyil, qəzəb çılğınlığı idi. Bu istehkamı müdafiə edənlər karabinlərə, o cümlədən

bir neçə müşketə şüşə qəlpələri, sümük qırıntıları, düymə, hətta gecə stolları ayaqlarındakı xırda çarxları doldurub atırdılar; bu çarxlar çox təhlükəli idi, çünki misdən düzəldilmişdi. Barrikada hirsənərək özündən çıxmışdı. Göylərə şiddətli fəryad yağdırırdı. Bəzən onun üstünü camaat coşqun sel kimi bürüyür, üzərində saysız-hesabsız qızgın insan başları yüksəlirdi, sanki, o, onu mühasirə edənləri ələ salırdı; insanlar onun hər yerində qarışqa kimi qaynaşırdı; o, sanki, qabarmışdı – tufəng, qılınc, ağac, balta, nizə, süngü onun belində tikan kimi biz-biz dururdu; böyük qırmızı bayraq havada dalğalanırdı. Barrikadadan komanda bağırtıları, döyüş nəğmələri, təbil səsləri, qadın ağlayışı, acından ölənlərin dəhşətli gülüşləri eşidilirdi. Bu barrikadanın ucu-bucağı yox idi; o, həyatla dolu idi, o, skat balığının beli kimi qığılcım saçırdı. İnqilabın ruhu bu zirvənin üzərində bulud kimi yüksəlirdi; orada xalq səsi tann səsi kimi guruldayırdı; bu nəhəng zibil yığınında, sanki, qəribə bir əzəmət vardı. Bu həm zirzibil yığını, həm də Sinay idi.

Yuxarıda dediyimiz kimi, barrikada inqilab naminə vuruşurdu. Kim ilə vuruşurdu? İnqilabın özü ilə. Qarışıqlıqdan, təlaşdan, təsadüfdən, anlaşılmazlıqdan, bilməməzlikdən törənən bu barrikada Müəssislər məclisi ilə, xalqın baş hakimiyyəti ilə, ümumi seçki hüququ ilə, millətlə, Respublika ilə üz-üzə durmuşdu; Karmanyola Marselyezanı döyüşə çağırırdı.

Bu, ağılsız, lakin qəhrəmancasına çağırışdı, çünki bu köhnə şəhər civarının özü qəhrəman idi.

Şəhər civarı və istehkam bir-birini saxlayırdı. Şəhər civarı istehkama istinad edirdi, istehkam şəhər civarına arxalanırdı. Bu nəhəng barrikada bir qaya kimi yüksəlirdi. Afrika yürüşlərində şöhrət qazanan generalların strategiyası bu qayaya dəyib parçalanırdı. Barrikadanın bütün çökəkləri, çıxıqları, şişləri, donqarları tüstü dumanı içərisində onun üz-gözünü turşutması, dəcəlli, istehzası kimi görünürdü. Top saçması onun biçimsiz kütləsi içərisində ilişib qalırdı, top gülləsi itib-batırdı, mərmilər ancaq deşikləri deşirdi; xaosu topa tutmağın nə mənası vardı? Müharibənin ən dəhşətli səhnələrinə adət edən qoşun da bu qaban kimi qıllı, dağ kimi iri əjdahaya oxşayan istehkama təşvişlə baxırdı.

Kim cəsarət edib Daleman mağazası vitrininin əmələ gətirdiyi çıxıntının o tərəfinə, Şato-d'O yaxınlığında bulvara çıxan Tampl

küçəsi tininə baxsaydı, o, buradan iki yüz addım uzaqda, kanalın o tayında, Belvil civarı ilə qalxan küçənin yuxarı başında ikimərtəbəli ev hündürlüyündə qərribə bir divar görərdi. Divar düz xətlə küçənin sağ tərəfindəki evləri sol tərəfindəki evlərlə birləşdirirdi, elə bil ki, küçə özü etibarlı bir sipər yaratmaq üçün ən hündür divarını geri çəkmişdi. Bu, yonma daşdan hörülmüş bir divar idi. Bu düz, hamar, dik divar hörüləndə daşlar iplə diqqətlə düzəldilmiş, günyə ilə ölçülmüşdü, şaqulla yoxlanmışdı. O sementlənməmişdi, lakin bəzi Roma divarları kimi bu, onun düzgün memarlıq quruluşuna xələl gətirmirdi. Onun qalınlığını hündürlüyünə görə təsəvvür etmək olardı. Divarın karnizi bünövrəsiylə tamamilə uyğun idi. Onun boz səthində, müəyyən aralıqla, qara xətt kimi güclə nəzərə çarpan mazğallar görünürdü; mazğallar bir-birindən eyni dərəcədə aralı idi. Küçə başdan-başa bomboşdu, bütün pəncərələr, qapılar bağlı idi, küçənin lap içərilərində isə küçəni dalana döndərən bu sakit, lal divar yüksəlirdi. Divarın üstündə heç kəs görünmürdü, səs də eşidilmirdi: nə çığırtı vardı, nə hay-küy, nə də hənirti. O, sanki, məqbərə idi.

İyunun parlaq günəşi bu qorxunc istehkama işıq saçırdı.

Bu, Tampl civarının barrikadası idi.

Ən cəsarətli adamlar da bu yerə yaxınlaşanda, əsrarəngiz bir xəyal kimi yüksələn bu barrikadanı görəndə mat qalır, fikrə gedirdi. Burada hər şey düz xətt üzrə, diqqətlə, çox möhkəm, simmetrik qurulmuşdu, həm də məşum idi. Burada elm sehlərlə birləşmişdi. Adama elə gəlirdi ki, bu barrikadanı yaradan ya həndəsə alimidir, ya da kabusdur. Adam ona baxanda ixtiyarsız olaraq səsini yavaşıdırırdı.

Arabir ya əsgər, ya zabit, ya da hökumət adamı bu boş küçəni keçəndə nazik bir səs, bir viyılı eşidilərdi, küçəni keçən adam da ya yaralı, ya da ölmüş halda yerə yıxılardı. Bu adam küçəni keçə bilseydi, atılan güllə bağlı pəncərə qapısını deşib keçər, divarın kərpicləri, ya suvağı arasında ilişib qalardı. Bəzən top saçması da atılardı. Barrikada döyüşçüləri iki parça çuqun qaz borusunun bir tərəfinə kilkə və gil tutaraq, iki balaca top düzəltmişdilər. Bantı boş yerə sərf etmirdilər, atılan güllələr hədəfə dəyirdi. Orada-burada meyitlər sərilib qalmışdı, daş yolda qan gölməçəsi görünürdü. Küçənin ortasında bir ağ kəpənək uçurdu, bu, indi də mənim yadımdadır. Yay idi, yayın da öz dövrəni var.

Ətrafdakı evlərin darvazalarının altı yaralılarla dolu idi.

Hər adam özünü gözə görünməyən düşmənin hədəfi hiss edirdi, bilirdi ki, bütün küçəni başdan-başa güllə tutur.

Kanalın donqar körpüsü arxasında, Tampl qarovlxanasının yanında hücum üçün sıraya düzülmüş əsgərlər qaşqabaq tökərək, ölüm saçan bu sakit, duyğusuz, qorxunc istehkama diqqətlə baxırdılar. Onlardan bəzisi sürünə-sürünə, kiverlərini göstərməməyə çalışaraq körpü qövsünün yarısına qədər gəlirdilər.

Monteynar adlı qoçaq bir polkovnik daxilən qorxu hiss etsə də, fərəhlə barrikadaya baxırdı. O, deputatlardan birinə dedi: “Gör nə gözəl qurulmuşdur! Heç bir daş o biri daşlardan qabağa çıxmamışdır. Elə bil ki, farfordandır!” Elə bu anda güllə onun döşündəki ordeni deşdi, o, yerə yıxıldı.

Əsgərlər çıxırırdılar: “Qorxaqlar! Hünəriniz var, özünüzü göstərin! Qoyun bir sizə baxaq! Hə, cəsərət eləmir! Gizlənilir!” Tampl barrikadasını səksən adam on min adamdan müdafiə edirdi, bu barrikada üç gün davam gətirdi. Dördüncü günü Zaaç və Konstantin ətrafında gedən vuruşma kimi, hücum edən düşmən evlərə soxuldu, evlərin damına qalxdı, barrikadanı tutdu. Bu səksən “qorxaq”dan biri də qaçmadı, heç qaçmaq fikrinə düşmədi, barrikadanın rəisi Bartelemidən başqa hamısı öldürüldü; bu Bartelemidən sonra bəhs olunacaqdır.

Sent-Antuan barrikadası adamı göy gurultusu kimi nəritilənilə, Tampl barrikadası öz sükutu ilə heyrətə salırdı. Dəhşətlə uğursuzluq arasında necə fərq varsa, bu iki istehkam arasında da elə fərq vardı. Onlardan biri, elə bil, vəhşi heyvan sifəti, o birisi vəhşi heyvan maskası idi.

Əgər möhtəşəm və qorxunc iyun üsyanında hiddətlə sirr birləşirdisə, birinci barrikada əjdaha, ikinci barrikada sfinks kimi təsəvvürdə canlanırdı.

Bu iki qalanı Kurne və Bartelemi adlı iki adam yaratmışdı. Kurne Sent-Antuan barrikadasını, Bartelemi Tampl barrikadasını qurmuşdu. Bu barrikadalardan hər biri onu yaradan adamın xüsusiyyətlərini əks etdirirdi.

Kurne ucaboylu, enlikürekli, sağlambədənli, iriyumruqlu, təmizürəkli, cəsərtlə bir adamdı; onun zəhmli baxışlarında məqsəd aydınlığı ifadə olunurdu. O, qoçaq, qətiyyətli, tez acıqlanan, davakar bir adamdı, eyni zamanda, onun kimi xoştəbiətli adam olmazdı,

döyüşçülərin də ən təhlükəlisi o idi. Mühəribə, mübarizə, vuruşma onun ürəyindəndi, onu sevindirirdi. O, bir zamanlar donanma zabiti olmuşdu. Kurnenin hərəkətlərindən, səsindən hiss olunurdu ki, o, okeanlar övladı, fırtınalar yavrusudur. Döyüşə o, qasırğa kimi girirdi. Dantonun Herkulesə oxşar cəhətləri olsa da, ilahi mənşəyi yox idi. Kurnenin Dantona oxşar cəhətləri olsa da, dahiliyi yox idi.

Bartelemi isə solğunbənzli, arıq, görkəmsiz, qaradınmız bir adamdı; o, faciə təleyi olan qaməni xatırladırdı. Bir gün polis nəfəri ona bir sillə vurur, o da polis nəfərini izləyir, güdür, öldürür, on yeddi yaşında ikən katorqaya göndərilir. Oradan qayıdanda barrikada qurur.

Keyli sonra, onlar Londonda sürgündə ikən qəza-qədərin işi belə gətirir ki, Bartelemi ehtirasla əlaqədar olan qəribə bir işə düşərək edam edilir – onu boğazından asırlar; bu, elə bir müsibətdi ki, fransız məhkəməsi bunda təqsiri yüngülləşdirən bir hal, ingilis məhkəməsi isə ancaq adam öldürmək görürdü. Bartelemi, heç şübhəsiz, istedadlı adamdı, bəlkə də, o, böyük əqlə malik idi, lakin bizim ictimai quruluş elə nöqsanlıdır ki, bu bədbəxt maddi məhrumiyətlər nəticəsində və əxlaq cəhətdən aşağı səviyyədə durduğundan, həyatını Fransada katorqa ilə başladı, İngiltərədə dar ağacı ilə qurtardı. O, həmişə bir bayraq qaldırırdı – o da qara bayraq idi.

İkinci fəsil

UÇURUMDA SÖHBƏTDƏN BAŞQA AYRI NƏ ETMƏK OLAR?

İnqilaba gizli hazırlaşmaq üçün on altı il az vaxt deyildi. 1848-ci ilin iyunu 1832-ci ilin iyununa nisbətən çox şey öyrənmişdi. Şanvereri küçəsindəki barrikada, yuxarıda təsvir etdiyimiz iki nəhəng barrikadaya görə, onun ancaq ilk şəkli, ancaq rüşeymi idi, lakin Şanvereri küçəsindəki barrikada öz vaxtına görə dəhşətli idi.

Qiyamçılar Anjolasın nəzarəti altında gecədən öz faydaları üçün istifadə etdilər. Marius daha heç bir şeyə əhəmiyyət vermirdi. Barrikada nəinki bərpa edilmiş, hətta böyüdülmüşdü də. Onun hündürlüyünü iki fut qaldırmışdılar. Daş yola sancılmış dəmir

çubuqlar ələ alınmış nizəni xatırladırdı. Oradan-buradan gətirilmiş və barrikadanın bayır tərəfinə tökülmüş köhnə-kürüş şeylər ona daha artıq qatma-qarışıq bir şəkil verirdi. Ustalıqla qurulmuş bu istehkam iç tərəfdən düz bir divar, bayır tərəfdən keçilməz, qalın meşə kimi idi.

Qənbər daşından düzəldilmiş pilləkəni təmir etdilər; indi bu pilləkənlə qala divarın üstünə çıxan kimi istehkamın üstünə çıxmaq olurdu.

Barrikadanı qaydaya saldılar: aşağı zalın zirzibilini təmizlədilər, mətbəxi sarğı məntəqəsi elədilər, yaralıların yarasını bağladılar, yerə, stolların üstünə tökülən bantı yığdılar, güllə tökdülər, patronları doldurdular, killə diddilər, yerdə atılıb qalan silahları payladılar, istehkamın iç tərəfini səliqəyə saldılar, xırım-xırdanı çıxarıb atdılar, meyitləri bayıra çıxartdılar.

Ölənləri Mondetur küçəsində bir yerə yığdılar: küçə hələ qiyamçılardan əlində idi. Qan rəngi uzun zaman küçənin bu yerində qaldı. Ölənlərin arasında şəhər civarı qoşunlarının dörd nəfər milli qvardiyaçısı vardı. Anjolras tapşırıq verdi ki, onların mundirini çıxarıb saxlasınlar.

Anjolras hamının iki saat yatmasını məsləhət gördü. Onun məsləhəti əmr kimi idi. Lakin onun məsləhətini üç-dörd adam yerinə yetirdi.

Feyi həmin iki saati qarşıdakı evin divarına bu sözləri yazmağa sərf etdi:

Yaşasın xalqlar!

Mismarla daşa həkk olunmuş bu sözləri 1848-ci ildə də oxumaq olurdu.

Üç arvad gecə vuruşmasının kəsilməsindən istifadə edərək yox oldu: yəqin, onlar qaçıb qonşu evdə gizlənmişdilər. Qiyamçılar onların qaçdığını bilib rahat nəfəs aldılar.

Yaralıların çoxu vuruşmada iştirak edə bilərdi, iştirak etmək də istəyirdi. Sarğı məntəqəsinə çevrilmiş mətbəxdə beş nəfər ağır yaralı vardı, onlardan iki nəfəri bələdiyyə qvardiyası əsgəri idi. Onların yarasını hamıdan əvvəl sarıdılar.

Aşağı zalda ancaq Maböf, bir də Javer qaldı: Maböfün üstünə qara örtük atmışdılar, Javeri dirəyə sarımışdılar.

Anjolras dedi:

– Bura meyit damı olacaq.

Şam işığı zalı azca işıqlandırırdı; zəlin dib tərəfində, Javerin bağlandığı atqı tirinə oxşayan dirəyin dalında stol vardı, Maböfün meyiti qoyulmuş bu stolla, dirəyə sarınmış Javer uzaqdan böyük bir xaç kimi nəzərə çarpırdı.

Omnibusun dişləsi atışma zamanı sınısa da, hələ möhkəm dururdu, ona yenə də bayraq keçirmək olardı.

Əsl komandir verdiyi sözü həmişə yerinə yetirir, onu başqalarından fərqləndirən cəhət də budur; Anjolras da belə bir komandir olduğundan, qoca Maböfün güllə ilə dəlik-deşik olmuş, qana bulaşmış paltarını bayraq kimi bu dişləyə bağladı.

Yeməyə daha bir şey yox idi. Nə çörək qalmışdı, nə ət. Əlli adam barrikadada keçirdiyi on altı saatın içində meyhanada az-çox nə vardisa, hamısını yeyib qurtarmışdı. Hər bir vuruşan barrikada gec-tez mütləq “Meduza”nın salı olur. Aclığa dözməkdən başqa ayrı əlac yox idi. İyunun altıncı gününün spartacasına amansız saatları başladı: Sen-Merri barrikadasında Janni əhatə edən və “Çörək! Yeməyə bir şey verin!” deyər çıxıran qiyamçılara o, belə cavab verdi: “Çörəyi neynirsiniz? İndi saat üçdür. Saat dördə bizi öldürəcəklər!”

Yeməyə bir şey olmadığından, Anjolras içməyə də icazə vermədi. Şərabı qadağan elədi, arığı da qiyamçılar arasında bölüşdü.

Zirzəmidə ağı möhkəm bağlanmış on beş şüşə tapdılar. Anjolrasla Kombefer şüşələri yoxladı. Kombefer dedi: “Bu, Hüşlu əminin köhnə ehtiyatlarındandır, o, fəaliyyətə baqqallıqdan başlamışdı”. Bossüə əlavə etdi: “Görünür, çox əla şərabdır, yaxşı ki, Qranter yatıb. O, ayaq üstə olsaydı, bu şüşələri ondan yayındırmaq olmazdı”. Anjolras qiyamçıların narazılığına baxmayaraq, şərabın içilməsini qadağan elədi, əmr etdi ki, şüşələri aparıb qoca Maböfün meyiti olan stolun altına qoysunlar, onlara əl vurmasınlar.

Gecə saat iki radələrində adlar çağırıldı. Barrikadada hələ otuz yeddi adam vardı.

Səhər açılırdı. Qənbər daşları arasına, əvvəlki yerinə sancılmış məşəli təzəcə söndürmüşdülər. Barrikada iç tərəfdən küçənin ortasında hasarlanmış başqa bir həyətə oxşayırdı; məşəl sönəndən sonra o, qaranlığa qarq oldu: yuxarıdan bura, dan yerinin ala-qaran-

lığında, parçalanmış gəmi göyertəsini xatırladırdı. Barrikadanın içində gezişən döyüşçülər kölgə kimi görünürdü. Zülmətin bu məşum yuvası üzərində sükuta qərq olmuş evlərin qaraltısı görünürdü, daha yuxarılarda bacaların tutqun kölgəsi nəzərə çarpırdı. Səma qeyri-müəyyən, füsunkar bir şəkil almışdı: o, sanki, gah ağ, gah da mavi rəngə çalırdı. Quşlar havada fərəhlə cəh-cəh vuraraq uçuşurdular. Üzü şərqə baxan və barrikadanın dayağı olan hündür evin taxtapuşuna bir parça cəhrayı işıq düşmüşdü. Üçüncü mərtəbənin dam pəncərəsində, güllə dəymiş adamın ağ saçını səhər mehi tərpedirdi.

Kurfeyrak Feyiyə dedi:

– Mən məşəli söndürdüyümə sevinirəm; onun işığı məni əsəbiləşdirirdi, o, elə bil, qorxudan havada titrəyirdi. Məşəlin işığı qorxaqların hikməti kimidir: titrədiyi üçün pis işıq saçır.

Səhər şəfəqi quşları oyadan kimi fikirləri də oyadır: hamı danışmağa başladı. Joli dam novçası üstündə bir pişik gördü, bu, onun fəlsəfi mühakimələr yürütməsinə səbəb oldu.

O, həyəcanla dedi:

– Pişik nədir? Pişik təshihdir. Allah-taala siçanı yaradıb dedi: “Dayan, mən səhv elədim”. Sonra pişiyi yaratdı. Pişik siçan səhvinin düzəlişidir. Siçan, sonra da pişik – bunlar məxluqun yoxlanılmış və təshih edilmiş ilk çap vərəqidir.

Tələbələr və fəhlələr Kombeferin başına yığışmışdılar. Kombefer vuruşmada önləndən, Jan Pruverdən, Baoreldən, Maböfdən, hətta Kabükdən, həm də Anjoların amansız kədərindən danışdı. O dedi:

– Harmodi, Aristogiton, Brut, Hereas, Stefanus, Kromvel, Şarlotta Korde və Zand zərbə endirərkən böyük bir əzab duymuşlar. Bizim qəlbimiz çox həssasdır, insan həyatı isə böyük bir sirdir, buna görə də, hətta siyasət və ya azadlıq nöqtəyi-nəzərindən adam öldürdükdə insanın duyduğu peşmançılıq bəşəriyyətə xidmət etmək fərəhindən daha böyük olur.

Söhbət zamanı fikirlər dönə-dönə qəribə şəkillər alır: bir az sonra Kombefer Jan Pruverin şeirlərindən “Georgika”nın tərcüməçilərinin müqayisəsinə keçdi. Rou Kurnanla, Kurnanı Delillə müqayisə etdi; Malfilartın tərcüməsindən ayrı-ayrı parçalar misal gətirdi, xüsusilə Sezarın ölümü haqqında olan gözəl sətirləri söylədi. Sezarın adı çəkildiyi üçün söhbət yenə də Brutun üstünə gəldi.

Kombefər dedi:

– Sezarın öldürülməsi ədalətli işdir. Siseron Sezara qarşı amansız olmaqda haqlı idi. Belə amansızlıq kinli bədguluq deyil, Zoil Homeri, Mevi Vergilini, Vize Molyeri, Pop Şekspiri, Freron Volteri təhqir edəndə, burada həsəd və kinin köhnə qanunu özünü göstərir: dahilər həmişə təqib edilir, böyük adamları həmişə gözümçixdiyə salırlar. Lakin Zoillə Siseron başqa-başqa adamlardır. Brut qılıncıla zərbə endirən kimi, Siseron da fikirlə zərbə endirir. Mən şəxsən ədalətin Brut kimi yerinə yetirilməsinin əleyhinəyəm, lakin qədimdə buna yol verilirdi. Sezar Rubikonu keçməklə, ayrı-ayrı şəxslərə öz adından yüksək vəzifələr verməklə – yüksək vəzifələri ancaq xalq verə bilərdi – senat gələndə ayağa durmamaqla, Yevtropin dediyinə görə, bir padşah kimi, hətta padşahdan da artıq, zalım bir hökmdar kimi hərəkət etmişdi: *redia ac pene turan-nica*¹ Sezar böyük adamdı; bu daha pis, daha doğrusu, bu daha yaxşı: çünki bu daha inandırıcı misal olur. Onun bədənindəki iyirmi üç qılınc yarası məni İsanın üzündəki tüpürçəkdən daha az mütəəssir edir. Sezarı senatorlar qılıncıla öldürdülər. İsanı kölələr şillələdilər. Allahı təhqirin dərəcəsinə görə tanıyırlar.

Bossüə əlində karabin, daş yığını üstündə durmuşdu, hamıdan da yuxarıda görünürdü; o, həyəcanla dedi:

– Ey Kidadeney, ey Mirrin, ey Probalinf, ey gözəl Eantid! Lavrlı ya edapteenlu yunan kimi Homerin şeirlərini söyləmək xoşbəxtliyini kim mənə bəxş edər?!

Üçüncü fəsil

HAVA İŞIQLANDIQCACA ZÜLMƏT ARTIR

Anjolras Mondetur küçəsindən keçərək, divar dibi ilə yavaşca sivişib kəşfiyyata getdi. Heç kəs onun getdiyini görmədi.

Demək lazımdır ki, qiyamçılar böyük ümidlə yaşayırdılar. Axşamkı hücumu müvəffəqiyyətlə dəf etdiklərindən, səhər tezdən ediləcək yeni hücumu indidən etinasızlıq göstərirdilər. Onlar bu hücumu gülə-gülə gözləyirdilər. Onlar öz işlərində haqlı olduqlarına inandıqları

¹ Padşah kimi, az qala, lap zalım hökmdar kimi (*lat.*)

kimi, müvəffəqiyyət qazanacağına da inanırdılar. Bir də ki, heç şübhəsiz, onlara kömək gəlməli idi. Buna onlar qəti əmin idilər. Fransız əsgəri qələbə qazanacağına çox asanlıqla inanır, bu, onun üstün cəhətlərindən biridir; qiyamçılar da belə asanlıqla qalib gələcəklərinə inanaraq, yeni başlanan günü üç müəyyən hissəyə bölmüşdülər. Səhər saat altıda “müvafiq qayda ilə hazırlanmış” polk onların tərəfinə keçəcək, günorta vaxtı bütün Paris üsyan qaldıracaq, gün batanda inqilab olacaqdır.

Onlar dünəndən bəri təhlükə olduğunu xəbər verən Sen-Merri kilsəsi zənglərinin bir an da olsa kəsilməyən səsini eşidirdilər; bu, onu sübut edirdi ki, o biri barrikada, böyük Janna barrikadası hələ dayanıb-durur.

Bütün bu arzuları, ümidləri, şayiələri qiyamçılar, pətəkdə anların davakar vızılısını xatırladan şən və qorxunc pıçılı ilə bir-birinə söyləyirdilər.

Anjolras gəldi. O, ətrafa çökən mənhus qaranlıq içində cəsərlə apardığı kəşfiyyatdan qayıtmışdı. O, qollarını döşündə çarpazlayaraq qiyamçılar arasında gedən qızgın söhbətə bir anlığa dinməz qulaq asdı.

O, səhər şəfəqinin işığında sağlam və tərəvətli görünürdü:

– Parisin bütün ordusu döyüşə hazırdır, – dedi. – Bu ordunun üçdəbiri bizim barrikadanın üstünə gəlmək istəyir. Bundan başqa, milli qvardiya da oradadır. Mən beşinci hissənin kiverlərini, altıncı legionun nişançılarını görə bildim. Bir saatdan sonra bizə hücum edəcəklər. Xalqa gəlincə, o, dünən qiyam etmişdi, bu gün səhər yerindən tərpənməyəcəkdir. Heç bir şeyə ümid etməməliyik, heç bir şey gözləməməliyik. Parisin heç bir cıvarı, heç bir polku bizə köməyə gəlməyəcək. Hamı bizi tərk etmişdir.

Tufan başlarkən ilk yağış damcıları arı yığına necə təsir göstərsə, bu sözlər də qiyamçılara elə təsir bağışladı. Hamı səsini kəsdi. Barrikadanı bir anlığa ağır sükut bürüdü, bu sükut içərisində, sanki, ölümün uçuşu eşidilirdi.

Lakin bu vəziyyət çox az davam etdi.

Lap uzaqda, ən qaranlıq bucaqda duran bir dəstə adamın içindən kim isə çıxıra-çıxıra Anjolrasa dedi:

– Qoy nə olur-olsun! Barrikadanın hündürlüyünü iyirmi fut qaldıraraq, hamımız da burada qalarıq. Vətəndaşlar, gəlin ölümlər andını

içək! Sübut edək ki, əgər xalq respublikaçılara xəyanət edirsə, respublikaçılar xalqa xəyanət etməyəcəkdir!

Bu sözlər bütün qiyamçıların şüurunu şəxsi təşviş və qorxunun əzabverici dumanından xilas etdi, onlar bu sözləri vəcd ilə çıxıra-çığıra qarşıladılar.

Heç kəs bilmədi ki, bu sözləri söyləyən fəhlənin adı nədir. O, heç kəsin tanımadığı, bilmədiyi, unudulmuş, naməlum bir qəhrəman idi; elə böyük bir qəhrəman ki, tarixin böhranlı dəqiqələrində, yeni ictimai quruluş yarananda o, həmişə meydana gəlir: ona görə meydana gəlir ki, lazımı anda amiranə səslə qəti sözünü söyləsin, qısa bir an içərisində ildırım parıltısında xalq və tanrı ruhunu özündə təcəssüm etdirərək, yenə də zülmət içində yox olub-getsin.

Bu yenilməz qətiyyət 1832-ci il 6 iyun ilə o qədər həmahəng idi ki, Sen-Merri barrikadasında eyni vaxtda belə bir səs yüksəldi: “Bizə köməyə gələcəklər, ya gəlməyəcəklər, bunun nə fərqi var! Biz hamımız burada məhv olacağıq!” Bu sözlər tarixə yazıldı, məhkəmədə yad edildi.

Görünür, bu iki barrikada ayrı-ayrı yerdə olsa da, ruhən bir idi.

Dördüncü fəsil

BEŞİ AZALDI, BİRİ ÇOXALDI

“Ölülər andı”nı söyləyən naməlum adam bu düsturla hamının ruhi vəziyyətini ifadə etdikdən sonra bütün qiyamçılar bir ağızdan sevinc və hiddətlə çıxırdı:

– Yaşasın ölüm! Hamımız burada qalacağıq!

Bu sözlər mənəca məşum olsa da, təntənə ilə səsləndi.

Anjolaras soruşdu:

– Hamı niyə?

– Hamı! Hamı!

Anjolaras etiraz etdi:

– Bizim mövqeyimiz yaxşıdır, əlverişlidir, barrikadamız çox gözəl barrikadadır. Otuz adam kifayətdir. Qırx adam niyə qurban verək?

Ona belə cavab verdilər:

– Çünki heç kəs getmək istəməyəcək.

Anjolras:

– Vətəndaşlar! – deyə çığırdı; onun səsinə əsəbi bir titrəyiş duyulurdu. – Respublikanın adamı o qədər çox deyil ki, onları havaya yerə tələf eləsin. Belə bir şöhrətpərəstlik israfçılıqdır. Əgər sizlərdən bəzilərinin qarşısında duran vəzifə getməyi əmr edirsə, onlar bu əmri başqa əmrlər kimi yerinə yetirməlidirlər.

Anjolras prinsip təcəssümü idi; o, öz yoldaşları arasında böyük hakimiyyət qüvvəsinə malikdi; belə qüvvə, ancaq günah işləməyən adamlarda olur. Lakin onun təsir qüvvəsi nə qədər böyük olsa da, narazılıq başladı.

Anjolras lap iliyinə, qanına kimi komandır idi; o, qiyamçıların narazılığını görüb öz sözündə təkid etdi, amirənə səslə dedi:

– Bizim otuz nəfər qalmağımız kimi qorxudursa, qoy bunu desin. Narazılıq daha da artdı.

Bir dəstə adamın içərisindən kimsə dedi:

– Məsələ ki belə oldu, onda “gedin” demək asandır, axı barrikada hər tərəfdən mühasirə içindədir.

Anjolras etiraz etdi.

– Yox, bazar tərəfdən mühasirə olunmayıb. Mondetur küçəsində heç kəs yoxdur, Vaizlər küçəsilə İnnosan bazarına qədər getmək olar.

Başqa bir adamın səsi eşidildi.

– Elə orada da tutarlar! Düz gedib milli qvardiyaya, ya da Paris civarı qvardiyaçılarının keşikçi dəstəsi üstünə çıxarsan. Onlar bluza geymiş, furajka qoymuş adamı o saat görürlər: “Ey, haradan belə? Olmaya, barrikadadan gəlibsən? – O saat da əlinə baxarlar. – Hə, səndən bənt iyi gəlir. Güllələyin!”

Anjolras ona cavab vermək əvəzinə, əlini Kombeferin çiyinə toxundurdu, onları aşağı zala getdilər.

Bir dəqiqə sonra qayıtdılar. Anjolras əlində dörd mundir tutmuşdu: mundirləri onun əmrilə saxlamışdılar. Kombefer də onun dalınca gəlir, başqa təchizatı və kiverləri gətirirdi.

Anjolras dedi:

– Belə mundir geyəndən sonra sıralara qarşıb gözdən itmək olar. Bu paltar, hər halda, dörd adama çatar.

Mundirləri yerə atdı.

Bu da adamların qətiyyətini sarsıda bilmədi. Kombefer sözbə sözbə başladı:

– Yaxşı da, heç olmasa, başqasının dərdinə qalın. Bilirsiniz, məsələ nə barədədir? Qadınlar barəsindədir. Deyin görüm, sizin arvadınız varmı? Var, ya yox? Uşaqlarınız varmı? Var, ya yox? Beşik yelləyən, başına bir yığın xırdca uşaq yığışan ananız varmı? Sizin hansınız ana döşünü görməyib, əlini qaldırsın. Ah, siz istəyirsiniz ki, burada öləsiniz?! İnanın ki, mən özüm də bunu istəyirəm. Ancaq mən öz ətrafımda dərd içində boğulan qadınların kölgəsini görmək istəmirəm. Ölmək istəyirsinizsə, ölün, ancaq başqalarını məhv etməyin. Burada bizim özümüzü öldürməyimiz yüksək bir məqsəd üçündür, lakin adamın özünü öldürməsi – ciddi surətdə məhdudlaşdırılmış, müəyyən çərçivə içindən kənara çıxmayan bir hərəkətdir. Adamın özünü öldürməsi onun yaxın adamlarına toxunsa, buna adam öldürmək deyilir. Sarışın, xırdaca uşaq başlarını, qocaların ağ saçını yadınıza salın! Anjolras bu saat mənə dedi ki, Qu quşu küçəsinin tinində, beşinci mərtəbədə şam işığı görünən ensiz pəncərədə bir qarının titrək kölgəsini görmüşdür, yəqin ki, o qarı bütün gecəni yatmayıb kimisə gözləyir. Bəlkə də, o, buradakılardan kiminsə anasıdır. Əgər elə isə, qoy getsin, tez gedib anasına desin: “Anacan, mən gəldim!” Qoy bu adam narahat olmasın, biz onsuz da işi başa çatdıracağıq. Kim ki öz zəhmətilə ailəsini dolandırır, onun özünü fəda etməyə ixtiyarı yoxdur. Onun özünü fəda etməsi ailəsini başlı-başına buraxmaq deməkdir. O adamların ki evdə qızı qalmışdır, bacısı qalmışdır, onlar bu barədə heç düşünmüşmü? Siz ölümə gedirsiniz, sizi öldürəcəklər – çox gözəl! Bəs sabah nə olacaq? Qız evdə ac qalırsa, bu, dəhşətdir, kişi dilənir, qadın özünü satır. Ey saçlarını çiçəklə bəzəyən məsum, mehriban, gözəl qızlar! Onlar sizin evinizdə nəğmə oxuyurlar, danışıb gülürlər, sizin evinizi ismət işığı ilə işıqlandırılar, təravətli ətirlə doldururlar; onlar yer üzündəki saf bakirəliyi ilə göydə mələklərin olduğunu sübut edirlər! Siz o Jannaları, Mimişləri, o füsunkar, nəcib insanları düşünün: onlar sizin ailənin fəxri və şərəfidir; onlar – ah, pərvərdigara – ac qalacaqlar! Mən sizə nə deyə bilərəm? Elə bir bazar var ki, orada insan bədən ilə alver edirlər; onlar ora getsələr, sizin ətrafda uçan kölgələriniz qandan, candan məhrum olan əlləri ilə onları tutub saxlaya bilərmə? Küçələri, adamları dolu səkiləri, mağazaları, bu mağazalar qabağında palçıq içində dolaşan yarıçılpaq qadınları yadınıza salın! Bu qadınlar da bir zaman ismətli idilər. İndi siz öz bacılarınızı yadınıza salın, axı sizin də çoxu-

nuzun bacısı vardır. May yasəməni kimi təravətli olan bu gözəlləri, bu zərif, utancaq, incə, şux, füsunkar insanları nə gözləyir. Dilənçilik, fahişəlik, polis idarəsi, Sen-Lazar xəstəxanası! Onların aqibəti budur! Hə, deməli, siz özünüzü ölmə vermisiniz? Siz daha bu dünyada yoxsunuz?! Çox gözəl, buna daha nə söz ola bilər! Siz xalq kral hakimiyyətindən xilas etmək istəyirsiniz, amma qızlarınızı polis idarəsinə atırsınız. Ağla gəlin, dostlar, belə şey olmaz, mərhəmətli olun! Zavallı, yazıq qadınlar, ah, biz onlar haqqında nə az düşünürük! Biz ona arxayın ki, qadınlar bizim kimi oxumuş deyillər, onlara oxuyub-yazmağa, düşünməyə mane olurlar, siyasətlə məşğul olmağı qadağan edirlər; lakin siz onlara bu axşam gedib meyit damında sizin meyitinizi tapmağı qadağan edə bilərsinizmi? Qulaq asın; kimin ki ailəsi var, qoy inad eləməsin, bizim əlimizi sıxıb getsin, biz sızız də bu işin öhdəsindən gələrik. Mən bir şeyi çox gözəl başa düşürəm: buradan getmək üçün mərdlik lazımdır; bu, çətin işdir. Ancaq bu, nə qədər çətin olsa da, xeyri bir o qədər böyükdür. Siz deyirsiniz: mənim əlimdə tufəngim var, mən barrikadayam, nə olur-olsun, mən burada qalacağam. Bu “nə olur-olsun” sözü, bəlkə də, qızgın hisslə söylənmişdir? Dostlar, sabahkı gün olacaq; siz sabaha kimi yaşamayacaqsınız, amma sizin ailəniz yaşayacaq, indi görün siz onları necə əzaba salacaqsınız! Siz yanaqları alma kimi qırmızı sağlam bir uşaq təsəvvür edin: O, dil-dil ötür, civildəyir, yorulmadan danışır, gültür, öpəndə ondan xoş bir iy gəlir. Bilirsinizmi, o, başsız qalanda nə hala düşür? Mən lap xırdaca, bax, bu boyda bir uşaq gördüm. Onun atası ölmüşdü. Yoxsul adamların ona yazığı gəlmişdi, onu aparıb öz yanlarında saxlayırdılar, onların heç özlərinə çörək çatmırdı. Uşaq həmişə ac idi. Qış girmişdi. Uşaq ağlamırdı. O, həmişə sobanın ətrafında hərlənirdi, sobada heç od olmurdu; sobanın bacası sarı gillə suvanmışdı. Uşaq xırdaca barmaqları ilə gildən qoparıb yeyirdi. Onun döşü xırıldayırdı, üzü solğundu, qıçları zəifdi, qarnı köpmüşdü. O heç danışmırdı, suala cavab vermirdi. O öldü. Onu ölməyə Neker xəstəxanasına gətirdilər, mən onu orada gördüm. Orada bir intern kimi həkimlik təcrübəsi keçirdim. Bəli, sizin içində ata olan varsa, o, böyük və qüvvətli əli ilə uşağının xırdaca əlindən tutub bazar günləri gəzməyə çıxmağı xoşlayırsa, bu, ona fərəh verirsə, qoy o, bu ölən uşağın onun uşağı olduğunu təsəvvür etsin. O bədbəxt tifil indi də mənim yadımdadır, onun təşrih stolu

üstünə qoyulan balaca bədəni indi də gözümün qabağındadır, onun qabırğaları dəri altından, qəbiristanlıqda ot basmış xırdaca qəbir kimi çıxmışdı. Onun mədəsindən bir qırıq pəlçiq tapdılar, dişləri arasında kül vardı. Gəlin biz öz qəlbimizə baxaq, vicdanımızdan soruşaq, görək o, nə məsləhət görür. Statistika göstərir ki, yetim qalan uşaqların əlli beş faizi ölür. Bir də deyirəm: söhbət qadınlardan, analardan, qızlardan gedir, xırda uşaqlardan gedir! Elə bilməyin ki, söhbət sizdən gedir! Biz bilirik, siz kimsiniz, sizin igid olduğunuzu bilirik, buna söz ola bilməz! Biz çox gözəl bilirik ki, siz bu böyük iş üçün fərəhlə, iftixarla öz canınızdan keçməyə hazırsınız! Biz bilirik ki, bu işin xeyri üçün siz şərəfli ölməyi lazım bilirsiniz! Biz bilirik ki, sizin hər biriniz bu işin qalibyyətlə nəticələnməsində öz vəzifəsini yüksək tutur! Bu çox gözəl, uğur olsun! Ancaq siz bu dünyada tək deyilsiniz, başqa adamlar da var ki, siz onların halını nəzərə almalısınız. Xudbin olmayın.

Hamı qaşqabağını salladı.

Belə təntənəli anda insan qəlbində nə qəribə ziddiyyətlər əmələ gəlir! Bu sözləri söyləyən Kombefer heç də yetim deyildi. O, başqa anaları düşünürdü, öz anasını yaddan çıxarmışdı. O, ölümə gedirdi. “Xudbin” elə onun özü idi.

Aclıq və qızdırma Mariusu əldən salmışdı, o, bir-birinin ardınca bütün ümidlərini itirmiş, bütün fəlakətlərin ən dəhşətli olan ruh düşkünlüyünə məruz qalmışdı, coşqun həyəcanlar qəlbini parçalamışdı, O, son günlərinin yaxınlaşdığını hiss edirdi – bunun da nəticəsində get-gedə qəribə bir vəziyyətə düşürdü: daha artıq keyləşirdi; bu hal könüllü ölməyin mənhus dəqiqələrindən əvvəl meydana gəlir.

Fizioloq onun varlığında adamın öz daxili aləmi ilə daha artıq məşğul olmasını, elm tərəfindən öyrənilən və təsnif edilən bu xəstə halın get-gedə artan əlamətlərini tədqiq edə bilər: ehtiras kefi və nəşəyə aid olan kimi, bu hal da iztiraba aiddir. Ümitsizliyin də özünəməxsus vəcdlə dolu dəqiqələri var. Marius belə bir hal keçirirdi. Ona elə gəlirdi ki, o, baş verən bütün hadisələrin xaricindədir; o, hər şeyi, sanki, uzaqdan görürdü, hadisələr onun təsəvvüründə bütünlüklə canlanırdı, o, hadisələrin təfərrüatını seçmirdi – biz bunu əvvəl də demişdik. Sanki, insanlarla onun arasında odlu bir pərdə vardı, adamlar bu pərdənin o üzündə hərəkət edirdilər, səslər, elə bil ki, quyuya dibindən gəlirdi.

Lakin Kombeferin nitqi hamını mütəəssir elədi. Bu vəziyyətdə kəskin və əzabverici bir şey vardı, bu, Mariusun qəlbinə nüfuz etdi, onu düşdüyü unutqanlıqdan ayıltı. Onun ancaq bir fikri vardı, o da ölməkdi, buna görə də heç bir şeyin onu bu fikirdən yayındırmasını istəmirdi; lakin bu məşum unutqanlıq vəziyyətində o, belə düşündü: “Özünü məhv etmək – heç də başqalarını xilas etməyi qadağan eləmir”.

O, ucadan dedi:

– Anjolrasla Kombefer haqlıdırlar: boş yerə qurban vermək lazım deyil. Mən onların fikri ilə razıyam. Ancaq tələsmək lazımdır. Kimin ki ailəsi var, anası var, bacısı var, arvadı var, uşağı var, qabağa çıxsın!

Heç kəs yerindən tərpənmədi.

Marius bir də dedi:

– Kim evlidirsə, ailə başçısıdırsa, qabağa çıxsın!

Mariusun oradakı adamlar üzərində böyük təsiri vardı. Doğrudur, barrikadanın rəhbəri Anjolras idi, lakin Marius onun xilaskarı idi.

Anjolras çığırdı:

– Mən əmr edirəm!

Marius dedi:

– Mən sizdən xahiş edirəm.

Kombeferin nitqilə sarsılan, Anjolrasın əmri ilə hərəkətə gələn, Mariusun xahişi ilə yumşalan igidlər bir-birini göstərməyə başladılar. Cavan bir oğlan yaşlı bir qiyamçıya dedi: “Bu doğrudur, sən ailə başçısısan, sən get!” – “Yaxşısı budur, sən get, sənin iki xırda bacın var”. Görünməmiş qızğın bir mübahisə başlandı. Hər kəs qəbirdən çıxarılmasına müqavimət göstərirdi.

Kombefer:

– Tələsin, – dedi, – on beş dəqiqədən sonra gec olacaq.

Anjolras öz sözündə ısrar etdi:

– Vətəndaşlar, biz burada respublika düzəltmişik, hər şey səsə qoymaqla həll olunur. Kim getməlidirsə – özünüz seçin.

Onun sözünü yerinə yetirdilər. Bir neçə dəqiqənin içində beş adam seçildi; hamı onların getməsinə səs vermişdi; onlar sıradan çıxdılar.

Marius həyəcanla dedi:

– Bunlar beş adamdır!

Mundir dörd dənə idi.

Beş adam cavab verdi:

– Nə olsun ki, birimiz qalanıq.

Yenə də onlardan hər biri qalmağa çalışırdı, o birilərini inandırır ki, “sən getməlisən”. Alicənablıq mübarizəsi yenidən başlandı.

– Sənin sevimli arvadın var. – Sənin qoca anan var. – Sənin nə atan var, nə anan, bəs üç xırdaca qardaşın necə olacaq? – Sənin beş uşağın var. – Sən gərək yaşayasan, on yeddi yaşında ölmək çox tezdir.

Böyük inqilabi barrikadalarda qəhrəmanlıq yarışı gedirdi. Ağlasığmayan şeylər orada adi bir şey olurdu. Bu adamlardan heç biri o birinə təəccüb etmirdi.

Kurfeyrak onları tələsdirirdi.

– Tez olun, tez olun!

Adamların içindən çıxır bəzi Mariusa dedilər:

– Kim qalmalıdır – siz təyin edin!

Beş adamın beşi də dedi:

– Doğrudur, siz seçin, tabe olarıq.

Marius bu cür həyəcan keçirməyə hələ də qabil olduğunu güman etmirdi. Beş adamdan birini seçib ölümə göndərəcəyini düşünəndə ürəyi qanla doldu. O, ağappaq ağardı – bundan artıq ağarmaq daha mümkün deyildi.

Beş adama yaxınlaşdı: onlar Mariusa baxıb gülümsəyirdilər, onların gözü, çox qədim zamanlarda Fermoşpili müdafiə edənlərin gözü kimi müqəddəs bir alovla alışıb-yanırdı; onlardan hər biri çıxırırdı.

– Məni, məni, məni!

Marius çaşqın halda onları saydı; onlar yenə də beş nəfər idi. Sonra dörd mundirə baxdı.

Elə bu anda o dörd mundirin üstünə, sanki, göydən bir mundir düşdü.

Beşinci adam da ölümdən xilas edildi.

Marius dönüb baxdı. Mundiri atan cənab Foşlevan idi.

Jan Valjan barrikadaya indicə gəlmişdi.

Soraqlaş-soraqlaşamı, ya daxili bir hiss iləmi, ya təsadüfi olaraq, məlum deyil, ancaq o, bura Mondetur küçəsi tərəfdən gəlib çıxmışdı. Əynində milli qvardiya paltarı olduğundan, ona deyib-dolaşan olmamışdı.

Qiyamçıların Mondetur küçəsində qoyduğu keşikçi bir nəfər milli qvardiyaçıdan ötrü hay-küy qaldırmamışdı. Onu barrikadaya

köməyə gələn bir adam, ya bəlkə də, bir əsir hesab edib buraxmışdı. Çox təhlükəli bir an idi, keşikçilər öz vəzifələrindən yayınıb, müşahidə məntəqəsini buraxa bilməzdilər.

Jan Valjanı istehkamın içində heç kəs görməmişdi, çünki hamının gözü beş adamda və dörd mundirdə idi. Lakin Jan Valjan hər şeyi görür, hər şeyi eşidirdi; O, mundirini dinməz-söyləməz əynindən çıxarıb, o biri mundirlərin üstünə atdı.

Hamını elə bir həyəcan bürüdü ki, bunu təsvir etmək çətindir.

Bossüə soruşdu:

– Bu adam kimdir?

Kombefər ona cavab verdi:

– Başqalarını xilas edən!

Marius ciddi bir ifadə ilə əlavə etdi:

– Mən onu tanıyıram.

Onun zəmanəti kifayət idi.

Anjolras Jan Valjana dedi:

– Xoş gəlmisiniz, vətəndaş.

Sonra da əlavə etdi:

– Siz bilirsinizmi ki, biz burada öləcəyik?

Jan Valjan cavab vermək əvəzinə, xilas etdiyi qiyamçıya öz mundirini geyməkdə kömək etdi.

Beşinci fəsil

BARRİKADA YÜKSƏKLİYİNDƏN GÖRÜNƏN ÜFÜQ

Bu məşum saatda, heç bir nicat yolu olmayan bu yerdə hamının ruhi vəziyyəti Anjolrasın böyük kədərində yüksək bir ifadə ilə əks olundu.

Anjolras inqilabı özündə təcəssüm etdirirdi, lakin onda hər hakim adam üçün mümkün ola bilən bir az məhdudluq vardı: o, Sen-Jüstə həddindən artıq bənzəsə də, Anaxarsis Klotsa kifayət qədər oxşamırdı. Lakin “Əlifba dostları” cəmiyyətində onun şüuru, nəhayət, Kombefərin ideyalarını müəyyən dərəcədə qəbul etmişdi; bir qədər vardı ki, o, ehkamçılığın dar çərçivəsindən yavaş-yavaş azad olaraq,

tərəqqinin fikri genişləndirən təsiri altına düşmüş və nəticəyə gəlmişdi ki, Böyük Fransa respublikasının nəhəng dünya respublikasına çevrilməsi təkamülün müvəffəqiyyətlə başa çatdırılması demək olacaqdır. Hərəkət etmək üsuluna gəldikdə, o, hal-hazırda zorakılığa qarşı zorakılıq işlətməyin tərəfdarı idi. Bu məsələdə dəyişmədi və “Doxsan üçüncü il” sözləri müəyyən edilən o amansız, əzəmətli cərəyana sadiq qaldı.

Anjolras öz karabininin lüləsinə söykənərək daş pillələrin üstündə durmuşdu. O fikrə getmişdi və hərdən səndirləyirdi, sanki, onu şiddətli külək çırpırdı. Ölüm uçan yerdə bəzən peyğəmbərlik ruhu da uçar. Onun böyük bir dalğınlıq ifadə olunan gözlərindən titrək işıq saçılırdı. Birdən o, başını qaldırdı, onun sarışın qıvrım saçı geri-yə atıldı, başını parlaq bir halə kimi bürüdü, sanki, bu, gecənin ulduzlar arabasında uçan mələyin saçı idi, sanki, bu, dağılmış aslan yalı idi; o, ucadan dedi:

– Vətəndaşlar, siz gələcəyi təsəvvür edirsinizmi? Şəhərlərin işıq dolu küçələri, evlərin astanasında sallanan yaşıl budaqlar, xalqlar qardaşlığı! Orada insanlar ədalətli olacaq, qocalar uşaqlarına xeyir-dua verəcək, keçmişlə hal-hazır arasında narazılıq olmayacaq; mütəfəkkirlərə tam azadlıq, Allaha inananlara tam bərabərlik veriləcək, din yerinə göylər olacaq. Dünyada daha nə nifrət, nə ədavət olacaq, məktəblərdə, emalatxanalarda qardaşlıq olacaq, mükafat və cəza cəmiyyətin rəyilə veriləcək, əmək hamı üçün, hüquq hamı üçün olacaq, hamı sülh içində yaşayacaq, daha qan tökülməyəcək, daha müharibə olmayacaq, analar xoşbəxt olacaq! Maddəni fəth etmək – birinci addım, ideali yerinə yetirmək – ikinci addım olacaq. Tərəqqi indi çox şey əldə etmişdir! Vaxtilə ibtidai qəbilələr – okeanın sularını havaya sovuran doqquzbaşı əjdahaya, od püskürən əjdahaya, havada hökmranlıq edən aslan çaynaqlı, qartal qanadlı əjdahaya dəhşətlə baxardı. Lakin insan aqlın müqəddəs tələsini qurdu və nəhayət, bu əjdahaları tutdu. Biz doqquzbaşı əjdahaları əhilləşdirdik, – indi ona paroxod deyilir; biz od püskürən əjdahaları əhilləşdirdik, – indi ona lokomotiv deyilir; biz qartal qanadlı əjdahaları az qalıb ki, əhilləşdirək, biz onu tutmuşuq, ona hava şarı deyilir. O gün ki bu Prometey qəhrəmanlığı başa çatdırılacaq, o gün ki insan iradəsi qartal qanadlı əjdahaları tamamilə özünə tabe edəcək, onda insan odun, suyun, havanın hökmdarı olacaq, qədim Allahlar vaxtilə insan

üçün nə idisə, insan da bütün canlı məxluqat üçün elə bir şey olacaq! Bəli, dayanmaq vaxtı deyil, cəsarətlə irəli! Vətəndaşlar, biz hara gedirik? Biz elə bir dövlətə doğru gedirik ki, orada dövləti elm idarə edəcək, biz elə bir real qüvvəyə doğru gedirik ki, bu qüvvə yeganə ictimai qüvvə olacaq, biz elə bir təbii qanuna doğru gedirik ki, bu qanun özündə həm etiraf və təqdir hüququnu təcəssüm etdirəcək, həm də öz yaqinliyi ilə özünü təsdiq edəcək, biz elə bir həqiqət zühuruna doğru gedirik ki, bu zühuru günəşin doğmasına bərabər olacaq! Biz xalqlar birliyinə, bəşəriyyət birliyinə doğru gedirik. Orada saxta həqiqətlər olmayacaq, tufeylilər olmayacaq. Bizim məqsədimiz – həqiqətlə ibarə olunan gerçəklikdir. Mədəniyyət Avropanın qəlbində, sonralar qitənin mərkəzində, idrakin böyük parlamentində iclas quracaq. Əvvəllər də buna bənzər şey olmuşdu. Amfiksionların iclası ildə iki dəfə olardı: bir dəfə Delfada – Allahlar məskəninə, bir dəfə də Fermopildə – qəhrəmanlar sərdabəsində. Avropanın da amfiksionları olacaq, yer kürəsinin də amfiksionları olacaq. Bu əzəmətli gələcək Fransanın bətnində yaşayır. On doqquzuncu əsr buna hamilədir; o şeyin ki başlanğıcını Yunanıstan qoymuşdur, Fransa onu başa çatdırmağa layiqdir. Xalq oğlu, xalqlar oğlu, namuslu fəhlə Feyi, qulaq as, gör nə deyirəm! Mən sənə xətrini istəyirəm! Sən gələcəyi görürsən, əlbəttə, sən haqlısan! Feyi, sənə nə atan var, nə anan, sən ana yerinə bəşəriyyəti, ata yerinə haqqı seçib qəbul etmişən. Sənə qismətin burada ölməkdir, yəni qalib gəlməkdir. Vətəndaşlar, biz bu gün məğlubmu olacağıq, ya qalibmi gələcəyik, bizim başımıza nə gəlsə də, fərqi yoxdur, biz inqilab yaradıırıq. Yanğın bütün şəhəri işıqlandıran kimi, inqilab da bütün bəşəriyyəti işıqlandırır. Siz soruşa bilərsiniz ki, biz nəyin naminə inqilab yaradıırıq? Mən indicə dedim: həqiqət naminə! Siyasi nöqteyi-nəzərdən yalnız bir prinsip var: O da insanın öz üzərində olan ali hakimiyyətidir. Mənim “mənləyim” üzərində olan hakimiyyətimə Azadlıq deyilir. O yerdə ki bu cür iki, ya ikidən çox ali hakimiyyət birləşir, orada dövlət meydana gəlir. Lakin bu birləşmə heç də adamın öz xeyrindən əl çəkməsi deyil. Burada ali hakimiyyət, ictimai hüquq yaratmaq üçün müəyyən bir hissəsini könüllü olaraq güzəştə gedir. Güzəştə gedilən bu hissənin miqdarı hamı üçün birdir. Hər adamın cəmiyyət üçün etdiyi güzəştin eyni miqdarda olmasına Bərabərlik deyilir. İctimai hüquq – hər adamın ayrılıqda hüququnun

hamı tərəfindən müdafiə edilməsindən başqa bir şey deyil, hər adamın hüququnun hamı tərəfindən belə müdafiə edilməsinə Qardaşlıq deyilir. Ali hakimiyyətin bir yerə toplanılan bütün bu növlərinin bir-birini kəsib-keçdiyi nöqtəyə Cəmiyyət deyilir. Bir-birini kəsib-keçmə özü birləşmə olduğundan, belə bir nöqtə düyün olur. Buradan da ictimai əlaqə deyilən şey meydana çıxır. Bəziləri bunu ictimai müqavilə adlandırırlar, əslində, bu, eyni şeydir: “müqavilə” sözü öz mənsəyini “əlaqə” məfhumundan almışdır. Bərabərliyi necə anlamaq lazımdır, bunu müəyyən edək. Azadlıq əgər zirvə isə, bərabərlik bünövrədir. Lakin, vətəndaşlar, bərabərlik heç də böyüməyə və inkişaf etməyə qabil olan bütün şeyləri bir səviyyədə saxlamaq, hündür otlarla alçacıq palıd ağaclarını bir yerə toplamaq deyil, bir-birini səmərəsizləşdirən həsədlə bədxahlığın heç də qonşu olması deyil; vətəndaşlıq cəhətdən bu, bütün qabiliyyətli şəxslər üçün açıq yoldur, siyasi cəhətdən – səs vermək məsələsində hamının eyni hüquqa malik olmasıdır, dini cəhətdən – hamı üçün eyni dərəcədə vicdan azadlığıdır. Bərabərliyin qüdrətli bir silahı vardır, o da pulsuz və icbari təhsildir. Savadlı olmaq hüququ – bax buradan başlamaq lazımdır. İbtidai məktəb hamı üçün məcburidir, orta məktəbə hamı girə bilər, bax əsas qanun budur. Təhsil bərabərliyinin nəticəsi ictimai bərabərlikdir. Bəli, maarif! İşıq! İşıq! Hər şey işıqdan yaranır, işığa da qayıdır. Vətəndaşlar, on doqquzuncu əsr böyük əsrdir, lakin iyirminci əsr xoşbəxt əsr olacaq. İyirminci əsrdə əvvəlki tarixə oxşar heç bir şey olmayacaq. Onda indiki kimi fəthlərdən, istilalardan, hücumlardan, silahlanmış millətlərin bir-birilə rəqabətindən, mədəniyyətin inkişafında padşah ailəsindəki nikahdan, müstəbid hökmdarlar sülaləsindən bir varisin doğulmasından asılı olan maneələrdən qorxmaq lazım gəlməyəcəkdir; onda konqres tərəfindən xalqların bölüşdürülməsi, sülalələrin dağılması ilə ölkənin parçalanması, namütənahilik körpüsü üzərində iki cəhənnəm keçisi kimi kəlləkəlləyə gələn dinlərin mübarizəsi olmayacaqdır. Onda daha nə aclıq olacaq, nə zülm, nə ehtiyac üzündən fahişəlik, nə işsizlik üzündən yoxsulluq, nə baş kəsilən edam kürsüsü, nə xəncər, nə vuruşma, nə hadisələr cəngəlliyində təsadüfi quldurluq! Mən lap deyə bilərəm ki: heç hadisələrin özü olmayacaq. Ümumi xoşbəxtlik dövrü başlanacaq. Yer kürəsi öz vəzifəsini yerinə yetirən kimi, bəşəriyyət öz vəzifəsini yerinə yetirəcəkdir; qəlb və göy cisimləri arasında bir

ahəngdarlıq əmələ gələcəkdir; planetlər hərəndikcə Günəşə sən cəzb olunduqları kimi, ruh da həqiqətə doğru cəzb olunacaqdır. Dostlar, biz qorxunc bir dövrdə yaşayırıq, mən sizinlə qorxunc bir zamanda danışıram; lakin biz bu böyük qurbanı gələcək üçün veririk. Bunun qarşısında bizim aldığımız bir şey inqilabdır! Bəşəriyyət azad olacaq, yüksələcək, təsəlli tapacaq! Biz bu barrikadadan bəşəriyyəti buna əmin edirik! Məhəbbətin səsi fədailik zirvələrindən deyil də, bəs harada yüksələcək? Qardaşlar, düşünən insanlarla əzab çəkən insanlar, bax, burada, bu yerdə birləşir. Bizim barrikada daşdan, dirəkdən, dəmir parçalarından qurulmamış, böyük ideyalardan, böyük əzab və izzətdən qurulmuşdur. Burada bədbəxtlik idealla birləşir. Gündüz gecəyə qarşıaraq, gecəyə deyir: "Mən sənənlə öləcəyəm, amma sən mənəmlə yenidən diriləcəksən". Bütün qəm-qüssənin birləşməsindən inam meydana gəlir. Əzab bura canvermə əzabını, ideyalar isə öz əbədiyini gətirir. Bu canvermə, bu əbədilik birləşərək bizim ölümümüz olacaqdır. Qardaşlar, kim burada öləcəksə, o, gələcəyin işığında öləcək, biz səhər şəfəqinin işığı ilə dolu olan qəbrə gedəcəyik.

Anjolas öz nitqini qurtardı, daha doğrusu, onu kəsdi; onun dodaqları səssizcə tərpənirdi, sanki, o, sözünə davam edir, öz-özü ilə danışırdı. Hamı nəfəsini qısaraq ona baxırdı, sanki, onun bu sözlərini də eşitmək istəyirdi. Söz külək kimidir; sözün fikirdə yaratdığı həyəcan küləyin yarpaqlarda əmələ gətirdiyi titrəyişə bənzəyir.

Altıncı fəsil

MARIUS QAŞQABAQLIDIR. JAVER QISA DANIŞANDIR

İndi də Mariusun fikrində nələr olduğundan bəhs edək.

Onun ruhi vəziyyətini xatırlayaq. Bir az əvvəl demişdik ki, hər şey ona xəyal kimi görünürdü. O, ətrafında baş verən hadisələri tutqun bir şəkildə dərk edirdi. Sanki, onun üzərinə ölən adamın üzərinə gərilən nəhəng, məşum qanadın kölgəsi düşmüşdü. O, elə bil, qəbirdə idi, özünü o biri dünyada hiss edirdi, o, canlı adamları ölü adamın gözlərilə görürdü.

Cənab Foşlevan bura haradan gəlib çıxmışdı? O, niyə gəlmişdi. Onun burada nə işi vardı? Marius heç də özünə belə suallar vermirdi. Bir də ki ümitsizlik bizə başqalarının da ümitsizliyə tutulduğu qətiyyətini verir, bu, ona xas olan bir şeydir. Buna görə də hamının ölümə getməsi Mariusa təbii görünürdü.

Yalnız Kozettanı düşünəndə iztirab çəkirdi.

Cənab Foşlevan onunla danışmırdı, ona baxmırdı, elə bil ki, Mariusun: “Mən onu tanıyıram” sözlərini eşitmirdi.

Lakin Foşlevanın bu hərəkəti Mariusu sakitləşdirirdi, hətta belə bir söz onun düşüncələrinə uyğun gəlsəydi, deyə bilərdik ki, onu sevindirirdi. Ona həmişə elə gəlirdi ki, bu qəribə adamla danışmaq mümkün olan şey deyil; bu adam ona həm şübhəli, həm də hörmət edilməli şəxs kimi görünürdü. Bir də ona çoxdan rast gəlmirdi, bu isə Marius kimi çəkingən və sirverməz adam üçün işi daha da mürəkkəbləşdirirdi.

Beş adam barrikadanı tərk edərək Mondetur küçəsindən keçib getdi. Zahirən onlar milli qvardiyaçılardan heç də seçilmirdilər. Onlardan biri gedəndə ağladı; hamısı barrikadada qalanlarla qucaqlaşmış ayrıldı.

Həyata qaytarılan bu beş adam gedəndən sonra ölümə məhkum edilən adam Anjolrasın yadına düşdü. O, aşağıya, zala endi. Dirəyə sarınmış Javer fikrə dalmışdı.

Anjolras ondan soruşdu:

– Sənə bir şey lazımdırımı?

Javer də ondan soruşdu:

– Siz məni haçan öldürəcəksiniz?

– Hələ dayan, indi bizim hər patronumuz hesaba alınmışdır.

– Onda mənə su verin.

Anjolras özü ona bir stəkan su verdi; Javerin əl-qolu bağlı olduğundan, suyu ona özü içirdi.

Anjolras bir də soruşdu:

– Elə bu?

Javer dedi:

– Mən ayaq üstə durmaqdan yoruldu. Bütün gecəni məni bu vəziyyətdə saxlamaq sizin tərəfinizdən çox da nəzakətli hərəkət deyil. Məni necə istəyirsiniz, elə də sarıyın, ancaq niyə məni, bax, o adam kimi stol üstünə qoymayasınız?

Javer başı ilə cənab Maböfün meyitini göstərdi.

Yadımıza salaq ki, zəlin dib tərəfində uzun bir stol vardı; qiyamçılar onun üstündə güllə tökür, patron hazırlayırdılar. Lakin indi patronlar doldurulmuş, barıtın da hamısı işlənilib qurtarmışdı, stolun üstü boş idi.

Anjolasın əmri ilə dörd qiyamçı Javeri dirəkdən açdı. Onlar Javeri açanda bir qiyamçı da süngünü onun sinəsinə tutub durmuşdu. Onun əl-qolunu daldə bağlı saxladılar, ayaqlarını isə nazik, lakin möhkəm qayıqla elə bağladılar ki, o, on beş düymdən artıq addım ata bilməzdi: edam kürsüsünə aparılan adamla belə rəftar edirlər. Sonra Javeri zəlin dib tərəfindəki stolun yanına apardılar, stolun üstünə uzatdılar, kəndirlə onu stola bərk-bərk sandılar.

Bu cür çidarlanmış adam heç qaça bilməzdi, lakin ehtiyat üçün onu həbsxanalarda “martinqal” deyilən qayda ilə də sandılar: yəni kəndiri boynuna bağladılar, bu kəndir onun peysərindən aşağı enərək belində ikiləşir, qıçlarının arasından keçərək, biləklərini bururdu.

Javeri stola sarıyanda bir adam qapı ağzında durub çox diqqətlə ona baxırdı. Javer bu adamın kölgəsini görüb başını çevirdi, baxdı, Jan Valjani tanıdı. Javer heç diksinmədi də, ancaq gözlərini yumaraq təkəbbürlə dedi: “Bu, belə də olacaqdı”.

Yeddinci fəsil

VƏZİYYƏT AĞIRLAŞIR

Hava tez işıqlanırdı. Ancaq nə bir pəncərə açılır, nə bir qapı aralanırdı: bu, səhər idi, ancaq camaatın oyanması deyildi. Şanvreri küçəsinin sonunda, bərrikadanın qarşı tərəfində dayanan əsgərləri geri çəkildilər; küçə boş görünür, yoldan keçən adamları məşum bir sakitlik bürüyürdü. Sen-Den küçəsi Fivdəki sifnslər xiyabanı kimi sükut içində idi. Dan yeri işığında ağaran küçə ayrıclarında bircə canlı məxluq da görünmürdü. Boş küçələri bürüyən səhər şəffaflığından kədərli şey yoxdur.

Heç bir şey görünmürdü, lakin haradansa qulağa səs gəlirdi, görünür, yaxında gizli bir hərəkət vardı. Hər şey o dəhşətli anın

yaxınlaşdığını göstərirdi. Keşikçiləri dünən axşamkı kimi geri çağır-dılar, ancaq bu dəfə hamısını çağırtdılar.

Barrikada indi əvvəlkindən daha yaxşı möhkəmləndirilmişdi. Beş nəfər qiyamçı gedəndən sonra onun üstünə şey-şüy yığaraq, daha da yüksəltmişdilər.

Düşmən arxa tərəfdən hücum edə bilirdi, buna görə Anjolras bazar rayonunu yoxlayan keşikçilərin məsləhəti ilə mühüm bir qərar qəbul etdi; o, Mondetur küçəsindəki dar yolu bağlamaq əmrini verdi – bu yol indiyə qədər açıqdı. Bunun üçün bir neçə evin qabağ-ındakı daş yolu da sökdülər. Bu qayda ilə qabaq tərəfdən Şanv-neri, sol tərəfdən Qu quşu və Kiçik Səfil, sağ tərəfdən Mondetur küçəsini daş sütunla kəsən barrikada hücumu qarşı daha da möh-kəmlənmiş oldu; eyni zamanda onu müdafiə edənlərin yolu hər tərəfdən kəsildi. Onun üç yolu vardı, indi heç biri də qalmadı. Kurfey-rak gülərək dedi: “Bu, qalaya da oxşayır, siçan tələsinə də!”

Anjolras qalan otuza qədər qənbər daşını meyxana qarısı qabağ-ına yığdırdı; lakin Bossüenin fikrincə, bu daşlar yoldan nəhaq yerə qoparılmışdı.

O tərəfdən ki, hücum başlanacaqdı, ora dərin sükut içində idi, buna görə Anjolras hamıya öz yerini tutmağı əmr etdi.

Hər adama bir içim araş verdilər.

Barrikada hücumun qarşısını almağa hazırlaşarkən çox qərribə vəziyyət alır – bundan da qərribə bir vəziyyət ola bilməz. Hər kəs özünə eynən tamaşada olduğu kimi, əlverişli yer tutur. Kimisi divara söykənir, kimisi dirsəklənir, kimisi çiyinini yerə verir. Bəziləri qənbər daşından özünə oturacaq düzəldir. Divarın tini mane olursa, oradan uzaqlaşır; çıxıntılı yer əlverişlidirsə, orada daldalanırlar. Solaxay-lar qiymətə minirlər; onlar başqaları üçün əlverişli olmayan yeri tutur-lar. Bəziləri elə mövqe tutur ki, oturduqları yerdə tüfəng ata bilsinlər, hamı elə vəziyyət almaq istəyir ki, həm düşməni asanlıqla öldürə bilsin, həm də özü rahatca ölsün. 1848-ci ilin faciəli iyun vuruşma-sında son dərəcə sərrast güllə atmağı bacaran bir qiyamçı evin damına Volter kreslosu gətirtmiş, bu kresloda oturub atəş açıbmış; elə həmin kresloda da top saçması atəşindən ölübmüş.

Komandir döyüşə hazırlaşmaq əmrini verən kimi, barrikadada nizamsız hərəkətlər kəsildi: qiyamçılar daha dəstə-dəstə yığışmadı-lar, künc-bucaqda pıçıladaşmadılar, bir-birilə danışmadılar. Bütün

fikirler bir məsələ ətrafında toplaşdı, hamı hücumu gözləməyə başladı. Barrikada düşmən hücumundan qabaq əsil kaosdur, təhlükəli anda əsil intizamdır. Təhlükə qayda-qanun yaradır.

Anjolras qoşalülə karabinini götürüb, əvvəldən seçdiyi yerdə – mazzalaoxşar bir deşiyin qabağında duran kimi hamı susdu. Qənbər daşlarından qurulmuş divar boyunca zəif cırıltı eşidildi: qiyamçılar tüfənglərini doldururdular.

Təhlükəyə baxmayaraq, burada hamı özünü həmişəkindən daha məğrur tutur, daha inamlı göstərirdi: ən yüksək fədailik adamın öz varlığını təsdiq etməsidir; heç kəsdə ümid qalmamışdı, lakin fədakarlıq qalmışdı. Fədakarlıq bəzən qalibiyyətə gətirib çıxaran son silahdır. Vergili belə demişdir. İfrat qətiyyət ifrat vasitəyə əl atır. Bəzən ölüm girdabına atılmaq – fəlakətdən qurtulmaq yoludur, onda tabutun da qapağı xilasedici bir taxta olur.

Hamının diqqəti dünən axşamkı kimi küçə ayrıcına sarı çevrilmiş, ora cəlb olunmuşdu: indi oranı səhər şəfəqi işıqlandırmışdı, hər şey aydın görünürdü.

Çox gözləmək lazım gəlmədi. San-Le tərəfdən bir səs lap aydıncasına eşidilməyə başladı, ancaq bu səs dünənki hücumun hay-küyünə oxşamırdı. Zəncir cingiltisi, nəhəng bir şeyin sarsıla-sarsıla silkələnməsi, daş yoldan gələn mis səsi, ağır gurultu – dəhşətli, demir bir maşının yaxınlaşdığını bildirirdi. İnsan mənafeyi və ideyalarının dinc, səmərəli əlaqəsi üçün salınmış, abad edilmiş köhnə, sakit küçələr başdan-başa tir-tir əsdi: onlar müharibə çarxlarının dəhşətli gurultularına davam gətirməyəcəkdi.

Döyüşçülər yol ayrıcına daha diqqətlə baxmağa başladılar.

Bir top göründü.

Topçular, atəş açmağa hazır edilmiş və top arabasından açılmış topu çəkə-çəkə, itələyə-itələyə gətirirdilər; iki adam top qundağından yapışmışdı, dörd adam çarxları itələyirdi, bir neçə adam da daldan mərmi qutusunu gətirirdi. Yandırılmış fitilin tüstüsü görünürdü.

Anjolras çıxırdı:

– Atəş!

Barrikadadan yaylım atəşi açıldı, dəhşətli bir gurultu qopdu: tüstü dumanı topu və topun yanındakı adamları bürüdü, onlar gözdən itdi. Bir neçə saniyədən sonra tüstü dumanı dağıldı, top da, adamlar da yenə göründü. Topçular tələsmədən, ağır-ağır, səliqə

ilə topu barrikadaya qarşı yönəldirdilər. Onlardan heç biri yaralanmamışdı. Sonra nişançı müşahidə borusuna istiqamət verən bir astronom ciddiyyətilə nişan almağa başladı.

Bossüe çığırdı:

– Afərin, topçular!

Bütün barrikada onun sözünə əl çaldı.

Topu küçənin düz ortasında möhkəm yerləşdirdilər; indi top atəş açmağa hazır idi. O, öz dəhşətli ağızını barrikadanın üstünə açmışdı.

Kurfeyrak dedi:

– Hə, başla görək! Yamanca yırtıcı heyvandır! Əvvəl çırtma, sonra yumruq! Ordu nəhəng pəncəsini bizə sarı uzadır. Barrikadanı yaman silkələyəcək. Tüfənglə yoxlayırlar, top ilə vururlar.

Kombefər əlavə etdi:

– Bu səkkiz düyməli yeni model topdur, özü də tuncdan düzəldilmişdir. Bu topların yüz hissəsi misdir, on hissəsi qalay, bu tənasüb azca pozulsa, top atəş açanda partlar. Qalayın qədərindən artıq olması onu davamsız eləyir. Topun lüləsində boşluq və koğuş əmələ gələ bilər. Bu təhlükənin qabağını almaq, həm də barıtı artırmaq üçün on dördüncü əsrdə olduğu kimi, topun lüləsinə – bant tökülən yerdən ta səpfaya kimi – bir neçə polad halqa vurmaq lazımdır. Hələlik işin içindən belə çıxırlar: cırcıra deyilən cihazla top lüləsinin harasında çatlaq və koğuş olduğunu müəyyən edirlər. Lakin daha yaxşı bir üsul vardır ki, o da hərəkət edən Qriboval qığılcımıdır.

Bossüe dedi:

– On altıncı əsrdə toplar yivli idi.

Kombefər onun sözünü təsdiq etdi.

– Doğrudur. Bu, zərbə qüvvəsini artırır, ancaq sərrastlığını azaldır. Bir də ki, yaxın məsafəyə atəş açanda trayektoriyanın lazımi bucağı olmur, onun parabolası həddindən artıq böyüyür, mərmə lazıminca düz xətt üzrə getmir, yolda rast gəldiyi şeylərə zərbə endirmək iqtidarında olmur. Vuruşmada isə bu zəruridir; düşmən nə qədər yaxında olsa, top nə qədər tez-tez atəş açsa, bunun əhəmiyyəti bir o qədər artır. On altıncı əsrin yivli toplarından atılan mərmilərin uçuşunda olan bu nöqsan kəsinin zəifliyindən asılı idi, kəsinin zəifliyi isə belə toplarda ballistikanın tələblərinə görə idi, həm də top qundağının saxlanmasına imkan yaradırdı. Xülasə, top kimi bir müstəbid istədiyini

eləyə bilmir; onun qüvvəsi, əslində, böyük zəiflikdir. Top mərmisinin sürəti saatda ancaq altı yüz mildir, amma işığın sürəti saniyədə yetmiş min mildir. İsanın Napoleon üzərində üstünlüyü də belədir.

Anjolas əmr etdi:

– Tüfəngləri doldurun!

İstehkam top mərmisinə davam gətirəcəkmisi? Onu deşə biləcəkdimi? Məsələ bunda idi. Qıyamçılar tüfənglərini dolduranda topçular da topu doldururdular.

Barrikadanı müdafiə edənlər həyəcan içində dayanıb-durdular.

Top atıldı, gürultü qopdu.

Bu zaman kim isə fərəhlə çığırdı:

– Belə ha!

Mərmi barrikadaya dəyəndə Qavroş da özünü barrikadanın içinə saldı.

O, Qu quşu küçəsindən, Kiçik Səfil küçəsinin dolaşığı dalanlarını hasarlayan əlavə barrikadanın arasından asanlıqla keçib bura gəlmişdi.

Qavroşun gəlməsi barrikadaya mərmidən çox-çox artıq təsir bağışladı.

Mərmi köhnə-kürüş şeylərin içərisində ilişib qaldı, ancaq omnibusun çarxlarından birini sındırdı, Ansonun da köhnə sınıq arabasının lap axırına çıxdı. Bütün barrikada qəh-qəhə çəkdi.

Bossüə topçulara çığırdı:

– Verin gəlsin!

Səkkizinci fəsil

TOPÇULAR HİSS ETDİRİRLƏR Kİ, ONLARLA ZARAFAT ETMƏK OLMAZ

Qavroşu dövrəyə aldılar.

O, macal tapıb bir söz deyə bilmədi. Marius titrəyə-titrəyə onu kənara çəkdi.

– Sən niyə gəldin?

Qavroş ucadan dedi:

– Əcəb sözdür! Bəs siz özünü?

Mariusu o, diqqətlə, sakit, lakin dikbaşlıq ifadə olunan bir nəzərlə başdan-ayağa süzdü. Onun gözlərində parıldaayan qürur, bu gözləri daha iri göstərirdi.

Marius ciddi ifadə ilə sözünə davam etdi:

Kim sənə demişdi ki, qayıt? Heç olmasa məktubu, sahibinə yitirdinmi?

Düzünü desək, Qavroş bir az vicdan əzabı çəkirdi. Barrikadaya tez qayıtmaq üçün məktubu sahibinə vermək əvəzinə, başından eləmişdi. O, bir şeyi öz-özünə etiraf etməyə məcbur idi: bir az ağılsızlıq eləyib tanımadığı adama etibar etmişdi, qaranlıqda heç onun üzünü də görə bilməmişdi. Bircə burası var ki, o adam şlyapasız idi, lakin bu, məsələni dəyişmirdi. Sözü qısa, ürəyində öz-özünü söyürdü, həm də Mariusun onu danlaya biləcəyindən qorxurdu. Vəziyyətdən çıxmaq üçün ən adi bir yol seçdi; lap ağı yalan deməyə başladı:

– Vətəndaş, məktubu qarışıya verdim. Xanım qız yatırdı. Oyan kimi məktubu ona yatacaqdır.

Mariusun məktubu göndərməkdə iki məqsədi vardı: o həm Kozetta ilə vidalaşmaq, həm də Qavroşu ölümdən xilas etmək istəyirdi. O ancaq düşündüyü məsələnin yarısı ilə kifayətlənməli oldu.

O, birdən göndərilən məktubla cənab Foşlevanın barrikadaya gəlməsi arasında bir əlaqə olduğunu hiss etdi. Cənab Foşlevanı Qavroşa göstərib soruşdu:

– O adamı tanıyırsanmı?

Qavroş:

– Yox, – deyər cavab verdi.

Qavroş Jan Valjanı, doğrudan da, ancaq o gecə görmüşdü, bunu biz əvvəllər demişdik.

Mariusun beynində doğan əzabverici, dumanlı şübhələr dağıldı. Cənab Foşlevanın nə əqidədə olduğunu o bilirdimi? Bəlkə də, o, respublikaçıdır? Belə olsa, onda bu döyüşdə onun iştirak etməsinin səbəbi tamamilə aydındır.

Bu zaman Qavroş barrikadanın o biri başına yüyürüb, çığırdı: “Hanı mənim tufəngim?”

Kurfeyrak əmr etdi ki, ona tufəng verilsin.

Qavroş “yoldaşlarına” xəbərdarlıq etdi ki, barrikada hər tərəfdən əhatə olunmuşdur (qiyamçılara o, “yoldaş” deyirdi). Bura o çox çətinliklə gəlib çıxdığını, döyüş batalyonunun öz tufənglərini Kiçik Səfil

küçəsində baş-başa çataraq, yolu Qu quşu küçəsi tərəfdən nəzarət altına aldığı, qarşı tərəfdən bələdiyyə qvardiyasının Vaizlər küçəsini tutduğunu, əsas qüvvələrin barrikadanın düz qabaq tərəfində toplaşdığını söylədi.

Qavroş bu məlumatı verdikdən sonra əlavə etdi:

– Sizə icazə verirəm: onları bir yaxşı əzizdirin!

Anjolras öz mazğalının qabağında duraraq, düşməni çox diqqətlə izləyirdi.

Barrikadanı mühasirəyə alanlar, görünür, top atəşinin nəticəsindən çox da razı qalmamışdılar, buna görə atəşi davam etdirmirdilər.

Bir dəstə piyada əsgər gəlib topun dal tərəfində küçənin qurtaracağını tutdu. Onlar daş yolu sökdülər, qənbər daşlarından barrikadanın lap önündə, on səkkiz düym hündürlüyündə müdafiə sipəri kimi alçaq bir divar düzəldilər. Sipərin sol tını arxasından Sen-Deni küçəsində toplaşan şəhər civarı batalyonunun baş hissəsi görünürdü.

Anjolrasın pusquda durduğu yerdə qulağına bir səs gəldi: barıt qutularından top saçması olan tənəkə qablarını çıxaranda belə səs eşidilir. Sonra o gördü ki, nişançı əsgər nişan alaraq topun lüləsini bir balaca sola əydi. Sonra da topçular topu doldurmağa başladılar. Nişançı əsgər özü fitili götürüb, ağızodu yerinə apardı.

Anjolras çığırdı:

– Başınızı əyin, divara sıxılın! Barrikada boyunca dizi üstə çökün!

Meyxananın qabağında toplaşan, Qavroş gələndə döyüş yerlərini buraxan qiyamçılar barrikadaya sarı cumdular; lakin onlar Anjolrasın əmrini yerinə yetirən kimi top atıldı, top saçmasının dəhşətli fişiltısı eşidildi. Bu, qulaqbatırıcı bir yaylım atəşi idi.

Mərmə barrikadanın aralığına atılmışdı. Qəlpələr divara dəyərək geri sıçramaqla iki adamı öldürdü, üçünü yaraladı. Aydın görünürdü ki, iş belə getse, barrikada davam gətirə bilməyəcək: güllə onu deşirdi.

Təşviş dolu səslər eşidildi.

Anjolras dedi:

– Gəlin topun ikinci atəş açmasına mane olaq!

O, əlindəki karabinin lüləsini aşağı əyib, nişançı əsgəri nişan aldı: nişançı əsgər bu zaman topun üstünə əylərək nişanın düzlüyünü yoxlayır, hədəfi qəti təyin edirdi.

Nişançı topçu serjantı idi; O, sarışın, qəşəng, cavan bir oğlandı; zərif üzündə ağıl ifadə olunurdu, belə ifadə bu qorxunc silah qoşununa xas olan bir şeydir, həm də bu silahın vəzifəsi odur ki, insan qırmaqda təkmilləşərək axırda müharibənin özünü məhv eləsin.

Kombefər Anjolrasın yanında durub cavan oğlana baxırdı:

– Adamın heyfi gəlir! Bu müharibə nə murdar şeydir! Krallar olmayanda müharibə də olmayacaq! Anjolras, sən o serjantı nişan almısan, amma heç ona baxmırsan. Bir təsəvvür elə: o, bəlkə də, gözəltəbiətli, igid, ağıllı bir gəncdir – axı gənc topçular oxumuş olurlar; bəlkə də, onun atası, anası var; ailəsi var; o, yəqin, bir qızı sevir, onun ən çoxu iyirmi beş yaşı olar; o, sənin qardaşın ola bilər.

Anjolras dedi:

– O, doğrudan da, mənim qardaşımdır.

Kombefər sözünə davam etdi:

– O, mənim da qardaşımdır. Mənə bax, gəl onu öldürməyək.

– Əl çək, öldürmək lazımdır.

Anjolrasın mərmər kimi solğun üzündən bir damla göz yaşı ağır-ağır süzülərək, yerə düşdü.

Elə o anda tətiiyi basdı. Tüfəngin ağzından od çıxdı. Cavan topçu, sinəsinə hava çəkirmiş kimi, qollarını qabağa uzadaraq başını geri atdı, yerində iki dəfə döndü, sonra böyrü üstə topun üstünə yıxıldı, daha tərpənmədi. Onun kürəyinin ortasından qan süzülüyü görünürdü. Güllə onun sinəsini dəlib-keçmişdi. O ölmüşdü.

Onu götürüb apardılar, başqa bir adamla əvəz etdilər. Barrikada bundan bir neçə dəqiqə qazandı.

Doqquzuncu fəsil

İCAZƏSİZ OV EDƏN QOCA ADAMIN BACARIĞI VƏ 1796-cı İL İTTİHAMNAMƏSİNƏ TƏSİR EDƏN SƏRRAST ATƏŞ NECƏ KARA GƏLƏRMİŞ

Barrikadada məsləhətləşməyə başladılar. Bir az sonra topdan yenə atəş açacaqlar. Top saçmasına onlar on beş dəqiqə də davam gətirə bilməzdilər. Bu zərbənin təsirini zəiflətmək lazımdı.

Anjolras əmr etdi:

– Ora döşək qoymaq lazımdır.

Kombefer:

– Bizim indi döşəyimiz yoxdur, – dedi. – Döşəklərin üstündə yaralılar yatır.

Jan Valjan bir az kənardakı, meyhananın tinində tüfəngi dizlərinin arasına qoyaraq tumbanın üstündə oturmuşdu, baş verən hadisədə indiyə kimi iştirak etməmişdi. Elə bil ki, döyüşçülərin onun ətrafında deyindiklərini eşitmirdi: “Eh, heyif o tüfəngdən, boş-boşuna qalib orada!”

Anjolrasın əmrini eşidəndə o, ayağa qalxdı.

Bir şeyi yadımıza salaq: qiyamçılar Şanvreri küçəsinə gələn kimi atışma olacağını hiss edən bir qarı pəncərənin qabağına döşək tutmuşdu. Bu, barrikadadan bir az kənardakı altımərtəbəli evin çardaq pəncərəsi idi. Döşək pəncərənin qabağını eninə tutmuşdu; aşağıdan ona paltar qurulayanda ip altına qoyulan iki ağac dayaq vurulmuşdu, yuxarıda onu iki ip saxlayırdı; iplərin ucu pəncərə qırağına vurulan iki mismara bağlanmışdı. İplər uzaqdan qayıtana oxşayırdı və havada tük kimi aydın görünürdü.

Jan Valjan soruşdu:

– Bir adam mənə qoşalüləli karabin verə bilərmimi?

Anjolras indicə doldurduğu tüfəngini ona uzatdı.

Jan Valjan mansardanı nişan aldı. Tüfəng atıldı.

Döşəyə bağlanan iplərdən biri qırıldı.

İndi döşəyi birçə ip saxlayırdı.

Jan Valjan tüfəngin o biri gözünü də boşaltdı. O biri ip də qırılıb mansardanın pəncərəsinə dəydi. Döşək altından qoyulan ağac dayaqların arasından sürüşərək daş yola düşdü.

Bütün barrikada əl çalaraq Jan Valjanı alqışladı.

Hamı birağızdan çıxırdı:

– Bu da döşək!

Kombefer dedi:

– Döşək olmağına var, amma kim gedib onu götürəcək?

Döşək barrikadanın qabağına, hücum edənlərlə barrikadanı müdafiə edənlərin arasına düşmüşdü. Bir də ki nişançı serjantın vurulmasından qəzəblənən əsgərlər bir neçə dəqiqə əvvəl qənbər daşından qurduqları sipərin dalında uzanaraq barrikadaya atəş

açmağa başlamışdılar; onlar nişançı serjantın yerinə adam gələne kimi susmağa məcbur olan topu əvəz edirdilər. Qıyamçılar döyüş sursatını boş yerə sərf etməmək üçün açılan atəşə cavab vermişdilər. Barrikada üçün tüfəng qorxulu bir şey deyildi, lakin küçəyə yağdırılan güllə qorxulu idi: orada adama güllə dəyə bilərdi.

Jan Valjan barrikadada saxlanılan dəlikdən keçib döşəyi götürdü, dalına alıb barrikadaya qayıtdı.

O özü təhlükəli yeri döşəklə tutdu, döşəyi divara elə vurdu ki, topçular onu görə bilməzdilər.

Bu işi qurtarandan sonra top atəşini gözləməyə başladılar.

Atəş açıldı.

Top nəriltili ilə top saçması barıtını püskürdü. Lakin qəlpələr divara dəyib qayıtmadı. Top saçması döşəkdə ilişib qaldı. Nəzərdə tutulan effekt nəticəsiz qalmadı. Barrikada yaxşı qorunurdu.

Anjolas Jan Valjana dedi:

– Vətəndaş, Respublika sizə təşəkkür edir!

Bossüə fərəhindən qəhqəhə çəkdi. O, həyəcanla dedi:

– Döşəyin belə qüdrətə malik olması adama bir təhər gəlir.

Dəyərsiz bir şəlpə ildırımlar allahına qalib gəldi! Hər necə olsa, topa qalib gələn döşəyə eşq olsun!

Onuncu fəsil

SƏHƏR ŞƏFƏQİ

Elə bu anda Kozetta yuxudan ayıldı.

Onun hündür pəncərəli, ensiz, təmiz, sadə bir otağı vardı; pəncərə şərqə tərəfdi, dal həyəətə baxırdı.

Parisdə nələr olduğundan Kozettanın xəbəri yox idi.

Dünən o, heç yerə getməmişdi; o, öz otağına gedəndə Tusen ona dedi: “Mənə elə gəlir ki, şəhərdə qarışıqlıqdır”.

Kozetta çox yatmasa da, bərk yatmışdı. O, şirin yuxular görürdü; bəlkə də, ona görə şirin yuxular görürdü ki, onun yatağı dümağ idi. Halə ilə işıqlanmış Mariusa oxşar bir adam onun yuxusuna girmişdi. Ayılanda baxdı ki, gün düz onun gözünə düşür. Əvvəl ona elə gəldi ki, yenə də yuxu görür.

İlk anda onun qəlbi yuxunun təsiri altında sevinclə dolu idi. O, özünü tamamilə rahat hiss edirdi. O da bir az əvvəl Jan Valjan etdiyi kimi bütün təşvişləri özündən uzaqlaşdırmışdı, bədbəxtliyə inanmaq istəmirdi. O, səbəbini özü də bilmədən, bütün varlığı ilə ümid etməyə başlamışdı. Sonra birdən onun qəlbi sıxıldı. O, üç gün idi ki, Mariusu görmürdü, lakin öz-özünü inandırdı ki, Marius mütləq onun məktubunu almışdır, indi onun harada olduğunu bilir, axı Marius çox ağıllı oğlandır, o, Kozetta ilə görüşmək üçün bir yol tapacaqdır. O, mütləq bu gün, bəlkə də, lap elə səhər gələcək. Hava lap işıqlanmışdı, ancaq günün şüası hələ üfüqi düşürdü; görünür, hələ tezdır, amma Mariusu qarşılamaq üçün, hər halda, durmaq lazımdır.

Kozetta hiss edirdi ki, Mariussuz yaşaya bilmir, Mariusun gəlməsi üçün elə bu özü kifayətdi. Buna heç bir etiraz ola bilməzdi. Bu, şübhəsizdi. O, düz üç gün idi ki, əzab çəkirdi – bu özü dözülməz bir şeydi. Üç gün Mariusu görməmək – axı Allah buna necə yol verə bilər! Taleyin bu amansız zarafatı, bu sınaq indi arxada qalmışdır. Marius gələcək, gözəl xəbərlər gətirəcək. Gənclik belədir: göz yaşını tez qurudur, əzab çəkməyi yersiz görür, onu qəbul etmir. Gənclik gələcəyin təbəssümüdür, o, naməlum bir şeyə, yəni özü özünə çevrilmişdir. Xoşbəxt olmaq gənclik üçün təbii şeydir, onun nəfəsinin özü, sanki, ümidlə suvarılmışdır.

Bir də ki Marius ona, bəlkə, lap elə birçə gün də olsa, gəlməyəcəyini haçan söylədi, bunu nə ilə izah etdi, bu heç Kozettanın yadında deyildi. Biz hamımızı görmüşük ki, bir sikkə pul əlimizdən yerə düşəndə çox məharətlə gözdən itir, gizlənilir. Bəzən fikir də bizimlə belə oyun oynayır: beynin küncünə sıxılıb qalır, elə bil ki, itir, onu da yada salmaq mümkün olmur. Kozetta da hafizəsinin nəticəsiz səyindən bir az narazı qaldı, öz-özünə dedi: “Mariusun dediyi sözləri unutmaq mənim üçün heç yaxşı deyil, çox böyük insafsızlıqdır”.

Yatağından qalxdı, iki cür yuyundu: həm ruhca, həm bədəncə – həm dua elədi, həm də əl-üzünü yudu.

Ən zəruri hallarda oxucunu təzə evlənənlərin yataq otağına aparmaq olar, lakin qızın yataq otağına qətiyyənlə aparmaq olmaz. Hətta şeir də buna az cəsarət göstərir, nəsrə ora girmək lap qadağandır. Bu, bir qönçədir, zülmətdə bəyazlıqdır, hələ açılmamış zənbəqdır, bura günəş nəzər salmayınca, insan gerek baxmasın. Qız nə qədər ki gül kimi açılmayıb, müqəddəsdir. Ancaq açılmış qız

yatağından, öz-özündən qorxan füsunkar çılpalıqdan, ayaqqabıda gizlənən ağ ayaqdan, güzgü qabağında – güzgünün gözü varmış kimi – üstü örtülən sinədən, stul cırlıtısı və ya bayırda kolyaska getsə, tez-tələsik çılpaq əndama geyilən köynəkdən, bağlanan lentdən, qarmaqdan, qayıtandan, özünü itirməkdən, soyuqdan və utancaqlıqdan baş verən xəfif titrəyişdən, hərəkətin zərif çəkingənliyindən, qorxmaq lazım gəlmədiyi halda, qorxub tir-tir əsməkdən, dan yeri buludları kimi füsunkar paltarları bir-birinin ardınca dəyişməkdən, bax, bu şeylərdən gərək danışmayasan, bunların adını çəkmək özü qəbahətdir.

Adam ulduzların çıxmasına böyük bir pərəstişlə baxır, cavan qızın oyanmasına isə daha artıq pərəstişlə baxmalıdır. Acizlik adamda xüsusi bir hörmət hissi oyatmalıdır. Şaftalının üstündəki zərif tükklər, gavalının qabığındakı kül rəngli pərdə, xırdaca ulduza oxşayan qar dənələri, kəpənəyin məxmər kimi qanadları bakirəliklə müqayisədə kobuddur – elə bir bakirəlik ki, bakirə olduğunu heç özü də bilmir. Cavan qız aşkar olmayan xəyaldır, lakin hələ sevgi mücəssəməsi deyil. Onun yatağı idealın qaranlıq dərinliyində gizlənir. Sırtıq bir nəzər bu dumanlı ala-qaranlıq üçün kobud həqarətdir. Burada dayanıb seyr etməyin özü də təhqir etmək deməkdir.

Buna görə də biz Kozettanın səhər gördüyü sevimli işlərini təsvir etməyəcəyik.

Şərq nağıllarının birində belə deyilir: “Allah qızılgülü ağ yaradıbmış, lakin qızılgül açılanda Adəm ona baxır, gül utanır, qırmızı rəng alır”. Biz cavan qızların, çiçəklərin qarşısında utanan adamlardanıq, biz onların qarşısında hörmətlə baş əyirik.

Kozetta tez geyindi, başını daradı, saçını düzəltdi; o zamanlar saç düzəltmək çox asan idi: onda qadınlar, qızlar saçın altına balıscıqlar, döşəkçələr qoymaqla saçlarını qabartmırdılar, bukle eləmir-dilər. Sonra o, pəncərəni açdı, bayıra baxdı: o istəyirdi ki, heç olmasa, küçənin bir hissəsini, bir evin tinini, daş yolun bir parçasını görsün, Mariusun gəlməsini gözdən qaçırmırsın. Lakin pəncərədən heç nə görmək mümkün deyildi. İçəri həyət hər tərəfdən hündür divarla əhatə olunmuşdu. Divarların dəlik-deşiyindən bağ görünürdü. Kozettaya elə gəldi ki, bu bağ çox pis bağıdır; həyatında ilk dəfə çiçəklər ona çirkin görünürdü. Kanalın bir hissəsi küçənin tinində onun nəzərinə çarpsaydı, bu, onun daha çox xoşuna

gələrdi. Sonra göyə baxmağa başladı, sanki, Mariusun göydən də enə biləcəyini düşünürdü.

Birdən o ağıladı. Bu, onun dəyişkən əhvali-ruhiyyəli olmasından deyil, ümidlərinin boşa çıxması nəticəsində əmələ gələn, ruh düşkünlüyündən baş verən hal idi. Onun ürəyinə qorxu düşdü. Xəbərlər, doğrudan da, bəzən havada dolaşır. O, öz-özünə deyirdi: “Mən heç bir şeyə əmin deyiləm, bizim bir-birimizi gözdən itirməyimiz məhv olmağımız deməkdir”. Sonra Mariusun göydən enməsi fikri ona füsunkar deyil, qəmli-matəmli bir fikir kimi göründü.

Sonra onun qəlbinə çökən buludlar dağıldı, o, yenə də sakitləşdi, könlündə yenə ümid doğdu, o, yenə də qeyri-ixtiyari olaraq gülməsədi: dodaqlarında görünən bu təbəssüm Allaha inanmaq duyğusu ilə dolu idi.

Evdəki adamlar hələ yatırdı. Evi dərin bir sükut bürümüşdü. Pəncərə qapılarından bircəsi də açılmamışdı. Qapıçının da xırdaca otağı bağlı idi. Tusen hələ yuxudan ayılmamışdı, Kozetta da çox təbii olaraq: “Atam da yatmışdır”, – qərarına gəldi. O, fikrində atasının amansız adam olduğunu yəqin etmişdi, bu, onu göstərir ki, indiyə qədər çox əzab və iztirab çəkmişdir. Lakin Mariusa arxayın idi. Ona elə gəlirdi ki, belə parlaq ulduzun sönməsi qətiyyənlə mümkün deyil. Arabir uzaqdan onun qulağına boğuc səslər gəlirdi; o, öz-özünə deyirdi: “Belə tezdən darvazaları partıltı ilə açib-örtürlər, çox qəribədir!” Bu səslər barrikadaya atılan topların gurultusu idi.

Kozettanın pəncərəsi altında, bir neçə fut aşağıda, qaralmış köhnə divarın karnizində yalıtı quşu yuva tikmişdi; yuvanın qırağı karnizdən azca kənara çıxmışdı; yuxarıdan baxanda bu xırdaca cənnətin içi görünürdü. Ana quş balalarını qanadları altına alaraq yuvada oturmuşdu, ata quş da oyan-buyana uçar, dimdiyində balalarına yem və öpüş gətirirdi. Çıxan günəş qızıl şüalarını bu xoşbəxt ailənin üzərinə saçmışdı; böyük artıb-çoxalma qanunu burada sevinc və təntənə içində hökmfərma idi, burada şəfəqli sikkə səhər işığında çiçək açırdı. Kozetta saçlarında günəş, qəlbində şirin xəyallar, səhər şəfəqi haləsində, özü də məhəbbət şəfəqi saçsa-saçsa qeyri-ixtiyari olaraq aşağı əyildi, bu erkək quşla dişi quşu, bu ana ilə balaları seyrə daldı. Onu böyük bir həyəcan bürümüşdü, bu həyəcan – quş yuvasının təmiz qız qəlbində yaratdığı həyəcan idi; bu zaman o, Mariusu düşündüyünü güclə öz-özünə etiraf edirdi.

On birinci fəsil

SƏRRAST VURAN, LAKİN HEÇ KƏSİ ÖLDÜRMƏYƏN TÜFƏNG

Barrikadanı mühasirə edənlər gah tüfəngdən atəş açır, gah top saçması atırdılar, ancaq bunun elə bir ziyanı olmurdu. Yalnız “Korinf”in ön tərəfi xeyli zədələnmişdi; ikinci mərtəbənin pəncərələri, taxta-puş altındakı mansarda güllədən və top saçmasından yavaş-yavaş uçub dağılırdı. Buradan atəş açan döyüşçülər bu yeri tərk etməli oldular. Barrikadaya hücum edənlərin taktikası mümkün qədər çox atəş açmaqdan ibarətdir: bununla da, qiyamçılar ehtiyatsızlıq edərək atəşə cavab versələr, onların döyüş sursatını azaltmaq istəyirlər. Elə ki qiyamçıların cavab atəşi zəiflədi, bundan aydın olur ki, onların gülləsi və barıtı qurtarmaq üzrədir, onda barrikadanın üstünə hücum əmri verilir. Anjolras onların bu kələyini bilirdi: barrikada cavab vermirdi.

Hər dəfə top atılanda Qavroş böyük bir nifrət əlaməti olaraq dili ilə ovurdunu qabardır, deyirdi:

– Yaxşı da, cır-cındırı parçalayın, bizə də elə kilə lazımdır.

Kurfeyrak çıxıra-çıxıra topdan izahat tələb edir, top saçmasının nə üçün hədəfə dəymədiyini soruşurdu:

– Ay xala, sənə nə olub belə, baş-ayaq vurursan?!

Döyüş vaxtı tərəflər balda olduğu kimi, bir-birinə qarşı maraqlı oyaatmağa çalışırlar. Barrikadanın susması, görünür, mühasirə edənləri narahat etməyə başlamışdı, onlar gözlənilməz bir hadisənin baş verəcəyindən qorxurdular; mütləq bu qənbər daşı yığınının arxasına baxmaq, atəş altında dayanan, atılan güllələrə cavab verməyən bu qorxunc sütunun dal tərəfində nələrdə olduğunu bilmək lazımdı. Birdən qiyamçılar qonşu evin damında gün işığında parıldayan bir dəbilqə gördülər: orada bir nəfər yağın söndürən hündür soba bacasına söykənərək sakitcə durmuşdu, elə bil ki, keşik çəkirdi. O, düz barrikadanın iç tərəfinə baxırdı.

Anjolras dedi:

– Bu casusdan bizə xeyir gəlməz!

Jan Valjan karabini Anjolrasa qaytardı, onun öz tufəngi vardı.

O, bircə kəlmə də söz söyləmədən yanğınsöndürəni nişan aldı, elə o saat da tufəng atıldı, yanğınsöndürənin başındakı dəbilqə cin-gilti ilə daş yola düşdü. Əsgər qorxaraq dərhal gözdən itdi, onun yerini başqa adam tutdu. Bu adam zabit idi. Jan Valjan tufəngini doldu-rub yeni gələn adamı nişan aldı, zabitin də dəbilqəsi əsgərin dəbilqə-sinin ardınca getdi. Zabit də inad etmədi, dərhal götürüldü. Qiyam-çılarının işarəsi bu dəfə nəzərə alınmışdı: damda daha heç nə görün-mədi; barrikadanı müşahidə edən olmadı.

Bossüə Jan Valjandan soruşdu:

– Siz niyə onu öldürmədiniz?

Jan Valjan cavab vermədi.

On ikinci fəsil

NİZAMSIZLIQ NİZAM-İNTİZAMIN XİDMƏTİNDƏ

Bossüə Kombeferin qulağına pıçıldadı:

– O, mənim sualıma cavab vermədi.

Kombefər dedi:

– Bu adam tufəng atəşi ilə boş yerə xeyirxahlıq eləyir. Bu çox-dankı hadisə kimin yadındadırsa, o, şəhər civarı milli qvardiyasının igidcəsinə mübarizə etdiyini bilir. Bu qvardiya, xüsusilə 1832-ci ilin iyun günlərində çox şiddət və səbat göstərmişdi. Qiyam olduğu üçün tətil edən “Oynayan”, “Xeyirxah” və ya “Kiçik qanov” meyxa-nalarını heç kəsə dəyib-toxunmayan sahibləri rəqs zallarının boşal-dığını görüb aslan kimi vuruşurdular, nizam-intizam üçün ölümə gedirdilər, onlar öz meyxanalarını nizam-intizam mücəssəməsi hesab edirdilər. Həm burjua, həm qəhrəmanlıq dövrü olan o dövrdə ideya cəngavərləri qazanc palədinləri ilə üz-üzə gəldilər. Vuruşmaya sövq edən səbəblərin adiliyi işin qəhrəmanlığına heç də xələl gətirmirdi. Qızıl ehtiyatının azalması bank sahiblərinə “Marselye” oxutdurur-du. Burjua dükən piştaxtası üçün vəcdlə qan tökür, sparta ehtirası ilə öz dükanını – vətənin bu mikrokosmunu müdafiə edirdi.

Əslində, bunlar çox ciddi şeydi. Yeni ictimai qüvvələr mübari-zəyə girişərək, müvazinətin nə vaxt düzələcəyini gözləyirdilər.

O dövrün başqa bir səciyyəvi cəhəti – anarxiyanın “hökumətçiliklə” (xeyirxah düşüncəli adamlar firqəsinə verilən vəhşicəsinə ad) birləşməsi idi. Adamlar nizam-intizam olmasını istəyirdilər, amma özləri nizam-intizamı gözləmədilər. Gah görürdün ki, milli qvardiya polkovniklərindən birinin şiltaqlığı ilə, toplaşmaq üçün birdən təbil vurulurdu, gah da bir kapitan vəcdə gələrək, atılan güllələrin üstünə yeri yirdi; ya da bir nəfər milli qvardiyaçı heç bir şeydən qorxmayaraq “ideya uğruna” vuruşurdu. Təhlükəli anlarda, həlledici günlərdə adamlar komandirlərin əmrindən daha çox öz daxili instinktləri ilə hərəkət edirdilər. Nizam-intizamı qoruyan orduda Fanniko kimi qılınc çalan, Anri Fonfred kimi qələmlə od yağdıran əsil qoçaq adamlara rast gəlmək olurdu.

Bədbəxtlikdən, o dövrdə özünü prinsiplər ittifaqı deyil, mənfəətlər birləşməsi kimi göstərən mədəniyyət təhlükə qarşısında idi, ya da özünü təhlükə qarşısında hesab edirdi; bu mədəniyyət özünə imdad diləyirdi; hər yerindən qalxan onu özünün dayağı hesab edərək, bacardığı kimi qoruyurdu, müdafiə edirdi, ona yardım göstərirdi; hər yetən, cəmiyyəti xilas etmək vəzifəsini öz üzərinə götürürdü.

Canfəşanlıq bəzən pis nəticə verirdi. Bir də baxırdın ki, milli qvardiyaçıların bir taqımı öz ixtiyarı ilə hərbi şura düzəldirdi, əsir düşmüş qiyamçılar haqqında beş dəqiqənin içində hökm çıxarırdı və hökmü yerinə yetirirdi. Jan Pruver belə bir məhkəmənin qurbanı oldu. Bu, amansız Linç qanunu idi, bu barədə heç bir partiyanın başqa bir partiyayı töhmətləndirməyə ixtiyarı yoxdur, çünki o, eyni dərəcədə həm respublika üsul-idarəsi olan Amerikada, həm də mütləqiyyət üsul-idarəsi olan Avropada tətbiq edilir. Linç məhkəməsində çox asanlıqla səhv etmək olardı. Üsyan günlərində milli qvardiyaçılar süngülü tüfənglərini ələ alaraq Kral meydanında Pol-Eme Hranje adlı cavan bir şairi tutmaq üçün ardınca yüyürlər; Hranje qvardiyaçıların əlindən ancaq ona görə xilas ola bilir ki, qaçıb 6№-li evin darvazası altında gizlənir. Qvardiyaçılar onun ardınca çığırılmışlar: “Bu da bir sen-simonist!” Onu, az qala, öldürəcəklər. Doğrudan da, onun qoltuğunda hersoq Sen-Simonun xatirələrindən ibarət kitabı varmış. Milli qvardiyaçılardan biri kitabın cildi üstündə “Sen-Simon” sözünü görüb bağırmışdı: “Öldürün onu!”

1832-ci il iyunun 6-da şəhər cavanlarının milli qvardiyaçılar dəstəsi, yuxanda adını çəkdiyimiz kapitan Fanniko başda olmaqla, öz şiltaqlığından və özbaşinalığından Şanvreri küçəsində məhv olmuşdu.

Bu hadisə nə qədər qərribə olsa da, 1832-ci il üsyanından sonra aparılan məhkəmə istintaqında müəyyən edilmişdi. Kapitan Fanniko – nizam-intizamın bir növ kondotyeri, indicə xarakterizə etdiyimiz səbirsiz, dikbaş burjuvalardan idi, “hökumətçiliyin” fanatik və inadçı tərəfdarlarından idi; o, təyin edilmiş vaxtdan əvvəl atəş açmaq həvəsinə düşür, təkbaşına, yəni öz dəstəsi ilə barrikadanı zəbt etmək şərəfini qazanmaq istəyir; barrikadada qırmızı, sonra da qara bayraq hesab etdiyi köhnə sürtuku görüb özündən çıxır, generaları, korpus komandirlərini söyür, guya, onlar haradasa iltifat buyurub müşavirə keçirirlər, qəti hücum vaxtını görmürlər və onlardan birinin məşhur ifadəsincə, “üsyanı başlı-başına buraxırlar”. O özü elə hesab edirdi ki, barrikada hücum üçün tamamilə yetişmişdir, hər yetişən meyvə budaqdan düşən kimi, o da sübut etməlidir; buna görə də cürət edib barrikadaya hücum etmişdi.

Kapitan Fannikonun adamları da özü kimi qoçaqdı, şahidlərdən birinin dediyi kimi, “dəlisov” idi. Onun rotası küçənin tinində duran batalyonun ön hissəsini təşkil edirdi, şair Jan Pruveri də həmin bu rota güllələnmişdi. O heç gözlənilmədiyi halda öz əsgərləri ilə barrikadanın üstünə hücum etdi. Bu hücumda hərbi məharətdən çox coşqunluq vardı; hücum Fannikonun dəstəsinə çox baha oturdu. Barrikadanın üstünə cuman bu adamlar yolun heç üçdə ikisini getməmişdilər ki, qiyamçılar onları nizamla atılan yaylım atəşi ilə qarşıladılar. Qabaqda yüyürən dörd adam istehkamin lap önündə güllə ilə yerə sərilirdi; bu bir dəstə qoçaq milli qvardiyaçı, bu igid, lakin hərbi dözümlü olmayan adamlar bir az tərəddüd etdikdən sonra geri çəkilməyə məcbur oldular; daş yol üstündə on beş meyit qaldı. Qiyamçılar Fannikonun dəstəsində baş verən ani şəşqınlıqdan istifadə edərək tufənglərini doldurdular, qvardiyaçılar küçənin tininə – qorunduqları yerə çatana kimi onları yenə yaylım atəşinə tutdular. Qvardiyaçılar dəstəsi bir anlığa iki atəş arasında qaldı: onlar həm qiyamçıların, həm də özlərinin top saçması atəşi altına düşmüşdürlər; topçular əmr almadıqları üçün atəşi davam etdirirdilər. Top saçmasından bir neçə adam öldü; cəsarətli, lakin ehtiyatsız hərəkət edən Fanniko da bunun qurbanı oldu. Onu top, yəni hüquq-qanuna əsaslanan nizam-intizamın özü öldürdü.

Bu, təhlükəli deyil, ağılsız bir hücum olduğu üçün Anjolrası yaman əsəbiləşdirmişdi.

O, həyəcanla dedi:

– Axmaqlar! Onlar öz adamlarını güdaza verirlər, biz də lap nahaq yerə gülləmizi sərf edirik.

Anjolras üsyanın əsl generalı kimi danışdı, o elə, doğrudan da, üsyanın generalı idi. Qiyamçılar dəstəsi ilə cəza dəstəsinin gücü bir bərabərdə deyildi, onlar eyni qüvvə ilə vuruşurdular. Qiyamçıların ehtiyatı tez tükənir, onlar nə artıq bir güllə ata bilir, nə də artıq bir adam qurban verə bilirlər. Boşalmış patron çantasını, öldürülmüş adamı əvəz etməyə onların heç bir şeyi yoxdur. Amma cəza dəstəsi öz adamlarının qədir-qiymətini bilmir; patrona heyfi gəlmir – onların Vensen cəbbəxanası var. Barrikadada nə qədər döyüşçü varsa, cəza dəstəsinin bir o qədər polku, barrikadanın nə qədər patron-daşı varsa, onların bir o qədər cəbbəxanası var. Buna görə də qəfildən inqilab baş verməsə, bu inqilab öz odlu qılıncını tərəzinin gözü-nə atmasa – bir adamın yüz adama qarşı durduğu bu mübarizə həmişə barrikadanın tar-mar edilməsi ilə qurtarır. Lakin inqilabın baş verdiyi hallar da olur. Onda hər şey hərəkətə gəlir, küçələr dəniz kimi dalğalanır, sürətlə xalq barrikadaları qurulur. Paris bütün varlığı ilə sarsılır, *quid divinum*¹ hiss olunur, 10 avqustun, 29 iyulun ruhu duyulur, füsunkar bir şəfəq alovlanır, kobud qüvvə ağzını açmış yırtıcı heyvan kimi geri çəkilir, qoşunun qarşısında – bu aslan qarşısında Fransa aramla, bir peyğəmbər əzəməti ilə ayağa qalxır.

On üçüncü fəsil

ÜMİDİN SON İŞIĞI DA SÖNÜR

Barrikadanı müdafiə edənlərin hiss və ehtiraslar xaosunda hər şeydən bir az vardı: burada həm cəsarət, həm gənclik, həm qürur, həm ruh yüksəkliyi, həm ideal, həm etiqad, həm coşğunluq, həm qızğınlıq, həm də, xüsusilə ümidin sayrısan şüaları vardı.

Ümidin belə şüalarından, belə parıltısından biri, heç gözlənilmədiyi anda, qəfildən Şanvreri barrikadasını işıqlandırdı.

Müşahidə məntəqəsindən çəkilməyən Anjolras birdən çığırdı:

– Bir qulaq asın! Paris, deyəsən, ayılır!

¹ İlahi bir şey (*lat.*)

Doğrudan da, iyunun altısında, səhərçağı bir-iki saat elə oldu ki, elə bil, qiyam get-gedə artdı. Sen-Merri kilsəsinin təhlükə olduğunu xəbər verən zəngləri aramsız çalınır, bəzi yerdə közərən odu alovlanırdı. Puarye, Qravilye küçələrində barrikadalar quruldu. Sen-Marten qapıları qabağında cavan bir oğlan karabinlə bütöv bir süvari eskadronuna hücum etdi. O, bulvarın düz ortasında dizi üstə çökərək nişan aldı, bir güllə ilə eskadron komandirini öldürdü, sonra da dönüb camaata ucadan dedi: "Budur, düşmənin biri də azaldı!" Onu qılıncla doğradılar. Sen-Deni küçəsində bir qadın jalüzün dalında gizlənərək bələdiyyə qvardiyaçılarına atəş açdı: tüfəng atıldıqca jalüzün titrədiyi görünürdü. Üzüm tənəyi küçəsində on dörd yaşlı bir oğlan tutdular: onun cibləri patronla dolu idi. Düşmənin bir çox məntəqələrinə basqın edildi. Berten-Puare küçəsinin tinində bir zirehli əsgər polkuna qəfildən atəş açdılar, polkun başında general Kavenyak de Baran dururdu. Planş-Mibre küçəsində evlərin damından qoşunun üstünə sınıq qab-qacaq və mətbəx avadanlığı atırdılar: bu, pis əlamət idi. Marşal Sulta bunu deyəndə, qoca napoleon generalı fikrə getdi, Suşenin Saraqoss ətrafında söylədiyi sözlər yadına düşdü: "Qarılar gecə qarşoklarını bizim başımıza tökməyə başlayanda biz məhv olduq".

Elə hesab edilirdi ki, iğtişaşın yayılmasına son qoyulmuş, bunun qarşısı alınmışdır; lakin belə bir vaxtda yuxarıda göstərilən əlamətlərin ortaya çıxması, xalqın qəzəb və həyəcanının get-gedə artması, Paris civarı deyilən yanacaq yataqlarının dərinliyində əmələ gələn qığılcımlar hərbi komandanlığı bərk təşvişə salmışdı. Onlar başlanan yanğınları söndürməyə tələsirdilər. Onlar xırda qiyamları ləğv edənə qədər Mobüe, Şanvreri, Sen-Merri barrikadalarına hücumu dayandırmışdılar, istəyirdilər ki, xırda qiyamları ləğv etdikdən sonra bütün qüvvələri bu barrikadaların üstünə yeritsinlər, bir zərbə ilə onların işini bitirsinlər. Üsyan edən küçələrə qoşun dəstəsi göndərilmişdi; onlar geniş küçələrdə izdihamı dağdır, sağda, solda olan xırda küçələri, dalanları gah ehtiyatla və yavaş-yavaş, gah da sürətli yürüşlə yoxlayırdılar. Piyada qoşun dəstələri güllə atılan evlərin qapılarını sındırırdılar; eyni zamanda, kiçik süvari hissələri bulvarlara yığışan camaatı dağdırırdılar. Bu zaman camaat ucadan öz narazılığını bildirir, qatmaqarışq hay-küy qaldırırdı, bu işə qoşunla xalq arasında baş verən toqquşmalarda həmişə olur. Anjolasın top və tüfəng atəşi arasında

eşitdiyi səs-küy də bu idi. Bir də ki o, küçənin sonunda xərəklərdə yaralı aparıldığını görür, Kurfeyraka deyirdi: “Bunları biz yaralamışıq”.

Lakin onların qəlbində doğan ümid çox yaşamadı, onun şüası tez söndü. Havayı yayılan səs-küy yarım saat keçməmiş dağılıb-
getdi; elə bil, ildırım çaxdı, lakin tufan qopmadı; qiyamçılar yenə də bir şeyi hiss etməyə başladılar; göy qübbəsi qurğuşun kimi yenə onların üzərinə enirdi; bu göy qübbəsi bu inadçı adamları köməksiz buraxan xalqın laqeydliyi idi ki, onları əzirdi.

Sanki, dumanlı bir şəkildə ehtimal olunan ümumi hərəkət tamamilə yatmışdı; indi hərbiyyə naziri öz diqqətini, generallar öz strategiyasını hələ də dayanıb-duran üç-dörd barrikada ətrafında toplaya bilirdi.

Günəş üfüqdən get-gedə qalxırdı.

Qiyamçılardan biri Anjolrasa dedi:

– Biz acıq. Yoxsa, biz heç bir şey yeməmiş oləcəyik?!

Anjolras hələ də öz mazğalının qabağında durub küçənin sonuna baxırdı, o, qiyamçının sualına başı ilə cavab verdi.

On dördüncü fəsil

OXUCU BU FƏSİLDƏ ANJOLRASIN SEVGİLİSİNİN ADINI BİLƏCƏKDİR

Kurfeyrak Anjolrasın yanında, daşın üstündə oturub yenə də topu ələ salırdı: hər dəfə top saçması deyilən güllələrin iyrenc fişilti ilə qara bulud kimi havaya qalxdığını görəndə onları istehza ilə qarşılayırdı:

– Zavallı qarı, sən sən sən lap batıb, mənim sənə yazığım gəlir. Nahaq yerə özünü gücə salırsan. Bu heç göy gurultusudur? Bu ancaq öskürəkdir.

Qiyamçılar onun sözünə qəhqəhə ilə gülürdülər.

Təhlükə artdıqca Kurfeyrakla Bossüenin şücaəti və sevinci də artırdı, onlar xanım Skarron kimi, yeməyi zarafatla, şərabı şadlıqla əvəz edirdilər.

Bossüe deyirdi:

– Mən Anjolrasa məftunam. Onun təmkini, şücaəti məni valeh edir. O, tək yaşayır, yəqin, buna görə də həmişə bir az kədərli olur;

o, öz böyüklüyünə heyifsilənir, bu böyüklük onu arvadsız qalmağa məhkum etmişdir. Bizim hamımızın məşuqəmiz var, onlar bizi dəlidivana edərək igidləşdirirlər. Adam pələng kimi vurulursa, aslan kimi vuruşur. Bu, bizə kələk gələn xanım məşuqələrimizdən ən yaxşı intiqam yoludur. Roland, Anjelikaya pislik etmək üçün məhv oldu. Biz göstərdiyimiz bütün qəhrəmanlıqlar üçün qadınlara minnətdarıq. Arvadsız kişi çaxmaqsız tapança kimidir; ancaq qadın onu hərəkətə gətirir. Amma Anjolrasın məşuqəsi yoxdur. O, heç kəsə vurulmamışdır, amma heç şeydən qorxmur, igiddir. Buz kimi soyuq olasan, od kimi qızgın – bu heç eşidilməmiş şeydir.

Anjolras, elə bil, Bossüenin dediklərini eşitmirdi, lakin bir adam onun yanında olsaydı, Anjolrasın astadan söylədiyi bir sözü eşidərdi: *Patria*¹.

Bossüe hələ də zarafat edirdi, birdən Kurfeyrak ucadan dedi:

– Bu da biri!

Sonra da qonaq gəldiyini xəbər verən baş lakeyi yamsılayaraq əlavə etdi:

– Zati-aliləri Doqquzdüymə təşrif buyurub!

Doğrudan da, səhnədə yeni bir şey – ikinci top lüləsi göründü.

Topçular topu cəld arabadan açıb birinci topun yanına çəktilər.

Bu, işin sonunu yaxınlaşdırırdı.

Topları tez doldurdular; bir neçə dəqiqədən sonra hər iki topdan düzünə nişan almaqla barrikadaya atəş açmağa başladılar; piyada hissə və şəhər civarı qvardiyaçı bölmələri tüfəngdən atəş açırdılar.

Başqa bir yerdən də top səsi gəlirdi: bu toplar yaxından atılırdı. İki top Şanvveri küçəsindəki barrikadanı şiddətli atəşə tutmuşdu, elə bu zaman iki başqa top da, biri Sen-Deni, biri də Obri-le-Buşe küçəsindən nişan alaraq, Sen-Merri barrikadasını dəlik-deşik edirdi. Dörd top məşum bir əks-səda kimi səs-səsə vermişdi.

Müharibənin bu sərt köpəkləri ağız-ağıza verərək hürüşürdü.

Şanvveri küçəsindəki barrikadaya toplardan biri mərmə ilə, biri də top saçması ilə atəş açırdı.

Mərmə atan topun ağızı bir qədər yuxarı qaldırılmışdı, bununla da, topçular elə nişan alırdılar ki, mərmə barrikadanın düz yuxarisına dəysin, onu dağıtsın, qiyamçıların üstünə daş qəlpələrini top saçması kimi yağdırın.

---

¹ Vətən (*lat.*)

Bu cür atəş açmaqda məqsəd qiyamçıları divardan uzaqlaşdırmaq, barrikadanın iç tərəfində daldalanmağa məcbur etmək idi, başqa sözlə, bu, hücumla hazırlaşmaq deməkdi.

Düşmən qiyamçıları mərmilə barrikadanın üstündən, top saçması ilə də meyxananın pəncərələrindən qova bilsə, dərhal küçəyə doluşacaq, daha qorxmayacaq ki, onu görüb atəşə tuta bilərlər, dünən axşamkı kimi onlar birbaşa barrikadanın üstünə cumacaqlar, kim bilir, bəlkə də, qiyamçıların üstünü qəfil alıb barrikadanı tutacaqlar.

Anjolras:

– Bu topları mütləq sıradan çıxarmaq lazımdır, – deyərək uca-dan komanda verdi: – Topçulara atəş!

Hər şey hazır idi. Bayaقدan bəri susan barrikada şiddətli atəş açdı: bir-birinin ardınca altı-yeddi yaylım atəşi eşidildi: atəş həm qəzəb, həm də qalibiyətlə səslənirdi. Küçəni qatı tüstü bürüdü. Bir neçə dəqiqədən sonra da od saçılan tüstü dumanı içində topçuların üçdəiki hissəsinin çarxların dibində sərilib qaldığını seçmək olurdu. Sağ qalanlar yenə də əvvəlki arxayınlıq və amansızlıqla topları dol-dururdular, ancaq indi tez-tez atəş açmırdılar.

Bossü Anjolrasa dedi:

– Yaman zərbə oldu! Bax bu, müvəffəqiyyətdir.

Anjolras başını yırğalaya-yırğalaya ona cavab verdi:

– On beş dəqiqə də bu cür müvəffəqiyyət olsa, barrikadada heç onca patron da qalmaz.

Görünür, Qavroş bu sözləri eşidirmiş.

On beşinci fəsil

QAVROŞUN BARRİKADADAN ÇIXMASI

Birdən Kurfeyrak barrikadanın aşağı tərəfində, küçədə, atılan güllələrin altında bir kölgə gördü.

Qavroş meyxanadan şərab şüşəsi qoyulan səbəti götürüb dəlikdən küçəyə çıxmışdı, heç bir şey əhəmiyyət verməyərək, barrikadanın qabağında öldürülən milli qvardiyaçıların patron dolu çantalarını boşaltmağa başlamışdı.

Kurfeyrak çığırdı:

– Sən orada nə edirsən?

Qavroş lovğa-lovğa dedi:

– Öz səbətimi doldururam, vətəndaş.

– Top saçmasını görmürsən-nədir?

– Çox böyük iş olub! Yağış yağır. Sonra?

Kurfeyrak çığırdı:

– Qayıt geri!

– Bu saat.

O, bir sıçrayışla küçənin ortasına düşdü.

Biz bilirik ki, Fannikonun dəstəsi geri çəkilərkən çoxlu meyit qoyub getmişdi.

Bütün küçə boyu daş yol üzərində iyirmiye qədər meyit sərilib qalmışdı. Bu, Qavroş üçün iyirmi patrondaş, barrikada üçün də xeyli patron ehtiyatı deməkdi.

Bart tüstüsü küçəni duman kimi bürümüşdü. Kim dağlarda iki sıldırım qaya arasında bulud kimi sıx duman görmüşsə, o, iki sıra tutqun, hündür evlər arasında, sanki, sıx olaraq qatılan bu kəsif bart tüstüsünü təsəvvür edə bilər. Bu tüstü yavaş-yavaş yuxarı qalxırdı, lakin onun yerində ara vermədən yenə tüstü əmələ gəlirdi; tüstü yavaş-yavaş hər şeyi bürüyürdü, hər şey boz-bulanıq görünür, hətta günün də işığı tutqunlaşırdı. Vuruşan tərəflər küçənin bu başından o başına bir-birini çox çətinliklə seçə bilirdi, burası da var idi ki, onların arasında olan məsafə çox qısa idi.

Belə tüstü dumanı istehkamı mühasirəyə alanlar üçün əlverişli idi, görünür, onların komandirləri də bunu nəzərə almışdılar, həmin komandirlər barrikadaya olan hücumu rəhbərlik etməli idilər. Tüstü Qavroş üçün də əlverişli oldu.

O, tüstü pərdəsi altında, həm də boyunun balacılığına görə, küçədə xeyli qabağa gedə bildi, qarşı tərəfdən heç kəs onu görmədi. Heç bir təhlükəyə rast gəlmədən o, yeddi-səkkiz çantanı boşaltdı.

O, səbəti dişi ilə tutaraq qarnı üstə sürünürdü, iməkləyirdi, hərlə-nib-fırlanırdı, sürüşürdü, qıvrılırdı, bir meyitin yanından o birisinin yanına sürünürdü, tez-tez fındıq sındıran meymun cəldliyi ilə çantaları, patrondaşları boşaldırdı.

Barrikadadan çox da uzağa getməmişdi, ancaq düşmənin diqqətini cəlb etməkdən qorxduqları üçün onu bərkdən səsəyə bilmirdilər.

Ölənlərdən biri onbaşı idi; Qavroş onun mundirinin cibindən bantqabı tapdı.

Qabı cibinə qoyaraq dedi:

– Çaxır içməyə gərək olar.

Qavroş qabağa gedə-gedə, bant tüstüsü seyrək olan bir yerə çatdı; qənbər sipəri dalında gizlənən cəbhə polku nişançıları və küçətinində sıraya düzülən milli qvardiyaçılar elə o saat tüstü dumanı içində eşələnən şeyi bir-birinə göstərdilər.

Qavroş tumbanın yanında sərilib qalan serjantın patronlarını götürəndə meyitə bir güllə dəydi.

Qavroş finxırdı:

– Belə şey olar! Onlar mənim ölülərimi öldürürlər.

İkinci güllə daş yola dəyərək od çıxardı. Üçüncü güllə onun səbətini böyrü üstə yıxdı.

Qavroş dönüb baxdı, gördü ki, güllə atan şəhər civarı qvardiyasıdır.

Dik ayağa qalxdı, əlini belinə qoydu, ona güllə atan milli qvardiyaçıların şax üzünə baxaraq oxudu:

Hamınız, ey Nanter sakinləri,¹
Eybəcər olmusuz duyub Volteri.
Köhnə sakinləri də Palessonun
Axmaqlaşib təqsirindən Russonun.

Sonra səbəti qaldırdı, yerə dağılan patronları yığdı, birçə dənəsini də yerdə qoymadı, sonra da atılan güllələrin üstünə yeriyərək, o biri patron çantasını boşaltmağa getdi. Dördüncü güllə lap onun yanından ötüb keçdi. Qavroş yenə oxudu:

Sahibi olmadım qazanclı yerin
Bu da günahından oldu Volterin.
Mənim taleyimin sındı təkəri,
Russonun günahkar oldu sözləri.

¹ Şeirlərin tərcüməsi M.Faiqindir.

Beşinci güllə ona ancaq aşağıdakı bəndi oxumaq ilhamını verdi:

Sırıqlardan mən deyiləm dərş alan,
Bu da olub Volterin təqsirindən.
Russo təqsirindən oynadır məni
Kasıblıq, ehtiyac bir serso kimi.

Bu vəziyyət xeyli davam etdi.

Bu həm dəhşətli, həm də ürəyi rıqqətə gətirən bir mənzərə idi. Qavroş güllə altında, sanki, atəş açanları ələ salırdı. Sanki, onun kefi çox kök idi. Sərçə ovçularla öcəşirdi. Hər yaylım atəşinə o, yeni bir şeir bəndi ilə cavab verirdi. Onu ara vermədən nişan alır, vurmaq istəyirdilər, həmişə də güllələri boşa çıxırdı. Əsgərlər, milli qvardiyaçılar onu nişan alanda güllürdülər. O, gah yerə yatırdı, gah qalxırdı, gah qapının yan taxtası dalında gizlənirdi, yenə birdən qayıdırdı, gah da top saçmasını ələ salırdı, ona “burun göstərərək”, eyni zamanda patron axtarırdı, patrondaşları boşaldırırdı, öz səbətinə doldururdu. Qiyamçılar təşvişlə ona baxır, həyəcandan nəfəsləri tutulurdu. Barrikadada ondan ötrü əsirdilər, amma, o, nəğmə oxuyurdu. Elə bil ki, bu, uşaq deyil, insan deyil, xırdaca bir sehrbazdı, vuruşmada güllə batmayan, qılinc kəsməyən əfsanəvi cırtıdan idi. Güllələr onu təqib edirdi, lakin o, güllələrdən cəld idi. O, elə bil ki, ölümlə dəhşətli gizlənpaç oyunu oynayırdı; yastıburun ölümün kabusu hər dəfə ona yaxınlaşanda Qavroş onu həqarətlə qarşılayırdı. Lakin başqalarından daha sərrast, daha xaincə atılan bir güllə, nəhayət, bu sayrışan işığa dəydi: Qavroş səntirlədi, sonra yerə yıxıldı – bunu hamı gördü. Barrikadada hamı bir ağızdan çığırdı. Bu cırtıdanda Antey gücü vardı; qamen üçün daş yola toxunmaq pəhləvan Antey üçün yerə toxunmaq kimi bir şeydi; Qavroşun yıxılması ilə qalxması bir oldu. O qalxıb yerə oturdu, qan onun üzündən süzülüb tökülürdü; əllərini yuxarı qaldırırdı, güllə atılan tərəfə dönərək oxudu:

Kiçik quşcuğazam, lap xırdayam mən
Təqsiri üzündən Volterin hökmən.
Lakin kəmənd ata bilərlər mənə
Təqsiri ucundan...

Lakin o, nəğməni oxuyub qurtara bilmədi. Nişançının ikinci gül-ləsi bu nəğməni əbədi olaraq yarımçıq qoydu. Bu dəfə o, üzünü üstə daş yola yıxıldı, bir daha tərpənmədi. Onun həm uşaq, həm də əzə-mətli ruhu uçub getdi.

On altıncı fəsil

QARDAŞ NECƏ ATA OLA BİLƏR

Bu faciədə biz heç bir şeyi nəzərdən qaçırmamalıyıq. Elə bu zaman Lüksemburq bağında iki uşaq əl-ələ tutaraq gedirdi. Onlardan birinə yeddi, o birisinə beş yaş vermək olardı. Yağış onları islatmışdı; onlar xiyabanın güney tərəfilə gedirdilər, böyük uşaq balacanı çəkə-çəkə aparırdı. Cır-cındır paltar geymiş bu solğunüzlü uşaqlar boz quş-ları xatırladırdılar. Balaca böyüyə deyirdi: “Mən yaman acmışam”.

Böyük uşaq sol əli ilə kiçik qardaşının əlindən tutaraq, onu himayə edən bir adam kimi aparırdı, sağ əlində balaca çubuq tutmuşdu.

Onlar bağda tək idilər, heç kəs yox idi; üsyan olduğuna görə polis idarəsinin sərəncamı ilə bağın qapıları kilidlənmişdi. Orada duran qoşun hissələri döyüşə getmişdi.

Bu iki uşaq bura necə gəlib-çıxmışdı? Bəlkə, onlar bağlanma-mış keşikçi məntəqəsindən qaçmışdılar, ya bəlkə, “Cəhənnəm qarovlxanasının” yaxınlığında olan Rəsədxana qarşısındakı mey-dandan, ya da ön tərəfində “*Jnvenerunt parvulum pannis involu-tum*”¹ sözləri yazılan tindəki frontodan əkilmişdilər; ya bəlkə də, dünən axşam park bağlananda onlar gözetçinin gözündən yayınaraq qəzet oxunan köşklərdən birində gizlənmişdilər. Hər halda, onlar istə-dikləri yerdə gəzirdilər, elə bil, tamam sərbəstdilər. Uşaq ki istədiyi yerdə gəzir, həm də özünü tamamilə sərbəst hiss edir, bu, o demək-dir ki, azmışdır. Bu zavallı körpələr, doğrudan da, azmışdılarlar.

Oxucuların yadındadır: bunlar həmin uşaqlardı ki, Qavroş onla-rın qayğısına qalırdı. Bunlar cənab Jilnormanın ayağına yazılan, Manyonun yanında yaşayan Tenardyenin uşaqları idi. İndi onlar bütün bu qırılmış budaqlardan yarpaq kimi qopub yerə düşmüş-dülər, külək də onları süpürüb aparırdı.

¹ “Qundaqda çağa tapılmışdır.” (lat.)

Manyonun vaxtında onların paltarı çox təmiz və səliqəli idi, buna görə cənab Jilnorman Manyondan razı qalırdı; amma indi uşaqların paltarı cındıra dönmüşdü.

İndi onlar “sahibsiz uşaqlar” zümərəsinə daxil olmuşdular, statistika onları hesablayır, polis idarəsi küçələrdən yığır, itirir, sonra yenə də Paris küçələrində tapır.

Bu zavallı uşaqlar ancaq belə qorxulu gündə bağa girə bilmişdilər; gözetçilər görmüş olsaydılar, onları bağdan qovardılar. Kiçik dilənçiləri ictimai parklara buraxmırlar; amma düşünmək lazımdır ki, onların da başqa uşaqlar kimi çiçəyə baxmağa haqqı vardır.

Dəmir barmaqlı qapılar bağlı olduğu üçün bu iki uşaq bağa girə bilmişdi. Onlar qayda-qanunu pozmuşdular. Onlar gizləncə bağa girib, orada qalmışdılar. Qapıların bağlanması gözetçilərə buradan getməyə haqq vermir; nəzarət, guya, davam edir, ancaq bir az zəifləyir. Gözetçilərin özləri ümumi həyəcana tutulmuşdular, onları bağdan çox, küçədə baş verən hadisələr maraqlandırır, buna görə də bağı gözləməmişdilər, iki balaca cinayətkarın ora girməsini görməmişdilər.

Dünən yağış yağmışdı, səhərçağı da az-az çiləyirdi. Lakin iyun leysanı hesaba alınmır. Tufandan bir saat sonra bu gözəl günəşli günün üzərinə göz yaşı töküldüyünü güclə görmək olur. Yayda yerdə də körpənin yanaqlarındakı kimi göz yaşı tez quruyur.

Yayın gün dönümündə parlaq günəş işığı, əgər belə demək mümkünsə, adamın bütün varlığına nüfuz edir. O, hər şeyi bürüyür. O, yerə yayılır, yeri qucaqlayır, elə bil ki, yeri əmir. Elə güman etmək olar ki, susuzluqdan yanır. O, leysanı bir stəkan su kimi qurudur, bir qurtuma içir. Hələ səhərçağı hər yerdə xırdaca çaylar kimi sular axırdı, günortadan sonra isə hər yeri toz basırdı.

Yağışın yuduğu, günəş şüalarının qurutduğu yaşılıqdan füsunkar şey yoxdur; bu istilik nüfuz etmiş tərəvətdir. Kökləri su içində, çiçəkləri gün işığında qərq olan bağlar, çəmənlər gülab kimi buxarlanır, yerin ətrini ətrafa saçır, hər şey sizə doğru can atır. Adam xoş bir duyğudan məst olur. Bahar cənnətin astanasıdır; günəş adama səbir etməkdə, gözləməkdə kömək edir.

Elə adamlar var ki, onlar çox şey tələb eləmirlər; elə adamlar var ki, lacivərd göylərə baxaraq deyirlər: “Bizə lazım olan ancaq budur!” Möcüzələr aləminə dalan, kainatı seyr edən, təbiətə pərəstiş etməkdə xeyrə və şərə etinasızlıq göstərən, insanlara qarşı tamamilə laqeyd

qalan elə xəyalpərəstlər var ki, onlar belə deyirlər: “Aclıq çəkənləri ehtiyac içində olanları, qışın şiddətli soyuğunda çılpaq qalan fağır-füqəranı, xəstəlikdən fəqərə sütunu əylən uşağı, ölüm yatağına düşən xəstəni, ev çardağını, həbsxana kamerasını, soyuqdan cır-cındır içində tir-tir əsən qızı düşünmək, bundan ötrü narahat olmaq nəyə lazımdır – ağac altında uzanıb xəyala dalmaq mümkünsə, belə şeylərlə niyə kefini pozasan”. Adamı dəhşətə salan bu sakittəbiətli adamlar rəhm etməyin nə olduğunu bilmirlər, hər şeydən razıdırlar. Qəribə şeydir, onlar namütənahiliklə kifayətlənirlər. İnsanın əldə etməsi mümkün olan mütənahiliyə can atmasından, insanın bu böyük səyindən onlar xəbərsizdirlər. Tərəqqini nəzərdə tutan mütənahilik, yüksək əmək onların fikrini məşğul etmir. Bəşəri və ilahi cəhətlərin, namütənahiliyin və mütənahiliyin birləşməsindən meydana gələn şeylər onların nəzərindən qaçır. Onlar ancaq bunu istəyirlər ki, namütənahiliklə qarşı-qarşıya dursunlar – bundan onlar həzz alırlar, özlərini xoşbəxt hesab edirlər. Onlar sevincin nə olduğunu bilmirlər, onlar ancaq heyrət etməyi bacarırlar. Onların həyatı seyr etməkdən ibarətdir. Bəşəriyyət tarixi onlar üçün ancaq kainat kitabının səhifələrindən biridir. Bu səhifə Küllü özündə yerləşdirmir; böyük Küll kənarında qalır – insan kimi əhəmiyyətsiz bir şeylə məşğul olmağına dəyərmi? İnsan əziyyət çəki – çəksin də, nə olar? Amma siz bir baxın, görün, Aldebaran necə çıxır! Ananın daha südü yoxdur, yəni doğulmuş uşaq ölür – ölsün də, mənə nə! Yaxşısı budur, siz baxın, görün, şam ağacının qabığı ilə gövdəsi arasındakı layın xırdaca bir dairəciyi mikroskop altında necə gözəl görünür! Ən zərif krujeva buna tay ola bilərmi? Belə mütəfəkkirlər sevgini unudurlar. Zodiak onların fikrini o qədər məşğul edir ki, onlar ağlayan uşağı görmürlər. Tanrı onların ruhunu dumanlandırır. Onlar eyni zamanda həm böyük, həm də kiçik olan mücərrəd fikirli adamlardır. Horatsi belə bir adamdı; Gete də, hətta, bəlkə, Lafonten də belə adamdı; bunlar namütənahiliyin əla xudbinləri, əzab çəkən insanların laqeyd tamaşaçılarıdır. Hava yaxşı olsa, onlar Neronu görmürlər; günəş onların nəzərində tonqalı kölgədə buraxır, hətta edam cəzasında da onlar işıqların təsirini axtarırlar; onlar nə çığırtdı, nə hönkürtü səsinə, nə canvermə xırıltısını, nə təhlükə zənglərinin imdadını eşidirlər; əgər maydırsa, ay çıxıbsa, onlar hər şeyi gözəl görürlər, başları üstündə tünd-qırmızı, qızıl rəngli buludlar süzürsə, onlar hər

şeydən razı qalırlar; ulduzların işığı sönməyincə, quşların səsi kəsilməyincə, onlar xoşbəxt olmağı qəti qərara almışlar.

Bunlar bədbəxt xoşbəxtlərdir. Onlar zavallı olduqlarını hiss etmirlər, lakin onlar zavallıdırlar. Kim ki ağlamır, o heç bir şeyi görmür. Gecə ilə gündüzü özündə birləşdirən, gözsüz, lakin alınının ortasında ulduz olan bir məxluq adamı həm təəccübləndirər, həm də özünə qarşı mərhəmət hissi oyadarsa, bu adamlar da başqalarını belə təəccübləndirir, özlərinə qarşı belə mərhəmət hissi oyadırlar.

Bəzi mütəfəkkirlərin rəyincə, ən yüksək fəlsəfə də laqeydlikdədir. Qoy belə olsun, ancaq onların üstünlüyündə ağır bir xəstəlik vardır. Həm əbədi, həm də total olmaq mümkündür. Vulkan bunu təsdiq edir. İnsandan yüksəyə qalxmaq, həm də insandan aşağı enmək olar. Hədsiz-hesabsız natamamlıq təbiətə xasdır. Kim bilir, bəlkə, günəş özü də kordur?!

Bəs onda nə etməli, kimə inanmalı? *Solem quis dicere balsum audeat?*¹

Doğrudanmı, bəzi dahilər, tanrı bərabərində duran bəzi adamlar, bəzi məşhur simalar yanıla bilər? Deməli, o şey ki, yüksəkdədir, hər şeyin fəvqündədir, yüksəkliyin son zirvəsindədir, zenitdədir, o şey ki, yerə bu qədər işıq saçır – o, pis görə bilər, az görə bilər, heç görməyə bilər? Məgər bu, ümitsizliyə gətirib çıxarmazmı? Yox bu, gərək ümitsizliyə gətirib çıxarmasın. Bəs axı Günəşdən yüksəkdə nə var? Tanrı.

Boş və tənha qalmış Lüksemburq bağı 1832-ci il iyunun 6-da, səhər saat on birdə çox gözəldi. Şahmat qaydası ilə əkilmiş, üstünə parlaq işıq düşmüş ağaclar məstedici gözəl qoxusu, füsunkar rənglərilə, sanki, çiçəklərlə bəhsə girmişdi. Günorta günəşinin istisindən məst olmuş budaqlar bir-birinə sarı uzanır, sanki, bir-biri ilə qucaqlaşmaq istəyirdi. İsfəndan ağacının yarpaqları arasında çalı quşu oxuyurdu, sərçələr şənlik edirdi, ağacdənlər şabalıd ağacının gövdəsi ilə yuxarı qalxa-qalxa dimdiklərini ağac qabığının çatlağına vururdular. Gül ləklərində meğrur zanbaqlar haqlı olaraq hökmrənlik edirdi; bəyazlıq ətrindən füsunkar ətir yoxdur. Qərənfilərin tünd qoxusu ətrafa yayılırdı. Mariya Mediçi dövründən qalmış qoca qarğalar sıx ağacların başında dilxoşluq edirdilər. Lalələr, çiçəyə çevrilmiş bu alov parçaları günəşin qızıl şüaları altında tünd-qırmızı rənglə alışıb-yanırdı. Lalə ləkləri ətrafında bal anları uçuşurdu,

¹ Kim cəsəret edib günəşə yalançı deyə bilər (*lat.*) – Vergili “Georgiklər”.

onlar, sanki, bu odlu çiçəklərin qığılcımı idi. Hər şey, hətta göydən sallanan buludlar da sevinc və fərəhlə dolu idi; yenə yağış yağmaq təhlükəsi olsa da, bunun heç bir qorxusu yox idi: inciçiçəyi ilə xanım-əli çiçəyi bu yağışı çox-çox arzu edirdi; lap alçaqdan uçan qaranquşlar bu yağışın sevimli carçıları idi. Bağda olanlar sərbəst nəfəs alırdılar; həyatdan gözəl qoxu yayılırdı; bütün təbiətdən məsumluq, şəfqət, atalığ qayğısı, nəvaziş, səhər şəfağının tərəvəti, hamıya kömək etmək duyğusu saçılırdı. Göylərin təlqin etdiyi fikirlər öpülən körpə əli kimi zərifdi.

Çılpaq, ağ heykəllər ağacların altında işığın parçaladığı kölgədən paltar geymişdi; günəş, sanki, bu ilahələrin paltarını cırıb parçalamış, şüalarını qırıq-qırıq onların gövdəsinə salmışdı. Böyük hovuz ətrafındakı torpaq elə qurumuşdu ki, elə bil, istidən yanmışdı. Zəif külək bəzi yerdə azca toz qaldırırdı. Keçən payızdan qalmış bir neçə sarı yarpaq həvəslə qaçışır, sanki, bir-biri ilə oynayırdı.

Ətrafa yayılan bu bol işıqda ürəyi sakitləşdirən bir şey vardı. Hər şey həyatla, gözəl qoxu ilə, hərərlə dolu idi, hər şeydən buxar qalxırdı; təbiətin örtüyü altında sonsuz bir həyat çeşməsi duyulurdu; sevgi ilə, məhəbbətlə dolu olan bütün bu xəfif küləklərdə, bu bərq vuran işıqlarda, parıltılarda, şüaların hədsiz-hesabsız səxavətində, ardı-arası kəsilməyən bu ulduzlu axınında bitib-tükənməyən bir şeyin israfçılığı hiss olunurdu, adam bu cah-cələlin ardında, sanki, odlu bir pərdə dalında ulduzlar milyoneri Tanrını görürdü.

Qum bütün palçığı özünə hopdurmuşdu, yağış zərrə qədər də toz qoymamışdı. Çiçəklər əl-üzünü təzəcə yumuşdu. Yerdən çiçək şəklində çıxan, cürbəcür rəngə çalan məxmərdə, ipəkdə, mavi rəngdə, qızıl da heç bir qüsurlu yox idi. Bütün bu zinət və ehtişam tərtemizdi. Dinclik və əmin-amanlıq gətirən təbiətin əzəmətli sükutu bütün bağı bürümüşdü. Bu min-min nəğmələrlə, quşların cəh-cəhilə, yığın-yığın bal arılarının vızıltısı ilə, əsən xəfif küləklə həmahəng olan səmavi bir sükutdu. Yaz fəslinin bütün ahəngi füsunkar bir xorda birləşmişdi; yazın və yayın səsi müntəzəm bir halda yüksəlirdi, susurdu. Yasəmən qurtaranda jasmın çiçək açırdı, həşəratlardan bəziləri çox tez meydana gəlirdi; iyunun qırmızı kəpənəklərinin ön dəstəsi mayın ağ kəpənəklərinin arxa dəstəsilə üz-üzə gəlib dostlaşırdı. Çinar ağacı qabığı tənəzləyirdi. Şabalıd ağaclarının sıx yarpaqlı qəşəng başları xəfif küləkdən dalğalanırdı.

Bu çox gözəl bir mənzərə idi. Bağın qonşuluğundakı kazarmada qocaman bir əsgər dəmir barmaqlıq arasından bağı seyr edərək deyirdi: “Budur, yaz da əldə silah, özü də tam rəsmi keçid paltarında sıraya durmuşdur”.

Bütün təbiət nahar edirdi, bütün canlı məxluqat süfrəyə dəvət olunmuşdu; müəyyən edilmiş vaxtda göyə nəhəng mavi süfrə, yerə də böyük yaşıl süfrə salınmışdı; günəş a *giorno*¹ işıq saçdı. Tanrı bütün kainatı qonaq eləyirdi. Hər məxluq öz yemini, öz yeməyini alırdı: çölgöyərçininə – kəndir toxumu, alacəhrəyə – darı, payız bül-bülünə – siçovulqulağı, birəbitdən quşuna – soxulcan, bal arısına – çiçək, milçəyə – infuzoriya, ardıc quşuna – milçək verilirdi. Hərçənd onlar bir-birini yeyirdi – xeyir və şərin də böyük sirri elə bundadır – ancaq heç bir məxluq ac qalmırdı.

Başlı-başına buraxılmış iki uşaq gəlib böyük hovuzun yanına çatdılar; onlar bu dəbdəbəni görüb bir az qorxdular; zəif, fağır adamlarda elə bir duyğu olur ki, onlar bu duyğuya əsasən hər dəbdəbəli şeydən – bu şey lap cansız da olsa – çəkinirlər, uşaqlar da belə bir hissə qapılıraq tez qaçıb, qu quşlarının taxta damı dalında gizləndilər.

Külək qalxanda ətrafdan arabir boğuc çıxırtı, uğultu səsi, tufəng şaqqıltısı, topların gurultusu eşidilirdi. Bazar tərəfdə damlaların üstündən tüstü qalxırdı. Uzaqdan zəng səsi gəlirdi, o, elə bil, adamı imdada çağırırdı.

Uşaqlar, sanki, bu səs-küyü eşitmirdilər. Balacası tez-tez astandan deyirdi: “Mən acmışam”.

Elə bu zaman hovuzda iki başqa adam da yaxınlaşdı. Əlli yaşlı kök bir adam altı yaşlı kök bir uşağın əlindən tutub gəlirdi. Yəqin, bunlar ata ilə oğul idi. Altı yaşlı kök uşağın əlində iri, koppuş bir bulka vardı.

Bir-birinə yaxın olan “Şahzadə qız” və “Cəhənnəm” küçəsində yaşayan ev sahiblərinin çoxunda o zaman Lüksemburq bağının açarı olardı: bağın qapısı bağlı olanda onlar bu imtiyazdan istifadə edərdilər, bu imtiyaz sonralar ləğv edildi. Ata ilə oğul, görünür, bu evlərdən birində yaşayırdılar.

Cındır paltarlı uşaqlar bu “böyük ağa”nın gəldiyini görüb, daha bərk gizləndilər.

---

¹ Parlaq (*lat.*)

Bu, bir burjua idi. Bir gün Marius burada, sevgi çılğınlığı içində bir adamın səsini eşitmişdi; o adam bu böyük hovuzun yanında öz oğluna “israfçılıq etməməyi” məsləhət görürdü – bəlkə də, həmin o adamdı. Onun mötəbər, lovğa görünüşü, yumulmayan, yumulmadığı üçün də, sanki, həmişə gülümsəyən yekə ağızı vardı. Bu donub qalmış təbəssüm çənənin çox yekə olmasının nəticəsi idi, elə bil ki, çənəsinin dərisi çatışmırdı; belə təbəssüm qəlbi deyil, ancaq dişləri açıb göstərir. Uşaq dişlənmiş bulkanı əlində bərk-bərk sıxmışdı. O, yaxşı bəslənmiş bir uşaq idi. Qıyam münasibətilə uşağa milli qvardiya paltarını geydirmişdilər, atası isə ehtiyat edərək, mülki paltarını dəyişməmişdi.

Onlar gəlib hovuzun yanında dayandılar; iki qu quşu qanadlarını çırpı-çırpı suda üzürdü. Burjuanın, elə bil, qu quşundan çox xoşu gəlirdi. O, bir cəhətdən qu quşuna oxşayırdı: o da yanını basabaşa, ağır-ağır yeriyirdi.

Qu quşları üzürdü – onların da məharəti bunda idi. Quşlar çox gözəldi.

O iki balaca dilənçi qulaq assaydı, belə bir həqiqəti başa düşsəydi, bir dərrakəli adamın öz oğluna verdiyi nəsihəti yadda saxlardı. Ata oğluna deyirdi:

– Ağillı adam azla kifayətlənər. Oğul, məndən nümunə götür. Mənim dəbdəbədən, bəzək-düzəkdən xoşum gəlmir. Mən heç vaxt paltarımı nə qızilla, nə də başqa bahalı, amma mənasız şeylərlə bəzəməmişəm. Ağılca aşağı səviyyədə duran adamlar belə saxta bəzək-düzəklə məşğul olurlar.

Bazar tərəfdən gələn qatma-qarışq çıxırtı səsləri birdən artdı; zənglərin səsi, camaatın uğultusu da onlara qarışdı.

Uşaq atasından soruşdu:

– Bu nədir?

Atası ona belə cavab verdi:

– Bu, Saturn bayramıdır.

Bu zaman o, qu quşlarının damı altında gizlənən cındır paltarlı uşaqları görüb donquldandı:

– Bəli, başlanır.

Bir az susduqdan sonra əlavə etdi:

– Anarxiya həтта bağa da yol tapıb.

Onun oğlu əlindəki bulkanı dişlədi, elə o saat da ağızından yerə salıb ağılamağa başladı.

Atası soruşdu:

- Niyə ağlayırsan?
- Mən daha yemək istəmirəm.

Ata dişlərini daha çox ağartdı:

- Bir bulkanı yemək üçün heç də ac olmaq lazım deyil.
- Bulka mənim zəhləmi töküüb. Özü də bərkdir.
- Daha yemək istəmirsən?
- İstəmirəm.

Atası ona qu quşlarını göstərdi.

- At o ayağıpərdəlilərə.

Uşaq tərəddüd etdi. O, bulkanı yemək istəmirsə, bu heç də o demək deyil ki, onu başqasına verməlidir.

- İnsafli ol. Heyvanlara yazığın gəlsin.

Bulkanı uşağın əlindən alıb hovuzla atdı.

Bulka suyun lap qırağına düşdü.

Qu quşları xeyli uzaqda, hovuzun ortasında üzə-üzə yem axtarırdı. Onların başı yemə qarışdığı üçün nə burjuanı, nə də bulkanı görürdülər.

Bulka az qalırdı batsın; burjua bulkanın havayı yerə zay olacağını görüb təşvişə düşdü, əl-qolunu bərk-bərk oynatmağa başladı, bununla da, nəhayət, quşların diqqətini cəlb edə bildi.

Quşlar gördü ki, suyun üzündə nəsə var, lap gəmi kimi o biri yana döndülər, elə qar kimi ağ quşlara yaraşan əzəmətli bir vüqarla yavaş-yavaş bulkaya sarı üzdülər.

Burjua öz hərəkətindən çox razı qaldı:

- Dəniz işarələrini görüb, sürətlə üzməyə başladılar.

Bu anda uzaqdan gələn hay-küy birdən artdı. Səs bu dəfə təhlükəli göründü. Elə olur ki, külək birdən əsəndə uzaqdan gələn səs daha aydın eşidilir. İndi əsən külək təbil səsini, insan fəryadını, tüfənglərin yaylım atəşindən qopan gurultunu çəkib gətirdi; zənglərin təhlükə olduğunu xəbər verən səsi, topların uğultusu buna qarışır, ağır bir təsir bağışlayırdı. Bu arada qara bir bulud günün qabağını tutdu.

Qu quşları hələ bulkaya çatmamışdılar.

Burjua oğluna dedi:

- Gedək evə. Tüilriyə hücum edirlər.
- O, yenə də oğlunun əlindən tutdu.

Sonra əlavə etdi:

– Tüilridən Lüksemburqa qədər olan məsafə, kraldan perə qədər olan məsafədən çox deyil; bu, yaxındadır. Bir azdan güllə dolu kimi yağacaq.

Sonra göyə baxdı.

– Bəlkə, elə o buluddan dolu yağacaq; göy üzü mübarizəyə qarışır, Burbonlar nəslinin kiçik budağı ölümə məhkum edilmişdir. Tez gedək.

Uşaq zarıladı:

– Mən istəyirəm görüm, quşlar bulkanı necə yeyəcəklər?

Atası etiraz etdi:

– Yox, bu, ağılsızlıq olardı.

O, balaca burjuanı çəkib apardı.

Uşağın ürəyi quşların yanında qalmışdı; xiyabandan çıxana kimi o, tez-tez dönüb hovuzla baxırdı.

Bu zaman iki səfil uşaq qu quşları ilə bir vaxtda bulkaya yaxınlaşdı: su ləpələnilir, bulka suyun üzündə tərənirdi. Kiçik uşaq bulkaya, böyük uşaq uzaqlaşmaqda olan burjuaya baxırdı.

Ata ilə oğul xiyabanların dolanbac yoluna qədəm qoydu; bu yol “Şahzadə qız” küçəsi yanında olan qoruqluqdakı böyük pilləkənə sarı aparırdı.

Onlar gözdən itən kimi böyük uşaq cəld qarnı üstə hovuzun dəyirmi qırağına yatdı, sol əli ilə hovuzun kənarından tutub, suya əyildi, sağ əlindəki çubuğu bulkaya uzatdı, bu vəziyyətdə suya düşə bilərdi. Quşlar düşməni görüb suyu döşləri ilə yara-yara daha tez-tez üzməyə başladılar. Quşların belə üzməsi uşağın xeyrinə oldu; su ləpələndi, dairəvi ləpələrdən biri bulkanı düz çubuğun üstünə itələdi. Quşlar özünü yetirənə kimi çubuq bulkaya çatdı. Uşaq çubuğu tez yellətdi, quşları ürkdüb qovdu, çubuğu bulkaya batırıb özünə sarı çəkdi, götürdü, ayağa qalxdı. Bulka tamam islanmışdı; uşaqlar həm ac idilər, həm də susamışdılar. Böyük uşaq bulkanı iki yerə böldü: bir parçası böyük düşdü, o birisi balaca, özü balacanı götürdü, böyüyü qardaşına verib dedi:

– Al, tıxı.

On yeddinci fəsil

MORTUUS PATER FILIUM MORITURUM EXPECTAT¹

Marius fikirləşmədən barrikadadan küçəyə atıldı. Kombefər də onun ardınca cumdu. Ancaq daha gec idi. Qavroş ölmüşdü. Kombefər içində patron olan səbəti, Marius da uşağı barrikadaya gətirdi.

Marius düşünərək öz-özünə dedi: “Bunun atası mənim atam üçün nə eləmişdirsə, mən də onun oğlu üçün bunu elədim; ona olan borcumu yerinə yetirdim. Ancaq Tenardye mənim atamı döyüş meydanından diri çıxarmışdı, çox təəssüf ki, mən onun oğlunun meyitini gətirirəm”.

Marius Qavroşu qucağında istehkama gətirəndə onun üzünü Qavroşun üzünü kimi qana bulaşmışdı.

O əylib Qavroşu qaldıranda güllə onun başını yüngülcə yaramışdı, o, bunu heç duymamışdı da.

Kurfeyrak qalstukunu açıb Mariusun alnını sarıdı.

Qavroşu Maböfün yanına, stolun üstünə qoydular, hər ikisinin üstünü qara şalla örtüdü. Şal qocaya da çatdı, uşağa da.

Kombefər səbətdə gətirdiyi patronları bölüşdürdü.

Hər adama on beş güllə düşdü.

Jan Valjan elə bayaqki kimi tumbanın üstündə sakitcə oturmuşdu. Kombefər ona da on beş patron vermək istədi, o, başını yelləyərək patronları almadı.

Kombefər pıçıltı ilə Anjolrasa dedi:

– Nə qəribə adamdır! Barrikadada olasan, özün də vuruşmayasan! Anjolras etiraz etdi:

– Amma bu, onun barrikadanı müdafiə etməsinə mane olmur. Kombefər:

– Qəhrəmanlar içində də qəribə adamlar olur, – dedi.

Kurfeyrak onların danışığını eşidərək əlavə etdi:

– Bunun qəribəliyi qoca Maböfün qəribəliyi kimi deyil, tamam ayrı qəribəlikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, barrikadanın atəşə tutulması qiyamçıları çox da həyəcana salmadı. Küçə vuruşması burulğanında sakitliklə

¹ Ölmüş ata ölümə gedən oğlunu gözləyir. (*lat.*)

fırtına anları çox qəribə surətdə bir-birini əvəz edir. Bu burulğana düşməyənlər onu təsəvvür edə bilməzlər. Adamlar barrikadanın içində gəzişirlər, danışirlər, zarafat edirlər. Mənim dostlarımdan biri top saçması atəşinin lap, qızgın vaxtında bir döyüşçüdən bu sözləri eşitmişdi: “Biz burada lap elə bil, subaylar qonaqlığındayıq”. Təkrar edirik: “Şanvreri küçəsindəki istehkamın iç tərəfi çox sakit görünürdü. Sınağın bütün gözlənilməyən dəyişiklikləri, bütün mərhələləri arxada qalmışdı, ya da tezliklə arxada qalacaqdı. Onların vəziyyəti böhranlı haldan təhdidedici hala, təhdidedici haldan isə, yəqin ki, ümitsiz hala düşmüşdü. Vəziyyət ağırlaşdıqca, üfzlər qaraldıqca, qəhrəmanlıq haləsi barrikadayı daha artıq işıqlandırır. Aman-sız Anjolras öz qılıncını Epidotun kədərli dühasına ithaf edən gənc spartal kimi barrikadanın üstündə yüksəlirdi.

Kombefər döşlüyünü taxıb yaralıların yarasını bağlayırdı. Bossüe ilə Feyi barıt qabı ilə patronları doldururdu; barıt qabını Qavroş onbaşının meyitindən tapmışdı. Bossüe Feyiyə deyirdi: “Az qalib: dilican tutub başqa bir planetə gedəcəyik”. Kurfeyrak öz xırda-xuruş şeylərini sahmana salan səliqəli cavan qız kimi bütün cəbbəxanasını: əl ağacını, qılıncını, tüfəngini, bir cib, iki də yəhər tapançasını Anjolrasın yanında bəyənib seçdiyi qənbər daşlarının üstünə qoydu. Jan Valjan düz önünə baxırdı. Fəhlələrdən biri Hüşlü xalanın böyük həsir şlyapasını başına qoyur, qaytanla bağlayırdı, deyirdi ki: “Bunu ona görə eləyirəm, məni gün vurmasın”. Eks şəhərinin kuqurdalı gəncləri gülə-gülə söhbət edirdilər. Sanki, onlar tələsir, axırıncı dəfə olaraq öz ana şivələrinə doyunca danışmaq istəyirdilər. Joli Hüşlü xalanın güzgüsünü divardan götürüb dilinə baxırdı. Bir neçə qiyamçı şkafdan tapdığı kif basmış çörək qabığını acgözlüklə gəmirirdi. Marius da: “Görəsən, o dünyada atam mənə rast gələndə nə deyəcək” – fikrilə məşğuldu.

On səkkizinci fəsil

YIRTICI ÖZÜ OVLANIR

Barrikadalarda baş verən psixoloji bir hadisədən bəhs edək. Bu fəvqəladə küçə müharibəsi üçün səciyyəvi olan heç bir şeyi nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

İndicə biz qiyamçılarn çox sakit olduğunu demişdik, buna baxmaraq, barrikada onun içində olanlara xəyali bir şey kimi görünür.

Vətəndaş müharibəsinin axırxamana bənəyişi var: məchulluğun sıx dumanı alovun şiddətli parıltılarını bürüyür; xalq üsyanları sfinks kimi sirlidir, kim ki barrikadada vuruşmuşdur, barrikadanı bir yuxu kimi xatırlayır.

Adamların belə bir vaxtda duyduqlarını, düşündüklərini biz Mariusun şəxsiyyətində təsvir etmişdik; biz sonralar da belə vəziyyəti görəəcəyik; bu, real həyatdan parlaqdır, eyni zamanda, sönükdür. Barrikadadan gedən adam orada nələrdə gördüyünü xatırlamır. Barrikadada o, dəhşətli idi, lakin bunu özü dərk etmirdi. Onun ətrafında insan şəklini almış ideyalar vuruşurdu, onun başını gələcəyin parlaq işığı işıqlandırır. Orada meyitlər yerə sərilib qalmışdı, xəyallar ayaq üstə durmuşdu. Dəqiqələr hədsiz dərəcədə uzanırdı, sanki, onlar əbədiyyət dəqiqələri idi. Barrikadadan gedən adam, elə bil ki, ölüb-dirilmişdi. Kölgələr onun yanından şütüyüb keçirdi. Bu, nə idi? Barrikadada o, qana bulaşmış əllər görürdü; orada qulaqbatırıcı bir gurultu, həm də dəhşətli bir sükut vardı, orada nəse çıxıran açıq ağızlar, həm də həmişəlik susan açıq ağızlar vardı; onu duman kimi tüstü, ya da, bəlkə, gecə qaranlığı bürümüşdü. Ona elə gəlirdi ki, məchul bir dərinlikdən sızıb gələn məşum bir rütubətə toxunmuşdur; barmaqlarında qırmızı ləkələr görürdü. Ayrı heç bir şey onun yadında deyildi.

Şanvreri küçəsinə qayıdaq.

Birdən iki yaylın atəşi arasında uzaqda vuran saatın səsi eşidildi.

Kombefer:

– Günortadır, – dedi.

Saat on ikini vurub qurtarmamışdı ki, Anjolras barrikadanın üstündə şax duraraq çox ucadan çıxırdı:

– Qənbər daşlarını evə daşmayın. Aşağıdakı pəncərələrin, bir də çardaqdakı pəncərənin qabağına tökün. Adamların yarısı vuruşmaya hazırlaşsın, qalanları daş daşsın. Bircə dəqiqəni də boş keçirmək olmaz.

Küçənin başında, döyüşə hazır vəziyyətdə, çiyinlərində balta, yanğınsöndürən-istehkamçı taqımı göründü.

Bu, qoşun dəstəsinin ancaq baş hissəsi ola bilərdi. Hansı qoşun dəstəsinin? Heç şübhəsiz, hücum dəstəsinin; çünki barrikadanı

dağıtmaq üçün göndərilən istehkamçıların ardınca, adətən əsgər, göndərilir – bu əsgərlər hücumla barrikadanı tutmalıdırlar.

1822-ci ildə cənab Klermon Tonnerin dediyi kimi, görünür, “onların boynuna keçirilən ilgəyi dartmaq” vaxtı yaxınlaşırdı.

Anjolrasın əmri gəmi və barrikada döyüşçülərinə xas olan bir sürət və dəqiqliklə yerinə yetirildi – gəmidən və barrikadadan, bu iki vuruşma meydanından geri çəkilmək mümkün deyil. Anjolrasın sərəncamı ilə “Korinf”in qapısı qabağına yığılan daşın üçdə iki hissəsini bir dəqiqədən də az vaxtda ikinci mərtəbəyə və çardağa daşdırdılar, sonra heç bir dəqiqə də keçmədi ki, daşları çox məharətlə üst-üstə yığaraq, ikinci mərtəbənin pəncərələrini, bir də çardağın xırdaca pəncərəsini yarıya qədər tutdular. Bu işə başçılıq edən Feynin göstərişi ilə daşların arasında tufəng lüləsi üçün deşiklər qoydular. Daha top saçmasının atılmaması pəncərələrin daşla bərkidilməsi işini xeyli yüngülləşdirdi. İndi topların hər ikisindən mərmilə istehkamın özünü vururdular, bununla da hücum üçün onda deşik açmaq, ya da, mümkün olsa, onun bir tərəfini dağıtmaq istəyirdilər.

Son istinadgahın müdafiəsi üçün görülən işi qurtardıqdan – pəncərələrin içində qənbər daşından sipər düzəldikdən sonra Anjolras Maböfün qoyulduğu stolun altında olan şüşələrin ikinci mərtəbəyə aparılmasını əmr etdi.

Bossüe soruşdu:

– Şərabı kim içəcək?

– Onlar.

Sonra da qiyamçılar aşağı pəncərənin içinə şey-şüy yığıb oranı bərkitdilər, gecələr meyxananın qapısı dalına qoyulan dəmirləri əllərinə alıb, hazır durdular.

İndi bura əsl qala idi. Barrikada onun səddi, meyxana baş külləsi idi.

Barrikadada bircə yol qalmışdı, onu da qalan qənbər daşları ilə tutdular.

Barrikadanı müdafiə edənlər həmişə hərbi sursata qənaət etməlidirlər, düşmən də bunu bilir; buna görə də düşmən hücumu çox yavaş hazırlaşır, vaxtından əvvəl qiyamçıların atəş xəttindən kənar bir yerə qüvvə gətirir, bunu da hücum etməkdən daha çox özünü göstərmək üçün edir; eyni zamanda, öz hissələrini daha müna-

sib mövqedə yerləşdirir. Hazırlıq işləri həmişə nizam və qayda ilə tələsmədən görülür, sonra birdən tufan qopur.

Düşmənin belə ağır hərəkət etməsi Anjolorasa bütün işləri yoxlamaq, mümkün olan yerdə işi yaxşılaşdırmaq imkanını verdi. O, belə qərara gəldi: bu adamların nəsibi ölməkdirsə, onların ölümü mərdlik və şücaətin ən yüksək nümunəsi olmalıdır.

Sonra Mariusa dedi:

– Biz ikimiz də burada komandirik. Mən evə gedib son sərəncamı verim, sən də bayırda qal, düşməni müşahidə elə.

Marius barrikadanın üstündə müşahidə yerini tutdu.

Anjolorasın əmri ilə mətbəxin yaralılar otağına açılan qapısını mıxladılar:

– Qoy yaralılara mərmi çəlpəsi dəyməsin.

O, son sərəncamını aşağı zalda qırıq-qırıq, lakin çox sakit halda verdi. Feyi onun dediklərini dinləyir, hamının adından ona cavab verirdi.

– Pilləkəni sındırmaq üçün baltaları ikinci mərtəbədə hazır tutun. Balta varmı?

Feyi:

– Var, – dedi.

– Neçə dənədir?

– Üç dənə.

– Yaxşı. Sırada iyirmi altı döyüşçümüz var. Tüfəng neçədir?

– Otuz dörd.

– Deməli, səkkizi artıqdır. Onları da doldurun, yanınızda qoyun. Qılıncları bağlayın, tapançaları toqqanıza keçirin. İyirmi adam barrikadaya, altısı çardağa və ikinci mərtəbənin pəncərəsinə getsin. Düşməne daşlar arasındakı mazğallardan güllə atılsın. Heç kəs bekar otumasın. Hücüm təbili vurulan kimi hamınız, iyirmi adamın iyirmisi də, barrikadaya yüyürün. Kim əvvəl gelib çatsa, yaxşı yer tutacaq.

Hamını müəyyən etdiyi döyüş yerində qoyub Javerə sarı döndü:

– Mən səni unutmamışam.

Tapançanı stolun üstünə qoyub əlavə etdi:

– Kim buradan axırncı çıxsın, casusun beynini dağıdacaq.

Kimsə soruşdu:

– Burada?

– Yox. Onun meyiti bizim meyitlərin yanında olmağa layiq deyil. Kiçik barrikadadan keçib Mondetur küçəsinə getmək olar. Bu barrikadanın dörd fut hündürlüyü var. Casusun əl-qolu bərk bağlanıb. Ora aparın, güllələyin.

Bir adam bu zaman Anjolrasdan da sakit görünürdü; bu Javer idi.

Bu anda Jan Valjan göründü.

O, qiyamçıların içində idi. Özünü qabağa verib Anjolrasa dedi:

– Rəis sizsiniz?

– Bəli.

– Siz bayaq mənə təşəkkür etdiniz.

– Bəli, respublika adından. Barrikadanı iki adam xilas etdi: Marius Ponmersi və siz.

– Siz necə bilirsiniz, mən mükafat almağa layiqəmmi?

– Əlbəttə.

– Onda xahiş edirəm mənə mükafat verilsin.

– Necə mükafat istəyirsiniz?

– İstəyirəm ki, bu adamın alnına gülləni özüm çaxam.

Javer başını qaldırdı. Jan Valjanı gördü, güclə sezilən bir hərəkət edərək dedi:

– Bu, haqlı tələbdir.

Anjolras karabini doldurub hamını gözdən keçirdi:

– Etiraz yoxdur ki?

Sonra Jan Valjana sarı döndü:

– Aparın casusu.

Jan Valjan Javer sarındığı stolun qırağında oturdu, bununla, elə bil ki, Javerin onun ixtiyarına keçdiyini bildirmiş oldu. Tapançanı götürüb doldurdu: eşidilən çaqqılıtdan belə bir nəticə çıxarmaq olardı.

Elə bu anda şeypurçunun şeypuru səsləndi.

Marius barrikadanın üstündən çıxırdı:

– Silah başına!

Javer səssizcə güldü – bu, ona xas olan bir gülüşdü – sonra qiyamçılara diqqətlə baxıb dedi:

– Sizin halınız mənimkindən yaxşı olmayacaq.

Anjolras komanda verdi:

– Hamı barrikadaya!

Qiyamçılar nizamsız halda qapıya cumdular, onlar yüyürə-yüyürə gedəndə Javer düz onların dalınca – qoy bu ifadə üçün bizi bağışlasınlar – belə bir xeyir-dua verdi:

– Bu yaxında görüşərik!

On doqquzuncu fəsil

JAN VALJAN İNTİQAM ALIR

Jan Valjan tək qalandan sonra Javerin bədəninə bağlanan kəndiri açdı – kəndirin ucu stolun altında düyünlənmişdi. Sonra Javerə işarə ilə “dur” dedi.

Javer təsviri mümkün olmayan bir təbəssümlə ayağa qalxdı. Bu təbəssümdə, buxovlanmış da olsa, hakimiyyət qüruru və üstünlüyü ifadə olunurdu.

Jan Valjan yük heyvanının cilovundan tutan kimi, Javerin martinqalından tutdu, onu yavaş-yavaş öz arxasınca çəkə-çəkə meyxnadan çıxdı: Javerin qıçları kəndirlə bağlandığı üçün addımlarını xırda-xırda atırdı.

Jan Valjan tapançanı əlində sıxa-sıxa gədirdi.

Bu qayda ilə onlar barrikadanın içindəki trapesiya şəkilli meydanı keçdilər. Mütləq hücum olacağını gözləyən qiyamçıların üzü o biri tərəfə idi.

Ancaq Marius barrikadanın sol tərəfində durduğundan onların keçib getdiyini-gördü. Onun qəlbinə dolan sönük işıq cəlladla ölümə məhkum edilən bu iki adamı da bürümüşdü.

Jan Valjan bir an da Javeri buraxmırdı; o, çətin də olsa, Javeri Mondetur küçəsindəki alçaq səddin üstündən keçməyə məcbur etdi.

Onlar səddi keçəndən sonra boş bir küçəyə çıxdılar; burada heç kəs yox idi, onları görənlər olmadı. Tindəki ev qiyamçılarla onların arasını kəsirdi. Bir neçə addım kənarda meyit yığını vardı; barrikadadan çıxarılan bu meyitlərə baxanda adamı dəhşət bürüyürdü. Onların içində bir qadın meyiti diqqəti cəlb edirdi; onun dağınıq saçı göyərmiş üzünə tökülmüşdü; əlinə güllə dəymişdi, sinəsi yanına qədər açıqdı. Bu, Eponina idi.

Javer qadın meyitinə gözucu baxaraq, polis işçisi təmkinliyi ilə astadan dedi:

– Deyəsən, mən bu qızı tanıyıram.

Sonra Jan Valjana sarı döndü.

Jan Valjan tapançanı qoltuğuna vurdu, gözlərini zilləyərək diqqətlə Javerə baxdı; bu baxışı ilə o deyirdi: “Javer, qarşısında duran mənəm!”

Javer cavab verdi:

– Sən üstün gəldin.

Jan Valjan jiletinin cibindən bıçağı çıxarıb açdı.

Javer həyəcanla dedi:

– Hə, qələm! Düz eləyirsən! Bu, sənə daha çox yararlıdır.

Jan Valjan Javerin boynundakı martinçalı, biləklərinə bağlanan kəndiri, sonra əyilərək, ayağına vurulan çidarı kəsdi, sonra da qalxıb dedi:

– Siz azadsınız.

Javeri təəccübləndirmək çətindi. O çox təmkinli bir adamdı, lakin bu hadisə onu qeyri-ixtiyari olaraq sarsıtdı. O donub qaldı.

Jan Valjan sözüne davam etdi:

– Buradan diri çıxmağıma gümanım yoxdur; əgər işdir, ölməsəm, xilas ola bilsəm, yadınızda saxlayın: mən Foşlevan adı altında Silahlı adam küçəsində, yeddi nömrəli evdə yaşayıram.

Javer dişlərini pələng kimi ağartdı, dodaqlarını büzərək ədavətlə dedi:

– Özünü gözlə.

Jan Valjan:

– Gedin, – dedi.

Javer soruşdu:

– Sən Foşlevan dedin? Silahlı adam küçəsi?

– Yeddi nömrəli ev.

Javer astadan təkrar etdi:

– Yeddi nömrəli ev.

O, yenə sürtükünü düymələdi, çiyinlərini hərbi qayda ilə düzəltdi, yana döndü, əllərini döşündə çarpazladı, çənəsini bir əlinə dayaraq bazar tərəfə yönəldi. Jan Valjan durub ona baxırdı. Javer bir neçə addım gedəndən sonra döndü, çıxıraraq Jan Valjana dedi:

– Siz məni təngə gətirmisiniz! Yaxşısı budur, məni öldürün!

Javer heç özü də hiss etmədən Jan Valjana daha “sən” demirdi. Jan Valjan da çıxıraraq ona dedi:

– Çıxın gedin!

Javer ağır-ağır yeriyirdi. Bir dəqiqədən sonra o, Vaizlər küçəsi-nin tinini döndü.

Javer gözdən itən kimi Jan Valjan tapançasını havaya boşaltdı. Sonra da barrikadaya gəlib dedi:

– İşini bitirdim.

Jan Valjan Javeri aparandan sonra barrikadada belə bir hadisə oldu.

Marius daha çox evdə deyil, bayırda baş verən işlərlə məşğuldu, buna görə də macal tapıb aşağı mərtəbədə, qaranlıq bucaqda kəndirlə sarınmış casusa baxa bilməmişdi.

Jan Valjan Javeri barrikadanın üstündən keçirib güllələməyə aparanda Marius onu görüb tanıdı. Birdən onun xəyalından belə bir şey keçdi. Pontuaz küçəsində polis nəzarətçisinə rast gəlməsi, nəzarətçinin on iki tapança verməsi yadına düşdü: bu tapançalar barrikadada onun işinə yaradı; nəzarətçinin həm sifəti onun xəyalında canlandı, həm də onun adını xatırladı.

Lakin bu xatirələr də onun fikirləri kimi dumanlı idi, aydın deyildi. Bunlar qəti bir şey deyildi, bəlkə, onun öz-özünə verdiyi bir sualdı: “Bu, həmin polis nəzarətçisi deyilmi ki, adını Javer demişdi?”

Bəlkə də, nə qədər gec deyil, o imkan tapıb bu adamı müdafiə edə bilər? Lakin əvvəlcə onun həmin Javer olduğunu qəti bilmək lazımdır.

Marius barrikadanın o biri başında, öz döyüş mövqeyində duran Anjolrası səslədi.

– Anjolras!

– Nə var?

– O adamın adı nədir? Polis agentinin. Sən onun adını bilirsən?

– Əlbəttə bilirəm. O özü dedi.

– Onun adı nədir?

– Javer.

Marius diksindi.

Elə bu anda tapança səsi eşidildi.

Jan Valjan gəlib ucadan dedi: “İşini bitirdim”.

Mariusun qəlbini ölüm vahiməsi bürüdü.

*İyirminci fəsil***ÖLÜLƏR HAQLIDIR, DİRİLƏR DƏ
MÜQƏSSİR DEYİL**

Barrikadanın son dəqiqələri başlanırdı.

Havada dolaşan səslər, şəhərə hərəkət edən, gözə görünməyən silahlı dəstələrin nəfəsi, atlı hissələrin ara verə-verə dördnala çapması, topların gurultusu, dolaşq Paris küçələrində çalın-çarpaz atılan tufəng və top atəşi, taxtapuşların üstündən burula-burula yuxarı qalxan, gün işığında bərq vuran barıt tüstüsü, uzaqlardan gələn boğuc və qəzəbli çığırtılar, hər tərəfdə şimşək kimi pənildayan qorxunc işıqlar, Sen-Merri zənglərinin təhlükə olduğunu xəbər verən, hönkürtüyə bənzər qəmgin səsləri, yayın xoş günləri, gün işığı ilə işıqlanan buludlarla dolu göylərin cah-cəlalı, gözəl hava, evlərin vahiməli sükutu birləşərək barrikadanın bu son, bu faciəli dəqiqələrinin əzəmətini daha da artırırdı, evlərin ona görə vahiməli sükutu deyirik ki, dünəndən bəri Şanvreri küçəsinin iki sıra evləri, sanki, iki sal divara çevrilmişdi: qapılar qapanmış, pəncərələr örtülmüş, pəncərə qapıları bağlanmışdı.

O zamanlar bizim zəmanəmizdən çox-çox fərqli idi: o, elə bir zamandı ki, xalq öz dövrünü sürmüş, köhnəlmiş qaydaları, bəxş edilmiş fərmanları və ya qüvvədə olan qanunları ləğv etmək istəyirdi; o, elə bir zamandı ki, hava qəzəblə dolu idi, şəhər özü daş yollarını dağıdırdı; o, elə bir zamandı ki, üsyan lütfkarlıqla gülümsəyən burjuaziyanın qulağına öz parolunu pıçıldayırdı – belə bir zamanda qiyamçılıq ruhuna qapılan dinc əhali üsyançıların, sanki, müttəfiqi olurdu, evlər, sanki, yer altından çıxan barrikadalarla qardaşlıq edirdi, onun dayağı olurdu. Lakin əgər vaxt hələ yetişməmişdisə, üsyan xalq tərəfindən bəyənilməmişdisə, xalq üsyandan üz döndərirdisə – onda üsyançılar məhv olurdu. Şəhər onların ətrafında səhraya çevrilirdi, hamının qəlbi daşa dönürdü, bütün qapılar onların üzünə bağlanırdı, küçələr qoşunlara yol açırdı, barrikadaları tutmaqda onlara kömək edirdi.

Xalqı zor ilə istədiyindən tez yeriməyə məcbur etmək olmaz! Vay o adamın halına ki, xalqı zorla tələsdirmək istəyir! Xalq məcburiyyətə dözmür. Məcburiyyət olanda üsyançıları başlı-başına bura-

xır, onlara kömək etmir. Üsyançılar taun xəstəliyinə tutulmuş adam vəziyyətinə düşür. Evlər sıldırım qayaya, qapılar hasara, evlərin üzü sal divara çevrilir. Bu divar hər şeyi görür, hər şeyi eşidir, ancaq köməyə gəlmək istəmir. Bu divar açılıb onları xilas edə bilirdi. Amma açılmır! Bu divar taledir. Bu divar üsyançılara baxır, öz hökmünü verir. Qapısı bağlanmış evlərin nə qəmgin görünüşü olur! Sanki, onlar sahibsizdir, lakin orada yaşayırlar. Sanki, həyat orada dayanmışdır, əslində, belə deyil: həyat orada öz qaydası ilə davam edir, heç kəs oradan günlərlə bayıra çıxmır, amma istəsələr, çıxa bilərlər. Belə qaydaların içində gəzirlər, danışirlar, yatırlar, dururlar, ailəliklə bir yerdə oturlar, yeyirlər, içirlər, qorxudan tir-tir əsirlər – dəhşət bax burasıdır! Qorxu bu şiddətli amansızlığı bağışlayar, qorxunun yaratdığı çaşqınlıq bu amansızlığı yumşaldan bir səbəb ola bilər. Bəzən elə hallar da olur ki, qorxu cüununuğa varır, ehtiyatkarlıq çılgınlığa çevrilən kimi, qorxu da qəzəbə çevrilə bilər; dərin mənalı “Mötədiillər içərisindən çıxan azğınlar” ifadəsi də buradan götürülmüşdür. Elə olur ki, vahiməli və dəhşətli hallar qara tüstü dumanı kimi ədavət törədir. “Bu şuluqluq salanlara daha nə lazımdır? Onlar həmişə narazıdırlar. Dinc camaatı ancaq yolundan azdırırlar. Bütün bu inqilablar, elə bil ki, azlıq eləyir! Onlar haradan bura gəliblər? Qoy cəhənnəm olsunlar! Onlara elə belə də lazımdır! Özləri təqsirkardır. Qoy tutduqları işin cəzasını çəksinlər! Bizə nə?! Onlar bizim yazıq küçəmizi güllə ilə dəlik-deşik eləyiblər. Onlar əclaf adamlardır. Qapıları açmayın – əsas məsələ budur!” Evlər məqbərəyə çevrilir. Qiyamçılar bağlı qapıların qabağında dəhşətli əzab çəkirlər; budur, top saçması onun üstünü alır; budur, sıyrılmış qılinc onun təpəsinə endirilir. O bilir ki, nə qədər çıxırsa da, heç kəs onun köməyinə gəlməyəcək, o, eyni zamanda bilir ki, onun çıxırtısını eşidirlər. Orada çoxlu divar var, bu divarlar onu gizlədə bilər, orada çoxlu adam var, bu adamlar onu xilas edə bilər, bu divarların qulağı var, lakin adamların ürəyi daşdandır.

Burada müqəssir kimdir?

Heç kəs, həm də bizim hamımız.

Müqəssir – bizim mükəmməl olmayan dövrümüzdür.

Ütopiya həmişə baş verə biləcək bütün uyğunsuz halların məsuliyyətini öz üzərinə alaraq işə girir: üsyanlar şəklini alır, fəlsəfi mübarizədən silahlı mübarizəyə, Minervadan Palladaya çevrilir. Səbri

tükənmiş utopiya qiyam şəklini alırsa, başına nə gələcəyini bilir, utopiya çox zaman vaxtından əvvəl gəlir. Belə olanda sakitləşir, zəfər əvəzinə fəlakəti böyük bir səbatla qəbul edir. Kim utopiyanı rədd edirsə, utopiya şikayətlənmədən ona xidmət edir, hətta onu rədd edənləri haqlı görür; onun nəcibliyi bundadır ki, o, hər kəs tərəfindən tərک edilməyə də razıdır. O, maneələr qarşısında əyilmir, eyni zamanda nankorlara güzəştə gedir.

Yaxşı, bu nankorluqmu?

İnsanlıq nöqtəyi-nəzərindən nankorluqdur.

Ayrı-ayrı şəxsiyyətlər nöqtəyi-nəzərindən nankorluq deyil.

Tərəqqi insan varlığının formasıdır. Bəşəriyyətin bütün həyatına bir yerdə tərəqqi deyilir; bəşəriyyətin irəliyə doğru hərəkətinə tərəqqi deyilir. Tərəqqi irəliyə addım atır; bu, insanın yerdə səmaviliyə, ilahiyə doğru olan böyük səyahətdir. Elə olur ki, tərəqqi yolda dayanır – burada o, geridə qalanları toplayır; elə olur ki, o dayanıb dincəlir – bu zaman düşünür, birdən gözləri qarşısında bütün zənginliyi ilə canlanan füsunkar Kənan torpağını seyrə dalır; elə gecələr olur ki, o yatır; mütəfəkkir üçün bəşəriyyətin qaranlıq çökmüş qəlbini görməkdən, zülmət içində yatmış tərəqqini kor kimi əllərilə axtarmaqdan, onu oyatmağa gücü çatmamaqdan əzablı bir təşviş yoxdur.

Bir gün Jerar de Nerval mənə dedi: “Bəlkə, Allah ölüb?” Nerval tərəqqini Allahla qarışdırır, hərəkətdəki fasiləni Allahın ölməsi hesab edirdi.

Məyus olanlar haqlı deyillər. Tərəqqi həmişə oyanır, əslində, lap yuxuda da öz yoluna davam edir, çünki bu zaman o böyüyüb boy atır. Siz bir də onu görsəniz, onun boy atdığına inanarsınız. Sel bir yerdə sakit dura bilmədiyi kimi tərəqqi də sakit dura bilməz; onun qabağını kəsməyin, onun məcrasına qaya parçaları atmayın: maneələr suyu köpükləndirir, bəşəriyyəti isə dalğalandırır. İğtişaşların da, qiyamların da səbəbi budur. Lakin bir iğtişaşda məlum olur ki, biz qabağa getmişik. Nizam-intizam düzəlməyincə – nizam-intizam isə ümumi sülhdən başqa bir şey deyil – bəli, nizam-intizam düzəlməyincə, yer üzündə ahəng və birlik əmələ gəlməyincə, tərəqqinin mərhələləri inqilablar olacaqdır.

Tərəqqi nədir? Biz bunu dedik. Tərəqqi fasiləsiz hərəkətdir, xalqların həyatıdır.

Ancaq bəzən elə olur ki, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin keçici həyatı insan övladının əbədi həyatına müqavimət göstərir.

Bir şeyi kədərlənmədən etiraf edək: hər kəsin öz şəxsi mənafeyi vardır, bunu qorumaq, müdafiə etmək heç də cinayət deyil. Hal-hazırda tamamilə qanuni olaraq müəyyən dərəcədə xudbinlik verilmişdir. Keçici həyatın öz hüququ vardır, bu həyat gələcək üçün özünü həmişə qurban verməyə heç də borclu deyil. Yer üzündə yaşayan indiki nəsil gələcək üçün öz yolunu qısaltmağa borclu deyil; əslində, gələcək nəsil də onun kimi bir nəsildir; onun da yaşamaq dövrü gələcəkdir. Hər şey adlı birisi pıçıldayaraq deyir: “Mən mövcudam, mən cavanam, sevirəm, mən qocayam, dincəlmək istəyirəm, mən ailə başçısıyam, mən zəhmət çəkirəm, mən öz işimdə müvəffəq oluram, mənim işim çox yaxşı gedir, mənim arvadım var, uşaqlarım var, mən onları sevirəm, mən yaşamaq istəyirəm, məni rahat buraxın”. Buna görə də bəşəriyyətin qabaqcıl nəcib dəstələri müəyyən vaxtlarda belə böyük bir laqeydliyə rast gəlir.

Bunu da etiraf etmək lazımdır ki, utopiya müharibəyə başlamaqla öz parlaq zirvəsindən enir. Utopiya, gələcək günlərin bu həqiqəti, müharibəyə girişməklə dünənki yalanın üsullarından istifadə edir. Utopiya, bizim gələcəyimiz, keçmişdən yaxşı hərəkət etmir. Saf ideya zorakılıq olur. Bu zorakılıqla qəhrəmanlığı ləkələyir, əslinə qalanda bunun üçün o cavab verməlidir; onun bu zorakılığı kobud zorakılıqdır, o, hər vasitədən istifadə edir, bu vasitələr əxlaq qaydalarına ziddir, bunun üçün də o, faciəli surətdə cəzalanır. Üsyan etmiş utopiya əlində qədim hərbi kodeks, vuruşur; o, casusları güllələyir, xainləri boğazlayır, canlı insanları məhv edir, onları məchul qaranlığa atır. Utopiya ölümdən kömək alır, bu çox böyük qəbahətdir. Elə düşünmək olar ki, utopiya, guya, həqiqətin işığına, onun sarsılmaz, əbədi qüvvəsinə inanmır. O, öz qılıncını işə salır. Lakin qılınc çox da elə adi bir şey deyil. Qılınc ikiqızlı silahdır. Başqasını yaralayan özü də yaralanacaqdır.

Biz bu qeyd-şərti söyləməklə, həm də lazımı kəskinliklə söyləməklə, gələcək uğrunda vuruşan bu şanlı insanlara, utopiyanın bu kahinlərinə – onların öz məqsədinə çatıb-çatmamasından asılı olmayaraq – valeh olmaya bilmərik. Onlar işləri baş tutmasa da, pərəstişə layiq insanlardır; bəlkə də, onların əzəməti işlərinin baş tutmamasında özünü daha artıq göstərir. Qalibyyət əgər tərəqqiyə

kömək edirsə, o bütün xalqın alqışına layıqdır, lakin qəhrəmancasına məğlubiyyət ürəkləri mütəəssir etməlidir. Qalibiyyət ehtişamlı, məğlubiyyət əzəmətlidir. Biz əzabkeşliyi müvəffəqiyyətdən üstün tuturuq, bizim üçün Con Braun Vaşinqtondan, Pizakane Haribaldən yüksəkdir.

Heç olmasa, bir adam məğlub olanların tərəfini saxlamalıdır.

Gələcəyin böyük kəşfiyyatçıları fəlakətə uğrayanda biz onlara qarşı haqsızlıq edirik.

İnqilabçıları dəhşətli işlər görməkdə təqsirləndirirlər. Hər barrikada cəmiyyətə qarşı bir sui-qəsd hesab olunur. İnqilabçıları nəzəriyyələri üzündən müqəssir edirlər, onların məqsədinə inanmırlar, başqa fikirdə olmalarından qorxurlar, düzlüklərini şübhə altına alırlar. Onları – mövcud ictimai quruluşa qarşı ehtiyacı, kədəri, ədalətsizliyi, şikayəti, məyusluğu irəli sürməkdə, ortaya atmaqda, dağ kimi bir-birinin üstə qalaqlamaqda, insan cəmiyyətinin lap dərinliyindən zülmətin qara qayalarını dartıb çıxarmaqda, sonra da bu qayaların üstünə çıxıb döyüşə girişməkdə təqsirləndirirlər. Çığıraraq onlara deyirlər: “Siz cəhənnəmin daş yolunu alt-üst etdiniz”. İnqilabçılar da onlara deyə bilərdilər: “Buna görə də bizim barrikada xoş niyyətlərə döşənmişdir”.

Şübhəsiz, ən yaxşı yol – məsələləri sülh ilə həll etməkdir. Xülasə, hər necə olsa, qənbər daşlarına baxanda ayı əfsanəsi yada düşür, belə xoş bir niyyət cəmiyyəti hər şeydən çox təşvişə salır. Cəmiyyətin nicatı onun öz əlindədir, qoy bu xoş niyyəti o özü göstərsin. Onda belə amansız, qəti tədbirlərə əl atmaq lazım gəlməz. Şəri, bəd-xahlığı bitərəfcəsinə öyrənməli, onun mövcud olduğunu yəqin bilməli, sonra da müalicəsinə başlanmalıdır. Cəmiyyəti biz buna dəvət edirik!

Hər necə olursa olsun, kim ki gözünü Fransaya dikərək, idealın yenilməz məntiqinə dayanaraq, dünyanın hər yerində böyük iş üçün vuruşur, böyük əzəmət sahibidirlər, onlar öz mənfəətini güdmədən özlərini tərəqqi yolunda fəda edirlər, onlar qəza-qədərin hökmünü yerinə yetirirlər, onlar müqəddəs iş görürlər. Onlar ilahi dramının gedişində, müəyyən edilən vaxtda öz sözünü söyləyən bir aktyor sakitliyi ilə qəbrə enirlər. Onlar 14 iyul 1789-cu ildə başlanan böyük xalq hərəkatının bütün dünyada qarşısızalmaz bir qüvvə ilə yayılması, böyük bir ehtişamla inkişaf etməsi uğrunda özlərini ümitsiz

bir mübarizəyə, böyük bir səbatla məhv olmağa məhkum edirlər. Bunlar ruhani əsgərlərdir. Fransa inqilabı tanrının hökmüdür.

Lakin mühüm bir fərq vardır, bunu əvvəlki fəsilərdə qeyd etdiyimiz başqa fərqlərə mütləq əlavə etmək lazımdır: elə silahlı üsyan olur ki, xalq bunu bəyənilir, buna kömək edir, belə üsyana inqilab deyilir; eləsi də olur ki, xalq bunu rədd edir, belə üsyana qiyam deyilir.

Baş verən üsyan – xalq qarşısında imtahan verən ideyadır. Xalq qara daş salırsa¹, bu göstərir ki, ideya səmərəsizdir, üsyan müvəfəqiyyət qazanmayacaq.

Ütopiya hər dəfə istəyəndə, xalqlar onun ilk çağırışı ilə mübarizəyə girişirlər. Millətlər həmişə ara vermədən, qəhrəmanların və əzabkeşlərin mənəvi qüvvəsini izhar edə bilmirlər.

Xalq dərrakəlidir. Üsyan *a priori* olaraq onun üçün əlverişli deyil; əvvəla, ona görə ki, üsyan çox vaxt fəlakətə gətirib çıxarır, ikincisi də ona görə ki, həmişə mücərrəd nəzəriyyədən meydana gəlir.

Məsələnin gözəlliyi də elə bundadır ki, ideal, ancaq ideal uğrunda özünü fəda etməyə qabil olan adamlar həmişə özlərini fəda edirlər. Üsyanı yaradan ruh yüksəkliyədir. Ruh yüksəkliyi qəzəbə çevrilə bilər, onda o, silaha əl atır. Bir də ki üsyan hökuməti, ya dövlət quruluşunu hədəf götürəndə daha yüksəyi nişan alır. Məsələn, 1832-ci il üsyanının başçıları, qismən də Şanvreri küçəsinin həvəslə işə girişən gəncləri Lui-Filippin əleyhinə vuruşmurdular – biz bunun üzərində israr edirik. Dostcasına söhbətdə onlardan çoxu mütləqiyyətimi, yoxsa inqilabımı təmsil edən bu mülayim kralın məziyyətlərini etiraf edirdi. Heç kəs ona ədavət bəsləməirdi. Əvvəllər X Karlin simasında Allah tərəfindən təqdis edilmiş sülələnin böyük şəcərə xəttinə qarşı üsyan edildiyi kimi, onlar da Lui-Filippin simasında bu şəcərənin kiçik xəttinə qarşı üsyan edirdilər. Onlar Fransada mütləqiyyəti yıxmaqla, yuxarıda dediyimiz kimi, bütün dünyada insanın insan üzərində olan qeyri-qanuni hakimiyyətini, hüquq imtiyazlarını məhv etməyə çalışırdılar. Bu gün Paris kralsızdır, sabah bütün dünya hökmdarsız olacaqdır. Onlar, təxminən, belə düşünürdülər. Əlbəttə, onların məqsədi uzaq bir məqsəddi, aydın deyildi, bəlkə də, onların çata bilməyəcəyi məqsəddi, lakin böyük məqsəddi.

¹ Keçmişdə gizli səsvermə “daş salmaq” üsulu ilə olurdu. “Ağ daş” – seçmək, “qara daş” – rədd etmək əlaməti idi.

Bəli, məsələ belədir. İnsanlar özlərini xəyali bir arzu üçün fəda edirlər; bu arzu, özünü ona həsr edənlər üçün çox vaxt bir xülya olub qalır, lakin bu xülya insan üçün mümkün olan ən möhkəm bir inamla əsaslandırılmış xülyadır. Qiyamçı qiyamı şairanə bir şəfəq içinde görür. O, gələcəyin xəyali ilə məst olaraq öz faciəli aqibətinə doğru gedir. Kim bilir, bəlkə də, onlar arzusuna çatacaqlar. Hərçənd onlar çox azdır, onların qarşısında bütöv bir ordu durur, lakin onlar haqqı, təbii qanunu, hər kəsin öz üzərində olan və könüllü surətdə əl çəkə bilmədiyi ali hakimiyyəti, ədaləti, həqiqəti müdafiə edirlər, lazım gəlsə, üç yüz qədim spartalı kimi, bunun uğrunda ölməyə hazırdılar. Onlar Don Kixotu deyil, Leonidi xatırlayırlar. Onlar irəli gedirlər, bu yola qədəm qoyduqdan sonra geri çəkilmirlər, irəliyə doğru dəli-cəsinə can atırlar, qarşıda eşidilməmiş bir qalibiyət, başa çatdırılmış inqilab, azadlıqla tamamlanmış bir tərəqqi, bəşəriyyətin əzəmətli yüksəlişini, ümumi azadlığı, bəd ayaqda Fermopili götürürlər.

Tərəqqi uğrunda olan belə vuruşmalar çox vaxt məğlubiyətlə nəticələnir – bunun səbəbini biz yuxarıda izah etmişik. Paladin üçün inadçı qara camaatı öz ardınca aparmaq çətindir. Bu saysız-hesabsız camaat ağır hərəkət edir, ağır tərpendiyinə görə də etibarsızdır, onlar, cəsarət edib özlərini təhlükəyə atmaqdan qorxurlar, ideala çatmaq isə həmişə təhlükə ilə əlaqədardır.

Bir şeyi də yaddan çıxarmaq lazım deyil: bu işdə şəxsi mənfəət məsələsi vardır; şəxsi mənfəət isə ideal və hisslərlə çox pis uyuşur. Mədə bəzən ürəyi fəaliyyətdən qoyur.

Fransanın böyüklüyü və gözəlliyi də – başqa xalqlardan fərqli olaraq qarından daha da az asılı olmasındadır. Fransa açıqlığa çox həvəslə dözüür. Fransa hamıdan əvvəl oyanır, hamıdan da sonra yatır. Fransa irəliyə doğru can atır. Fransa yeni yollar axtarır.

Bu, onun şairanə bir təbiətə malik olması ilə izah edilir.

Gözəllik həqiqətin zirvəsindən başqa bir şey olmadığı kimi, ideal da məntiqin ən yüksək dərəcəsiindən başqa bir şey deyil. Sənətkar xalqlar eyni zamanda varis xalqlardır. Gözəlliyi sevmək işığa doğru can atmaq deməkdir. Elə buna görə də Avropanın məşəli, yəni mədəniyyəti əvvəl Yunanıstanın əlində olmuşdur, bunu o İtaliyaya vermiş, İtaliya da Fransaya vermişdir. Böyük maarifçi xalqlar! *Vitai Lampada fradunt*¹.

¹ Həyat çırağını bir-birinə verirlər (*lat.*) – Lukretsi, II kitab.

Qəribədir! Bir xalqın poeziyası onun inkişafının zəruri hissəsidir. Mədəniyyətin dərəcəsi təsəvvürün gücü ilə ölçülür. Lakin maarifçi xalq mütləq şücaətli xalq olub qalmalıdır. Sibaris yox, Korinfi! Kim naz-nemətə uyursa, zəifləyərək məhv olur. Nə yarımçıq olmaq lazımdır, nə də mahir usta; sənətkar olmaq lazımdır; qəribəliyə, çox incəliyə deyil, kamilliyə meyil edilməlidir. Bu şəraitdə siz bəşəriyyətə idealın nümunəsini bəxş etmiş olarsınız.

Müasir idealın incəsənətdə öz tipi, elmdə isə öz üsulu vardır. Ancaq elmin köməyi ilə şairlərin yüksək arzularını – ictimai quruluşun gözəlliyini təcəssüm etdirmək olar. A + B köməyi ilə cənnət bərpa olunacaq. Mədəniyyətin çatdığı bu pillədə dəqiqlik gözəlliyin zəruri ünsürüdür, elmi fikir bədii duyğuya həm kömək edir, həm də onu tamamlayır; xəyal hesablaşmağı bacarmalıdır. Elm döyüşü kimi fateh incəsənətin dayağı olmalıdır. Bu dayağın etibarlı olması çox vacibdir. Müasir idrak Yunanıstanın dühasıdır; bu dühanın iktəkərli arabası Hindistanın dühasıdır, filə minən İskəndərdir.

Cansız ehkamlar içində donub qalan və ya yüngül qazancdan pozğunlaşan millətlər mədəniyyəti irəli apara bilməz. Qızıl bütünə və ya başqa bütünlərə pərəstiş etmək canlı əzəlləri, iradəni gücdən salır, zəiflədir. Dini məsələlərə və çərçilik mənafeyinə uymaq xalqın şənşöhretini ləkəleyir, onun fikir dairəsini məhdudlaşdırmaqla mənəvi səviyyəsini aşağı salır, missioner xalqlara xas olan həm ilahi, həm də insani qabiliyyətdən – bütün bəşər övladı üçün ümumi olan məqsədi başa düşmək qabiliyyətindən məhrum edir. Babilin ideali yox idi; Karfagenin də ideali olmamışdır. Afina və Roma mədəniyyət işiğini qoruyub saxlamışdır, onu əsrlərin qatı zülməti içərisindən keçirib gətirmişdir.

Yunanıstan və İtaliya xalqlarının malik olduqları xüsusiyyətlərə Fransa xalqı da malikdir. Fransa gözəllikdə – afinalı, əzəmətdə – romalı qadındır. Bundan başqa, Fransa mərhəmətli bir qəlbə malikdir. O, hər şeyini verməyə hazırdır. O, başqa xalqlardan daha çox sədaqət, fədakarlıq göstərməyə qabildir. Burası da var ki, Fransa dəyişkən və səbatsızdır; o adamlar ki Fransa yerimək istəyəndə yürür və ya dayanmaq fikrinə düşəndə yeriyir – onlar üçün əsas təhlükə də bu dəyişkənlik və səbatsızlıqdır. Fransanın qaba materializm xəstəlikləri də olur. Fransanın yüksək idrakını onun əzəmətinə layiq olmayan, Missuri ştatına, ya Cənubi Karolinaya

yarayan ideallarla zibilləyirlər. Nə etmək olar! Azman özünü cırdan yerinə qoymaq istəyir; böyük Fransanın xırda şıltaqlıqları da olur. Vəssalam.

Burada etiraza yer yoxdur. Xalqların da günəş kimi tutulmağı var. Bu, elə bir qorxulu şey deyil, qoy ancaq işıq geri qayıtsın, bu tutulma əbədi gecəyə çevrilməsin! Şəfəq və intibah eyni mənalı sözlərdir. Günəşin yenidən çıxması insan “mənliliyinin” həmişə yeniləşməsinə uyğun gəlir.

Faktları bitərəfcəsinə müəyyən edək. Barrikadada ölmək və ya sürgündə dəfn olunmaq – fədakarlıq üçün qəbul olunan, həm də qabaqcadan nəzərə alınan bir şeydir. Fədakarlığın əsil adı təmənnəsizliqdır. Qoy hamı tərəfindən tərk olunmuş adamlar tərk olunsunlar, qoy sürgünə göndərilənlər sürgünə getsinlər, biz ancaq böyük xalqlara yalvarıb deyirik: geri çəkildə həddindən artıq geri çəkilməyin. Sağlam düşüncəyə qayıtmaq bəhanəsilə həddindən artıq aşağı enmək lazım deyil.

Heç şübhəsiz, maddə də var, gündəlik ehtiyac da var, şəxsi mənfəət də var. Mədə var; lakin mədənin tələbinin yeganə qanun olmasına yol vermək olmaz. Müvəqqəti həyatın öz haqqı var, biz bunu etiraf edirik, lakin əbədi həyatın da öz haqqı var. Heyhat, çox yüksəklərə qalxmaq, sonra da birdən yıxılmaq olar. Biz belə halları tarixdə istədiyimizdən da artıq görürük. Şan-şöhrət qazanan, ideala yaxınlaşan bir millət birdən çirkab içində qurdalanmağa başlayır, bundan zövq alır. Ondən soruşsan ki, sən nə səbəbə Falstafın xatirinə Sokratı atırsan, o, sənə belə cavab verər: “Ona görə ki, mənim dövlət xadimlərdən xoşum gəlir”.

Barrikadadakı vuruşmaya qayıtmazdan əvvəl bir söz də demək istəyirik.

Burada təsvir etdiyimiz kimi, vuruşmalar ideala doğru çılğınca can atmaqdan başqa bir şey deyil. Buxovlanmış tərəqqi cürbəcür xəstəliklərə tutulur; faciəli ürəkkeçmə xəstəliyinə də məruz qalır. Biz tərəqqinin lap qədim xəstəliyi olan vətəndaş müharibəsinə mütləq rast gəlməli idik. Bu, faciəli dövrlərdən biridir, bu, bizim dramın eyni zamanda həm aktı, həm də antraktıdır; bu dramda baş rolda çıxış edən – cəmiyyət tərəfindən lənətlənmiş insandır, dramın əsil adı “Tərəqqi”dir.

Tərəqqi!

Bizim bütün arzularımız tez-tez, həm də böyük bir həyəcanla söylədiyimiz bu sözdə təcəssüm etmişdir; bu arzularla ifadə olunan ideya dramın inkişafında hələ çox-çox sınaqlardan keçəcəyinə görə, qoy bizə icazə verilsin, onun üstündəki örtüyü qaldırmasaq da, heç olmasa, örtüyün arasından onun parlaq işığını göstərək.

Oxucuların qarşısında olan bu kitab əvvəldən axıra kimi həm bütünlüklə, həm də hissələrilə – orada nə qədər uyğunsuzluqlar, istisnalar, ayrı-ayrı müvəffəqiyyətsizliklər olsa da – şərdən xeyrə doğru, haqsızlıqdan haqqa doğru, nəfsdən vicdana doğru, çürüməkdən həyata doğru, heyvani hisslərdən adamın öz vəzifəsini anlamasına doğru, cəhənnəmdən göylərə doğru, heçlikdən Allaha doğru bir yoldur. Çıxış nöqtəsi – maddədir, son nöqtəsi – ruhdur. Əvvəli – əjdaha, sonu – mələkdir.

İyirmi birinci fəsil

QƏHRƏMANLAR

Birdən hücum təbili vuruldu.

Hücum bir qasırga kimi başlandı. Dünən düşmən axşam qaranlığında əfi ilan kimi səssizcə barrikadaya tərəf sürünürdü. İndi isə işıqda, açıq bir sahədə qəfildən hücum etmək mümkün deyildi, çünki hücum edənlərin canlı qüvvəsi görünürdü. Toplar guruldadı, qoşun hücumu keçdi. Qüvvətli nizami piyada dəstələrinə müəyyən sıralar arasında olan milli və bələdiyyə qvardiyalarının piyada hissələri kömək edirdi. Hələ heç görünməyən, ancaq hay-küyü eşidilən camaata arxalanan bu qoşun hissəsi, başda snayperlər olmaqla, təbil və şeypur səsləri altında, süngülü tufəngi əllərində hazır tutaraq, yağış kimi yağın güllənin qabağında əyilmədən, sürətli addımlarla, böyük bir hücum coşğunluğu ilə küçəyə çıxdı, divara vurulan mis taran qüvvəsi ilə düz barrikadanın üstünə yeridi.

Divar sarsılmadı.

Qiyamçılar şiddətli atəş açdılar. Barrikadanın yuxarı hissəsində tufəng atəşinin alovu parıldadı. Hücum o qədər şiddətli idi ki, barrikada bir anlığa hücum seli altında qaldı; lakin aslan silkələnərək itləri öz üstündən tökən kimi, o da əsgərləri özündən rədd etdi; onun üstü

dəniz köpüyü qaya üstünü alan kimi, hücum edənlərlə bir anlığa örtüldü, lakin dalğa geri çəkildi, o, yenə də qara, qorxunc sıldırım bir qaya kimi canlandı.

Hücum edənlər dəstəsi geri çəkilməyə məcbur oldu, sıraya düzülərək küçədə qaldı, barrikadadan atılan atəşə şiddətli tufəng atəşilə cavab verdi; o, açıq mövqedə də dəhşətli idi. Kim feyerverk görübsə, çiçək dəstəsi adlanan, ildırım kimi bir-birini kəsərək parıldayan od yığını, yəqin ki, xatırlayır. Qoy onlar belə bir çiçək dəstəsini şaquli deyil, üfqi şəkildə təsəvvür etsinlər: bu çiçək dəstəsi odlu oxları ilə güllə, qırma, top saçması yağdırır, dəhşətli ildırımlarla ölüm saçır. Barrikada bu atəş yağmurunun altına düşdü.

Hər iki tərəf eyni qətiyyət qızgınlığı içində idi. İgidlik vəhşi bir cünunluğa varırdı, yırtıcı qəhrəmanlıq şəklini alırdı, bu isə, hər şeydən əvvəl, qəhrəmanın özünü məhv edirdi. O zaman milli qvardiya əsgərləri zuaf kimi vuruşurdular. Qoşun istəyirdi ki, vuruşmanı qurtarsın, qiyamçılar onu davam etdirmək istəyirdilər. Gəncliyin və sağlamlığın ən gözəl çağında cançəkişməni uzatmaq igidlik deyil, divanəlikdir. Bu vuruşmada iştirak edənlərin hər biri üçün ölüm saati əbədiyyət qədər uzanırdı. Bütün küçə meyitlə dolmuşdu. Anjolras barrikadanın bir başında, Marius da o biri başında idi. Bütün müdafiə planı Anjolrasın beynində idi, buna görə o, özünü qoruyurdu, daldada durmuşdu. O, öz mazğalı qabağında üç əsgəri bir-birinin ardınca vurub yerə sərdi – əsgərlər heç onu görmədilər də. Marius açıqda durub vuruşurdu. O, canlı bir hədəf kimi durmuşdu, istehkamin üstündən qurşaqdan yuxarı görünürdü. Xəsis əyyaşlığa başlasa, ondan qızgın israfçı ola bilməz; vuruşmada da heç kəs xəyalpərəst kimi qorxunc olmaz. Marius həm qorxunc, həm də fikirli idi. Döyüşdə o, özünü elə hiss edirdi ki, elə bil, yuxuda idi. O, əli tufəngli xəyala oxşayırdı.

Qiyamçıların gülləsi qurtarırdı, lakin onların zarafatı qurtarmırdı. Qiyamçıları ağızına alan bu ölüm qasırgasında da onlar güllürdülər.

Kurfeyrak başıaçıq durmuşdu.

Bossüe ondan soruşdu:

– Sən şlyapanı neyləmişən?

Kurfeyrak belə cavab verdi:

– Onlar axırda bir fəndgirliklə şlyapanı top gülləsi ilə vurub sala bildilər.

Onlar düşməni həm ələ salır, həm də ona nifrət edirdilər.

Feyi adlı-sanlı, hətta məşhur adamların, o cümlədən köhnə orduda olan bəzi şəxslərin adını çəkərək kədər və həyəcanla deyirdi:

– Bu adamları kim başa düşə bilər? Onlar bizə qoşulacaqlarını vəd etmişdilər, bizə kömək edəcəklərinə söz vermişdilər, bunun üçün öz namuslarına and içmişdilər, onlar bizim komandirlərimizdi, lakin onlar bizə xain çıxdılar!

Kombefər acı istehza ilə dedi:

– Münəccim ulduzlarla necə tanışdırsa, bəzi adamlar da namusun qayda-qanunu ilə elə tanışdırlar: uzaqdan-uzağa...

Barrikadaya elə çox patron gilizi tökülmüşdü ki, elə bil, qar yağmışdı.

Hücum edənlərin üstünlüyü sayca çox olmalarında idi, qiyamçıların isə mövqə cəhətdən üstünlüyü vardı. Qiyamçılar barrikadanın üst tərəfində yerləşmişdilər, hücum edən əsgərləri güllə ilə vururdular; əsgərlər yaralılara və meyitlərə ilişir, barrikadanın dik yoxuşu qarşısında ləngiyirdilər. Barrikadaya iç tərəfdən möhkəm dayaq vurulmuşdu; doğrudan da, bu, elə bir döyüş mövqeyi idi ki, buradan bir neçə adam qoşunu qorxu altında saxlaya bilərdi. Lakin hücum edən hissəyə elə bir ucdan kömək gəlirdi, yağış kimi yağan güllə altında onların sayı artırdı, onlar get-gedə barrikadaya yaxınlaşdılar; qoşun yavaş-yavaş, addım-addım, ağır-ağır irəliləyir, barrikadani, sanki, mənəgənə arasına alırdı.

Hücumun arası kəsilmirdi. Təhlükə artırdı.

Bu zaman bu daş yığını üstündə, Şanvreri küçəsində Troya qalası divarlarına layiq şiddətli bir vuruşma başlandı. Qiyamçılar yorulmuşdular, əldən düşmüşdülər, onların üst-başı cırlmışdı, onlar bir gündən çox idi ki, heç bir şey yeməmişdilər, yatmamışdılar; onlar ancaq bir neçə güllə ata bilmişdilər və nahaq yerə patron üçün boş ciblərini axtarırdılar; onların çoxu yaralı idi; kimi başından, kimi qolundan yaralanmışdı; onların yarası çirkələnmiş, saralmış cındırla bağlanmışdı, cırlmış pal-paltarları qana bulaşmışdı; onlar pis tüfənglə, köhnə, küt qılıncla silahlanmışdılar, lakin bu vuruşma çağında onlar Titana çevrildilər. Düşmən, bəlkə, on dəfə hücum etdi. Barrikadanın yuxarı hissəsinə qalxdı, içinə girdi, ancaq onu tuta bilmədi.

Bu mübarizəni göz önündə canlandırmaq üçün qəzəbli ürəklərdən qurulan bir tonqalı, bu tonqala vurulan odu, tonqaldan qalxan şiddətli alovu təsəvvür edin. Bu, vuruşma deyildi, pul kimi qızarmış

bir soba idi. Adamların ağızından alov çıxırdı, üzlərin ifadəsi dəyişmişdi. Elə ki bunlar daha insan deyildi. Döyüşçülərdən qəzəb alovu qalxırdı. Adam qara-qırmızı tüstü içində oyan-buyana qaçısan bu müharibə səməndərlərinə baxmağa qorxurdu. Biz bu nəhəng vuruşmanı həm bütünlüklə, həm də ardıcıl surətdə bütün təfsilatı ilə təsvir etməkdən boyun qaçırıyıq. Yalnız bircə dastana on iki min misra ilə vuruşmanı təsvir etməyə icazə verilmişdir.

Bu, on yeddi cəhənnəmdən ən dəhşətlisi olan, Veddə “Qılınclar meşəsi” adlanan brahmanizm cəhənnəmini xatırladırdı.

Həm əlbəyaxa, döş-döşə, həm də tapança ilə, qılıncı, yumruqla vuruşurdular; uzaqdan, yaxından, yuxarıdan, aşağıdan, hər tərəfdən, evlərin damından, qiyamçılardan bəzisinin girdiyi meyxana pəncərələrindən, zirzəminin havakeşindən atəş açırdılar. Bir qiyamçı altmış əsgərlə vuruşurdu. “Korinf”in qabaq tərəfi xeyli uçmuşdu, adam baxanda qorxurdu, top saçması ilə naxışlanmış, şüşələri, çərçivəsi sınımış bir pəncərə biçimsiz deşiyə oxşayırdı, onun içinə qənbər daşı tökülmüşdü. Bossüe ölmüşdü, Feyi ölmüşdü, Kurfeyrak ölmüşdü, Joli ölmüşdü, Kombefer yaralı bir əsgəri qaldırmaq istəyəndə sinəsinə üç süngü zərbəsi dəymişdi, o ancaq göyə baxa bilmişdi, elə o saat canı çıxmışdı.

Marius hələ də vuruşurdu, ancaq o qədər yaralanmışdı ki, qandan üzü görünmürdü, elə bil ki, üzünə qırmızı yaylıq örtülmüşdü: o ən çox başından yaralanmışdı.

Bircə Anjolras salamat qalmışdı. O, silahı çatışmayanda ətrafına baxmadan əlini sağa və ya sola uzadırdı, qiyamçılardan birisi əlinə keçən qılinc tiyəsinə ona verirdi. İndi onun əlində dörd qılincin parçası qalmışdı; Marinyan ətrafında gedən vuruşmada I Fransiskin qılinci üç dənə idi.

Homer deyir: “Diomed, xoşbəxt Arizbada yaşayan Aksili, Tevfraniyin oğlunu öldürdü: Mekisteyin oğlu Evrial – Dresi, Ofeltini Esep və Pedası həyatdan məhrum etdi. Pedası su pərisi Abarbariya eybsiz Bukoliondan mayalanaraq meydana gətirmişdi; İllis – perkoslu Piditi, Antilox – Ableri, Polipet – Astialı, Polidamant – killeneyli Otu, Tevkr – Aretaonu tələf etdi; Meqanti Evripilin nizəsindən məhv oldu. Qəhrəmanlar padşahı Aqamemnon Elatı yerə sərdi; Elat, yüksəkdə duran bir şəhərdəndi, Satnion çayı gurultu ilə bu şəhərin yanından axıb gedirdi”. Bizim qədim epik poemalarda odlu naçaqla silahla-

nan Esplandian azman markiz Svantibora hücum edir; Svantibor özünü müdafiə etmək üçün yerdən qopardığı qüllələri Esplandianın üstünə tolazlayır. Bizim qədim divar freskalarında dava paltarları geymiş, dəbilqə qoymuş, at üstündə qalxanlarında gerb olan iki hersoq – Breton və Burbon hersoqu təsvir edilmişdir; onlar, əllərində təbərzin, dəmir əlcək, ayaqlarında uzunboğaz dəmir çəkmə, birinin əynində kakum xəzi mantiyası, o birinin əynində lacivərd pləş, dəmir üzlüyü sifətlərinə endirərək, atlarını çapa-çapa bir-birinin üstünə cumurlar; Breton hersoqu tacının iki çıxıntısı arasında aslan şəkli vardır. Lakin dəbdəbəli görünmək üçün heç də İvon kimi ucu şiş hersoq dəbilqəsi qoymaq, ya Esplandian kimi əldə canlı alov tutmaq, ya da Polidamantın atası Files kimi, ərlər hökmdarı Yapetin hədiyyəsi olan gözəl dava geyimini Epirdən gətirmək lazım deyil, adamın öz əqidəsi uğrunda, ya da andına sədəqətli qalaraq canını fəda etməsi kifayətdir. Budur, Bosdan, ya Limuzendən gəlib dünənə kimi Lüksemburq bağında, uşaq dayələri yanında hərlənən beliqılıncı sadəlövh bir əsgər! Bu da, başını əyərək anatomik preparata baxan, ya kitab oxuyan, saqqalını qayçı ilə qırılan, solğunbənzli, sarışın gənc bir tələbə! Onların hər ikisini alın, onların qəlbində vəzifə hissini oyadin, onları Buşra yol ayrıcında ya da Planş Mibra dalanında bir-birinin qarşısına qoyun, birini öz bayrağı, o birisini isə öz ideyası uğrunda vuruşmağa məcbur edin, qoy onlar elə təsəvvür etsinlər ki, vətən uğrunda vuruşurlar. Böyük bir döyüş başlanacaq, bu piyada əsgərlə tibb tələbəsinin təkbətək vuruşmasından bəşəriyyətin mübarizə etdiyi böyük epik meydana düşən kölgə pələnglər ölkəsi Likinin padşahı Meqarionun kölgəsi ilə bərabərləşəcək, bu həmin Meqariondur ki, Allah bərabərində olan qüdrətli Ayaksı dəmir ağışında sıxıb əzmişdir.

İyirmi ikinci fəsil
ADDIM-ADDIM

Anjolras barrikadanın bir başında, Marius o biri başında durmuşdu, qalan bütün başçılar tələf olmuşdular; barrikadanın mərkəz hissəsi Kurfeyrakin, Jolinin, Bossüenin, Feyinin və Kombeferin köməyi

ilə davam gətirmişdi, lakin onlar sıradan çıxandan sonra qiyamçılar hücumu tab gətirə bilmədilər. Top güllələri barrikadada adam keçə bilən bir deşik açə bilməsə də, onun orta hissəsini yarımdairə şəklində ovub tökmüşdü; uçub tökülən bu qırıntı yığırından istehkaminin həm bayır, həm də iç tərəfində iki yamac kimi şey əmələ gəldi. Bayır tərəfdə olan yamac yastı olduğundan hücum üçün əlverişli idi.

Düşmən qəti hücumu keçdi, onun bu hücumu boşə çıxmadı. Piyada əsgərlər əllərində süngülü tufəng, möhkəm sıralarla yeyin irəlilədilər, istehkamin yuxarı hissəsində barıt tüstüsü içində hücum edən hissənin ön sırası göründü. Bu dəfə hər şey bitdi. Barrikadanın mərkəz hissəsini müdafiə edən qiyamçılar nizamsız halda geri çəkildilər.

Bu zaman onlardan bəzisinin qəlbində yaşamaq arzusu oyandı. Sətsiz-hesabsız tufəng onların üstünə dikəlmişdi, lakin onlar ölmək istəmərdilər. Elə bir vaxt olur ki, insanda özünü müdafiə duyğusu boğuc-boğuc nəriləməyə, yırtıcı heyvani hissələr oyanmağa başlayır – indi həmin vaxt gəlir çatmışdı. Qiyamçıları barrikadanın arxası olan altımərtəbəli hündür evə tərəf sıxışdırdılar. Onlar bu evə girib xilas ola bilərdilər. Lakin evin bütün qapı-pəncərələri bağlanmışdı, sanki, onu başdan-başə divar içinə almışdılar. Piyada hissə barrikadanın içinə girənə kimi evin qapısı bir anda açılıb örtülə bilirdi; bu birdən açılan, elə o saat da örtülən qapı hər şeydən ümidini kəsən adamlar üçün həyat deməkdi. Evin dal tərəfindən küçəyə, açıqlığə çıxmaq, qaçmaq olardı. Onlar tufəng qundağı ilə, təpiklə qapını döyürdülər, imdada çağırırdılar, çağırırdılar, əllərini uzadaraq yalvarırdılar. Lakin heç kəs qapını açmırdı, Ölüünün başı üçüncü mərtəbənin taxtapuş pəncərəsindən onlara baxırdı.

Anjolrasla Marius yeddi-səkkiz adamla yüyürə-yüyürə onların köməyinə getdi. Anjolras əsgərlərə çığırdı: “Dayanın!” Bir zabıt onun sözüne qulaq asmadı, o, zabiti öldürdü.

Anjolras barrikadanın həyətində “Korin”in divanı qabağında, bir əlində qılınc, o biri əlində karabin, meyxananın qapısını açıb durmuşdu, qapını hücum edənlərdən qoruyurdu. Ruhdan düşənlərə çığırıb deyirdi: “Azadlığə bircə qapı qalıb, o da budur!” O, öz bədəni ilə bütöv bir batalyonun qabağını kəsərək, qiyamçıların geri çəkilməsinə kömək etdi. Qiyamçılar qapıya sarı yüyürdülər. Anjolras qılınc təlimində “dəyirman” deyilən üsulu tətbiq edərək əlindəki karabindən bir ağac

kimi istifadə edirdi, hər tərəfdən ona sarı yönələn süngülərdən qorunurdu; hamını içəri saldıqdan sonra özü də içəri girdi; bu zaman dəhşətli bir an başladı: əsgərlər zorla içəri soxulmaq istəyirdilər, qiyamçılar da qapını bağlamağa çalışırdılar. Axırda qiyamçılar qapını elə bərk ördülər ki, qapının ağzından tutan əsgərin barmaqları qapının arasında qalıb sındı, əzildi, qapının haşiyəsinə yapışdı.

Marius bayırda qaldı. Atılan güllə onun cınaq sümüyünü sındırdı. O, özündən getdiyini və yıxıldığını hiss etdi; gözləri yumuldu, elə o anda bir şey də duydu: kiminsə qüvvətli əlləri onu tutdu; onun sönən şüurundan Kozetta haqqında olan son xatirələrlə bərabər, ani bir fikir də keçdi: "Mən əsir düşdüm, məni güllələyəcəklər".

Anjolras da meyhanaya giren döyüşçülər arasında Mariusu görməyərək belə düşündü. Lakin belə anda hər kəs ancaq öz ölümü haqqında düşünməyə macal tapır. Anjolras qapının cəftəsinə vurdu, sürgüsünü keçirdi, açarı iki dəfə burub qapını bağladı; bu zaman əsgərlər, istehkamçılar tüfəng qundağı ilə, balta ilə qapını bərk-bərk döydürdülər. Hücum edənlər indi qapının dalına toplaşmışdılar. İndi meyhanaya hücum etmək istəyirdilər.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, əsgərlər yaman acıqlanmışdılar.

Onları qəzəbləndirən həm topçu serjantın öldürülməsi, həm də bundan daha məşum bir hadisə idi: hücumdan əvvəl əsgərlərin arasında söz yaymışdılar ki, guya, qiyamçılar əsirlərə əzab verirlər, meyhanada başı kəsilmiş bir əsgər meyiti vardır. Vətəndaş müharibəsində həmişə belə təhlükəli uydurmalar olur; sonralar belə bir böhtan Trasnönen küçəsində fəlakətə səbəb oldu.

Qiyamçılar qapının dalına çoxlu şey-şüy yığıb onu möhkəmlətdilər; Anjolras yoldaşlarına dedi:

– Gəlin həyatımızı baha sataq!

O, Maböfün və Qavroşun meyiti qoyulan stola yaxınlaşdı. Qara örtük altında quruyub qaxaca dönmüş iki insan bədəninin varlığı hiss olunurdu – bunlardan biri böyük, biri balaca idi; həm də bu soyuq kəfənin qırışıqları altında iki insan sifəti güclə nəzərə çarpırdı. Bir qol örtüyün altından çıxmış, stolun kənarından aşağı sallanmışdı. Bu, qocanın qolu idi.

Anjolras dünən böyük bir hörmətlə onun alnından öpmüşdü, indi də əylərək eyni hörmətlə onun əlindən öpdü.

Anjolras ömründə ancaq iki dəfə adam öpmüşdü: o da bu öpüşlər idi.

Hadisənin təsvirini qısaldaq. Barrikada qədim Fiv qapıları kimi özünü müdafiə edirdi. Meyxana eynən Saraqosdakı ev kimi vuruşavuruşa özünü qoruyurdu. Qiyamçılar amansız bir inadla vuruşurdular. Heç kəsə aman yox idi. Düşmənlə heç bir danışığa girişmək olmazdı. Qiyamçılar ölməyə razı idilər, ancaq öldürüb ölmək istəyirdilər. Süşə deyəndə ki: “Təslim olun!”, Palafoks ona belə cavab verdi: “Yox, təslim olmaıq! Topdan atəş açırdıq, indi bıçağa keçəcəyik!” Meyxanaya hücum ediləndə çox şeyi görmək olurdu: pəncərələrdən, damdan hücum edənlərin başına qənbər daşı yağış kimi yağdı, əsgərlərin baş-gözünü əzirdi, onları son dərəcə qəzəbləndirirdi, çardaqdan, zirzəmidən tufəng atılırdı; əsgərlər amansızcasına hücum edir, qiyamçılar da amansızcasına müqavimət göstərirdilər; əsgərlər qapını sındırandan sonra dəhşətli bir qırğın başlandı. Hücum edənlər meyxanaya girib, sındırılmış qapının yerə tökülən taxtalarına ilişə-ilişə ora-buranı gəzdilər, bircə nəfər də olsa qiyamçı tapmadılar. Aşağı zalın ortasında balta ilə qırılmış vintşəkili pilləkən, bir neçə də can verən yaralı vardı. Sağ qalan qiyamçılar ikinci mərtəbəyə qalxmışdılar, oradan, tavandakı bacadan şiddətli atəş açırdılar. Qalan patronlar da buna sərf olundu. Ölümə məhkum edilmiş, lakin hələ də təhlükəli olan bu adamların indi nə gülləsi vardı, nə bantı; onlardan hər biri əlinə iki şüşə aldı – oxucuların yadındadır, bu şüşələləri Anjolras saxlatdırmışdı – özlərini bu qorxunc, həm də kövrək toppuzla müdafiə etməyə başladılar. Şüşələrdə azot turşusu vardı. Biz heç bir şey gizlətmədən qırğının belə dəhşətli cəhətlərini də söyləyirik. Mühəsirəyə düşənlər əllərinə keçən hər şeylə vuruşurlar! Yunan odu Arşimedi, qaynar qatran Bayardı bədnam eləmədi. Mühəribədə hər şey dəhşətlidir, burada yaxşı, ya pis deyə seçməli bir şey yoxdur. Aşağıdan yuxarı nişan almaq çətin də olsa, hücum edənlərin gülləsi qiyamçıları öldürürdü. Çox çəkmədi ki, tavanda olan deşiyin qıraqları meyit başı ilə doldu; onlardan buğlana-buğlana qırmızı qan axıb tökülürdü; Meyxananı ağıla sığmayan bir gurultu bürümüşdü; yandırıcı qatı bir tüstü bu qanlı vuruşmanı duman kimi çulğalamışdı. Bu anın bütün dəhşətlərini təsvir etməyə söz çatmır. Bu şiddətli vuruşmada iştirak edənlər insanlıq simasını itirmişdilər. İndi artıq azmanlar nəhənglərlə

vuruşmurdu. Vəziyyət Homerdən çox Miltonu və Danteni xatırladırdı. İblislər hücum edir, xəyallar özünü müdafiə edirdi.

Bu, dəhşətli bir şəkil almış qəhrəmanlıqıdı.

İyirmi üçüncü fəsil

AC OREST, KEFLİ PİLAD

Nəhayət, iyirmiyə qədər əsgər bir-birinin çiyinə qalxa-qalxa divardan, tavanın taxtalarından tuta-tuta, özlərini qoruya-qoruya, hələ də müqavimət göstərən qiyamçıları tavadakı bacanın ağzında qılıncıla doğraya-doğraya pilləkənin qalan hissəsilə ikinci mərtəbənin zalına qalxdılar: bunlar milli və bələdiyyə qvardiyaçıları idi, bu təhlükəli hücumda onlar üzdən yaralanmışdılar, qan onların gözünü tutmuşdu, onlar vəhşiləşmişdilər. Zalda bircə adam ayaq üstə durmuşdu, o da Anjolras idi. Onun daha nə patronu var idi, nə qılıncı, əlində ancaq karabinin lüləsi qalmışdı, karabinin qundağını əsgərlərin təpəsinə vuraraq sındırmışdı. O, hücum edənlərdən bilyard stolu ilə qoruna-qoruna zalın bir başına çəkildi, başını vüqarla tutmuşdu, gözlərində qürur ifadə olunurdu, tüfəng parçasını əlində bərk-bərk sıxırdı – bu vəziyyəti ilə o, indi də əsgərləri qorxuya salırdı: onun ətrafında bir boşluq əmələ gəlmişdi, heç kəs ona yaxınlaşa bilmirdi.

Əsgərlər çığırdılar:

– Onların başçısı budur! Topçunu da öldürən budur! O, özünü küncə verib, bizim üçün daha yaxşı. Qoy elə orada qalsın. Onu elə orada güllələmək lazımdır.

Anjolras dedi:

– Güllələyin, – dedi.

Karabinin parçasını atdı, qollarını çarpazlayaraq, döşünü güllənin qabağına verdi.

Ölüm qarşısında göstərilən şücaət insanı həmişə valeh edir. Anjolras qollarını döşündə çarpazlayaraq ölməyə hazır olduğunu göstərən kimi qulaqbatıncı uğultu, qatma-qarışq hərəkətlər kəsildi, zala əzəmətli bir ölüm sükutu çökdü. Sanki, bu sakit duran silahsız adamın qorxunc əzəməti səs-küyü yatırdı, sanki, bu gecə, hələ indiyə kimi yaralanmayan bu məğrur, bu gözəl, bu qana bulaşmış,

heç şeydən qorxmayan bu gənc ölməyəcəyinə əmindir, o yalnız elə amirənə, sakit baxışı ilə onu öldürməyə hazırlaşan bu vəhşi, amansız adamlarda özünə qarşı hörmət oyadırdı. Anjolasın məğrur duruşu onun gözəlliyini qat-qat artırır. Bu ağır günlər onu soldurmuşdu: onun yanaqları yenə də qırmızı, üzünü yenə də tərəvətli idi, sanki, nə güllə ona təsir edirdi, nə yorğunluq. Sonralar şahidlərin biri məhkəmə qarşısında, yəqin ki, onun haqqında bu sözləri demişdi: “Orada bir qiyamçı vardı, mən eşitdim, ona Apollon deyirdilər”. Anjolası nişan alan milli qvardiyaçılardan biri tufəngi endirərək demişdi: “Elə bil ki, çıxəyə güllə atıram”.

Zalın o biri başında, Anjolasın qarşısında on iki əsgəri sıraya düzdülər; onlar dinməz-söyləməz tufənglərini qaldırdılar.

Serjantın komandası eşidildi:

– Nişan al!

Birdən zabit işə qarışdı:

– Dayanın.

Dönüb Anjolasdan soruşdu:

– Gözlərinizi bağlaya qmı?

– Xeyr.

– Topçu serjantını siz öldürmüşsünüz?

– Bəli.

Bu zaman Qranter yuxudan ayıldı.

Qranter dünən axşamdan bəri meyxananın yuxarı zalında stulda oturub başını stola qoyaraq yatmışdı. O, “lülqənbər” deyilən ifadəni tam mənası ilə təcəssüm etdirirdi. O, yovşan arağının, porterin və spirtin qarışdırılmasından əmələ gələn dəhşətli bir içkini içərək ağır yuxuya getmişdi. Onun stolu elə balaca idi ki, barrikadaya yaramazdı, buna görə də ona dəymədilər. O, necə oturmuşdusa, elə də qalmışdı: özünü stolun üstünə sərmiş, başını da qollarının üstünə qoymuşdu, ətrafı stəkan, qab, içki şüşələri ilə dolu idi. O, qış yuxusuna gedən ayı, qandan doyan zəli kimi dərin yuxuya getmişdi.

Nə atışma, nə mərmə, nə zalın pəncərəsindən içəri düşən top saçması, nə hücumun qulaqbatırıcı gurultusu ona təsir edirdi. Ancaq hərdən bir öz xorultusu ilə top atəşinə dəm tuturdu. Sanki, çovmuş bir güllənin onu oyanmaq ehtiyacından həmişəlik xilas edəcəyini gözləyirdi. Onun ətrafında çox meyit vardı, ilk baxışda bu adamlardan heç bir şeylə fərqlənmirdi.

Səs-küy sərxoşu oyatmır, onu səssizlik oyadır. Bu qəribə vəziyyət dəfələrlə diqqəti cəlb etmişdir. Ətrafda hər şey uçub-dağılırdı, amma o daha bərk yatırdı, gurultu ona lay-lay çalırdı. Lakin Anjolasın ətrafında birdən əmələ gələn sükut Qranteri bu ağır yuxudan oyatmaq üçün bir təkan oldu. Dördnala çapan atlar birdən dayananda belə olur. Kolyaskada yatanlar o saat yuxudan ayılır. Qranter heç bir şey olmamış kimi birdən başını qaldırdı, gərnəşdi, gözlərini sildi, əsnədi, ətrafına baxdı, nələr olduğunu başa düşdü.

Sərxoşluqdan qəfil ayılma – birdən cırılan pərdəni xatırladır. Adam o saat, ilk baxışda pərdənin dalında nələr olduğunu görür. Hər şey o saat hafizədə canlanır. Keçən gün nələr olduğunu bilməyən sərxoş da gözünü açan kimi məsələni başa düşür. Onun eyni açılır, fikri son dərəcə aydınlaşır, sərxoşluq uyusqanlıqı şüuru bürüyən duman kimi dağılır, sərxoşluqdan ayrılan adam ətrafında baş verən hadisələri çox aydın və düzgün başa düşür.

Əsgərlərin fikri Anjolasda olduğundan, küncdə oturan Qranteri görməmişdilər, bilyard stolu onun qabağını kəsmişdi. Serjant “Nişan al!” əmrini təkrar etmək istəyirdi ki, birdən kim isə lap yaxından əzəmətli səsle dedi:

– Yaşasın Respublika, mən də onların tərəfindəyəm!

Qranter ayağa qalxdı.

Bu vuruşmada o iştirak etməmişdi, onu ötürmüşdü: indi əyyaşın işıldayan gözlərində bu vuruşmanın parlaq şəfəqi alışıb-yanırdı, o, sanki, dəyişmişdi.

O bir də:

– Yaşasın Respublika! – deyib çığırdı, qəti addımlarla zalı keçdi, gedib Anjolasın yanında, tufəng lülələrinin qabağında durdu.

– İkimizi birlikdə öldürün, – dedi.

Sonra Anjolası sarı dönüb, yavaşca soruşdu:

– İcazə verərsən?

Anjolas gülümsəyərək onun əlini sıxdı.

Təbəssüm hələ onun üzündən silinməmişdi ki, yaylım atəşi guruldadı.

Səkkiz güllə Anjolası dəlib keçdi; lakin o, divara söykənərək hələ də ayaq üstə durmuşdu, sanki, güllələr onu divara mıxlamışdı. Ancaq başı sinəsinə əyilmişdi.

Qranter bir anda ölərək, onun ayaqları altına sərildi.

Bir neçə dəqiqədən sonra əsgərlər yuxarı mərtəbədə gizlənən qiyamçılarla mübarizəyə girişdilər. Qiyamçılar çardağ qapısının taxta barmaqlığı arasından güllə atırdılar. Vuruşma taxtapuşun lap altında gedirdi. Cəsədləri pəncərələrdən düz daş yola atırdılar; onlardan bəzisinin hələ canı çıxmamışdı. Sınımış omnibusu qaldırmaq istəyən iki piyada hissə əsgərini çardağdan karabinlə vurub öldürdülər. Çardağdan da qarnına süngü soxulmuş bir fəhləni yerə atdılar; o, daş yolun üstündə qıvrıla-qıvrıla xırıldayırdı. Bir əsgərlə bir qiyamçı bir-birini yaxalayaraq kirəmit damın üstündən aşağı sürüşür, bir-birini öz amansız ağışundan buraxmayaraq yerə enirdilər. Zirzəmidə də belə müharibə gedirdi. Tüfəng atılır, ayaq tappılısı, dəhşətli fəryad eşidilirdi. Sonra sakitlik oldu. Barrikada alınmışdı.

Əsgərlər ərafdakı evləri axtarmağa, qaçanları tutmağa başladılar.

İyirmi dördüncü fəsil

ƏSİR

Marius, doğrudan da, əsir düşmüşdü. Onu Jan Valjan əsir etmişdi.

Marius şüurunu itirərək yıxılanda daldan onu bir əl tutmuşdu, bu, Jan Valjanın əli idi, Marius onda bu əlin qüvvəsini hiss etmişdi.

Jan Valjan vuruşmada iştirak etmirdi, lakin təhlükədən də yayınmırdı. O olmasaydı, bu son dəqiqələrdə yaralılardan qayğısına qalan olmazdı. Bu vuruşmada barrikadanın harasında adam yaralansaydı, o, hər yerdə mövcud olan tanrı kimi mövcud olur, yaralını qaldırıb aşağı zala aparır, yarasını bağlayırdı, yaralanan olmayanda barrikada da əmələ gələn dəlik-deşiylə tuturdu. Lakin onun əli, vurmaq, hücum etmək, ya da özünü qorumaq kimi hərəkətləri xatırladan heç bir şey üçün qalxmırdı. O dinib-danışmadan başqalarını xilas edirdi. Bu işləri görərkən onun ancaq bir neçə yerdən üz-gözü sıyrılmışdı. Güllə, sanki, ondan qaçırdı. Fərz edilsə ki, özünü öldürmək arzusu onu bu sərdabəyə gətirmişdir, onda Jan Valjan öz məqsədinə çatmamışdı. Lakin onun özünü öldürmək fikrinə düşməsi az ehtimal olunan bir şeydir, çünki adamın özünü öldürməsi dini ehkama ziddir.

Jan Valjan, elə bil ki, Mariusu vuruşmanın qatı tüstüsü içərisində görmürdü; əslində, o, Mariusdan heç gözünü çəkmirdi. Güllə

Mariusu yıxanda, Jan Valjan ıldırım sürətilə onun üstünə cumdu, pələng öz ovunu yaxalayan kimi, o da Mariusu alıb getdi.

Bu anda, bu hücum qasırgısında hamının diqqəti Anjolrasa və meyxananın qapısına yönəlmişdi, ona görə də Jan Valjanın bihuş olmuş Mariusu qolları üstündə apardığını, barrikadanın alt-üst olmuş həyətindən keçdiyini, "Korinf" in tutduğu evin tinində göz-dən itdiyini heç kəs görmədi.

Bu tin oxucunun yadındadır; küçənin döngəsində o, bir çıxıntı kimi nəzərə çarpırdı, cəmi bir neçə kvadratmetr sahəsi olan meydançanı güllədən, top saçmasından, bura ilə maraqlanan adamların nəzərindən qoruyurdu. Bəzən elə olur ki, yanan bir evin içində bir otaq salamat qalır, hətta ən coşqun dənizlərdə suya uzanan bir burun dalında, ya limanda, qayalar arasında sakit, kiçik bir körfəz tapmaq olur. Eponina barrikadanın bu trapesiyaşəkilli balaca həyə-tində ölmüşdü.

Jan Valjan burada dayandı, Mariusu yerə qoydu, divara söykə-nərək ətrafa baxdı.

Vəziyyət çox pis idi.

Divar iki-üç dəqiqəyə onun üçün bir daldalanacaq ola bilərdi; lakin bu qanlı döyüş meydanından necə xilas olmalı? Səkkiz il bun-dan əvvəl Polonso küçəsində başına gələn təhlükəli bir hadisə və oradan necə qaçıb qurtardığı yadına düşdü. Onda qaçıb qurtar-maq çətindi, indi heç mümkün deyil. Onun qarşısına qapı-pəncə-rəsi bağlanmış beşmərtəbəli bir ev ucalırdı, orada da, elə bil, başı pəncərənin qabağına əyilən meyitdən başqa, heç kəs yaşamırdı. Onun sağ tərəfində Kiçik Səfil küçəsini qapayan alçacıq barrikada vardı; bu barrikadanın üstündən aşmaq çox asandı, lakin onun üstündə tufəng süngüləri görünürdü. Orada, istehkamin o tərəfin-də bir piyada hissə pusquda durmuşdu. Aydın görünürdü ki, barri-kadanın üstündən aşmaq – bütün bir bölmənin atəşi altına düşmək, divarın kənarından başını çıxarmaq isə – altmış tufəngin yayılım atə-şinə hədəf olmaq deməkdi. Ondan sol tərəfdə vuruşma gedirdi. Tinin dalında da ölüm onun yolunu gözləyirdi.

Nə etmək lazımdı?

Buradan ancaq quş xilas ola bilərdi.

Tez bir qərara gəlmək, bu vəziyyətdən çıxmaq üçün bir yol, nicat yolu tapmaq lazımdı. Ondan bir neçə addım kənarda vuruşma

davam edirdi; xoşbəxtlikdən, hücum edənlərin bütün qəzəbi bir məqsədə doğru yönəlmişdi: o da meyxana idi. Lakin əsgərlərdən bircəciyi tinə sarı gəlmək fikrinə düşsəydi və ya cinahdan hücum etmək istəsəydi, iş bitərdi.

Jan Valjan qarşısındakı hündür evə, sağ tərəfindəki barrikadaya baxdı, sonra bütün ümidini itirmiş adam kimi gözlərini yerə zillədi, sanki, yeri baxışı ilə dəlmək istəyirdi.

Daha diqqətlə baxdıqca ölüm əzabı dumanı içində güclə sezi-lən bir şey daha aydın görünməyə başladı, sanki, insana arzu etdi-yini öz baxışında təcəssüm etdirmək iqtidarı verilmişdir. Bir neçə addım kənarda, alçacıq barrikadanın dibində, yerlə bərabər yastı, dəmir bir barmaqlıq gördü, barmaqlığın yarısı qənbər yığını ilə örtül-müşdü; amansız düşmən də o biri tərəfdə barrikadanı mühasirəyə alıb hazır durmuşdu. Barmaqlıq eninə-uzununa vurulmuş yoğun dəmir çubuqlardan ibarət idi ki, özü də iki kvadratfuta qədər yer tuturdu. Barmaqlığın çərçivəsini tutan qənbər daşları qoparılmışdı, barmaqlıq da, elə bil ki, daş yoldan ayrılmışdı. Barmaqlığın dəmir çubuqları arasından buxarı bacası, girdə hovuz kimi qaranlıq bir yer görünürdü. Jan Valjan barmaqlığa sarı cumdu. Həbsxanadan qaç-maq üçün məharətlə düzəltdiyi işləri xatırladı, bu xatirələr ildırım kimi onun beynini işıqlandırdı. Daşları atdı, barmaqlığı qaldırdı, meyit kimi hərəkətsiz Mariusu çiyinə aldı, dirsəkləri və dizləri ilə dirənə-dirənə quyuya endi, quyuya, xoşbəxtlikdən dərin deyildi, sonra ağır dəmir barmaqlığı örtüdü, geri atdığı daşlar yenə barmaqlığın üstünə töküldü; nəhayət, o, ayaqlarını quyunun dibinə qoydu; üç metr dərinliyində olan quyunun dibinə sal daşlar döşənmişdi, bu işləri bir azman qüvvəsi, qartal cəldliyi ilə, sanki, yuxuda eləmişdi, bunun da hamısına bir neçə dəqiqə vaxt sərf olunmuşdu.

Jan Valjanın endiyi yer – uzun yeraltı koridor idi, nəfəsi kəsilmiş Marius da onun qolları üstündə idi.

Burada asayış, qəbir sükutu, zülmət hökm sürürdü.

Vaxtilə o, küçədən birbaşa monastır hasarının içinə düşərkən nələr hiss etmişdisə, indi də eyni şeyləri hiss etdi. Ancaq indi qollar üstündə Kozettanı deyil, Mariusu aparırdı.

İndi o, başı üstündə meyxanaya olan hücumun dəhşətli gurul-tusunu uzaqdan gələn boğuş bir uğultu kimi eşidirdi.

İkinci kitab

LEVİAFANIN BƏTİNİ

Birinci fəsil

DƏNİZİN GÜCDƏN SALDIĞI TORPAQ

Paris hər il suya iyirmi beş milyon frank pul atır. Bu heç də məcaz deyil. Bunu nə vaxt atır? Gündüz də, gecə də. Nə məqsədlə atır? Heç bir məqsədlə. Nə səbəbə atır? Bunun səbəbi yoxdur. Nə üçün atır? Elə-belə. Nəyin vasitəsilə atır? Öz bağırsaqları vasitəsilə. Parisin bağırsaqları deyilən şey nədir? Bu, onun çirkab kanal borularıdır.

İyirmi beş milyon – bu, mütəxəssislərin hesablaması ilə əldə edilən ən orta bir rəqəmdir.

Uzun zaman kor kimi hərəkət edən elm indi müəyyən etmişdir ki, ən yaxşı, ən faydalı gübrə – insan nəcisidir. Bizdən çox-çox əvvəl çinlilər bunu bilirmiş – eyib olsun bizə! Ekeberq deyir ki, hər bir Çin kəndlisi şəhərdən qayıdanda mütləq öz bambuq ağacında iki vedrə insan nəcisi gətirir. Çində torpaq insan nəcisi ilə gübrələndiyi üçün indi də, İbrahim dövründə olduğu kimi məhsuldardır. Çin qarğıdalısı birə yüz iyirmi məhsul verir. Heç bir quş peyini torpağı münbitləşdirmək cəhətdən paytaxt nəcisi ilə müqayisə edilə bilməz. Böyük şəhər gözəl peyin yığındır. Əkin yerlərinin şəhərdən istifadə etməsi, heç şübhəsiz, böyük fayda gətirə bilər. Qoy bizim qızılıımız peyin olsun, bunun qabağında bizim peyininiz xalis qızıldır.

Bizdə bu peyini nə edirlər? Dənizə tökürlər.

Bir tərəfdən böyük vəsait sərf edərək, pinqvin və fırtına quşunun peyini üçün cənub qütbünə gəmi karvanları göndərilir, bir tərəfdən də elə buradaca, əlimizin altında olan bitməz-tükənməz sərvəti dənizə tökürlər. İnsanın və heyvanın meydana gətirdiyi gübrə

suya tökülməyib torpağa qaytarılısaydı, bütün dünyanı yedirib bəsləmək olardı.

Siz bilirsinizmi, tumba dalında, künc-bucaqda olan süpürüntülər, gecələr küçə ilə arabalarda silkələnə-silkələnə aparılan zirzibil, nəcissatanların murdar çəlləkləri, döşəmə yollarının daşları altında axan, gözə görünməyən üfunətli lehmə nədir? Bu, gözəl, çiçəklənmiş, açmış çəməndir, təravətli, yaşıl otluqdur, yabanı kəkrəotudur, kəklitodur, adaçayıdır, çöl quşudur, çöl heyvanıdır, malqaradır, axşamlar iri, tox öküzlərin böyürməsidir, ətirli quru otdur, sarı sünbüllü zəmilərdir, süfrəyə qoyulan çörəkdir, damarlarımızda axan isti qandır, sağlamlıqdır, sevincdir, həyatdır. Bu sirrin yaradıcılıq işi – əşyanın yerdə dəyişməsi, göydə başqa şəkllə düşməsi belədir.

Siz bunu bu nəhəng əritmə sobasına qaytarın, bunun əvəzində o, sizə xoşbəxtlik gətirər. İnsanın yeməyi zəmilərin qidalanmasından asılıdır.

Əlbəttə, sərvəti çölə atmaq, hələ üstəlik məni qəribə adam hesab etmək sizin öz ixtiyarınızdır. Ancaq bu, sizin tərəfinizdən böyük nadanlıq olardı.

Statistika müəyyən etmişdir ki, yalnız Fransa öz çayları ilə hər il Atlantik okeanına yarım milyard frank pul atır. Bir şeyi nəzərə alın: bu beş yüz milyonla dövlət xərcinin dördübirini ödəmək olardı. Lakin insan o qədər kütdür ki, bu beş yüz milyondan canını qurtarmağı daha üstün tutur, onu qanovlara tozlayır. Axı bu xalq malı gah damla-damla sızaraq, gah sel kimi axaraq, gah novların içi ilə süzülərək çaylara, çayların da qüvvətli cərəyanı ilə okeana axıb gedir. Bizim kloakaların hər dəfə gəyirməsi bizə min franka oturur. Bunun da nəticəsində iki şey olur: torpaq qüvvədən düşür, sular çirkəblənir. Zəmilər bizi aclıqla, çaylar xəstəliklə təhdid edir.

Məsələn, müəyyən edilmişdir ki, Temza hal-hazırda Londonu zəhərləyir.

Parisdə isə son illərdə kloakaların çoxunu çayaşağı aparıb, son körpüdən o tərəfdə çıxarmışlar.

Bizim şəhərlərə çöllərin təmiz suyunu gətirmək, bizim çöllərə də gübrə dolu şəhər suyunu aparmaq üçün iki boru qurmaq tamamilə kifayət edərdi; bu qurğuda susoran və subasan klapınlar, suçıxaran şlülzələr olmalıdır, bu, ibtidai drenaj sistemidir, insanın ağı ciyəri

kimi sadə bir şeydir; İngiltərənin bir çox mahalında bu sistem geniş yayılmışdır. Dünyada bu, ən sadə mübadilə üsuludur, bu üsulla biz çölə atdığımız beş yüz milyon frankı əlimizdə saxlaya bilərdik... Lakin biz bu barədə heç düşünmürük də.

İndiki üsulla xeyir vermək istərkən ziyan verirlər. Niyyyət yaxşı niyyət-dir, ancaq nəticəsi pisdır. Şəhəri təmizləmək istəyirlər, amma camaat zəifləyir. Çirkab kanallarının quruluşu səhv bir mülahizəyə əsaslanır. Aldığını qaytarmaq kimi iki vəzifəni yerinə yetirən drenaj hər yerdə torpağı həm yuyub-aparan, həm də candan salan çirkab kanallarını əvəz etsə, onda yeni ictimai iqtisadiyyat əsasında məhsul on qat artar, yoxsulluqla mübarizə etmək xeyli asanlaşar. Alaq otunu tələf etməyi də buna əlavə edin, onda məsələ həll edilmiş olacaqdır.

Belə bir vaxt gəlib çatana kimi xalqın sərvəti axıb çaya tökülür. Axıntı həmişə davam edir. Axıntı – ən uyğun söz budur! Avropa zəifləməklə var-yoxdan çıxır.

Fransaya gəlincə, biz indicə bu barədə rəqəm göstərdik. Bütün Fransa əhalisinin dördüdəbiri Parisdə yaşayır, həm də Paris nəcisi ən qiymətli nəcisdir – bunu nəzərə aldıqda, hər il Fransanın əldən verdiyi yarım milyarddan Parisin hesabına yüz iyirmi beş milyon düşdüyünü dedikdə biz hətta rəqəmi azaltmış oluruq. Yoxsullara və şəhərin zinetinə xərclənən bu yüz iyirmi beş milyon frank Parisin şan-şöhrətini, cəlalını qat-qat artırardı. Amma Paris bu pulu çirkab qanovlarına tökür. Buna görə də demək olar ki, Parisin aqlasığmayan israfçılığı, gözəl şənlikləri, Bajon bütü, əyyaşlıq eys-ışrəti, çay kimi axan qızılı, təntənəsi, dəbdəbəsi, cah-cəlalı onun kloakasıdır.

Bu qayda ilə iqtisadi siyasətin kütlüyündən xalqın malı suya atılır, su da onu aparıb girdablara tökür. Cəmiyyətin xeyri üçün Sen-Klu toru bu məsələdə işə yarayardı.

İqtisadiyyat nöqtəyi-nəzərindən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Paris yırtıq xəlbirdir.

Paris nümunəvi şəhərdir, abad paytaxtların başıdır, bütün xalqların təqlid etməsi üçün bir örnekdir, ideyaların metropoludur, cəsəətli fikirlərin, qəti hərəkətlərin, təcrübələrin müqəddəs vətənidir, böyük mütəfəkkirlərin mərkəzi və məskənidir, millət bərabərində bir şəhərdir, gələcəyin pətəyidir, Babilə Korinfin gözəl birləşməsidir; biz ki Parisi belə göstərdik, bu nöqtəyi-nəzərdən Paris hər bir Fo-Kyan kəndlisini təəccübləndirə bilər.

Siz Parisi təqlid etmək istəsəniz, müflis olarsınız.

Çox qədim zamanlardan bəri davam edən bu ağılsız israfçılıqda Paris özü başqalarını təqlid edir.

Bu ağılaşmayan sarsaqılıq yeni bir şey deyil, heç də gənclik səhvi deyil. Qədim xalqlar da bizim kimi edirmiş. Libix deyir: “Romanın kloakası bütün Roma kəndlilərinin var-yoxunu əlindən aldı”, Romanın çirkab kanalları Roma ətrafında yaşayan kəndliləri müflis etdikdən sonra İtaliyanı məhsuldarlıqdan saldı; Roma İtaliyanı öz kloakasına atdıqdan sonra Siciliyanı, Sardinianı, daha sonra Afrikanı ora atdı. Romanın çirkab kanalları dünyanı yeyirdi. Kloaka öz nəhəng ağzını şəhərin, kainatın üstünə açmışdı. *Urbi et orbi* – Əbədi şəhər, doymaq bilməyən kloaka!

Roma başqa sahələrdə olduğu kimi, bu sahədə də bir nümunə oldu.

Paris boş bir inadçılıqla onun ardınca gedir: bu inadçılıq mənəvi həyatın mərkəzi olan şəhərlərə xasdır.

Yuxarıda göstərdiyimiz işi yerinə yetirmək üçün Parisin altında ikinci bir Paris vardır: bu, küçələri, dalanları, yol ayrıcıları, meydançaları, geniş yolları olan çirkab kanallar Parisidir; bunun, hətta özünəməxsus küçə hərəkətləri də var, ancaq burada insan seli əvəzinə çirkab seli axır.

Heç kəsə, hətta böyük xalqa da yaltaqlanmaq lazım deyil. O yerdə ki hər şey var, orada əzəmətlə bərabər rüsvayçılıq da olur. Əgər Paris maarif şəhəri olan Afinanı, qüdrət və əzəmət şəhəri olan Tiri, mərdlik və igidlik şəhəri olan Spartanı, möcüzələr şəhəri olan Nineviyanı özündə canlandırırsa, bataqlıq şəhəri olan Lütəsiyanı da özündə canlandırır.

Hətta bunda da Parisin qüdrəti nəzərə çarpır; onun başqa abidələri kimi mürəkkəb, nəhəng yeraltı quruluşunda da – bəşəriyyət tarixində Makiavelli, Bekon, Mirabo kimi adamların təcəssüm etdiyi qəribə bir ideal – iyranclıq əzəməti təcəssüm edir.

Parisin zirzəmiləri üstündəki torpaq təbəqəsindən baxmaq mümkün olsaydı, bu zirzəmilər bizə ulduzşəkilli nəhəng bir mərcan “ağacı” kimi görünərdi. Dəniz süngərində olan dəlik-deşik, qol-budaq altı mil dairəsi olan bu torpaq içindəki dəlik-deşikdən, qol-budaqdan çox azdır; bu qədim, böyük şəhər də həmin sahədə yerləşmişdir. Xüsusi bir yeraltı mağara təşkil edən katakombalar, dolaşmaq hey-

van torunu xatırladan qaz xətləri, fontanlara içməli su gətirən çoxlu su boruları nəzərə alınmasa da, bu çirkab kanalları Senanın hər iki sahilində zülmətə qərç olmuş qəribə bir tora oxşayır; bu dolambacılıqda yol göstərən şey – torpağın enişliyidir.

Burada, bu qaranlıq və rütubət içində çoxlu siçovul olur: onları, elə bil, bu ikinci Paris törətmişdir.

İkinci fəsil

KLOAKANIN QƏDİM TARİXİ

Belə bir şey təsəvvür edin: Paris qapaq kimi qaldırılsa, onda çayın hər iki tərəfində yeraltı çirkab kanalları şəbəkəsi çox yuxarıdan bizə çaya calaqlanmış yoğun bir budaq kimi görünər. Çayın sağ sahilindəki dairəvi kanal bu budağın gövdəsi, yan xətlər budaqları, dalanlar isə pöhrələrin yerini tutar.

Bu müqayisə ancaq ümumi məlumat verir, eyni zamanda, çox da düzgün olmayan bir məlumat, çünki bu cür yeraltı qol-budaq üçün adi bir şey olan düz bucaqlara bitkilər aləmində çox az-az təsadüf edilir.

Siz bir Şərq əlifbasının qəribə yazı işarələri ilə qara lövhə üzərində yazılmış dolaşiq, sıx bir yazını təsəvvür etsəniz, bu əcaib hündəsi plan haqqında daha düzgün təsəvvür əldə edə bilərsiniz: bu yazı işarələri, sanki, gah ucları, gah quyruqları ilə necə gəldi, nizamsız halda bir-birinə bağlanmışdır, əslində, heç də belə deyil; yeraltı kanallar da buna oxşayır.

Yeraltı kanallar və çirkab çalaları Bizansda, qədim Şərqdə orta əsrlərdə böyük rol oynamışdır. Orada taun xəstəliyi meydana gəlirdi, orada zalım hökmdarlar ölərdi. Xalqlar bu çürüntü yatağına, ölümlün bu qorxunc beşiyinə fəvqəladə, mistik bir dəhşətlə baxardı. Benaresin qurdlar qaynaşan çalası Babilin aslanlar xəndəyi kimi adamın başını gicəlləndirirdi. Xaxamlar kitabında deyilir ki, Tiqlat-palasar Nineviyanın zibixanasında and içərmiş. Leydenli İohan öz saxta ayını Münster kloakasından, Şərqdə isə eynən ona oxşar bir adam – əcaib Xorasan peyğəmbəri Mokanna Keksəbədə çirkab çalasından saxta güneşi çıxarmışdır.

Bəşəriyyətin tarixi kloakalar tarixindən yaranır. Hemoniyalar Romanın sirlərini açdılar. Parisin çirkab kanalları qədimdə dəhşətli idi. Bu kanallar həm qəbir, həm də sığınacaq yeri idi. İnsan qanunlarının indi və ya əvvəllər təqib etdiyi hər şey: cinayət, azad fikir, ictimai qiyam, vicdan azadlığı, fikir, talan, XIV əsrdə mayoten quldur dəstələri, XV əsrdə küçə soyğunçuları, XVI əsrdə hügenotlar, XVII əsrdə Morenin illüminatları, XIX əsrdə yandırıcılar bandası bu deşikdə gizlənərdi. Yüz il bundan əvvəl gecə adam öldürənlər buradan çıxardı, təqib edilən oğru bura girərdi. Meşədə mağaralar, Parisdə çirkab kanalları vardı. Dilənçilər, amansız və hiyləgər *picareria*¹ oxşar qall kələkbazları çirkab kanallarını “Möcüzələr həyətinin filiali” hesab edirdilər, axşamlar, Mobus küçəsində yeraltı kanallara açılan çirkab çalalarından aşağı enərdilər, sanki, bu, onların yataq otağı idi.

Cibgirlər dalanında və ya Başkəsənlər küçəsində iş görənlər, çox təbiidir ki, gecələr Yaşıl yolun körpüsü altında, ya Qürpua döngəsində özlərinə sığınacaq axtarırdılar. Orada bir çox şeylər adamın yadına düşür. Bu ucsuz-bucaqsız yeraltı koridorlarda cürbəcür teyflər meydana gəlir; orada hara baxsan lehmədir, hər yer üfunətlə doludur; bəzi yerdə hava çıxan deşiklər görünür, vaxtilə Viyon bu yeraltı kanalın dibində dayanaraq bayırda duran Rable ilə söhbət etmişdir.

Köhnə Parisin kloakası bütün uğursuz və bütün cəsəretli işlərin yeri idi. Siyasi iqtisadiyyat orada zirzibil yığını, ictimai fəlsəfə – xıldıan əmələ gələn bir təbəqə görür.

Kloaka şəhərin vicdanıdır. Hər şey bura axıb gəlir, hər şey burada üzləşdirilir. Bu əcaib yerdə zülmət çoxdur, lakin sirr daha yoxdur. Hər şey burada əsl şəklini, ya da heç olmasa son şəklini alır. Zirzibil yığınının məziyyəti ondadır ki, yalan demir. Hər şeyi tamamilə açıq söyləmək burada özünə məskən tapmışdır. Bazili, onun maskası burada atılıb qalmışdır, ancaq siz onun kartonunu və qaytanını, üzünü və astarını görürsünüz, o, çirkaba bulanmışdır. Skapenin qon-darma burnu da bu maskanın yanındadır. Mədəniyyətin, lazım olmadığı üçün atılan bütün iyrenc zirzibili həqiqətin bu girdabına düşür, nəhəng bir ictimai təbəqə uçaraq sürüşə-sürüşə bura enir. Bura hər şeyi udur, hər şeyi açıq göstərir. Bu zirzibil tökülən yer etiraf otağı olur. Burada aldadıcı maska ola bilməz, burada bütün bəzək-

¹ Hiyləgərlər, xəspuşlar (*isp.*)

düzək silinir, burada alçaqlıq öz örtüyünü atır, burada hər şey tamamilə çıpaqdır, bütün xam xəyallar burada ifşa olunur, burada dağılmanın və sonun məşum görünüşü olan əsl şeydən başqa, ayrı heç nə yoxdur. Varlıq və ölüm. Burada şərab şüşəsinin dibi sərxoşluğu göstərir, səbətin qulpu qulluqçu qızdan bəhs edir; vaxtilə ədəbi zövqü ilə lovğalanan, sonralar sınaq buraya atılan bir əlağacının başı yenə adi bir əlağacı başı olur; birsuluq sikkədə həkk olunan kralın sifəti cəng atır; Kayafin haxtufü Falstafin qusuntusuna qarışır; qumarxanadan çıxan qızıl sikkə bir mıxa rast gəlir; bu mıxda özünü asan adamın boğazına saldığı kəndirin parçası görünür; vaxtından əvvəl doğulmuş və göyərmiş bir çağa parıldayan tumana bükülüb oraya atılmışdır, həmin bu tumanda keçən pəhriz Operadakı balda oynayırdılar; məhkəmə hakiminin bereti bir fahişənin çürümüş ətəyi ilə yan-yana çirkaba batıb qalmışdır. Bu, qardaşlıqdan da artıqdır, bu çox yaxın, təklifsiz bir əlaqədir. Rənglənən hər şey burada çirkabla əl-üzünü yuyur. Burada hər şeyin üstü açılır. Kloaka həyasızdır. O, hər şeyi açır deyir.

İyrəncliyin bu sadələvhlüyü bizim xoşumuza gəlir, o, ürəyi sakitləşdirir. Biz, dövlət mülahizəsini, andın pozulmasını, siyasi hikməti, insan ədalətini, professional düzlüyü, yüksək mövqeyə aid edilən rəsmiyyətçiliyi, məmurların satqın olmamasının özünü mühüm bir şey kimi nəzərə çarpdırmasını yer üzündə uzun zamandan bəri səbir ilə müşahidə etmişik, bunları öz gözümlə görmüşük – bu şeyləri müşahidə etdikdən sonra kloakaya enmək, orada adi çirkab görmək bizə təsəlli verir, bu çirkabın orada olması da tamamilə yerindədir.

Bir də ki bu ibrətamizdir. Biz yuxarıda demişdik: bütün tarix kloakadan keçir. Varfolomey gecəsi döşəmə yolun daşları arasından damcı-damcı ora sızır. Bütün böyük kütləvi qətlər, bütün siyasi və dini qırğınlar mədəniyyətin bu yeraltı mağaralarından keçir, öz meyitlərini ora atır. Xəyalpərəstin təsəvvüründə, tarixdə məşhur olan bütün qatillər orada iyrenc bir ala-qaranlıq içində, kəfənlərinin cındırını döşlük yerinə bağlayaraq dizləri üstə çökmüşlər, gördükləri işin izini qəmgin-qəmgin yuyurlar. XI Lüdovik Tristanla, I Fransisk Düpra ilə, IX Karl öz anası ilə, Rişelye XIII Lüdoviklə oradadır, bundan başqa Luvua da, Letelye də, Heber də, Mayyar da oradadır – onların hamısı öz cinayətlərinin ləkəsini daşlardan qazımağa, bu cinayətlərin şahidi olan hər şeyi məhv etməyə çalışırlar.

Adam bu qübbələr altında bu teyflərin süpürgəsinin səsinə eşidir, ictimai fəlakətlərin təsvirəgəlməz üfunəti ilə nəfəs alır, künc-bucaqda tünd-qırmızı parıltılar görür. Orada qanlı əllər yuyulan dəhşətli sular axır.

İctimai hadisələri tədqiq edənlər mütləq bu qaranlıq qübbələrin altına girməlidirlər. Bu qübbələr onların laboratoriyasının bir hissəsidir. Fəlsəfə – fikirlər mikroskopudur. Hər şey onun diqqətindən yayınmağa çalışır, lakin heç bir şey onun nəzərindən qaçmır. Burada hiylə işlədərək yaxa qurtarmaq faydasızdır. Siz ondan yaxa qurtarmaqla nə görürsünüz? Öz eybinizi görürsünüz! Fəlsəfə satqınlıq bilmədən şəri, bədxahlığı təqib edir, onların itib-getməsinə yol vermir. Fəlsəfə, çürüdüüyü üçün simasını itirən, dağıldığı üçün, sanki, əriyən şeylərə baxaraq bütün məsələni başa düşür. Fəlsəfə tünd-qırmızı geyimi cındır paltarın bir parçasından, qadını da onun köhnə-kürüş paltarından bərpa edir. Kloakaya baxaraq şəhər haqqında, çirkaba baxaraq şəhər haqqında, çirkaba baxaraq ürf-adət haqqında mühakimə yürüdür. Saxsı qırığından küpəni və ya səhəngi təsəvvüründə yenidən yaradır. Perqamentdə qalan dırnağın yeri ilə Yudenhasse yəhudilərilə getto yəhudiləri arasındakı fərqi müəyyən edir. Olub keçmiş şeyləri – xeyri, şəri, yalanı, həqiqəti, sarayda görünən qan ləkəsini, cinayətkarlar yuvasındakı mürəkkəb ləkəsini, lüpanardakı¹ bir damla şam yağını, dəf edilmiş sınaqları, adamı yoldan çıxaran halları, iyrenc eyş-işrət məclislərini, mənəviyyəti pozulmuş adamların xasiyyətini, kobud şəhvaniliyə meyil edən qəlblərin namussuzluq damğasını bu qalan şeylərlə müəyyən edir, Roma hambalının paltarında Messalinanın dirsəyinin izini görür.

Üçüncü fəsil

BRÜNZO

Orta əsrlərdə Parisin çirkab kanalları haqqında əfsanələr söylənirdi. XVI əsrdə II Henrix bu kanalların tədqiq olunması üçün sərəncam vermişdi, lakin bunun heç bir nəticəsi olmadı. Marsyenin dedi-

¹ Qədim Roma fahişəxanası

yinə görə, kloaka hələ yüz il bundan əvvəl başlı-başına buraxılmışdı, çirkab özbaşına axırdı.

İğtişəşlər, şübhələr, tərəddüdlər içində boğulan qoca Paris belə idi. O, özünü uzun zaman çox axmaqçasına apardı. Sonralar 89-cu il göstərdi ki, şəhər birdən necə ağla gələ bilər. Lakin keçmiş zamanlarda Parisin düşüncəsi az idi; o nə maddi, nə də mənəvi cəhətdən öz işini yaxşı qura bilirdi, öz zibilini cinayət dolu sui-istifadələrdən heç də yaxşı süpürüb atmırdı. Hər şey mane olurdu, hər şey hələdilməz bir məsələ kimi təsəvvür edilirdi. Məsələn, kloaka heç bir bələdçilik kitabına tabe olmurdu. Şəhərin dolaşmaq küçələrindən, dalanlarından baş çıxarmaq çətin olduğu kimi, bu zirzibil, çirkab tökülən kloakada da istiqamət tapmaq çətin idi, yerin üstündə – ağılaşmaz bir vəziyyət, yerin altında – keçilməsi mümkün olmayan bir dolanbaclıq; yuxarıda – dillər qatma-qarışığı, aşağıda – mağaralar dolaşığı; Babil hərc-mərcliyi altında Dedal labirint!

Hərdənbir Parisin yeraltı kanallarından axan çirkab cəsəret edib öz sahilindən kənara çıxırdı, heç kəsin tanımadığı bu “Nil”, sanki, qəzəblənirdi. Onda iyrenc bir vəziyyət əmələ gəlirdi: şəhəri çirkab basırdı. Mədəniyyətin mədəsi hərdən yeməyi pis həzm edir, kloakada olan çirkab Parisin boğazına qalxırdı, şəhər öz zirzibilini geri qaytaranda əzab çəkirdi. Bunda vicdan əzabı çəkməyə bənzər bir şey duyulurdu, bu da faydasız deyildi; bu, böyük bir narazılıqla qarşılanan narazılıq idi. Şəhər öz çirkab çalalarının həyasızlığından bərk acıqlanırdı, çirkabın yeraltı kanallarından bayıra çıxmasına yol vermək istəmirdi. Çirkabı amansızlıqla qovmaq lazımdır!

1802-ci il daşqını səksən yaşına çatmış parislilərin həyatında unudulmaz xatirələrdən biridir. Çirkab çalın-çarpaz axaraq XIV Lüdovikin heykəli olan Qalibiyyət meydanını basdı; kloakanın Yelisey çölündəki iki deşiyindən qalxaraq Sent-Onore küçəsini, Sen-Florantendəki deşiyindən qalxaraq Sen-Floranten küçəsini, Zəng səsi küçəsindəki deşiyindən qalxaraq Pyer-a-Puasson küçəsini, Yaşıl yol körpüsü altındakı deşiyindən qalxaraq Popenkur küçəsini, Lapp küçəsindəki deşiyindən qalxaraq Xardal küçəsini basdı; bu çirkab Yelisey çölü küçəsindəki novları dolduraraq, otuz beş santimetr yuxarı qalxdı. Cənub məhəllələrdə Senaya tökülən çirkabı kanallara geri basdı, çirkab gəlib Mazarini, Eşode, Mare küçələrində

yeraltı kanallardan bayıra çıxdı, Mars küçəsində yüz doqquz metr axıb yayıldı, gəlib Rasinin yaşadığı evin bir neçə addımlığında dayanmışdı, bu qayda ilə hələ XVIII əsrdə kraldan artıq şairə hörmət göstərmişdi. Daşqının səthi ən çox Sen-Pyer küçəsində hündür idi: çirkab, kanalları örtən sal daşlardan üç fut yuxarı qalxmışdı; ən çox da Sen-Saben küçəsinə yayılmışdı: burada onun uzunluğu iki yüz otuz səkkiz metr idi.

Bu əsrin başlanğıcına kimi Parisin kloakası hələ də sirli bir yer olub qalırdı. Çirkabı heç vaxt tərif eləyən olmamışdır, lakin Parisdə onun haqqında danışılan sözlər adamları dəhşətə salırdı: Paris, altında olan qaranlıq mağaralar haqqında bəzi şeylər bilirdi. Bu mağaraları qədim Fivn qorxunc bataqlıqları ilə müqayisə edirdilər: o bataqlıqda on beş fut uzunluğunda skolopendrlar qarışqa kimi qaynaşmış, ora ancaq begemot girə bilmiş. Yeraltı kanalları təmizləyən adamlar cəsarət edib tanıdıqları yerdən o tərəfə gedə bilməmişlər. Zibilçilər zibil dolu arabalarını gətirib birbaşa bu kanallara boşaldırlarmış və Sent-Fua ilə Markiz de Kreki də bu zibil arabaları üstündən salamlayırlarmış. Bu da çoxdan deyilmiş. O ki qaldı kanalların təmizlənməsi, bu vəzifəni leysan yağışının öhdəsinə buraxarlarmış: şiddətli yağışlar kanalları yuyub-təmizləməkdən daha çox xarab edərmiş. Vaxtı ilə Roma öz kloakasını şairənə sözlərlə təsvir edər, ona Homoniya deyərmiş, lakin Paris öz kloakasını biabır edər, ona üfunətli dəlik deyərmiş. Kloaka elmi də, mövhumatı da eyni dərəcədə dəhşətə gətirirdi. Gigiyena da xalq rəvayətləri kimi üfunətli dəliyə nifrətlə baxırdı. Qara Rahibin teyfi ilk dəfə üfunətli Muftar qübbəsi altında görünmüşdü. Marmuzetlərin meyitini yeraltı kanalların Çəlləkçi küçəsindəki çalmasına atarlarmış. Fəqon 1685-ci ildə yayılan çox təhlükəli və yoluxucu qızdırma xəstəliyinin Mare çalısından meydana gəldiyini yazırdı; bu geniş çala 1833-cü ilə kimi Sen-Lui küçəsində, “Nəzakətli xəbərçi” lövhəsinin qarşı tərəfində gözə çarpırdı. Yeraltı çirkab kanalının Daşxırdalayan küçəsindəki nəfəsliyi haqqında deyirdilər ki, guya, taun xəstəliyi buradan yayılmışdır; bu nəfəslilik ucu şiş dəmir barmaqlıqla hasarlanmışdı, dəmirilər yırtıcı heyvan dişinə oxşayırdı, sanki, əjdaha bu mənhus küçədə ağzını ayırıb, insanların üstünə dəhşətli üfunət püskürürdü. Xalq fantaziyası Paris kloakasının bu qorxunc daş çuxurları haqqında olan əfsanələrə namütənahliliyə aid mənfur, dolayış təsəvvürlər əlavə etmişdi.

Kloakanın dibi yoxdur. Kloaka dərin cəhənnəm quyusudur. Cüzam xəstəliyinə tutulmuş bu yeri tədqiq etmək polis idarəsinin heç ağılına gəlməmişdi. Kim cəsərət edib məchul bir aləmi ölçər, zülmətin dərinliyini yoxlar, girdabın içinə kəşfiyyata gedərdi? Bu, adamı dəhşətə gətirirdi. Lakin belə adam tapıldı, bu işi boynuna götürdü. Kloakanın öz Xristofor Kolumbu meydana çıxdı.

1805-ci ildə, imperatorun nadir hallarda Parisə gəldiyi günlərin birində, daxili işlər naziri Dekleni, ya Kreteni hökmdarın səhər qəbuluna gedir. Karusel meydanında böyük Respublikanın və böyük İmperiyanın əfsanəvi əsgərlərinin yerlə sürünən qılınclarının səsi eşidilirdi. Reynin, Eskonun, Adicin, Nilin qəhrəmanları, Juberin, Desin, Marsonun, Qoşun, Kleberin silahdaşları; Flerüsün havada uçanları; Maynsin qrenadyorları, Genuyanın pantonerləri; ehramların baxdığı qusarlar, üstlərinə Jünonun top mərmilərinin qəlpələri yağan topçular, Züderze körfəzinə lövbər salıb duran donanmanı hücumla zəbt edən kirasirlər Napoleonun qapısına toplaşmışdılar. Onlardan bəzisi Lodi körpüsündə Napoleonu müşayiət etmişdi, bəzisi Müratın ardınca Montua səngərlərinə getmişdi, bəzisi də Montebelloya gedən yolda özünü Lanndan qabağa vermişdi. O zamanın bütün ordusu bəzi yerdə dəstə, bəzi yerdə bölmə şəklində burada, Tüilri sarayında toplaşmışdı, imperatorun istirahətini mühafizə edirdi: bu hadisə böyük ordunun dəbdəbəli dövründə baş vermişdi; bu, elə bir dövr idi ki, Marenço arxada qalmışdı, Austerlits hələ qarşıda idi.

Daxili işlər naziri Napoleona deyir: – Hökmdar, dünən mən Siz Əlahəzrətin mülkündə ən cəsərətli bir adam gördüm.

İmperator sərt soruşur:

- O kimdir? Nə eləyib?
- Hökmdar, onun ağılına bir şey gəlib.
- Nə gəlib?
- Parisin çirkab kanallarını yoxlamaq.

*Dördüncü fəsil***İNDİYƏ QƏDƏR MƏLUM OLMAYAN
TƏFSİLATLAR**

Yoxlama başladı. Bu çox ağır bir səfər idi, yoluxucu xəstəliklərlə, boğucu buxarla gecə vuruşması idi. Eyni zamanda bu, kəşflərlə dolu bir səyahətdi. Yoxlamada iştirak edənlərdən biri çox ağıllı, o zaman hələ çox cavan bir fəhlə imiş; bir neçə il bundan əvvəl o çox maraqlı şeylər danışmışdı. Brünzo polis prefektinə yazdığı məlumatda bu təfsilatı, inzibati üsluba layiq görmədiyi üçün qeyd etməmişdi. O zaman yoluxucu xəstəliklərdən qorunmaq üsulları çox ibtidai bir şəkildə idi. Brünzo yeraltı kanalların ilk qolunu keçən kimi özü ilə götürdüyü iyirmi fəhlədən səkkizi qabağa getməkdən boyun qaçırmışdı. Bu çox mürəkkəb bir iş idi; kanallar həm yoxlanılmalı, həm də təmizlənməli idi; buna görə də kanalları təmizləməklə bərabər, ölçmək, kanala açılan deşikləri qeyd etmək, dəmir barmaqlıqları və nəzarət quyularını saymaq, kanallardan ayrılan qolların yerini bilmək, yeni kanalların birləşdiyi nöqtəni göstərmək, planda müxtəlif yeraltı hovuzları qeyd etmək, baş kanala tökülən xırda qolların dərinliyini ölçmək, hər bir yan kanalın qübbənin tavanına qədər olan hündürlüyünü və enini həm qübbənin dairəvi başlanğıcından, həm də divarın dibindən ölçüb hesablamaq, bir də ki baş kanallara yan kanallardan, ya yerin üstündən axıb gələn bütün suların səthini müəyyən etmək lazımdı. Qabağa getmək çox çətindi. Çox vaxt elə olurdu ki, aşağı endirilən nərdivan üç fut dərinliyində lile batırdı. Fənərlər zəhərli buxar içində güclə yanırı. Fəhlələr tez-tez özündən gedir, onları bayra çıxarmaq lazım gəlirdi. Bəzi yerdə birdən girdaba rast gəlirdilər, torpaq orada batmış, kanalın dibinə dökünən daşlar uçmuş, dərin bir çala əmələ gəlmişdi, ayaq qoymağa heç yer yox idi; Brünzonun yoldaşlarından biri oraya düşmüşdü, onu güclə dartıb çıxarmışdılar. Təhlükəsiz yerlərdə kimyaçı Furkruanın məsləhətilə qatran tökülmüş kilkə yığını yandırdılar. Bəzi yerdə divarlar eybəcər göbələklərlə örtülmüşdü, göbələklər bədəndə əmələ gələn şişə oxşayırdı; bu yerdə daşlar özü, elə bil, xəstə idi; burada nəfəs almaq mümkün deyildi.

Brünzo bütün kloakanı başdan-ayağa yoxlayır. O, Böyük Deyinğənin iki çirkab kanalına bölündüyü yerdə daş üstündə 1550 rəqə-

mini oxuya bilir: bu daş Filiber Delormun dayandığı yeri göstərirdi: II Henrix Parisin çirkab kanallarını yoxlamağı ona tapşırırmışdı. Bu, kloakada XVI əsrin möhürü idi. Brünzo XVII əsrdə görülmüş işi Ponso kanalının quruluşundan və Köhnə Tampl küçəsinin çirkab kanalından bilmışdı; bu kanalların qübbəsi 1600-cü illə 1650-ci illər arasında tikilmişdi; XVIII əsrin işini isə o, qərb tərəfdəki kollektor kanalından təyin etmişdi: kanal 1740-cı ildə qazılmış, üstü də qübbə ilə örtülmüşdü. Qübbələrin hər ikisi, xüsusilə 1740-cı ildə tikilən, o birisindən az qədim olan qübbə, 1412-ci ildə qazılan dairəvi kanalın daş divarından daha çox çatlamış və uçmuşdu. Bu, elə bir il idi ki, Menilmontandan axan bulaq suları Parisin Baş kloakasını hörmətə mindirdi: adi bir kəndli, kralın qapı nökrü olmaqla və ya, tutaq ki, Axmaq Jan Levelə çevrilməklə rütbəcə belə yüksələ bilərdi.

Kloakanın bir neçə yerində, xüsusilə Ədalət sarayı altında qədim yeraltı zindanlara oxşar hücrələr göründü; hücrələr kanalların lap içində qazılmışdı. Bunlar dəhşətli *in pace* idi! Hücrələrin birində boyuna taxılan dəmir xalta sallanırdı. Elə o saat da onların qabağına divar çəkirlər. Bundan başqa, çox qəribə şeylər də tapılırdı; bu qəribə şeylərdən biri – 1800-cü ildə heyvanat bağından qaçan orangutan meymununun skeleti idi; XIX əsrin son ilində Bernardçılar küçəsində çox adam bir şeytan görmüşdü, yəqin ki, bu meymunun itməsi həmin şeytan məsələsilə əlaqədar idi. Yazıq şeytan kloakada boğulub ölməklə canını qurtarır.

Arş-Mariona bitişən qübbəli uzun koridorda bir cındırıyğan səbəti tapılmışdı; səbət elə yaxşı qalmışdı ki, işdən başı çıxan adamlar buna çox təəccüb etmişdilər. Fəhlələr çirkab lehməsini cəsərlə qanşdırır, lehmənin içindən çoxlu qiymətli şeylər, qızıldan, gümüşdən düzəldilmiş bəzək şeyləri, daş-qaş və pul tapırdılar. Bir azman adam kloakanı ələkdən keçirsəydi, bir çox əsrlərin xəzinəsi bu ələkdə qalmış olardı. Tampl küçəsilə Sent-Avuva küçəsi kanalının birləşdiyi yerdə hügenotların maraqlı bir mis medalı tapılmışdı: medalın bir üzündə kardinal şapkalı donuz, o biri üzündə papa tacı qoymuş canavar şəkli vardı.

Ən qəribə şey Baş kloakaya girilən yerdə tapılmışdı. Keçmiş vaxtlarda kloakaya girilən yer dəmir barmaqlıqla örtülərmiş. İndi ancaq bu barmaqlığın keçirildiyi qarmaqlar qalmışdır. Qarmaqlardan birindən qana bulaşmış, tamam çürümüş, iyrenc bir parça

sallanırdı ki, onu, yəqin su axını bura gətirmişdi. Brünzo fənəri yaxınlaşdırıb cındıra baxır. Bu, bir parça çox zərif bir batist idi. Cındırın bir ucu o biri uclarından daha az çürümüşdü; onun bu az çürüyən ucunda, LOBESP hərfləri üstündə herald tacı şəkli tikilmişdi... Tac – markiz tacı idi, altı hərf ilə Lobespin deməkdi. Heç demə, onların gözləri önündə bu cındır Maratın kəfəninin bir parçası imiş. Maratın cavanlıqda sevgi macəraları olarmış. Bunlar onun qraf d'Artuanın müllkündə at həkimi işlədiyi vaxtlara aiddir. Maratın bir zadəgan xanımla sevgi əlaqəsi varmış; bu, sübut olunmuş bir hadisədir, həmin mələfə də ondan qalbmış, bəlkə də, təsadüfən qadının yadından çıxıbmiş, ya da, bəlkə, onu yadigar olaraq Marata bağışlayıbmiş. Marat öləndən sonra onun evində tapılan yeganə nazik şey bu imiş, Maratı ona büküb basdırıblarmış. Qarılar amansız xalq dostunu şəh-vət örtüyünə bükərək onu dəfn örtüyü etmişdilər. Brünzo ötüb qabağa getdi. Köhnə əski parçasına dəymədilər, öz yerində qaldı. Marata nifrət, ya hörmət etdikləri üçünmü ona dəymədilər? Marat bunun hər ikisinə layiqdi. Tarixin damğası burada çox aydın görünürdü, ona qəsd etmək olmazdı. Bir də ki qəbir bəqiyyələri özlərinə necə yer seçmişsə, onları elə o yerdə qoymaq lazımdır. Hər halda, bu, fəvqəladə bir bəqiyyə idi. Markiza onun üstündə yatmışdı, Marat onun içində çürümüşdü. O, kloaka siçovullarının yemi olmaq üçün Panteondan keçmişdi. Bu yataq örtüyünün bir parçası axırda Dantenin diqqət yetirməsinə layiq bir şey oldu, lakin vaxtilə Vatto onun bütün qırışıqlarını ürəkaçan bir incəliklə təsvir edə bilirdi.

Parisin bütün yeraltı çirkab kanalları düz yeddi il – 1805-ci ildən 1812-ci ilə qədər – diqqətlə yoxlanıldı. Brünzo qabağa getdikcə mühüm yeraltı işlərini də qeyd edərək yerinə yetirir, başa çatdırırdı: o, 1808-ci ildə Panso kanalının dibini dərinləşdirdi, 1809-cu ildə yeni kanallar qaza-qaza Sen-Deni küçəsi altındakı kanalı İnnosan fontanına çatdırdı; 1810-cu ildə Fruamanto və Salpetriyer küçələri, 1811-ci yeni Kiçik Avqustina küçəsi, Mayl küçəsi, Eşrap küçəsi, Kral meydanı, 1812-ci ildə Sülh və Şose d'Anten küçələri altında kanal qazdırdı. Eyni zamanda, dezinfeksiya işlərinə və bütün şəbəkənin təmizlənməsinə rəhbərlik etdi. Brünzo başladığı işin ikinci ilində yeznəsi Narqonu özünə köməkçi götürdü.

Bu qayda ilə cəmiyyət bu əsrin başlanğıcında öz altını təmizləmiş, öz kloakasını səliqəyə salmışdı. Hər halda, çirkab təmizlənmışdi.

Keçmişə nəzər salınsa, Parisin qədim kloakası əyri-üyrü idi; onun ora-burası çatlamış, qopub tökülmüşdü, onda çuxurlar əmələ gəlmişdi; onun qəribə qol-budağı, döngələri, nizamsız enişləri, yoxuşları, dibinə döşənən sal daşlarda qazıqları, divarlarında çapıqları vardı, o, qaranlığa qərq olmuşdu, o, üfunətli idi, qorxunc və dəhşətli idi. Onun hər yerində xarabalıq görünürdü. Koridorların ayrıcları, qol-budaqları ya qaz pəncəsi, ya da ulduz şəklində idi, sanki, yer altında lağım atılmışdı; onun kor bağırsağa oxşayan dalanları, üfunətli çalaları vardı; qübbələrin tavanına, elə bil, şora vurulmuşdu; tavanından su damcılayırdı; göz-gözü görmürdü. Bu qədim çirkab-təmizləyən sərdabənin, Babilin həzm cihazının, mağaraların, çuxurların, çalın-çarpaz küçələri olan bu girdabın, bu ucsuz-bucaqsız porsuq dəlmə-deşiyinin dəhşətilə heç bir dəhşət müqayisə oluna bilməzdi; elə bil ki, bu porsuq dəlmə-deşiyi içində, bu zülmət içində, keçmiş dəbdəbələrin iyrenc zirzibili içində nəhəng bir kor porsuq olan keçmiş gəzib-dolaşır.

Təkrar edirik, keçmiş zamanların kloakası belə idi.

Beşinci fəsil

HAL-HAZIRIN TƏRƏQQİSİ

Bizim dövrümüzdə kloaka təmizdir, səliqəlidir, abırılıdır, qaydaya salınmışdır. O, İngiltərədə “respektabel” sözü ilə ifadə olunan ideali təcəssüm etdirməyə çox yaxındır. Onun xoş görünüşü var, rəngi bozdur, əgər belə demək mümkünsə, sim kimi tarımdır, təzə tikilmiş paltar geymişdir. O, birdən-birə tacirlikdən məxfi müşavir dərəcəsinə yüksələn adama oxşayır. Ora işıqdır. Orada çirkab da özünü ədəbli tutur. İlk baxışda kloakanı çox asanlıqla yeraltı yollardan biri hesab etmək olar; belə yeraltı yollar qədimdə çox olardı, bu yollar “xalq öz padşahını çox istədiyi vaxtlarda”, o gözəl vaxtlarda müxtəlif hökmdarların, şahzadələrin qaçması üçün çox əlverişli idi. İndiki kloaka ondan da gözəldir: burada üslub təmizliyi əsas yer tutur. Poeziyadan qovulan və sanki, memarlıqda özünə sığınacaq tapan klassik İskəndəriyyə üslubu burada uzun, tutqun, ağımtıl qübbənin hər daşında hiss olunur. Hər çirkab kanalı, elə bil, tağlar sırasındır

– Rivoli küçəsinin memarlığı kloakaya da öz təsirini göstərmişdir. Bir də həndəsi xətlər bir yerdə vacibdirsə, o yer də böyük şəhərin zirzibilini çəkib aparan kanallardır. Orada hər şey məsafənin qısa olması fikrinə tabe edilməlidir. Bu günün kloakası rəsmi bir şəkil almışdır. Hətta tez-tez adı çəkilən polis idarəsi hesabatında da ondan hörmətlə bəhs olunur. İnzibati dil ona aid olan sözlərə nəciblik və ləyaqət hissi vermişdir. Vaxtilə bağırsağ deyilən şeyə indi qalereya, deşik deyilən şeyə nəzarət quyusu deyilir. Viyon indi olsaydı, gecələr daldandığı yeri tanımazdı. Doğrudur, bu dolaşq yeraltı mağaralarda indi əvvəlkindən daha çox kəsəyən vardır, bu kəsəyənlər ta qədim zamandan burada yaşayır; hələ indi də görürsən ki, bığlı, iri bir siçovul başını nəfəsləndən çıxarıb parisilərə baxır; hətta bu həşəratlar öz yeraltı saraylarından o qədər razıdırlar ki, yavaş-yavaş əhliləşirlər. Kloakanın keçmiş zamanlarda olan ibtidai, vəhşi siması tamamilə dəyişmişdir. Yağış vaxtilə çirkab kanallarını ancaq zibilləyirdisə, indi onları yuyub təmizləyir. Lakin bu kanallara çox da inanmayın. Zərərlili buxarlanmanı yaddan çıxarmayın. Kloaka zahid deyil, riyakardır. Polis perefekturası və səhiyyə komissiyaları nahaq yerə əlləşirlər. Təmizliyə nə qədər fikir verilsə də, Tartüf günahını etiraf edəndən sonra necə iy verirdisə, kloaka da elə şübhəli iy verir.

Bu söylənilən sözlərdən belə nəticə çıxarmaq lazımdır; kloaka zirzibili çəkib aparmaqla mədəniyyətə xidmət edir; bu nöqtəyi-nəzərdən Tartüfün vicdanı Avginin tövləsinə nisbətən böyük bir tərəqqidir, ona görə də Paris kloakasının heç şübhəsiz təkmilləşdirildiyini etiraf etmək olmaz.

Bu, tərəqqidən də böyük şeydir, bu, qədim kloakanı dövrümüzdəki kloaka şəklinə salmaqdır. Kloakanın tarixində çevriliş əmələ gəlmişdir. Bu çevrilişi kim elədi?

Hamının yaddan çıxardığı və bizim indicə adını çəkdiyimiz bir adam: Brünzo.

GƏLƏCƏYİN TƏRƏQQİSİ

Parisin çirkab kanallarını qazmaq asan iş deyildi. On əsrdən bəri Parisi tikib qurtarmaq mümkün olmadığı kimi, bu işi də bitirmək mümkün olmamışdır. Parisin tikilib böyüməsi kloakaya da təsirini göstərir. Kloaka min bir hiss üzvü olan yeraltı polip kimidir: şəhər yuxanda böyüdükcə, o da aşağıda böyüyür. Şəhərdə yeni bir küçə salınan kimi kloakada yeni bir yol uzanır. Köhnə sülalə dövəründə ancaq iyirmi üç min üç yüz metr kanal çəkilmişdir – 1806-cı il yanvarın birinə kimi Parisdə işin vəziyyəti belə idi. Bu dövrdən yenə işə başlandı, böyük səy və müvəffəqiyyətlə davam etdirildi: biz bu dövrdən yenə bəhs edəcəyik. Napoleon dörd min səkkiz yüz dörd metr, XVIII Lüdovik – beş min yeddi yüz doqquz metr, X Karl – on min səkkiz yüz otuz altı metr, Lui-Filipp – səksən doqquz min iyirmi metr, 1848-ci il respublikası – iyirmi üç min yüz səksən bir metr, indiki hökumət də yetmiş min beş yüz metr çirkab kanalı çəkirmişdir; bu rəqəmlər diqqəti cəlb etməyə bilmir. Nəticə etibarilə bu vaxta qədər iki yüz iyirmi altı min yüz on metr, başqa sözlə desək, altmış min çirkab kanalı çəkilmişdir – Parisin bətni belə böyükdür. Bu, gözə görünməyən, daima böyüyən, qollu-budaqlı bir pöhrəlik, heç kəsin bələd olmadığı nəhəng bir tikinti idi.

Bu qeydlərdən aydın görünür ki, Parisin yeraltı labirinti əsrin başlanğıcında olduğundan çox-çox artıq böyümüşdür. Kloakanı təkmilləşdirib indiki şəkllə salmaq üçün nə qədər əzm və səbat, nə qədər səy lazım olduğunu təsəvvür etməyin özü çətindir. Kral dövrünün şəhər idarəsi, XVIII əsrin son on ilində inqilabi bələdiyyə idarəsi – 1806-cı ilə qədər olan beş mil uzunluğunda çirkab kanalının qazılmasını çox çətinliklə başa çatdırmışdı. Müxtəlif çətinliklər bu işin gedişini ağırlaşdırırdı: bu çətinliklərdən bəzisi torpağın xüsusiyyətilə, bəzisi də Paris fəhlələrinin fikrində kök salan köhnə mövhumatla əlaqədardır. Paris elə bir torpaq üzərində qurulmuşdur ki, bu torpaqda bel və külüng, torpaq burğusu, insan əli çox çətinliklə iş görə bilir. Paris deyilən gözəl tarixi formasiyanın yerləşdiyi geoloji formasiyanı qazmaqdan, dəlib-keçməkdən çətin şey yoxdur. İnsan bu torpaq təbəqələrinə yol açmaq istərkən dərhal onun qarşısına

torpaqda gizlənən hədsiz-hesabsız maneələr çıxır. Bu, ya yumşaq giltorpaq, ya yeraltı çeşmələrdir, ya bərk dağ süxurudur, ya da peşəkarlar dilində “xardal” deyilən yapışqan kimi bataq lildir. Külüng çox çətinliklə əhəng daşlarına, şist laylarına batır; bu əhəng daşları arasında çox nazik gil təbəqələri, şist layları arasında isə tarixdən əvvəlki okeanlarla bir dövrdə yaşayan ilbizlərin daşa dönmüş qabıqları nəzərə çarpır. Bəzən hələ tikilib qurtarmayan tağdan birdən su açılır, fəhlələri basır, bəzən də löhrəm torpaq özünə yol açır, bir şələlə qüvvəsilə uçulub-tökülür, iri dayaq tirlərini şüşə kimi qırıb tökür. Lap bu yaxında gəmi hərəkətini saxlamadan, kanalı qurutmadan Vilyetdə, Sen-Malten kanalı altında çirkab kanalı qazmaq lazım gəlmişdi, birdən kanalın dibində çatlaq əmələ gəldi, su yeraltı şaxtalara elə şiddətlə axmağa başladı ki, suçəkən maşınlar bunun qarşısında aciz qaldı; su axan yeri tapmaq üçün dalğıcı göndərildi, o, kanalın dibində əmələ gələn çatlağı tapdı və çox çətinliklə onu tuta bildi. Bundan başqa, həm Senanın sahillərində, həm də çaydan xeyli kənardə, məsələn, Belvildə Böyük küçənin və Lnüyer pasajının altında batağan quma rast gəlmək olur, bu qumda batıb məhv olmaq təhlükəsi var. Boğucu zərərli buxarlanmanı, adamı diri-diri öz altında basdıran torpaq çöküntülərini, qəfildən baş verən uçqunları, yeraltı çirkab kanallarında işləyən adamların hamısını gec-tez tutan qızdırmanı da bunlara əlavə edin. Lap bu yaxınlarda bu işə Monno rəhbərlik edirdi. O, baş Ūrk su kəmərinin suyunu qəbul etmək üçün on metr dərinlikdə, xəndəkdə iş apararaq, Klişi yeraltı yolunu qazdı, çox vaxt çürüntülü torpaq içində kəşfiyyat işlərini davam etdirməklə və dayaq sütunları hörməklə torpaq çöküntülərinin qabağını alaraq, Hospital bulvarından Senaya qədər Byevranın məcrasına tağ vurdu. Monmartrdan gələn su axınıni Parisdən uzaqlaşdırmaq, Əzabkeşlər qarovulxanası yanındakı doqquz hektar sahədə gölməçə suyunu axıtmaq üçün dörd ay, on bir metr dərinlikdə, gecə-gündüz işləyərək, təkrar edirik, Ağ qarovulxanadan tutmuş Obervil üstündəki yola qədər uzun çirkab kanalları açdı, yerin altında, altı metr dərinlikdə Bardü-Bek küçəsinin çirkab kanalını qurdu, – bu vaxta qədər bir iş xəndəksiz görülməmişdi; Monn bu işləri qurtardıqdan sonra öldü. Ondən sonra mühəndis Dülo, şəhərin bütün rayonlarında, Traversyer-Sent-Antuan küçəsindən Ūrsin küçəsinə kimi, üç min metr uzunluqda çirkab kanalı üstünə tağ vurdu; Topçu küçəsilə Muftar küçəsi

ayrıcını basan yağış sularının axıb getməsi üçün Arbalet küçəsi altında yan kanala yol açdı; batağan qumda, su altında daşdan və betondan bünövrə qoyaraq, Sen-Jorj çirkab kanalını çəkdi, Nazaret Məryəmi küçəsi altındakı kanalları dərinləşdirməklə əlaqədar olan təhlükəli bir işi qurtardı. Dülo da bu işləri gördükdən sonra öldü. Bizdə bu cür qəhrəmanlıqlar haqqında mətbuatda məlumat verilmir, əslinə qalanda, bu qəhrəmanlıqlar döyüş meydanında olan mənasız qırğınlardan qat-qat yaxşıdır.

1832-ci ildə Paris kloakası heç də indiki kimi deyildi. Bu işə birinci təkən verən Brünzo oldu, lakin şəhər idarələrinin çirkab kanallarını tamamilə yenidən qurması üçün vəba xəstəliyi baş verməli idi; o vaxtdan ta indiyə qədər bu iş davam etdirilir. Çox təəccüblü olsa da, 1821-ci ildə, məsələn, Böyük kanal deyilən dairəvi kanalın çirkabla dolu olan bir hissəsi hələ də Qurd küçəsində, Venetsiyada olduğu kimi açıqda idi. Ancaq 1823-cü ildə Paris şəhəri bu biabırçılığın üstünü örtmək üçün iki yüz altmış altı min səksən frank altı santim pul xərcləməli oldu. Döyüş, Küvet, Sen-Mande küçələrində çirkab axan novlarla, sorucu borularla, təmizləyici hovuzlarla, hovuzların təmizləyici qollar ilə təchiz edilmiş üç zibil quyusu ancaq 1836-cı ildə qazıldı. Parisin həzm cihazı yenidən quruldu, yuxarıda dediyimiz kimi, iyirmi beş il ərzində on qatdan da artıq genişləndi.

Otuz il bundan əvvəl, silahlı üsyan günlərində – iyunun 5-də və 6-da kloakanın bir çox yeri hələ də əvvəlki vəziyyətində idi. Onda, indiki qabarıq döşəmə küçələrin çoxu qənbər daşı döşənmiş çökük küçələr idi. Küçələrin və küçə ayrıcılarının ən çökük yerində yoğun, dəmir çubuqlu iri çərgül barmaqlığa tez-tez rast gəlmək olardı. Bu dəmir barmaqlıqlar yoldan keçənlərin ayağı altında sürünməkdən parıldardı, onlar sürüşkəndi, ekipajlar üçün təhlükəli idi, çünki ekipaja qoşulan atlar bunların üstündən keçəndə bürdreyib yıxılırdı. Yollar idarəsinin rəsmi dilində küçələrin bu ən çökük yerinə və dəmir barmaqlığa *casis*¹ kimi mənalı bir ad verilmişdi. 1832-ci ildə küçələrin çoxunda, məsələn, Üldüz, Sen-Lui, Tampl, Köhnə Tampl, Nazaret Məryəmi, Foli-Merikur, Çiçəkli Sahil, Kiçik Kabarqa, Normandiya, Maral körpüsü, Mare, Qalib Məryəm, Qranj-Batelyer, Yelisey çölü, Jakob, Türmon küçələrində, Sen-Marten və Monmartr civarında köhnə orta əsr kloakası öz ağzını həyasızcasına açmışdı.

¹ Tələ (*lat.*)

Bunlar iri, açıq deşiklərdi; deşiklərin ətrafında yonulmamış daş qoyulmuşdu, bəzi yerdə də onlar böyük bir həyasızlıqla tumbalarla hasarlanmışdı.

Parisin çirkab kanallarının uzunluğu 1663-cü ilin may ayında nə qədər idisə, 1806-cı ildə də o qədər idi: beş min üç yüz iyirmi səkkiz tuzdan artıq deyildi. 1832-ci il yanvarın birində, Brünzodan sonra onun uzunluğu qırx min üç yüz metrə çatdırıldı. 1806-cı ildən 1831-ci ilə kimi hər il orta hesabla yeddi yüz əlli metr çirkab kanalı çəkilmişdi. O vaxtdan bəri hər il beton bünövrə əsasında xırda çınqılla əhəng hidravlik məhlulundan səkkiz mindən on min metrə qədər yeraltı tunel qazılmışdı. İndiki Parisin altmış mil çirkab kanalı, bunun hər metri iki yüz frankdan götürüldükdə, qırx səkkiz milyona başa gəlmişdir.

Biz lap əvvəldə iqtisadi tərəqqi məsələsini qeyd etmişdik, bundan başqa, ictimai gigiyenanın mühüm məsələləri də Paris kloakasının ciddi məsələləri ilə əlaqədardır.

Paris su pərdəsilə hava pərdəsi arasında yerləşmişdir. Su pərdəsi yerin altında, xeyli dərinlikdə olsa da, iki dəfə buruqla tədqiq edilmişdir: bu pərdə yaşıl qumdaşı təbəqəsi üstündədir, təbəqə isə tabaşir layları ilə yura dövrü əhəngdaşı arasındadır. Qumdaşı təbəqəsini iyirmi beş mil radiusu olan bir dairə şəklində təsvir etmək mümkündür. Bir çox çayların suyu oraya süzülüb tökülür. Siz Qrenel quyusundan götürülmüş bir stəkan suda Senanın, Marnanın, İonnanın, Uazanın, Enanın, Şeranın, Vyenanın və Luaranın suyunu içirsiniz. Bu su müalicə suyudur, o, əvvəl, havada, sonra da yerin təkində əmələ gəlir. Hava pərdəsi zərərlidir, o, çirkab sularına toxunur. Kloakanın zəhərli buxarı havaya qarışır, şəhər bu hava ilə nəfəs alır, buna görə də onun tənəffüsü sağlam deyil. Peyin yığını üstündən götürülən hava yoxlanılmışdır, bu hava Parisin üstündəki havadan çox-çox təmizdir – elm bunu isbat etmişdir. Elə bir vaxt gələcək ki, tərəqqinin əldə etdiyi müvəffəqiyyətlər, texnikanın təkmilləşməsi, bilik ziyası su pərdəsinə hava pərdəsinə təmizləməyə, başqa sözlə desək, çirkab kanallarının yuyulmasına kömək edəcəkdir. Məlumdur ki, biz çirkab kanallarının yuyulması deyəndə nəcisin torpağa verilməsini, torpağın peyinlənməsini, zəmilərin gübrələnməsini nəzərdə tuturuq. Bu adicə tədbirin nəticəsində şəhər camaatının ehtiyacı azalır, sağlamlığı yaxşılaşır. İndi Parisin xəstəliyi, Luvr bu taun çarxının təkər topu kimi götürülsə, əlli mil ətrafa yayılır.

Biz deyə bilərik: kloaka on əsrdir ki, Parisin yarasına çevrilib. Çirkab suları şəhərin qanına çökən zəhərdir. Xalqın duyğusu bu barədə heç vaxt yanılmamışdır. Keçmiş zamanlarda xalq nəcisatınlar peşəsini, dərisoyanların peşəsi kimi, təhlükəli və iyrenc peşə hesab etmişdir; dərisoyanlar peşəsi isə uzun zaman nifrətlə qarşılanmışdır və bu işi cəlladın öhdəsinə buraxmışlar. Bənnə çox böyük muzd xatirinə bu üfunətli xəndəyə enməyə razı olmuşdur; yerqazan çox çətinliklə öz nərdivanını ora endirmək qərarına gəlmişdir. Belə bir məsəl vardı, deyərdilər: “Çirkab quyusuna enmək qəbrə enmək deməkdir”. Biz yuxarıda demişdik: həm geoloji, həm tarixi çevrilişlərin təsirini özündə əks etdirən, Nuh tufanı zamanından başlayaraq Maratın kəfəninə qalan bir parça cındıra qədər bütün kataklizmlərin izini mühafizə edən bu dərin kanallar, bu təhlükəli yeraltı mağaralar haqqında adamı dərindən gətirən cürbəcür iyrenc əfsanələr söylənilirdi.

Üçüncü kitab

QƏLBİN QÜDRƏTİ İLƏ MƏĞLUB OLMUŞ ÇİRKAB

Birinci fəsil

KLOAKA VƏ ORADA BAŞ VERƏN GÖZLƏNİLMƏZ HADİSƏLƏR

Jan Valjan bu Paris kloakasına düşmüşdü.

Parislə dəniz arasında bir oxşayış da var: Parisdə də adam okean girdabında batan üzgüçü kimi yox ola bilər.

Əmələ gələn dəyişiklik sarsıdıcı bir dəyişiklikdi. Jan Valjan şəhərin lap mərkəzində şəhərdən yox oldu, bir anda ancaq dəmir qapağı açıb-örtməklə gün işığından – zülmətə, günorta çağından – gecə yarısına, hay-küydən – səssizliyə, qasırğa və göy gurultusundan – məqbərə sakitliyinə, taleyin Polonso küçəsində olan möcüzəsindən daha qərribə bir möcüzə nəticəsində məhv olmaqdan qurtaraq tamam təhlükəsiz bir yerə düşdü.

Birdən yeraltı mağarada itib-batmaq, Parisin daşdan hörülmüş gizli bir güşəsində gözdən itmək, ölümün cövlan etdiyi küçədən həyat izi duyulan sərdabəyə enmək! Bu, fövqəladə bir an idi! O, şaşqın halda bir qədər dayanıb durdu, heyrtlə ətrafa qulaq asmağa başladı. Qəfildən onun ayaqları altında, sanki, yer ayrılmışdı, sanki, bu yer xilasedici bir tələ idi. Göylərin mərhəməti onu başqa bir yolla gizlətmışdi. Bu, Tanrının hazırladığı müqəddəs bir tələ idi!

Yaralı tərپənmirdi, Jan Valjan özü ilə bu qəbrə apardığı adamın ölü, ya diri olduğunu bilmirdi.

Jan Valjanın ilk duyduğu şey – tam korluq idi. O, birdən heç nə görmədi. Həm də, elə bil ki, birdən kar olmuşdu: heç nə eşitmirdi. Onun başı üstündə, bir neçə fut yuxarıda coşan dəhşətli vuruşma

qasırğası torpaq təbəqəsi arasından bir uğultu kimi eşidilirdi. O ancaq öz ayaqları altında möhkəm zəmin hiss edirdi – bu özü də kifayətli. O, əvvəl bir əlini, sonra o birini uzatdı, hər iki tərəfdə əli divara dəydi – dar bir koridorda olduğunu başa düşdü; ayağı sürüşdü – başa düşdü ki, ayağı altındakı sal daş su içindədir. Bir ayağını ehtiyatla qabağa qoydu – irəlində uçqun, quyu, dərin bir çuxur olacağından qorxurdu – əmin oldu ki, daş döşəmə uzanıb gedir. Pis qoxu duydu – harada olduğunu anladı.

Bir neçə saniyədən sonra o daha kor deyildi. Onun endiyi nəzarət quyusunun nəfəsliyindən azca işıq düşürdü, çox keçmədi ki, onun gözləri bu ala-qaranlığa öyrəşdi. Ətrafındakı bəzi şeyləri görməyə başladı. Özünü dəfn etdiyi yeraltı yol – onun vəziyyətini başqa sözlə bundan yaxşı izah etmək olmazdı – arxa tərəfdən hörülmüşdü, professional dildə “dalan budağı” deyilən dalanlardan biri idi. Onun yolunu ön tərəfdə başqa bir divar kəsirdi – bu divar gecə zülməti idi. Nəfəslikdən düşən işıq Jan Valjandan on-on iki addım irəlində sönürdü; o ancaq tutqun, ağımtıl işıqla bir neçə metr çirkab kanalının nəm divarını işıqlandırır. Ondan sonra tam zülmətdi; bu zülmətə qədəm qoymaq adamı qorxudurdu, o, elə bil, adamı həmişəlik udacaqdı. Lakin divar kimi dayanan bu qatı zülmətin içinə girmək mümkündür, hətta zəruri idi. Hələ bir tələsmək də lazımdı. Jan Valjanın ağına belə bir şey gəldi: “Dəmir barmaqlığı daş yığını altında mən görmüşəmsə, bunu əsgərlər də görə bilər, bu şeylər təsadüfdən asılıdır”. Əsgərlər də quyuya enib, oranı yoxlaya bilərdilər. Bircə dəqiqə də gecikmək olmazdı. Mariusu yerə qoyduqdan sonra yenə qaldırdı, çiyinə aşırıb yola düzəldi. Cəsarətlə zülmətin içinə girdi.

Jan Valjan tezliklə xilas olacaqlarını zənn edirdi, əslində, heç də belə deyildi. İndi onların qarşısında başqa təhlükələr dururdu, bunları, bəlkə də, əvvəlki təhlükələrə nisbətən az təhlükə hesab etmək olmazdı. İndi o, vuruşma alovu qasırğasında deyil, zəhərli buxar, təhlükəli vəziyyətlər dolu mağarada idi; indi o, hərc-mərclik içindən çıxıb kloakaya düşmüşdü. O, bir cəhənnəmdən çıxıb, başqa cəhənnəmə düşmüşdü.

Jan Valjan əlli addıma qədər yol getdikdən sonra dayanmağa məcbur oldu. O, bir sual qarşısında qaldı. Yeraltı koridoru başqa bir koridor kəsib keçirdi. Yol ayrılırdı. Bu yollardan hansını seçsin?

Sağamı dönsün, solamı? Bu qaranlıq mağarada bunu necə təyin etsin? Biz yuxarıda demişdik ki, dolaşığı yeraltı kanallarda yol göstərən bircə şey vardı: o da yerin təbii enişi idi. Bu enişlə getmək çaya enmək deməkdi. Jan Valjan bunu dərhal başa düşdü.

O, belə nəticəyə gəldi ki, yəqin bura bazar altındakı çirkab kanalındır. Soldakı yolla yerin enişini tutub getsəydi, on beş dəqiqədən də tez Sərraf körpüsü ilə Yeni körpü arasında Senaya çatardı, başqa sözlə desək, günün günorta çağında Parisin ən izdihamlı rayonuna gəlib çıxardı. Bəlkə də, bu yol onu aparıb küçə ayrıclarında olan nəzarət quyularından birinə çıxaracaqdı. Camaat, üst-başı qana bulaşmış iki adamın yerin içindən, onların lap ayağı altından çıxdığını görüb qorxuya düşəcəkdi – Jan Valjan onların qorxusunu təsəvvüründə canlandırır. Sonra polis işçiləri, yaxındakı qarovulxanadan silahlı keşikçilər yürüyüb gələcəkdi. Onları quyudan çıxan kimi tutub aparacaqdılar. Elə yaxşısı budur ki, bu dolaşığı yollardan çıxmasın, qabağa getsin, qaranlığa etibar etsin, qalan şeyləri də qəza-qədərin ixtiyarına buraxsın.

Jan Valjan bir az yuxarı qalxaraq, sağ tərəfə getdi.

Qalereyanın tinindən dönmə kimi nəfəslərdən düşən zəif işıq gözdən itdi, onların üstünə zülmət pərdəsi endi. Jan Valjan yenə heç bir şey görmədi. Lakin bu, onun irəli getməsinə mane olmadı; o bacardığı qədər yeyin gedirdi. Mariusun qolları onun boynunun hər iki tərəfindən sallanırdı, ayaqları kürəyinə enirdi. Jan Valjan bir əli ilə Mariusun qollarından tutmuşdu, o biri əli ilə divarı yoxlayırdı. Mariusun üzünü Jan Valjanın üzünə toxunurdu, qana bulaşdığı üçün onun üzünə yapışırdı. Mariusun yarasından axan isti qan onun bədəninə süzülür, paltarını isladır, – Jan Valjan bunu hiss edirdi. O lap qulağının dibində Mariusun nəmli nəfəsini duyurdu, bu da onun nəfəs aldığı, hələ diri olduğunu göstərirdi. Jan Valjanın döndüyü dəhliz əvvəlki dəhlizdən enli idi. Yerimək getdikcə çətinləşirdi. Dünnənkə leysan yağışının suyu hələ də kanalın ortası ilə axırdı, buna görə də Jan Valjan suya girməmək üçün divarın dibi ilə gedirdi. O, ağır düşüncələr içində ağır-ağır irəliləyir, qaranlıqda meydana gələn, yeraltı şaxtalar zülmətində heç bir şey görmədən hərəkət edən məxluqa oxşayırdı.

Uzaq bir nəfəslərdən qatı qaranlığa düşən zəif işıqdanmı, ya Jan Valjanın gözlərinin qaranlığa öyrəşməsindənmi, o, ətrafında olan

şeyləri seçməyi, çiyini toxunan divarı, altında getdiyi tağı yenə də tutqun şəkildə görməyə başladı. Ruh əzab içində böyüyüb, əzab içində Allahı dərk etdiyi kimi, bəbək də qaranlıqda böyüyür və nəhayət, qaranlıqda işıq görür.

Yol seçmək getdikcə çətinləşirdi.

Çirkab kanallarının istiqaməti, elə bil, bu kanalların üstündəki küçələrin istiqamətini əks etdirir. O zaman Parisin iki min iki yüz küçəsi vardı. Bu küçələrin altında kloaka adlanan qollu-budaqlı, dolaşlıq, qaranlıq kanalları təsəvvürünüzə gətirin. Kanallar uc-uca qoyulmuşdu, on bir mil olardı. Biz son otuz ildə sürətlə yeni kanallar qazıldıqını demişdik, indi onların uzunluğu altmış mildən az deyildi.

Jan Valjan bura enəndən sonra harada olduğunu səhv başa düşmüşdü. O, elə bilirdi ki, Sen-Deni küçəsi altındadır, ancaq təəsüf ki, belə deyildi. Sen-Deni küçəsi altındakı kanal XIII Lüdovik dövründən qalan, daşdan hörülmüş qədim çirkab kanalı idi və Böyük kloaka deyilən kollektor kanalı ilə birləşirdi, özünün də keçmişdəki Möcüzələr sarayı səviyyəsində, sağ tərəfə bircə döngəsi vardı, həm də Sen-Marten küçəsi altında qollara ayrılırdı, bu yerdə çirkab kanallarının dörd xətti bir-birini çalın-çarpaz kəsirdi. Lakin “Korinf” meydanı yanında deşiyi olan Kiçik Sərsəri kanalı Sen-Deni küçəsi altındakı kanalla birləşmirdi, o ancaq Monmartr kloakasına tökülürdü. Jan Valjan da gəlib bura çıxmışdı. Burada çox tez azmaq olardı: Monmartr kloakası köhnə kanallar şəbəkəsinin ən mürəkkəb qol-budaqlı şəbəkələrindən biri idi. Xoşbəxtlikdən, Jan Valjan bazar altındakı kanalların yanından ötüb-keçmişdi; bu kanallar plan üzərində meşə kimi bir-birinə qarışmış dor ağaclarını xatırladırdı. Lakin Jan Valjan hələ çox ağır təsadüflərlə qarşılaşacaqdı, bir çox küçə ayrıclarına rast gələcəkdi; çünki bura da qaranlıq içində onun qarşısında sual şəklində çıxan həmin küçələrdi. Birinci budur ki, sol tərəfdə geniş Platriyer kloakası vardı; o xalis Çin müəmması idi; onun qatma-qarışıq, dolaşlıq çirkab kanalları Poçt idarəsilə Taxıl bazarının dəyirmi, qübbəli binası altında T və Z şəklində Senaya qədər uzanırdı, orada Ü şəklində qurtarırdı. İkincisi, sağ tərəfdə üçdalanlı Keşikçi küçəsinin əyri tuneli vardı – dalanlar çarx dişinə oxşayırdı. Üçüncüsü, yenə sol tərəfdə, Mayl küçəsi altında bir kanal vardı, bu elə başlanğıcında haçalanırdı, əyri-üyrü şəkildə uzanaraq Luvr altında kaha kimi böyük bir gölə tökülürdü. Bir də sağ tərəfdəki sol

döngənin dalında, Pəhrizçilər küçəsinin altında bir qol və bir çox başqa xırda qollar vardı; dairəvi kanalla gedən yolda bunlara tez-tez rast gəlmək olardı; ancaq bu dairəvi kanal Jan Valjanı kənar, yəni təhlükəsiz bir yerə gətirib çıxara bilərdi.

Jan Valjan bu barədə az da olsa, bir şey bilsəydi, əlini divara sürtən kimi Sen-Deni küçəsi altındakı qalereyada olmadığını başa düşərdi. Bu, burjuanın pula qənaət edərək, çopur-çopur əhəng daşından, qısaca desək, “çürüntüdən” hidravlik məhlulla beton bünövrə üzərində tikdiriyi, ucuz başa gələn müasir qalereya idi, qədim qalereyalar yonma, saf daşdan, qədim memarlıq üslubu ilə tikilərdi; bu memarlıq sənəti kloakada da öz məğrur əzəmətini hiyf edirdi, onun döşəməsinə qranit döşənər, divarları da qranitdən hörülərdi, daşlar əhəng məhlulu ilə bir-birinə bərkidilərdi; bu tikintinin hər tuazı səkkiz yüz livrə başa gəlirdi. Lakin Jan Valjan bunu bilmirdi.

O heç bir şey görmədən, heç bir şey bilmədən təsadüflər axırına düşərək, başqa sözlə desək, öz taleyini qəza-qədərin ixtiyarına buraxaraq təşviş içində, lakin qəti bir inamla qabağa gedirdi.

Etiraf etmək lazımdır ki, onu yavaş-yavaş dəhşət alırdı. Onu bürüyən zülmət beyninə nüfuz edirdi. O, naməlum bir aləm içində ağır-ağır irəliləyirdi. Kloaka hiyləgərdir, xaindir; o, sarsıdıcı dolaşıqlarla doludur. Vay o adamın halına ki, Parisin bu cəhənnəminə düşmüş olsun! Jan Valjan qaranlıq içində yol axtarırdı, yol kəşf edirdi. Onun cəsəret edib endiyi bu məchuliyət aləmində atdığı hər addım son addım ola bilərdi. O, buradan necə xilas ola bilərdi? Yol tapıb buradan vaxtında çıxıb biləcəkdimi? Başdan-başa daş hücrələrdən ibarət olan bu yeraltı süngər onun irəli getməsinə, buradan çıxmasına imkan verəcəkdimi? Bu zülmət içində, bəlkə də, o heç gözlənilməyən təhlükəyə, dəf edilməsi mümkün olmayan bir maneəyə rast gələcəkdi? Yoxsa, Marius qangetmədən, o da acından öləcəkdi? Yoxsa, burada ölmək onların nəsibidir, onlardan bu əbədi zülmət içində, bir bucaqda ancaq iki skelet qalacaqdı? Kim bilir! O, öz-özünə bu sualları verir, lakin cavab tapa bilmirdi. Parisin bətni – dibi görünməyən dərin girdabdır. O, qədim peyğəmbər kimi əjdahanın qarınıdadır.

Birdən qərribə bir şey onu heyretə saldı. O, birdən hiss etdi ki, düz qabağa gedir, daha yuxarı qalxmır. Axan sular qabaq tərəfdən

onun çəkməsinə dolmaq əvəzinə, dal tərəfdən ayağına dəyirdi. Çirkab kanalı indi üzünə gedirdi. Niyə? Yoxsa bu saat o, Senanın sahilinə çıxacaqdır? Bu, böyük təhlükə olardı, lakin geri qayıtmaq bundan da təhlükəli idi. O dayanmadan yenə qabağa getdi.

Lakin kanal onu heç də Senaya gətirib çıxarmadı. Çirkab suları sağ sahilə olan Parisin ikienişli dikdirinin hər iki döşü ilə həm Senaya, həm də Baş kloakaya axır. Çirkab sularını iki yerə ayıran bu dikdirin yuxarı hissəsi çox qərribə bir şəkildə yana əyilir. Onun çirkab suları axmağa başlayan ən yüksək nöqtəsi həm Mişel-le-Kont küçəsi dalındakı Sent-Avua kloakasında, həm bulvar yanındakı Luvr kloakasında, həm də Mərkəzi bazar yaxınlığındakı Monmartr kloakasındadır. Jan Valjan dikdirin bu yüksək nöqtəsindən keçirdi. İndi o, dairəvi kanala sarı enirdi. Onun tutduğu istiqamət düz idi. Lakin belə şey heç onun ağına gəlmirdi.

O, həmişə döngəyə çatanda əli ilə tını yoxlayırdı: təzə koridor əvvəlkindən dar olsaydı, bura dönmürdü, yenə əvvəlki yolu ilə gedirdi. O, haqlı olaraq, belə düşünürdü: hər bir dar kanal onu mütləq aparıb dalana çıxaracaqdı, bu da onu məqsədindən uzaq salacaqdı, yəni kloakadan çıxmasına mane olacaqdı. Bu qayda ilə o, qaranlıqda dörd dolaşq yolda qarşısına çıxan təhlükədən dörd dəfə uzaqlaşmışdı.

Birdən o hiss etdi ki, Parisin hay-küylü məhəllələrini ötüb-keçmişdir: o yerlərdə hamı üsyan qarşısında qorxudan donub-qalmışdır, barrikadalar küçə hərəkətinin qarşısını kəsmişdir; indi o, Parisin adi, canlı küçələri altındadır. O, başı üstündə susmaq bilməyən bir uğultu eşidirdi, elə bil ki, uzaqda göy guruldayırdı. Bu, ekipaj çarxlarının səsi idi.

Onun hesabına görə, yarım saata qədər yol getmişdi, amma dincəlmək heç onun yadına da düşmürdü. O ancaq Mariusu tutduğu əlini dəyişdi. Qaranlıq get-gedə artırdı, ona təsəlli verən də bu idi.

Birdən o, qarşısında öz kölgəsini gördü. Kölgə döşəmənin sal daşları üstünə düşmüşdü. Güclə seçilən tünd-qırmızı zəif işıq onun ayağı altındakı daşı, başı üstündəki tağı işıqlandırır, tunelin sürüşkən divarlarında titrəyirdi. O, heyrətlə dönüb baxdı.

Arxa tərəfdə, koridorun sonunda məşum bir ulduz qatı qaranlığı dələkək hərəkət edirdi, bu, sanki, ona zillənən bir göz idi. Jan Valjana elə gəldi ki, işıq çox-çox uzaqdadır.

Bu, polis işçilərinin gözü idi, bu, yeraltı aləmin sönük məşəli idi. Bu ulduzun dalında səkkiz, ya on uzun, qara, qorxunc kölgə tutqun halda titrəyirdi.

İkinci fəsil

İZAHAT

Əmr edilmişdi ki, iyunun altısında, gündüz çirkab kanalları başdan-başa yoxlanılsın. Bu kanalların məğlub olmuş üsyançılar üçün sığınacaq yeri olacağından qorxurdular, buna görə də polis prefektinə tapşırılmışdı ki, general Büjo Parisi üsyançılardan təmizlədiyi zaman, o da yeraltı Parisi üsyançılardan təmizləsin. Bir-birilə uzlaşdırılmış bu iki əməliyyat dövlət başçılarından ikiqat tədbir tələb edirdi: yuxarı – qoşunun, aşağı – polis idarəsinin ixtiyarına verilmişdi. Üç dəstə agent və kloaka fəhləsi Parisin yeraltı çirkab kanallarını eninə-uzununa axtarırdı: dəstələrdən biri Senanın sağ sahillərindəki, o birisi Senanın sol sahilindəki, üçüncüsü də şəhərin mərkəz hissəsindəki çirkab kanallarını yoxlayırdı.

Polis agentləri karabinlə, dəyənəklə, qılıncla, xəncərlə, silahlanmışdılar.

Bu anda Jan Valjana sarı yönəldilən işıq sağ sahili yoxlayan polis keşikçisinin fənərindən düşmüşdü.

Keşikçilər üçdalanlı əyri qalereyanı indicə yoxlamışdılar: bu qalereya keşikçi küçəsi altında idi.

Onlar fənərlə bu dalanların künc-bucağını yoxlarkən Jan Valjan gəlib qalereyaya çatmışdı, lakin onun baş koridordan dar olduğunu müəyyən etdikdən sonra oraya girmədi, onun yanından ötüb-keçdi. Polis agentləri Keşikçi küçəsi altındakı qalereyadan geri qayıdanda ayaq səsi eşitdilər: səs dairəvi kanala sarı uzaqlaşdı. Bu, Jan Valjanın ayaq səsi idi. Keşikçilərin başçısı, serjant, fənəri qaldırdı, dəstədəki agentlərin hamısı diqqətlə qaranlığa, səs gələn tərəfə baxdı.

Jan Valjan üçün bu çox dəhşətli bir an idi.

Xoşbəxtlikdən, fənəri o, yaxşı görsə də, fənər onu yaxşı işıqlandırmırdı. Fənər işıqdı, Jan Valjan kölgə. O çox uzaqda idi, qaranlıq onu bürümüşdü. Divara sıxılıb sakitcə durdu.

Jan Valjan arxa tərəfdə hərəkət edən kölgələrə çox da fikir vermədi. Yuxusuzluqdan, aclıqdan, həyəcandan, sanki, sərməst idi. İşıq, işıqdan görünən kölgələr ona bir xəyal kimi görünürdü. Bunun nə olduğunu o başa düşmürdü.

Jan Valjan dayananda səs kəsilirdi.

Keşikçilər diqqətlə qulaq asırdılar, ancaq heç bir şey eşitmirdilər, diqqətlə baxırdılar – heç bir şey görmürdülər. Onlar məsləhət etməyə başladılar.

O zaman Monmartr çirkab kanalında, “yolayıcı” deyilən bir yer vardı; əmələ gələn gölməçə sonralar bu “yolayıcı”nı dağıtmışdı; gölməçə özü şiddətli yağış suları axınından meydana gəlmişdi. Polis dəstəsi bu meydançada yerləşə bilərdi.

Jan Valjan bütün o kölgələrin bir yerə halaylama yığıldığını gördü. Onların buldoq iti başına oxşayan başları bir-birinə yaxınlaşdı: pıçıldaşmağa başladılar.

Bu keşikçi köpəklər belə qərara gəldilər ki, yanılıblar, onların qulağına səs gəlir, orada heç kəs yoxdur, gedib dairəvi kanal yoxlamaq mənasız işdir, bu ancaq boş yerə vaxt itirmək deməkdir; gərək onlar tez Sen-Merri tərəf getsinlər; çünki bir iş tapılsa, ancaq orada tapılacaq, bir şuluqçu tuta bilsələr, ancaq o məhəllədə tutacaqlar.

Partiyaların öz düşmənlərinə verdiyi pis-pis adlar köhnəldikdə bu adlara bəzən təzə libas geydirirlər. 1832-ci ildə “şuluqçu” sözü onda köhnəlmiş olan “yakobinçi” sözünü əvəz etdi, həm də sonralar “demoqoq” sözünə yol açdı; “demaqoq” sözü o zaman hələ işlənmirdi, işlənsə də, az işlənirdi, lakin sonralar bu söz öz yerini tapdı.

Serjant sola dönməyi, Senaya tərəf getməyi əmr etdi. Onlar iki dəstəyə bölünsəydi, hər dəstə də ayrı-ayrı bir istiqamətlə getsəydi – bu, onların ağılına gələsəydi – Jan Valjan mütləq ələ keçəcəkdə. Onun taleyi tükəndən asılı idi. Polis perefekturası, yəqin ki, toqquşma baş verə biləcəyini, qiyamçıların sayca çox olduğunu nəzərə alaraq, öz təlimatlarında dəstələrə bölünməyi keşikçilərə qadağan etmişdi. Bu qayda ilə keşikçilər Jan Valjanı öz arxalarında qoyub yola düzəldilər. Bütün bu şeylərdən Jan Valjanın bildiyi ancaq o oldu ki, fənəri birdən yana dardılar, fənər söndü.

Serjant öz polis vicdanını təmizləmək üçün yola düzələndə karabinindən yoxlanılmayan tərəfə, yəni Jan Valjanın olduğu yerə bir

güllə atdı. Tüfəngin gurultusundan qopan əks-səda mağaralara yayıldı, elə bil ki, kloakanın nəhəng qarnı quruldadı. Bir parça suvaq qopub axar suya düşdü, Jan Valjandan bir neçə addım o yanda suyu ləpələndirdi. Jan Valjan bildi ki, güllə onun başı üstündə tağa dəymişdir.

Polis agentləri yavaş-yavaş, nizamla yeriyərək uzaqlaşırdılar, onların ayağı sal daşlara dəydikcə uğultulu səs eşidilirdi, onlar uzaqlaşdıqca səs də yavaş-yavaş: nəhayət, səs kəsildi, qara kölgələr qaranlıqda gözdən itdi, fənərin tağlara yarımdayrə şəklində düşən qırmızımtıl, titrək, solğun işığı get-gedə azalaraq söndü. Yenə ətrafa dərin bir sükut çökdü, yenə hər yeri zülmət bürüdü, yenə göz-gözü görməyən sakit bir gecə başlandı. Jan Valjan divara söykənərək xeyli durdu, tərپənmədi, uzaqlaşan və nəhayət, gözdən itən kölgələrə çox diqqətlə baxdı.

Üçüncü fəsil

İZLƏNƏN ADAM

O zamanın polis idarəsinə haqq vermək lazımdır: ən mürəkkəb siyasi vəziyyətdə də o, öz vəzifəsini yerinə yetirərək, adamları izləyirdi, gözdən qoymurdu. Onların fikrincə, üsyan heç də o demək deyil ki, hökumət təhlükədədir deyə, canilərə sərbəst hərəkət etməyə, cəmiyyəti başlı-başına buraxmağa yol verilsin. Polis idarəsinin gündəlik işi, xüsusi tapşırıqlarla bərabər, öz qaydası ilə gedirdi, burada heç bir dəyişiklik yox idi. Baş verən siyasi hadisələrin necə qurtaracağını qabaqcadan təyin etmək çətindi, bu hadisələr inqilabla da nəticələnə bilərdi; lakin hadisələrin lap qızgın vaxtında nə üsyan, nə də barrikadalar polis agentlərini öz işindən yayındıra bilməzdi, onlar yenə də adamları izləməkdə davam edirdilər.

Buna oxşar bir hal iyunun 6-da, günortadan sonra Senanın sağ sahilində, sahil yoxuşunun yanında, Əlillər körpüsünün o tərəfində baş verdi.

İndi bu sahil yoxuşu orada yoxdur. O yerlər çox dəyişmişdir.

İki adam bir-birindən aralı bu yoxuşunu gedirdi, onlar, sanki, həm bir-birindən çəkinir, həm də bir-birini gizləncə müşahidə edirdi.

Qabaqda gedən adam gözdən itməyə, daldan gələn özünü ona yetirməyə çalışırdı.

Bu, oynayanlar arasında böyük məsafə olan və dinib-danışmadan oynanılan şahmat oyununu xatırladırdı. Sanki, onlardan heç biri tələsmirdi, ikisi də yavaş gedirdi; elə bil, onlar bir şeydən qorxurdular: biri addımını yeyinlətsə, o birisi də yeyinlədəcəkdi.

Elə güman etmək olardı ki, yırtıcı heyvan öz ovunu təqib edir, ancaq öz niyyətini çox məharətlə gizlədir. Ov da aldanmaq istəmir, qulağı səsdədir.

Qovularaq əldən düşmüş samurla tazı arasındakı qüvvətdə necə nisbət varsa, burada da elə bir nisbətə riayət edilirdi. Qaçan adam üzdən zəif, miskin görünürdü, onu təqib edən ucaboylu, sağlam adam çox qüvvətli idi və yəqin ki, vuruşma zamanı amansızdı.

Birinci adam özünü zəif hiss etdiyindən, görünür, çalışırdı ki, o birinin gözündən yayınsın, lakin o qəzəbli idi; bu adamı müşahidə edən olsaydı, onun baxışlarında qovulan bir heyvan ədavəti, həm təhdid, həm də qorxu görərdi.

Sahil bomboşdu: nə bir yoldan ötən vardı, nə bir qayıqçı, nə də dirəyə bağlanan barjlarda bir hambal.

Bu iki adamı ancaq sahil küçəsinin özündən yaxşı görmək olardı; kim onları belə bir məsafədən müşahidə etsəydi, birinci adam ona cındır paltarlı, şübhəli səfil kimi görünərdi; onun sifətində qorxu ifadə olunurdu, o, soyuqdan titrəyirdi, əynində köhnə yırtıq bir bluz vardı; lakin o birisini qulluq sahibi olan mötəbər adam zənn edərdi; bu adam boğazınadək düymələnmiş rəsmi sürtük geymişdi

Oxucu onları yaxından görsəydi, bəlkə də, tanıyardı.

İkinci adam nə etmək istəyirdi?

Görünür, birinci adama isti paltar vermək istəyirdi.

Rəsmi mundir geymiş adam cındır geyimli adamı təqib edirsə, adətən, o çalışır ki, o biri adama da rəsmi paltar geydirdsin. Məsələ ancaq bu paltarın rəngindədir. Göy paltar geymək şərəfdir, qırmızı paltar geymək xoşa gəlməyən şeydir.

Cəmiyyətdə səfalətə uğrayanların da tünd-qırmızı geyimi olur.

Yəqin ki, birinci adam belə "xoşa gəlməyən şeydən", belə tünd-qırmızı geyimdən qaçıb qurtarmaq istəyirdi.

İkinci adam birinci adamın irəli getməsinə mane olmurdu, onu tutmurdu; bu, onu göstərirdi ki, yəqin o, mühüm bir görüşün izinə

düşmək, ya da bir dəstə cinayətkarı ələ keçirmək ümidindədir. Çox ehtiyatlı olmağı tələb edən belə çətin iş adamı izləmək deyilir.

Bir vəziyyət belə bir gümanın düzgün olduğunu təsdiq etdi. Sür-tuk geymiş adam yuxarıda sahil küçəsilə gedən boş bir ekipaj görüb əl elədi; sürücü, görünür, bu adamın kim olduğunu dərhal başa düş-dü, elə o saat ekipajı döndərdi, iki adamın izini tutaraq, sahil küçəsilə atları addım-addım sürməyə başladı. Qabaqda gedən şübhəli səfil bunu görmədi.

Fiakr Yelisey çölü ilə, ağacların altı ilə gedirdi. Əlində qırmanc tutan sürücünün başı və çiyni sahil sürəhisi üstündən görünürdü.

Polis agentlərinə verilən məxfi əmrnamədə belə bir maddə var-dır: “Hər ehtimala qarşı həmişə yanında pulla tutulmuş bir ekipaj olmalıdır”.

Yolla gələn iki adam, strategiyanın bütün qayda-qanununa ri-ayət edərək, manevr edə-edə sahil küçəsinin yoxuşuna yaxınlaşdı; o zaman Passidən gələn arabaçılar bu yoxuşdan çaya enib atlarını suvarırdılar. Sonralar bu əlverişli yoxuş simmetriya xətrinə ləğv edil-mişdi; qoy atlar susuzluqdan yansın, lakin əmələ gələn mənərə ada-mın ürəyini açırdı.

Elə bil ki, bluzlu adam sahil yoxuşu ilə yuxarı qalxıb Yelisey çölün-də gözdən itmək istəyirdi; orada ağac çox olsa da, polis agentləri də az deyildi; sürtuklu adama köməyə gələ bilərdilər.

Sahil küçəsinin bu yeri polkovnik Brakin 1824-cü ildə Moredən Parisə gətirdiyi, I Fransiskin evi adlanan məşhur evin lap yaxınlığın-da idi. Qarovlxana da onun yanında idi.

Lakin sürtuklu adam bir şeyə çox təəccüb etdi: onun güddüyü adam enişə sarı heç getmək fikrində deyildi, yenə sahil küçəsilə öz yoluna davam edirdi.

Onun çıxılmaz vəziyyətə düşdüyü aydın görünürdü.

İndi onun üçün bircə yol qalırdı: özünü Senaya atsın.

O, sahil küçəsinə qalxmamaq üçün son imkanı da əldən verdi: buradan o yana nə eniş vardı, nə pilləkən. Senanın İyen körpüsü yanında burularaq əmələ gətirdiyi döngə lap yaxında görünürdü; burada sahil get-gedə ensizləşir, nazik bir torpaq zolağı şəklini alır, suyun altında itirdi. Bluzlu adam orada çox pis vəziyyətə düşəcəkdİ; sağ tərəfdən sahil küçəsinin divarı, sol və ön tərəfdən çay, arxa tərəf-dən hökumət nümayəndəsi onun yolunu kəsəcəkdİ.

Lakin torpaq zolağının sonu görünmürdü: altı-yeddi arşın hündürlükdə olan çınqıl yığını onun qabağını tutmuşdu: bu çınqıl uçurulmuş bir binadan tökülüb qalmışdı. Yoxsa, o zavallı elə zənn edirdi ki, bu çınqıl yığınının dalında gizlənməklə canını qurtara bilər? Lakin hərlənib bu yığının dalına keçmək çox asan idi. O, bunu etsəydi, bu, uşaqqasına bir hərəkət olardı. Yəqin ki, o, başqa fikirdə idi. Canilər bu qədər də sadələvh olurlar.

Sahildəki çınqıl yığını hündür bir təpə kimi sahil küçəsinin divarına qədər uzanırdı.

Bluzlu adam bu təpəyə çatdı, onun dalına keçib gözdən itdi.

İkinci adam təqib etdiyi adamın gözdən itdiyini görüb, özünün də görünmədiyini zənn edərək, açıqca hərəkət etməyi qərara aldı: addımlarını yeyinlətdi. Bir dəqiqədə özünü çınqıl yığına yetirdi, hərlənərək onun ərafına baxdı, heyrət içində donub qaldı: ardınca gəlidiyi adam orada yox idi.

Səfil yox olmuşdu.

Sahil, çınqıl yığından o tərəfə otuz addıma qədər uzanırdı, sonra suyun altında qalırdı; çayın suyu sahil küçəsinin divarına dəyərək ləpələnirdi.

Bluzlu adam özünü çaya atsaıdı sahil divarının üstündən aşsaıdı, daldan gələn adam onu görərdi. Deməli, o, özünü nə çaya atmışdı, nə də divardan aşmışdı. Bəs necə olmuşdu?

Sürtuklu adam sahilə yaxın gəlib dayandı, yumruqlarını sıxaraq diqqətlə ətrafına baxa-baxa bir anlığa fikrə getdi. Birdən o, əlini şap-pılı ilə alına vurdu: o, torpaq zolağının qurtardığı və suyun başlandığı yerdə, daşdan tikilmiş tağ altında üç iri həncəmalı, iri qıfıllı, enli, alçaq bir dəmir barmaqlıq gördü. Qapıya oxşayan, sahil küçəsi divarının aşağısında olan bu barmaqlığın bir hissəsi çayda, bir hissəsi də sahilə idi. Onun altından bulanıq su axırdı. Bu su Senaya tökülürdü.

Barmaqlığın yoğun, paslı dəmir çubuqları arasından baxanda dəhliz kimi qaranlıq bir yer görünürdü.

Sürtuklu adam əllərini döşündə çarpazlayaraq, barmaqlığa narazı halda baxdı.

Baxışları ilə bir şey əldə etmədiyindən, barmaqlıqdan tutub itələdi, onu silkələdi; barmaqlıq çox möhkəm idi. Çox güman ki, onu indicə açmışdılar, ancaq belə paslı dəmirin cırıldamaması çox

qəribə idi. Hər halda, bir şeyə heç şübhə yox idi: onu yenə də bağlamışdılar. Bu, sübut edir ki, barmaqılığı açan adamın əlindəki qıfılacaq deyil, xalis açar imiş.

Barmaqılığı silkələyərək açmaq istəyən adam bunu dərhal başa düşdü, acıqlı-acıqlı, həyəcanla dedi:

– Belə şey olar!? Onun əlindəki hökumət açarı imiş.

Elə o saat da sakit oldu, başına dolan fikirləri bir az da gülünc səslənən qısa sözlərlə, həyəcanla dalbadal ifadə etdi:

– Belə, belə, belə!

Sonra da çınqıl yığını dalında gizlənilib, bir polis xəfiyyəsi səbrilə gözləməyə başladı; o, nəyi nəzərdə tutmuşdu: o adamın qayıdıb çölə çıxacağını, ya başqalarının oraya girecəyini görmək istəyirdi – bu məlum deyildi.

Sürücü də polis agentinin hərəkətini nəzərə alaraq fiakrını sürürdü; onun dayandığını görüb fiakrı yuxarıda, sahil küçəsi sürəhisində yanında saxladı. Burada çox dayanacağını hiss edərək fiakrdan yerə düşdü, hər atın başına altı azca islanmış olan balaca yulaf torbası keçirdi. Parislilər belə torbalara çox yaxşı bələddirlər: mötərizə içində qeyd edək ki, hökumət də bu qayda ilə adamların ağızını çox tez-tez yumurdu. İyən körpüsündən keçən tək-tək adam bir anlığa dönür, mənzərənin bu iki təfsilatına, bu iki hərəkətsiz şeyə – sahildəki adama və sahil küçəsində dayanan fiakra baxırdı.

Dördüncü fəsil

O DA ÖZ ƏZABINI ÇƏKİR

Jan Valjan yenə yoluna davam etdi, bir daha dayanmadı.

Yerimək get-gedə çətinləşirdi. Tağ hər yerdə eyni hündürlükdə deyildi, orta hesabla onun hündürlüyü, təxminən, beş fut altı düym idi və ortaboylu adam üçün nəzərdə tutulmuşdu. Jan Valjan əyilə-əyilə gedirdi ki, Marius tağın daşına toxunmasın; o, hər dəqiqə gah əyilir, gah dikəlirdi, həmişə də əlini divara sürtə-sürtə gedirdi; yaş divar, sürüşkən, sal daşlar onun həm əlləri, həm də ayaqları üçün yaxşı istinad deyildi. O, şəhərin murdar çirkabı içində büdrəyə-büdrəyə, ağır-ağır gedirdi. Nəfəsliklərdən düşən işıq o qədər solğun idi ki,

gün işığı ay işığı kimi görünürdü, həm də bu nəfəsliklər çox az idi. İşıq düşməyən yerlər, sanki, duman içində idi, qaranlıqdı, gecə idi, zəhərli buxar hər tərəfi bürümüşdü. Aclıq, susuzluq, xüsusilə susuzluq Jan Valjana əzab verirdi: o, sanki, dəniz içində idi; hər tərəf su olsa da, bu suyu içmək olmazdı. Biz bilirik ki, o, uzun illər ziyanlı şeylərə yaxın durmadığından öz qüvvəsini saxlaya bilmişdi, bununla belə, onun bu fəvqəladə qüvvəsi zəifləməyə başlayırdı. O, get-gedə yorulurdu; gücü azaldıqca üzərindəki yükün ağırlığı artırdı. Mariusun, bəlkə də, cansız bədəni meyit kimi onu yorub əldən salırdı. Jan Valjan Mariusu çiyində elə tutmaq istəyirdi ki, onun sinəsinə ağırlıq düşməsin, nəfəs almasına mane olmasın. O, ayağı altında siçovulların oyan-buyana qaçdığını hiss edirdi. Siçovullardan biri qorxudan, az qalmışdı, onun ayağını dişləsin. Kanala açılandeşiklərdən arabir təmiz hava gəlirdi, Jan Valjan bu havada tənəffüs etdikcə yüngüllük duyurdu.

O gəlib dairəvi kanala çatanda, yəqin ki, saat üç olardı. Hər şeydən əvvəl onu birdən-birə gözləri önündə açılan geniş sahə təəcübləndirdi. O, böyük bir qalereyaya gəlib çıxmışdı: burada hər iki qolunu açə bilərdi – qolları divar toxunmazdı, dikələ bilərdi – başı tağa dəyməzdi. Bu baş kanalın eni səkkiz fut, hündürlüyü yeddi fut idi.

Baş kanala Monmartr kanalının töküldüyü yerdə Provan sal və Sallaqxana küçələrinin də iki yeraltı qalereyası bir-birini kəsib keçirdi. Bir az fərsiz adam burada, bu dörd yolun ayrıcında özünü itirə bilərdi. Jan Valjan ən geniş yolla, yəni dairəvi kanalla getməyi qət etdi. Lakin burada da qarşıya bir sual çıxırdı; aşağıyı enmək, yuxarıyı qalxmaq lazımdır? Vəziyyət onu tələsməyə məcbur edirdi, indi o, özünü hər necə olsa, Senaya yetirməli idi, başqa sözlə, o, aşağıya enməli idi. Jan Valjan sola döndü.

Yaxşı da elədi. Dairəvi kanalın – biri Bersiyə, biri də Passiyə – iki çıxacaq yeri olduğunu, verilən adın göstərdiyi məfhuma görə, çayın sağ sahilində yeraltı Parisi əhatə etdiyini düşünmək səhv olardı. Baş kanal Menilmontan çayının kanala alınmasından başqa bir şey deyil – bu, gərək bizim yadımızda olsun, adam bu suyun axarı ilə başyuxarı qalxsa, gəlib çıxılmaz bir yerə, yəni suyun mənbəyinə, Menilmontan təpəsinin dibindəki çeşməyə çatacaqdır. Baş kanal yan kanalla bilavasitə əlaqədar deyil; Popenkur məhəlləsindən başlayaraq Parisin çirkab suları bu yan kanala tökülür, yan kanal

özü isə qədim Luyve adasından bir az yuxarıda Amlo borusu vasi-təsilə Senaya tökülür. Kollektor, kanala əlavə edilən bu yan kanal Menilmontan küçəsi altında daş sədd ilə baş kanaldan ayrılır. Jan Valjan qalereya ilə başyuxarı getsəydi, bir çox çətinliklərdən sonra yorulub əldən düşərək, ölümcül halda zülmət içində sal divarla qarşılaşacaqdı. Bu isə onun sonu olacaqdı.

Bundan yaxşı vəziyyətə düşsəydi, yəni bir az geri dönərək, Ehtiraslar küçəsi tunelinə girsəydi, Buşra yol ayrıcı altında yeraltı dağın-tılar qarşısında dayanmasaydı, Sen-Lui koridoru ilə qabağa get-səydi, sonra Sen-Jil keçidi ilə sola dönsəydi, sonra da sağa dönsəy-di və Sen-Sebastyan qalereyasından keçsəydi, Bastiliya altında olan və F hərfini xatırladan kanallar şəbəkəsi içərisində azmasaydı, gəlib Amlo kanalına çatardı, oradan da Bastiliya altında, Cəbbəxana yanın-da Sena çayına çıxardı. Lakin belə bir yolu gəlmək üçün mütləq Paris kloakasının ulduzşəkilli nəhəng quruluşunu, onun bütün qol-budağını, girinti-çıxıntısını yaxşı bilmək lazımdı. Jan Valjan isə, təkrar edirik, bu dəhşətli yollar şəbəkəsinə qətiyyənlə bələd deyildi; ondan soruşsaydılar ki, sən hardasan, o, belə cavab verərdi: “Mən zülmətin qəlbindəyəm”.

Daxili duyğu onu aldatmadı. Aşağı enmək, doğrudan da, qurtuluş imkanı deməkdi.

Onun sağ tərəfində, Lafit və Sen-Jorj küçələri altında əyri çay-naq kimi bir-birindən ayrılan iki koridor, bir də Şose d’Anten altın-da haçalanan uzun kanal qalmışdı.

Jan Valjan balaca bir yan kanaldan keçərək dincəlmək üçün dayandı; bu kanal yəqin Madlen küçəsi altındakı şaxələrdən biri idi. O, yaman yorulmuşdu. Geniş bir nəfəsləkdən içəri işıq düşürdü, bu nəfəslək yəqin Anju küçəsinin nəzarət quyusu idi. Jan Valjan üsul-luca və mehribanlıqla Mariusu divarın çıxıntısına qoydu, sanki, bu, onun yaralı qardaşı idi. Nəfəsləkdən Mariusun qanlı üzünə düşmüş solğun işıq onun sifətini qəbrə qoyulmuş meyit sifətinə oxşadırdı. Gözləri yumulu idi, qana bulaşmış saç çəngə-çəngə gicgahlarına yapışmışdı, cansız qolları qamçı kimi sallanırdı, gicgahında qan quruyub qalmışdı; qalstukunun ilgək vurulan yerində laxtalanmış qan görünürdü, köynəyinin qırçınları açıq yarasına yapışmışdı, mahud sürtükü bədənindəki təzə yaralara toxunurdu. Jan Valjan barmaq-larının ucu ilə yavaşca onun yaxasını açdı, əlini sinəsinə qoydu;

ürəyi hələ döyünürdü. O, öz köynəyini parçaladı, Mariusun yarasını bacardığı qədər yaxşı bağladı, bununla da axan qanı kəsdi: sonra ala-qaranlıqda, huşunu itirmiş, sanki, nəfəsi kəsilmiş Mariusun üzərinə əyildi, hədsiz bir nifrətlə ona baxdı.

O, Mariusun yarasını bağlarkən onun ciblərindən iki şey tapmışdı: dünəndən bəri yaddan çıxmış bir parça çörək, bir də qeyd dəftərçəsi. Jan Valjan çörəyi yedi, sonra dəftərçəni açdı. Dəftərçənin ilk səhifəsində Marius öz əli ilə üç sətir söz yazmışdı, bu sözlər oxucunun yadındadır:

“Mənim adım Marius Ponmersidir. Xahiş edirəm, mənim meyi-timi mənim babama – cənab Jilnormana çatdırın, Ehtiraslar küçəsi, № 6, Maredə”.

Jan Valjan nəfəslərdən düşən işıqda bu üç sətir yazını oxudu, fikrini toplayaraq: “Ehtiraslar küçəsi, № 6, cənab Jilnorman” sözlərini astadan təkrar edə-edə bir anlığa donub qaldı. Sonra qeyd dəftərçəsini yenə də Mariusun cibinə qoydu. Çörəyi yeyəndən sonra qüvvətə gəldi, yenə Mariusu dalına aldı, onun başını üsulluca sağ çiyinə qoydu, çirkab kanalı ilə üzüəsağı getməyə başladı.

Baş kanal Menilmontan çayı axan dərənin altında yerləşir, özünün də, təxminən, iki mil uzunluğu vardır. Kanalın xeyli hissəsinin dibinə daş döşənmişdir.

İndi bizim əlimizdə elə bir məşəl vardır ki, bununla biz oxucuların yeraltı səyahətini işıqlandıra bilirik. Jan Valjanın isə belə bir məşəli yox idi – o, küçələrin adını bilmirdi. Heç bir şey ona şəhərin hansı rayonundan keçdiyini və ya nə qədər yol getdiyini göstərmirdi. Ancaq yolda arabitir rast gəldiyi işıq ləkələrinə əsasən, küçələrə daha gün işığı düşmədiyini, axşam olduğunu təyin edə bilirdi; işıq ləkələri getdikcə solğunlaşırdı; əvvəllər onun başı üstündə ara vermədən çarx səsləri eşidilirdi, bu səslər də get-gedə azaldı, axırda lap kəsilən kimi oldu; Jan Valjan bundan belə nəticə çıxartdı ki, o, mərkəzi məhəllələr dairəsindən çıxmışdır, bayır bulvarları yanındakı boş sahəyə və kənarda olan çay sahili küçələrinə yaxınlaşır. Ev və küçə az olan yerdə kloakada da nəfəslilik azdır. Jan Valjanın ətrafında qaranlıq artırdı. Bu qaranlıq ona qabağa getməyə mane olmurdu: o, əlləri ilə yan-yörəsini yoxlaya-yoxlaya irəliləyirdi.

Bu zülmət birdən daha dəhşətli oldu.

*Beşinci fəsil***QUM QADIN KİMİ HİYLƏGƏRDİR:
O, NƏ QƏDƏR CƏZB EDİRSƏ,
BİR O QƏDƏR DƏ
TƏHLÜKƏLİDİR**

Jan Valjan suya girdiyini, ayaqları altında daha sal daş deyil, lil olduğunu hiss etdi.

Bretan, ya Şotlandiya sahillərində bəzən elə olur ki, su geri çəkildə bir yolçu, ya balıqçı sahildən qumun üstü ilə xeyli qabağa gedir və bir neçə dəqiqədən bəri bir az çətin yeridiyini qəfildən hiss edir. Yer onun ayağı altında, sanki, qatrana çevrilir, ayağı yerə yapışır; bu artıq qum deyil, yapışqandır. Qum, elə bil ki, qurudur, lakin hər addımdan sonra, ayağını yerdən götürən kimi ləpəri su ilə dolur. Göz heç bir dəyişiklik görmür: sahilin ucu-bucağı yoxdur, o dümdüzdür, onun yeknəsəq görünüşü var, qum hər yerdə eyni cür nəzərə çarpır, heç bir şey bərk yeri boş yerdən fərqləndirmir, su bir-ləri yenə də yolçunun ayağı altında atılıb-düşür. Qumun üstü ilə gedən adam yoluna davam edir, sahilə yaxın olmağa çalışır. O heç də narahat deyil. Niyə də narahat olsun? Ancaq ona elə gəlir ki, ayağını atdıqca yerışı nədənsə ağırlaşır. Birdən o, batdığını hiss edir. O, iki-üç düym batmışdır. Yəqin ki, yolunu azmışdır, dayanır, istiqamətini təyin etmək istəyir. Ayağına baxır. Ayağı görünmür. Qum ayağını örtmüşdür. Ayaqlarını qumdan çıxarır, qayıtmaq istəyir, geri dönür, lakin quma daha çox batır. Qum onun topuğuna qalxır. O dartınıb özünü sola atır – qum baldırına çıxır. Yenə də dartınaraq özünü sağa atır – qum dizinə çatır. Bu zaman o, dəhşət içində başa düşür ki, boş qum sahəsinə düşmüşdür, onun ayaqları altında elə qorxunc təhlükə vardır ki, burada balıq üzə bilmədiyi kimi, insan da gəzə bilməz. Onun dalında yükü varsa, yükünü yerə atır – fəlakətə uğrayan gəmi yükədən azad olur. Lakin daha gecdir: qum dizindən yuxarı qalxmışdır.

Köməyə adam çağırır, şapkasını ya yaylığını başı üstündə yel-ləyir, lakin qum onu daha artıq özünə çəkir. Sahildə heç kəs yoxsa, yaşayış yeri uzaqdırsa, bu qum sahəsi nəhs bir ad çıxarmışsa, oraya

yaxın yerdə bir qəhrəman tapılmazsa, onda adamın işi bitmiş olur: qum onu udur. O, yavaş-yavaş ölür; bu dəhşətli ölümdən can qurtarmaq olmur, bu, amansız bir ölümdür, bunun nə vaxtını uzatmaq, nə də onu sürətləndirmək mümkündür; bu ölüm saatlarla davam edir; o, sanki, heç qurtarmayacaq. Siz sağlamsınız, sərbəstsiniz, sizdə tükənməz bir qüvvə var, ölüm sizi bu vəziyyətdə yaxalayır, ayaqlarınızı qamarlayır, siz çığırdıqca, dartındıqca o, sizə daha artıq əzab vermək istəyir. Bu ölüm adamı yavaş-yavaş yerin içinə çəkir, onu üfüqlərə, ağaclara, yaşıl çöllərə, dərədəki daxmalardan qalxan tüstüyə, dənizdə üzən gəmilərin yelkəsinə, hər tərəfdə uçuşan, nəğmə oxuyan quşlara, günəşə, göylərə könlü istədiyi qədər tamaşa etməyə vaxt verir. Boş qumsallıq mədd ilə çevrilən, canlı ov üçün yerin təkindən qalxan qəbirdir. Hər an amansız bir qəbirqazandır. Bu bədbəxt adam istəyir ki, otursun, uzansın, sürünsün, lakin onun hər hərəkəti onu daha dərinə quylayır; o dikəlik, lakin daha artıq dərinə gedir; o batdığını duyur, çığıır, yalvarır, göyləri köməyə çağırır, dərd içində boğulur, ümidini itirir. Budur, qum onun qurşağına çatmış, ancaq döşü ilə başı bayırda qalmışdır. O, qollarını açır, dəhşətli fəryad qoparır, dirnaqlarını quma batırır, bu boş qumu qamarlayıb özünü saxlamaq istəyir, hönkür-hönkür, dərddli-dərddli ağlayır, qum daha da yuxarı qalxır. Qum gəlib çiyinə, çənəsinə çatır, indi onun ancaq üzü görünür. Ağız hələ çığıır – qum ağızına dolur; səsi kəsilir. Gözləri hələ baxır – qum gözlərini örtür: ətrafa zülmət çökür. Alnı da yavaş-yavaş yox olur, ancaq saçını külək qum üstündə tər-pədir, əli qumun səthini dələrək əsəbi halda titrəyir, sıxılır, yox olur. Nə məşum ölüm!

Bəzən atlı atı ilə bərabər, bəzən arabaçı arabası ilə bərabər quma batır; qum hər şeyi udur. Qumda batmaq heç də dənizdə batmaq deyil. Burada adam torpağa batır. İçərisinə okean hopmuş torpaq tələ olur. O, bizim qarşımızda bir düzənlik kimi uzanıb gedir, ayağımızın altında dalğa kimi yarıılır. Belə hiyləgərlik girdaba xas olan bir haldır.

Bəzi dəniz sahillərində həmişə belə məşum hadisələr baş verir, lakin otuz il bundan əvvəl belə bir hadisə Paris kloakasında baş verdi.

1883-cü ilə kimi Parisin yeraltı çirkab kanallarında heç gözlənilmədiyi halda tez-tez uçqunlar olurdu; lakin 1883-cü ildən sonra bu kanallarda mühüm təkmilləşdirmə işi aparıldı.

Bəzi yerdə, xüsusilə boş süxurlarda torpağa su sızır; onda kanalın dibi, qədimdəki kimi daş döşənmiş olsa da, yeni qalereyalardakı kimi əhəng məhlulu ilə betonlaşdırılsa da, dayaq nöqtəsini itirir, çökməyə başlayırdı. Belə çöküntü çatlaq, çatlaq isə uçqun əmələ gətirir. Bu uçqun kanalın xeyli hissəsində baş verir. Palçıq girdabının üstünü açan bu yarğana mütəxəssislər çöküntü, palçığa isə bataq deyirdilər. Bataq nədir? Bataq – heç gözlənilmədiyi halda yerin altında meydana gələn dəniz sahilinin boş qumsallığıdır; bu, Sen-Mişel dağının kloakaya keçən qumsal süxurudur. Lehmələnmiş süxur, elə bil, əridilmiş torpaqdır; lehmənin bütün hissəcikləri müəyyən bir ölçüdədir; o daha nə torpaqdır, nə sudur. Bu lehməlik bəzən çox dərin olur. Ona rast gəlməkdən təhlükəli şey yoxdur. Lehmədə su çoxsa, adam dərhal ölür – suda boğulur, torpaq çoxsa, adam yavaş-yavaş ölür – torpaq onu öz içinə çəkir.

Belə bir ölümü təsəvvür edirsinizmi? Bu ölüm dəniz sahilində belə dəhşətlidirsə, kloakada gör necə olar! Burada təmiz havanı, parlaq işığı, aydın günü, buludsuz üfüqləri, dalğalar uğultusunu, bərəkət yağışları tökən azad buludları, uzaqda ağaran qayıqları, son dəqiqəyə kimi sönməyən ümidi, təsadüfən bir adamın gəlməsini, xilas olmaq ümidini dərin sükut, qatı zülmət, qaranlıq tağlar, hazır qəbir, girdab içində, daş tavan altında ölüm əvəz edir! Burada adam hava yoxluğundan üfunətli çirkab içində yavaş-yavaş ölür, burada, bu daş çalada, murdar lehmə içində tənəffüsəlik öz çaynaqlarını açaraq adamı boğazlayır; burada adam üfunət içində xırıldaya-xırıldaya can verir; burada qumu lehmə, küləyi kükürlü hidrogen, okeanı nəcis çirkabı əvəz edir! Siz köməyə adam çağırırsınız, dişlərinizi birbirinə sıxırsınız, qovrulursunuz, çapalayırırsınız, məhv olursunuz, amma sizin başınızın üstündə böyük bir şəhər gur-gur guruldayır, sizdən heç kəsin xəbəri yoxdur!

Bu cür ölmək son dərəcə dəhşətlidir! Ölüm bəzən qorxunc bir əzəmətlə öz amansızlığına bəraət qazandırır. Tonqalda, ya gəmi qəzaya uğrarkən qəhrəmanlıq göstərmək olar; adam alov içində, həm də dəniz köpükləri arasında ləyaqətini mühafizə edə bilər; belə ölüm insanı yüksəldir. Lakin burada elə şey yoxdur. Buradakı ölüm murdar ölümdür. Burada can tapşırmaq insanı alçaldır. Hətta can verərkən görünən, ötüb-keçən xəyallar da nifrət oyadır. Çirkab rüsvayçılığın sinonimidir. Burada hər şey əhəmiyyətsizdir, iyrəncdir,

nifrətə layıqdır. Klarens kimi Malvaziya şərabı çəlləyində batmaq abırılı şeydir, lakin d'Eskublo kimi çirkab quyusunda boğulmaq dəhşətlidir. Orada çapalamaq rəzalətdir; Ora elə qaranlıqdır ki, onu cəhənnəm hesab etmək olar, ölən adam sonra bir xəyalını, ya bir qurbağamı olacağını bilmir.

Qəbir hər yerdə zülmətdir, lakin burada rəzalətdir.

Torpağın vəziyyətindən asılı olaraq bataqlığın dərinliyi dəyişdiyi kimi, uzunluğu və sıxlığı da dəyişirdi. Bəzən uçqunun dərinliyi üç-dörd fut, bəzən səkkiz, ya doqquz fut olurdu, bəzən də onun heç dibinə çatmaq mümkün deyildi. Lil bəzi yerdə bərk, bəzi yerdə boş olurdu. Adam Lünyer bataqlığında bütün günü bata bilərdi, lakin Felipo lıqqasında beşcə dəqiqədə məhv olardı. Adam bataqlığın kəşifliyindən asılı olaraq gec, ya tez bata bilir. Böyük adam batan yerdə uşaq batmaya bilər. Xilas olmağın birinci şərti budur ki, adam gərək üstündəki yükü özündən rədd eləsin: alət qoyulmuş torbanı, ya səbəti, ya əhəng qabını yerə atsın; fəhlə kloakada hiss edəndə ki, torpaq ayağı altında çökməyə başlayır – o, belə edir.

Müxtəlif səbəblər, yəni süxurun boşluğunun tədqiqi mümkün olmayan bir dərinlikdə torpağın təsadüfən çökməsi, şiddətli yay yağışı, qışda ara vermədən yağan qar, payızın çiskin yağışı uçqunun baş verməsinə səbəb olurdu. Bəzən mergel, ya qumsal torpaq üstündə tikilən evlərin ağırlığı altında yeraltı qalereyaların tağı yatırdı, əyilirdi, bəzən də davam gətirməyərək çatlayırdı, bünövrəsi parçalanırdı. Yüz il bundan əvvəl Panteon binası bu qayda ilə çökərək Sent-Jenevyev təpəsindəki yeraltı qalereyanın bir hissəsini uçurmuşdu. Evlərin ağırlığı altında kloakada baş verən uçqunlar bəzən yerin üstündə özünü büruzə verirdi: yola döşənən qənbər daşları mişar daşı kimi bir-birindən aralanırdı; qalereyada tağ nə qədər çatlamışsa, bu daşlar da bir o qədər aralanmış olurdu; onda qalereyanın zədələndiyi bilinir, təcili surətdə tədbir görülürdü. Bəzən də elə olurdu ki, qalereyanın zədələnməsi yerin üstündə heç bir dəyişiklik əmələ gətirmirdi. Vay onda kloaka fəhlələrinin halına! Onlar xəbərdarlıq edilmədən uçmuş kanala endikdə çox asanlıqla məhv olurdular. Bu qayda ilə tələf olmuş bir çox fəhlənin adı qədim siyahıda göstərilir. Onların içərisində Pəhriz küçəsi altındakı uçqunda batan Blez Putren adlı bir nəfərin də adı qeyd edilmişdir. Blez Putren, İnnosan Sümük anbarı deyilən qəbiristanda qəbir qazan Nikola Putrenin

qardaşı imiş: Nikola Putren 1785-ci ilə kimi, yəni bu qəbiristanlıq ləğv edilənə kimi orada işləmişdir.

Bu siyahıya yuxarıda adını çəkdiyimiz gözəl bir gəncin, vikont d'Eskublonun da adı düşmüşdür; d'Eskublo gecə əmisi qızı hersoqinya de Surdinin evində imiş, gəlib onu orada görürlər; o, hersoqun əlindən xilas olmaq üçün qaçıb Botrelyi kanalında gizlənir, orada da uçqunda batır. Onun ölümünü xanım de Surdiyə xəbər verəndə, o, duz dolu balaca şüşəni tələb edir, bu duzu o qədər iyləyir ki, göz yaşı tökməyi yadından çıxarır. Heç bir sevgi bu vəziyyətə tab gətirə bilməz, kloaka onu söndürər. Gero Leandrın meyitini yumaqdan imtina edər, Fisba Piramı görəndə burnunu tutaraq deyər: “Nə pis iy gəlir!”

Altıncı fəsil

UÇQUN

Jan Valjanın qarşısındakı uçqun idi.

O zamanlar Yelisey çölündə yeraltı süxurlarda belə uçqunlar tez-tez olardı; burada torpaq hidravlik işlər üçün yaramır, yeraltı qurğular üçün lazımı möhkəmliyə malik deyil. Bu süxur, hətta Sen-Jorj məhəlləsinin boş qumsallığından, Əzabkeşlər məhəlləsinin qazılı gil təbəqələrindən də boşdur; Ancaq beton bünövrələr vasitəsilə Sen Jorj məhəlləsi qumsallığının öhdəsindən gələ bilmişlər; Əzabkeşlər məhəlləsi altındakı gil təbəqələri o qədər boşdur ki, bu küçənin yeraltı qalereyasına çuqun borular qoymuşlar. 1836-cı ildə, indi Jan Valjanın endiyi Sent-Onore civarı altındakı qədim daş kanalı söküb yenidən quranda Yelisey çölünün Senaya qədər olan əsas yeraltı torpağı, bu boş qumsallıq elə ciddi çətinlik törətdi ki, iş altı ay uzandı; işin uzanması Sahil küçəsi əhalisini, xüsusilə villa və gözəl kareta sahiblərini yaman dilxor elədi. Torpaq işləri orada həm çətin, həm də təhlükəli idi. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, o il ara vermədən dörd ay yarım yağış yağmışdı, Sena üç dəfə sahildən çıxmışdı.

Jan Valjanın kanalda rast gəldiyi uçqun dünənki leysan yağışı nəticəsində əmələ gəlmişdi. Daş döşəmə, qumsal torpaq üstündə yaxşı möhkəmlənmədiyindən aşağı çökmüş, oraya çoxlu yağış suyu

yığılmışdı. Su döşəmənin altına sızmışdı, çöküntü də bunun nəticəsində baş vermişdi. Əyilmiş bünövrə çuxura enmişdi. Buranı elə zülmət bürümüşdü ki, göz-gözü görmürdü. Bura zülmət mağarasında çirkab girdabı idi.

Jan Valjan hiss etdi ki, daş döşəmə onun ayaqları altından qaçır. Ayağını çuxura qoydu. Çuxurun yuxarısı su, altı lehmə idi. Hər necə olsa, o, buradan keçməlidir. Geri qayıtmağın mənası yox idi. Marius, elə bil, can üstündə idi; o özü də əldən düşmüşdü. Bir də axı qayıtsa da, hara gedəcəkdi? Jan Valjan irəli getdi. Həm də çuxur əvvəl ona dərin görünmədi. Lakin irəli getdikcə çuxur dərinləşirdi. Çox çəkmədi, palçıq onun baldırına, su dizinə qalxdı. O, Mariusu əlləri ilə mümkün qədər sudan yuxarı qaldırıb irəliləyirdi. İndi lil onun dizinə, su qurşağına qalxmışdı. O daha geri dönə bilmirdi. O get-gedə lile batırdı. Lil, görünür, iki adamı deyil, ancaq bir adamı öz üzərində saxlaya bilirdi. Mariusla Jan Valjan, ancaq ayrılıqda buradan çıxardılar. Lakin Jan Valjan qabağa gedir, can verən, ya bəlkə də – kim bilir! – ölmüş bir adamı çiyində aparırdı.

Su onun qoltuğuna çıxmışdı; o, hiss edirdi ki, batır: ayaqlarını bu dərin bataqlıqda güclə tərpedirdi. Qalın palçıq təbəqəsi onun üçün həm dayanacaq nöqtəsi idi, həm onun yeriməsinə mane olurdu. O, yenə də Mariusu yuxarı qaldırır, var qüvvəsini toplayaraq irəliləyirdi; irəlilədikcə daha artıq suya batırdı. Sudan bayırda onun ancaq başı, bir də Mariusu tutduğu əlləri qalmışdı. Nuh tufanı təsvir edilən qədim bir rəsmdə bir ana şəkli çəkilmişdir, o da bu cür öz uşağını başı üstündə qaldırmışdır.

Jan Valjan daha artıq dərinə getdi, başını geri atdı ki, su ağzına dolmasın; onun üzünü bu qaranlıqda görənlərsəydi, onu zülmət içində üzən bir maska zənn edərdi. Jan Valjan Mariusun əyilən başını, göyərmiş üzünü güclə seçə bilirdi. O, bir daha var qüvvəsini toplayaraq axırıncı dəfə bir addım da atdı: qəfildən ayağı bərk bir şeye toxundu, o, özünə istinad nöqtəsi tapa bildi. Bu, bir an da gec olsaydı, onun işi bitirdi.

Jan Valjan dikəldi, qəribə bir çılğınlıq içində irəli atıldı, o, istinad nöqtəsi üstündə, sanki, donub qaldı. Bu, ona, həyata doğru aparılan pilləkənin ilk pilləsi kimi göründü.

Bu son dəqiqədə bataqlıq içində onun tapdığı istinad nöqtəsi, heç demə, suyun altında daş döşəmənin başlanğıcı imiş; döşəmə

uçmayıbmış, suyun altında bütünlüklə çökərək, taxta kimi əyilibmiş. Yaxşı daş döşəmə belə hallarda əylsə də, möhkəm durur. Çirkab kanalı döşəməsinin yarıya qədər su basmış olan, lakin möhkəm duran bu hissəsi pilləkən kimi bir şeydi, adam bu pilləkənə qədəm qoyanda ölümdən xilas olurdu. Jan Valjan döşəmənin səthi ilə yuxarı qalxaraq çöküntünün o biri başına çatdı.

Sudan çıxanda ayağı daşa toxundu o, dizləri üstə yığıldı. Bunu o lap yerində hesab edərək ayağa qalxmadı, bu əziyyətdə dinməz-söyləməz, bütün qəlbilə Allaha təşəkkür etdi.

Sonra dalına alıb apardığı yaralının ağırlığı altında əyilə-əyilə, bütün bədəni əsə-əsə, üfunətdən boğula-boğula, soyuqdan dona-dona ayağa qalxdı, çirkab onun üstündən süzülüb tökülürdü, lakin onun qəlbi izahı mümkün olmayan bir işıqla dolu idi.

Yeddinci fəsil

BƏZƏN SAHİLƏ YAN ALMAQ ÜMİDİNDƏ İKƏN QƏZAYA UĞRAYIRLAR

O, yenə öz yoluna davam etdi.

Çuxurda o, həyatdan məhrum olmasa da, sanki, bütün qüvvəsindən məhrum olmuşdu. Son dəqiqələrin gərginliyi onu lap əldən salmışdı. O, elə yorulmuşdu ki, hər üç-dörd addımdan bir dayanıb dincəlir, divara söykənirdi. Mariusu daha yaxşı dalına almaq üçün bir də divarın çıxıntısında oturanda elə hiss etdi ki, daha yerindən qalxmayacaq, elə orada qalacaqdır. Lakin onun qüvvəsi tükənsə də, iradəsi qırılmamışdı. O, ayağa qalxdı.

Başını qaldırmadan, nəfəsini dərmədən, az qala, lap yüyürə-yüyürə yüz addıma qədər yol getdi və birdən divara toxundu. O, çirkab kanalının yana dönən yerinə çatmışdı; başını aşağı salaraq getdiyindən, kanalın tinini görməmişdi. Başını qaldırdı, birdən kanalın sonunda, çox-çox uzaqda işıq gördü. Işıq bu dəfə qorxulu işığa oxşamırdı, aydın, xoş bir işıqdı. Orada gündüz idi.

Jan Valjan irəlində azadlıq qapısını görürdü.

Günahkar bir adamın ruhu cəhənnəm atəşi içində birdən qurtuluş yolu görsəydi, o da Jan Valjanın duyduğunu duyardı; o ruh yan-

miş, şikəst olmuş qanadları ilə dəlicəsinə bir çılğınliqla işıq saçan xoşbəxtlik qapısına cumardı. Jan Valjan indi daha yorğunluq hiss etmirdi, Mariusun ağırlığını duymurdu, onun polad əzələləri yenə də gərginləşmişdi. O, indi getmirdi, yüyürürdü. İşıq gələn yer get-gedə daha aydın görünürdü. Bu, qalereyanın tədriclə alçalan tavanında, aşağıda yarım dairəvi bir tağ idi, həm də tavan alçaldıqca darlaşan qalereyadan dar idi. Tunelin sonu qifin içini xatırladırdı, islah evinin həyət qapısı kimi dar və yöndəmsizdi və kloakaya deyil, həbsxanaya yarar bir qapı idi. Sonralar bu uyğunsuzluğu düzəltdilər.

Jan Valjan qapıya yaxınlaşdı.

Orada da dayandı.

Bu, doğrudan da, qapı idi, ancaq buradan çıxmaq olmazdı.

Tağ yoğun dəmir barmaqlıqla hasarlanmışdı; görünür, barmaqlıq paslanmış hənçəmlər üstündə çox nadir hallarda hərlənirdi; o, daş məhəccərə kip dayanmışdı, həm də onun pasdan qızarmış, iri kərpicə oxşayan yekə bir kilidi vardı. Kilidin açar yeri, dəmir şüşəbəndə girmiş iri dili görünürdü. Açarı onun içində, yəqin, iki dəfə burmuşdular. Bu, o zaman qoca Parisin xəsislik etməyərək hazırladığı həbsxana kilidinə oxşayırdı.

Barmaqlığın o üzündə təmiz hava vardı, çay vardı, gün işığı vardı, çayın qırağı ilə uzanıb gedən ensiz torpaq vardı, Paris deyilən girdabın sahil küçələri vardı, geniş üfüq vardı, azadlıq vardı; çay qırağındakı torpaq çox da ensiz deyildi, oradan keçib getmək mümkün idi; Paris girdabında da gizlənmək çox asan idi. Sağ tərəfdə, çay aşağı İyen körpüsü, sol tərəfdə, çay yuxarı Əlillər körpüsü görünürdü; bu körpü çox əlverişli yerdə: hava qaralana kimi orada gözləmək, sonra da gözə görünmədən əkilmək olardı. Bura Parisin ən az adam olan yeri, Böyük daşın qarşı tərəfindəki sahil küçəsi idi. Milçəklər barmaqlığın dəmir çubuqları arasından həm içəri, həm də bayıra uçurdu.

Yəqin ki, axşam saat doqquzun yarısı olardı. Qaş qaralırdı.

Jan Valjan Mariusu divarın dibinə, daş döşəmənin quru yerinə qoydu; sonra barmaqlığa yaxınlaşdı, hər iki əli ilə dəmir çubuqlardan bərk-bərk tutub, qapını bərk itələdi; bu sarsıdıcı təkənin heç bir nəticəsi olmadı. Barmaqlıq heç tərpənmədi də. Jan Valjan dəmir çubuqları bir-bir dartdı: o istəyirdi ki, çubuqlardan möhkəm olmayanı dartıb qopartsın, onunla, bir ling kimi, ya qapını qaldırsın, ya

da kilidi sındırsın. Çubuqlardan heç biri qopmadı. Pələngin də dişləri öz çəpərisində belə möhkəm olmazdı! Nə ling vardı, nə ağır bir şey. Bu rəddedilməz bir maneə idi. Qapını açmaq mümkün deyildi.

Ölüm onları buradamı gözləyirdi? Nə etməli? İndi necə olsun? Geri qayıtmağa, bir dəfə gedilmiş bu dəhşətli yolu bir də getməyə onun gücü yox idi. Bir də ki o lilli-lehməli çaladan yenə necə keçərdi? Onun bayaq oradan keçməsi bir möcüzə idi. Bu çaladan başqa, orada polis keşikçiləri də vardı – əlbəttə, ikinci dəfə onların gözündən yayınmaq mümkün olmayacaqdı!

Bir də axı hara getməli idi. Hansı istiqaməti seçməli idi? Üzüaşağı getməklə heç də məqsədə çatmaq olmazdı. Başqa bir nicat yolu tapılsa, o da daşla hörülmüş, ya da barmaqlıqla hasarlanmış olacaq! Görünür, bütün yeraltı kanalların sonu belə bağlanır. Jan Valjanın kloakaya endiyi barmaqlıq, görünür, sınıqmış, bu, təsadüfi bir şeydi. Kloakanın başqa deşikləri, yəqin ki, bağlı idi. Onlar zindana düşmək üçün xilas olmuşdular.

Bu daha axır idi. Jan Valjanın gördüyü bütün işlər faydasız oldu. Güc bitmiş, ümidlər sönmüşdü.

Onlar ölümün ucu-bucağı görünməyən qara toruna ilişib qalmışdılar; Jan Valjan zülmət içində dəhşətli, nəhəng bir hörümçəyin qara toru titrədə-titrədə onlara sarı gəldiyini hiss edirdi.

O, dalını barmaqlığa tərəf çevirərək Mariusun yanında, yerə döşənmiş sal daşların üstünə çökdü, daha doğrusu, yıxıldı. Onun başı dizləri üstə əyildi. Qurtuluş yolu yox idi, bu, ümitsizlik camının son damlası idi.

Bu ağır müsibət içində o nə düşünürdü? O nə özünü, nə də Mariusu düşünürdü. O, ancaq Kozettanı düşünürdü.

Səkkizinci fəsil

CIRILMIŞ SÜRTÜKÜN BİR PARÇASI

Birdən kiminsə əli onun çiyinə toxundu, onu ağır düşüncələrdən ayırdı, sonra da kim isə pıçıltı ilə dedi:

– Qənimət yarılığına!

Bu nədir? Burada kim isə var. Ümitsizlik kimi heç bir şey sayıqlamanı xatırlatmır. Jan Valjana elə gəldi ki, sayıqlayır. O, ayaq səsi eşitməmişdi. Bu, mümkün olan şeydimi? Jan Valjan başını qaldırdı.

Onun qabağında bir adam durmuşdu.

O bluz geymişdi, ayaqları yalındı, ayaqqabısını sol əlində tutmuşdu; görünür, ayaqqabısını çıxartmışdı ki, Jan Valjana səssizcə yaxınlaşsın.

Bu, nə qədər gözlənilməz bir təsadüf olsa da, Jan Valjan bir an da tərəddüd etmədi: dərhal adamı tanıdı. Bu, Tenardye idi.

Jan Valjan təhlükəyə öyrəşmişdi, qəfil hücumu tez dəf etməyi bacarırdı; hətta birdən üstünü alsalar da, o, özünü itirmirdi. Bir də ki onun vəziyyəti indiki halından pis ola bilməzdi: son dərəcəyə çatmış ümitsizliyi heç bir şeylə dərinləşdirmək olmaz, Tenardye özü də bu zülməti qatılaşıra bilməzdi.

Onlar bir anlığa susdular.

Tenardye sağ əlini gözünün üstünə qoyaraq qaşlarını düyünlədi, başqasını tanımaq istəyən bir adam kimi dodaqlarını azca büzərək, gözlərini qıyıb diqqətlə Jan Valjana baxdı. Lakin tanıya bilmədi. Yuxarıda dediyimiz kimi, Jan Valjan dalı işığa sarı oturmuşdu, həm də onun üz-gözü, əyin-başı qana, çirkaba elə bulaşmışdı ki, o, elə sifətə düşmüşdü ki, onu heç gün işığında da tanımaq olmazdı. Lakin Tenardyenin üstünə qabaqdan, barmaqlıq tərəfdən mağaranın ağımtıl işığı düşmüşdü; işıq solğun olsa da, aydın işıqdı, Tenardye, çeynənmiş, lakin tutarlı bir ifadəyə görə, dərhal gözə çarpırdı. Onların tutduğu mövqe başqa-başqa idi: müxtəlif vəziyyətdə duran bu iki adam arasındakı bu sirli dueldə Jan Valjanın mövqeyi bir az yaxşı idi. Jan Valjan duelə örtülü üzlə, Tenardye maskasız çıxmışdı.

Jan Valjan o saat başa düşdü ki, Tenardye onu tanımadı.

Onlar bu sönük işıqda bir neçə an diqqətlə bir-birlərinə baxdılar, sanki, bir-birlərini ölçüb-biçirdilər.

İlk danışan Tenardye oldu:

– Sən buradan necə çıxmaq fikrindəsən?

Jan Valjan cavab vermədi.

Tenardye sözünə davam etdi:

– Karastı burada əl verməz. Amma sən gərək buradan çıxasan.

Jan Valjan dedi:

– Doğrudur, – dedi.

– Belə olanda, qənimət yarılığına.
 – Sən nə demək istəyirsən?
 – Sən adam öldürmüşsən. Bu, sənin öz işindir. Amma açar mənə-dədir.

Tenardye barmağı ilə Mariusu göstərdi.

Sonra sözüünə davam edərək dedi:

– Mən səni tanımıram, amma sənə kömək eləmək istəyirəm. Görürəm ki, öz adamımızsan.

Jan Valjan məsələni başa düşdü: Tenardye onu qatil hesab edirdi.

Tenardye sözüünə davam etdi:

– Qulaq as, dost. Sən ki bu oğlanın işini bitirmisən, yəqin, onun ciblərini də əlləşdirmisən. Bunun yarısı mənə çatır. Mənim payımı ver, mən də qapını açım.

Yırtıq bluzusunun cibindən iri bir açarı yarıya qədər çıxarıb əlavə etdi:

– Azadlıq açarının necə açar olduğunu görmək istəyirsən? Bax, tamaşa elə!

Jan Valjan elə “heyrətlənmişdi” ki – qoy qoca Kornelin bu sözündən biz də istifadə edək! – öz gözüünə inanmırdı. Yoxsa, tanrı özü belə murdar bir simada onun yanına gəlmişdi, ya gözəl bir mələk Tenardye sifətində yer altından çıxmışdı?

Tenardye əlini qoynuna soxdu, iri alt cibindən bir kəndir çıxarıb Jan Valjana uzatdı:

– Al, üstəlik sənə kəndir də verirəm.

– Kəndir mənim nəyimə gərəkdir?

– Sənə bir daş da lazımdır, daşı özün bayırda taparsan. Orada bir yığın çınqıl var.

– Daş mənim nəyimə gərəkdir?

– Sən nə sarsaqsan! Sən gərək bu cəmdəyi çaya atasan, buna görə sənə kəndir də lazımdır, daş da. Yoxsa cəmdək qalxıb suyun üzünə çıxar.

Jan Valjan kəndiri aldı. Bəzən insan qeyri-şüuri olaraq hər şeyə razı olur.

Tenardye çirtiq çaldı, sanki, onun ağılına qəribə bir şey gəlmişdi:

– De görüm, dost, sən o lehmədən necə çıxıb bildin? Mən buna cürət eləməzdim... Püf, demək olmaz ki, səndən yaxşı iy gəlir.

Bir az susduqdan sonra əlavə etdi:

– Mən sənə sual verirəm, sən də yaxşı ələyirsən ki, cavab vermirsən. Müstəntiqin sorğu-sualına hazırlaşsən? Bu çox murdar şeydir! Əlbəttə, heç danışmasan, onda artıq söz söyləmək qorxusu da olmaz. Amma hərçənd mən sənə üzünü görmürəm, adını da bilmirəm, sən nahaq elə fikirləşirsən ki, guya, mən sənə kim olduğumu, nə eləmək istədiyini bilmirəm! Beləsinə çox görmüşəm. Sən bu cavan oğlanı bir balaca vurub əzmisən, indi onu əkmək istəyirsən. Sənə çay lazımdır ki, işi suda itirib-batırasan. Yaxşı da, mən sənə bu kələkdən qurtulmaqda kömək edərdim. Bəd ayaqda yaxşı oğlana əl uzatmaq mənim işimdir.

Tenardye Jan Valjanı susduğu üçün tərifləsə də, aydın görünürdü ki, onu danışdırmağa çalışır. O, Jan Valjanın çiyindən yapışaraq, yandan onun üzünə baxmaq istədi, səsini çox da qaldırmaqdan həyəcanla dedi:

– O lehməni deyirəm ey! Sən nə axmaq adamsan! Onu niyə lehməyə atmadın?

Jan Valjan susurdu.

Tenardye müsbət və mötəbər bir adam kimi qalstukunu əvəz edən bir parça əsgini lap xirtdəyinə qədər çəkərək sözüne davam etdi:

– Əslinə qalanda, sən düzgün iş tutmusan. Sabah fəhlələr o dəyiği tutmağa gələcəkdilər, yəqin ki, bu atılmış uşağı orada tapacaqdılar; onda başlayacaqdılar axtarmağa: axtara-axtara, addım-addım, yavaş-yavaş gəlib sənə izinə düşəcəkdilər, sonra da sənə özünü tapacaqdılar. Deyəcəkdilər ki, hə, kim isə kloakada gəzərmiş! Bu kimdir? O, haradan çıxıb? Çıxanda onu görənlər olubmu? Tazılarnın belə şeydən başı çıxır. Çirkəb kanalı çuğuldur, mütləq xəbər verəcək. Belə şeylər burada çox az-az olur, o saat diqqəti cəlb ələyir. Kloakaya çox az adam iş üçün girir, amma çay hamı üçündür. Çay qəbirdir. Qoy bir aydan sonra batan adamı Sen-Klunun torundan çıxarsınlar. O, nəyə lazımdır? Cəmdəkdən başqa bir şey deyil. Onu kim öldürüb? Paris. Məhkəmə heç istintaqa da başlamayacaq. Sən yaxşı eləmişən.

Tenardye nə qədər gəvəzəlik etsə, Jan Valjan bir o qədər susurdu. Tenardye yenə onun çiyindən tutub silkələdi.

– İndi ver əlini! Gəl bölüşək. Mən sənə açarı göstərdim, sən də pulunu göstər.

Tenardyenin simasında həm təşvişli, həm şübhəli, həm azca təhdidedici, həm dostcasına, həm də vəhşicəsinə bir ifadə vardı.

Çox qərribədir: Tenardyenin hərəkətlərində qeyri-təbii bir şey hiss olunurdu, sanki, onun fikri özündə deyildi, o, özünü sirli bir adam kimi göstərməsə də, astadan, arabilir də barmağını dodaqlarına qoyaraq: “Yavaş” – deyə pıçıldayırdı. O, niyə belə edirdi – bunu təyin etmək çətindi. Jan Valjan düşündü ki, yəqin, yaxınlıqda, künc-bucaqda başqa səfillər də gizlənir. Tenardye ələ keçirdiyi qəniməti onlarla bölüşdürmək istəmir.

Tenardye yenə: – Gəl işi qurtaraq, – dedi. – Sən bu maymağın üst-başından nə qədər qopartmısan?

Jan Valjan ciblərini axtardı.

Jan Valjanın bir vərdişi vardı, bu, bizim yadımızdadır: o, həmişə özü ilə pul götürərdi, O, təhlükə dolu ağır bir həyat keçirməyə məhkum edilmişdi, buna görə özü ilə pul götürmək onun üçün qanun şəklini almışdı. Lakin bu dəfə qəfildən yaxalanmışdı. Dünən axşam ağır iztirab içində olanda, paltarını dəyişərək milli qvardiya mundirini geyəndə pul kisəsi yadından çıxmışdı. Ancaq jiletinin cibindən bir az pul tapdı. O, çirkab hopmuş bütün ciblərini çevirdi, divarın çıxıntısı üstünə bir qızıl, iki beşfranklıq pul, beş-altı da ikisuluq qara pul qoydu.

Tenardye alt dodağını sallayaraq başını mənalı-mənalı yırğaladı: – Sən ki onu lap havayı yerə öldürməsən.

O, təklifsiz-filansız Jan Valjanın və Mariusun ciblərini axtarmağa başladı. Jan Valjan ona mane olmurdu, ancaq çalışırdı ki, üzünü işığa çevirməsin. Tenardye Mariusun üst-başını yoxlarkən təcrübəli cibgir kimi sürtükunun bir parçasını gizləncə kəsib qoynuna qoydu; yəqin, o, sonralar ölünü tanımaq, ya qatili izləmək üçün bu bir parça şeyin lazım olacağını nəzərə almışdı. Lakin o, yuxarıda göstərdiyimiz otuz frankdan artıq pul tapmadı.

Mızıldanaraq dedi:

– Bu nədir axı! Biri o birinin dalına minib, heç birində bir zibil yoxdur.

“Qənimət yarılığına” şərtini unudaraq pulun hamısını götürdü.

Qara pullara baxaraq bir az tərəddüd etdi, sonra onları da ovcuna yığaraq donquldandı:

– Nə fərqi var! Belə çıxır ki, adamı havayı yerə əzmisən.

Açarı bluzasının altından yenə çıxartdı.

– İndi, dost, çıx get. Bazarda necəsə, burada da elədir: pulu çıxanda alırlar. Pulu verdin, gedə bilərsən.

Tenardye açar vasitəsilə tanımadığı bir adamın köməyinə çatmış, özünü kloakada saxlayaraq, onu bayıra buraxmışdı: bununla demək olarmı ki, qatili o, təmiz niyyətlə, təmənnəsiz xilas etmişdi? Bu məsələdə şübhələnməyə əsasımız var.

Tenardye, Mariusu yenə də dalına almaq üçün Jan Valjana kömək elədi, sonra pəncəsi üstə oğrun-oğrun barmaqlığa yaxınlaşdı, Jan Valjana ardınca gəlməsini işarə ilə bildirdi, bayıra baxdı, barmağını dodaqları üstə qoyub bir anlığa donub qaldı; o, sanki, nə isə gözləyirdi; nəhayət, ətrafa diqqətlə baxaraq açarı kilidə saldı. Kili-din dili yana sürüşdü, qapı açıldı. Nə bir cırlıtı, nə bir tıqqıltı eşidildi. Hər şey tam səssizlik içində baş verdi. Aydın görünürdü ki, həm kilid, həm də qapının həncəmləri çox diqqətlə yağlanmış, dəmir barmaqlıq təsəvvür edildiyindən daha tez-tez açılırmış. Bu sükut məşum bir sükuta oxşayırdı; bu sükut içində nəyinsə gizli surətdə ortaya çıxdığı və yox olduğu, gecə quldurlarının dinməz-söyləməz gəldiyi və getdiyi, cinayətin canavar yerışı kimi eşidilməz səsi hiss olunurdu. Görünür, kloaka bir quldur dəstəsilə əlbirdi. Dinib-danışmayan barmaqlıq isə onların cinayət yoldaşı idi.

Tenardye qapını Jan Valjanın çıxma biləcəyi qədər açdı, sonra örtüdü, açarı iki dəfə kilidin içində burub, özünü ala qararıqlığa verdi. Elə bil, pələng məxmər pəncələri üstə çıxıb getdi. Bir az sonra bu murdar sifətli xəyal zülmət içində yox oldu.

Jan Valjan azadlığa çıxdı.

Doqquzuncu fəsil

BELƏ İŞLƏRDƏN BAŞI ÇIXAN BİR ADAM MARIUSU ÖLÜ HESAB EDİR

Jan Valjan Mariusu sahilə qoydu.

Onlar azadlığa çıxmışdılar.

Zəhərli buxar, qararıqlıq, dəhşət arxada qalmışdı. Təmiz hava həyatverici bir axınla onu bürüdü: indi o, sərbəst halda təmiz, saf

havada nəfəs alirdi. Hər tərəfə aydın, buludsuz axşamın ürəkaçan xoş sükutu çökmüşdü. Hər kimə əzabverici qorxu və təşvişdən qurtulmaq üçün zülmət örtüyü lazımsa, qaranlıq onun üçün xilasedici böyük bir qüvvə, sədaqətli bir dostdur. Ücsuz-bucaqsız səmadan Jan Valjanın üstünə sonsuz bir təskinlik süzülürdü. Onun ayaqları yanında ləpələnən çayın xəfif şırıltısı öpüş səsini xatırladırdı. Yelisey çölünün hündür qarağaclarından quş ailələrinin yatmazdan öncəki söhbəti eşidilirdi. Açıq-mavi səmada tək-tək ulduz görünürdü: sanki, xəyalə dalan bu solğun ulduzlar göylərin ənginliyində sayrı-şır, güclə sezilən qığılıcı kimi pənildəyirdi. Axşam ədəbiyyətin bütün füsunkar gözəlliyini Jan Valjanın üzərinə saçırdı.

Təbiətin elə qeyri-müəyyən, elə gözəl anı idi ki, buna nə gündüz, nə də gecə demək olardı. Hava elə qaranlıqdı ki, bir az uzaqda olan şeyi görmək olmurdu, həm də elə işıqdı ki, adamlar yaxından bir-birini tanıya bilirdilər.

Jan Valjan bir neçə saniyə bu mehriban, bu əzəmətli sakitliyin xoş təsirinə qapılıb qaldı; elə dəqiqələr olur ki, adam özünü unudur, iztirab və təşviş bədbəxt insanın qəlbini didib parçalamır; fikir dumanlanır, bu bərəkətli dünya xəyalpərəsti bir gecə kimi bürüyür, qəlb də, şüalar saçılan bu alaqqaranlıqda, işıqlanan göy kimi ulduzlarla işıqlanır. Jan Valjan başı üstündə işıq saçan bu fəzanı qeyri-ixtiyari olaraq seyrə daldı. O, fikrə gedərək, unutmazlığın və duanın pakedici kupelinə baş vurmuş kimi, bu əbədi göyün əzəmətli sükutunə qərq oldu. Sonra birdən vəzifəsi yadına düşmüş kimi Mariusa sarı əyildi, sudan ovcu ilə götürərək onun üzünə çilədi. Mariusun kirpikləri aralanmadı, lakin o, azca açılmış ağız ilə hələ nəfəs alırdı.

Jan Valjan ovcu ilə yenə də su götürmək istəyirdi ki, birdən anlaşılmaz bir narahatlıq hiss etdi – biri gizləncə arxa tərəfində duranda adam belə narahatlıq duyur.

Hər kəsə məlum olan bu cür duyğunu biz başqa yerdə təsvir etmişik.

Jan Valjan dönüb baxdı.

Doğrudan da, indi də, ondakı kimi, biri onun arxasında durmuşdu.

Ücaboylu, uzun sürtüklü bir adam qollarını döşündə çarpazlayaraq, qurğuşun başlı dəyənəyi sağ əlində sıxaraq Mariusa sarı əyilən Jan Valjandan bir neçə addım kənarda dayanmışdı.

Axşam qaranlığı onu bir xəyal kimi göstərirdi. Mövhumata inanan adam ondan qaranlığa görə, ağıllı adam əlindəki dəyənəyə görə qorxardı.

Jan Valjan Javeri tanıdı.

Oxucu, yəqin ki, Tenardiyeni təqib edən adamın Javer olduğunu başa düşmüşdür. Javer heç gözlənilmədiyi halda barrikadadan sağ-salamat çıxaraq birbaşa polis idarəsinə, şəxsən polis müdirinin yanına, onunla qısa rəsmi görüşə gedir; bütün gördüyü şeyləri polis müdirinə söylədikdən sonra elə o saat öz vəzifəsini yerinə yetirməyə başlayır. Senanın Yelisey çöli boyunca sağ sahilinə xüsusi olaraq nəzarət etmək Javerə tapşırılmışdı, – biz bunu onun cbindən tapılan vəərəqdən bilirik: Senanın sağ sahili xeyli vaxt idi ki, polis idarəsinin diqqətini cəlb edirdi. Javer orada Tenardiyeni görərək onun izi ilə getmişdi. Qalan şeylər bizə məlumdur.

Bir şey də bizə aydın oldu: Jan Valjanın qarşısında qapının belə iltifatla açılması Tenardiyenin işlətdiyi bir hiylə idi. Tenardye hiss edirdi ki, Javer hələ buradadır; izlənən adamın duyğusu onu aldatmır; bu xəfiyyənin qabağına mütləq bir parça sümük atmaq lazımdı. Qatil ən gözəl vasitə idi. Bu, elə bir qurbandı ki, hər kəs buna tamahsılana bilərdi. Tenardye öz yerinə Jan Valjanı bayıra buraxmaqla polis işçisini yeni bir ovun üstünə qışqırdırdı, onu tutduğu izdən yayındırır, onun diqqətini daha böyük bir yırtıcı heyvana cəlb edirdi, Javeri xeyli vaxt durub gözlədiyi üçün mükafatlandırır, bu işə casusun həmişə xoşuna gəlir; amma özü, üstəlik otuz frank da pul qazanaraq, bu kələklə oradan mütləq əkilə biləcəyini yəqin etmişdi.

Jan Valjan yağışdan çıxıb yağmura düşmüşdü.

Bir-birinin ardınca iki belə adama rast gəlmək, Tenardyedən sonra Javerin əlinə düşmək çox ağır zərbə idi.

Javer Jan Valjanı tanımadı – yuxarıda demişdik ki, Jan Valjan tanınmaz halda idi. Javer durduğu vəziyyəti dəyişmədən, sezilməz bir hərəkətlə ancaq əlindəki dəyənəyi bərk-bərk sıxaraq, qırıq-qırıq və sakitcə dedi:

- Siz kimsiniz?
- Mənəm.
- Bu “mənəm” deyən kimdir?
- Jan Valjan.

Javer dəyənəyi dişinə aldı, çömbələrək əyildi, iri, qüvvətli əllərini Jan Valjanın çiyinlərinə qoydu, onları, elə bil, məngənə ilə sıxdı; diqqətlə baxdı, Jan Valjanı tanıdı. Onların üzü az qalırdı bir-birinə toxunsun. Javerin baxışı dəhşətli idi.

Jan Valjan elə bildi ki, Javerin əllərini hiss etmədi: aslan bəbirin caynağına əhəmiyyət verməz.

– Nəzarətçi Javer, – dedi, – mən ixtiyarınızdayam. Bir də ki bu gün səhərdən mən özümü sizin əsiriniz hesab edirəm. Mən öz ünvanımı sizə onun üçün vermədim ki, indi sizdən qaçıb gizlənim. Aparın məni. Ancaq sizdən bir xahişim var.

Javer, sanki, onun sözlərini eşitmirdi. Onun nüfuzedic baxışı Jan Valjana zillənmişdi. Çənəsi bərk yumulmuşdu, bir-birinə sıxılan dodaqları az qalırdı burnuna dəysin, bu, onun amansız düşüncəyə daldığını göstərirdi. Nəhayət, o, Jan Valjanı buraxdı, dikəldi, dəyənəyi yenə əlinə alaraq mızıldandı:

– Siz burada nə edirsiniz? Bu adam kimdir? – bu sözləri, sanki, huşsuz halda dedi.

O, yenə də Valjana “siz” deyə müraciət edirdi.

Jan Valjan Javerin suallarına cavab verdi, onun səsi, sanki, Javeri ayıldı:

– Mən elə onun haqqında sizinlə danışmaq istəyirdim. Mənimlə necə istəyirsiniz, rəftar edin, ancaq əvvəl mənə kömək edin, onu evlərinə aparım. Mən sizdən ancaq bunu xahiş edirəm.

Javerin üzündə əsəbi bir ifadə göründü; o, həmişə qorxurdu ki, onu güzəştə gedən bir adam hesab edə bilərlər, həmişə də elə hallarda onun üzündə belə bir ifadə görünürdü. Lakin o, Jan Valjanın xahişini rədd etmədi.

O, yenə əyildi, cibindən yaylığını çıxarıb suda islatdı, Mariusun qana bulaşmış alnını sildi.

Sonra öz-özünə söyləyirmiş kimi astadan dedi:

– Bu adam barrikadada idi. Marius deyilən budur.

Ölümünü gözləyən bu əla casus hər şeyə baxmış, hər şeyə qulaq asmışdı, hər şeyi eşitmişdi, hər şey onun yadında qalmışdı; o hətta ölüm ayağında da, bir ayağı qəbirdə ola-ola, hər şeyi qeydə alırdı.

O, Mariusun biləyindən tutub nəbzini yoxladı.

Jan Valjan dedi:

– Yaralanıb.

Javer:

– Ölüb, – dedi.

Jan Valjan etiraz etdi:

– Yox. O, hələ diridir.

– Deməli, siz bunu barrikadadan gətirmisiniz?

O, Jan Valjanın kloaka kanalları ilə qaçdığını – bu şübhəli hadisəni aydınlaşdırmaq istəmədi, hətta Jan Valjanın suala cavab vermədiyini də duymadı, görünür, çox fikirli idi.

Jan Valjanı da, elə bil ki, tək bircə fikir məşğul edirdi. Javer yenə danışdı:

– O, Maredə, Ehtiraslar küçəsində, öz babasının yanında olur... Adı yadımdan çıxıb.

Jan Valjan Mariusun ciblərini axtardı, onun qeyd dəftərçəsini çıxartdı, karandaşla yazılmış səhifəni açdı, onu Javerə verdi.

Axşam səmasında hələ kifayət qədər işıq vardı, dəftərçəni oxumaq olardı. Bir də ki Javerin gözü yırtıcı gecə quşunun gözütək qaranlıqda fosfor kimi işıq saçırdı. O, Mariusun yazdığı sətirləri oxuyub acıqlı-acıqlı donquldandı: “Jilnorman, Ehtiraslar küçəsi, nömrə altı”.

Sonra çığırdı: “Arabaçıl!”

Oxucuların yadındadır: hər ehtimala qarşı, bir fiakr durub Javeri gözləyirdi.

Javer Mariusun qeyd dəftərçəsini özündə saxladı.

Bir azdan sonra kareta atların sultanmağa aparıldığı yol ilə sahilə endi. Mariusu fiakrın dal oturacağına qoydular, Javer qabaq tərəfdə, Jan Valjanın yanında oturdu.

Qapını ördülər, sürücü fiakrı sahil küçəsilə sürətlə Bastiliyaya sarı sürdü.

Onlar sahil küçəsindən dönüb, başqa küçələrdən keçdilər. Sürücü qozlada qara kölgə kimi oturaraq anq atları qamçılıyırdı. Karetaya ölüm sükutu çökmüşdü. Mariusun küncə qoyulan bədəni tərpmirdi, onun başı sinəsinə enmişdi, qolları cansız halda sallanırdı, qolları uzanmışdı – bu vəziyyətdə, elə bil ki, qəbrə qoyulacağını gözləyirdi: Jan Valjan, sanki, qaranlıqdan toxunmuşdu, Javer də daşdan yonulub düzəldilmişdi. Karetanın içinə arabir, ildırım çaxırmış kimi, küçə fəninin ölgün, bozuntul işığı düşürdü; təsadüf bu qaranlıq karetdə faciəyə hərəkətsizliyin üç mücəssəməsini – meyiti, xəyalı, heykəli məşum bir şəkildə bir araya gətirmiş, onları qarşılaşdırmışdı.

Onuncu fəsil

İTAƏTDƏN ÇIXMIŞ OĞULUN QAYITMASI

Kareta hər dəfə bərk silkələnəndə Mariusun saçından qan damcılayırdı.

Fiakr Ehtiraslar küçəsindəki altı nömrəli evə çatanda hava lap qaralmışdı.

Əvvəl karetdən Javer düşdü; darvaza üstündəki nömrəyə ötəri baxaraq iri qapı çəkici ilə darvazanı bərk-bərk döydü, çəkicin üstündə köhnə qaydada, keçi ilə satirin kəllə-kəlləyə döyüşməsi təsvir edilmişdi. Qapı azca aralandı. Javer qapını tamam açdı. Qapıçı içəridən əlində şam, əsnəyə-əsnəyə, yuxulu-yuxulu ona baxırdı.

Bütün ev yatırdı. Maredə, xüsusilə küçə iğtişaşları olanda tez yatırlar; bu köhnə, dinc məhəllə inqilabdan qorxaraq vəziyyətdən xilas olmağı yuxuda axtarırdı: uşaqlar da qulyabanıdan qorxanda başlarını tez yorğanın altına soxurlar.

Jan Valjan sürücü ilə bərabər Mariusu karetdən çıxartdı. Jan Valjan onun qoltuğundan, sürücü də qıçlarından tutmuşdu.

Mariusu bu qayda ilə apararkən Jan Valjan əlini onun cınlmış paltarı altına soxdu və yəqin etdi ki, Mariusun ürəyi hələ vurur. O hətə əvvəlkindən bir az bərk vururdu, sanki, ekipajın hərəkəti yaralını qüvvətə gətirmişdi.

Javer qapıçıdan sərt bir ifadə ilə soruşdu (hökumət adamı qiyamçının xidmətçisi ilə elə belə də danışmalı idi):

– Burada Jilnorman adlı adam yaşayırmı?

– Yaşayır. Sizə nə lazımdır?

– Biz onun oğlunu gətirmişik.

Qapıçı key kimi soruşdu:

– Oğlunu?

– O ölüb.

Jan Valjan Javerin arxasından boylandı; qapıçı bu üst-başı cınlmış, çirkli adama dəhşətlə baxdı; Jan Valjan işarə ilə bildirdi ki, bu, doğru deyil.

Qapıçı, elə bil, nə Javerin sözünü, nə də Jan Valjanın işarəsini başa düşdü.

Javer sözünə davam etdi:

– O, barrikadaya gedibmiş, axırı da bu!

Qapıçı çığırdı.

– Barrikadaya?

– Orada onu öldürüblər. Get, atasını oyat.

Qapıçı yerindən tərpənmədi.

Javer bir də dedi:

– Get də!

Sonra əlavə etdi:

– Sabah burada dəfn mərasimi olacaq.

İctimai həyatın bütün hadisələri Javer üçün dərəcələrə bölünmüşdü; hamilik və nəzarət də buradan başlanırdı; hər hadisəyə müəyyən bir yer ayrılmışdı, baş verə biləcək hadisələr, elə bil ki, xüsusi qutularda saxlanırdı; bu hadisələr qutulardan, vəziyyətə görə, ya bir yerdə, ya ayrılıqda meydana çıxırdı; məsələn, küçələrdə sakitlik pozular, qiyam, karnaval və dəfn mərasimi ola bilərdi.

Qapıçı gedib Baskı oyatdı, bununla da işini qurtardı. Bask Nikolettanı, Nikoletta da madmuazel Jilnormanı oyatdı. Lakin qocanı oyatmadılar, bu qərara gəldilər ki, təzə xəbəri o nə qədər gec eşitsə, bir o qədər yaxşıdır.

Mariusu ikinci mərtəbəyə qaldırdılar, özü də elə yavaş apardırlar ki, evin o biri hissəsində heç kəs bunu bilmədi; aparıb cənab Jilnormanın dəhlizindəki köhnə divanın üstünə qoydular. Bask həkim dalınca getdi, Nikoletta alt paltarları olan şkafları eşələməyə başladı, bu zaman Jan Valjan hiss etdi ki, kim isə onun çiyrinə toxunur. Jan Valjan bunun nə demək olduğunu başa düşdü, aşağı enməyə başladı; o, öz arxasında Javerin ayaq səsinə eşidirdi: Javer onun ardınca gəlirdi.

Qapıçı onları yuxulu-yuxulu və qorxmuş halda qarşıladığı kimi, indi də elə qorxmuş halda və yuxulu-yuxulu onların ardınca baxırdı.

Onlar yenə də fiakra mindilər, sürücü də qozlaya qalxdı.

Jan Valjan dedi:

– Nəzarətçi Javer, mənə bir mərhəmət də göstərin.

Javer sərt bir ifadə ilə soruşdu:

– Nə mərhəmət?

– İcazə verin bir dəqiqəliyə evimizə dəyim. Sonra mənə nə eləmək istəyirsinizsə, eləyin.

Javer çənəsini sürtükünün yaxası içinə soxaraq bir az susdu, sonra karetanın qabaq pəncərəsini açıb dedi:

– Sürücü, Silahlı adam küçəsinə, yeddi nömrəli evə.

On birinci fəsil

MÖHKƏM BÜNÖVRƏNİN SARSILMASI

Bütün yol uzununu onlar daha ağızlarını açmadılar.

Jan Valjan nə etmək istəyirdi? O istəyirdi ki, başladığı işi axıra yetirsin: Kozettaya xəbərdarlıq eləsin, Mariusun olduğu yeri ona desin, mümkün olsa, başqa faydalı göstərişlər də versin, vaxt çatsa, sonuncu sərəncamını da söyləsin. O ki qaldı özü, onun taleyi – onun işi artıq bitmişdi, o, Javerin əlinə düşmüşdü, müqavimət də göstərmirdi. Başqa bir adam belə vəziyyətə düşsəydi, yəqin ki, Tenardye verdiyi kəndiri, ilk həbsxana kamerası barmaqlığının köndələn tirini düşünərdi; lakin yepiskopa rast gəldikdən sonra hər bir sui-qəsd, hətta adamın öz canına qəsd etməsi – biz bunu xüsusilə qeyd edirik – Jan Valjanın qəlbində böyük dini etiraza səbəb olurdu.

Adamın öz-özünü öldürməsi, bəlkə də, müəyyən dərəcədə ruhu öldürən, məchul bir varlıq üzərində olan bu sirli zorakılıq Jan Valjana mümkün olmayan bir şey kimi görünürdü.

Fiakr Silahlı adam küçəsinin lap başlanğıcında dayandı, küçə dar olduğundan, qabağa getmək mümkün deyildi. Javerlə Jan Valjan ekipajdan düşdü.

Sürücü “cənab nəzarətçi”dən acizənə xahiş etdi ki, bir şeyə diqqət yetirsin: karetanın içindəki utrex məxməri ölünün qanından, bir də qatilin çirkli paltarından başdan-başa ləkələnmişdir, bu, indicə onun gözünə dəydi. Sonra da əlavə etdi ki, zərəri ödəmək lazımdır. Elə o saat da cibindən yoxlama dəftərçəsini çıxartdı, cənab nəzarətçidən xahiş etdi ki, “iltifat buyurub bura, lap elə boş şey də olsa, bir tövsiyə yazsın”.

Javer sürücünün ona sənə uzatdığı dəftərçəni geri itələyib soruşdu:

– İndi sənə yol pulu, boş dayandıqlarımız da üstəlik, nə qədər çətinlikdir?

Sürücü dedi:

– İndi səkkizə on beş dəqiqə işləyib: axı məxmər də təzə idi. Səksən frank, cənab nəzarətçi.

Javer cibindən dörd napoleon dor çıxarıb sürücüyə verdi, fiakrı yola saldı.

Jan Valjan elə zənn etdi ki, Javer onu lap yaxında olan Ağ mantiya və ya Arxiv küçəsindəki qarovulxanaya piyada aparacaqdır.

Onlar küçə ilə getdilər. Küçədə, həmişəki kimi, adam yox idi. Javer Jan Valjanın ardınca gedirdi. Onlar yeddi nömrəli evə çatdılar. Jan Valjan qapını döydü. Qapı açıldı.

Javer:

– Yaxşı, – dedi, girin içəri.

O, öz-özünü məcbur edirmiş kimi, qəribə bir ifadə ilə əlavə etdi:

– Mən sizi burada gözləyəcəyəm.

Jan Valjan Javerə baxdı. Belə bir hərəkət Javerin vərdişlərinə sığmayan hərəkətdi. Lakin Javerin göstərdiyi bu nifrət dolu etibar – pişiyin siçana olan etibar kimi idi: pişik də siçanı o qədər uzağa buraxır ki, sonra öz caynaqlarını ona keçirə bilsin; Javerin göstərdiyi etibar Jan Valjanı o qədər də təəccübləndirmədi, çünki o, öz-özünü məhkəməyə təslim etmək, bununla da məsələni qurtarmaq istəyirdi. Jan Valjan qapını itələyib içəri girdi, yatmış qapıçını səslədi – qapıçı yatağından qalxmadan ipi dartmışdı – sonra pilləkənlə yuxarı qalxdı.

İkinci mərtəbəyə çatanda dayandı. Hər əzablı yolun istirahəti var. Pilləkən başındakı pəncərə açıqdı. Bir çox qədim evlərdə olduğu kimi, pilləkən işıqlı, pəncərə küçəyə baxırdı. Evin lap qabağında olan küçə fənərindən pilləkənin pillələrinə işıq düşürdü, burada işıq yandırmaq üçün daha xərc çəkmək lazım gəlmirdi.

Jan Valjan ya təmiz hava almaq üçün, ya da elə qeyri-şüuri olaraq, başını pəncərədən bayıra çıxardı. Küçəyə baxdı. Küçə çox balaca idi, fənər onu başdan-başa işıqlandırırdı. Jan Valjan heyrətdən donub-qaldı: küçədə heç kəs yox idi.

Javer getmişdi.

*On ikinci fəsil***BABA**

Bask ilə qapıçı, Marius qoyulan divanı qonaq otağına gətirdilər; Marius yenə də tərpənmirdi. Elə o saat həkim dalınca adam göndərdilər, həkim də dərhal gəldi. Madmuazel Jilnorman da yerindən qalxdı.

O, otaqda gəzinir, yaman dərdlənirdi, mızıldana-mızıldana ancaq bu sözləri deyirdi: “Pərvərdigara, belə şey olar?” Arabir əlavə edirdi: “Hər şey qana bulanacaq!” İlk sarsıntı keçəndən sonra onun beyni əmələ gəlmiş vəziyyəti bir növ filosofcasına dərk etməyə başladı, bu da aşağıdakı cümlə ilə ifadə olunurdu: “Elə belə də olmalı idi!” Lakin o: “Mən bunu çoxdan deyirdim!” – düsturuna gəlib çatmadı – belə hallarda o, həmişə bu kəlamı söylərdi.

Həkimin təklifi ilə divanın yanına qatlama çarpayı qoydular. Həkim Mariusun bədənini yoxladı, nəbzinin vurduğunu, sinəsində bircə dənə də dərin yara olmadığını, əngində laxtalanmış qanın burundan gəldiyini yəqin etdikdən sonra onu çarpayıda arxası üstə uzatdı, başının altına balış qoymadı, başı bədəni ilə bir səviyyədə, hətta bir az da aşağıda qaldı, rahat nəfəs almaq üçün sinəsini açdırdı. Qarımış qız Jilnorman gördü ki, Mariusu soyundururlar, tez öz otağına getdi, təsbeh çevirə-çevirə ürəkdən dua eləməyə başladı.

Mariusun bədənində ciddi daxili zədələnmə yox idi; güllə qeyd dəftəri üzərindən sürüşərək yana dönmüş, qabırğaların üstündən keçərək dərini cırmışdı: yara üzdən dəhşətli görünsə də, dərin deyildi, buna görə də qorxusu yox idi. Onun bədənində körpücük sümüyünün sınması çox ciddi bir zədələnmə idi, Jan Valjan Mariusu yeraltı kanallarla dalında gətirəndə bu sınıq daha da xarablaşmışdı. Mariusun qollarında qılınc yarası vardı, amma üzündə cızıq da yox idi, başı isə çapıq-çapıqdı. Bu yaralar ancaq başının dərisində idi, ya onun baş sümüyü zədələnmişdimi, indi bunu təyin etmək mümkün deyildi. Təhlükəli bu idi ki, başına vurulan qılınc zərbələri nəticəsində o bihuş olmuşdu, belə bihuşluqdan sonra çox vaxt heç ayılırlar. Bir də ki o, qan itirməkdən zəifləmişdi. Bədəninin aşağı hissəsinə heç bir şey olmamışdı, çünki barrikada Mariusu qurşağa kimi mühafizə etmişdi.

Baskla Nikoletta döşəkağlarını cımb, sarğı hazırlayırdılar; Nikoletta bunları bir-birinə tikir, Bask bürmələyirdi. Orada tiftik yox idi, həkim yaraya pambıq tamponu qoymaqla, axan qanı kəsirdi. Çarpayı yanındakı stolun üstündə çoxlu cərrahiyyə aləti vardı, üç də şam yanırdı. Həkim Mariusun üzünü və saçını soyuq su ilə yudu. Qapıçı əlində şam tutmuşdu. Bir vedrə su bir anda qıpqırmızı oldu.

Həkim, elə bil ki, fikrə dalmışdı, qəmgin görünürdü. Arabir başını “yox” deyirmiş kimi yırğalayır, sanki, öz-özünə verdiyi suala cavab verirdi. Həkimin öz-özünə ürəyində danışması xəstənin pis vəziyyətdə olduğunu göstərir.

Həkim yaralının hələ də yumulu olan göz qapaqlarına üsulluca toxuna-toxuna üzünü siləndə qonaq otağının o biri başında qapı açıldı, ağ geyimli uzun bir adam göründü.

Bu, Mariusun babası idi.

İki gün idi ki, qiyam cənab Jilnormanı bərk həyəcanlandırır, hirs-ləndirir, təşvişə salırdı. Keçən gecə o heç gözünü yummamışdı, bütün günü titrətmişdi. Axşam bütün qapı-bacanın bərk-bərk bağlanmasını əmr edib, çox erkən yerinə girdi və nəhayət, yorulduğu üçün gözüne yuxu getdi.

Qocalar ayıq yatırlar; cənab Jilnormanın yataq otağı qonaq otağı ilə yan-yanı idi; qonaq otağında nə qədər üsullu tərpənsələr də, səs onu yuxudan ayıltı. Qapının deşiyindən işıq düşmüşdü, bu, onu təəccübləndirdi, o, yatağından qalxdı, əli ilə ətrafını yoxlaya-yoxlaya özünü qapıya yetirdi.

Qoca bir əli ilə yarıya qədər açılmış qapının dəstəyindən tutaraq əsən başını azca qabağa əyib, heyrət içində astanada dayandı. Onun əynində bütün bədəni örtən kəfən kimi düz, hamar, ağ xalat vardı, o, elə durmuşdu ki, elə bil, kabus qəbrə baxırdı.

O, parlaq işıq düşmüş çarpayıda qurşağa qədər çılpaq, qana bulaşmış cavan bir oğlan gördü; bu adam çarpayıda uzanıb qalmışdı, tərpənmirdi; onun bədəni qara-qırmızı yaralarla dolu idi, bənizi kağız kimi ağarmışdı, gözləri yumulu idi, ağızı azca açıq, dodaqlarının qanı qaçmışdı.

Qocanın təpədən dırnağa kimi bütün bədəni tir-tir əsdi; qocalıqdan saralmış gözləri dumanlandı, heç bir şey görmədi; üzünü yıprandı, boz ləkələr basmış kəlləyə oxşadı; qolları cansız halda sallandı, sanki, onların yayı qırılmışdı; barmaqları əsəbi halda tərpəndi,

dizləri büküldü, xalatinın yaxası açıldı, onun ağ tük basmış arıq, çılpaq qıçları görüldü; o pıçıldadı:

– Marius!

Bask:

– Ağa, – dedi, – cənab Mariusu indicə gətirdilər. Barrikadaya gedibmiş, orada da...

Qoca dəhşətli səslə çığırdı:

– O ölüb! Ah, quldur!

Birdən buyüz yaşlı qoca, sanki, dirilib qəbirdən qalxaraq cavan oğlan kimi dümdüz dayandı:

– Cənab, – dedi, – siz həkimsiniz. Hər şeydən əvvəl, mənə bir şey deyin: o ölüb, elə deyilmi?

Həkim böyük bir təşviş içində idi, dinib-danışmırdı.

Cənab Jilnorman dəhşətli qəhqəhə ilə güldü:

– O ölüb! O ölüb! O gedib, barrikadada özünü ölmə verdi! Mənə nifrət elədiyi üçün! O, mənim acığıma bunu elədi! Ah, zalım! Gör o, mənim yanıma necə qayıtdı! Müsibətə bax, o ölüb!

Gedib pəncərəni taybatay açdı, elə bil ki, ona hava çatmırdı; qaranlıqla üz-üzə duraraq yatan küçəni öz fəryadı ilə doldurdu, qaranlığa dedi:

– Doğrayıblar, kəsiblər, qırıblar, əziblər, öldürüblər, parça-parça eləyiblər! Bir buna baxın, görün necə yaramazdır! O çox yaxşı bilirdi ki, mən onu gözləyirəm, mən ona otaq hazırlamışam, mən onun uşaqlıq şəklini yatağımın üstündən, başımın üstündən asmışam! O çox gözəl bilirdi ki, onun ancaq qayıtması kifayətdir; mən onu uzun illər boyu çağırmışam, axşamlar buxarının qabağında, əllərimi axmaq-axmaq dizlərimin üstünə qoyub oturmuşam, nə edəcəyimi bilməmişəm! Sən ancaq qayıtsaydın, qayıdıb desəydi ki: “Budur, gəlmişəm!” – onda hər şeyin sahibi olacaqdın, mən də sənə tabe olacaqdım, sən bu qoca sarsaq babanla nə istəsəydin, edəcəkdin, sən bunu yaxşı bilirdin! Sən bunu bilirdin, amma sən belə qərara gəldin, dedin ki: “O, royalistdir, mən onun yanına getməyəcəyəm!” Qaçıb barrikadaya getdin, sarsaqlığından, qəsdən, həşəmətli Berriya hersoqu haqqında dediyim sözün qisasını almaq üçün özünü ölmə verdin! Bu, alçaqlıqdır. Bundan sonra yatağınıza girin, yatın görün, necə sakit yatırınsınız! O ölüb! Bax bu da mənim qəflət yuxusundan ayılmağım!

Həkim indi onların hər ikisi üçün qorxu və təşviş keçirirdi; o, bir anlığa Mariusu buraxıb cənab Jilnormanın yanına getdi, onun əlin-dən tutdu. Qoca döndü, bərəlmiş, qan dolmuş gözlərilə həkimə baxıb, ağır-ağır dedi:

– Təşəkkür edirəm, cənab! Mən sakitəm, mən kişiyəm, mən XVI Lüdivikin ölümünü görmüşəm, mən müsibətə tab gətirə bilərəm. Ancaq bir şey xüsusilə dəhşətlidir: o da budur ki, bütün pis işləri sizin qəzetləriniz eşitmişdir. Qoy sizin cızma-qaraçılarınız olsun, boşboğazlarınız olsun, tərəqqiniz, maarifiniz, insan hüququnuz, mətbuat azadlığınız olsun, amma sizin uşaqlarınızı sizin evinizə, bax, bu halda gətirməsinlər! Ah, Marius, bu, dəhşətdir! Öldürüblər! Məndən qabaq ölüb! Barrikadada! Ah, quldur! Doktor, siz, deyəsən, bizim məhəllədə yaşayırsınız! Mən sizi yaxşı tanıyıram. Mən tez-tez pəncərədən görürəm: siz kabrioletdə bizim evimizin qabağından keçib-gedirsiniz. Mən sizə hər şeyi açıb deyəcəyəm. Siz nahaq yerə elə güman edirsiniz ki, mən acıqlanıram. Ölüyə acıqlanmazlar. Ölüyə acıqlanmaq sarsaqlıq olardı. Axı bu uşağı mən böyütmüşəm. O, hələ körpə olanda mən qoca idim. O, Tüilri parkında xırdaca bel ilə, araba ilə oynardı; əlindəki bellə qumda qazdığı xırdaca çalaları mən əl ağacım ilə səbirlə hamarlayırdım ki, park keşikçisi görüb deyinməsin. Lakin bir gün o çağııb dedi: “Rədd olsun XVIII Lüdivik!” – bunu deyib evdən getdi. Bu, mənim təqsirim deyil. Onun elə gözəl çəhrayı üzü, elə sarışın saçı vardı... Onun anası ölüb. Balaca uşaqların hamısı sarışın olurlar – siz buna fikir vermisinizmi? Bu, niyə belə olur? O, həmin bu Luara quldurlarından birinin oğludur, amma uşaqlar atalarının cinayəti üçün cavab vermirlər axı?! Onun, bax, bu boyda olduğu mənim yadımdadır. O, “d” hərfini deyə bilmirdi. O da xırdaca quş kimi mehribanca civildəyirdi, onun da civiltisini quş civiltisi kimi başa düşmək olmurdu. Yadımdadır, bir gün Farnez Herkulesinin heykəli qarşısında hamı onun başına yığışdı, hamı sevə-sevə, iftixarla ona baxırdı – o elə qəşəng uşaqdı! Ancaq şəkillərdə belə füsunkar uşaq siması görmək olar! Mən nahaq yerə onunla acıqlı-acıqlı danışırdım, onu əlağacım ilə hədələyirdim – o çox yaxşı bilirdi ki, mən bunu ciddi eləmirəm. Səhərlər yüyürə-yüyürə mənim yataq otağıma gələndə deyirdim, amma mənə elə gəlirdi ki, otağımdan gün çıxır. Belə uşaqları sevməmək mümkün deyil. Onlar bizim qəlbimizə hakim olur, qəlbimiz onların hökmündən çıxıb bilmir. Əslinə

qalanda, dünyada bu uşaqdan gözəl şey yox idi. Bu şeylərdən sonra siz mənə – sizin bütün o lafayətləriniz, benjamin konstanların, tirküi de korselləriniz haqqında, onu mənim əlimdən alan bütün o adamlar haqqında nə deyə bilərsiniz? Siz bunun cavabını verəcəksiniz!

Cənab Jilnorman solğunbənzili, meyit kimi uzanıb qalan Mariusa yaxınlaşdı, yenə də ah-vay eləməyə başladı; həkim hələ də yaralı ilə əlləşirdi. Cənab Jilnormanın dodaqları, sanki, qeyri-ixtiyari olaraq tərpənirdi, onun ağızından can verən zaman zəif xırıltıları kimi güclə eşidilən, rabitsiz sözlər çıxırdı:

– Ah, qəlsiz! Ah, yakobinçi! Ah, zalım! Ah, quldur!

Ölən bir adam güclə eşidilən səslə ölünü məzəmmət edirdi.

Daxili sarsıntı, nəhayət, adamın zahirində də özünü hiss etdirir; qocanın danışığında yenə də rabitə yarandı, lakin söz söyləməyə onun daha gücü yox idi; onun səsi elə boğuc, elə zəif çıxırdı ki, elə bil, uçuşumun o biri tərəfindən gəlirdi.

– Mənim üçün fərqi yoxdur, mən özüm bu yaxında öləcəyəm. Sən bir işə bax: Parisdə elə bir səfeh qız tapılırdımı ki, bu yaramazla xoşbəxt olacağına sevinməsin! Vicdansız kef eləmək, həyatdan zövq almaq əvəzinə, dalaşmağa gedir, gedib özünü gic kimi güllə qabağına verir! Özü də nə üçün? Respublika üçün! Gedib Şomyerdə balda oynamaq əvəzinə – cavan oğlana bu lazımdır! Onun axı, ancaq iyirmi yaşı vardı! Respublika – bu nə sarsaq şeydir! Yazıq analar, bundan sonra siz qəşəng uşaqlar doğun! Sizə deyərlər, o ölüb! Deməli, bizim darvazadan bir-birinin ardınca iki meyit çıxacaq. Bəli, sən general Lamarkın qəşəng gözləri üçün bu oyunu çıxartdın! Bu general Lamarka sənə borcun nə idi? Bu yaxşı qılınc vuran adama, bu heyvərəyə?! Ölünün xətri üçün ölümə gedir! Belə də axmaqlıq olar! Başa düşün! Anadan olduğu iyirmi ildir! Arxada nələr qaldığına heç qayıdıb baxmadı da! İndi bu yazıq qoca tənhalıq içində ölməlidir. Öl, gəbər öz bucağında, qoca bayquş! Qoy olsun, bu yaxşıdır, elə mən bunu istəyirdim, bu, məni dərhal öldürər. Mən çox qocayam, mənim yüz yaşım var, mənim yüz min yaşım var, mənim lap çoxdandır ölməyə haqqım var. Bu zərbə mənim işimi bitirər. Deməli, iş bitib. Belə də xoşbəxtlik olar! Niyə ona naşatır iylədirsəniz, hər cür zirzibil içirirsiniz, ay sarsaq həkim! Bəsdir də, o ki ölüb, doğrudan, ölüb. Mənim belə şeydən başım çıxır, mən özüm də

ölüyəm. Mən işi axıra yetirdim. Əclaf, əclaf, əclaf zəmanə! Bax mən sizin barənizdə, sizin ideyalarınız, sizin sistemləriniz, sizin başçıları-
nız, kahinləriniz, həkimləriniz, alçaq yazıçıları, dələduz filosoflarınız, sizin bütün bu inqilablarınız haqqında, o inqilablar ki altmış ildir Tüilridə ancaq qarğaları qorxudur, bax bunlar haqqında mən belə düşünürəm!.. Sən də elə insafsız oldun ki, gedib bu qayda ilə özünü məhv elədin, onda elə lap yaxşı olub, mən sənə görə heç dərd də çəkməyəcəyəm, eşidirsənmi, qatil!

Elə bu anda Mariusun göz qapaqları yavaş-yavaş açıldı, onun hələ də letargiya yuxusundan dumanlanan baxışı təəccüblə cənab Jilnormana zilləndi.

Qoca çığırdı.

– Marius! Marius, mənim balam! Mənim övladım! Mənim əziz oğlum! Sən gözlərini açdın, sən mənə baxırsan, sən dirisən, sənə təşəkkür edirəm!

Qoca özündən gedib yerə yxıldı.

Dördüncü kitab

JAVER YOLUNDAN DÖNDÜ

Javer ağır-ağır Silahlı adam küçəsindən uzaqlaşdı.

O, ömründə birinci dəfə idi ki, başını aşağı dikərək, həm də birinci dəfə idi ki, əllərini dalında tutaraq gedirdi.

Bu günə qədər, o, Napoleonun iki duruşundan ancaq qətiyyət ifadə edən duruşunu, yəni əlini döşündə çarpazlamağı qəbul etmişdi, tərəddüd ifadə edən, yəni əlini dalında tutmaq duruşu ona məlum deyildi. İndi onun həyatında dönüş əmələ gəlmişdi; onun ağır-ağır getməsi, fikrə dalması mənəvi təşvişi əks etdirirdi.

Yatmış küçələrin qaranlığı onu bürüdü.

Lakin o, müəyyən bir istiqamətdə gedirdi.

Kəsə yolla Senaya tərəf burularaq, Qarağac sahil küçəsinə çıxdı, sahil boyu getdi, Qrev meydanından ötdü, Şatle meydanındakı qarovulxanaya çatmamış Ana Məryəm körpüsünün tinində dayandı. Sena bu yerdə bir tərəfdən Ana Məryəm və Alverçi körpüləri, yan tərəfdən də Xamgen və Çiçək sahil küçələri arasında dördbucaq gölə oxşayır, bu “gölün” ortasında su iti axır.

Qayıqçılar bu yerə yaxın gəlmirlər. Senanın bu iti axan yerindən təhlükəli şey yoxdur: o zamanlar bura yan tərəflərdən sıxışdırılmışdı, dəyirmanların suya vurulan tirləri arasında hiddətlə uğuldayırdı; körpü üstündə tikilmiş bu dəyirmanlar sonralar uçurulmuşdu. Bir-birinə xeyli yaxın olan iki körpü bu təhlükəni daha da artırır, çünki su böyük bir qüvvə ilə körpüləri tağı altından sürətlə axırdı. Su coşqun sel kimi ora cumur, nərildəyərək şahə qalxırdı; dalğalar şiddətlə körpülərin tirlərinə hücum edir, sanki, möhkəm su kəndirləri ilə onları kökündən çıxarmaq istəyirdi. Ora düşən adam bir daha suyun üzünə çıxa bilmir, ən yaxşı üzgüçülər də orada batırlar.

Javer körpünün sürəsinə dirsəklənərək əllərini çənəsinə dayadı, qeyri-şüuri olaraq barmaqlarını sıx tüklü bakenbardları içinə soxdu.

Onun qəlbində böhran, çevriliş, fəlakət əmələ gəlmişdi, o düşünməyə bilməzdi.

Bir neçə saatdı ki, o, öz-özünü başa düşə bilmirdi. O çaşıb qalmışdı; korazehin olsa da, onun çox aydın əqli öz şəffaflığını itirmişdi; təmiz kristal bulanmışdı. Javer hiss edirdi ki, vəzifə anlayışı onun şüurunda iki yerə bölünmüşdür – bunu özündən gizlədə bilmirdi. Sena sahilində heç gözlənilmədiyi halda Jan Valjana rast gələndə onun qəlbində, nəhayət, ovunu ələ keçirən bir canavar duyğusu, həm də öz sahibini tapan bir it duyğusu oyanmışdı.

O öz qarşısında eyni dərəcədə düz olan iki yol görürdü, ancaq bu yol iki idi; bu, onu dəhşətə gətirirdi, çünki bütün ömrü boyu o ancaq bir yol ilə, düz bir xətt ilə getmişdi. İşin xüsusilə əzab verən cəhəti də o idi ki, bu yollar bir-birini rədd edirdi. Bu iki yoldan hansı doğru idi?

O son dərəcə çətin vəziyyətə düşmüşdü.

Sağ qalmanın üçün caniyə borclu olasan, həm də bu borcu etiraf edəsən, qaytarasan, öz-özünün əksinə gedərək islahedilməz cinayətkarla bir sırada durasan, göstərilən xidmətə xidmətlə cavab verəsən, o yerə gəlib çatasan ki, öz-özünə "Get!", ona da: "Sən azadsan!" deyəsən, hamıdan ötrü bir vəzifə olan borcunu şəxsi məsələ üçün fəda edəsən, eyni zamanda, bu şəxsi məsələ arxasında eyni dərəcədə ümumun vəzifəsi olan bir şey, bəlkə də, yüksək bir qanun duyasan, öz vicdanına sədaqətli qalmaq üçün cəmiyyətə xəyanət edəsən! Bütün bu mənasız şeylər gərək elə, doğrudan da, olaydı, özü də onun payına düşəydi! Javeri üzən bu idi.

Heç eşidilməmiş, onu təəccübləndirən bir şey olmuşdu: Jan Valjan ona aman vermişdi, lakin başqa bir şey də olmuşdu ki, bu, onu tamam məhv etmişdi: o özü Jan Valjana aman vermişdi.

Gör o, nə günə qalıb?! O, öz-özünü anlamaq istəyirdi, anlaya bilmirdi, o, öz-özünü tanıyırdı.

İndi nə etsin? Jan Valjanı ələ vermək yaxşı deyildi; Jan Valjanı sərbəst buraxmaq da yaxşı olmazdı. Ələ versəydi, hökumət nümayəndəsi ən pis katorqa dustağından da alçalmış olacaqdı. Sərbəst buraxsaydı, katorqa dustağı qanun üzərində yüksələcək, qanunu ayaqları altında tapdalayacaqdı. Hər iki halda Javer özü rüsvay

olacaqdı. Məsələnə o, nə cür həll etsəydi, bircə çıxış yolu vardı: o da son idi. Elə olur ki, tale insanı sıldırım uçuruma rast gətirir; bu uçurumdan xilas olmaq mümkün deyil; oradan bütün həyat dərin bir girdab kimi görünür. Javer belə bir uçurum qarşısında dayanmışdı.

Düşünmək onu xüsusilə narahat edirdi. Bir-birinə zidd hisslərin amansız mübarizəsi onu düşünməyə məcbur edirdi.

Düşünməyə o adət etməmişdi, düşünmək ona son dərəcə çox əzab verirdi.

Fikirdə həmişə müəyyən dərəcə gizli bir qiyam olur; Javer özünü bundan qoruya bilmədiyi üçün bu, onu acıqlandırır.

Hansı şəraitdə olursa olsun, vəzifəsinin dar çərçivəsindən kənara çıxan hər fikir ona faydasız və yorucu görünürdü; lakin bugünkü hadisə haqqında düşünmək onun üçün, elə bil ki, bir işgəncə idi. Bu qədər sarsıntıdan sonra o mütləq öz vicdanına nəzər salmalı, özü haqqında özünə haqq-hesab verməli idi.

O, tutduğu işin qarşısında tir-tir əsirdi. Bütün polis qaydalarının, bütün siyasi qanunların, hüquq qanunlarının, bütün qanun məcəlləsinin əksinə olaraq, canını azad etməyi mümkün hesab etmişdi; onun kefi belə istəmişdi, o, öz mənafeyini cəmiyyətin mənafeyindən üstün tutmuşdu. Belə də şey olar!? O, belə bir hərəkətə ad tapa bilmirdi, hər dəfə bu məsələnin üstünə qayıdanda təpədən dırnağa kimi sarsılırdı: vaxt itirmədən Silahlı adam küçəsinə qayıtsın, Jan Valjanı tutub aparsın. Əlbəttə, ancaq belə etmək lazımdı. Lakin o, bunu edə bilmirdi.

Onun o tərəfə olan yolunu nə isə bağlayırdı.

Nə bağlayırdı? Bu axı nə idi? Dünyada məhkəmədən, məhkəmə pristavından, polis idarəsindən, hökumətdən başqa da bir şey varmı? Javerin bütün varlığı sarsılmışdı.

Bir katorqa dustağının şəxsiyyətinə toxunmaq olmazdı! Bir məhbus polis idarəsinin əlinə keçmirdi! Bu da ancaq Javerə görə belə olmuşdu!

Qanuna bütünlüklə mənsub olan iki adam – Javer və Jan Valjan, biri cəza vermək, biri də cəzalanmaq üçün yaranan iki adam birdən o dərəcəyə gəlib çatmışdılar ki, qanunu tapdalamışdılar – belə dəhşət olar?

Bu nə deməkdir? Belə də dəhşətli şey olarmı? Bu iki adamdan heç biri cəzalanmayacaqmı? Yoxsa, Jan Valjan bütün ictimai qayda-

qanundan qüvvətlimi çıxdı? O tutulmayacaqmı, Javer də həmişəki kimi hökumətdən maaş alacaqmı?

O, get-gedə daha ağır düşüncələrə dalırdı.

Bu düşüncələr içində o, özünü Ehtiraslar küçəsinə gətirdiyi qiyamçı üstündə də məzəmmət edə bilərdi; lakin Javer bu qiyamçı haqqında heç düşünmürdü də. Daha ağır bir cinayət xırda bir qəbahətə kölgədə buraxırdı. Bir də ki qiyamçı, heç şübhəsiz, ölmüşdü; qanuna görə, adam öldükdən sonra daha təqib olunmurdu.

Onun beynini ağır yük kimi əzən Jan Valjandı.

Jan Valjan onu çaşdırmışdı. Onun bütün ömrü boyu əsaslandığı qayda-qanun bu adam qarşısında uçub dağılırdı. Jan Valjanın göstərdiyi alicənablıq onu əzirdi. Əvvəllər o, Jan Valjanın hərəkətlərini saxta və ağılsız hesab edirdi, indi bu hərəkətlər əsil mənasında onun gözü qarşısında canlanırdı. Jan Valjanın arxasında cənab Madlenin surəti görünürdü, bu iki adam bir-birinə qarşıya, gözəl və nəcib insan şəklində birləşirdi. Javer mənfur bir hissini oğrun-oğrun qəlbinə soxulduğunu duyurdu: bu, katorqa dustağı qarşısında baş əyməkdə! Məhbusa hörmət etmək – heç ağılasığan şeydimi? O, həyəcandan titrəyirdi, lakin özü ilə bacara bilmirdi. Buna nə qədər qarşı dursa da, qəlbinin dərinliyində o səfil adamın nəcibliyini, mənəvi cəhətdən yüksək olduğunu etiraf etməyə bilmirdi. Buna dözmək olmazdı!

Mərhəmətli cinayətkar, başqalarının dərdinə qalan katorqa dustağı, həlim, alicənab insan! Elə bir insan ki, dara düşənə kömək edir, mərhəməti qisasdan üstün tutur; elə bir insan ki, düşməni məhv etməkdənsə, özü məhv olmağa hazırdır, onu təhqir edənləri xilas edir, elə bir cani ki, xeyirxahlığın zirvəsində diz çökür, insandan daha çox mələyə oxşayır! Javer belə bir möcüzənin dünyada mövcud olduğunu etiraf etməyə məcbur idi!

Vəziyyət bu cür davam edə bilməzdi.

Doğrudur, bunu biz də etiraf edirik, Javer bu əjdahaya, bu iblis sifətli mələyə, bu mənfur qəhrəmana özünü mübarizəsiz təslim etməmişdi; o, elə bir qəhrəmandı ki, Javer eyni dərəcədə ona həm nifrət edir, həm də onunla fəxr edirdi.

Jan Valjanla tək-təkinə karetdə gedəndə qanun pələngi bir neçə dəfə ona qəlbində qəzəblənmiş, nərildəmişdi! O, bir neçə dəfə vəcdə gələrək Jan Valjanın üstünə atılmaq, onu qamarlamaq,

parçalamaq, başqa sözlə, həbs etmək istəmişdi! Doğrudan da, bundan asan şey vardı mı! İlk qarovulxanaya çatan kimi çıxıb deyəsən: “Budur katorqadan qaçan, məhkəmədən gizlənən dustaq!” Jandarlara çıxıb söyləyəsən: “O sizindir!” Bu məlun canının onları ixtiyarına verib gedəsən, daha heç bir şey bilməyəsən, heç bir şeyə qarışmayasan. Axı bu adam qanunun əbədi əsiridir; qoy qanun onunla istədiyi kimi rəftar eləsin. Bundan da ədalətli şey olarmı? Javer bunları öz-özünə deyirdi, demək azdır, o istəyirdi, bunları eləsin, istəyirdi öz əli ilə bu adamı tutsun, lakin nə onda, nə də indi bunu eləmək iqtidarında deyildi, onun əli hər dəfə əsəbi halda Jan Valjanın yaxasına sarı qalxdıqca aşağı düşürdü, elə bil, qurğuşundan tökülmüşdü, bu zaman şüurunun dərinliyində qəribə bir səs ona deyirdi: “Yaxşı. Səni xilas edən adamı ələ ver. Sonra da Ponti Pilat kimi əmr elə qabda su gətirsinlər, caynaqlarını yu”.

Sonra özü haqqında düşündü, Jan Valjanın əzəmətli surəti qarşısında o, özünü miskin və rəzil gördü.

Ona yaxşılıq edən katorqa dustağı idi!

Axı o, nə üçün bu adama icazə verdi ki, onu öldürməsin, onun həyatını ona bağışlasın? Onun barrikadada öldürülməyə haqqı vardı. O gərək bu ölmək haqqından istifadə edəydi. O gərək o biri qiyamçıları köməyə çağırırdı, onları zorla məcbur edəydi ki, onu öldürsünlər.

Ona hər şeydən çox əzab verən özünə inamını itirməkdi. O, ayağı altındakı zəmini itirmişdi. Qanun hökmündən onun əlində ancaq tör-töküntü qalmışdı. Əvvəllər tanımadığı, bilmədiyi şübhələr indi onu hər tərəfdən bürümüşdü. Onun daxilində mənəvi bir dönüş yaranmışdı, sanki, ona vəhy gəlmişdi, bu vəhy bu vaxta qədər tutduğu işlərin yeganə ölçüsü olan hüquq idrakından çox-çox fərqlənirdi. Əvvəlki düzlüyün çərçivəsində qalmaq indi ona az görünürdü. Bir yığın heç gözlənilməyən hadisələr onu əhatə etmişdi, onu əzirdi. Onun qəlbində yeni bir aləm açılmışdı, bu aləm qəbul edilən və əvəzi verilən xeyirxahlıqdı, fədakarlıqdı, şəfqət, səbir idi, mərhəmətin amansızlığa qalib gəlməsi idi, xoş niyyəti olmaqdı, cəza hökmününün bağışlanması idi, müqəssirə aman verməkdi, haqq divanının gözlərindəki yaşdı, insan ədalətinin əksini təşkil edən ağılsız tanrı ədaləti idi. Javer zülmət içində məchul mənəvi bir günəşin qorxunc şəkildə çıxdığını görürdü; bu günəş

onu dəhşətə salır, gözlerini qamaşdırırdı. Bayquş, qartal gözü ilə baxmağa məcbur olmuşdu.

O, öz-özünə deyirdi: “Deməli, doğru deyirlər ki, istisna var, hökumət də yanıla bilir, bəzi hadisələr qarşısında qayda-qanun çıxılmaz vəziyyətə düşür, bütün məsələlər qanun məcəlləsinə sığışmır, nəzərə alınmayan şeylərə də tabe olmaq lazım gəlir, katorqa dustağının xeyirxahlığı məmur xeyirxahlığına kələk gələ bilər, dəhşətli şey ilahi şeyə çevrilir, bəli, həyatda belə gözlənilməz kələklər olur”; Javer ümitsiz halda düşünür, özünün də qəfildən yaxalandığını görürdü.

Dünyada xeyirxahlıq vardır – o, bunu etiraf etməyə məcbur oldu. Katorqa dustağı xeyirxah adammış. O özü də indicə xeyirxahlıq elədi – bu heç mümkün olan şeydimi!? Deməli, o, özünü rüsvay etmişdir.

Javer özünü alçaq bir adam hesab edirdi. O, öz-özünü dəhşətə gətirirdi.

İdeal, Javer üçün – ədalətli, alicənab, yüksək qəlblə olmaqda deyil, qüsuruz olmaqda idi. İndi o, qəbahətli bir iş tutmuşdu.

Necə oldu ki, o, belə vəziyyətə düşdü? Bu axı necə oldu? O özü də bunun səbəbini deyə bilməzdi. Başını əllərilə sıxır, nə qədər düşü-nürdü, bunu aydınlaşdırma bilmirdi.

Heç şübhəsiz, o, həmişə Jan Valjanı haqq divanının əlinə vermək fikrində olmuşdu, elə bir haqq divanı ki, Jan Valjan onun əsiri, Javer qulu idi. Nə qədər ki Jan Valjan onun ixtiyarında idi, onu, Jan Valjanı buraxacağını qət etdiyini bir an da olsa, etiraf etmirdi, sanki, əli ondan xəbərsiz Jan Valjanı buraxmışdı.

Bir çox əzabverici, anlaşılmaz, müəmmalı məsələ onun yolunu kəsmişdi. O, öz-özünə sual verir, bu suallara cavab alırdı, lakin cavablar onu qorxudurdu. O, özündən soruşurdu: “Mən, amansızca təqib etdiyim bu katorqa dustağının pəncəsinə düşəndə o ancaq elə kin saxladığı üçün deyil, öz təhlükəsizliyi üçün də məndən qisas ala bilərdi, hətta lap qisas almalı idi, bəs o, mənə aman verməklə, məni öldürməməklə nə elədi? Öz vəzifəsini yerinə yetirdi? Yox. Daha böyük bir şey elədi! Bəs mən ona aman verəndə nə elədim? Öz vəzifəni yerinə yetirdim? Yox, daha böyük bir şey elədim. Deməli, vəzifəni yerinə yetirməkdən daha böyük bir şey vardır?” Bu zaman o, özünü itirirdi, onun daxili müvazinəti pozulurdu, tərəzinin bir gözü uçuruma enirdi, o biri gözü göyə qalxırdı; Javeri tərəzinin yuxarıdakı

gözü aşağıdakı gözündən az qorxutmurdu. O nə volterçi, nə də filosof idi, dinsiz də deyildi, əksinə, rəsmi dinə sövq-təbii ilə bir hörmət duyurdu; bununla belə, dinə yüksək bir şey kimi baxsa da, onu ictimai həyatın mühüm ünsürü hesab etmirdi, qoyulmuş qayda-qanun onun yeganə ehkamı idi və onu tamamilə təmin edirdi, o, yetkin bir adam və məmur olduğdan sonra bütün dini hissələrini polis işinə sövq edərək, casus olmuşdu – bizim bu sözü müzdə zərrə qədər də istehza yoxdur, biz bunu tamamilə ciddi deyirik – təkrar edirik, başqaları keşis olan kimi, o da casus olmuşdu. O, öz rəisi cənab Jiskeni tanıyırdı, bu vaxta qədər o biri rəisi haqqında, yəni Allah-taala haqqında bircə dəfə də düşünməmişdi.

Bu yeni ağasını – Allahı qəfildən dərk edən kimi çasıb qaldı.

Hec gözənilmədiyi halda Allahın qarşısında duran kimi özünü itirmişdi; belə bir rəislə necə rəftar edəcəyini bilmirdi; o bilirdi ki, adam gərək həmişə öz rəisinə kor-korana tabe olsun, nə onun sözündən çıxsin, nə onu pisləsin, nə ona etiraz eləsin. İndi, əgər rəisin verdiyi əmr çox qərribə əmr olsa, onda tabelikdə olan adam üçün bircə yol qalır – o da istefa verməkdir.

Lakin bu istefanı Allahdan necə xahiş eləsin?

Hər nə olur-olsun, o, həmişə bir məsələnin üstünə qayırdı: bütün başqa məsələləri kölgədə buraxan bu məsələ – onun indicə böyük bir cinayət işləməsi idi. O, köhnə cinayətkarı, qaçqın katorqa dustağını tutmadı. Məhbusu azad elədi. Qanun nümayəndələrinin adamını oğurladı – bu adam, əslində onların idi. O, doğrudan da, bunu elədi. O, indi öz-özünü anlaya bilmirdi. O, öz-özünü tanımırdı. Belə bir hərəkətin səbəbini başa düşmürdü, elə bircə bunu fikirləşəndə onun başı hərlənirdi. Bu vaxta qədər kor-koranə bir inamla yaşayırdı: bu inamdan amansızca bir düzgünlük meydana gəlmişdi. İndi o, inamını, inamı ilə bərabər, düzgünlüyünü də itirmişdi. Onun pərəstiş etdiyi şeylər uçub-dağılmışdı. Mənfur həqiqətlər onu təqib edirdi, ondan əl çəkmirdi. Bu gündən başqa bir adam olmalı idi. O, qərribə bir əzab duyurdu, sanki, qəfildən onun şüurundan kataraktanı götürmüşdülər. Onun gözü açılmışdı, görmək istəmədiyi şeyi görmüşdü. O, özünü faydasız, keçmişdən qoparılmış, qulluqdan çıxarılmış, məhv olmuş adam kimi hiss edirdi. Onun varlığında hökumət nümayəndəsi ölmüşdü. Onun həyatı bütün mənasını itirmişdi.

Mütəəssir olmaq nə dəhşətli şeymiş!

Qranit olasan, özün də şübhə edəsən! Qanunla müəyyən edilmiş şəkildə bir parça tuncdan tökülmüş cəza heykəli olasan və birdən tunc sinəndə qəlbə oxşar ağılsız, itaətdən çıxan bir şey hiss edəsən! O yerə gəlib çatasan ki, yaxşılığa qarşı yaxşılıq edəsən – amma bütün ömrü boyu öz-özünə təlqin etmişən ki, belə yaxşılıq yamanlıqdır! Qapı köpəyi olasan, həm də yad bir adama mehribanlıq edəsən! Buz olasan – əriyəsən. Kəlbətin olasan – sonra da dönüb canlı ələ çevriləsən! Birdən hiss edəsən ki, barmaqların açılır! Sonra da ələ keçmiş ovu buraxasan – nə dəhşətli süqut!

Adı insan olan mərmi birdən yolundan azaraq geriyyə qayıdır!

Günahsızlıq da günahdan xali deyil, ehkamın özündə səhv ola bilər, qanun məcəlləsində hər şey nəzərə alınmamış, ictimai quruluş mükəmməl deyil, hakimiyyətin özündə də tərəddüd olar, dağılmayan şey dağıla bilər, hakimlər də başqaları kimi adamdır, qanun aldana bilər, tribunallar yanıla bilər – bütün bunları etiraf etmək lazım gəlirdi! Göy qübbəsinin əzəmətli mavi şüşəsində çatlaq görünürdü.

Javerin qəlbindəki və vicdanındakı baş verən çevrilişi Fampdakı fəlakətlə müqayisə etmək onları: onun qəlbi, sanki, reisdən çıxmışdı, düz yolla sürətlə hərəkət edən düzgünlüyü Allahla toqquşaraq darmadağın olmuşdu. İctimai qayda-qanun maşinistinin ancaq müəyyən bir istiqamətlə hərəkət edən kor dəmir atı yəhərleyib minən hakimiyyət ocaqçısını işıq şüasının vurub atdan yerə salması ağıla sığmayan bir şey kimi görünür! Yolunu dəyişməyən, düz xətt ilə dəqiq hərəkət edən, həndəsi dürüstlüyə malik olan, itaətkar, qüsur-suz bir şeyin öz-özünə xəyanət etməsi də ağıla sığmayan şeydir! Yoxsa, lokomotiv üçün də Dəməşqə yol vardı?

İnsan varlığında olan Allah onun həqiqi vicdanıdır, bu vicdan saxta vicdanı rədd edir, qılgılıma sönməyi qadağan edir, günəşi unutmamağı şüaya əmr edir, qəlbə əmr edir ki, əsl həqiqəti bu həqiqətlə üz-üzə gələn yalançı həqiqətdən ayırsın; – bu, insanlıq çeşməsidir, qəlbin susmayan səsidir, bu, qəribə bir möcüzədir, bizim daxilimizdə olan sərvətin, bəlkə də, ən yaxşısıdır. Javer bunu başa düşürdümü? Javer bunu duyurdumu? Bu barədə düşünürdümü? Görünür, başa düşmürdü, duymurdu, düşünmürdü. Lakin ağıla sığmayan bu məsələnin təzyiği altında başının partlatmaq dərəcəsinə çatdığını hiss edirdi.

Bu möcüzə onun fikrini dəyişmədi, əlavə, özü möcüzənin qurbanı oldu. O çox əziyyətlə tabe olurdu. Bu şeylərdə o ancaq həyatın dözülməz ağırlığını görürdü. Javerə elə gəlirdi ki, onun nəfəs alması bu gündən etibarən, həmişəlik məhdudlaşdırılır.

O, məchul bir şeyin varlığını öz üzərində duymağa adət etməmişdi.

Bu vaxta qədər ondan yüksəkdə duran şeylər ona sadə, düz, şəffaf və hamar görünürdü; burada anlaşılmaz, qaranlıq bir şey yox idi, hər şey dəqiqdi, hər şey nizama salınmışdı, razılaşıdırılmışdı, aydındı, barizdi, müəyyəndi, məhduddu, tamamlanmışdı; hər şey əvvəlcədən nəzərə alınmışdı: hakimiyyət onun qarşısında hamar bir sahə kimi uzanıb gedirdi, burada nə sıldırım yoxuşlar, nə uçurum vardı; o, adamın başını gicəlləndirmirdi. Javer anlaşılmaz şeyləri ancaq aşağıda, cəmiyyətin alt təbəqələrində görmüşdü. Qanunsuz hərəkətlər, gözlənilməz işlər, inamsızlıq, hərc-mərcliyə yuvarlanmaq, uçuruma düşmək imkanı aşağı təbəqələrin – qiyamçıların, cinayətkarların, səfillərin nəsibi idi. Lakin indi Javer arxası üstə düşərək gördüyü şeydən dəhşətə gəldi; onun üstündə, yüksəkdə dərin bir uçurum açılmışdı.

Bu nədir? Hər şey alt-üst olmuşdur. O, tamamilə çəşib qalmışdı. İndi nəyə arxalanmaq lazımdır? Onun inandığı şeylər uçub-dağılırdı!

Axı nə olmuşdu? Alicənab bir səfil ictimai quruluşun zəif damarını tapmışdı? Belə şey olar? Qanuna namusla xidmət edən adam birdən iki cinayətdən birini seçmək məcburiyyətində qalmışdı: canını buraxmaq cinayətdi, onu tutmaq da cinayətdi! Deməli, hökumət tərəfindən məmura verilən nizamnamədə bütün məsələlər nəzərə alınmamışdır? Deməli, vəzifənin qarşısında çıxılmaz vəziyyət də ola bilərmiş? Bu, nə olan şeydir? Yoxsa bu, doğrudan da, belədir? Doğrudanmı, əvvəllər quldur olan, ittihamın ağırlığı altında beli bükülən bir adam dikəlib özünü sax tuta bilər? Doğrudanmı, həqiqət onun tərəfindədir? Buna inanmaq olarmı? Doğrudanmı, elə hallar olur ki, qanun mızıldana-mızıldana üzr istəyərək daxilən dəyişmiş bir canı qarşısında geri çəkilir?

Bəli, belə bir möcüzə baş verdi! Javer özü də bunu gördü! Javer özü də bunu hiss etdi! O nəinki bunu inkar edə bilmədi, o özü bunda iştirak etdi! Bu, bir həqiqətdi. Həqiqi hadisələrin gəlib belə eybəcər şəkllə düşməsi dəhşətdir!

Hadisələr öz vəzifəsini yerinə yetirsəydi, bunlar ancaq qanunu sübut etməyə xidmət edərdi; axı hadisələri Allah göndərir. Yoxsa, bizim dövrümüzdə hərc-mərclik də göydən nazil olur?

Bu qayda ilə onun vəziyyətini yüngülləşdirən və yaxşılaşdırma bilən hər şey qəlbin, sanki, anlaşılmaz təşviş və kədəri içində sönmürdü; indi cəmiyyət, bəşəriyyət, kainat ona sadə və qorxunc şəkildə görünürdü. Deməli, cəza sistemi, çıxarılmış qərarlar, qanunun sarsılmaz qüvvəsi, ali məhkəmənin hökmü, məhkəmələr, hökumət, istintaq, cəza tədbirləri, dövlət hökuməti, qanunun səhv etməməsi, hakimiyyətin əsasları, siyasi və mülki təhlükəsizliyin əsaslandığı ehkamlar, ali hakimiyyət, haqq-ədalət, qanunun məntiqi, cəmiyyətin bünövrəsi, hamının qəbul etdiyi həqiqətlər ancaq zirzibil imiş! Qayda-qanun gözləyən, polis idarəsinin sədaqətli xidmətçisi olan, casus simasında tanrı olub, cəmiyyətin keşiyində duran Javer isə əzilmiş, yer ilə yeksan edilmişdi. Lakin bu xarabalıq üzərində dustaq papaqlı, başı haləli bir adam yüksəlirdi. Gör, Javer cəmiyyət əsaslarının necə sarsıldığının şahidi olur! Onun qəlbini parçalayan da bu kabus idi.

Buna dözmək olardımı? Yox.

Məsələ əgər belə idisə, o, ümitsiz bir vəziyyətə düşmüşdü. Ancaq iki qurtuluş yolu qalırdı. Bunlardan biri elə bu saat Jan Valjanın yanına qayıtmaq, bu qaçqın katorqa dustağını həbsxanaya salmaqdı. O birisi də...

Javer qəti addımlarla, bu dəfə başını lap dik tutaraq körpüdən endi, qabağından fənər asılan Şatle meydanı tinindəki polis qarovulxanasına getdi.

Qarovulxanaya yaxınlaşanda pəncərədən növbətçi serjantı görüb içəri girdi. Polis işçiləri lap elə qarovulxana qapısının açılmasından bir-birini tanıyırlar. Javer adını dedi, biletini serjanta göstərib, şam yanan stolun arxasında oturdu. Stolun üstündə qurşun mürəkkəbqabı, qələm və kağız vardı, bunlar, lazım olsa, protokol yazmaq, ya gecə qarovullarına yazılı sərəncam vermək üçün qoyulmuşdu.

Belə bir stol, yanında da həsir stul, adətən, bütün polis qarovulxanalarında vardır; bu stolların üstündə mütləq şim-şam ağacından düzəldilmiş, içinə taxta ovuntusu tökülmüş bir boşqab, balaca karton qutu, qutuda da məktub yapışdırmaq üçün yapışqanlı qırmızı

kağız olardı; bu stol məhkəmə istintaqının ən aşağı pilləsidir. Məhkəmə ədəbiyyatının əsası da burada qoyulur.

Javer qələm, bir vərəq də kağız götürüb, yazmağa başladı. Onun yazdığı bu idi:

Polis xidmətinin faydası üçün bir neçə qeyd.

Birincisi: mən cənab prefektdən xahiş edirəm ki, aşağıdakı sözləri oxusun.

İkincisi: dustaqlar istintaq edildikdən sonra ayaqqabılarını çıxarırlar, üst-başları yoxlanılana qədər döşəmədə ayaqyalın dururlar. Onlardan çoxu həbsxanaya qayıdandan sonra öskürməyə başlayır. Bunun nəticəsində xəstəxanada artıq pul xərclənir.

Üçüncüsü: müəyyən nahiyələrdə agentlərin dəyişməsi ilə əlaqədar olan müşahidə yaxşı təşkil edilmişdir; lakin çox mühüm hallarda gərək, heç olmasa, iki agent bir-birini gözdən itirməsin; bu agentlərdən biri bəzi səbəblərə görə sayıqlığını zəiflətsə, o birisi ona göz qoyar, onun yerini tutar.

Dördüncüsü: anlaşılmır ki, niyə Madlonet həbsxanasında dustaqların hətta pulla da olsa kamerada stul saxlanması xüsusi əmr ilə qadağan edilmişdir?

Beşincisi: Madlonet həbsxanasında bufet ancaq iki tir ilə hasarlanmışdır, bu da dustaqların əlinin bufetçi qadının əlinə toxunmasına imkan verir.

Altıncısı: “Çağırıcı” adlanan və başqa dustaqları qəbul otağına çağıran dustaqlar, onların adını aydın söyləmək üçün hər dustaqdan iki su pul tələb edirlər. Bu, oğurluqdur.

Yeddincisi: toxucu emalatxanasında hər sapın qaçmasına dustaqdan on su pul çıxırlar; bu, icarəçinin öz işindən sui-istifadə etməsidir, çünki kətanın keyfiyyəti bundan zərər görmür.

Səkkizincisi: Fors həbsxanasına görüşə gələnlər müqəddəs Misirli Məryəm sığınacağıının qəbul otağına gedəndə azyaşlı canilər həyətindən keçirlər, buna yol vermək olmaz.

Doqquzuncusu: nəzərə çarpmışdır ki, jandarmırlar müqəssirlərin istintaqında eşitdikləri şeyləri hər gün prefekturanın həyətində danışirlar. Jandarm olmalıdır – müstəntiqin kabinetində eşitdiyi sözləri başqa yerdə danışmaq ona yaraşmaz – bu çox ciddi qəbahətdir.

Onuncusu: Xanım Anri namuslu qadındır, öz bufetini də çox təmiz saxlayır; lakin təkdustaqlı kameraların yaxınlığında qapıçı olmaq qadına yaramaz. Bu, nümunəvi bir müəssisə olan Konsyerjer həbsxanasına layiq deyil”.

Javer bu sətirləri özünə xas olan bir səliqə ilə, aydın xətlə yazdı, bircə vergül də buraxmadı; o yazdıqca qələm kağızın üstündə bərkədən səslənirdi. Aşağıda, sonuncu sətirin altında qol qoydu:

*“Javer. 1-ci dərəcəli nəzarətçi.
Şatle meydanında polis qarovulxanası.
7 iyun 1832-ci il, gecə saat bir radələrində”.*

Javer yazının mürəkkəbini qurutdu, kağızı məktub kimi büküb yapışdırdı, o biri üzünə “idarə üçün məlumat” sözlərini yazdı, stolun üstünə qoyub, otaqdan çıxdı. Şüşəli, dəmir barmaqlıqlı qapı onun ardınca örtüldü.

O, yenə də Şatle meydanını çəpinə keçdi, sahil küçəsinə çatdı, on beş dəqiqə əvvəl tərək etdiyi yerə avtomat dəqiqiqliyi ilə qayıdaraq, yenə əvvəlki vəziyyətdə sürəhiyə dirsəkləndi. Elə zənn etmək olardı ki, o heç yerindən tərpənməmişdir.

Hava lap qaralmışdı. Ətrafa elə bir qəbir, ölüm sükutu çökmüşdü ki, belə sükut gecə yarısından sonra olur. Bulud pərdəsi ulduzların qabağını tutmuşdu. Göy üzünü kəsif, məşum bir çən bürümüşdü. Site məhəlləsi evlərində bircə işıq da yanmırdı. Yol ilə gəlib-gedən yox idi, bütün yaxın küçələr və sahil küçəsi boş görünürdü. Notrdam kilsəsi və Ədalət sarayı qülləsi gecənin öz kölgəsi kimi nəzərə çarpırdı. Fənər sürəhinin kənarını qırmızıya çalan bir işıqla işıqlandırır. Uzaqda bir-birinin ardınca qaralan körpülər, sanki, duman içində əriyirdi. Yağan yağışdan çayın suyu qalxmışdı.

Oxucunun yadındadır. Javerin sürəhiyə dirsəkləndiyi yer Senanın ən iti axan yeri, burulğanın dəhşətli spirali üstündə idi;

burulğan burada ucu-bucağı görünməyən bir vint kimi gah açılır, gah yığılırdı.

Javer başını əyib aşağı baxdı. Qaranlıq hər şeyi bürümüşdü. Heç nə görmək olmurdu. Suyun dalğalandığı eşidilirdi, ancaq çay görünmürdü. Arabir çox-çox dərinlikdə bir parça ağ işıq qıvrıla-qıvrıla parıldaırdı: suda elə bir xüsusiyyət var ki, ən qaranlıq gecələrdə də haradansa bir parça işıq tutur, bu işığı qığılcımlar saçan xırdaca ilan kimi əks etdirir. Lakin işıq sönür, hər şey yenə zülmət içində qərq olurdu. Elə bil ki, orada namütənahilik özü açılıb meydana gəlmişdi. Aşağıdakı su deyildi, girdab idi. Sahil küçəsinin qara, dik divanı dumana qarışaraq, zülmət içində əriyərək, bu namütənahliyin sıldırım yoxuşu kimi canlanırdı.

Heç bir şey görünmürdü, ancaq suyun dondurucu soyuqluğu, yaş daşların qoxusu hiss olunurdu. Aşağıda girdabın qorxunc tənəffüsü eşidilirdi. Suyun qalxdığını görmək yox, duymaq olurdu. Suyun qalxması, dalğaların məşum uğultusu, nəhəng körpü tağlarının cansızlığı görünüşü, qara boşluğun cəzbedici dərinliyi – bütün bu zülmət adamı dəhşətə gətirirdi.

Javer gözünü gecənin bu açılmış qapısına zilləyərək, bir neçə an sakit durdu; bu görünməyən şeyə o, diqqətlə baxırdı. Su uğuldayırdı. Birdən o, şlyapasını çıxarıb sürahinin üstünə qoydu. Bir az sonra hündür, qara bir kölgə sürahinin üstünə qalxaraq dikəldi, sonra çaya sarı əyildi – yoldan keçən bir adam uzaqdan onu xəyala oxşadardı – sonra yenə dikələrək birbaş zülmətin içinə düşdü, boğuc bir şappıltı eşidildi, bu qara kölgənin suya bata-bata çırpındığını ancaq zülmət gördü.

Beşinci kitab

BABA VƏ NƏVƏ

Birinci fəsil

OXUCU YENƏ SİNK HALQALI AĞACI GÖRÜR

Təsvir etdiyimiz hadisələrdən bir qədər sonra, ləyaqətli adam olan Kəllə ağır həyəcan keçirməli oldu.

Kəllə, bu ləyaqətli adam, bu romanın ən ağır fəsilərində bizə rast gələn monfermeylli, daş yolu fəhləsi idi.

Oxucuların yadındadır: Kəllə müxtəlif işlərlə, o cümlədən, oğurluqla da məşğul olurdu. O, həm daş qırır, həm də baş yolda adam soyurdu. Bir arzu bu daşqıran fəhləyə və oğruya rahatlıq vermirdi: o, Monfermeyl meşəsində basdırılan dəfinənin dəlisi idi. O, bir gün bir ağacın altında bu dəfinəni tapacağına əmindir; buna ümid etməklə bərabər, yoldan keçən adamların cibini də axtarmaqdan çəkinmirdi.

Ancaq o, indi ehtiyatla tərpənirdi. Bu yaxında bir cəncəl işdən güclə canını qurtarmışdı. Biz bilirik ki o, da başqa quldurlarla bərabər, Jondretin daxmasında ələ keçmişdi. Bəzən qəbahət də adama lazım olur. Kəlləni onda əyyaşlıq xilas etmişdi. O, soyğunçu idimi, ya soyulan adamdımı – heç kəs bundan baş çıxara bilməmişdi. Axşam talanında onun iştirak etməməsi tamamilə sübut edildikdən sonra istintaqı dayandırıb, onu həbsxanadan buraxdılar. O, yenə də sərbəst oldu. Yolun əvvəl işlədiyi Hanyi və Lanyi arasındakı sahəsinə qayıtdı, yenə də nəzarət altında hökumət üçün çinqil qırmağa başladı; o, başını aşağı dikərək fikirli-fikirli işləyirdi; lakin onu fəlakətdən xilas edən şəraba daha artıq meyil göstərirdi.

Kəlləni, üstü torpaqlı qazmasına qayıdandan sonra belə bərk həyəcanlandıran nə idi? Onu həyəcanlandıran aşağıda qeyd etdiyimiz hadisə idi.

Bir gün o, səhərə yaxın adəti üzrə iş yerinə gedəndə kolların arasında, bəlkə də, onun, eyni zamanda, pusquda durduğu yerdə bir adam gördü; bu adamın ala-qaranlıqda, həm də xeyli uzaqdan ancaq küreyi görünürdü, bununla belə, o, Kəlləyə tanış kimi görünürdü. Kəllə araç içsə də, aydın və iti hafizəyə malikdi; hafizə qayda-qanunla çox da yola getməyənlərin zəruri müdafiə silahıdır.

Kəllə öz-özündən soruşdu:

– Mən bu adamı axı harada görmüşəm?

Suala cavab verə bilmədi; ancaq bu qaraltı kimi isə xatırladırdı, bu adam onun hafizəsində zəif bir iz buraxmışdı.

Kəllə onun kim olduğunu və kimə oxşadığını müəyyən edə bilmədikdə bəzi şeyləri düşünməyə və müqayisə etməyə başladı. Bu adam, yəqin, buralı deyildi. O, haradansa gəlmişdi. Özü də, görünür, piyada gəlmişdi. Belə bir vaxtda hər dilican Monfermeyldən keçmir. Deməli, o, bütün gecəni yol gəlmişdir. O, haradan gəlmişdir? Uzaqdan gəlməmişdir, çünki onun nə yol çantası, nə də düyünçəsi var. Görünür, Parisdən gəlmişdir. O, niyə meşəyə girmişdir? Özü də belə tezdən? Burada ona nə lazımmiş?

Kəllə yerə basdırılmış pulu düşündü; hafizəsini araşdırdı, onun yadına mübhəm bir şey düşdü: o, bir neçə il bundan əvvəl bir adam görmüşdü, onda da indiki kimi narahat olmuşdu. Bəlkə, bu, elə həmin adamdır?!

Bu qayda ilə düşünürdü, düşüncənin təzyiqi altında başını endirmişdi, bu, təbii şeydi, ancaq ehtiyatkarlıq deyildi. O, yenə başını qaldıranda heç kəsi görmədi. Naməlum adam meşədə ala-qaranlıq içində yox olmuşdu.

Kəllə həyəcanla öz-özünə dedi:

– Onun kələyinin üstünü açmasam, heç kişi deyiləm. Mən bu riyakarın ibadətqahını axtarıb taparam. O, havayı yerə belə vaxtda gəzintiyyə çıxmayıb – nə işiqdir, nə qaranlıq, mən bunun səbəbini öyrənərəm. Mənim meşəmdə hələ elə sirr olmayıb ki, onun üstünü açə bilməyim.

Külüngünü götürüb donquldandı:

– Lazım olar. Yer də eşərsən, adam da deşərsən...

O, naməlum adamın tutduğu yolu mümkün qədər düzgün təyin etməyə çalışaraq, sanki, sapı sapa bağlaya-bağlaya kolların arası ilə irəliləməyə başladı.

Heç yüz addım getməmişdi ki, şəfəqin qızartısı onun köməyinə çatdı. Qum üstündə arabir çəkmə izi, yerə yatmış ot, tapdanmış ardic kolu, kolların əyilmiş cavan budaqları görünürdü; budaqlar, yuxudan ayılanda gərnəşən gözəl qız kimi naz ilə, yavaş-yavaş özünü düzəldirdi; bu şeylər o adamın buradan keçdiyini aydın göstərirdi. Kəllə izi tutaraq çox getdi, sonra izi itirdi. Vaxt keçirdi. O, meşənin lap içərilərinə girdi, kiçik bir təpəyə çatdı. Səhər-səhər uzaq bir cığırda Gilyeri nəğməsini fitlə çala-çala bir ovçu gedirdi, Kəllədə o, ağaca dırmaşmaq meyli oyatdı. Kəllə yaşına görə çox cəld idi. Bir az kənarda Titirə və Kəlləyə layiq hündür qayın ağacı vardı. Kəllə ağaca dırmaşdı və bacardığı qədər yuxarı qalxdı.

Bu çox gözəl fikir idi. Kəllə meşənin ən sıx yerinə baxarkən birdən yenə o adamı gördü.

Elə gören kimi də yenə gözdən itirdi.

Naməlum adam xeyli uzaqda olan bir talaya çatdı; tala sıx ağaclarla əhatə olunmuşdu, Kəllə bu yerə çox yaxşı bələddi: orada, bir yığın əhəngdaşının yanında qurumaqda olan şabalıd ağacı vardı, ağacın gövdəsinə mismarla bir sink halqa vurulmuşdu. Keçmişdə bura "Blarü talası" deyirdilər. Daşlar otuz il əvvəl bura tökülmüşdü, nə üçün töküldüyü də məlum deyildi: heç bir şey, taxta hasardan başqa, daş yığınının köhnəliyi ilə müqayisə oluna bilməz. Onlar müvəqqəti olaraq meydana gəlir – bu da onların uzun zaman qalması üçün ən yaxşı bəhanədir!

Kəllə sevinə-sevinə, tələsə-tələsə ağacdən düşdü, daha doğrusu, sürüşdü. Zağ açıldı, indi heyvanı tutmaq lazımdı. Çoxdan bəri arzu etdiyi o məşum dəfinə də, yəqin, orada idi.

Talaya getmək heç də asan deyildi. O, tapdanmış cığırla, bu zəhlətökən yolla, min dəfə ora-bura dönə-dönə, burula-burula getsəydi, on beş dəqiqə, sıx kollar arası ilə kəsə getsəydi, düz yarım saat vaxt itirəcəkdi, çünki kollar bu yerdə həm tikanlı idi, həm də budaqları bir-birinə dolaşmışdı. Kəllə bunu başa düşmədi. O, gözünə aldaraq, kəsə yolla getmək qərarına gəldi; bu aldanış isə çoxlarını məhv etmişdi. Kolluq, nə qədər sıx olsa da, ona yaxşı yol kimi göründü.

Öz-özünə dedi:

– Özümüzü vuraq bu Rivoli canavarlar küçəsinə!

Kəllə dövrələmə yol ilə getməyə adət eləmişdi, bu dəfə kəsə yolla getməkdə yanlışdı.

Özünü qabağa verib, kollarla əməlli-başlı döyüşə girişdi.

O, çaqqalqavalısı, yabanı gül, acıqlı böyürtkən kolları ilə, gicit-kənlə, yemişanla, qanqalla əlləşdi. Əl-ayağı, üz-gözü cırmaq-cırmaq oldu.

Dərənin dibində su gördü, suyu keçdi.

Nəhayət, qırx dəqiqədən sonra Blarü talasına çatdı; onun bütün bədəni tər içində idi, paltarı islanmışdı, kollar onu didibdağıtmışdı, o, yaman hirsələnmişdi, tövşüyürdü.

Talada heç kəs yox idi.

Kəllə daş yığınının üstünə cumdu. Daşlar öz yerində idi. Heç kəs onları aparmamışdı.

Adam meşədə yox olmuşdu. O qaçmışdı. Hara? Hansı tərəfə? Harada gizlənmişdi? Bunu bilmək mümkün deyildi.

O, daş yığını dalında, sink halqalı ağacın dibində təzə qazılmış yer, yaddan çıxmış, ya da atılmış bir külüng, bir də dərin bir çuxur gördü – bu, onun bütün varlığını sarsıtdı.

Çuxur boş idi.

Kəllə yumruğunu havada silkələyib, o adamı hədələyə-hədələyə çıxırdı:

– Oğru haramzadə! – Lakin o özü də bilmirdi ki, kimi hədələyir.

İkinci fəsil

MARİÜS

VƏTƏNDAŞ MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA EV MÜHARİBƏSİNƏ HAZIRLAŞIR

Marius xeyli vaxt ölümə həyat arasında qaldı. Bir neçə həftə titrəyib qızdırdı, sayıqladı; onda beyinlə əlaqədar çox ciddi əlamətlər göründü; bu da başındakı yaralardan çox, başına vurulan zərbələrin, beyin sarsıntısının nəticəsi idi.

O, gecə sabaha kimi qızdırmalı xəstə inadı ilə, ölən bir adamın məşumcasına təkidi ilə Kozettanın adını çəkirdi. Bəzi yaraların böyüklüyü çox ciddi təhlükə törədirdi, çünki dərin yaranın çirk ələməsi çox asanlıqla artır və müəyyən atmosfer şəraitinin təsiri altında ölümə nəticələnə bilir. Buna görə havanın bir balaca dəyişməsi,

göy guruldaması, ildırım çaxması həkimi çox narahat edirdi. O, dönə-dönə deyirdi: “Əsas məsələ budur ki, yaralı gerek qətiyyənlə heyəcanlanmasın”. Yaraları açıb-bağlamaq mürekkəb və çətin işdi: o zaman hələ sarğıları və bintləri məlhəmlə yapışdırmaq üsulu icad olunmamışdı. Nikoletta, özünün dediyi kimi, “tavana qədər eni olan” bir döşəkağını cırıb tiftik hazırlayırdı. Xlorlu məhlul və cəhənnəmdaşı ilə qanqrenanın qabağını almaq çox çətinliklə mümkün oldu. Nə qədər ki Marius ölüm təhlükəsi qarşısında idi, dərddən üzülən cənab Jilnorman nəvəsinin başı üstündən ayrılmırdı, o da Marius kimi nə diri idi, nə ölü.

Hər gün, bəzən də gündə iki dəfə, qapıçının dediyinə görə, ağsaçlı, yaxşı geyimli, hörmətli bir cənab gəlib yaralının halını soruşur, özü ilə bir paketdə yara üçün tiftik gətirirdi.

Nəhayət, sentyabrın yeddisində, Mariusun ölümcül halda babasının evinə gətirildiyi o dəhşətli gecədən düz dörd ay sonra həkim elan etdi ki, indi yaralının sağ qalacağına söz verir. Mariusun yaraları sağalardı. Lakin sinan körpücük sümüyü bərk ağrıdığından, o, iki ay da yanı üstə yatmalı oldu. Belə hallarda, adətən, bir yara qalır, sağalmaq istəmir, yaranı xeyli vaxt açıb-bağlayırlar, bu da xəstəni yaman dilxor eləyir.

Burası var ki, yaraların gec sağlması Mariusu təqib olunmaqdan xilas etdi. Fransada hər qəzəb, hətta xalq qəzəbi də altı aya kimi soyuyub gedir. O zaman qiyamda iştirak etmək halları elə çox yayılmışdı ki, buna istər-istəməz göz yummaq lazım gəlirdi.

Bir şeyi də əlavə etmək lazımdır ki, prefekt Jiske, yaralıları polis idarəsinə verməyi həkimlərə əmr etmişdi: hələ indiyə qədər belə şey görünməmişdi; bu əmr yalnız əfkar-ümumiyyəni deyil, birinci növbədə kralın özünü qəzəbləndirdi; bu ümumi qəzəb yaralıları müdafiə etmək və qorumaq üçün ən yaxşı vasitə oldu. Buna görə də hərbi tribunal vuruşma meydanında ələ keçən yaralılardan başqa, heç bir yaralını məsuliyyətə cəlb edə bilmədi.

Cənab Jilnorman kədər və ümitsizliyin, sonra da fərəh və sevincin bütün mərhələlərindən keçdi. Hər gecə yaralının yanında qalmaqdan onu güclə saxlaya bildilər; o əmr etdi ki, böyük kreslosunu Mariusun çarpayısı yanına qoysunlar; o tələb edirdi ki, qızı kompresə və sarğıya evdə olan ən yaxşı ağları işlətsin. Madmuazel Jilnorman hər şeyi ölçüb-biçən, uzun illər nəticəsində böyük təcrübə

sahibi olan bir qadındı, o, nazik ağları gizlətmək üçün bir yol tapdı, qocanı da inandırdı ki, əmri yerinə yetirilmişdir. Cənab Jilnorman bir şeyi heç eşitmək istəməirdi ki, guya, tiftik üçün qaba kətan batıstdən, işlənmiş kətan təzə kətandan yaxşıdır. Həkim Mariusun yarasını açıb-bağlayanda, o, mütləq orada olardı, amma qızı utana-utana otaqdan çıxardı. Cənab Jilnormanın yanında yaranın çürümüş ətini qayçı ilə kəsəndə o: “Ah, ah” deyib çığırdı. O, titrək əli ilə Mariusa fındanda dərman verəndə adamın ürəyi rıqqətə gəlirdi. O, həkimə ardı-arası kəsilmədən sual verirdi, həmişə də eyni sualları verdiyini hiss etmirdi.

Həkim Mariusun təhlükədən xilas olduğunu söyləyəndə qoca sevincindən lap ağlını itirdi. Sevinc çılgınlığı içində qarışıya üç luidor pul bağısladı. Axşam yataq otağında çarpıra əvəzinə çirtıq çalaçala, qovot oynaya-oynaya belə nəğmə oxudu:

Çobanların yurdu olan
Bordoda Janna anadan
Olmuş, Jannanı görsən sən
Sevəcəksən...

Sevgi yurd salmış qəlbində,
Gizlənərək gözlərində
Kələkbaz qurubdur tələ.
Ürəklərə...

Diana tək sevib qəlbən
Mədh edirəm Jannanı mən.
Janna ilə ömür sürmək
Xoşdur gerçək!

Sonra oturacaqda diz çökdü; Bask qapı arasından baxırdı, o, cənab Jilnormanın, elə bil ki, dua etdiyini aydın eşidirdi.

Cənab Jilnorman indiyə qədər Allaha inanmamışdı.

Hər dəfə Mariusda sağalmaq əlaməti görünəndə, onun mütləq sağalacağına şübhə qalmayanda qoca lap sərsəmləyirdi. O, boş yerə bir çox işlər tuturdu, sevinc coşqunluğuna qapılaraq pilləkənlə aşağı-yuxarı qaçırırdı, niyə qaçdığını heç özü də bilmirdi. Bir gün

səhərçağı qonşu qadınlardan birinə, həm də çox qəşəng qadına böyük bir gül dəstəsi verirlər, qadın buna son dərəcə təəccüb edir: gül dəstəsini göndərən cənab Jilnorman imiş; hətta Nikolettanı qucağında oturtmağa da çalışmışdı. Mariusa “cənab baron” demişdi. “Yaşasın respublika!” deyə çığırmışdı.

O, həkimdən əl çəkmirdi, hər dəqiqə soruşdu: “Təhlükə ötmüşdür, elə deyilmi?” Mariusa bir nənə şəfqətilə baxırdı. Mariusa yemək veriləndə nəfəs almağa qorxurdu. Özünü yaddan çıxartmışdı, özü ilə hesablaşmırdı. Evin sahibi Marius idi. Qocanın sevinci fəda-carlığa oxşayırdı. O, öz nəvəsinin nəvəsi olmuşdu.

O nə qədər qısqanc olsa da, dünyada ən yaxşı uşaqdı. Sağalmaqda olan Mariusu yormağdan, ya danxdırmaqdan qorxaraq onun arxasında dururdu, ona baxıb dinməz-söyləməz gülümsəyirdi. O, vəziyyətdən razı idi, şəndi, xoşbəxti, füsunkardı. O, cavanlaşmışdı. Ağ saçları onun gülər üzünə mülayim bir ifadə, əzəmət verirdi. Qırıqmış üzü işıqlandıran sevinc pərəstişə layiqdir. Qocalığın təbəssümündə səhər şəfqətinin işığı vardır.

Marius yaralarının açılıb-sarınmasına etiraz etmirdi. Göstərilən qayğıya da laqeyddi, onu ancaq bir fikir məşğul edirdi: o da Kozettanın fikri idi.

Sayıqlama və titrəmə-qızdırma keçəndən sonra o daha Kozettanın adını çəkmirdi, elə zənn etmək olardı ki, o daha Kozettanı düşünmür. Lakin Mariusun ürəyi Kozettanın başına nə iş gəlmişdir; Şanvreri küçəsindəki hadisə ona duman kimi görünürdü; Eponina, Qavroş, Maböf, Tenardyenin ailəsi, barrikadanın məşum üstüsü içində vuruşan yoldaşları onun hafizəsində seyrək kölgələr kimi titrəyirdi; cənab Foşlevanın bu qanlı döyüşə gəlməsi tufan içində bir anlığa sezilən qəribə müəmmaya oxşayırdı. O, necə oldu ki, sağ qaldı, onu kim xilas etdi, necə xilas etdi – Marius bunu başa düşə bilmirdi, ətrafındakı adamlardan da bu barədə bir şey öyrənə bilmədi, ancaq bunu dedilər ki, gecə onu karetada Ehtiraslar küçəsinə gətirilər; keçmiş, hal-hazır, gələcək tutqun, dumanlı bir xatirəyə çevrilmişdi; bu duman içərisində sarsılmaz bir nöqtə, aydın və müəyyən bir plan, qranit kimi möhkəm bir şey, bir qərar, bir arzu vardı – o da Kozettanı tapmaqdı. Onun şüurunda həyat fikri ilə Kozettanın fikri bir-birindən ayrılmırdı. O, öz ürəyində tutmuşdu ki, bunları bir-birindən ayrı qəbul etməyəcək, kim onu yaşamağa məcbur

etmək istəsə – qoy lap onun babası, tale, ya da cəhənnəm özü olsun – o, mütləq itirdiyi cənnətin ona qaytarılmasını qəti tələb edəcəkdir.

Qarşısında duran maneələri də özündən gizlətmirdi.

Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır: babasının qayğısı və nəvazişi Mariusu qətiyyətlə yumşaltmadı, hətta ona çox az təsir etdi. Birincisi budur ki, o, çox şeyi bilmirdi, bundan başqa, xəstə, bəlkə də, hələ qızdırmalı olduğundan bu nəvazişə inanmırdı, bu qəribə, yeni şeylərə onu ələ almaq üçün bir vasitə kimi baxırdı. O, özünü çox soyuq tuturdu. Qoca nahaq yerə ona baxıb yazıq-yazıq gülümsəyirdi – qocalıq təbəssümünün ona heç təsiri olmurdu. Marius öz-özünə deyirdi: “Nə qədər ki mən susuram, tabe oluram, bu mehribanlıq da bir o qədər davam edəcəkdir; lakin Kozettadan söz açan kimi babam əsl simasını göstərəcək, üzündəki maskanı atacaq. Onda amansız bir tufan qopacaq, onda yenə də Kozettanın mənsub olduğu ailə məsələsi, bu iki ailənin ictimai vəziyyətcə bərabər olmaması söhbəti meydana çıxacaqdır, istehza və məzəmmət dolu kimi yağacaqdır, “Foslevan”, “Kaşlevan”, “dövlət”, “kəsiblik”, ‘yoxsulluq”, “boyundan asılan daş”, “gələcək” sözləri ortaya atılacaqdır. Qoca amansız müqavimət göstərəcək, axırda da razılıq verməyəcək”. Marius indidən özünü müdafiə etməyə hazırlanırdı.

Bir də ki Marius sağaldıqca, əvvəlki incikliklər onun hafizəsində canlanır, köhnə yaraların üstü açılırdı, keçmişlər yada düşürdü, yenə də polkovnik Ponmersi gəlib nəvə ilə babanın arasında dururdu. Marius öz-özünə deyirdi ki, mənim atama qarşı bu qədər amansız olan, onun barəsində belə haqsızlıq edən bir adamdan yaxşılıq gözləmək olmaz. O sağaldıqca, babasına qarşı ədavəti artırdı. Qoca həlim bir itaətkarlıqla buna dözürdü.

Mariusu babasının evinə gətirəndən bəri, həm də o, huşa gələndən sonra bircə dəfə də babasına ata deməmişdi – cənab Jilnorman bunu özlüyündə nəzərə almışdı. Doğrudur, babasına o, “cənab” da deməmişdi, ancaq cümləni elə biciklə qururdu ki, bunların heç birini deməyə ehtiyac olmurdu.

Heç şübhəsiz, böhran yetişirdi.

Marius döyüşə girişmədən əvvəl özünü xırda vuruşmalarda yoxlayırdı – belə hallarda həmişə bu cür hərəkət edirlər. Müharibədə buna kəşfiyyat deyirlər. Bir gün səhərçağı cənab Jilnormanın əlinə

bir qəzet keçdi; bu qəzetlə əlaqədar olaraq Konvent haqqında etinasızlıq göstərdi, Danton, Sen-Jüst və Robespier haqqında royalistcəsinə bir söz söylədi.

Marius onun sözünü kəsdi:

– Doxsan üçüncü ilin adamları titan idi.

Qoca susdu, axşama kimi bircə kəlmə də söz demədi.

Marius uşaq vaxtından babasının inadkar olduğunu bilirdi, buna görə də onun susmasını ifadə olunmamış böyük bir qəzəb hesab etdi, amansız mübarizə olacağını duyaraq öz fikrində bu döyüşə daha inadla hazırlaşmağa başladı.

O, belə bir qəti qərara gəldi: babası onun təklifini rədd etsə, o, yaralarının bütün sarğılarını açıb-tökəcək, bununla da sınımış körpücük sümüyünə zərər yetirəcək, hələ tamamilə sağalmamış yaralarının üstünü açacaq, qanadacaq, heç bir şey də yeməyəcək. Onun yaraları onun silahı idi. Ya Kozettaya sahib olacaq, ya öləcək!

O, xəstələrə xas olan dilxorluqla və səbirlə əlverişli vaxtı gözləməyə başladı.

Nəhayət, bu vaxt gəlib çatdı.

Üçüncü fəsil

MARIUS HÜCUMA KEÇİR

Bir gün cənab Jilnormanın qızı kamodun mərmər rəfində dərman şüşələrini səliqəyə salarkən Jilnorman Mariusa sarı əyilərək çox nəvazişlə dedi:

– Bilirsənmi, mənim övladım, nə var? Sənin yerinə olsaydım, mən indi balıqdan çox ətə həvəs göstərərdim. Adam sağalmağa başlayanda qızardılmış kambala əla yeməkdir, amma xəstəni ayağa qaldırmaq üçün yaxşı kotlet lazımdır.

Marius özünü yaxşı hiss edirdi; o, var qüvvəsini topladı, qalxıb yatağında oturdu, sıxılmış yumruqlarını yatağına dayadı, babasının düz gözünün içinə baxaraq təhdidedici bir ifadə ilə dedi:

– Bu barədə mən sizə bəzi şeylər deməliyəm.

– Nə barədə?

– Məsələ burasındadır ki, mən evlənmək fikrindəyəm.

Qoca qəhqəhə ilə güldü:

- Bu, nəzərə alınmışdır.
- Necə yeni, nəzərə alınmışdır?
- Alınmışdır da. Qız sənin olacaq.

Marius sevincindən titrədi.

Cənab Jilnorman sözünə davam etdi:

– Hə də, sənin istədiyən o gözəl, o məlahətli qızı götür, qoy sənin olsun. O, hər gün qoca bir adam simasında gəlib sənin halını soruşur. O vaxtdan ki səni yaralayblar, onun işi ancaq aqlamaqdır, bir də tiftik hazırlamaq. Mən onun yerini öyrənmişəm. O, Silahlı adam küçəsində, yeddi nömrəli evdə yaşayır. Hə-ə, razılığa gəldik ki! Sən ona evlənmək istəyirsən? Çox gözəl, evlən! Əzizim, sirin üstü açıldı! Sən böyük bir sui-qəsd hazırlamışdın, öz-özünə deyirdin: “mən babamın, bu Regentlik və Direktoriya dövrü mumiyasının, keçmişdə gözəl olan bu adamın, Jeronta çevrilmiş bu Dorantın düz üzünə deyəcəyəm; onun da vaxtı ilə sevgi macəraları, ehtirasları, məşuqələri, kozetaları olmuşdur; o da öz vaxtında qəşəng geyinib lovğalanmışdır, o da göylərə uçmuşdur o da baharın meyvəsindən dadmışdır, istəsə də, istəməsə də, bunları xatırlamalıdır, onda baxarıq. Vuruşarıq!” Hə, sən istəyirdin vaxt itirmədən qəti işə girişəsən! Yaxşı da. Mən sənə kotlet təklif edirəm, sən də mənə belə cavab verirsən: “Hə, yeri gəlmişkən deyim, mən evlənmək istəyirəm”. O söz hara, bu söz hara! Hə-ə, sən gözləyirdin ki, dalaşacağıq? Amma sən bilmirdin ki, mən köhnə hərifəm! İndi sənin sözün nədir? Sən qəzəblənmişən. Sənin baban səndən də yüngülməzacdır – sən bunu heç gözləməyirdin. Sən qabaqcadan hazırladığın o gözəl nitqin, cənab vəkil, havayı yerə batdı-getdi, çox təəssüf! Bu, daha yaxşı, könlün istəyən qədər qəzəblən. Mən hər şeyi sənin istədiyən kimi eləyirəm, bu da, ay axmaq, sənin ağzını yumar. Qulaq as. Mən öyrənmişəm, axı mənim də aqlım başımdadır. O, füsunkar qızıdır, təmiz qızıdır, ulan haqqında olan sözsöhbət tamam cəfəngiyatdır. O qız bir yığın tiftik hazırlayıb, bu, böyük sərvətdir. O qız sənə pərəstiş edir. Sən ölsəydin, bizim üçümüzü də basdırardılar: onun tabutunu mənim tabutumun ardınca gətirərdilər. Sən halın yaxşılaşandan sonra mənim aqlıma həтта belə bir şey gəldi: onu sən yatağının yanında oturtmaq! Ancaq belə şey romanlarda olur: yaralanmış qəşəng oğlanın yatağı yanına onu istəyən qızı gətirirlər. Həyatda isə belə şey olmur... Sən xala-

cığın buna nə deyərdi? Dost, axı sən çox vaxt yerində çılpaq uzanırsan. Nikolettadan soruş, o, bircə dəqiqə də sənin yanından ayrılmırdı, soruş gör, bura qadın buraxmaq olardı mı? Buna həkim nə deyərdi? Gözəl qız titrətmə-qızdırma üçün heç də dərman deyil. Yaxşı da, bu barədə daha danışmayacağıq: bütün sözlər deyilib, işlər görü-lüb, hər şey qurtarıb gedib, qız sənindir, götür. Görürsən mən necə zalımam! Mən hiss edirdim ki, sənin məndən xoşun gəlmişdir, öz-özümə dedim: “Mən nə eləyim ki, bu heyvanın yenə məndən xoşu gəlsin?” Sonra belə fikirləşdim: “Dayan, axı, mənim əlimin altında Kozetta deyilən körpəcə bir qız var, onu Mariusa bağışlayıram, onda, bəlkə, onun məndən xoşu gəldi, ya da, heç olmasa, deyər ki, mənim təqsirim nədir”. Ah, sən bu qərara gəlmişdin ki, qoca əsib-coşacaq, özündən çıxacaq, ayaqlarını yerə döyəcək, bu al şəfəqin üstünə ağac qaldıracaq? Belə şey olmaz! Kozettamı? Mən razı; sevgimi? Buyurun! Bundan yaxşı şey mənə lazım deyil. Evlənin, cənab, iltifat buyurun! Xoşbəxt ol, mənim əziz balam!

Qoca bu sözləri deyib ağladı.

Mariusun başını qucaqlayıb hər iki əli ilə qoca sinəsinə sıxdı, ikisi də, hönkür-hönkür ağladı. Ən böyük xoşbəxtlik bəzən bunda ifadə olunur.

Marius həyəcanla dedi:

– Ata!

Qoca pıçıldadı:

– Aha, deməli, sən məni istəyirsən?

Bu anlar unudulmaz anlardı. Ağlamaqdan onların nəfəsi tıxanırdı, danışa bilmirdilər.

Nəhayət, qoca dili dolaşa-dolaşa dedi:

– Axır ki, inadından döndün! Mənə “ata” dedin.

Marius başını babasının sinəsindən götürüb yavaşca soruşdu:

– Ata, indi mən lap sağalmışam, fikirləşirəm ki, onunla görüşə bilərəmmi?

– Bu da nəzərə alınmışdır, sən onu sabah görəcəksən.

– Ata!

– Nə deyirsən?

– Bu gün olmaz mı?

– Yaxşı da, etiraz eləmirəm. Qoy bu gün olsun! Sən bir-birinin ardınca mənə üç dəfə “ata” dedin, bunun da axı bir qiyməti var!

Bu saat sərəncam verərəm. Onu sənin yanına gətirərlər. Sənə deyilir ki, hər şey nəzərə alınmışdır. Bütün bu əhvalat bir zamanlar şeirdə tərənnüm edilmişdir. “Xəstə gənc” elegiyasının sonunda Andre Şenye tərənnüm etmişdir, həmin Andre Şenye ki, onun başını bu qul..., yəni doxsan üçüncü ilin o titanları kəsmişlər...

Cənab Jilnormana elə gəldi ki, Marius, deyəsən, bir balaca qaş-qabağını tökdü; əslinə qalanda, Marius göylərdə uçurdu. Onun dediyini heç eşitmirdi, doxsan üçüncü ili deyil, Kozettanı düşünürdü. Qoca heç yeri olmaya-olmaya Andre Şenyenin adını çəkdiyini başa düşdü, qorxudan tir-tir əsərək söhbəti dərhal başqa şəkllə saldı:

– “Kəsmişlər” sözü yerində deyilmədi. Məsələ burasındadır ki, inqilabın böyük dahiləri, heç şübhəsiz, cinayətkar deyillər, and olsun namusuma, həqiqi qəhrəmandırlar... Onlar belə hesab etdilər ki, Andre Şenye onlara bir az mane olur, bu qərara gəldilər ki, onu gil-yotin... Daha doğrusu, böyük insanlar ictimai rifahın xeyrinə olaraq, termidorun yeddisində Andre Şenyeyə təklif etdilər ki, vasil ol cə...

Söz cənab Jilnormanın boğazında ilişib qaldı, o nə cümləni qurtarmağa söz tapdı, nə sözünü geri götürə bildi; özünü itirdi, həyəcanlandı, qızı Mariusun dalındakı balışları düzəldənə kimi yaşının imkan verdiyi cəldliklə yataq otağından çıxdı, qapını saqqıltı ilə ört-dü; o, qıpqırmızı qızarmışdı, özündən çıxmışdı, tövşüyürdü, gözləri kəlləsinə çıxmışdı – birbaş Baskın üstünə cumdu; Bask dəhlizdə dinməz-söyləməz çəkmə təmizləyirdi; Baskın yaxasından yapışib qəzəblə üstünə çıxırdı:

– Elə deyilmi, o quldurlar onun işini bitirmədilərmi?

– Kimin, ağa?

– Andre Şenyenin?

Bask qorxmuş halda dedi:

– Elədir ki, var, ağa.

Dördüncü fəsil

MADMUAZEL JİLNORMAN FOŞLEVANIN
QOLTUĞUNDA PAKET İÇƏRİ GİRMƏSİNDƏN
RAZI QALIR

Nəhayət, Kozetta ilə Marius görüşdülər.

Biz bunun necə görüş olduğunu təsvir etməkdə acizik. Çox şey var ki, onu təsvir etməyə heç çalışmaq lazım deyil – günəş də o cümlədən.

Kozetta Mariusun yataq otağına girəndə bütün ailə ora yığışmışdı, Bask ilə Nikoletta da orada idi.

Kozetta qapı ağzında göründü; sanki, ondan işıq saçırdı.

Elə bu anda qoca burnunu silməyə hazırlaşdı: burnu yaylıqda, altdan-altdan Kozettaya baxaraq donub-qaldı.

Ücadan dedi:

– Füsunkar qızıdır!

Sonra da qulaqbatıncı bir səslə burnunu sildi.

Kozettanın qəlbi fərəhlə, nəşə ilə, həyəcanla, səadətlə dolu idi. Xoşbəxtlikdən necə qorxurlarsa, o da elə qorxurdu. Üzü gah ağarır, gah da qızarırdı, yavaşca nəşə deyirdi, Mariusun qoynuna atılmaq istəyirdi, ancaq tərəddüd edirdi. Hamının yanında sevgisini ifadə etməyə utanırdı. Biz xoşbəxt aşıqlərə qarşı amansız oluruq; onların yanında dayanıb dururuq, amma onlar hər şeydən çox tək qalmaq istəyirlər. Əslində, onlara heç kəs lazım deyil.

Kozetta ilə bərabər, otağa ağsaçlı, ciddi bir cənab girdi; onun üzündə qəribə, dərdli bir təbəssüm vardı. O, “cənab Foşlevan” –Jan Valjan idi.

O, qapıçının dediyi kimi, “çox abırlı geyinmişdi”, əynindəki paltar həm qara, həm də tüzə idi, boynuna ağ qalstuk bağlamışdı.

Qapıçının heç ağlına da gəlməzdi ki, yəqin, notarius olan bu hörmətli burjua iyunun yeddisində qapıya gələn o qorxunc sifətli meyitdaşıyandır, nəfəsi kəsilmiş Mariusu dalında gətirən o cıncq paltarlı, dəhşətli, vəhşi, qara, üzü qana, çirkaba bulanmış adamdır. Qapıçı onu tanımasa da, peşəsi ona nəşə bir şey hiss etdirdi. O, Foşlevanla Kozettanı görəndə yavaşca arvadına dedi: “Bilmirəm niyə, mənə elə gəlir ki, bu adamın üzünü haradasa görmüşəm”.

Cənab Foşlevan Mariusun yataq otağında, kənarda, qapının yanında durmuşdu. O, qoltuğunda kağıza bükülmüş bir paket tutmuşdu, paket mətbəə vərəqinin səkkizdəbir hissəsində çap olunmuş kitaba oxşayırdı. Paketin büküldüyü kağız yaşıla çalırdı, elə bil ki, onu kif basmışdı.

Jilnormanın qızı pıçılıtlı ilə Nikolettadan soruşdu:

– Bu cənabın həmişə qoltuğunda kitab olur?

Onun kitabdan zəhləsi gedirdi.

Cənab Jilnorman da pıçılıtlı ilə ona etiraz etdi:

– Olanda nə olar? Bunda nə var ki? O, alimdir. Yaxşı da, nə olsun ki? Onun təqsiri nədir? Cənab Bular da, mən onu tanıyırdım, evdən kitabsız çıxmazdı, həmişə ürəyinə bir foliant sıxmış olardı.

Sonra qonağı salamlayaraq, bərkdən dedi:

– Cənab Kaşlevan...

Qoca Jilnorman qəsdən belə demədi: onda da, başqa aristokratlar kimi fəmiliaları düzgün söyləməmək ədəsi vardı.

– Cənab Kaşlevan, mən sizin madmuazeli mənim nəvəm baron Marius Ponmersi üçün istəməyi özümə şərəf bilirəm.

“Cənab Kaşlevan” təzim etdi.

Qoca sözüə belə nəticə verdi:

– Razılaşdıq.

Sonra Mariusla Kozettaya sarı döndü, xeyir-dua vermək üçün əllərini qaldıraraq ucadan dedi:

– Bu gündən bir-birinizi sevə bilərsiniz.

Bu sözü təkrar etməyə ehtiyac olmadı. İndi daha özünü bilini! Söhbətə başladılar. Onlar astadan danışdılar. Marius öz kuşetkəsində balışa dirsəklənib uzanmışdı, Kozetta onun yanında durmuşdu. Kozetta pıçıldayırdı: “Ah, ilahi! Nəhayət, sizi gördüm. Bu sənən?! Bu sizsiniz?! Heç ağlagələh şeydir ki, ora vuruşmağa gedəsən?! Niyə axı? Bu dəhşətdir. Düz dörd ay mən qorxudan ölürdüm. Sizin vuruşmaya getməyiniz nə amansız hərəkətdir! Mən sizə nə eləmişdim? Bunu mən sizə bağışlayıram, ancaq bir də belə iş tutmayın. Bizi bura çağırmağa gələndə mən az qalmışdı öləm, ancaq bu dəfə sevincdən öləcəkdim. Mən elə darıxırdım! Mən heç paltarımı dəyişə də bilmədim, yəqin, üst-başım çox pisdir. Sizin adamlarınız yaxamın əzilmiş olduğunu görsələr, nə deyəcəklər? Danışın da! Elə təkcə mən danışırım. Biz yenə də Silahlı adam küçəsində yaşayırıq. Sizin sınığınız,

deyəsen, çox pis idi. Mənə deyirdilər ki, yaraya bütöv bir yumruq girə bilərdi. Sonra, deyəsən, sizin bədəninizi qaşçı ilə kəsirdilər. Dəhşətə bax! Mən elə ağlayırdım, heç ovunmurdum. Bu qədər dərd çəkməyin özü də gülməlidir. Sizin babanızın çox xoş sifəti var. Elə tərpənməyin, dirsəklənməyin, üsullu olun, bədəniniz ağrıyar. Ah, mən xoşbəxtəm! Nəhayət, bizim çəkdiyimiz əzab qurtardı. Mən lap səfeh olmuşam. Sizə o qədər söz deyəcəkdim, hamısı yadımdan çıxıb. Siz məni sevirsinizmi? Əvvəlki kimi? Biz Silahlı adam küçəsində yaşayırdıq. Orada bağ yoxdur. Mən həmişə tiftik hazırlayırdım. Bir baxın, cənab, barmağım döyənək olub, bu, sizin təqsirinizdir”.

Marius yavaşca dedi:

– Sən mələksən!

Solmayan, tərəvətini itirməyən yeganə söz “mələk” sözüdür.

Aşıqların amansızcasına təkrar etdiyi sözlərin qabağında heç bir söz tab gətirə bilməzdi.

Sonra onlar otaqda başqa adam olduğundan utanaraq susdular, daha birçə kəlmə söz demədilər, ancaq bir-birinin əlini üsul-luca sıxırdılar.

Cənab Jilnorman otaqda onlara sarı dönüb çığırdı:

– Bərkdən danışın, ay camaat! Hay-küy salın, səhnə dalında göy guruldayan kimi guruldayın! Bir az bərkdən söhbət edin, belə olmaz axı, qoy bu uşaqlar doyunca danışsınlar!

O, Mariusla Kozettaya yanaşıb yavaşca dedi:

– Bir-birinizə “sən” deyin. Utanmayın.

Madmuazel Jilnorman birdən-birə onun sönük qocalıq aləminə düşən bu işığa şaşqın-şaşqın baxırdı. Onun baxışında ədavət yox idi, bu iki göyərçinə o, bayquş kimi, nifrət və həsədlə baxmırdı. Bu ancaq əlli yeddi yaşlı zavallı qarımış qızın axmaqcasına baxışı idi: uğursuz bir həyat qalib gəlmiş sevginin baharını seyr edirdi.

Atası ona dedi:

– Jilnormanın böyük qızı, mən çoxdan sənə demişdim ki, sən bu günü görəcəksən.

Bir az susduqdan sonra əlavə etdi:

– İndi başqasının xoşbəxtliyinə bax, fərəhlən.

Sonra Kozettaya sarı döndü:

– Bu nə gözəl qızıdır! Nə gözəl qızıdır! Xalis Qrözdür! Bunun da hamısı sənin olacaq, ay kələkbaz! Ax, dələduz, əlimdən yaxşı

qurtardın, bəxtin gətirdi. Mən indikindən on beş yaş cavan olsaydım, səninlə qılınc döyüşünə çıxardım, onda baxardığ bu qız kimin olardı. Qulaq asın, madmuazel, mən sizə vurulmuşam! Bunda təəcübü bir şey yoxdur. Ürəkləri əsir etmək sizin haqqınızdır. Ax, biz elə gözəl, qəribə, elə ürək açan toy edəcəyik! Bizim məhəllə kilsəsi Sen-Denidir, amma mən sizin kəbinizin Sen-Pol kilsəsində kəsilməsi üçün çalışıb icazə alacağam. O kilsə bizimkindən yaxşıdır. Onu yezuitlər tikiblər. O, bizimkindən çox-çox bəzəkli. Bu kilsə kardinal Biraqın fəvvarəsi qabağındadır. Yezuitlər memarlığının ən yaxşı nümunəsi Namürdədir, özünə də Sen-Lu deyirlər. Kəbin kəsiləndən sonra siz mütləq ora getməlisiniz. Mən tamamilə sizin tərəfinizdəyəm, madmuazel, mən istəyirəm ki, qızlar ərə getsin, onlar bunun üçün də yaranmışlar. Qoy cavan qızlar Həvva nənənin yolu ilə getsinlər – mənim arzum budur. Qız almaq da tərifləyiqdir, ancaq belə yaşamaq adamı isitmir! Tövratda deyilib: “Ürüyüb artın”. Xalqı xilas etmək üçün Janna d’Ark lazımdır, lakin xalqı artırmaq üçün Jiqon ana lazımdır. Gözəllər, ərə gedin! Niyə axı evdə qız qalasan, mən bunun səbəbini anlaya bilmirəm. Mən bilirəm ki, belə qızların kilsədə ayrı ibadət yeri var, onlar müqəddəs Məryəmin cəmiyyətinə mənsub olmaları ilə təsəlli tapırlar. Amma mənim aləmində gözəl ər, yaxşı bir oğlan, bir ildən sonra totuq, sarışın bir uşaq, qıçlarında da zərif qırışlıqlar, elə uşaq ki, sevinə-sevinə anasının döşünü əmir, xırdaca çəhrayı əllərilə anasının döşünü dartışdırır, özü də səhər şəfəqi kimi gülümsəyir – bax, bu kilsə şamını əlində tuta-tuta dua eləməkdən, *Turris elurnea*¹ oxumaqdan çox-çox yaxşıdır.

Bu doxsanyaşlı qoca bir ayağı üstə döndü və açılan yay kimi tez-tez oxudu:

Sonsuz arzularını belə tamamlayıram:
Evlənəcəksən, Alkipp, tezliklə, inanıram.

- Bir şey yadıma düşdü!
- Nə, ata?
- Sənin, deyəsən, yaxın bir dostun vardı?
- Vardı. Kurfeyrak.
- Ona nə oldu?
- Öldü.

¹ Fil sümüyü gülləsi (*lat.*)

– Yaxşı oldu.

O, bir-birin sevən bu iki gəncin yanında oturdu, Kozettanı da oturtdu, onların əlini anıq, qırıxıq əllərinə alaraq birləşdirdi.

– Bu qız füsunkardır, gözəldir. Həmin bu Kozetta gözəllər gözəlidir! Həm uşaqdır, həm də adlı-sanlı xanım. Çox təəssüf ki, o ancaq baronessa olacaq, bu ad ona layiq deyil: o, markiza olmaq üçün doğulmuşdur. Bircə elə kirpikləri nəyə desən dəyər! Balalarım, yadınızda saxlayın: sizin tutduğunuz yol doğru yoldur! Bir-birinizi sevin. Sevgidən ağılnızı itirin. Sevgi insan axmaqlığı, tanrı hikmətidir. Bir-birinizə pərəstiş edin. – Birdən o, qaşqabağını tökərək əlavə etdi: – Belədə bədbəxtlik olar?! Mən bir şey fikirləşirəm. Axı mənim mülkümün çox hissəsi rentadadır: nə qədər ki mən sağam, sizə çatar, amma mən öləndən sonra, təxminən, iyirmi ildən sonra sizin bircə quruşunuz da olmayacaq, mənim zavallı balalarım. Xanım baronessa, sizin o gözəl, ağı dişləriniz quru çörək qabığına iltifat göstərməli olacaq.

Elə bu anda kiminsə sakit, ciddi səsi eşidildi:

– Madmuazel Efrazi Foşlevanın altı yüz min frankı var.

Bu səs Jan Valjanın səsi idi.

Bu vaxta qədər o, bircə kəlmə də söz deməmişdi; elə bil ki, heç kəs onun burada olduğunu görmürdü; o, bütün bu xoşbəxt adamlardan kənarında sakitcə durmuşdu.

Qoca narazı halda soruşdu:

– Bu madmuazel Efrazi deyilən kimdir?

Kozetta:

– Mənəm, – dedi.

Cənab Jilnorman cənab Foşlevanın dediyi sözü təkrar etdi:

– Altı yüz min frank?

Jan Valjan:

– Bəlkə, on dörd, ya on beş min az ola.

O, madmuazel Jilnormanın kitab hesab etdiyi paketi stolun üstünə qoydu.

Sonra öz əli ilə paketi açdı. Bu, bir dəstə bank bileti idi. Biletləri gözdən keçirdilər, saydılar. Burada beş yüz dənə minfranklıq, yüz altmış səkkiz də beşyüzfranklıq bilet vardı. Hamısı beş yüz səksən dörd min frank idi.

Cənab Jilnorman ucadan dedi:

– Əcəb kitabmış!

Mariusun xalası pıçıldadı:

– Beş yüz səksən dörd min frank!

Qoca dedi:

– Bu, bir çox çətinlikləri həll edəcək, elə deyilmi, madmuazel Jilnorman? Bu bic-haramzadə Marius xəyal ağacında milyon bir quş tutmuşdur! Siz indi gəlin cavanların sevgi macərasına inanın! Tələbələr altı yüz min frank cehizi olan qız tapırlar! Kerubino Rotşıldən yaxşı işləyir.

Madmuazel Jilnorman astadan mızıldandı:

– Beş yüz səksən dörd min frank! Beş yüz səksən dörd! De ki, elə altı yüz min; pula bax!

Bu zaman Mariusla Kozetta bir-birinə baxır, belə xırda bir şeyə heç əhəmiyyət vermirdilər.

Beşinci fəsil

PULU NOTARİUSA SAXLAMAĞA
VERMƏKDƏNSƏ, MEŞƏDƏ GİZLƏTMƏK
YAXŞIDIR

Oxucu, yəqin ki, məsələnin nə yerdə olduğunu başa düşür, daha bunu bütün təfsilatı ilə izah etməyə ehtiyac yoxdur: Jan Valjan Şanmatye məsələsindən sonra qaçaraq bir neçə günə özünü Parisə yetirə bilmiş, Lafit bankından pulu götürməyə müvəffəq olmuşdu; bu, həmin pul idi ki, o, onu cənab Madlen adı altında Sahil Monreyləndə qazanmışdı, sonra da, özünün ələ keçəcəyindən qorxaraq – doğrudan da, o, sonra ələ keçmişdi – pulu aparıb Monfermeyl meşəsində, Blarü talası deyilən yerdə basdırmışdı. Bank biletlərindən ibarət olan bu altı yüz otuz min frank kiçik olduğundan, çox asanlıqla bir mücrüyə sığmışdı; lakin mücrünü rütubətdən qorumaq üçün onu, içi yonqarla dolu, balaca bir palıd sandığa qoymuşdu. Bu sandıqda, o, başqa qiymətli şey də gizlətmışdi, bu, keşişin şamdanları idi. O, Sahil Monreyləndən qaçanda şamdanları da özü ilə aparmışdı – bu da bizim yadımızdadır. Bir axşam Kəllənin ilk dəfə gördüyü adam da Jan Valyan idi. Sonralar, Jan Valyan pul lazım olanda o, Blarü talasına gedirdi. Onun bəzən evdən getməsi də

bununla izah olunurdu – bunu biz əvvəllərdə qeyd etmişdik. Talada onun ardıc kolları arasında gizlətdiyi, yerini ancaq özü bildiyi bir külüngü də vardı. Jan Valjan Mariusun sağaldığını görüb, pulun lazım olacağı vaxtın yaxınlaşdığını hiss edərək talaya getdi. Meşədə Kəllə yenə onu gördü, ancaq bu dəfə axşam yox, səhər açılana yaxın gördü. Kəlləyə miras qalan ancaq külüng oldu.

Əslində bu pul beş yüz səksən min beş yüz frank idi. Jan Valjan bunun beş yüz frankını özü üçün saxladı. “Sonra görək nə olur” deyə düşündü.

Bu məbləğlə Lafit bankından götürülən altı yüz otuz min frank arasında xeyli fərq vardı: bu pul on il ərzində – 1823-cü ildən 1833-cü ilə qədər xərcələnmişdi. Beş il monastırda qalarkən ancaq beş min frank sərf olunmuşdu.

Jan Valjan gümüş şamdanları buxarının üstünə qoydu, şamdanlar par-par parıldayıf, Tusen də onlara böyük bir fərəhlə baxırdı.

Yeri gəlmişkən, bir şeyi qeyd etmək lazımdır: Jan Valjan o zaman Javerin əlindən həmişəlik xilas olduğunu bilirdi. Javerin öldüyünü kim isə onun yanında danışmışdı. Jan Valjan “Monitor” qəzetində bu hadisəni təsdiq edən bir məlumat da oxumuşdu. Qəzetdə yazırdılar ki, Javer adlı polis nəzarətçisinin meyiti Alverçi körpüsü ilə Yeni körpü arasında camaşırcılar salı altında tapılmışdır; bu vaxta qədər heç bir qüsuru olmayan, rəislərin çox hörmət etdiyi bu təcrübəli, iş ürək yandıran adamın qoyub getdiyi kağıza əsasən güman etmək olar ki, o dəli olmuş, özünü öldürmüşdür. Jan Valjan düşünərək öz-özünə dedi: “Doğrudan da, o ki məni tutandan sonra buraxdı, bu, onu göstərir ki, onun ağılı başında deyilmiş”.

Altıncı fəsil

QOCALARIN HƏR İKİSİ, HƏRƏSİ ÖZÜNƏ GÖRƏ, VAR QÜVVƏSİLƏ ÇALIŞIR Kİ, KOZETTA XOŞBƏXT OLSUN

Toy üçün hər şey hazırlanmışdı. Həkimlə məsləhətləşdilər, həkimin fikrincə, toy fevral ayında ola bilərdi. Dekabr ayı idi. Xoşbəxtliyin füsunkar günləri gəlib-keçirdi.

Hamıdan çox qoca özünü xoşbəxt hiss edirdi. O, saatlarla Kozet-taya iftixarla tamaşa edir, həyəcanla deyirdi.

– Füsunkar qız! Gözəl qız! Gör necə zərifdir, necə məsumdur! And olsun namusuma, bu, bütün ömrümdə gördüyüm qızların ən gözəlidir! Qadınlığın bütün nemətləri bu xoşətirli bənövşədə vardır. O, zərifliyin özüdür – buna heç söz ola bilməz! Belə qızla knyaz kimi yaşamaq lazımdır. Marius, mənim balam, sən baronsan, sən varlısan, yalvarıram sənə, davakarlıq eləmə!

Kozetta ilə Marius qəbirdən birbaşa cənnətə düşmüşdülər. Bu, həddindən artıq gözlənilməz bir hadisə idi – xoşbəxtlikdən məst olmasaydılar, bu, onları sarsıdardı.

Marius Kozettadan soruşurdu:

– Sən bu işlərdən bir şey başa düşürsənmi?

Kozetta cavab verirdi?

– Yox, mənə elə gəlir ki, Allah özü göydən bizə baxır.

Jan Valjan hər şeyi düzəltdi, hər şeyi yoluna qoydu, bütün məsələləri danışib həll elədi, bütün maneələri aradan qaldırdı. Elə bil ki, o da Kozettanın xoşbəxt olmasına Kozetta kimi tələsirdi, o da Kozetta kimi sevinirdi.

Keçmişdə bələdiyyə rəisi olduğu üçün o çox ciddi, sirri ancaq ona məlum olan bir məsələni həll edə bildi – bu da Kozettanın vətəndaşlıq məsələsi idi. Onun kim olduğunu açıb söyləməkmi? Kim bilir, bu, bəlkə də, toyun baş tutmasına mane olardı. Kozettanı o, bütün çətinliklərdən qurtarmışdı. İndi də ölülərdən ona ata-ana düzəltdi – onun ifşa olunmaması üçün ən doğru yol bu idi. Guya, Kozetta onun deyil, başqa Foşlevanın, onun qardaşı qızıdır. Foşlevanlar Kiçik Pikpüs monastırında bağban imişlər. Monastıra getdilər, oradan ən yaxşı məlumat və ən tərifi tövsiyələr aldılar. Mərhəmətli rahiblər atalıq məsələsindən çox az şey başa düşürdülər, bu məsələ ilə az maraqlanırdılar, burada saxtakarlıq olduğunu güman etmirdilər. Onlar heç bilmirdilər ki, balaca Kozetta bu iki Foşlevandan hansının qızıdır. Onlar tələb olunan məlumatı məmnuniyyətlə təsdiq etdilər. Notarius əqdnaməsi tərtib olundu. Kozettaya qanuni olaraq madmuazel Efrazi Foşlevan deyildi. Qeyd olundu ki, onun ata-anası ölmüş, o tamam yetim qalmışdır. Jan Valjan məsələni elə düzəltdi ki, Foşlevan adı altında Kozettanın qəyyumu oldu, cənab Jilnorman da Kozettaya ikinci qəyyum təyin edildi.

Beş yüz səksən dörd min frank da, guya, bir adamın vəsiyyətinə görə, Kozettaya çatmalıdır, bu adam adının gizli saxlanılmasını arzu etmişdir. İlk əvvəl bu miras, pul beş yüz doxsan dörd min frank imiş; bunun on min frankı madmuazel Efracinin təlim və tərbiyəsinə xərclənmişdir, həmin məbləğin də beş mini monastura verilmişdir. Başqa bir şəxsə tapşırılan bu miras, Kozetta həddi-buluğa çatandan sonra, ya ərə gedəndə özünə verilməlidir. Hər şey, xüsusilə yarım milyondan çox pulun əlavə edilməsi nəzərə alınarsa, tam məqbul bir şəkildə düzəlmişdi. Doğrudur, bu işdə qəribə hallar da var idi, ancaq buna heç kəs əhəmiyyət vermədi; bu işlə maraqlanan adamlardan birinin gözünü sevgi, o birilərini də altı yüz min frank pərdələmişdi.

Kozetta uzun zamandan bəri ata dediyi qocanın qızı olmadığını bildi. Ayrı vaxtda bu məsələnin üstü açılsaydı, onun üçün böyük bir dərd olardı, lakin vəsfə gəlməyən xoşbəxtlik dəqiqələrində bu məsələ ötəri bir kölgə kimi onun qəlbinə düşdü, onu bir balaca kədərləndirdi; ətrafda o qədər sevinc vardı ki, bu xırdaca bulud parçası çox tez dağılıb getdi. İndi onun Mariusu vardı. Gənc gəlir, qoca unudulur, həyat belədir.

Bir də ki Kozetta ətrafında baş verən qəribə hadisələrə çoxdan alışmışdı; bir adamın ki uşaqlığı sirlər içində keçə, o, həmişə müəyyən dərəcədə məyus olacağını gözləyir.

Lakin Kozetta yenə də Jan Valjana ata deyirdi. O, xoşbəxtliyin ərşi-əlasında idi; qoca Jilnorman onu valeh etmişdi. Doğrudan da, qoca ona çoxlu hədiyyələr verir, lütfkarlıq göstərirdi. Jan Valjan Kozettaya möhkəm ictimai vəziyyət yaratmaqla, ona verilən pulu rəsmi şəkllə salmaqla məşğul ikən, cənab Jilnorman da toy üçün çalışırdı. Qocanı Kozettaya bol-bol hədiyyə vermək qədər heç bir şey əyləndirmirdi. Kozettaya o, Belçika gipüründən tikilmiş paltar bağışladı, bu paltar qocaya onun öz nənəsindən qalmışdı. Deyirdi: “Köhnə dəblər yenidən ortaya çıxır, indi hamı qədim şeylərin dəlisidir; mən bu qoca yaşımnda görürəm ki, cavan xanımlar mənim uşaqlıq dövrümdə qarılar necə geyinirdisə, elə geyinirlər”.

O, koromandel ağacından düzəldilmiş, hörmətli, yekəqarın, laklı komodları talan edirdi – neçə illərdi ki, bu komodların siyirtmələri açılmırdı. Deyirdi: “Gəlin bu dul arvadların sirrində bələd olaq, görək bunlar nə ilə doludur”. O, yekəqarın siyirtmələri şaqqıltı ilə çəkib açdı, bu siyirtmələr onun bütün arvadlarının, bütün məşuqələrinin,

nənələrinin pal-paltarı, bəzək-düzəyi ilə dolu idi. Bunlar – çin ipəyi, cürbəcür ştof, kamka, güllü muar idi, parlaq, ağır tur ipəyindən tikilmiş paltardı, zər tikməli, yuyulanda solmayan hind yaylığı idi, üzü ilə astarı bir olan yun parçalardan Genuya və Alanson krujevası idi, qədim, zərli geyimlərdi, fil dışından hazırlanmış, üzərində çox incə bir şəkildə müharibə səhnələri təsvir edilmiş bombonyerlərdi, bəzək-düzəkdi, lentlərdi – hamısını o, Kozettaya bağışlayırdı. Kozettanın sevinci yerə-göyə sığmırdı, o həm Mariusa olan sevgisindən məst olur, həm də qoca Jilnormanın səxavətindən rıqqətə gəlir, utanırdı; onun xəyalında məxmər və atlas içində böyük bir xoşbəxtlik canlanırdı. Onun ruhu zərif krujeva qanadlarla göylərə uçurdu.

Biz yuxarıda demişdik: bir-birinə vurulan Mariusla Kozettanın xoşbəxtliyi ancaq qocanın sevinci ilə müqayisə edilə bilərdi. Elə bil ki, Ehtiraslar küçəsində ara vermədən şənlük boruları çalınırdı.

Qoca hər səhər Kozettaya qədim bir bəzək şeyi bağışlayırdı. Cürbəcür bəzək əşyaları onun üzərinə yağış kimi yağdırdı.

Marius bu xoşbəxt günlərdə çox həvəslə ciddi söhbətlər də edirdi; bir gün o nə barədə isə dedi:

– İnkilab xadimləri o qədər böyükdür ki, onlarda elə indi də Katon və ya Fokion kimi qədim dövrün füsunkarlığı vardır; onlar antik dövrün memuarlarını yada salırlar.

Qoca həyəcanla dedi:

– Antik memuar... Antik – muar! Sağ ol, Marius, yaxşı yadıma saldın. Mənə elə bu lazımdı.

Səhər Kozettanın toy hədiyyələrinə qızılgül rəngində gözəl bir muar paltar da əlavə olundu.

Qoca bu pal-paltardan bütöv bir fəlsəfə yaratdı.

– Sevgi öz yerində, ancaq başqa şeylər də lazımdır. Xoşbəxtlik üçün faydasız şeylər də gərəkdir. Adıca xoşbəxtlik ancaq ən zəruri şeydir. Xəsislik etmədən ona artıq şeylər də qatın. Sevdiiyin qız ilə saray da cənnətdir. Mənə onun ürəyi lazımdır, üstəlik də Luvr. Onun ürəyi, bir də Versalın fontanları. Sevdiiyim o çoban qızı mənə verin, ancaq əgər mümkünsə, onu hersoginya edin. Filidani başında peyğəmbərçiçəyi çələngi, üstəlik də yüz min frank renta ilə mənim yanıma gətirin! Mənə üfüqlərə qədər mərmər sütunları olan çoban daxmasını təklif edin. Mən daxmaya razıyam, lakin mərmərdən və qızıldan tikilmiş sehrlı sarayların da həvəskarıyam.

Quruca xoşbəxtlik quru çörəyə oxşayır. Quru çörəyi elə belə yemək olar, ancaq bu, nahar deyil. Mən artıq, faydasız, mənasız, ifrat, heç nəyə gərək olmayan şeylərin hərisiyəm. Yadımdadır, mən Strasburq kilsəsində üçmərtəbəli ev hündürlüyündə qüllə saati görmüşdüm; bu saat vaxtı xəbər verirdi, daha doğrusu, vaxtı göstərirdi, ancaq adama elə gəlirdi ki, onu heç də bunun üçün düzəltməmişlər; saat günortanı ya gecəyarısını – gündüzçağı olan günortanı, sevgi çağı olan gecəyarısını – zəng vura-vura xəbər verməklə, eyni zamanda sizə ayı, ulduzları, dənizi, qurunu, balıqları, quşları, Febanı, Febi və bir çox başqa şeyləri də göstərirdi; bu şeylər divar hücrələrindən çıxaraq görünürdü, burada on iki həvvari də, imperator Beşinci Karl da, Elonina da, Sabin də, qızıla tutulmuş, boru çalan bir dəstə xırdaca adam da vardı; saatin zəngləri da arabir vurur, ətrafı öz gözəl səsi ilə doldururdu, zənglərin də nə münasibətlə vurduğu heç məlum deyildi. Belə bir saatı ancaq dəqiqələri sayan adicə, çıpaq siferblatla heç müqayisə etmək olarmı? Mən nəhəng Strasburq saatını xoşlayıram, mən onu İsveçrə saatlarından üstün tuturam.

Cənab Jilnorman, xüsusilə toy haqqında uzun-uzadı danışmağı, boşboğazlıq etməyi xoşlayırdı; onun təriflərində XVIII əsrin bütün kölgələri, qarışıq halda, sanki, aynada əks olunurdu.

O, həyəcanla deyirdi:

– Şənlik düzəltmək sənətindən sizin heç başınız çıxmır! İndi tən-tənəli günlərdə şənlik etməyi də bacarmırlar. Sizin XIX əsr ölüvay əsridir. Bu əsrdə cəsarət və təşəbbüs yoxdur. Bu əsr dəbdəbənin, nəcibliyin nə olduğunu bilmir, hamını bir arşınla ölçür. Sizin sevimli üçüncü təbəqənin nə zövqü var, nə ətri, orijinallıqdan məhrumdur, çirkindir. Sizin o burjuacıqlarınız ki var, özlərinin dediyi kimi, “işlərini yoluna qoyan”, arzuladıqları nə olur: yaxşıca bir buduar, təzə alınmış palisandr mebeli, bir də kolenkor! Onlara yol verin! Möhtərəm Skared Skvalıqa adlı qızla evlənin. Ehtişam və dəbdəbə! Şama xalis-cə bir qızıl pul yapışdırdılar! Dövrə bax! Mən bu dövrün əlindən məmnuniyyətlə sarmatların yanına qaçardım. Axı mən 1787-ci ildə demişdim ki, hər şey məhv olmuşdur: hersoq Roqanın, Leonlu şahzadənin, hersoq Şabonun, hersoq Monbazonun, markiz Subizin, qarlı vikontun, Fransa perinin ikiqarxlı arabada Lonşana cıdıra getdiyi vaxt demişdim! Bu da öz səmərəsini verdi. İndiki əsrdə adamlar

böyük işlərlə məşğul olurlar. Birjada çox-çox işlərdən çıxırlar, pul qazanırlar – hamısı da xəsisdir. Onlar öz-özlərinin nazını çəkirlər, öz-özlərini əzizləyirlər, özlərinə bəzək-düzək verirlər; təptəzə paltar geyirlər, əyin-başları tərtəmiz, üzləri qırılmış, saçları daranmış, hamarlanmış, təmizlənmiş, düzəlmiş olur, özlərinə tumar verirlər, par-par parıldayırlar, onlar pardaqlanmış, xırdaca daş kimi cilalanmışlar, üst-başlarında zərrə qədər qüsur yoxdur, lakin bu ağıllı, bu hədsiz dərəcədə təmizkar adamların vicdanında, vallahi və billahi, elə bir peyin, elə bir kloaka var ki, burnunu əlinə silən, inəyəbaxan arvadlar da onlardan uzaq qaçar. Mən sizin dövrə belə ad verirəm: “Təmizkar pinti!” Acıqlanma, Marius, icazə ver ürəyimi boşaldım. Özün görürsən ki, xalq haqqında bircə kəlmə də pis söz demədim, əslində, bu xalqdan mən boğazacan yğmışam; icazə ver, burjuaziyanı şapalaqlayım. Mən özüm də o cinsdənəm. Kimdən xoşum gəliрсə, onu döyürəm. Lap açıq deyək: indi evlənilərsə də, evlənməyi bacarmırlar. Ah, doğrudan da, mən o xoş, o köhnə adət-ənənənin həsrətini çəkirəm! Hamısının həsrətini çəkirəm. Ah, hanı o əvvəlki incəlik, o mərdlik, cəngavərlik, hamı üçün olan o xoş rəftar, o ədəb, o nəzakət, könülə fərəh verən o zinət, o dəbdəbə, hər toyda mütləq çalınan musiqi: kübar toyunda orkestr, xalq toyunda təbil gurultuları, süfrə başındakı gülər üzlər, incə madriqallar, nəğmələr, əyləncəli atəşlər, təmiz ürəkdən gələn gülüşlər, hay-küy, nizamsızlıq, lentdən düzəlmiş böyük bantlar hanı? Mən təzə ərə gedən qızın corabbağısının həsrətini çəkirəm. Təzə ərə gedən qızın corabbağısı Zöhrə ulduzu qurşağının əmisi qızıdır. Troya müharibəsi nədən başlandı? Yelenanın corabbağısından, bu qətidir! Nə üçün vuruşma gedir? Nə üçün Allah bərabərində olan Diomed Merioneyin başında on sivrili, iri, mis dəbilqəni parçalayır, nə üçün Axill ilə Hektor sarsıdıcı nizə zərbələri ilə birbirini qarşılıyır? Ona görə ki, Yelena öz corabbağısını Parisə vermişdi. Homer Kozettanın corabbağısından böyük bir “İliada” yaradardı. O, öz poemasında mənim kimi bir boşboğazı tərənnüm edərdi, ona Nester deyərdi. Dostlar, keçmişdə, o gözəl keçmişdə adamlar evlənməyin yolunu bilərdi: əvvəl qayda-qanunla müqavilə bağlardılar, sonra da yerə-göyə sığmayan toy büsatı qurardılar. Küjas gedən kimi səhnəyə Kamaço çıxardı. Bilirsiniz, nə həngamə olardı! Mədə yaxşı heyvandır, o da öz istədiyini tələb edir, o da toyda kef çəkmək istəyir. Yaxşıca kef edərdik, yeyib-içərdik, süfrə qıra-

ğında hərənin qəşəngcə bir qonşusu olardı, şemizetsiz-filansız, sinəsi də lap azca örtülmüş olardı! Ah, necə bərkədən gülərdik, ah, keçmişdə necə kef çəkərdik! Cavanlar, deyərdin ki, bir dəstə güldür; gənclər özünə yasəmən budağı ilə, ya bir dəstə qızılgüllə zinət verərdi; onlar qoçaq döyüşçü olsalar da, özlərini çoban kimi göstərərdilər; tutaq ki, birisi draqun zabitidir – o, bir kələklə özünə Floriana adı verərdi. Hamı qəşəng olmaq istərdi. Parlaq parçalardan naxışlı paltar geyərdilər. Burjua gülə, markiz qiymətli daşa oxşardı. Onda nə üzəngili şalvar, nə də uzunboğaz çəkmə geyərdilər. Cavan oğlanlar şıq, qəşəng, gözəl, cazibədar, zərif geyinərdilər, öz geyimlərilə başqalarının xoşuna gəlməyə çalışırdılar, baxanda adamın gözü qamaşır, lakin bu, onlara qılınc taxmaqda mane olmazdı. Deyərdin ki, caynaqlı, dimdikli – xaliscə milçək quşudurlar. O dövr “Nəzakətli Hindistan” dövrü idi. Bizim dövrün xüsusiyyətlərindən biri incəlik, biri də ehtişam idi. Heç bilirsiniz, necə əylənərdik – qiyamət, qiyamət! Amma indi siz hədsiz dərəcədə təkəbbürlüsünüz. Burjua xəsisdir, burjua özünü naza qoyur. Belə də bədbəxt əsr olar! İndi Gözəllik ilahəsinin özünü çox sinəsiaçıq paltar geydiyi üçün qovardılar. Heyhat! İndi gözəlliyi bir eybəcərlik kimi gizlədirlər. İnkilabdan sonra hamı, hətta rəqqasələr də pantolon geyirlər; hər yetən küçə rəqqasəsi özünü dəymədüşər göstərir; sizin rəqsləriniz moizə kimi adamı darıxdırır. Siz əzəmətli olmaq istəyirsiniz. Sizin çənəniz qalstuk içində batmasa, yaman dilxor olursunuz. Hələ ağzından süd iyi gələn iyirmi yaşlı hər oğlan evlənəndə arzu edir ki, cənab Ruaye Kollara oxşasın. Belə bir əzəmət, bilirsinizmi, sizi hara aparıb çıxarır? Heçlik dərəcəsinə! Yadınızda saxlayın: sevinc yalnız sevinc deyil, o həm də böyük bir hissdır. Bir-birinizə aşıq olmusunuz, onda nə durmusunuz, şadlıq edin! Ax, sizə nə deyim! Adam evlənəndə hay-küylə, cah-cələlla, xoşbəxtlikdən məst olaraq, dəlicəsinə evlənməlidir! Kilsədə ciddi olun – mən buna razıyam. Elə ki dini ayin qurtardı, qoy hər şey cəhənnəmə olsun! Təzə evlənənləri sehrlə qasırğa içində fırlantmaq lazımdır. Toy ecazkar və şahənə olmalıdır. Toy mərasimi qoy Rey m kilsəsindən Şantlu məbədinə kimi uzansın. Adi toylardan mənim zəhləm gedir. And olsun iblisə, birçə günlüyə Olimpə qalxın! Allahlar kimi olun. Ah, siz Oyunun və Gülüşün pərisi, dühası, arkipidləri ola bilərdiniz, amma siz ancaq burnufırtılı uşaqsınız. Dostlar, hər bir təzə evlənən adam şahzadə Aldobrandini olmalıdır. Qu quşları ilə,

qartallarla göyün yeddinci qatına uçmaq üçün həyatda bircə dəfə ələ düşən bu dəqiqədən istifadə edin, hərçənd siz onun səhərişi şappıltı ilə meşşanlıqın qurbağalı bataqlığına düşəcəksiniz. Himeney bayramında xəsislik eləməyin, onun gözəl qanadlarını kəsməyin, bu şərəfətli gündə xırdaçılıq eləməyin, toy xərci təsərrüfat xərci deyil. Ah, bunu mən öz zövqümlə düzəldə bilsəydim, nə gözəl olardı!.. Ağaclar arasında skripkalar səslənərdi. Mavi və gümüş – bax mənim məramnaməm budur! Mən kənd allahlarını çağırırdım, meşə pərilərini, dəniz pərilərini səslərdim. Amfitrita toyu düzəldərdim, ətrafa çəhrayı şəfəq saçılardı, burada saçları qəşəng daranmış tamam çılpaq pərilər, dəniz ilahəsinə şeir təqdim edən alim-akademik, ikiçarxlı arabaya qoşulmuş dəniz əjdahası iştirak edərdi.

Balıqqulağı üstə Triton trombon çaldı,
Hamının ürəyinə sevgi toxumu saldı.

Şənlik məramnaməsi belə olar! Məramnamə belə olar, ya mən heç bir şey anlamıram, elə buradaca yer ayrılısın, yerə girim!

Qoca aşıb-daşan lirik ilhamına uyaraq, öz-özünə məftunluqla qulaq asırdı, lakin Kozetta ilə Marius xoşbəxtlikdən məst olmuşdular, bir-birinə baxıb fərhələnirdilər, heç kəs onlara mane olmurdu.

Madmuazel Jilnorman halını pozmadan ətrafındakı hadisələri seyr edirdi. Son beş-altı ay içərisində o, xeyli həyəcan keçirmişdi. Marius qayıdıb gəlmişdi, Mariusu qana bulaşmış halda gətirdilər, Mariusu barrikadadan gətirdilər. Marius öldü, yox, ölmədi, Marius babası ilə barışdı, Marius milyon qızla evlənir! Altı yüz min frank lap onun axırına çıxdı. Bu hadisədən sonra o, yenə süst və laqeyd oldu – ilk dualanma ayını vaxtı da o, belə olmuşdu. O, vaxtılı-vaxtında ibadətə gedirdi, təsbəh çevirirdi. Ave¹ duasını astadan oxuyurdu; o, evin bucağında Ave duasını pıçıldarkən, o biri bucağında *I love you*² sözlərini pıçıldayırdılar; Mariusla Kozetta ona tutqun kölgə kimi görünürdü. Əslində kölgə o özü idi.

Fəaliyyət göstərməyən zahidliyin xüsusi bir növü var: bu zaman adam, sanki, donmuş və qurumuş vəziyyətdə olur, həyat fəaliyyəti deyilən hər şeyə biganə olur, zəlzələdən və başqa fəlakətlərdən ayrı

¹ Katolik duası

² Mən səni sevirem. (ing.)

heç bir şey, heç bir fərəhli, ya kədərli hadisə ona təsir etmir. Jilnorman öz qızına dönə-dönə deyirdi: “Belə möminlik zökəm kimi şeydir. Bu zaman adam həyatın qoxusunu duymur: nə üfunətini, nə ətrini”.

Lakin altı yüz min frank qarımış qızın çoxdan bəri davam edən tərəddüdünə son qoydu. Atası onunla hesablaşmağa çox az adət etmişdi, buna görə də Mariusun Kozetta ilə evlənməsinə razılıq verəndə qızı ilə heç məsləhətləşmədi. İndi o, adəti üzrə, coşqun bir həyəcan keçirirdi; o zalım idi, qul oldu; onun ancaq bir məqsədi vardı, o da Mariusu razı salmaqdı. Mariusun xalası vardı, onun da öz rəyi ola bilərdi – bu heç qocanın yadına da düşmürdü. Mariusun xalası qoyun kimi müti olsa da, bundan incimışdi. Üzdən o, özünü laqeyd göstərirdi lakin, ürəyi qəzəblə dolu idi; o, öz-özünə deyirdi: “Atam evlənmək məsələsini mənəz həll edir; qoy eləsin; mən də miras məsələsini onsuz həll edəyəm”. Doğrudan da, o, varlı idi, amma atası varlı deyildi. O, öz qərarını ürəyində saxladı, heç kəsə heç nə söyləmədi. Çox ola bilsin ki, Mariusla Kozetta kasıb olsaydı, o, öz qərarını yerinə yetirəcəkdə. Mənim əziz bacıoğlum iltifat buyurub dilənçi qızla evlənir; qoy evlənsin, öz işini korlayacaq! Qoy dilənçi olub qalsın. Lakin Kozettaya çatan yarım milyon onun xoşuna gəldi, sevişənlər haqqında öz fikrini dəyişdi. Altı yüz min frank, heç şübhəsiz, şübhəsiz, hörmətə layiqdir; indi bir şey ona aydın oldu: o, öz dövlətini bu cavanlar üçün qoyub-getməyə bilməz, məhz ona görə ki, onların buna ehtiyacı yoxdur.

Belə qərara alındı ki, təzə evlənən cavanlar qocanın evində yaşasınlar. Cənab Jilnorman yataq otağını mütləq onlara vermək istəyirdi – evdə ən yaxşı otaq bu idi. O deyirdi ki: “Mən bundan cavanlaşacağam. Bu, mənim çoxdankı fikrimdir. Mən həmişə arzu edirdim ki, toy mənim otağında olsun”. O, yataq otağını bir çox qədim zərif şeylərlə bəzədi. Buyruq verdi ki, tavana naxış çəksinlər, divarları çoxdan bəri saxladığı və utrext adlandırdığı parçaya tutsunlar; bu zərli atlaz parçanın üstünə mərmerdən novruzgülü vardı. O deyirdi ki: “Həmin parçadan Laroş-Hiyon sarayında Anvil hersoginyasının çarpayısına pərdə çəkilmişdir”. Buxarının üstünə balaca heykəl qoydu: bu, mufta ilə öz çılpaqlığını örtən qadın heykəli idi.

Cənab Jilnormanın kitabxanası oldu qəbul otağı: bu, Mariusa lazımdı: bir şey bizim yadımızdadır: vəkillər silkinə daxil olmaq üçün qəbul otağı tələb olunurdu.

*Yeddinci fəsil***QORXUNC YUXULARLA XOŞBƏXT GÜNLƏR
BİR-BİRİNİ TƏQİB EDİR**

Sevişənlər hər gün görüşürdülər. Kozettanı cənab Foşlevan gətirirdi. Jilnormanın qarımış qızı donquldanırdı: Harada görünüb ki, adaxlanmış qız öz adaxlısının evinə gəlsin; özü istəsin ki, oğlan ona nəvaziş göstərsin? Bu adət Mariusun yavaş-yavaş sağalması ilə meydana gəlmişdi və ona görə möhkəmlənmişdi ki, üz-üzə oturub söhbət eləmək üçün Ehtiraslar küçəsindəki kreslo Silahlı adam küçəsindəki həsir stuldan daha əlverişli idi. Mariusla Foşlevan bir-birini görürdü, ancaq bir-birilə danışmırdı. Sanki, onlar öz aralarında belə şərtləşmişdilər. Hər qızı bir adam ötürməlidir, buna qızın ehtiyacı var. Kozetta cənab Foşlevansız gələ bilmirdi. Mariusun Kozetta ilə görüşməsi üçün cənab Foşlevanın orada olması zəruri bir şərt idi. Buna o etiraz etmirdi. Onlar bütün insanların həyatını yaxşılaşdırmaq haqqında danışarkən və bu zaman siyasi məsələlərə səthi və ümumi şəkildə toxunarkən, adətən, söylədikləri “bəli” və “xeyr”dən başqa, bir neçə söz də əlavə edirdilər. Xalq maarifi haqqında Mariusun fikri belə idi: o deyirdi ki, oxumaq pulsuz və məcburi olmalı, geniş yayılmalıdır, bu, hamıya hava kimi, gün kimi lazımdır, bütün xalq bundan istifadə etməlidir. Bu gün onlar bu barədə az da olsa, danışdılar, fikirləri bir-birilə düz gəldi. Marius gördü ki, cənab Foşlevan öz fikrini həm yaxşı, həm də bir az yüksək üslubla ifadə edir. Ancaq onun danışığında nə isə çatışmır. Cənab Foşlevan nədə isə kübar cəmiyyəti adamından aşağıda, nədə isə yuxarıda dururdu.

Marius qəlbində cənab Foşlevana çoxlu sualla müraciət edirdi; cənab Foşlevan ona çox xeyirxahlıq etsə də, laqeyd olmuşdu. Bəzən öz xatirələrindən də şübhələnirdi. Onun hafizəsində bir pozğunluq, qara bir ləkə, dörd ay davam edən böhranlı vəziyyət nəticəsində dərin bir uçurum əmələ gəlmişdi. Bir çox şeylər bu uçurumda həmişəlik məhv olmuşdu. İş o yerə gəlib çatmışdı ki, o, öz-özündən soruşurdu: “Doğrudanmı, mən cənab Foşlevanı, belə ciddi, belə sakit bir adamı barrikadada görmüşəm?”

Keçmişin görünüb-yox olan xəyallarından onun hafizəsində əmələ gələn müəmma ancaq bu deyildi. O, xoşbəxtlik və xoş güzə-

ran içərisində də bizi kədərlə geriye baxmağa vadar edən xəyallardan canını qurtara bilməmişdi. Keçmişin gözdən itən üfüqlərinə ömründə heç nəzər salmayan adamlar nə düşünməyə, nə də sevməyə qabildirlər. Marius arabir əllərilə üzünü örtür, keçmiş günlərin təşviş və həyəcan dolu qarışıq xəyalları onun beynini bürüyən tutqun duman içərisindən keçib-gedirdi. O, yenə də Maböfün öldüyünü görür, Qavroşun yağış kimi yağan top saçması altında nəğmə oxuduğunu eşidirdi. Eponinanın alnındakı ölüm soyuğunu öz dodaqlarında hiss edirdi. Anjolras, Kurfeyrak, Jan Pruver, Kombefer, Bossüe, Qranter, onun bütün dostları gözü qarşısında canlanırdı – sanki, onlar ölməmişdilər – sonra yenə də yox olurdular.

Qəlbi rıqqətə gətirən, faciəli günlər görən, əzab çəkən, onun üçün əziz olan bu mərd insanlar, bəlkə də, heç yox idilər. Onlar bir yuxu idi? Ya, bəlkə, doğrudan da, mövcuddurlar? Keçmiş qiyam tüstüsü bürümüşdü. Dəhşətli sarsıntılar dəhşətli yuxular doğurur. O, öz-özünə sual verirdi, öz-özünü yoxlayırdı; bu insanların həmişəlik məhv olması fikri onun başını gicəlləndirirdi. İndi onlar haradadır? Doğrudanmı, onlar ölmüşlər? Uçqun onların hamısını öz ardınca zülmətə aparmış, təkçə o qalmışdı. Hər şey, sanki, teatr pərdəsi ardında yox olmuşdu. Bəzən həyat üzərində belə pərdələr enir, Allah tamaşanın o biri hissəsinə keçir.

Marius özü də əvvəlki Marius idimi? O kasıb idi, indi dövlətli olmuşdu, o tək idi, indi ailəli olmuşdu, o, hər şeydən ümidini kəsmişdi, indi Kozetta ilə evlənirdi. Ona elə gəlirdi ki, qəbirdən keçib gəlmişdir: oraya məhkum kimi enmiş, oradan bəraət qazanmış halda çıxmışdır. O biriləri çıxmamış, qəbrin içində qalmışdılar. Bəzən keçmişin bütün bu kölgələri qayıdaraq canlanır, onu hər tərəfdən bürüyürdü, onun qəlbini kədərləndirirdi; onda Kozettanı düşünür, yenə də sakitləşirdi; yalnız bu böyük xoşbəxtlik fəlakətin izlərini silə bilirdi.

Cənab Foşlevan bu məhv olan insanlar içərisində müəyyən bir yer tuturdu. Marius inana bilmirdi ki, barrikadada olan Foşlevan indi Kozettanın yanında sakitcə oturan Foşlevandır. Onlar eyni qandan, eyni candan olan bir adamdır. Barrikadadakı Foşlevan, yəqin, böhranlı dəqiqələrdə onu qara basarkən gözüne görünən qorxunc surətlərdən biri idi. Bir də ki onların hər ikisi öz təbiəti etibarilə adamayovuşmazdı; buna görə də Marius cənab Foşlevandan bu bərədə bir şey soruşmağı heç fikrinə də gətirmirdi. Bu, onun heç ağına

da gəlmirdi. Onun xasiyyətində belə bir cəhət olduğunu biz əvvəllər qeyd etmişdik.

Ümumi bir sirr ilə bağlı olan iki adam, razılığa gəlmiş kimi, bu barədə bircə kəlmə də danışırdı – bu heç də bəzilərinin düşündüyü kimi nadir təsadüf edilən şey deyildi.

Ancaq Marius bir gün məsələni aydınlaşdırmaq üçün təşəbbüs göstərdi. Söhbəti Şanvreri küçəsinə gətirib çıxartdı və cənab Foşlevana sarı dönərək soruşdu:

– Siz ki bu küçəni yaxşı tanıyırsınız?

– Hansı küçəni?

– Şanvreri küçəsinə.

Foşlevan çox təbii bir ifadə ilə dedi:

– Belə bir küçə adı heç xəyalıma da gəlmir.

Foşlevanın cavabı, əslində, küçənin özünə deyil, küçənin adına aiddi – bu cavab Mariusa daha inandırıcı görünürdü.

Düşünərək öz-özünə dedi: “Lap yəqin ki, bu, mənim gözümə görünübmüş. Məni qara basıbmış. Kimsə cənab Foşlevana oxşayırmış. Cənab Foşlevan orada yox imiş”.

Səkkizinci fəsil

TAPILMAYAN İKİ ADAM

Sevgi ovsunu nə qədər güclü olsa da, Mariusun fikrindən bütün qaygıları silə bilmədi.

Nə qədər ki toya hazırlıq gedirdi, o həm toy gününü gözləyirdi, həm də keçmişə aid olan çətin bir məsələyə çox ciddiyyətlə girişmişdi.

O, hər şeydən əvvəl, atasına, sonra da özünə minnətdardı.

Haradasa Tenardye deyilən bir adam vardı, haradasa. Mariusu cənab Jilnormanın evinə gətirən naməlum bir şəxs vardı.

Marius, hər necə olsa, bu iki adamı tapmalı idi. O, xoşbəxt yaşayarkən bu iki adamı unutmağı heç xəyalına da gətirmirdi, həm də qorxurdu ki, qarşılığı verilməyən bu yaxşılıq onun gözəl həyatına kölgə sala bilər. Çoxdankı borclarını verməyi o daha gecikdirə bilməzdi, o, şən bir gələcəyə qədəm qoymazdan əvvəl keçmişlə haqq-hesabı çürütməli idi.

Qoy Tenardye alçaq bir adam olsun, bu, onun polkovnik Pommersini xilas etməsini zərrə qədər gözdən salmırdı. Tenardye bütün dünyanın nəzərində quldur ola bilərdi, lakin Mariusun nəzərində quldur deyildi.

Marius Vaterloo ətrafındakı vuruşmada, həqiqətən, nələr olduğunu bilmədiyini kimi, Tenardye ilə atası arasında nə kimi əlaqə olduğunu bilmirdi; lakin onun atası ölümdən xilas edildiyi üçün bu talançıya öz həyatına görə borclu idi, başqa bir şey üçün minnətdar deyildi.

Marius Tenardyenin ardınca çox adam salsa da, onu tapa bilməmişdi. Bir cəhətdən adama elə gəlirdi ki, bu sahədə daha heç bir şey etmək olmaz. Tenardyenin arvadı həbsxanada istintaq zamanı ölmüşdü. Bu bədbəxt ailədən qalan Tenardye ilə qızı Azelma yenə də itib-batmışdı. İctimai məchuliyətin girdabı bu adamları səssizcə öz içərisinə almışdı. Girdabın üzərində nə bir dalğa, nə xırdaca bir ləpə, nə tutqun bir dairə əmələ gəlmişdi: bunlar, heç olmasa, oraya bir şey düşdüyünü göstərər, oraya lot salmaq mümkün olardı.

Tenardyenin arvadı ölmüşdü, Kəllə bəraət qazanmışdı, Gecəquşu yox olmuşdu, əsas müttəhimlər həbsxanadan qaçmışdılar. Qorbo daxması ilə əlaqədar olaraq başlanan böyük məhkəmə işi çox az nəticə vermişdi. İşin üstü lazımınca açılmamışdı. Məhkəmə ikinci dərəcəli iki hökmlə kifayətlənməyə məcbur olmuşdu: onlardan biri – qarmaq ya Bahari, ya da Həşərat, biri də Yarım-Liard, ya da İki-Milyard haqqında idi; Qarmaqla İki-Milyarda on il katorqa cəzası kəsmişdilər. Onların qaçıb gizlənən yoldaşları qiyabi olaraq ömürlük katorqa cəzasına məhkum edilmişdilər. İş təşkil edən və işə başçılıq edən Tenardye haqqında yenə də qiyabi olaraq ölüm hökmü verilmişdi. Tenardyedən qalan yeganə şey ancaq bu hökm idi; hökm, tabut yanında yanan şam kimi, yoxa çıxan Tenardyenin üzərinə məşum işıq salırdı.

Lakin hökm Tenardye ni ələ keçmək qorxusu qarşısında daha artıq geri çəkilməyə, gözdən uzaq olmağa məcbur etdi, onu bürüyən zülməti daha da kəşifləşdirdi.

Mariusu xilas edən ikinci naməlum adam haqqındakı axtarışlar əvvəl bəzi nəticələr verdi, lakin sonra heç bir şey əldə etmək mümkün olmadı. İyunun 6-da, axşam Mariusu Ehtiraslar küçəsinə gətirən fiakrı tapdılar. Sürücü belə bir məlumat verdi: mən iyunun

6-da polis agentinin əmri ilə, gündüz saat üçdən hava qaralana kimi Yelisey çölünün sahil küçəsində, Baş kanala girilən yerdən bir qədər kənar da dayanıb durdum, saat doqquz radələrində kloakanın çaya çıxan dəmir barmaqlığı açıldı; oradan bir adam çıxdı, onun çiyində başqa bir adam vardı, özü də, yaqın ki, ölmüşdü; burada pusquda duran polis nəfəri diri adamı həbs etdi, ölünü tutdu; mən də agentin əmri ilə “bütün bu camaatı” fiakra yüklədim; onlar əvvəl Ehtiraslar küçəsinə getdilər, orada ölünü fiakrdan düşürtdülər, bu ölü cənab Marius idi; mən onu lap yaxşı tanıdım, hərçəndi indi ağa, söz yox ki, sağdır, sonra o birilər yenə də kare-taya mindilər, mən də yola düşdüm. Arxiv qapılarına çatmağa azca qalmış əmr olundu, fiakrı saxladım; orada, lap elə küçənin ortasında mənim pulumu verib getdilər, polis agentini o biri adamı özü ilə apardı; mən bundan başqa heç nə bilmirəm, bir də ki o gecə çox qaranlıq gecə idi.

Mariusun yadına heç bir şey gəlmirdi – biz bunu yuxarıda da demişik. Onun fikrində bircə şey qalmışdı: barrikadada arxası üstə düşəndə qüvvətli bir əl onu daldan tutmuşdu; bundan sonra onun şüurunda hər şey sönmüşdü. Ancaq cənab Jilnormanın evində huşu özünə gəlmişdi.

O nə qədər fikirləşsə də, məsələni aydınlaşdırma bilmirdi.

O, özünün eyni adam olduğuna şübhə edə bilməzdi.

Bəs axı necə oldu ki, o, Şanvreri küçəsində huşunu itirərək yerə yıxıldığı halda, polis işçisi onu Sena sahilində, Əlillər körpüsü yanında tapdı? Görünür, kim isə onu Mərkəzi bazar məhəlləsindən Yelisey çölünə aparmışdı. Hansı yol ilə? Çirkab kanalı ilə. Bu ki eşidilməmiş bir fədailik idi!

Bu, necə olmuşdu? O adam kimdi?

O, Mariusun axtardığı adamdı.

Bu adamdan, onun xilaskarından heç bir iz, əsər-əlamət qalmamışdı.

Marius bu məsələdə çox ehtiyatla hərəkət etməli olsa da, öz axtarışlarında gedib polis prefekturasına qədər çıxmışdı. Lakin orada da məsələni aydınlaşdırma bilmədi. Prefekturanın əldə etdiyi məlumat sürücünün bildiyindən də az idi. İyunun 6-da Baş kanalın dəmir barmaqlığı qabağında kim tutulmuşdu – bu barədə heç bir xəbər yox idi, heç bir polis işçisi məlumat verməmişdi; prefekturada bunu

əfsanə hesab etmək meylində idilər. Sürücü araqpulu almaq üçün hər şey edər, hətta ağına gələni uydura bilərdi. Əslində, hadisə baş vermişdi, bunu inkar etmək olmazdı, təkrar edirik, Marius buna şübhə edə bilməzdi, onda gərək özünün eyni adam olduğuna şübhə edə idi.

Bu qəribə müəmmarı, sanki, aydınlaşdırmaq mümkün deyildi.

Sürücünün dediyinə görə, bir adam Böyük kanalın barmaqlığını açmış, oradan öz dalında nəfəsi kəsilmiş başqa bir adam çıxarmışdı, onu güdən polis nəfəri də, qiyamçını xilas edən bu adamı cinayət işlədiyi yerdə tutmuşdu; xilas edilən adam da, heç demə, Marius imiş; bəs axı o naməlum, o məchul adam necə oldu? Polis nəfərinin başına nə gəldi? O, niyə susurdu? Bəlkə, o naməlum adam qaçmışdı? Ya polis nəfərini pul ilə ələ almışdı? Niyə o naməlum adam özü haqqında Mariusa heç bir məlumat vermirdi – axı Marius həyatı üçün ona minnətdardı. O adamın təmənnasızlığı öz canından keçməsi kimi təəccüblü görünürdü. O, niyə gəlmirdi? Bəlkə də, onun mükafata ehtiyacı yox idi, lakin minnətdarlığı kim qəbul etməz? Bəlkə, o ölüb? O, necə adammış? Sir-sifətdən necə imiş? Bunu heç kəs düzgün deyə bilmirdi. Sürücü deyir ki, “qaranlıq gecə idi, heç bir şey görmək olmurdu”. Qorxuya düşmüş Bask ilə Nikoletta isə ancaq öz ağalarına, qana bulaşmış Mariusa baxırmışlar, başqa şeyə fikir verməmişlər. Marius belə faciənə halda gətiriləndə təkcə qarıçı öz fənəri ilə işıq salaraq o adamı görmüşdü; o da ancaq bunu deyirdi: “Adam ona baxanda qorxurdu”.

Marius tapşırırmışdı ki, evə gətiriləndə onun əynində olan qanlı pal-tarını saxlasınlar: o adamın tapılmasında, bəlkə, bu paltarın köməyi oldu. Sürtuka baxanda kim isə onun ətəyinin qəribə bir şəkildə cınlıdığını gördü. Sürtukun ətəyinin bir parçası çatmırdı.

Bir gün axşam Marius Kozetta ilə Jan Valjanın yanında bu qəribə hadisədən və bir çox başqa axtarışlarından, bu axtarışların heç bir nəticə verməməsindən danışdı. “Cənab Foşlevan”ın daş kimi hərəkətsiz üzünü onun səbrini tükəndirdi. Marius kədər və həyəcanla danışmağa başladı: onun kədərində gizli bir hiddət duyulurdu:

– Bəli, o, kim olsa da, çox nəcib adamdır! Bilirsiniz, cənab, o nə etmişdir? O, göydən enən mələk kimi mənim köməyimə gəlmişdir. O, özünü vuruşmanın lap qızğın yerinə atmış, məni götürüb apar-mış, çirkab kanalına girilən yeri açmış, oraya girmiş, məni dalına

alıb aparmış! Cənab, o, bir meyiti dalına alaraq, dəhşətli yeraltı koridorlarla, zülmət içində, kloakanın lehməsi içində əyilə-əyilə bir lyö yarımından artıq yol getmişdir! Bunu o nə məqsədlə etmişdir? Ancaq bir məqsədlə: ölünü xilas etsin! Ölü də mən olmuşam. O, öz-özünə belə demişdir: “Bu meyitdə, bəlkə, hələ həyat qığılcımı var: bu sönük qığılcım üçün mən öz həyatımı təhlükəyə atıram”. O, öz həyatını bir dəfə deyil, iyirmi dəfə təhlükəyə atmışdır! O, hər addımda məhv ola bilərdi. Buna da sübut odur ki, kloakadan çıxanda onu həbs etmişlər. Bilirsinizmi, hörmətli cənab, bunun hamısını, doğrudan da, o etmişdir! Özü də heç bir mükafat gözləmədən etmişdir! Mən kim idim? Qiyamçı. Mən kim idim? Məğlub olmuş bir adam. Ah, Kozettanın altı yüz min frankı mənim olsaydı...

Jan Valjan onun sözünü kəsdi:

– O sizindir.

Marius sözünə davam etdi:

– Onda mən o adamı tapmaq üçün bu pulun hamısını verərdim!

Jan Valjan bircə kəlmə də söz demədi.

Altıncı kitab

YUXUSUZ GECƏ

Birinci fəsil

16 FEVRAL 1833-cü İL

1833-cü ilin 16 fevral gecəsi müqəddəs bir gecə idi. Onun zülməti üstündə cənnət səması işıq saçırdı. Bu gecə – Mariusla Kozetanın evləndiyi gecə idi.

Gün çox gözəl keçdi.

Bu, nə Jilnorman babanın arzu etdiyi təntənəli bayram, nə evlə-nənlərin başı üstündə bir-birinin ardınca uçan baş mələklə eşq allahının sehrlı tamaşası, nə də qapı üstündə nəqş olunmağa layiq toy ziyafəti idi; bu, hər halda, fərəhli və füsunkar bir gün idi.

1833-cü ilin toy adətləri indikindən fərqlənirdi. O zaman hələ oğlan kəbin kəsildəndən sonra kilsədən çıxan kimi öz arvadını götürüb qaçmırdı, öz xoşbəxtliyindən utanırmış kimi başqa bir yerdə gizlənmirdi, müflis olmuş gizlənen adamın kələyini “Nəğmələr nəğməsi” məftunluğu ilə birləşdirmirdi; fransızlar hələ belə bir incə, son dərəcə incə dəbi İngiltərədən götürməmişdilər. Bizim zəmanəmizdə, nədənsə, adamın öz xoşbəxtliyini poçt karetasında kələ-kötür yollarda silkələməsini, kilsə ayinini qamçı şaqqıltısı ilə kəsməsini, evlənenlər üçün mehmanxanada çarpayı tutulmasını, hər gecəsi filan qiymətə kirayə edilən bu bayağı yataqda – insan həyatında baş verən ən müqəddəs bir xatirəni – mehmanxana qulluqçusu ilə dilican sürücüsünün eşqbazlıq xatirəsi ilə bərabər qoyub getməyi ismətli, ləyaqətli bir şey hesab edirlər.

Bizim yaşadığımız XIX əsrin ikinci yarısında daha şərəfli bələdiyyə rəisi, yepitraxilli keşiş, qanun və Allah kifayət deyil; biz bura gərək Lonjümo sürücüsünü də əlavə edək, elə sürücü ki, onun qırmızı

yaxalılı göy gödəkçəsi, gödəkçəsindən zıncırovabənzər düymələri, qolunun ağzında nömrəli dəmir lövhəsi, yaşıl meşindən şalvarı, saxta zərbaftası işıldayan şlyapası, tozlu, qarışıq saç-birçəyi, iri qamçısı və botfortu olsun, gerek quyuğu düyünlənmiş Normandiya atlarının üstünə çıxırsın. Fransa hələ elə bir nəzakət dərəcəsinə çatmamışdır ki, ingilis aristokratları kimi, Çörçillin sonralar hersoq Malboronun xatirəsini yad edərək, yeni evlənənlərin karetasına köhnə, yırtıq ayaqqabılarını dolu kimi yağdırsınlar; Malbrukda evlənərkən açıqlanmış bibisinin hücumuna məruz qalmışdı, guya, bu hücum da ona xoşbəxtlik gətirmişdi. Yırtıq ayaqqabılar hələ bizdə toy şənliyi üçün mütləq lazım olan şərtlərdən deyil: səbir edin, kübar cəmiyyətinin adətləri get-gedə yayılır, biz də yaxın vaxtda buna gəlib çatacağıq.

Yüz il bundan əvvəlki kimi 1833-cü ildə də dördnala çapa-çapa nikahlanmaq dəbdə deyildi.

Çox qəribədir: o zaman adamlar elə zənn edirdilər ki, nikahlanmaq mərasimi həm ailə, həm də ictimai bayramdır, köhnə dəb ilə düzəlmiş qonaqlıq heç də toy məclisini xarab eləmir, səmimi şənlik, lap hədsiz dərəcədə də olsa, xoşbəxtliyə ziyan gətirmir, iki insan taleyinin birləşərək yeni ailə qurması və toyun evdə olması, evlənənlərin həyatına bundan sonra yataq otağından başqa ayrı heç kəsin bələd olmaması rəğbətli bir işdir.

Sözün qıyası, adamlar utanmayıb evdəcə evlənilər.

Bəli, bu köhnə adət üzrə də toyu cənab Jilnormanın evində elədilər.

Evlənmək nə qədər təbii və adi bir hadisə olsa da, evlənənlərin adını kilsədə elan etmək, nikahlanmaq, kəbin kəsmək mərasimi, bələdiyyə idarəsi və kilsə ilə əlaqədar olan bir çox məsələlər meydana çıxır. Bunları ancaq fevralın 16-na kimi yoluna qoymaq mümkün oldu.

Lakin elə oldu ki, ayın 16-sı pəhriz bayramının son gününə düşdü – bunu biz ancaq məsələnin dəqiqliyi üçün qeyd edirik. Bu vəziyyət bəzi şübhələrə və tərəddüdlərə səbəb oldu, xüsusilə madmuazel Jilnorman çox şübhə və tərəddüd edirdi.

Qoca Jilnorman həyəcanla dedi:

– Toyun bu günə düşməsi daha yaxşı! Belə bir məsələ də var:

Çox uşağın olar, sən
Maslennitsada evlən.

Köhnə fikirlərə uymayaq. Ayın on altısına təyin edək! Marius, de görüm, sən gözləməyə razısanmı?

Marius:

– Əlbəttə, yox, – dedi.

Qoca qət etdi:

– Deməli, məsələ bitdi.

Ayın 16-da küçə gəzintisi olsa da, toyu həmin günə qoydular. Ayın on altısında yağış yağdı. Lakin göyün həmişə tərtəmiz bir parçası görünə bilər ki, bu da aşıqların xoşbəxtliyi üçün kifayətdir: başqaları çətir altında gizlənsə də, ancaq onlar göyün bu lacivərd parçasını görə bilər.

Ayın 15-də Jan Valjan, cənab Jilnormanın yanında, beş yüz səksən dörd min frankı Mariusa verdi.

Kəbin kağızında əmlakın ümumiliyi nəzərdə tutulurdu, buna görə də başqa heç bir rəsmiyyət tələb olunmadı.

Tusen o gündən daha Jan Valjana lazım deyildi; Kozetta Tuseni irsən qəbul edərək, ona otaq qulluqçusu rütbəsini verdi.

Jan Valjana gəlincə, Jilnormanın evində onun üçün çox gözəl bir otaq ayrılmışdı. Kozetta ona dedi: “Ata, mən sizdən xahiş edirəm, gəlin, burada yaşayın. Bu sözləri o, elə füsunkarlıqla söylədi ki, Jan Valjan onun xahişini rədd edə bilmədi.

Toy gününə bir az qalmış Jan Valjan iş görəndə sağ əlinin baş barmağını kəsmişdi. Bu, ciddi bir şey deyildi. O, heç kəsə, hətta Kozettaya da icazə vermirdi ki, yarasına baxsın, onu açıb-bağlasın. Bununla belə, bütün əlini sarıtmışdı, həmişə də bağlı saxlayırdı, bu, ona qol çəkməyə də mane olurdu. Cənab Jilnorman, ikinci qəy-yum sifətilə, onun bu vəzifəsini yerinə yetirdi.

Biz oxucuları nə bələdiyyə idarəsinə, nə də kilsəyə aparacağıq. Sevişənləri uzağa yola salmaq indi dəbdə deyil; adətən, yeni evlə-nələrin gül dəstəsi səhnədə görünən kimi sevgi dramına arxa çevirirlər. Biz bir hadisəni qeyd etməklə kifayətlənəcəyik; yeri gəlmişkən, demək lazımdır ki, bu hadisə Ehtiraslar küçəsindən Sen-Pol kilsəsinə gedərkən toy mərasimində baş vermişdi, lakin mərasimlə iştirak edənlərdən heç biri bunu görməmişdi.

O günlərdə Sen-Lui küçəsinin şimal hissəsinə yenidən daş döşəyirdilər; bu küçə Kral parkı küçəsindən başlayaraq gediş-gəliş üçün bağlanmışdı. Buna görə toy kareları Sen-Pol kilsəsinə düz

yolla gedə bilmədi. Yolu dəyişməli oldular. Dövrələmə getmək üçün ən yaxın yol bulvardandı. Toya çağırılanlardan biri dedi ki, bayram ərəfəsi olduğu üçün orada, heç şübhəsiz, çoxlu ekipaja rast gələcəklər. Cənab Jilnorman soruşdu: “Niyə?” – “Maskalı adamlara görə”. – Qoca: “Çox gözəl, – dedi, – bulvarla gedəcəyik! Bizim cavanlar evlə-nirlər, onlar həyatın ən ciddi dövrünə qədəm qoyurlar. Qoy, heç olmasa, maskarada tamaşa ələsinlər”.

Bulvara getdilər. Birinci karetda Kozetta madmuazel Jilnormanla, cənab Jan Valjanla oturmuşdu. Marius, adətinə görə, o biri karetda tək gedirdi. Toy karetdaları Ehtiraslar küçəsindən dönərək, Madlen küçəsindən Bastiliyaya, Bastiliyadan Madlen küçəsinə uzanıb ucsuz-bucaqsız ekipajlar sırasına qoşuldu.

Bulvar maskarad paltarı geymiş adamlarla dolmuşdu. Arabir yağış çiləyirdi, lakin təlxəklər, nədimlər, oyunbazlar sakit durmurdular. Bu qış fəslində hamının kefi duru idi, Paris geyimini dəyişmiş, Venetsiya paltarı geymişdi. İndi daha belə pəhriz bayramları olmur. Bütün həyat karnavala çevrilmişdir, ona görə daha əsl karnaval yoxdur.

Yan xiyabanlar və pəncərələr adamlarla dolu idi. Camaat teatrının sütunlu meydançalarına doluşaraq tamaşa edirdi. Maskarad paltarı geymiş adamlardan başqa, müxtəlif ekipajların təntənəli yürüşü diqqəti cəlb edirdi – belə təntənəli yürüşlər həmişə pəhriz ərəfəsində, həm də Lonşanda təşkil edilən cıdır günündə olardı. Burada həm kolyaska, həm kareta, həm ikitəkərli ekipajlar, kabrioletlər vardı; onların hamısı polis idarəsinin əmri ilə ciddi bir nizam-intizamla tabe olaraq bir-birinin ardınca gedirdi, sanki, rəqs üzrə hərəkət edirdi. Belə ekipajda gedən adam həm özü tamaşa edir, həm də ona tamaşa edirlər. Polis işçiləri bir-birinə müvazi olaraq hərəkət edən, üz-üzə gələn bu iki ucsuz-bucaqsız ekipaj sırasının bulvarın hər iki tərəfi ilə getməsinə istiqamət verir, biri yuxarıdan-aşağı, o birisi aşağıdan-yuxarı – biri d’Anten şosesinə, o birisi Sent-Antuan civarına doğru irəliləyən bu qoşa axının, bu iki ekipaj axınının pozulmasına nəzarət edirdilər. Fransa perlərinin və xarici səfirlərin gerbi vurulmuş ekipajlar yolun ortası ilə sərbəstcə otərəf-butərəf hərəkət edirdi. Bəzi cah-cəllalı, hay-küylü, təntənəli yürüşlər də, xüsusilə Pəhriz Öküzü yürüşü bu üstünlükdən istifadə edirdi. Parisin ümumxalq şənliyi içərisində İngiltərə də qamçısını şaqıldada-şaqıldada özünü göstərdi: lord Seymurun poçt karetası qulaqbatırıcı

gurultu ilə ötüb-keçdi; camaatın istehzal atmacaları onun üzərinə yağış kimi yağdı.

Atlı polis nəfərləri atlarını çapa-çapa ekipajların yanı ilə çoban iti kimi gedirdilər; bibilərlə, xalalarla, nənələrlə ağızına kimi dolu olan iri ailə karetaalarının qapısından maskarad paltarı geymiş füsunkar uşaqların, yeddiyaşlı pyerroların, altıyaşlı pyeretlərin tərəvətli üzləri görünürdü; onlar ümumi şənlikdə iştirak etmələri ilə lovğalanır, bu təlxək oyununun ciddi bir şey olduğuna inanır, özlərini məmur kimi tox tuturdular.

Arabir ekipaj yürüşünün bir yerində əngəl əmələ gəlirdi; əngəli aradan qaldırana kimi müvazi gedən ekipajlar sırasından biri dayanırdı. Bütün sıranı saxlamaq üçün kolyaskalardan birinin ləngiməsi kifayət idi. Sonra ekipaj axını yenə hərəkətə gəlirdi.

Toy karetaaları bulvarın sağ tərəfi ilə Bastiliyaya sarı gedən axında idi. Kələm körpüsü küçəsinin qarşı tərəfində hərəkət bir az ləngidi. Elə bu zaman bulvarın sol tərəfi ilə Madlen küçəsinə sarı gedən o biri axın da dayandı. Toy karetaaları qarşısında dayanan kolyaska maskarad paltarı geymiş adamla dolu idi.

Belə kolyaskalara, daha doğrusu, belə arabalara parisililər yaxşı bələddirlər. Pəhriz bayramında çərşənbə axşamı və ya pəhrizin ortalarında cümə axşamı belə arabalar görünməsəydi, buna pis mənə verərdilər, deyərdilər: “Burada nəse var. Yəqin, nazirləri dəyişəcəklər”. Maskarad paltarlı adamla dolu olan araba nə deməkdi? Bu – yoldan keçənlərin başı üstündə atılıb-düşən kassandrlar, arlekinlər, kolombinlər yığını idi, türkdən tutmuş vəhşi adama kimi müxtəlif gülünc simalardı. Herkuleslərlə qol-boyun olan markızalardı, vaxtilə menadlar Aristofanı başını aşağı dikməyə məcbur etdiyi kimi, Rableni qulaqlarını tıxamağa məcbur edə bilən alverçi bazar arvadları idi, kilkədən düzəldilmiş pariklərdi, çəhrayı triko idi, şıq geyimli adamın şlyapası idi, təlxək gözlüyü idi, kəpənək şəkli sancılmış nədim qalpağı idi, yoldan keçənlərlə qızğın söyüşməkdə, əlləri belə qoymaqdı, nalayıq duruşlardı, çıpaq çiyinlərdi, maskalı üzlərdi, ədəbsizlikdi, başı çələngli sürücüsü olan arabada azğincasına həyasızlıqdı!

Yunanıstana Fespidin arabası, Fransaya Vadenin furqonu lazımdır.

Hər şeyi, hətta yamsılamağın özünü də yamsılamaq olar. Saturn bayramı, qədim yunan gözəlliyinin bu dəcəlcəsinə ağız-burun əyməsi get-gedə təhrif olunaraq, kobudlaşaraq pəhriz şənliyinə çevrildi;

vaxtilə sapsarı üzüm salxımları ilə bəzədilən Vaxx bayramı, çıpaq mələklər kimi mərmər sinəsini cəsarətlə açan Vaxx pərisi bizdə, şimalın sərt nəfəsi altında, yaş cır-cındır içində başını aşağı salaraq, nəhayət, karnaval maskası adlandırıldı.

Maskarad paltarı geymiş adamları şəhərdə, arabada gəzdirmək adəti mütləqiyyətin ən qədim dövründən başlanmışdır. XI Lüdovikin mədaxil-məxaric dəftərlərində göstərilir ki, saray xəzinədarına “avam xalqdan ötrü üç maskarad arabası üçün iyirmi su Tur sikkəsi” buraxılmışdı. Bizim dövrümüzdə maskarad paltarı geymiş bu hay-küylü insan yığını ya köhnə bir dilcana minir, ya bir qonkanın, omnibusun Altıyerli arabaya iyirmisi birdən soxulur. Hər yerdə – lap dişlədə də, arabanın fənəri üstündə də oturlar. Bəziləri ayaq üstə durur, bəziləri uzanır, bəziləri ikiqat əyilərək ayaqlarını saxlayırlar. Arvadlar kişilərin dizi üstə oturur. Çılğınlaşmış adamlardan ibarət bu canlı ehramlar lap uzaqdan, dalğalanan insan dənizi üstündən görünür. Adamla ağzına kimi dolu olan arabalar izdiham içində şənlik saçan dağ kimi yüksəlir. Oradan Kolenin, Panarın, Pironun küçə jarqonu ilə zənginləşmiş sözləri dolu kimi yağır. Oradan camaatın üstünə küçə katexizisi püskürürlər. Həddindən artıq adam minən, adamla dolu olan bu arabanın məğlubedilməz bir görünüşü var. Hər yerdə – qapıda da, arxada da səs-küy, gurultu!.. Orada çıxırlar, oxuyurlar, bağırlar, qəhqəhə ilə gülürlər, gülməkdən uğunurlar; orada şənlik gur-gur guruldayır, istehza qığılcım saçır, qayğısızlıq baş alıb gedir; iki yabı bu kobud, şit, təlxək zarafatı ilə dolu olan arabanı təntənəli bir cəlalə çəkib aparır; bu, gülüşün zəfər arabasıdır.

Lakin bu, çox həyasızca bir gülüş idi, buna görə də səmimi ola bilməzdi. Doğrudan da, gülüş burada şübhəli görünürdü. Onun öz məqsədi vardı; onlar filosofları düşündürürdü. Bu arabaların arxasında ölkəni idarə edən hökumət gizlənirdi. Küçə agentləri ilə küçə qızları arasında gizli bir əlaqə olduğu dərhal hiss olunurdu.

Əlbəttə, çox təəssüf ki, camaat qarşısında göstərilən rəzalet hədsiz sevinc doğurur, üst-üstə qalaqlanmış abırsızlıq və rüsvayçılıq camaatın xoşuna gəlir, fahişəlik üçün pyedestal xidmətini görən polis axtarışı küçəni təhqir edə-edə əyləndirir; dəhşətli, canlı bədən yığınının saxta bəzək və cır-cındır, çirk və zahiri cah-cəlal içində bağıra-bağıra, nəğmə oxuya-oxuya arabada getməsinə küçə sevinə-sevinə maraqla baxır; avaralar bütün qəbahətlər yığını olan bu

təntənəni alqışlayır, şənliyin polis tərəfindən buraxılan bu yeddibaşlı əjdahası camaat içində gəzməyincə, avam xalq bayrama bayram demir. Nə etmək olar?! Arabalara doluşan bu lentli, bərli-bəzəkli insan tör-töküntüsü ümumxalq gülüşü ilə həm məzəmmət edilir, həm bağışlanır. Ümumi gülüş – ümumxalq əxlaqının süqutunda iştirak edir. Bəzi zərərli, əyləncəli tamaşalar xalqın mənəviyyatını pozur, onu qara camaata çevirir; qara camaata isə, zalım hökmdarlar kimi, təlxək lazımdır. Kralın Rokloru, xalqın hoqqabazı var. Paris böyük ideyalar paytaxtı olmayanda böyük ağılsızlıqlar şəhəri olur. Orada karnaval siyasətlə bağlıdır. Etiraf etmək lazımdır ki, Paris rəzələtin oynadığı komediyaya həvəslə baxır. Hökmdarları olanda, onlardan ancaq bir şey tələb edir: “Çirkabı mənim üçün boyayın”. Roma da belə bir əxlaqla fərqlənirdi. Roma Neronu sevirdi. Neron da böyük oyunbazdı.

Yuxarıda demişdik ki, bir yığın maskalanmış biabırçı arvad və kişi minmiş belə yekə arabalardan biri, bulvarın sağ tərəfində toy arabaları dayananda, bulvarın sol tərəfində dayandı. Arabadakı maskarad paltarını geymiş adamlar bulvarın o tayında, düz onların qarşısında dayanan karetdə gəlini görürdülər.

Maskalı adamlardan biri ucadan dedi:

– Ora bax! Toydur!

Başqa bir maskalı etiraz etdi:

– Toy deyil, ölü basdırmağa gedirlər. Əsil toy bizimkidir!

Bu iki maskalı adam, toy kareta xeyli uzaqda olduğu üçün onları ələ salmaq zövqündən məhrum olduğundan, həm də polis nəfərinin çıxırtısından qorxduğundan, o biri tərəfə döndü.

Arabaya doluşan maskalı adamların işi bir dəqiqədən sonra lap başlarından aşdı: camaat onları ələ salmağa, lağa qoymağa başladı, bununla da onlara olan rəğbətini bildirdi – karnaval zamanı buna yol verilirdi. Bayaq söhbətə başlayan o iki maskalı adam da yoldaşları ilə bərabər, bütün küçə ilə söz döyüşünə girişməyə məcbur oldu; qara camaatın dolu kimi yağdırdığı ədəbsiz zarafatlara cavab vermək üçün onların küçə repertuarından olan döyüş mərmiləri güclə çatırdı. Bu qayda ilə maskalı adamlarla qara camaat arasında çox biabırçı söyüşmə başladı.

Bu zaman həmin arabada olan, maskarad paltarını geymiş iki başqa adam da toy karetasını gördü, yoldaşları küçə camaatı ilə

söyüşərkən onlar öz aralarında astadan danışmağa başladılar; bu maskalı adamlardan biri qoca ispaniyalıya oxşayan, həddindən artıq uzun burunlu, pələbiğ bir kişi idi, birisi isə kiçik maskalı, arıq, cavanca bir alverçi qadındı.

Onların pıçılısı ümumi hay-küy içində itib-batırdı. Maskarad paltarını geymiş adamlar üstüaçıq arabada, yağış altında tamam islanmışdılar, fevral küləyi amansızdı; dekolte paltar geymiş alverçi qız soyuqdan əsə-əsə, öskürə-öskürə, qımışa-qımışa ispaniyalıya cavab verirdi.

Onlar belə danışdılar:

– Bir qulaq as!

– Nə var, atacan?

– O qocanı görübsən?

– Hansı qocanı?

– Bax, orada, qabaqdakı toy arabasında bizim tərəfdə oturub.

– Qolu qara cındırdan asılan qocanı?

– Hə.

– Görürəm, nə olsun ki?

– Mən, deyəsən, onu tanıyıram.

– Nə olsun axı?

– Əgər mən o Paris oyunbazını tanımırımsa, qoy mənə lap dar ağacından assınlar, qoy mənə lap dilim qurusun

– İndi bütün Paris oyunbazdır.

– Əyilsən, gəlini görə bilərsənmi?

– Yox.

– Oğlanı necə?

– Bu arabada oğlan yoxdur.

– Ola bilməz!

– Ancaq ikinci bir qoca var.

– Yaxşı əyil, bəlkə, gəlini görə bildin.

– Bundan artıq əyilə bilmərəm.

– Yaxşı da, onsuz da, mən o qolunu bağlayan qocanı tanıyıram, tanımırımsa, qoy mən lap qəzəbə gəlim!

– O, sənə nəyinə gərəkdir?

– Necə nəyinə gərəkdir? Yeri gələndə lazım olar.

– Qocalardan mənə zəhləm gedir.

– Mən onu tanıyıram!

- Tanı da, mənə nə.
- O, necə olub toya gəlib?
- Biz necə olub gəlmişik?
- Bu toy arabası haradan gəlir?
- Mən nə bilim haradan gəlir?
- Bir qulaq as!
- Yenə nə var?
- Sən bir iş görməlisən.
- Nə iş.
- Aşağı atıl, bu toy arabasını güd.
- Niyə?
- Gör o, hara gedir, onun içindəkilər kimdir. Hə, atıl görək, cəld ol, yüyür, qızım, sən diribaş qızsan.
- Mən arabadan düşə bilmərəm.
- Niyə?
- Məni bura qoyan var.
- Tfu, bir işə bax!
- Bu gün mən axşama kimi bu paltarda polis idarəsi üçün işləməliyəm.
- Düz sözə nə deyəsən!
- Arabadan düşsəm, rast gəldiyim birinci it tutacaq. Özün bilir-sən.
- Əlbəttə, bilərəm!
- Fironlar bu gün məni pulla alıblar.
- Mənim üçün fərqi yoxdur, kim səni pulla alıb. Bu qoca mənim lap zəhləmi töküüb.
- Qocalar sənin zəhləni töküüb? Bu nə sözdür, sən ki qız deyilsən!
- O, birinci arabadır.
- Nə olsun ki?
- Gəlinin arabasında.
- Sonra?
- Deməli, bu, onun atasıdır.
- Axı mənə nə?
- Sənə deyirlər ki, atasıdır.
- Olsun da, guya, görünməmiş bir şeydir!
- Qulaq as.
- Nə var?

– Mən ancaq maskada şəhərə çıxa bilərəm. Maska mənə elə yaxşı gizlədib ki. Heç kəs mənə burada olduğumu bilmir. Sabah axı maska olmayacaq. Sabah tövbə günüdür, çərşənbədir. Ələ keçə bilərəm. Gərək gedib öz zağama soxulam. Amma sən sərbəstsən.

– Çox da yox.

– Hər halda, məndən çox sərbəstsən.

– Yaxşı da, sonra?

– Bu toy arabalarının hara getdiyini çalış, öyrən.

– Hara getdiyini?

– Hə.

– Mən, onsuz da, bilirəm.

– Hara gedir?

– Göy siferblat küçəsinə.

– Əvvəla, o küçə heç də bu tərəfdə deyil.

– Onda şərab iskləsinə tərəf gedir.

– Bəlkə, daha başqa bir yerə gedir?

– Bu, onların öz işidir. Toy arabaları hara istəsə, gedə bilir.

– Məsələ onda deyil. Sənə deyirlər, çalış öyrən gör, bu nə toydur ki, qoca da ona qoşulub, onlar harada yaşayırlar.

– Bura bax! Əcəb gülməli söz danışırın! Pəhriz bayramı axşamı Parisin içindən keçib-gedən toy arabalarının bir həftədən sonra tap görüm, necə tapırsın. Ot tayası içində iynə axtarmaq kimi bir şeydir! Bu, mümkün olan şeydir?

– Hər necə olsa, çalışıb tapmaq lazımdır. Eşidirsən, Azelma?

Elə bu anda bulvarın hər iki tərəfində hərəkət başladı. Maskaların arabasıyla yeni evlənənlərin karetası bir-birindən uzaqlaşdı.

İkinci fəsil

JAN VALJANIN ƏLİ HƏLƏ DƏ SARIQLIDIR

Xəyalı həqiqətə çevirmək! Bu xoşbəxtlik kimə verilmişdir? Görünür, ləyaqətli adamları göylərdə qeyd edirlər, seçirlər; biz hamımız xəbərilmədən xoşbəxtliyə namizədik; mələklər səs verdilər, Kozetta ilə Marius seçilənlər sırasına düşdülər.

Kozetta bələdiyyə idarəsində, kilsədə son dərəcə gözəl və füsunkar idi. Onu Tusen Nikolettanın köməyiylə bəzəndirmişdi.

Onun əynində ağ tafta üstündən Belçika gipüründən tikilmiş paltar, ingilis krujevasından fata, boynunda mirvari boyunbağı, başında narıncı çiçəkdən çələng vardı; əynindəki hər şey ağ idi, bu ağılıq içində o, şəfəq kimi pırıldaıyordu. Onun zərif gözəlliyi işıq saçaraq hələ şəklini alırdı, elə bil ki, yer üzünün qızı göz önündə göylər pərisi olurdu.

Mariusun qəşəng saçına pomada sürtülmüş, ətir vurulmuşdu; sıx saçları arasından tək-tək çapıq yerləri görünürdü, bunlar barrikadada vurulan qılınc zərbələrinin yeri idi.

Qoca öz geyimi və ədası ilə Barras dövrünün incəliyini, işıqlılığını əvvəlki vaxtlardan daha çox təcəssüm etdirir, başını qürurla qaldıraraq Kozettanı əzəmətlə nikaha aparırdı; Jan Valjan əli sarıqlı olduğundan Kozettanı nikaha apara bilmədi, onu qoca əvəz edirdi.

Jan Valjan qara paltar geymişdi, gülümsəyə-gülümsəyə onların ardınca gedirdi.

Qoca deyirdi:

– Ah, cənab Foşlevan, nə gözəl gündür, elə deyilmi? Mən qəm-qüssənin bütünlüklə ləğv olunmasına səs verirəm. Bu gündən sonra heç bir yerdə dərd olmamalıdır. Mən sərəncam verirəm, qoy hamı şadlıq eləsin! Pisliyin yaşamağa haqqı yoxdur. Görəsən, dünyada hələ də bədbəxt adam varmı? And olsun namusuma, mavi göylər üçün bu, rüsvayçılıqdır. Pislik insan təbiətindən meydana gəlmir, insan öz mahiyyəti etibarilə xeyirxahdır. Bütün insan müsibətlərini idarə edən baş mərkəz cəhənnəmdir, başqa sözlə, iblisin Tüilri iqamətgahındadır. Görün ha, mən lap xalis demaqoq kimi danışdım! Yaxşı da, mənim daha siyasi əqidəm yoxdur; qoy bütün insanlar dövlətli olsun, qoy hamı sevinc içində yaşasın – mənim istədiyim bax budur.

Mariusla Kozetta bütün qayda-qanuna riayət edərək bələdiyyə rəisinin və keşişin qarşısında lazım olan “bəli”ləri dedikdən sonra bələdiyyə idarəsində, həm də kilsə müxəlləfatı saxlanan otaqda nikah kağızlarına qol qoydular, üzüklərini bir-birinə verərək dəyişdirdilər. Buxurdandan qalxan tüstü dumanı içində, ağ muar ipək örtük altında dizləri üstə yan-yanı durdular, sonra əl-ələ tutaraq, təbərzi kilsənin sal daşlarına bərk-bərk vuraraq irəliləyən, polkovnik epoetli çapıçının ardınca, rıqqətə gəlmiş iki sıra adam arasından, hamını hey-rətə salaraq, hamıda qibtə oyadaraq, taybatay açılmış kilsə qapısına,

oradan da karetağa sarı getdilər, hətta bu zaman da Kozetta bütün nikah ayininin qurtardığına inanmırdı. O, Mariusa, adamlara, göyə baxırdı; o, sanki, yuxudan ayılacağından qorxurdu. Onun üzündə ifadə olunan heyrət və tərəddüd ona başqa bir cazibədarlıq verirdi. Karetağa minib geri qayıdanda Marius Kozettanın, cənab Jilnorman isə Jan Valjanın yanında, üz-üzə oturdular. Madmuazel Jilnorman ikinci plana keçərək, o biri karetağa mindi. Qoca deyirdi: “Budur, mənim balalarım, indi siz cənab baron və xanım baronnesanız, sizin otuz min frank rentanız var”. Kozetta başını əyərək öz gözəl səsi ilə Mariusun qulağına mehribanca pıçıldadı: “Deməli, bu həqiqətdir? Mən sənin adını daşıyıram. Mən – xanım Sənəm”.

Bu iki gənc böyük sevinc içində idi. Bir daha təkrar olunmayan, geri qayıtmayan an onlar üçün həqiqət olmuşdu: onlar zirvəyə çatmışdılar; onların çiçəklənən gəncliyi bu zirvədə tam xoşbəxtliyə qovuşmuşdu. Jan Prüverin şerində deyildiyi kimi, onların bir yerdə heç qırx yaşı da yox idi. Bu, təmiz, saf bir ittifaq idi: bu iki gənc iki zanbağı xatırladırdı. Onlar bir-birlərini görmürdülər, seyr edirdilər. Marius Kozettanın gözünə halə içində, Kozetta Mariusa pyedestal üstə görünürdü. Şirin xəyalların və öpüşlərin vüsala irdiyi yer – izdivac yatağı bu pyedestal üzərində, bu halədə, sanki, iki təntənəli ayində, əlçatmaz uzaqlarda, Kozetta üçün tutqun duman, Marius üçün parıltı və alov içində, həm real bir şey, həm də ideal kimi işıq saçırdı.

Onlar çəkdikləri əzabı könül rıqqəti ilə xatırlayırdılar. Onlara elə gəlirdi ki, o yuxusuz gecələr, o göz yaşı, o həyəcan, qorxu, dəhşət, iztirab, ümitsizlik işığa və nəvazişə çevrilərək xoşbəxt dəqiqələrin cazibədarlığını artırır, o qəm-qüssə ancaq onların şəfəq dolu sevincini nikah üçün bəzəyən xidmətçilərdi. Bu qədər dərd çəkmək nə yaxşı imiş! Çəkdikləri müsibət onların xoşbəxtliyinin haləsi idi. Eşqin bu uzun işgəncəsi onları göylərə yüksəltdi.

Bu iki gəncin qəlbi eyni dərəcədə məst olmuşdu, lakin Mariusun duyduğu nəşədə ehtiras, Kozettanıninkində utancaqlıq vardı. Onlar pıçılıtlı ilə deyirdilər: “Biz yenə də Plüme küçəsindəki bağımıza dəyərik”. Kozettanın paltarının qırçınları Mariusun dizi üstünə düşmüşdü.

Bu gün – xəyalla həqiqətin, nail olmaqla şirin arzuların bir-birinə sarıldığı gün idi. Gələcəyi duymaq üçün hələ vaxt var idi. Günün günorta çağında gecəyarısını arzu etmək vəsfə gəlməyən bir hissidir. Camaat da bu iki qəlbin xoşbəxtliyini duyaraq sevinirdi.

Adamlar Sent-Antuan küçəsində, Sen-Pol kilsəsi qarşısında dayanaraq ekipajın şüşəsinə baxır, şüşənin o biri üzündə, Kozetta-nın gözəl başında titrəyən narıncı çiçəkləri seyr edirdilər.

Nəhayət, onlar gəlib yaşadıkları küçəyə çatdılar. Mariusla Kozetta əl-ələ tutaraq fərəh və iftixarla pilləkənlə yuxarı qalxdılar; bu, həmin pilləkəndi ki, bir neçə ay əvvəl Mariusu buradan ölümcül halda yuxarı qaldırmışdılar. Qapıya toplaşan fağır-füqərə bol-bol verilən sədəqəni öz aralarında bölüşdürür, cavanlara dua edirdilər. Hər yer gül-çiçəklə dolu idi. Evdən də kilsə kimi gözəl qoxu saçılırdı. Buxurdan sonra qızılgül ətri duyulurdu. Aşıqlərin qulağına əlçatmaz yüksəklikdə oxunan nəğmə səsi gəlirdi, Tanrı onların qəlbində idi, gələcək onların təsəvvüründə ulduz dolu göy qübbəsi kimi canlanırdı, onlar doğan günəşin işığını başları üstündə görürdülər. Birdən saatın vaxt bildirən səsi eşidildi. Marius Kozettanın gözəl, çıpaq qoluna, korsajın krujevası arasından görünən çəhrayı çiyinə baxdı. Kozetta onun baxdığını duyaraq qıpqırmızı qızardı.

Toya Jilnorman ailəsinin çoxlu köhnə dostları çağırılmışdı; hamı Kozettanın ətrafına toplaşaraq bir-birinə macal vermədən ona nəvaziş göstərirdi; hər kəs birinci olaraq ona “xanım baronessa” demək şərəfinə nail olmaq istəyirdi.

İndi kapitan rütbəsində olan Teodül Jilnorman, əmisi nəvəsi Pommersinin toyunda iştirak etmək üçün eskadronu dayanan Şatrdan gəlmişdi. Kozetta onu tanımadı.

O da qadınlar arasındakı müvəffəqiyyətindən ərköyünləşdiyi üçün Kozettanı tanımadı, Kozetta da o biri qızlar kimi unudulmuşdu.

Qoca Jilnorman öz-özünə dedi:

– Mən bu ulan barəsində olan dedi-qoduya inanmırdım, inanmamağa haqqım varmış!

Hələ indiyə qədər Kozetta Jan Valjana belə mehriban olmamışdı. Kozetta qoca Jilnormanı bir əks-səda kimi təkrar edirdi: Jilnorman öz sevincini aforizmlər və hikmətli sözlərlə ifadə etdiyi halda, Kozetta öz məhəbbət və nəvazişini ətir kimi saçırdı. Xoşbəxt adam bütün dünyaya xoşbəxtlik diləyir.

Jan Valjan Kozettanın səsində onun uşaqlıq səsini duyurdu. Kozettanın təbəssümü onun könlünü oxşayırdı.

Toy məclisi yemək otağında qurulmuşdu.

Parlaq işıq böyük şənliyin zəruri aşqalıdır. Tutqunluq, alaqaranlıq xoşbəxt adamların qəlbinə fərəh verməz. Onlar qara rəngi istəmirlər. Gecə onları cəzb edər, qaranlıq yox. Günəş yoxsa, günəşi yaratmaq lazımdır.

İşıqlar yemək otağında bərq vururdu. Otağın ortasında, ağ süfrə salınmış stolun üzərindən gümüş asqılı bənövşəyi, göy, qırmızı, yaşıl rəngli quş fiqurları, stolun üstündə böyük və zinətli şamdanlar, divarlarda üçşamli, beşşamli divar şamdanları vardı; şüşələr, büllur qablar, qədəhlər, müxtəlif fəğfur, çini, minalı, qızıl, gümüş qab-qasıq parpar parıldayı, adamın ürəyini açırdı. İri şamdanlar arasında gül dəstələri qoyulmuşdu – işıq olmayan yerdə əlvan çiçəklər görünürdü.

Dəhlizdə üç skripka ilə bir fleytada Qaydnın kvartetini çalırıldı.

Jan Valjan qonaq otağında, lap qapının yanında oturmuşdu, qapının bir tayı onun qabağını kəmişdi. Kozetta süfrənin yanına gedəndən bir neçə dəqiqə əvvəl, vəhy gəlmiş kimi, Jan Valjanın yanına yüyürdü, nikah paltarını düzəldə-düzəldə reverans edərək dəcəlliklə və mehribanca dedi:

– Ata, siz sevinirsinizmi?

Jan Valjan:

– Bəli, sevinirəm, – dedi.

– Elə isə gülümsəyin.

Jan Valjan gülümsədi.

Bir neçə saniyədən sonra Bask xəbər verdi ki, süfrəyə xörək gətirilmişdir.

Cənab Jilnorman Kozettanın qoluna girib, onu yemək otağına apardı; toya çağırılan adamlar da onların ardınca gedib müəyyən edilmiş qayda ilə stolun ətrafında oturdular.

Kozettanın sağında və solunda iki böyük kreslo qoyulmuşdu: bunun biri cənab Jilnorman, biri də Jan Valjan üçün idi. Cənab Jilnorman öz yerində oturdu. O biri kreslo boş qaldı.

Həmü gözü ilə “cənab Foşlevan”ı axtardı.

“Cənab Foşlevan” yox idi.

Cənab Jilnorman Baskdan soruşdu:

– Sən bilirsənmi, cənab Foşlevan haradadır?

Bask:

– Bəli, bilirəm, cənab, – dedi, – cənab Foşlevan buyurdu ki, siz cənablanna onun sözlərini yetirim; o buyurdu ki, əli ağrıdığı üçün cənab

baron və xanım baronessa ilə yemək yeyə bilməyəcəkdir. Xahiş etdi ki, onu əfv etsinlər. O, sabah səhər gələcək. Lap indicə qapıdan çıxdı.

Boş kreslo toy şənliyində bir anlığa ovqattəxlik əmələ gətirdi. Lakin cənab Foşlevan getsə də, cənab Jilnorman burada idi, o, cənab Foşlevanı əvəz edirdi. O dedi ki, cənab Foşlevanın kefi yoxdur, o gedib tez yatmaqla ağıllı iş tutur, ancaq yarası elə ciddi deyil. Belə izahat hamını sakitləşdirdi. Bir də ki qaranlıq bir bucaq belə şənlik dənizinə kölgə sala bilərdimi? Kozetta ilə Marius elə xoşbəxt dəqiqələr keçirirdi ki, insan bu vəziyyətdə xoşbəxtlikdən başqa heç nəyi, heç kəsi duya bilməz. Bu zaman cənab Jilnormanın da ağılına gözəl bir fikir gəldi: “Axı bu kreslo niyə boş qalsın? Marius, gəl otur burada. Sənin xaltan buna icazə verər. Bu kreslo elə sənin üçündür. Bu, tamamilə qanunidir, ürəkaçan şeydir. Xoşbəxt oğlan xoşbəxt qızın yanında oturur...” Bütün məclis bu sözləri alqışladı. Marius Jan Valjanın yerində, Kozettanın yanında oturdu. Jan Valjanın getməsi Kozettanın kefini pozmuşdu, lakin iş elə gətirdi ki, o da bundan razı qaldı. Marius Allahın da yerini tutsaydı, Kozetta bundan narazı qalmazdı.

Marius kreslodan oturan kimi cənab Foşlevan hamının yadından çıxdı; onun yoxluğunu daha heç kəs hiss etmirdi. Heç beş dəqiqə də keçmədi ki, bütün məclis hər şeyi unudaraq gülüb-danışmağa başladı.

Çərəzdən sonra cənab Jilnorman ayağa durdu, qədəhi qaldıra-raq cavanlar üçün sağlıq dedi; qocalıqdan əlləri əsdiyi üçün qədəhə yarıya qədər şampan şərabi tökmüşdü.

O, ucadan dedi:

– Bu gün siz iki moizəyə qulaq asmaqdan boyun qaçıra bilməyəcəksiniz. Səhər siz keşişin moizəsini eşitdiniz, axşam da qoca babanı dinləməli olacaqsınız. Diqqət! Mən sizə məsləhət vermək istəyirəm: bir-birinizə pərəstiş edin. Mən sözü oyan-buyana atmayacağam, birbaş məqsədə keçəcəyəm: xoşbəxt olun. Təbiətdə bir-birini sevən göyərçinlərin sevgisindən mənalı şey yoxdur. Filosoflar deyirlər: “Zövq-səfa məsələsində mötədil olun”. Amma mən deyirəm: “Baş alıb gedin, cilovu buraxın”. Dəlicesinə vurulun. Divanə olun. Filosoflar boş-boş danışırlar. Mən onların fəlsəfəsini qaytarıb boğazlarına tıxardım. Həyatda da həddindən artıq ətir, həddindən artıq qızılgül, bülbül nəğməsi, yaşıl yarpaq, al şəfəqlər olarmı? Həddindən artıq da sevmək olarmı? Adam da həddindən artıq bir-birinin

xoşuna gələrmə? Ayıq ol, Estella, sən həddindən artıq gözəlsən; ayıq ol, Nemorin, sən həddindən artıq qəşəngsən! Bu nə axmaq sözdür?! Məftunluğun da, cazibədarlığın da, nəvazişin də ölçüsünü bilmək olarmı? Həddindən artıq da diri olmaq olarmı? Həddindən artıq da xoşbəxt olmaq olarmı? “Zövq-səfa məsələsində mütədil olun”. Təşəkkür edirəm, iltifatınız artıq olsun! Rədd olsun filosoflar! Filosofluq – şənlik etməkdir. Şənlik edək, vəcdə gələk! Biz yaxşı olduğumuz üçün mü xoşbəxtik, ya xoşbəxt olduğumuz üçün mü yaxşıyıq? Məşhur bir brilyant var, niyə ona Sansi deyirlər? Ona görəmi ki, o, Arle də Sansinin idi, ya ona görəmi ki, ağırlığı yüz altı karatdır?! Mən haradan bilirəm! Həyat belə məsələlərlə doludur; ən əsas məsələ Sansiyə sahib olmaqdır, xoşbəxtlikdən istifadə etməkdir. Xoşbəxt olaq, əlləməlik eləməyək! Kor-koranə günəşə tabe olaq! Günəş nədir? – Günəş – sevgidir. Kim “sevgi” deyirsə, “qadın” deyir. Hə-ə, siz bilmək istəyirsiniz ki, hər şeyə qadın olmaq nə deməkdir? Buyurun – qadın deməkdir. Bizim bu demağ oq Mariusdan soruşun. O, Kozetta adlı bu balaca, zalım qızın əsiri ola bilməz, amma qadın dünya yaranandan bəri hökmranlıq edir. Mən royalistəm, amma bu gündən sonra ancaq bu kraliçanı tanıyıram. Adəm nədir? Adəm Həvvanın idarə etdiyi padşahlıqdır! Həvva üçün heç bir səksən doqquzuncu il yoxdur! Zənbaqşəkili kral əsası vardı, imperator hökmdarlığı vardı, Böyük Karın dəmir əsası, Böyük Lüdovikin qızıl əsası vardı; inqilab bunların hamısını çox ucuz bir zinət əşyası kimi öz barmaqları arasında əzib atdı; bu şeylər sındırılmış, yerə atılmışdır, daha hökmdar əsası yoxdur. İndi siz gəlin patçuli ilə ətirələnmiş xırdaca bir krujevalı yaylıq əleyhinə inqilab edin, görüm necə edirsiniz! Hə, girişin görüm! Bu yaylıq niyə belə möhkəmdir? Çünki, bu, adicə bir qadın zinətidir. Ah, siz XIX əsrdəsiniz? Nə olsun ki, biz də XVIII əsrdənlik! Biz heç də sizdən axmaq deyilik. Siz bizim yoluxucu xəstəliyimizə vəba, “burra” rəqsimizə “kaçuca” deməklə elə zənn etməyin ki, kainatı alt-üst eləmişiniz. Nə olur-olsun, hər zaman qadın seviləcəkdir. Lap mərc gələrəm ki, siz də onlardan yaxanızı qurtara bilməyəcəksiniz. Bu əcinnələr bizim üçün mələkdilər. Bəli, sevgi, qadın, öpüş – bu, elə sehrli dairədir ki, lap mərc gələrəm, siz də oradan çıxma bilməyəcəksiniz; məni desəniz, mən lap məmnuniyyətlə yenə ora qayıdardım. Zöhrə ulduzunun – göylərin bu böyük işvəli qızının, bu

¹ *Karat* – qiymətli daşların 200–206 mq.-a bərabər çəki ölçüsü

okean Selimenasının fırtınaları sakitləşdirərək qadın kimi dalğalara baxa-baxa ucsuz-bucaqsız fəzaya qalxdığını sizlərdən görənmə varmı? Okean amansız Alsestdir. Qoy o istədiyi qədər donquhdansın, Zöhrə ulduzu çıxanda o gülümsəyir. O kobud heyvan tabe olur. Biz hamımız beləyik. Qəzəblənirik, tufan qoparıyıq, göy kimi guruldayıyıq, dalğalarımız buludlara qalxır. Bu, öz yerində. Qadın görənmə kimi, ulduz çıxan kimi üzünü üstə düşün! Altı ay əvvəl Marius vuruşurdu, indi evlənir. Yaxşı da eləyir. Bəli, Marius, bəli, Kozetta, siz haqlısınız. Bir-birinizi əzizləyin, bir-birinizə pərəstişdə olan bütün səadət çöplərini dimdiyinizlə yığın, özünü həmişəlik yuva tikin. Sevmək, sevilmək – bu əcaib, bir şey deyil. Elə zənn etməyin ki, o, ilk dəfə sizin ağıllınıza gəlib. Mən də şirin xəyallara dalmışam, mən də intizar çəkmişəm; mən də qəlbimə ay işığı dolmuşdur. Sevgi çağadır, onun altı min yaşı var. Sevginin uzun, ağ saqqala tamamilə haqqı var. Mafusail Kupidona görə südəmər uşağıdır. Altmış əsrdir ki, kişi ilə qadın bir-birini sevə-sevə girdəbdən çıxmağa çalışır. İblis hiyləgərdir, o, insana nifrət etdi; insan ondan da hiyləgərdir, o, qadını sevdi. Bu, ona iblisin etdiyi pisləkdən daha çox xeyir gətirdi. Belə hiyləgərlik cənnət hələ yer üzündə olanda düşünülmüşdür. Dostlar, bu, köhnə uydurmadır, lakin həmişə yenidir. Bundan istifadə edin. Filemon və Bavkida olmaq vaxtı gələndə kimi Dafnis və Xloya olun. Elə yaşayın ki, ikilikdə sizə heç bir şey lazım olmasın, Kozetta Marius üçün kainat olsun. Kozetta, qoy ərinin təbəssümü sizin üçün aydın gün olsun; Marius, qoy arvadının göz yaşı sənin üçün yağmurlu gün olsun. Qoy sizin həyatınızda pis hava olmasın. Siz bacarıb həyat lotereyasında ən yaxşı bileti ovlaya bilmisiniz: bu da evlənməklə nəticələnən sevgidir; baş uduş sizə düşmüşdür, bunu göz bəbəyi kimi qoruyun, onu ağız qıfıllı sandıqda saxlayın, boş yerə sərf etməyin, bir-birinizə pərəstiş edin, – qalan şeylər qoy cəhənnəm olsun! İnanın mənə sözümə! Bunu sağlam düşüncənin özü deyir. Sağlam düşüncə yalan deyər bilməz. Bir-birinizə səcdə edin. Hər kəs özünə görə Allaha ibadət edir. Allaha ən yaxşı pərəstiş – kişinin öz arvadını sevməsidir! Mən səni sevirəm – bax mənə dini əqidəm budur! Kim sevirsə, o mömindir. Dördüncü Henrix ən çox xoşladığı söyüşündə müqəddəsliklə eys-ışrəti və əyyəşliyi birləşdirir. “Müqəddəs – sərxoş – qarın” – deyir. Mən belə bir dinin pərəstişkarı deyiləm. Burada qadın yaddan çıxmışdır. Mən başqalarından belə şeyi gözləsəm də, Dördüncü

Henrixdən gözləməzdim. Dostlar, yaşasın qadın! Adamların dediyinə inansaq, mən qocayam; ancaq qəribə burasıdır ki, cavanlaşırım, bunu hiss edirəm. Mən məmnuniyyətlə meşədə gəzərdim, çoban tütəyinə qulaq asardım. Bu uşaqların gözəlliyi və xoşbəxtliyi məni məst edir. Birisi mənə gəlsəydi, mən özüm də evlənməkdən boyun qaçırmazdım. Allahın bizi ayrı bir şey üçün yaratdığını təsəvvür etmək mümkün deyil; pərəstiş etmək, bəzənmək, göyərçin kimi quruldamaq, xoruz kimi banlamaq; səhərdən axşama kimi öpüşmək, qucaqlaşmaq, arvadının qabağında özünə tumar vermək, lovğalanmaq, şənlik etmək, təkəbbür satmaq – yaşamaqda məqsəd bax budur! Bu, sizin xoşunuza gəlirmi, ya gəlmirmi, fərqi yoxdur, biz cavan olanda, öz zəmanəmizdə belə düşünürdük. Ax, keçmişdə nə qədər füsunkar, nə qədər gözəl, nə qədər cazibədar qadın vardı! Mən onların qəlbinə az hücum etmədim! Bəli, bir-birinizi sevin. Sevgi olmasa, onda, mən anlamıram, bahar niyə gəlsin?! Mənə qalarsa, qadir Allahdan xahiş edərdim ki, yaratdığı, bununla da bizi narahat etdiyi bütün gözəl şeylərini – çiçəkləri, quşları, qəşəng qızları öz anbarına yığıb ağızını bağlasın. Balalarım, qocanın xeyir-duasını qəbul edin.

Məclis canlı, şən və gözəl keçdi. Qocanın kefi çox duru idi, onun gürşadlığı bütün şənliyə rəvnəq verirdi; hamı istər-istəməz bu yüzillik qəlbin xoş hissləri ilə yaşayırdı. Bir az oynadılar, güldülər; bu, çox abırlı toy idi. Bura Gözəl qədim zamanı lap cəsarətlə qonaq çağırmaq olardı. Əslində bu qədim zaman cənab Jilnormanın şəxsiyyətində toyda iştirak edirdi.

Səs-küydən sonra sakitlik oldu.

Təzə evlənənlər gözdən itdilər.

Gecəyarısından sonra Jilnormanın evi məbədə çevrildi.

Biz burada dayanacağıq. Mələk toy gecəsinin astanasında durur, barmağını dodaqlarına qoyub gülümsəyir.

Ruh təntənəli sevgi ayını baş verən məbədgah qarşısında fikrə dalır.

Belə evlərin üstündə halə görünməlidir. Bu evlərin içindəki xoşbəxtlik divarların daşlarından zəif işıq kimi keçməli, gecənin zülmətinə yayılmalıdır. Ola bilməz ki, taleyin əvvəlcədən müəyyən etdiyi bu müqəddəs şənlik namütənahliliyə gözəl işıq saçmasın. Sevgi ilahi bir dəmirçi ocağıdır, kişi ilə qadının birləşməsi burada baş verir; vahid,

üçcəhətli, kamil məxluq olan insanın üçlük vəhdəti bu ocaqdan çıxır. İki ruhdan bir ruhun meydana gəlməsi məchuliyyət aləmində həyəcan yaratmalıdır. Aşıq – kahindir; qüsursuz qızı xoş bir qorxu bürüyür. Bu sevincin bir hissəsi Allaha yüksəlir. O yerdə ki həqiqi nikah və sevgi var, ideal işığı oradadır. Yeni evlənənlərin qaranlıqdakı toy yatağı şəfəqin qızartısı kimidir. İnsanlara yüksək aləmlərin əcaib və qorxunc xəyallarını görmək imkanı verilsəydi, onda, yaqin ki, gözə görünməyən aləmlərdən uçub gələn gecə ruhlarnın, qanadlı mavi məxluqların bu işıq saçan evin üzərində toplaşdığını, rıqqətlə xeyir-dua verə-verə, dünya səadəti ilahi üzlərində əks oluna-oluna özünü itirmiş, cəsəretsiz, məsum aşıqləri bir-birinə göstərə-göstərə bu evə sən əyildiklərinə görərdilər. Təzə evlənen, ehtirasdan məst olan, tək olduqlarını yaqin edən aşıqlər bu gözəl anda qulaq assaydılar, öz yataqlarında qanad xışiltısı eşidərdilər. Həqiqi səadətdə mələklər də iştirak edirlər. Ücsuz-bucaqsız səma bu kiçik qaranlıq yatağın qübbəsi olur. Sevgi ilə təqdis edilən dodaqlar can verən öpüşlə qovuşanda, bu öpüş yüksəkliklərdə, əsrarəngiz ulduzlar aləmində titrəyə-titrəyə əks olunmaya bilməz!

Ancaq belə səadət həqiqi səadətdir. Bundan başqa ayrı heç bir sevinc yoxdur. Sevgi yer üzündə yeganə səadətdir. Qalan hər şey göz yaşı vadisidir.

Sevmək, sevgini hiss etmək kifayətdir. Bundan artıq bir şey tələb etməyin. Siz həyatın qaranlıq, gizli yerlərində bundan ayrı heç bir inci tapa bilməyəcəksiniz. Sevgi həyatın özüdür.

Üçüncü fəsil

AYRILMAZ DOST

Jan Valjan hara getdi?

Jan Valjan Kozettanın mehribanca təkidi ilə gülümsədikdən az sonra yerindən qalxdı, heç kəsin ona fikir vermədiyindən istifadə edərək dəhlizə çıxdı. O, səkkiz ay bundan əvvəl Mariusu həmin bu otağa, babasının yanına gətirmişdi, onda Jan Valjanın üst-başı palçığa, qana, bant hisinə bulaşmışdı, qapqara idi. Qədim divarların panelindən indi çiçək və yarpaq hörgüləri asılmışdı. O zaman Mariusun

qoyulduğu divanın üstündə çalğıcılar oturmuşdular. Bask bəzənmişdi; o, frak, qısa şalvar, ağ corab geymiş, ağ əlcək taxmışdı, o, hər dəfə xörəyi süfrəyə aparanda onu əvvəlcə qızılgül çələngi ilə bəzəyirdi. Jan Valjan sarğılı əlini ona göstərdi, getməsinin səbəbini izah etməyi ona tapşırıb otaqdan çıxdı.

Jan Valjan yemək otağının küçəyə açılan parlaq işıqlı pəncərələri qabağında, qaranlıqda bir neçə dəqiqə hərəkətsiz dayandı. O dayanıb qulaq asırdı. Toy məclisindən qarışıq səslər gəlirdi. O, qocanın ucadan inamla söylədiyi sözlərini, skripkanın, boşqabların, qədəhlərin səsini, arabir yüksələn qəh-qəhələri, bu uğultu içərisində də Kozettanın mehriban, şən, zərif səsini eşidirdi.

Jan Valjan oradan öz evinə, Silahlı adam küçəsinə qayıtdı.

O, öz evinə dolanbac yolla – Sen-Lui, Müqəddəs Yekaterina Zəmisə və Ağ mantiya küçəsi ilə gəldi; o, çirkli-palçıqlı, izdihamlı köhnə Tampl küçəsindən keçməmək üçün üç ay idi ki, hər gün Kozettanı bu yolla Silahlı adam küçəsindən Ehtiraslar küçəsinə gətirirdi.

Kozetta bu yolla gedirdi, o da başqa yol ilə getmək istəmirdi.

Jan Valjan evinə gəldi. Şamı yandırıb öz otağına qalxdı. Mənzil bomboş idi. Tusen də burada yox idi. Jan Valjanın addımları boş otaqlarda boğuş-boğuş səslənirdi. Bütün şkafların qapısı taybatay açıqdı. Jan Valjan Kozettanın yan otağına keçdi. Çarpayının üstündə döşəkağı yox idi. Balışın üzü çıxarılmışdı, krujevası yox idi. Balış döşəyin aşağı tərəfində, bükülmüş adyal yığını üstündə idi; burada daha heç kəs yatmayacaqdı. Kozettanın çox xoşladığı xırda-para bəzək şeyləri də aparılmışdı; ancaq ağır mebel, bir də çıpaq divarlar qalmışdı. Tusenin də çarpayısından döşəkağı, balışüzü götürülmüşdü. Bircə çarpayı vardı ki, ona əl dəyməmişdi, sanki, o, kimi isə gözləyirdi; bu, Jan Valjanın çarpayısı idi.

Jan Valjan divarlara göz gəzdirdi, şkafların qapısını örtüdü, boş otaqları gəzdi.

Nəhayət, öz yataq otağına gəldi, şamı stolun üstünə qoydu.

Qolundakı sarğını bayaqdan açıb atmışdı, qolunu çox sərbəst tərpedirdi, sanki, ona heç bir şey olmamışdı.

Çarpayısına yaxınlaşdı, Kozettanın da çoxdan bəri qibət etdiyi və “ayrılmaz dost” adlandırdığı xırdaca sandıqçaya təsadüfi olaraq, ya qəsdənmi baxdı; bu sandıqçanı o, hara getsə, özü ilə aparırdı. Jan Valjan iyunun dördündə Silahlı adam küçəsinə köçdü.

dən sonra sandıqçanı çarpayının baş tərəfinə, balaca stolun üstünə qoymuşdu. O, qərribə bir halda tələsə-tələsə sandıqçaya yaxınlaşdı, cibindən açarı çıxarıb, onu açdı.

Kozettanın uşaqlıq paltarlarını oradan yavaş-yavaş çıxarmağa başladı: Kozetta on il əvvəl Monfermeyldən bu paltarda getmişdi. Əvvəl kiçik qara donunu, sonra qara ləçəyini, sonra da qəşəng uşaq ayaqqabısını, möhkəm pamazıdan tikilmiş lifçiyini, toxunma tumanını, xırdaca cibləri olan döşlüyünü, yun corabını çıxartdı; Kozettanın ayaqları elə balaca idi ki, bu ayaqqabıları indi də geyə bilərdi. Corablarda hələ qəşəng uşaq ayaqlarının yeri qalmışdı, onlar Jan Valjanın əlindən uzun deyildi. Hamısı da qara idi. Jan Valjan özü bu şeyləri Kozetta üçün Monfermeylə gətirmişdi. Bunları sandıqçadan çıxartdıqca yatağın üstünə, bir-birinin yanına qoyurdu. Jan Valjan düşünürdü, o günü yadına salırdı. Onda qış idi, dekabr ayı idi, hava bərk soyuqdu. Kozetta soyuqdan tir-tir əsirdi; o, cındır paltar geymişdi, ayağında taxta ayaqqabı vardı, xırdaca ayaqları soyuqdan qızarmışdı. Jan Valjan onu məcbur etdi ki, əynindəki cın-cındır çıxartsın, bu yas paltarı geysin. Onun anası, yəqin, qəbirdə sevinəcəkdə ki, qızı onun üçün qara geymişdir, xüsusilə ona görə sevinəcəkdə ki, qızının əynində isti paltar vardır, o daha üşümür. Jan Valjan Monfermeyl meşəsini xatırladı; meşədən onlar ikisi bir yerdə keçib-getmişdi; o, çovğunlu qış gününü, çılpaq ağacları, quşsuz meşəni, günəşsiz göyü xatırladı – hər necə olsa, bunlar gözəl xatirələrdi. Jan Valjan bu uşaq paltarını çarpayının üstünə qoydu: ləçəyi tumanın yanına, corabı ayaqqabının yanına, lifçiyi donun yanına... Bir-bir onlara baxmağa başladı. Kozetta onda balaca idi, əlindəki böyük kuklanı bağına basmışdı. Jan Valjanın bağısladığı qızıl pulu həmin bu döşlüyünün cibinə qoymuşdu, özü də gülürdü; onlar əl-ələ tutaraq gedirdilər; ondan başqa Kozettanın dünyada heç kəsi yox idi.

Birdən onun ağsaçlı başı yatağa sarı əyildi, qoca, mərd qəlbi sarsıldı, o, üzünü Kozettanın paltarı üstünə qoydu; bu zaman pilləkənlə bir adam qaxsıydı, ürək parçalayan hönkürtü səsi eşidərdi.

*Dördüncü fəsil*IMMORTALE JECUR¹

Əvvəlki amansız mübarizə yenə də başlanmışdı; bu mübarizəni biz müxtəlif vaxtlarda müşahidə etmişdik.

İakov mələklə ancaq bircə gecə vuruşmuşdu. Heyhat, Jan Valjanı biz bir neçə dəfə zülmətdə, öz vicdanı ilə təkbətək ağır mübarizədə əldən düşən görmüşük!

Bu, misli-bərabəri görülməmiş bir vuruşma idi! Bəzən onun ayağı büdrəyər, bəzən də yer ayaqları altında parçalanıb dağılardı. O, dəfələrlə xeyrə ürəkdən can atmış, amma vicdan onu boğmuş, yerə çırpmışdı! Dəfələrlə amansız həqiqət dizini onun sinəsinə qoymuşdu! Dəfələrlə idrakın işığı onu məğlub etmişdi, o yalvara-yalvara aman diləmişdi! O, kor olmaq istəyəndə keşişin onun qəlbində və ətrafında yandırdığı amansız işıq dəfələrlə, onun iradəsi xilafına olaraq gözünü açmışdı! O, dəfələrlə bu döyüşdə qayadan tutaraq, sofizmə əl ataraq, öz vicdanını tapdalayaraq ayağa qalxmışdı, dəfələrlə vicdan özü onu yerə yıxmışdı, o, yerdə sürünmüşdü! Dəfələrlə o, bic-bic kələklərdən, xudbinliyin təhriki ilə meydana gələn xaincəsinə və riyakarcasına dəlillərdən sonra başı üstündə qəzəblənmiş vicdanın səsini eşitmişdi: “Bu, alçaq hərəkətdir, əclaf!” Dəfələrlə onun tabe olmaq istəməyən düşüncələri mübahisə qəbul etməyən vəzifənin təpiyi altında çırpına-çırpına xırıldamışdı! Bu, Allaha müqavimət göstərməkdi! Bu, ölüm təri idi! Onun qəlbində ancaq onun özünə bəlli olan, hələ də qan sızan nə qədər gizli yaralar vardı! Onun məşəqqətli həyatında nə qədər çapıq, yara vardı! O, tez-tez başdan-ayağa qan içində, taqətdən düşmüş, yorulmuş halda, qəlbində ümitsizlik, lakin aydın fikirlə, bəsirət gözü açılmış halda ayağa qalxmışdı! Məğlub olduğu halda, özünü qalib hiss etmişdi. Vicdan onu yerə yıxdıqdan sonra onun başı üstündə duraraq həm qorxunc, həm təmin olunmuş, həm də xoşbəxt halda deyərdi: “İndi çıx get!”

Lakin, heyhat! Belə ağır mübarizədən sonra məyusluq və ruh düşkünlüyü başlardı.

Jan Valjan hiss edirdi ki, bu gecə o, son döyüşə girməlidir.

¹ Əbədi qara ciyər (*lat.*) – zəncirlənmiş Prometeyin ciyəri; qartal onun ciyərini parçaladıqca, ciyər yenə bitişmiş.

Onun qarşısında əziyyətli bir məsələ dururdu.

Tale həmişə adamı düz yolla aparmır, hər kəs üçün bir yol təyin edir: bu yolda dalanlara, künc-bucağa, qaranlıq döngələrə, mənhus yolayıcılarına rast gəlmək olur; bu yolayıcılarından da çoxlu cığır-lar uzanır. Jan Valjan indi ən təhlükəli bir yolayıcısında idi.

O, indi son hüdudda, xeyirlə şərin bir-birini qət etdiyi yolda idi. Onun gözləri önündə məşum bir yolayıcı dururdu. Yenə də onun qarşısında başqa çətin vəziyyətlərdə olduğu kimi iki yol vardı; bun-lardan biri onu aldadır, o birisi qorxudurdu. Bu yollardan hansını seç-mək lazımdı?

Sirli bir barmaq ona ikinci yolu göstərirdi: biz hər dəfə gözü-müzü məchul bir yerə dikəndə bu barmaq peyda olur.

Jan Valjan yenə də ya qorxunc limanı, ya da cəzbedici tələni seçməli idi.

Deməli, bu, doğrudur: qəlbi sağaltmaq olar, taleyi dəyişmək olmaz. Taleyin hökmü dəhşətli şeydir!

Jan Valjanın qarşısında duran məsələ bundan ibarətdi:

Kozetta ilə Mariusun xoşbəxtliyinə o, necə münasibət bəsləyə-cəkdir? O özü onların xoşbəxt olmasını istəyirdi, o özü buna çalış-şırıdı, o özü könüllü olaraq bu xoşbəxtliklə qəlbini yaralamışdı, indi isə öz əməlinə baxaraq bir silahdüzəldən kimi öz işindən, bir növ razı qala bilərdi; bu, ona bənzəyir ki, silahdüzəldən qanlı xəncəri öz sinə-sindən çıxarkən, onun üstündə öz damğasını götür.

Kozettanın Mariusu vardı, Marius Kozettaya sahib olmuşdu. Onla-rın hər şeyi, hətta sərvəti də vardı. Bunun da hamısını ancaq Jan Val-jan yaratmışdı.

İndi o nə etməli idi, axı bu xoşbəxtlik əldə edilmişdi, bu xoş-bəxtlik meydanda idi. Bu xoşbəxtliyi məhv etsinmi? Onunla öz xoş-bəxtliyi kimi rəftar etsinmi? Əlbəttə, Kozetta indi özgəsinin idi, lakin Jan Valjan mümkün ola bilən şeyləri əldə saxlaya biləcəkdimi? O, arabir baş çəkilən, lakin indiyə qədər hörmət edildiyi kimi hörmət edilən bir ata olub qalacaqdımı? Ya o, Kozettanın evinə köçüb ora-da rahat yaşayacaqdımı? O, öz keçmişini dinməz-söyləməz onların gələcəyinin ayaqları altına atacaqdımı? Bu evə o, buna haqqı olan adam kimi girəcəkdimi, onların parlaq ocağı yanında maskasını çıxarmadan oturmağa cəsəret edəcəkdimi? Məhkum olunmuş adam olduğu halda, bu məsum gənclərin əllərini gülümsəyə-gülümsəyə

sıxacaqdımı? O, Jilnormanın qonaq otağında, buxarının odu qabağında ayaqlarını barmaqlığın üstünə qoya biləcəkdimi, axı bu ayaqların ardınca qandalların biabırçı kölgəsi sürünürdü?! Mariusla Kozettanın xoşbəxtliyinə o da şərik olacaqdımı? Onun başı üstündə zülmət artmayacaqdımı, onların üzərinə kölgə enməyəcəkdimi? O, öz küskün taleyini onların bəxtəvərliyinə qatacaqdımı? Yenə əvvəlki kimi susacaqdımı? Ümumiyyətlə, bu xoşbəxt adamların qarşısında taleyin dilsiz, məşum rolunu oynayacaqdımı?

Bəzi məsələlər bütün çıpaqlığı, bütün dəhşəti ilə qarşımıza çıxanda, gözümüzü yerə dikməmək üçün, zalım qəza-qədərə, onun dönüklüyünə alışmaq lazımdır. Amansız sual işarəsinin arxasında xeyirmi gizlənir, şərmə? Sfinks soruşur: “Sən necə hərəkət edəcəksən?”

Jan Valjan belə sınaqlara alışmışdı. O, sfinksin düz gözünün içinə baxırdı.

Bu həlledilməz müəmmarı o, hər cəhətdən öyrənmişdi.

Kozetta, bu gözəl məxluq qəzaya uğrayan adam üçün nicat dairəsi idi. Nə etmək lazımdı? Ondən tutmaqmi, ya onu buraxmaqmi?

Ondən tutsaydı, məhv olmazdı, girdabın içindən üzüb çıxardı, günəşi görərdi, onun paltarından, saçından acı dəniz suyu süzülüb tökülərdi. O xilas olardı, o yaşayardı.

Əldən buraxsaydı?

Onda girdabın dibinə gedərdi.

Bu qayda ilə Jan Valjan əzab və iztirab içində öz vicdanı ilə məsləhətləşirdi. Daha doğrusu, öz-özü ilə mübarizə edirdi: o gah həyatına, gah da öz əqidələrinə amansız hücum edirdi.

Jan Valjan üçün ağlaya bilmək xoşbəxtlikdi. Bu, bəlkə də, onun ürəyini sakitləşdirirdi. Ancaq başlanğıc son dərəcə çətindi. Qəlbində qopan fırtına vaxtilə onu Arrasa qovan fırtınadan da amansızdı. Keçmiş onun qarşısında hal-hazırda yanaşı canlanırdı; o, bunları ümitsizlik içində boğulurdu, hönkürtü onu əldən salırdı.

O, son həddə yetdiyini hiss edirdi.

Heyhat, xudbinliklə vəzifə arasında gedən ölüm-dirim mübarizəsində, o zaman ki biz şaşqın və qəzəbli halda, dəlicəsinə öz mövqeyimizi əldən verə-verə, hər qarış torpağı qoruya-qoruya, qaçmaq imkanına ümid edə-edə, çıxış yolu axtara-axtara sarsılmaz idealmız qarşısında addım-addım geri çəkilib, onda bizim arxamızda qəfildən məşum bir divar yüksəlir!

Müqəddəs bir kölgə, gözə görünməyən, lakin amansız bir şey sizin yolunuzu kəsir, sizi geri çəkilməyə qoymur – bunu hiss etmək nə böyük vəsvəsidir!

Bəli, vicdanı özünə tabe etmək olmaz. Qərara gəl, Brut! Qərara gəl, Katon! Vicdan dərin fəzadır, çünki o Allahdır. Biz bu quyuya bütün bir ömrün əməyini atırıq, karyeranı atırıq, sərvəti, şöhrəti atırıq, azadlığı, ya vətəni atırıq, sağlamlığı atırıq, istirahəti atırıq, xoşbəxtliyi atırıq! Daha, daha bir çox şeyləri atırıq! Şüşələri də boşaldın! Qabları da əyin! Nəhayət, biz ora öz qəlbimizi atırıq!

Qədim bir zirzəminin zülməti içində belə dərin çəllək vardır.

Nəhayət, qurban verməkdən boyun qaçırmaq bağışlanmaz şeydirmi? Məgər tükənməzlik də haqq tələb edə bilermi? Məgər son dərəcə ağır yük insan qüvvəsindən artıq deyilmi? Siziflə Jan Valjan: “Bəsdir!” desə, kim onları məzəmmət edə bilər?

Maddənin mütiliyi sürtünmə ilə məhdudlaşmışdır; məgər qəlbın mütiliyinin hüdudu yoxdurmu? Həmişəlik hərəkət mümkün deyilsə, bəs onda adamdan həmişə fədakarlıq tələb etmək olarmı?

İlk addım atmaq nədir ki; ancaq son addım atmaq çətindir. Şanmatye hadisəsi Kozettanın ərə getməsi və bundan meydana gələn vəziyyət qarşısında nə idi ki?! Katorqaya getmək qorxusu indiki heçliyə getmək qorxusu qarşısında nə idi ki?!

Ah, aşağıya enən birinci pillə, sən nə dumanlısan! Ah, aşağıya enən ikinci pillə, sən nə qaranlıqsan! Burada necə geri sıçramayasan?

Məzlumluq ruhu əzə-əzə yüksəldir. Bu, işgəncədir, bu, padşah olmaq üçün verilən xeyir-duadır. İnsan ilk dəqiqədə buna razı ola bilər; insan pul kimi qızarmış hökmdar əsasını əlinə alır, lakin o, hələ odlu mantiya da geyməlidir – belə anda zəif bədən qıyam edib məzlumluq çələngindən əl çəkməzmi?

Nəhayət, Jan Valjan lap əldən düşərək sakitləşdi.

O, müvazinətin bütün imkanlarını işıqla kölgənin sirlə tərəzində çəkdi, təhlil etdi, ətraflı düşündü.

Katorqa dustağının ağır yükünü bu iki xoşbəxt gəncin üzərinə qoysunmu, ya özünün məhv olmasını nəhayətə yetirsinmi? Birinci halda o, Kozettanı qurban verəcəkdə, ikinci halda özünü.

Onun qərarı nə oldu? O, hansı nəticəyə gəldi? Taleyin ədalətli istintaqında onun qəti daxili cavabı nə oldu? Hansı qapını açmağı qət etdi? O, həyatının hansı yarisını rədd etməli, qıfıl altında

saxlamalı idi? Onu əhatə edən dərin uçurumlardan hansını seçdi? Hansı ifrat qərara gəldi? Bu girdablardan hansının qarşısında baş əydi?

Əzablı düşüncələr bütün gecə onu tərk etmədi.

O, səhərə kimi dizi üstə duraraq, taleyin həddindən artıq ağır yükü altında əzilərək – heyhat, bəlkə də, pamal olaraq – yumruqlarını bərk-bərk sıxaraq üzü üstə çarpayığa yığılıb qaldı; o, çarmıxa çəkilmiş adam kimi əl-qolunu açmışdı, elə bil, onu xaçdan götürüb üzü üstə yerə atmışdılar. O, uzun qış gecəsində on iki saat başını qaldırmadan, bircə kəlmə də söz söyləmədən, soyuqdan dona-dona bu vəziyyətdə qaldı. O tərənəmirdi, sanki, ölmüşdü, bu zaman onun fikri gah ilan kimi yerlə sürünür, gah qartal kimi göylərə yüksəlirdi. Lakin birdən onun bədəni titrəyir, o elə üzü üstə düşmüş halda, Kozettanın paltarını öpməyə başlayırdı, onda bilmək olurdu ki, o ölməmişdir, diridir.

Bunu kim görə bilərdi? Kim? Jan Valjan ki otaqda tək idi, onun yanında heç kəs yox idi?

Bunu qaranlıq gecələrdə yatmayan adam görə bilərdi.

Yeddinci kitab

ƏZABIN ƏN AĞIR DƏQİQƏLƏRİ

Birinci fəsil

YEDDİNCİ DAİRƏ VƏ GÖYÜN SƏKKİZİNCİ QATI

Toyun ertəsi günü sakitlik olur. Adamlar eşqdən məst olmuş gənclərin istirahətini pozmaq istəmirlər, həm də onların yuxudan gec durmalarına mane olmurlar. Hay-küylü təbriklər və görüşlər gec başlanır. Fevralın 17-si idi, günortadan xeyli keçmişdi, Bask, əlində cındır, qoltuğunda süpürgə, “dəhlizini təmizləməklə məşğuldu”, birdən qapı yavaşca döyüldü. Görünür, gələn adam zəngdən istifadə etmək istəməyibmiş – belə gündə bu cür təvazökarlıq lap yerinə düşürdü. Bask qapını açanda cənab Fəşlevanı gördü. Onu qonaq otağına apardı; qonaq otağında aləm bir-birinə qarışmışdı, heç bir şey öz yerində deyildi, otaq dünənki sevinc və şənliyin döyüş meydanına oxşayırdı.

Bask dedi:

– Özünüz başa düşürsünüz ki, cənab, biz bu gün yuxudan gec durmuşuq.

Jan Valjan soruşdu:

– Ağanız durubmu?

Bask cavab vermək əvəzinə soruşdu:

– Qolunuz necədir, cənab?

– Yaxşıdır. Ağanız durubmu?

– Hansı ağam: qoca, ya cavan?

– Cənab baron?

Baron rütbəsi xidmətçilərin nəzərində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir; sanki, bu rütbədən onlara da bir şey düşür, filosof buna

“zati-alilərin qır-qırıntısı” deyərdi; bu, onların xoşuna gəlir. Sözarası bir şeyi də qeyd etmək lazımdır: Marius döyüşkən bir respublikaçı idi, o, bunu öz işi ilə sübut etmişdi, lakin indi heç özü istəmədiyi halda baron olmuşdu. Bu rütbə evdə kiçik bir inqilaba səbəb oldu. İndi cənab norman Mariusun bu rütbəni daşımını təkidlə tələb edirdi, Marius istəməirdi. Lakin podpolkovnik Pommersi yazmışdı: “Mənim oğlum mənim rütbəmin varisi olmalıdır”. Marius tabe oldu. Bir də Kozettada qadınlıq hissi oyanmağa başladığından o, baronessa olmasından son dərəcə sevinirdi.

Bask: – Cənab baron? – deyə təkrar etdi, – Bu saat baxaram. Deyərəm ki, cənab Foşlevan sizi görmək istəyir.

– Yox, mənim kim olduğumu deməyin. Deyin ki, bir adam sizinlə danışmaq istəyir, ancaq adımı söyləməyin.

Bask uzada-uzada dedi:

– E-lə!

– Mən ona təzə xəbər vermək istəyirəm.

Bask yenə də:

– Elə! – deyə təkrar etdi; bu ikinci “elə!”ni elə söylədi ki, sanki bununla birinci “elə”ni özü-özünə izah edirdi.

Sonra da otaqdan çıxdı.

Jan Valjan tək qaldı.

İndicə demişdik ki, qonaq otağında aləm bir-birinə qarışmışdı. Sanki, diqqətlə qulaq asılısaydı, hələ də toy şənliyinin qarışıq səs-küyünü eşitmək olardı. Çiçək hörgülərindən, qadınların saçından parketə cürbəcür güllər tökülmüşdü. Yanıb qurtaran şamların ərintisi aşağı süzülərək, çilçırağın asqılarını stalaktit kimi bəzəmişdi. Stulların heç biri öz yerində deyildi. Künc-bucaqda dairə şəklində qoyulan kreslolar, sanki, axşamkı söhbəti davam etdirirdi. Hər şeydə toy şənliyi duyulurdu.

Səs-küylə keçən şənlik yerində yenə də cazibədarlıq qalır. Burada xoşbəxtlik qonaq qalmışdı. Səliqəsiz halda ora-bura qoyulan stullar üstə, solan güllər, sönən işıqlar arasında ancaq şadlıqdan danışmışlar. Günəş çilçırağı əvəz edərək qonaq otağına ürək açan işıq saçırdı.

Bir neçə dəqiqə keçdi. Jan Valjan Baskın qoyub getdiyi yerdə hərəkətsiz durmuşdu. Onun bənizi çox solğundu. Sönük gözləri yuxusuzluqdan elə çuxura düşmüşdü ki, göz çanağında güclə görünürdü.

Əzilmiş qara sürtükünün qırışıqları göstərirdi ki, Jan Valjan gecə onu əynindən çıxarmamışdır. Dirsekləri ağarmışdı: mahud kətana sürtünəndə onun üstündə ağ iz qalır. Gün işığı pəncərənin şəklini yerə sərmişdi – Jan Valjan ayağı altına düşən bu şəkllə baxırdı.

Qapının dalından səs gəldi; Jan Valjan başını qaldırdı.

Marius, üzündə və gözlərində fərəhli, təntənəli bir ifadə, gülüm-səyə-gülümsəyə, qürurla içəri girdi.

Jan Valjanı görüb ucadan dedi:

– Ah, sizsiniz, ata! Bu sarsaq Bask elə sifət göstərdi ki, guya, sizi tanımır. Ancaq siz çox tez gəlmisiniz. İndi hələ birin yanısıdır. Kozetta yatır.

Mariusun cənab Jan Valjana söylədiyi “ata” sözü onun üçün böyük xoşbəxtlik idi. Bu vaxta qədər onların arasında soyuqluq, qeyri-təbii münasibət vardı; bu bunu ya sındırmaq, ya da əritmək lazımdı. Xoşbəxtlik Mariusu elə məst etmişdi ki, onların arasında bir divar kimi yüksələn bu vəziyyət öz-özünə uçub-dağıldı, buz əridi, cənab Foşlevan Kozettanın atası olduğu kimi, onun da atası oldu.

Marius yenə sözə başladı; o çətinlik çəkmədən çox sərbəst danışdı: bu, sevincin ilahi coşğunluğuna tutulan adamlara xas olan bir haldır.

– Sizi görməyimə çox şadam. Sizin dünən burada olmamağınız bizə çox təsir elədi. Xoş gördük, ata! Əliniz necədir? Yaxşıdır, elə deyilmi?

Öz sualına verdiyi cavabla kifayətlənərək sözüne davam etdi.

– Sizin haqqınızda Kozetta ilə çox danışmışıq! Kozetta sizi çox sevir! Yadınızdan çıxarmayın ki, sizin üçün otaq hazırlanmışdır. Biz Silahlı adam küçəsini daha tanımaq istəmirik. Onun adını heç eşitmək istəmirik. Necə olub ki, siz ora köçmüşünüz? O, yaman pis küçədir, yaraşlıq deyil, soyuqdur, səhhət üçün zərərli, hər yeri hasarla örtülüdür, heç ora getmək olmur. Köçün bizə. Elə bu gün. Yoxsa siz Kozettaya cavab verməli olacaqsınız. O, bizim hamımıza böyüklük etmək fikrindədir, sizə xəbərdarlıq eləyirəm. Siz öz otağınızı görmüşünüz, o, bizim otağın yanındadır. Onun da pəncərələri başa baxır. Qapısının kilidini düzəldiblər, yataq hazırlayıblar, birçə köçmək qalıb. Kozetta sizin çarpayınızın yanına utrext mahuduna tutulmuş böyük, qədim bir kreslo qoyub, özünə də əmr edib ki, “onun qabağında ağışunu açarsan!” Pəncərələrinizin qabağında

yasəmən ağaclarına hər il yazda bir bülbül qonur. İki aydan sonra siz onun səsini eşidəcəksiniz. Onun yuvası sizin sol tərəfinizdə, bizim sağ tərəfimizdə olacaq. Sizin otağınız düz cənuba baxır. Kozetta sizin kitablarınızı, “Kapitan Kukun səyahəti”ni, “Vankuverin səyahəti”ni, bütün şeylərinizi ora qoyacaq. Deyəsən, sizin balaca bir sandıqçanız var, sizin nəzərinizdə o çox qiymətlidir, otaqda mən onun üçün lap yaxşı bir yer seçmişəm. Siz mənim babamın çox xoşuna gəlmisiniz, siz bir-birinizə layiq adamlarsınız. Biz hamımız bir yerdə yaşayacağıq. Siz vist oynaya bilərsinizmi? Oynaya bilərsinizə, babam bundan məmnun qalacaq. Mənim məhkəmə iclaslarım olanda siz Kozetta ilə gəzməyə gedəcəksiniz, onun qoluna girib gəzdirəcəksiniz, əvvəllər Lüksemburq bağında olduğu kimi, yadırlıdır? Biz qət etmişik ki, çox xoşbəxt yaşayaq. Siz də, ata, bizim xoşbəxtliyimizlə xoşbəxt olacaqsınız. Siz bu gün bizimlə nahar edəcəksiniz, elə deyilmi?

Jan Valjan dedi:

– Cənab, mən sizə bəzi şeylər deməliyəm. Mən əvvəllər katorqa dustağı olmuşam.

Səsin kəskinliyi üçün bir hüddud var, bu hüddud xaricində səsi heç qulaq deyil, idrak da qavramır. Cənab Foşlevanın ağızından çıxan və Mariusun qulağına toxunan bu “mən əvvəllər katorqa dustağı olmuşam” sözləri qavramaq hüddudundan xaricdə idi. Marius bu sözləri eşitmədi. Elə bil ki, ona nəsə dedilər, ancaq nə deyildiyini o bilmədi. O, böyük şaşqınlıq içində idi.

Marius onunla danışan adamın qorxunc olduğunu ancaq indi gördü. O, öz xoşbəxtliyi ilə məst olduğundan cənab Foşlevanın qanı qaçmış solğun bənizi bu vaxta qədər onun gözündən yayınmışdı.

Jan Valjan sağ qolundan qara sarğıni götürdü, əlinə sarınmış kətan parçanı açdı, baş barmağını Mariusa göstərərək dedi:

– Mənim əlimə heç bir şey olmayıb.

Marius onun barmağına baxdı.

Jan Valjan əlavə etdi:

– Heç əvvəllər də bir şey olmayıb.

Doğrudan da, onun barmağı heç cızılmamışdı da.

Jan Valjan sözünə davam etdi

– Mən gərək sizin evdə olmayaydım. Bacardığım qədər bunu eləməyə çalışdım. Barmağımın yaralandığını özümdən uydurdum,

ona görə uydurdum ki, saxta iş görməyə məcbur olmayım, “kəbin düzgün kəsilməyib” deyilməsinə yol verməyim, kəbin kağızına qol qoymayım.

Marius dili dolaşa-dolaşa soruşdu:

– Bu nə deməkdir?

Jan Valjan:

– Bu, o deməkdir ki, mən katorqada olmuşam, – deyə cavab verdi.

Marius qorxmuş halda çıxırdı:

– Siz məni dəli edirsiniz!

Jan Valjan dedi:

– Cənab Ponmersi, mən on iki il katorqada olmuşam. Oğurluq üstündə. Sonra mənə ömürlük katorqa cəzası kəsiblər. Yenə oğurluq üstündə. Hal-hazırda mən polis idarəsindən gizli yaşayıram.

Marius nahaq yerə bu həqiqət qarşısında geri çəkilmək, buna inanmaq, bu aydın məsələyə müqavimət göstərmək istəyirdi; nəhayət, o təslim olmaq məcburiyyətində qaldı. Məsələni anlamağa başladı və həmişə belə hallarda olduğu kimi, deyilməyən şeyləri də başa düşdü. O, birdən-birə aydınlaşan dəhşətli məsələdən diksindi; beynini dəlib keçən bir fikir onu sarsıtdı. O, sanki, uğursuz gələcəyini, fərəhsiz həyatını gördü.

– Hamısını danışın! Hamısını danışın! – deyə çıxırdı. – Siz Kozettanın atasısınız?

Bunu deyib, böyük bir dəhşət içində geri çəkildi.

Jan Valjan elə əzəmətli tövrlə dikəldi ki, elə bil, boyu bir qarış uzandı.

– Məhkəmə mənim kimilərin andını qəbul etməsə də, siz müt-ləq mənə inanmalısınız, cənab.

Susdu; sonra hər hecanı qeyd edə-edə, amiranə, qaşqabaqlı halda ağır-ağır əlavə etdi:

– ...Siz mənə inanın! Mən Kozettanın atası deyiləm! Allah özü şahiddir ki, atası deyiləm! Cənab Ponmersi, mən Faverol kəndlisiyəm. Mən ağac kəsməklə dolanırdım. Adım Foşlevan deyil, Jan Valjandır. Mən Kozettanın heç nəyiyəm. Sakit olun.

Marius mızıldandı:

– Kim bunu mənə sübut elər?

– Mən. Mənim sözüüm.

Marius bu adama baxdı. O, qaşqabaqlı və sakitdi. Belə sakitlik yalanla bir araya sığmaz. O şey ki buza dönmüşdür – həqiqətdir. Bu qəbir soyuğunda həqiqətin varlığı hiss olunurdu.

Marius:

– Mən sizə inanıram, – dedi.

Jan Valjan bu sözü nəzərə almırmış kimi başını əydi:

– Mən Kozetta üçün kiməm? Yoldan keçən bir adam. On il bundan əvvəl mən onun heç dünyada yaşadığını bilmirdim. Onu sevirəm, bu doğrudur. Mən onu necə sevməyə bilərəm: mən onu lap uşaqlıq vaxtından tanıyıram, o zaman ki mən özüm qoca idim! Adam qoca olanda özünü bütün uşaqların babası hesab edir. Mən belə güman edirəm ki, siz məndə də qəlbə oxşar bir şey olduğunu təsəvvür edə bilərsiniz. O yetim idi. Nə atası vardı, nə anası. Onun mənə ehtiyacı vardı. Buna görə də mən onu sevdim. Balaca uşaqlar elə aciz olurlar ki, rast gəldikləri bir adam, hətta mənim kimi bir adam onları öz himayəsi altına ala bilər. Mən də Kozettaya hamilik etmək vəzifəsini öz üzərimə götürdüm. Mən elə zənn edirəm ki, belə kiçik təşəbbüsə xeyirxah iş demək böyük çıxardı, əgər bu, doğrudan da, xeyirxah bir iş isə, qoy elə olsun, elə hesab edin ki, mən belə bir iş tutmuşam. Bunu, hökmü yüngülləşdirən bir şey kimi nəzərə alın. Bu gün Kozetta mənim həyatımdan gedir, bizim yolumuz ayrıldı. Bundan sonra mən onun üçün daha heç bir şey edə bilmərəm. O, baronessa Ponmersidir. İndi onun başqa bir hamisi var. Bu dəyişiklik Kozettanın xeyrinə oldu. Hər şey yaxşılığa doğru gedir. Bu altı yüz min frank isə – siz bu barədə bir şey deməməyə də, belə bir sual verəcəyinizi hiss edirəm – mənə saxlanılmağa verilmişdi. Soruşa bilərsiniz, bu pul necə olub ki, mənim əlimə keçib? Sizin üçün bunun nə fərqi var? O şey ki mənə saxlanılmağa verilmişdi, mən onu verirəm. Məndən daha heç nə soruşmayın. Mən əsil adımlı açıb sizə söyləməklə öz vəzifəmi tamam yerinə yetirdim. Bu şeyləri sizə niyə dedim – bu ancaq mənə aid olan məsələdir. Mən kiməm – bunu sizin bilməyiniz mənim üçün çox vacibdir.

Jan Valjan sözünü qurtarıb Mariusun düz üzünə baxdı.

Mariusu tutqun və qarışıq hisslər bürümüşdü. Taleyin zərbəsi yüksək dalğalar qaldıran şiddətli küləyə bənzər. Bu zərbə bizim qəlbimizdə coşqun həyəcan doğurur.

Şaşqınlıq bizi tamamilə bürüyəndə ağır, təşvişli dəqiqələr keçiririk; ağılımıza ilk əvvəl nə gəlsə, onu deyirik, çox vaxt da deyiləsi sözü deyil, başqa bir söz deyirik. Qəfildən söylənilən və sirraçan xəbərlər də olur ki, insan buna dözə bilmir, o, adanı zəhərli şərab kimi sər-səmləşdirir. Marius özünü elə itirmişdi ki, Jan Valjanla onun etirafından narazı qalmış kimi danışmağa başladı.

Həyəcanla dedi:

– Mən başa düşə bilmirəm: siz bu şeyləri mənə niyə deyirsiniz? Kim sizi məcbur edir? Siz bu sirri açmaya da bilərdiniz. Sizi heç kəs ələ vermir, heç kəs sizi təqib etmir, gözümçixdıya salmır. Bu şeyləri könüllü olaraq etiraf etmək üçün, yəqin, bir əsasınız var. Hamısını söyləyin. Burada nə isə ayrı bir məsələ var. Siz nə məqsədlə öz-özünüzü ifşa edirsiniz? Nə səbəbə?

Jan Valjan elə astadan və elə boğuc səslə danışdı ki, elə bil, Mariusla deyil, öz-özü ilə danışdı.

– Nə səbəbə? Doğrudan da, katorqa dustağı nə üçün birdən durub deyir ki: “Mən katorqa dustağıyam?” Qoy onda cavab verim. Bəli, bunun səbəbi var, özü də qəribə bir səbəbi var. Mən bunu düzlük cəhətdən dedim. Qulaq asın, bədbəxtlik burasındadır ki, qəlbim mənə bərk-bərk yedəkləmişdir. Adam qocalanda bu yedək daha da möhkəm olur. Ətrafda hər şey uçub-dağılır, amma ona heç bir şey olmur. Mən o yədəyi qıra bilsəydim, məhv edə bilsəydim, o dünyünü açə bilsəydim, ya kəsə bilsəydim, çox-çox uzaqlara gedə bilsəydim, onda xilas olardım, onda mən Blua küçəsində istədiyim dilicana minib gedərdim; siz xoşbəxtsiniz, mən daha buradan gedə bilərdim. Mən bu buxovu qırmaq istədim, bacardığım qədər onu dardım; buxov çox möhkəmdi, qırılmırdı, çox dartsaydım, qəlbimi də onunla bərabər yerindən qoparırdım. Onda öz-özümə dedim: “mən başqa yerdə yaşaya bilmərəm. Mən gərək burada qalam”. Əlbəttə, siz haqlısınız. Bəli, mən axmağam. İzahat vermədən, elə-belə qala bilməzdimmi? Siz öz evinizdə mənə otaq təklif edirsiniz, xanım Ponmersi mənə çox istəyir, o hətta kresloya deyib ki: “Onun qabağında ağışunu açarsan”, sizin babanız mənə məmnuniyyətlə qəbul edər, o, məndən razı qalar, biz hamımız bir yerdə yaşayanıq, bir yerdə nahar edərik, mən Kozettanın... xanım Ponmersinin, bağışlayın, vərdis etdiyim üçün yanıldım, qoluna girib onu gəzməyə apararam, biz bir damın altında yaşayanıq, bir süfrədə oturanıq, bir çırağın başına yığışanıq, qışda

bir buxarının yanında oturub qızışarıq, yayda bir yerdə seyrə çıxarıq... Bu, elə bir sevinc, elə bir xoşbəxtlikdir ki, hər şeydən yüksəkdir! Biz bir ailə kimi yaşardıq. Bir ailə kimi!

Jan Valjan bu sözləri söylərkən qorxunc bir görkəm aldı. Qollarını sinəsinə çarpazlayaraq gözlərini yerə elə dikdi ki, elə bil, ayaqları altında uçurum açmaq istəyirdi; birdən nərildədi;

– Bir ailə kimi! Yox! Mənim heç bir ailəm yoxdur! Mən sizin də ailəyə mənsub deyiləm. Heç bir insan ailəsinə mənsub deyiləm! O evlərdə ki bir-birinə yaxın olan insanlar yaşayır, mən orada artığam. Dünyada çoxlu ailə var, ancaq bu ailələr mənim üçün deyil. Mən bədbəxtəm, məni insan ailəsindən kənara atıblar. Mənim atam, anam olmuşmu? Mən, az qalır ki, buna şübhə eləyəm. O gün ki mən bu qızı ərə verdim, mənim üçün hər şey bitdi. Mən gördüm ki, bu qız xoşbəxtdir, sevdiyi adamla yaşayır, onların xoştəbiətli bir babası var, sevinc dolu evi var, bu ev iki mələyin yurdu, onların vəziyyəti hər barədə yaxşıdır. Onda mən öz-özümə dedim: “Ora getmə!” Mən yalan deyə bilərdim, bu doğrudur; mən sizin hamınızı aldada bilərdim, cənab Foşlevan olub qalardım. Nə qədər ki o qız üçün yalan demək lazımdı, mən dedim; lakin indi özüm üçün mən bunu gərək eləməyəm. Doğrudur, mənim üçün susmaq kifayətədi, onda hər şey əvvəlki qayda ilə gedərdi. Siz soruşursunuz ki, məni danışmağa məcbur edən nədir? Çox əhəmiyyətsiz bir şey – mənim vicdanım. Susa bilərdim, bu çox asandır. Mən bütün gecəni çalışdım ki, özümü buna inandırım, danışmayım, olmadı; siz məndən açıq danışmağı tələb edirsiniz, sizin buna haqqınız var, çünki mənim sizə söylədiklərim ağlasığan şey deyil. Bəli, mən bütün gecəni öz-özümə cürbəcür dəlillər, çox möhkəm dəlillər gətirdim; doğrudan da, mən öz qüvvəm daxilində olan hər şeyi elədim. Ancaq bir şeyi eləyə bilmədim: mənim qəlbimi bu yerə bağlayan, buxovlayan, bənd eləyən ipi qıra bilmədim, tək olanda mənimlə söhbət eləyən ipi qıra bilmədim, tək olanda mənimlə söhbət eləyən adamı susdura bilmədim. Buna görə də sizin yanınıza gəldim ki, hər şeyi açıb sizə deyim. Hər şeyi, ya bəlkə də, hər şeyi! O şey ki, ancaq mənə aiddir, o barədə heç danışmaq lazım deyil; bunu mən öz ürəyimdə saxlayıram Əsas şeyləri siz indi bilərsiniz. Bu qayda ilə mən öz sirrimi götürüb, sizə gətirdim. Mən onu sizin gözlünüzün qabağında açdım. Belə bir qərara gəlmək asan deyildi.

Mən bütün gecəni öz-özümlə mübarizə etmişəm. Ah, mən öz-özümü inandırmağa çalışırdım ki, burada vəziyyət bir başqadır. Şanmatye məsələsində olduğu kimi deyil, indi mən öz adımlı gizlətməklə heç kəsə yamanlıq etmərəm, Foşlevan adı mənə etdiyim xidmətə görə bir minnətdarlıq kimi cənab Foşlevanın özü tərəfindən verilmişdir, mən bu adı yenə də saxlaya bilərəm, sizin təklif etdiyiniz otaqda xoşbəxt həyat keçirə bilərəm, heç kəsi zəhmətə salmaram, öz guşəmdə yaşaram, Kozetta sizin olsa da, onunla bir evdə yaşamaq, hər halda, mənim üçün bir təsəlli olar – siz elə bilir-siniz, mən bunları düşünürdüm? Bizim hər birimiz xoşbəxt olardıq. Mənə əvvəlki kimi cənab Foşlevan deyərtilər, hər şey öz qaydası ilə gedərdi. Hər şey, ancaq mənim qəlbim narahat olardı. Hər tərəfdən üstümə sevinc yağardı, lakin mənim qəlbimdə qaranlıq gecə hökmranlıq edərdi. Xoşbəxt olmaq kifayət deyil, adam gərək öz-özü ilə sülh içində yaşasın. İndi belə bir şey təsəvvür edin: mən cənab Foşlevan olub qalaydım, deməli ki, əsil simamı gizlədəydim, deməli ki, sizin çiçəklənən xoşbəxtliyiniz qarşısında sirrimin üstünü örtəydim, qəlbimdəki zülmətlə bu işıqlı dünyada gəzəydim, deməli ki, sizə xəbərdarlıq etmədən katorqanı sizin evə gətirəydim, süfrənizin başında oturaydım, fikrimdə də bu olaydı ki, siz mənim kim olduğumu bilsəniz, məni buradan qovarsınız; sizin adamlara mənə qulluq etməyə imkan verəydim, “Belə də dəhşət olar!” Birdən elə olaydı ki, dirsəyim sizə toxunaydı – əslində, bu gərək sizi iyrendirəydi; sizin əlinizi sıxmaq mənim üçün bir oğurluq olardı! Sizin evinizdə hörmət və ehtiramı ağsaçlı, möhtərəm bir adamla rüsvay olmuş ağsaçlı başqa adam arasında bölüşdürmək lazım gələrdi. O zaman ki bütün ürəklər bir-birinin qarşısında, guya, açıq olacaqdı, o zaman ki bizim dördümüz də – sizin babanız da, siz də, Kozetta da, mən də bir yerdə səmimi söhbət edə-cəkdik, burada naməlum bir adam da iştirak edəcəkdik! Sizinlə bir yerdə keçirdiyim bu həyatda mənim yeganə qayğım bu olacaqdı ki, bu dəhşətli quyunun qapağını yerindən tərpətməyə yol verməyim. Bu qayda ilə mən ölü olduğum halda, sizin kimi dirilərə bağlanmış olardım. Kozettanı həmişəlik özümə buxovlardım. Siz, o və mən katorqa dustağının yaşıl qalpağı altında üç başdan ibarət bir şey olardıq! Bu, sizi sarsıtmırmı? İndi mən ən bədbəxt insanam, amma onda ən rəzil bir adam olardım. Bu cinayəti mən hər gün edərdim!

Bu qara maskada öz sifətimi hər gün gizlədərdim! Mən sizi hər gün öz rüsvayçılığımıza şərikin edərdim! Hər gün! Sizi, mənim əzizlərimi, sizi, mənim balalarımı, mənim məsum mələklərimi! Susmaq asandırımı? Qəlbindəkini gizlətmək asan şeydirmi? Yox, asan deyil! Susmaq var ki, yalan deyir. Mən öz yalanımı, riyakarlığımı, alçaqlığımı, qorxaqlığımı, xəyanətimi, cinayətkarlığımı damla-damla içərdim, sonra onları qusardım, sonra yenə də içərdim, mən bunu gecə yarısı qurtardım, sonra günorta vaxtı başladım, “Sabahınız xeyir”, ya “Gecəniz xeyrə qalsın” deməklə yalan söylədim, yatanda yorğan əvəzinə bu yalanla üstümü örtərdim, bu yalanda çörək yeyərdim, Kozettanın üzünə baxardım, onun mələk təbəssümünə baxardım, onun mələk təbəssümünə iblis təbəssümü ilə cavab verərdim – bununla da ən rəzil bir adam olardım! Niyə axı? Xoşbəxt olmaq üçün. Mən xoşbəxt olum? Mənim xoşbəxt olmağa haqqım var? Məni həyatdan kənara atıblar, cənab!

Jan Valjan dayandı. Marius susurdu. Belə hallarda – o zaman ki söylənən fikirlərdə qəlbin iztirabı çırpınır, adamın sözünü kəsmək mümkün deyil. Jan Valjan yenə də səsinə alçaltdı, lakin indi onun səsi boğuc deyildi, bu səsdə məşumluq duyulurdu.

– Siz soruşursunuz ki, mən bunları niyə deyirəm? Sizi ki heç kəs ələ vermir, heç kəs təqib etmir, heç kəs sizi gözümçixdiya salmır... Bu heç də belə deyil! Məni ələ verirlər, məni təqib eləyirlər, məni gözümçixdiya salırlar! Məni ələ verən kimdir, təqib edən kimdir, gözümçixdiya salan kimdir? Mən özüm! Mən özüm öz yolumu kəsirəm, mən özüm özümü dartıb aparıram, sürükləyirəm, həbs edirəm, edam edirəm; o zaman ki adam özü öz əlinə düşür, bundan xilas olmaq asan deyil!

Jan Valjan öz yaxasından bərk-bərk yapışdı, Mariusa sarı dönərək, sözünə davam etdi:

– Bu yumruğa bir baxın! Bu, mənim yaxamdan ələ tutmuşdur ki, sanki, onu heç buraxmayacaqdır, ələ deyilmi? Bax vicdan da adamı belə yaxalayır. Cənab, xoşbəxt olmaq istəyirsənsə, vəzifənin nə olduğunu dərk etməyə çalışın, çünki bunu başa düşən kimi vicdan amansız bir şey olur. Onu dərk etdiyiniz üçün o, sanki, sizə cəza verir. Lakin o həm də bunun əvəzində sizə yaxşılıq edir: o, sizi cəhənnəmə atır, lakin bu cəhənnəmdə siz Allahı öz yanınızda hiss edirsiniz. Adam bütün qəlbinə parçalamayınca, öz-özü ilə dinc yaşaya bilməz.

Sonra o, iztirablı, dərddli bir ifadə ilə əlavə etdi:

– Cənab Pommersi, amma mən – sağlam düşüncəyə zidd görün-
sə də – düz adamam. Məhz sizin nəzərinizdə alçaldığım üçün öz nəzə-
rimdə yüksəlirəm. Bu, bir dəfə mənim başıma gəlib, ancaq mən onda
belə əzab çəkməmişəm; bunun qabağında o, yüngül bir şey idi. Bəli,
mən düz adamam. Mənim təqsirim üzündən siz yenə də mənə hör-
mət etmiş olsaydınız, onda mən düz adam olmazdım; indi siz mənə
nifrət edirsiniz – mən düz adam olub qalırım. Mən taleyin hökmü
altındayam, mən ancaq qeyri-qanuni olaraq mənimsədiyim hör-
mətdən istifadə edə bilərəm, bu hörmət də məni alçaldır, əzir. Lakin
mənim öz-özümə hörmət etməyim üçün gerek başqaları mənə nif-
rət eləsin. Onda mən özümdən razı qalırım. Mən katorqa dustağı-
yam, lakin mən öz vicdanıma tabe oluram. Mən çox gözəl bilərəm ki,
bu, həqiqətə o qədər də uyğun deyil. Lakin bu, belədir, nə etmək
olar?! Mən öz-özümə müqavilə bağlamışam, onu yerinə yetirirəm.
Adam bəzən elə şeylərə rast gəlir ki, bunlar onun qarşısında çox-
çox vəzifələr qoyur, elə təsadüflər də olur ki, bunlar adamı öz vəzifə-
sini yerinə yetirməyə çağırır. Bilirsinizmi, cənab Pommersi, həyatda
mənim başıma çox müsibətlər gəlib.

Jan Valjan yenə susdu. Tüpürcəyini güclə udaraq – söylədiyi
sözlərin acısı, sanki, tüpürcəyində qalmışdı – sözüne davam etdi:

– Adama rüsvayçılıq damğası vurublarsa, onun ixtiyarı yoxdur ki,
xəbərdarlıq etmədən bu rüsvayçılığın bir hissəsini öz üzərinə götür-
məyə başqalarını məcbur eləsin; onun ixtiyarı yoxdur ki, öz vəbasını
başqalarına yoluxdursun; onun ixtiyarı yoxdur ki, düşdüyü uçuruma
başqalarını da gizlincə çəkib aparsın; onun ixtiyarı yoxdur ki, dus-
taq gödəkçəsini başqalarının çiyinə atsın; onun ixtiyarı yoxdur ki, öz
bədbəxtliyi ilə yaxın adamlarının xoşbəxtliyinə kölgə salsın! Ada-
mın pis yarası olduğu halda sağlam adamlara yaxınlaşması, zülmət
içində öz gizli yarasını onlara toxundurması rəzalətdir. Qoy Foş-
levan öz adını mənə vermiş olsun – bu addan istifadə etməyə mənim
ixtiyarım yoxdur; bu adı o, mənə verə bilər, lakin mən gerek onu daşı-
mayam. Ad insanın “mənlidir”. Görürsünüzmü, cənab, mən kəndli
olsam da, bəzi məsələlər haqqında düşünə bilərəm, bəzi şeylər
oxumuşam. Özünüz görürsünüz ki, mən ləyaqətlə öz fikrimi ifadə
edə bilərəm. Hər şeyi başa düşürəm. Mən öz-özümü tərbiyə eləmi-
şəm. Bəli, başqasının adını oğurlamaq, bu ad altında gizlənmək

vicdansızlıqdır. Əlifbanın da hərfləri pul kisəsi, ya saat kimi dələduzluqla mənimsənilə bilər. Canlı bir saxta imza olmaq, namuslu adamların qapısının kilidaçanı olmaq, yalanla onların həyatına qədəm qoymaq, onların şax üzünə baxa bilməmək, həmişə üzünü yana çevirmək, alçaq adam olduğunu hiss etmək – yox, yox, yox, yox, mən bunu edə bilmərəm! Yaxşısı budur ki, adam əzab çəksin, öz qanı içində boğulsun, hönkür-hönkür ağlasın, üz-gözünü dırnaqları ilə cırsın, gecələr ağır kədər içində yanıb-qovrulsun, öz bədənini, ruhunu didib-parçalasın!.. Bax buna görə də mən bu şeyləri sizə danışdım, özü də siz dediyiniz kimi, könüllü surətdə danışdım.

Jan Valjan dərindən ah çəkib sözünü qurtardı:

– Bir zamanlar yaşamaq üçün çörək oğurlamışdım, indi isə yaşamaq üçün ad oğurlamaq istəmirəm.

Marius onun sözünü kəsdi:

– Yaşamaq üçün sizə bu ad lazım deyil.

Jan Valjan yavaş-yavaş başını yırğaladı:

– Ah, mən bilirəm, nə deyirəm!

Onlar ağır düşüncəyə dalaraq susdular. Marius başını əlinə dayaraq stolun yanında oturmuşdu, qatlanmış barmağını çənəsinə dirəmişdi. Jan Valjan otaqda gəzişirdi. O, aynanın qabağında ayaq saxladı, gözlərini aynaya zilləyərək dedi:

– Heç olmasa, ürəyimi boşaltdım!

O, aynaya baxsa da, heç bir şey görmürdü.

Yenə də gəzişməyə başlayaraq otağın o biri başına getdi. Geri dönəndə Mariusun ona göz qoyduğunu gördü. Onda Jan Valjan başqa bir ifadə ilə dedi:

– Mən ayağımı bir az sürüyürəm. İndi sizə aydındır, niyə sürüyürəm.

Üzünü Mariusa sarı çevirərək sözünə davam etdi:

– İndi, cənab, siz belə bir şeyi təsəvvür edin: mən sizə heç nə deməmişəm, mən cənab Foşlevan olub qalmışam, sizin içərinizdəyəm, bu ailənin üzvüyəm, mənə verilən otaqda yaşayıram, ev ayaq-qabısını geyib səhər naharını eləmək üçün yemək otağına gəlirəm, axşam üçümüz də teatra gedirik, mən xanım Ponmersini Tüliyyə, ya da Kral meydanındaki bağçaya aparıram, biz həmişə bir yerdəyik, siz məni öz ailənizin adama hesab edirsiniz, bir gün də, bax, mən burada, siz orada oturub söhbət edəndə, gülüb danışanda, birdən

siz ucadan “Jan Valjan!” deyə bir səs eşidirsiniz. Zülmətdən qorxunc bir əl uzanır, bu, polis əlidir, bu əl mənim maskamı qoparıb atır.

O, yenə də susdu. Marius duyduğu dəhşətdən diksinərək yerindən qalxdı. Jan Valjan ondan soruşdu:

– Siz buna necə baxırsınız?

Mariusun susması buna cavab oldu.

Jan Valjan dedi:

– Siz çox yaxşı görürsünüz ki, mən bunları söyləməkdə haqlıyam. Qulaq asın, siz xoşbəxt olun, göylərə yüksəlin, başqa bir mələyin hamisi olun, günəş şüaları içində üzün, bununla da kifayətlənin. Sizin nəyinizə gərəkdir ki, zavallı, günahkar bir adam öz vəzifəsini yerinə yetirmək üçün hansı yolla ürəyini açıb tökür... Sizin qarşınızdakı bədbəxt bir adamdır, cənab.

Marius yavaş-yavaş otağın o başından gəldi, Jan Valjanın yanına çatıb əlini ona uzatdı.

Lakin Marius özü onun əlini qaldırmalı oldu – Jan Valjanın əli qalxmadı. Jan Valjan etiraz etmədi; Mariusa elə gəldi ki, o, daşdan düzəldilmiş bir əli sıxdı.

Marius:

– Mənim babamın dostları var, – dedi, – mən sizin üçün əfv diləyərəm.

Jan Valjan:

– Gecdir, – dedi. – Məni ölmüş bilirlər, bu, kifayətdir. Ölümlər polis nəzarətindən xilas olurlar. Onlara qəbirdə rahat çürüməyə imkan verilir. Ölüm özü də əfv edilməkdir.

Jan Valjan əlini Mariusun əlindən çəkərək yenilməz bir ləyaqətlə bu sözləri əlavə etdi:

– Bir də ki mənim bir dostum var, lazım olanda mən ona müraciət edirəm: bu dost – vəzifəni yerinə yetirməkdir; – elə bir əfv edilmək var ki, mən ancaq ona ehtiyac duyuram. O da vicdanının əfvidir.

Elə bu anda otağın o biri başındakı qapı yavaşca açıldı; qapının azca açılmış tayları arasından Kozettanın sevimli üzü görüldü; onun saçları füsunkar bir halda dağılmışdı, gözləri yuxudan azca şişmişdi. O, başını yuvadan çıxaran quşa oxşayırdı; Kozetta əvvəl ərinə, sonra da Jan Valjana baxaraq güldü, o gülərkən, elə bil ki, qızılgül açıldı; çıxıraraq dedi:

– Lap mərc gələrəm ki, siz siyasətdən danışsınız! Mənimlə bir yerdə oturmaq əvəzinə, siyasətdən danışmaq mənasız bir şeydir!

Jan Valjan diksindi.

Marius dili dolaşa-dolaşa:

– Kozetta!.. – deyərək susdu.

Onlar, elə bil, nədə isə müqəssirdilər.

Kozetta fərəhindən gülümsəyərək onlara baxırdı. Sanki, onun gözlərində cənnət işıqları bərq vururdu.

Kozetta:

– Mən sizi cinayət etdiyiniz yerdə tutmuşam, – dedi. – Mən indicə qapı dalından eşitdim, atam Foşlevan deyirdi: “Vicdan... Öz vəzifəsini yerinə yetirmək”, bu, siyasətə aiddir, elə deyilmi? Mən bunu istəmirəm. Elə ertəsi günü... Siyasətdən danışmaq olmaz. Bu, ədalətsizlikdir.

Marius: – Sən yanılırsan, Kozetta, – dedi. – Biz işdən danışırıdık. Biz ondan danışırıdık ki, sənin altı yüz min frankından necə əlverişli bir şəkildə istifadə edək...

Kozetta onun sözünü kəsdi:

– Məsələ bunda deyil. Mən gəlmişəm. Məni burada görmək istəyirlərmi?

O, qəti bir addım ataraq otağa girdi. Onun əynində – boynundan ta ayaqlarına qədər enən uzun qollu, qırçınlı, enli ağ peniuar vardı. Mələklərin büründüyü belə gözəl xlamidaları orta əsr şəkillərinin ulduzlu göylərində görmək olardı.

Kozetta bədənnüma aynanın qabağında durub, özünü başdan-ayağa süzdü, böyük fərəh və coşqunluqla ucadan dedi:

– Biri varmış, bir yoxmuş, bir kral, bir kraliçə varmış! Ah, mənim sevincimin hədd-hüdudu yoxdur!

Sonra da Mariusla Jan Valjanın qarşısında reverans etdi:

– İndi mən sizin yanınızda, kresloda oturacağam; səhər yeməyi yarım saatdan sonra olacaq; siz nədən istəsəniz, söhbət eləyə bilərsiniz; mən bilirəm, kişilər gərək danışsın; mən də sakitcə oturacağam.

Marius Kozettanın əlini əlinə alıb məftunluqla dedi:

– Bizim söhbətimiz iş barəsindədir.

– Bilirsiniz, nə var, mən pəncərəni açdım, indicə bizim bağa çoxlu gülməli hay-küycülər uçub gəldi. Bunlar karnaval hay-küy-

çüləri deyil, günahların etiraf edildiyi gündür, amma onların hələ də pəhriz bayramıdır.

– Kozetta, əzizim, sənə deyirəm ki, biz iş barəsində söhbət eləyirik, bizi bir az tək burax. Biz rəqəmlərdən danışırıq. Bu, səni darıxdırır.

– Marius, sən bu gün çox gözəl qalstuk taxmısan. Hörmətli cənab, siz yamanca “modabazsınız”. Yox, bu, məni darıxdırmaz.

– Səni əmin edirəm ki, darıxdırır.

– Yox, darıxmaram. Çünki danışan sizsiniz. Mən sizin dediyinizi başa düşməyəcəyəm, ancaq sizə qulaq asacağam. Adam sevimli səsləri eşidəndə sözlərin mənasını başa düşməyə ehtiyac duymur. Mən ancaq burada, sizin yanınızda olmaq istəyirəm, mənə ayrı bir şey lazım deyil. Burada qalırım, vəssalam!

– Kozetta, mənim sevgilim, bu, mümkün deyil.

– Mümkün deyil?

– Bəli.

– Yaxşı da. Mən sizə demək istəyirdim ki, baba hələ yatıb, xala ibadətə gedib, mənim atam Foşlevanın buxarısı tüstü verir, Nikoletta gedib bacatəmizləyən çağırır, Tusenlə Nikoletta sarsaqılamağa başlayıblar, Nikoletta Tusenin kəkələməsinə gülür. Qoy belə olsun; siz heç bir şey bilməyəcəksiniz. Hə, bu, mümkün deyil? Yaxşı, dayanın, əlbət mənim də əlimə fürsət düşər, görərsiniz, cənab, mən də onda deyəcəyəm: “Bu, mümkün deyil!” Görək onda kim peşman olacaq. Marius, əzizim, səndən rica edirəm, icazə ver, sizin yanınızda oturum.

– And içirəm ki, biz gərək ikilikdə danışaq, burada gərək kənar adam olmasın.

– Mən kənar adamam?

Jan Valjan bircə kəlmə də söz deməmişdi. Kozetta ona sarı döndü:

– Ata, bəs siz? Hər şeydən əvvəl, mən istəyirəm ki, siz məni öpərsiniz. Sonra da, axı bu nə olan şeydir, siz bircə kəlmə də söz demirsiniz, axı siz gərək mənim tərəfimi saxlayasınız! Bilmirəm, mənə belə atanı kim bağışlayıb! Siz çox yaxşı görürsünüz ki, ailədə mən yaman bədbəxtəm. Ərim məni döyür. Sizə deyirəm, bu saat məni öpün!

Jan Valjan ona yaxınlaşdı.

Kozetta Mariusa sarı dönərək ağız-burnunu əydi:

– Al, bu da sizin payınız!

Sonra alnını Jan Valjana tərəf tutdu.

Jan Valjan ona tərəf bir addım atdı.

Kozetta birdən geri çəkildi:

– Ata, sizin rənginiz nə yaman qaçıb! Əliniz bərk ağrıyır?

Jan Valjan:

– Yox, – dedi, – daha ağrımır.

– Gecə pis yatmışınız?

– Yox.

– Qəmginsiniz?

– Yox.

– Onda məni öpün. Əgər siz salamatsınızsa, əgər gecə yaxşı yatmışınızsa, əgər məmnunsunuzsa, onda sizi danlamayacağam.

Alnını yenə də Jan Valjana tutdu.

Jan Valjan onun səma kimi aydın, təmiz alnından öpdü.

– Gülümsəyin.

Jan Valjan gülümsədi. Bu, kabus təbəssüm idi.

– İndi məni öz ərimdən xilas edin.

Marius dedi:

– Kozetta!..

– Ata, onu danlayın. Ona deyin ki, mən gərək burada qalam. Mənim yanımda da lap yaxşı danışmaq olar. Görünür, siz məni lap axmaq bir qız hesab edirsiniz. Yoxsa, sizin danışdığınız söz çox qəribə sözdür? İşimiz var, pulu banka qoyacağıq – nə böyük məsələ imiş! Kişilər həmişə boş şey üstündə özlərini tox tuturlar. Mən qalmaq istəyirəm. Mən bu gün çox qəşəngəm! Marius, bir mənə bax!

Kozetta çiyinlərini tərپətdi, zərif dodaqlarını qönçə kimi büzərək Mariusa baxdı. Bu iki məxluq arasında, sanki, ildırım çaxdı. Burada üçüncü adam olsa da, bunun əhəmiyyəti yox idi.

Marius:

– Səni sevirəm, – dedi.

Kozetta:

– Sənə məftunam, – dedi.

Onlar yenilməz bir qüvvəyə tabe olaraq, bir-birini qucaqladılar.

Kozetta penüarının qırçınlarını gülməli bir şəkildə, qalibiyətlə düzəldə-düzəldə yenə sözə başladı:

– Mən qalırım.

Marius yalvarıcı səsle:

– Yox, qalmaq olmaz, – dedi. – Bir məsələ var, biz onu qurtarmalıyıq.

– Yenə “yox?”

Marius öz səsinə sərt ifadə verməyə çalışdı:

– Kozetta, inan ki, bu mümkün deyil.

– Cənab, siz hökmdar səsi ilə danışdınız! Yaxşı da. Mən gedirəm.

Ata, bax, siz mənim tərəfimi saxlamadınız, ha! Mənim cənab ərim, mənim cənab atam, siz zalım hökmdarsınız. İndi bu saat mən bunun hamısını babama söyləyəcəyəm. Əgər siz elə zənn edirsiniz ki, mən yenə qaayıb gələcəyəm, sizdən xahiş edəcəyəm, alçalacağam, səhv edirsiniz. Görərsiniz, mənsiz darıxacaqsınız. Mən gedirəm, sizə elə-belə də lazımdır.

Kozetta bunu deyib otaqdan çıxdı.

Bir saniyədən sonra qapı yenə açıldı, qapı tayları arasından yenə də onun qırmızıyanaqlı, tərəvətli, zərif üzü görüldü; o çıxıraraq dedi:

– Mən yaman acıqlanmışam!

Qapı örtüldü, yenə də otağa qaranlıq çökdü.

Sanki, yolunu azmış günəş şüası, heç özü də bilmədən, qəfildən zülməti yarıb, yenə gizləndi.

Marius qapının kip örtülüb, örtülmədiyini yoxladı.

Pıçıltı ilə dedi:

– Zavallı Kozetta! Bunları biləndə...

Bu sözləri eşidəndə Jan Valjanın bütün bədəni titrədi. Dalğın baxışlarını Mariusa dikərək dedi:

– Kozetta! Bəli, doğrudur, siz bunun hamısını Kozettaya deyəcəksiniz. Bu, düzgün olardı. Ah, bu, mənim heç fikrimə gəlmirdi. Adamın gücü bir şeyə çatır, başqa bir şeyə çatmır. Cənab, sizi and verirəm, sizə yalvarıram, cənab, bütün övliyalara and için ki, Kozettaya heç nə deməyəcəksiniz! Bu şeyləri sizin bilməyiniz kifayət deyilmə? Mən heç kəs tərəfindən məcbur edilmədən, öz xoşuma, bunları hər kəsə deyərdim, bütün kainata deyərdim, mənim üçün fərqi yoxdur. Lakin Kozetta bunu bilməməlidir! Bu, onu dəhşətə gətirər. Katorqa dustağı, bir fikirləşin! Onda bu sözü ona izah etmək lazımdır ki: “Kürək cəzası gəmilərində olan adama katorqa dustağı deyirlər”. O, bir dəfə katorqa dustaqlarının aparıldığını görüb... Aman Allah!

Jan Valjan ağır-ağır kresloya oturub, əlləri ilə üzünü örtüdü. Ondən səs çıxmırdı, lakin çiyinləri tərənirdi, hiss olunurdu ki, o ağlayır. Səssiz-səssiz tökülən göz yaşı ən dəhşətli göz yaşıdır...

Şiddətli hıçqırıqlar adamı boğur. Jan Valjanın bədənı, elə bil ki, qıç oldu. O, sanki, nəfəsini dərmək üçün dikəlib özünü geri verdi, kreslonun arxasına söykəndi; qolları aşağı sallandı; bu zaman Marius onun göz yaşından islanmış üzünü gördü, pıçılısını eşitdi, elə bil ki, bu səs dərin quyudan gəlirdi: “Ah, mən ölsəydim...”

Marius:

– Sakit olun, – dedi, – mən sizin sırrınızı heç kəsə açmayacağam.

Bəlkə də, Marius lazım olduğı qədər deyil, bundan az mütəəs-sir olmuşdu. Onun üçün qısa vaxt içində bu dəhşətli yeniliyə öyrəş-mək, bu həqiqətə təcridlə inanmaq, katorqa dustağının cənab Fəş-levanı yavaş-yavaş kölgədə buraxdığını görmək və nəhayət, bu adamla onun arasında birdən-birə əmələ gələn uçurumu dərk etmək çətin idi. Lakin o dedi:

– Mən sizə tapşırılan əmanət haqqında bir neçə kəlmə söz demək istəyirəm – bu əmanəti siz vicdanla saxlayıb, olduğı kimi sahi-binə qaytarmısınız. Bu, sizin çox alicənab bir adam olduğunuzu gös-tərir. Çox ədalətli bir iş olardı ki, siz bunun mükafatını alaydınız. Mükafatın qədərini siz özünüz təyin edin, bu məbləğ sizə veriləcəkdir. Bunun həddindən artıq çox görünə bilməsindən qorxmayın.

Jan Valjan mülayim səsle:

– Təşəkkür edirəm, cənab, – dedi.

Jan Valjan şəhadət barmağı ilə baş barmağının dirnağını qeyri-şüuri olaraq sığallaya-sığallaya bir anlığa fikrə getdi, sonra səsini ucaldaraq dedi:

– Hər şey deyilib qurtardı. İndi axırncı bir şey qalmışdır...

– O nədir?

Jan Valjan, elə bil ki, dərin tərəddüd içində qaldı, o, nəfəsini qısa-raq lap astadan dedi, daha doğrusu, kəkələdi:

– İndi hər şey sizə məlumdur, belə olandan sonra cənab, siz, Kozettanın əri, necə hesab edirsiniz: mən bundan sonra Kozettanı görməməliyəmmi?

Marius laqeyd halda dedi:

– Mən belə hesab edirəm ki, görməsəniz yaxşı olar.

Jan Valjan pıçıldadı:

– Mən bir daha onu görməyəcəyəm.

O, qapıya sarı getdi.

Qapının dəstəyinə toxundu, dəstək çevrildi, qapı bir az açıldı. Jan Valjan keçmək üçün qapını daha geniş açdı, bir anlığa dayandı, sonra yenə də qapını örtüb Mariusa sarı döndü.

Onun bənizi ağarmışdı, qurğuşun rəngi almışdı. Gözləri quru idi, lakin bu gözlərdə kədərli bir od parıldaırdı. İndi o, son dərəcə sakit danışdı, bu sakitlik özü çox qəribə görünürdü:

– Qulaq asın, cənab, icazə versəniz, mən onu gəlib görərəm. İnanın ki, bu, mənim üçün zəruridir. Kozettanı görmək mənim üçün zəruri olmasaydı, mən bu şeyləri açıb sizə deməzdim, başqa bir ölkəyə gedərdim. Lakin mən Kozetta olan yerdə qalmaq istədim, onu görmək istədim, buna görə də bu şeyləri sizə söyləməli idim. Siz mənim dediklərimə fikir verirsinizmi? Bu çox aydın məsələdir. Doqquz ildir ki, o, mənimlə olur: əvvəl biz o bulvardakı daxmada, sonra monastırda, sonra da Lüksemburq bağına yaxın yerdə yaşayırdıq. Siz də onu ilk dəfə bu bağda gördünüz. Onun göy, məxmər şlyapası yadıңызdadırımı? Sonra biz Plüme küçəsinə, Əlillər məhəlləsinə köçdük; bizim orada dəmir barmaqlıqlı bağımız da vardı. Mən dal həyətdə yaşayırdım, oradan Kozettanın fortepiano çaldığını eşidirdim. Bax mənim bütün həyatım bundan ibarətdir. Biz bir-birimizdən heç ayrılmamışıq. Bizim bu həyatımız doqquz il və bir neçə ay davam etdi. Mən ona ata oldum, o, mənim balam idi. Cənab Ponmersi, bilmi-rəm, siz mənim dediklərimi başa düşürsünüzmü? Ancaq buradan getmək, onu bir daha görməmək, onunla bir daha danışmamaq, hər şeydən məhrum olmaq – bu, mənim üçün çox ağır olardı. Kozettanın yanına gəlməyimə siz pis baxmasaydınız, mən arabir gələrdim. Tez-tez gəlməzdim. Onun yanında çox qalmazdım. Siz sərəncam verərdiniz ki, məni aşağıdakı kiçik zalda qəbul etsinlər: birinci mərtəbədə. Mən sizin xidmətçiləriniz kimi dal eyvandan içəri girərdim; bu, bəlkə də, söz-söhbətə səbəb olardı. Baş qapıdan gəlsəm yaxşı olar. Cənab, mən çox istəyirəm ki, hərdən bir Kozetta ilə görüşüm. Qoy lap az görüşüm – siz necə istəyirsinizsə, elə olsun. Siz özünü mənim yerimdə təsəvvür edin: ondan başqa mənim heç kəsim yoxdur. Bir də ki ehtiyatlı olmaq lazımdır. Mən heç gəlməsəm, bu, pis təsir bağışlar, qəribə görünər. Gəlin belə eləyək: mən, məsələn, axşamlar, hava lap qaralandan sonra gələ bilərəm.

Marius:

– Siz hər axşam gələcəksiniz, – dedi, – Kozetta da sizi gözləyəcək.

Jan Valjan:

– Siz çox mərhəmətlisiniz, cənab, – dedi.

Marius Jan Valjana təzim etdi; xoşbəxt adam bədbəxt adamı qapıya qədər ötürdü; onlar ayrıldılar.

İkinci fəsil

İFŞADA AYDIN OLMAYAN CƏHƏTLƏR

Marius sarsılmışdı.

Kozettanın yanında gördüyü bu adama qarşı o, həmişə qəribə bir soyuqluq hiss edirdi, indi bunun səbəbi aydın oldu. Bu adamda anlaşılmaz bir şey vardı – Mariusun duyğusu onu aldatmamışdı. Bu anlaşılmaz şey rüsvayçılığın son pilləsi olan katorqa imiş. Cənab Foşlevan, heç demə, katorqa dustağı Jan Valjan imiş.

Xoşbəxtliyin ən gözəl çağında belə bir sirrə qəfildən bələd olmaq, qumru quşu yuvasında əqrəbə rast gəlmək kimi bir şeydir.

Mariusla Kozettanın xoşbəxtliyi bundan sonra belə bir əqrəbə yan-yanamı yaşayacaqdı? Bunu baş vermiş bir hadisəmi hesab etmək lazımdı? Marius evləndikdən sonra bu adamı qəbul etməyə borclu idimi? Başqa bir yol tapmaq mümkün deyildimi?

Marius katorqa dustağı ilə bir evdəmi yaşayacaqdı?

Qoy işıqdan və şənlikdən toxunan çələng xoşbəxt adamın başını bəzəsin, qoy o, həyatının ən xoşbəxt çağından – məhəbbət dəqi-qələrindən zövq alsın – belə bir zərbə nəinki onu, hətta vəcdə gəlmiş baş mələyi də, şöhrətin ən yüksək pilləsində olan qəhrəmanı da sarsıda bilər.

O adamın ki gözləri önündə belə dəyişikliklər olur, o düşünməyə başlayır. Marius da düşünməyə başladı: bu barədə, bəlkə, o, özünü məzəmmət etməlidir? Bəlkə, daxili duyğu onu aldatmışdır? Bəlkə, o, qeyri-ixtiyari olaraq ağılsızlıq etmişdir? Bir cəhətdən bu belədir. Bəlkə də, o, evlənməklə nəticələnən sevgi macərəsində lazımınca düşünmədən hərəkət etmişdir – Kozettanın heç ata-anası haqqında

da məlumat toplamamışdır. Həyat bu qayda ilə bizi tutduğumuz işləri ardıcıl surətdə aydınlaşdırmağa məcbur edir, səhvlərimizi yavaş-yavaş düzəldir. O, indi öz xasiyyətində gözdən yayınan bulud kimi xəyalpərəstliyə, fantaziyaya meyli görürdü; bu bulud bir çox adamda ehtiras və iztirabın şiddətləndiyi vaxtda ruhun hərərətini dəyişdirir, şüurunun dumanlandırır. Biz Mariusun şəxsiyyətində olan bu səciyyəvi cəhəti dəfələrlə qeyd etmişik. O, Plüme küçəsində sevgidən məst olduğu nəşə dolu beş-altı həftə içərisində Qorbonun daxmasında baş verən faciəni, başına müsibət gələn adamın qəribə hərəkətini, mübarizə zamanı inadla susmasını, mübarizə qurtaran kimi qaçmasını Kozettaya hələ danışmamışdı – indi bu, onun yadına düşdü. Necə olmuşdu ki, Kozettaya heç nə deməmişdi? Hadisə axı bu yaxınlarda baş vermişdi, özü də çox dəhşətli hadisə idi! Necə olmuşdu ki, Tenardyenin ailəsindən, xüsusilə Eponinaya rast gəlməsindən ona bir şey danışmamışdı? Onda Marius susmasının səbəbini indi özünə güclə izah edə bilərdi. Lakin bunun nə üçün belə olduğunu o başa düşürdü. O, özünü, öz divanəliyini, Kozettanın eşqindən məst olduğunu, aşıqla məşuqun idealın zirvəsinə yüksəlməsindən başqa bir şey olmayan, adamın bütün varlığını bürüyən sevgisini xatırlayırdı; bəlkə də, o, qəlbinin coşqun, o füsunkar çırpıntıları içərisində idrakın nəzərə çarpmayan xırdaca bir zərrəsi kimi bu təhlükəli hadisəni gizlətmək, onu öz hafizəsindən silib atmaq fikrini də dumanlı şəkildə xatırlayırdı, bu hadisədə heç bir rol oynamaq istəməirdi, bundan qaçırdı, bu məsələdə o nə hadisəni nəql edən bir adam, nə də şahid ola bilərdi, ittihamçı da ola bilməzdi. Bir də ki bu bir neçə həftə ildırım sürətilə ötüb-keçmişdi; onlar ancaq bir-birini sevməklə məşğul idilər, ayrı heç nəyə vaxt qalmırdı. O, hər şeyi ölçüb-biçərək, hər şeyi nəzərdən keçirərək, hər şeyi düşünərək Qorbonun daxmasında baş verən hadisəni Kozettaya söyləşəydi də, Tenardyenin adını çəkşəydi də, bunun nə əhəmiyyəti ola bilərdi? O hətta bilsəydi ki, Jan Valjan katorqa dustağıdır, bu, onun fikrində bir dəyişiklik əmələ gətirərdimi! Ya bunu Kozetta bilsəydi, onun fikrində bir dəyişiklik əmələ gələrdimi? O, Kozettadan əl çəkərdimi? Ona pərəstləş etməyə bilərdimi? Onunla evlənməyə bilərdimi? Yox. Baş verən hadisədə bir şey dəyişə bilərdimi? Yox. Deməli, heç bir şeyə təəssüf etmək, heç bir şeydə öz-özünü məzəmmət etmək lazım deyil. Hər şey yaxşı gedirdi. Aşıq-məşuq adlanan bu sərxoşlar üçün də hələ

göydə Allah vardır. Kor Marius da gözü görən adamın seçdiyi yolla gedərdi. Sevgi onun gözlərini niyə bağlamışdı? Onu cənnətə aparmaq üçün!

Lakin bu cənnəti indi qonşuluqda olan cəhənnəm korlayırdı.

Mariusun çoxdan bəri bu adama – Jan Valjana çevrilən Foşlevana olan soyuqluğunu indi dəhşət əvəz etmişdi.

Qeyd edək ki, bu dəhşətdə bir az mərhəmət, hətta bir az fərəh də vardı.

Bu islaholunmaz oğru ona tapşırılan əmanəti sahibinə vermişdir. Özü də nə qədər? Altı yüz min frank! Bu pulun varlığını yalnız o bilirdi. Bunu o verməyə də bilərdi, lakin o, pulun hamısını sahibinə qayıtardı.

Bundan başqa, o, öz ictimai vəziyyətini də açıb söylədi. Bunu söyləməyə heç kəs onu məcbur etməirdi. Onun kim olduğu ancaq onun vasitəsilə aydın oldu. Onun etirafı özünü alçaltmaq deyil, bundan çox-çox böyük bir şeydi – özünü təhlükəyə atmaq deməkdi. Məhkum edilmiş adam üçün maska – maska deyil, sığınacaqdır. Bu sığınacağı o rədd etdi. Başqa bir adamın adı onun üçün təhlükəsizlikdi, bu adı istəmədi... O, katorqa dustağıdır, o, abırlı bir ailədə həmişəlik gizlənə bilirdi, lakin o, belə tamahdan özünü saxladı. Niyə? Onun vicdanı bunu tələb edirdi. O özü bunu inkar edilməsi mümkün olmayan bir həqiqət kimi izah etdi. Sözü qıyası, bu Jan Valjan necə adam olsa da, bir şey şübhəsizdi: onun qəlbində vicdan oyanmışdı. Onun qəlbində sirlə bir dəyişikliyin başladığı hiss olunurdu; görünür, bu adam uzun illərdən bəri ruhi narahatlıq duyurmuş. Yaxşılığa və ədalətə olan belə bir meyil adi adamlarda ola bilməz. Vicdanın oyanması qəlbin əzəmətini göstərir.

Jan Valjan səmimi danışdı. Gözlə görünən, duyulan, inkar edilməyən bu səmimiyyətin onun özünə verdiyi əzab göstərirdi ki, Jan Valjanın səmimi olduğuna başqa bir sübut lazım deyil; həm də bu səmimiyyət onun sözlərinə böyük məna verirdi. Vəziyyət Marius üçün qəribə bir şəkildə dəyişmişdi. Cənab Foşlevan Mariusda necə hiss oyatmışdı? Etimadsızlıq hissi! Jan Valjan onda necə hiss oyatmışdı? Etimad hissi!

Marius öz fikrində Jan Valjanın hərəkətinə qiymət verir, işin aktiv və passiv cəhətini müəyyən edərək, mizənləşdirməyə çalışırdı. Lakin Mariusun ətrafında və onun daxilində, sanki, fırtına qopmuşdu. O, Jan Valjan haqqında aydın təsəvvür əldə etmək üçün onun surətini hafiz

zəsinin lap dərinliklərində canlandırır, onu gah itirir, gah da məşum bir duman içində tapırdı.

Jan Valjanın əmanəti vicdanla qaytarması, söylədiyi sözlərin düzgünlüyü yaxşı şey idi. Bu, bulud arasından düşən işığı xatırladı, lakin bulud sonra yenə də qaralırdı.

Mariusun xatirələri aydın olmasa da, sirrin mövcud olduğunu göstərirdi.

Jondretin daxmasında axı nə olmuşdu? Polis işçiləri gələndə bu adam onlardan kömək istəmək əvəzinə niyə gözdən itmişdi? İndi bu sualın cavabı Marius üçün aydın oldu. Çünki bu adam dustaqlıqdan qaçmışdı, polis nəzarətindən gizlənirdi.

İkinci sual: niyə bu adam barrikadaya gəlmişdi? Bu hadisə odun təsiri ilə görünən simpatik mürəkkəb kimi yenə də Mariusun qarşısında, onun həyəcanlı qəlbində aydın şəkildə canlandı. Bu adam barrikadada idi. Ancaq vuruşmurdu. O, niyə barrikadaya gəlmişdi? Bu sualın qarşısında bir kabus canlanaraq suala cavab verdi: bu kabus Javer idi. İndi Marius Jan Valjanın barrikadaya gəldiyini, əl-qolu bağlanmış Javeri barrikadadan apardığını aydınca xatırlayırdı; o, indi də Mondetur küçəsinin tinindən gələn qorxunc tapança səsinə eşidirdi. Belə güman etmək lazımdı ki, casusla katorqa dustaqlığı arasında çoxdan bəri davam edən düşmənçilik varmış. Onlar bir-birinə mane olmuş, Jan Valjan ondan qisas almaq üçün barrikadaya gəlibmiş. Görünür, o, Javerin əsir alındığını bilirmiş. Korsika qan qisası cəmiyyətin aşağı təbəqələrinə daxil olaraq, orada qanun olmuşdu; bu qan qisası elə adət şəklini almışdı ki, qismən xeyrə sarı dönmən adamı da təəccübləndirmirdi; bunlar elə adamlardır ki, onları öz hərəkətindən peşman olan cinayətkarın intiqam fikri deyil, oğurluq fikri təşvişə sala bilər. Jan Valjan Javeri öldürmüşdür. Hər halda, Marius buna inanırdı.

Sonuncu sual. Bu sualın cavabı yox idi. Bu sual Mariusu odlu bir kəlbətin kimi sıxırdı. Necə olmuşdu ki, Jan Valjan uzun illər boyu Kozetta ilə yan-yana yaşamışdı? Qəza-qədərin bu anlaşılmaz oyunu – belə bir tifli bu adama rast gətirməsi nə deməkdi? Deməli, göydə də buxov varmış, deməli, Allah da mələklə iblisi eyni zəncirlə bir-birinə bağlaya bilermiş? Deməli, günahla məsumluq fəlakətin sirli katorqası kamerasında yoldaş ola bilermiş? Məhkum edilmiş adamların insan taleyi adlanan bu yürüşündə bir-birinə bənzəməyən iki

sima yan-yana dura bilərmiş: bunlardan biri aydın və təmizdir, o biri qorxuncdur, birinin üzərinə səhər şəfəqinin işığı düşmüşdür, o birini Tanrı qəzəbinin ildırımını qarşalamışdır. Belə anlaşılmaz itti-fağı kim əvvəlcədən müəyyən edə bilərdi? Necə olmuşdu ki, səmavi, gənc bir məxluqun taleyi islahedilməz bir günahkarın taleyi ilə birləşmişdi, bu, necə möcüzə idi?! Quzu ilə canavarı kim birləşdirə bilmişdi? Bundan da artıq ağılaşmaz bir şey: kim canavarı quzuya bağışlamışdı? Çünki canavar quzunu sevirmiş, çünki yırtıcı bir məxluq zəif bir məxluqa pərəstiş edirmiş, çünki iblis on il mələyə arxa olubmuş! Kozettanın uşaqlığı, gəncliyi, onun isməti, qızlıq inkişafı – həyata və idraka can atan coşğunluğu bir əjdaha tərəfindən sədaqətlə qorunmuş! Burada suallar, sanki, saysız-hesabsız müəmmalara bölünürdü, bir girdabın dibində başqa bir girdab açılırdı. Jan Valjan haqqında düşünə-düşünə Mariusun başı gicəlirdi. Axı girdab olan bu insan kim idi?

“Həyat kitabı”nın qədim simvolları əbədidir: daha yüksək həqiqətlər insan cəmiyyətini dəyişməsə, bu vəziyyətində o, həmişə iki cür insan yetişdirmiş və yetişdirəcəkdir; bunlardan biri – yüksək mənəviyyətli, birisi – alçaq təbiətli adamdır; biri – xeyir təbliğ edən Həbilidir, biri – şər təbliğ edən Qabil. Bu Jan Valjan, bu incəqəlblı Qabil kim idi? Məsumluq qarşısında müqəddəs bir şey kimi baş əyən, onu qoruyan, bəsləyib böyüdən, müdafiə edən, əxlaq cəhətdən möhkəmlədən, özü qəbahətli olduğu halda, onu qəbahətsizlik haləsi ilə bürüyən bu quldur kim idi? Bu, necə günahkar adamdır ki, ismət qarşısında pərəstiş etmiş, onu heç bir şeylə ləkələməmişdir? Kozettanı tərbiyə edən bu Jan Valjan axı kim idi? Ulduzun çıxmasını ən kiçicik kölgədən, ən kiçicik buluddan belə qoruyan, yalnız bir məqsədlə yaşayan, zülmət içindən çıxan bu adam kim idi?

Bu, Jan Valjanın sirri idi; bu, həm də Allahın sirri idi.

Marius bu iki sirrin qarşısında geri çəkildi. Bu sirlərdən biri müəyyən dərəcədə o biri sirr barəsində ona təskinlik verirdi. Bunların hamısında lap açıqca Jan Valjan kimi Allah da iştirak edirdi. Allahın öz tədbiri var. O, hansı vasitəni lazım bilsə, ondan istifadə edir. O, insanlara haqq-hesab verməyə borclu deyil. Allah öz tədbirini necə yerinə yetirir – bu, bizə məlumdurmu? Jan Valjan çox böyük zəhmət nəticəsində Kozettanı tərbiyə edə bilmişdi. Kozettanın ruhunu yaradan müəyyən dərəcədə o idi. Bu qəti idi. Nə olar ki?

İşçi son dərəcə eybəcər olsa da, işinin nəticəsi çox gözəl idi. Allah istədiyi kimi möcüzə yarada bilər. O, füsunkar Kozettanı yaratmış, Jan Valjanı isə ona tərbiyəçi qoymuşdur. O, özünə belə qərribə bir köməkçi seçmək istəmişdir. Biz ona nə deyə bilərik? Qızılgülün açması üçün peyinin yaza kömək etdiyi birinci dəfə deyil ki!

Marius özü öz suallarına cavab verir, öz-özünü inandırır ki, verdiyi cavablar doğrudur. O, burada göstərdiyimiz şübhələr haqqında Jan Valjandan soruşmağa cəsərət etmirdi. O, Kozettanı sevirdi. Kozetta onun idi. Kozettadan məsumluq işığı saçılırdı. Bu, onun üçün kifayət idi. Onun daha hansı izaha ehtiyacı vardı? Onun sevdiyi qız işıq idi. Işığın da izahata ehtiyacı varmı? Onun hər şeyi vardı; o daha nə istəyə bilərdi? Hər şeyin olması kifayət deyilmi? Jan Valjanın xüsusi işləri onun nəyinə lazımды?! O, öz fikrində məşum bir kölgə üzərinə əyilərək bu səfilin təntənə ilə söylədiyi sözlərdən bərk-bərk yapışırdı: “Mən Kozettanın heç nəyiyəm. On il bundan əvvəl mən onun dünyada heç yaşayıb-yşamıdığını bilmirdim”.

Jan Valjan yoldan keçən təsadüfi bir adamdı. Bunu o özü dedi. Budur, ötüb-keçdi. O, kim olsa da, öz rolunu oynayıb qurtarmışdır. Kozettanı qoruyan qəza-qədərini yerini tutmaq üçün indi Marius qalmışdır. Kozetta mavi göylərdə özünə tay olan bir məxluq tapmışdır, bu, onun sevgilisidir, bunu ona Allah göndərmişdir. Kozetta baradan çıxan kəpənək kimi qanadlanaraq, dəyişərək boş və iyrenc qabığı, yəni Jan Valjanı yerdə qoyub göylərə yüksəlmişdir.

Mariusun başında nə kimi fikirlər dolaşsa da, o, yenə Jan Valjanın qarşısında dəhşət duyurdu. Bu, bəlkə də, fəvqəladə bir dəhşətdi, çünki – biz indicə qeyd etdik – bu adamda o *quid divinum*¹ hiss edirdi. Lakin o nə etsə də, vəziyyəti yüngülləşdirən şeylər axtarılıb tapsa da, yeni bir məsələnin üstünə qayıtmalı olurdu: deyirdi ki, bu adam katorqa dustağıdır, başqa sözlə, cəmiyyətin heç bir pilləsində yeri olmayan, son pillədən də aşağı enən məxluqdur. Ən aşağıda duran insanlardan sonra katorqa dustağı gəlir. Əslinə qalanda, katorqa dustağı canlılar sırasından çıxmışdır. Qanun insandan almağa qüvvəsi yetən hər şeydən – bütün insan hüququndan, insan ləyaqətindən onu məhrum etmişdir. Marius demokrat olsa da, məhkəmə cəzası məsələsində hələ də amansız cəza tədbirlərinin tərəfdarı idi, qanunun cəzalandırdığı adamlara da bu qanun

¹ İlahi bir şey (*lat.*)

nöqtəyi-nəzərindən baxırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, Mariusun mənəvi inkişafı hələ tamama yetməmişdi. O, hələ insanın müəyyən etdiyi şeyi Allahın müəyyən etdiyi şeydən – qanunu haqdan ayıra bilmirdi. O, hələ insanın, bir daha geri qaytarılması və düzəlməsi mümkün olmayan şeylərə hökm vermək haqqını mənimsəməsini ətraflı surətdə düşünməmişdi, götür-qoy eləməmişdi. Onu *vindiste*¹ sözü qəzəbləndirmirdi. O, yazılı qanuna bəzən əl qatılmasının ömürlük cəza tədbiri ilə nəticələnməsini haqlı hesab edirdi, ictimai mədəniyyətin tapdığı təsvir vasitəsi kimi qəbul edirdi. O, hələ bu pillədə dururdu, lakin ona görə dururdu ki, sonralar mütləq yuxarı pillələrə qalxsın, çünki o, öz təbiəti etibarilə yaxşı adamdı, özü də qeyri-şüuri olaraq tərəqqi yoluna qədəm qoymuşdu.

Belə ideyalar aləmində Jan Valjan ona iyrenc və mənfur bir məxluq kimi görünürdü. Bu məxluq səfil idi. Bu məxluq katorqa dustağı idi. Bu son söz onun qulaqlarında haqq divanının suri-İsrafil kimi səsləndi; o, Jan Valjan haqqında xeyli düşündükdən sonra belə bir nəticəyə gəldi: Jan Valjandan üz döndərdi. *Vade retro*².

Bir şeyi də göstərmək, hətta qeyd etmək lazımdır. Marius Jan Valjandan bəzi şeyləri soruşarkən (bu zaman Jan Valjan hətta ona: “Siz məni sorğu-suala tutmusunuz” demişdi) ona həlledici iki-üç sualı verməmişdi; ona görə verməmişdi ki, qarşısında belə suallar durmurdu – yox, o, bu suallardan qorxurdu. Jondretin daxması? Barrikada? Javer? Kim bilir, bu ifşa ilə nəticələne bilərdi?! Jan Valjan geri çəkilən adama oxşamırdı; bəlkə də, Marius Jan Valjanı bəzi şeylər söyləməyə vadar etsəydi, özü onun sözünü kəsmək istərdi. Bəlkə də, bizim hamımız belə bir vəziyyət qarşısında qalmışıq: ağır şübhələr içində iztirab çəkə-çəkə sual veririk, lakin elə o saat da qulaqlarımızı tıxayırıq ki, bunun cavabını eşitməyək. Belə qorxaqlıq, xüsusilə sevən adamlara xasdır. Bizim üçün təhlükəli olan vəziyyəti son nöqtəsinə qədər tədqiq etmək ağılsızlıqdır, xüsusilə elə bir vəziyyəti ki, bu, bizim həyatımızla faciəyə, həm də ayrılmaz surətdə bağlıdır. Kim bilir, Jan Valjanın ağılsız etirafı bütün məsələlərə necə dəhşətli işıq sala bilərdi! Kim bilir, bəlkə, bu iyrenc işıq gedib Kozet-taya da çatardı. Kim bilir, bəlkə də, cəhənnəm alovunun bu zəif işığı mələyin alnında qalardı. Ən zəif ildırım çaxması da göy gurultusu ilə

¹ Cəza (*lat.*)

² Məlun (iblis) (*lat.*)

nəticələnir. Qəza-qədər in hökmü belədir ki, hətta məsumluğun özü də, sirli əksolunma qanununun qurbanı olmaqla, günahın damğasını öz üzərində gəzdirməlidir. Bəzən elə olur ki, ən təmiz məxluqun üzərində, onun qonşuluğunda olan iyrencliyin izi həmişəlik qalır. Marius haqlı olsa da, olmasa da, bundan qorxurdu. Bunsuz da o, həddindən artıq çox şey bilirdi. O, bütün bu şeyləri yanında saxlamaqdan artıq, unutmaq istəyirdi. O, tam təşviş içində, Jan Valjandan üz döndərərək, sanki, Kozettanı öz ağışuna alıb aparmağa tələsirdi.

Jan Valjan gecəyə, canlı və qorxunc bir gecəyə bənzəyirdi! Necə cəsərət edib bu gecənin zülməti içərisinə girmək olardı? Zülməti sorğu-sual etməkdən dəhşətli şey yoxdur. Kim bilir, o nə cavab verəcəkdir?! Şəfəq üzərinə həmişəlik qaranlıq çökə bilərdi.

Marius belə bir ruhi vəziyyətlə Jan Valjanın bundan sonra da Kozetta ilə əlaqə saxlayacağı üçün narahat olmaya, ağır düşüncələrə dalmaya bilməzdi. O, geri çəkildiyi üçün, amansız və qəti qərarla nəticələnmə biləcək o məşum sualları vermədiyi üçün, az qala, özünü məzəmmət edirdi. Hesab edirdi ki, həddindən artıq rəhmdil, həddindən artıq yumşaq, lap açıq desək, həddindən artıq zəif olmuşdur. O, ehtiyatsızlıq edərək bu zəiflik nəticəsində güzəştə getmişdi, ürəyinin yumşalmasına yol vermişdi. Nahaq da eləmişdi. O gərək Jan Valjanı rədd edəydi. Jan Valjan günah yuyan bir qurbandı; o gərək bu qurbanı verib, evini ondan xilas edəydi. O, öz hərəkətindən peşman olmuşdu, qəlbində birdən-birə qalxan şiddətli qasırgaya qarşı acıqlanmışdı – bu qasırga onun qulaqlarını kar, gözlərini kor etmişdi, onu arzusu əleyhinə olaraq başqa səmtə çəkib aparmışdı. O, öz-özündən narazı idi.

İndi nə etmək lazımdı? Jan Valjan Kozettanın yanına gələcəkdi – bu fikir onda dərin nifrət hissi oyadırdı. Bu adam onun nəyinə gərəkdi? Bəs o nə etsin? Burada dayanıb dururdu, məsələnin sonuna kimi getmək, öz qəlbinin dərinliyinə varmaq, öz-özünü araşdırmaq istəmirdi. O vəd etmişdi, bu adamın xahişinə uyaraq güzəştə getmişdi, ona söz vermişdi. Jan Valjan istədiyi vədi almışdı; verilən sözü, hətta katorqa dustağına, xüsusilə katorqa dustağına verilən sözü yerinə yetirmək lazımdı. Bununla belə, o, hər şeydən əvvəl Kozettanın vəziyyətini düşünməli idi. Xülasə, qüvvətli bir nifrət hissi onun qəlbində olan başqa hissləri sıxışdırıb çıxarırdı.

Marius bu dolaşiq fikir yığınınu zehmində yoxlayır, bir fikirdən o birisinə keçir, ağır iztirab içində çırpınırdı. O, dərin təşviş içində idi. Bu təşvişi Kozettadan gizlətmək asan deyildi; lakin sevgi böyük qüvvədir: Marius bu işin öhdəsindən gələ bildi.

Marius əsl məqsədini bildirmədən, Kozettaya bir neçə sual verdi; heç bir şeydən xəbəri olmayan Kozetta ağ göyərçin kimi məsum idi. Marius Kozettanın öz uşaqlığı və gəncliyi haqqında söylədiyi sözləri dinləyərkən get-gedə daha artıq əmin olurdu ki, bu katorqa dustağı Kozettaya böyük mehribanlıq, atalıq qayğısı göstərmiş, əsl insana xas olan bir ləyaqətlə onu böyütmüşdür. Mariusun hiss etdiyi və güman etdiyi şey doğru çıxdı. O məşum qanqal bu zanbağı sevirmiş və qoruyurmuş.

Səkkizinci kitab

QARANLIQ ARTIR

Birinci fəsil

AŞAĞI MƏRTƏBƏDƏKİ OTAQ

Ertəsi gün hava qaralanda Jan Valjan Jilnormanın darvazasını döydü. Bask onun qabağına çıxdı. O, müəyyən edilən vaxtda həyətdə idi, sanki, kiminsə sərəncamını yerinə yetirirdi. Bəzən elə olur ki, xidmətçiyə deyirlər: “Göz-qulaq ol, filan ağa gələcək”.

Bask Jan Valjanın yaxına gəlməsini gözləməyərək dedi:

– Cənab baron mənə tapşırıb ki, siz cənablarından soruşum: siz yuxarı qalxmaq istəyirsiniz, ya aşağıda dayanmaq?

Jan Valjan:

– Mən aşağıda dayanacağam, – deyər cavab verdi.

Bask böyük hörmət ifadə edən tövrünü pozmadan aşağı mərtəbədəki zalın qapısını açıb dedi:

– Gedim, cavan ev sahibəsinə xəbər verim.

Jan Valjan – tağlı, rütubətli, qırmızı kaşı döşəməli, lazım olanda ərzaq damı kimi istifadə edilən bir otağa girdi. Otağın qapısı küçəyə açılırdı. Onun dəmir barmaqlıqlı bir pəncərəsi vardı, pəncərədən içəri zəif işıq düşürdü.

Bu otaq tez-tez iri, xırda süpürgə, şotka görə otaqlardan deyildi. Toza heç əl dəyməmişdi. Hörümçəklərlə mübarizə aparılmırdı. Ölü milçəklərlə bəzənmiş iri, qara hörümçək toru yekə bir yelpik kimi pəncərəni tutmuşdu. Bu balaca, alçaq otağın yeganə zینəti küncə tökülən bir yığın boş şüşədən ibarətdi. Divarların sarı oxra ilə rənglənmiş suvağı parça-parça qopub tökülmüşdü. Otağın dib tərəfində bir buxarı vardı; buxarının ensiz taxtası qarağac

rəngində rənglənmişdi. Buxarıda odun yanırdı. Bu, onu göstərirdi ki, Jan Valjanın “mən aşağıda qalacağam” cavabı qabaqcadan nəzərə alınmışdı.

Buxarının qabağında iki kreslo vardı. Kresloların arasına, yerə xalça əvəzinə sürtülmüş, yundan çox iplikləri qalmış bir şəlpə salınmışdı.

Otaq yalnız buxarıdakı od ilə, bir də pəncərədən düşən tutqun işıqla işıqlanmışdı.

Jan Valjan yorğun idi. Bir neçə gündü ki, o, heç nə yemirdi, yatmırdı. O, ağır-ağır kresloya çökdü.

Bask qayıdıb gəldi, yandırılmış şamı buxarının üstünə qoyub, otaqdan çıxdı. Jan Valjan başını sinəsinə əyərək fikrə dalmışdı, o nə Baskın gəldiyini, nə də şamın buxarı üstünə qoyulduğunu duydu.

Birdən o dikəldi, sanki, onu yuxudan oyatdılar. Kozetta onun arxasında durmuşdu.

Jan Valjan Kozettanın içəri girdiyini görməmişdi, hiss etmişdi.

Dönüb Kozettaya baxdı. Kozetta füsunkardı, gözəldi. Lakin Jan Valjanın dalgın baxışları onun gözəlliyini deyil, qəlbini axtarırdı.

Kozetta ucadan dedi:

– Ata, mən bilirdim ki, siz qəribə adamsınız, ancaq belə bir qəribəliyi sizdən heç gözləmədim! Bu nə əcaib fantaziya! Marius dedi ki, guya, siz özünüz istəmisiniz ki, mən sizi burada qəbul edim.

– Bəli, mən özüm istəmişəm.

– Mən elə-belə də bilirdim. İndi özünüzü gözəlin! Xəbərdarlıq edirəm, bu saat sizinlə dalaşacağam. Lap elə başdan başlayaq. Ata, mənə öpün.

Kozetta üzünü ona yaxınlaşdırdı.

Jan Valjan yerindən tərpənmədi.

– Siz heç qımıldanmadınız da. Bunu yadda saxlarıq. Siz özünüzü müqəssir adam kimi aparırsınız. Fərqi yoxdur, mən sizi əfv edirəm. Həzreti İsa demişdir: “Üzünüzün o biri tərəfini çevirin”. Bu da üzümün o biri tərəfi.

Jan Valjan yenə də tərpənmədi. Sanki, onun ayaqları yerə mıxlanmışdı.

Kozetta:

– Məsələ ciddiləşir, – dedi. – Mənim təqsirim nədir? Bax xəbərdarlıq eləyirəm: mən sizdən küsmüşəm. Siz gərək elə bir iş tutasınız ki, mən sizinlə barışam. Siz gərək bizimlə nahar edəsiniz.

– Mən nahar eləmişəm.

– Düz demirsiniz. Mən cənab Jilnormandan xahiş edəcəyəm ki, sizi yaxşıca danlasın. Babalar ona görə yaranıb ki, ataları danlasın. Yaxşı da! Gedək qonaq otağına! Bu saat gedək!

– Bu mümkün deyil.

Kozetta bu sözü eşidəndə bir az özünü itirdi. O daha əmr etməyib sorğu-suala keçdi.

– Niyə axı? Bir də ki bizim görüşümüz üçün siz niyə bu boyda evdə ən pis otağı seçmişiniz? Bura çox pisdir.

– Sən axı bilirsən ki...

Jan Valjan səhvini düzəltdi:

– Siz axı bilərsiniz ki, baronessa, mən qəribə adamam, mənim öz şıltaqlıqlarım var.

Kozetta xırdaca əllərini heyrətlə bir-birinə çırpdı:

– Baronessa?.. Siz?.. Təzə xəbər! Bu nə deməkdir?

Jan Valjan ürək parçalayan iztirablı bir təbəssümlə Kozettaya baxdı – bəzən onun dodaqlarında bu cür təbəssüm görünərdi.

– Siz özünü baronessa olmaq istədiniz. Baronessa da oldunuz.

– Ata, axı sizin üçün yox.

– Daha mənə ata deməyin.

– Nə?

– Mənə cənab Jan deyin. İstəsəniz elə Jan deyin.

– Siz daha mənim atam deyilsiniz? Mən daha Kozetta deyiləm?

Cənab Jan? Axı bu nə olan şeydir? Bu, xalis bir çevrilişdir! Axı nə olub? Bir mənim üzümə baxın! Siz mənimlə yaşamaq istəmirsiniz? Siz öz otağınızı istəmirsiniz? Mən sizə nə eləmişəm? Mən sizə nə eləmişəm? Görünür, nəsə bir şey olub?

– Heç bir şey olmayıb.

– Bəs onda belə niyə?

– Hər şey əvvəlki kimi qalır.

– Siz adınızı niyə dəyişirsiniz?

– Axı siz də öz adınızı dəyişdiniz.

Jan Valjan yenə bayaqkı kimi gülümsəyərək əlavə etdi:

– Siz “xanım Ponmersi” olandan sonra mən niyə “cənab Jan” olmayım?!

– Mən heç bir şey başa düşmürəm. Bunların hamısı mənasız şeydir. Mən hələ ərimdən soruşacağam, görüm o, sizə cənab Jan

deməyə icazə verirmi? Əminəm ki, o razılıq verməyəcək. Siz məni yaman kədərləndirirsiniz. Adamda qəribə hərəkətlər ola bilər, ancaq adam öz xırdaca Kozettasını incitməz. Bu heç yaxşı iş deyil. Siz gərək kinli olmayasınız, siz axı çox gözəl insansınız.

Jan Valjan dinmədi.

Kozetta cəld Jan Valjanın əllərindən yapışıb üzünə sarı qaldırdı, böyük bir coşqunluq və mehribanlıqla çənəsinin altına sıxdı.

– Ah, əvvəlki kimi mərhəmətli olun! – dedi.

Sonra əlavə etdi:

– Mən mərhəmətli olmaq nəyə deyirəm? Ona deyirəm ki, sevimli olun, köçün bizə gəlin – burada da Plüme küçəsindəki kimi quşlar var – bizimlə bir yerdə yaşayın. Silahlı adam küçəsindəki o mənfur daxmanı atın getsin, bizi müəmmalar içində qoymayın, hamı necəsə, siz də elə olun, bizimlə nahar eləyin, səhər yeməyini yeyin, sözlün qıساسı, mənim əziz atam olun.

Jan Valjan əllərini onun əllərindən azad elədi.

– Sizə ata lazım deyil, indi sizin əriniz var.

Kozetta hirsələndi:

– Mənə ata lazım deyil? Belə mənasız sözü eşidəndə, vallah, adam heç bilmir ki, nə desin.

Jan Valjan nüfuzlu şəxslərdən kömək gözləyən, özünü saxlamaq üçün hər xırdaca budağa əl atan bir adam kimi sözlünə davam etdi:

– Tusen burada olsaydı, o, mənim belə xasiyyətdə olduğumu hamıdan əvvəl təsdiq edərdi. Bu məsələdə təzə bir şey yoxdur. Mən həmişə öz qaranlıq guşəmi xoşlamışam.

– Axı bura soyuqdur. Adam yaxşı görmür. Bir də ki özünüzü cənab Jan adlandırırırsınız – bu çox pis uydurmadır! Mən istəmirəm ki, siz mənə “siz” deyəsiniz.

Jan Valjan söhbəti dəyişdi:

– Bu gün bura gələndə Sen-Lui küçəsində qiymətli mebel düzəldən dülgərdə bir şey gördüm. Mən qəşəng bir qadın olsaydım, onu alardım. Müasir zövqə əsasən hazırlanmış çox gözəl bir tualet idi. Deyəsən, sizdə buna çəhrayı ağac deyirlər. Çox qiymətli naxışları, böyük aynası, xırdaca siyirtmələri vardı. Çox qəşəng şeydi.

Kozetta ərk ilə dedi:

– Ah, yaramaz ayı!

Üz-gözünü füsunkar halda qırıqdıraraq, bir-birinə sıxdığı dişləri arasından Jan Valjanın üstünə fıncırdı. Bu vəziyyətilə o, balaca, acıqlı pişiyi təqlid edən Qratsiyanın özü idi.

– Mən lap dəli oluram, – dedi. – Dünəndən bəri siz hamınız məni bərk acıqlandırırınsınız. Mən yaman hirsələnmişəm. Heç bir şey başa düşmürəm. Siz məni Mariusdan qorumursunuz. Marius mənim tərəfimi saxlamaq istəmir. Mən lap tək qalmışam. Sizin otağınızı elə yaxşı bəzəmişəm ki! Ayı göydən gətirə bilsəydim, onu da sizin otağınızdan asardım. Bəs indi axı nə olsun? Əmriniz nədir? İndi mən bu otağı neyləyim? Mənim həmxanam məni çox pis vəziyyətdə qoyur. Nikolettaya tapşırmışam ki, nahara çox ləzzətli bir şey hazırlasın. O da mənə deyir: “Xanım, sizin naharınız heç kəsə lazım deyil!” Atam Foşlevan da, heç bilmirəm niyə, tələb edir ki, mən ona cənab Jan deyim, onu köhnə, pis, çirkin, üfunətli zirzəmidə qəbul edim; elə zirzəmi ki, divarları saqqal çıxarıb, içinə büllur qablar yerinə boş şüşələr qoyulub, pəncərəsindən pərdə yerinə hörümçək toru asılıb! Siz qaribə adamsınız, buna mənim sözüüm yox, bunlar hamısı sizin xasiyyətinizə uyğun şeylərdir, ancaq evlənən adamlara da nəfəslərini dərməyə imkan vermək lazımdır! Elə o saat əvvəlki xasiyyətinizə əl atmağa sizin ixtiyarınız yoxdur! Doğrudanmı, bu murdar Silahlı adam küçəsində yaşamaq sizin çox xoşunuza gəlir? Amma mən orada yamanca bədbəxt idim. Mən axı sizə nə elədim? Siz məni yaman kədər-ləndirirsiniz? Fi!

Birdən o, Jan Valjana diqqətlə baxaraq ciddi bir ifadə ilə əlavə etdi:

– Xoşbəxt olduğum üçün sizin mənə acığınızı tutur?

Məsumluq heç özü də bilmədən bəzən çox həssas olur. Bu sual Kozetta üçün çox adi sual olsa da, Jan Valjan üçün onun böyük mənası vardı; Kozetta onu bir balaca cırmaqlamaq istədi, lakin çox bərk yaraladı.

Jan Valjanın rəngi ağardı. Əvvəl o heç nə demədi, sonra izahı mümkün olmayan bir ifadə ilə, öz-özünə söyləyirmiş kimi pıçıldadı.

– Onun xoşbəxtliyi – mənim yaşamaqda məqsədim – bax, bu idi. İndi Allah məni azad eləyə bilər. Sən xoşbəxtsən, Kozetta, mənim vaxtım qurtarmışdır.

Kozetta həyəcanla dedi:

– Ah! Siz mənə “sən” dediniz! – Jan Valjanın boynunu qucaqladı.

Jan Valjan nə vəziyyətdə olduğunu unudaraq böyük həyəcan içində Kozettanı sinəsinə basdı. O, az qalırdı ki, Kozettanı yenə də geri qaytardığına inansın.

Kozetta pıçıldadı:

– Sağ ol, ata!

Jan Valjan bu həyəcana qapılaraq ağır iztirab duyurdu. O, özünü üsulluca Kozettanın ağışından azad edərək şlyapasını götürdü.

Kozetta soruşdu:

– Nə olub?

Jan Valjan:

– Mən gedirəm, xanım, sizi gözləyirlər.

Sonra qapının qabağında dayanaraq əlavə etdi:

– Mən sizə “sən” dedim. Ərinizə deyin ki, bu daha təkrar olunmayacaq. Məni bağışlayın.

Bu qəribə vidalaşmaq Kozettanı lap şaşırtdı; Jan Valjan onu bu vəziyyətdə qoyub otaqdan çıxdı.

İkinci fəsil

YENƏ DƏ BİR NEÇƏ ADDIM GERİYƏ

Jan Valjan ertəsi gün elə həmin vaxtda Kozettanın yanına gəldi.

Kozetta daha ona sual vermirdi, onun hərəkətlərinə təəccüb etmirdi, soyuqdan şikayətlənmirdi, daha onu qonaq otağına çağırırmırdı; ona “ata”, ya “cənab Jan” deməkdən eyni dərəcədə çəkinirdi. Özünə “siz” deməyə, “xanım” deməyə yol verirdi. Onun sevinci bir az azalmışdı. O, dərd çəkməyi bacarsaydı, onu qəmgin hesab etmək olardı.

Yəqin, Mariusla onun arasında elə bir söhbət olmuşdu ki, bu söhbətdə sevilən adam ağılına gələni deyir, heç bir şeyi izah eləmir, bununla belə, sevdiyi qadını sakitləşdirə bilir. Sevənlərin marağı onların sevgisi hüdudundan xaricə çıxmır.

Aşağı zalı bir az səliqəyə saldılar. Bask şüşələri yığıdınıb apardı, Nikoletta hörümçək torunu təmizlədi.

Jan Valjan hər gün eyni vaxtda gəlirdi. Mariusun sözünü hərfi mənada deyil, başqa bir mənada başa düşmək üçün özünü məc-

bur edə bilmirdi, buna gücü çatmırdı. Marius işini elə qurmuşdu ki, Jan Valjan gələndə o, evdən gedirdi. Evdəkilər cənab Foşlevanın qoyduğu qayda-qanuna az vaxtda alışdılar. Tusen bu məsələdə onlara kömək etdi. O, dönə-dönə deyirdi: “Cənab Foşlevan həmişə belə olmuşdur”. Qoca Jilnorman belə bir hökm çıxartdı: “O, qəribə adamdır”. Bu sözlə hər şey söylənmişdi. Düzünü desək, doxsanyaşlı adamı yeni qohumluq əlaqələri usandırır, hər şey ona artıq yük kimi görünür, yeni tanış olduğu adam onu ancaq darıxdırır, adət edilmiş həyat tərzində bu adam üçün daha yer yoxdur. Bu yeni adamın adı Foşlevanı, ya Şpaklevanı, qoca Jilnorman üçün bunun fərqi yox idi, “bu cənabdan” yaxa qurtarmaq bir yüngüllük idi. O, öz fikrini izah edərək deyirdi: “Belə qəribə adamlardan da adi şey yoxdur. Onlar özlərindən cürbəcür hoqqalar çıxarırlar. Elə-belə, səbəbi olmadan. Markiz de Kanapl bundan da pis idi. O, özünə saray almışdı, amma çardaqda yaşayırdı. Bu adamlar belə-belə sarsaqlıqlar ələyirlər”.

Lakin bu “sarsaqlığın” altında gizlənən dəhşəti heç kəs görmürdü. Bunun səbəbini kim başa düşə bilərdi? Hindistanda elə bataqlıqlar var ki, onların suyu qeyri-adi və əcaib görünür: bu su heç külək olmadığı halda ləpələnir, o yerdə ki sakit olmalıdır, orada qaynamağa başlayır. Biz suyun üzündə səbəbsiz yerə əmələ gələn ləpələri görürük, amma suyun altında üzən ilanları görmürük.

Bir çox adamın daxilində də onların yedirdib-bəslədiyi gizli ilanlar, gizli iztirablar var, onları didib-parçalayan əjdahalar var, gecələr onları yatmağa qoymayan ümitsizliklər var. Belə adamlar üzdən o biri adamlardan seçilmirlər, onlar da yeriyirlər, hərəkət edirlər. Heç kəs onların daxilində dəhşətli, dağıdıcı bir mərz olduğunu bilmir: mərz bu bədbəxt adamların daxilində yaşayır, bir qurd kimi onları içəridən gəmirir, onlara min bir əzab verir. Heç kəs belə adamların girdab olduğunu bilmir. Durğun, lakin dərin bir girdab! Arabir girdabın üzü tər-pənir, lakin bunun nə demək olduğunu heç kəs başa düşmür. Girdabın üzündə qəribə ləpələr görünür, sonra yox olur, sonra yenə də görünür; köpük qalxır, partlayır. Belə baxanda bu, heç nədir, lakin dəhşətli şeydir. Bu, gözə görünməyən yırtıcı heyvanın nəfəs almasıdır.

Bəzi adamlarda qəribə vərdişlər olur: başqaları gedəndə onlar gəlirlər, başqaları özünü gözə soxanda onlar kənarda dururlar, həmişə xaki rəngli plaş geyirlər, boş xiyabanlarda gəzirlər, adamsız

küçələrdən getməyi, söhbətə qarışmamağı, camaatdan, izdihamlı şənlilərdən uzaq olmağı, özlərini varlı bir adam kimi göstərməyi, lakin kasıblıq içində yaşamağı üstün tuturlar, dövlətli olduqları halda, öz evlərinin açarını ciblərində gəzdirirlər, qapıçıdan şam istəmirilər, dal evyandan içəri girirlər, qaranlıq pilləkənlə yuxarı qalxırlar – bütün bu qəribəliklər, dalğalar, köpüklər, su səthində görünən ani ləpələr çox vaxt dəhşətli dərinliklərdən qalxır.

Bu qayda ilə bir neçə həftə keçdi. Yeni həyat Kozettanı yavaş-yavaş cəlb etdi; ərə getdikdən sonra meydana gələn yeni əlaqələr, rəsmi görüşlər, ailə qayğıları, əyləncələr mühüm işlər sırasına keçdi. Kozettanın əyləncəsi ucuz başa gəlirdi: bu əyləncə bir şeydən – Mariusla bir yerdə olmaqdan ibarətdi. Onun həyatının başlıca mündəricəsi Mariusla bir yerdə evdən çıxmaq, onunla evdə oturmaq idi. Günün günorta çağında izdihamlı küçələrdə heç kəsdən çəkinmədən bütün camaat qarşısında, adamların içində qol-qola gəzmək həmişə onlara yeni sevinc gətirirdi. Kozettanı kədərliyə gətirən şeylər də vardı. Tusen Nikoletta ilə düz gəlmirdi. Bu iki qanmış qız yola getmədiyindən Tusen evdən çıxmalı oldu. Qoca Jilnorman özünü çox gözəl hiss edirdi. Marius arabir məhkəmədə bir adamın işini müdafiə edirdi. Madmuazel Jilnorman yeni evlənən cavanlarla bir evdə öz kədərli həyatını başa vururdu, bu yaşayış onu tamamilə təmin edirdi, Jan Valjan hər gün gəlirdi.

“Sən”in rəsmi “siz”lə əvəz edilməsi, “xanım”, “cənab Jan” sözləri Jan Valjanı Kozettanın nəzərində dəyişirdi. Jan Valjanın Kozettanı özündən uzaqlaşdırmaq üçün göstərdiyi səyi müvəffəqiyyətlə nəticələndi. Kozetta get-gedə daha artıq şən görünsə də, Jan Valjana daha az mehribanlıq edirdi. Lakin o, hələ də Jan Valjanı çox istəyirdi, Jan Valjan da bunu hiss edirdi. Bir gün Kozetta birdən Jan Valjana dedi: “Siz mənim atam idiniz, indi daha atam deyilsiniz, siz mənim əmim idiniz, indi daha əmim deyilsiniz, siz cənab Fəşlevan idiniz, indi ancaq Jansınız. Bəs siz kimsiniz? Bu şeylər mənim heç xoşuma gəlmir. Mən sizin xeyrixah adam olduğunuzu bilməsəydim, sizdən qorxardım”.

Jan Valjan yenə də Silahlı adam küçəsində yaşayırdı. Bir vaxtlar Kozettanın yaşadığı məhəllədən gedə bilmirdi.

Jan Valjan ilk günlər Kozettanın yanında ancaq bir neçə dəqiqə qalır, sonra gedirdi.

Lakin sonralar get-gedə görüş vaxtını uzadaraq bunu bir adət şəklinə saldı. Sanki, o, Kozettanın yanında çox qalmasını günün uzanması ilə əsaslandırır: tez gəlir, gec gedirdi.

Bir gün Kozetta səhvən ona “ata” dedi. Jan Valjanın tutqun üzü sevincdən işıqlandı. O, Kozettanın səhvini düzəltdi: “Jan deyin”. Kozetta gülərək dedi: “Hə, doğrudan da, elədir – cənab Jan”. – “Bax belə”. Bunu deyib üzünü çevirdi; Jan Valjan istəmirdi ki, Kozetta onun göz yaşını sildiğini görsün.

Üçüncü fəsil

ONLAR PLUME KÜÇƏSİNDƏKİ BAĞI XATIRLAYIRLAR

Bu daha təkrar olunmadı. O, işığın son şüası idi. Hər şey tamam söndü. Əvvəlki yaxınlıq daha yox idi, Jan Valjan Kozettanın yanına gələndə daha onu öpmürdü, şəfqət və mehribanlıq duyulan “ata” sözünü daha eşitmirdi. Jan Valjan öz israrı, öz köməyi ilə yavaş-yavaş bütün sevincindən məhrum oldu. Ona belə bir bədbəxtlik də üz verdi: Kozettanı bir gündə itirdiyi halda, sonra onu bir daha yavaş-yavaş itirdi.

Adamın gözü tədriclə mağaranın zülmətinə də alışır. Əslinə qalanda, Kozettanı gündə birçə dəfə görmək Jan Valjanı, elə bil, kifayətləndirirdi. Onun həyatının bütün mənası bu görüş dəqiqələrindən ibarətdi. O, Kozettanın yanında oturur, ona dinməz-söyləməz baxırdı, ya da onunla keçmiş illərdən, onun uşaqlığından, monastırdan, keçmiş rəfiqələrindən söhbət edirdi.

Bir dəfə günortadan sonra, aprelin ilk günlərindən birində – o zaman ki, yaz girsə də, hava hələ sərin, gün işığı adama fərəh verirdi, Mariusla Kozettanın pəncərəsindən görünən bağlar titrəyərək yuxudan ayrılırdı, yemişan yarpaq açmaq üzrə idi, şəbbu köhnə divarları bəzəkli naxışlarla bürüyürdü, çəhrayı aslanağzı çiçəkləri daşların arasından görünürdü, gözəl düyünçiyəyi, qızçıyeyi otların içindən qalxırdı, yazın ilk carçısı olan ağ kəpənəklər havada uçmağa başlayırdı, külək – təbiətin toy təntənəsinin bu əbədi musiqiçisi ağacların budağında əzəmətli səhər simfoniyasının ilk notlarını çalırdı,

elə bir simfoniya ki, qədim şairlər bunu yazın oyanması adlandırmışlar – belə bir gündə Marius Kozettaya dedi: “Yadımdadırmı, biz söz qoymuşduq ki, Plüme küçəsindəki bağımıza dəyək. Gedək ora. Adam nankor olmaz”. Onlar iki qaranquş kimi böyük bir fərəhlə yazı qarşılamağa getdilər. Plüme küçəsindəki bağ onlara səhər şəfəqi kimi göründü. İndi onların həyatının özünə görə keçmiş, yaşadıkları sevgi baharının ötüb-keçmiş ilk günləri vardı. Plüme küçəsində icarəyə götürülmüş bağ hələ də Kozettanın ixtiyarında idi. Onlar bu bağa, bağda olan evə gəldilər. Hal-hazır unudaraq özlərini keçmiş həsr etdilər. Jan Valjan müəyyən edilən vaxtda Ehtiraslar küçəsinə gəldi. Bask ona dedi ki: “xanım baronessa cənab baronla evdən çıxıblar, hələ də qayıtmayıblar”. Jan Valjan dinməz-söyləməz oturdu, bir saat gözlədi. Kozetta qayıtmadı. Jan Valjan başını aşağı dikərək çıxıb getdi.

Kozetta “öz bağlarındakı” gəzintidən elə məst olmuşdu, “bütün günü keçmişlə yaşamasından” elə sevinmişdi ki, ertəsi gün axşam ayrı heç bir şeydən danışmadı. Keçən axşam Jan Valjanı görmədiyi heç yadına da düşmədi.

Jan Valjan ondan soruşdu:

– Siz ora necə getdiniz?

– Piyada.

– Necə qayıtdınız?

– Karetə tutduq.

Bir qədər vardı ki, Jan Valjan onların çox qənaətlə yaşadığını görürdü. Bu, onun kefini pozurdu. Marius çox az pul xərcləyirdi. Jan Valjan bunda gizli bir məna olduğunu hiss edirdi. O cəsərət edib Kozettaya belə bir sual verdi:

– Niyə sizin öz ekipajınız yoxdur? Qəşəng, ikiyerli bir kareta sizə ayda cəmi beş yüz franka başa gələr. Siz axı dövlətisiniz.

Kozetta:

– Bilmirəm, – deyər cavab verdi.

Jan Valjan sözünə davam etdi:

– O cümlədən Tusen. O çıxıb getdi. Siz onun yerinə heç kəsi tutmadınız. Niyə?

– Bizə Nikoletta da kifayətdir.

– Baronessa, sizə axı xidmətçi qadın lazımdır.

– Mənim Mariusum yoxdurmu?

– Sizin gərək öz eviniz, öz qulluqçunuz olsun, karetanız olsun, teatrda lojanız olsun. Elə bir şey yoxdur ki, sizin üçün həddindən artıq yaxşı görünsün. Siz niyə öz sərvətinizdən istifadə etmirsiniz? Sərvət xoşbəxtliyi çox-çox artırır.

Kozetta dinmədi.

Jan Valjan Kozettanın yanına gələndə heç də əvvəlkindən az oturmurdu. Əksinə, onun yanında daha da çox qalırdı. Qəlb aşağı enməyə başlayanda, enişdə dayanmaq çətin olur. Jan Valjan görüşü uzatmaq, vaxtı Kozettanın yadından çıxartmaq istəyəndə Mariusu tərifləməyə başlayırdı. Mariusun qəşəng, nəcib, cəsəətli, ağıllı, mərhəmətli cavan, yaxşı natiq olmasından söz açırdı. Kozetta onun sözlünə qüvvət verirdi. Jan Valjan öz tərifini yenidən başlayırdı. Onların sözü qurtarmırdı. “Marius” mövzusu, elə bil ki, tükənməz bir mövzu idi. Onun adındakı bu altı hərfdən cildlər bağlamaq olardı. Bu qayda ilə Jan Valjan Kozettanın yanında çox qala bilirdi. Kozettanı görmək, onun yanında hər şeyi unutmaq nə qədər xoş idi! Bu, sanki, onun yarasını sağaldırdı, çox vaxt elə olurdu ki, Bask bir-iki dəfə gəlib onlara deyirdi: “Cənab Jilnorman buyurdu ki, baronessanın yadına salım, süfrəyə yemək qoyulmuşdur”.

Jan Valjan belə günlərdə çox dalğın halda evinə qayıdırdı.

Marius öz təsəvvüründə Jan Valjanı kəpənəyin baraması ilə müqayisə etmişdi – bu müqayisədə bir həqiqət vardı mı? Jan Valjan, bəlkə, doğrudan da, içindən kəpənək çıxan bir barama idi ki, bu uçub gedən kəpənəyin yanına o, yenə də inad edib gədirdi?

Bir gün o, Kozettanın yanında daha çox qaldı. Ertəsi gün gələndə gördü ki, buxarını yandırmayıblar. “Görürsənmi! Buxarını yandırmayıblar!” – deyə düşündü. O, öz-özünə belə bir izahatla təskinlik verdi: “Məsələ aydındır. Aprel ayı girib. Daha soyuq deyil”.

Kozetta içəri girəndə həyəcanla dedi:

– Aman allah, bura nə soyuqdur!

Jan Valjan ona etiraz etdi:

– Qətiyyən soyuq deyil.

– Deməli, siz Baska demisiniz buxarını yandırmazsınız?

– Mən demişəm.

– Sobaları iyun ayına kimi yandırırılar. Bu zirzəminin buxarısını bütün il boyu yandıрмаq lazımdır.

– Mən elə fikirləşirdim ki, buxarını yandıрмаğın daha mənası yoxdur.

Kozetta açıqlandı:

– Bu da sizin uydurmalarınızdan biridir!

Ertəsi gün buxarını yandırmışdılar. Lakin kresloların ikisini də zəlin o biri başına, qapının lap qabağına qoymuşdular.

Jan Valjan düşündü:

“Bu nə deməkdir?”

Gedib kresloları gətirdi, əvvəlki yerinə qoydu.

Lakin buxarının yandırılması onu sakitləşdirdi. O, Kozetta ilə əvvəlkindən də çox söhbət elədi. Ayağa qalxıb getmək istəyəndə Kozetta dedi:

– Dünən ərim mənə qəribə bir şey dedi.

– Nə dedi?

– Dedi ki: “Kozetta, bizim otuz min rentamız var. Bunun iyirmi yeddisi sənindir, üç minini də mənə babam verir”. Mən ona dedim ki: “Bu eləyir otuz min”. Sonra o, mənə belə dedi: “Sən ancaq üç minlə yaşamağa dözərdinmi?” Mən də dedim ki: “Əlbəttə, dözərdim, qoy heç renta da olmasın, səninlə bir yerdə olduğum kifayətdir”. Sonra ondan soruşdum ki: “Sən niyə bunu mənə deyirsən?” O, mənə belə cavab verdi: “Hər ehtimala qarşı”.

Jan Valjan bircə kəlmə də söz demədi. Görünür, Kozetta ondan izahat gözləyirdi, lakin Jan Valjan qaşqabağını təkərək susdu. O, Silahlı adam küçəsinə elə dalğın halda gəldi ki, yaşadığı evin qapısını səhv saldı, öz həyətinə girmək əvəzinə qonşu həyəətə girdi. Ancaq üçüncü mərtəbəyə qalxanda səhv elədiyini başa düşüb aşağı endi.

Ağır düşüncələr onu bürüdü. Aydın görünürdü ki, Marius altı yüz min frankın düz yolla qazanılmadığından şübhələnir, qorxur. Kim bilir, bəlkə də, bu pulun Jan Valjanın öz pulu olduğunu bilmişdir, bu şübhəli sərəvəti qəbul etməkdə tərəddüd edir, buna sahib olmaqdan çəkinir, bu şübhəli mirası qəbul etməkdənsə, Kozetta ilə kasıb yaşamağı üstün tutur.

Bundan başqa, Jan Valjan hiss edirdi ki, onu Mariusgilin evindən uzaqlaşdırmaq istəyirlər.

Ertəsi gün aşağı mərtəbədəki zala girəndə heç gözləmədiyi bir vəziyyət onu sarsıtdı: kreslolar yox olmuşdu. Otaqda heç stul da görünmürdü.

Kozetta içəri girəndə həyəcanla dedi:

– Gör ha! Kreslolar yoxdur! Kreslolar necə olub?

Jan Valjan:

- Kreslolar daha yoxdur, – deyə cavab verdi.
- Bu lap ağ oldu!

Jan Valjan mızıldandı:

- Baska mən demişəm onları götürsün.
- Niyə axı?
- Bu gün mən burada bir neçə dəqiqə qalacağam.
- Az vaxta gəlmək həmişə ayaq üstə qalmaq demək deyil ki!
- Baska, deyəsən, qonaq otağı üçün kreslo lazımdı?
- Niyə lazımdı?
- Görünür, axşam qonağınız gələcək.
- Qonaq-zad gəlməyəcək.

Jan Valjan daha birçə kəlmə də söz deyə bilmədi.

Kozetta çiyinlərini çəkdi:

– Tapşırmaq ki, kresloları aparsın?! Keçən həftə tapşırmışdınız ki, buxarını yandırmasınlar. Siz nə qəribə adamsınız!

Jan Valjan pıçıldadı.

– Sağlıqla qalın!

O: “Sağlıqla qal, Kozetta!” demədi, lakin “Sağlıqla qalın, xanım!” deməyə də onun iqtidarı olmadı.

Jan Valjan qəmgin halda otaqdan çıxdı.

Bu dəfə o, məsələni başa düşdü.

Ertəsi gün gəlmədi. O ancaq axşam Kozettanın yadına düşdü.

Dedi ki:

– Bu nə olan şeydir? Cənab Jan bu gün gəlməyib?!

Onun ürəyi sıxıldı, lakin elə o saat da ötüb-keçdi: Marius öz öpüşü ilə onu bu fikirdən uzaqlaşdırmışdı.

Jan Valjan o birisi gün də gəlmədi.

Kozetta buna əhəmiyyət vermədi, axşamı adi qayda ilə keçirdi, yaxşı yatdı, ancaq yuxudan ayılındı Jan Valjan yadına düşdü. Kozetta son dərəcə xoşbəxt idi! Elə o saat Nikolettanı cənab Janın yanına göndərdi ki, xəbər bilsin görək, o xəstələnməyib ki; xəstələnmişsə, niyə gəlməyib? Nikoletta cənab Jandan xəbər gətirdi. O xəstələnmiş. Başı qarışıq olduğundan gələ bilməyib. Bu yaxında gələcək. Firsət düşən kimi. Bir də ki o, kiçik bir səfərə çıxmaq istəyir. Xanım Pommersinin, yəqin ki, yadındadır: o, arabir harasa gedirdi, bu da çox sürmürdü. Qoy onun üçün narahat olmasınlar. Qoy onun haqqında düşünməsinlər.

Nikoletta cənab Janın yanına gedəndə öz xanımının sözünü eynən ona söylədi: “Xanım məni göndərib ki, bilim görək, cənab Jan dünən niyə gəlməmişdi”. Jan Valjan onun səhvini qısa bir ifadə ilə düzəltdi: “Mən düz iki gündür ki, gəlməmişəm”.

Lakin Nikoletta Jan Valjanın bu sözünə əhəmiyyət vermədi, Kozet-taya da heç bir şey demədi.

Dördüncü fəsil

CƏZB EDƏN VƏ RƏDD EDƏN NÖQTƏ

1833-cü ildə, yazın sonunda, yayın əvvəlində, Mare məhəlləsində tək-tək yoldan-keçənlər, dükançılar, darvaza qabağında boş-boş duran maymaqlar qara paltarlı, təmiz geyimli bir qoca görürdülər; bu qoca hər gün eyni vaxtda, hava qaralmağa başlayanda Silahlı adam küçəsindən, Sent-Krua-de-la-Bretonri tərəfindən çıxaraq Ağ mantiya küçəsi ilə gedir, Müqəddəs Yekaterina zəmisini küçəsini keçərək Eşrap küçəsinə çıxır, sonra da sola, Sen-Lui küçəsinə dönürdü.

Burada o, addımlarını yavaşdır, başını qabağa uzadaraq heç bir şey görmədən, heç bir şey eşitmədən, gözlərini həmişə bir nöqtəyə dikərək, ağır-ağır gedirdi; həmin nöqtə ona yol göstərən bir ulduz kimi görünürdü; əslində bu, Ehtiraslar küçəsinə olan döngədən başqa bir şey deyildi. Döngəyə yaxınlaşdıqca onun baxışları canlanır, göz bəbəkləri daxili bir işıqla işıqlanmış kimi sevinclə parıldaırdı, üzündə fərəh və könül rıqqətinin ifadəsi görünürdü, dodaqları səssizcə tərpənirdi, sanki, bu qoca gözə görünməyən bir adamla danışırdı; o, yazıq-yazıq gülümsəyir, bacardığı qədər yavaş yeriyirdi. Elə zənn etmək olardı ki, o, bir məqsədə doğru gedir, eyni zamanda, bu məqsədə daha çox yaxınlaşacağı dəqiqədən qorxurdu. Onu cəzb edən küçəyə bir neçə ev qalanda o qədər yavaş yeriyirdi ki, kənardan baxan onun bir yerdə durduğunu zənn edirdi. Onun yırğalanan başı bir nöqtəyə zillənən baxışı kompasın çütbü axtaran əqrəbini xatırladırdı. O nə qədər yavaş getsə də, istədiyi yerə çatmasını nə qədər uzatsa da, axırda yenə ora – Ehtiraslar küçəsinə çatırdı; O, burada dayanır, başını qorxa-qorxa sonuncu evin tinindən çıxarır, əsə-əsə bu küçəyə baxırdı; onun iztirablı baxışında vüsali mümkün olmayan bir

məxluq qarşısında pərəstişə və əldən çıxmış cənnətin işığına bənzər bir ifadə vardı. Yavaş-yavaş gözlərinə yığışan yaş damla-damla onun yanaqlarından aşağı süzülürdü, bəzən də gəlib dodaqlarında dayanırdı. Qoca onda göz yaşının talx dadını duyurdu. Bu qayda ilə o daşa dönmüş kimi, bir neçə dəqiqə orada durur, sonra eyni yol ilə, eyni yerləşlə evinə qayıdırdı; o getdikcə gözündəki işıq sönürdü.

Sonra elə oldu ki, qoca Ehtiraslar küçəsinin tininə də gəlib çata bilmədi; o, yarıyolda, Sen-Lui küçəsində dayanırdı, bəzən bu küçədən bir az qabağa, bəzən də lap azca qabağa gedirdi. Bir gün o, Müqəddəs Yekaterina zəmisinə küçəsinin tinində qaldı, qabağa gedə bilmədi, buradan Ehtiraslar küçəsinin tininə baxmağa başladı, sonra nədənsə imtina edirmiş kimi başını dinməz-söyləməz sağdan-sola yelləyərək geri döndü.

Çox keçəmədi ki, o, özünü heç Sen-Lui küçəsinə də yetirə bilmədi. Döşəmə küçəsi tinində dayanıb başını tərpedir, geri qayıdırdı; bir qədər sonra o, Üç bayraq küçəsindən kənara çıxıb bilmədi. O, çoxdan qurulmuş, dayanmağa yaxınlaşdıqca hərəkəti azalan bir saatın kəfgirini xatırladırdı.

O, hər gün eyni vaxtda evdən çıxır, eyni yol ilə gedirdi, lakin istədiyi yerə daha gedib çata bilmirdi və bəlkə, özü də dərk etmədən yolunu get-gedə qısaldırdı. Onun üzündə yalnız bir fikir ifadə olunurdu: "Niyə axı?" Onun bəbəkləri sönmüşdü, bu bəbəklərdə daha parıltı görünmürdü. Göz yaşı tükənmişdi, dalğın-dalğın baxan gözləri quru idi. Onun başı hələ də qabağa uzanırdı, çənəsi hərdən əsirdi, arıq, qırıq boynuna baxanda adamın ona yazığı gəlirdi. Yağış yağanda bəzən onun qoltuğunda çətir olardı, lakin bu çətiri heç açmazdı. Ətraf məhəllələrin cici-bacıları deyirdilər ki, onun başı xarab olub. Uşaqlar onun ardınca yüyürür, ona gülürdülər.

Doqquzuncu kitab

QATI ZÜLMƏT, PARLAQ ŞƏFƏQ

Birinci fəsil

BƏDBƏXTLƏRƏ RƏHMİNİZ GƏLSİN, XOŞBƏXTLƏRƏ GÜZƏŞTƏ GEDİN!

Xoşbəxt olmaq nə dəhşətli şeydir! İnsan məmnuniyyətlə öz xoşbəxtliyi ilə kifayətlənir! Xoşbəxt adam əmindir ki, daha ona heç bir şey lazım deyil! İnsan xoşbəxt olduqdan, həyatın bu yanlış yoluna çıxdıqdan sonra çox asanlıqla əsil məqsədini, yəni öz vəzifəsini unudur!

Onu da deyək ki, Mariusu məzəmmət etmək haqsızlıq olardı.

Biz yuxarıda demişdik ki, Marius evlənən kimi cənab Foşlevana sual vermirdi, evlənəndən sonra da ondan söz soruşmağa qorxurdu. O, Jan Valjana düşünmədən, birdən-birə söz verdiyinə təəssüf edirdi. Jan Valjanın ağır vəziyyətini nəzərə alaraq nahaq yerə güzəştə getdiyini dəfələrlə öz-özünə demişdi. Lakin o, Jan Valjanı yavaş-yavaş evdən uzaqlaşdırmaq, mümkün qədər Kozettanın zehmindən silmək tədbirilə kifayətləndi. Marius, elə bil ki, Kozetta ilə Jan Valjanın arasında durmuşdu: o əmindir ki, Kozetta Jan Valjanı görməsə, onu unudacaq, onun haqqında düşünməyəcəkdir. Lakin bu, Jan Valjanı Kozettanın zehmindən silməkdən də böyük şeydi: bu, Jan Valjanı tamamilə unutmacaq deməkdi.

Marius bunu zəruri və ədalətli bir hərəkət hesab edirdi. O düşüncüdü ki, hədsiz amansızlıq, həm də zəiflik göstərmədən Jan Valjanı evdən uzaqlaşdırmaq lazımdır; bunun üçün onun əlində əsaslı dəlillər vardı – oxucular bu dəlillərin nədən ibarət olduğunu bilirilər; bundan başqa, elə dəlillər vardır ki, oxucular bunu sonra biləcəklər.

Marius bir məhkəmə işində təsadüfən Lafit bankının köhnə bir qulluqçusuna rast gəldi, ondan bəzi sirli məlumatlar aldı; əslində, o, belə bir məlumat almaq fikrində deyildi. Düzünü desək, bu sirr haqqında o, əlavə məlumat toplamadı, həm ona görə ki, sirri gizli saxlayacağına söz vermişdi, həm də Jan Valjanın təhlükəli vəziyyəti onu düşündürürdü, ona yazığı gəlirdi. Hal-hazırda o çox mühüm bir vəzifəni yerinə yetirmək, yəni altı yüz min frankı naməlum sahibinə qaytarmaq fikrində idi: bu adamı mümkün qədər ehtiyatla axtarırdı. Hələ ki, o, pula əl vurmurdu.

Kozettanın bu sirlərdən heç xəbəri yox idi. Lakin Jan Valjan məsələsində onu da müqəssir hesab etmək amansızlıq olardı.

Kozetta ilə Marius arasında çox qüvvətli bir maqnit cərəyanı vardı; bu cərəyan Kozettanı qeyri-iradi, bəlkə də, qeyri-şüuri olaraq Mariusun bütün arzularını yerinə yetirməyə məcbur edirdi. “Cənab Jan” a aid olan məsələlərdə o, Mariusun iradəsini hiss edir, buna tabe olurdu. Əri ona heç nə demirdi, Kozetta özü onun gizli niyyətlərini tutqun, lakin başa düşüləcək bir şəkildə duyur, bunu kor-korənə yerinə yetirirdi. O şeyi ki, Marius Kozettanın zehmindən silirdi, Kozetta onu bir daha yada salmamalı idi – Kozettanın tabeliyi də indi bundan ibarətdi. Bu bərdə o çətinlik çəkmirdi. Onun ruhu, heç özünün xəbəri olmadan, heç təqsiri olmadan ərinin ruhu ilə birləşmişdi, o şeyin üstünə ki, Marius öz fikrində unutqanlıq örtüyünü atırdı, bunlar Kozettanın da hafizəsində sönürdü.

Lakin bir şeyi mübaliğəsiz deyək: Kozettanın Jan Valjana olan bu laqeydliyi, hafizəsindən silinməsi ancaq zahirən idi. Kozetta hadisələrə bir az ötəri baxsa da, olan şeyləri unutmurdu. Əslində o, uzun zaman “ata” dediyi adamı indi də çox sevirdi. Lakin ərini bundan artıq bir mehribanlıqla sevirdi. Kozettanın daxili müvazinətini pozan, onu bir tərəfə əyən də bu idi.

Bəzən elə olurdu ki, Kozetta Jan Valjandan söhbət açır, onun gəlməsinə təəccüb edirdi. Marius onu sakitləşdirərək deyirdi: “Mən elə güman edirəm ki, o, Parisdə yoxdur. O axı deyirdi ki, harasa gedəcəkdir”. Kozetta: “Doğrudur, – deyə düşünürdü. – Onun belə bir adəti vardı: birdən harasa gedərdi. Ancaq onun gedişi belə uzun çəkməzdi”. O, cənab Janın gəlib-gəlməsinə bilmək üçün Nikolettanı iki-üç dəfə Silahlı adam küçəsinə göndərdi, Jan Valjan hər dəfə ondan xahiş edirdi desin ki, gəlməyib.

Kozetta da sakitləşirdi, çünki bu dünyada, o ancaq Mariussuz yaşaya bilməzdi.

Burası da vardı ki, Mariusla Kozetta bir neçə gündü, Parisdən getmişdilər. Onlar Verona getmişdilər. Marius Kozettanı atasının qəbri üstünə aparmışdı.

Marius yavaş-yavaş Kozettanın fikrini Jan Valjandan yayındırırdı. Kozetta buna müqavimət göstərmirdi.

Müəyyən hallarda uşaqların bəzi hərəkətlərinə çox amansızcasına qiymət verir, onu nankorluq adlandırırlar, lakin onların bu nankorluğu həmişə belə amansız məzəmmətə layiq görülməməlidir. Bu, təbiətin nankorluğudur. Təbiət – biz bunu başqa bir yerdə də demişdik – “qabağa baxır”. Təbiət canlı məxluqatı gələnlər və gedənlər adı altında iki yerə bölür. Gedənlər zülmətə, yeni gələnlər işığa doğru üz tutur. Qoca ilə cavan arasındakı soyuqluq da buradan əmələ gəlir: bu, qocalar üçün facianə, cavanlar üçün zəruri bir haldır. Bu soyuqluq əvvəl hiss olunmasa da, yavaş-yavaş artır və ağac budağının böyüməsinə bənzəyir. Budaqlar ağac gövdəsinin üstündə qalsa da, ondan get-gedə uzaqlaşır. Bu, budaqların təqsiri deyil. Cavanlıq sevincə, şənliyə, işığa, sevgiyə doğru can atır. Qocalıq həyatın sonuna doğru irəliləyir. Qocalıqla cavanlıq bir-birini gözdən itirmir, lakin onlar daha bir-birindən ayrılmışdır. Cavanlarda həyat laqeydliyi, qocalarda qəbir laqeydliyi vardır. Gəlin bu yazıq uşaqları müqəssir hesab etməyəək.

İkinci fəsil

YAĞI QURTARAN ÇIRAĞIN SON İŞİĞİ

Bir gün Jan Valjan pilləkəndən aşağı düşdü, küçədə bir neçə addım atdı, sonra tumbanın üstündə oturdu; bu, həmin tumba idi ki, Qavros iyunun 5-də, axşam onu burada oturmuş, fikrə dalmış görmüşdü. Jan Valjan tumbanın üstündə bir az oturduqdan sonra yenə öz otağına getdi. Bu, kəfgirin son hərəkəti idi. Səhər o, otaqdan çıxmıdı. Ertəsi gün yataqdan qalxmıdı.

Dalandar arvadı ona səhər yeməyi üçün bir az kələm, ya bir-iki kartof hazırlayır, üstündə də yağ verirdi. Bir səhər o gəlib Jan Valjanın saxsı boşqabına baxaraq həyəcanla dedi:

– Əzizim, siz heç dünən qoyulan yeməyi yeməmişiniz!

Jan Valjan:

– Yemişəm, – deyə etiraz etdi.

– Boşqab elə dolu qalib ki!

– Suqabına baxın. Bomboşdur.

– Bu o deməkdir ki, siz suyu içmişiniz, amma yeməyi yeməmişiniz.

– Nə eləyim axı, mən ancaq içmək istəyirdim.

– Buna susmaq deyirlər, əgər bu zaman bir şey yemək istəmirsinizsə, buna isitmə deyirlər.

– Sabah yeyərəm.

– Bəlkə, troitsa günü yediniz? Bu gün niyə yemirsiniz? Heç deyərlər ki, “Sabah yeyərəm?” Heç elə şey olar ki, mənim bişirdiyim xörəyə əl vurmayasınız?! Özü də necə ləzzətli xörəkdir!

Jan Valjan qarının əlindən tutub mehribanlıqla dedi:

– Söz verirəm ki, yeyərəm.

Dalandar arvadı:

– Mən sizdən narazıyam, – dedi.

Jan Valjan bu rəhmdil qadından başqa heç kəsi görmürdü. Parisdə elə küçələr var ki, oradan heç kəs keçmir, elə evlər var ki, ora heç kəs ayaq basmır. Jan Valjan belə küçələrdən və belə evlərdən birində yaşayırdı.

Jan Valjan, hələ evə qapanmayanda, mis alverçisindən bir neçə suya İsanın çarxına çəkilmiş xırdaca şəklini alıb, çarpayısının ön tərəfində, divardakı mıxdan asmışdı. Adam bu xaçı öz qarşısında görəndə həmişə təsəlli tapır.

Bir həftə keçdi, Jan Valjan otaqda bircə addım da atmırdı. O, hələ yatağı tərk etməmişdi.

Dalandar arvadı ərinə deyirdi:

– Yuxarıdakı qoca daha yataqdan dura bilmir, heç nə yemir, o çox qala bilməyəcək. Görünür, onun bir dərdi var. Onun qızı yaxşı adama ərə getməyib – heç kəs bu fikri mənim başımdan çıxara bilməz.

Kişi olduğu üçün öz üstünlüyünü tamamilə dərk edən dalandar dedi:

– Əgər o, dövlətlidirsə, qoy həkim çağırınsın. Əgər kasıbdırsa, qoy elə belə keçinsin. Əgər həkim çağırmasa, öləcək.

– Çağırsa, necə?

– Onda da öləcək.

Dalandar arvadı “mənim səkim” dediyi sal daşlar arasından çıxan otu paslı bıçaqla qoparmağa başladı. O, otları qopara-qopara mızıldanırdı:

– Adamın yazığı gəlir. Elə səliqəli qocadır! Cücə kimi ağappaqdır.

Birdən küçənin o başında həkimi gördü, bu qərara gəldi ki, xəstəyə baş çəkməyi özü ondan xahiş eləsin. Məhəllə camaatını bu həkim müalicə edirdi.

Həkimə:

– Üçüncü mərtəbədədir, – dedi. – Birbaşa yanına gedə bilərsiniz.

Açar həmişə qapının üstündə olur. Yazıq daha yataqdan qalxa bilmir.

Həkim Jan Valjanın yanına getdi, onunla danışdı.

Aşağı düşəndə dalandar arvadı sorğu-suala başladı:

– Həkim, necədi?

– Sizin xəstənin halı çox pisdir.

– Ona nə olub?

– Hər şey və heç şey. Aydın görünür ki, onun ən çox istədiyi bir adam əlindən çıxıb. O, bu dərddən ölü.

– O özü sənə dedi?

– Dedi ki, özümü yaxşı hiss eləyirəm.

– Həkim, siz yenə də gələcəksiniz?

Həkim:

– Bəli, gələcəyəm, – dedi. Ancaq onun yanına mən yox, başqa bir adam gəlməlidir.

Üçüncü fəsil

FOŞLEVANIN ARABASINI QALDIRAN ADAMA QƏLƏM AĞIRLIQ ELƏYİR

Axşam Jan Valjan hiss etdi ki, dirsəklənməyə çətinlik çəkir; biləyinə toxundu, nəbzini hiss etmədi. O, tez-tez, qırıq-qırıq nəfəs alırdı, bədəninə əvvəlkindən daha artıq zəiflik duyurdu. Nədənsə bərk narahat olaraq ayaqlarını çarpayıdan güclə aşağı saldı, geyinməyə başladı. Evdən bayıra çıxmadığından köhnə iş paltarını bütün başqa paltarlarından üstün tuturdu. Geyinərkən bir neçə dəfə dayanıb

nəfəsini dərdi. Gödəkçəsinin qollarını geyərkən o qədər əziyyət çəkdi ki, alnını tər basdı.

Jan Valjan, tək qalandan sonra boşalmış otaqlara mümkün qədər az girmək üçün çarpayısını dəhlizə qoymuşdu.

O, sandıqçanı açıb Kozettanın uşaqlıq paltarlarını çıxartdı.

Bir-bir açıb yatağın üstünə sərdi.

Keşişin şamdanları buxarının üstündə, əvvəlki yerində idi. Qutudan iki şam çıxarıb, şamdanlara qoydu. Yay olduğundan hava hələ işıqlı idi, lakin o, şamları yandırdı. Hava işıqkən yandırılan şamları bəzən ölü olan evdə görmək olar.

Otaqda yerişərkən atdığı hər addım onu əldən salırdı, buna görə o, tez-tez dayanıb dincəlirdi. Bu, qüvvə sərf olunduqdan sonra əmələ gələn adi yorğunluq deyildi – adi halda sərf olunan qüvvə sonra yerinə gəlir. Bunlar onun son hərəkətləri idi; onun həyatı damla-damla axaraq sönür, qüvvəsi həmişəlik olaraq tükənirdi.

O, ağır-ağır ayna qarşısındakı stulun üstünə çökdü; bu ayna Jan Valjanın həyatı üçün faciəli, Mariusun həyatı üçün xilasedici rol oynamışdı. Bu aynada o, Kozettanın süngər kağızında əksi qalan məktubunu oxumuşdu. O, özünü aynada görüb tanımadı. Onun səksən yaşı vardı; Marius evlənənə qədər ona güclə əlli yaş verirdilər. Bir il onu otuz il qocaltmışdı. Alnındakı qırıqlar indi qocalıq əlaməti deyil, ölümün sirli damğası idi. Qırıqlarda ölümün amansız cəza-naqlarının izi görünürdü. Üzünün dərisi sallanırdı və elə rəngdə idi ki, sanki, indidən onu torpaq örtürdü; çənəsi qədim zamanlarda məqbərə üstündə həkk olunan maskaların çənəsi kimi sallanırdı, dilsiz, məzəmmətli baxışları boşluqlara zillənmişdi. Onu ədalətsiz qəza-qədər in qurbanı olan bir faciə qəhrəmanı hesab etmək olardı.

O, elə vəziyyətə, yorğunluğun elə pilləsinə gəlib çatmışdı ki, burada kədər İsanın qəlbindən çıxmaq üçün daha özünə yol axtarmır, o, sanki, donub – qalır, ürəkdə, elə bil, ümitsizlik laxtası əmələ gəlir.

Hava qaraldı. O çox çətinliklə stolu, köhnə kreslonu buxarının yanına çəkdi. Stulun üstünə mürəkkəbqabı, qələm və kağız qoydu.

Bunu edəndən sonra huşunu itirdi. Özünə gələndə susadığını hiss etdi.

O, çox zəifləmişdi, dolçanı qaldıra bilmədiyindən çox çətinliklə onu ağzına sarı əydi, bir qurtum su içdi.

O daha ayağa dura bilmədi, kreslodə oturub qaldı, yatağına sarı çevrildi. Kozettanın xırdaca, qara donuna, onun üçün son dərəcə əziz olan bütün bu şeylərə baxmağa başladı.

Bu cür baxmaq saatlarla davam edə bilər, amma adama elə gələr ki, bir neçə dəqiqə keçmişdir. Birdən o üşüdüyünü hiss edərək diksindi; stola dirsəklənib qələmi əlinə aldı. Keşişin şamdanları stolun üstündə yanırdı.

Qələmdən və mürəkkəbdən çoxdandı, heç kəs istifadə etməirdi; qələmin ucu əyilmişdi, mürəkkəb qurumuşdu. Mürəkkəbqabına bir neçə damcı su tökmək üçün o, yerindən qalxmağa məcbur oldu; bu zaman iki-üç dəfə dayanıb oturdu; yazını da qələmi çevirərək yazdı. O, arabir alınının tərini silirdi.

Onun əli əsirdi. O, yavaş-yavaş bir neçə sətir söz yazdı:

“Kozetta, sənə xeyir-dua verirəm. Hər şeyi sənə izah edirəm. Sənin ərin məni buradan uzaqlaşdırmaqda və bunu hiss etdirməkdə haqlı idi; o, öz mülahizələrində bir qədər yanılısa da, hər halda, haqlı idi. O çox yaxşı adamdır. Mən öləndən sonra da sən onu bütün qəlbinlə sev. Cənab Ponmersi, mənim istəklə balamı həmişə sevin... Kozetta, bu məktubu burada tapacaqlar, indi gör sənə nə demək istəyirəm: mənim gücüm çatsa, yadıma sala bilsəm, sən bütün rəqəmləri biləcəksən, diqqətlə qulaq as: bu pullar, doğrudan da, sənindir. Məsələ belədir: ağ qaçaq Norveçdən, qara qaçaq İngiltərədən gətirirlər, qara şüşə muncuğu Almaniyadan gətirirlər, qaçaq daha yüngüldür, daha qiymətlidir, daha bahadır. Fransada da Almaniyada olduğu kimi çox asanlıqla süni qaçaq hazırlamaq olar. Bunun üçün iki kvadrat düym həcmində balaca bir zindan, mum əritmək üçün də spirt lampası lazımdır. Bir zamanlar mumu qatrandan və qurumdan hazırladılar, girvənkəsi də dörd franka olardı. Mən onu kitrədən və skipidardan hazırlamaq üsulunu kəşf etdim. Bu mum o birisindən çox-çox yaxşıdır, özü də otuz suya başa gəlir. Sırğa bənövşəyi şüşədən düzəldilir, şüşə bu mum ilə qara, nazik metal sağanağa bərkidilir. Metal bəzək üçün bənövşəyi, qızıl bəzək üçün qara olmalıdır. İspaniyada bunları çox alırlar. Orada qaçaq xoşlayırlar...”

Jan Valjan dayandı, qələm əlindən düşdü, qəlbinin lap dərinliyində ümitsizliklə dolu fəryad qopdu. Bu bədbəxt adam əlləri ilə başını qamarlayıb fikrə getdi.

O, öz qəlbində çığıraraq dedi: “Ah, hər şey bitdi (Bu, onun ancaq Allah tərəfindən eşidilən şikayəti idi)! Mən bir daha onu görməyəcəyəm. O, sanki, bir anlığa mənim həyatımı işıqlandıran bir təbəssüm idi. Mən Kozettaya axırıncı dəfə baxmadan əbədi zülmətə gedəcəyəm. Ah, heç olmasa, bircə dəqiqə, bircə an onun səsinə eşidəydim, onun paltarına toxunaydım, ona, mənim mələyimə baxaydım, sonra öləydim! Ölmək asandır, lakin onu görməyib ölmək dəhşətdir! O, mənə baxıb gülümsərdi, bircə kəlmə də olsa, söz deyərdi. Məgər bu, bir adama zərər yetirə bilərdimi? Yox, bu mümkün deyil, hər şey bitdi, həmişəlik bitdi! Mən təkam. Aman allah, mən bir də onu görməyəcəyəm!”
Elə bu anda qapı döyüldü.

Dördüncü fəsil

ANCAQ TƏMİZLƏYƏ BİLƏN BİR ÇƏLLƏK ÇİRKAB

Elə həmin gün, daha doğrusu, elə həmin axşam Marius bir məhkəmə işi ilə məşğul olmaq üçün stolun dalından durub öz kabinetinə gedəndə Bask ona bir məktub verib dedi: “Məktubu gətirən cənab qəbul otağında gözləyir”.

Kozetta bu zaman qoca Jilnormanla qol-qola bağda gəzirdi.

Məktubun da insan kimi pis görünüşü ola bilər. Adam kobud kağıza, səliqəsiz bükülmüş səhifələrə baxan kimi ikrah hissi duyur. Baskın da gətirdiyi məktub belə idi.

Marius məktubu aldı. Məktubdan tütün iyi gəlirdi. Heç bir şey qoxu kimi hafizəni canlandırma bilməz. Marius bu qoxunu xatırladı. Zərfin üstündə yazılmış ünvanı oxudu: “Cənab baron Ponmersiyə. Şəxsən ev sahibinə”. O, tütünün qoxusunu xatırlamaqla bərabər, xətti də xatırladı. Elə olur ki, adam nəyə isə təəccüb edəndə qəfildən yadına çoxdan axtardığı bir şey düşür. Mariusun da gümanı onu aldatmadı.

Hafizənin gizli köməkçisi olan qoxu duyğusu Mariusun təsəvvüründə bütöv bir aləm canlandırdı.

Əlbəttə, bu da həmin göyə çalan mürəkkəbdə, həmin xətdə, xüsusilə bu, həmin tütün qoxusu idi. Birdən Jondretin zağası onun gözləri önünə gəldi.

Bəli, taleyin qəribə şıltaqlıqları var! İki izdən biri – bunu o, çoxdan axtarırdı, onu tamam itirmişdi, tapacağına ümid etmirdi, bu izi tapmaq üçün hələ bu yaxınlarda o nə qədər çalışmışdı – indi iz özü onun əlinə keçmişdi.

Marius zərfi səbirsizliklə açıb məktubu oxudu.

“Cənab baron,

Əgər Allah-taala mənə istedad bəxş etsəydi, mən akademiya üzvü baron Tenar olardım, lakin mən baron deyiləm. Bizim ancaq fəmiliamız birdir. Əgər onu xatırlamaq sizin yüksək diqqətinizi mənə yönəltsəydi, mən özümü xoşbəxt hiss edərdim. Sizin mənə iltifat buyuracağınız xidmət qarşılıqlı olacaqdır. Mənim əlimdə bir adam haqqında sirr vardır. Bu adam sizinlə əlaqədardır. Bu sirri mən sizin sərəncamınıza verirəm, zira siz cənablarına faydalı bir adam olmaq şərəfinə nail olmaq istəyirəm. Mən sizə hörmətli ailənizdən bu adamı qovmaq üçün adi bir vasitə verəcəyəm; bu adam heç bir haqqı olmadan özünü sizin ailəyə soxmuşdur, çünki xanım baronessa özü yüksək ailəndir. Müqəddəslər müqəddəsi xeyirxahlıq uzun zaman cinayətlə bir yerdə yaşaya bilməz, yaşasa, məhv olar.

Mən qəbul otağında cənab baronun əmrini gözləyirəm. Hörmətlə”.

Məktub “Tenar” adı ilə imzalanmışdı.

Ad uydurma deyildi, ancaq bir az qısaltılmışdı.

Bir də ki bu qatma-qarışıq boşboğazlıq, həm də yazının imlası məktubu yazanı ifşa edirdi. Müəllifin kim olduğu aydın idi. Buna şübhə ola bilməzdi.

Marius bərk həyəcanlanmışdı. Onun təəccübünü sevinc hissi əvəz etdi. İndi o ancaq bir şey istəyirdi: axtardığı adamlardan ikincisini, yəni onu, Mariusu xilas edən adamı tapsın – o, ayrı heç nə arzu etmirdi.

Yazı stolunun siyirtməsini çəkdi, oradan bir neçə bank bileti götürüb cibinə qoydu, stolun gözünü bağlayıb zəngi basdı. Bask qapını açdı.

Marius:

– Xahiş eləyin, gəlsin.

Bask qayıdıb məlumat verdi:

– Cənab Tenar.

Otağa bir adam girdi.

Mariusun heç gözləmədiyi yeni bir şey: içəri girən adamı o, qətiyyən tanıdı.

Bu da ahıl bir adamdı; iri burnu, qalstukuna batıb qalan çənəsi, yaşıl gözlüyü, ingilis aristokrat ailələri sürücülərinin pariki kimi ta qaşlarına qədər alını örtən, dən düşmüş, tumar verilmiş düz saçı, çox geyilmiş, lakin səliqəli, təmiz, qara kostyumu vardı. Jiletinin cibindən sallanan bir bağ brelok orada saat olduğunu göstərirdi. Əlində köhnə şlyapa tutmuşdu. O, donqar idi, təzim etmək üçün əyildikcə kürəyi daha da donqarlaşırdı.

Xüsusilə bir şey daha artıq gözə çarpırdı; onun əynindəki kostyum çox diqqətlə düymələnsə də, özgə adamın kostyumu olduğu aydınca bilinirdi; o çox gen idi. Burada mətləbdən bir az kənara çıxmaq lazım gələcəkdir.

O zaman Parisdə, Botrely küçəsində, Cəbbəxananın yanında, köhnə bir evdə bir nəfər fəndgir, zirək yəhudi yaşayırdı, sənəti də dələduzlara abırlı adam siması verməkdi; məlum şeydir ki, müvəqqəti, əks halda bu dələduzların hərəkətlərini məhdudlaşdırmış olardı. Bu dəyişiklik elə buradaca kostyum vasitəsilə bir-iki günlüyə, gününə otuz su qiymətilə edilərdi; kostyum cəmiyyətin tələbinə uyğun, mümkün qədər abırlı olardı. Birovuz paltar verən bu adama “Sərraf” deyərdilər. Bu adı ona Paris oğrular vermişdi, oğrular onu ayrı adla tanıyırdılar. Sərrafın ixtiyarında çoxlu paltar vardı; bu paltar yığımında mümkün qədər bütün zövqlər nəzərə alınmışdı; müxtəlif peşələrin və ictimai təbəqələrin zövqü burada əks olunurdu. Hər mıxda kiminsə ictimai vəziyyəti köhnə, əzilmiş bir paltar şəklində asılmışdı. Bax, bu, məhkəmə hakimi mantiyası, bu, keşiş əbası, o yandakı – bankir sürtuku, bucaqdakı – istefaya çıxmış hərbi mundiri, o tərəfdəki də yazıçı, ya görkəmli bir dövlət xadiminin kostyumu idi. Bu köhnə şeylər alverçisi Parisdə oğrular cəmiyyətinin adamları ilə oynanılan, bitib-tükənməyən faciənin kostyumçusu idi. Onun xırdaca otağı səhnənin arxa tərəfində idi: oğrular oradan səhnəyə çıxır, dələduzlar orada gizlədilirdi. Cındır paltarlı haramzadə bu paltar yığını otağına girəndə otuz su pul verir, o gün oynayacağı rol üçün özünə kostyum seçirdi, pilləkəndən evyaran kimi deyil, dinc bir burjuva kimi

aşağı enirdi. Ertəsi gün bu köhnə paltarını olduğu kimi sərrafa qaytarırdı. Sərraf oğrulara tamamilə inanırdı, oğrular da onun evinə oğurluğa gəlməzdilər.

Bu paltarların birəcə pis cəhəti vardı: adamın əynində yaxşı durmurdu, çünki onlar başqaları üçün tikilmişdi. Bəzisinə dar, bəzisinə gen olurdu, bəzisinin əynindən torba kimi sallanırdı, heç kəsə düz gəlmirdi. Ortaboy adamdan ya hündür, ya alçaq olan hər bir oğru özünü Sərrafın kostyumunda narahət hiss edirdi. Bu kostyumlar nə çox kök, nə də çox arıq adama yararlıydı. Sərraf ancaq ortaboylu, ortahəcmli adamları nəzərə almışdı. O, təsadüfən yanına gələn cındır paltarlı bir adamın ölçüsünü götürərdi – o da nə kök olardı, nə arıq, nə uzun olardı, nə gödək. Buna görə də Sərrafın müştəriləri özlərini bu kostyumlara uyğunlaşdırardılar, bəzən iş çox çətinə düşərdi, onlar bacardıqları qədər işin öhdəsindən gələrdilər. Bu ölçülərə sığmayanların işi lap pis olardı! Məsələn, dövlət xadiminin başdan-başa qara, buna görə də çox abırlı hesab edilən paltarını Pittə çox gen, Kastelsikala çox dar olardı! “Dövlət xadimi”nin kostyumu Sərrafın kataloqunda belə təsvir edilmişdi, bu yeri qeyd edirik: “Qara mahud sürtük, qara yun şalvar, ipək jilet, uzunboğaz çəkmə, alt paltar”. Kataloqun haşiyələrində “Keçmişdə səfir olmuş” sözləri yazılmışdı, bir də belə bir qeyd vardı: “Ayrı bir karton qutuda səliqə ilə darlanmış parik, yaşıl gözlük, brelok, quş lələyindən düzəldilmiş, pambığa bükülmüş, bir düym uzunluqda iki borucuq vardır”. Bu şeylər dövlət xadiminə, keçmişdə səfir olan adama aiddi. Kostyum, təbiri-caizsə, bir himə bənd idi: tikiş yerləri ağarmışdı, dirsəyində kiçik yırtıq görünürdü, üstəlik, sürtükün bir düyməsi də çatışmırdı, ancaq bunun elə bir əhəmiyyəti yox idi, çünki dövlət xadiminin bir əli gərək sürtükünün yaxası altında olsun, həmin bu əl çatışmayan düymənin yerini gizlədə bilərdi.

Marius Parisin məxfi idarələri ilə tanış olsaydı, o, dərhal bilərdi ki, gələn adamın əynindəki paltar Sərrafın oğrular yuvasından birövuz götürülmüşdür.

Marius bu adamın gözlədiyi adam olmadığını gördükdə ovqatı təlx oldu, ona qarşı bir ədavət duydu. Gələn adam həddindən artıq əyilib ona təzim edərkən Marius onu başdan-ayağa diqqətlə gözdən keçirdi və qısaca soruşdu:

– Sizə nə lazımdır?

Gələn adam üz-gözünü qınşdır-a-qınşdır-a lütfkarlıqla gülümsədi; ancaq timsahın mehriban təbəssümü bu mimika haqqında təsəvvür yarada bilər.

– Mənə elə gəlir ki, cənab baronu bu vaxta qədər ali cəmiyyətdə görmək şərəfinə layiq olmamağım heç ağılasığan şey deyil. Mən əminəm ki, bir neçə il bundan əvvəl sizi knyaginya Baqrationun evində və Fransa peri vikont Dombrenin salonunda görmüşəm.

Özünü, qətiyyən tanımadığı bir adamı tanıyırsanmış kimi göstərmək dələduzların ən çox xoşladığı üsuldur.

Marius bu adamın danışığına diqqətlə qulaq asır, onun ifadə tərzinə, mimikasına fikir verirdi. Lakin getdikcə daha artıq inanırdı ki, bu, onun gözlədiyi adam deyil: gələn adam tın-tın danışdı, onun səsi heç də Jondretin daxmasında eşitdiyi kəskin, sərt səsə oxşamırdı. Marius tamam çaşmış qalmışdı.

– Mən nə xanım Baqrationla, nə cənab Dombre ilə tanışam. Mən ömrümdə heç onların evinə getməmişəm.

Marius kobud cavab vermişdi, lakin naməlum adam bayaqkı kimi yaltaqlıqla dedi:

– Cənab, belə olan surətdə, yaqın, mən sizi Şatobrianın evində görmüşəm. Mən onun lap yaqın tanışıyam. O çox mehriban adamdır, tez-tez də mənə deyir: “Tenar, dost... bir stəkan vuraqımı?”

Mariusun üzündə daha sərt ifadə göründü.

– Mən cənab Şatobrian tərəfindən qəbul olunmaq şərəfinə nail olmamışam. Mətləbə yaqınlaşın. Sizə nə lazımdır?

Mariusun səsinin kəskin ahənginə cavab olaraq naməlum adam daha artıq əyilərək təzim etdi.

– Cənab baron, iltifat buyurub məni dinləyin. Amerikada, Panamanın yaqınlığında Juaya adlı bir kənd var. Bu kənd tək bir cə dəne evdən ibarətdir. Bu, üçmərtəbəli, böyük, çargül bir evdir, kərpicləri gündən yanib-bozarmışdır. Çargülün hər tərəfinin uzunluğu əlli futdur, hər mərtəbə aşağı mərtəbədən iyirmi fut içəridədir, bu qayda ilə öz qabağında bir meydança əmələ gətirir, bu meydança bütün binanın ətrafını bürüyür; binanın mərkəzində daxili həyət vardır, ərzaq və hərbi sursat burada saxlanılır. Pəncərə yoxdur, ancaq mazğallar var, qapı yoxdur, ancaq nərdivanlar var; birinci meydançaya qalxmaq üçün nərdivan qoyulur, birincidən ikinciyə, ikincidən üçüncüyə də elə; içəri həyətə enmək üçün nərdivan var; otaqlarda qapı yerinə iri

dəlik, adi pilləkən yerinə qoyma nərdivan var. Gecələr dəliklər bağlanır, nərdivanlar götürülür, mazğallara ağızdan dolma tüfəng və müşket qoyulur. Binanın içərisinə girmək heç mümkün deyil. Bu bina gündüz evdir, gecə qaladır. Onun cəmisi səkkiz yüz əhalisi var. Bax bura belə bir kənddir. Bəs bu qədər ehtiyatkarlıq niyə? Çünki ora qorxulu yerdir: ora adamyeyənlərlə doludur. Əgər belədirsə, ora niyə getmək lazımdır? Ona görə ki, gözəl diyardır: orada çoxlu qızıl var...

Marius adamın sözünü kəsdi; onun səbri tükənmişdi:

– Siz nə demək istəyirsiniz?

– Onu demək istəyirəm ki, cənab baron, mən əvvəllər diplomat olmuşam, həyatdan yorulmuşam. Köhnə mədəniyyət mənim zəhləmi töküüb. Mən vəhşi adamlar arasında yaşamaq istəyirəm.

– Sonra?

– Cənab baron, dünyanı xudbinlik idarə edir. Özgə adamın əkin yerində işləyən muzdur arvad dönüb yoldan-keçən dilicana baxır, amma öz əkin yerində işləyən kəndli arvad dönüb baxmır. Kasıbın iti dövlətiyə, dövlətinin iti kasıba hürür. Hər kəs özü üçün çalışır. Öz xeyrini güdmək insanların son məqsədidir. Maqnit deyilən şey – qızıldır.

– Sonra? Sözüünüzü qurtarın.

– Mən istərdim ki, gedib Juayada yaşayım. Biz üç nəfərik. Arvadımla qızım da mənimlədir. Qızım çox gözəl qızıdır. Bu, baha başa gələn, həm də uzun bir səyahətdir. Mənə bir az pul lazımdır.

Marius soruşdu:

– Bu şeylərin mənə nə dəxli var?

Naməlum adam boynunu çalağan kimi qalstukdan uzadaraq daha artıq lütfkarlıqla dedi:

– Yoxsa, cənab baron mənim məktubumu oxumayıb?

Bu söz həqiqətdən çox da uzaq deyildi. Doğrudan da, məktubun mənasını Marius bir o qədər də dərk etməmişdi. O, məktubu oxumaqdan artıq, onun xətinə fikir vermişdi. Məktubda nədən bəhs edildiyi heç onun yadında qalmamışdı. Bir az əvvəl onun ağılına yeni bir şey gəlmişdi. Naməlum adamın danışığında o, belə bir söz eşitdi: “Mənim arvadımla qızım”. Marius ona çox diqqətlə baxdı – bu nüfuz edici baxışa məhkəmə müstəntiqinin özü qibtə edə bilərdi. O, sanki, bu naməlum adamı yoxlayırdı. Marius ona cavab olaraq ancaq bunu dedi:

– Aydın danışın.

Naməlum adam barmaqlarını jiletinin cibinə qoyaraq, belini düzəltmədən başını qaldırdı, o da yaşıl gözlüyün ardından Mariusa diqqətlə baxaraq dedi:

– Qoy siz deyən olsun, cənab baron. Fikrimi aydın deyim. Mən sizə bir sirr satmaq istəyirəm.

– SIRR?

– Bəli.

– Bu sirr mənə aiddir?

– Bəli, qismən.

– Nə sirdir?

Marius bu adama qulaq asdıqca get-gedə ona daha diqqətlə baxırdı.

Naməlum adam:

– Müqəddiməni pulsuz söyləyəcəyəm, – dedi. – Bu, sizi maraqlandıracaq, görərsiniz.

– Söyləyin.

– Cənab baron, sizin evinizdə bir nəfər oğru və qatil yaşayır.

Marius diksindi:

– Mənim evimdə? Yox, yaşamır.

Naməlum adam dirşəyi ilə şlyapasını azca təmizləyərək halını pozmadan dedi:

– Qatil və oğru. Cənab baron, xahiş edirəm, nəzərə alın ki, mən qanun qarşısında uzun illərdən bəri cəza çəkməklə təmizlənən, Allah qarşısında tövbə etməklə bağışlanan köhnə, unudulmuş, keçmiş günahları demirəm. Mən lap bu yaxınlarda edilən cinayəti, hələ məhkəməyə məlum olmayan işləri deyirəm. Sözümə davam edirəm. Bu adam hiyləgərliklə sizin etibarınızı qazanmış, başqa ad altında ailənizə soxulmuşdur. Mən bu saat o adamın əsl adını deyirəm. Özü də lap pulsuz deyərəm.

– Mən qulaq asıram.

– Onun adı Jan Valjandır.

– Mən bunu bilirəm.

– Mən onun kim olduğunu da sizə deyərəm, bunu da pulsuz deyərəm.

– Deyin.

– Keçmişdə o, katorqa dustağı olmuşdur.

– Mən bunu bilirəm.

– Mən bunu sizə söyləmək şərəfinə nail olduğdan sonra, yəni indicə bildiniz.

– Xeyr. Mən bunu əvvəl bilirdim.

Mariusun səsindəki etinasızlıq, iki dəfə “mən bunu bilirəm” deməsi, verdiyi cavabının qısa və qəti olması naməlum adamın qəlbində qəzəb hissi oyatdı. O, Mariusa qeyzli bir nəzər saldı, elə o saat da qəzəbini boğdu. Bu baxış nə qədər ani olsa da, Mariusun nəzərindən qaçmadı; belə baxışı bir dəfə gördükdən sonra daha unutmaq olmaz. Belə bir alov ancaq alçaq adamların qəlbində doğa bilər, onu fikrin pəncərəsi olan göz bəbəyi əks etdirir: gözlük dalında heç bir şey gizlətmək olmaz – şüşə ilə cəhənnəmi hasaralamaq olarmı?!

Naməlum adam gülümsədi:

– Cənab baron, etiraza cəsərət etmirəm. Hər halda, sizə aydın olmalıdır ki, mənim əlimdə bu adam haqqında yaxşı məlumat var. O şeyi ki, mən indi sizə demək istəyirəm, bu, ancaq mənə məlumdur. Bu, xanım baronessanın sərvəti haqqındadır. Bu, dəhşətli bir sirdir. Bu sirr satılır. Mən onu hamıdan əvvəl sizə təklif edirəm. Çox ucuz qiymətə, iyirmi min franka.

Marius:

– Bu sirr də mənə o biri sirlər kimi məlumdur, – dedi.

Naməlum adam hiss etdi ki, qiyməti bir az endirmək lazımdır.

– Cənab baron, on min verin, mən onu sizə açım.

– Təkrar edirəm: siz mənə yeni bir şey deyə bilməyəcəksiniz.

Mən sizin demək istədiyinizi bilirəm.

Naməlum adamın gözlərində yenə alov parıldadı. O, səsini ucaltdı:

– Axı mən gərək bu gün nahar eləyəm! Sizi əmin edirəm ki, bu, dəhşətli sirdir. Cənab baron, mən bunu deyəcəyəm. Budur, deyirəm. Mənə iyirmi frank pul verin.

Marius diqqətlə ona baxdı:

– Mən sizin “dəhşətli” sirtinizi də, Jan Valjanın adı kimi, həm də sizin adınız kimi bilirəm.

– Mənim adı mı?

– Bəli.

– Cənab baron, mənim adı mı bilmək çətin deyil. Mən öz fəsiləyimi sizə bildirmək şərəfinə nail olmuşam, məktubda imzam var. Mənim adım budur: Tenar.

- ...dye.
- Necə?
- Tenardye.
- Bu kimdir?

Təhlükə üz verəndə oxlu kirpi öz iynələrini dikəldir, peyinqurdu özünü ölülyə qoyur, köhnə qvardiya dördbucaq şəklində düzülür, amma bu adam qəhqəhə ilə güldü.

Sonra sürtükunun qolundakı tozu çırpıb təmizlədi.

Marius sözünə davam etdi:

– Siz həm də fəhlə Jondretsiniz, məzhəkə artisti Fabantusunuz, şair Janflosunuz, ispaniyalı don Alvaressiniz və nəhayət, Balizar xalasıınız.

- Xala? Necə?
- Sizin Monfermeyldə yeməkkhananız vardı.
- Yeməkkhana? Heç vaxt.
- Bir də deyirəm: siz Tenardyesiniz.
- Mən bunu inkar edirəm.
- Siz əclafsınız. Alın!

Marius cibindən çıxardığı bank biletini naməlum adamın sifətinə çırpdı.

– Təşəkkür edirəm! Bağışlayın, beş yüz frank! Cənab baron!
O, heyrət içində təzim edə-edə bileti qamarlayıb baxdı.

– Beş yüz frank! – O, öz-özünə inanmırdı; sonra dili dolaşadolaşa mızıldandı: – Böyük qənimətdir!

Birdən o, ucadan dedi:

– Yaxşı da, olan olub, keçən keçib! İndi gəlin sərbəst nəfəs alaql!

O, meymun cəldliyi ilə saçını alnından atdı, gözlüyünü götürdü, toyuq lələyindən düzəldilmiş borucuqları burnundan çıxarıb elə həmin an haradasa gizlətdi (oxucular kitabımızın başqa bir səhifəsində bu borucuqlar haqda oxumuşlar), adam şlyapasını başından necə asanlıqla götürürsə, o da öz maskasını elə asanlıqla götürdü.

Onun gözləri pənildədi, qabarıq alnındakı iyrenc qırışıqlar düzəldi, burnu dimdik kimi sivriləşdi, yırtıcı, vəhşi heyvan sifətini xatırladan hiyləgər sifəti yandan göründü.

O, əvvəlki tın-tınlıqdan zərrə qədər də əsər qalmayan kəskin bir səslə dedi:

– Cənab baron çox arif adammış! Mən Tenardyeyəm.

Bu sözdən sonra donqarlaşdırdığı belini də düzəltdi.

Əlbəttə, o, Tenardye idi; o, heyrətdən hələ də özünə gələ bilmirdi; hətta karıxa bilseydi, karıxardı da. Marius təəccübləndirməyə gəlmişdi, lakin özü təəccüb içində qaldı. Özünü alçaltdığı üçün ona beş yüz frank verdilər, o da məmnuniyyətlə aldı, lakin bu heç də onun şaşqınlığını azaltmadı.

O, ömründə birinci dəfə idi ki, baron Ponmersini görürdü – geyimini, sir-sifətini dəyişsə də, baron Ponmersi onu tanıdı: baron Ponmersi onun bütün sirrinə bələddi. O ancaq Tenardyeneyi deyil, Jan Valjanı da yaxşı tanıyırdı. Bu cavan, bu sərt, bu alicənab adam kim idi ki, başqalarının adını, hətta bütün ləqəblərini bilsə də, pul kisəsini onların qarşısında belə səxavətlə açırdı, dələduzları bir hakim kimi ifşa edirdi, sarsaq bir adam kimi də onlara pul verirdi?

Oxucuların yadındadır: bir zamanlar Tenardye Mariusun qonşusu olsa da, onu heç görməmişdi – Parisdə belə hallar az olmur. O ancaq bu evdə Marius adlı cavan, həm də çox kasıb bir adamın yaşadığını qızlarından ötəri eşitmişdi. Bu adamın heç üzünü də görmədən ona məktub yazmışdı – oxucular bunu bilirlər. Həmin Mariusla bu cənab Ponmersi arasında bir əlaqə olduğu Tenardyenin heç ağına da gəlməzdi.

Ponmersi adına gəlcə, Vaterloo ətrafındakı vuruşmada o ancaq bu sözün son iki hecası olan “mersi”ni eşitmişdi; buna o heç əhəmiyyəti olmayan bir təşəkkür kimi həmişə qanuni bir nifrət duyurdu.

Tenardyenin qızı Azelma atasının əmri ilə yeni evlənənləri toy günündən başlayaraq izləyirdi; Tenardye həm qızının vasitəsilə, həm də özünün apardığı axtarış nəticəsində bəzi şeylər öyrənə bilmişdi. O, özünü nəzərə çarpdırmadan, bir çox sirli düyünləri açmağa müvəffəq olmuşdu. O, öz zirəkliyi nəticəsində bir dəfə Baş kanalda rast gəldiyi adamın kim olduğunu kəşf etmişdi, ya da bir çox vəziyyətləri nəzərdən keçirməklə başa düşmüşdü. Adamı tanımaqla çox asanlıqla onun adını bilmişdi. Bilmişdi ki, baronessa Ponmersi Kozetta özüdür. Lakin bu məsələdə ehtiyatlı hərəkət etməyi qərara almışdı. Kozetta kim idi? Kozettanın kim olduğunu o heç özü də bilmirdi. O, belə güman edirdi ki, Kozetta qeyri-qanuni doğulmuş qızıdır, – Fantinanın macərası həmişə ona şübhəli görünürdü. Lakin bunu söyləməkdən ona nə xeyir? Susmaq üçün ona pul verəcəkdilermi?

O zənn edirdi ki, bundan da yaxşı sirlər var, onları sata bilər. Bir də axı əldə dəlil olmadan baron Ponmersinin yanına gedib: “sənin arvadın qeyri-qanuni doğulmuş qızıdır” deməkdən nə çıxacaqdı? Bu ancaq sirrin üstünü açan adamın beli ilə baronun təpiyi arasında çox əlaqə yaranmasına səbəb ola bilərdi.

Tenardyenin fikrincə, Mariusla söhbət hələ heç başlanmamışdı. Hərçənd o, geri də çəkilməmişdi, strategiyanı da dəyişmişdi, tutduğu mövqedən də çəkilməmişdi, bir cəbhəni buraxıb, o biri cəbhədə də durmuşdu, lakin mühüm sirrin heç üstünü açmamışdı, amma beş yüz frank cibində yatırdı. Bir də ki o tamamilə doğru olan bir məsələni söyləmək fikrində idi; bu məsələdə hətta baron Ponmersi kimi əlində yaxşı məlumat olan, yaxşı silahlanmış bir adamın qarşısında özünü güclü hiss edirdi. Tenardye təbiətli adamlar üçün hər bir danışıq – vuruşmadır. Başlamaq istədiyi bu vuruşmada hansı mövqedə durmaq lazımdı? O, kiminlə danışdığını bilmirdi, lakin nə barədə danışacağını bilirdi. O, ildırım sürətilə öz daxili qüvvəsini nəzərdən keçirdi və “mən Tenardiyəm” sözünü söylədikdən sonra susub gözləməyə başladı.

Marius fikrə dalmışdı. Bəli, o, nəhayət, Tenardiyeni tapmışdı. O, çox istəyirdi ki, bu adamı tapsın, həmin adam indi burada idi. Deməli, o, polkovnik Ponmersinin tapşırığını yerinə yetirə bilər. Bu fikir onu alçaldırdı: o qəhrəman bu quldura borclu idi, Mariusa atasının qəbirdən verdiyi veksəl hələ ödənilməmişdi!

Onun Tenardiyeyə olan münasibəti həm mürəkkəb, həm də ziddiyyətli idi, bununla belə, o gərək atasına edilən yaxşılığın əvəzini verəydi; onun atasının bədbəxtliyi burasında idi ki, belə bir alçaq tərəfindən xilas edilmişdi. Hər necə olsa, Marius daxilən təmin olunduğunu hiss edirdi. Nəhayət, o, polkovnikin xəyalını belə bir yaramaz adamın əlindən azad edə bilərdi; ona elə gəlirdi ki, atasının xatirəsini borc həbsxanasından çıxarar.

Bundan əlavə, onun qarşısında başqa bir vəzifə dururdu: o istəyirdi ki, mümkün eləyə bilsə, Kozettaya verilən sərvətin mənbəyini öyrənsin. Sanki, belə bir imkan vardı. Bəlkə də, Tenardye bu barədə bir şey bilirdi. Onun ürəyindəkini bilmək faydalı olardı. Marius da bundan başladı.

Tenardye bu “böyük qənimət”i jiletinin cibinə qoyub, mehribanlıq, hətta nəzakət ifadə olunan baxışlarını Mariusa zillədi.

– Tenardye, mən sizə adınızı dedim. İndi sizin mənə demək istədiyiniz sirrin üstə gələk. İstəyirsiniz, mən bu sirri sizə deyim? Mənim də əlimdə məlumat var. Siz bu saat əmin olacaqsınız ki, mən siz biləndən çox bilirəm. Siz dediniz ki, Jan Valjan qatıl və oğrudur. Ona görə oğrudur ki, o, dövlətli bir fabrik sahibi olan cənab Madleni soymuşdur. Ona görə qatildir ki, polis agentı Javeri öldürmüşdür.

Tenardye:

– Cənab baron, mən sizin dediyinizi başa düşə bilmirəm.

– Bu saat başa düşərsiniz. Qulaq asın. Pa-de-Kale vilayətində min səkkiz yüz iyirmi ikinci ildə bir adam yaşayırmış; o, əvvəllər məhkəmə ilə düz gəlməmiş, lakin sonra cənab Madlen adı altında islah olunmuş, yenə də yaxşı ad çıxarmışdır. O tam mənasında ədalətli bir adam olmuşdur. O, qara şüşədən xırda şeylər düzəldilən fabrik açmış, bununla da, bütün bir şəhərin vəziyyətini yaxşılaşdırmışdır. O özü də varlanmışdır, lakin bu ikinci növbədə, həm də təsadüfi olmuşdur. O, yoxsulların dərdinə qalmış, onlara atalıq etmişdir. O, xəstəxana, məktəb açmışdır. Özü xəstələrə baş çəkərmiş, qızlara cəhiz verərmiş, dul arvadlara kömək edərmiş, yetimləri övladlığa götürərmiş; o, elə bil ki, bu şəhərin qəyyumu olmuşdu. Fəxri legion ordeni ilə təltif edilmiş, lakin bunu almamışdır. Onu şəhərin bələdiyyə rəisi seçmişlər. Bir nəfər cəza müddətini çəkib gəlmiş katorqa dustağı varmış, bu adam onun vaxtilə cinayət etdiyini, həm də öz cinayətinin cəzasını çəkmədiyini bilirmiş. Gedib bunu xəbər vermiş, bu adamı tutdurmuşdu; onun tutulmasından istifadə edərək Parisə getmiş, Lafit bankından – mən bunu kassirin sözündən bilirəm – saxta imzalı bir çeklə yarım milyon frankdan artıq pul almışdır; bu pul cənab Madlenin imiş. Cənab Madlenin bu qayda ilə pulunu oğurlayan da katorqa dustağı Jan Valjan imiş. İndi keçək ikinci məsələyə. Bu barədə də siz mənə yeni heç bir şey söyləməyəcəksiniz. Jan Valjan polis agentı Javeri öldürmüşdür; özü də tapança ilə öldürmüşdür. Mən özüm bunu görmüşəm.

Tenardye bayaqkı söhbətdə məğlub edilmişdi, lakin indi Mariusa qalib gəlmiş adam nəzərilə baxdı: vuruşmanın taleyi yenə də onun əlində idi; o əldən verdiyi mövqeləri bircə anda geri qaytara bilərdi. Ancaq o, yaltaqcasına gülümsədi; alçaqtəbiətli adam qalib də gələndə öz mütiliyini mühafizə etməlidir; Tenardye Mariusa dediyi bu sözlə kifayətləndi:

– Cənab baron, siz düzgün yolda deyilsiniz.

O, brelok dəstini mənalı-mənalı səsləndirərək, cümləni xüsusilə qeyd etdi.

Marius etiraz etdi:

– Necə? Siz bunu inkar edəcəksiniz? Bu ki həqiqətdir!

– Bu, xalis fantaziyadır. Cənab baronun mənə iltifat buyurduğu etimad bunu söyləməyə məni borclu edir. Həqiqət və ədalət hər şeydən əvvəldir. Adamları haqsız yerə təqsirləndirməkdən mənim xoşum gəlmir. Cənab baron. Jan Valjan heç də cənab Madlenin pulunu oğurlamamışdır, bir də ki Jan Valjan heç də Javeri öldürməmişdir.

– Bax bu, yeni sözdür! Necə axı?

– Bunun iki səbəbi var.

– Hansılardır? Deyin!

– Birinci budur: Jan Valjan cənab Madlenin pulunu oğurlamamışdır, çünki Jan Valjan özü cənab Madlendir.

– Bu, nə cəfəngiyatdır, siz danışırsınız?

– Bax bu da ikincisi: Jan Valjan Javeri öldürməmişdir. Javeri Javer özü öldürmüşdür.

– Siz nə demək istəyirsiniz?

– Mən onu demək istəyirəm ki, Javer özünü öldürmüşdür.

Marius özündən çıxdı:

– Sübut edin! Sübut edin!

Tenardye davam edərək söylədiyi cümləni qədim altıbölgülü vəznə ifadə etdi:

– Polis – agenti – Javer – Alverçi – körpüsü – yanında – suda – boğulmuş – halda – gəmi – altından – tapılmışdır.

– Sübut edin!

Tenardye yan cibindən boz rəngli zərf çıxartdı; zərfin içində müxtəlif biçimli qatlanmış vərəqlər vardı.

Sakitcə dedi:

– Bu, mənim sənədlərim.

Sonra əlavə etdi:

– Cənab baron, mən sizin xeyriniz üçün Jan Valjan haqqında bütün məlumatı əsaslı surətdə öyrənməyə çalışmışam. Mən qəti deyirəm ki, Jan Valjanla Madlen eyni adamdır. Mən ki bunu qəti deyirəm, deməli, əlimdə sübut vardır. Sübut da əlyazması ilə deyil;

əlyazması adamı inandırmaya bilər, çünki çox asanlıqla onun saxtasını düzəltmək mümkündür; mənim gətirdiyim sübut çap olunmuşdur.

Tenardye bunu deyib zərfin içindən iki qəzet çıxartdı; qəzetlərin rəngi saralmışdı; onlardan tütün iyi gəlirdi.

Qəzetlərdən birini tamam qat kəsmişdi, dördkünc kağız parçaları şəklini almışdı və o biri qəzətdən daha köhnə görünürdü.

Tenardye:

– İki məsələ, iki dəlil, – deyərək qəzetləri Mariusa verdi.

Oxucular bu qəzetlərlə tanışdır. Bunlardan biri – 25 iyul 1823-cü il tarixli “Ağ bayraq” qəzeti daha köhnədir; romanın ikinci hissəsində bu qəzətdən götürülmüş məlumatı oxumaq olar; qəzetlər cənab Madlenlə Jan Valjanın eyni adam olduğunu sübut edirdi. O birisi – 15 iyun 1832-ci il tarixli “Moniter” qəzetidir; bu, Javerin özünü öldürdüyünü aydınlaşdırırdı: qəzətdə yazılmışdı: Javerin prefektə şifahi surətdə verdiyi məlumatdan aydın olur ki, o, Şanvreri küçəsində, barrikadada əsir alındıqdan sonra qiyamçılardan birinin göstərdiyi alicənablıq nəticəsində xilas olmuşdur: qiyamçı onu nişan almış, lakin gülləni onun alınına sıxmaq əvəzinə, havaya atmışdır.

Marius qəzetləri oxudu. Onun qarşısında düzgün tarix, şübhə və inkar edilməyən dəlillər vardı. Axı bu qəzetlər Tenardyenin söylədiklərini sübut etmək üçün çap oluna bilməzdi. “Moniter”də çap olunan məqalə polis prefekturasının rəsmi məlumatı idi. Mariusun daha şübhəsi qalmadı. Kassirin verdiyi məlumat düz deyilmiş, onu aldadıblarmış. Jan Valjanın birdən-birə yüksələn surəti, sanki, zülmətdən çıxırdı. Marius öz sevincini saxlaya bilməyərək çığırdı:

– Deməli, bu bədbəxt adam gözəl bir insanmış! Deməli, bütün bu sərvət, doğrudan da, onun imiş! Bu Madlen bütün bir ölkənin tanrısı imiş! Bu Jan Valjan Javerin xilaskarı imiş! O ki qəhrəmandır! Müqəddəsdir!

Tenardye:

– O, nə müqəddəsdir, nə qəhrəmandır, – dedi. – O qatildir və oğrudur.

Öz nüfuzunu hiss etməyə başlayan bir adam ifadəsi ilə əlavə etdi:

– Sakit!

Marius yenə də “oğru və qatil” sözünü eşitdi – bu məsələ, sanki, həll olunub qurtarmışdı. Onun üstünə, elə bil, soyuq su atdılar.

O, həyəcanla dedi:

– Yenə də?!

Tenardye:

– Bəli, yenə də, – deyərək cavab verdi. – Jan Valjan Madlenin pulunu oğurlamamışdır, amma o oğrudur, Javeri öldürməmişdir, amma o qatildir.

– Siz qırx il bundan əvvəl olan o xırda oğurluğu deyirsiniz, lakin bu iş sizin qəzetlərdən aydın olduğu kimi, peşmançılıqla, fədakarlıqla, xeyirxahlıqla dolu bir həyatla təmizə çıxarılmışdır.

– Cənab baron, mən adam öldürməkdən, oğurluqdan danışırım. Özü də, təkrar edirəm, lap bu yaxınlarda olan hadisədən! O şeyi ki sizə demək istəyirəm, onu hələ heç kəs bilmir. Bu, heç yerdə çap olunmamışdır. Jan Valjanın çox ustalıqla xanım baronessaya ötürdüyü sərvətin də mənbəyini, bəlkə, burada tapmış oldunuz. Mən “ustalıqla” deyirəm, çünki belə bir hədiyyə ilə hörmətli bir ailəyə soxulmaq, onlarla bir yerdə gözəl həyat keçirmək, bununla da etdiyi cənayyətin üstünü basdırmaq, oğurladığı şeyin bəhrəsindən istifadə etmək, öz adını gizlətmək, özünə qohum-əqrəba qazanmaq, hər halda, ustalıqdır.

Marius:

– Mən sizin sözüünüzü kəsə bilərdim, – dedi. – Ancaq kəsmirəm, danışın.

– Cənab baron, mən hamısını açıb deyərəm, bunun əvəzində məni mükafatlandırmağı sizin ixtiyarınıza buraxıram, sizin alicənablığınız necə deyərsə, elə edərsiniz. Bu sirr qızıla bərabərdir. Soruşa bilərsiniz ki: “Bəs sən Jan Valjanın yanına niyə getmədin?” Çox sadə bir səbəbə görə: mən bilirəm ki, o, bütün sərvətdən əl çəkmişdir, özü də sizin xeyrinizə əl çəkmişdir. Mən belə hesab edirəm ki, Jan Valjan burada bircə tərənmişdir. İndi onun bircə quruşu da yoxdur, mən onun yanına getsəm, o, boş ciblərini mənə göstərəcək. Axı mənə Juayaya getməkçün pul lazımdır, buna görə də sizin yanınıza gəldim: sizin hər şeyiniz var, onun heç bir şeyi yoxdur. Mən bir az yoruldu, icazə verin oturum.

Marius özü oturdu, ona da oturmağı təklif etdi.

Tenardye yumşaq stulda oturub qəzetləri götürdü, yenə də zərfə qoydu, barmağını “Ağ bayrağa” vura-vura mızıldandı: “Bu bir parça kağızı ələ keçirmək o qədər də asan deyildi”. Sonra qıçını

qıçının üstünə aşırıb, stolun arxasına söykəndi – özünə arxayın olan adamlar belə oturlurlar – hər kəlməni ayrıca qeyd edə-edə təkəb-bürlə danışmağa başladı:

– Cənab baron, iyunun altısında, min səkkiz yüz otuz ikinci ildə, təxminən, bir il bundan qabaq, qiyam günündə bir adam Paris kloakasının Baş kanalında, kanalın Əlillər körpüsü ilə İyen körpüsü arasında Senaya tökülən səmtində idi.

Marius birdən stulunu Tenardiyeyə sarı çəkdi. Tenardye bunu görüb, qarşısındakı adamı ələ alan, söylədiyi sözlərin zərbəsi altında rəqibinin ürək çırpıntısını hiss edən bir natiq kimi ağır-ağır sözüne davam etdi:

– Bu adam siyasi səbəbə görə deyil, tamam başqa səbəbə görə qaçıb gizlənmək üçün bu kloakanı özünə məskən seçmişdi, buranın açarı onun cibində idi. Bir də deyirəm, bu hadisə iyunun altısında, axşam saat səkkiz radələrində olmuşdu. Bu adam çirkab kanalından səs gəldiyini eşitdi. O, buna çox təəccüb etdi, divara sıxılaraq qulaq asmağa başladı. Bu, addım səsi idi, kim isə qaranlıqda yeriyirdi, kim isə ona sarı gəlirdi. Qərribə burası idi ki, kloakada ondan başqa da adam vardı. Kloakanın dəmir barmaqlıqlı qapısı çox da uzaqda deyildi. Barmaqlıqdan zəif işıq düşdüyündən bu adam o biri adamı gördü; o adam əyilə-əyilə dalında nəsə gətirirdi. Əyilə-əyilə gələn adam katorqadan qaçmış dustaq idi, onun dalındakı da meyit idi. Əgər o, doğrudan da, bu adamı öldürmüşdüsə, onda cinayət etdiyi yerdə ələ keçmişdi. Özü də o adamı soymuşdu. Katorqa dustağı meyiti çaya atmağa aparırdı. Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır; katorqa dustağı çirkab kanalının dəmir barmaqlıqlı qapısını açmaq üçün bütün kloakadan keçib gələndə, yolda dəhşətli bir lehməli çalaya rast gələcəkdi, meyiti bura ata bilərdi. Lakin kloakanı təmizləyən adamlar ertəsi gün bu meyiti tapacaqdılar, amma qatil onun tapılmasını istəmiş. O, dalındakı yük ilə lehməli çaladan keçmişdi; bu vaxt o, yəqin ki, çox çətinlik çəkmişdi – adamın həyatı üçün bundan böyük bir təhlükəni təsəvvür etmək mümkün deyil. Mən başa düşə bilmirəm: bu adam oradan necə diri çıxmışdı?!

Marius stulunu bir az da qabağa çəkdi. Tenardye bundan istifadə edərək nəfəsini dərdi. Sonra yenə sözə başladı:

– Cənab baron, kloaka Mars çözü deyil. Kloaka dəniz qalasıdır. Ora iki adam düşsə, mütləq bir-birinə rast gələcəkdir. Elə

belə də oldu. Bu yerdə çoxdan yaşayan bir adam oradan keçən bir adamla – o adam bundan çox-çox narazı qalsa da – üz-üzə gəl-məli idi. Oradan keçən adam orada çoxdan yaşayan adama dedi: “Sən görürsən, mənim dalımda nə var, mən gərək buradan çıxam; səndə açar var, onu ver mənə”. Bu katorqa adamı yaman güclü adamdır. Açarı ona verməmək olmazdı. Bir də ki açarı olan adam onunla danışmağa başladı, fikri də ancaq bu idi ki, vaxtı uzatsın. O, meyitə baxdı, ancaq bunu müəyyən eləyə bildi ki, ölən adam cavandır, əynində yaxşı paltar var, sir-sifətindən dövlətliyə oxşayır, özü də başdan-ayağa qana bulaşmışdır. O adam söhbət eləyəndə, qatilin gözünü oğurlayıb, bir kələklə meyitin paltarının dalından bir parça kəsdi. Bilirsinizmi, əyani dəlil – cinayətin izinə düşmək, qatili etdiyi cinayəti boynuna almağa məcbur etmək üçün bir vasitədir. Həmin adam bu əyani dəlili cibinə qoyub gizlətdi. Sonra dəmir bar-maqlığı açdı, gələn adamı dalındakı yükü ilə bayıra buraxdı, yenə də barmaqlığı bağlayıb gözdən itdi: o istəmirdi ki, bu hadisə üstündə onu da işə salsınlar, qatil meyiti suya atanda bunun şahidi olmaq istəmirdi. İndi məsələ sizə aydındırımı? Meyiti aparan adam Jan Val-jan idi; açar sahibi də bu saat sizinlə söhbət edir, paltardan kəsilən bir parça...

Tenardye cümləni qurtarmadı: üstündə qurumuş qan ləkələri olan bir parça qara, cırıq mahudu cibindən çıxarıb, başbarmağı ilə şəhadət barmağı arasında tutaraq yuxarı qaldırdı. Marius gözlərini bu bir parça mahuda zilləyərək güclə nəfəs ala-ala yerindən qalxdı: onun rəngi ağappaq ağarmışdı; bircə kəlmə də söz söyləmədən, gözünü o cındırdan çəkməyərək divara sarı geri çəkildi; sağ qolunu geriye uzadaraq, əli ilə divarı yoxlaya-yoxlaya buxarının yanında, divar şkafinin açar yerində olan açarı tapdı. Şkafı açdı, dönüb bax-madan əlini şkafa soxdu; onun şaşqın baxışları Tenardyenin əlin-dəki mahud parçasından ayrılmırdı.

Bu zaman Tenardye dedi:

– Cənab baron, mənim belə bir şeyi güman etməyə möhkəm əsasım vardır: öldürülən o cavan adam dövlətli bir xarici imiş, özünün də çoxlu pulu varmış; Jan Valjan onu tovlayıb öldür-müşdür.

Marius köhnə, qanlı, qara sürtuku yerə atıb çıxırdı:

– O cavan adam mən idim, bu da sürtük!

Sonra mahud parçanı Tenardyenin əlindən qayıb aldı, əyilib sürtükün cırılmış yerinə qoydu, bu lap o yer ilə düz gəlirdi, sürtükün cırılmış ətəyi düzəldi...

Tenardye donub-qaldı. Bu anda onun fikrindən ancaq bir şey keçdi: “Eh, uduzdum!”

Marius dikəldi; o həm acığından, həm də sevincindən tir-tir əsirdi.

Əlini cibinə soxub qəzəblə Tenardyenin üstünə yeridi, əlində sıxdığı beş yüz franklıq və min franklıq biletləri onu lap sifətinə uzatdı:

– Siz alçaqsınız! Siz yalançısınız, iftiraçısınız, xəbissiniz! Siz o adamı müqəssir etmək istəyirdiniz, amma onu təmizə çıxartdınız! Onu məhv etmək istəyirdiniz, ancaq bir şeyə müvəffəq oldunuz: onu yüksəltməyə! Qatil sizsiniz! Tenardye – Jondret, mən sizi Xəstəxana bulvarındakı o yırtıcılar zağasında görmüşəm! Sizi katorqaya, istəsəm lap ondan o yana göndərməyə mənim əlimdə əsas var. Alın bu bir mini, əclafın biri əclaf!

O, minfranklıq bileti Tenardyenin üstünə tulaqladı.

– Hə, Jondret – Tenardye, alçaq fırıldaqçı, başqalarının sirrini satan, sirlər alverçisi, zülmət tədqiqatçısı, mənfur əclaf, qoy bu sizə dərs olsun! Beş yüz frankı da alın, itilin buradan! Sizi Vaterloo xilas etdi.

Tenardye mat qalmışdı; o, beş yüz və minfranklıq biletləri ciblərinə dürtə-dürtə mızıldandı:

– Vaterloo?

– Bəli, quldur! Siz orada bir polkovniki ölümdən xilas etmişsiniz...

Tenardye başını qaldıraraq Mariusun dediyini düzəltmək istədi:

– Generalı.

Marius acıqlı-acıqlı qışqırdı.

– Polkovniki! General üçün mən sizə heç bir quruş da vermədim. Siz hələ başqalarını bədnam eləmək üçün cəsarət edib bura da gəlmisiniz! Deyirəm sizə: elə bir cinayət yoxdur ki, siz onu etməmiş olasınız! Rədd olun buradan! Bir də gözümə görünməyin! Xoşbəxt olun – mənim sizə arzu etdiyim budur. Ah, yırtıcı! Bu da üç min frank! Alın! Sabah siz öz qızınızla Amerikaya getməlisiniz, öz qızınızla, çünki sizin arvadınız ölüb, yalançı hərif! Mən sizin getməyinizi izləyəcəyəm, quldur, getməmişdən əvvəl sizə iyirmi min frank da verəcəyəm. Çıxın gedin, qoy başqa yerdə sizi boğazınızdan assınlar!

Jondret ikiqat olub təzim etdi:

– Cənab baron, bütün ömrüm boyu sizə minnətdar olacağam.

Tenardye heyrət və təəccüb içində, üstünə uçan bu dövlətin xoş yükü, gözlənilmədən qopan bu tufanın yağdırdığı bank biletləri altında əzilə-əzilə otaqdan çıxdı; o heç bir şey başa düşmürdü.

Hərçənd o yerlə yeksan olmuşdu, lakin çox seviniirdi; belə bir tufana qarşı onun üzərində ildırım sipəri olsaydı, o, bundan narazı qalardı.

Bu adamla elə buradaca qurtaraq. Tenardye burada təsvir edilən hadisədən iki gün sonra Mariusun köməyilə, qızı Azelma ilə bərabər, başqa ad altında Amerikaya getdi, o özü ilə Nyu-Yorkdakı bank müəssisəsi üstünə yazılmış iyirmi min franklıq köçürmə bir veksəl də apardı. Tenardyenin, bu alçaqtəbiətli adamın mənəviyyatı düzələn şey deyildi: Amerikada da o, Avropada olduğu kimi, xəbis bir adam olub qaldı. Pis adamın əlinə yaxşı şey də düşəndə bu yaxşı şeyi o, pis şəkllə salıb məhv edir. Tenardye Mariusun pulu ilə qul alverçisi oldu.

Tenardye evdən çıxan kimi Marius bağa yüyürdü. Kozetta hələ də bağda gəzirdi.

– Kozetta! Kozetta! – deyə çığırdı. – Gedək, tez ol gedək! Gedək! Bask, fiakr! Gedək, Kozetta! Ah, ilahi! Məni o xilas edib! Bircə dəqiqə də ləngimək olmaz! Şalını çiyinə at!

Kozetta elə bildi ki, Marius dəli olub, lakin onun sözündən çıxmadı.

Mariusun nəfəsi tutulurdu; o, əllərini sinəsinə sıxaraq ürəyinin çırpıntısını sakitləşdirmək istəyirdi. Addımlarını iri-iri ataraq, otaqda obaş-bubaşa gəzişir, Kozettanı qucaqlayırdı. Dönə-dönə deyirdi: “Ah, Kozetta! Mən nə əclaf adamam!”

Marius özünü lap itirmişdi. O, Jan Valjanın yüksək mənəviyyatlı insan olduğunu anlamağa başlayırdı. Onun qarşısında misli-bərabəri olmayan xeyrixah, yüksək və mülayim, sakit, eyni zamanda, əzəmətli bir insan surəti canlanırdı. Katorqa dustağı müqəddəs adama çevrilmişdi. Bu ecazkar dəyişmə Mariusu valeh etmişdi. O, nələr gördüyünü tamamilə dərk etmirdi, ancaq onu bilirdi ki, əzəmətli bir şey görmüşdür.

Bir dəqiqədən sonra fiakr qapıda dayandı. Marius Kozettanı fiakra mindirdi, sonra da özü mindi.

Sürücüyə:

– Cəld ol, – dedi. – Silahlı adam küçəsi, yeddi nömrəli ev!

Fiakr yola düşdü.

Kozetta həyəcanla dedi:

– Ah, nə böyük səadət! Silahlı adam küçəsi! Mən cürət edib o küçə haqqında sənə bir söz deyə bilmirdim. Biz cənab Janın yanına gedirik.

– Bəli, sənin atanın yanına! O, indi həmişəkindən daha artıq sənin atandır, Kozetta! Kozetta, mən indi başa düşürəm. Sən deyirdin ki, Qavroşla göndərdiyin məktubu mən almamışam. Yəqin, məktub onun əlinə düşmüşdür. Kozetta, o da məni xilas etmək üçün barrikadaya gəlmişdir. Onun nəsibi hamı olmaqdır; buna görə də məni xilas edərkən başqalarını da xilas etmişdir; Javeri də o xilas etmişdir. O, məni girdabdan çıxartmışdır ki, sənə versin. O, məni dalına alıb, bu dəhşətli çirkab kanalından keçirib gətirmişdir. Ah, mən nə nankor adamam! Kozetta, o, sənin tanrın idi, sonra da mənim tanrım oldu. Bir təsəvvür elə: o çirkab kanalında bir çala vardı, o çalada batmaq olardı, eşidirsənmi, Kozetta, lehmə içində batmaq olardı! O, məni bu çaladan keçirib aparmışdır. Mən bihuş olmuşam, heç bir şey görməmişəm, heç bir şey eşitməmişəm, başıma nələr gəldiyini bilməmişəm. Biz bu saat onu apararıq, istəsə də, istəməsə də, daha bizdən ayrı yaşamayacaq. Təki evdə olaydı! Təki biz onu evdə görəydik! Mən bütün ömrüm boyu ona dua edəcəyəm. Kozetta, yəqin ki, elə belə də olmuşdur. Qavroş mənim kağızımı ona vermişdir. İndi hər şey aydın oldu. Başa düşürsənmi?

Kozetta heç bir şey başa düşmürdü.

O ancaq bunu dedi:

– Sən haqlısan.

Ekipaj sürətlə gedirdi.

Beşinci fəsil

HƏR GECƏNİN BİR GÜNDÜZÜ VAR

Jan Valjan qapının döyüldüyünü eşidib başını çevirdi. Zəif səslə dedi:

– Gəlin.

Qapı açıldı, Kozetta ilə Marius astanada göründü. Kozetta otağa cumdu.

Marius qapının çərçivəsinə söykənərək astanada qaldı. Jan Valjan:

– Kozetta! – deyərək titrək əllərini ona sarı uzadıb kreslodə dikəldi: o həyəcanlı idi, bənizi meyit kimi ağarmışdı, lakin gözlərində böyük sevinc vardı, Kozetta həyəcandan nəfəsi tutula-tutula Jan Valjanın sinəsinə sıxıldı.

Jan Valjan sarsılmış halda, güclə eşidilən səsle dedi:

– Kozettadır! Odur! Siziniz, xanım!? Sənsən!? Ah, ilahi! – Kozettanın onu bağrına basdığıni hiss edərək səsinə ucaldı:

– Sənsən?! Sən buradasan?! Deməli, sən məni bağışlayırsan?!

Marius göz yaşını saxlamaq üçün gözlərini qıyaraq bir addım qabağa yeridi, hönkürtüsünü boğaraq pıçıldadı:

– Mənim atam!

Jan Valjan dedi:

– Siz də, siz də məni bağışlayırsınızmi?!

Marius bir kəlmə də söz deyə bilmədi; Jan Valjan əlavə etdi:

– Təşəkkür edirəm.

Kozetta şalı çiyindən götürdü, şlyapasını çarpayının üstünə atdı:

– Bunlar mənə mane olur, – dedi.

Qocanın dizi üstə oturaraq cazibədar bir hərəkətlə onun ağ saçını geri atıb, alnından öpdü. Özünü tamam itirmiş Jan Valjan Kozettaya mane olmurdu.

Kozetta nələr olduğunu çox tutqun şəkildə başa düşür, Mariusun borcunu vermək istəyirmiş kimi, nəvazişini daha da artırır.

Jan Valjan asta-asta deyirdi.

– İnsan nə axmaq olur! Mən elə bilirdim ki, onu bir də görməyəcəyəm. Cənab Pommersi, bir təsəvvür edin, siz içəri girəndə mən öz-özümə deyirdim: “Hər şey bitdi. Bu da onun uşaqlıq paltarı; mən bədbəxtəm, mən bir daha Kozettanı görməyəcəyəm. Mən bunu deyəndə siz pilləkənlə yuxarı qalxırsınızmış. Mən axmaq deyiləmmi? İnsanlar gör necə kor olurlar! Onlar Allahın mərhəmətini nəzərə almırlar. Mərhəmətli Allah deyir:” Zavallı, sən elə bilirsən ki, hamı səndən üz döndərmişdir? Yox. Səndən üz döndərməyəcəklər! Mən bilirəm ki, burada zavallı bir qoca var, ona təsəlli verək mələk lazımdır”. O mələk gəlir, bu adam da öz Kozettasının vüsalına çatır. O, yenə də balaca Kozettasını görür! Ah, mən necə bədbəxt idim!

O, bir anlığa susdu; danışmağa gücü çatmırdı; sonra sözüne davam etdi:

– Doğrudan da, mən gərək lap bir anlığa da olsa, Kozettanı hərdən görəydim, bu, mənim üçün zəruri idi. Bilirsinizmi, qəlb də xırdaca bir sümük gəmirməlidir. Belə hiss edirdim ki, mən artıqam. Mən öz-özümü inandırırıdım: “Sən onlara lazım deyilsən, öz otağında otur, qal, onların elə həmişə zəhləsini tökməyə sənə ixtiyarın yoxdur”. Ah, şükür Allaha, mən yenə də Kozettanı görürəm. Kozetta, heç bilirsənmi, sənə nə gözəl ərin var? Sənə nə qəşəng naxışlı yaylığın var, sağlığına qismət olsun! Bu naxışlar mənim xoşuma gəlir. Bunu sənənin ərin seçib alıb, eləmi? Ancaq sənə Kəşmir şalı lazımdır. Cənab Pommersi, icazə verin, ona “sən” deyim. Bu, çox davam etməyəcək.

Kozetta yüngül məzəmmətlə deyirdi:

– Sizin bizi atıb getməyiniz heç yaxşı iş deyildi! Siz axı hara getmişdiniz? Niyə belə gec gəldiniz? Əvvəllər sizin səfəriniz üç gündən, ya dörd gündən artıq çəkməzdi. Mən Nikolettanı göndərirdim, ona elə həmişə deyirdilər: “Burada yoxdur”. Siz nə vaxt qayıtmısınız? Niyə bunu bizə bildirməmişiniz? Bilirsinizmi, siz çox dəyişmişiniz. Sizə ayıb olsun, ata! Siz xəstə olmusunuz, biz bunu bilməmişik. Bura bax, Marius, əlini onun əlinə toxundur, gör necə soyuqdur!

Jan Valjan təkrar edirdi:

– Siz də buradasınız?! Deməli, siz məni bağışlayırsınız, cənab Pommersi?

Mariusun ürəyi dolu idi; Jan Valjan bu sözü ikinci dəfə söyləyəndə o, özünü saxlaya bilməyib həyəcanla dedi:

– Eşidirsən, Kozetta? O, yenə həmin sözü deyir, yenə məndən üzr istəyir! Kozetta, heç bilirsən, o, mənə necə pislik eləyib? Məni ölümdən qurtarıb! O, bundan daha artıq bir şey eləyib: məni sənənin vüsalına yetirib. O, məni ölümdən qurtarandan, sənənin vüsalına yetirəndən sonra, heç bilirsən, nə eləyib? Özünü fəda eləyib! Bax, bu, elə adamdır! İndi mənim kimi nankor, mənim kimi unutan, mənim kimi qəlbsiz, mənim kimi müqəssir bir adama deyir: “Sizə təşəkkür edirəm”. Kozetta, bütün ömrümü bu adamın ayaqları altında keçirsəydim, yenə az olardı. Kozetta, hər şeydən – barrikadadan da, çirkəb kanalından da, odlu sobadan da, kloakadan da ancaq mənim xətrimə, ancaq sənənin xətrinə keçmişdir! O, min-min ölümü məndən kənar edərək, öz sinəsini ölümün qabağına verərək, məni ölüm tufanı içərisindən keçirib gətirmişdir. Dünyada nə qədər mərdlik,

xeyirxahlıq, qəhrəmanlıq, nə qədər müqəddəs şey varsa, hamısı ondadır! Kozetta, o mələkdir!

Jan Valjan pıçıldadı:

– Sakit! Sakit! Bunları deməyin nə mənası?

Marius həm acıqlı-acıqlı, həm də hörmətlə ucadan dedi:

– Bəs siz?! Niyə siz özünüz bir şey söyləmədiniz? Bu məsələdə sizin də təqsiriniz vardır. Siz adamları ölümdən xilas edirsiniz, eyni zamanda bunu onlardan gizlədirsiniz. Bu, hələ harasıdır; siz ifşa olunacağınızı bəhanə edərək, öz-özünü böhtan atırsınız. Bu dəhşətdir!

Jan Valjan ona belə cavab verdi:

– Mən olan şeyi dedim. Həqiqət budur.

Marius etiraz etdi:

– Yox, yarımçıq həqiqət həqiqət deyil; siz bütün həqiqəti söyləməmişiniz. Siz cənab Madlen olmusunuz – niyə bunu söyləməmişiniz? Siz Javeri xilas etmişiniz – niyə bunu söyləməmişiniz? Siz mənə ölümdən qurtarmısınız – niyə bunu söyləməmişiniz?

– Çünki mən də sizin kimi düşünürdüm. Mən elə hesab edirdim ki, siz haqlısınız. Mən gərək gedəydim. Siz kloaka məsələsini bilsəydiniz, mənə öz yanınızda qalmağa məcbur edərdiniz. Deməli, gərək susaydım. Mən bunu desəydim, bu, hamını narahat edərdi.

Marius bərk acıqlandı:

– Niyə narahat edərdi? Kimi narahat edərdi? Yoxsa, siz elə zənn edirsiniz ki, burada qalacaqsınız? Biz sizi aparacağıq. Ah, ilahi! Bu şeyləri mən təsadüfən bildim! Biz sizi aparacağıq. Siz və biz – bölünməyən bir vəhdətik. Siz onun atasısınız, həm də mənim atamsınız. Siz daha bircə gün də burada olacağınızı heç aqlınıza gətirməyin.

Jan Valjan:

– Sabah mən burada olmayacağam, – dedi, – amma sizdə də olmayacağam.

Marius soruşdu:

– Siz bununla nə demək istəyirsiniz? Yox, biz sizə başqa yerə getməyə icazə verməyəcəyik. Siz bir daha bizdən ayrılmayacaqsınız. Siz bizimsiniz. Biz sizi buraxmayacağıq.

Kozetta da əlavə etdi:

– İndi biz daha sizinlə zarafat eləmirik! Ekipaj aşağıda gözləyir. Mən sizi götürüb qaçaacağam. Lazım gəlsə, zor da işlədəcəyəm.

O, gülə-gülə elə bir hərəkət etdi ki, guya, qocanı yerindən qaldırır. Sonra yenə sözüne davam etdi:

– Sizin otağınız hələ də sizi gözləyir. Heç bilirsiniz, bağımız indi nə gözəldir! Xanıməli çiçəyi elə qəşəng güllər açmışdır ki! Bütün xiyabanlara çay qumu tökülmüşdür, bu qumun içində arabir bənövşəyi balıqçulağı görünür. Siz mənim yığdığım çiyələkdən yeyərsiniz. Mən özüm onu sulayıram. Bir də ki bundan sonra daha nə “xanım”, nə də “cənab Jan” sözləri deyilsin, biz respublikada yaşayırıq, hamı bir-birinə “sən” deyir, elə deyilmi, Marius? Siyasi proqram dəyişib. Ata, heç bilirsiniz, mənə necə müsibət üz verib? Kətan quşu divarın çatlağında özünə yuva tikmişdi, mərdimazar pişik onu tutub yedi. Zavallı, qəşəng quşcuğaz! Xırdaca başını yuvasından çıxarıb mənə baxardı. Mən o qədər ağladım ki... O pişik əlimə keçsəydi, onu lap öldürərdim! İndi daha heç kəs ağlamır. Hamı gülür, hamı xoşbəxtdir. Siz bizimlə gedəcəksiniz. Babam bundan çox razı qalacaq. Biz bağda sizə ayrıca bir lək verərik, onu əkib-becərərsiniz, sonra baxarıq, görək sizin çiyələk ləzzətli olacaq, ya mənimki. Mən söz verirəm ki, siz nə istəsəniz, mən onu eləyəcəyəm, ancaq siz də görək mənim sözümə baxasınız.

Jan Valjan Kozettaya qulaq asırdı, ancaq bir şey eşitmirdi. Bu danışığın musiqisini eşidirdi, amma sözlərin mənasını başa düşmürdü. Onun gözləri yavaş-yavaş qəlbin sirli incisi olan göz yaşı ilə doldu. O pıçıldadı:

– Kozettanın burada olması Allahın mərhəmətli olduğuna bir daha sübutdur.

Kozetta:

– Ata, – dedi.

Jan Valjan sözüne davam etdi:

– Doğrudan da, bizim bir yerdə yaşamağımız nə yaxşı olardı! Orada ağacların üstü quşla doludur. Mən Kozetta ilə gəzərdim. Adamın canlılar sırasında olmasından, bir-birini salamlamasından, bağda bir-birinin səsinə səs verməsindən, səhər açıldandan bir yerdə olmasından da ürəkaçan şey varmı! Hər kəs bağda öz payına düşən yeri becərərdi. Kozetta mənə öz çiyələyindən verərdi, mən də ona açılan qızılgüldən dərməyə icazə verərdim. Bu çox gözəl olardı. Ancaq...

O susub yavaşca dedi:

– Çox təəssüf...

Jan Valjan göz yaşını saxlayaraq gülümsədi.

Kozetta Jan Valjanın əllərini əlləri içinə alıb sıxdı, həyəcanla dedi:

– Aman Allah! Sizin əlləriniz daha da soyumuşdur! Siz kefsizsiniz? Ağrıyan yeriniz var?

Jan Valjan:

– Mənim? Yox, mən özümü çox yaxşı hiss edirəm, – dedi.

Ancaq...

O susdu.

– Ancaq nə?

– Mən bu saat öləcəyəm.

Kozetta ilə Marius diksindi.

Marius çığırdı:

– Öləcəksiniz?

Jan Valjan:

– Bəli, – dedi, – ancaq bunun heç bir mənası yoxdur.

O ah çəkdi, gülümsədi, yenə danışmağa başladı:

– Kozetta, sən indi danışdın, yenə danış. Deməli, o xırdaca quşcuğaz öldü, danış, sənin səsinə eşitmək istəyirəm.

Marius, sanki, daşa dönmüş halda qocaya baxırdı.

Kozettanın qəlbindən ürək parçalayan bir fəryad qopdu:

– Ata! Mənim atam! Siz yaşayacaqsınız! Siz gərək yaşayasınız! Mən istəyirəm ki, siz yaşayasınız, eşidirsinizmi?

Jan Valjan başını qaldırıb pərəstişkarlıqla Kozettaya baxdı:

– Ah, ölməyi qadağan elə. Kim bilir, bəlkə də, sənin sözüne qulaq asdım. Siz gələndə mən ölürdüm. Sizin gəlməyiniz bunun qabağını aldı, mənə elə gəldi ki, dirilirəm.

Marius həyəcanla dedi:

– Siz sağlam və qüvvətlisiniz! Yoxsa, siz elə bilirsiniz ki, insanlar belə ölürlər, birdən? Sizin böyük dərdiniz vardı, bu dərd keçib-gətdi və daha qayıtmayacaq. Mən gərək sizdən üzr istəyəm, budur, diz çöküb sizdən üzr istəyirəm! Siz yaşayacaqsınız, bizimlə yaşayacaqsınız, uzun zaman yaşayacaqsınız. Biz sizi özümüzle aparacağıq. Mənim də, Kozettanın da bu gündən ancaq bir fikrimiz olacaq – sizin xoşbəxtliyiniz!

Kozetta göz yaşını axıda-axıda dedi:

– Budur, özünüz görürsünüz. Marius da deyir ki, siz ölməyəcəksiniz.

Jan Valjan gülümsəyirdi.

– Cənab Ponmersi, siz məni öz yanınıza aparsanız da, mən yenə əvvəlki adam olub qalmaqacağımmı? Biz düşünən kimi Allah da düşünmüşdür, o, öz qərarını dəyişmiş; mən gərək gedəm. Ölüm – vəziyyətdən çıxmaq üçün ən yaxşı yoldur. Bizə nə lazım olduğunu Allah bizdən yaxşı bilir. Qoy cənab Ponmersi Kozetta ilə xoşbəxt olsun, qoy gənclik aydın səhərlə birləşsin, qoy yasəmənle bülbüllər, mənim balalarım, sizə fərəh versin, qoy sizin həyatınız çiçək açmış çəmən kimi günəşlə dolu olsun, mən daha heç bir şeyə gərək deyiləm, mən ölməliyəm; belə lazımdır, bu yaxşıdır. Başa düşün, yaxşı fikirləşin, daha heç bir şey eləmək olmaz, mən hiss edirəm ki, hər şey bitmişdir. Bir saat bundan əvvəl mən özümdən getmişdim. Bu gecə dolçadakı suyun hamısını içmişəm. Sənin nə xoşbəxtliyin var, Kozetta! Onunla bir yerdə olmaq, mənimlə bir yerdə olmaqdan sənin daha artıq xoşuna gəlir.

Qapının dalından səs gəldi. Həkim içəri girdi.

Jan Valjan dedi:

– Xoş gördük, doktor. Budur mənim zavallı balalarım!

Marius həkimə yaxınlaşdı. Ona ancaq bircə kəlmə söz dedi: “Cənab...” Lakin bu sözün deyilişində ifadə olunmamış bir sual vardı.

Həkim bu suala ancaq mənalı baxışla cavab verdi.

Jan Valjan:

– Bir şey bizim ürəyimizcə deyilsə, bu heç də Allahdan narazılıq eləməyə bizə haqq vermir, – dedi.

Hamı susdu. Hamının qəlbində bir iztirab vardı.

Jan Valjan Kozettaya sarı döndü. Ona elə diqqətlə baxdı ki, sanki, Kozettanın surətini əbədiyyətə aparmaq istəyirdi. Jan Valjan enməyə başladığı zülmətin elə bir dərinliyində idi ki, hələ Kozettanı görəkən ona valeh ola bilirdi. Sanki, Kozettanın işıq saçan zərif üzünün əksi onun solğun çöhrəsinə düşmüşdü. Qəbrin də öz sevinci var.

Həkim onun nəbzini yoxladı.

Sonra Kozetta ilə Mariusa baxdı:

– Hə, o, sizin fikrinizi çəkirdi! – Mariusun qulağına sarı əyilərək lap astadan dedi:

– Çox gec gəlmisiniz.

Jan Valjan gözünü bir anlığa Kozettadan çəkərək, aydın nəzərlə Mariusa və həkimə baxdı. Güclə eşidilən səslə pıçıldadı:

– Ölməyin eybi yoxdur, yaşamamaq dəhşətdir.

Birdən o, yerindən qalxdı. Bədənə belə bir qüvvənin axıb gəlməsi çox vaxt canvermənin başladığını göstərir. O, qəti addımlarla divara sarı getdi, ona kömək etmək istəyən Mariusla həkimi kənar edərək İsanın çarmıxa çəkilmiş, misdən düzəldilmiş xırdaca şəklini divardan götürdü, sağlam adam kimi sərbəst yeriyərək gəlib yenə kreslodan oturdu, İsanın şəklini stolun üstünə qoyub aydın səsle dedi:

– Böyük müsibətkeş, bax, budur!

Sonra onun çiyinləri aşağı sallandı, ölüm şərabından məst olmuş kimi başı sinəsinə əyildi, o, əllərini dizləri üstə qoyaraq, dirnaqları ilə paltarını cırmaqlamağa başladı.

Kozetta Jan Valjanın çiyinlərindən tutaraq ağlayır, onunla danışmaq istəyirdi, lakin danışa bilmirdi. Onun dərdli hönkürtüləri içəri-sindənən ancaq bu sözləri eşitmək olurdu: “Ata! Bizi qoyub getmə! Biz sizi ona görə tapmadıq ki, yenə də itirək!”

Canvermə, elə bil ki, ölən adamı dolanbac cığırılarla gah qabağa, gah geriyə, gah qəbirə yaxın, gah da həyata doğru aparır. O, sanki, kor kimi ölümə doğru hərəkət edir.

Jan Valjan bu bayğınlıqdan sonra bir az özünə gəldi, başını silkələdi – bununla, sanki, üzərinə enən kölgələri rədd etmək istəyirdi; onun şüuru yenə də aydınlaşdı. Kozettanın donunun qolunu azca qaldırıb öpdü.

Marius çığırdı:

– O cana gəlir! Doktor, o cana gəlir!

Jan Valjan:

– Siz ikinci də çox mərhəmətlisiniz, – dedi. – Məni məyus eləyən nə idi – bunu sizə deyim. Cənab Pommersi, məni məyus eləyən o idi ki, siz o pula toxunmaq istəmirdiniz. O pul, doğrudan da, sizin arvadınızdır. Mənim balalarım, bu saat mən bütün məsələni açıb sizə deyərəm, ancaq buna görə sizi görməyimə mən belə seviniyəm. Qara qaqatı İngiltərədən, ağ qaqatı Norveçdən gətirirlər. Bu bərədə, bax, o kağızda yazmışam, onu oxuyarsınız. Mən qolbaqların döymə qarmaqlarını tökmə qarmaqlarla əvəz elədim. Bu daha qəşəng, daha yaxşı, ucuz olur. Siz bilirsiniz, bununla necə çox pul qazanmaq olar? Kozettanın sərvəti, doğrudan da, Kozettanın özünüdür. Mən bu təfsilatı sizə deyirəm ki, siz sakit olasınız.

Qapıçı arvad yuxarı qalxaraq yarıaçıq qapıdan içəri baxdı. Həkim ona çıxıb getməsini söyləsə də, bu, qayğıkeş qarıya gedərkən

ölməkdə olan adamın eşidəcəyi tərzdə, çığıra-çığıra bu sözləri deməsinə mane ola bilmədi:

– Keşişi çağırımmı?

Jan Valjan:

– Burada keşiş var, – deyib barmağını yuxarı qaldırdı; o, sanki, başı üstündə kimi isə göstərir və onu ancaq özü görürdü.

Həyatla bu ayrılıq çağında, bəlkə, keşiş, doğrudan da, burada idi.

Kozetta üsulluca onun dalına balıq qoydu.

Jan Valjan yenə danışmağa başladı:

– Cənab Ponmersi, sizi and verirəm, narahat olmayın. Bu altı yüz min frank, doğrudan da, Kozettanıdır. Siz o pulu götürməseydiniz, mənim bütün həyatım heç olub gedərdi! Biz şüşədən bəzək şeyləri düzəltməkdə böyük məharət qazanmışdıq. Bunlar “Berlin qaş-daşı” deyilən bəzək şeyləri ilə rəqabət edə bilirdi. Heç onları almanların şüşə muncuqları ilə yan-yana qoymaq olarmı? Bizimkinin bir qrosunun qiyməti cəmi üç frankdır, bir qrosda isə on iki düjün cilalanmış əla muncuq vardır.

Əziz bir adamımız öləndə biz ona baxırıq, sanki, onu baxışımızla özümüzbə bənd etmək, tutub saxlamaq istəyirik. Kozetta ilə Marius bir-birinin əlindən tutaraq Jan Valjanın qabağında durmuşdular: dərdən onların nitqi qurumuşdu, ümitsizlik içində tir-tir əsir, ölümlə necə mübarizə edəcəklərini bilmirdilər.

Jan Valjan get-gedə zəifləyirdi. Onun gözündə həyat işığı sönür, o, yavaş-yavaş qüruba enirdi. Bir qayda ilə nəfəs ala bilmirdi, nəfəsi bəzən xırıldayaraq kəsilirdi. Əlini tərپətməyə çətinlik çəkirdi, qıçları taqətdən düşürdü; lakin o zəiflədikcə, gücdən düşdükcə qəlbinin böyüklüyü üzündə daha aydın, daha bariz görünürdü. Axirət dünyasının ölgün işığı gözlərində əks olunurdu.

Onun gülən üzü daha da solurdu. Həyat onun varlığında sönmüşdü, lakin simasında başqa bir işıq parıldaıyır. Nəfəsi daha da zəifləyirdi, baxışları daha artıq durğunlaşırdı. O, indi, arxasında gözə görünməz qanad olan bir ölü idi.

Jan Valjan işarə ilə Kozettanı, sonra da Mariusu çağırırdı. Görünür, onun həyatının son dəqiqələri çatmışdı. O, zəif səsle danışmağa başladı; bu səs, sanki, uzaqdan gəlirdi, elə bil ki, onların arasında bir divar yüksəlirdi.

– Yaxın gəl, ikiniz də yaxın gəlin. Mən sizi çox sevirəm. Belə ölmək nə yaxşıdır! Sən də məni sevirsen, mənim Kozettam. Mən bildirdim ki, sənin könlün həmişə mənə bağlıdır. Sən nə mehriban-san, kürəyimin altına balıq qoydun! Sən mənim üçün ağlayacaqsan, eləmi? Ancaq çox ağlama. Mən istəmirəm ki, sən mənim üçün ürəkdən dərd çəkəsən. Siz gərək çox əylənəsiniz, mənim balalarım. Bir şey yadımdan çıxıb, sizə deməmişəm: mıxçasız toqqalar düzəldib satmaqla o biri şeylərdən daha çox pul qazanmaq olar. Qross, on iki düjün toqqa on franka başa gəlirdi, amma altmış franka satılırdı. Bu, doğrudan da, faydalı bir iş idi. Buna görə də, cənab Pommersi, o altı yüz min frank qoy sizi təəccübləndirməsin. Bu, düz yolla qazanılmış puldur. Siz təmiz vicdanla dövlətli ola bilərsiniz. Sizin gərək karetanız olsun, siz gərək teatrda hərdənbir loja tutasınız, sənə qəşəng ziyafət paltarları lazımdır, mənim Kozettam, siz gərək öz dostlarınızı ləzzətli nahara qonaq eləyəsınız, xoşbəxt yaşayasınız. Mən indicə bu barədə Kozettaya yazmışdım. O, mənim məktubumu tapar. Buxarının üstündə iki şamdan var, onları da Kozettaya verirəm. Onlar gümüşdəndir, amma mənim üçün saf qızıldandır, brilyantdandır; onlara adi şam qoyulanda onlar ehram şamına çevrilir. Bil-mirəm, onları mənə verən adam orada məndən razıdırımı. Mən əlim-dən gələnin hamısını eləmişəm. Mənim balalarım, mən yoxsulam, bunu yaddan çıxarmayın, məni kənar yerdə basdırın, qəbrimin də üstünə bir daş qoyun ki, yerim məlum olsun. Mən belə istəyirəm. Daşın üstünə ad yazdırmayın. Kozetta hərdən mənim üstümə gəlmək istəsə, mən bundan xoşhal olaram. Bu, sizə də aiddir, cənab Pommersi. Mən bir şeyi etiraf etməliyəm: elə vaxtlar olub ki, mənim siz-dən xoşum gəlməyib, bunun üçün bağışlayın. İndi Kozetta ilə siz mənim üçün birsiniz. Mən sizə çox minnətdaram. Siz bilsəydiniz ki, onun zərif, al yanaqları məni necə sevindirirdi! Bu yanaqlar azca solsaydı, əhvalım pozulardı. Kamodun siyirtməsində beş yüz franklıq bir biletdir. Mən ona dəyməmişəm. Bu, yoxsullar üçündür. Kozetta, sən öz xırdaca donunu orada, yatağın üstündə görürsənmi? Onu tanıyırsanmi? O vaxtdan ancaq on il keçmişdir. Vaxt nə tez gəlib-keçir! Biz necə xoşbəxt idik! Hər şey qurtardı, Ağlamayın, uşaqlar, mən çox da uzağa getmirəm, mən oradan sizi görəcəyəm. Gecələr siz qaranlığa baxsanız, görəcəksiniz ki, mən sizə baxıb gülməşəyirəm. Kozetta, Monfermeyl sənə yadımdadırımı? Sən meşədə idin,

özün də çox qorxurdun. Yadındadırmı, mən vedrənin qulpundan tutub qaldırdım, onda mənim əlim ilk dəfə sənin o müsibətlər görmüş xırdaca əlinə toxundu. Sənin əlin elə soyuqdu! Ah, xanım, onda sizin o xırdaca əlləriniz necə qırmızı idi, amma indi gör necə ağdır! O iri kukla da yadındadırmı? Sən ona Katerina deyirdin. Onu monastıra apara bilmədiyinə çox təəssüf elədin. Sən məni necə tez-tez güldürərdin, mənim əziz mələyim! Yağışdan sonra suya çöp atardın, sonra da onun üzüb getdiyinə baxardın. Bir gün sənə söyüd çubuğundan bir raketka, bir də sarı, göy, yaşıl lələkli bir volan bağışladım. Bu, yəqin, sənin yadından çıxıb. Sən xırdaca, oynaq, şux bir qız idin! Oynamaqdan xoşun gələrdi. Qulaqlarından albalı asardın. Bunların hamısı keçib-getdi. Xırdaca qızımla keçdiyim meşə də, altında gəzdiyim ağaclar da, gizləndiyimiz monastır da, oyunlar da, şən uşaq gülüşləri də bir xəyal oldu. Amma mən elə bilirdim ki, bunlar hamısı mənimdir. Mənim səfehliyim də bunda imiş! Tenardye-gil pis adamlardı. Onları əfv etmək lazımdır. Kozetta, ananın adını sənə demək vaxtı gəlib çatmışdır. Onun adı Fantina idi. Bu adı yadında saxla! Fantina! Nə vaxt onun adını çəksən, diz çök. O çox əzab çəkmişdir. Səni çox istəyirdi. Sən xoşbəxt olduğun qədər o bəd-bəxt idi. Allahın təqdiri belə imiş. Allah göydədir, ulduzlar arasındadır, o, bizim hamımızı görür, nə etdiyimizi bilir. Bəli, mənim balalarım, mən gedirəm. Həmişə bir-birinizi sevin. Bir-birinizi sevin – dünyada bundan ülvə şey yoxdur. Burada ölən zavallı qocanı da arabir xatırlayın. Ah, mənim Kozettam, ağlama, bu qədər vaxt səni görə bilmədiyimə mən müqəssir deyiləm; bu, mənim qəlbimi parçalayırdı; mən ancaq küçənin tininə qədər gedə bilirdim; adamlar, yəqin, məni səfeh hesab eləyirdilər; mən dəliyə oxşayırdım; hətta bir gün evdən şapkasız çıxmışdım. Mənim balalarım, mən yavaş-yavaş pis görürəm. Gərək sizə daha çox şey söyləyəydim, ancaq nə fərqi var. Hərdən məni yada salın. Allah sizi öz pənahında saxlasın. Bilmirəm, mənə nə oldu, mən işiq görürəm. Yaxın gəlin. Mən xoşbəxt ölüürəm. Əzizlərim, mənim istəklə balalarım, gəlin, əllərimi sizin başınıza qoyum.

Kozetta ilə Marius böyük müsibət içində, göz yaşından boğula-boğula dizləri üstə düşüb onun əllərindən öpdülər. Lakin bu müqəddəs əllər daha tərپənmirdi.

Jan Valjan kreslonun arxasına söykənmişdi, iki şamdan onun üzünə işiq saçırdı, onun solğun üzü göyə baxırdı. Kozetta ilə

Marius onun əllərini dönə-dönə öpürdü, o, buna mane olmurdu; o ölmüşdü.

Ülduzsuz, qaranlıq bir gecə idi, göz-gözü görmürdü. Yəqin ki, bu zülmət içində bir mələk qanadlarını açaraq uçan ruhu qəbul etməyə hazır durmuşdu.

Altıncı fəsil

OT BASIR, YAĞIŞ YUYUR

Pyer-Laşev qəbiristanlığında, ümumi qəbirlərdən bir az kənar-da, bu sərdabələr şəhərinin bəzəkli məhəlləsindən qıraqda, ölümün pis dəblərini əbədiyyət qarşısında göstərən əcaib qəbir abidələrindən uzaqda, tənha bir yerdə, köhnə divar dibində, hündür qaraçöhrə ağacının altında sarmaşlıq sarınmış, ətrafında alaq və mamır bitmir bir daş vardır.

Zaman bu daşa da o biri daşlar kimi öz təsirini göstərmişdi: onun üstünü yosun və quş peyini basmışdır.

O, yağışdan göyərmişdir, hava onu qaraltmışdır. Onun yan-yörəsində birəcə çıxır da yoxdur; heç kəs bu tərəfə gəlmək istəmir, çünki burada ot hündürdür, adamın ayağını islada bilər. Ancaq gün çıxanda bura kərtənkələlər yığışır. Ətrafda yabanı yulaf xışıldayır. Yaz gələndə ağacda birəbittən quşları oxuyur.

Bu, çılpaq bir daşdır. Onu qəbrə görə yonub düzəltilmişlər; ancaq bir şeyə çalışmışlar ki, daşın lazımi qədər uzunluğu və eni olsun, qəbirdəki adamın üstünü örtə bilsin.

Onun üstündə ad yoxdur.

Ancaq bir çox illər bundan əvvəl kim isə daşın üstündə dörd misra şeir yazmışdı; yağan yağışlar, toz-torpaq bu şeir parçasını görünməz etmiş, yəqin ki, indi o, tamam silinib getmişdir:

O yatır... Qovmuşsa da, tale qəddarcasına.
Yaşamış... Atmışsa da, mələk qəm dəryasına.
Öldü. Vaxtı çatanda əcəl apardı onu,
Necə ki axşam çökür, yetir gündüzün sonu.

Viktor Hüqo

DÜNYA ƏDƏBİYYATI KLASSIKLƏRİ

ƏLAVƏ

SƏFİLLƏRİN İTALYANCA TƏRCÜMƏSİNİ MİLANDA NƏŞR EDƏN CƏNAB DAELİYƏ MƏKTUB

*Otvil-Hauz
18 oktyabr 1862-ci il*

Cənab, siz mənə: “Səfillər” bütün dünya xalqları üçün yazılmışdır” – deməkdə haqlısınız.

Bu kitabı hamı oxuyacaqmı, bunu bilmirəm, ancaq mən onu hamı üçün yazmışam. Bu, eyni dərəcədə, həm İngiltərəyə, həm də İspaniyaya, həm İtaliyaya, həm də Fransaya, həm Almaniya, həm də İrlandiyaya, həm köləsi olan respublikalara, həm də təhkimli kəndlisi olan dövlətlərə aiddir. İctimai problemlər üçün dövlət sərhədi yoxdur. Dünya xəritəsində olan göy, ya qırmızı sərhəd xətləri insan cəmiyyətinin yaraları üçün, bütün Yer kürəsini bürüyən bu dərin yaralar üçün maneə ola bilməz. O yerdə ki kişi cahildir, ümitsizlik içindədir, o yerdə ki qadın özünü bir parça çörəyə satır, o yerdə ki uşaq məlumat verən kitabdan, onu isidən ailədən məhrum olduğu üçün əzab çəkir, mənim “Səfillər”im: “Açın, biz sizə gəlmişik!” sözləri ilə qapılan döyür.

Bizim dövrümüzdə, mədəniyyətin tənəzzülü hələ də davam etdiyi bir dövrdə səfilə insan deyilir; bu insan

dünyanın hər yerində dəhşətli əzab çəkir, yer üzünün bütün dillərində şikayət edir.

Sizin İtaliya da bizim Fransa kimi, bədxahlıqdan az mühafizə olunur. Sizin gözəl İtaliyanın simasında hədsiz-hesabsız iztirabın damğası vardır. Daima yoxsulluğun kəskin forması olan quldurluq sizin dağlarda özünə yuva tikməmişmi? Monastırlar irinli yara kimi çox az ölkəni İtaliya kimi əldən salmışdır; mən bu monastırları dərinədən tədqiq etməyə çalışdım. Qoy Roma, Milan, Neapol, Palermo, Turin, Florensiya, Syenna, Piza, Mantuya, Bolonya, Ferrara, Genuya, Venetsiya sizin olsun, qoy sizin qəhrəmanlıqla dolu tarixiniz, əzəmətli xarabalıqlarınız, gözəl abidələriniz, qəşəng şəhərləriniz olsun – siz də bizim kimi bədbəxtsiniz. Sizin gözəl geyiminiz parazitlə doludur. Heç şübhə yox ki, İtaliyanın günəşi insanı məftun edir, lakin heyhat! – Göyün göz qamaşdıran parlaq maviliyi insanın əynindəki cır-cındıra dözüür.

Sizin də ölkədə bizim ölkə kimi mövhumat, xurafat, zorakılıq, fanatizm, nadanlıq, ürf-adətlərin xidmətində duran təqlidçi qanun vardır. Siz duyğunuza keçmişin dadını qarışdırmadan nə hal-hazır, nə də gələcəyi duya bilərsiniz. Sizde nadan rahib, vəhşi lassaroni yaşayır. Bizim qarşımızda eyni ictimai məsələlər durmuşdur. Bizdə acıdan bir qədər az, qızdırmadan bir qədər çox ölürlər; sizin ictimai səhhətiniz bizimkindən bir az yaxşıdır; İngiltərədə protestantizm maskası altında olan zülmət İtaliyada katolisizm maskası taxır; başqa-başqa ad altında olsa da, *vescovo*¹ eynən *bishop*² mənasındadır, orada da, burada da qatı zülmətdir. Tövrəti pis izah etmək, ya İncili pis başa düşmək – ikisi də bir şeydir.

Yenə də davam etdirməkmi? Bu kədərli paralelizmi daha dolğun göstərmək lazımdırımı? Sizde yoxsul yoxdurmu? – Aşağı baxın. Sizde tüfeyli yoxdurmu?

¹ Keşiş (*ita.*)

² Keşiş (*ing.*)

– Yuxarı baxın. Belə təəccüb ediləcək bir müvazinətdə duran bu iyrenc tərəzinin yoxsulluq və tüfeylilikdən ibarət olan gözləri sizin qarşınızda enib-qalxmazmı?

Hanı sizin məktəb müəllimləri ordunuz? – Mədəniyyətin qəbul etdiyi yeganə ordu budur! Hanı sizin hamı üçün pulsuz və məcburi olan məktəbləriniz? Dantenin, Mikelancelonun vətəninə hamı oxumağı, yazmağı bacarırmı? Siz öz kazarmalarınızı məktəbə döndərdinizmi? Sizin nəhəng hərbi büdcəniz və gülünc görünəcək dərəcədə az olan maarif büdcəniz bizimkilərə bənzəmirmi? Çox asanlıqla əsgər kütlüyünə çevrilən kor-koranə itaətkarlıq sizə də aid deyilmə? Sizdə İtaliya namusunun canlı mücəssəməsi olan Haribaldiyə güllə atmaq əmrini vermək dərəcəsinə gəlib çatan militarizm yoxdurmu? Sizin ictimai qayda-qanunu, necə varsa, elə də götürüb yoxlayaq, cinayət işlədiyi yerdə onun üstünü alağ: qadınla uşağı mənə göstərin. Ancaq bu iki zəif məxluqa göstərilən qayğının dərəcəsinə görə mədəniyyətin səviyyəsi haqqında fikir söyləmək olar. Fahişəlik məsələsi Neapolda da Parisdəki kimi kəskin şəkildə dururmu? Sizin qanunlarınız tərəfindən müəyyən edilən həqiqət ölçüsü və sizin divanxanalar tərəfindən bərpa edilən ədalət ölçüsü nə haldadır? Bəlkə də, gözəl bir təsadüf nəticəsi olaraq camaat qarşısında ittiham etmək, qanunun hökmü ilə rüsvay etmək, “katorqa”, “edam kürsüsü”, “cəllad”, “ölüm cəzası” kimi məşum sözlərin mənası sizə məlum deyildir? İtalyanlar, sizdə də Bekkaria ölmüşdür, amma Farinaççi hələ də yaşamaqdadır!

Sizin dövlət quruluşunuzun əsaslarını götürək. Sizdə elə bir hökumət varmı ki, o, əxlaqla siyasətin eyniyyətini anlaya bilsin? Bu məsələdə siz “ancaq qəhrəmanlar əfv olunmağa layıqdırlar” fikrinə gəlib çıxma bilmisiniz! Buna bənzər bir şey də Fransada olmuşdur. Gəlin bir az izzirablarımızı nəzərdən keçirək, qoy bizim hər birimiz öz yükünü gətirsin – bu cəhətdən siz də bizim kimi varlısınız. İki mələmət – keşişlərin elan

etdiyi kilsə ittihamnaməsi, hakimlərin elan etdiyi ic-timai ittihamnamə sizin də üzərinizdə hökm sürürmü? Ey böyük İtaliya xalqı, sən hər cəhətdən böyük Fransa xalqına bənzəyirsən! Əfsus ki, qardaşlar, siz də bizim kimi “səfilsiniz!”

Həm bizi, həm də sizi bürüyən zülmət içində uzaq-larda parıldayan cənnət qapılarını siz bizdən aydın gör-müsünüz. Lakin keşişlər yanılırlar: bu müqəddəs qapı-lar bizim arxamızda deyil, önümüzdədir.

Sözümə yekun vururam. Bu “Səfillər” kitabı bizim kimi sizin üçün də eyni dərəcədə güzgü rolunu oynaya bilər. Bəzi adamlar, bəzi kastalar bu kitaba qarşı çıxırlar, mən onları başa düşürəm. Axı güzgü həqiqəti göstərir, buna görə də onlar bu güzgüyə ədavət bəsləyirlər, lakin bu ədavət güzgünün faydalı olmasına mane olmur.

Mənə gəlincə, mən öz ölkəmə dərin məhəbbət bəslədiyimdən, bu kitabı, Fransanın qayğısına qaldığım qədər başqa xalqların da qayğısına qalarıq, hamı üçün yazmışam. Mən tutduğum yol ilə irəlilədikcə daha artıq vətənpərvər olduğumu, bütün bəşəriyyəti daha artıq sevdiyimi hiss edirəm.

Dövrümüzün qayəsi və fransız inqilabının inikası qanunu bu məsələdə özünü göstərir. Mədəniyyətin get-gedə daha artıq yayılmasına cavab vermək üçün kitab bundan sonra ancaq fransız, italyan, alman, ispan, ingilis kitabı deyil, Avropanın, hətta bütün bəşəriyyətin kitabı olmalıdır.

İncəsənətin məntiqi də, hər şeyi qabaqcadan müəy-yən edən kompozisiyanın bəzi zəruri xüsusiyyətləri də, hətta zövqə və dilə olan tələbin özü də buradan mey-dana gəlir; zövqə və dilə olan tələb vaxtilə çox məhdud idi, lakin indi bu tələb bütün başqa şeylərə müvafiq olaraq artmalıdır.

Fransada bəzi tənqidçilər məni “fransız zövqü” deyilən şeyin çərçivəsindən kənara çıxdığım üçün məzə-mət etdilər, bu, mənim çox xoşuma gəldi, mən istər-dim ki, bu tərifi layiq olum.

Xülasə, mən bacardığımı eləyirəm, mən bütün insanların dərdinə qalırım, onların əzabını yüngülləşdirməyə çalışıram. Lakin tək mənim gücüm bunun üçün kifayət deyil, mən hamıya müraciət edib deyirəm: “Mənə kömək eləyin!”

Budur, cənab, sizin məktubunuz bu sözləri söyləməyə məni vadar etdi; mənim sözlərim həm sizə, həm də sizin bütün ölkənizə aiddir. Mənim bir çox məsələdən belə təkidlə bəhs etməyimə sizin məktubunuzdakı bir cümlə bais oldu. O cümlə budur: “Elə italyanlar var ki – belələri də çoxdur – deyirlər: “Səfillər” fransız kitabıdır. O, bizə aid deyil. Qoy fransızlar onu bir tarix kimi oxusunlar, amma bizim üçün o romandır”. Əfsus! Bu sözü mən bir də təkrar edirəm: biz italyan da olsaq, fransız da olsaq, insanların duyduğu ehtiyac bizim hamımıza aiddir. O zamandan ki tarix yazır, fəlsəfə düşünür, o vaxtdan ehtiyac insan övladının libası olmuşdur. Nəhayət, bu cındır paltarı İnsanın əynindən çıxarıb atmaq, İnsanın – Xalqın çıpaq bədəninə keçmişin uğursuz cır-cındırı əvəzinə, gələcəyin al şəfəqindən tikilmiş bəzəkli bayram paltarını geydirmək vaxtı çatmışdır.

Cənab, əgər siz elə hesab etsəniz ki, bu məktub bəzilərinə maarifləndirə bilər, adət şəklini almış bəzi yanlış fikirləri dağıda bilər, mən onun nəşr olunmasına etiraz etmirəm.

Sizə bəslədiyim böyük hörməti qəbul edin.

Viktor Hüqo

Viktor Hüqo

DÜNYA ƏDƏBİYYATI KLASSIKLƏRİ

PARIS NOTR-DAM
KİLSƏSİ

Bir neçə il bundan əvvəl bu kitabın müəllifi Notr-Dam kilsəsini ziyarət edərkən, daha doğrusu, onun bucaqlarını və qaranlıq yerlərini nəzərdən keçirərkən kilsə qüllələrinin birində, qaranlıq bir küncdə divarda yonulmuş bir sözə rast gəldi:

'ANAGCH¹

Bu yazı baş yunan hərfləri ilə yazılmış, köhnəlikdən qaralmış və daşın içərisində dərinlən yonulmuşdu. Bu hərflərin şəkil və rəsmində qotika² yazısına məxsus xarakterik bir şey hiss olunurdu. Sanki o, orta əsrlərdə yaşayan bir adamın əli ilə yazıldığını təsdiq etmək istəyirdi. Bundan başqa yazının qorxulu və məşum mənası müəllifi dərin heyrət içərisində buraxmışdı.

Müəllif öz-özünə düşünüb də, hansı bir ruhun bu dünyanı tərک edərkən son həsrətli dəqiqələrini keçirdiyi zaman əski bir məbədin altında bu cinayət və yaxud bədbəxtliyin damğasını qoyub getmək istədiyini anlamağa çalışırdı.

Sonralar bu divarlara suvaq çəkildiyindən, yaxud qazıldığından (bunlardan hansının düz olduğunu qəti söyləyə bilməyəm) həmin yazı yox olmuşdu. Zətən, tamam iki yüz ildən bəri orta əsrlərin ecəzkar kilsələrinə bizdə belə qeydsiz bir münasibət göstərmək bir adət halına keçmişdir. Bu kilsələri hər kəs və hər bir tərəfdən, istər daxildən və istərsə xaricdən xarab edir. Ruhani idarələr bu kilsələri rəngsazlara qurban verir, memarlar onları qazıb əşməyə və yenidən boyamağa, sonra isə xalq bu kilsələri binəsinə qədər uçurmağa başlayır.

Bu surət ilə Notr-Dam kilsəsinin qaranlıq bir qülləsində yonulmuş bu sirli sözdən və bu qədər böyük bir ələm ilə həmin yazıda ifadə olunan məchul bir taledən, bu kitabda müəllif tərəfindən ona ithaf edilmiş kiçik bir xatirədən başqa heç bir əsər qalmamışdır. Divarın üzərindəki bu sözü cızmış adam neçə əsrlər bundan əvvəl yer üzündə yaşayanlar arasından çıxıb getmiş və cızdığı bu söz məbədin divarından yox olmuşdu. Az sonra bu məbədin özü də yer üzündən yox olub gedəcək.

Məhz bu söz bu kitabı yazmaq üçün bir bəhanə oldu.

Fevral, 1831-ci il

¹ Tale, alın yazısı (*yun.*)

² Ucları şiş alman hərfləri

Birinci kitab

I

BÖYÜK SALON

Düz üç yüz qırx səkkiz il altı ay on doqquz gün bundan əvvəl parisililər Qədim şəhərdə, Universitet məhəlləsində və Yeni şəhərdə gurlayan kilsə zənglərinin səsinə yuxudan oyandılar.

Halbuki tarixdə 1482-ci il 6 yanvar gününə dair heç bir əlamətdar hadisə haqqında qeyd yoxdur. Həmin gün səhərçağı kilsə zənglərini hərəkətə gətirən və Paris əhalisini təşvişə salan qeyri-adi heç bir hadisə yox idi. Nə pikardiyalılar, nə burqundiyalılar şəhərə hücum edərək onu əldə etmək niyyətində idi, nə bir övliyanın müqəddəs külünü böyük bir mərasimlə aparırdılar, nə də nəşələnən tələbələr iğtişaş etmişdilər. Bizim zəhmli kralımız¹ da bu gün öz paytaxtına qədəm basmaq niyyətində deyildi; hətta məhkəmə binası qarşısında oğru kişilərin və qadınların da dar ağacına çəkiləcəyi gözlənilmirdi. Eyni zamanda, XV əsr üçün adi şey olan bir hadisə – parlaq və qəribə libaslar, incə yumşaqləkləki şlyapalar geyinmiş əcnəbi səfirlərin də təntənəli surətdə şəhərə daxil olacağı da gözlənilmirdi. Yalnız iki gün bundan əvvəl Parisə bir atlı dəstəsi daxil olmuşdu ki, bu da Flamand səfərəti idi, bu səfərət Fransa dofini² ilə flandriyalı Marqarita arasında izdivac bağlamaq üçün vəkil təyin edilmişdi. Burbonlar kardinalı bundan çox narazı idi, lakin krala xoş olsun deyə, bu qaba Flamand burqomistrlərini nəvazişkar şəkildə qarşılamağa və sarayın üzərini bəzəyən gözəl xalları leysan yağışın islatmasına baxmayaraq, öz sarayında onların şərəfinə olduqca əxlaqi, əyləndirici və gülməli bir teatr tamaşası verməyə məcbur olmuşdu.

¹ O zaman Fransa kralı XI Lüdovik Parisdə deyil, çox zaman öz qəsridə yaşayırdı.

² Vəliəhd

Bütün Paris əhalisini 1482-ci il yanvarın 6-da həyəcana gətirən bu təntənə, Jan de Truanın rəvayətinə görə, ta qədim zamanlardan bəri Fransa paytaxtında birlikdə keçirilən xaçaçuran¹ bayramı və təlxəklər bayramı idi. Həmin gün müxtəlif şənliklər olacaqdı: Qrev meydanında əyləncə ocaqları yanacaq, Brak ibadət xanası yaxınlığında ağac əkiləcək, məhkəmə binasında isə misteriya tamaşası veriləcəkdi. Bu barədə qabaqcadan Paris qalabəyisinin, sinələrində ağ rəngli xaç olan yasəmənli qamlot kaftan geyinmiş carçıları boru çalaraq bütün küçələrə və meydanlara xəbər vermişdilər.

Səhər tezdən başlayaraq şəhərin kişi və qadınları öz dükan və evlərinin qapısını bağlayıb dəstə-dəstə hər tərəfdən bu üç məntə-qəyə doğru axışdılar. Hər kəs öz zövqünə görə seçirdi: kimi əyləncə ocaqlarını, kimi ağac əkməyi, kimi də misteriyani. Ta keçmiş zamanlardan bəri Paris avaralarına xas sağlam düşüncənin şərəfinə etiraf olunmalıdır ki, camaatın əksəriyyəti ya ilin mövsümünə daha uyğun olan çıraqbənlərə, ya da məhkəmənin isti və böyük salonunda oynanılacaq misteriyaya baxmağa gedirdi. Tamaşa həvəskarları bir-birilə sözləşmiş kimi Brak ibadət xanası məzarlığında yanvar səması altında soyuqdan titrəyən və vaxtından əvvəl çiçək açmış zavallı may ağacını yalnız buraxaraq gedirdilər. Məhkəmə binasının qarşısındakı meydana yaxın küçələr başdan-başa camaatla dolmuşdu. Çünki hər kəs iki gün əvvəl buraya gəlmiş Flamand səfərinin həm misteriya tamaşasında, həm də yenə böyük salonda vəqə olacaq təlxəklər papası seçkisində iştirak etmək niyyətində olduğunu bilirdi.

Bu salona daxil olmaq, bütün yer üzündə ən geniş bir bina (Montarji qəsrinin böyük salonu o zaman hələ Soval tərəfindən ölçülməmişdi) sayıldığına baxmayaraq, çox çətin bir məsələ idi. Məhkəmə binasının qarşısındakı meydan saysız-hesabsız camaatla dolduğundan, pəncərələrindən meydana baxan şəhər sakinlərinə böyük bir dəniz təsiri bağışlayırdı. Oraya daxil olan beş-altı küçəyə beş-altı böyük çay kimi arasıkəsilmədən hər dəqiqə yeni-yeni insan dalğaları axışırdı. Getdikcə böyüyən dalğalar ətrafdakı evlərin tinlərinə dəniz buruna çarpan kimi çarpırdı. Xalq binanın yüksək, qotik² fasadının ortasındakı böyük pilləkəndən yuxarıya və aşağıya doğru axışırdı; bu cərəyan pilləkənin meydançasında ikiye ayrılırdı. Fəvvarə hovuzə tökülən kimi, pilləkən də arasıkəsilmədən meydana axırdı.

¹ Xaç suyuna salma mərasimi

² Memarlıq üslubu

Minlərcə insanın arasından qopan bağırtılar, qəhqəhələr və ayaq səsləri bitməz və tükənməz bir gurultuya dönürdü. Bəzən bu gurultu daha da qüvvətlənirdi; camaatı böyük pilləkənə doğru aparan axın dayanır, geriye dönür və yeni dalğaya rast gəlib bir yerdə fırlanmağa başlayırdı. Bu, o demək idi ki, ya şəhər qarovulu nişançılarından biri öz tufənginin qundağı ilə kimisə vurmuş, ya da serjantın¹ atı şllaqlayaraq ifrat hücumu qalxan xalqı dayandırmaq istəyirdi. Bu nəcib ənənələr keçmişin mirası olaraq əvvəlcə prevatdan konnetabl idarəsinə, sonra isə atlı qarovulçulara keçmiş, bir müddətdən sonra isə heç bir nöqtəsi dəyişmədən bugünkü Paris jandarmeriyasına gəlib çatmışdır.

Qapıların ağzında, pəncərələrdə, bacalarda və damların üzərində minlərcə şəhərli qaynaşırdı; üzlərində fərəh və hüsur parlayırdı. Onlar məhkəmə binasını, onun qarşısındakı qələbəliyi diqqətlə seyr edir və bundan büsbütün məmnun qalırdılar. Parisdə indi də tamaşalara baxmaqdan böyük həzz alan insanlar vardır. Arxasında hər hansı hadisə baş verən divanın görünüşü parisلیلər üçün çox maraqlıdır.

Əgər biz, 1830-cu ildə yaşayan adamlar, XV əsrdəki Paris camaatı arasına girərək, onlarla birlikdə 1482-ci il yanvarın altısında camaatın sığmadığı bu böyük məhkəmə Sarayına basabasda dürtmələnərək girə bilsəydik, gözəl və maraqlı tamaşaya rast gələrdik. Ətrafımızdakı əski şeylər bizə büsbütün təzə görünə bilərdi. Oxucunun müşahidəsi ilə salonun qapısından keçdikdən sonra orta əsrlərə məxsus bürüncək, kaftan və arxalığ geymiş kişi və qadınların arasına düşdüyümüz zaman onlarla birlikdə ala biləcəyimiz təəsüratı xəyalımıza gətirməyə çalışaq.

İlk saniyələrdə gözlərimiz qamaşar, qulaqlarımız uğuldayardı. Başımızın üzərində ağacdan yapılmış işləmələrlə bəzəkli və lacivərd fon üzərində qızıl zanbaq çiçəkləri ilə süslənmiş sivri günbəz görürdik. Ayaqlarımızın altında dama şəklinə qurulmuş ağ və qara mərmər döşəmə olacaqdı. Bir neçə addım bizdən o yana böyük və möhkəm bir sütun, bir az da uzaqda, ikinci bir sütun, sonra isə üçüncü sütun görünəcəkdə. Salonun içində yeddi ədəd böyük sütun sayacaqdıq ki, bunlar ikiqatlı günbəzə dayaq verirdilər. İlk sütunların yaxınlığında alverçilərin xırdavat dolu kiçik dükənləri yerləşirdi; yerdə qalan üç sütunun ətrafında isə şikayətçilərin şalvarlarından və

¹ Baş çavuş

prokurorların bürüncəklərindən sürtülüb ağarmış palıd oturacaqlar qoyulmuşdu. Salonun ətrafındakı yüksək divarların yanında, qapılarla pəncərələrin arasında və sütunların aralığındakı keçidlərdə sonu görünməyən sırayla Fransa krallarının heykəlləri düzülmüşdü. Burada Faramonddan başlayaraq qolları yanına düşmüş, baxışları aşağı dikilmiş tənbel krallarla yanaşı, başlarını və əllərini cəsaretlə göylərə doğru qaldıran igid krallar da var idi. Sivri pəncərələrin şüşələri rəngarəng idi. Salonun çıxışında ən incə işləmələrlə süslənmiş məbəd qapıları, qübbələr, divarlar, karnizlər, pəncərə və qapıların üzülkləri, qapılar və heykəllər yuxarıdan-aşağıyadək gözəl bir surətdə qızıl və lacivərd rənglərlə boyanmışdı. Hekayəmizə aid zamanlarda salonun bu rənglərindəki parlaqlıq artıq bir qədər solmuşdu. 1549-cu ildə dü Brel ənənəyə sadıq qalaraq ona heyran olanda artıq bu rənglər qalın toz və hörümçək torları altında yox olub getmişdi.

Yanvar günəşinin solğun nuru ilə işıqlanmış divarlar boyu hərəkət edən və yeddi sütun arasında qıvrılan qarışıq və səs-küylü kütləylə dolmuş bu geniş və uzunsov salonu təsəvvür etməyə çalışın. O zaman sizdə bütün bu mənzərə haqqında dumanlı bir təsəvvür yaranmış olacaqdır ki, bunun da ən maraqlı təfsilatını daha ətraflı aydınlaşdırmağa çalışacağıq.

Heç şübhə yoxdur ki, əgər Ravalyak IV Henrixi öldürməmiş olsaydı, kralın qətlinə aid olan sənədlər də məhkəmə Sarayının dəftərxanasında saxlanmazdı; Ravalyakla əlbir olan və bu sənədlərin məhv edilməsində maraqlı olan cinayətkarlar da olmaz, bunun üçün başqa bir çarə tapmadıqlarından sənədləri yandırmaq məqsədilə məhkəmə dəftərxanasını yandırmağa və dəftərxananın yanması üçün bütün məhkəmə Sarayını yandırmağa məcbur olanlar tapılmazdı. O halda 1618-ci ildəki yanğın da olmazdı. Məhkəmənin əvvəlki binası da əski böyük salonu ilə indiyə qədər salamat qalmış olar, mən də oxucuya yalnız bu sözləri deyərdim: gedin özünüzdə tamaşa edin. Bu surətdə biz ikimiz də yaxamızı qurtarardıq: mən – bu salonun təfsilatlı təsvirindən, oxucu isə – mənim bu təsvirimi oxumaq zəhmətindən. Bu kimi şeylər köhnə, ancaq daima yeni olan bir həqiqəti isbat edir ki, böyük hadisələrin nəticələrini hesablamaq mümkün deyil.

Çox ehtimal ki, Ravalyakın yoldaşları olmaya da bilərdi. Olsa belə, 1618-ci ildəki yanğın onların iştirakı olmadan da əmələ gələ bilərdi. Həmin yanğının səbəbini iki cür izah edirlər, ikisi də həqiqətə

bənzəyir. Əvvəla, deyirlər ki, bu fəlakətə səbəb martın 7-də gecə-yarısından sonra göydən düz məhkəmə binasının üzərinə düşmüş bir fut enliyində və dirsək hündürlüyündə böyük parlaq ulduzdur. Fəlakətin başqa bir izahı isə Teofilin aşağıdakı qitəsində verilmişdir:

Çox qəribə oldu bu iş:
Parisin haqq məhkəməsi.
Dadlı şeylərdən çox yemiş,
Tökürmüşdü dişlərini.

1648-ci ildə Parisdə məhkəmə binasını xarabaya çevirmiş yanğının üç cür – siyasi, meteoroloji və poetik izahları olsa da, bədbəxtlikdən inkar olunması heç cür mümkün olmayan fakt – yanğının, həqiqətən, baş verməsidir. Həmin fəlakətdən sonra, xüsusilə də müxtəlif zamanlarda aparılan təmir nəticəsində yanğının rəhm etdiyi çox az yer bərpa olunmuş və Fransa krallarının bu qədim iqamətgahından indi çox az bir əsər qalmışdır; vaxtilə bu saray Luvr sarayının böyük qardaşı sayılırdı və kral Yaraşlıq Filippin zamanında uzaq və qədim günlərin xatirəsi kimi yaşayırdı; onda kral Rober tərəfindən tikilmiş və Elqaldusun təsvir etdiyi həşəmətli binaların qalıqlarını axtarırdılar.

Artıq ondan heç bir əsər-ələmət qalmamışdır. Həqiqətən, Müqəddəs Lüdovikin öz izdivacını icra etdiyi dəftərxana otağı necə oldu? Vaxtilə yun kamzol, qolsuz üst paltarı və bunun da üstündən arabir bürüncək geyinmiş kralın, xalı üzərində Juanvillə bərabər uzanaraq şəxsən məhkəmə qurduğu bağça necə oldu? Hanı imperator Sigizmundun, IV Karlın və Torpaqsız İoannın otaqları? Hanı üzərində VI Karlın amnistiya haqqında fərman oxuduğu pilləkən, ya Marselin dofinin hüsurunda Qlermon Roberi və marşal Şampanyini boğduğu yer? Hanı üzərində papa Benediktin fərmanı cızılmış qapı və sonra o fərmanı gətirmiş elçilərə istehza üçün nədim paltarı geyindirərək Parisin bütün küçələrini gəzdirib camaat qarşısında rüsvay etmələri? Hanı böyük salon, hanı onun qızılı və mavi rənglərlə boyanmış divarları, sivri qübbələri, heykəlləri, sütunları və başdan-başa gözəl işləmələrlə süslənmiş əzəmətli qübbəsi? Hanı qızıl suyuna boyanmış otaq və qapı qarşısında Süleyman taxtının yanındakı şirlər kimi, qüvvətin qanuna tapınmasının rəmzi olaraq başaşağı və quyruğu qısılmış daş aslan? Hanı o gözəl qapılar və qəribə pəncərələr? Hanı

Biskorneti böyük zəhmətə salan zərif dəstəklər və dü Qansinin incə xarrat işləri? Zaman və insanlar bütün bu sənət əsərlərinə nələr etmədilər? Qalliya tarixi və qotika sənətinin bu abidələri əvəzində onlar bizə nə verdilər? Sen-Jerve kilsəsinin böyük qapısını tikən cənab de Brosun alçaq və ağır qübbələri? Budurmu sənət adına bizə verilən? Tarixə gəldikdə isə bizə yalnız müxtəlif Patrülərin boş və mənasız dedi-qodularından başqa heç bir şey qalmamışdır.

Ancaq bunlar o qədər də vacib deyil. Gəlin həqiqi keçmiş məhkəmə Sarayının həqiqi salonuna qayıdaq.

Bu salonun böyük paraleloqramının bir ucunda bütöv mərmər parçasından yapılmış məşhur bir masa var; bu masa o qədər uzun, geniş və qalındır ki, əski sənədlərə inansaq, Qarqantuanın iştahasını qaldırmağa qadir idi: "Dünya yarandığı zamandan bəri heç bir vaxt belə bir mərmər parçası görünməmişdir". Salonun o biri başında ibadət-xana var idi; bu ibadət-xanada XI Lüdovik öz heykəlini Məryəm qarşısında diz üstə qoydurmuşdu. O, kral heykəlləri silsiləsində iki hücrənin boş qaldığını belə nəzərə almadan Böyük Karlin və Müqəddəs Lüdovikin heykəllərini də oraya köçürmüşdü. Görünür, bu iki müqəddəsin Fransanın sabiq kralları olduğu üçün göylərdə ayrıca etibara malik olduqları zənn edilmişdi. O vaxt altı il əvvəl tikilmiş bu ibadət-xana dövrün memarlıq incəliyinə xas məftunedici bir üslubda dərin işləmələr və qəribə heykəllərlə süslənərək hazırlanmışdı. Bu üslub Fransadakı qotik dövrün sonuna aiddir və azca dəyişikliklə XVI əsr İntibah dövrünün ecazkar memarlıq fantaziyalarında özünü yaşatmışdı. İbadət-xananın qapısı üzərindəki incə, kiçik və yuvarlaq pəncərə öz gözəlliyi ilə insanı xüsusilə heyran qoyurdu; bu pəncərə krujevalardan yapılmış ulduza bənzəyirdi.

Salonun tən ortasında, böyük qapının qarşısında ulduzlu parçalarla örtülmüş bir səhnə var idi. Bu səhnəyə ilk baxışda gözə çarpmayan xüsusi bir yol açılmışdı. Bura misteriya tamaşasına dəvət edilmiş Flandriya səfirləri və başqa yüksək mənəbli qonaqlar üçün nəzərdə tutulmuşdu.

Adətə görə, misteriya yuxarıda söylədiyimiz mərmər masanın üzərində oynanılmalı idi. Bunun üçün masa hələ səhər tezdən hazırlanmışdı. Masanın məhkəmə mirzələrinin çəkmələrinin dabanları altında cızılmış ehtişamlı mərmər lövhəsi üzərinə yastı damlı hündür taxta qəfəs qoyulmuşdu, o, hər tərəfdən göründüyü üçün səhnəni

əvəz edirdi. Qəfəsin içi pərdələrlə örtülmüş və oyunda iştirak edənlər üçün qarderobu əvəz edirdi. Çöl tərəfdən naşıcasına qoyulmuş nərdivan səhnə ilə qarderobu əlaqələndirirdi. İştirak edənlər həmin nərdivanın iri pillələri ilə həm çıxmalı, həm də düşməliyidilər. Deməli, səhnəyə qəflətən çıxan şəxs əvvəlcə camaatın gözü qarşısında nərdivanla dırmaşmalıydı, bu da ki bütün effekti pozurdu. Səhnə sənətinin sadələvh uşaqlıq dövrü idi!

İstər bayram günləri, istərsə, edam günlərində nizam-intizamı qoruyan dörd nəfər məhkəmə pristavı mərmər masanın dörd tərəfində dayanaraq keşik çəkirdilər.

Tamaşa, məhkəmə binasının böyük divar saatları günortanı xəbər verər-verməz başlanmalı idi. Əlbəttə, teatr tamaşası üçün bu, bir qədər gec idi, lakin istər-istəməz səfirlərin rahatlığı və arzuları ilə hesablaşmaq lazım gəlirdi. Camaat isə səhər tezdən buraya toplaşaraq vəd edilən tamaşanı gözləyirdi. Bir çox maraqlılar hələ gün doğmamışdan məhkəmə binasının qapısı qarşısına toplaşmış, şaxtılı havada dayanmışdılar. Hətta bəzilərinin dediyinə görə, onlar salonnun qapısı açılar-açılmaz içəriyə birincilər sırasında girə bilmək üçün bütün gecəni orada gözləyiblər. Camaat getdikcə artır və məcrasından çıxmış çay kimi divarlar boyu uzanır, sütunlar ətrafına toplanır, divarların karnizlərinə, pəncərələrə, ayaq tutan yerlərə və heykəllərin ətəklərinə dırmanırdı. Təbii ki, səfirlərin gələcəyi vaxtdan xeyli əvvəl yorğunluq, hövsələsizlik, yöndəmsiz yer, əyləncə günlərində adət olunan münasibətsizlik, dirsəklə bir-birini itələmə, yaxud təpikləşmələrdən əmələ gələn dava-dalaşlar dar bir yerə dolmuş izdihamdan eşidilən səslərə kəskin və söyüşcül bir rəng vermişdi. Hər tərəfdən şikayətlər və lənətlər yağdı. Hər kəs öz payını alırdı; nəzakətsiz flamandıllara, şəhər rəisinə, Burbon kardinalına, baş hakimə, Marqarita Avstriyalıya, əlidəyənəklilərə, Paris yepiskopuna, nəhayət, şaxtaya, istiyə, sütunlara və heykəllərə, qapalı qapılara və açıq pəncərələrə qarşı küfr edirdilər. Bütün bunlar məktəbliyə və küçə uşaqlarına ləzzət verirdi. Onlar narazıları daha da qızıdırır, müxtəlif hərəkətləri ilə, sanki, onları iynələyirdilər.

Bu nadinclərdən bir neçəsi bir pəncərənin şüşələrini basıb qıraq karnizin üzərində özünə yer etmiş, oradan istər içəridə – salonda sıxışdırılan camaatı, istərsə də, meydandakıları qızıdırırdılar. Bu gənclərin ağız-burun əymələrindən, şən əl-qol ölçmələrindən,

gülüşlərindən və salonun bu başından o başına öz yoldaşları ilə hündürdən söhbət eləmələrindən belə güman etmək olardı ki, ümumi sıxıntı və yorğunluq qətiyyənlərə bunlara aid deyil. Onlar gözləri qarşısında baş verən hadisələrdən tamaşayabənzər kiçik bir şey düzəldərək həqiqi tamaşanı daha səbirlə gözləyirdilər.

– Aman! Bu ki İoann Frollo de Mulendinodur!¹ – onlardan biri sütunun başındakı naxışlardan yapışan sevimli, lakin acıqlı və sarışın şeytan balasını çağırırdı. – Sizin adınızı əbəs yerə dəyirmançı Jan qoy-mayıblar ki, əlləriniz və ayaqlarınız yeldəyirmanının qanadlarına bənzəyir. Çoxdan buradasınız?

– Zəhrimara qalsın! Dörd saatdır buradayam, – Jan Frollo cavab verdi. Ümid edirəm ki, məhsərdə bu saatları ayağıma yazarlar. İbadətxanada sübh ibadətinə təsadüf etdim və Siciliya kralının müğənnilərinin duasını eşitdim.

Birinci dedi:

– Amma nə müğənnidirlər?! Səsləri qız saçından incədir. Məncə, kral, müqəddəs İoannın şərəfinə dua oxutdurmazdan əvvəl bu müqəddəs kişinin Provansaliya şivəsi ilə söylənen latın minacatını sevib-sevmədiyini soruşmalı idi.

Pəncərənin altında durmuş bir qarı söhbətə qarışaraq:

– Deməli, bu sübh ibadəti həmin siciliyalı müğənnilər üçün imiş? – dedi. Heç eşidilmişdir ki, bir ibadət üçün min Paris livri hədiyyə edilsin? Elə buna görə də Paris bazarında dəniz balığı satmaq haqqını icarəyə verib kasıb camaatı soyurlar. Balıq alverçisinin yanında dayanmış burnunu tutan ciddi görünüşlü, yoğun bir kişi dedi:

– Ay qarı, kəs səsin! – İbadətsiz keçinmək mümkün deyil. İstəyirsiniz, kral yenə xəstələnsin?

Naxışlardan yapışmış məktəbli:

– Afərin əlahəzrət sarayının baş xəz tədarükçüsü Jil Leqornü əfəndiyə! – dedi.

Məktəblilər zavallı xəzçinin adını gurultulu qəhqəhələrlə qarşılayaraq onu qıcıqlandırmağa başladılar.

– Leqornü! Bu ki “buynuzlu” deməkdir, buynuzlu Jil!

Naxışlardan yapışan məktəbli sözlərinə davam edərək:

– Yaxşı, nə olsun ki? Onlar nə üçün hazırlaşırlar, hörmətli Jil Leqornü kral sarayının nəzarətçisi Jan Leqornünün doğma qardaşı

¹ *Mulen* – fransızca “dəyirman” deməkdir; *İoann* – “Jan”dır.

və Vensenin baş qapıçısı Matie Leqornünün oğludur. Bunların hamısı mərhəmətli Paris əhalisindəndir. Hamısı da nümunəvi ailə başçılarıdır. Leqornü adı onlar üçün ən münasib addır.

Qəhqəhələr daha da şiddətləndi. Yoğun xəzçi heç bir söz söyləmədən hər tərəfdən ona baxan gözlərdən qorunmağa çalışırdı. Bir az uzağa çəkilmək üçün tər tökə-tökə var qüvvəsi ilə əlləşirdi. Lakin bütün bunlar əbəs yerə idi: səy edib izdihamdan qopmaq istərkən şişman vücudu və acıqdan qızarmış üzü ilə yenidən paz kimi ilişib qalırdı. Özü kimi şişman və kök bir kişi, nəhayət, onun müdafiəsinə qalxaraq bağırırdı:

– Belə də arsızlıq olar! Məktəblilərin bu qədər hörmətli bir vətəndaşla nə cür rəftar etdiklərini görmürsünüzmü? Bizim vaxtımızda bu cür işlərə görə onları çubuqla yaxşıca döyərdilər. Bu kəskin sözlərdən bütün uşaqlar həyəcana gəldi. Hər tərəfdən nidalar yağdı:

– Kimdir orada zurna çalan! O məsum bayquş haradan çıxdı? Məktəblilərdən biri:

– Mən onu tanıyram! – dedi. – O, Andre Münyedir, universitetin dörd andlı kitabçısından biridir.

Bir başqası:

– Universitetdə hər bir yaxşı şeydən dörd dənədir; dörd millət, dörd fakültə, dörd bayram, dörd təsərrüfat müdiri, dörd dekan və dörd kitabçı var.

Jan Frollo:

– Əla! Elə isə oraya dörd nəfər də şeytan əlavə etmək lazımdır, – dedi.

– Münyə, biz sənin kitablarını yandıracağıq!

– Münyə, biz sənin xidmətçini döyəcəyik!

– Münyə, biz sənin şişman Udardanı çimdikləyəcəyik!

– Həm təzə, həm də şən, elə bil, yenicə dul qalmışdır!

Andre Münyə öz-özünə mızıldanaraq:

– Rədd olun cəhənnəmə! – dedi.

Hələ də naxışlardan asılmış Jan etiraz etdi:

– Mənə bax, Andre, – dedi, – kəs səsini, yoxsa lap başına tullanaram!

Şişman Andre başını yuxarıya qaldırdı; sanki, sütunun yüksəkliyini və bu kələkbazın təxmini ağırlığını ölçmək istəyirdi; bu ağırlığı fikrində sürətə vurduqdan sonra səsini kəsdi.

Jan Frollo artıq qələbə çaldığına əmin olub vüqarlı bir səslə sözüne davam edərək dedi:

– Mən baş keşişin doğma qardaşı olsam da, hər halda, bu işi mütləq edəcəyəm.

– Bəli, söz yoxdur, bizim gözəl universitet müdiriyyətimiz var! Belə bir gündə heç bir iş görməyiblər! Şəhərdə may ağacı əkilir və çıraqbanlıq edilir, burada misteriya, Flandriya səfirləri var, universitetdə isə heç bir şey yoxdur!

– Mober meydanında hələ yer çoxdur, – Pəncərənin qabağında oturmuş məktəblilərdən biri əlavə etdi.

– Rədd olsun rektor, dekanlar və təsərrüfat müdirləri!

– Bu axşam Şan-Qalyarda Münye əfəndinin kitablarını yandırılıb çıraqbanlıq təşkil etmək yaxşı olardı.

Yaxındakı tələbələrdən biri:

– Universitet katiblərinin masalarını da yandırmaq pis olmazdı! – dedi.

– Bizim xidmətçilərin əsalarını da!

– Professorların tüpürcəkqablarını da! Vəkillərin kürsülərini də!

– Seçici qutularını da. Rektor kürsülərini də!

Jan Frollo yoğun səslə danışmağa çalışaraq sözüne davam etdi:

– Məhv olsun! Məhv olsun cənab Andre, qələm məmurları və qapıçılar! Məhv olsun şəriət hüququ alimləri, jurnalistlər və təbiblər! Məhv olsun rektor, dekanlar və professorlar!

Andre eşitməmək üçün qulaqlarını əlləri ilə yumaraq mızıldandı:

– Belə də münasibətsizlik olar!

Pəncərədə oturanlardan biri bağırdı:

– Budur, rektorun özü də meydandan keçir!

Onun yanındakılar dərhal üzlərini meydançaya doğru çevirdilər.

Daxili sütunların birindən yapışdığı üçün küçədə baş verənləri görməyən Jan Frollo de Mulen soruşdu:

– Doğrudanmı, o, bizim hörmətli rektorumuz cənab Tibodur?

Bütün tələbələr bir ağızdan təsdiq etdilər:

– Bəli, bəli, rektordur, cənab Tibodur!

Həqiqətən, rektor, Flamandriya səfərətini qarşılamaq məqsədi ilə bütün universitet müdiriyyəti ilə birlikdə həmin anda meydandan keçirdi. Pəncərənin yanında toplaşmış tələbələr onları acı istehzalar və kinayəli alqışlarla qarşılayırdılar. Birinci hədəf mərasimin başında

gedən rektorun özüydü. Onun üzərinə amansız istehzalar və gülüşlər yağmağa başladı.

– Xoş gördük, cənab rektor! Sizinlə salamlaşanda nə üçün cavab vermirsiniz?

– Bu qoca qumarbaz buraya nə üçün gəlmişdir? Aşıqlarından necə ayrılı bilmişdir?

– O, öz qatırında nə vüqarla oturmuşdur! Qatırının qulaqları öz qulaqlarından gödəkdir.

– Ey, bəri bax, cənab rektor Tibo! Nemət sahibi Tibo! Qoca sarsaq! Qoca qumarbaz!

– Allah sizi salamat etsin, cənab rektor! Bu gecə aşığınız tez-tezmi alçı düşürdü?

– Onun sifətinə bir baxın! Aşıq oyununa olan həvəsindən başqa bir şey ifadə etmir.

– Tibaldus, uzunqulaq atınızın üstündə arxanızı universitetə, üzünüzü isə şəhərə çevirib haraya tərif aparırsınız?

Jan Frollo izahat verərək dedi:

– Şübhə yoxdur ki, o Tibotode¹ küçəsində mənzil axtarmağa gedir. Uşaqlar bərkədən gülüşüb, sürəkli alqışlar yağdıraraq təkrar etdilər.

– Cənab rektor, siz, əlbəttə, Tibotode küçəsində sakin olacaqsınız, deyilmi? Vay səni, qumarbaz şeytan!

Rektordan sonra növbə o biri universitet qulluqçularına çatdı.

– Məhv olsun vəkillər və nişan daşıyanlar!

– Roben Pussen, rica edirəm, söylə görüm, o kimdir?

– Bu Jilber de Süilyi Gilbertus de Seliyaçodur, Oten kollecinin müdürüdür.

– A yoldaş, al mənim başmağımı²! Oradan onun sifətini əzişdirmək daha asandır.

– Saturnalis bayramı münasibəti ilə sizə fındıq təqdim edirik.

– Rədd olsun ağpaltarlı şəriət hüququ alimləri! Altısı da birdən məhv olsun!

– Bunlar şəriət hüququ alimləridir? Bəs mən elə bildim ki, bunlar San-Cenevyeva tərəfindən Paris şəhərinə bağışlanmış altı ədəd qazdır!

– Rədd olsun təbabət müəllimləri! Məhv olsun dissertasiyalar!

¹ *Tibotode* – Parisdə küçə adıdır. Bu söz ayrı yazıldıqda (Thibaut aux des) aşıqlı Tibo mənasını verir.

² Süilyi və soulier (başmaq) bir-birinə çox uyğun gəlir. (*fr.*)

– Rədd olsun tapşırılmış və sərbəst mövzularda olan disputlar!
 – San-Cenevyeva kansleri, budur, al bir şapalaq! Bu, mənim hüququmu pozduğun üçündür! Bilirsiniz, o, mənim Normandiya-dakı yerimi Burj əyalətindən olan Askaniya Falzaspad adlı balaca bir adama vermişdir. Bunun yeganə səbəbi onun italyan olmasıdır.

Məktəblilər bir ağızdan bağırışdılar:

– Bu görünməmiş bir ədalətsizlikdir! Məhv olsun San-Cenevyeva kansleri!

– Ey siz! İoaxim de Ladeor! Ey! Lük Dayül!¹ Lamber Okteman!

– Alman tələbələrinin rəisi, görüm səni lənətə gələsən!

– Müqəddəs ibadət-xana kapellanları da boz xəz cübbələri ilə bərabər yerin dibinə çöksünlər!

– Ey siz! İncəsənət magistrləri!² Qara və qırmızı mantiyalılar!

– Onlar hamısı rektorun dalınca sürünür. Bəd deyil, rektorun quyruğu qiyamət quyruqdur!

– Dənizlə adaxlanmağa gedən Venetsiya dojunu bənzəyir.

– Bir bax, Jan! San-Cenevyeva keşişləri də buradadır.

– Rədd olsun bütün katolik keşişləri!

– Abbat Klod Koar əfəndi! Doktor Klod Koar əfəndi! Kimi axtarırsınız? Mariya Jiffardımı?

– Onu Qlatinyi küçəsində tapa bilərsiniz.

– O, fahişəxana nəzarətçisinin yatağını qızdırmaqla məşğuldur.

O xanımdan burnunuz çırtma yemək istərimi?

– Uşaqlar, budur Pikardiya vəkili Simon Sangven də arvadını tərkinə alıb gəlir.

– Afərin Simon! Xoş gördük, cənab məhbus! Gecəniz xeyir olsun, vəkil xanım!

Hələ də sütunun naxışlarından yapışmaqda olan Jan de Mullen ah çəkərək dedi:

– Nə qədər xoşbəxtdirlər, hər şeyi görürlər.

Bu zaman universitetin daimi kitabçısı Andre Münye kral sarayının xəz tədarükçüsü Jil Leqornünün qulağına doğru əyilərək pıçılı-tıyla deyirdi:

– Əzizim, qiyamət yaxınlaşır, sizi əmin edirəm! Yoxsa məktəblilərin ipləri bu qədər buraxıldımı? Bu işlərin hamısı hazırkı əsrin

¹ Qanunçular

² Elmi rütbə

icad etdiyi yaramazlıqlardan doğur. Bütün bu yaramaz və məlun səhra və dağ topları, xüsusilə çapçılıq bizə Almaniyadan gətirilmiş öldürücü yaradır. İndi gəl əlyazısı ticarəti et. Bəli, görünür, qiyamət günü yaxınlaşmışdır!

Xəz alverçisi təsdiq etdi:

– Bəli, bəli... Bax indi məxmər xəzi dəbdən salır.

Bu halda kilsə zəngləri saat on ikini vurdu, hər tərəfdən:

– Nəhayət! – nidaları yüksəldi.

Məktəblilər susdular. Kütlə hərəkətə gəlib daldalandı, hamı bir-dən-birə öskürməyə və burunlarını silməyə başladı. Tamaşaçılar misteriya başlamadan əvvəl üst-başlarını düzəltməyə tələsir, münasib bir yer tapmağa və yaxşı görmək üçün ayaq barmaqları üzərinə qalxmağa çalışırdılar. Sonra araya dərin bir sükut çökdü; hamı boğazını uzadıb, ağzını açıb gözlərini mərmər masaya dikmişdi. Lakin orada heç bir şey görünmürdü. Mərmər heykəli andıran dörd serjant yenə əvvəlki kimi masanın ətrafında hərəkətsiz dayanmışdı. Camaat Flandriya səfirləri üçün nəzərdə tutulmuş səhnəyə baxmağa başladı. Orada da hələ heç kəs yox idi. Heç qapı da indiyədək açılmamışdı. Çamaat səhər açıldıqdan üç hadisənin intizarındaydı: günorta vaxtının, Flandriya səfirlərinin gəlməsinin və misteriyanın başlanmasının. Bu üç hadisədən yalnız biri – günorta öz vaxtında olmuşdu.

Kütlənin səbri tükənməyə başlamışdı. Camaat bir dəqiqə, iki dəqiqə, üç dəqiqə, beş dəqiqə, on beş dəqiqə gözlədi... Səhnə hələ də boş idi. Tamaşa başlamaq bilmirdi. Artıq səbirsizlik qəzəbə dönməyə başlamışdı.

Pıçıltıyla olsa da, kütlənin arasında acıqlı nidalar dolayırdı.

– Misteriyanı! Başlayın misteriyanı! – səsləri eşidilirdi. Həyəcan getdikcə artırdı. Barıta ilk od salan Jan de Mullen oldu.

Jan de Mullen sütuna ilan kimi sarmaşaraq gur səslə bağırdı:

– Rədd olsun flamandlılar! Misteriyanı başlayın!

Xalq onu gurultulu alqışlarla qarşıladı.

– Misteriyanı göstərin, flamandlılar isə getsin cəhənnəmə!

Tələbə sözlünə davam edərək:

– Bu saat misteriyanı başlayın! – dedi. – Yoxsa ibrətamiz bir tamaşa göstərmək üçün hakimin özünü dar ağacından asarıq.

Camaatın içərisindən bağırsdılar:

– Çox yaxşı sözdür! Başlanğıc üçün serjantlardan asarıq.

Bərk səs-küy qopdu. Zavallı serjantlar sapsarı saralıb ələcsiz halda ətrafa baxırdılar. Tamaşaçılar onların üzünə hücum edirdi. Onları kütlədən qoruyan kövrək ağac barmaqlıq insan seli qarşısında əylirdi. Hər tərəfdən:

– Bas, bas! – səsləri eşidilirdi.

Böhranlı dəqiqələr idi. Bu zaman yuxarıda təsvir etdiyimiz qarderob otağının pərdəsi açıldı. Pərdənin dalından bir adam çıxdı. Bu adam öz görünüşü ilə camaatı dayandırdı və sanki, bir sehrbaz işarəsilə hiddəti marağa çevirdi.

Hər tərəfdən:

– Sakit olun! Yavaş danışın! – dedilər.

Qəfildən meydana çıxmış bu adam, deyəsən, həyəcan içində idi, o diz çökərək təzim etdi və mərmər masanın kənarına yaxınlaşdı. İntizam və sakitlik yavaş-yavaş bərpa oldu, yalnız xəfif gurultu eşidilirdi; zətən, kütlənin ən dərin sükutu belə bunsuz olmur.

Pərdə arxasından çıxan adam dedi:

– Möhtərəm cənablar və xanımlar! Biz çox müqəddəs kardinal həzrətləri qarşısında “Müqəddəs Məryəm ananın ədalətli məhkəməsi” adlı əla bir əxlaq pyes oxuyacaq və bunun tamaşasını göstərəcəyik. Yupiter rolunu oynamaq şərəfi mənə qismət olmuşdur. Bu saat möhtərəm kardinal həzrətləri Avstriya hersoqunun möhtərəm səfərətini müşayiət edir. Möhtərəm səfirlər isə möhtərəm universitet rektorunun təbrik nitqlərini dinlədiklərindən Bode qapılarının yanında bir az ləngimişlər. Möhtərəm kardinal həzrətləri gələn kimi tamaşanı başlayacağıq.

Yalnız Yupiterin məsələyə qarışması sayəsində dörd nəfər serjantın canı qurtardı. Bu gerçək əhvalatı uydurmaq səadəti bizə aid olmadığından tənqid qarşısında bunun məsuliyyətini daşımağa da borclu deyilik. Hər halda, “Allahları işə qarışdırmaq lüzumsuzdur” kimi klassik kəlamdan bizə qarşı istifadə etmək olmaz.

Bunu da söyləmək lazımdır ki, Yupiterin çox gözəl paltarı da camaatın diqqətini özünə cəlb etdiyindən, onun sakit olmasına da az təsir etməmişdi.

Yupiter qızılı naxışları olan və qara məxmər qurşaqlı zireh geymişdi. Başında qızıl suyuna çəkilmiş düymələri olan şlyapa vardı. Boyanmış sifəti və xırda saqqalı üzünün çox yarısını tutmasaydı, əlində üzünə qızılı kağız çəkilmiş və ışıldayan güləbətirlərlə bəzə-

dilmiş əlağacı olmasaydı, nəhayət, ətrəngi trikolu ayaqlarına qədim yunan dəbinə uyğun lentlər dolanmasaydı, qiyafə və geyim etibarilə Berrij hersoqunun dəstəsinə mənsub Breton atıcısı ilə müqayisə edilə bilərdi.

II

PYER QRENQIAR

Yupiter danışdıqca əynindəki paltarın buraxdığı təsir yavaş-yavaş dağılmağa başladı. Nəhayət, o, çıxışına yekun vuraraq: “Möh-tərəm kardinal həzrətləri gələr-gəlməz, dərhal tamaşanı başlayacağıq!” – dedikdə hiddət və qəzəb bağırılan onun səsini susdurdu. Camaat bağıraraq:

– Bu saat başlayın! Bu saat təxirə salmadan bizə misteriyanı göstərin! – deyirdi. Bu coşqun və hiddətli bağırma fırtınası arasında Jan-dö-Mulenin kəskin səsi böyük hərbi orkestrdəki kiçik fleyta səsi kimi aydınca eşidilirdi.

– Bu saat başlayın! – Məktəbli bağırırdı.

Pəncərəyə dırmanmış Roben Pusspen və başqa məktəblilər nəre çəkərək bağırırdılar.

– Rədd olsun Yupiter və məhv olsun Burbonlar kardinalı!

– Tez olun, elə bu dəqiqə, təxirə salmadan bizə tamaşa göstərin! Cəhənnəm olsun komediant da, kardinal da!

Bu səslər qarşısında mat qalan zavallı Yupiter özünü tamamilə itirmişdi, üzündəki boyaların altından sapsarı saraldığı görünür, bütün bədəni tir-tir titrəyirdi: əsası əlindən düşdü, şlyapasını çıxarıb kütləyə bir daha təzim edərək cır səsilə öz-özünə deyindi:

– Kardinal cənabları... səfirlər... Şahzadə Marqarita...

Nə dediyini özü də başa düşmür, o, hər dəqiqə əsila biləcəyindən qorxurdu. Onun vəziyyəti, doğrudan da, ağır idi. İş bir az da ləngisə, kütlə onu dara çəkəcəkdə; burası da vardı ki, tamaşanı vaxtından əvvəl başlasaydı, kardinal onu asdıracaqdı. Beləliklə, nə edir etsin, yenə də axırı dar ağacı ilə nəticələnəcəkdə.

Xoşbəxtlikdən mərhəmətli bir insan tapıldı və onu çətinlikdən çıxararaq bütün məsuliyyəti öz üzərinə götürdü.

Mərmər masa ilə hasarın arasındakı boş yerdə dayanan arıq, uzun adamı arxasında durduğu sütunun sayəsində heç kəs görmürdü. Bu ucaboylu, arıq və solğun-bənizli adam sarışın yanaqlarında və alnında qırışlar olsa da, gənc idi. Gözləri parlıdır, dodaqları gülüm-səyirdi; əynində qara parçadan tikilmiş, nimdaş olduğundan rəngi bozarmış və sürtülmüş kamzol vardı. Bu adam mərmər masaya yaxınlaşmış və sürtülmüş kamzol vardı. Bu adam mərmər masaya yaxınlaşmış və sürtülmüş kamzol vardı. Bu adam mərmər masaya yaxınlaşmış və sürtülmüş kamzol vardı.

– Yupiter, əzizim, Yupiter!

Aktyor yenə də eşitmədi.

Nəhayət, ucaboylu sarışın adam səbrini basa bilməyib ucadan onun qulağına bağırdı:

– Mişel Jiborn!

Yupiter dərin yuxudan oyanmış kimi soruşdu:

– Məni çağıran kimdir?

– Mənəm, – Qara kamzollu gənc cavab verdi.

Yupiter dedi:

– Eşidirəm!

Gənc sözünə davam edərək:

– Dərhal tamaşanı başlayın! – dedi. – Xalqın arzusunu yerinə yetirin. Cənab hakimdən üzr istəməyi mən öz öhdəmə götürürəm, o da cənab kardinaldan üzr istər.

Yupiterin rəngi dərhal yerinə gəldi. Dərindən nəfəs alaraq hələ də ona söyüşlər yağdıran kütləyə müraciət edib var gücü ilə bağırdı:

– Cənab vətəndaşlar, tamaşamızı bu dəqiqə başlayacağıq.

Məktəblilər bir ağızdan bağırdılar:

– Afərin, Yupiter! Əl çalın, vətəndaşlar!

Kütlə sevinə-sevinə bağırdı:

– Üra, çox yaşa!

Gurultulu alqış sədaları ucaldı; Yupiter pərdənin dalına keçdikdən sonra da səslərin şiddətindən bütün salon titrəyirdi.

Möhtərəm fransız dramaturqu qoca Kornelin təbiri ilə desək, bu məşhur adam sehbaz kimi “fırtınanı sakitliyə” çevirdikdən sonra təvazökarlıqla sütunun arxasına çəkildi və heç şübhəsiz, tamaşaçıların birinci sırasında dayanmış iki gənc qadın onun Mişel Jibornla (yəni Yupiterlə) etdiyi söhbətə diqqət etməsəydilər, o, yenə də əvvəlki kimi dinməz-söyləməz və hərəkətsiz qalacaqdı.

Qadınlardan biri işarəylə onu öz yanlarına dəvət edərək:

– Möhtərəm keşiş! – dedi.

Lakin bayramsayağı bəzənmiş qəşəng və gənc qadın yoldaşına etiraz edərək:

– Əzizim Lienarda, yetər, – dedi. – Onun ruhani olmadığını görmürsən? Onu “keşiş” deyil, “cənab” çağırmaq lazımdır.

– Cənab, – Lienarda çağırırdı.

Yad adam hasara yaxınlaşaraq dedi:

– Xanımlar, nə buyurursunuz?

Lienardanın bu sualdan bir az kefi pozuldu:

– Mən sizi çağırmadım. Mənim yoldaşım Jisketta la Jansen sizə bir-iki söz söyləmək istəyirdi.

Jisketta qıpqırmızı qızaraq etiraz etdi:

– Yox, qətiyyəyən yox! Lienarda sizi cənab “keşiş” deyə çağırırdı, mən isə ona söylədim ki, sizi “cənab” çağırmaq lazımdır.

Qızlar başlarını aşağı saldılar. Gəncin onlarla söhbətə başlamaq niyyəti aydın görünürdü. O, xanımlara baxaraq gülümsəyirdi.

– Demək, xanımlar, sizin mənə heç bir sözünüz yoxdur?

Jisketta:

– Heç bir söz, heç bir söz! – dedi.

Lienarda da onu təsdiq edərək:

– Heç bir sözümüz yoxdur! – dedi.

Sarışın gənc öz əvvəlki yerinə qayıtmaq üçün bir addım atmaq istədi, lakin qızlar onu belə asanlıqla əldən buraxmaq istəmirdilər. Jisketta yxılmış bənddən irəli cuman su kimi, ya da qəti qərar vermiş qadın cəsəretilə soruşdu:

– Cənab, mənə elə gəlir ki, siz bu misteriyada həzrəti-Məryəm rolunu oynayan əsgəri tanıyırsınız?

Yad adam onun sözünü təsdiq edərək dedi:

– Siz Yupiterin rolunu soruşursunuz, deyilmi?

Lienarda təsdiq etdi:

– Əlbəttə, Yupiteri, rəfiqəm boşboğazlıq etdi... Demək, Yupiterlə tanışsınız?

Yad adam cavab verdi:

– Yəni Mişel Jibornla? Elədir ki var, xanım!

Bu dəfə Lienarda dedi:

– Onun nə gözəl saqqalı var!

Jisketta qorxa-qorxa soruşdu:

– Onların göstərəcəkləri tamaşa çoxmu gözəl olacaq?

Yad adam tərəddüd etmədən cavab verdi:

– Əlbəttə, çox gözəl olacaq, xanım!

Lienarda soruşdu:

– Səhnədə nə göstəriləcəkdir?

– Onlar “Həzrəti-Məryəmin ədalətli mühakiməsi” adlı əxlaqi pyes göstərəcəklər.

Lienarda:

– Deməli, belə! – dedi.

Bir müddət susdular. Yad adam sükutu pozaraq:

– Bu tamamilə yeni bir tamaşadır, indiyə qədər səhnədə göstərilməyib, – dedi.

– Görəsən, bu tamaşa iki il bundan əvvəl Fransanın paytaxtına müqəddəs papanın nümayəndəsinin gəlməsi münasibətilə göstərilən tamaşa deyil? Orada üç qəşəng qız da vardı...

Lienarda söhbətə qarışaraq:

– Dəniz pərilərinin rolunu oynayırdılar, – dedi.

Gənc əlavə etdi:

– Özü də büsbütün çılpaq idilər.

Lienarda həya ilə başını aşağı saldı. Jisketta da rəfiqəsinə baxıb başını aşağı saldı. Gənc yenə gülümsəyərək:

– Çox xoş bir tamaşa idi, – dedi. Lakin bu dəfə başqa bir əxlaqi tamaşa göstəriləcəkdir. Xüsusi olaraq Flandriya şahzadəsi Marqarita xanım üçün yazılmışdır.

Jisketta soruşdu:

– Tamaşa göstərilərkən çoban mahnıları da oxunacaqmı?

– Nə danışırınsız, nəsihətverici misteriyada belə mahnılar oxumaq olarmı? Müxtəlif janrları bir-birinə qarışdırmaq olmaz. Bu, məzhəkə, yaxud oyunbazlıq olsaydı, o zaman başqa məsələ.

Jisketta sözüne davam etdi:

– Təəssüf ki, hamı oxumayacaq! O gün fontanın yanında vəhşi adamları oynayırdılar. Onlar bir-biri ilə vuruşaraq dəstələrə ayrılır, əski nəğmələr və çoban mahnıları oxuyurdular.

Yad adam soyuq tərzdə dedi:

– Papa nümayəndəsinə görə ədəbli olan, şahzadə xanımçün namünasib olar!..

– Onların da yanında, – Lienarda əlavə etdi, – musiqiçilər müxtəlif alətlərdə çalınırlar.

– Camaatın sərirlənməsi üçün fontan üç yerdən vururdu. – Jisketta onun sözlərini havada tutdu. – Bir tərəfdən şərab, o biri tərəfdən süd, üçüncü tərəfindən isə bal tökülürdü. Kim nə qədər istəyirsə, yeyib-içə bilərdi.

Lienarda sözüne davam edərək:

– Fontandan bir az aşağıda, Müqəddəs Üçlər kilsəsi yaxınlığında, aktyorlar səlīb müsibətləri misteriyasını sözsüz göstərdilər, – dedi.

Jisketta təsdiq etdi:

– Düzdür, yadımdadır. İsanı iki quldurla birlikdə çarlığa çəkmişdilər. Quldurlar onu hər iki tərəfindən asmışdılar.

Qızlar papanın nümayəndəsinin Parisə gəlməsini yadlarına saldıqca daha da qızıışaraq ikisi birdən danışmağa başladılar:

– Hələ bir az o tərəfdə, Rəngsazlar qapısı yaxınlığında olduqca zəngin geyimli adamlar göstərdilər.

– Hələ San-Innokenti fontanı yaxınlığında ovçu bir sürü köpəklə maralı qovurdu. Köpəklər hürür, borular çalınırdı!

– Sallaqxana yanında da taxtadan Dijəpp qalasını andıran bir şey hazırlamışdılar.

– Jisketta, bilirsənmi, papanın nümayəndəsi oradan keçərkən həmin qalanı hücumla aldılar və oradakı bütün ingilisləri qılıncdan keçirdilər.

– Şatle darvazası yanında gözəl geyimli aktyorlar var idi.

– Sərraflar körpüsündə də sürəhiyə xalılar atılmışdı.

– Nümayəndə oradan keçərkən körpüdən iki mindən artıq quş buraxdılar. Ah Lienarda, bilirsən, nə gözəl bir mənzərə idi!

Qızıışmış qadınların laqırtısından tənqə gələn gənc, nəhayət:

– Bugünkü tamaşa daha gözəl olacaq, – dedi.

– Demək, siz vəd edirsiniz ki, bu misteriya daha gözəl olacaq, deyilmi? – Jisketta soruşdu.

– Şübhəsiz, – gənc cavab verdi, sonra isə bir qədər vüqarla

– Bilirsinizmi, xanımlar, – dedi, – əsərin müəllifi mənəm!

Qızlar heyrətlə ona baxıb xorla:

– Doğrudan?

– Zarafatsız, doğrusunu söyləyirəm, – şair bir az da lovğalanaraq cavab verdi: – Doğrusu, misteriyanı ikimiz yaratmışıq: Jan Marşan

dülgər işlərini görərək qəfəsi tikmiş, mən də pyesi yazmışam. Mənim adım Pyer Qrenquardır.

“Sid” əsərinin müəllifi belə özünü bu qədər böyük iftixarla: “Mən Pyer Korneləm”, – deyə təqdim edə bilməzdi.

Heç şübhəsiz, Yupiterin pərdə arxasında yox olduğu andan yeni misteriya müəllifinin gözlənilmədən öz sirrini Lienarda ilə Jiskettaya açaraq onların sadədil heyrətinə səbəb olduğu anadək heç də az vaxt keçməmişdi. Qəribə burasıdır ki, cəmiyyəti bir neçə dəqiqə əvvəl kəmhövsələlik edərək qaynayan tamaşaçılar artıq aktyorun verdiyi vədə tam inanaraq səbir və təmkinlə misteriyanın başlanmasını gözləyirdilər. Zətən zamanımızda da sınaqdan çıxmış bu həqiqətin isbatını teatrlarda hər gün görmək mümkündür. Camaatın tamaşanın başlanmasını səbirlə gözləməsi üçün ən gözəl vasitə – pərdənin tezliklə açılacağını vədə etməkdir.

Bu zaman məktəbli Jan da sakit dayanmırdı... Böyük səbirsizlik fırtınasını əvəz etmiş sakit və səssiz intizar arasından birdən-birə onun yüksək səsi eşidildi:

– Ey, necə oldunuz! Ey Yupiter, həzrəti-Məryəm və bu qəbildən olan şeytan oyunbazları! Siz bizə istehza edirsiniz? Hanı sizin misteriyanız? Nə üçün göstərmirsiniz? Başlayın tamaşanı, yoxsa biz yenə əvvəlki işimizə başlayırıq!

Bu hədə tamamilə yerinə düşdü. Səhnənin altından musiqi səsi eşidilməyə başladı. Pərdə yuxarı qalxdı, arxasından üzlərinə boya və ənlük sürtülmüş dörd nəfər çıxdı. Onlar mərmər masaya söykənmiş dik nərdivanlarla masanın üstünə çıxıb kütlənin qarşısında bir sətərəyə düzülərək ehtiramla təzim etdilər. Musiqi susdu, misteriya başlandı.

Öz təzimatları sayəsində kütlənin sürəkli alqışlarını qazanan dörd aktyor tamaşaçıların dərin sükuta dalmasından istifadə edərək əsərin proloquna başladı. Biz məmnuniyyətlə oxucunu bu proloqun təsvirindən xilas edirik. Lakin icazənizlə qeyd etməliyik ki, günümüzdə olduğu kimi o zaman da tamaşaçılar aktyorların oynadığı rollardan çox, geyindiği paltarlara maraqlı göstərirdilər; bu isə tamamilə ədalətli mövqə idi. Pyesdə iştirak edənlərin dördü də yarısı sarı, yarısısa ağ rəngli uzun cübbələr geymişdi. Bu cübbələrin bir-birindən fərqi yalnız parçalarının keyfiyyətində idi. Birinci aktyorun cübbəsi məxmərdən, ikincinininki ipəkdən, üçüncününkü yundan, dördüncünün cübbəsi isə kətdən tikilmişdi.

Birinci aktyorun sağ əlində qılınc, ikincinin əlində iki ədəd qızıl açar, üçüncünün əlində tərəzi, dördüncünün əlində isə bel var idi. Bu əlamətlərin nə olduğunu anlamaqda kütbeynlərə kömək etmək üçün bütün cübbələrin ətəyində iri qara hərfilərlə bu sözlər yazılmışdı: birincinin üzərində – “Mənim adım Zadəganlıqdır”, ipək cübbənin üzərində: “Mənim adım Ruhanilikdir”, yun cübbənin üzərində: “Mənim adım Ticarətdir”, kətan cübbənin üzərində isə: “Mənim adım Əməkdir” yazılmışdı. Ruhaniliklə işçinin cübbələri qısa idi və bunları təmsil edən şəxslərin başlarında beretləri vardı. Zadəganlıq və Ticarətin cübbələri isə uzun, başlarında da papaq vardı.

Proloqun bərbad şeirlərindən asanlıqla anlamaq olurdu ki, Əmək və Ticarətin, Ruhaniliklə Zadəganlığın arasında izdivac var. Və hər iki cütlik birlikdə qızıldan olan qeyri-adi bir delfinə malikdirlər ki, bunu da dünyanın ən gözəl qadınına təqdim etmək istəyirlər. Bu iki ailə həmin gözəl qadını axtararaq uzun müddətdir ki, yer üzünü dolayırlar. Əmək və Ruhanilik, Zadəganlıq və Ticarət əvvəlcə Qol-konda çariçasını, sonra Trabzon şahzadəsini, tatar xanının qızını və başqa yüksək ailələrə mənsub gözəlləri rədd etdikdən sonra istirahət üçün Parisə gəlmişlər. Onlar möhtərəm xalqa zəngin zərb-məsəllər, tapmacalar və müxtəlif ibrətəməz əhvalatlar, nağıllar danışdılar. Onlar hazırcavab idilər, sözləri də camaata çox xoş gəlirdi.

Hər halda, dörd alleqorik fiqurun üzərinə təşbeh və istiarə yağdıran camaat arasında aktyorların hərəkətlərinə diqqət edən ən iti göz, sözlərini dinləyən ən diqqətli qulaq, ən həyəcanlı qəlb, ən çox uzanan boğaz əsərin müəllifi və şairi olan Pyer Qrenquara məxsus idi; o şair ki, bir az bundan əvvəl adını iki qəşəng xanıma xəbər vermək məmnuniyyətindən özünü saxlaya bilməmişdi. O, qızlardan ayrılıb yenə əvvəlki yerində, sütunun arxasında dayanaraq tamaşaya qulaq asır, baxır və zövq alırdı. Proloqun başlanması münasibətilə yüksəklən xeyirxah alqışlar hələ də onun qulaqlarında cingildəyirdi. O, heyranət və heyranlıq içində öz fikirlərinin aktyorun ağızından çıxıb geniş auditoriyaya yayıldığını məmnuniyyətlə izləyirdi. Pyer Qrenquar böyük hörmətə layiq idi.

Bir az məyus olsaq da, hər halda, deməliyik ki, müəllifin ilk məsud heyranlığı az sonra heç də xoş olmayan bir hadisə ilə pozuldu. Qrenquar məstəddici təntənə və sevinc piyaləsini yenidən dodaqlarına yaxınlaşdırmışdı ki, onun içinə bir damla acı düşdü.

Cır-cındır geyinmiş kirli-paslı bir dilənçi camaat arasında sıxışdırılaraq sədəqə istəmək imkanı olmadığından və görünür, onu əhatə edənlərin hesabına yetərinçə ənam ala bilmədiyinə görə camaatın nəzərini özünə cəlb etmək və sədəqə toplamaq üçün görkəmli bir yerə dırmaşmağa qərar vermişdi. Proloqun birinci misraları oxunarkən dilənçi hörmətli qonaqlar üçün müəyyən olunmuş hündür yerin dirəkləriylə dırmaşaraq səhnənin sürahibəndinin karnizi üzərində əyləşdi, öz acınacaqlı görünüşü və sağ qolundakı iyrenc yara ilə ürəyiyumşaq tamaşaçıların diqqət və mərhəmətini özünə cəlb etməyə başladı. O, yarasını camaata göstərir, ancaq heç bir söz söyləməirdi. Sakit dayandığı üçün proloq da əngəlsiz-filansız davam etməkdə idi. Şübhəsiz, məktəbli Jan Frollo yüksək-dəki yerindən bu dilənçini və onun hərəkətlərini görməsəydi, heç bir ciddi intizamsızlıq da olmayacaqdı. Zırrama gənc birdən-birə dəli kimi qəhqəhə çəkib güldü: misteriyaya mane olduğunu və ümumun dərin sükutunu pozduğunu zərrə qədər vecinə almadan uca səslə bağırdı:

– Bu çolağa baxın, sədəqə istəyir!

Qurbağa gölünə daş atmış, yaxud qarğa sürüsünə güllə atmış hər kəs bu yersiz sözlərin kütlənin tamaşaya yönəlmiş diqqətinə nə cür təsir bağışlaya biləcəyini təsəvvür edə bilər. Aktyorlar dayandı. Hamı başını dilənçiyə doğru çevirdi. Dilənçi isə heç bir şeyi vecinə almadan diqqəti özünə cəlb etmək üçün fürsətdən istifadə edib dərhal gözlərini qıyaraq yalvarıcı səslə inləməyə başladı:

– İsa xətrinə, sədəqə verin!

Jan Frollo davam edərək bağırdı:

– Ah, zalım! Bu ki Klopen Truyefudur. Ey, dostum, – o, dilənçiyə müraciət etdi, – mənə bax, ayağındakı yara sənə mane olur deyə onu götürüb əlinin üstünə qoymusan?!

Bu sözləri söyləməklə bərabər Jan Frollo meymun məharətilə dilənçinin xəstə əlindəki kirli keçə papağa xırda gümüş sikkə tulladı. Dilənçi istər sədəqəni, istərsə də istehzanı böyük soyuqqanlıqla qəbul edib yalvarışına davam etdi.

– Məsih eşqinə, sədəqə verin!

Bu hadisə tamaşaçıların əksəriyyətinin diqqətini səhnədəki tamaşadan tamamilə yayındırdı. Roben Pussen və digər məktəblilər başda olmaqla tamaşaçıların yansından çoxu proloqun tən ortasında

məktəblinin gurultulu, dilənçinin isə iniltili səsləri ilə müşayiət olunan bu orijinal dueti şən alqışlarla qarşıladı.

Qrenquar özündən çıxmışdı. Əvvəlki heyranlığından ayılıb boğazına güc verərək səhnədə dinməz-söyləməz dayanmış aktyorlara bağırırdı.

– Davam edin, sizə deyirəm, davam edin! – Qrenquar tamaşanı pozanlara nifrətli baxışlarını belə layiq görmədi.

Bu zaman o, kiminsə sürtükünün ətəyindən çəkdiyini hiss etdi. Dilxor halda dönüb baxdı və gülümsəməyə məcbur oldu. Gülümsəməmək mümkün deyildi. Bu, Jisketta idi. Qəşəng əlini sürəhinin barmaqlığının arasından uzadıb onun diqqətini özünə cəlb etməyə çalışırdı.

Gənc qız soruşdu:

– Cənab! Onlar yenə tamaşaya davam edəcəklərmi?

Bu sual Qrenquarın nəşəsini bir qədər pozdu.

– Şübhəsiz!

Qız davam edərək:

– Elə isə, cənab, lütfən mənə söyləyə bilərsinizmi, onlar...

Qrenquar qızın sözünü kəsərək:

– Nə söyləyəcəklər, eləmi? – dedi. – İndicə eşidəcəksiniz!

– Yox, mən onların indiyə qədər nə söylədiklərini bilmək istəyirdim, – Jisketta izah etdi.

Qrenquar yarasına basılmış kimi dik atıldı. Öz-özünə mırılda-yaraq:

– Nə kütbeyin və axmaq qızıdır! – dedi.

Bu dəqiqədən etibarən Jisketta artıq onun gözündən düşdü.

Bu zaman aktyorlar müəllifin israrına riayət edərək proloqu yenidən oynamağa başladılar. Camaat onların danışdıqlarını görüb yenidən qulaq asmağa başladı; lakin şübhə yoxdur ki, proloqun gözlənilmədən kobud şəkildə qırılması sayəsində pyesin bir çox məziyyətləri itdi. Müəllif bunu hiss edib kədərləndi. Sükut yavaş-yavaş bərpa olunurdu, tələbə dinmir, dilənçi papağına atılmış pulları bir-bir sayır, tamaşa isə davam edirdi.

Bu əsər janr etibarilə olduqca gözəl əsər idi; bizə elə gəlir ki, bəzi xırda dəyişikliklər etməklə bu əsərdən bu gün də faydalanmaq olar; Bu cür pyeslərin fabulası o zamanın dəbinə görə bir qədər uzun və məzmunuz olsa da, sadə idi. Qrenquar isə qəlbinin dərinliklərində

əsrin aydınlığına heyran idi. Əlbəttə, səhnədə gəzişən bu dörd alleqorik personaj öz qızıl delfinindən¹ mədəni şəkildə canlarını qurtara bilməmiş, yer üzünün o zaman bəlli olan üç qitəsində uzun zaman səyahət etdiklərindən bir qədər yorulmuşdular. Sonra səyyahlar həmin qanadlı nəfis balıq haqqında mədhyyələr söyləməyə başlayaraq bir çox incə kinayələrlə flandriyalı Marqaritanın Ambauz qəs-rində sıxıntılı həyat keçirən Əmək, Ruhanilik, Zadəganlıq və Ticarətin onun xətrinə dünyanın hər yerini dolaşdıqlarından xəbərsiz olan gənc nişanlısına işarə vururdular. Personajların söylədiyinə görə, həmin delfin gənc, gözəl və qüvvətli idi: məsələnin ən mühüm tərəfi budur ki, bu delfin Fransa aslanının doğma oğlu idi. Mən şəxsən bu məcazi çox qəribə bir məcaz hesab edirəm; fikrimcə, sarayda təşkil olunacaq nikah mərasimi münasibətilə təbiət elmi belə məcazi əsərdə aslanın delfin doğmasına qarşı dözümlü davranmalıdır. Şairin yaratdığı bu kimi nadir məcazlar olduqca təbii bir ilhamın ən inandırıcı isbatlarından biridir.

Müəllifə qarşı yeganə tənqidi qeydimiz – şair öz gözəl fikirlərini daha az misrayla ifadə edə bilərdi, iki yüz misra bir qədər çoxdur. Doğrudur, şəhər rəisinin əmrinə görə, misteriya günortadan saat dördədək davam etməli və bu müddət ərzində aktyorlar nəsə danışmalıydılar. Onu da söyləməliyik ki, tamaşaçılar etiraz etməyib uzun proloqu səbirlə dinlədilər.

Ticarət və Zadəganlıq arasında əmələ gələn mübahisə əsnasında Əmək həyəcanla bu gözəl sözləri dedi:

– Ormanda bundan dəbdəbəli bir heyvan tapılmazdı!

Bu zaman indiyə qədər boş qalmış fəxri kürsünün qapısı qəfil-dən açıldı və qalın səslili qapıçı ucadan xəbər verdi:

– Monsinyor həzrətləri, cənab Burbon kardinalı.

¹ Burada cinas var: fransızca “*dauphin*” həm delfin (Yunus balığı), həm də vəliəhd mənasındadır.

III

KARDİNAL

Zavallı şair! Zavallı Qrenquar! Sen-Jan qülləsində iyirmi topun birdən-birə guruldaması, 1465-ci il sentyabrın 29-da Parisin mühasirəsi zamanı Bilyi qülləsindən atılaraq bir dəfəyə yeddi burqundiyalını öldürmüş məşhur qədim səhra topu gülləsi, Tampl qülləsində mühafizə olunan bütün bantın partlaması kimi müdhiş hadisələr onu bu cür təntənəli və dramatik anda qapıçının söylədiyi “Monsinyor həzrətləri, cənab Burbon kardinalı” sözləri qədər dəhşətə gətirməzdi.

Pyer Qrenquarın kardinaldan qorxduğunu, yaxud ona qarşı nifrət bəslədiyini düşünmək yanlış olardı. Qrenquar həm bu cür qorxaqlıqdan, həm də bu cür iddiadan uzaq adam idi. Bu gün yaşasaydı, Qrenquar əsl eklektik adını qazanardı. O, hər yerdə özünə mövqə qazanan, orta mövqə tutan yüksək ruhlu, möhkəm, mötədil və sakit adamlar kateqoriyasına mənsub idi. O, həmin zəkali və azadfikirli filosoflardan idi ki, həm liberal fəlsəfəyə meyil edir, eyni zamanda kardinalla da hesablaşırdı. Bu filosoflar heç bir zaman tükenməyən qiymətli filosoflar tayfasına hörmət bəsləməklə bərabər, hikmətləri sayəsində həyatın qaranlıq və dolanbac yollarını qorxusuz keçə bilirdilər. Onlara hər bir dövrdə təsadüf etmək mümkündür. Bu kimi filosoflara hər bir əsrdə təsadüf olunur, onlar birbirinə bənzəyir, yəni onlar zamanın ruhuna uyğunlaşırlar. Biz hələ Pyer Qrenquardan bəhs etmirik. Onu layiqincə təsvir edə bilsəydik, XV əsr filosoflarının nümayəndəsi sayıla bilərdi. Şübhəsiz ki, XVI əsrdə aşağıdakı sadələvh və əsrdən-əsrə keçməyə layiq olan sözləri yazarkən de Brel də eyni ruhdan ilham almışdı: “Mən doğuluş etibarilə və ifadə tərzimlə parisliyəm, çünki “*parthisia*” yunanca “söz azadlığı” deməkdir. Mən bu azadlıqdan kardinal cənablarına, cənab prins Kontinin əmisi və qardaşına qarşı münasibətimdə də istifadə etdim; lakin mən onların yüksək rütbələrinə hörmətsizlik etmədim, onların məiyyətində olan adamların da heç birini təhqir etmədim, halbuki məiyyətdəkilər elə də az deyil”.

Kardinalın gəlməsinin Pyer Qrenquara pis təsir bağışlamasında nifrətin heç bir rolu yox idi. Əksinə, şairimiz proloqun bir çox

eyhamlarının, xüsusilə Fransa aslanının oğlu delfin haqqındaki mədhiyyələrin kardinal həzrətlərinin qulaqlarına çatmamasının əhəmiyyətini dərk etməyə qadir idi: onun sağlam zəkası və həyat təcrübəsi vardı. Həqiqətdə isə şairlərin təbiətində şəxsi fayda ikinci sırada qalan bir şeydir. Mən inanıram ki, yaxşı bir kimyagər şair təbiətinin varlığını 10 rəqəmi ilə ifadə edib, sonra onu təhlil edərək hissələrə ayırsa, orada doqquz hissə heysiyyət və vüqar, yalnız bir cə hissə isə şəxsi fayda olardı. Qəpının açıldığı və kardinalın içəriyə daxil olduğu dəqiqədə Qrenqvarın onda doqquz təşkil edən izzətinəfsi alqış və təqdir qarşısında o qədər şişmiş və böyümüşdü ki, yuxarıda şairlərin fəvqündə dayandığını qeyd etdiyimiz xırda fayda hissini də özünə çəkmişdi. Bu cür fayda duyğusu şair üçün olduqca qiymətlidir. Bu, şairlər üçün bir növ insan ballastı, bir növ yerə yaxınlaşmaq əlamətidir ki, bunsuz şairlər havada uçardılar. Qrenqvar sevinclə böyük bir məclisin varlığını hiss edir, görür və təbiri- caizsə, bir növ onunla ünsiyyətə girirdi. Doğrudur, bu məclis veyllərdən ibarət idi, lakin bunun ona nə dərli vardı – məsələ onda idi ki, şairin toy mahnısını xatırladan poemasının hər bir hissəsindən sel kimi axan nəhayətsiz tiradalardan məclis heyrət içində donub- qalmışdı. Cəsarətlə deyə bilərəm ki, Qrenqvarın özü də camaatla birlikdə misteriyaya heyran olmuşdu. Məlumdur ki, Lafonten “Frolentin” komediyasının tamaşasında iştirak etdiyi zaman soruşmuşdu: “Bu sarsaq əsəri hansı zırrama yazıb?” Burada isə əksinə idi. Bütün bu cəhətlər nəzərə alınarsa, kardinalın təntənə ilə və qeyri-münasib bir vaxtda gəlməsinin şairə nə cür təsir edəcəyini təsəvvür etmək çox da çətin deyildi.

Təəssüf ki, Qrenqvar təşvişə düşməkdə tamamilə haqlıymış. Kardinal həzrətlərinin gəlməsi camaatı həyəcana gətirdi. Hamı başını yüksək kürsüyə doğru çevirib bağırdı:

– Kardinal! Kardinal!

Zavallı proloq ikinci dəfə dayandırıldı.

Kardinal bir an yüksək kürsünün kənarında dayanıb, salondakıları laqəyd tərzdə süzdü.

Salonda gurultu getdikcə artırdı. Hər kəs kardinalı görmək üçün boylanır, barmaqlarının ucunda qalxırdı.

Kardinal, doğrudan da, kütlənin diqqətini özünə cəlb etməyə layiq idi. Burbon kardinalı həzrətləri Lion vilayətinin baş yepiskop və

qrafı, bütün Qalliya ölkəsinin ən məşhur adamı, eyni zamanda, XI Lüdivikin və Cəsur Karlin qohumu idi. Onun qardaşı Pyer de Bojye Fransa kralının böyük qızını almışdı, iki qardaşın anası burqundiyalı Anna isə hersoq Karlin doğma xalası idi. Bu məşhur adamın ən mühüm və üstün xüsusiyyəti saraya qarşı itaətkar və yaltaq olmasıydı. Onun ikiqat qohumluğunun bir çox çətinliklər törətdiyini də təsəvvür edə bilərsiniz. Kardinalın ağıl gəmissi, Nemur hersoqunu və Sen-Pol konnetablinı udmuş Skilladan keçmək, Xarıbdadan ötürmək, Lüdivik və Karlla toqquşmamaq üçün bir çox qayalıqlar arasında dolaşmağa məcbur olmuşdu. Allahın mərhəməti sayəsində o, səyahətini xoşbəxtcəsinə bitirib kardinal cübbəsinə nail olmuş və yolda təhlükəli fəlakətə uğramamışdı. Limana çatsa da, bununçün uzun müddət olduqca təhlükəli, çətin və intriqa xarakterli siyasi həyatının müxtəlif dəyişiklik və təsadüflərini heç vaxt unutmurdu. Ona görə də 1476-cı ilin onunçün həm qara, həm də işıqlı bir il olduğunu daim məmnuniyyətlə dilə gətirərdi. Həqiqətən də, o, həmin il ərzində həm öz anası Burqundiya hersoginyasını, həm də dayısı oğlu Burqundiya hersoqunu itirmişdi. Yalnız ikinci ölüm birinci ölümə təsəlli olmuşdu.

Hər halda, o, yaxşı adam idi və ruhani olmasına baxmayaraq, həyatını şən keçirirdi: Şalyodakı krallığa aid üzüm bağlarının şərəbindən məmnuniyyətlə içər, Rişarde la Qarmuaz ilə Tomase la Salyard kimi qızlara iltifat göstərirdi, sədəqəni qoca qarılardan çox göyçək qızlara verərdi ki, bu da ona Paris camaatı arasında böyük şöhrət qazandırmışdı. Onu hər zaman əsil-nəcabəti olan yepiskop və abbatlardan, kef və işrət məclisi, aşiqanə sərgüzəştlər həvəskarlarından ibarət kiçik saray məyyəti əhatə edərdi. Axşam ibadəti vaxtında Burbon sarayının işıqlı pəncərələri yanından keçən Sen-Jermen d-Ozer məhəlləsinə mənsub dindar qadınlar bir az bundan əvvəl, ibadət əsnasında dərin bir dua ilə məşğul olan səslərin bədələrinin cingiltisi arasından XII Benediktdin “Papa kimi içək” adlı eysişrət nəğməsini oxuduqlarını böyük hiddətlə eşidərdilər.

Kardinalın xalq arasında bu qədər populyar olması onu cəmi bir neçə dəqiqə bundan əvvəl qızgın və coşqun etirazlar edən və həmin gün papa seçməyə hazırlaşan camaat tərəfindən göstərilə biləcək hər cür hörmətsizlikdən xilas edə bilərdi. Zətən parisililər kinli deyilərlər. Bundan başqa, şəhərlilər düşünürdülər ki, misteriya tamaşasını

kardinalın gəlməsindən əvvəl başlamağa məcbur etməklə bir növ qələbə çalmışlar. Bu fikir onların qürurlarını, hər halda, təmin edirdi. Onu da qeyd etməliyik ki, Burbon kardinalı yaraşlıq kişi idi. Əynindəki sumaqı kardinal cübbəsi ona çox yaraşdı. Təbii ki, meydana toplaşan camaatın əksəriyyətini təşkil edən qadınlar onun tərəfini saxlayırdılar. Gözəl və səliqəli geyimli kardinalı bir az gecikdiyi üçün söyüş və fitlə təhqir etmək camaatın gözündə haqsızlıq və nəzakətsizlik kimi görünərdi

Kardinal kürsüdə göründü, bu dünyanın güclü insanlarına məxsus və sələflərindən ona ötürülmüş təbəssümlə xalqa təzim edib, ağır addımlarla qırmızı məxmər kresloya doğru getdi. Görünür, o tamamilə başqa şey haqqında düşünürdü. Onun indi ştab adlandırdığımız məyyəti – yepiskoplar və abbatlar kardinalın arxasınca kürsüyə daxil oldular. Bunların gəlişi də kütlənin böyük səs-küyünə və marağına səbəb oldu. Hamı onlardan kimisə yanındakına göstərib adını söyləyir, bu mühüm simaları tanıdığını bildirmək istəyirdi. Məsələn, bir nəfər Marsel yepiskopu Alodenin (yanılmıramsa) adını çəkdi, o biri Sen-Jermen kilsəsinin abbatı və XI Lüdivikin aşnasının doğma qardaşı əxlaqsız Rober de Lespinası göstərdi. Arada lətifələr və istehzalar da fırladırdı. Məktəblilər daha çox gurultu salırdılar, bu gün onların günüydü, təlxək bayramı, bir növ, Saturn günüydü. Məktəblilərin və mirzələrin eyş-işrət bayramı idi. O gün ən qaba və çirkin hərəkətlər tamamilə qanuni sayılırdı. Zətən tamaşaçıların arasında Simona Katrlivr, Aqnesa la Gadin və Rozina Pyedeba kimi şəhərdə məşhur olan qadınlar da vardı. Hər halda, hər kəs ürəyini boşaltmaq istəyirdi. Belə bir gündə belə bir namuslu məclisdə necə ola bilər ki, küfrlər yağdırıb, ağızına gələni danışmayasan? Odur ki heç fürsəti əldən buraxmır, məktəblilərin ağızından qopan söyüşlər havada uçuşurdu. Başqa vaxtlarda onlar nizam-intizama görə veriləcək cəzanın qorxusundan ağızlarını belə açma bilməzdilər. Zavallı Müqəddəs Luinin keçmiş sarayını nə günə qoydular! Bu sitalları hər biri istehza etmək üçün yüksək kürsüyə yeni çıxan adamların qara, boz, ağ və bənövşəyi cübbələrini hədəfə almışdı. Jan Frollo de Mulendino baş keşişin qardaşı olduğu üçün sumaqı cübbəyə üstünlük verməyə cəsarət etdi və utanmaz gözlərini kardinalın üzünə dikərək var qüvvəsilə bağırırdı:

– İçi samanlı baş, içi samanlı baş!

Lakin oxuculara şışirtmədən danışdığımız bu qışqırıqlar böyük bir gurultu içərisində bir-birinə qarışdığından ehtişamlı kürsüyə gedib çatırdı. Amma bunun fərqi yox idi, bu gün hər cür sərbəstliklər o qədər adiləşmişdi ki, kardinala o qədər də təsir etmirdi, çünki təxəklər bayramında bir çox şeylərə baş qoşmamaq adət halını almışdı. Bundan başqa, kardinalın başqa bir qayğısı da vardı və bu, onun sifətindən hiss olunurdu: Kardinal onunla birlikdə kürsüyə qalxmış Flandriya səfərətini düşünürdü. Əlbəttə, demək olmazdı ki, o, dərin düşüncəli siyasətçi idi və əmisi qızı burqundiyalı Marqarita ilə əmisi oğlu Avstriya vəliəhdi Karlın izdivac məsələsi onu xüsusi olaraq düşündürürdü; onu Fransa kralı ilə Avstriya hersoqu arasında bu cür süni yolla yaradılmış ittifaqın nə qədər uzun sürəcəyi və İngiltərə kralının qızının rədd edilməsinə nə cür reaksiya verəcəyi az düşündürürdü. Kardinal hər axşam öz dadlı Şalyo şərabını içib, heç də nəzərə almırdı ki, bu şərabın bir neçə şüşəsi (doğrudur, doktor Koktye tərəfindən qarışdırılmış bir halda) XI Lüdovik tərəfindən məmnuniyyətlə IV Eduarda təklif olunub və gözəl günlərin birində Luinin canını Eduarddan qurtaracaq. Avstriya hersoqu cənablarının möhtərəm səfiri kardinala heç bir zərər vurmur və qayğı çəkdirmirdi. Lakin bu səfirin başqa bir cəhəti kardinala xoş gəlmirdi. Yuxarıda söylədiyimiz kimi, ona ən çox xoş gəlməyən bu idi ki, o, yeni Karl Burbon hər yetən şəhəriyə hörmət etməyə məcbur idi. Kardinal olduğu halda, hər bir şəhəriyə qarşı nəvaziş və nəzakət göstərməli idi. Şən və kefcil bir fransız olduğu üçün hər yetənlə pivə içməyə, oturub-durmağa məcburdu. Onu ən çox qayğılandıran da bütün bu şeyləri camaat qarşısında etməli olmasıydı. Hər halda, bu, onun krala göstərdiyi hörmət və güzəştlər arasında ən çox sevmədiyi idi.

Bununla belə, qapıçı ahəngdar səslə: "Avstriya hersoqu səfirləri cənabları!" – xəbər verdikdə o, əsl saray adamı kimi nəvazişkar təbəssümlə üzünü qapıya doğru çevirdi. Məclisdəkilərin hamısının üzünü gələnlərə doğru çevirdiklərini söyləməyə, əlbəttə, ehtiyac yoxdur.

Bundan sonra avstriyalı Maksimilianın qırx səkkiz səfiri, Sen-Berten abbati, Qızıl Yun ordeninin kanslerləri, inayətli İoann və Gent şəhərinin baş burqomistri Yakov de Qua-Dobi başda olmaqla iki-iki və vüqarla içəri girdilər. Səfirlər kardinalın şən və kefcil ruhani məyyətinə kəskin təzad təşkil edirdilər. Salona dərin sükut çökdü. Yalnız qapıçı cənab səfirlərin tələffüzü çətin olan Flamandriya adlarını

və qəribə rütbələrini söylərkən bezi adları bilərəkdən yanlış söyləyir, vicdansızcasına xısın-xısın irişirdi. Buradakılar Luven şəhərinin burqomistri Lois Rölob, Brüssel burqomistri messir Klais Etüeld, Flandriya əyalətinin nümayəndəsi ser Vuarmizel, Antverpen burqomistri Jan Kolegens, Gent şəhərinin burqamistri Georq de la-Mer, yenə həmin şəhərin kiçik ehtiyat starşınası Geldolf van-der-Haqe, bundan başqa ser Birbeq, Pinnoq, Dimerzel cənabları və sairdən ibarət idi; bütün bunlar burqomistr, ratman, rəis, yenə rəis, yenə ratman və burqomistr idi. Hamısı da arşın udmuş kimi bədənlərini dümdüz tutmuş, hamısı bayramsayağı geyinmişdi; əyinlərində məxmər və ipək parçalar, başlarında qızılı qotazlı qara məxmər papaqlar var idi. Ümumiyyətlə, bunlar mərhəmətli, möhtərəm və ciddi flaman-driyalılar idi ki, belələrini Rembrant “Gecə qarovulu” adlı tablosunda qaranlıq fonda böyük sənətkarlıqla təsvir etmişdir. Sanki, onların simasında avstriyalı Maksimilianın öz manifestində söylədiyi “onların sağlam zəkasına, ayıqlığına, namusuna, ehtiyatkarlığına və ağılına büsbütün inanmağa dəyər” sözləri yazılmışdı.

Səfirlərdən yalnız biri bir qədər istisna təşkil edirdi. Onun ağıllı və hiyləgər üzü vardı; meymun üzü ilə diplomat üzündən yoğurulmuş bir məxluqa bənzəyirdi. Kardinal ona doğru bir neçə addım atıb böyük ehtiramla təzim etdi. Bu adam Gent şəhərinin müşaviri və birinci məmuru Giyom Rim idi.

O zamanlar Giyom Rimin kim olduğunu bilən hələ çox az idi. Halbuki bu adam adi bir adam deyildi. Başqa, daha təlaşlı zamanlar olsaydı, üzə çıxaraq mühüm rol oynaya bilərdi; lakin o, XV əsrdəki şəraitə uyğun olaraq xırda intriqaclar və hersoq Sen-Simonun təbiri ilə desək, saman altından su yeritməklə məşğul olmağa məcbur idi. Bununla belə, o, Avropanın ən məşhur “lağım ustalarından” biri kimi qiymətləndirilirdi: o, XI Lüdoviklə də intriqa aparır, tez-tez kralın qaranlıq və gizli işlərinə müdaxilə edirdi. Lakin salona toplaşmış xalq bu məsələlərdən xəbərsiz idi. Odur ki kardinalın bu eybəcər Flamandriya burqomistrinə bu qədər hörmət göstərməsinə xeyli təəccüblənmişdi.

IV

JAK KOPENOL

Gent müşaviri və kardinal bir-birini hörmətlə salamlayaraq yavaş-cadan bir neçə söz söylədikləri zaman ucaboylu, enlikürək və enlifsifət bir adam Giyom Rimə yanaşdı. Bu adam tülkü ilə yan-yan durmuş buldoq¹ təsiri bağışlayırdı. Başındakı sadə keçə papağı və əynindəki meşin bürüncəyi ətrafındakı adamların məxmər və ipəklərinə kəskin təzad təşkil edirdi. Qapıçı onu özünü ortalığa soxmuş mehtər zənn edərək dayandırdı.

– Ey, dostum, buraya olmaz. – Meşin bürüncəkli adam qapıçını çiyini ilə itələyib oradakıların diqqətini cəlb edən uca səslə dedi:

– Bu tələk məndən nə istəyir? Sən mənim kim olduğumu görmürsən?

Qapıçı soruşdu:

– Sizin adınız nədir?

– Jak Koppenol.

– Nə işlə məşğul olursunuz?

– Mən corabçıyam, Gentdə “Üç zəncir” adlı dükanim var.

Qapıçı geri çəkildi. Burqomistr və ratmanların gəldiyini xəbər vermək yenə bir şeyə bənzəyirdi; corabçını elan etmək isə lap ağ olardı. Kardinal, sanki, tikan üstə oturmuşdu. Bütün xalq ona doğru baxır və qulaq asırdı. İki gündü ki, kardinal həzrətləri bu Flaman-driya ayılarına camaat arasına çıxma bilmək üçün ədəb öyrədirdi – amma nə fayda! Lakin Giyom Rim istehzayla gülümsəyərək qapıçıya yaxınlaşdı və onun qulağına pıçıldadı:

– Söyləyin: Gent şəhərinin rəislər şurasının katibi cənab Jak Koppenol!

Kardinal ucadan təkrar etdi:

– Qapıçı, xəbər verin: şanlı Gent şəhərinin rəislər şurasının katibi cənab Jak Koppenol.

Kardinal bunu söyləməklə xəta etmişdi. Ola bilsin ki, sərbəst davranan Giyom Rim işi yoluna qoya bilərdi. Lakin Jak Koppenol kardinalın sözlərini eşitcək, uca səslə bağırırdı:

¹ Genişçənəli şişman köpək

– Yox, yaramaz! – dedi. – Xəbər ver: corabçı Jak Kopenol. Qarıçı, eşidirsənmi! Başqa heç bir söz lazım deyil. Corabçı adam deyilmi? Cənab ershersoq dəfələrlə məndən corab alıb!

Alqış və qəhqəhə səsləri eşidildi. Parislilər hər zaman zarafatı başa düşüb qiymətləndirməyə qadirdirlər. Odur ki bu qəribə adama qarşı böyük hüsn-rəğbət göstərdilər. Onu da söyləməliyik ki, Kopenol xalq arasından çıxmış, hər zaman sadə xalqın arasında gəzib-dolaşmış bir adam idi. Odur ki onu özünə tay bilən camaatın məhəbbətini dərhal qazandı. Flamandriya corabçısının yüksək rütbəli adamların şərəfinə toxunan bu təkəbbürlü hərəkatı hələ XV əsrin əvvəllərində bərabərlik ideyasını daşıyan sadə xalqın ruhuna olduqca xoş gəldi. Bəlkə də, əyan təbəqəsinə mənsub olan adamların xidmətçilərinə belə dəfələrlə və hörmətlə salam verməyə məcbur olan hər bir kəs istər-istəməz düşünürdü: “Afərin corabçı, kardinalın yanına öz taylarının yanına gələn kimi gəlir”.

Koppenol vüqar və qürurla kardinal həzrətlərinə salam verdi. O da XI Luinin yeni müttəfiqinin bu salamını böyük bir nəzakətlə aldı. Sonra hiyləgər və yaltaq Giyom Rim kinayəli təbəssümlə onun arxasınca hərəkət etdi. Öz yerlərinə çatdılar. Kardinal qaş-qabağını çataraq kefsiz halda oturmuşdu, Kopenol isə sakit və məğrur idi. Çox güman ki, Kopenol ürəyində onun corabçı rütbəsinin heç bir rütbədən əskik olmadığını düşünürdü və ona elə gəlirdi ki, corabçı deyil, kardinal olsaydı, bu günlərdə ərə verdiyi həmin Marqaritanın anası burqundiyalı Mariya ondan daha az çəkinərdi: axı Gent əhalisini Cəsur Karlın qızının oynasları əleyhinə üsyana kardinal qaldırmamışdı; hersoginyanın dar ağacının yanına gəlib bir neçə söz söyləyən və xalqdan onun sevgililərini bağışlamasını xahiş edərkən belə, camaatı Flandriya şahzadəsinin göz yaşları əleyhinə silahlandırın da kardinal deyildi. Amma corabçı dəri qolçaqlı əlini havaya qaldırmaqla sizin başlarınız, möhtərəm senyorlar Güi d’Emberkur və kansler Gil Quqon, bədəninizdən ayrıldı.

Bununla belə, əzaba düşər olan kardinalın məşəqqətləri bitməmişdi; o, bu yaramaz dəstə arasında əzab şərbətini dibinə qədər içməli idi.

Yəqin ki, oxucu hələ tamaşa başlanmazdan əvvəl kardinal kürsüsünün tağına dırmaşan arsız dilənçini unutmamışdır. Adlı-sanlı qonaqların gəlməsi onu yerindən tərpətmədi; prelat və səfirilər

holland siyənəyi kimi kürsüdəki yerlərinə əyləşdikdən sonra da dilənçi bardaş quraraq tağın dirşəyi üzərində rahatca oturmuşdu; hamının diqqəti başqa yerdə olduğundan onun bu münasibətsiz hərəkətinə kimsə əhəmiyyət vermirdi. Onun da öz növbəsində salonda baş verən hadisələrə heç bir əhəmiyyət vermədiyi görünürdü. Neapol səfilləri qayğısızlığı ilə başını yırğalayır və ara-sıra kütlənin gurultusu arasından mexaniki surətdə təkrar edirdi: “Məsih eşqinə sədəqə verin!” Çox güman ki, oradakılardan Kopenol ilə qapıçının arasında baş verən bu mühüm mübahisəyə doğru üzünü çevirməyə belə lüzum görməyən bir adam varda, o da bu dilənçiydi. Lakin iş elə gətirdi ki, birdən-birə hamının hüsn-rəğbətini qazanmış və hamının nəzərini özünə cəlb edən Gent corabçısı fəxri kürsünün birinci sırasında oturdu, bu da dilənçinin vüqarla əyləşdiyi yerin tam altında idi; birdən Flamandriya səfiri yaxınlığında rahatca əyləşmiş və cır-cındır geyinmiş bu adama baxıb onun çiyini laübalı tərzdə oxşadı; bu hadisə hamının böyük heyretinə səbəb oldu. Dilənçi üzünü ona çevirdi; onlar bir müddət heyretlə bir-birinə baxdılar, sonra bir-birini tanıyırmış kimi gülümsündülər; sonra corabçı ilə total saysız-hesabsız tamaşaçılara zərrə qədər əhəmiyyət vermədən, bir-birinin əlindən tutub yavaşcadan söhbət etməyə başladılar; Klopen Truyefunun cındırları parlaq və ulduzlu kürsünün fonunda portağal üzərindəki qurda bənzəyirdi.

Bu hadisənin qəribəliyi camaatı heyran edərək o qədər güldürdü ki, nəhayət, kardinalın da diqqətini cəlb etdi. Kardinal əyilib baxdı, lakin oturduğu yerdən yalnız Truyefunun köhnə paltarını görə bildiyindən, təbii olaraq, elə zənn etdi ki, dilənçi səfirlərin birindən sədəqə istəyir; onun bu arsızlığından hiddətlənərək bağırdı:

– Cənab pristav, o məlunu bayra atın!

Kopenol dilənçinin əlini buraxmayaraq dedi:

– Necə ola bilər, cənab kardinal. O, mənim dostumdur.

Xalq böyük gurultuyla bağırdı:

– Əhsən, əhsən!

Bu dəqiqədən etibarən Jak Kopenol yalnız Gent camaatı arasında deyil, parislilər arasında da böyük şöhrət qazandı: onu, sadəliyinə və qeyri-rəsmi davranışına görə sevmişdilər.

Kardinal dodaqlarını dişlədi və qonşuluğunda oturan Sent-Cenevveva kilsəsinin abbatına doğru əyilərək yavaşca dedi:

– Amma cənab ershersoq şahzadə Marqaritanın gəlişini xəbər verməkçün çox qəribə səfirilər göndərib.

– Kardinal həzrətləri, – abbat cavab verdi, – bu Flamandriya öküzlərinə əbəs yerə bu qədər hörmət edirsiniz. *Margaritas ante porcos*¹.

Kardinal gülümsəyərək:

– *Porcos ante Margaritam*² deyilərsə, daha doğru olar, – dedi.

Kardinalın bütün kiçik məyyəti bu cinasdan məftun oldu. Kardinal özü də bir az yüngülləşdiyini hiss etdi; o, Kopenol ilə hesablaşmış və söylədiyi kalambur da yerinə düşmüşdü.

İndisə icazənilə bir səhnə, yaxud bir ideyanı, bu günün təbirilə desək, ümumiləşdirmək qabiliyyətinə malik olan oxucularımıza belə bir sual verək: görəsən, onlar məhkəmə binasının böyük paraleloqram bənzəyən salonunda hal-hazırda göstərilən tamaşa haqqında özləri üçün aydın təsəvvür yarada bilərlərmi? Salonun ortasında, qərb tərəfindəki divara bitişik geniş və ehtişamlı səhnə, kiçik, ensiz qapıdan bu səhnəyə bir-birinin ardınca müxtəlif əyan-əşrəf daxil olur, qapıçı isə onların adını bir-bir xəbər verirdi. Qabaq cərgələrdə xəz və al-qırmızı məxmər geyinmiş fəxri qonaqlar oturmuşdu. Əzəmətli sükuta dalan səhnənin ətrafında, altında, qarşısında, bir sözlə, hər tərəfində gurultu və basabas hökm sürürdü. Minlərcə göz səhnəyə dikilmiş, minlərcə dodaq orada əyləşən adamların adlarını pıçıldayırdı. Hər halda, xalqın diqqətini cəlb etməyə layiq olan maraqlı bir tamaşa idi. Lakin salonun dərinliyində üzərində səkkiz – dördü altı, dördü üstü – al-əlvanı marionet səhnədə nə üçündür? Səhnənin yanındakı qara surtuklu, solğunbənzil o adam nəçidir? Heyhat! Möhtərəm oxucu, o, öz proloqu ilə orada dayanmış Pyer Qrenquardır. Az qala, onu unutmuşduq.

Qrenquarın ən çox qorxduğu şey baş vermişdi. Kardinal gələndən bəri Qrenquar var qüvvəsilə proloqu xilas etməyə çalışırdı. Əvvəlcə oynamağı buraxmış aktyorları başa salmağa çalışdı ki, davam etsinlər və ucadan danışsınlar, sonra kimsənin onları dinləmədiyini görüb özü aktyorları dayandırdı: dörd saatlıq tənəffüs ərzində yerində dayana bilmir, gah titrəyə-titrəyə əllərini ovuşdurur, gah Jisketta və Lienardaya müraciət edir, gah da qonşularını

¹ Donuzların qarşısına mərcaan atmayın.

² Mərcaan qarşısına donuz

inandırmağa çalışırdı ki, bu saat tamaşa başlayacaq. Lakin bütün səyləri əbəs idi. Heç kəs gözlünü kardinaldan, səfirlərdən, səhnədən ayırmırdı; bu yer artıq bütün nəzərləri cəlb edən mərkəzə dönmüşdü. Təəssüflə söyləməliyik ki, kardinalın gəlişi müəllifin ovqatını pozsa da, artıq camaat proloqdan tənqə gəlməyə başlamışdı. Hər halda, istər səhnədə, istərsə də mərmər masanın üzərində əsas etibarilə eyni tamaşa oynanırdı ki, bu da Zadəganlıq, Ruhanilik, Ticarət və Əməyin toqquşması idi. Qrenquarın arzusuna xilaf olaraq, bir çoxları cəmiyyətdəki bu dörd sinfin nümayəndələrini ağ və sarı bürüncəklərə bürünmüş, üstü bəzəkli, üzü boyalı, şeir söyləyən qulyabanılar kimi deyil, canlı, nəfəs alan, söhbət edən, bir-birinə salam verən Flmand səfirləri, kardinal və onun məyyəti, Kopenol və onun yeni müsahibinin simasında görməyə daha çox üstünlük verirdilər.

Buna baxmayaraq, bizim şair aranın bir qədər sakitləşdiyini görüb, vəziyyətdən çıxmaq üçün biclik işlətdi.

Yaxınlıqda dayanmış mülayim görünüşlü, üz-gözündən təmkin yağan şişman adama müraciət edərək:

– Cənab, – dedi, – bəlkə, başdan başlayaq?

Qonşusu soruşdu:

– Nəyi başlayaq?

– Necə nəyi? Əlbəttə, misteriyanı, – Qrenquar cavab verdi.

Qonşusu dedi:

– Nə olar ki! Nə cür ürəyiniz arzu edirsə, elə də edin...

Bu yarımrızılıq Qrenquarı təmin etdi. Camaatın arasına girib bağırmağa başladı:

– Misteriyanı təzədən başlayın, təzədən başlayın!

Jan de-Mulen:

– Bu nədir? – dedi, – orada nə bağırırlar? (Qrenquar dörd adamın əvəzinə bağırırdı.) Uşaqlar, qulaq asın, məgər misteriya qurtarmayıb? Onlar yenidən başlamaq istəyirlər! Bu doğru deyil.

– Lazım deyil, lazım deyil! – Tələbələr bağırtdılar. – Rədd olsun misteriya, rədd olsun cəhənnəmə!

Lakin Qrenquar təslim olmaq istəməyib, daha ucadan bağırırdı:

– Təzədən başlayın! Təzədən başlayın!

Bu bağırtdılar kardinalın diqqətini cəlb etdi. Bir neçə addım uzaqlıqda dayanmış ucaboylu, qarayanız, qarageyimli adama dedi:

– Cənab hakim, bu sarsaq təlxəklər nə səs-küy qoparıblar? Elə bil, cinlər bağırır.

Tamaşa ona tabe olan məhkəmə sarayında göstəriləyi üçün hakim kardinala yaxınlaşdı və onun qəzəbinə gəlməkdən qorxaraq, dili dolaşa-dolaşa, camaatın narahatlığının səbəbini izah etməyə başladı. Kardinal həzrətlərinin saat 12-də gəlmək lütfündə bulunmadığı üçün aktyorların tamaşanı kardinal həzrətlərini gözləmədən başlamağa məcbur olduqlarını söylədi.

Kardinal qəh-qəhərlə güldü və dedi:

– Çox təəssüf ki, cənab universitet rektoru bu cür etməmişdir! Cənab Giyom Rim, bu barədə siz nə düşünürsünüz?

Rim cavab verdi:

– Monsenyor, zənnimcə, biz tamaşanın yarısını görməkdən xilas olduğumuz üçün sevinməliyik. Hər halda, bu da bir şeydir!

Hakim soruşdu:

– Bu sarsaq təlxəklər tamaşalarına davam edə bilərlərmi?

– Yaxşı, yaxşı, davam etsinlər... – Kardinal cavab verdi. – Mənim üçün fərqi yoxdur, mən öz dua kitabımı oxuyacağam.

Hakim səhnəyə yaxınlaşdı və sakitlik yarandıqdan sonra əli ilə işarə edərək bağırdı:

– Ey şəhərlilər, kəndlilər! Tamaşanın bitməsini arzu edənlərlə onun təzədən başlanmasını arzu edənləri barışdırmaq üçün kardinal həzrətləri lütf edib buyurur ki, tamaşa davam etsin.

Hər iki tərəf kardinalın arzusuna tabe olmağa məcbur idi; lakin istər camaat və istərsə də müəllif özü bu əmrədən heç də məmnun qalmadılar.

Misteriyada iştirak edənlər şeir oxumağa başladılar. Qrenquar da əsərinin yerdə qalan qisminin, heç olmasa, camaat tərəfindən dinləniləcəyinə ümid bəsləyirdi. Lakin bu ümidi də başqa ümidləri kimi puça çıxırdı. Tamaşaçılar bir qədər sakitləşdilər; lakin kardinal tamaşanın davam etməsinə əmr verdiyi zaman Qrenquar yüksək kürsünün hələ tamamilə dolmadığını görməmişdi; hələ də, yəni Flandriya səfirlərindən sonra da bir çox başqa adlı-sanlı şəxslər gəlmişdilər ki, qapıçı bunların adlarını və mənəblərini aktyorların çıxışları arasında ucadan söyləyir, bununla, bu çıxışların təsirini tamamilə puça çıxarırdı. Həqiqətən, oxucu elə bir teatr salonu təsəvvür etsin ki, orada səhnədə şeir söyləyirlər, qapıçı isə hər iki şeirin, yaxud, hətta hər iki beytin arasında bağırır:

- Ruhani məhkəməsinin kral prokuroru cənab Jak Şarmolü!
  - Paris şəhəri gecə qarovullarının rəisi Jan de Garley!
  - Kavalər və kral feldseymeysteri cənab Galio de Jenolyak, baron Brüsak!
  - Fransanın Şampan və Bri əyalətlərindəki kral meşələrinin müfəttişi cənab Dre-Ragye!
  - Kavalər-kamerger-admiral, Vensen meşəsinin mühafizi cənab Lui de Gravill!
  - Parisdə korlar yurdunun rəisi cənab Deni Lemersye!
- Və bu kimi bir çox adlar. Artıq buna tab gətirmək mümkün deyildi!

Tamaşanın izlənməsinə büsbütün mane olan bu qəribə akkompənement gətdikcə Qrenquarı daha çox cinləndirirdi, ona elə gəlirdi ki, tamaşaçılarda onun əsərinə daha çox maraq yaranmalıdır. Onun əsərində yalnız bir şey çatışmırdı; bu da tamaşaçı diqqətiydi. Həqiqətən də, bundan incə, zərif və dramatik səhnələr yaratmaq mümkün deyildi. Əsərin müqəddiməsində oynayan dörd personaj Veneranı qarşılarında görən kimi sızıldayaraq şikayət etməkdə davam edirdilər; Veneranın geydiyi gözəl xırqənin üzərində Paris şəhərinin gerbi tikilmişdi. Venera yer üzündə ən gözəl qadına vəd edilən delfini tələb etməyə gəlmişdi. Ağzından od püskürən Yupiter də guruldayaraq onun tələblərini müdafiə etməyə gəlmişdi. İlahə artıq qələbə qazanmaq üzrə idi, başqa sözlə, cənab delfinə ərə getməyə hazır idi. Birdən ağpaltarlı gənc bir qız, əlində marqarita çiçəyi (o, Flandriya şahzadəsinin ən bariz surətiydi) Veneradan onun qələbəsini tələb etməyə gəldi. Bu, misterianın ən böhranlı məqamı idi. Bir qədər sözləşdikdən sonra Venera, Marqarita və başqaları məsələni müqəddəs Məryəmin məhkəməsinə vermək qərarına gəlirlər. Birdən necə oldusa, don Pedro adlı Mesopotamiya padşahı da araya girdi; lakin sonsuz fasilələr arasında onun burada nə rol oynadığını başa düşən olmadı. Bir sözlə, hər şey yetərinə yüksək səviyyədəydi.

Lakin heyhat! Bütün bu gözəlliklər anlaşılmadan və duyulmadan keçib-gətdi. Kardinal gəldikdən sonra, sanki, gözəgörməz sehrli bir əl birdən-birə bütün tamaşaçıların nəzərini mərmər masadan kürsüyə doğru, salonun cənub tərəfindən qərb tərəfinə doğru çevirdi. Heç kəs kütləni bu sehrin təsirindən qurtarmaq iqtidarında

deyildi. Nəzərlər yenə kürsüyə doğru çevrilmişdi; yeni gələn qonaqlar, onların məlun adları, simaları və paltarları yenə də camaatın nəzərini özünə cəlb edirdi. Qrenquar dərin bir yas içində idi. Arasına üzlerini səhnəyə çevirən Jisketta və Lienardadan, Qrenquarın şişman və səbirli qonşusundan başqa kimsə əsəri dinləmir, kimsə onun ilhamının bu təlesiz yavrusuna tamaşa etməirdi. Zətən, qızlar da yalnız Qrenquar onların ətəklərindən çəkdiyi zaman səhnəyə baxırdılar. Hamı səhnəyə arxasını çevirmişdi.

Bu qədər böyük və gərgin əmək sayəsində yaradılmış şairlik şöhrətinin get-gedə yıxıldığını gördükcə nə qədər əzab çəkirdi! Ən acınacaqlısı bu idi ki, bir qədər əvvəl həmin camaat, az qalmışdı, tamaşanı idarə edənlərin əleyhinə üsyan qaldırsın. Nə qədər böyük səbirsizliklə onun pyesini görməyi arzu edirdilər. İndi tamaşadan zövq ala biləcəyi halda heç ona əhəmiyyət belə vermirdi. Tamaşa nə qədər xoş və gurultulu alqışlarla başlamışdı. Görünür, xalq məhəbbətinin qabarması və çəkilməsi əks etdirən əbədi qanun bu imiş! Bu, həmin camaat idi ki, tamaşanın vaxtında başlanmadığını gördükdə, az qalmışdı, dörd nəfər qarovulçunu dar ağacına çəksin! Qrenquarın bu zəfəri və təntənəsi nə qədər şirin, eyni zamanda, nə qədər ani idi!

Bununla belə, qapıçının yersiz və yaramaz monoloqları, nəhayət, bitdi; artıq hər kəs öz yerində idi, artıq Qrenquar da azad nəfəs aldı. Aktyorlar yenə öz rollarını cəsarətlə oynamağa başladılar. Lakin məsələ bununla da bitmədi, birdən corabçı Kopenol yerindən ayağa durub kütlənin gərginliklə müşayiət olunan sükutundan istifadə edərək üzünü camaata çevirdi və aşağıdakı dəhşətli nitqini söylədi:

– Cənab şəhərlilər və Paris zadəganları! And olsun Allaha, burada nə etdiyimizi mən özüm də bilmirəm. Doğrudur, orada, künçdəki səhnədə, sanki, bir-biri ilə savaşımaq istəyən bəzi adamlar görünür. Mən bilmirəm, əcəba, siz bunamı misteriya deyirsiniz! Hər halda, bu tamaşa çox cansıxıcı bir şeydir. Budur, on beş dəqiqədir, mən bu vuruşmanın nə zaman başlanacağını gözləyirəm, amma onlar yerlərindən belə tərpənmirlər. Onlar çox qorxaq adamlardır, vuruşmağı bacarmırlar, yalnız söyüşə bilirlər. Çox yaxşı olardı ki, Londondan, yaxud Rotterdamdən yumruq pəhləvanlarını dəvət edəsiniz. O zaman siz yumruq davasının nə demək olduğunu görərdiniz. Bunlar isə, doğrusu, olduqca zavallı adamlardır. Heç olmasa, Mavri-

taniya rəqsi oynayayıdılar, yaxud başqa bir oyun göstəreydilər. Bizə tamamilə başqa şey vəd etmişdilər; bizə söylədilər ki, təlxəklər bayramı olacaq, təlxəklərin papası seçiləcək. Bizdə, Gent şəhərində də təlxəklər papası seçirlər, lakin Allaha and olsun, bizim bayramlarımız daha əyləncəlidir. Necə olduğunu sizə söyləyim. Bizlərdə də buradakı kimi çoxlu sayda adam bir yerə yığışır. Sonra hər bir kəs başını iri bir dəliyə soxur və başqalarına ağız-burnunu bürüsdürür. Kim ki hamının etirafına görə, ən çirkin şəkildə ağızını-burnunu bürüsdürə bildi, onu dərhal papa elan edirlər. Sizi inandırırım, bu çox əyləncəli bir şeydir. İstərsinizmi, bizim yerlərdə olduğu kimi, bu gün sizə də biz belə bir tamaşa göstərək? Bizim tamaşamız bu boş-boğazları dinləməkdən çox-çox əyləncəli olacaqdır. Onlar da öz sifətlərini dəliyə soxmaq və ağızlarını əymək istəsələr, etirazımız yoxdur, buyursunlar. Cənab vətəndaşlar, siz mənim təklifimə necə baxırsınız? Burada Flmandriyada olduğu kimi hər iki cinsdən bizi doyunca güldürəcək, olduqca əyləncəli sifətlər tapıla bilər. Peşman olmazsınız. Gülməli sifətlər yarada bilərik.

Qrenqar cavab vermək istədi, lakin heyrət, qəzəb və hirsindən danışmaq qabiliyyətini büsbütün itirdi. Həm də corabçının bu təklifi zadəgan adlandırıldıqları üçün xoşhal olan vətəndaşlar tərəfindən o qədər böyük bir sevinclə qarşılanmışdı ki, artıq onun müqavimət göstərməsi faydasız olardı. Özünü axına təslim edib üzünü iki əlləri ilə qapamaqdan başqa çarəsi qalmırdı. Çünki onun qatillərin xəncər zərbələri altında Sesar kimi başını qorumaq üçün bürüncəyi də yox idi.

V

KVAZIMODO

Kopenolun ideyasını yerinə yetirmək üçün dərhal hər şey hazır edildi. Şəhərlilər, tələbələr və məhkəmə katibləri ürəklə işə girişdilər. Qırmız göstərmək üçün böyük mermər masanın qarşısındakı kiçik qübbə müəyyənləşdirildi. Qapının düz üst tərəfindəki dairəvi pəncərənin şüşəsi sınımışdı. Bütün rəqiblərin başlarını bu dairəvi dəlikdən soxacaqlarına qərar verildi. Bu dəlikdən başını çıxarmaq

üçün iki çəlləyin üzərinə çıxmaq lazım gəlirdi. Həmin çəlləkləri haradansa tapıb, dərhal bir-birinin üzərinə qoydular. Qərara alındı ki, hər bir kəs öz qrimasının təsirini azaltmamaq üçün üzünü bir şeylə örtəcək və ona növbə gəlincəyə qədər kiçik məbədin içərisində gözləyəcəkdir. Məbəd dərhal rəqiblərlə doldu, bundan sonra qapını bağladılar.

Kopenol bir yerdə dayanaraq əmr və göstəriş verir, işləri düzəldirdi. Bu hadisələrə görə Qrenquardan daha ziyadə pərişan olan kardinal hazırlıq işləri aparılarkən vacib işləri olduğunu və axşam ibadətini bəhanə edərək tezliklə buranı tərk edib getdi; onun gəlişindən böyük həyəcana düşən kütlə getməsinə heç bir əhəmiyyət vermədi; yalnız Giyom Rim kardinalın qaçdığını duydu. Kütlənin diqqəti dövrə vuran Günəşə bənzər; o da günəş kimi salonun bir küncündən başladı, bir an salonun ortasında dayandı. İndi isə onun başqa bir küncünə çatmışdı. Mərmər masa və ipək parçalarla örtülmüş yüksək kürsü artıq dəbdən düşmüşdü. Növbə XI Luinin məbədinə çatmışdı. İndi bütün sarsaq işlər üçün geniş meydan açılmışdı. Salonda yalnız flamandriyalılarla qara kütlə qalmışdı.

Qrimas tamaşası başlandı. Pəncərədə görünən birinci sifətin göz qapaqları çevrilmiş, ağı yırtıcı heyvan ağı kimi ayrılmış, alnı isə imperiya dövrü qusar çəkmələrinin boğazı kimi qırıqdırılmışdı. Bu sifət elə bir qəhqəhə qopardı ki, qoca Homer belə bunu eşitsəydi, dərhal buradakıları Allah sanardı; buna baxmayaraq, böyük salon Olimpə qətiyyə bənzəmir və Qrenquarın zavallı Yupiteri bunu hamıdan yaxşı anlayırdı. Birinci sifətin dalınca ikinci, üçüncü və daha başqa-başqa sifətlər göründü. Bu sifətlərin hər biri gurultulu qəhqəhələr və ayaq tappılıtları ilə qarşılandı. Bu tamaşada bugünkü oxucuya təsvir edilməsi çətin olan başgicəlləndirici, sərxoşedicə və sehrlə bir şey var idi.

Üçbucaqdan tutmuş trapesiyaya qədər, konusdan tutmuş çoxbucaqlıyadək bütün həndəsi fiqurları xatırladan eybəcər sifətlər silsiləsini təsəvvür edin. Bu sifətlər müxtəlif şəkillərə düşür, gah qəzəb, gah da ehtiras ifadə edir, cürbəcür yaşda olan insanları yamsılayaraq gah yenicə doğulmuş uşağın, gah da can verən qoca qarınnın üz qırışlarını ifadə edir, özlərini Favnlara, İblislərə kimi dürlü-dürlü mifik məxluqlara, müxtəlif heyvanlara, donuza və samura bənzərdilərlər. Yeni körpüdə gördüyünüz və guya, Jermen Pilonun əmrilə

daşa dönmüş, sonra isə birdən-birə canlanaraq yanar gözlərini yenidən sizə dikən gülünc, eybəcər heykəlləri, durbin qarşısından gəlib-keçən Venetsiya karnavalındakı maskaları təsəvvürünüze gətirin. Bir sözlə, insan sifətləri kaleydoskopunu təsəvvür edin.

Şənlik getdikcə flamand xarakteri alırdı. Tenyerin fırçası bu haqda yalnız tutqun təsəvvür yarada bilər. Salvador Rozanın döyüşlərindən birinin vakxanaliyaya çevrildiyini təsəvvür edin. Artıq tamaşaçılar arasında nə səfirlər, nə tələbələr, nə vətəndaşlar, nə kişilər, nə də qadınlar var idi; nə Klopen Truyefu, nə Jil Lekornü, nə Mari Katrlivr, nə də Roben Pussen vardı; hər şey bir-birinə qarışmışdı, it yiyəsini tanımırdı. Böyük salon həyasızlıq və çilğınlıq meydanına çevrilmişdi; orada hər bir ağız qəhqəhə, hər bir sima eybəcər sifət, hər bir insan tələkə olmuşdu. Hər şey bağırır və nəre çəkirdi. Dairəvi pəncərədə bir-birinin ardınca görünən əcaib, eybəcər sifətlər, alovlanan tonqallara atılan kösövə bənzəyirdi. Bütün bu coşub-daşan, qaynayan camaat üzərində mətbəx üzərindəki buxar kimi qijildayıb-vızıldayan bir uğultu hökmran idi. Sanki, havada minlərcə arı vızılдаşırdı.

– Vay, sizi görüm qırılısınız!

– Bu sifətə baxsana!

– Yox, bu sifət bir şeyə dəyməz. Bax, görürsənmi, ona bax, ona bax!

– Gilyomet Monterü, onun öküz başına baxsana! Yalnız buynuzları yoxdur, yoxsa lap sənin ərinə bənzəyirdi.

– Rədd ol cəhənnəmə!

– Bu nə eybəcər sifətdir?

– Ey, ağalar! Özünüzü ələ salmayın. Bu nə biclikdir? Yalnız sifəti göstərmək olar.

– Bu Pyeretta Kalbot nə qumaz qadındır! O, hər şeyə qadirdir.

– Aman, aman məni əzdilər!

– Bax, onun qulaqları başını dəliyə soxmağa mane olur.

Bu kimi bir çox sözlər eşidilirdi.

Bununla belə, dostumuz Jana da haqq vermək lazımdır: bütün bu həngamənin içində yalnız o, yunq dor ağacının başında əyləşən kimi, öz sütununun başından enmir, cin vurmuş kimi eşələnirdi. Ağız bütün genişliyi ilə ayrılmış, oradan bağırtıya bənzər səs çıxırdı; lakin bu bağırtı eşidilmirdi; buna səbəb də həddini aşmış gurultunun ona üstün gəlməsi deyil, bəlkə də, bağırtının insanın eşitmə dərəcəsini

aşaraq Soverin on iki minlik, yaxud Bionun səkkiz minlik vibrasiyalarına varması idi.

Qrenquara gəlincə, o, əvvəlcə özünü itirdi, amma tezliklə özünü ələ alıb bu fəlakəti dəf etməyə çalışdı.

Qrenquar maşın kimi danışan aktyorlarına üçüncü dəfə müraciət edərək:

– Davam edin! – dedi. Sonra mərmər masanın qarşısından keçərək, birdən daxilində məbədin pəncərəsinə tam yaxınlaşmaq və yaxşılıq bilməyən vəfasız xalq qarşısında öz sifətini dəyişdirmək arzusu hiss etdi.

– Xeyr, ola bilməz, ola bilməz, bu iş mənə layiq deyil! İntiqama ehtiyac yoxdur! Sona qədər mübarizə! – o, öz-özünə düşündü. Poeziya xalqı məftun edir. Mən onları ağıllanmağa məcbur edərəm. Baxaq görək, eybəcər sifətlərmi, yoxsa poeziyanı qüvvətli çıxacaqdır?

Lakin heyhat! O, öz əsərinin yeganə tamaşaçısı idi, qarşısında insan axınından başqa heç bir şey görmürdü.

Lakin yox, belə deyil, mən səhv edirəm: Böhranlı anlarda rəyini soruşduğu səbirli şişman kişi yenə də sakit dayanıb tamaşanın yenedən başlanmasını gözləyirdi; bunun əvəzində isə yüngül Jisketta ilə Lienardanın izi-tozu da qalmamışdı.

Qrenquar bu yeganə tamaşaçısının göstərdiyi sədaqət qarşısında dərinədən mütəəssir oldu. Həmin adama yaxınlaşdı, əsərinə qiymət verən bu tamaşaçı sürəhiyə söykənib xəfifcə mürgülədiyi üçün ehmalca ona toxundu və bu sözləri söylədi:

– Sizə təşəkkür edirəm, cənab.

Şişman kişi əsnəyərək Qrenquardan soruşdu:

– Nə üçün mənə təşəkkür edirsiniz, quzum!

Şair dedi:

– Mən sizin pyesi yaxşıca dinləməyinizə mane olan bütün bu gurultuya görə hiddətləndiyinizi çox yaxşı başa düşürəm. Lakin əmin olun ki, sizin adınızı gələcək nəsillər biləcəkdir. İcazənizlə, adınızı bilmək olarmı?

– Mənim adım Reno Şatodur, məhkəmə katibiyəm, əmrinizə hazırım.

Qrenquar dedi:

– Hörmətli ağa, siz burada şeir pərilərinin yeganə nümayəndəsiniz!

– Cənab, siz çox nəvazişkarsınız! – Məhkəmə katibi cavab verdi.
Qrenquar sözüne davam edərək:

– Pyesə yalnız siz diqqətlə qulaq asırdınız, – dedi. – Sizin rəyinizcə, necədir?

Şişman kişi cavab verdi:

– Nə söyləyim, babatdır.

Qrenquar bu mədh də təmin etdi, çünki onların söhbətini partlayan alqış səsləri və müdhiş bağırıqlar pozdu: bu anda təlxəklər papası seçilmişdi.

Xalq bağınırdı:

– Əhsən! Əhsən! Əhsən!

Həqiqətən, həmin dəqiqədə pəncərədə qəribə bir sifət görünürdü. Pəncərədən başını çıxaran bütün bu beşbucaq, altıbucaq və başqa həndəsi kombinasiyalardan ibarət olan sifətlər, get-gedə coşmaqda olan camaatın xəyalında yaranan “eybəcər” obrazını təmin etmirdi; yalnız elə indicə pəncərədə görünən, həqiqətən, qeyri-adi bir sifət xalqı heyran edə və birincilik mükafatını qazana bilirdi. Kopenol özü belə əl çalmağa başladı; müsabiqədə iştirak edərək xeyli eybəcər sifət yarada bilmiş Klopen Truyefu belə məğlub olduğunu etiraf etməyə məcbur idi. Biz də onun kimi edək. Dördbucaqlı burnu, nala bənzər ağızı, sağ gözü büsbütün iri bir ziyilin altında qaldığı halda, sapsarı qaşlarla örtülmüş xırdaca sol gözü, qala divarı qüllələrinə bənzəyən mırıq və əyri-üyrü dişləri, üzərində çöldonuzu dişləri kimi iki diş görünən çatlamış dodaqları, haça çənəni, xüsusilə bu əcaib simada əks olunan heyrəti və məyusluğu təsvir etmək çətindir. İndisə bütün bunları birlikdə təsəvvür etməyə çalışın.

Bütün xalq bir ağızdan bağırırdı. Hamı məbədə doğru hərəkət etdi, təlxəklərin məsud papasını böyük təntənə ilə əlləri üstündə bayıra çıxartdılar. Bu zaman xalqın heyrəti ən yüksək dərəcəyə çatdı; məlum oldu ki, bu eybəcərlik onun sifətinin həqiqi ifadəsi imiş; daha doğrusu, onun bütün vücudu eybəcərlikdən başqa bir şey deyilmiş. Kürəyində və sinəsində iki böyük donqar vardı, dağınıq sarı saçlara bürünmüş böyük baş sinəsinə əyilmişdi; ayaqları o qədər qəribəydi, yalnız dizləri bir-birinə toxunurdu; bu ayaqlara qabaq tərəfdən baxıldıqda, dəstəkləri bir-birinə bitişik iki orağa bənzəyirdi; geniş dabanları, qorxunc əlləri vardı. Ancaq bütün bu eybəcərliklə bərabər, onun vücudu qüvvətli və çevik görünürdü.

O, ümumi qanunauyğunluğa istisna təşkil edirdi, çünkü istər güc, istərsə də gözəllik harmoniyasız ola bilməz. O parçalanmış və biçimsiz şəkildə bitişdirilmiş divə bənzəyirdi!

Təpəgözə bənzəyən, hərəkətsiz və alçaq, eni uzununa bərabər, yarıqırmızı-yarıbənövşəyi kamzol geyinmiş və gümüş zınqırovlarla bəzənmiş bu eybəcər vücut məbəd qapısında görünər-görünməz kütlə dərhal onu tanıdı və bir ağızdan bağırdı:

– Bu ki zəngçalan Kvazimododur! Bu qozbel Kvazimododur! Bu əyriqıç, topal Kvazimododur! Bravo! Bravo!

Görürsünüzmü, bu oğlanın nə çox ləqəbi varmış!

Tələbələr bağırdı:

– İkicanlı qadınlar, özünüzü gözləyin!

– İkicanlı olmaq arzusunda olan qadınlar da! – Jan bağırdı.

Həqiqətən, qadınlar dərhal üzlərini əlləri və yaylıqları ilə örtüdü.

Qadınlardan biri:

– Tfu, nə murdar meymundur! – dedi.

– O nə qədər eybəcərdirsə, o qədər də kinlidir! – Başqa bir qadın əlavə etdi.

Üçüncü qadın dedi:

– Bu, bir iblis mücəssəməsidir.

– Mən kilsənin yaxınlığında yaşayıram və hər gecə onun kilsə damında dolaşdığını görürəm.

– O, pişiklərlə birlikdə dolaşır!

– O, bizim damların üzərində dolaşır və tüstü bacalarından içəriyə zirzibil tullayır!

– Keçən axşam o, mənim bacama yaxınlaşdı və sifətini əydi. Yaman qorxmışdum.

– Mən əminəm ki, o, cadugərlər yığıncağına gedir. Bir dəfə süpürgəsini mənim damımın üzərində unutmuşdu!

– Vay! Qozbel eybəcər! Vay! Murdar heyvan! Vay, vay...

Kişilər isə əksinə olaraq bu tamaşaya heyran olub əl çalırdılar.

Bütün bu səs-küyə səbəb olan Kvazimodo isə kiçik məbədın qapısı ağızında ciddi və qaşqabaqlı bir halda dayanaraq kütlənin ona tamaşa etməsinə yol verirdi.

Tələbələrdən biri, yanılmıramsa, Roben Pussen Kvazimodonun tam yaxınlığına gəldi və onun üzünə fırxırdı. Kvazimodo onun kəmərinə yapışdı və heç bir söz söyləmədən on addım uzağa fırlatdı.

Kvazimodonun görünüşünə heyran olan Koppenol ona yaxınlaşdı və dedi:

– And olsun Allaha, mən ömrümdə bu cür eybəcər görməmişəm. Sən yalnız Parisdə deyil, Romada belə papa olmağa layiqsən, – bu sözləri deyən Koppenol əlini onun çiyinə qoydu. Kvazimodo yerindən tərpənmədi.

Koppenol sözünə davam edərək:

– Sən mənim xoşuma gəlirsən, – dedi. – Mənə on iki tur livri qiymətinə başa gəlsə belə, səninlə bir yerdə kef çəkməkdən vaz keçməzdim. Dostum, bu barədə sənin fikrin nədir?

Kvazimodo susmaqda davam edirdi.

Çorabçı bağırdı:

– Lənət şeytana, sən karsan, yoxsa nəsən, söyləsənə!

Kvazimodo, həqiqətən, kar idi. Lakin Koppenolun əl çəkməməsi onu təngə gətirməyə başlayırdı. Birdən dişlərini dəhşətlə qıcadaaraq üzünü ona doğru çevirdi; Flamandriya pəhləvanı pişik qarşısından qaçan buldoq kimi geri çəkildi. Bu zaman qorxu və ehtiram bu qərribə adamın ətrafında on beş addım radiusunda çevrə əmələ gətirmişdi. Onun da arxasında dəhşət və hörmət hissələri ilə çırpınaraq, bir çox adam maraqla dayanmışdı. Qadınlardan biri Kvazimodonun kar olduğunu Koppenola anlatdı.

Flamandriya corabçısı qəhqəhəylə gülərək:

– Karmış! – dedi. – Daha yaxşı! Demək, o, əsl papadır!

Kvazimodoya daha yaxından baxmaq üçün əyləşdiyi yerdən, nəhayət, aşağıya enmiş Jan bağırdı:

– Aha! Mən onu tanıyıram! Bu, mənim qardaşım baş keşişin zəngvuranıdır! Xoş gördük, Kvazimodo.

Roben Pusspen yerə düşdüyü zaman əzdiyi yanını qaşıyaraq:

– Şeytana baxın! – dedi. – Həm qozbel, həm topal, həm əyrigöz, həm də kar! Bəlkə, bu Polifem həm də laldır?

Qoca bir qarın cavab verdi:

– Yox, o istəsə, danışa bilir, lakin ömrü boyu böyük zənglər çaldığı üçün kar olub, amma lal deyil.

Jan sözə qarışaraq:

– Elə bircə bu qalmışdı! – dedi.

Roben Pusspen əlavə etdi:

– Onun bir gözü artıqdır.

Jan ciddi tərzdə dedi:

– Yox, yanırsan! Əyri göz kor gözdən pisdir, bədbəxtdir, çünki nədən məhrum olduğunu bilir.

Bu zaman dilənçilər, xidmətçilər, cibgirlər və tələbələr karton tacı və təlxəklər papasının təlxək bürüncəyini gətirmək üçün mirzələr dolabına doğru yüyürdülər. Kvazimodo qımıldanmadan, bir növ, məğrur itaətlə təlxək paltarının əyninə geyindirilməsinə icazə verdi. Bundan sonra onu bəzəkli xərəyə mindirdilər və təlxəklər məclisinə mənsub on iki nəfər onu çiyinə qaldırdı. Çirkin ayaqları altında gözəl, mütənəsb və incə vücudlu adamların başlarını gördükdə bu təpəgözün eybəcər sifətində təbəssüməbənzər acı və nifrətli bir şey göründü. Sonra hay-küy salan səfillər dəstəsi adət üzrə Parisin küçələrini və dalanlarını dolaşmazdan əvvəl məhkəmə binasının daxili koridorlarını gəzməyə yollandı.

VI

ESMERALDA

Bütün bu səhnə davam edərkən Qrenquar və onun pyesinin hələ də meydanı tərk etməməsini oxucularımıza böyük məmnuniyyətlə xəbər verə bilərik. Aktyorlar müəllifin israrı ilə öz rollarını oynamağa davam edir, müəllifsə onları dinləyirdi. Qrenquar ağıllı hərəkət edərək və xoş bir təsadüf nəticəsində tamaşaçıların diqqətinin yenə onun pyesinə cəlb olunacağına ümidini itirməyərək gurultuyla barışmağa, sonadək getməyə qərar verdi. Kvazimodo, Kopenol və təlxəklər papasının gurultulu dəstəsi salonu səs-küylə tərk etdikdə Qrenquarın ümidi daha da artdı. Kütlə izdihamın ardınca axdı.

Qrenquar öz-özünə:

– Yaxşı oldu! – dedi. – Hay-küçülər getdilər.

Ancaq bədbəxtlikdən məlum oldu ki, səs-küy edən bütün kütləymiş; bir anın içində bütün salon boşaldı.

Doğrusunu bilmək istərsəniz, salonda bir neçə tamaşaçı qalmışdı; bəziləri salonda təkbaşına dolaşır, digərləri isə sütunların ətrafına toplaşmışdılar; lakin bu tamaşaçılar səs və gurultudan

bezikmiş qocalar, qarılar və uşaqlar idi; bundan başqa bir neçə məktəbli də vardı ki, bunlar da pəncərələrdə oturub, meydanı oradan şeyr edirdilər.

Qrenquar öz-özünə təsəlli verdi:

– Nə olar, hər halda, mənim misteriyamı sonadək dinləmək üçün tamaşaçı var. Doğrudur, camaat azdır, amma, burada qalan tamaşaçılar seçmə və mədəni insanlardır.

Lakin çox keçmədən məlum oldu ki, Qrenquarın olduqca böyük bir effekt verəcəyini gözlədiyi Məryəmin zühurunu təənnüm edəcək simfoniyanı çalmaq üçün kimsə qalmayıb: bütün musiqiçilər tələklər papasının mərasiminə qoşulub gediblər.

Qrenquar yenə inadkarlıqla aktyorlara bağırdı:

– Davam edin! Simfoniyasız da keçinərik!

Bu zaman Qrenquar bir dəstə şəhərli gördü, onlar bir yerə toplaşaraq nəsə müzakirə edirdilər. Pyesdən bəhs etdiklərini yəqin edən Qrenquar onlara yaxınlaşdı və aşağıdakı söhbəti eşitdi:

– Siz, cənab Şeneto, cənab Nemura məxsus olan Navara mehmanxanasını tanıyırsınız?

– Əlbəttə, necə ola bilər ki, tanımayım! Brak məbədinin qarşısındakı mehmanxana deyilmi?

– Elədir ki var. Həmin mehmanxananı xəzinə altı Paris livri və səkkiz su müqabilində Qilom Aliksandra icarəyə vermişdir.

– Mənzillərin kirayəsi nə yaman artmışdır!

Qrenquar ah çəkərək:

– Onlar öz işləri ilə məşğuldurlar, – dedi. – Lakin çox ehtimal ki, yerdə qalan tamaşaçılar pyesi dinləyirlər.

Birdən pəncərədə əyləşmiş tələbələrdən biri bağırdı:

– Qardaşlar! Esmeralda gəlir! Budur, Esmeralda meydandadır!

Bu, sözlər ecazkar təsir bağışlamışdı. Salonda olanların hamısı pəncərələrə doğru yüyürüb “Esmeralda! Esmeralda!” deyə-deyə yuxarı dırmaşmağa çalışırdılar.

Bu zaman meydan tərəfdən də yüksək alqış səsləri eşidildi.

Qrenquar məyus halda əllərini sallayaraq:

– Bu nə Esmeraldadır belə! – dedi. – Aman yarəb! Gah bu səhnə, gah məbəd, indi də pəncərələr.

Qrenquar üzünü mərmər masaya doğru çevirdikdə tamaşanın dayandığını gördü: bu dəqiqələrdə Yupiter əlində əsa görünməli idi.

Halbuki o, hərəkətsiz halda aşağıda dayanmışdı, heç səhnəyə çıxmaq fikri də yox idi.

Əsəbiləşmiş şair çıxıraraq:

– Mişel Jiborn! – dedi. – Sən orada nə edirsən? Bəs sənin rolun? Çıxsana!

Yupiter cavab verdi:

– Mən necə çıxa bilərəm? Tələbələrdən biri bu saat nərdivanı götürüb apardı.

Qrenquar bir az əvvəl nərdivanın olduğu yerə baxdı və mat qaldı; Yupiter tamamilə haqlı idi; səhnəyə yol qalmamışdı. Öz-özünə söylənərək:

– Axmağa bir bax! – dedi. – Görəsən, nərdivan onun nəyinə lazım imiş!

Yupiter acınacaqlı səsle cavab verdi:

– Pəncərəyə dırmaşib oradan Esmeraldaya baxmaq istəyir: “Aha! heç kəsə lazım olmayan nərdivan” – deyərək nərdivanı götürüb apardı.

Bu, taleyin son zərbəsiydi. Qrenquar onu da təmkinlə qarşıladı.

Aktyorlara bağıraraq:

– Yaxşı, rədd olun cəhənnəmə! – dedi. – Əgər mənə pul versələr, sizinlə hesablaşaram.

Bu sözləri söylədikdən sonra başını aşağı dikib döyüşdə sonadək vuruşmuş cəsür sərkərdə kimi geri çəkildi.

Qrenquar məhkəmə binasının əyri pilləkənləriylə enərkən öz-özünə söylənirdi: “Bu parisililər – bir sürü eşşək və axmaqdan ibarətdir. Misteriyanı dinləmək üçün bir yerə toplaşır, ancaq dinləmək belə istəməyirlər. Onları hər kəs maraqlandıra bilər: Klopen Truyefu, kardinal, Kopenol, Kvazimodo, hətta şeytanın özü belə istəməyirlər. Vay sizi, avaralar, bunu bilsəydim, sizinlə başqa cür rəftar edərdim. Ancaq mən qarşımda yalnız insan simaları görəcəyimə əmin idim. Halbuki, yalnız arxalarını gördüm. Dəhşətli taledir! Bir tərəfdən şair olmaq, o biri tərəfdən isə əcazıdan daha az müvəffəqiyyət qazanmaq! Bu da doğrudur ki, Homer yunan şəhərlərində sədəqə toplayırdı, Nazon isə moskovitlər arasında sürgündə ölmüşdü. Ancaq heç cür başa düşə bilmirəm ki, bunları bu qədər coşduran Esmeralda kimdir! Həm də bu nə addır? Yoxsa, qaraçı adıdır?”

İkinci kitab

I

XARİBDADAN STSİLLAYA

Yanvar ayında axşam tez qaralır; odur ki Qrenquar məhkəmə Sarayından çıxanda artıq küçələr zülmətə qərq olmuşdu. Bununla belə, Qrenquar qaranlıqdan heç də narazı deyildi: o, rahat bir yerdə düşünmək, şairin yarasını filosof əli ilə sarınmaq üçün tezliklə uzaq və kimsəsiz bir küçəyə can atırdı. Zətən, onun yeganə sığınacaq yeri də elə fəlsəfəydi, çünki gecələməyə də yeri yox idi. İlk səhnə əsərinin təntənəli şəkildə iflasa uğradığını gördükdən sonra o artıq Sen körpüsü qarşısında yerləşən Grenye-sür-lo küçəsindəki mənzilinə qayıtmağa cəsarət etmədi, çünki o əsərindən alacağı bir qədər pul sayəsində Paris qəssab bazarının ağsaqqalı Giyom dü sirə Düsirama ev kirayəsi verə biləcəyinə ümid bəsləyirdi; Qrenquar bu adama altı-aylıq kirayə, yəni on iki Paris susu miqdarında, daha doğrusu, əski surtuku, köynəyi və papağından ibarət bütün əmlakının dəyərindən on iki dəfə artıq miqdarda pul borclu idi. Müqəddəs məbədin yanındakı hücrəyə girib bir dəqiqə orada dayandı və harada gecələyəcəyini düşündü; onun ixtiyarında yalnız Parisin səkiləri var idi; birdən Qrenquar Savetri küçəsində, parlament müşavirlərindən birinin qapısı yaxınlığında bir səki gördüyünü xatırladı. İlk dəfə bu səkini görəndə onun dilənçi, yaxud zavallı bir şair üçün gözəl yataq yeri ola biləcəyini fikrindən keçirmişdi. Şair bu fikri onun başına salan kəramətli pərvərdigara təşəkkür etdi; lakin saysız-hesabsız küçələri və dalanları ilə ilan kimi qıvrılan əski şəhərin dolanbac küçələrinə çatmaq üçün məhkəmə binası qarşısındakı meydandan keçmək istərkən Qrenquar məhkəmə binasından çıxan və bağırıtı, musiqi və məşəllərlə onun qarşısını kəsən təlxəklər papası

mərasimini gördü. Bu tamaşa yenə onun təhqir edilmiş heysiyyətinin yarasını qopardı və o, dərhal buradan uzaqlaşmağa qərar verdi. Bugünkü müvəffəqiyyətsizliyi qəlbini o qədər ağrıtmışdı ki, keçən günü xatırladan hər şey onu əsəbiləşdirir, yarasını yenidən qoparırdı.

Qrenquar Sen-Mişel körpüsündən keçmək istədi, lakin keçə bilmədi, çünki körpü məşəllərlə və təlxək qadınlarla əylənən bir dəstə uşaq tərəfindən işğal edilmişdi.

Qrenquar öz-özünə söylənərək:

– Bu çıraqbanları görüm zəhrimara qalsın, – dedi və Sərraflar körpüsünə doğru yönəldi. Körpüyə yaxın evlərin üzərində üç iri bayraq üzərində kral, şahzadə və flandriyalı Marqaritanın təsvirləri asılmışdı; bundan başqa daha altı kiçik bayraqda Avstriya hersoqunun, Burbon kardinalının, hersoq Bojenin, şahzadə Jannanın – XI Luinin qızı şahzadə Jannanın, Burbon hersoqunun və başqalarının təsvirləri asılmışdı. Bütün təsvirlər məşəllərlə işıqlandırılmışdı. Xalq bunların qarşısında dayanıb tamaşa edirdi.

Qrenquar dərindən ah çəkərək:

– Bu rəssam Jan Furbo nə xoşbəxt adam imiş! – dedi və üzünü bayraqlardan çevirdi. Onun qarşısına bir küçə çıxdı; küçə o qədər qaranlıq və kimsəsiz idi ki, burada bayram təntənəsindən heç bir əsər-ələmət tapmayacağına əmin idi. Küçəylə irəlilədi. Lakin bir dəqiqədən sonra ayaqları nəyəsə ilişdi və o, yerə yıxıldı. Sən demə, bu, məhkəmə katiblərinin təntənəli gün münasibətilə hələ səhər tezdən məhkəmə sədrilərindən birinin qapısının kandarına qoyduqları mayağacı çiçəyi dəstəsiymiş. Qrenquar bu yeni talesizliyi də qəhrəmancasına qarşılayıb yenə ayağa durdu və çaya doğru hərəkət etdi. Məhkəmənin mülki və cinayət şöbələri binalarını arxada buraxıb palçıqı dizə çıxan bir meydança ilə kral bağlarının uzun hasarı yanından keçdikdən sonra adanın qərb sahilinə çatdı. Qədim şəhər burada idi; Qrenquar bir müddət yeni körpünün sütunları altında qeyb olan İnek yolu adasına baxdı. Bu kiçik ada qaranlıqda onu əhatə edən ağımtıl suların üzərində tünd və qara mayeyə bənzəyirdi. Burada xəlifcə qımıldayan işıqda arı pətəyinə bənzəyən bir çadır görünürdü; bərəçi burada gecələyirdi.

Qrenquar öz-özünə düşündü:

– Xoşbəxt bərəçi! – dedi, – sən nə şöhrət külyasındasan, nə də toy şeirləri yazırsan. Krallarla Burqundiya şahzadələrinin izdivacı

sənin nəyinə lazım! Sən yaz səhərlərində yaşıl çəmənlərdə açılan marqarita çiçəklərindən savayı heç nə tanıdırsan. Mənsə, zavallı və bədbəxt şair, soyuqdan titrəyirəm. Məni fitlərlə qarşılamişdılar, amma on iki su borclu qalmışam. Ayaqqabımın altlığı elə parıldıyı ki, ondan fənərinə şüşə salmaq olar. Çox sağ ol, bərəçi, mənim gözlərim sənin çadırına baxdıqca təsəlli tapır və Parisi unuduram.

Birdən çadırın içərisindən eşidilən gurultu Qrenquarın lirik əhvəli-ruhiyyəsini pozdu: bu, bayram şənliklərindən nəsibini almaq istəyən bərəçiydi, fişənglə əylənirdi. Partlayış səsindən Qrenquarın başındakı tükərlər biz-biz oldu.

– Məlun bayram! – Qrenquar dedi. – Yəni məndən əl çəkməyəcəksən! Yarəb! Hətta bərəçiyədək gəlib-çatıb.

Sonra ayaqlarının altında axan Sena çayının dalğalarına baxdı və ürəyində müdhiş bir arzu hiss etdi.

– Ah! – dedi su bu qədər soyuq olmasaydı, böyük bir məmnuniyyətlə özümü çaya atardım.

Bu zaman birdən-birə onun ruhunda müdhiş bir qətiyyət əmələ gəldi. O nə təxəklər papasından, nə Jan Furbonun bayraqlarından, nə may tonqallarından, nə də fişəng və çıraqbandan özünü xilas edə bilmədiyi üçün bayramın mərkəzinə getməyə qərar verdi və Qrev meydanına doğru hərəkət etdi.

Öz-özünə düşündü: “Bəlkə, orada hələ tamamilə sönməmiş bir ocağa rast gələrəm. Bir az qızınaram və şəhər idarəsi hesabına camaata veriləcək və üstündə kral gerbinin təsviri olan böyük qoğalardan bir neçə loğma yeyərəm”.

II

QREV MEYDANI

Keçmişdə mövcud olan Qrev meydanından hal-hazırda çox az şey mühafizə edilə bilmişdir; ondan qalan yalnız meydanın şimal bucağında olan və zərif heykəltəraşlıq cizgilərinin üzərinə iyrenc boyalar çəkilib pozulmuş gözəl və kiçik qalaça idi. Həmin qalaça da çox güman ki, Parisin bütün qədim evlərini böyük sürətlə yıxan yeni binaların arasında tamamilə yox olub gedəcəkdə.

Qrev meydanından keçərkən XV Lüdovik dövrünə məxsus memarlıq üslubunda tikilmiş iki uçulub-tökülmüş bina arasında sıxışdırılmış bu zavallı qalaçaya bizim kimi ürək ağrısı və təəssüflə nəzər salanlar bu binaların XV əsrə aid qotik memarlıq üslubunu asanlıqla öz xəyallarında yenidən canlandıra bilərlər.

O dövrdə bu meydan indiki kimi qeyri-düzgün trapesiyaya bənzəyirdi. Bir tərəfini sahilboyu, yerdə qalan üç tərəfini isə uca, ensiz və qaranlıq evlər tutmuşdu. Gündüzlər ağacdan və daşdan salınmış naxışlarla bəzədilmiş bu binalara tamaşa edib zövq almaq mümkün idi. Hələ o dövrdə bu naxışlar XI əsrdən başlayaraq, XV əsrə qədər olan dövrü əhatə edən orta əsrlərin memarlığına dair gözəl bir nümunə təşkil edirdi. Burada sivri pəncərələrlə əvəz edilmiş yarım-yuvarlaq pəncərələr, əvvəlki sivri pəncərələri əvəz etmiş kvadrat pəncərələr Sena çayına və başqa bir küçəyə baxan meydanın bucağındakı əski Rolan qülləsinin binasının ikinci mərtəbəsini hələ də bəzəməkdəydi. Gecələr bütün bu bina yığını içərisində meydanın iti küncələrini zəncir kimi əhatə edən damların dişli xətlərini seçmək olurdu; O, zamankı evlərin indiki evlərdən ən böyük fərqi bundan ibarət idi ki, indi evlərin qabaq tərəfləri küçə və meydana baxır, o zaman isə küçə və meydana evlərin dal tərəfləri baxırdı. Bir sözlə, son iki əsr ərzində evlər öz oxu ətrafında bir dövrə vurmuşdular.

Meydanın şərq tərəfinin orta hissəsində üçmərtəbəli, ağır və nəhəng bir bina tikilmişdi. Binanın üç adı vardı; bu adlar onun tarixini, orada kimlərin yaşadığını və memarlıq üslubunu izah edirdi. Binanın bir adı Şahzadə sarayı idi, çünki orada V Karl hələ şahzadə ikən yaşamışdı; o biri adı Ticarət evi idi; çünki bu binada vaxtı ilə bazar var idi; üçüncü adı isə Sütunlu evi idi. Çünki bu binanın hər üç mərtəbəsi üç sıra düzülmiş ağır daş sütun üzərində dayanmışdı. Burada Paris kimi bir şəhərə lazım olan hər şey tapmaq mümkün idi: Allaha dua etmək üçün məbəd, mühakimə etmək və lazım gələrsə, hörmətli parisliləri həbsxanaya göndərmək üçün məhkəmə Sarayı və nəhayət, üst mərtəbədə topçu cəbbəxanası. Parislilər şəhərin imtiyazlarını müdafiə etmək üçün bəzən dua və məhkəmənin kafi olmadığını gözəl başa düşdüklərindən ehtiyat üçün şəhər bələdiyyəsində bir neçə paslanmış dayandoldurum da saxlayardılar.

O zamanlar Qrev meydanının qorxunc bir mənzərəsi var idi. Bu da onunla bağlı dhşətli xatirələrdən və orta əsrlərin Sütunlu evin

Dominik Badaqor tərəfindən tikilmiş şəhər idarəsi binası ilə əvəz edilməsindən yaranırdı. O da qeyd edilməlidir ki, meydanın tən ortasında bir-birinin yanında qurulmuş və o zamankı ədalət məhkəməsinin simvolu olan dar ağacı və cinayət sütunu, adamı istər-istəməz bu məlun meydandan uzaqlaşmağa məcbur edirdi; vaxtilə bu meydana gülərlü və sağlam vücudlu bir çox adamlar əzab içində çırpınaraq can vermişdi, elə buradaca əlli il sonra Sen Valle qızdırması, yəni dar ağacı qarşısında qorxu xəstəliyi yaranmışdı, bu xəstəlik bütün xəstəliklər arasında ən qorxunc xəstəlik idi, çünki onu göndərən Allah deyil, insan idi.

Yeri gəlmişkən, təsəlli olsun deyə bunu da qeyd edim ki, hələ üç yüz il bundan əvvəl Qrev meydanını, Böyük bazarı, Şahzadə meydanını, Traquar meydanını, Donuzlar bazarını, qorxunc Monfokon təpəsini, Serjantlar qarovulunu, Pişiklər meydanını, Sen-Deni qapısını, Şampo, Bodo və Sen-Jak qapılarını çarxlar, daşdan düzəldilmiş dar ağacları, müxtəlif işgəncə alətlərlə doldurmuş edam cəzalarını, mühakimə etmək hüququna malik hər kəsin – profosların, yepiskopların, kapitulların, abbatların, priorların məhkəmə qərarı ilə Sena çayı dalğalarında boğulan “məhkəmə qurbanlarını” nəzərə almasaq, söylədiyimiz kimi, təsəlli olsun deyə onu da qeyd edə bilərik ki, feodalizm dövrünün bu qədim hakimi hər beş ildən bir Qran-Şatle həbsxanasında yenidən yapılan dəri yataq işgəncəsini, yaraq-əsləhəsini, müxtəlif əzabvermə üsullarını, təmtərağını, müəmmalı və fantastik cəza üsullarını itirsə də, şəhərlərimizdən belə qovularaq, təqib edilsə də, hal-hazırda Parisin Qrev meydanında hamı tərəfindən nifrətlə qarşılanan bir bucaq mühafizə edə bilməmişdir, bu miskin gilyotin də insanlardan həya edirmişçəsinə və cinayətinin üstünün açılacağından qorxurmuş kimi öz işini gördükdən sonra dərhal meydana qaçıb gizlənməyə məcbur olur.

III

YUMRUQ ƏVƏZİNƏ ÖPÜŞ

Pyer Qrenquar üşüyə-üşüyə Qrev meydanına çatdı. Sərraflar körpüsündə və Jan Furbo bayraqlarının olduğu yerdəki izdihama

rast gəlməmək üçün Dəyirmançılar körpüsünə doğru hərəkət etdi. Lakin burada onun başına başqa bir fəlakət gəldi. Yepiskopun dəyirmanlarının çarxlarından sıçrayan su Qrenquarın paltarını büsbütün islatdı. Pyesin müvəffəqiyyətsizliyi onu soyuğa qarşı daha da həssas etdiyindən Qrenquar meydanın ortasında qalanmış ocağa yaxınlaşdı. Lakin ocağın ətrafında adamlar çox sıx dayandığı üçün Qrenquar ona yaxınlaşa bilmirdi.

– Məlun parisililər! – öz-özünə söylənərək dedi. Əsl dramaturq olduğundan Qrenquar monoloqlara qarşı içində maraqlı hiss etdi.

– Onlar qarşımı kəsərək məni ocağa yaxınlaşmağa qoymurlar. Həlbuki mən bir az qızınsaydım heç də pis olmazdı. Onsuz da, başmaqlarım su buraxırdı, indi də bu məlun dəyirmanlar məni başdan-ayağa islatdı. Heç bilmirəm, bu dəyirmanlar yepiskopun nəyinə gərəkdir. Əgər bunlar yalnız ona lənət və qarğış yağdırmaq üçün dürsə, mən dəyirman olmadan da bunu etməyə hər zaman hazırım. Hələ bu avaralara baxın! Çəkinilmək belə istəmirlər. Nə üçün burada dayandıqlarını başa düşmürəm. Kim bilir, bəlkə, qızınırlar. Bilmirəm, bundan nə ləzzət alırlar. Yoxsa, ömürlərində bir dəstə çubuğun yandığını heç görməyiblər. Amma nə gözəl tamaşadır.

Qrenquar diqqətlə baxdıqda ocağın ətrafında əmələ gəlmiş dairənin hökumətin nəzərdə tutduğu dairədən daha böyük olduğunu və camaatın bura yalnız ocağa baxmaq arzusu ilə gəlmədiyini anladı.

Ocaqla camaat arasındakı boşluqda gənc bir qız rəqs edirdi. Qrenquar skeptik bir filosof və ironik şair olmasına baxmayaraq, ilk dəqiqədə bu gənc qızın insanımı, pərimi, yoxsa mələikəmi olduğunu kəsdirə bilmədi. Qızın parlaq siması onu elə heyran etmişdi ki.

Gənc qız çox da ucaboylu deyildi, lakin belinin incəliyi onu ucaboylu göstərirdi, üzü əsmər idi, lakin gün işığında əsmər üzü Roma və Əndəlüs qızlarına məxsus qızılı rəngə çalırdı. Zərif və incə ayağına kiçik və gözəl başmaqlar geyinmişdi. Ayaqları altındakı səliqəsiz döşənmiş köhnə İrən xalısı üzərində rəqs edərək fırlanırdı; rəqs edərkən parlayan siması ciltvələnilir, iri qara gözləri şimşək kimi kor edirdi.

Hamının gözləri bu qıza doğru çevrilmiş, hər kəs mat-mat ona baxırdı. Totuq və incə əllərlə zərif və kiçik başı üzərində tutub çaldığı qavalın səsinə rəqs etdiyi zaman belini qucaqlayan qızıl rəngli korsajı, rəqs edərkən yellənən alabəzək tumanı, çılpaq çiyinləri,

tumanının altından görünən nazik və gözəl ayaqları, qara saçları və parlayan gözləri ilə o, ilahi xilqətə bənzəyirdi.

– Yarəb! – Qrenquar düşündü, – bu ki bir Səməndər quşudur, gözəl bir pəridir, bir ilahədir, Menald dağından enmiş Vaxxan kahnəsidir!

Birdən “Səməndər quşunun” hörüklərindən biri açıldı və saçına ilişdirdiyi bürünc zinət əşyası yerə düşdü.

Qrenquar dedi:

– Yox, səhv etmişəm, bu ki qaraçıdır.

Artıq ilğim dağılmışdı.

Qız yenidən rəqs etməyə başladı. Yerdən iki xəncər götürüb iti uclarını alnına dayadı. Özü bir tərəfə fırlandığı halda, xəncərləri başqa bir tərəfə fırladırdı. O, həqiqətən, sadə bir qaraçı qızı idi. Qrenquarın məyusluğu nə qədər böyük olsa da, bu tamaşanın gözəlliyinə və cazibəsinə qapılmaqdan özünü saxlaya bilmədi. Ocağın qırmızı və dağınıq işığı tamaşaçıların üzlərində və gənc qızın əsmər alnında titrəyirdi. Bu işığın əksi Sütunlar evinin çatlamış əski fasadı və yaxınlıqdakı iyrenc dar ağacının üzərinə düşürdü.

Ocağın qızılı şöləsilə işıqlanmış minlərcə üz arasında bir adamın üzü rəqs edən qaraçının tamaşasına hər kəsdən ziyadə dalmış kimi görünürdü. Bu üz ciddi, sakit, hətta qaşqabaqlı bir adamın üzü idi. Buraya toplaşmış kütlənin arasından üst-başı görünməyən bu adamın otuz beş yaşı olardı; bununla belə, onun başı daz idi, yalnız kəlləsinin kənarlarında çallaşmış saçları görünürdü. Onun uca və geniş alnını qırıqlar örtmüşdü, dərin, gəncliyə məxsus şölə, həyat eşqi və ehtiras parlayan gözlərini qaraçı qızdan ayırmırdı. On altı yaşlı qayğısız qızıcığaz hamıya nəşə verərək rəqs edib fırlandıqca onun sifəti tutulurdu. Ara-sıra ah çəkir, eyni zamanda, dodaqlarında təbəssüm görünürdü. Lakin təbəssümü də ahları kimi hüznü idi.

Nəhayət, gənc qız tövsüyərək dayandı. Xalq böyük həyəcanla ona əl çalmağa başladı.

Qaraçı qız bağırırdı:

– Cali!

Bu sözdən sonra Qrenquar ipək yunlu, qızılı buynuzu və dırnaqları olan, boynu qırmızı xaltalı, qəşəng və ağ bir çəpiş gördü; Qrenquar bu keçini ilk dəfə görürdü; çəpiş xalının bir küncündə büzüş oturub oradan xanımın rəqsinə tamaşa edirdi.

Rəqqasə:

– Cali! – dedi, – indi növbə sənindir!

Qız əyləşdi və nazlı bir hərəkətlə qavalı çəpişə uzatdı.

– Cali! – dedi, indi hansı aydır?

Çəpiş qabaq ayaqlarının birini qaldırıb, bir dəfə qavala vurdu. Həqiqətən, ilin birinci ayı idi. Camaat keçini alqışladı.

Gənc qız qavalı başqa tərəfə çevirərək sözünə davam etdi:

– Cali, bu gün ayın neçəsidir?

Cali kiçik qızılı dırnağını qaldırdı və altı dəfə qavalı taqqılatdı.

Qaraçı yenə qavalı çevirib soruşdu:

– Cali, saat neçədir?

Keçicik yeddi dəfə qavalı tıqqılatdı. Bu zaman qüllədəki saat yeddini vurdu.

Hamı ağzını ayırıb mat-mat baxırdı.

Camaatın arasından bir səs:

– Burada, hər halda, cadu var, – dedi.

Bu səs gözlərini qaraçı qızdan ayırmayan dazbaşlı adamın səsi idi. Qız səksəndi və üzünü ona çevirdi; lakin bu zaman o qədər şiddətlə əl çaldılar ki, qorxunc söz yaddan çıxdı. Qız heç bir şey olmamış kimi yenə keçiciyinə sual verməyə başladı:

– Cali, mərasim zamanında şəhər qarovulunun kapitanı Qişar Qran-Remi nə cür yeriyir?

Keçicik dal ayaqlarının üzərinə qalxdı və mələməyə başladı. O qədər əyləncəli bir vüqarla yeriyirdi ki, riyakar kapitanın təqlidini görəndə camaat ucadan gülüşməyə başladı.

Gənc qız getdikcə artan müvəffəqiyyətindən cəsarətlənərək davam etdi:

– Cali, kral prokuroru Jak Şarmolü ruhani məhkəməsində nə cür danışır?

Keçi dal ayaqlarının üzərinə əyləşdi və mələməyə başladı. Qabaq ayaqlarını oynadaraq elə məzəli mələyirdi ki, camaat, sanki, canlı Jak Şarmolünün duruşunu, hərəkətlərini görür, səsini eşidirdi. Yalnız iyrenc fransız və latın tələffüzü çatmırdı.

Alqışlar daha da şiddətləndi.

Dazbaş adamın yenə səsi eşidildi:

– Bu küfrdür! Həqarətdir!

Qız üzünü yenə ona tərəf çevirərək:

– Ah, yenə bu yaramaz başladı! – dedi.

Sonra alt dodağını bir qədər uzadaraq sifətini məzəli şəkildə əydi, dabanı üzərində fırlanıb, qaval əlində camaatın arasıyla dolaşmağa başladı. Qavalın içinə iri və xırda, gümüş və mis pullar atırdılar. Bu zaman qız Qrenquara yaxınlaşdı. Qrenquar cəld əlini cibinə uzatdı, qız Qrenquarın bu hərəkətini görüb onun qarşısında dayandı.

Bizim zavallı şair cibindən tapmalı olduğu şeyi, yəni mütləq boşluğu tapdıqdan sonra öz-özünə mırıldandı:

– Vay, zəhrimar!

Gənc qız isə onun qarşısında dayanmış və iri qara gözlərini ona dikərək sədəqə gözləyirdi. Qrenquarın alnında iri tər damcıları görünürdü. Əgər bütün Perunun xəzinələri onun cibində olsaydı, bir an belə tərəddüd etmədən hamısını bu rəqqasəyə verərdi; lakin təəssüf, bu xəzinələr orada deyildi, həm də Perunun özü belə o zamanlar hələ kəşf edilməmişdi.

Xoşbəxtlikdən, gözlənilməyən bir hadisə onu bu çətinlikdən xilas etdi.

Meydanın ən qaranlıq küncündən hirsli bir səs bağırdı:

– Ey, Misir çəyirtkəsi! Nə zaman rədd olub gedəcəksən?

Gənc qız dəhşətlə dönüb baxdı. Bu artıq dazbaş adamın deyil, hirsli bir qoca qarı səsiydi.

Qaraçı qızı səksəndirən bu səs oradakı uşaqları yaman əyləndirdi.

Uşaqlar ucadan gülüşərək bağırdılar:

– Bu, Roland qülləsi dustağının səsidir! Öz-özünə söylənir! Görünür, qarı hələ axşam yeməyini yeməmişdir! Səhər süfrəsindən qalan yeməklərdən bir az da ona aparaq!

Bütün dəstə Sütunlu evə doğru axışdı.

Qrenquar isə rəqqasənin başının qarışmasından istifadə edərək gözdən itdi. Uşaqların bağırtısı ona bütün günü heç bir şey yemədiyini xatırlatdı. O da tələsik addımlarla bufetə doğru yürüdü. Lakin balaca dəcəl uşaqların ayaqları onun ayaqlarından daha qıvrıq olduğundan bufetə yaxınlaşdıqda artıq orada girvənkəsi beş quruşluq kolbasa belə qalmamışdı. Ona yalnız 1434-cü ildə Matye Biternin divarlara çəkdiyi zanbaq və nəstərən çiçəklərinə tamaşa etmək qismət oldu. Bu gözəl bir mənzərə olsa da, qarın doyduran deyildi.

Şam etmədən yatmaq çətin idi. Lakin həm şam etməmək, həm də gecə yatmağa yerinin olmaması daha pisdir; Qrenquarın vəziyyəti

məhz beləydi. Nə yeməyə çörəyi, nə də sığınacaq yeri vardı. Ağır ehtiyac onu hər tərəfdən sıxırdı. Qrenquar bir həqiqəti çoxdan kəşf etmişdi; o bilirdi ki, Yupiter insanları yaradarkən mizantropik vəziyyətdə olub və müdriklər bütün ömürləri boyu mühasirədə saxlanılan taleləriylə mübarizə aparmalıdırlar. Ona gəlcə, o, heç vaxt belə sərt mühasirəyə düşməmişdi. O, mədəsinin həyəcan təbili çaldığını hiss edir və amansız taleyin onun fəlsəfəsinə aqlıqla qələbə çalmaq istəyini tamamilə ədalətsiz hesab edirdi.

Qrenquar məşğul edən və getdikcə dərinləşən bu kədərli düşüncələr birdən qulaqlarına gələn qəribə, fəqət ahəngdar nəğmə səsiylə qırıldı. Gənc qaraçı qız oxuyurdu.

Onun səsi gözəlliyini və rəqsini tamamlayırdı: qəribə, eyni zamanda, çox gözəl və zərif səs idi; bu səsdə pak, səmavi, ahəngdar, bir sözlə qanadlanan bir ruh yaşayırdı. Sonsuz melodiyalar bir-birinə qarışır, birdən-birə ahənglər dəyişir, sonra sadə musiqi səsləri arasına uca, hətta bir qədər pıçıltılı notlar qarışırdı. Bu səsləri fasiləsiz qammalar əvəz edir, bülbül səsinə bənzər ahəngdar, yumşaq, gənc qız köksü kimi gah qabaran, gah da enən oktavalər əvəzləyirdi. Qızın gözəl və qəribə üzü nəğməsinin ahənginə uyğun şəkildə dəyişir və gah sərxoş bir heyrət, gah da bakirə utancaqlığını ifadə edirdi. Onun çöhrəsi gah kraliça, gah da bir dəli üzünə bənzəyirdi.

O, Qrenquarın anlamadığı dildə oxuyurdu. Çox güman ki, onun özü də bu dili anlamırdı. Üzündəki ifadə də oxuduğu sözlərin mənasına uyğun gəlmirdi. Məsələn, aşağıdakı qitəni oxuyarkən üzündə çılgın və şux bir ifadə görünürdü:

Quyunun dibində bir gün tapdılar
İçə altun dolu zəngin xəzinə.
Orda vardı bir çox təzə bayraqlar,
Görünürdü qorxunc çılpaq bir səhnə.

Bir dəqiqə sonra isə:

Göründü uzaqdan atlı ərəblər,
Əllərdə qılınclar par-par yanırdı.
Geniş və qüvvətli çiyinlərindən
Qorxunc tüfəngləri həp sallanırdı...

– qitəsi Qrenquarın gözlərinin yaşarmasına səbəb oldu. Onun nəğməsində sevinc notları da vardı. O, bir quş kimi ürəkdən və qayğısız oxuyurdu.

Qaraçı qızın nəğməsi Qrenquarın fikrini dağıtdı; sanki, qu quşu suyun gümüşü səthini bulandırdı. Qrenquar bu nəğməni dərin hey-rətlə dinləyir, yer üzündəki hər şeyi unutmuş kimi görünürdü. Son bir neçə saat ərzində onun əzab çəkmədən keçirdiyi bircə dəqiqə vardısı, o da bu idi.

Lakin bu sevinc çox da uzun sürmədi. Qaraçı qızın rəqsinə mane olan bayaqkı qadın səsi bu dəfə onun nəğməsinə mane oldu.

Bu səs meydanın yenə həmin qaranlıq küncündən bağıraçaq:

– Ey, şeytan cırcıraması, səsinə kəsəcəksən, ya yox? – dedi.

Zavallı “cırcırama” nəğməsini kəsdi. Qrenquar qulaqlarını qapa-yaraq bağırdı:

– Ey sən, liranı sındıran lənətə gəlmiş qoca kaftar!

O biri tamaşaçılar da etiraz etməyə başladılar. Hər tərəfdən:

– Qovun bu sarsaq qarını! – səsləri eşidildi. Lakin bu zaman kütlənin diqqəti başqa tərəfə yönəldi. Belə olmasaydı, qaraçı qızın əleyhinə etdiyi çıxışlar gözəgörünməz qoca qorxuluğa baha otura-caqdı. Təlxəklər papasının mərasimi bir çox küçə və dalanları dolaş-dıqdan sonra indi də gurultular və məşəllərlə Qrev meydanına daxil olurdu.

Bu mərasim (oxucu, yəqin ki, onun məhkəmə sarayından baş-ladığını xatırlayır) yolda xeyli böyümüşdü. Parisdə mövcud olan bütün cibgirlər, oğrular və səfillər hamısı bu mərasimə qarışmış və Qrev meydanına gəlib çatdığı zaman xeyli həşmətli bir izdiham əmələ gəlmişdi.

İzdihamın qabağında “qaraçılar padşahı” adlanan atlı gəlirdi; onun yanınca atın cilovunu və üzəngilərini tutan muşketyorlar addımlayırdı. Onların arxasınca ağlayan uşaqlarını dallarına sarıyan qaraçılar dəstəsi hərəkət edirdi; padşah, muşketyorlar, camaat – hamısı cır-cındır içində idi. Bunları oğru və səfillərdən ibarət başqa bir dəstə, başqa sözlə, bütün Fransa cibgirlərinin nümayəndələri təqib edirdi. Onlar intizamlı bir şəkildə – hər kəs öz rütbəsinə görə – sıraya düzülmüşdülər: kiçik cibgirlər irəlidə gedirdi. Bu minvalla, hər cərgədə dörd nəfər olmaqla addımlayanlar mənsub olduqları bu orijinal təşkilatdakı rütbələrinə görə müxtəlif nişanlar daşıyırdılar.

Burada axsaqlar, ayaqsızlar, qolsuzlar, əyriağızlar, qolu qurumuşlar, dərvişlər və başqaları vardı. Homer belə bunları saymağa başlamışdı, yorulardı. İzdiham o qədər böyük idi ki, iki köpək qoşulmuş kiçik bir arabaya minmiş oğrular başcısını çox çətinliklə görmək olurdu. Oğrular ittifaqının ardınca sərxoşlar ittifaqı gəlirdi. Sərxoşların başcısı şəraba bulanmış qırmızı bürüncək geyinib ətrafındakı əsa daşıyanlar, xidmətçilər və köməkçilərlə birlikdə vüqarla irəliləyirdi.

Onların da qabağınca bir-birini itələyə-itələyə irəliləyən xidmətçilər rəqs edirdilər. Ən son sırada əllərində çiçəklərlə bəzədilmiş mayağacı və sarı mumdan düzəldilmiş iri şamlar tutan qara paltarlı mirzələr gəlirdilər. Musiqi səsinə qulaq tutulurdu. İzdihamın ortasında təlxəklər ittifaqının ağsaqqalları çiyinlərində xərək aparırdılar; xərəyin kənarına şamlar düzülüb, üstündə isə əynində təlxək paltar, başında təlxək papağı, əlində əsa Paris Notr-Dam kilsəsinin yeni təlxəklər papası, qozbel Kvazimodo aylaşmışdı.

Bu qaribə yürüşün hər bir dəstəsinin özünəməxsus musiqisi vardı. Qaraçılar dəf çalırdılar. Musiqidən az başı çıxan oğrular qədim boru və XII əsrə aid rübab çalırdılar. Sərxoşlar ittifaqı ibtəidai bir fit çalaraq ətrafi qulaqbatırıcı səslərlə doldururdu. Papanın ətrafındakı səs-küy ən yüksək dərəcəyə yüksəlmişdi; fitlərin, fleytaların və başqa mis musiqi alətlərinin səsi bir-birinə qarışaraq böyük və təsəvvür olunmayacaq səs hərc-mərcliyi yaradır, insanı dəhşətə salırdı. Heyhat! Yəqin ki, oxucu bunun Qrenqarın orkestri olduğunu xatırlayır.

Məhkəmə Salonundan Qrev meydanına səfər edərkən, Kvazimodonun üzündə olan məğrur və eyni zamanda kədərli ifadəni təsəvvür etmək çətindir: o, ömründə ilk dəfə izzəti-nəfsinin təmin olunmasından zövq alırdı. İndiyə qədər o yalnız həqarət, nifrət görmüş, çirkin olduğu üçün utanc və xəcalət duyğuları yaşamışdı. İndi isə qulaqlarının kar olmasına baxmayaraq, nifrət etdiyi bu izdihamın alqışlarından həzz alırdı; çünki o, bu izdihamın da ona nifrət etdiyini yaxşıca anlayırdı. Müvəqqəti də olsa, hakimiyyətini qəbul etmiş bu adamların bir yığın topal, dilənçi və oğrulardan ibarət olması onu heç düşündürmürdü də. Hər halda, bunlar onun təbəəsi idi, o isə onların hökmdarı. Kvazimodo camaatın bütün istehzalı alqışlarını, kinayə ilə göstərilən bütün bu ehtiram və təzimləri ciddi qəbul edirdi. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin hörmət duyğularının içində bir qədər həqiqi qorxu da vardı: çünki o, qozbel olsa da,

qüvvətli idi, topal olsa da, çevik idi, kar olsa da, qəddar və qəzəbli idi – yəni masqaraçıları ram edə biləcək üç keyfiyyətə malik idi.

Lakin yenə təlxəklər papası öz hissələrini və başqalarına buraxdığı təsiri çətin ki tam mənasıyla başa düşəydi. təbii ki, bu qədər qeyri-kamil və çirkin vücudun ruhu da miskin və şikəst olmalıydı. Həqiqətən, onun bu anlarda hiss etdikləri son dərəcə qeyri-müəyyən, dumanlı və qarışıq idi; ancaq sevinc və qürur bu duyğuların hamısına üstün gəlirdi. Onun kədərli və bədbəxt simasında nəsə bir işiq parlayırdı.

Bu cah-calaldan sərməst olmuş Kvazimodonu böyük bir təntənə ilə Sütunlu evin yanından keçirəndə kütlənin arasından bir adam çıxıb hirsli halda xərəyə yaxınlaşdı. O, təlxəklər papasının simvolu olan ulduzlu əsanı Kvazimodonun əlindən dartıb alanda kütlə həm təəccübləndi, həm də qorxdu.

Bu cəsarətli adam bir neçə dəqiqə bundan əvvəl qaraçı qızın ətrafına toplaşmış adamların arasında dayanaraq öz kinli hədələri ilə zavallı gənc qızı qorxutmuş həmin dazbaş idi. Onun əynində ruhani paltarları vardı. Camaatdan ayrılanda Qrenqvar birdən onu tanıdı.

Heyrətlə bağıraaq:

– Bahol! – dedi. Bu ki mənim ustadım, baş keşiş Klod Frollodur. Görəsən, bu eybəcərdən nə istəyir! Qorxmur ki, onu parçalayar!

Doğrudan da, meydanda dəhşətli bağırtı eşidildi. Qorxunc Kvazimodo xərəkdən yerə sıçradı, qadınlar onun baş keşişi parça-parça edəcəyini görməmək üçün dəhşətlə üzlərini çevirdilər; lakin keşişə tərəf cuman Kvazimodo onun üzünə baxıb qarşısında diz çökdü. Arxidiakon onun başındakı papağı götürüb yerə atdı, əsasını sındırdı, saxta bürüncəyini parça-parça etdi. Kvazimodo başını aşağıya sallayaraq, əllərini köksündə çarpazlayıb dizi üstə çökmüşdü. Sonra bu iki adam arasında qəribə bir mükəlimə başladı: heç birisi bir kəlmə belə söyləməirdi; keşiş hirsli, qorxunc və müdrik bir nəzərlə baxır, Kvazimodo isə rəzil və aciz halda dizin-dizin sürünürdü; halbuki, hamı gözəl başa düşürdü ki, Kvazimodo istəsə, keşişi birə kimi əzər.

Nəhayət, baş keşiş Kvazimodonun çiyinlərindən yapışıb silkələdikdən sonra ona ayağa durmağı və arxasınca gəlməyi əmr etdi. Kvazimodo ayağa durdu. Bu zaman mərasimdə iştirak edənlər heyrətdən aylaraq bu qədər gözlənilmədən öz taxtından salınan

papalarını müdafiə etmək istədilər. Qaraçılar, oğrular və başqa avaralar keşişin ətrafına toplaşaraq, yüksək və qorxunc səslə etiraz etməyə başladılar. Lakin Kvazimodo qorxunc yumruqlarını yuxarıya qaldıraraq, onların qarşısını kəsdi və ac bir pələng kimi dişlərini qıcadı.

Keşiş əvvəlki sərtliyini və ciddiliyini qoruyaraq əliylə Kvazimodo-ya işarə etdi və dinməz-söyləməz yola düzəldi. Kvazimodo irəlində gedərək camaatı aralayıb yol açdı.

Camaatın arasından keçib meydana çatdıqda bir dəstə avara onları təqib etmək istədi. Kvazimodo arxaya keçib baş keşişi müha-fizə edirdi. Məyus, eybəcər, pərişan, büzülmüş halda yeriyir, vəhşi heyvan kimi nərildəyərək diliylə dişlərini yalayır, hərəkətləri və baxış-larıyla kütləni geri çəkilməyə məcbur edirdi.

Onlar dar və qaranlıq bir küçəyə döndükdən sonra kütlə artıq onlara mane olmağa cəsarət etmədi; hamı qarşısında Kvazimodo-nun dəhşətli sifətini, qıcırdayan dişlərini görürdü.

Qrenquar öz-özünə:

– Dünyada nə qəribə şeylər varmı?! – dedi. – Görəsən, mən bu gecə harada şam edəcəyəm?

IV

AXŞAMLAR KÜÇƏDƏ GÖZƏL BİR QADINI TƏQİB ETMƏYİN NARAHAATLIQLARI

Qrenquar fikirləşmədən qaraçı qızının dalınca getdi. Qız keşişi ilə bərabər Qutelleri küçəsinə doğru hərəkət etdi. Qrenquar da o küçəyə yönəldi.

Öz-özünə:

– Hara getməyin nə fərqi var? – dedi.

Paris küçələrində fəlsəfi təcrübə qazanmış Qrenquar hara get-diyi məlum olmayan qəşəng bir qadını təqib etməyin insanın daha dərin xəyala dalmasına kömək etdiyini anlamışdı. Düşünmək azad-lığından könüllü olaraq imtina etməkdə, bundan tamamilə xəbərsiz olan başqa birisinin iradəsinə tabe olmaqda sərbəstliklə itaətkarlıq-dan, köləliklə azadlıqdan ibarət bir şey vardı; bu da hər cür ifratçı-

liğa hazır, daima müxtəlif yollar arasında tərəddüd edən və onlardan birinin köməyi ilə digərini gözdən salan olduqca ziddiyyətli xarakterə malik Qrenquara son dərəcə xoş gəlirdi. O, müxtəlif qütbləri olan iki maqnit arasında alt və üst, göy və yer, eniş və yoxuş, zenit və nadir arasında havadan asılı olan Məhəmmədin məqbərəsi ilə özünü müqayisə etməyi çox sevərdi. Qrenquar bizim əsrdə yaşasa, mütləq klassisizm ilə romantizm arasında orta mövqe tutardı. Lakin 300 il yaşamaq ona qismət olmadı və mən buna çox təəssüf edirəm. Onun bizim əsrdə yaşamaması olduqca ciddi bir boşluq yaratmışdır.

Lakin buna baxmayaraq, Qrenquarı yoldan keçənlərin, xüsusilə də qadınların ardınca düşməyə məcbur edən ciddi bir səbəb vardı: Qrenquar harada gecələyəcəyini bilmirdi. Amma O, bunadək də mahir ovçuydu.

Beləcə, Qrenquar, dalgın halda gənc qızı təqib edirdi. Qız evlərinə qayıdan camaatı və bu gün yeganə açıq dükanlar olan meyxanaların bağlandığını gördükcə daha sürətlə addımlayır, keçisini qovurdu.

Qrenquar öz-özünə düşündü:

– O, hər halda, bir yerdə gecələyəcək; qaraçı qızların ürəyi çox yumşaq olur. Kim bilir?!

Öz-özünə verdiyi bu sualın arxasında xeyli cazibəli fikirlər gizlənirdi.

Qrenquar dükanlarını bağlayan şəhərlilərin yanından keçdikcə ara-sıra onların söhbətlərindən bəzi şeylər eşidirdi. Bu da onun sevindirici fərziyyələrini bir anlığa pozurdu.

Qocalardan biri başqa birisinə deyirdi:

– Cənab Tibo Ferniql, bilirsiniz, bu gün yaman soyuqdur!

Qrenquar bunu qışın ilk günlərindən çox gözəl bilirdi.

– Bəli, bəli, cənab Bonifas Dizom! Görəsən, builki qış yenə də mi üç il bundan qabaqkı, 1480-ci ildəki qış kimi soyuq olacaq, yəni bir qucaq odun üç suya olacaqdır.

– Cənab Tibo, hələ bu, 1470-ci ilin qışının yanında heç bir şeydir. O zaman şaxta Martin günündən başlayaraq uzun bir müddət davam etdi. Dəhşətli şaxtalar oldı! İş o dərəcəyə çatmışdı ki, parlament mirzələri üçcə kəlmə yazmadan qələmlərinin mürəkkəbi donardı; hətta məhkəmələrdəki bütün yazı işlərini dayandırmaq istəyirdilər.

Qrenquar bir az da yol getdi. İki qonşu qadın başlarını pəncərədən bayıra çıxararaq bir-biri ilə söhbət edirdilər. Əllərindəki şamın alovu rütubətli havada çıtırdayırdı.

– Madam la-Budrak, əriniz sizə baş verən bədbəxtliyi söylədi?

– Yox, Madam Türkan, nə olmuşdur ki?

– Məhkəmə notariusu cənab Jil Qodenin atı flamandriyalılardan və onların mərasimindən ürkəkək yana tullanmış, Selestin rahibi Filipp Avrilyonu ayaqları altında əzmişdir.

– Aman, siz nə danışırırsınız? Adi bir şəhərli atımı? Süvari əsgər atı olsaydı, yenə dərd yarıydı!

Pəncərələr yenə qapandı, ancaq Qrenquarın xəyallarının ipi qırılmışdı, Xoşbəxtlikdən onları tez tapdı və qarşısında yeriyən qaraçı qızının və Calinin sayəsində iplərin ucunu yenə bir-birinə bağladı. O, bu zərif və gözəl məxluqları, onların kiçik ayaqlarını, gözəl vücudlarını, qəşəng hərəkətlərini sevə-sevə seyr edirdi; bu iki məxluq onun xəyalında birləşərək, demək olar ki, bütövləşmişdi. Bəzən onlar öz ağılları və aralarındakı ülfət etibarilə onun nəzərində iki gənc qıza, bəzən də hərəkətlərindəki yüngüllük, qıvrıqlıq və məhərət sayəsində iki keçiyə bənzəyirdilər.

Küçələr, getdikcə qaranlığa qərç olurdu. Kilsə zəngləri artıq çoxdan işıqların keçirilməsi üçün işarə vermişdi; artıq gediş-gəliş kəsilir, pəncərələrdə işığa az-az təsadüf edilirdi. Qrenquar qədim günahsız ruhlar məzarlığını əhatə edən və pişik qarışdırmış sap yumağına bənzəyən bu qarışıq və dolanbac küçə və dalanlardan keçərək gənc qızı təqib edirdi.

Bir-birinə bənzəyən və hər dəfə eyni nöqtədə birləşdiyi zənn edilən bu əyri-üyrü döngələrdə azmış Qrenquar öz-özünə:

– Bu küçələrin quruluşunda heç bir məntiq yoxdur! – dedi. Gənc qız isə bir an belə tərəddüd etmədən, əksinə, getdikcə addımlarını sürətləndirərək yeriyirdi; çox ehtimal ki, onun müəyyən məqsədi vardı. Qrenquara gəlincə, o, küçələrdən birinə döndükdə bazar meydanının qarşısındakı səkkizguşəli rüsvayçılıq dirəyini görməseydi, harada olduğunu qətiyyənlə bilməzdi. Dirəyin başı Verdele küçəsindəki bir pəncərədə hələ də yanan işıqla işıqlanmışdı.

Gənc qız çoxdan kiminsə onu izlədiyini başa düşmüş, bir neçə dəfə başını döndərərək ehtiyatla ona baxmışdı; hətta bir dəfə dayanıb, çörəkçi dükanının yarımçıq qapılarından düşən işıqda onu

başdan-ayağa diqqətlə süzmüşdü; sonra Qrenquara üz-gözünü turşudub yoluna davam etmişdi.

Qızın üz-gözünü turşutması Qrenquarı düşündürdü. Qaraçının üzündə nifrət və istehza vardı. Qrenquar başını aşağı salıb, bir az ara verdi və yenidən gənc qızı izləməyə başladı; lakin birdən küçələrdən birinin tinində bir anlıq onu gözdən itirdikdə şiddətli çıxırtı eşitdi və dərhal addımlarını yeyinlətdi.

Küçə büsbütün qaranlıq idi. Lakin küçənin küncündəki həzrəti-Məryəm heykəlinin aşağısında, çuqundan düzəldilmiş barmaqlığın arasında yanan qatranlı keçə parçasının işığında Qrenquar gənc qızı gördü: o, ağızını yummağa çalışan iki nəfərin əlindən var gücü ilə dartınıb qaçmağa çalışırdı.

Ürkmüş zavallı keçə başını aşağı sallayıb mələyirdi.

– Dayanın, quldurlar! – Qrenquar bağırdı və cəsərlə dəstəyə yaxınlaşdı.

Gənc qızı tutan adam üzünü ona doğru çevirdi.

Qrenquar, Kvazimodonun dəhşətli üzünü tanıdı. Qrenquar dönüb qaçmadı, donmuş halda yerində mıxlanıb qaldı.

Kvazimodo ona yaxınlaşdı, əlinin bir hərəkəti ilə onu dörd addım uzaqlığa fırlatdı və sonra gənc qızı boğça kimi qoltuğuna vuraraq, sürətlə qaranlıqda yox oldu. Yoldaşı onu təqib etdi, zavallı keçə isə acı-acı mələyərək onların dalınca qaçdı.

Zavallı qız bağırdı:

– Qoymayın! Qoymayın! Qatillər!

Birdən qonşu küçədə görünən bir atlının uca səsi eşidildi:

– Dayanın, quldur köpək uşağı, bu saat bu qadını buraxın!

Bu, başdan-ayağa silahlı, əliqılıncı, kral qarovulunun kapitanı idi.

O, mat qalan Kvazimodonun əlindən qaraçı qızı qopardı və onu yəhərin üstünə mindirdi.

Heyrətindən karıxan, amma tez də özünə gələn qozbel ovunu yenidən qoparmaq üçün zabitin üzərinə atıldıqda arxadan gələn on beş-on altı nəfər əlitüfəngli göründü. Bunlar Paris prevosu Rober d'Estutvillin əmri ilə şəhərdə asayışı və intizamı mühafizə etmək üçün göndərilmiş kral qarovulu idi.

Kvazimodonu əhatə edərək tutdular və qollarını bağladılar, o bar-bar bağırır, ağız köpüklənirdi. Zülmət qaranlıq olmasaydı, onun kin və qəzəbdən daha da çirkinləşmiş sifətinin bütün qarovulu

qaçırdacağına heç şübhə ola bilməzdi. Lakin gecənin qaranlığı onu ən qüvvətli silahından – eybəcərliyindən məhrum etmişdi. Yoldaşı isə qarışıqlıq əsnasında qaçıb gizlənmişdi.

Gənc qaraçı qız zabitin yəhəri üzərində vüqarla əyləşib əllərini gənc oğlanın çiyinlərinə qoydu. Zabitin gözəlliyinə və göstərdiyi köməyə valeh olaraq bir neçə saniyə diqqətlə onun üzünə baxdı. Sonra sükutu pozdu və onsuz da məlahətli olan səsinə bir az daha məlahət verərək dedi:

– Cənab zabit, sizin adınız nədir?

Zabit köksünü qabardaraq:

– Feb de Şatoper... Əmrinizə hazırım, gözəlim – dedi.

Qız:

– Təşəkkür edirəm, – dedi.

Kapitan Feb de Şatoper bığlarını yuxarıya doğru burduğu halda, gənc qız yerə düşən bir ox kimi atın üzərindən sürüşüb ildırım sürətilə yox oldu.

Kapitan Kvazimodonun qollarını kəndirlə daha möhkəm bağlamağı əmr etdikdən sonra:

– Lənətə gələsən! – dedi. – Qızı əldən buraxdım.

Jandarmlardan biri filosofcasına dedi:

– Nə etməli, kapitan, quş uçsa da, yarasa burdadır.

V

UĞURSUZLUQLAR DAVAM EDİR

Yıxıldığı zaman huşunu itirən Qrenquar küçənin küncündəki Notr-Dam heykəlinin qarşısında uzanmışdı. Yavaş-yavaş özünə gəlməyə başladı.

Bir müddət yarıbiş halda qalaraq xoş xəyallara daldı. Qaraçı qızın və keçinin xəyalları Kvazimodonun sanballı yumruğuna qarışmışdı. Lakin bu çox uzun sürmədi. Bədəninin səkiyə dəyən hissələrinin üşüdiyünü hiss etdiyi üçün ayıldı və yenə acı həyata qayıtdı.

Təəccüblə özündən soruşdu:

– Mən nə üçün bu qədər üşüyürəm? – və yalnız indi bədəninin yarısının palçıqın içində olduğunu anladı.

– Məlun çəpgöz qozbel! – o, öz-özünə söyləndi və ayağa durmaq istədi; lakin başı gicəllənir, bədənində ağırlıq hiss edirdi. Qalxa bilmədi. Bir əlini sərbəst idarə edə bildiyini görüb, burnunu tutdu və taleyinə boyun əydi.

Uzandığı palçıqın içində gecələməyə məhkum olduğuna tam əmin olub, öz-özünə düşünməyə başladı (zatən, yataqda xəyala dalmayıb nə edəcəkdil!): “Bu Paris palçıqı nə pis qoxuyurmuş! Görünür, bu palçıqda çoxlu uçucu azot duzları var. Hər halda, Nikolay Flamelin və başqa kimyagərlərin rəyi belədir...”

“Kimyagər” sözü birdən-birə ona baş keşiş Klod Frollonu xatırlatdı. Qrenquar bir az bundan əvvəl onun gözləri qarşısında baş verən təcavüz səhnəsini, qaraçı qızın üzərinə iki nəfərin hücum etdiyini və bu işə Kvazimodonun yardım etdiyini xatırladı. Onun xəyalında baş keşişin hirsli və qəddar siması dumanlı şəkildə göründü.

Qrenquar: “Bu çox təəccüblü bir şeydir!” – düşündü. Bu məlumatlara əsaslanaraq onların təməli üzərində fantastik fərziyyə – bütün filosofların qurduğu oyuncaq evi qurmağa başladı. Amma sonra yenə həqiqi həyata qayıdaraq:

– Belə yaramaz! – dedi. – Belə getsə, donacağam.

Həqiqətən, gecələmək üçün seçdiyi bu gölməçə getdikcə daha narahat yataq olurdu. Hər bir damcı Qrenquarın bədənindəki hərərətdən bir parça ayırıb, bədəni ilə gölməçənin hərərəti arasında onu heç də məmnun etməyən tarazlıq əmələ gətirirdi.

Bu zaman Qrenquarın müsibətinə biri də əlavə olundu. Əsrlərdən bəri Paris küçələrini ayaqlayan və “qamen” adı ilə məşhur olan ayaqyalın, balacaboy kiçik vəhşi uşaqlar hələ uşaq olduğumuz zaman hər axşam məktəbdən çıxanda yalnız şalvarlarımızın cırıq olmasına görə bizi daşa basardılar. Həmin uşaqlardan ibarət bir dəstə, bu yaramaz kiçik məxluqlar qəhqəhə və bağırtılarla Qrenquarın uzandığı küçəyə doluşdular. Onlar şəhərin gecə istirahətini pozduqlarını veclərinə belə almırdılar. Arxalarınca murdar bir torba sürüyürdülər. Geydikləri ağac ayaqqabıların taqqıltısı ölüləri belə oyada bilərdi. Qrenquar isə xoşbəxtlikdən ölü deyildi, yalnız yarımcan idi, odur ki bədənini dikəltdi.

Uşaqlar var qüvvələri ilə bağırdılar:

– Ey, Qeneken Dandes! Ey, Jan Pensburd! Küçənin küncündə dükanı olan köhnə dəmir alverçisi qoca Yevstafi Mubon bu saat

öldü. Budur onun müqəvvası, biz bu saat onu yandıracağıq! Axı bu gün bayramdır!

Uşaqlar müqəvvanı qaranlıqda görmədikləri Qrenquarın üzərinə atdılar, eyni zamanda, uşaqlardan biri müqəvvanı bir çəngə küləş qoparıb alışıdırmaq üçün Notr-Dam heykəlinin qarşısındakı qəndilə sarı yüyürdü.

Qrenquar öz-özünə söyləndi:

– Getdikcə iş çətinləşir! Əvvəlcə soyuq idi, indi isə ehtimal ki, çox isti olacaqdır.

Qrenquarın vəziyyəti çox təhlükəli idi: o, yağışdan çıxıb yağmura düşə bilirdi. Diri-diri bişirilmsi istənən və qazanın içindən sıçrayıb çıxmaq istəyən adamın qadir ola biləcəyi fəvqəladə güclə ayağa durdu, müqəvvanı uşaqların üzərinə fırladıb qaçmağa başladı.

Uşaqlar bağınışdı:

– Aman yarəb! Qoca dəmirçi xortlamışdır.

Onlar da başqa tərəfə qaçmağa başladılar. Dava meydanı küləşdən yapılmış müqəvvanın ixtiyarında qaldı. Salnaməçilər Belfore pater Le-Jüj və Qorroze iddia edirlər ki, ertəsi gün yerli ruhanilər müqəvvanı böyük təntənə ilə oradan götürmüş və yaxındakı kilsələrdən birinə aparmışdılar. Həmin kilsənin müşavirləri Mokonseyl küçəsinin küncündəki Notr-Dam heykəlinin göstərdiyi möcüzəni ibadət edənlərə nəql edərək 1789-cu ilə qədər özünə böyük bir gəlir mənbəyi etmişdi. Onların dediyinə görə, məşhur 1482-ci il yanvar ayının altısı gecəsi Notr-Dam heykəli şeytanı aldatmaq üçün ölüm-qabağı öz ruhunu küləşin içinə gizlətməmiş və onu mərhum Estaş Mubonun bədənindən qovmuşdu.

VI

SINIQ PİYALƏ

Bizim şair bir müddət geriyə belə baxmadan, haraya getdiyini bilmədən, bir neçə dəfə başı ilə divarın çıxıntılına toxunaraq, bir çox gölməçələrdən keçərək yüyürdü. Qrenquar bir neçə küçə, döngə və dalan qaçdı, dəhşət və qorxu içərisində əski bazarın dolan-

bac yollarında dolaşdı. Nəhayət, əvvəla, həddindən artıq yorulduğu, həm də qəflətən ağılına bir fikir gəldiyi üçün dayandı.

Barmağını alnına dayayaraq öz-özünə dedi:

– Cənab Pyer Qrenquar, mənə elə gəlir ki, siz dəlicəsinə qaçırsınız. Sizin kiçik dəcəl uşaqlardan qorxmağınızdan daha çox onlar sizdən qorxdular. Mənə elə gəlir ki, onlar cənuba doğru qaçdıqları zaman siz onların ağac ayaqqabılarının səsinə aydınca eşidirdiniz; buna baxmayaraq, şimala doğru qaçmağa başladınız. Burada iki şeydən biri ola bilər: əvvəla, onlar qaçıb getdilər, beləliklə, onların qorxudan atdıqları küləş sizin üçün səhərdən bəri axtardığınız gözəl bir yataq ola bilərdi; bu yatağı həzrəti-Məryəm onun şərəfinə gözəl bir misteriya yazdığınıza görə sizi mükafatlandırmaq üçün bir möcüzə kimi göndərmişdi. İkincisi, uşaqlar qaçmamış olduqları halda, şübhəsiz, küləşi yandıracaqdılar və bu halda siz də həmin ocağın başında gözəlcə qızına və üst-başınızı quruda bilərdiniz. Hər halda, bu küləş istər ocaq, istərsə də yataq halında, sizinçün göylər tərəfindən göndərilmiş nemət idi. Kim bilir, bəlkə də, Mokonseyl küçəsinin küncündə heykəli olan həzrəti-Məryəm belə Yevstafi Mubonu yalnız bunun xətrinə öldürmüşdü. Siz isə sizə lazım olan şeyləri buraxaraq ingilis fransızın qarşısından qaçan kimi var gücünüzlə qaçdınız. Siz sadəcə axmaqınız!

Qrenquar geriye dönərək ilahi nemət olan küləş yığını axtarmağa çalışdı, lakin təəssüf! Səyləri əbəs idi. O, yenə döngə və dalanların labirintində azaraq, dəqiqəbaşı tərəddüd edərək dayanırdı. Nəhayət, tamamilə azdı və başını itirdi. Səbri tükənmiş halda bağırırdı:

– Lənətə gəlmiş küçələr! – dedi. – Bunları iblis öz toru kimi dolaşdırmışdır.

Bu bağırır onu bir qədər rahatladı; bu zaman uzun və dar bir döngənin sonunda gördüyü işıq da cəsarətləndirdi.

– Şükür Allaha! – dedi. – Nəhayət, tapdım: o yanan mənim küləşimdir. – Sonra gecənin qaranlığında gəmisinin fəlakətə uğrayacağını gözləyən sükançı kimi dərin bir pərəstişkarlıqla:

– Salam olsun sənə, ey dan ulduzu! – dedi.

Amma bu sözlərin Notr-Dam heykəlinə, yoxsa küləş yığınına aid olmasından müəllifin heç bir xəbəri yoxdur.

Qrenquar daşsız, palçıqlı bir küçəylə üzüyuxarı bir neçə addım getdikdən sonra olduqca qəribə bir şey gördü. Küçə boş deyildi: hər

tərəfdə biçimsiz və qeyri-müəyyən kölgələr sürünür, gecələr çobanın qaladığı ocağa saman daşıyan yöndəmsiz dozanqurdular kimi döngənin sonunda olduğu güman edilən ocağa doğru hərəkət edirdilər.

İnsana ən böyük cəsarəti verəcək bir şey varsa, o da heç bir şey itirməyəcəyini anlamasıdır. Odur ki Qrenquar qəhrəmancasına irəliyə doğru hərəkət edirdi. Az sonra ocağa doğru sürünən müəmmal kölgələrdən birinə çatdı. Ona yaxınlaşdıqda dal ayaqları qoparılmış çəyirtkə kimi əlləri üzərində tullana-tullana yeriyən ayaqsız və zavallı bir çolaq olduğunu gördü. Bu insan sifətində olan hörümçəyin yanından keçərkən Qrenquar ispanca yanıqlı bir səs eşitdi:

– Məsih eşqinə, sədəqə verin, sinyor!

Qrenquar öz-özünə:

– Sənin dediyindən bir şey başa düşürəmsə, ikimizi də şeytan aparsın!

Qrenquar bu sürünən kölgələrin birini də seyr etməyə başladı. Bu da çolaq idi, qolları belə yox idi. Həm də o dərəcədə şikəst idi ki, üzərində dayandığı qoltuq ağacları və əsaldan ibarət olan mürəkkəb sistem onu səyyar çantaya bənzədirdi. Yüksək və klassik təşbehlər həvəskarı olan Qrenquar xəyalında onu Vulkanın canlı üçayağına bənzətirdi.

Bu üçayaq canlı da Qrenquarı görəni kimi papağını çıxarıb bərbər ləyəni kimi Qrenquarın çənəsinin altına uzadaraq ispanca uca səslə bağırdı:

– Cənab kavalər, yoxsula bir çörək pulu verin!

Qrenquar öz-özünə:

– Görünür, – dedi, – bu da nəsə istəyir. Ancaq hansı dildə danışdığını Allah bilir. Nə danışdığını özü başa düşürsə, hər halda, mənədən daha xoşbəxtdir.

Birdən Qrenquarın fikri yayındı, əlilə alnına vuraraq:

– Yaxşı yadıma düşdü! – dedi. – Görəsən, bunlar nə üçün səhərdən: “Esmeralda, Esmeralda!” – deyər bağırırdılar.

O, addımlarını yeyinlətmək istədikdə yenə nəsə qabağını kəsdi. Qarşısındakı xırda boylu, saqqallı, kor bir yəhudi idi; onu yekə bir it yedəyində dartırdı, əlindəki əsasını qayıq küreysi kimi ətrafında fırladaraq macar şivəsilə qarışıq latınca fisıldadı:

– Sədəqə lütf edin!

Pyer Qrenquar dedi:

– Şükür Allaha, bir nəfər insan dili bilən tapıldı. Mənim üzüm olduqca mərhəmətli görünmüş olmalıdır ki, onlar cibimdə quru çörək belə olmamasına baxmayaraq, məndən sədəqə istəyirlər! – Sonra kora müraciətlə sözüne davam etdi: – Mən son köynəyimi keçən həftə satdım, yaxud sizin yalnız Ciceronun dilini başa düşdü-yünüzü nəzərə alaraq söyləyə bilərəm:

Fendidi hebdomade nuper transita meam ultimam cgemisam.

Bu cümləni söylədikdən sonra, Qrenquar arxasını kora çevirdi və yoluna davam etdi. Lakin kor da sürətlə onun ardınca gəlməyə başladı. Bu zaman qolsuz da, əyriqıç da, bütün bu total və şil adamlar qoltuqağaclarını və əllərindəki əsalarını taqqıldadaraq, onu hər tərəfdən əhatə etdilər. Zavallı Qrenquarı təqib edərək, ağız-ağıza verib oxudular:

– Sədəqə verin! Bir parça çörək sədəqə verin!

Kor xüsusi olaraq səsinə ucaldıb, nəğmə oxuyurmuş kimi təkrar edirdi:

– Bir par-ça-a çö-ö-rək!

Qrenquar qulaqlarını əlləri ilə qapamağa çalışaraq bağırdı:

– Bu, həqiqi bir Babil hərc-mərcliyidir! – və qaçmağa başladı; lakin kor da, ayaqsız da, qolsuz da – hamısı onun arxasınca qaçma-ğa başladılar.

Qrenquar irəliyə getdikcə onun ətrafında qaynaşan korların, topalların, qolsuzların, bədəni yara tökmüş xəstələrin sayı getdikcə artırdı; evin qapılarından, qonşu küçələrdən, zirzəmilərdən – hər yer-dən çıxaraq onu əhatə edirdilər, bunların hamısı bağıır, böyürür, mələyir, bir-birini itələyir, fırxırır, yağışdan sonrakı selikli böcəklər kimi palçıqın içində çırpınaraq ocağa doğru yüyürürdülər.

Hələ də əl çəkilməyib, təqib edilən Qrenquarın özü belə bu hadisənin nə ilə bitəcəyini anlamırdı; bu orijinal camaatın arasında pərişan vəziyyətdə yüyürərək axsaqların yanından, əyri qıçların üzərindən keçir, dəniz xərçəngləri yığırına rast gəlmiş ingilis donanması kimi, eybəcərlər yuvasının arasından keçməyə çalışırdı. O, geriyyə dönmək istəyirdi, lakin gecikmişdi: bütün bu güruh onun arxasında möhkəm bir divar çəkmişdi və bu divardan adlamaq, keçmək mümkün deyildi. Bir tərəfdən bu amansız dalğa, digər tərəfdən də qorxu və birdən-birə başının gicəllənməsi onu irəliyə doğru itələyirdi;

hər şey ona qorxunc bir röya kimi görünürdü. İrəli getməkdən başqa, çarəsi qalmamışdı.

Nəhayət, küçənin sonuna çatdı. Küçə geniş bir meydana çıxırdı. Bu meydanda gecənin qatı qaranlığı arasından minlərcə işıq görünürdü. Qrenquar ayaqlarının sürəti sayəsində ondan kabus kimi əl çəkməyən bu üç topaldan qaça biləcəyinə ümid bəsləyərək yüyürdü.

Birdən total əlindəki qoltuq ağaclarını bir kənara atdı və: “Ey insancıq, hara qaçırsan?” – deyə bağıraraq Paris gamenlərinin belə qibtə edəcəyi sürətlə onun dalınca yüyürməyə başladı. Beləyi isə vücudunu dikəldərək ayağa durdu və başındakı şlyapasını götürüb Qrenquarın başına basdı. Kor isə parlayan gözləri ilə onun gözlərinin içinə baxdı.

Zavallı şair qorxmuş halda bağıraraq:

– Mən haradayam? – dedi.

Dördüncü kabus əvvəlkilərə yaxınlaşaraq cavab verdi:

– Möcüzələr Sarayında!

– Həqiqətən, burada qəribə möcüzələr baş verir, – Qrenquar mızıldandı. – Burada korların gözləri açılır, topallar yüyürməyə başlayırlar. Bəs bunlara nicat verən haradadır?

Qrenquarın yanındakılar məsum səslə gülüşdülər. Zavallı şair ətrafa boylandı. O, həqiqətən, Möcüzələr Sarayı deyilən bir yerdə idi; gecənin gec vaxtında heç bir namuslu adam anadan doğulduğu gündən bəri bu sehrlı yerə gəlib çıxmamışdı; təsadüfən buraya gələn polislər və məhkəmə məmurları burada izsiz-tozsuz qeyb olardılar; hər gecə bu oğrular bataqlığının, Parisin simasındakı bu iyrenc yaranın içinə, bu nəcis quyusuna bütün şəhərin dilənçiləri, bütün Paris səfilləri və quldurları doluşar, səhər tezdən isə yenə oradan Parisin hər bir yerinə yayılırdılar. Axşamlar Paris əhalisinin bütün avara və müftəxorları öz ovlarını bu qorxunc yuvaya daşıyardılar; bura yalançılar və hiyləgərlər xəstəxanası idi; burada qaraçılara, kilsədən qovulmuş keşişlərə, məktəbdən çıxarılmış tələbələrə, alman, ispan, italyan və bir çox digər millətlərə, xristian, islam, yəhudi, bütperəst və bu kimi bir çox dinlərə mənsub olan quldurlara rast gəlmək mümkün idi. Bunların hamısı bədənlərindəki yaralarını qəsdən daha da eşərək, gündüzlər sədəqə istəyir, gecələr isə qarətlə məşğul olurdular; bir sözlə, bura böyük bir paltar dolabı idi; Paris küçələrində qarətçilər, fahişələr və qatillər tərəfindən oynanılan və sonu olma-

yan komediyanın oyunçuları paltarlarını burada geyinib, burada da soyunurdular.

Bura geniş və daşla pis döşənmiş bir meydan idi; zətən, o zamanın bütün meydanları bu halda idi. Meydanın müxtəlif yerlərində ocaqlar qalanmışdı, ocaqların ətrafında qəribə-qəribə kölgələr qaynaşdı. Onlar müxtəlif hərəkətlər edir, bağırır, hayqırırdılar; qəhqəhə səsləri, qadın söyüşmələri, uşaq ağlaması eşidilirdi. Ocaqların işığında qabaran qollar və başlar minlərcə qəribə hərəkətlər edirdilər. Ara-sıra ocağın şöləsilə işıqlanmış yerdə kölgə görünürdü; bu kölgənin insan, yoxsa köpək olduğunu müəyyənləşdirmək mümkün deyildi. Kişiyə qadın arasında, insanla heyvan arasındakı bütün fərqlər bu şeytanlar və cadugərlər yığıncığında silinib qeyb olur, hər şey iyrenc bir yığın halında birləşib, eybəcər bir vəhdət əmələ gəlirdi.

Qrenquar pərişan olduğuna baxmayaraq, ocaqların xəfifcə titrəyən işığında bu böyük meydanın ətrafındakı əski və çirkin evlərin qaranlıq kölgələrini gördü; əyilmiş, soyulmuş, fadaları kif basmış, bir və ya iki işıqlı pəncərəsi olan bu evlər, qaranlıqda bir cərgəyə düzülərək qımıldayan gözlərilə yığıncığa baxan qaşqabaqlı, çirkin, və böyük qoca qarı başlarına bənzəyirdi.

Bura onun tanımadığı məchul, eşidilməmiş, uyğunsuz, sürünən, qaynayan, qorxunc və tamamilə yeni bir aləm idi.

Qrenquar özünü büsbütün itirmişdi. Üç nəfər dilənçi kəlbətin kimi ondan yapışmış, ətrafında mələşən və hürən bir dəstə dilənçi onu büsbütün susdurmuşdu. Bədbəxt Qrenquar bu axşam şənbə olub-olmadığını xatırlamağa çalışırdı. Lakin bütün səyləri əbəs idi. Hafizə və düşüncələrinin ipi qırılmışdı; gördükləri ilə hiss etdikləri arasında tərəddüd edərək, hər şeyə şübhəli nəzərlə baxır, həll edilə bilməyən bu məsələlər üzərində baş sındırırdı:

– Əgər mən mövcudamsa, demək, bütün bu gördüklərim həqiqətdir? Əgər bu həqiqətdirsə, mən mövcudam, ya yox?

Bu halda, onu əhatə edən və bar-bar bağırən camaatın arasından aydın bir səs eşidildi:

– Onu kralımızın yanına aparaq! Onu kralımızın yanına aparaq! Qrenquar öz-özünə söylənərək:

– Ya Məryəm! – dedi, – burada da kral varmış! Əminəm ki, o, keçidir!

Kütlə bir-birinə qarşıaraq təkrar edirdi:

– Kralın hüzuruna, kralın hüzuruna!

Onu darta-darta haraya isə apardılar. Hər kəs onun ətəyindən yapışmağa səy edirdi. Lakin birinci yanaşmış üç dilənçi onu buraxmır və başqalarının əlindən dartaraq bağırırdılar:

– O bizimdir, o bizimdir!

Zavallı şairin, onsuz da, köhnəlmiş bürüncəyi bu dartadartda büsbütün cırıldı.

Bu dəhşətli meydandan keçəndə hiss etdi ki, yavaş-yavaş ağılı yerinə gəlir; bir neçə addım atar-atmaz artıq ətrafındakı hər şeyi anladı; yavaş-yavaş onu əhatə edən mühitə alışmağa başladı. İlk dəqiqələrdə onun şair təxəyyülü, yaxud da tamamilə başqa bir şey, yəni boş mədəsindən qalxan buxar ətrafı dumanlandıraraq onu əhatə edən hər şeyin üzərinə pərdə çəkmiş, dəhşətdən başqa nəşə görməsinə mane olmuşdu. Bu dəhşət hər şeyin şəklini itirir, yaxud böyüdü, iyrenc bir hala salır, qorxunc bir yığına bənzədir, hər şeyi şəraba, insanları isə kabusə döndərirdi. İndisə ətrafındakı həqiqi həyat göründü. Bu həqiqət istər-istəməz gözlərinə görünür, az qala, ayağının altına girirdi; bu həqiqi həyat onun əvvəl yaratdığı qorxunc xəyalı yavaş-yavaş puç edirdi. Çox keçmədi ki, Qrenquar Stiks dalğaları üzərində deyil, palçıq içində yeridiyini, ətrafındakıların şeytan deyil, quldur olduqlarını, ortalıqda ruh deyil, sadəcə olaraq, həyat olduğunu anladı. Çünki bu kimi hadisələrdə quldurla namuslu bir adam arasında qiymətli vasitə olan pul kisəsi yox idi. Nəhayət, ətrafındakı bu dəlixanaya böyük soyuqcanlılıqla baxdıqdan sonra, cadugərlərin məclisində deyil, bəlkə də, sadəcə bir meyhanada olduğunu anladı.

Həqiqətən, Möcüzələr sarayı deyilən bu yer meyhanadan başqa bir şey deyildi. Lakin bu meyhana quldurlar və qaçaqlar meyhanası idi.

Cır-cındırlı mühafizə dəstəsi, nəhayət, onu aparıb lazımı yerə çatdırdığı zaman, gözlərinin qarşısında canlanan tamaşa onu şeir aləminə, hətta cəhənnəm şeri aləminə belə qaytarmaq iqtidarında deyildi. Bu yer yalnız adi və qaba bir meyhana idi. Əgər bu hadisə XV əsrdə olmasaydı, Qrenquarın Mikelanjelodan Qalloya qədər endiyini qəti surətdə söyləyə bilərdik.

Böyük, yuvarlaq sal daş üzərində qalanmış və alovlu dillərilə üstü boş sacayağı dəmirlərini qıpqırmızı qızartmış böyük bir ocağın

ətrafına səliqəsizcəsinə bir neçə əski masa düzülmüşdü; ilk baxışdan heç bir həndəsi gözün bunları bir-birinə uyğun düzmək, yaxud da, heç olmasa, küncələrini bir-birinə uyğun şəkildə qoymaq üçün nəzər salmadığı aydınca görünürdü. Masaların üzərində şərab, yaxud ağ pivə bardaqları vardı, bunların ətrafında isə şərabdən və ocağın hərərətindən qıpqırmızı qızarmış və eys-ışrətlə məşğul olan çoxlu adam görünürdü. Şənüzlü və yekəqarın bir kişi gurultu salaraq, açıqdan-açığa, ehtimal ki, çox da xoş əxlaqa malik olmayan şişman bir qadını qucaqlayır və öpürdü. Bu adam qaçqın bir əsgərə, fit çalçala öz yalançı yarasının sarığını açan və səhərdən bəri yüzlərcə tənzi ilə sarınmış sağlam və qüvvətli ayağını düzəldən oyunbaza bən-zəyirdi. Əslində isə bu adam hər səhər öküz qanı və filbahar çiçəyi ilə özünə yaralı ayaq düzəldən fırıldaqçıydı. Ondan iki masa uzaqlıqda zəvvar paltarında başqa bir fırıldaqçı oturmuşdu; öyrəndiyi kədərli bir nəğməni unutmaq üçün təkrar etdiyi görünürdü. Bir az o tərəfdə gənc bir oğlan keçmiş draqun əsgərindən yalandan qəşş eləmək dərsi alırdı; həmin draqun sabun qırığını çeynəmək kimi olduqca sadə bir üsulla ağızdan köpük çıxarmağın mümkün olduğunu öyrədirdi. Onun yanında oturmuş, vodyanka xəstəliyindən əziyyət çəkən biri qarnını boşaltdığından qonşu masanın yanında həmin axşam oğurlanmış bir uşaq üstündə mübahisə edən dörd, ya beş nəfər oğru burunlarını əlləri ilə tutmağa məcbur oldu.

Onu qeyd edirəm ki, bütün bu çirkin adətlər iki əsr sonra, Sovalın söylədiyi kimi, kral sarayına çox əyləncəli görünmüş; krala kef vermək üçün kiçik Burbon sarayında səhnədə göstərilmiş və dörd hissədən ibarət olan "Gecə" baletinin müqəddiməsini təşkil etmişdi. 1653-cü ildə yaşamış adamlardan biri əlavə edir ki: "Möcüzələr Sarayının hängamələri heç zaman bu qədər müvəffəqiyyətlə göstərilməmişdi. Benserad belə bu münasibətlə gözəl şeirlər yazmışdı".

Hər tərəfdən uca qəhqəhə səsləri, nalayiq nəğmələr eşidilirdi. Heç kəs yanındakını dinləmir, özü üçün mahnı oxuyur, ara-sıra söyüş və hədyanlar yağdırırdı. Bəziləri şərab piyalələrini bir-birinə toqquşdurur və bu toqquşmalarda bir-birilə savaşımağa başlayaraq piyalələri sındırır, şərab, cındırlarının üzərinə axıb-tökülürdü. İri bir köpək ocağa hüddü; uşaqlar da bu eys-ışrətdə iştirak edir, təzəcə oğurlanmış uşaqsız bar-bar bağırırdı. Dörd yaşında bir uşaq ayaqlarını havada oynadaraq və çənəsini masanın üzərinə dirəyərək

dalğın-dalğın düşünürdü. Üçüncü bir uşaq vüqarlı görkəmdə, əriməkdə olan şamin piyini masanın üzərinə yaxırdı. Nəhayət, dördüncü uşaq palçıqın içində dizi üstə oturub, var gücü ilə əlindəki kirəmit parçasını qazana vurur, Stradivariusun belə özündən getməsinə səbəb ola biləcək qəribə səslər çıxarırdı.

Ocağın yanına ağziüstə qoyulmuş çəlləyin üzərində bir dilənçi əyləşmişdi. Bu çəllək kralın taxtı, dilənçi isə bu qəribə səltənətin kralı idi.

Qrenquarı tutmuş üç dilənçi onu çəlləyin yanına apardı. Birdən ətrafa sükut çökdü, yalnız uşaq yenə də əlindəki kirəmitlə qazanı döyəcləyirdi. Qrenquar nə başını qaldırmağa, nə də nəfəs almağa cürət etmirdi.

Onu gətirmiş adamlardan biri:

– Ey, insancıq, papağını çıxarsana! – dedi. Qrenquar bu sözlərin nə olduğunu başa düşənədək başqa bir dilənçi onun papağını başından qopardı. Qrenquarın papağı çox köhnə olsa da, hər halda, onu günəşdən və yağışdan bir qədər qoruya bilərdi. Qrenquar yalnız ah çəkdi.

Bu zaman taxtında əyləşmiş kral soruşdu:

– Bu haramzadə kimdir?

Qrenquar diksindi. Bu səs bir qədər təhdidlə guruldasa da, ona başqa bir səsi xatırlatdı; həmin səs bu gün onun misteriyasına ilk zərbəni endirmiş və xınlıtlı səslə bütün salona bağırmışdı: “Məsih eşqinə, sədəqə verin!” Qrenquar başını qaldırmağa qərar verdi: onun qarşısındakı, həqiqətən, Klopen Truyefu idi.

Klopen Truyefu taxtda əyləşsə də, cındırlarını tərk etməmişdi, yalnız əlinin üzərindəki iyğənc yara yox olmuşdu. Əlində xam qayışdan qamçı vardı; belə qamçı camaatı qovalayan şəhər qarovulçularının əlində olur; Klopen Truyefunun başında yuxarısı qapalı, yuvarlaq bir şey vardı; bunun uşaq papağı, yoxsa tac olduğunu müəyyənləşdirmək çətin məsələ idi. Doğrusu, hər ikisinə bənzəyirdi.

Qrenquar bu güruhun kralı olan, nifrət etdiyi bu dilənçini tanıdıqda özü də bilmədən bir az ürekləndi:

– Cənab... – dedi. – Monsenyor... Ser... Sizi necə adlandırmağı əmr edərsiniz? – saymağa başladığı rütbələri davam etməyi, yaxud dayanmağı, yuxarıdan-aşağıya, yaxud aşağıdan-yuxarı sadalamaq lazım gəldiyini özü belə bilmədən soruşdu.

– Fərqi yoxdur, nə cür istəyirsən, çağır! İstəyirsən – monsenyor, istəyirsən – ser, yaxud sadəcə yoldaş de, amma bir az tez ol. Sən özünü müdafiə etmək üçün nə deyə bilərsən?

Qrenquar öz-özünə: “Özümü müdafiə etmək? – dedi. – Bu heç də mənim xoşuma gəlmir”.

Bundan sonra Qrenquar dili dolaşa-dolaşa danışmağa başladı:

– Mən həmin adamam ki, bu gün səhər tezdən...

– Zəhrimar olsun! – Klopen onun sözünü kəsdi. – Ay axmaq, səndən yalnız adını soruşurlar, başqa bir şey soruşan yoxdur. Mənə bax, sən üç böyük və qüdrətli hökmdarın hüzurundasən: əvvəla, mənim, oğrular səltənətinin baş hökmdarı Klopen Truyefunun; sonra isə Misir və qaraçılar hersoqu Matvey Quniadi Spiqalinin; bu orada başısağlıq oturan sarıbənzli qocadır. Nəhayət, üçüncü hökmdar Qalileya padşahı Gilyom Russodur; bu, həmin şişman adamdır ki, yaramaz bir qadınla məşğul olduğu üçün bizi dinləmək belə istəmir. Biz səni mühakimə edənlik. Sən cibgir olmadığın halda, cibgirlər səltənətinə daxil olmusan və bununla bizim şəhərimizin imtiyazlarını pozmuşsan. Əgər sən oğrular, hiyləgərlər, quldurlar, səfillər, yaxud, heç olmasa, dilənçilər ittifaqına mənsub olduğunu sübut edə bilməsən, bil ki, böyük bir cəzaya düçar olacaqsan. De görək, sən bu zümrələrdən birinə mənsubsan? Özünə bəraət qazandırmaq üçün çalış, nəyə haqqın olduğunu söylə!

Qrenquar dedi:

– Təəssüf! Mən bu şərəfə layiq deyiləm... mən yalnız bir müəllifəm...

Truyefu onu danışmağa belə qoymayaraq, sözünü kəsdi:

– Yetər! Sən bu saat dar ağacına çəkiləcəksən! Cənab vətəndaşlar, namuslu vətəndaşlar, bu, sadə bir şeydir: siz öz yerinizdə bizimlə nə cür rəftar edirsinizsə, biz də öz içərimizdə sizinlə elə rəftar edirik. Siz səfilləri nə cür qanunlarla mühakimə edirsinizsə, səfillər də sizi eyni qanunlarla mühakimə edir. Əgər bu, sizin xoşunuza gəlmirsə, qəbahət bizdə deyildir. Ara-sıra kəndir xaltanın arasından namuslu bir adamın da sifəti görünməlidir: bu hal həmin xaltanı daha da şərəfləndirir. Belə, dostum, tez ol! Əynindəki cır-cındırlarını orada oturan xanımlara payla! Bizim uşaqlar ləzzət alsınlar deyə mən səni asmağı əmr edəcəyəm, sən də hələlik kisəni onlara ver: heç olmasa, içməyə bir şeyləri olar. Əgər sən, sizin yerlərdə Allaha ibadət

deyilən şeyi icra etmək istəyirsənsə, buyur, həmin daxmaya daxil ol; orada sən bir az bundan əvvəl başqa şeylərlə bərabər kilsədən oğurlanmış mehrabı tapa bilərsən. Sənə dörd dəqiqə möhlət verilir.

Bu nitq heç də təsəlliverici bir şey deyildi.

Qalileya padşahı bağırdı:

– Mərhəba, Klopen Truyefu! Vallah mərhəba! – və heyrətindən əlindəki piyaləni masaya vurub sındırdı; bu cür moizəni müqəddəs papa həzrətləri belə söyləyə bilməzdi.

Qrenquar sakit bir səslə (nə cür oldusa, o, tamamilə soyuqqanlılıqla və gur səslə) danışmağa başladı:

– Krallar və hökmdarlar! Ehtimal ki, siz çox yanılırsınız. Mənim adım Pyer Qrenquardır. Mən şairəm. Mən bu gün səhər məhkəməsinin böyük salonunda tamaşaya qoyulan həmin misteriyanın müəllifiyəm.

Klopen:

– Belə söylə, demək, o sənənmiş! – dedi. – Bəs necə! Bəs necə! Mən özüm bu gün orada idim. Lakin, yoldaş, bura bax! Sən necə xəyal edirsən, səhər tezdən doyunca bizim zəhləmizi tökdüyün halda bu axşam səni asmayacağımı zənn edirsən? Söylə, sən nə fikirdəsən?

Qrenquar: “İşlər xarabdır”, – düşündü, lakin yenə son vasitəyə əl ataraq müraciət etdi, – sözüne davam edərək:

– Mən şairlərin nə üçün sizin şərəfli ittifaqınıza daxil edilmədiyini anlamıram. Axı Ezop bir səfil idi. Homer – dilənçi idi, Merkuri isə oğruların Allahı olmuşdur...

Klopen onun sözünü kəsərək:

– Sən yenə orada nə çərənləməyə başlamısan! – dedi. – Buyur dar ağacına, iş qurtarsın getsin!

Qrenquar həyatını addımbaaddım müdafiə etməyə qərar verərək etiraz etdi:

– Şərəfətli ağam, bağışlayın, məsələ danışmağa layiq bir məsələdir... Gözləyin... bir dəqiqə gözləyin, sözümü dinləmədən məni asmağı arzu etməzsiniz, deyilmi?

Zavallının səsini, həqiqətən, ətrafındakı gurultu batırırdı. Balaca uşaq getdikcə qızıqaraq daha bərkdən qazanı tıqqıldadırdı. Qoca bir qarının sacayağın üzərinə qoyduğu piy qabı isə amansızcasına çatırdayaraq buğlanırdı.

Klopen Truyefu, Misir hersoqu və Qalileya hökmdarı ilə məsləhətləşmək istədi. Qalileya hökmdarı tamam sərxoş idi. Bundan sonra Klopen: “Sükut!” – deyə bağırdı. Boş qazança və piyqabı onun əmrini dinləməyərək öz duetlərini oxumağa davam etdikləri üçün çəlləyin üzərindən sıçrayıb bir ayağı ilə qazanı, o biri ayağı ilə piyqabını fırlatdı. Qazan uşaqla bərabər on addım geriye düşdü, piyqabı isə ocağın üstünə aşdı. Bundan sonra Klopen Truyefu nə uşağın ağlamasına, nə də gözləmədiyi halda şamdan məhrum olan qoca qarının sakit mırıltısına heç bir əhəmiyyət verməyərək, yenə böyük bir vüqarla öz taxtında əyləşdi.

Klopenin işarəsilə bu qəribə padşahlığın bütün məmurları onun ətrafında nal şəklində topladı; Qrenquar bunların ortasında dayanaraq öz həyatını xilas etməyə hazırlaşdı. Bu, əsg-i-üsgüdən, cırcındırdan, baltalardan, yabalardan, bir-birinə doluşan ayaqlardan, çılpaq və yoğun qollardan, mənasız və tutqun gic simalardan ibarət bir yarımdairəydi. Bu güruhun ortasında olan Klopen Truyefu həmin məclisin sədri, təbəələrinin kralı kimi çəlləyin üzərində oturməsi, heyvani simasına nəcib rəng verən gözlərinin vəhşi parıltısı, qəddar, lovğa görünüşü ilə nəzəri cəlb edirdi: o, donuz başları arasındakı qaban başına bənzəyirdi.

Qabarlı əli ilə çirkin çənəsini tumarlayaraq Qrenquara müraciət etdi və dedi:

– Mənə bax! Mən səni asmamaq üçün heç bir səbəb görmürəm. Doğrudur, bu, sənin xoşuna gəlmir – səni başa düşmək olar: namuslu adamlar bu cür şeylərə adət etməyiblər. Siz şəhərlilər buna öyrəşməmişiniz, kim bilir, nə düşünürsünüz! Lakin, hər halda, bilməlisən, biz sənin pisliyini istəmirik. Bu çətinlikdən qurtulmaq üçün mən sənə olduqca sadə bir şey təklif edə bilərəm: bizimlə birləş.

Bu təklifin Qrenquara necə təsir bağışladığını təsəvvür edə bilərsiniz. O artıq özünü məhv olmuş sayırdı, amma birdən-birə qarşısında ümid işığı parlamışdı. O, böyük ehtirasla bu ümidin etəyindən yapışdı.

– Əlbəttə, məmnuniyyətlə razıyam, – cavab verdi.

Klopen sözüne davam edərək:

– Sən xırda cibgirlər sırasına daxil olmağa razı olursanmı? – dedi.

Qrenquar cavab verdi:

– Bəli, xırda cibgirlər sırasına daxil olmağa razıyam.

– Sən özünü azad vətəndaşlar icmasının bir üzvü sayırsanmı?

- Bəli, mən özümü azad vətəndaşlar icmasının üzvü sayıram.
- Bizim səltənətimizin təbəəsi olursan, deyilmi?
- Bəli, sizin səltənətinizin təbəəsi oluram.
- Sərsəri olursan, deyilmi?
- Bəli, sərsəri oluram.
- Canla-başlamı?
- Canla-başla.

Bu zaman kral dedi:

- Buna baxmayaraq, sən yenə də asılacaqsan.
- Belə də iş olar! – şair yalnız bunu söyləyə bildi.

Klopen halını pozmadan sözüünə davam etdi:

– Yalnız bir fərqi var, – dedi, – bir az sonra asılacaqsan. Həm də böyük bir təntənəylə, şanlı Paris şəhərinin hesabına, gözəl, daşdan düzəldilmiş dar ağacından və namuslu insanlar tərəfindən asılacaqsan. Hər halda, bu da bir təsəllidir.

Qrenquar cavab verdi:

- Tamamilə doğru buyurursunuz.

– Burada sənin üçün başqa mənfəətlər də var. “Azad vətəndaş” olduğun üçün küçələri təmizləməyəcək, işıq yandırmayacaq, yoxsulların xeyrinə heç bir vergi verməyəcəksən, halbuki, bütün başqa parislilər bunu etməyə məcburdurlar.

Şair cavab verdi:

– Siz deyən olsun, mən razıyam. Mən sərsəri, cibgir, “azad vətəndaş”, bir sözlə, hər şey, nə istərsəniz olmağa hazırım. Bunu da sizə söyləyə bilərəm ki, mən daha çoxdan bu sənətlərin sahibi olmuşam, çünki mən bir filosofam; sizə də gözəlcə məlumdur ki, hər şey fəlsəfədən doğar.

Truyefu qaşlarını çataraq:

– Dostum, sən məni nə zənn edirsən? – dedi, – sən nə boş-boş çərənləyirsən! Mən yəhudi dilini başa düşmürəm, zətən, bu bizim sənətimiz üçün tamamilə artıq bir şeydir. Mən artıq oğurluq belə etməirəm – bir az yuxarıya qalx, mən adam öldürürəm. Mən cibgir deyiləm, qatiləm, anladınmı?

Qrenquar acıqlı və qırıq bir səsle söylənilmiş bu sözlərin arasına bir neçə üzr kəlməsi daxil etməyə çalışdı.

– Şərəfətli ağam, bağışlayın, – dedi, – bu yəhudi dilində deyil, latındadır.

Klopen getdikcə daha da qızıışaraq bağırdı:

– Mən sənə yəhudi olmadığımı söyləyirəm. Vay səni, mələun yəhudi! Bu saat əmr edərəm, odur, orada, sənin yanında dayanmış zavallı alverçi yəhudi ilə birlikdə səni dar ağacından assınlar. Mən o yəhudinin hazırladığı saxta pulları boğazına bağlayıb, dar ağacından asılmış halda görmək arzusundayam.

Bu sözlərlə Klopen barmağını bir az bundan əvvəl Qrenquara “Sədəqə lütf edin” söyləyən kiçikboylu, saqqallı, macar yəhudisinə doğru uzatdı; bu yəhudi fransızca başa düşmədiyindən, hirsli hökmdarın qəzəbinə səbəb olduğunu anlamayaraq təəccüblə baxırdı.

Lakin Klopen yavaş-yavaş sakit olmağa başladı və nəhayət, bizim şairə dedi:

– Vay səni, yaramaz, demək, bizim aramızda yaşamaq istəyirsən?

Şair cavab verdi:

– Buna heç bir şübhə ola bilməz!

Klopen hirsli:

– Arzu etmək kafi deyil, – dedi, – təkcə arzu etməklə adama libas tikilməz, arzu yalnız cənnətə vasil olmaq üçün yaraya bilər; cənnətlə oğurluq isə – tamamilə bir-birinə zidd olan şeylərdir. Bizim mühitimizə qəbul edilmək şərəfinə nail olmaq üçün, sən nəyə layiq olduğunu isbat etməlisən. Buyur, bu müqəvvanı yoxla görüm.

Qrenquar cavab verdi:

– Nə əmr etsəniz, yoxlamağa hazırım!

Klopenin işarəsi ilə bir neçə cibgir camaatdan ayrıldı və bir neçə dəqiqə sonra dallarınca bir şeyi sürüyə-sürüyə gəldilər. Gətirdikləri şey iki dirəkdən ibarət idi, uclarına da iki kürək bitişdirilmişdi. Kürəklər torpağa sancıldıqda dirəklər dik dayanırdı. Dirəklərin üst uclarının üzərinə bir ağac qoydular, beləcə, gözəl görünüşlü və səyyar bir dar ağacı əmələ gətirdilər. Bir anda hazır olan dar ağacı Qrenquarın heyrətinə səbəb oldu. Burada hər şey yerində idi. Kəndir belə üstdəki ağacdən gözəl şəkildə sallanırdı.

Qrenquar bir az narahat olaraq öz-özünə:

– Onlar bunu nə üçün düzəldirlər? – dedi. Lakin bu zaman eşidilən zınqırov səsi, onun diqqətini başqa bir şeyə cəlb etdi. Kəndirdən quşları qorxutmaq üçün istifadə olunan qırmızı paltar geyindirilmiş müqəvvanı asmağa başladılar. Müqəvvanın üzərindən o qədər zınqırov asmışdılar ki, bunlarla otuzadək ispan qatırını

bəzəmək olardı. Zıncırovlar kəndirin tərپənməsi bitincəyə qədər səsləndilər.

Klopen müqəvvanın altındakı köhnə sınıq-salxaq oturacağı Qrenquara göstərərək:

– Onun üstünə çıx! – dedi.

Qrenquar cəsərət edərək:

– Amma, – dedi, – mən onun üzərinə çıxsam, boynumu sındıra bilərəm, sizin oturacağınız Marsialın beyləri kimi axsayır. Onun bir misrasının ölçüsü – heksametr, o biri isə pentametrdir.

Klopen onun üstünə bağıraraq:

– Sənə çıx deyirəm! – dedi.

Qrenquar silkələnən oturacağın üzərinə çıxdı və bir qədər səy etdikdən sonra, nəhayət, onun üzərində müvazinət yarada bildi.

Truyefu sözünə davam etdi:

– İndi isə sağ ayağını sol ayağının dalına keçir və sol ayağının barmaqları üzərində dur.

Qrenquar dedi:

– Əlahəzrət, siz mütləq mənim boynumun sınmasını istəyirsiniz?

Klopen çiyinlərini oynadaraq:

– Mənə bax, dostum, – dedi, – sən, doğrudan da, lap həddindən artıq boşboğazlıq edirsən. Mən məsələni iki sözlə sənə izah edə bilərəm. Söylədiyim kimi, sən sol ayağının barmaqları üzərində qalxırsan və əlin müqəvvanın cibinə çatır; onun cibini yoxlayır və oradakı kisəni çıxarırsan. Əgər bunu edərkən bir zıncırov belə cıncıldamasa, demək, sən cibgir olmağa layiqsən. Bundan sonra isə səni bir həftə ərzində yaxşıca döyəcləmək qalır.

Qrenquar dedi:

– Səy edərəm. Birdən zıncırovlar səslənməyə başladı?

– O zaman asılacaqsan, anladınmı?

Qrenquar cavab verdi:

– Heç bir şey anlamadım.

– Elə isə bir dəfə də qulaq as. Sən müqəvvanı qurdalayır və cibindəki kisəni çıxarırsan; əgər bu əməliyyat əsnasında zıncırovlardan biri belə səslənsə, sən asılmalı olacaqsan. İndi başa düşdünmü?

Qrenquar dedi:

– Yaxşı, başa düşdüm! Bəs sonra?

– Əgər bir zınqırov belə səslənmədən kisəni çıxara bilsən, cibgir olacaqsan və bir həftə ərzində döyüləcəksən. İndi aydındır?

– Yox, şərəfətli ağam, hələ hər şey aydın deyil – dedi. – Mənim burada qazancım nədir: müvəffəq olmasam, asılacağam, müvəffəq olsam, döyüləcəyəm?

Klopen bağırdı:

– Bəs cibgirlər ittifaqına qəbul olunmaq sənin üçün heç bir şeydir? Biz səni, sənə xeyri olduğu üçün döyəcəyik: sən döyülməyə adət etməlisən.

Şair cavab verdi:

– Sizdən çox razıyam!

Klopen ayağı ilə çəlləyin üzərinə elə vurdu ki, gurultu bütün meydana yayıldı.

– Yaxşı, tez ol! – dedi. – Müqəwanı yoxla, qurtar getsin! Lakin sənə qabaqcadan söyləyirəm, əgər bir zınqırov belə səslənsə, uyğun əvəzinə sən özünü asacaqlar.

Cibgirlər güruhu başçılarının bu sözlərini eşidər-eşitməz əl çalmağa başladılar və elə amansız qəhqəhəylə dar ağacını əhatə etdilər ki, Qrenquar hər şeyin onlar üçün yalnız əyləncə olduğunu və onlardan aman gözləməyin əbəs olduğunu aydınca başa düşdü. Odur ki Qrenquar hər şeydən əlini üzdü; bu çətin əməliyyatı edə biləcəyinə az ümid bəsləyirdi. Amma bunu etməyə qərar verdi. Öncə ciblərini boşaltmalı olduğu müqəwəyə sarı dönüb səmimi dua oxudu. Ətrafındakı cibgirlərdən fərqli olaraq müqəwədə mərhəmət oyada biləcəyinə tam inanırdı. Bu saysız-hesabsız zınqırovlar və onların kiçik dilləri fısıldayaraq onu sancmağa hazırlaşan ilan dişlərinə bənzəyirdi.

Öz-özünə:

– Yəni mənim bütün həyatım bu zınqırovların xəfif titrəməsindən asılıdır? – dedi. Sonra əllərini ibadətə hazırlamış kimi sinəsinə qoyub davam etdi:

– Ey zınqırovlar, sizə yalvarıram, cingildəməyin! Ey sevimli zınqırovlar, səslənməyin! Mənim həyatımı xilas edin!

Qrenquar son dəfə Truyefuya müraciət etməyə qərar verərək ondan soruşdu:

– Birdən mən əlimi uzatdığım zaman külək əsdi?

– O zaman da asılmalı olacaqsan! – Truyefu qaşlarını belə tərpətmədən cavab verdi.

Qrenqvar nə yalvarış, nə də duanın heç bir nəticə verə bilməyəcəyini anladıqdan sonra bütün cəsaretini topladı, sağ ayağını sol ayağının dalına keçirdi, sol ayağının ucunda qalxdı və əlini uzatdı. Lakin o uyuğa toxunar-toxunmaz bir ayağının üzərində dayanmış vücudu, üç ayaq üzərində dayanmış oturacağıın üstündə silkələndi; o tam şüurlu olaraq müqəvvadan yapışmaq istədi, müvazinəti itirdi və ağır daş kimi yerə düşdü. Müqəvva bu zərbədən əvvəlcə fırlandı, sonra isə dar ağacından sallanmağa başladı. Minlərcə zınqırovun məşum səsi qulaqlarında cingildədi.

– Lənət olsun! – Qrenqvar bağırdı və üzüqoylu yerə yıxıldıqdan sonra ölü kimi oradaca qaldı.

O, başının üzərindəki zınqırovların qorxunc və məlun səslərinin davam etdiyini aydınca eşidirdi. Cibgirlərin iblisənə qəhqəhələri zınqırovların səslərinə qarışmışdı. Nəhayət, Truyefunun səsi eşidildi:

– Ey, bu sarsağı ayağa qaldırın və bu saat dar ağacından asın.

Qrenqvar ayağa durdu. Uyuq dar ağacından düşürülmüş və yeri şair üçün hazırlanmışdı. Onu oturacağıın üzərinə çıxmağa məcbur etdilər. Klopen ona yaxınlaşdı, öz əli ilə ilgəyi onun boynuna keçirdi və əli ilə çiyinə vuraraq:

– Əlvida dostum! – dedi. – Artıq sən bundan qurtulmazsan. Artıq heç bir şey səni xilas edə bilməz.

“Aman verin” sözləri Qrenqvarın dodaqlarında donub-qaldı. O, ətrafına boylandı; heç bir ümid yox idi: hamı gülürdü.

Truyefu camaatdan ayrılmış ucaboylu oğlana dedi:

– Belvin de l’Etuval, dar ağacının üstünə çıx.

Belvin de l’Etuval məharətlə dar ağacının üstünə çıxdı və Qrenqvar bir dəqiqə sonra başını qaldırdıqda, ov üzərinə pələng kimi atılmağa hazırlaşan bir adam gördü.

Klopen sözünə davam etdi:

– İndisə, sən, Andre-Leruj, mən əlimi əlimə vurur-vurmaz oturaçağı onun ayaqları altından çək, sən isə, Fransua Şant-Prün, oğlanın ayaqlarından dartarsan, Belvin isə onun çiyinləri üzərinə atılır. Hamınız birdən edərsiniz – anladınız mı?

Qrenqvar titrədi.

Truyefu, milçəyin üzərinə atılmağa hazırlaşan hörümçək kimi hazır dayanmış cibgirlərə dedi:

– Haydi, tez olun, hamınız birdən!

Zavallı şair müdhiş bir intizar dəqiqəsi keçirdi. Klopen hələ yanmamış üzüm tənəyi çöplərini ayağı ilə sakitcə ocağa doğru itələ-yirdi. Sonra əllərini açdı və əl çalmağa hazırlaşaraq soruşdu:

– Hazırsınızmı?

Bir saniyə də keçsəydi – artıq hər şey bitmiş olacaqdı.

Lakin bu zaman birdən-birə Truyefu bir şey yadına düşmüş kimi dayandı.

– Dayan, dayan! – o bağırdı, – az qalmışdı, yadımdan çıxsın. Bizdə bir qadının onu qəbul edib-etməyəcəyini soruşmadan adam asmaq adət deyildir. Dostum, sənə son bir qurtuluş yolu da təklif edirəm: ya bizim qadınlardan birilə evlənmişsən, ya da dar ağacın-dan asılmalı olacaqsan.

Bu qədim qaraçı adəti oxucuya nə qədər qəribə görünsə də, hər halda, bu gün belə əski ingilis qanunlarında mövcuddur. Maraqla-nanlar Beringtonun “Qeydlər”inə müraciət edə bilər.

Qrenquar rahat nəfəs aldı. Yarım saat ərzində ikinci dəfə onun-çün ümid işığı parlayırdı; ancaq artıq o heç bir şeyə ümid etməyə belə cəsarət etmirdi.

Klopen yenə çəlləyinin üzərinə çıxdı və oradan bağırdı:

– Ey, qanlar, qızlar, sizin aranızda bu sarsağa ərə getmək istəyən yolunmuş bir pişik varmı? Ey Qolletta la-Şaron! Liza Truven! Simon Joduin! Mari Pyedebu! Tonna la-Lonq! Berarda Fanuell! Miqaela Jenal! Klavdiya Ronjoreye! Matürina Jiroru! Ey, İzabella la-Tyerri! Bu oğlanı müftə olaraq kim almaq istəyir?

Şübhəsiz, Qrenquar indiki acınacaqlı vəziyyətində çox da dadlı loğmaya bənzəmirdi. Odur ki qadınların hamısı Truyefunun təklifinə olduqca az həvəs göstərirdilər. Zavallı Qrenquar yalnız bu səsləri eşidirdi: “Yox, yox, asın onu! Heç olmasa, nəşələnerik!”

Bununla belə, camaatdan üç qadın ayrıldı və onu daha yaxın-dan seyr etmək üçün dar ağacına yaxınlaşdı. Qadınlardan biri şiş-man idi. Sifəti dördbucaq şəklindəydi. Zavallı şairin parça-parça edilmiş bürüncəyini və süzgəc kimi dəlik-deşik olan surtuyunu nəzər-dən keçirdi, üzünü turşudaraq: “Lap cır-cındır!” – dedi. Sonra Qrenquara müraciət edərək soruşdu:

– Bürüncəyini göstərsənə!

– Bürüncəyimi itirmişəm... – Qrenquar cavab verdi.

- Bəs papağın hanı?
- Papağımı əlimdən aldılar.
- Bəs çəkmələrin hanı?
- Əfsus! Çəkmələrimin altı qopmuşdur.
- Bəs kisəni nə etdin?
- Mənim bir quruş belə param yoxdur.

Qadın arxasını ona doğru çevirərək:

- Yaxşı, haydı dar ağacına çıx, hələ bir az da təşəkkür et! – dedi.

İkinci qadın üzü qırışlıq, əsmər və çirkin bir qarı idi; çox da zərif olmayan bu cəmiyyət daxilində belə o, öz çirkinliyi ilə hər kəsin nəzər-diqqətini cəlb edirdi. Bu qarı Qrenquarın ətrafında bir müddət gəzindi. Qrenquar onun iddialarından qorxmağa başlamışdı; lakin bu qadın da, nəhayət, “o, çox arıqdır” deyərək söylənərək geri çəkildi.

Üçüncü qadın gənc bir qız idi; üzü xoş və təravətli idi.

Zavallı şair pıçıldayaraq:

- Məni xilas edin! – dedi.

Gənc qız təəssüflə ona baxdı, sonra başını aşağı salladı, tumanını əzişdirərək bir neçə saniyə tərəddüd içində dayandı. Qrenquar onun hər bir hərəkətini izləyirdi. Bu qız onun üçün ən son ümid işığı idi.

Nəhayət, gənc qız:

– Yox! Yox! Gilyom Longji məni döyər, – dedi və yenə camaata qarışdı.

Klopen:

– Eh dostum, səninki gətirmir! – dedi. Sonra çəlləyin üzərində ayaq üstə duraraq, hərəracı səsini təqlid edərək ucadan bağırmağa başladı və hamının gülüşməsinə səbəb oldu:

– Demək, kimsə onu arzu etmir? Kimsə, deyilmi? Bir-iki-üç! – bu sözlərdən sonra Klopen üzünü dar ağacına çevirdi və başını bulayaraq əlavə etdi: – O, sizin malınızdır!

Belvin de l'Etual, Andre Laruj, Fransua Şant-Prün yenə Qrenquara yaxınlaşdılar.

Bu zaman kütlə qışqırmağa başladı:

- Esmeralda! Esmeralda!

Qrenquar diksindi və üzünü səslərin gəldiyi tərəfə çevirdi. Camaat geriye çəkilərək gənc və olduqca gözəl bir qıza yol açdı. O, qaraçı qızı idi.

Qrenquar vəziyyətinin faciəli olmasına baxmayaraq, ikinci dəfə bu adı eşidərkən gördüyü qəribə hadisələrə heyran qalaraq:

– Esmeralda! – dedi.

Onun gözəlliyinin və cazibəsinin təsiri bu müdhiş oğru yatağında belə hiss edilir kimi görünürdü. Bütün kişilər, hətta qadınlar belə ona yol verdi, onun peyda olması bütün qaba və sərt üzləri güldürdü.

Esmeralda yüngül addımlarla zavallıya yaxınlaşdı; qəşəng çəpiş də onunlaydı.

Qrenquar yarımcı vəziyyətdə idi. Qız bir neçə saniyə dinməzəcə ona baxdı.

Sonra ciddi bir səsle Klopəndən soruşdu:

– Siz bu adamı asmaq istəyirsiniz?

Klopen cavab verdi:

– Bəli, bacıcan, – dedi. – Əgər sən onu özünə ər qəbul etməsən, asmalı olacağıq.

Esmeralda alt dodağını nazla turşudaraq:

– Yaxşı, mən onu qəbul edirəm... – dedi.

Qrenquar bu sözləri eşidər-eşitməz qəti surətdə əmin oldu ki, səhərdən indiyə qədər başına gələn hadisələr yuxudan başqa bir şey deyil, bu hadisə də onun nəticəsidir.

Xeyr, bu, yuxu deyildi. Kəndiri boynundan çıxarıb, onu oturaçağın üzərindən yerə düşürdükləri zaman artıq bunun yuxu olmadığını anladı. Qrenquar dərin həyəcan içində idi. Oturmağa məcbur oldu.

Qaraçılar padşahı heç bir söz söyləmədən bir saxsı kasa gətirdi. Qaraçı qız kasanı Qrenquara uzatdı və bu sözləri dedi: “Kasanı yerə atın”. Kasa yerə düşdü və parça-parça oldu.

Sonra qaraçılar padşahı əllərini onların başlarına qoyaraq:

– Qardaşım, – dedi, – o, sənin arvadındır; bacım – o, sənin ərin-dir. Dörd il bir-birinizlə yaşamalısınız. Haydı, gedin!

VII

ZİFAF GECƏSİ

Bir neçə dəqiqə sonra bizim şair kiçik bir otaqda idi; otağın sivri qübbəsi vardı. Otaq yaxşıca qızdırılmış və qapalı idi; Qrenquar süfrə başında əyləşmişdi. Süfrə, sanki, yaxınlıqdakı dolabın içində olan yeməli şeylərdən tezliklə üzərinə qoyulmasını gözləyirdi. Qrenquarın ürəyindən yaxşıca bir yataq və gözəl bir qızın ülfəti keçirdi. Bütün bu sərgüzəştdə bir sehr vardı. Qrenquar özünü ciddi şəkildə sehrli nağıl qəhrəmanı saymağa başlayırdı; ara-sıra ətrafına göz gəzdirir və iki qanadlı balıq qoşulmuş odlu bir araba görəcəyini zənn edirdi; çünki yalnız belə bir araba onu sürətlə cəhənnəmdən çıxarıb cənnətə apara bilirdi. Ara-sıra, sanki, həqiqi həyata qayıtmaq və ayaqları altındakı zəmini büsbütün itirməmək üçün bürüncəyinin dəliklərini diqqətlə nəzərdən keçirirdi. O əsnada keçirdiyi müxtəlif duyğular nəticəsində düşüncəsi incə bir iplə həyata bağlanmışdı.

Gənc qız ona heç bir əhəmiyyət vermir kimi görünürdü: o, otaqda oyan-buyana dolaşır, oradakı sadə mebelləri səliqəyə salır, keçisi ilə söhbət edir, müxtəlif qırmalar edirdi. Nəhayət, masanın başında əyləşdi. Artıq Qrenquar ona diqqətlə baxa bilirdi.

Oxucu, bir zamanlar siz uşaqdınız və bəlkə də, bu gün hələ də uşaq kimi qaldığınız üçün özünüzdü xoşbəxt hiss edirsiniz. Çox ehtimal ki, siz dəfələrlə (məna qalsa, günlərimi – ömrümün ən gözəl çağlarını bu işə sərf etmişəm) bir çay kənarında, aydın, günəşli bir gündə bir yaşıl, yaxud göy cırcıramanın koldan-kola uçmasını izləmişiniz. Sizin fikriniz və gözləriniz sürətlə hərəkət etdikləri üçün seçilməsi belə çətin olan kiçik bir vücudun bir cüt lacivərdi və parıldayan qanadlarıyla kiçik və qjıldayan bir ilğim kimi uçduğunu seyr etmişdir. Qanadların titrəyişi arasından dumanlı şəkildə görünən bu uçan məxluq sizin nəzərinizdə bir xəyala, bir səraba, sezilməyən və seçilməyən bir şeyə bənzərdi. Nəhayət, bu cırcırama zərif bir budağın ucuna qonardı; siz də nəfəs almamağa çalışaraq onun uzun, incə qanadlarını, uzun və minadan tikilmiş paltarını, almaz kimi parlayan gözlərini seyr edərdiniz. Nə böyük heyərlə baxardınız! Onun yenə uçub gedəcəyindən və bütün xəyallarınızın pərişan olacağından

qorxardınız. Bunu bir daha xatırlayın – o zaman siz indiye qədər yalnız rəqslər, nəğmələr və gurultular qasırqasında qımıldayan Esmeraldanı tamamilə yaxından seyr edə bilən Qrenquarın nələr hiss etdiyini anlarsınız.

Qrenquar getdikcə daha çox xəyala dalıb, ona şüurlu şəkildə tamaşa edərək:

– Belə, – dedi, – demək, Esmeralda belə imiş! İlahi varlıq! Küçə rəqqasəsi! Nə qədər böyük, həm də nə qədər kiçik bir varlıq! O, bu gün səhər mənim misteriyamın iflasa uğramasına səbəb olmuşdu, indi isə məni ölümdən xilas edir. Mənim həm zalım, həm də mərhəmətli taleyim onun əlindədir. Çox gözəl qadındır! Əgər məni ölümdən xilas etdisə, görünür, mənə dəlicəsinə aşiq olmuşdur! – Sonra onun xasiyyət və fəlsəfəsinin əsasını təşkil edən həqiqəti dərk etmiş kimi birdən ayağa durdu və öz-özünə düşündü: – Mən bunun necə olduğunu başa düşmürəm, amma hər halda, mən onun əriyəm.

Qrenquar bu fikirlərin təsiri altında təşəbbüs göstərərək nəzakətlə gənc qıza yaxınlaşdı. Qız geriye çəkildi:

– Siz məndən nə istəyirsiniz?

Qrenquar özünün belə heyrətinə səbəb olan ehtiraslı səsle cavab verdi:

– Füsunkar Esmeralda, məgər özünüz başa düşmürsünüz?

Qaraçı qız gözlərini geniş açaraq ona baxdı:

– Mən sizin nə söyləmək istədiyinizi başa düşmürəm...

Qrenquar Möcüzələr Sarayının ən məsum sakiniylə tək qaldığını yadına salaraq getdikcə daha da qızıxdı və dedi:

– Mən təəccüb edirəm, sevgilim, məgər mən sənərin və sən mənim arvadım deyilsən?

Qrenquar sadəlövhəsinə qızın belini qucaqladı. Lakin qız ani hərəkətlə otağın başqa bir küncünə sıçrayaraq onun əlindən çıxdı, yerə əyildi və qəddini düzəltəndə artıq əlində xəncər vardı. Qrenquar onun bu xəncəri haradan çıxardığını belə görmədi. Qız həyəcanlı və məğrur halda dayanmışdı; onun üst dodağı bir qədər qalxmış, burun pərələri genişlənmiş, yanaqları qızarmış, bəbəkləri geniş açılmışdı. Ağ keçə də onun qarşısında dayanaraq başını əyib qəşəng və ulduzlu buynuzlarını Qrenquara doğru uzatmışdı. Bunlar hamısı bir anda baş verdi. Qız sancmağa hazırlaşan arıya bənzəyirdi.

Bizim filosof mat qaldı. Gözlərini gah keçiyə, gah da qıza dikirdi.

Nəhayət, heyrəti bir qədər azaldıqdan sonra:

– Ya Məryəm! – dedi. – Bunlara nə olub?

Qaraçı qız sükutu pozaraq:

– Sən çox cürətli oğlanmışsan! – dedi.

Qrenquar gülümsünərək:

– Bağışlayın, xanım, – dedi, – o halda nə üçün mənə ərliyə qəbul etmirsiniz?

– Sən dar ağacından asılmaq istəyirdin?

– Demək, siz yalnız mənə xilas etmək üçün mənə gəlməyə razı oldunuz? – sevgi xəyalları boşa çıxan Qrenquar soruşdu.

– Başqa nə ola bilərdi ki?

Qrenquar dodağını dişlədi: “Görünür, mənim zənn etdiyim kimi deyilmiş. O halda nə üçün zavallı kasanı sındırdılar?”

Esmeraldanın xəncəri ilə keçinin buynuzları hələ də müdafiə mövqeyindəydi.

Şair ucadan dedi:

– Madmazel Esmeralda, gəlin razılaşaq. Mən məhkəmə quyruğu deyiləm və hökumətin qadağan etməsinə baxmayaraq, sizin Parisdə silah daşımağınızla işim yoxdur. Halbuki siz, çox ehtimal ki, bir həftə bundan əvvəl özü ilə qəmə daşdığı üçün Noel Leqriven adlı birisinə böyük cərimə kəsildiyini gözəl bilirsiniz. Ancaq mənim bununla işim yoxdur. Qayıdıram öz məsələmizə. Mən cənnətdəki payıma and içirəm ki, icazə verməsəniz və dəvət etməsəniz sizə qətiyyənlə yaxınlaşmayacağam; yalnız bir şey rica edirəm – mənə yemək verin.

Doğrusu, Qrenquar ehtiraslı təbiətə malik deyildi; o, qadınlara hücumla qalib gələn adamlardan da deyildi. Başqa işlərdə olduğu kimi, sevgi məsələlərində də gözləmə tədbirlərə daha çox meyl edərdi. İndi ona böyük əzab verən aclıq əsnasında isə gözəl bir qadınla göz-gözə və qabaq-qabağa dadlı bir şam yeməyi yemək qəfildən təsadüf etdiyi bu sevgi sərgüzəştinin müqəddiməsi ilə nəticəsi arasında gözəl bir fasilə ola bilərdi.

Qaraçı qız heç bir söz demədi. Üzünü nifrətlə turşutdu, zərif başını quş kimi çevirdi, sonra ucadan güldü; xəncər yenə nəzərə çarpmadan yox oldu. Qrenquar arının öz iynəsini harada gizlətdiyini yenə də görə bilmədi. Bir dəqiqə sonra süfrədə bir parça çovdar çörəyi, bir parça piy, bir neçə alma və bir kasa ağ pivə göründü. Qrenquar

bunları yeməyə başladı. Əlindəki bıçağın boşqaba zərblə çarpmasından bütün məhəbbətinin iştaha halına keçdiyini zənn etmək olardı. Gənc qız onun qarşısında oturmuş və dinməz-söyləməz ona baxırdı; lakin fikri başqa şeylərlə məşğul idi; ara-sıra gülümsəyirdi; zərif və incə əli ilə ağıllı başını dizləri üzərinə qoymuş keçini oxşayırdı. Bu qarnqululuq və xəyalat səhnəsini sarı mumdan düzəldilmiş bir şam işıqlandırırdı.

Qrenquar qarnını bir qədər doydurduqdan sonra utana-utana süfrənin üzərində yalnız bir alma qaldığını gördü.

– Bəs siz yemək istəmirsiniz? – soruşdu.

Esmeralda yalnız başını yırgaladı və gözlərini otağın tavanına dikdi.

Qrenquar öz-özünə: “Görəsən, nə düşünür?” – dedi və onun gözlərinin baxdığı səmtə baxaraq düşündü: “Qübbənin sonundakı daşdan düzəldilmiş balaca adam fiqurunun onun diqqətini bu qədər cəlb edəcəyinə inanmaq mümkün deyil. Hər halda, mən ondan daha yaraşılıyam, deyilmi?”

Sonra səsini ucaldaraq yenidən danışmağa başladı:

– Madmazel!

Deyəsən, Esmeralda onun səsini eşitmirdi. O, yenə ucadan təkrar etdi:

– Madmazel Esmeralda!

Əbəs idi. Gənc qızın xəyalı uzaqlarda dolaşırdı, Qrenquarın səsi onu geri qaytarmaq iqtidarında deyildi. Xoşbəxtlikdən keçici xanımının qolundan yapışaraq xəfifcə dartmağa başladı.

Qaraçı qız dərin yuxudan oyanmış kimi:

– Cali, nə istəyirsən? – dedi.

Qrenquar söhbət etmək üçün fürsət tapdığına sevinərək:

– Keçi acdır, – cavab verdi.

Esmeralda ovcunda bir parça çörək xırdaladı və Caliyə uzatdı. Cali şux və zərif hərəkətlə yeməyə başladı. Qrenquar onu bir daha fikrə dalmağa qoymamaq üçün fürsətdən istifadə edərək yersiz bir sual verdi:

– Demək, əriniz olmağımı arzu etmirsiniz?

Gənc qız diqqətlə ona baxdı və cavab verdi:

– Yox!

Qrenquar sözünə davam edərək:

– Bəs sevgiliniz olmağımı? – dedi.

Qız ağızını büzdü və yenə dedi:

– Yox!

Qrenquar yenə təkid edərək:

– Bəs dost olmağımı? – dedi.

Qız yenə diqqətlə onun üzünə baxdı və bir az susub sonra cavab verdi:

– Bəlkə də.

Filosoflar üçün olduqca böyük qiymətə malik olan “bəlkə” sözü Qrenquarı xeyli cürətləndirdi.

– Bəs dostluğun nə olduğunu bilirsiniz?

Qaraçı qız cavab verdi:

– Bəli, bilirəm. Dostluq qardaş-bacı kimi bir canla, bir ruhla, bir-birinə təmas edən, bütövləşə bilməyən bir əlin iki barmağı kimi yaşamaq deməkdir.

Qrenquar dedi:

– Bəs, sevgi?

– O., sevgi? – Esmeralda cavab verdi və bu sözü söylərkən səsi titrədi, gözləri parladı. – Sevgi – küll halında bütövləşmiş iki varlıq deməkdir; sevgi – mələyə çevrilmiş qadın və kişidir. Sevgi – göylər və asiman deməkdir!

Bu sözləri söylərkən küçə rəqqasəsinin üzündə qeyri-adi bir gözəllik göründü. Bu gözəlliyi və sözlərindəki şərq həyəcanı bir-birini tamamlayaraq Qrenquarı heyrətə saldı. Esmeraldanın incə və al dodaqları xəfifcə gülümsəyirdi. Ayna üzərinə nəfəsdən dumanlı bir pərdə çökdüyü kimi, ara-sıra onun da aydın alnını xəfif bir dalğınlıq dumanı pərdələyirdi. Uzun, qara və ipək kirpikləri altından parlayan gözləri üzünə bəzən Rafaelin çəkdiyi qadınların üzündə görünən ülvə bir ruh bəxş edirdi.

Qrenquar yenə sual verməyə başladı:

– Yaxşı, söyləyin görək, sizin xoşunuza gəlmək üçün nə lazımdır?

– Kişi olmaq lazımdır.

– Bəs mən kişi deyiləm?

– Kişilərin başında dəbilqə, yanında qılınc və dabanlarında qızıl mahmızlar olur.

Qrenquar dedi:

– Hə, demək, kişi süvari olmalıdır. Siz kimisə sevirsiniz?

Esmeralda bir dəqiqə düşündü, sonra mənalı tərzdə cavab verdi:

– Bu yaxınlarda biləcəyəm.

Şair mehriban səsle soruşdu:

– Olmazmı, bu axşam biləsiniz? Niyə də məni sevməyəsiniz?

Qız ciddi tərzdə cavab verdi:

– Çünki mən yalnız məni müdafiə edə biləcək bir adamı sevə bilərəm.

Qrenquar qızardı və susdu.

Gənc qızın iki saat bundan əvvəl düşdüyü təhlükəli vəziyyət əsnasında onu lazımınca müdafiə edə bilmədiyinə işarə etdiyi görünürdü. Keçən axşam baş verən hadisələr arasında bir qədər unudulmuş bu xatirə onun yadına düşdü. Əlini alınına vuraraq:

– Madmazel, – dedi, – yaxşı yadıma düşdü. Mən söhbəti gərək həmin məsələdən başlayardım; bir az pərişan olduğum üçün üzr istəyirəm. Siz Kvazimodonun pəncəsindən nə cür xilas ola bildiniz?

– Ah, məlun qozbel! – gənc qız titrəyərək bağırdı və əlləri ilə üzünü qapadı. Qız, sanki, qızdırma içində titrəyirdi.

Qrenquar yenə də ümidini itirməyərək təsdiq etdi:

– Həqiqətən, dəhşətli adamdır, – dedi. – Siz onun əlindən nə cür xilas ola bildiniz?

Esmeralda ah çəkdi, gülümsədi və susdu.

Qrenquar başqa yollarla yenə həmin məsələyə qayıtmağa çalışaraq soruşdu:

– Bəs sizi nə üçün təqib etdiyini bilirsiniz?

– Yox, bilmirəm, – Esmeralda cavab verdi, sonra birdən qızıışaraq əlavə etdi:

– Zətən, siz də məni təqib edirsiniz. Sizin məqsədiniz nə idi?

Qrenquar cavab verdi:

– Doğrusu, mən özüm də məqsədimin nə olduğunu bilmirəm.

Hər ikisi susdu. Qrenquar bıçağı ilə masanın üzərində qurdalanırdı; gənc qız gülümsəyərək divara baxırdı, sanki, divanın o tərəfində nəşə vardı. Sonra birdən-birə incə bir səsle ispan nəğməsi oxumağa başladı:

Gözəl, rəngin quşlar susar,
Torpaq...

Lakin nəğməni bitirmədi və burada sözünü kəsərək Calini oxşamağa başladı.

Qrenquar yenə sözə başlayaraq:

– Nə gözəl keçiniz var, – dedi.

– Bu, mənim bacımdır, – qız cavab verdi.

Şair yenə soruşdu:

– Bəs sizin adınız nə üçün Esmeraldadır?¹

– Bilmirəm, – qız cavab verdi və bu sözlərlə boynundakı muncuq sapından asılmış xırdaca və uzunsov dua qabını korsajından çıxardı. Dua qabından kafur qoxusu gəlirdi. Yaşıl ipək parçadan tikilmişdi, içində zümrüd daşına bənzəyən iri və yaşıl bir muncuq vardı. Sonra muncuğu göstərərək:

– Bəlkə, buna görə, – dedi.

Qrenquar əlini duaya doğru uzatmaq istədi, lakin qız dərhal əlini çəkdi.

– Toxunma! – dedi. – Bu gözmuncuğudur! Toxunsaydın, ya ona ziyan verə bilərdin, ya da özünə.

Şairin marağı getdikcə artdığından soruşdu:

– Onu sənə kim vermişdir?

Qız barmağını dodaqlarına apardı və dua qabını yenidən korsajında gizlətdi.

Qrenquar ona daha bir neçə sual verməyə çalışdı. Lakin qız cavab vermirdi.

– Bəs “Esmeralda” sözü nə deməkdir?

– Bilmirəm, – qız cavab verdi.

– Onun hansı dildə olduğunu bilirsiniz?

– Qəti bilmirəm. Yanılmıramsa, bu, Misir sözüdür.

Qrenquar dedi:

– Elə mən də bu fikirdə idim. Demək, sizin əsliniz Fransalı deyil.

– Bilmirəm.

– Bəs ata-ananız kimdir?

Qız əski bir nəğmə ahəngi ilə oxumağa başladı:

“Atam – quşdur, anam isə bir quşcuğaz. Qayığa minmədim, kürək çəkmədim, çayları keçdim. Atam – quşdur, anam isə bir quşcuğaz”.

Qrenquar davam etdi:

– Yaxşı, çox gözəl! Bəs Fransaya nə zaman gəldiniz?

– Lap kiçik qız idim.

¹ İspanca “zümrüd” deməkdir.

– Parisə nə zaman gəldiniz?

– Keçən il gəldim. Avqust ayının sonu idi. Şəhər qapılarından daxil olarkən, göydə bir sarı quşcuğazın uçduğunu gördüm. Öz-özümə: “Bu il qış çox soyuq olacaq” – dedim.

Qrenquar söhbətin nəhayət baş tutduğundan məmnun qalaraq:

– Siz deyən kimi də oldu, – dedi. – Mən bu qışı əllərimi daima nəfəsimlə qızdırırdım. Demək, siz peyğəmbərlik edə bilərsiniz, deyilmi?

– Yox, – qız cavab verdi.

– O “qaraçılar padşahi” dediyiniz adam sizin tayfanızın rəisidir, deyilmi?

– Bəli.

Şair bir az qorxa-qorxa dedi:

– Hər halda, bizim evlənməyimizə o səbəb olmuşdur.

Qız həmişəki adı qırmasını etdi:

– Mən sənin adını belə bilmirəm.

– Mənim adımı? Buyurun, söyləyə bilərəm: adım Pyer Qrenquardır.

– Mən daha gözəl bir ad bilirdim.

– Siz məni qızıqdırmaq istəyirsiniz, – şair sözə başladı, – lakin buna müvəffəq ola bilməyəcəksiniz. Mənə qulaq asın, kim bilir, belkə də, siz məni yaxından tanıdıqdan sonra sevəcəksiniz. Siz mənə özünüz haqqında bəzi şeylər söylədiniz, odur ki mən də qısaca olaraq öz tərcümeyi-halımı sizə nəql etməyi lazım bilirəm. Bilin ki, mənim adım Pyer Qrenquardır, özü də Honesdə xidmət edən bir kənd notariusunun oğluyam. Atamı pikardiyalılar dar ağacından asdılar, anamın isə iyirmi il bundan əvvəl Paris mühasirədə olarkən burqundiyalılar qarnını yırtmışdı. Beləliklə, mən hələ altı yaşında ikən yetim qaldım; Paris səkilərindən başqa sığınacaq yerim yox idi. Altı yaşından on altı yaşına qədər nə cür yaşayıb yetişə bildiyimi özüm də bilmirəm. Ara-sıra meyvə satan bir qadın mənə bir gavalı verər, çörəkçi isə mənə bir parça çörək atardı; axşamlar gecə qarovulu məni küçədə tutub həbsxanaya aparardı. Mən də orada bir parça küləş üzərində uzanıb yatardım. Bununla belə, gördüyünüz kimi, sürdüyüm bu həyat mənim böyüməyimə və anqlamağıma mane olmadı. Qış günlərində günəşin qabağında, Sen-San tağı altında qızardım; iyun ayında, yayın isti bir çağında, bayram günündə ocaqların yandırılması mənə olduqca qəribə görünərdi. On altı yaşında ikən

bir sənətdən yapışmağa qərar verdim və sıra ilə bir necə sənətlə məşğul oldum. Hərbi qulluğa girdim, qocaqlığım çatmadı: sonra gedib rahib oldum, lakin möminliyim yetmədi, həm də şərab içməyi bacarmıram. Böyük bir məyusluğa düşdüyümdən bir dülgər yanına girdim, lakin dülgər olmaq üçün gücüm az idi. O zaman məktəb müəllimi olmaq qərarına gəldim. Doğrudur, mən oxumaq bilmirdim, lakin bu, mənim üçün maneə ola bilməzdi. Bir sözlə, bir müddət keçdikdən sonra mən buna inandım ki, hər işdə mənim nəyimsə çatmır; heç bir işə yaramadığımı gördükdən sonra öz xoşumla şair və qafiyəpərdaz oldum. Şairlik elə bir sənətdir ki, sər-sərilikdən bu sənətə keçmək hər zaman mümkündür və hər halda, bəzi tanış gənclərin mənə məsləhət etdikləri oğurluqdan bu daha yaxşıdır. Xoşbəxtlikdən, günlərin bir günü mən Paris Notr-Dam kilsəsinin hörmətli baş keşişi Klod Frolloya təsadüf etdim. Klod Frollo mənə yardım etdi. Bu gün savadlı adam olmağıma o səbəb olmuşdur; mən Siserondan başlayaraq “Övliyə həyatına” qədər bütün latın ədəbiyyatı ilə tanışam; Sxolastika, ədəbiyyat, vəzn, əl-kimya və bir çox hikmətlərə vəqifəm. Mən bu gün səhər məhkəmənin böyük salonunda xalqın qarşısında təntənə ilə tamaşaya qoyulan həmin misteriyanın müəllifiyəm. Mən 1456-cı ildə bir nəfərin dəli olmasına səbəb olan müdhiş bir səyyarə haqqında altı yüz səhifəlik bir kitab yazmışam. Bundan başqa, mənim bir çox ayrı-ayrı qələbələrım də olmuşdur. Bir az topçu işi ilə tanış olduğumdan, Jan Moqun böyük topunun hazırlanmasında iştirak etmişəm; bu həmin topdur ki, Şaranton körpüsündə təcrübə edildiyi zaman partlamış və iyirmi dörd nəfər adam öldürmüşdü. Ehtimal ki, bunu siz özünüzdə də yaxşı bilir-siniz. Artıq bundan sona əmin olarsınız ki, mən, doğrudan da, layiqli adamam. Mən sizin keçinizə bəzi əyləncəli şeylər də öyrədə bilərəm; məsələn, məlun və riyakar Paris yepiskopunun hərəkətlərini ona öyrədə bilərəm. Bu, həmin yepiskopdur ki, dəyirmanının suyu ilə Dəyirman körpüsü yanından keçən yolçuların paltarını isladır. Nəhayət, misteriyamın pulunu versələr, mən xeyli pul qazanmış olacağam. Bir sözlə, mən sizin qulluğunuzda hazırım – özüm də, aqlım da, bütün təhsilim də, bütün elmim də sizə qurbandır. Xanım əfəndi, siz nə cür arzu edərsəniz, mən sizinlə yaşamağa hazırım. İstərsəniz, pəhrizkar, istərsəniz, ər və arvad kimi nəşələr içində olsun – istərsəniz, qardaş və bacı kimi olsun, hansını istərsəniz, mən razıyam.

Qrenquar susdu. Bu uzun monoloqunun qıza nə cür təsir bağışlayacağını gözləyirdi. Qız isə başını sallayaraq yerə baxırdı.

Birdən xəfif bir səslə:

– Feb... – dedi və sonra həyəcanla Qrenquara sarı dönərək soruşdu: – Feb nə deməkdir?

Qrenquar onun monoloqu ilə bu sual arasında nə kimi əlaqə ola biləcəyini yaxşıca anlamasa da, öz bilik və elmmini göstərmək üçün fürsət tapdığına sevindi. Alimanə tonda cavab verərək:

– Bu, latın sözüdür, – dedi. – Özü də “günəş” deməkdir.

– Günəş? – qız soruşdu.

Qrenquar əlavə etdi:

– Bəli, günəş deməkdir, bu, Allahlar sırasında olan gözəl bir nişançının adıdır.

– Allahmı? – qız təkrar etdi. Onun səsinə xəyali və ehtiraslı bir ahəng vardı.

Bu zaman qızın qolbaqlarından biri döşəmənin üzərinə düşdü. Qrenquar qolbağı axtarmaq üçün əyildi. Başını qaldıranda gənc qız keçisi ilə bərabər yox olmuşdu. Qrenquar cəftənin qapandığını eşitdi: bu, şübhəsiz, qonşu otağa açılan kiçik qapı idi və bayırdan bağlanırdı.

Filosof düşündü: “Barı, mənə yataq göstərəydil!”

Otağı dolaşdı. Yataq yox idi, lakin onu üstü qapaqlı iri taxta sandıqla rahatlıqla əvəz edə bilərdi; Qrenquar sandığın üzərinə uzandı. Alp dağlarının üzərinə uzanan qorxunc div nə hiss edə bilərsə, Qrenquar da özünü bu sandığın üzərində eləcə hiss edirdi.

Bir minvalla rahatlanmağa çalışaraq:

– Çarə yoxdur, – dedi, – bu rahatsızlığa qatlaşmağa məcburam. Amma heç söz ola bilməz, olduqca qəribə zifaf gecəsidir. Çox təəsüf! Bu toy mərasimində, kasaların sındırılmasında sadədil və qədim bir ruh var idi. Bu, mənim çox xoşuma gəlmişdi.

Üçüncü kitab

I

PARİS NOTR-DAM KİLSƏSİ

Hec şübhəsiz, Paris Notr-Dam kilsəsi dövrümüzdə də əzəmətli və gözəl bina sayılır. Lakin bu qədər gözəl mühafizə edilməsinə baxmayaraq, istər zamana, istər bu binanın ilk daşını qoymuş Böyük Karla, istərsə də son daşını qoyan Filipp-Avqusta qarşı hörmət duyğusunu unutmuş insanların bu möhtəşəm binanı tədricən dağıntıya məruz qoymalarını və korlamalarını gördükdə təəssüf etməmək, nifrət duyğusu ilə çırpınmamaq mümkün deyildir. Kilsələrimizin bu qoca çariçasının simasında qırıqlarla bərabər çapıq yerləri də görmək olar. Zəmanə hərisdir, lakin insan daha hərisdir; zaman kordur, insansa düşüncəsizdir. Bu əski kilsənin üzərində öz əksini buraxmış müxtəlif təxribat izlərini oxucu ilə birlikdə bir-bir nəzərdən keçirməyə başlasaq, bu təxribatın çox az bir qisminin zamana, böyük bir qismininsə insanlara və xüsusilə arxitektora aid olduğu anlaşılır. Gəlin bir neçə bariz misal göstərək: hər şeydən əvvəl, memarlıq tarixində bu binanın fasadından gözəl arxitektura nümunəsi tapmaq çətindir; bu fasadın üzərində insanın gözləri qarşısında tədricən və birdən-birə, ciddi bir nizamla üç böyük şişbucaqlı qapılar ucalır, iyirmi səkkiz ədəd kral hücrəsinin zərif krujevası, ibadət əsnasında baş keşişin yanlarında keşişlər dayandığı kimi, yanlarında iki uzunsov pəncərələri olan böyük və yuvarlaq baş pəncərə, öz incə sütunları üzərində ağır səkini saxlayan və yonca yarpağı şəklində tikilmiş yüksək zərif bir qalereya, nəhayət, bu iki qaranlıq və ağır qüllə, yonma daşdan düzəldilmiş taxtapuşlar, bir sözlə, beş yarusda saysız-hesabsız heykəltəraşlıq əsərləri və naxışları ilə yüksələn ehtişamlı bir binanın bu ahəngdar hissələri kompleks halında əzəmətlə birləş-

mişdir. O, daşlardan hörülmüş həqiqi bir simfoniyaadır; insanın və xalqın yaratdığı böyük bir abidədir; İliada və ispan romanseroları kimi vahid, eyni zamanda mürəkkəbdir; nəhəng bir dövrün bütün qüvvələrinin birləşməsindən əmələ gələn bu qəribə inşanın hər bir daşına həkk olunmuş yüzlərcə şəklə sənətkar dühası ilə nizama salınmış fəhlə fantaziyası inikas etmişdir; bu, bir sözlə, ilahi yaradılış kimi qüdrətli və zəngin insan yaradıcılığıdır və sanki, tanrıdan iki şeyi əxz edib: müxtəlifliyi və əbədiliyi.

Fasad haqqında söylədiklərimiz bütün kilsəyə də aiddir; Paris kilsəsi haqqında söylədiklərimiz isə orta əsr xristianlığının bütün kilsələrinə aiddir. Özündən yaranmış bütün bu sənətdə nə varsa, hamısı məntiq və tənəsüb üzrə qurulmuşdur; nəhəngin ayağının baş barmağını ölçməklə onun boyu haqqında aydın bir təsəvvür yaratmaq olar.

Gəlin Paris Notr-Dam kilsəsi fasadının bugünkü vəziyyətinə qayıdaq; salnaməçinin təbirincə, bu nəhəng və sərt bina onu pərəstişkarlıqla seyr edənləri öz əzəməti ilə qorxudur. Hal-hazırda bu fasadda üç mühüm şey çatışmır: əvvəla, keçmişdə bütün binanı əhatə edən on bir pilləli pilləkən. İkincisi, üç qapının arasındakı hücrələrə qoyulmuş heykəllərin aşağı sırası və nəhayət, Xildebertdən tutmuş Filipp-Avqusta qədər əlində dövlət rəmzini tutan və birinci yarusun qalereyasının zinəti olan iyirmi səkkiz Fransa kralının heykəlləri. Pilləkənlər zaman keçdikcə kilsənin, üzərində tikildiyi ada torpağının yavaş-yavaş qalxması nəticəsində uçub getmişdir. Lakin Paris səkilərinin tədricən qalxması nəticəsində məbədin əzəmətini artıran pillələr bir-bir məhv olsa da, bundan kilsə müəyyən mənada qazanmışdı da; zaman kilsənin bütün fasadını əsrlərin qaranlıq koloriti ilə boyamış, bu qədim binaya əzəmətli bir cazibədarlıq vermişdi. Bəs bu iki sıra heykəlləri kim məhv etmişdir? Kim bu hücrələri xaraba qoymuşdur? Mərkəzi qapının tən ortasında bu yeni, qanunsuz şişbucaqlı tağı kim oymuşdur. Kim baş qapının üzərindəki bu yeni və yabançı bir oxu dəlmişdir? Kim XV Lüdovik üslubunda yapılmış bu ağır və zövqsüz qapını Biskornetin arabeskləri ilə yanaşı buraya asmağa cəsəət etmişdir? Bunları edən artıq zaman deyil, arxitektorlar, bugünkü sənətkarlardır.

Məbədin içinə daxil olaq. Heykəllərdən bəhs edildiyi zaman Paris məhkəməsinin böyük salonu, yaxud Strasburq zənginin şiş

ucu qədər məşhur olan müqəddəs Xristoforun böyük heykəlini kim aşağı endirmişdir? Bəs məbədin mərkəzi və yuxarı balkonunun sütunları arasında qoyulmuş saysız-hesabsız – diz çökmüş, ayaq üstə duran, atlı insan heykəlləri, kişi, qadın, uşaq heykəlləri, kralları, yepiskopların və cəngavərlərin mərmərdən, altundan, gümüşdən, bürüncdən və mumdan hazırlanmış heykəlləri hanı? Kim onları öz qaba əlləriylə buradan süpürüb atmışdır? Hər halda, bunu zaman etməmişdir.

Bəs bu zəngin sandıq və tabutlarla əhatə olunmuş qədim qotika mehrabını Val de Qrassin, yaxud Əlillər Evinin memarlıq nümunələrinə bənzəyən mələk başları və buludlarla bəzədilmiş ağır mərmər sərdabə ilə kim əvəz etmişdir? Kim bu biçimsiz və daş anaxronizmi Karlovinq memarlığına axmaqçasına yamamışdır? Bəlkə, atası XIII Lüdivikin arzusunu yerinə yetirən XIV Lüdivik!

Vaxtilə babalarımızın gözlərini oxşayan və onların nəzərini baş qarçı üzərindəki yuvarlaq pəncərədən sivri qübbəyə doğru cəlb edən rəngli şüşələri bu soyuq və ağ şüşələrlə kim əvəz etmişdir? XIV əsrin hər hansı mömin bəndəsi vəhşi yepiskopların bu əzəmətli kilsəni boyadıqları qeyri-adi sarı rəngləri görsəydi, nə deyərdi? O, bu rənglə orta əsrlərdə cəlladların namussuz adamların evlərini boyadıqlarını mütləq xatırlardı; o, Burbon konnetablına xəyanət etdiyi üçün həmin sarı rənglə Kiçik Burbon sarayının da boyandığını (cəza olaraq) yadına salardı. Soval dediyinə görə: “Bu, o qədər gözəl və keyfiyyətli boya idi ki, bir əsr sonra belə öz təravətini qorumuşdu”. Mömin bəndə kilsənin murdarlandığını düşünər və baş götürüb qaçardı.

Gözlərimizi yuxarıya qaldırırdıqda minlərcə xırda və müxtəlif barbarlığa əhəmiyyət verməsək də, pəncərə xətlərinin çarpazlaşdığı yerə bərkidilmiş qeyri-adi dərəcədə zərif kilsə zənginin necə olduğunun üzərindən keçə bilmərik. Bu zəng də yaxınlıqdakı müqəddəs ibadət xananın sivri minarəsi kimi (onu da uçurmuşdular) qüllələrin üstündən göylərə doğru yüksəlir, öz şümal, kəskin, səmavi, şəbəkəli görünüşü ilə hər kəsi cəlb edirdi. 1787-ci ildə, ehtimal ki, “gözəl” zövqü olan bir arxitektoru onu yerindən qoparmış, yerinə qazan qapağına bənzəyən iri qurğuşun lövhə vurmuşdu.

Orta əsrlərin gözəl sənətinə qarşı hər yerdə, xüsusən də Fransada bu cür münasibət var. Bu xarabazarlığın üzərində bu və ya

digər dərəcədə dərin olan üç təxribat izini asanca görmək mümkündür: əvvəla, bunların bir qismi zamanın əliylə vurulan yaralardır ki, bəzi yerlərdə binaların divarlarının qopmasına və paslanmasına səbəb olmuşdur; ikinci zərbəni vuran – vəhşi bir hiddətlə onun üzərinə atılan, onun zəngin heykəltəraşlıq və naxışlı libasını soyunduran, onun rəngarəng pəncərələrini sındıran, arabesk və müxtəlif fiqurlardan ibarət olan boyunbağını qopardan, heykəllərini gah keşiş papağı, gah da tac geyindikləri üçün yıxan kor və anlamaz, siyasi və dini ixtilaf olmuşdur; nəhayət, üçüncü zərbəni vuran – getdikcə daha da gülüncləşən, pozğunlaşan, İntibah dövrünün nizamsız, parlaq rəcətlərindən başlayıb getdikcə alçalan arxitektura dəbidir. Onu da qeyd etməliyik ki, dəblər kilsəyə zaman və inqilablardan daha ziyadə zərər vermişdir; çünki onlar canlı vücuda toxunmuş, əllərini sənət skeletinin üzərinə qoymuş, onu talan etmiş, çirkin hala salmış, binanın istər məntiq və istərsə də gözəllik baxımından həm şəklini, həm də ideyasını məhv etmişlər. Lakin bu azdır: onlar bu təxribatla kifayətlənməyərək, nə zamanın, nə inqilabların toxunmadığı şeyləri belə dəyişməyə qalxmışlar. Onlar “sağlam zövq” xətrinə, qotika arxitekturasının yaraları üzərindən arsızcasına öz gülünc zıncırovlarını, mərmər lentlərini, mədəni toqqa demirlərini, qıvrımlarını, sarıqlarını, pərdələrini, çiçək çələnglərini, saçaqclarını, bürünc buludlarını, dolubədənli eşq ilahələrini, yumruyanaq mələklərini asmışlar. Bunlar Yekaterina Mediçin məbədidəki gözəl sənət əsərlərini dağıdır, iki əsr sonra isə deyirlər ki, bu əzabkeş və süni sənət Dübarrinin qəbul otağında yox olub gedəcək.

Beləliklə, yuxarıda söylədiklərimizə yekun vuraraq, həmin üç zərbənin bugünkü qotika arxitekturasını eybəcər hala saldığını təkrar edirik. Üst qatdakı qırışlar və urlar zamanın işidir. Kobud zorakılığın izləri, oyuqlar, deşiklər Lüterdən başlayaraq Miraboya qədər olmuş bütün inqilabların nəticəsi idi, nəhayət, şikəst edilmiş, kəsilmiş, çıxarılmış bədən üzvləri, süni üzvlərin yamanması Vitruviya və Vinolya kimi yalançı klassik arxitektura professorlarının səylərinin nəticəsidir. Vəhşilər tərəfindən yaradılmış bu ehtişamlı qotika arxitekturasını akademiklər məhv etmişlər. Əzəmətlə və qərəzsiz zərbə vuran əsrlərə və inqilablara bir dəstə imtiyazlı, diplomlu alim-memarlar da qoşulmuşdur. Onlar ölçüb-biçərək və zövqsüzcəsinə məhv edərək qotika krujevasını XV Lüdvik dövrünün kasını kolları ilə əvəz etmişlər.

Bu, can verən aslana vurulan eşşək təpiyi idi. Bu, qurumaqda olan qollu-budaqlı və qocaman palıd ağacını həşəratların dəlik-deşik edərək məhv etməsi idi.

Rober Senalis Paris Notr-Dam kilsəsini qədim bütpərəstlərin iftixarı olan və Gerostrati ölməz insanlar sırasına daxil edən Efesdəki məşhur Diana məbədi ilə müqayisə edərək Qalliya məbədinin genişlik, böyüklük, yüksəklik və tikiliş xüsusiyyəti etibarilə Ellin məbədinə üstün olduğunu söyləmişdi. Bəs bu iki dövrün fərqi nədədir?¹

Zatən, Paris Notr-Dam kilsəsini mükəmməl, tamamlanmış və müəyyən xarakterə malik abidə saymaq olmaz. O nə roman, nə də qotika məbədidir. Bu bina öz-özlüyündə müəyyən tipə malik deyil. Onda nə Turnüss abbatlığına xas əzəmətli genişlik, nə düzgün dairəvi qübbə, nə üşüdücü çılpacılıq, nə də yarımdairəvi xətləri üstünlük təşkil edən binalar kimi vüqarlı bir sadəlik var. O, eyni zamanda, Burj kilsəsi kimi ehtişamlı, yüngül, rəngarəng, təmtəraqlı, sivri arxitekturaya da malik deyildi. O, qədim, qaranlıq, alçaq, sirlı, qübbələrinin altında əzilmiş kimi görünən tavanından başqa hər şeyi Misir üslubunda olan kilsələrdən də deyil. Bütövlükdə heroqlifləri, simvolik və kahinlərə məxsus bəzəkləri, rombşəkilli və əyri-üyrü ornamentləri, çiçək və heyvan rəsmləri olsa da, heç bir zaman insan təsvirləri olmayan bu kilsələr söylədiyimiz memarlıqdan çox-çox uzaqdır; bunlar, yəni bu ibtidai sənət əsərləri memarlardan ziyadə yepiskopların yaradıcılığının məhsulu, Şərqi Roma imperiyasından Fateh Vilhelmədək davam edən ruhani və hərbi ruhun daşıyıcısıdır. Bu məbədi başı göylərə çatan, rəngarəng şüşələri və heykəlləri ilə zəngin olan, sivri başlarını cəsərlə yuxarı qaldıran, əski ənənələrdən azad və əsas etibarilə zamanənin azad ruhunu təmsil edən məbədlər zümərəsinə də daxil etmək mümkün deyil. Bu məbədlər siyasi cəhətdən daha şıltaq və sərbəst olmaqla bərabər bədii cəhətdən yeni arxitekturaya malikdirlər; bunlar artıq hərəkətsiz heroqlif və kahinlərə məxsus şəkillər deyil, bəlkə də, səlib müharibələri dövründən başlayaraq XI Lüdivik dövrünədək davam edən, sənətkarlara, mütərəqqi şəxslərə və xalqa məxsus şəkillərdir. Paris Notr-Dam kilsəsi bütövlükdə nə roman üslubuna, nə də ərəb üslubuna aiddir.

Bu bina bir keçid dövrünə aid bina idi. Saksoniyalı memar kilsənin ortasındakı sütunları tikdirib qurtarmamış arxitektorların ilk

¹ “Qalliya kilsələri tarixi”, II kitab, III dövrə, c. I, səh.130.

təsəvvürlərinə görə, yarım dairəvi qübbələri saxlamaq üçün nəzərdə tutulmuş geniş roman kapitelləri üzərinə səlib yürüşlərindən getirilmiş sivri qübbələr qoyuldu; bundan sonra şəriksiz hökmran olan sivri qübbə bütün məbədin formasını müəyyənləşdirdi. Bununla belə, ilkin dövrlərdə təvazökar və təcrübəsiz olan bu şəkil getdikcə genişlənsə də, özünü saxlayır, ox və nizə şəklində göylərə yüksəlməyə cürət etmirdi. Bu, özünü yalnız sonralar tikilmiş ehtişamlı binalarda göstərə bildi. Sanki, ağır roman sütunlarının yaxınlığı onu sıxırdı.

Bununla belə, roman üslubundan qotika üslubuna keçid təşkil edən bu binaların başqa stillərə nisbətən tədqiqat üçün az maraqlı olmadığı söylənməlidir: bu, sənətin böyük ehtiyacı olduğu növlərdən olub, sivri formayla yarım dairəvi formanın sintezidir.

Paris Notr-Dam kilsəsi müxtəlif növlərin xüsusi və maraqlı nümunəsidir. Bu möhtəşəm binanın hər bir fasadı, hər bir daşı yalnız ölkənin deyil, bəlkə də, elmin və sənətin tarixini təmsil edir. Bunun ən mühüm təfərrüatlarına varsaq, görərik ki, yan tərəfdəki kiçik qapı XV əsr qotika arxitekturasının gözəllik və zərifliyini təmsil edirsə, kilsənin orta hissəsindəki sütunlar həcm və ağırlıqları etibarilə hələ Karolinqlər dövründə tikilmiş Sen-Jermen abbatlığına bənzəyir.

Bir sözlə, bu qapıyla həmin sütunlar arasında altı əsrlik bir dövr olduğunu düşünmək mümkündür. Kimyəyərlər belə kilsənin baş qapısının üzərindəki simvolik təsvirlərdə kimya elminin müxtəsər məzmununu tapa bilərlər. Buna bariz nümunə Sen-Jak de la-Buşri kilsəsidir.

Beləliklə, Romanabbatlığı, orta əsr kilsəsi, qotika və Saksoniya memarlığı, VII Qriqori dövrünün ağır və dairəvi sütunları, Lüter sələflərinin simvolik elmləri, papanın təkhakimiyyətliliyi, kilsənin bölünməsi, Sen-Jermen və Sen-Jak abbatlıqları – bütün bunlar birləşmiş, bir-birinə qarışmış və Paris Notr-Dam kilsəsi şəklində züھر etmişdir. Bütün Paris kilsələrinin anası olan bu mərkəzi kilsəni əjdahaya bənzətmək olar: onun başı bir, bədəni başqa, üzvləri isə üçüncü bir kilsədənir. Bir sözlə, o, hərəsindən bir şey almışdır.

Təkrar edirik, müxtəlif üslublu bu binalar rəssamlar, sənətkarlar və tarixçilər üçün olduqca maraqlıdır. Onlar siklopik binalar, Misir ehramları və nəhəng hind məbədləri kimi böyük memarlıq abidələri nümunələri olmaqla yanaşı, həm də kollektiv əməyin məhsulu; ayrı-ayrı dahilərin əsəri olmaqla bərabər, həm də hərəkətə gəlmiş

xalqların əsəri, bir çox millətlərin tarixi, əsrlərin yaddaşı, təcricən meydanı tərک etmiş bir çox insan cəmiyyətlərindən qalan nəticə, bir sözlə, bir çox dövrlərin timsalındırlar.

Zamanın hər bir dalğası onun üzərində müəyyən bir təbəqə buraxır, hər bir nəsil bu binaların üzərində müəyyən bir iz, hər bir fərd bir daş buraxıb gedir. Qunduzların, arıların işi də belədir, insanların da işi belədir. Bu nöqtəyi-nəzərdən Babil qülləsinə də böyük bir arı pətəyi kimi baxmaq lazım gəlir.

Yüksək dağlar kimi yüksək binalar da əsrlərin məhsuludur. Bəzən sənətin forması dəyişdiyi halda, binalar hələ də tamamlanmamış qalır. O zaman onlar sakit tərzdə sənətin getdiyi yolla inkişaf etməkdə davam edirlər. Yeni sənət bu binanı olduğu kimi qəbul edib ona daxil olur, onu mənimsəyir, istədiyi kimi davam etdirir və mümkünsə, tamamlayır. Bütün bu iş tamamilə sakit şəkildə, heç bir şey pozulmadan, heç bir reaksiya əmələ gəlmədən, təbii qanunlara uyğun şəkildə davam edir. Sonra yeni bir budaq meydana çıxır, bitkinin şirəsi ona keçməyə başlayır və bitkinin boy atması davam edir. Eyni binanın müxtəlif yüksəkliklərində müxtəlif sənətlərin təcricən lehimlənməsi bir çox böyük əsərlər, xüsusilə bəşəriyyət tarixi üçün maraqlı material təşkil edə bilər. İnsan, sənətkar, fərd bu küll arasında itib gedir, müəllifin adından belə iz qalmır; insan ağılı onda öz ifadəsini və ümumi yekununu tapır. Burada zaman memar, xalq işə – bən-nadır.

Şərq memarlığının kiçik qardaşı olan xristian Avropasının arxitekturası üzərində dayansaq, burada bir-birinin üzərində olan üç lay görmək mümkündür: roman layı, qotik layı və İntibah dövrü layı; İntibah dövrü layını yunan-Roma layı da adlandırmaq mümkündür.

Roman layı ən qədim və ən qalın laydır. Onun forması yarım-dairəvidir və sonralar ən üst layda, yəni İntibah dövrü üslubunda yenidən zühur edir, lakin bu dəfə yunan sütunları üzərində meydana çıxır. Sivri üslub onların arasında qalır. Bu üç laydan yalnız birinə mənsub binalar tamamilə fərqli olmaqla küll və vəhdət şəklindədir. Buna misal olaraq Jümyej abbatlığını, Reyms kilsəsini, Orleandakı Müqəddəs xaç kilsəsini göstərmək mümkündür. Lakin bu üç layın kənarları rənglərin günəş spektrində qarışması kimi bir-birinə qarışaraq birləşir. Keçid dövrünə aid qarışıq üslublu binalar da buradan meydana gəlmişdir. Məsələn, bu binalardan bəzilərinin təməli roman

üslubunda olduğu halda, ortaları qotik üslubda, yuxarıları isə yunan-Roma üslubundadır. Bunlar altı yüz il ərzində tikilmişdir. Bu kimi binalara misal olaraq Etamp şatosu qülləsini göstərə bilərik. Belə binalara az-az təsadüf edilir. İki formaya, iki dövrü təmsil edən binalara daha çox təsadüf olunur. Burada, hər şeydən əvvəl, Paris Notr-Dam kilsəsini göstərmək mümkündür. Bu binanın yuxarısı sivri olduğu halda, alt sütunları getdikcə roman təbəqəsinə keçir. Sen-Deni darvazaları və Sen-Jermen kilsəsinin orta hissəsi də roman üslubundadır. Bundan başqa, Boşervil kapitulunun gözəl bir salonu da bu sıraya daxildir ki, burada roman təbəqəsi divarın ortasına qədər çatır. Nəhayət, Ruan kilsəsi də bu zümərəyə daxildir. Əgər onun mərkəzi sancağının başı İntibah üslubunda olmasaydı, tamamilə qotika üslubunda ola bilərdi.

Lakin bütün bu boyalar və fərqlər binanın yalnız zahirinə aiddir, binanın mahiyyəti çox az dəyişmişdi. İçərisi yenə eyni şəkildə idi. Hissələri yenə məntiqi şəkildə qurulmuşdu. Məbədin naxışı və heykəlli üzü nə qədər gözəl görünsə də, altında daim rüşeym halında olsa belə, Roma divanxanalarının izlərini tapmaq mümkündür. O, yer üzünün dəyişməz qanunları ilə inkişaf edir. O, yenə xaça bənzəyir və bu xaçın uclarından biri hücrə halına keçərək balkon əmələ gətirir; kilsənin və məbədin daxilində mərasim üçün olan yan qalereyalar yenə əvvəlki yan qapılara bənzəyir. Kilsənin ortasından bura sütunlar arasındakı keçidlərlə keçmək mümkündür.

Məbədlərin, qapıların, zənglərin, bürclərin sayı əsrin, xalqın və sənətkarın fantaziyasına görə dəyişir. İbadət üçün lazım olan şeylər tikildikdən sonra arxitektora artıq öz fantaziyasına güc verir. O, heykəlləri, dairəvi pəncərəcikləri, rəngli şüşələri, arabeskləri, işləmələri, hücrələri, bəlyəfləri xəyal və arzusuna görə düzür. Əsasında bu qədər nizam və vəhdət görülən belə binaların əcaib və müxtəlif cür görünməsi də buradan qaynaqlanır. Ağacın gövdəsi hərəkətsizdir, lakin onun üzərindəki yarpaqlar olduqca müxtəlif və şıltaqdır.

II

YÜKSƏKLİKDƏN GÖRÜNƏN PARİS

Biz ecazkar Paris Notr-Dam kilsəsinin ümumi mənzərəsini oxucunun gözləri önündə canlandırmağa çalışdıq. Bu kilsənin XV əsrdə malik olduğu və bu gün məhrum olduğu bütün gözəllikləri qısaca olaraq göstərdik. Lakin bunu etməklə bərabər, bu gözəlliklərdən ən mühümünü unutduq. Bu da o dövrdə bu kilsənin qülləsindən görünən Parisin mənzərəsidir.

Həqiqətən, kilsənin divarlarında ona perpendikulyar olaraq yapılmış qaranlıq və dolanbac pilləkənlə ehtiyatla çıxıbilən adam, nəhayət, yüksək terraslardan birinə çatır. Bu terras işıq və havayla doludur; buradan adamın gözləri qarşısında hər tərəfdən ehtişamlı və müstəsna bir mənzərə canlanır; bütövlükdə qotika üslubunda qurulmuş şəhərləri görənlər, bu mənzərənin nə demək olduğunu təsəvvür edə bilirlər. Günümüzdə bu kimi şəhərlərdən yalnız bir neçəsi qalmışdır. Məsələn: Bavariyada Nürnberq, İspaniyada Vittoriya; bunların xırda nümunələri də var. Belə nümunələrdən Bretandakı Vitre, yaxud Prussiyadakı Nordhauzeen şəhərləri bu gün də mühafizə edilməkdədir.

Paris üç yüz əlli il bundan əvvəl, yəni XV əsrdə nəhəng bir şəhər idi. Bizim, yəni bugünkü parislilərin şəhərimizin o zamandan bəri son dərəcə böyüməsi ilə fəxr etməyimizə heç bir əsas yoxdur. Paris XI Lüdvik dövründən bəri yalnız şəhərin üçdə biri qədər böyümüşdür. Sahəsi böyüsə də, gözəlliyinə olduqca böyük xələl gəlmişdir.

Paris beşik formasında olan qədim ada-şəhərdə yaranmışdır. Bu adanın qumlu sahilinin ilk sərhədi, Sena çayı isə ilk xəndəyi olmuşdu. Paris bir neçə əsr ərzində bu adadan xaricə çıxıbilməmişdi; qitə ilə onun arasında iki körpü vardı; bu körpülərdən biri çayın şimal qolunun, o biri isə cənub qolunun üzərindən çəkilmişdi. Bundan başqa, bu iki körpünün üzərində istehkam da vardı ki, eyni zamanda darvaza yerinə də işlədilirdi. Bunlardan biri çayın sağ kənarındakı Böyük Şatle, o biri sol kənarındakı Kiçik Şatle darvazaları idi. Bundan başqa, Paris hələ Kapetinqlər xanədanına mənsub olan ilk krallardan başlayaraq adada sıxıldığı və heç bir tərəfə çev-

rilməyə belə imkanı olmadığı halda, yavaş-yavaş çaydan keçməyə başlayaraq onun sağ və sol sahilinə yayıldı. Artıq evlər və başqa tikililər Senanın hər iki sahilindəki düzləri işğal etməyə başlayırdı. Paris Böyük Şatleni və Kiçik Şatleni əhatə edərək divar və qüllələrdən ibarət yeni bir zəncir təşkil etmişdi. Bu qədim hasarın bəzi izlərini hələ keçən əsrdə görmək mümkün idi; lakin artıq bu hasardan yalnız xətirə və rəvayət qalmışdır ki, bunu da Bodel, yaxud Boduayye darvazalarının adında – Karlovinqlər dövrünün “porta Boqada”sında görə bilərsiniz.

Getdikcə yavaş-yavaş şəhərin mərkəzindən kənara sıxışdırılan evlərin dalğası bu hasarın təməlini yuyub aparmış və nəhayət, onu tamamilə uçurmuşdu. Bir qədər sonra Filipp-Avqust bu şəhəri yeni bir bəndlə əhatə etmiş, Parisi uca, iri və möhkəm qüllələrlə hasarlamışdı. Bunun sayəsində, evlər tam bir əsr zərfində bir-birinin arasına girərək, hövzəyə içərisinə tökülən su kimi eninə deyil, bəlkə, yuxarıya doğru artmağa başlamışdı. Evlər aşağılara uzanır, yuxarılara uzanır, bir mərtəbəli evlər iki və üç mərtəbəli olmağa başlayır, hər bir ev daha çox hava udmaq üçün başını qonşu evlərin çiyinlərindən yuxarıya qaldırmağa çalışırdı. Onlar getdikcə küçələri doldurur, küçələr isə getdikcə daralırdı. Hər bir boş yer dərhal dolur və qeyb olurdu. Nəhayət, evlər Filipp-Avqust tərəfindən tikilmiş hasarı da aşdı və sərbəst buraxılmış məktəblilər kimi şən, nizamsız, qaydasız bir halda tarlalara doğru yayılmağa başladı. Tarlada yerləşdikdən sonra özlərini bağçalarla əhatə etməyə, yerlərini rahatlamağa başladılar. 1367-ci ildən başlayaraq şəhər o qədər böyüdü ki, xüsusilə Sena çayının sağ sahilində yeni bir hasara ehtiyac duyuldu. Bu hasar da V Karl tərəfindən tikildi. Lakin Paris kimi bir şəhərin böyüməsi heç vaxt dayana bilməz; yalnız bu cür şəhərlər böyüyərək paytaxt ola bilər. Bunlar bütün ölkənin bütün coğrafi, siyasi, əxlaqi və ideoloji potensialının axdığı, xalqın bütün təbii sərvətlərinin toplaşdığı böyük bir mədəniyyət çeşməsi və hövzəsidir; ticarət, sənaye, maarif, bir sözlə, əhalinin bütün canlı qüvvələri, onun bütün ruhu damcı-damcı, əsrlər boyu bu hövzələrə tökülür. Bu səbəbdən heç də təəccüb edilməməlidir ki, V Karlın hasarı da müəyyən dövrdən sonra Filipp-Avqustun hasarının taleyinə məruz qaldı. Şəhər XV əsrin sonundan başlayaraq, bu hasarı da aşmış, ətrafa yayılmışdı. Şəhərin civarları geniş tarlaları tutmuşdu. XVI əsrdə bu hasar geriye

çəkilməmiş və getdikcə əski şəhərin içərisinə dalmış kimi görünürdü. Artıq bu hasarın xaricində yeni və böyük bir şəhər əmələ gəlmişdi.

Beləcə, hələlik bəhs edəcəyimiz XV əsrdə Paris artıq Dönük Yulianın dövründə Böyük və Kiçik Şatlədə bir növ rüşeym halında olan hasarların üç ümumi mərkəz xəttini silib aparmışdı. Möhtəşəm şəhər qollarını, ayaqlarını uzadaraq böyüdükcə keçənlik paltarını dağından uşaq kimi tədricən ətrafındakı divarlardan ibarət dörd kəməri qoparmışdı. Hələ XI Lüdivok dövründə bu ev dənizi arasında tək-tək yerlərdə görünən qüllə xarabalarına təsadüf etmək olardı. Sel basmış səhrada yalnız yüksək təpələrin başları göründüyü kimi, qədim hasarların bir hissəsini təşkil edən qüllə xarabaları ev dənizi içində görünürdü. Bu xarabalar köhnə Parisdən qalma və yeni şəhərin altına basdığı adalar idi.

O zamandan bəri Paris daha da dəyişmiş və bu dəfə artıq öz gözəlliyini bir qədər itirmişdi. Lakin o yalnız XV Lüdivok zamanında tikilmiş yeni bir hasarı aşmışdı: bu hasar palçıq və zibildən yapılmış, acınacaqlı bir görünüşə malik idi; onu tikmiş krala və tərənnüm edən şairə layiq bir hasar idi.

“Le mur murant Paris rend Paris murmurant”¹.

Paris hələ XV əsrdə bir-birindən tamamilə fərqlənən üç ayrı şəhərə bölünürdü; bu üç şəhərin hər birinin xüsusi siması, ixtisası, özünəməxsus adətləri, imtiyazları və tarixi var idi. Bu üç şəhər: Qədim şəhər, Universitet məhəlləsi və Yeni şəhər idi. Adada tikilmiş Qədim şəhər üç şəhərin ən qədimi və ən kiçiyi idi; bu şəhər yerdə qalan şəhərin anası sayılırdı; təbir-caizsə, o, iki ucaboylu gənc qız arasında oturmuş balacaboy qoca qarını kimi Universitet məhəlləsi ilə Yeni şəhər arasında sıxışdırılmışdı. Universitet məhəlləsi Sena sayının sol sahilində idi; la-Turnel qalaçasından Nel qalaçasınadək uzanırdı. Bu gün həmin yerlərdə Şərabçı bazarı və Sikkə sarayı vardır. Universitet məhəlləsinin hasarı düzəngaha çıxırdı; vaxtilə Yulian həmin düzəngahda özünə hamam tikdirmişdi; Müqəddəs Cenevyev təpəsi də hasarın bu tərəfində idi. Bu divarların son nöqtəsi Papa darvazaları idi; bu da indiki Parisdə, təxminən, Panteonun olduğu yerdə idi. Parisin bu üç hissəsindən ən böyüyü Yeni şəhər idi. Yeni şəhər Sena çayının sağ sahilində idi. Bir neçə yerdə ara verən sahilboyu Bilyi qülləsindən Bua qülləsinə qədər, yəni bu gün çörək dükanları

¹ “Parisi əhatə edən hasar Parisi üsyan etməyə məcbur edir.” (fr.)

olan yerdən Tülrriyə qədər Sena çayının şəhər hasarını yararaq keçdiyi bu dörd nöqtə – sol sahilədəki la-Turnel və Nel qülləsi, sağ sahilindəki Bua və Bilyi qülləsi orta əsrlərdə dörd Paris qülləsi adı ilə məşhur idi. Senanın sağ sahilindəki yeni şəhər Ünversitet məhəlləsindən də uzaqlara gedirdi. Buradakı şəhər hasarının ən görkəmli yeri bu günə qədər xarabalıqları mühafizə edilən Sen-Deni və Sen-Marten darvazaları idi.

Söylədiyimiz kimi, Parisin bu üç hissəsinin hər biri ayrıca bir şəhər idi; lakin bu şəhərlərin imkanları məhdud olduğundan bir şəhər qonşu iki şəhərdən ayrı yaşaya bilməzdi. Bu üç şəhərin xarici görünüşü də büsbütün müxtəlif idi; Qədim şəhərdə kilsələr çox olduğu halda, Yeni şəhərdə – saraylar, Ünversitet məhəlləsində isə məktəblər çox idi. Qədim şəhərin ikinci dərəcəli əhəmiyyətə malik bəzi xüsusiyyətləri də vardı. Məsələn: küçələrdən keçmək üçün haqq almaq haqqı yol idarəsinə verilmişdi. Bu məsələni bir kənara qoyaraq, ümumiyyətlə, deyə bilərik ki, adanın sahibi yepiskop, sağ sahilinin sahibi – Şəhər İdarəsi rəisi, sol sahilinin sahibi isə ünversitet rektoru idi. Lakin şəhərin ən böyük sahibi Paris prevosu hesab olunurdu; o zamanlar Paris prevosu seçkili vəzifə deyil, kral məmuru idi. Adada ən gözəl bina Paris Notr-Dam kilsəsi, sağ sahilədə Luvr və şəhər idarəsi, sol sahilədə isə Sorbonna idi. Bundan başqa, adada xəstəxana və əlillər evi, sağ sahilədə Böyük bazar, sol sahilədə isə “Pre-aux-Clers” deyilən yer vardı. Çayın sol sahilində tələbələr tərəfindən yapılan qəbahət, adadakı məhkəmə tərəfindən mühakimə edilirdi, cəzanı isə müqəssirlər sağ sahilədə, Monfokon həbsxanasında çəkirdilər; lakin bəzən məsələyə ünversitet rektoru qarışar və tələbələri öz evlərində asmaq imtiyazını kral hökuməti qarşısında müdafiə edərdi (Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, ünversitet imtiyazlarının böyük bir qismi, o cümlədən daha ciddi imtiyazlar kral hökumətinin əlindən üsyanlar sayəsində alınmışdır. Bu, tarixin ümumi qanunudur: hər zaman kral hökumətinin əlindən ona aid olan imtiyazları zorla qoparmaq lazım gəlib. Bu bərədə əski bir sənəddə sadələvh bir söz yazılmışdır: “Vətəndaşların hökmdarlara qarşı sədəqəti ara-sıra üsyanlarla pozulsa da, bu, onların imtiyazlarının artmasına səbəb olur”).

XV əsrdə Sena dalğaları Paris hasarının daxilindəki beş adanın sahilinə çarpırdı: bu adalardan biri o zamanlar ağaclıq olan Mahudçular

adası idi, həmin ağaclıq bu gün tamamilə qırılmışdır; İnek və Kilsə adaları isə o zamanlar bomboş idi; hər adada yalnız kiçik bir koma vardı. Bu komalar Yepiskopun ixtiyarında idi (XVII əsrdə bu iki ada vahid bir ada təşkil edirdi, bu gün ona Müqəddəs Lüdovik adası deyilir). Nəhayət, dördüncü ada – Qədim şəhər idi. Onun da yanında Çobanlar adası vardı; həmin ada hələ o vaxtlar Yeni körpünün altında itmişdi. O dövrdə Qədim şəhər bu beş körpü vasitəsilə Parisin başqa hissələrilə birləşirdi; bu körpülərin üçü çayın sağ qolu üzərindən, ikisi isə sol qolu üzərindən çəkilmişdi. Kilsə və Sərraflar körpüsü daşdan, Dəyirman körpüsü ağacdan tikilmişdi; sol sahiləki Kiçik körpü daşdan, Sen-Mişel körpüsü isə taxtadan idi; bu körpülərin üzərində də evlər və daxmalar tikilmişdi. Universitet məhəlləsində Filipp-Avqust tərəfindən tikilmiş altı darvaza vardı, bunlar da; Sen-Viktor, Bordell, Papa, Sen-Jak, Sen-Mişel, Sen-Jermen darvazaları idi. Sağ sahiləki şəhərin V Karl tərəfindən tikilmiş altı darvazası vardı, bunlar da Bilyi qülləsindən başlayırdı: Sent-Antuan, Tampl, Sen-Marten, Sen-Deni, Monmartr və Sent-Onore qapıları idi. Bütün bu darvazalar istehkam rolu oynayırdı. Bununla belə, yenə də gözəl görünürdülər. Bütün şəhər ətrafında geniş və dərin xəndək qazılmış və Senanın axar suyu buraya buraxılmışdı. Gecə vaxtı darvazalar bağlanır, şəhərin yuxarı və aşağı tərəflərində isə çayın ortası ilə yoğun dəmir zəncirlər uzanırdı. Beləcə, Paris gecələr sakit uyuya bilirdi.

Şəhərin bu üç hissəsinə yüksəklikdən baxılsa, onların hər birinin qəribə və qarışıq yumağa bənzədiyi görünər. Bununla belə, şəhərin bu üç parçasının kompleks təşkil etdiyi ilk baxışdan aydın olur. İki uzun və paralel küçə aramsız və dönmədən düz xətt boyunca şəhərin bu üç hissəsinə başdan-ayağa, cənubdan şimala doğru, Sena çayına perpendikulyar şəkildə yanib keçir və üç hissəni birləşdirərək bir-birinə qarışdırırdı. Şəhərin bu hissəsindən o biri hissəsinə daim dalğa-dalğa insanlar axısır və bu üç bir-birindən ayrı görünən hissələr bu iki küçə sayəsində qovuşurdu. Küçələrdən biri Sen-Jak qapılarından Sen-Marten darvazalarına doğru uzanırdı; Universitet məhəlləsində bu küçə Sen-Jak adlandıqı halda, adada Yəhudilər küçəsi, sağ sahilə isə Sen-Marten küçəsi adlanırdı. İkinci küçə sol sahilə la-Karp, adada Daqqaçılar küçəsi, sağ sahilə isə Sen-Deni küçəsi adlanırdı; küçə boyunca Senanın bir qolu üzərindən Sərraflar kör-

püsü, o biri qolu üzərindən isə Sen-Mişel körpüsü çəkilməmişdi. Bu küçə Universitet məhəlləsindəki Sen-Mişel darvazasından Sen-Deni qapılarına qədər uzanırdı. Müxtəlif adlara baxmayaraq, bu küçələrin hamısı bir yerdə iki küçə təşkil edirdi və bunlar bütün Parisin mərkəzi küçələri, şahdamarı idi. Bu üçhissəli şəhərin başqa damarları da ya şahdamara qarışır, ya da ondan qüvvət alırdı.

Paris bu başından o başına yarın keçən bu iki baş diametral və bütün şəhərə məxsus küçədən başqa, sağ və sol sahillərin də özlərinə məxsus baş küçələri vardı; bu küçələr bütün şəhər boyu və çaya paralel olaraq uzanır, bütün şəhərə aid olan iki şahdamar küçəylə perpendikulyar idi. Çayın sağ sahilindəki baş küçə Sent-Antuan darvazasından Sent-Onore darvazasına qədər düz xətt boyunca uzanırdı; sol sahildə isə Sen-Viktor darvazasından Sen-Jermen darvazasına qədər uzanırdı. Yuxarıdakı iki küçə ilə yanları iki baş küçə dolanbac Paris küçələrinə məxsus qəribə və məharətlə işlənmiş naxışa bənzəyirdi. Bu qarışıq naxışlara diqqətlə baxsaq, burada başlanğıc geniş iki dərz olduğunu görmək olardı: bunlardan biri çayın sağ sahilində, o biri isə sol sahilində idi: bundan başqa bir neçə küçə radius təşkil edərək körpülərdən darvazalara doğru ayrılırdı. Paris indi də həmin həndəsi fiqura bənzər görünüşə malikdir.

Paris Notr-Dam kilsəsinin qülləsindən baxaraq, bu şəhərin 1482-ci ildə bütövlükdə nə kimi təsir bağışladığını oxucuya izah etməyə çalışsaq.

Tövşüyə-tövşüyə, nəhayət, qüllənin üst qatına qalxmış bir adamın gözləri hər şeydən əvvəl bir yığın dam, boru, küçə, körpü, meydan, bürc və kilsə zəngləri qarşısında qamaşmağa başlayacaqdır. Hər şey birdən-birə nəzərinizi cəlb edəcəkdir – divarların dişləri, sivri uclu damlar, hasarın bucaqlarındakı qüllələr, XI əsrə aid daş piramida, XV əsrə aid aynalı sütun, Şatonun yumru və hamar qalaçası, dörd-bucaqlı, bəzəkli kilsə zəngi, irili-xırdalı, alçaq və hündür bir çox şeylər diqqətinizi cəlb edəcəkdir. Gözləriniz bu dolanbac mənzərəyə dikiləcəkdir. Burada hər şey orijinal, dahiyənə və gözəldir; burada boyanmış və bəzəkli fasadı olan alçaq qapılı və küləfirəngili kiçik evlərdən başlayaraq qüllələrlə sütun kimi əhatə olunmuş əzəmətli Luvr sarayına qədər hər şey sənət əsəridir. Nəhayət, göz bu qarışıqlığa öyrəşdikdən sonra bu mənzərəni ən kiçik detallarına qədər görə bilərsiniz.

Hər şeydən əvvəl Qədim şəhərin mənzərəsi nəzərə çarpır. Boş-boğazlıq etməklə bərabər, ara-sıra yararlı sözlər də söyləmiş Soval

demişdir ki: “Qədim şəhərin yerləşdiyi ada – bataqlığa düşmüş və həmişəlik Senanın ortasında qalmış böyük gəmiyə bənzəyir”. Bir az əvvəl biz XV əsrdə bu gəminin çayın hər iki sahilinə beş körpü vasitəsilə yaxınlaşdığını izah etmişdik. Gəmiyə bənzəyən bu ada, vaxtilə qədim heraldika alimlərini də heyran qoymuşdu, çünki Parisin qədim gerbində gəmi şəklinin əmələ gəlməsi, Faven və Paskyenin izah etdiyi kimi, buraya gəmidə gəlmiş normandiyalıların mühasirəsi nəticəsində deyil, bəlkə də, izah etdiyimiz həmin səbəbdən dolayı idi. Ümumiyyətlə, hər bir gerb onu tədqiq edən adam üçün bir cəbrdir, xüsusi bir dildir. Orta əsr tarixinin birinci yarısı roman üslubunda tikilmiş kilsələrlə yazıldığı kimi, ikinci yarısı da gerblərlə yazılmışdır. Feodalizmin heroqliflərini əvəz etmişdir.

Beləliklə, Qədim şəhər tamaşaçının nəzərində arxası şərqə, burunu isə qərbə doğru çevrilmiş gəmiyə bənzəyirdi. Qərbə doğru çevrildikdə bir yığın əski damlar gözə çarpırdı; bunların da üzərində Sent-Şapelin fil belinə bənzəyən qurğusun qübbəsi geniş qanad açmışdı. Bu qübbə ən cəsarətli, ən incə, ən bəzakli qübbə idi. Onun şəbəkəsi arasından lacivərdi göy üzü görünürdü. Kilsə yaxınlığındakı üç küçə kilsə səkisi tərəfdən əski binalarla əhatə olunmuş gözəl bir meydançaya çıxırdı. Bu meydançanın cənub tərəfində xəstəxananın qırıqlı və tutqun fasadı yüksəlirdi. Xəstəxananın damı sızacaq tökmüş və səpmiş kimi görünürdü. Bir az da uzaqda, sağda, solda, şərqdə, qərbdə, Qədim şəhərin yerləşdiyi dar sahədə müxtəlif dövrlərə, müxtəlif üslublara zidd olan 21 ədəd kilsə zəngi qüllələri ucalırdı; onların həcmi də müxtəlif idi: bəziləri roman üslubunda yapılmış və sanki, qurdlar tərəfindən dəlik-dəlik edilmiş Sen-Deni kilsəsi kimi alçaq, bəziləri isə Sen-Pyer və Sen-Landri kilsələri kimi incə zəng qüllələrinə malik idi. Kilsənin arxasında, şimala doğru qotika qalereyalı olan monastır binaları uzanır, cənuba doğru isə – yarımroman üslubunda tikilmiş Yepiskop sarayı görünürdü; kilsənin şərq tərəfində olduqca geniş bir çöl vardı. Diqqətli göz bu evlərin arasında hələ VI Karl zamanında şəhər tərəfindən Jüvenal Dezyursenə hədiyyə edilmiş binanı və onun yüksək pəncərələri üzərində qurulmuş yüksək qəşəng qübbələri görə bilərdi; bir az o tərəfdə isə Paris bazarının qatran yaxılmış dükənləri görünürdü; daha uzaqlarda 1458-ci ildə genişləndirilmiş Sen-Jermen-Le-Vye kilsəsinin yeni qübbəsi görünürdü; vaxtilə bu kilsəni genişlətmək üçün Fev

küçəsindəki bir neçə evi uçurmaq lazım gəlmişdi. Nəhayət, otərəf-butərəfdə camaatla dolu döngələr görünürdü. İki küçənin kəsişdiyi yerdə bir rüsvayçılıq sütunu qurulmuşdu; bu küçələr başdan-başa əhəngli sal daşlardan basılmış gözəl Filipp-Avqust körpüsünün qalıqlarından ibarət idi. Atlar sürüşməsin deyə daşların arası ilə cığırılar açmışdılar. XVI əsrdə həmin körpüyə biçimsiz çaylaq daşları döşənmişdi. Xalq buna “Cəmiyyət körpüsü” adı vermişdi. XV əsrdə tez-tez təsadüf edilən naxışlı pilləkənləri olan qülləli boş bir həyət də görünürdü; bu kimi həyətlərə la-Burdonne küçəsində bu gün də təsadüf etmək mümkündür. Nəhayət, müqəddəs məbədin sağ tərəfindən azca qərbə doğru qüllələri çayın sularında əks olunan məhkəmə binası ucalırdı. Adanın qərb tərəfində salınmış Karl bağçasındaki hündür ağaclar Çoban adası üzərinə pərdə çəkmişdi. Suya –gəlincə, onu adanın heç yerindən görmək mümkün deyildi: Sena körpülərin altında, körpülər isə evlərin altında görünməz olmuşdu.

Suyun buxarlanmasından əmələ gələn kif sayəsində damları yamyaşıl görünən bu üstüörtülü körpüləri keçərək soldakı Universitet məhəlləsinə nəzər saldıqda insan, hər şeydən əvvəl, qala və qüllələrdən ibarət böyük və alçaq tikililərə heyran qalır. Bu, Kiçik Şatle idi; onun geniş meydanı Kiçik körpünün bir qismini işğal etmişdir. Daha sonra, sahilboyu şərqdən – qərbə, la-Turnel qülləsindən Nel qülləsinə doğru nəzər saldıqda bəzəkli dirəkləri olan bir sıra binalar görəcəksiniz; bu binalar bir neçə mərtəbədən ibarət olub, tirlər üzərində ucalır; rəngli şüşələri var. Bundan başqa əyri xətlə düzülmüş bitməz-tükənməz şəhərli evləri görünür ki, bunların da arası bəzən küçələrlə və bəzən də daşdan tikilmiş böyük bir evin fasadı, yaxud küncü ilə kəsilirdi; bu daş ev, adətən, həyətli-bağçalı, fligelli olurdu. Bir-birini sıxışdıran dəniz qalası evlər yığını arasında daşdan tikilmiş bu ev qara camaat arasına düşmüş vüqarlı ağaya bənzəyirdi. Sahil boyunda bunun kimi beş, yaxud altı böyük ev vardı. Bunlar da Lotaringiya hersoqunun sarayı, la-Turnel qülləsinin yaxınlığındakı Bernardin monastırının evləri, Nel sarayı idi; Nel sarayının baş qülləsi ozamankı Paris üçün istisna təşkil edirdi; sarayın sivri ucu ildə üç ay öz qara üçbucaqları ilə batan günəşin qızılı şüalarının qarşısını kəsirdi.

Zatən, Senanın bu sahilində o qədər də böyük ticarət və hərəkət yox idi. Məktəblilər burada sənət sahiblərindən daha çox gurultu

salırdılar. Burada sahil deyilən şey Sen-Mişel körpüsündən Nel qülləsinə qədər davam edən əraziydi. Sena sahilinin başqa hissəsi Bernardin monastırının o biri tərəfində olduğu kimi daşla döşənməmişdi. Yaxud burada bir yığın ev görünürdü ki, onların təməlləri iki körpünün arasındakı evlər kimi tamamilə suyun içində idi. Buraya paltar yuyan qadınlar toplaşaraq bağırışır, səhərdən axşama qədər paltar döyəcləyərək nəğmə oxuyurdular. İndi də belədir. Bu yer Parisin ən şən bucaqlarından biri sayılır.

Universitet tərəf, sanki, qayalıqdan ibarət idi; başdan ayağa qədər bir-birinə bənzəyən və sıx kütlədən ibarət idi. Universitetin bir-birinin üstünə çıxmış itiuclu damları eyni həndəsi fiqurlara bənzəyirdi, onlara yuxarıdan baxdıqda mürəkkəb kristala bənzəyirdilər. Küçələrin qəribə və dolanbac xətləri bu ev yığınına müxtəlif həcmli çörək dilimləri kimi doğrayırdı. O zamanlar universitetdə qırx iki kollec vardı. Bu kolleclər müxtəlif məhəllələrdə bərabər şəkildə yerləşmişdi. Bütün binaların müxtəlif və alabəzək çardaqları sadə damlar kimi eyni materialdan idi. Bunlar adi damların üzərində yüksəlirdi və doğrusunu söyləsək, həndəsi fiqurların kvadratından, yaxud kubundan başqa bir şey deyildi. Onlar kompleks halında olan binanı daha da mürəkkəbləşdirir, onun vəhdətini pozmayaraq, əksinə, görünüşünü tamamlayırdı. Ümumiyyətlə, həndəsənin son dərəcə ahəngdar elm olduğunu etiraf etməliyik.

Çayın sol tərəfində də bir topa xırda şəhərli evləri üzərində gözəl görünüşlü bir neçə xüsusi ev yüksəlirdi. Bu evlərdən hal-hazırda məhv olmuş Neverranı, Roma və Reyms mehmanxanalarını və Klüni otelini göstərmək mümkündür. Xoşbəxtlikdən, bu otel mühafizə edilmiş və bu gün də hər hansı rəssamın üzünü güldürə bilər; bu otelin qülləsini bir neçə il bundan əvvəl mənasız yerə uçurmuşdular. Klüni otelinin yaxınlığında gözəl yarımdairəvi tağlara malik görkəmli bir Roma sarayı – Yuliyən hamamı yüksəlirdi. Burada da bir çox abadlıqlar vardı, onların arxitekturası saraya nisbətən ciddi və sərt görünsə də, eyni dərəcədə gözəl və əzəmətli idi. Hər şeydən əvvəl Bernard abbatlığının üç zəng qülləsi gözə çarpırdı. Dördbucaqlı qülləsini mühafizə etsə də, başqa hissələrinin yoxluğu təəssüratını oyadan müqəddəs Cenevveyev abbatlığı da görünürdü. Yarımonastır, yarıməktəb olan Sorbonnanın yalnız qəribə orta hissəsi mühafizə edilmişdi. Gözəl dördbucaqlı müqəddəs Maturin monastırı da yaxın-

lıqda idi; yenə orada olan müqəddəs Benedikt monastırının divarları arasında, bu kitabın yeddinci və səkkizinci nəşrləri arasındakı fasilə zamanı tələsik teatr binası tikmişdilər. Fransiskan monastırının bir-birinin üzərində yüksələn üç böyük qülləsi və nəhayət, Paris Notr-Dam kilsəsinin zəng qülləsindən baxdıqda Nel qülləsi ilə bərabər üfünün üzərində gözoşxayan Avqustin monastırının yüksək qülləsi də maraqlı mənzərə təşkil edirdi. Monastırla mülki binalar arasında, həqiqətən, orta vəziyyətdə olan kolleclər burada monastırlarla saraylar arasında idi: kolleclərin arxitekturası ciddi və zərif, heykəltəraşlığı saraylara nisbətən daha az mücərrəd, üslubu monastırların üslubuna nisbətən daha az ciddi idi. Təəssüf ki, artıq sərvət və iqtisadiyyatı bu qədər böyük məharətlə birləşdirmiş qotika sənətinin memarlıq abidələrindən heç bir iz qalmamışdır. Kilsələr (Universitet məhəlləsində bir çox belə kilsə var; onlar burada da, Sen-Jülyen kilsəsinin yarım dairəvi formasından Sen-Severin kilsəsinin sivri formalarına dək müxtəlif memarlıq dövrlərini təmsil edirlər) hər şeyin üzərində hökmranlıq edir və bütün bu ahəngdarlıq içərisində təzə bir ahəng təşkil etməklə bərabər, az qala, hər bir addımda divarları sivri qüllə başları, şəbəkəli zəng qüllələri və ayrı-ayrı bucurqadlarla yarırdılar. Bunların əmələ gətirdiyi xətlər damların sivri kənarlarını gözəl şəkildə tamamlayırdı.

Universitet məhəlləsinin olduğu yer təpəlik idi. Məhəllənin cənub-şərq hissəsindəki müqəddəs Cenevyev təpəsi xüsusilə yüksək idi. Bu saysız-hesabsız dar və dolanbac küçələr, ev yığınları, kilsə zəngi qülləsindən baxdıqda maraqlı mənzərə təşkil edirdi; bunlar həmin təpənin başından nizamsız və şaquli şəkildə dörd tərəfə enir, təpənin yamacları ilə çaya doğru düşürdü. Yuxarıdan baxdıqda, bəzilərinin yıxıldığı, bəzilərinin ayağa durduğu, bir-birindən yarışaraq yüyürdükləri zənn edilirdi. Eyni zamanda, küçələrdə və meydanlarda durmadan hərəkət edən minlərcə qara nöqtələr gözlərimiz qarşısında dalğalanır; bu nöqtələr yüksəklikdən görünən insanlar idi.

Nəhayət, qüllə başları arasındakı boşluqda, bir-birinə qarışmış saysız-hesabsız evlərin damları arasında üzərində mamır göyərmiş uçuq divarlar, böyük və dairəvi bir qüllə, qala kimi dişli darvazalar görmək olardı: bu divar, bu qüllə və bu darvaza Filipp-Avqust hasarının qalıqları idi. Bir az uzaqda yaşıl çəmənlər görünür, böyük yollar qıvrım lent kimi uzanırdı; ilk başda bəzən yol boyu evlərə təsadüf edilse

də, şəhərdən uzaqlaşdıqca evlər daha az görünməyə başlayırdı. Bəzi şəhər civarlarının böyük əhəmiyyəti vardı. Məsələn, la-Turnel qülləsi tərəfində Sen-Viktor kəndinin əhəmiyyəti az deyildi. Buraya Biyevr çayı üzərindən tağlı körpü çəkilmişdi; buradakı abbatlıqda Yoğun Lüdovik dəfn edilmişdi. Səkkizguşəli qülləsi olan kilsə XI əsrə məxsus dörd zəng qülləsilə əhatə edilmişdi; daha uzaqlarda hələ o zamanlar belə, üç kilsəsi və bir monastırı olan Sen-Marso kəndi vardı. Bir az da uzaqda, soldakı xalçaçılar emalatxanasının dörd ağ divarının yanından keçib, Sen-Jak kəndini, onun yolayrıcındakı gözəl və zərif xaçını, müqəddəs Yakov naminə tikilmiş kilsəsini görə-cəksiniz; bu kilsə o zamanlar dəbdə olan qotika (sivri damlı ev) üslubunda idi; olduqca gözəl görünüşü vardı. Oradakı müqəddəs Maqluar kilsəsi də XIV əsrin gözəl binalarından idi; sonralar Napo-leon bu binanı ot anbarı etmişdi. Bundan başqa, həmin kənddə Notr-Dam de Şan kilsəsi vardı ki, Bizans mozaikası ilə bəzənmişdi. Nəhayət, məhkəmə idarəsinin ixtiyarında olan bağı-bağatlı karte-zianlar monastırının gözəl binasını bu gün də mövcud olduğu üçün bir kənara qoyaq. Çox da yaxşı ad çıxarmayan Vover xarabalarının da üzərindən adlayaq. Daha uzaqlara nəzər saldıqda qərbdə Sen-Jermen-an-Pre kilsəsini və onun roman üslubunda qurulmuş üç qülləsini, arxasında isə Sen-Jermen kəndini görəcəksiniz; o zamanlar bu kənd böyümüş, on beş-iyirmi küçə və döngəyə malik idi. Bu kənddə müqəddəs Sulpis kilsəsinin sivri uclu zəng qülləsi yüksəlirdi. Kilsənin yaxınlığında dörd tərəfdən hasarlanmış bir yer görmək olardı ki, vaxtilə burada Sen-Jermen bazarı təşkil edilərdi, indi isə sadə bir bazar vardı. Kilsədən bir az uzaqda abbatlığın yuvarlaq və qəşəng qülləsi, qurğuşundan konus şəklində tikilmiş damı görünürdü. Bir az da o tərəfdə kirəmit zavodu vardı. Sonralar həmin yerdə Tüilri sarayı tikilmişdi. Çörəkçilər küçəsi ümumi çörəkxanaya aparırdı. Bundan başqa, tərənin üzərində bir dəyirman, ayrıca bir yerdə tikilmiş cüzam xəstəxanası da vardı. Lakin bu tərəfdə ən çox nəzəri cəlb edən və insanın gözlərini ayıra bilmədiyi şey vardısı, o da abbatlığın özü idi. Həqiqətən, yarı-kilsə və yarısaray olan bu monastıra, Paris yepiskoplarının bir gecə belə keçirməyi şərəf saydıqları bu yeməkxanaya arxitektor kilsə görünüşü və gözəlliyi vermişdi. Abbatlığa məxsus zərif Məryəm məbədi, geniş yataq otağı, geniş bağçalar, barmaqlıqlar və qalxma

körpü, yaşıl fonda görünən dişdiş çəpər, əsgər və rahiblərlə dolu həyətlər – qotik hücrələr üzərində əsaslı surətdə qurulmuş bu üç yarımdairəvi qüllənin ətrafında toplaşan hər şey uzaq üfüqlərdə heyrətamiz və gözəl bir mənzərə təşkil edirdi.

Nəhayət, Universitet məhəlləsinə doyunca tamaşa etdikdən sonra üzünü sağ sahilə çevirdikdə gözlərinizin qarşısında tamamilə başqa bir mənzərə canlanır. Şəhərin bu hissəsi sol sahilə nisbətən daha geniş olmaqla bərabər, sol sahil kimi vəhdət təşkil etmir. Elə ilk baxışdan onun heç də bir-birinə bənzəməyən bir neçə hissəyə bölündüyünü görmək mümkündür. Şərq tərəfdə, yəni Qalliya valisi Kamulogenin Sezanı saldıdığı məşhur bataqlığın şərəfinə bu gün də “Marais” (bataqlıq) adlanan şəhər hissəsində sıx tikilmiş böyük evlər çayın sahilinə qədər uzanırdı. Yanaşı tikilmiş dörd ev, yəni Jui, Sans, Barbo və Kraliça sarayının xırda qüllələrlə əhatə olunan şiferli damların əksi Sena çayının suların düşürdü. Bu dörd ev Nonendiyer küçəsindən Selestin rahibləri abbatlığına qədər olan ərazini işğal etmişdi; abbatlığın qülləsi, diş və taxtapuşları gözəl bir mənzərə təşkil edirdi. Bu ehtişamlı binaları çaydan ayıran bir neçə kif basmış koma onların gözəl fasadlarına, daş çərçivəli, dördbucaqlı iri pəncərələrinə, oxvari və heykəllərlə bəzədilmiş darvazalarına, divarların zərif profilinə, hər bir yeni bina tikildikcə meydana çıxan arxitektura gözəlliklərinə (bunun sayəsində qotika memarlığının daima yeni formalar kəşf etdiyi zənn edilirdi) tamaşa etməyə heç də mane olmadı. Bu gözəl binaların arxası ilə gah qurğularını və hasar dişlərini göstərən, gah da geniş budaqlı ağacların arxasında gizlənən Sen-Pol sarayının böyük hasarı uzanırdı. Bu sarayda vaxtilə Fransa kralı Burqundiya hersoqundan heç də az məşhur olmayan iyirmi iki şahzadəyə, onların məyyətinə və növələrinə gözəl və ehtişamlı otaqlar vermişdi; Roma imperatoru da Parisə gəldiyi zaman öz lovğa məyyətilə birlikdə həmin sarayda yerləşmişdi. Onu da qeyd edim ki, o zamanlar hökmdarlar üçün ayrılan iqamətgah on bir rəsmi otaqdan az olmamalı idi; burada qəbul salonundan tutmuş, ibadət xanaya qədər hər şey vardı. Hələ hər bir mənzildə lazım olan yataq və vanna otaqları, qarderob və başqa otaqlar buraya daxil deyildi. Bundan başqa, mətbəx, xidmətçi otaqları, dəhliz və bir çox anbarlar vardı ki, bunların da sayı iyirmi ikiyə çatırdı. Burada çörəxana və saqi otaqları da olmalı idi. Kralın hər bir qonağı üçün bağçalar da

ayrılırdı: bundan başqa müxtəlif oyunlar, məsələn: top və halqa oyunları üçün otaqlar, heyvanxana, quş hini, balıq gölləri, tövlələr, manejlər, kitabxanalar, silah otaqları və dəmirçixana olardı. O zamanlar kral sarayı, məsələn, Luvr, yaxud Sen-Pol sarayı belə saray idi. Bu saray – şəhər içində şəhər idi.

Bu saat üzərinə çıxdığımız qüllədən yarısı görünən Sen-Pol sarayı, yuxarıda bəhs etdiyimiz dörd böyük bina ilə əhatə olunsada, yenə də gözəl və əzəmətli görünürdü. Sütunlu və şüşəli uzun qalereyalarla yüksək sənətkarlıqla baş bina ilə birləşdirilməsinə baxmayaraq, bu sarayda V Karl tərəfindən tikdirilən üç malikanəni aydınca görmək olardı. Bunlardan Pti-Müs fligelinin damını gözəl naxışlı məhəccərlər əhatə etmişdi; abbat Sen-Morun malikanəsi istehkamlı qəsr şəklində tikilmiş, böyük qülləsi, mazğalları, ambrazurları və xırda bastionları vardı. Qalxma körpü üçün yapılmış iki dəlik arasında yerləşən geniş Saksoniya darvazaları üzərində abbata gerbi asılmışdı; nəhayət, qraf Etampın malikanəsi vardı ki, uzaqdan baxdıqda yarıuçuq qülləsi xoruz pipiyinə bənzəyirdi. Orada-burada, dəstə-dəstə bitmiş palıd ağacları öz görünüşləri ilə böyük kəlemi andırırdı; işıq və kölgələrlə qımıldayan gölün sularında qu quşları üzürdü. İçəri həyətlərin gözəl guşələri görünürdü.

Üfüqdə görünən bu binaların təşkil etdiyi amfiteatrın getdikcə yüksəldiyini izləyən tamaşaçı, Sent-Antuan küçəsindəki evlərin damları arasında əmələ gəlmiş dərin qobunu keçdikdən sonra nəzərini Anqlem sarayında dayandıracaqdır. Müxtəlif dövrlərə aid olan bu böyük binaların əski və yeni hissələri yamaqlı bir kaftana bənzəyirdi. Lakin qurğuşundan hazırlanmış təbəqələri və misdən yapılmış cürbəcür arabeskləri və novları ilə gözə çarpan yeni binanın orijinal surətdə yapılmış sivri kənarlı yüksək damı əski binanın qızaran xarabalaları üzərində zərif şəkildə yüksəlirdi. Qədim binanın böyük qüllələri zaman keçdikcə çəllək kimi şişmiş və qocalıqdan beli bükülmüş halda başdan-ayağa çat verdiyindən şalvarı açılmış şişman adama bənzəyirdi. Bu binanın arxasında Turnel sarayının meşəyə bənzəyən qüllə başları görünürdü. Dünyada heç bir şey – nə Əlhəmra, nə Şambor sarayı bu qüllələr, zəng qüllələri, borular, flügerlər, spirallar, fənərlər, pavilyonlardan ibarət olan bu böyük meşə qədər səhrakar, cazibədar bir mənzərə təşkil edə bilməz. Bunların hamısı daşdan yonulmuş böyük bir şahmat taxtasına bənzəyirdi.

Bir az əvvəl söylədiyimiz kimi, özamankı görünüşünü bir qədər təsvir etməyə çalışdığımız və yalnız ən mühüm xüsusiyyətlərini qeyd etdiyimiz bu məhəllə, şəhərin şərq hissəsindəki V Karl hasarı ilə Sena çayının əmələ gətirdiyi bucağı işğal etmişdi. Yeni şəhərin mərkəzini əsasən kiçik şəhərli evləri tutmuşdu. Şəhərin bu hissəsinə açılan üç körpü sağ sahillə adanı və sol sahili birləşdirirdi; körpülərin bir xüsusiyyəti var: əvvəlcə adi evləri, sonra isə sarayları yaratmağa başlayır. Arı pətəyinin hücrələri kimi bir-birinə sıxışdırılmış şəhərli evlərinin də öz gözəlliyi vardı. Yuxarıdan baxdıqda böyük şəhərlərin damları dalğalanan bir dənizə bənzəyir. Küçələr bir-birini kəsib keçərək və bir-birinə qarışaraq yüzlərcə qəribə həndəsi formalar yaradır. Ulduzun şölələri ətrafına yayıldığı kimi, şəhər bazarından hər tərəfə bir çox küçələr və dalanlar uzanırdı. Sen-Deni və Sen-Marten küçələri saysız-hesabsız qol-budaqları ilə yanaşı, budaqları bir-birinə qarışmış iki böyük ağac kimi dağa dırmaşırdı. Burada gözəl binalar da az deyildi. Sərraflar körpüsü yaxınlığında gözəl evlər vardı. Körpünün arxası ilə axan Sena çayı dəyirman çarxlarının hərəkətindən köpüklənirdi. Artıq Şatle Dönük Yulian dövrünün Roma qülləsi deyil, XIII əsrin feodal qülləsi görünüşü təsirini bağışlayırdı. Bu qüllə elə iri daşlardan tikilmişdi ki, ən möhkəm bir ling ilə belə üç saat ərzində bir verşokdan artıq dəlmək mümkün deyildi. Bir az uzaqda Sen-Jak de la-Buşi kilsəsinin gözəl zəng qülləsi, hər bucağında yerləşmiş heykəllər görünürdü. Bu bina hələ o zaman tamamilə başa çatmamış olsa da, yenə ehtısamlı görünürdü; o zamanlar bu binanın üzərində sonradan damın dörd küncünə qoyulmuş dörd nəhəng yox idi. Bu nəhənglər köhnə Parisin sirrini anlamaq üçün yeni Parisi düşündürən dörd sfinksə bənzəyirdi. Heykəltəraş Raul bu nəhəngləri yalnız 1526-cı ildə qurub başa çatdırmışdı, ona da bu əməyi müqabilində cəmisi iyirmi frank vermişdilər. Daha sonra Qrev meydanındaki Sütunlu Ev görünürdü; onun haqqında oxucularımıza izahat vermişik. Bir az o tərəfdə yeni dəblə tikilmiş giriş qapıları ilə bərbad edilən Sen-Jervə kilsəsi, qədim oxvan qübbələri yarımdairəvi qübbələrdən fərqlənməyən Sen-Meri kilsəsi, ehtısamlı qülləsi dillərə düşən müqəddəs İoann kilsəsi görünürdü. Bütün bu binalar öz gözəlliklərini bu dolanbac, qaranlıq, dar və bəzən murdar küçələrdə dəfn etməkdən çəkinməyən memarlığın gözəl abidələri idi. Buraya küçələrdə dar ağaclarından daha tez-tez təsadüf edilən naxışlı ağac xaçları da

əlavə edin; uzaqdan, damların arasından Məsumlar məzarlığının gözəl hasarı; bazarın qarşısında tüstü bacaları üzərində yüksəklərə qalxan rüsvayçılıq sütununu; içində daima camaat qaynaşan Xaçlar dalanındakı pilləkəni; taxıl bazarının yuvarlaq binalarını; orada-burada, evlər arasında qərç olan, sarmaşıqlarla bəzənmiş, alçaq qapılı və xaraba qalmış qədim Filipp-Avqust hasarının qalıqlarını; sahilboyunu və oradakı minlərcə dükanları və sallaqxananı; Sena çayını və Sena limanından Yepiskop limanına qədər hər yeri tutmuş qayıqları təsəvvürünüzdə gətirsəniz, o zamankı, yəni 1482-ci ildəki Parisin nə demək olduğunu, heç olmasa, təxminən təsəvvür edə bilərsiniz.

Biri saraylardan, o biri adi evlərdən əmələ gələn bu iki məhəllədən başqa, Yeni şəhərdə bir çox abbatlıqlar da vardı ki, onu qala divarlarının arxa tərəfində şərqdən qərbədek uzanan monastır və ibadət xanalarından ibarət başqa bir xətt kəməri kimi əhatə edirdi. Sent-Antuan və Qədim Tampl küçələri arasında yerləşən Turnel parkının bir qədər yaxınlığında müqəddəs Yekaterina abbatlığı vardı; bu abbatlığın geniş bostanları ta şəhər hasarına qədər uzanırdı. Qədim və Yeni Tampl küçələri arasında Tampl abbatlığı yüksəlirdi; bu abbatlıq, dişli bir hasarla əhatə edilmiş geniş boşluq arasında ayrıca yerləşmiş qüllə yığınının ibarət idi. Yeni Tampl və Sen-Marten küçələri arasında ehtişamlı və istehkamlı Sen-Marten abbatlığı yerləşmişdi; bağçalar arasında yerləşmiş kilsə, qüllə və zəng qülləsi, gözəllikdə yalnız Sen-Jermen-an-Pre kilsəsinin qarşısında əyilə bilirdi. Sen-Marten və Sen-Deni küçələri arasında üçlər abbatlığı və nəhayət, Sen-Deni ilə Montorqeyl küçələri arasında – qadınlar monastırı yerləşmişdi. Bunun da yanında Möcüzələr sarayının kif basmış damları və uçmuş hasarı görünürdü. Monastırlardan ibarət uzun bir zəncir arasında bulunan bu bina yeganə mülki bina idi.

Nəhayət, damlar arasında görünən və şəhər hasarı ilə Sena çayının aşağı qolunun təşkil etdiyi qərb bucağını işğal edən dördüncü qrup evlər Luvrun ətrafına sarınmış həyətlərlə malikanələrdən ibarət yeni bir qovşaq idi. Filipp-Avqustun Qədim Luvr sarayının qeyri-mütənasib binasının bir çox xırda qüllələrini nəzərə almasaq, iyirmi üç kiçik həcmli qüllələrlə əhatə edilmiş baş qülləsi uzaqdan Alanson və Kiçik Burbon saraylarının qotik damları ilə sıxılmış kimi görünürdü. Bu çox qülləli əjdaha, iyirmi dörd başını daima yuxarıya tutmuş Parisin qocaman qarovulu, günəş şüaları altında

parlayaraq min bir rəngə çalan nəhəng qurğuşun, yaxud pulcuqlu şifer damı ilə Yeni şəhərin qərb tərəfindəki cizgilərini olduqca orijinal şəkildə tamamlayırdı. Şəhərin hasarları arxasında darvazalara yaxın yerdə Sena çayının sol sahilindəki kəndlərə nisbətən az sayda, lakin dağınıq şəkildə bir neçə qəsəbə yerləşmişdi. Bastiliyanın arxasında, Sent-Antuan abbatlığının ətrafında toplaşmış iyirmiyə qədər daxma gələcəkdə Parisin Sent-Antuan civarını yaratmaq üçün bir nüvə rolunu oynamışdı; bir az uzaqda, taxıl düzləri arasında itib – gedən Popenqur kəndi; daha uzaqda – az qala, başdan-başa meyxanalardan ibarət olan şən və kefcil Qartil kəndi; Sen-Loran civarı və uzaqdan baxdıqda zəng qülləsi ilə Sen-Marten darvazasının sivri uclu qüllələri arasında qərç olan kilsəsilə qonşuluqdakı Sen-Ladr kəndi ilə bitmiş Sen-Deni civarı; Monmartr qapılarının arxasındakı ağ hasarlarla əhatə edilmiş Qranj-Batelyer kəndi, daha sonra isə Monmartr təpəsi və vaxtilə dəyirmanlarının sayı qədər kilsəyə malik olan, lakin bugünkü cəmiyyətdə cismani qida ruhani qidadan üstün tutulduğu üçün yalnız dəyirmanları mühafizə edilmiş təpənin tabaşırli yamaqları görünürdü. Nəhayət, Luvr sarayının arxasındakı vadi-də Sent-Onore civarı vardı ki, o zamanlar hələ sox böyük idi. Onun arxasında isə Donuz bazarı və ortalıqda qaralan müdhiş bir qazan yerləşmişdi; bir zamanlar həmin qazanda saxta pul kəsənləri diri-diri bişirərmişlər. Qartil və Sen-Loren kəndləri arasındakı boş düzənlikdə yüksələn bir təpənin başında uzaqdan üstüaçıq, təməli dağılmış yarıçuq sütunlara bənzəyən bir bina görünürdü. Bu bina nə Parfenon idi, nə də Olimp Yupiterinin məbədi. Bu bina – Monfokon həbsxanasıdır.

Nə qədər qısaltmağa olmağa çalışsaq da, saydığımız bu binalar oxucunun yaddaşında ozamankı Parisin ümumi görünüşü təsəvvürünü pozmayıbsa, bir neçə sözlə, bütün dediklərimizə yekun vurmağa çalışsaq. Şəhərin mərkəzindəki Qədim şəhər boz zirehinin altından öz körpülərini nəhəng tısbağa pəncələri kimi uzatmışdı. Solda, trapesiya şəklində Universitet məhəlləsi, sağda isə – Yeni şəhərin geniş yarımdairəsi, zəngin bağçaları və müxtəlif abidələri görünürdü. Şəhərin bu üç hissəsi də hər tərəfdən bir çox küçələr və dalanlarla yarılmışdı. Bütün bu evlər yığını, az qala, ortadan Sena sayı ilə iki yerə bölünmüşdü. Dü-Brelın söylədiyi kimi, “Ana Sena” bir çox adalar, körpülər və qayıqlarla dolu idi. Bunların ətrafında da

geniş düzənlik, gözəl tarlalar və gözəl kəndlər vardı; sol tərəfdə – İssi, Vojirar, Vanvr, Monruj, Jantilyi və onların yuvarlaq, dördbucaqlı qüllələri; sağ tərəfdə – Konflandan başlayaraq, Vill-d’Evekə qədər iyirmidən ziyadə müxtəlif kənd görünürdü. Üfüqdə fontan hovuzu kimi dairə şəklində düzölmüş təpələrdən ibarət gözəl bir haşiyə cızılmışdı. Nəhayət, uzaqlarda, şərq tərəfdə – Vensenn və onun dördbucaqlı yeddi qülləsi; cənub tərəfdə – Bisetrin sivriüclü qüllələri; şimalda – Sen-Deni qülləsi; qərbdə isə – Sen-Ölu qəsri görünürdü. 1482-ci ildə, Paris Notr-Dam kilsəsinin təpəsində yuva qurmuş qarğaların gördüyü Paris bu idi.

Bununla belə, Volter bu şəhər haqqında söyləmişdi ki, XIV Lüdivikə qədər burada yalnız dörd gözəl bina olmuşdur: Sorbonna kilsəsi, Val-de-Qras, Yeni Luvr sarayı və yaxşı xatirimdə deyil, səhv etmirəmsə, Lüksemburq sarayı. Xoşbəxtlikdən, “Kandida”nı yazdığına və acı gülüşün misilsiz ustadı olduğuna görə bu fikir onun tarixdə qalmasına mane olmamışdır. Bu, onu göstərir ki, insan dahi ola bilər, lakin sənətin bu və ya digər sahəsi haqqında heç bir təsəvvürü olmaya da bilər. Məsələn, Molyer, Rafaellə Mikelancelonu “öz əsrlərinin Minyar”¹ adlandırmaqla, onları böyük şərəfə layiq görmüş olduğunu düşünürdü.

Gəlin XV əsrdəki Parisə qayıdaq.

O zamanlar Paris yalnız gözəl bir şəhər deyil, eyni zamanda orta əsrlərin daş salnamələrinə yazılmış monolit-şəhər, sənət əsəri və orta əsrlərin tarixi idi. O, iki təbəqədən, yəni roman və qotika təbəqəsindən ibarət olan bir şəhər idi, çünki roman təbəqəsi, Yuliyana hamamları istisna olmaqla, çoxdan yox olub getmişdi. Amma bu təbəqənin izləri hələ də orta əsrlərə məxsus qalın təbəqələr arasından görünürdü. Kelt təbəqəsinə gəlincə, onun izlərinə quyu qazıdıda belə təsadüf etmək qeyri-mümkün idi.

Əlli il bundan əvvəl, İntibah deyilən dövr bu qədər ciddi və eyni zamanda zəngin vəhdətə öz fantaziyasının gözqamaşdırıcı ehtişamını, arxitektura sistemini, yarımdairəvi Roma qübbələrini, Yunan sütunlarını və qotik tağlarını, özünün zərif və mükəmməl heykəltəraşlığını, arabesklərə və yarpaqşəkilli naxışlara olan rəğbətini, Lüterin müasiri olan arxitektur büt-pərəstliyini qarışdırdıqda, bəlkə də, Paris daha da gözəlləşdi. Baxmayaraq ki, nəzər və düşüncəmizdə

¹ *Minyar* – XIV Lüdivikin dövründə saray rəssamı olmuşdur.

daha az harmonik oldu. Bu parlaq dövr də uzun sürmədi. Təəssüf ki, “İntibah” lazımı bitərəflik göstərmədi. O, tikməklə kifayətlənməyərk, həm də yıxmağa başladı. Doğrudur, onun yerə ehtiyacı vardı. Hər halda, nəticədə belə oldu ki, qotik Paris yalnız qısa müddət yaşadı: Sen-Jak de la-Buşri kilsəsinin tikilişi bitər-bitməz, əski Luvru uçurmağa başladılar.

O zamandan bu böyük şəhər gündən-günə çirkinləşdi. Bu dəfə roman Parisini məhv edən qotik Paris özü məhv oldu. Lakin onun yerini hansı Parisin tutduğunu söyləmək mümkündürmü? Yox, mümkün deyildir. Tülrədə¹ – Yekaterina Mediçi Parisi, Şəhər Bələdiyyəsində isə – II Henri Parisi mövcuddur. Bu iki bina hələ böyük zövqlə tikilmişdir; Pale-Royalda IV Henri Parisinin binaları kərpicdən tikilmişdi, şiferli damları vardı; bu binalar üçrəngli idi; Val-de-Grasda XIII Lüdovik Parisi alçaqboylu və xain bir memarlıqdan ibarət idi; qübbələr paltar səbəti yığırına bənzəyirdi; sütunları şişman, günbəzləri qozbel idi; Əlillər Evindəki XIV Lüdovik Parisi bir növ geniş, zəngin, qızıl rəngli, soyuq idi; Müqəddəs Sülpis kilsəsindəki XV Lüdovik Parisi qıvrımlardan, lent düyümlərindən, buludlardan, kasrı yarpaqlarından, vermişeldən ibarət idi. Həm də bunlar daşdan düzəldilmişdi. Panteondakı XVI Lüdovik Parisi Romadakı müqəddəs Petro sarayının pis təqlidi idi (Panteon, sanki, büzüşmüşdü, xətləri düzgün deyildi). Respublika dövrünün Parisi Tibb məktəbində özünü göstərir: bu bina yarıyunan-yarıroma üslubunda tikilmiş və III ilin konstitusiyası Minos qanunlarına nə qədər bənzəyirsə, o da Parfenon və ya Kolizeyə bir o qədər bənzəyən zavallı bir binadır (arxitektorlar zarafatla ona “Messidor üslubu” deyirlər). Napoleon Parisi – Vandom meydanındadır; hər halda, bu üslub özünəməxsus əzəmətdən məhrum deyildir: bu əzəmət onun toplardan əridilmiş bürünc sütununda görünür. Restavrasiya Parisi – Birja binasındadır: bu binada, hər şeydən əvvəl, olduqca hamar frizini

¹ Bu ehtişamlı sarayın genişləndirilməsini, təmir edilməsini, dəyişdirilməsini, yəni tamamilə bərhad edilməsini böyük kədər və nifrətlə gördük. İntibah dövrünün bu zərif əsərlərinə toxunmaq üçün müasir arxitektorların əli həddindən artıq ağırdır. Bunun üçün ümidvarıq ki, onlar bu əsərlərə əl uzatmağa cəsarət etməzlər. Tülrə sarayının uçurulması yalnız vəhşilik əlaməti deyildi, bu, eyni zamanda xəyanət idi. Bu saray yalnız XVI əsrin gözəl bədii əsəri deyil. Bu saray XIX əsr tarixinin bir səhifəsidir. O artıq kralların malı deyil, xalqın malıdır. Onu olduğu kimi saxlayaq. İnqilablar ona iki dəfə öz damğasını basmışdır: 1792-ci ilin 10 avqustunda və 1830-cu ilin 29 iyulunda. Artıq bu saray müqəddəsdir. (Əsərin V nəşrinə edilən qeyd. Paris, 7 aprel 1831-ci il.)

qoruyub saxlayan ağı sütunlar nəzərə çarpır; ümumilikdə isə iyirmi milyona başa gələn dördbucaqlıdan ibarətdir.

Şəhərin müxtəlif məhəllələrindəki bir çox binalar öz üslubu, forması və bənzərlikləri baxımından dövr üçün xarakterik bu abidələrə bağlıdır. Bilici gözü bunu dərhal sezə bilər. Yalnız baxmağı bacarmaq lazımdır. O zaman bütöv bir əsrin ruhunun və müəyyən bir hökranlıq dövrünün xüsusiyyətlərinin qapı dəstəyində belə ifadə olunduğunu anlamaq çətin məsələ deyildir.

Beləliklə, təkrar edirik, bugünkü Paris heç bir ümumi simaya malik deyildir. O, müxtəlif əsrlərdən alınmış bir çox nümunələrin məcmusudur. Həm də ən gözəl nümunələr ortalıqdan yox olmuşdur. Fransanın paytaxtı yalnız evlər sayəsində böyüyür, lakin necə evlər! Əgər belə davam edərsə, Paris hər əlli ildən bir öz ümumi simasını dəyişməyə məcbur olacaqdır. Odur ki Paris arxitekturasının tarixi əhəmiyyətinin, az qala, gündən-günə yox olub getməsi olduqca təbii haldır. Getdikcə Parisdə tarixi abidələr azalmağa başlayır və hamının gözü qarşısında tikilən evlərin dalğası altında yox olub gedir. Babalarımız daş binalı Parisi görmüşdülər; uşaqlarımız isə yalnız suvaqlı Parisi görəcəklər.

Yeni Parisin yeni binalarına gəlincə, biz böyük bir məmnuniyyətlə bu barədə bir söz deməyə də bilərik. Buna səbəb bizim onların qarşısında müəyyən dərəcədə heyran qalmamağımız deyil. Cənab Sufflo tərəfindən tikilmiş müqəddəs Cenevyev kilsəsi, şübhəsiz, daşdan yapılmış dadlı qoğala bənzəyir və onun heç zaman misli-bərabəri olmamışdır. Fəxri Legion binası da dadsız kökə deyil. Taxıl bazarının qübbəsi ingilis jokeyinin pilləkənə sancılmış papağına bənzəyir. Müqəddəs Sülpis kilsəsinin qülləsi iki ədəd klarneti andırır. Eybi yox, bu da fəna arxitektura forması deyil! Bundan başqa, bu evin damı üzərində hər şeyi tamamlamaq üçün teleqraf da qurmuşdular. Müqəddəs Roq kilsəsinin baş qapıları öz ehtişamı ilə yalnız müqəddəs Aqvitanlı Fomanın kilsəsi ilə müqayisə edilə bilər: hər ikisində yuvarlaq şəkilli Qolqofa və ağacdan hazırlanmış qızılı rəngdə Günəş var. Bunların hamısı böyük zəka tələb edir. Nəbatat bağçasının dolanbac yollarındakı fənər də qəribə bir şeydir. Sütunları Yunanıstana, pəncərə və qapılarının yarım dairəsi Romaya, böyük və alçaq qübbələri İntibah dövrünə bənzəyən Birja binasına gəlincə, şübhəsiz, o da olduqca düzgün və təmiz memarlıq abidəsidir; bunu

sübut etmək üçün bu binanın heç zaman Afinada belə qətiyyənlə təsadüf edilməyəcək üst mərtəbəylə bəzədildiyini göstərmək olar. Bu binanın gözəl düz xətti bəzən böyük zövqlə parçalanmış və soba boruları qurulmuşdur. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edim ki, hər hansı binanın görünüşü bir qayda olaraq onun təyinatına uyğundursa və bu təyinat öz-özlüyündə binanın xarakterindən xəbər verirsə, sözsüz ki, kral sarayı və parlament binası, şəhər bələdiyyəsi və məktəb, manej və akademiya, anbar və məhkəmə binası, muzey və kazarma, türbə, məbəd və teatr üçün eyni müvəffəqiyyətlə yaranan bu abidəylə fəxr etmək lazımdır. Hələlik isə bu binadan yalnız birja kimi istifadə edirmişlər. Bundan başqa, hər bir bina müəyyən bir iqlimə uyğunlaşdırılmalıdır. Şübhə yoxdur ki, həmin bina xüsusi olaraq bizim soyuq və yağışlı iqlimimiz üçün tikilmişdir. Damı Şərqudə olduğu kimi yastıdır. Odu ki, qış vaxtı damın qarını süpürmək lazım gəlir; zətən qarın süpürmək üçün əlverişli damın tikildiyinə kim şübhə edə bilər? O ki qaldı bir az əvvəl bəhs etdiyimiz təyinat məsələsinə, bina öz təyinatına tamamilə uyğundur: bu bina Yunanıstanda olsaydı, məbəd olardı, Fransada isə birja olmuşdur.

Beləliklə, şübhəsiz, bütün bu binalar gözəl arxitektura abidələridir. Bunlara Rivoli küçəsi kimi bir neçə olduqca gözəl və izdihamlı küçələr əlavə edilərsə, bir zamanlar hava balonundan Parisə baxdıqda tamaşaçının gözləri qarşısında zəngin xətlər və ehtişamlı təsvirlər, rəngarəng mənzərələr, şahmat taxtasında görünən sadə bir əzəmət və valehedici gözəllik görünəcəyinə şübhə edilə bilməz.

Hər halda, bugünkü Paris gözlərimiz qarşısında nə qədər gözəl görünsə də, XV əsrin Parisini yadınıza salın və onu təsəvvür edin; qüllə və zəng qüllələrindən ibarət bu qəribə hasarın arasından bu işıqlı dünyanı seyr edin. Üfüqlərin səmasında köhnə Parisin qotik profillini canlandırın; onun binalarına gözəl fantastik görünüş verən ay işığını Parisin üzərinə salın və yalnız bundan sonra onu bugünkü Parislə müqayisə edin.

Yeni şəhərin sizə verə bilmədiyi təsiri əski şəhərdən almaq arzusundasınızsa, böyük Pasxa, yaxud Çiçlər bayramında səhərçağı yüksək bir yerə qalxın, oradan bütün şəhəri seyr edin, kilsə zənglərinin səslərinə qulaq asın. Göylərdən verilmiş bir işarəylə – çünki bu işarəni verən günəşdir – minlərcə kilsə birdən-birə səslənməyə başlayacaq. Əvvəlcə siz orkestrdəki musiqiçilərin “tutti” işarəsini

gözləyərək öz musiqi alətlərini köklədikləri kimi, kilsələrin bir-birini səslədiyini eşidəcəksiniz. Sonra isə hər bir zəng qülləsinin səsini aydınca eşitməyə başlayırsınız; lakin bu, uzun zaman davam etmir: zəng səsləri getdikcə ucalır və bunların bir-birinə qarışmasından, gurlamasından füsunkar bir konsert yaranır. Siz bir-birinə qarışan, bir-birini yararaq şəhərin üzərində uçan və uzaqlara dağılan səslərin ehtizazı qarşısında heyran qalırınsınız. Halbuki bu səs dənizi heç də xaosa bənzəmir. Gurultulu olsa da, ahəngdən də məhrum deyildir. Siz zənglərin ayrı-ayrı notlarını eşidirsiniz; iri və xırda zənglərin hər bir qammasını izləyə bilərsiniz, siz müqəddəs Yefstafiya kilsəsinin böyük zənginin boğuc və yeknəsəq gurultusunu, uzaq bir qəsəbədə məchul bir kilsənin zənginin bilinməz yerlərdə qeyb olan kəskin və sürətli notlarını eşidirsiniz. Bu qəribə konserti mükəmməl idarə edilən orkestrdəki kontrabas kimi, baş rolda Paris Notr-Dam kilsəsinin böyük zənginin boğuc səsi müşayiət edir. Və bu gurultunun arasından ara-sıra açılan məbəd qapılarından gələn kilsə nəğmələri qulaqlarınıza çatır.

Bəli, bu musiqi bir opera qədər yüksəkdir. Paris, adətən, gündüzlər danışır, gecələr isə nəfəs alır. Lakin burada – Paris oxuyur. Bu zənglər xoruna diqqətlə qulaq asın; bu yarım milyon insanın pıçıldıtısına, çay dalğalarının sahilə çırpılmasına, əsən rüzgarlara, Parisi əhatə edən dörd meşənin kvartetinə qulaq asın. Qoy bu səslər kilsə zənglərinin gurultusunda həddindən artıq kəskin görünə biləcək şeylərin təsirini yumşaltsın. Bundan sonra siz bu suala cavab verərsiniz: məgər siz yer üzündə bu zəng konsertindən, bu səs dənizindən, hər biri üç yüz fut ağırlığında olan daş fleytalarda bir səslə oxuyan on minlərcə mis səsdən, bu böyük orkestr-şəhərdən, fırtınaya bənzəyən bu simfoniyaadan daha parlaq, daha əzəmətli və daha çox ruhoşlayan bir şey görmüsünüz?

Dördüncü kitab

I

MƏRHƏMƏTLİ İNSANLAR

Yuxarıda təsvir etdiyimiz hadisələrdən on altı il əvvəl, Fomin həftəsinin gözəl bir səhərçağı, ibadətdən sonra Paris Notr-Dam kilsəsinin binasında canlı bir məxluq tapmışdılar. O, kilsənin astanasında, müqəddəs Xristofurun təsviri qarşısında qurulmuş beşikdə uzanmışdı. 1413-cü ilə qədər bu təsvirin qarşısında diz çökmüş kavalər Antuan dez-Esarın heykəli vardı (bu ildən sonra müqəddəs Xristoforu və onun pərəstişkarını oradan götürməyi lazım bilmişdilər). Mərhəmətli insanlar rəhm etsin deyə həmin beşiyə uşaq tullamaq adət halını almışdı. Beşiyin qarşısında sədəqə üçün mis qab da qoyulmuşdu.

1467-ci ilin Fomin günündə bu beşikdə uzanmış canlı məxluq beşik ətrafında toplaşmış zərif cinsin nümayəndələrindən, yəni qoca qarılardan ibarət böyük bir dəstənin böyük marağına səbəb olmuşdu.

Qabaqda dayanmış dörd nəfər qadın beşik üzərinə əylərək bağırırtdılar; əyinlərindəki rahib əbasına bənzəyən boz bününcəklərindən rahibə olduqları dərhal gözə çarpırdı. Mən bu dörd təvazökar və hörmətli şəxsin adlarını gələcək nəsillər qarşısında gizlətmək üçün heç bir səbəb görmürəm. Bu dörd qadın Aqnesa la Germ, Janna de la Tarm, Henriyetta la Qotyer və Qoşer la Violet idi. Bunların dördü də dul arvad idi. Dördü də Etyen-Odri məbədinə yaşayırdı. Rəislərinin icazəsi ilə və Pyer d'Elyi nizamnaməsinə uyğun olaraq mövzu-ya qulaq asmaq üçün evdən çıxmışdılar.

Bu hörmətli qadınlar hal-hazırda Pyer-d'Elyi nizamnaməsinə riayət etsələr də, Mişel de Braş və Piza kardinalı nizamnamələrini

heç bir əhəmiyyət vermədən pozurdular. Bu nizamnamələrə görə, onlar həmişə öz susqunluqlarını ciddi şəkildə qorumalıydılar.

Aqnesa taxta beşiyin üzərində qurdalanan və camaatın toplaşmasından qorxaraq bar-bar bağıran bu kiçik məxluqa baxaraq Qoşerdən soruşdu:

– Bacı, bu nədir?

Janna dedi:

– Əgər hər kəs öz uşağını bu cür atmağa başlasa, biz nə edə-cəyik?

Aqnesa sözünə davam etdi:

– Mənim uşaqdan başım çıxmır, lakin mənə elə gəlir ki, bu uşa-ğın baxmaq günahdır.

– Bu ki uşaq deyildir, Aqnesa, bu natamam bir meymuna bən-zəyir, – Qoşer dedi.

– Bu, bir işarədir! – Henriyetta la Qotyer də sözünə davam edərək dedi:

Aqnesa yenə sözə başladı:

– Deməli, xaç mərasimi həftəsindən başlayaraq bu günə qədər bu, üçüncü möcüzədir. Zəvvarlara istehza etməyə cəsarət edən və Obervilli Məryəm ana tərəfindən qəribə surətdə cəzalandırılan ada-mın başına gələn möcüzədən bir həftə belə keçməmişdir; o, son bir ayda baş verən ikinci möcüzə idi.

– Bu ki sadəcə, eybəcər bir uşaqdır, – Janna dedi.

Hoşer sözünə davam edərək:

– Həm də görürsənmi, nə yaman bağırır, az qalır, oxuyanın səsini batırsın, – dedi. – Nə bar-bar bağırırsan, səsini kəssənə!

La Qotyer qollarını köksünə qoyaraq dedi:

– Ehtimal ki, bu eybəcəri Reyms arxiyepiskopu cənabları Paris arxiyepiskopu cənablarına göndərmişdir.

Aqnesa la Germ dedi:

– Mən bunun kafirlə donuzun birləşməsindən əmələ gələn bir heyvan olduğuna əminəm. Hər halda, bu, xristian uşağı deyil, onu ya suya, ya da ocağa atmaq lazımdır.

La Qotyer əlavə etdi:

– Mən ümidvaram ki, onu heç kəs öz evinə aparmaz.

– Aman, yarəbbi! – Aqnesa yenə sözə başladı. – Küçənin sonun-da, arxiyepiskop sarayının yaxınlığındakı tərbiyə evində çalışan

zavallı dayələrin halı nə acınacaqlıdır! Bu eybəcərə nə cür döş verə-
cəklərini xəyalıma belə gətirə bilmirəm. Mən döşümü xortdana verər-
dim, amma buna verməzdim.

Janna dedi:

– Amma bu zavallı la-Qerm nə sadədil qadındır! Sən bu eybə-
cərin ən azı dörd yaş olduğunu və şübhəsiz, ət yeməyi sənün döşün-
dən üstün tutduğunu görmürsənmi?

Həqiqətən, “bu eybəcər” yeni doğulmuş uşaq deyildi (onu baş-
qa cür adlandırmağa biz özümüz də çox çətinlik çəkirik). O, üzərin-
də ozamankı Paris yepiskopu Gilyom Şartyenin damğası basılmış
kətan torbaya qoyulmuş olduqca kələ-kötür, əyri-üyrü və nadinc
bir şey idi. Torbanın içindən başa bənzər bir şey görünürdü.
Bu baş eybəcərliyin son dərəcəsi idi. O, bir yığın sarı saçdan, bir
ədəd ağlayan gözdən, ucadan bağırdığı üçün ağızdan və ona yaxın-
laşacaq adamı dərhal dişləyəcəyi zənn edilən dişlərdən ibarət idi;
bu qəribə məxluq torbanın içərisində çırpınır və onu əhatə edən,
get-gedə çoxalan camaatın böyük heyrətinə səbəb olurdu. Başında
arxasına sallanan uzun örtüyü olan Aloiza Qondelorye adlı zəngin
və şanlı bir qadın altı yaşında qəşəng bir qızcıqazın əlindən tutaraq
buradan keçərkən birdən dayandı və beşikdə bulunan bu zavallı
məxluqa baxdı. İpək və məxmər paltarlı qızı Fler-de Lis-Qondelorye
isə incə barmağı ilə çarpayının üzərindəki “atılmış uşaqlar” yazısını
höccələyirdi.

Zəngin xanım üzünü nifrətlə çevirərək:

– Tfu! – dedi. – Mən belə zənn edirdim ki, buraya, həqiqətən,
yalnız uşaqları qoyurlar.

Xanım bu sözlərlə beşiyin qarşısındakı mis qabın üzərinə gümüş
bir pul tullayaraq, çıxış qapısına doğru yönəldi. Gümüş pul mis pul-
lar arasında ucadan cingildədi və taxta beşiyi əhatə edən sadə qadın-
ların heyrətinə səbəb oldu.

Bir az sonra kral protonotariusu olan lovğa alim Rober Mistriqol
da buradan keçirdi. Onun bir əlində iri həcmli dua kitabı vardı. O biri
əli ilə də arvadı Gilyemetta la-Meressin qolundan tutmuşdu. Beləliklə,
möhtərəm alimin hər iki tərəfində bir ədəd reqlyator vardı: biri
ruhani, digəri isə dünyəvi reqlyator idi.

Rober Mistriqol beşiyə nəzər saldıqdan sonra:

– Atılmış uşaq! – Yəqin ki, Flegetonun sahilindən tapılmışdır.

Arvadı dedi:

– Onun yalnız bir gözü var. O biri gözünün yerində isə ziyilə bənzər bir şey var.

Rober Mistriqol etiraz etdi:

– Bu, ziyil deyil, yumurtadır və yumurtanın içində buna bənzər başqa bir şeytan balasının mayası var. Həmin şeytan balasının göz çuxurlarında isə yenə də bunun kimi bir yumurta var. Hamısı belədir.

Gilyemetta la-Meress soruşdu:

– Siz bunu haradan bilirsiniz?

Protonotarius cavab verməkdən çəkinərək:

– Haradan bildiyimin fərqi yoxdur, hər halda, bilirəm, – dedi.

Qoşer soruşdu:

– Cənab protonotarius, sizcə, bu balaca eybəcərin atılması nəyə işarədir?

Mistriqol cavab verdi:

– Çox pis olacaq.

– Aman, yarəb! – Qoca qarılardan biri bağırırdı. – Hələ adam keçənlik taun xəstəliyini düşünəndə və deyilənə görə, ingilislərin Qonfler sahilinə çıxmağa hazırlaşdıqlarını eşitdikdə lap qorxuya düşür.

Orada dayanmış başqa bir qarı əlavə etdi:

– Bəlkə də, bu hadisə saray əhlinin sentyabrda Parisə köçməsinə mane oldu; ticarət isə, onsuz da, pis haldadır.

Janna de la-Tarm dedi:

– Zənnimcə, bu balaca cadugər beşiyə deyil, odun şələsi üzərinə qoyulsaydı, Paris əhalisi üçün daha yaxşı olardı.

Bir qarı əlavə etdi:

– Həm də bu odun şələsini yandırmaq lazımdır.

Rober Mistriqol:

– Bu çox ağıllı iş olardı, – dedi.

Gənc bir keşiş bir neçə dəqiqə idi ki, qadınların laqqırtısına və protonotariusun mülahizələrinə qulaq asırdı.

Bu keşişin geniş, ciddi alını, dərin baxışları vardı.

O, camaatın arasından sakitcə qabağa keçərək, balaca cadugərə baxdı və əlini uzatdı. Tam vaxtında atılmış addım idi, çünki mömin qadınlar qəşəng bir tonqalın alovlanmasını xəyallarına gətirdikcə ağızları sulanırdı.

Gənc keşiş:

– Mən bu uşağı qəbul edirəm, – dedi, – və uşağı əbasının altına alaraq yola düşdü. Hamı onun dalınca heyrətli gözlərlə baxırdı. Bir dəqiqə sonra gənc keşiş o zaman kilsədən monastıra apararı qırmızı qapının arxasında yox oldu.

Heyrət bir qədər azaldıqdan sonra Janna de la-Tarm qonşusu Henriyetta la Qotyerin qulağına doğru əylərək:

– Bacı, mən sizə demədimmi, bu gənc keşiş Klod Frollo caduğərdir, – dedi.

II

KLOD FROLLO

Klod Frollo, həqiqətən, adi adam deyildi.

O, keçmiş əsrdə gah xırda zadəganlara, gah da yüksək burjuaziyaya mənsub edilən orta bir ailədən idi. Ailəsinə Paqlə qardaşlarından Tırşap mülkü miras qalmışdı. Vaxtilə bu mülk yepiskopun idi. Bundan başqa, onlara iyirmiyə qədər ev də qalmışdı ki, bu evlər XIII əsrdə konsister məhkəməsində uzun müddət davam edən ixtilafa səbəb olmuşdu.

Klod Frollo hələ uşaqlıqdan ata-anası tərəfindən ruhani mənəbinə hazırlanırdı. Ona latın dilini öyrətmişdilər, yeniyetmə vaxtından başını aşağı salmağa və sakit səsle danışmağa adət etmişdi. Atası onu Ünversitet məhəlləsindəki qapalı Torşi kollecinə oxumağa qoymuş, o, burada latınca öyrənərək və dua kitabı oxuyaraq böyümüşdü.

Təbiət etibarilə o, qəmgin, ciddi və çalışqan uşaq idi; dərslərini çox asanlıqla öyrənərdi. Tənəffüsdə gurultu etməz, yoldaşlarının dəcəlliklərində və əyləncə məclislərində iştirak etməz və salnaməçilərin “Ünversitetdə altıncı üsyan” kimi gurultulu adla adlandırdıqları 1463-cü il qarışıqlıqlarından kənarda gəzərdi. O, qismən az aristokrat olan məktəblərdə oxuyan tələbələrini incitməz və bəzən, həqiqətən də, olduqca gülünc paltarlar geyinən bu məktəbliləri lağa qoymazdı. Digər tərəfdən, o, bütün dərslərə gəlməyə səy göstərərdi. Hüquq dərsi verən abbat Sen-Pyer de Val Frollonun həmişə birinci oturucaqda, kafedranın qarşısında oturduğunu, professorun

mühazirəsini dizlərinin üzərində səylə yazdığını və qışın soyuq günlərində donmuş barmaqlarını isitdiyini görərdi. Kilsə tarixi professoru Mil-d'İlyenin də hər bazar ertəsi öz mühazirələrində ilk gördüyü tələbə Klod Frollo olardı. Klod Frollo hər zaman tələsə-tələsə və tövsüyərək auditoriyaya daxil olardı. Bunun sayəsində, Klod Frollo on altı yaşında ikən ilahiyat elmində hər bir kilsə xadimi ilə, sxolastika elmində isə – Sorbonna doktoru ilə yarışa çıxa bilərdi.

Klod Frollo ilahiyatı bitirdikdən sonra kilsə tarixi elminə girişdi və böyük elmi ehtirasla bütün kilsə dekretlərini – Gispal yepiskopu Teodorun, Vorms yepiskopu Buşarın, Şatır yepiskopu İvin, Böyük Karlin dekretlərini tamamlamış, Qratsiyanın dekretlərini, IX Qriqorinin məcmuəsini və papa III Honorinin “Ruhun aynası haqqında” risaləsini qismən tədqiq etmişdi. O, 618-ci il yepiskop Teordordan başlayaraq, 1227-ci ildəki papa IX Qriqoriyə qədər böyük bir dövrü əhatə edən orta əsrlərə aid bütün mülki və dini hüquqdan baş çıxarır və təhlil edə bilirdi.

Dekretləri mənimsədikdən sonra o, təbabəti və azad incəsənəti öyrənməyə başladı. Klod Frollo bitki və müalicə məlhəmləri elmini tədqiq etdi, qızdırma, yara və çiban haqqında əsaslı məlumatlar əldə etdi; beləliklə, Jak d'Espar böyük bir həvəslə ona təbib diplomu, Rişar Gellon isə – cərrah diplomu verdi. Bir sözlə, o, bu dövrdə məlum olan bütün elmləri mənimsəmişdi; o dövrdə bütün elmin və hikmətin cəvherini təşkil edən latın, yunan və yəhudi dillərini mükəmməl şəkildə öyrənmişdi. O, elmi sərvətləri həqiqi bir ehtirasla bir-bir mənimsəyirdi. 18 yaşında ikən artıq dörd fakültənin hamısını bitirmişdi. Gənc alimin həyatının yalnız bir məqsədi vardı: o da oxumaq idi.

Həmin dövrdə, yəni 1466-cı ildə yay olduqca isti keçdiyindən taun xəstəliyi peyda olmuş, bunun nəticəsində tək Paris qraflığında 40 mindən çox adam ölmüşdü. Ölənələr arasında, salnaməçi Jan de Truanın söylədiyinə görə, “gözəl və xoştəbiətli, həkim və alim, kral münəccimi Arnul” da vardı. Şəhərin Tırşap küçəsində bu xəstəliyin böyük fəlakət törətdiyi haqda xəbər yayılmışdı. Bu, həmin küçə idi ki, Klodun ata-anası da burada öz kiçik mülklərində yaşayırdılar. Gənc məktəbli təşvişə düşüb tələsik evlərinə qayıtdı və içəriyə girər-girməz ata-anasını, doğrudan da, ölmüş gördü. Klodun bütün ailəsindən yalnız bələkdə olan kiçik qardaşı qalmışdı. Zavallı çocuq evdə tək-tənha qaldığından beşiyin içində bar-bar bağırırdı. Gənc tələbə,

uşağı qucağına aldı və dalğın halda evdən bayıra çıxdı. Bu zamana qədər o yalnız elmin nə olduğunu bilirdi, indi isə həyatla tanış olmağa məcburdu.

Bu hadisə Klodun həyatında dönüşə səbəb oldu. 19 yaşında ikən yalnız yetim qalmaq deyil, bəlkə, ailədə başçı olmaq məcburiyyətində qaldığından o, dərhal məktəb xəyalpərəstliyindən adi həyata qayıtmağa məcbur oldu. Əvvəlcə kiçik qardaşına qarşı yalnız mərhəmət hiss etdiyi halda, az sonra bu zamana qədər elm və kitabdan başqa heç bir şeyi sevməyən bir adamın qadir olduğu sədaqət və ehtirasla onu sevməyə başladı.

Az sonra bu sevgi misilsiz dərəcəyə çatmışdı; indiyə qədər qəlbində zərrəcə sevgi hissi duymamış bir adam üçün bu, bir növ, ilk sevdə olmuşdu. Uşaq yaşlarından zorla xatırlaya bildiyi ata-anasından ayrılmış, kitablar arasında həbs edilmiş, indiyə qədər yalnız ağıla əhəmiyyət verən, elmin dərinliklərinə dalan və klassik ədəbiyyatı tədqiq etdikcə zənginləşən bu zavallı tələbə, indiyə qədər bir dəfə belə öz könünün səsinə qulaq vermək üçün bir hadisəyə belə təsədüf etməmişdi. İndisə, sanki, göydən düşmüş balaca qardaşı, birçə günün içində həm atasından, həm də anasından məhrum qalan bu uşaq onu dəyişdirmiş və tamamilə yeni bir insan etmişdi. O, yer üzündə Sorbonna mühazirələrindən və Homerin şeirlərindən başqa şeylər də olduğunu, insanın məhəbbətsiz yaşaya bilməyəcəyini, ülfət və məhəbbət hissindən məhrum olan bir insanın – cııldayan, qulaqları batıran yağlanmamış araba təkərindən başqa bir şey olmadığını anladı. Sadədil olduğundan və həyatı az tanıdığından elə zənn etdi ki, ailə məhəbbəti, qan əlaqəsi – yeganə qanuni və zəruri bir əlaqədir və bütün varlığını tamamlamaq üçün yalnız kiçik qardaşına qarşı məhəbbət bəsləmək kifayət edər.

Bu səbəblə o, kiçik Janı dərin, hərarətli, dalğın təbiətə məxsus bütün ehtirası ilə sevmişdi. Bu kiçik, zəif, sarı, qırmızıyanaq, zavallı məxluq, eynən yetim olan qardaşından başqa heç bir istinadgahı olmayan bu yetim yavru, onu ruhunun dərinliklərinə qədər mütəəssir edirdi; hər zaman ciddi təfəkkürə alışdığından Janın taleyini də dərin mərhəmət duyğusu ilə düşünməyə başlamışdı. O, olduqca böyük ehtiyat tələb edən, olduqca xəfif və incə bir məxluqa nə cür baxılırsa, ona da eyni böyük qayğı ilə baxmağa başladı. Ona qarşıdan, anadan artıq oldu.

Uşaq anasını itirdiyi zaman hələ süddən ayrılmamışdı: odur ki Klod onu dayəyə verdi. Ona Tırşap mülkündən başqa, atasından Bisetr civarında, dördbucaqlı Jantiliya qülləsinin yaxınlığında bir dəyirman da qalmışdı. O zaman dəyirmançının arvadı öz sağlam uşağını əmizdirirdi. Dəyirman Universitet məhəlləsindən çox da uzaq olmadığı üçün Klod balaca qardaşını dəyirmançının arvadının yanına aparmağı qət etdi.

Bu gündən sonra həyatının yalnız özü üçün lazım olmadığını anladığından, ona qarşı daha ciddi nəzərlərlə baxmağa başladı. Kiçik qardaşının fikri onu istirahət saatlarında məşğul etdiyi kimi, dərslər oxuyarkən də daha çox səy göstərməsinə səbəb olurdu. O, öz həyatını Allah qarşısında məsul olduğu qardaşının tərbiyəsi ilə məşğul olmağa, heç bir zaman evlənməməyə və yalnız qardaşının səadət və rahatlığını təmin etmək məqsədilə çalışmağa qərar verdi. Bu hadisə onun özünü ruhani mənəsinə həsr etmək niyyətini daha da möhkəmləndirdi. Alimliyi, mülayim təbiəti, nəhayət, Paris yepiskopunun varisi adını daşması onun qarşısında kilsə qapılarını bütün genişliyi açdı. İyirmi yaşında ikən, papanın xüsusi icazəsilə, o, keşiş oldu və Paris Notr-Dam kilsəsinin ibadətini gec keçirilən "tənbəllər hissəsi" deyilən bir hissəsində kiçik keşiş vəzifəsində çalışmağa başladı.

Yalnız kiçik qardaşını yoxlamaq üçün dəyirmanı gedərkən ayrılma bildiyi kitablarına aludə olduğundan bu yaşlarda az-az təsadüf edilən ciddi və təvazökar həyat sürməsi və güclü ağıl sayəsində, çox keçmədən, hamının hörmətini qazanmış və hər kəs ona məftun olmuşdu. Tezliklə alim kimi şöhrəti xalq arasına yayıldı. Ancaq o zamanlar tez-tez təsadüf edilən kimi onun da alimlik şöhrəti dəyişilərkən cadugər şöhrətilə əvəz olundu.

Bir dəfə Fomin günündə "tənbəllər hissəsi"ndə ibadətini keçirib öz hücrəsinə qayıtdıqda Klod Frollo atılmış uşaqlar üçün müəyyən edilmiş beşiyin ətrafında bir dəstə qoca qarının toplaşdığını gördü və üzərinə bu qədər təhdid və nifrət yağdırılan bu zavallı kiçik məxluqa yaxınlaşdı. Uşağın acınacaqlı vəziyyəti, eybəcərliyi, kiçik qardaşını xatırladan acizliyi, nəhayət, ölürsə, onun əziz kiçik qardaşının da, kim bilir, bəlkə, bunun kimi atılan uşaqlar taleyinə məruz qala biləcəyini birdən-birə təsəvvür etməsi – bütün bu duyğular və fikirlər qəlbini mərhəmətlə doldurdu və nəticədə Klod Frollo bu uşağı özü ilə aparmağa qərar verdi.

Uşağı torbanın içindən çıxardıqda, onun, həqiqətən, son dərəcə eybəcər olduğunu anladı. Uşağın sol gözünün üzərində bir ziyil vardı; başı çiyinlərinin içinə girmişdi. Bel sümüyü əyri, döş qəfəsi, qılçaları əyri idi; buna baxmayaraq, uşaq canlı bir həyat eşqilə çırpınırdı; Klod Frollo onun hansı dildə danışdığını anlamasa da, bağırmasından sağlam və qüvvətli ağ ciyəre malik olduğu görünürdü. Uşağın eybəcərliyi Klodun qəlbində mərhəmət oyatmışdı. O, kiçik Janın gələcəkdəki günahlarının nə olursa-olsun, göstərdiyi mərhəmət müqabilində onun hesabına sayılması üçün qardaşına bəslədiyi məhəbbət xətrinə bu uşağı da saxlamağa and içdi. Beləliklə, öz kiçik qardaşının adına xeyriyyə sərmayəsi qoymuş olurdu; günlərin bir günündə Janın xeyirli işlərdən və cənnət qapılarını açan həmin paralardan tamamilə məhrum qala biləcəyini nəzərə alaraq, indidən onun xeyrinə ehtiyat görürdü.

Uşağın adını “Kvazimodo” qoydu. Uşağı tapdığı günü qeyd etmək, yoxsa bu kiçicik məxluqun natamam və biçimsiz olduğunu söyləmək istədiyindənmi bu adı qoymuşdu məlum deyil, hər halda, nə üçün Kvazimodo adlandırıldığını müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Həqiqətən, Kvazimodo¹ – əyri vücudlu, qozbel və topal bir şey olduğundan “guya, insan”dan başqa bir şey deyildi.

III

VƏHŞİ SÜRÜNÜN ÇOBANI DAHA ZALIM OLUR

1482-ci ildə artıq Kvazimodo böyümüşdü.

Bir neçə il bundan əvvəl – 1472-ci ildə Lui de Bomonun yerinə kilsənin baş keşişi vəzifəsinə təyin edilmiş ögey atası Klod Frollonun söyləri sayəsində Paris Notr-Dam kilsəsində o, zəngçalan vəzifəsinə təyin edilmişdi. Lui de Bomon da vaxtilə XI Lüdovikin bərbəri olmuş Olivye Le-Denin himayədarlığı sayəsində Gilyom Şartyedən sonra Paris yepiskopu təyin edilmişdi.

Beləliklə, Kvazimodo zəngçalan vəzifəsində çalışırdı.

¹ Katoliklərdə Fomin günü pasxadan sonrakı ilk bazar gününə deyilir. “*Quasi-modo*”, eyni zamanda, latınca “guya, guya ki” deməkdir.

Getdikcə məbədlə zəngçalan arasında, bir növ, qəribə, lakin olduqca çıx əlaqələr yaranmışdı. Öz eybəcərliyi və qaranlıq keçmiş sayəsində işıqlı dünyadan həmişəlik uzaqlaşmış, ta uşaqlıqdan bu ikiqatlı tilsim dairəsinə girmiş zavallı onu əhatə edən mühitin içində, sığındığı binanın divarları daxilindəkindən başqa heç bir şey görməməyə adət etmişdi. O böyüdükcə Paris Notr-Dam kilsəsi tədricən onun üçün bir yumurta, bir yuva, bir ev, bir vətən və bir dünya olmuşdu. Şübhəsiz, bu canlı məxluqla bu bina arasında dərin və sirli bir ahəngdarlıq vardı. Hələ balaca olduğu zaman məbədin qaranlıq dəhlizlərində iməklərkən onun insan simasını və heyvan vücudunu gören bir adam binada heç bir canlı məxluq olmadığı zamanlarda onu burada dolaşan cinə bənzədə bilərdi. Daha sonralar o, zəngi hərəkətə gətirən kəndirdən ilk dəfə şüurlu bir surətdə yapışmış, ondan sallanaraq zəngi çalmağa başladığı zaman ikinci atası Klod, nəhayət, uşağın dili açıldığını və danışmağa başladığını zənn etmişdi.

Beləliklə, Kvazimodo yaşadığı, yatdığı, heç bir zaman içərisindən çıxmadığı, daima gizli təzyiqini hiss etdiyi bu binanın divarları arasında yavaş-yavaş böyüyərək, nəhayət, tamamilə bu bina ilə birləşmiş, onun üzvi hissələrindən biri olmuşdu. Vücudunun kələkötürü, bir növ, bu binanın küncələrinə sıxışmış və Kvazimodo bu evin yalnız sakini deyil, bəlkə də, malı olmuşdu; hətta demək olardı ki, ilbiz yerləşdiyi balıqqulağının formasına düşdüyü kimi, o da, nəhayət, bu binanın şəklinə düşmüşdü.

Kilsə onun məskəni, yuvası, qabığı idi. Onunla bu əski kilsə arasında, bir növ, gizli və dərin bir təmas, maqnetik və demək olar ki, kimyəvi bir yaxınlıq vardı. Tısbağa öz canağına bağlı olduğu kimi, o da bu binaya bağlı idi. Kilsənin kələ-kötür divarları onun qınına çevrilmişdi.

Əlbəttə, bina ilə insan arasında apardığımız bu qəribə, birbaşa, simmetrik, üzvi birləşmə təsəvvürü yaratmaq üçün müraciət etdiyimiz məcazları oxucular hərfi mənada anlamamalıdır. Bu qədər uzun zaman bir-birinə yaxın yaşamaları sayəsində onun kilsənin ən xırda hissələrinə belə bağlandığını, bu kilsənin varlığına qarışdığını söyləmək də əbəsdir. Bura, sanki, onun öz evi idi. Burada onun enmədiyi zirzəmi bucağı, zənglərin üzərində toxunmadığı bir nöqtə belə yox idi. O, tez-tez kilsənin bayır tərəfindən bir neçə mərtəbəni dırmaşa-dırmaşa çıxar, divar çıxıntılarından və qüllənin heykəllərindən

yapışaraq yuxarıya qalxardı. Qayaya dırmaşan kərtənkələ kimi kilsənin başına dırmaşdığını dəfələrlə görmüşdülər. Kilsənin başındakı iki böyük nəhəng bürcün yüksək, qorxunc və təhdidedici mənzərəsi onda zərrə qədər dəhşət oyatmazdı. Başı bundan heç bir zaman, gicəllənməzdi; bu bürclərin üzərinə xeyli asanlıqla dırmaşdığını, bunların onun əlləri və ayaqları altında təhlükəsiz bir şey olduğunu görənlər Kvazimodonun onları, sanki, öyrətdiyini düşünə bilərdilər. Bu nəhəng kilsənin uçurumları arasında daima sıçraması, dırmaşması və sürüşməsi sayəsində o, nəinki meymuna, yaxud da dağ keçisinə dönmüşdü, hətta Kalabriya uşaqları kimi yeriməkdən öncə üzməyi, körpə çağa ikən dənizlə oynamağı öyrənmişdi.

İnsana elə gəlirdi ki, o yalnız vücudu ilə deyil, ruhuyla da kilsəyə alışıb. Bu ibtidai həyat içində ruhundakı halları və kələ-kötür qabığına ruhunun qəbul etdiyi şəkli müəyyən etmək çətin məsələ idi. Kvazimodo təkgözlü, qozbel və topal yaranmışdı. Klod yalnız böyük zəhmət və xariqüladə səbirlə ona danışmağı öyrədə bilmişdi. Lakin təbiət, sanki, bu zavallı məxluqu hər bir nöqsanla təchiz etmədiyinə təəssüf edirmiş, çünki təbiətin etmədiyini tale tamamlamışdı. Kvazimodo 14 yaşında zəngçalan olduqdan bir qədər sonra vücudundakı nöqsanlara bir nöqsan da əlavə etmişdi; zənglərin gurultusu onun qulaq pərdəsini yırtmış və tamamilə kar eləmişdi; doğulduğu zaman, xarici aləmlə əlaqə bağlamaq üçün təbiətin ona verdiyi yeganə yol birdən-birə əbədi bağlanmış, bununla da Kvazimodonun ruhunu işıqlandıran yeganə sevinc və həyat işığı sönmüşdü. Kvazimodonun ruhu dərin qaranlığa qərq olmuşdu. Zavallı eybəcərin dərdinə əlac yox idi. Qulaqlarının kar olması onun dilini də lal etmişdi. Çünki o, qulaqlarının kar olduğunu anladıqdan sonra ətrafındakı adamların qəhəhəsinə səbəb olmamaq üçün daim susmağa qərar vermiş və yalnız yalqız olduğu zamanlar öz-özü ilə danışmağa başlamışdı. Klod Frollonun bu qədər böyük zəhmətlə açdığı dilini, o özü könüllü bağlamışdı. Bir az sonra bunun nəticəsi daha da pis oldu; ehtiyac onu danışmağa vadar etdiyi zaman dili dolaşır, paslanmış qapı cəftəsi kimi cırlayırdı.

Bu möhkəm və qalın qabığın arasından Kvazimodonun ruhuna girə, bu eybəcər varlığın qəlbinin dərinliyini ölçə bilsəydik, bu qaranlıq məxluqun məzmununu anlaya, onun ən qaranlıq ruhi qatlarına, daxilindəki bütün gizli yerlərə işıq sala və bu qaranlıq mağaranın

daxilində, hər halda, ehtimal edilən ruhun üzərinə birdən-birə parlaq bir işıq sala bilsəydik, şübhəsiz, bu zavallını ruhi hissələrdən məhrum və acınacaqlı bir yerdə, miskin vəziyyətdə görürdik. O, ayaq üstə durmaq üçün olduqca alçaq, uzanmaq üçün olduqca qısa olan Venetsiya həbsxanalarına salınan zavallı insanların vücudlarına bənzəyirdi.

Şübhəsiz, eybəcər vücudun içində ağıl da get-gedə bütün qüvvəsini itirir. Kvazimodo vücudunun timsalında yaradılmış ruhunun mövcudluğunu olduqca dumanlı şəkildə hiss edirdi. Xarici təəssürlər onun şüuruna çatıncaya qədər bir çox dəyişikliklərə uğrayırdı. Onun beyni, bir növ, başqa aləm idi: ondan keçən bütün fikirlər, qıncıq və əyri-üyrü şəkildə meydana çıxırdı. Odur ki düşüncələrinin düzgün ola biləcəyi də şübhəli idi. Bunun nəticəsində dəfələrlə gördüyü şeylərə aldanır, dəfələrlə yanlış rəylər verir, beynində dəfələrlə çılğın və gic fikirlər əmələ gəlirdi.

Bu zavallı beyin quruluşunun ilk nəticəsi bu idi ki, o heç bir şeyə doğrudan-doğruya və sağlam düşüncəylə baxa bilmirdi. Bu şeylər onun üzərində heç bir təsir buraxmazdı. Xarici aləm bizim kimi adi insanlara nisbətən onun nəzərində daha uzaqda görünürdü.

Bu eybəcərin bədbəxtliyinin ikinci təzahürü – onun kinli olması idi. Həqiqətən, Kvazimodo vəhşi olduğu üçün kinli, eybəcər olduğu üçün vəhşi idi. Bəzən təbiət də bizim qədər məntiqli ola bilir. Həddindən artıq çoxalan gücü də kininin səbəblərindən biri idi. Qobbs deyir: “Qüvvətli uşaq mərhəmətli ola bilməz”. Bununla belə, vicdanla qeyd edilməlidir ki, bu kin onun qanında olmaya da bilərdi. Həyatının ən ilk addımlarından o bir sövq-təbii ilə hər kəsin ona nifrət etdiyini, onu rədd etdiyini, ondan çəkdiyini hiss etmiş, sonra da bunu aydınca anlamağa başlamışdı. Böyükdən sonra isə ətrafında nifrət və kindən başqa heç bir şeyə təsadüf etməmiş və bu qərarə gəlmişdi ki, insanlara eyni şeylə cavab verməlidir; onu yaralamış silahı götürdü: o da kinli oldu.

Kvazimodo insanlarla ünsiyyət qurmaya da bilərdi. Onun üçün kilsə də kafi idi. Bu kilsədə mərmərdən düzəldilmiş müxtəlif insanlar, krallar, övliyalar, yepiskoplar vardı; bunlar, heç olmasa, onun üzünə tüpürür və ona sakit, xeyirxah bir nəzərlə baxırdılar. Zətən başqa heykəllər də, iblislər və divlər də Kvazimodoya nifrət etmirdilər; bəlkə də, buna səbəb onların Kvazimodoya bənzəmələri idi.

İblislər və divlər başqa insanlara olduqca istehzalı nəzərlə baxırdılar. Övliya onun dostu idi. Ona xeyir-dua verirdi. Divlər də onun dostu idi, onlar Kvazimodonu müdafiə edirdilər. Kvazimodonun bu heykəllər məclisini sevməsinə səbəb də elə bu idi O, çox zaman bu heykəllərdən birinin qarşısında diz çöküb oturur və bu heykəllə saatlarla söhbət edərdi. O, heykəllə söhbət etdiyi zaman kilsəyə girən olanda Kvazimodo serenada oxuyarkən yaxalanmış aşiq kimi qaçıb aradan çıxardı. Kilsə onun üçün yalnız cəmiyyət deyildi. O, böyük bir aləm, təbiət idi. Kvazimodo pəncərələrdəki rəngli şüşələrdən başqa çiçəkli hasar, üzünə Şaksoniya kapitellərindəki daş quşlar qonmuş daş yarpaqlardan düşən kölgədən başqa kölgə, kilsənin böyük qüllələrindən başqa dağlar, ayaqları altında gurlayan Parisdən başqa dəniz təsəvvür edə bilməzdi. Lakin o, hər şeydən çox öz məbədinin zəngini sevərdi. Bu zəng onun ruhunu oyadar, bəzən onun dar bir yerdə mərhəmətsiz surətdə əzilmiş zavallı qanadlarını açmağa imkan verərək onu xoşbəxt edərdi. O, bu zəngləri sevər, oxşardı, onlarla söhbət edərdi. Onların dilini başa düşərdi. O, bu zəngləri ta kiçiyindən böyüyünə qədər sevərdi. Ortadakı zəng qülləsi və yan tərəfdəki iki qüllə onun üçün üç böyük qəfəsdən başqa bir şey deyildi. Bu üç qəfəsdə onun bəslədiyi quşlar yaşar və yalnız onun üçün oxuyardılar. Doğrudur, bu zənglər onun qulaqlarını kar etmişdi, lakin məlumdur ki, analar bəzən onlara ən çox əzab və məşəqqət vermiş övladlarını daha çox sevelər.

Bir şey də nəzərə alınmalıdır: Kvazimodonun eşitdiyi zəng səsləri onun qulağına çatan yeganə səs idi. Odur ki o ən böyük zəngə qarşı xüsusi məhəbbət bəslərdi; bayram günlərində onun ətrafında guruldayan bütün bu zəng ailəsi içərisində onun ən çox sevdiyi böyük zəng idi. O, bu zəngin adını Mariya qoymuşdu. Mariyadan başqa cənub tərəfdəki qüllədə yalnız bir zəng vardı ki, həcmi bir qədər kiçik idi. Bu zəngin da adını Jakelina qoymuşdu. Bu zəngin adı onu kilsəyə bəxş etmiş Jan Montekyünün arvadı Jakelina Montekyünün şərəfinə qoyulmuşdu. Jan Montekyü bu zəngi kilsəyə bəxş etməsinə baxmayaraq, bir müddət sonra Monfokonda başını cəllada təslim etmişdi. İkinci qüllədə altı zəng vardı. Nəhayət, altı ən kiçik zəng böyük pəncərənin üzərindəki qüllədən asılmışdı. Bundan başqa burada taxtadan düzəldilmiş bir zəng də vardı ki, böyük cümə axşamından parlaq Məsih səhər ibadətinə qədər çalınardı.

Beləliklə, Kvazimodonun ixtiyarında cəmi on beş zəng vardı, lakin bunların arasında onun ən çox sevdiyi zəng yenə də Mariya idi.

Zənglərin ucadan çaldığı günlərdə Kvazimodonun sevinci həddindən artıq dolub-daşardı. Baş keşiş: “Başla” – deyər-deməz o, dərhal başqalarının aşağı endiyi cəldlikdən də böyük sürətlə dik burma pilləkənlə yuxarıya dırmaşardı. Tövşüyə-tövşüyə böyük zəngin asıldığı yerə çatar, bir neçə saniyə böyük məhəbbət və pərəstişkarlıqla ona baxar, sonra nəvazişlə söhbətə başlayaraq uzun yolda çapacağı atını oxşayan süvari kimi zəngi oxşamağa başlardı; o, sanki, zəngin ağır zəhmət çəkəcəyinə təəssüf edirdi. Bu nəvazişlərdən sonra Kvazimodo aşağı mərtəbədəki köməkçilərinə bağıraraq işə başlamalarını əmr edərdi. Zəngçalanın köməkçiləri kəndirdən tutar, halqa cırıldamağa başlar və az sonra böyük metal kütləsi yavaş-yavaş hərəkətə gəlirdi. Kvazimodo nəfəsini çəkərək onun yellənməsini seyr edərdi. Zəng dilinin birinci zərbəsindən Kvazimodonun dayandığı taxta döşəmə titrəyirdi. O, hər dəfə zərbə vuranda silkələnərək çilgün bir qəhqəhəylə bağırardı: “Haydı!” Zəngin yellənməsi getdikcə artar və o artdıqca, daha iri dairələr cızdıqca Kvazimodonun yeganə gözü də getdikcə genişlənər və daha çox fosfor parıltısı kimi parıldamağa başlardı. Nəhayət, zənglər çalmağa başlar, bütün zəng qülləsi titrərdi; daşdan, sinkdən və taxtadan düzəldilmiş zəng hissələri, sanki, rəqs edərildilər, hər şey – təməl dirəklərindən zəng qülləsinin başındakı xaça qədər hər şey titrəməyə başlardı. Kvazimodo su qazanı kimi qaynardı; o, oyan-buyana gəzinər, qüllə ilə birlikdə titrər, bütün vücudu sarsılırdı. Zəng də, sanki, qızışmağa başlayaraq, mis ağzını zəng qülləsinin hər iki divarı qarşısında növbəylə açardı. Və bu ağızdan dörd mil uzaqlara yayılan səslər çıxardı. Kvazimodo zəngin açıq ağzı qarşısında dayanar, əyilər və yenə qalxardı. Sanki, zəngin gurultuyla nəfəs almasını özünə çəkərdi; o gah iki yüz fut dərinlikdə ayaqlarının altında qaynayan meydana, gah da hər saniyə qulağının dibində gurlayan zəngin böyük mis dilinə nəzər salardı. Bu, onun eşidə bildiyi yeganə bir səs idi, dünyanın sükutunu pozan yeganə səs idi. Kiçik bir quşcuğaz günəşin şüalarından həzz aldığı kimi, o da bu səslərdən nəşələnərdi. Birdən dəliliyi tutar, yeganə gözü cəhənnəm kimi parlağa başlardı. Hörümçək milçəyi təqib etdiyi kimi, o da ona yaxınlaşan zəngi təqib edər və birdən-birə üzərinə atırdı. Zəngdən yapışaraq onunla

birlikdə yellənər, bürüncdən düzəldilmiş bu divin qulağından möhkəmcə tutaraq dizlərini bir-birinə sıxar, dabanları və vücudunun ağırlığı ilə zəngin yellənməsini daha da sürətləndirərdi. Zəng qülləsi tir-tir titrərdi; Kvazimodo bağırar və dişlərini qıcadardı. Sarı saçları başında dimdik qalxar, köksü tövsüyə-tövsüyə çırpınar, zəng isə bu çilgün atlının altında kişnərdi. Bu, zəng deyildi, bu, zəngçalan deyildi, bu, bir fırtına, qasırga, başgicəllənməsi, sayıqlama idi; bu, səmavi atın yalından yapışmış ruh idi; bu, yarınsan-yarızəng şəklində qəribə bir kentavr, idi. Bu, misdən düzəldilmiş, qorxunc və qanadlı bir atın üzərində göylərdə uçan Astolf¹ idi.

Bu qəribə məxluqun burada olması bütün məbədə başqa bir həyat verirdi. Mövhumatçı xalqın rəyinə görə, bu zəngçalanda kilsənin bütün daşlarını canlandıran və bu əski məbədin daxilindəki hər şeyi titrədən gizli bir qüvvə vardı. Bu məbədi zinətləndirən minlərcə heykəli canlandırmaq üçün bu eybəcər karlığın kilsədə olması kafi idi.

Həqiqətən, bütün kilsə bu qeyri-adi zəngçalanın əllərində itaətkar silah kimi idi; o, səsinə ucaltmaq üçün işarə gözləyərdi; Kvazimodo bu binanın həqiqi cini idi. O, sanki, bütün binanı nəfəs almağa məcbur edirdi; o, bu binanın hər yerində vardı, o, sanki, eyni zamanda bu kilsənin hər bir yerində görünmək iqtidarındaydı. Bir də görürdün ki, meydanda toplaşmış camaat uçurumun üzərinə sallanmış və iməkləyərək dırmaşan, gips meduzalardan birinin içini yoxlamaq üçün divarın bir çıxıntısından o biri çıxıntısına sıçrayan eybəcər karlıq dəhşətlə seyr edərdi: məlum olurdu ki, bu Kvazimodur və qarğa yuvalarını dağıtmaqla məşğuldur. Bəzən də məbədin içində gəzən bir adam Kvazimodonu qaranlıq bir bucaqda qaşqabağını sallayaraq oturmuş görərdi. Gah da zəng qülləsində böyük bir baş və kəndirin ucundan çilgincasına sallanan biçimsiz bir vücut görünərdi: bu da Kvazimodo idi, axşam ibadəti üçün zəng çalardı. Bəzən qülləni zinətləndirən və kilsə damının qalereyasını əhatə edən zərif yonma məhəccərin üzərində gecələr biçimsiz bir vücutun dolaşdığını görmək olardı. Bu da bizim qozbel idi. Qonşu qadınların söylədiklərinə görə, bu zaman bütün kilsə fantastik, xariqülədə və qorxunc bir mənzərə alardı; sanki, kilsənin gözləri və ağızı vardı; sanki, bu qocaman məbədin qarovulunu çəkən daş köpəklər gecə-

¹ Oyanış dövrü italyan şairi Lüdovik Ariostonun “Qəzəbli Roland” cəngavər poemasının qəhrəmanı. O, öz qanadlı atı ilə Aya, cənnətə, cəhənnəmə və s. uçar.

gündüz ağızlarını açaraq, boğazlarını uzadaraq hürər, daş ilanlar fısıldayırdı; yeni il gecəsində ibadətə gələnlər kilsənin taybatay açılmış böyük qapılarından içəriyə girdikləri zaman bu qorxunc div, sanki, camaatı udurdu. Sanki, onun boğazından keçənlər bir daha yer üzünə qayıtmayacaqdı. Bütün bunlara səbəb Kvazimodo idi. Misirdə onu bu evin Allahı sayardılar, orta əsrlərdə ona şeytan deyər-dilər; halbuki o, məbədin qəlbi idi.

Kvazimodo o dərəcədə bu məbədin qəlbi idi ki, həqiqətən, onun yaşadığını bilən hər kəs bu gün Paris Notr-Dam kilsəsini kim-səsiz, ruhsuz və ölü görür; onlar buradan bir şeyin yox olduğunu hiss edirlər. O, həyatdan məhrum edilən böyük bir vücutdur. O, ruhunu təslim edən skeletdir; yalnız keçmişdə ruhun olduğu yeri görmək mümkündür. Yalnız bu qədər. O, bir kəllədir ki, göz dəlikləri var, lakin gözləri əbədi olaraq sönüb.

IV

KÖPƏK VƏ ONUN SAHİBİ

Lakin yer üzündə bir insan vardı ki, Kvazimodonun bütün bəşər övladına qarşı bəslədiyi nifrət ona aid deyildi. O, bu insanı kilsəni sevdiyi qədər, bəlkə, daha çox sevirdi: bu adam – Klod Frollo idi.

Bu məhəbbətin səbəbini anlatmaq çətin deyil. Klod Frollo onu öz himayəsinə almış, saxlamış və ona tərbiyə vermişdi. Hələ uşaq-kən, başqa uşaqlar onu incitdiyi, köpəklər isə ona hürdüyü zaman-larda o, hər dəfə Frollonun dizləri arasına sığınmağa adət etmişdi. Klod Frollo ona danışmağı, oxumağı və yazmağı öyrətmişdi; nəhə-yət, Klod Frollo onu zəngçalan etmişdi. Kvazimodonu böyük zənglə qovuşdurmaq – Romeonu Cülyettaya qovuşdurmaq kimi bir şey idi. Odur ki Kvazimodonun minnətdarlığı dərin, ehtiraslı və nəhayət-siz idi; atalığının üzü ara-sıra ələmli və ciddi görünse də, səsi, adə-tən, quru və sərt, hətta kəskin və amiranə olsa da, Kvazimodonun ona qarşı minnətdarlıq hissi heç zaman azalmamışdı. Kvazimodo baş keşişin müti köləsi, vəfali xidmətçisi, sayıq köpəyi idi. Zavallı zəngçala-nın qulağı tutulduqdan sonra onunla Klod Frollo arasında gizli hərəkət dili əmələ gəlmişdi. Bu dili yalnız onlar anlama bilirdilər.

Beləliklə, baş keşiş Kvazimodonun az-çox əlaqə saxladığı yeganə insan idi. O, yer üzündə yalnız iki şeylə əlaqəyə girmişdi: kilsə və Klod Frollo ilə.

Heç bir şey baş keşişin zəngçalanın üzərindəki hökmü və zəngçalanın baş keşişə qarşı məhəbbətilə müqayisə edilə bilməzdi. Klod Frolloya yalnız bir işarə etmək, yalnız filan şeyin ona xoş gələ biləcəyini düşünmək kafi idi ki, Kvazimodo dərhal kilsənin zəng qülləsindən başısağa atılsın. Kvazimodonun son dərəcə inkişaf etmiş fiziki qüvvəsini kor-koranə başqa birinin ixtiyarına verməsi qeyri-adi görünürdü. Bu yalnız oğul məhəbbəti və ya nökrin ağaya sədaqəti deyil, həm də daha güclü ağılın qarşısızalmaz təsiri idi. Fağır, bədbəxt və miskin bir məxluq, yüksək və dərin, müdrik ağılın qarşısında başını salları və yalvarıcı nəzərlərlə baxardı. Nəhayət, kim bilir, bəlkə də, burada hər şeydən ziyadə təşəkkür və minnətdarlıq duyğusu vardı. Bu, o qədər hüdudsuz bir minnətdarlıq idi ki, onu nə ilə müqayisə edəcəyimizi belə bilmirik. Bu fəzilət insanlar arasında çox da təsadüf edilən şeylərdən deyil. Beləliklə, bir sözlə deyə bilərik ki, heç bir zaman heç bir köpək, heç bir at, heç bir fil öz sahibini Kvazimodo baş keşişi sevdiyi qədər sevməyib.

V

“KLOD FROLLO” FƏSLİNİN DAVAMI

1482-ci ildə Kvazimodonun iyirmi, Klod Frollonun isə otuz altı yaşı vardı; Kvazimodo böyümüş, Klod Frollo isə qocalmışdı.

Artıq Klod Frollo Torşi məktəbinin sadələvh tələbəsi, bir körpənin sevimli hamisi, bir çox elm və biliklər əxz etmiş, lakin həyatla az tanış olan gənc və xəyalpərəst bir filosof deyildi. O, ciddi və sərt, hətta qəmgin bir keşiş, ibadətə gələn böyük bir kütlənin ruhani atası idi; onu artıq “cənab baş keşiş” çağırırdılar, o, yepiskopun ikinci müavini idi. Monleri və Şatofor ibadət xanalarını və 174 kənd məbədinə idarə edirdi. Onun qaşqabaqlı və ciddi siması vardı; onun qarşısında yalnız kübbəli kiçik nəğməçilər deyil, yaşlı nəğməçilər və ruhanilər də titrərdilər; kilsə eyvanının sivri kübbələri altından yavaş addımlarla, əzəmətli və dalğın halda qollarını köksündə çarpazlayıb başısağa

addımlardı. Başını o qədər aşağı sallardı ki, bütün üzündə yalnız geniş və daz alını görmək mümkün olardı.

Klod Frollo ruhani mənəblərə yüksəlsə də, nə elmdən, nə də kiçik qardaşının tərbiyəsindən ayrılmamışdı. Bu iki şey onun həyatının ən ciddi qayəsi idi. Lakin zaman keçdikcə əvvəllər onunçün bu qədər şirin olan vəzifələrə bir qədər acı qarışmışdı: keşiş Pavel Diakon demişkən, zamanın təsirindən ən yaxşı donuz piyi də acılaşır. Tərbiyə aldığı dəyirmanın şərəfinə dü-Mulən¹ adlandırılan kiçik Jan-Frollo o qədər də Klodun arzu etdiyi istiqamətdə yetişmirdi. Böyük qardaşı elə zənn edirdi ki, ondan müti, çalışqan, mömin, dinc bir uşaq çıxacaq; halbuki kiçik qardaş bağbanın bütün səylərinə baxmayaraq, hər zaman üzünü günəşə doğru çevirən ağaclar kimi böyüyür və gözəl budaqlarını yalnız tənbelliyə, dəcəliyə və səyahətə doğru uzadırdı. O, olduqca intizamsız və həqiqi bir şeytan balası idi; bu da Klodun qaşlarının çatılmasına səbəb olurdu; lakin, eyni zamanda ,o, sevimli və şən bir uşaq idi. Bu da böyük qardaşın gülümsəməsinə səbəb olurdu. Klod onu vaxtilə özünün oxuduğu Torşi məktəbinə qoydu, vaxtilə Frollo adı ilə iftixar edən bu müqəddəs yerin bu gün Frollo adı ilə ləkələndiyini gördükcə kədəri daha da artırdı. O, tez-tez Jana bu bərədə olduqca uzun və ciddi nəsihətlər verərdi; bu kiçik yaramaz isə komediyalarda və həyatda çox-çox təsadüf edilən olduqca mərhəmətli qəlbə malik olduğundan qardaşının nəsihətlərini səbirlə dinlərdi. Lakin nəsihətləri dinləyib qurtardıqdan sonra yenə əvvəlki dəcəliyinə və yaramazlığına başlardı. O gah yenicə məktəbə gəlmiş bir tələbəni incitməyə başlar (bu adət bizim günlərə qədər davam edən qiymətli bir ənənədir), gah da özü kimi bir dəstə yaramaz uşağa rəhbərlik edərək meyxananı dağıdar, meyxanaçını döyər və çəlləklərdəki şərəbi açıb yerə axıdardı; sabahkı gün isə məktəbin sub-inspektoru Kloda latınca yazılmış bir şəhadətnamə gətirərdi; bu şəhadətnamədə Janın familiyası qarşısında bu sözlər yazılırdı: “Dava-dalaş, səbəbi – həddindən artıq şərəb içmə”. Nəhayət, hələ yalnız 16 yaşında olan bu uşağın yaramazlıqlarının meyxanalarla kifayətlənmədiyi, hətta bəzən başqa, daha ədəbsiz yerlərdə olduğu xəbərləri yayılırdı.

Ən təmiz bir məhəbbətinə aldanmış Klod Frollo bundan məyus olar, daha çox elmlə məşğul olmağa başlar, öz məhəbbətini, heç olmasa, ona istehza etməyən və qayğısını çəkdiyiniz üçün bəzən

¹ “Dəyirmançı” deməkdir. (fr.)

xırda-para ilə əvəzini verən, lakin hər halda, heç vaxt bu qayğıları əvəzsiz buraxmayan elmə qarşı daha çox məhəbbət bəslərdi. Beləliklə, o get-gedə alim olur və eyni zamanda hər bir alimliyin təbii bir nəticəsi kimi getdikcə daha ciddi bir keşiş və daha kədərli insan olurdu. Hər bir kəsin ağılında, xasiyyətində və davranışlarında müəyyən paralellik mövcuddur. Bu paralellik daim inkişaf edir və yalnız həyatda təsadüf edilən böyük dönüşlər zamanı pozula bilir.

Klod Frollo gənc yaşlarından insanın əldə edə bildiyi bütün müsbət biliklərə vaqif olduqdan sonra tənbel adamların dayandığı nöqtədə dayanmaq istəmədisə, zəruri olaraq yolunla davam etməli və doymaq bilməyən ağılı üçün yeni qidalar axtarmalı idi. Qədim təsvirlərdə olduğu kimi, ilanın öz quyruğunu dişləməsi hər şeydən artıq elmə tətbiq edilə bilir. Çox ehtimal ki, Klod Frollo da bunu öz təcrübəsində anlamışdı. Bəzi ciddi adamlar onun bütün bəşər elminə vaqif olduqdan sonra qadağan olunmuş elmlər aləminə dalmağa cəsarət etdiyini söyləyirdilər. Haqqında deyirdilər ki, o, təcridən elmin bütün meyvələrini dadmış və nəhayət, aclıqdanmı, yoxsa toxluqdanmı, qadağan edilmiş meyvədən də dadmışdır. Oxucularımızın xatırladığı kimi, Klod Frollo Sorbonno ilahiyat alimlərinin konfranslarında da, Sen-Marten məktəbində kanonik hüquq tədrisçilərinin disputlarında da, Paris Notr-Dam kilsəsinin daxilində doktorların yığıncaqlarında da ara-sıra iştirak edərdi; o zaman o, Paris universitetinin dörd fakültəsi tərəfindən yetişdirilən, icazə verilmiş və bəyənilmiş bütün nemətlərdən dadmışdı, bu nemətlər onu doymadığı halda, bezdirmişdi. O zaman Klod Frollo bu bitmiş, məhdud maddi aləmin dərinliklərini araşdırmağa başlamışdı. O, günaha batmaq qorxusu qarşısında belə ehtiyat etməmiş, kimyəgərlər, münəccimlər və germetiklərlə bir süfrəyə oturmuşdu. Vaxtilə orta əsrlərdə bu süfrənin ətrafında İbn Rüşd, parisli Gilyom və Nikolay Flamel kimi adamlar görkəmli yer tutardılar; həmin süfrənin ətrafında uzaq keçmişlərdə yeddışamlı bir şamdanın işığında Süleyman peyğəmbər, Zərdüşt, Pifaqor əyləşərdi. Hər halda, belə zənn edərdilər; bu doğrudur, ya doğru deyil – başqa məsələ.

Hər halda, baş keşiş “Məsum Ruhlar” məzarlığını tez-tez ziyarət edərdi. Doğrudur, həmin məzarlıqda 1466-cı ildə vəba xəstəliyindən ölmüş atası ilə anası da dəfn edilmişdi. Lakin ehtimal ki, yaxınlıqda bulunan Nikolay Flamel və Klod Pernelin məzarları üstündə

ata-anasınınkindən daha çox ibadət edərdi. Dəfələrlə onun Lombardiyalılar küçəsindən keçdiyini, Katiblər küçəsi ilə Marivo küçəsi arasındakı kiçik bir evə gizli-gizli girdiyini görmüşdülər. Bu evi Nikolay Flamel tikdirmiş və təqribən, 1417-ci ildə bu evdə də vəfat etmişdi. O zamandan bu evdə kimsə yaşamırdı. Bütün ölkələrin kimyagərləri və germetikləri evin divarları üzərinə öz adlarını o qədər yazmışdılar ki, divarlar xarab olmuşdu; ev uçub-dağılırdı. Qonşulardan bəziləri bir dəfə qapının deşiyindən baxanda baş keşişin zirzəmilərdə böyük səylə torpağı qazıdığını görmüşdülər. Deyilənə görə, Nikolay Flamel bu zirzəmilərin divarları üzərində müxtəlif heroqliflər və şeirlər yazmışdır. Bir çoxlarının fikrincə, Flamel tapdığı qızıl iksirini də bu zirzəmilərdə basdırmışdı. İki əsr idi ki, kimyagərlər evin içini eşib-qazaraq onu xaraba qoymuşdular.

Baş keşiş Paris Notr-Dam kilsəsindəki simvolik qapılara da qəribə məhəbbət bəsləyirdi. Bu cadu kitabı, bütün binanı daima tərənnüm edən müqəddəs dastana ləyaqətsiz baş səhifə əlavə etdiyi üçün, güman ki, cəhənnəm əzablarına məruz qalan Paris yepiskopu Gilyom tərəfindən daş hərflərlə həkk olunmuşdu. Baş keşiş haqqında belə bir rəvayət vardı ki, o, müqəddəs Xristofurun nəhəng heykəlini dərinədən tədqiq etmiş, o zamanlar kilsənin həyatində olan və xalqın rixşəndlə “Cənab Leqri”¹ adlandırdığı başqa bir böyük və müəmmalı heykəli də əsaslı surətdə öyrənmişdir. Lakin onun daha çox həyətdə saatlarla oturduğunu və baş qapıların üzərindəki yonma bəzəkləri tədqiq etdiyini görmək mümkün idi. Bəzən əllərindəki çiraqları aşağıya sallamış ağılsız qız heykəllərini, gah da əllərindəki çiraqlarını qarşılarında saxlayan ağıllı qız heykəllərini tədqiq etdiyini zənn etmək olardı: bəzən də, sanki, qapıların sol qanadı üzərində təsvir edilmiş qarğanın kilsənin gizli bir nöqtəsinə baxdığı zənn edilən gözlərinin istiqamətini təqib edərdi. Şübhəsiz, qızıl iksiri Nikolay Flamelin zirzəmisində basdırılsaydı, həmin qarğanın gözlərinin baxdığı nöqtədə basdırılmış olacaqdı. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, nə cür olmuşdusa, Paris Notr-Dam kilsəsi binasına Klodla Kvazimodo kimi bir-birinə heç də bənzəməyən iki adam eyni zamanda məftun olmuşdu. Bunlardan biri yarınsan, vəhşi, tamamilə ağıldan məhrum kimi bir vücut idi; o, bu kilsənin gözəlliyini, intizamını, ahəngdarlığını sevmişdi; o biri – alim və ehtiraslı bir insan idi, o da

¹ *Legris* – kefli (*fr.*)

bu kilsənin daxili mənasını, əsətirini, simvolizmini, bir sözlə, daima insan ağı qarşısında duran müəmmasını sevmişdi.

Baş keşiş Qrev meydanına baxan və zənglərin olduğu yerə yaxın kilsə qüllələrindən birində yaşayırdı. Onun yaşadığı yer kiçik bir hücrə idi. Deyilənə görə, onun icazəsi olmadan buraya kimsə, yepiskopun özü belə daxil ola bilməzdi. Bu hücrə vaxtilə böyük bir cadugər şöhrəti qazanmış yepiskop Hüqo Bezanson (1326-1332) tərəfindən zəng qülləsinin təpəsində, qarğa yuvalarının yaxınlığında tikilmişdi. Bu hücrədə nə olduğunu kimsə bilmirdi; lakin gecələr qüllədəki kiçik pəncərədə qımıldayan qəribə və tünd qırmızı bir işığın kiçik fasilələrlə səyridiyini, yox olduğunu və yenidən səyridiyini yaxındakı meydançadan dəfələrlə görmüşdülər; bu işıq, sanki, körüklərdən əmələ gəlirdi. Hər halda, bu, şam işığı deyil, ocaq işığı idi. Yuxarıdakı pəncərədə səyriyən bu işıq aşağıdakılara olduqca qəribə təsir bağışladır. Qonşu qadınlar bir-birilə pıçıldaşaraq deyirdilər: “Baş keşiş yenə ocağını qalamışdır; hər halda, bu bir şeytan ocağıdır”.

Çox ehtimal ki, bütün bu söylədiklərimizdə cadugərlikdən zərər qədər əsər belə yox idi, lakin od olmadan tüstü çıxmaz; alim baş keşiş isə, onsuz da, o qədər yaxşı ad çıxarmamışdı; bununla belə, etiraf etməli ki, Misirin bütün elmləri – nekromantiya, hər bir cadugərlik, hər cür sehrbazlıq, nə qədər məsum xarakterə malik olsa da, Paris Notr-Dam kilsəsi konsistoriya hakimləri arasında Klod Frollo qədər amansız düşməne malik ola bilməzdi. Buna baxmayaraq, kilsə kapitulunun bütün alimləri ehtimal ki, oğrusayağı “qoyma, qaçdı, tutun oğrunu!” deyərək hər kəsdən əvvəl bağırmağa başlayan baş keşişi cəhənnəmin bütün işlərinə vəqif olan, kabalistikanın¹ dərinliklərinə dalan və gizli surətdə sehrkarlıqla məşğul olan adam hesab edirdilər. Sadəcə xalq da məsələyə bu nəzərlə baxırdı. Xalqın nəzərində Kvizimodo şeytan mücəssəməsi, Klod Frollo isə cadugər idi. Hər kəsə bəlliydi ki, zəngçalan müəyyən müddət baş keşişə xidmət etdikdən sonra ruhunu ona təslim edəcəkdi. Odur ki baş keşiş olduqca ciddi bir həyat sürməsinə baxmayaraq, mömin adamların nəzərində yaxşı ad qazana bilməmişdi. Hər bir riyakar qarın onun cadugər olduğunu hiss edirdi.

Zaman keçdikcə Klod Frollonun qəlbi də getdikcə sərtləşir və quruyurdu; hər halda, onun qara bulud arxasından görünən üzündə

¹ Sehr və müəmma haqqında yalançı elmlər.

parlayan ruhunu gören hər bir kəs dərhal bu qərara gələ bilərdi. Başındakı tüklərin vaxtından əvvəl tökülməsinə, başını hər zaman aşağı sallamasına, daima dərindən köks ötürməsinə səbəb nə idi? Bir-birinin üzünə hücum etməyə hazırlaşan iki öküz kimi qaşlarını çatdığı halda, dodaqlarındakı təbəssümü doğuran gizli fikir nə idi? Başında qalmış saçları nə üçün bu qədər tez ağarmışdı? Onun gözlərini domna ocağının divarında açılmış deşiklər kimi ara-sıra par-par parlardan hansı daxili hərarət idi?

Daxilində əzab çəkdiyini göstərən bütün bu əlamətlər nəql etdiyimiz bu dövrdə daha da artmışdı. Gözlərində o qədər qəribə və qorxulu bir ifadə vardı ki, dəfələrlə onu kilsədə yalnız gören kiçik nəğməçilər dəhşətlə ondan qaçıb gizləndilər. İbadət əsnasında onun yaxınlığında olanlar xora bəzi anlaşılmaz sözlər əlavə etdiyini dəfələrlə eşitmişdilər. Kilsənin döşəmələrini təmizləmək üçün tutulmuş qadın dəfələrlə baş keşişin cübbə altından barmaqlarını və yumruğunu əsəbi-əsəbi sıxdığını görmüş və qorxmışdu. Bununla bərabər, baş keşiş getdikcə daha da ciddi və sərt olmağa başlayırdı. O heç bir zaman bu qədər ciddi həyat sürməmişdi. İstər mənsəbi, istərsə xasiyyəti etibarilə o, həmişə qadınlardan uzaq gəzərdi. İndi isə onun, sanki, qadınlara dərin nifrət bəslədiyini görünürdü. İpək bir tumanın yellənməsini görər-görməz dərhal əbasının başlığını qaldırırdı. Qadınlara qarşı o qədər ciddiydi ki, 1481-ci ilin dekabr ayında kralın qızı Şahzadə Anna dö-Bojyö kilsənin nəzdindəki monastırı ziyarət etmək istədiyi zaman o, buna qəti surətdə etiraz etmiş və “hansı silk və nə yaşda olursa olsun, bütün qadınların” monastıra daxil olmasını qadağan edən 1334-cü il nizamnaməsini yepiskopa göstərmişdi. Yepiskop isə “içəriyə buraxılmaması etiraz doğura biləcəyindən, zadəgan nəsələ mənsub bəzi qadınların” istisna edilməsi haqqındakı leqat Odonun məktubunu xatırlatmağa məcbur olmuşdu. Lakin baş keşiş yenə etiraz etmiş və 1207-ci ildə nəşr edilmiş leqat məktubunun 1334-cü ildəki nizamnamədən 127 il əvvəl olduğunu və sonrakı qərarların əvvəlki qərarları ləğv etdiyini göstərmişdi. Hər halda, o, şəxsən şahzadənin hüzuruna çıxmaqdan imtina etdi.

Bundan başqa, son zamanlar onda qaraçı qadınlara qarşı bir növ xüsusi nifrət oyanmışdı. O, yepiskopa müraciət edərək, qaraçı qadınlara kilsənin qarşısındakı meydanda rəqs etməyi və qaval çalmağı qadağan edən xüsusi əmr ala bilmişdi. Eyni zamanda, kif basmış kon-

sistor aktlarının arasında eşələnərək keçi və donuz vasitəsilə insanları pis yola aparmaqda ittiham edilən cadugərlərin və cadugər qadınlara yandırılması, yaxud asılmasına dair sənədləri toplamağa başlamışdı.

VI XALQIN NİFRƏTİ

Əvvəldə söylədiyimiz kimi, kilsənin yaxınlığındakı məhəllələrdə yaşayan adlı-sanlı və adsız-sansız adamlar istər baş keşişi, istərsə də zəngçalanı sevmirdilər. Klod və Kvazimodo çox zaman bir yerdə küçəyə çıxardılar. Beləliklə, onların bir yerdə çıxdıqlarını və xidmətçinin ağasının dalınca kilsənin yaxınlığındakı dar, qaranlıq və rütubətli döngələrlə getdiyini gördükdə əgər Klod Frollo başını yuxarıya qaldıraraq ətrafında döyükdən itoynadanları cəsərtli və əzəmətli baxışlarıyla süzməsəydi (lakin Klod Frollo çox nadir hallarda başını qaldırdı), onların üzərinə təhqirlər, atmacalar və qəhqəhələr yağmağa başladılar. Klod Frollo ilə Kvazimodo yaşadıkları məhəllədə Renyenin bu misralarını xatırladırdılar:

Şairi təqib edər hər yetən, həm hər yolçu,
Sanki, birəbitdənələr qovalarlar bayquşu.

Gah da dəcəl uşaqlardan biri Kvazimodonun donqarına sancaq batırmaqdan dərin bir zövq alaraq həyatını və sümüklerini böyük risk altına qoyur; gah da qoca və arsız bir qarı Klodu dirsəyi ilə dürtmələyərək qulağına pıçıldardı: “Vay səni şeytan! Yaxşı ələ düşmüşən”. Gah da bir dəstə dilənçi qarı sütunların yanındakı pillələrdə əyləşərək Kvazimodo ilə baş keşiş oradan keçəndə gurultu salar və onların dalınca: “Vay, vay, vay, birinin vücudu nə qədər gözəldirsə, o birinin ruhu da o qədər gözəldir”, – deyərək nəzakətli sözlər yağdırırdılar. Gah da bir dəstə küçə uşağı və məktəbli bir ayaqları üstündə tullana-tullana sıraya düzülər və tikanlı sözlər ataraq onları latınca alqışlayardılar: “*Eia! Eia! Claudus cum claudo!*”¹

¹ “Ehey, ehey Klodla çolaq” (*lat.*). Söz oyunu: “Claudus” latınca çolaq deməkdir.

Lakin keşişlə zəngçalan çox zaman bu sözlərə əhəmiyyət verməzdilər: keşiş öz dərin düşüncələrinə dalar, zəngçalanınsa qulaqları kar idi.

Beşinci kitab

I

ABBAT SEN-MARTEN

Klod Frollonun alimliyinin və ciddi bir həyat sürməsinin sorağı hər yana yayılmışdı. Xüsusilə, şahzadə Bojyönü kilsəyə buraxmaqdan imtina etdiyi zamandan onun şöhrəti daha da artmışdı. Beləliklə, bir ziyarətin xatirəsi uzun zaman yaddaşlardan silinməmişdi.

Axşam vaxtı idi. Klod yenicə ibadətdən öz hücrəsinə qayıtmışdı. Hücrəsində, bəlkə də, küncdəki bəntə bənzəyən qara tozla dolu bir neçə banka istisna edilərsə, heç bir qəribə və sirlə bir şey yox idi. Doğrudur, divarın bəzi yerlərində müxtəlif yazılar görünürdü; lakin bu yazılar kilsə xadimlərinin əsərlərindən iqtibas edilmiş hədislərdən başqa bir şey deyildi.

Baş keşiş böyük bir sandığın qarşısında əyləşdi. Hücrədə üçşamlı mis şamdan yanırdı. Sandığın üzərində əlyazmalar vardı. Baş keşiş dirsəyini Otenli Honoriyin “Tələ və azad iradə haqqında” sərlövhəli kitabının açıq səhifəsi üzərinə qoydu və yenicə çap olunmuş kitabı dalğın-dalğın vərəqləməyə başladı. Bu kitab onun hücrəsində yeganə çap olunmuş əsər idi. Qapının döyülməsi baş keşişin dalğınlığını pozdu.

Dişləri arasından sümüyün qoparıldığını görəndə aç köpək nə cür mırıldayırsa, alim də eyni ədəbli səslə bağıraraq soruşdu:

– Kimdir?

Qapının arxasından hay verdilər:

– Dostunuz Jak Kuaktyedir!

Klod qapını açmaq üçün ayağa durdu.

Həqiqətən, gələn kralın həkimi idi. Bu adam əlli yaşlarında, sərt və yaltaq üzlü, tülkügöz bir kişi idi. Lakin o, tək deyildi; onunla birlikdə

içəriyə bir adam da girdi. Klod bu adamı tanımadı. Hər ikisinin əynində uzun və tünd-boz rəngli dələ dərisindən astarı olan paltar və qayış-kəmər vardı. Papaqları da eyni maldan və eyni rəngdə idi. Əlləri paltarın geniş qolları arasından, ayaqları uzun paltarlarının qırıqları altında görünmürdü. Papaqlarını tamamilə gözlərinin üstünə basmışdılar.

Baş keşiş onları hücrəyə dəvət edərək:

– Xoş gəlmişsiniz, ağalar, – dedi. – Mən gecənin bu vaxtında bu qədər hörmətli qonaqların məni ziyarət edəcəyini heç zənn etməzdim. – Bu nəzakətli sözləri söyləməklə bərabər, sınaıçı və narahət baxışlarla həkimin və yoldaşının üzünə baxdı.

Doktor Kuaktye bütün Frans-Konte sakinlərinə məxsus, uzanan və bir qədər nəğmə oxuyurmuş kimi səslənən şivə ilə cavab verdi:

– Klod Frollo de Tırşap kimi böyük bir alimi ziyarət etmək heç bir vaxt gec ola bilməz.

Bu sözlərdən sonra doktor ilə baş keşiş arasında nəzakətli sözlər başladı. Bu nəvaziş və nəzakət ozamankı adətlərə görə, alimlər arasında olan hər bir söhbətdən əvvəl zəruri idi. Bununla belə, bu nəvazişlər onların bir-birinə qarşı dərin nifrət bəsləmələrinə heç də mane olmazdı. Bu adət indi də davam etməkdədir. Başqa bir alimi böyük bir səxavətlə tərif və mədh edən hər bir alimin dili şəkər qarışdırılmış zəhərə bənzər.

Jak Kuaktyenin Klod Frolloya söylədiyi nəzakətli sözlər möhtərəm doktorun öz uğurlu karyerası müddətində kralın xəstəliklərindən aldığı dünya nemətlərinə aid idi. Bunlar, hər halda, qızıl iksirinin kəşfindən daha əhəmiyyətli və daha əsaslı idi.

Klod Frollo deyirdi:

– Ah, cənab doktor! Qardaşınız oğlu Pyer Versenin yepiskop mənsəbi aldığını eşidər-eşitməz o qədər sevindim ki... O, Amyen yepiskopu təyin edilmişdir, deyilmi?

– Bəli, cənab baş keşiş, şükr olsun cənab Allaha.

– Hələ bilirsiniz, milad bayramının birinci günündə siz, prezident cənablarının hesab palatasında bütün qulluqçularla bərabər, başda çıxış etdiyiniz zaman nə qədər əzəmətli idiniz.

– Cənab Klod, vitse-prezident, yalnız vitse-prezident ola bilər.

– Sent-Andre küçəsindəki yeni və ehtişamlı evinizin inşaatı nə yerdədir? Həqiqətən, Luvr sarayına bənzəyir. Ərik ağacından düzəl-

dilmiş qapının üzərinə həkk olunmuş yazı mənim xüsusilə xoşuma gəlir. Necə də məzəli və sevimli sözdür: “Sahildə məskən”.

– Heyhat! Cənab Klod, bu evin tikilməsi mənə çox baha oturmuşdur. Ev tikildikcə, mən daha çox müflis olmağa başlayıram.

– Nə olar, zətən, sizin gəliriniz də çoxdur. Hər halda, sizin müflis olmanız müşkül məsələdir.

– Puassidəki kastelyanlığım keçən il mənə heç bir gəlir gətirmədi.

– Lakin sizin Triyeldə, Sen-Cemsdə, Sen-Jermen-an-Ledə yığdığınız torpaqbasdı vergilər az deyil.

– Onlar nədir ki, yalnız iyirmi altı livrdən ibarətdir, həm də Paris livri deyildi.

– Bundan başqa siz kraldan məvacib alırsınız. Hər halda, bu, daimi bir mədaxildir.

– Bəli, dostum Klod, lakin bu qədər bəhs edilən bu yaramaz Polinyi mülkü ən yaxşı illərdə belə mənə altmış qızıl eküdən artıq gəlir gətirmir.

Klodun Jak Kuaktyeyə söylədiyi bu komplimentlər tikanlı və bir qədər istehzalı tərdə idi. Həm də bunu söylərkən, üzü zalım və zəhərli təbəssümlə gülürdü. Bu təbəssüm öz mənəvi üstünlüyünü hiss edən, lakin maddi nemətlərdən məhrum olan bir adamın üzündə görünə bilər. Bununla belə, Jak Kuaktye heç bir şey sezmirdi.

Nəhayət, Klod onun əlini sıxaraq:

– Allaha and içirəm ki, – dedi, – sizi belə sağ-salamat görməkdən çox məmnunam.

– Cənab Klod, çox təşəkkür edirəm.

Klod yenə dedi:

– Yaxşı yadıma düşdü. Sizin əlahəzrət xəstəniz nə haldadır?

Doktor birlikdə gəlidiyi yoldaşına qıyqacı nəzər saldıqdan sonra cavab verdi:

– Hali pis deyil, lakin doktorunun haqqını vaxtında vermir.

Yoldaşı soruşdu:

– Kuaktye, dostum, siz eləmi zənn edirsiniz?

Bu sözlər heyrət və məzəmmətlə söylənmişdi. Doğrusu, tanımadığı bu adam otağın qapısından girər-girməz təşvişə düşən baş keşiş məchul adama diqqətli bir nəzər saldı; baş keşiş söhbətə başlar-başlamaz maraqlandığı bu məchul adamı saymayaraq XI Lüdovikin

imtiyazlı xüsusi doktoru qarşısında nəzakət göstərməyə məcbur olmuşdu. Bununla belə, Jak Kuaktye ona müraciət etdiyi zaman yenə də heç bir şey sezdirmədi.

– Cənab Klod, yaxşı yadıma düşdü, mən yanınıza sizin dostlarınızdan birini gətirmişəm. O, sizin haqqınızda çox şeylər eşitmişdir və sizinlə tanış olmaq istəyir.

Baş keşiş diqqətlə Kuaktyenin yoldaşına baxdı və bu məchul adamın dərin və şübhəli nəzərlə onu süzdüyünü hiss edərək dedi:

– Siz də elmlə məşğul olursunuz, deyilmi?

Çırağın saldığı zəif işıqda bu adamın altmış yaşında, ortaboylu, zəif və bir qədər xəstə qoca olduğunu görmək olardı. Onun üzü aristokrat üzünə bənzəməsə də, hər halda, düzgün və ciddi idi; gözləri dərin dəliklərin içərisində qəribə bir parıltı ilə parıldaırdı. Papağının altında isə geniş, ağıllı və qırıqlı alnı görünürdü.

Bu məchul adam baş keşişin sualına cavab verərək:

– Hörmətli ustad, – dedi, – sizin şöhrətinizi çox eşitmişəm, odur ki sizinlə tanış olmağa qərar verdim. Mən alimin otağına girməzdən əvvəl öz ayaqqabılarını çıxaran yoxsul əyalət zadəganından başqa bir şey deyiləm. Adımı bilməyi arzu etsəniz, söyləyə bilərəm – adım Turanjo dayıdır.

Baş keşiş: “Çox qəribədir, adı heç də zadəgan adına bənzəmir!” – düşündüsə də, qarşısında qeyri-adi bir adam olduğunu zəif də olsa, hiss etdi. Qeyri-adi bir ağıl sahibi olduğundan, Turanjo dayının xəz papağı altında qeyri-adi bir ağıl olduğunu anlamışdı; onun ciddi sifətinə baxdıqca qaşqabaqlı üzündə Jak Kuaktyenin sözlərindən doğan istehzal təbəssüm gecə düşdükcə qeyb olan boz qaranlıq kimi yavaş-yavaş çəkilməyə başlamışdı. O, yenə ciddi tərzdə və sakitcə öz böyük kreslosunda əyləşdi, yenə masaya dir-səklənərək, başını əlinə söykədi. Bir müddət beləcə qalib susduqdan sonra işarə ilə qonaqlarını oturmağa dəvət etdi və Turanjoya dedi:

– Hörmətli cənab, siz mənimlə hansı elmlə bağlı məsləhətləşməyə gəlmisiniz!

Turanjo cavab verdi:

– Hörmətli ustad, mən xəstəyəm, həm də bərk xəstəyəm. Siz böyük bir həkim şöhrətinə maliksiniz. Mən də sizinlə bir təbib kimi məsləhətləşmək üçün yanınıza gəlməyə qərar verdim.

Klod çiyinlərini qaldıraraq:

– Təbib kimi! – dedi. O, bir neçə dəqiqə nə söyləmək istədiyini düşünürmüş kimi susdu, sonra sözüne davam edərək: – Cənab Turanjo, – dedi, – əgər bu, sizin doğru adınızdırsa, başınızı lütfən bu tərəfə çevirin. Sualınızın cavabı həmin divarın üzərində yazılmışdır.

Turanjo onun əmrini icra etdi və başının üzərində divarda cızılmış yazını oxudu: “Təbabət elmi – yuxuyozmanın balasıdır – Yamvlix”.

Doktor Jak Kuaktye yoldaşının bu sualından heç də məmnun qalmamışdı. Klodun cavabı onun narazılığını daha da artırdı. Turanjo dayının qulağına doğru əylərək baş keşişin əşidə bilməyəcəyi yavaş bir səsle dedi:

– Mən bunun dəli olduğunu sizə qabaqcadan söyləmişdim. Siz özünüz gözünüzlə görüb, inanmaq istədiniz.

Turanjo dayı eyni yavaş səsle və acı təbəssümlə cavab verdi:

– Lakin doktor Jak, bu dəli haqlı da ola bilər.

Kuaktye soyuq tərzdə dedi:

– Nə cür əmr edərsiniz, – sonra baş keşişə müraciət etdi: – Siz alim adamsınız, cənab Klod, lakin keçənlik qar insanı nə qədər maraqlandırırsa, siz də Hippokratla bir o qədər maraqlanırsınız. Təbabət elmi bir yuxuyozma imiş! Əczaçılar və əttarlar bu sözlərinizi eşitmiş olsaydılar, sizi daşa basacaqlarına heç bir şübhəm olmazdı. Demək, siz miksturaların qana, məlhəmlərin dəriyə təsirini danırırsınız? Siz insan deyilən əbədi xəstə üçün xüsusi olaraq yaranmış, bu dünya deyilən bitki və mədəniyyətdən ibarət əbədiyyət əczaxanasını inkar edirsiniz?

Klod soyuq bir əda ilə cavab verdi:

– Mən nə əczaxanarı, nə də xəstəni inkar edirəm; mən yalnız təbibi inkar edirəm.

Kuaktye getdikcə daha da qızıışaraq davam etdi:

– Demək, sizin fikrinizcə, podaqra xəstəliyinin bədənə daxil olan yara olması, güllə yarasının üzərinə qızardılmış siçan qoyularaq sağaldılması, qoca kişinin damarlarına gənc insanın qanı ustalıqla daxil edilərsə, qocanın gəncləşə bilməsi, iki dəfə ikinin dörd olması, bədən iflic olanda əvvəlcə qabağa, sonra isə geriyyə əyilməsi səhv fikirdir?

Baş keşiş heç də halını pozmadan cavab verdi:

– Bəzi şeylər haqqında mənim xüsusi rəyim vardır.

Kuaktye hirsindən qıpqırmızı qızardı.

Turanjo dayı dedi:

– Yaxşı, yaxşı, cənab Kuaktye, hirs lənməyin vaxtı deyildir. Axı cənab baş keşiş bizim dostumuzdur.

Kuaktye sakit oldu, lakin yenə də dişləri arasından bu sözləri çıxardı:

– Bu dəlidir, sadəcə dəlidir.

Turanjo dayı bir qədər susduqdan sonra sözə başlayaraq:

– Lakin – dedi, – cənab Klod, mən sizin hüsurunuzda bir qədər sıxıldığımı hiss edirəm. Halbuki mən həm can çağlığım, həm də taleyim haqqında sizinlə məsləhətləşmək istəyirəm.

Baş keşiş cavab verdi:

– Hörmətli cənab! Əgər bu məqsədlə gəlmisinizsə, mənim pilləkənimi çıxmaq üçün əziyyət çəkməyə də bilərdiniz. Mən təbətət elminə inanmadığımı kimi, astrologiyaya da çox az inanıram.

– Doğru söyləyirsiniz? – Turanjo heyrətlə soruşdu.

Kuaktye saxta qəhqəhəylə güldü və astadan Turanjoya dedi:

– Mən sizə söyləmədimmi? Siz bunun dəli olduğunu görmürsünüz mü? O, astrologiyaya inanmır!

Klod sözünə davam edərək:

– Hər bir ulduz şüası ilə insan başı arasında bir sap mövcud olduğunu zənn etmək nə qədər puç və əfsanə bir xəyaldır! – dedi.

Turanjo soruşdu:

– Elə isə, siz nəyə etiqad edirsiniz?

Baş keşiş bir müddət susdu, sonra söylədiyi sözləri rədd edən qəribə təbəssümlə dedi:

– Mən Allaha etiqad edirəm.

Turanjo dayı xaç çəkərək:

– Cənab Allaha!

Kuaktye:

– Amin! – dedi.

Turanjo sözünə davam edərək:

– Möhtərəm cənab baş keşiş! – dedi. – Mən bu qədər dindar bir adama təsadüf etməkdən çox məmnunam. Lakin nə cür ola bilər ki, siz böyük bir alim olduğunuz halda, elmə inanmırsınız?

– Yox, qətiyyənlə deyildir, – Baş keşiş Turanjonun qolundan yapışaraq bağırırdı və göz bəbəklərində parlaq bir işıq yandı. – Yox, mən elmi inkar etmirəm. Mən elmin dərinliklərində bu qədər uzun

müddət boş yerə əlləşməmişəm; mən, hər halda, elmin sayəsində bu dərəcəyə gəldim ki, qarşımdakı uzun zirzəminin son nöqtəsində bir işıq, alov gördüm. Şübhəsiz, bu, həkimlərin və çalışqan insanların ilahi nuru tapdıqları gözqamaşdırıcı baş laboratoriyadan gələn işığın inikasıdır.

Turanjo onun sözünü kəsərək soruşdu:

– Bəs sizin şəksiz və həqiqi saydığınız şey nədir?

– Kimya.

Kuaktye dedi:

– Cənab Klod, şübhəsiz, kimyada həqiqət var, lakin təbabətlə astronomiyanı inkar etməyin nə mənası vardır?

Baş keşiş həyəcanla:

– Sizin yaratdığınız diaqnoz elmi də, astrologiya elmi kimi puç və əfsanədir.

Doktor güldü və dedi:

– Demək, siz Epidavr və Xaldeyə çox da böyük hörmət bəsləmirsiniz.

– Qulaq asın, cənab Kuaktye. Mən öz düşüncələrimi sizə açıq söyləyirəm. Mən kral həzrətlərinin baş təbibi deyiləm və əlahəzrət astrologiya elmi ilə məşğul olmaq üçün öz rəsədxanasını mənim ixtiyarına verməmişdir. Hirsələnməyin və mənim sözlərimə qulaq asın. Təbabət elmi büsbütün puç bir elmdir. Bunu kənara qoyaq. Bəs siz astrologiya elmindən nə kimi bir həqiqət əxz edə bilərsiniz? Astrologiya elmi sayəsində isbat edilən şəksiz bir həqiqəti mənə göstərə bilərsinizmi?

– Siz kabalistika üçün mühüm olan köprücük sümüklərinin simpatik xasiyyətini inkarını edəcəksiniz?

– Cənab Kuaktye, bütün bu söylədikləriniz səhvdən başqa bir şey deyil. Sizin heç bir düsturunuz həqiqətə uyğun deyil, halbuki, kimya bir çox əhəmiyyətli kəşflər əldə etmişdir. Yəni siz bu nəticələri inkar edəcəksiniz: yerin altına basdırılmış buz parçası min il keçdikdən sonra büllura çevrilir? Hər bir mədəniyyətin babası qurğuşundur, çünki qızıl mədəniyyət deyildir, qızıl – nurdur. Qurğuşun tədricən hər biri iki yüz ildən ibarət olan dörd dövr keçirir, sonra arsen, daha sonra qalay, ən sonda isə gümüş olur. Məgər bu, fakt deyilmi? Lakin körpücük sümüklərinin gizli qüvvəyə malik olduğuna, ovuc və ulduzların üzərindəki xətlərin gizli qüvvəyə malik

olduqlarına inanmaq nə qədər gülünc bir şeydir. Bu, bəzi vəhşilərin etiqadınca, sarköynək quşunun köstəbəyə və taxılın balığa dönməsi kimi gülüncdür.

Kuaktye dedi:

– Mən də kimya ilə məşğul olmuşam. Mən iddia edirəm ki...

Lakin həyəcanlı baş keşiş onun sözünü kəsdi və dedi:

– Mən isə həm kimya, həm astrologiya, həm də təbabət elmi ilə məşğul olmuşam. Bütün həqiqət də yalnız bundadır! – Bu sözlərlə sandığın üzərindəki içi tozla dolu olan bankanı götürdü. – Yalnız bundadır hər şey! Hippokrat – xülyadır, Uraniya – xülyadır, Hermes – fikirdir! Qızıl isə bir Günəşdir; qızıl yaratmağı bacarmaq – Allaha bənzəmək kimi bir şeydir. Yer üzündə yeganə bir elm varsa, o da budur. Təkrar edirəm, mən təbabətlə astrologiya elmini əsaslı surətdə öyrənmişəm və iddia edirəm ki, bu elmlər puç və əfsanədir. İnsan bədəni qaranlıq bir şeydir; səyyarələr də qaranlıqdır.

Bu sözləri deyib, oturduğu kürsüdə geriye doğru əyildi. Üzündə cəsarət və ilham ruhu görünürdü. Turanjo sakitcə ona baxırdı. Kuaktye özünü gülümsəməyə məcbur edərək, sezdirmədən çiyinlərini qaldırıb yavaş səslə təkrar edirdi:

– Divanə, başdan-başa divanədir!

Birdən Turanjo ondan soruşdu:

– Yaxşı, siz o gözəl məqsədə çata bildinizmi? Siz qızıl yarada bildinizmi?

Baş keşiş dərin düşüncələrə dalmış insan kimi qırıq-qırıq cavab verdi:

– Əgər mən buna müvəffəq olsaydım, Fransa kralının adı Lüdovik deyil, Klod olardı.

Turanjo qaşlarını çatdı.

Klod nifrətli bir təbəssümlə sözünə davam edərək:

– Mən nə danışırım! – dedi. – Buna müvəffəq olsaydım, Şərq İmperiyasını yenidən dirildə biləcəyim halda, Fransa taxtı nəyimə lazımdır?

Turanjo:

– Eləmi? – dedi.

Kuaktye mırıldandı:

– Vay səni bədbəxt divanə!

Baş keşiş həmsöhbətlərindən çox özünə müraciət edirmiş kimi sözüne davam etdi:

– Amma mən hələ də sürünürəm, hələ də üzümü və dizlərimi zirzəmilərin daşlarında qanatmağa məcburam. Mən hələ güman edirəm, amma görmürəm. Mən oxumuram, yalnız höccələyə bilirəm.

Turanjo soruşdu:

– Siz höccələməyib, artıq əsaslı surətdə oxumağa başladığınız zaman qızıl düzəldə biləcəksinizmi?

Baş keşiş cavab verdi:

– Buna şübhə edilə bilərmimi?

– Allah görür ki, mənim pula böyük ehtiyacım var, mən sizin kitablarınızı oxuyub öyrənmək istərdim. Hörmətli ustad, lütfən söyləyin. Sizin elminiz Allaha xoşdur?

Klod bu suala əzəmətli bir təmkinlə cavab verdi:

– Bəs mən kimin xadimiyəm?

– Doğru buyurursunuz, ustad. O halda siz mənə bunları öyrətməyə razı olarsınızmi? Məni, barı, əlifbası ilə tanış edin.

Klodun patriarxlara məxsus əzəmətli kahin görünüşü vardı.

– Ey qoca, məchuliyət aləminə səyahət etmək üçün uzun illər lazımdır. Sizinse ömrünüz, zənnimcə, kifayət etmər. Artıq sizin saçınız ağarmışdır. Halbuki, bu qalın meşəliklərə yalnız qarasaçlı girmək mümkündür ki, oradan çıxdıqda saçlar ağ olsun... Elm özlüyündə insanın üzündə qırıqlar əmələ gətirir, onu qurudur və solmağa məcbur edir; onun qocalıq qırıqlarına ehtiyacı yoxdur. Lakin siz bu yaşda böyük həvəslə müdrik insanların çətin əlifbasını öyrənməyə başlamaq istəyirsinizsə, buyurun, gəlin, təcrübə edərim. Ey qoca, mən sizi ehramlara tamaşa etməyə, Herodotun bəhs etdiyi Misir padşahlarının türbələrinə, Babil qülləsinə, Hindistandakı Eqliq məbədinin ağ mərmərdən tikilmiş böyük mehrabına tamaşa etmək üçün səyahətə vadar etmərim. Mən də sizin kimi müqəddəs Sikra kitablarındakı Xaldeya saraylarını, Süleymanın məbədini görməmişəm. Zətən, bu məbəd çoxdan xarabazara çevrilmişdir. Bəni-İsrail padşahlarının məqbərələri və onların daş qapıları da çoxdan uçmuşdur. Biz yalnız əlimizdə olan Merkuri kitabından alınmış parçalarla kifayətlənirik. Mən sizə bərəkət simvolu olan müqəddəs Xristofurun heykəlidən, müqəddəs məbəddə bir əlini buludlara doğru qaldıran, o biri əlini isə bir qab içinə sallamış iki mələkədən bəhs edəcəyəm...

Baş keşişin əvvəlki kəskin cavablarından bir qədər pozulmuş Jak Kuaktye yenə qüvvə toplayaraq müsahibinin səhvini tutmuş alim təntənəsilə Klodun sözünü kəsdi və dedi:

– Hörmətli Klod, siz səhv edirsiniz: simvol ilə ədəd eyni şey deyil; siz Orfeylə Merkurini qarışdırırsınız.

Baş keşiş ciddi tərzdə cavab verdi:

– Yox, siz səhv edirsiniz! Dedal – təməldir; Orfey isə divardır; Merkuri – bütöv binadır, o hər şeydir. – Sonra Turanjoya üzünü tutaraq sözünə davam etdi: – Siz nə zaman arzu etsəniz, gələ bilərsiniz. Mən Nikolay Flamel putasının dibində qalmış qızıl parçalarını sizə göstərə bilərəm. O zaman siz onu əsl qızilla müqayisə edə bilərsiniz. Mən sizi yunan kəlamının sirli qüvvəsi ilə tanış edərdəm. Lakin hər şeydən əvvəl, mən sizə əlifbanın mərmər hərfələrini, kitabın qranit səhifələrini oxutduracağam. Biz yepiskop Giyom və müqəddəs Yumru İoannın qapılarından başlayaraq müqəddəs məbədə qədər gedəcəyik, sonra Marivo küçəsindəki Nikolay Flamelin evinə, onun Məsum ruhlar məzarlığındakı qəbrinin yanına, Monmoransi küçəsindəki iki xəstəxanaya gedəcəyik. Mən sizə Sen-Jerve xəstəxanasının baş qapısının qarşısında qoyulmuş dörd ədəd böyük çuqun sacayaqlarının üzərindəki və Ferroneri küçəsindəki heroqlifləri oxumağı öyrədəcəyəm. Bundan sonra biz birlikdə müqəddəs Cenevə, müqəddəs Martin, müqəddəs Yakov fasadlarını tədqiq edəcəyik.

Üzündəki ifadədən çox da axmaq bir adam olmadığı görünən Turanjo artıq Klodun sözlərini anlamırdı. Nəhayət, onun sözlərini kəsərək:

– Lakin – dedi, – sizin bəhs etdiyiniz kitablar haradadır? Mən onların haqqında bir kəlmə belə eşitməmişəm!

Baş keşiş hücrənin pəncərəsini açdı və barmağı ilə böyük Paris Notr-Dam kilsəsini göstərdi:

– Budur kitabların biri, – dedi.

Notr-Dam kilsəsi ulduzlu göylərin fonunda qara siluet kimi görünürdü. Kilsənin qüllələri, divarları və qübbəsi şəhərin ortasına qonmuş ikibaşlı böyük bir sfinksə bənzəyirdi.

Baş keşiş bir müddət sakitcə bu nəhəng binaya baxdı, sonra ah çəkdi və sağ əlini masanın üzərindəki çap olunmuş kitaba, sol əlini isə kilsəyə doğru uzatdı və kitabdən kilsəyə doğru kədərlə baxaraq dedi:

– Əfsus! Bu, onu məhv edəcək!

Tələsik kitabın səhifəsinə baxan Kuaktye özünü saxlaya bilməyib bu sözləri söylədi:

– Burada dəhşətli bir şey vardır? “Müqəddəs Pavelin risalələrinə aid qeydlər. Nürenberq, Antoni Qoberger, 1474”. Bu, heç də təzə şey deyil. Bu kitab sirləri təsvir edən Pyer Lombanın əsəridir. Bəlkə, onun çapı sizi qorxudur?

Dərin fikrə getdiyi görünən Klod bu zaman baş barmağını Nürenberq çapxanasından çıxmış kitabın üzərinə qoyub, bu sirləri söylədi: “Əfsus! Əfsus! Xırda şeylər böyük şeylərə qalib gəlir; bir diş böyük bir kütləni parça-parça edir. Bir Nil siçovulu timsahı öldürür. İtiburun qılınc-balıq balınanı öldürür, kitab isə binanı məhv edəcək”.

Bu zaman kilsə zəngləri çalınaraq çıraqların söndürülməsi siqnalı verildi. Doktor Kuaktye öz yoldaşına yavaş səslə daima bu sözləri təkrar edirdi: “O dəli olmuşdur”. Yoldaşı isə cavabında bu dəfə: “Mən də elə zənn edirəm” – deyirdi.

Artıq bundan sonra monastırda yabançı kimsə qala bilməzdi. Hər iki qonaq getməyə məcbur idi.

Turanjo Klodla vidalaşarkən:

– Cənab baş keşiş! – dedi, – mən alim adamları çox sevirəm və onları təqdir edirəm, odur ki sizə qarşı da xüsusi hörmətim var. Sabah Turnel abbatlığına gəlin və abbat Sen-Marten de Turu soruşun.

Baş keşiş qonaqları ötürdükdən sonra çaşqın halda öz otağına qayıtdı; çünki o, nəhayət, Turanjo dayının kim olduğunu anlamışdı; o, Turnel abbatlığında mühafizə edilən monastır sənədlərindən birində yazılmış bu sözləri xatırladı: “Abbat Sen-Marten, yəni Fransanın kralı abbatlığın kanoniki sayılır. O, müqəddəs Venansiyanın xələfi olduğundan, monastır mədaxilinin bir qismi ona çatır. O, xəzinədar kreslosunda əyləşməlidir”.

Deyənlərə görə, o gecədən sonra XI Lüdovik hər dəfə Parisə gələndə baş keşişlə söhbət edərdi; onu da deyirlər ki, Klodun kralın etimadını qazanması XI Lüdovikin köhnə dostlarından olan Olivye Le-Denlə Jak Kuaktyenin həsədinə səbəb olurdu; hətta Jak Kuaktyenin buna görə kralı dəfələrlə məzəmmət etdiyini də söyləyirdilər.

II

BU, ONU MƏHV EDƏCƏK

Baş keşişin “Bu, onu öldürəcək. Kitab binanı məhv edəcək” kimi müəmmalı sözlərində hansı məna gizləndiyini araşdırmaq məqsədilə bu fikirlərin üzərində bir qədər dayanacağımız üçün xanım oxuculardan üzr istəyirik.

Bizim rəyimizcə, bu fikrin iki tərəfi var. Əvvəla, bu fikir bir rahibin fikri idi; burada kilsə xadimlərinin yeni qüvvə, yəni mətbuat qarşısında hiss etdikləri qorxu sezilirdi. Bu qorxu Quttenberq çap maşınının qaranlığı yardığını gören mehrab xadiminin gözlərinin kor olması nəticəsində ürəyində əmələ gəlmişdi. Mətbu sözdən qorxan kilsə mehrabı və əl yazısı, şifahi söz və yazılı söz idi; bu qorxu Legion mələyinin altı milyon qanadını birdən-birə çarpmasını gören quşcuğazın qorxusuna bənzəyirdi. Bu qorxu bəşəriyyətin azad olmasını hiss edən və gören, zəkənin etiqad üçün son bir quyu qazdığını, aqlın dindarlığı taxtından düşürdüyünü, dünyanın Romanı titrətdiyi günlərin yaxınlaşdığını bəsirət gözü ilə gören və anlayan peyğəmbərin səsi idi. Bu, çap maşını sayəsində ilahiyyət qabından buxarlanan insan düşüncəsini gören filosofun peyğəmbərliyi idi. Bu, qalanı deşən mis toxmağı görüb dəhşətə gələn və öz-özünə: “Qüllə tab gətirməyəcək” söyləyən əsgərin çarəsizliyinə bənzəyirdi. Bu, bir qüvvənin başqa bir qüvvəni əvəz etməsi demək idi. Bu: “çap maşını kilsəni məhv edəcək” demək idi.

Lakin hər şeydən əvvəl, aqla gələn və bu sadə fikrin daxilində onun nəticəsi olan, lakin daha az aydın və daha mübahisəli, keşişdən ziyadə filosof və sənətkara aid başqa bir fəlsəfi fikir vardı. Bu fikir ondan ibarət idi ki, insan düşüncəsi şəklini dəyişdikcə, ifadə üsulunu da dəyişəcək, hər bir nəslin rəhbər düşüncəsi eyni üsul və vasitələrdən qidalanacaq, bu qədər möhkəm və əsaslı olan daş kitab daha möhkəm və daha əsaslı olan başqa bir kitaba təslim olacaq. Baş keşişin bu qeyri-müəyyən formulunda başqa bir məna da vardı: bir sənət başqa bir sənəti məğlub edəcək; kitabçılıq arxitekturanı məhv edəcək.

Həqiqətən, insanın yaranışından xristian erasının XV əsrinə qədər arxitektura həmişə bəşəriyyətin böyük kitabı olmuş, bəşəri-

yətin maddi və mənəvi inkişafının müxtəlif mərhələlərini ifadə etmişdir. İbtidai insanlar öz yaddaşlarının həddən artıq yükləndiyini hiss etdikdə, bəşər övladının getdikcə çoxalan xatirələrini mühafizə etmək üçün şifahi sözlün acizliyi meydana çıxdıqda bu xatirələri daha əyani, daha möhkəm və eyni zamanda daha təbii bir şəkildə təsvir etməyə başladılar: hər bir xatirəni bir abidə şəklində mühafizə etdilər.

İlk abidələr adi qaya qırıntılarından ibarət idi. Musa deyirdi: “Bunlara dəmir toxunmamışdı”. Arxitektura da yazı kimi əlifbadan başladı: daşı dikinə qoyurdular; bu da hərf demək idi; hər bir hərf bir heroqlifdən ibarət idi; hər bir heroqlifdə də sütunun başındakı kapitellər kimi müəyyən ideyalar yatırdı. İbtidai tayfalar hər yerdə və hər zaman, yer kürəsinin hər bir nöqtəsində bu cür etmişlər. Keltlərin “dik duran daşlar”ına istər Sibirə, istərsə də Cənubi-Amerika pampaslarında təsadüf edilir.

Sonralar sözlər quraşdırmağa başladılar: daşı daş üstünə qoyaraq qranitdən hecalar təşkil etməyə, hecalardan sözlər əmələ gətirməyə başladılar. Kelt dolmenləri və kromlaxları, etrus kurqanları, yəhudilərin əhəngdən düzəldilmiş kərpicləri – bunlar hamısı xüsusi adlardır. Bəzi tikililər, xüsusilə kurqanlar müəyyən adamların adlarından ibarət idi. Bəzən bu sözləri yazanın ixtiyarında çoxlu daş və yer olanda o, cümlə qurmağa başlayırdı. Karnakdakı üst-üstə qalaqlanmış druid daşları artıq uzun bir cümləydi.

Nəhayət, növbə kitablara da çatdı. Rəvayətlər simvolları yaratdı, ağacın budağı yarpaq altında görünmədiyi kimi, bunlar da simvolların altında qeyb olmağa başladı. Bəşəriyyətin etiqaad etdiyi bu simvollar getdikcə artmış, böyümüş və mürəkkəbləşmişdi. Bütün bu simvolları təsvir etmək üçün ilk abidələr kifayət etmədi: bu abidələr eynən özləri kimi çılpaq, sadə, torpaqdan doğmuş ibtidai rəvayətləri təsvir etmək üçün kifayət idi. Simvollar özlərini binaların üzərində ifadə etməyə başladılar. Bunun nəticəsində arxitektura insan düşüncəsi ilə birlikdə inkişaf etməyə başlayaraq minlərcə başa və qola malik bir divə döndü. Uçucu simvol deyilə biləcək simvolların gözəçarpan, əbədi, maddi şəklini yaratdı. Halbuki qüdrət və qüvvət mücəssəməsi olan Dedal ölçülərlə məşğul olduğu, ağıl mücəssəməsi olan Orfey nəğmələr oxuduğu halda, hərf mücəssəməsi olan sütun, heca mücəssəməsi olan qübbə, söz mücəssəməsi olan ehram birdən-birə həndəsə və şeir qanunlarıyla hərəkətə gələrək

qruplaşmış, kombinasiyalar qurmuş, bir-birinə qarışmış, yüksəlmiş, enmiş, gah yer üzündə bir sıraya düzülmüş, gah da göylərə doğru ucalmışdılar. Nəhayət, onlar müəyyən dövrün ümumi ideyasının əmri ilə Eklinq məbədi, Ramzes məqbərəsi, Süleyman məbədi kimi gözəl binaları təşkil edən bu gözəl kitabları yaza bilmişdilər.

Baş ideya, yəni sözlər yalnız bu binaların mahiyyətində deyil, bəlkə də, onların şəklində də ifadə olunmuşdu. Məsələn, Süleyman məbədi yalnız müqəddəs bir kitabın sadə bir cildi deyildi, bu məbəd öz-özlüyündə müqəddəs bir kitab idi. Keşişlər onun hər bir hasarında qrafik surətdə tərcümə və təsvir edilmiş sözləri oxuya bilərdilər; onlar bir məbəddən o biri məbədə keçərək sözün son nöqtədə, ən konkret və eyni zamanda arxitektura şəkli olan bir gəmidə mühafizə edilmiş son bir mənasına çatıncaya qədər bu sözlərin nə cür dəyişdiyini görə bilərdilər. Beləliklə, söz binanın içində idi. Lakin bu sözün şəkli insanın bədən üzvü mumiya tabutunun üzərində təsvir edildiyi kimi, onun qabığına təsvir edilmişdi.

Yalnız binaların şəkli deyil, bəlkə də, bu binaların tikilməsi üçün seçilən yerlər də onların təsvir etdikləri ideyanı xatırladır. Şən, yaxud ələmli bir simvolu təcəssüm etdirmək və gözə xoş gəlmək üçün Yunanıstanda məbədləri dağların zirvəsində tikirdilər. Hindistanda isə dağların içərisinə girərək, oradakı bir sıra nəhəng qranit qayaları deşərək biçimsiz zirzəmi-məbədlər oyurdular.

Beləliklə, son altı minillik dövründə arxitektura olduqca qədim zamanlarda tikilmiş Hindistan məbədlərindən başlayaraq, Köln kilsəsinə qədər hər zaman insan nəslinin nəhəng kitabı olmuşdur. Bu, son dərəcə doğru bir şeydir; hər bir dini simvolun, hər bir insan ideyasının bu böyük kitabda öz abidəsi, öz səhifəsi vardır.

Hər bir mədəniyyət teokratiyadan başlayıb, demokratiyada başa çatır. Mütləqiyyətin tədricən azadlığa keçməsi haqqındakı qanun arxitekturada da hiss olunur; biz təkid edirik ki, memarlıq yalnız binaları tikməklə, yalnız əsatir, yaxud bir kahin simvolunu ifadə etməklə, müqəddəs kitabların sirli lövhələrini müxtəlif heroqliflər vasitəsilə öz daş səhifələri üzərinə köçürməklə kifayətlənmir. Hər halda, bəşər cəmiyyətində belə hallar olur. Müqəddəs simvol azad fikrin təsiri ilə silinir, yox olur, insan kahinlərin dəyənəyinin altından qurtulur, fəlsəfi sistemlərin inkişafı dini ifşa edir, belə olsaydı, arxitektura insan aqlının bu yeni halını ifadə etmək iqtidarında ola bil-

məzdi; bunun yalnız ilk səhifələri yazıla bilərdi, son səhifələr isə boş qalardı; beləliklə, onun işi yarımçıq, kitab isə natamam olardı. Hal-buki, həqiqətdə tamamilə başqa şey görürük.

Misal üçün, orta əsrləri yada salaq. Bu əsrlər bizə daha yaxın olduğundan onları anlamaq daha asandır. İlk dövrdə kilsə xadimləri Avropanı təşkil edir, Vatikan Kapitoliya ətrafındakı Roma xarabalıqlarından əmələ gəlmiş yeni Romanın ünsürlərini toplayır və öz ətrafına yığırdı. Xristianlıq, cəmiyyəti yeni əsaslar üzərində qurmaq üçün bütperəstlik mədəniyyətinin xarabalarında yaraya biləcək materialları axtarır və tapdığı qırıntılardan yeni bir iyerarxiya binası tikirdi. Bu binanın da qübbəsini ruhanilik təşkil edirdi. Həmin dövrdə barbarların əli altında, xristianlığın təsiri altında, qədim Yunan-Roma arxitekturasının xarabalıqlarından roman arxitekturasının əmələ gəlməsi əvvəlcə ümumi xaos fonunda dumanlı şəkildə hiss edilir, sonra isə aydınca görünməyə başlayırdı. Roman arxitekturası isə Misir və Hindistan memarlığının doğma bacısı, katolisizmin əbədi əlaməti, papa vəhdətinin silinməz heroqlifləri idi. Həqiqətən, bu dövrün bütün təfəkkürü zülmətli roman üslubunda görünmüşdü. Buradakı hər şeydə VII Qriqorinin hökmranlıq vəhdəti, mütləqiyyəti, sarsılmazlığı hiss olunur. Buradakı hər şeydə keşiş görünməyə də, heç bir yerdə insan görünməyə də, burada silklər öz ifadəsini tapsa da, xalqdan heç bir əsər-əlamət yox idi.

Nəhayət, Səlib müharibələri dövrü başlayır. Bu, hər halda, qüvvətli bir xalq hərəkəti idi; hər bir xalq hərəkəti isə səbəb və məqsədlərindən asılı olmayaraq, hər zaman öz arxasınca bir iz, azadlıq ruhu buraxır. Nəyə yeni bir şey əmələ gəlməyə başlayır. Bundan sonra qızgın xalq hərəkətləri dövrü başlayır ki, buna da tarixdə "jakeriya", "prageriya" və "liqa" deyirlər. Hökumətlər titrəməyə, mütləqiyyətlər dağılmağa başlayır. Feodallar ruhanilikdən hakimiyyətin bölünməsinə tələb edir, lakin bir az sonra tarix meydanına xalq çıxacaqdır ki, o, hakimiyyətin böyük qismini – aslan payı tələb edəcəkdir. Əsl aslan da buna deyirlər. Beləliklə, ruhanilərin arasından zadəganlıq, zadəganların arasından isə xalq keçib meydana çıxır. Avropa dəyişir, onun dəyişməsilə arxitektura da dəyişməyə başlayır. Arxitektura səhifəni mədəniyyətlə birlikdə çevirmiş, yeni dövrün ruhu onu əmrə müntəzir halda tapmışdır: xalqlar Səlib müharibələrindən azadlıq gətirdikləri kimi, arxitektura da sivrli qübbələr gətirmişdi;

beləliklə, yavaş-yavaş, Roma baş keşişinin hökmranlığı ilə birlikdə roman arxitekturası da ölür. Heroqliflər kilsələrdən qeyb olaraq, feodal qəsrlərində məskən salır. Bunun sayəsində zadəganlıq öz nüfuzunu artırmağa çalışır. Keçmişdə olduqca doqmatik sayılan məbədlər belə burjuazıyanın, elin, azadlığın malı olur, keşişin hökmranlığından çıxır, sənətkarın malı olur. Sənətkar bu məbədi istədiyi kimi dəyişir. Hər bir sirr, əsətir və ənənə məbəddən xaric edilir, fantaziya və şıltaqlıq hakim olur. Keşişlərə yalnız kral qapıları və mehrab qalmışdır. Divarlar isə artıq sənətkarın malıdır. Arxitektura kitabı dinin, Romanın, keşişin əlindən çıxaraq, xəyal, şeir aləminə, xalqın əlinə keçir. Arxitekturanın sürətlə və dəfələrlə dəyişməsi də bununla izah edilə bilər. Altıyeddi əsr hökmranlıq etmiş durğun, hərəkətsiz və sabit roman arxitekturasından sonra gələn bu arxitektura dövrü üç əsrdən artıq davam etmir. Sənətsə iri addımlarla yoluna davam edir. Vaxtilə bütünlükdə yepiskoplara aid olan bu iş xalqın dühası və orijinallığı hakim olur. Hər tayfa bu kitabın üzərində bir şey yazır. Hər tayfa kilsələrin ön fasadlarındakı əski Roma heroqliflərini qazıyır, artıq burada özünə yer edən yeni simvolların altındakı ayrı-ayrı nöqtələrdə əski ehkamların xəfif izləri görünür. Artıq milli cild altındakı dini əsas seçmək çətinləşir. Bu dövrdə daşda ifadə edilmiş düşüncənin müəyyən üstünlükləri var və bu üstünlükləri bugünkü mətbuat azadlığı ilə müqayisə etmək mümkündür. Bu, “azad arxitektura” idi.

Lakin bir məsələ var ki, bu azadlıq həddini aşaraq son dərəcə uzaqlara gedir. Bəzən yalnız baş qapılar deyil, bəlkə də, bütün fasad, hətta bütün məbəd yalnız kilsənin ideyasına uyğun deyil, tamamilə yabançı olan simvolik bir mənanı təcəssüm edirdi. XIII əsrdə parisli Gilyom, XV əsrdə isə Nikolay Flamel bəzən belə şeylərə yol verirdilər. Buna misal olaraq Sen-Jak de la-Buşri kilsəsini göstərmək mümkündür.

O zamanlar fikir azadlığı yalnız bu sahədə yaşaya bilər, bu səbəbdən də azadlıq yalnız bina deyilən kitabların üzərində təzahür edə bilərdi. Binalarda əbədiləşdirilmiş fikirlər kitablarda söylənsəydi, bu kitablər cəllad tərəfindən bazar meydanında yandırılırdı. Lakin şübhəsiz, bu şəkildə meydana çıxmaq üçün onlar olduqca böyük ehtiyatsızlıq göstərməli idilər. Beləliklə, kilsənin fasadında ifadə edilmiş fikir, kitabda ifadə edilmiş fikrin edamına hazır olmalıydı. Ona görə, azadlıq ideyası yer üzündə təzahür etmək üçün arxitekturdan

başqa bir yol və vasitə tapa bilmədiyindən özünü bu sahəyə vermişdi. Bütün Avropada sayca insanı heyran qoyan və inanılmaz dərəcədə saysız-hesabsız kilsə və məbədlərin tikilməsinə də səbəb yalnız budur. Ozamanki cəmiyyətin bütün maddi və mənəvi qüvvələri bir mərkəzdə, arxitekturada birləşmişdi. Beləliklə, sənət Allah evi tikmək bəhanəsilə getdikcə daha da genişləndirdi.

O zamanlar şairlik təbinə malik olan hər bir adam memar ola bilirdi. Kütlələr arasında yayılmış və tunc qalxanlardan ibarət mürəkkəb divar kimi hər tərəfdən sıxışdırılan xalq dühası arxitekturadan başqa bir yol tapa bilmədiyindən özünü sənətin bu növüylə ifadə edirdi. Onun İliadaları kilsələr şəklində doğurdu. Bu dövrdəki bütün sənətlər arxitekturaya tabe olmağa məcbur idi; hər bir sənət böyük ustaddan dərs almağa başlayırdı. Şair-architektör öz ideyalarını ifadə etmək üçün binanın fasadında lazım olan heykəltəraşlıq əsərlərini yaratmağı heykəltəraşa, binanın rəngli şüşələrini çəkməyi rəssama, zəngləri asmağı və ahəngdar səslər çıxarmağı zəngçalana tapşırırdı. O zaman dar mənada yoxsul sayılan və əlyazmalar halında acınacaqlı həyat sürən şeir də nəyəsə bənzəmək üçün yüksək səviyyəli bir şerqi, yaxud mənsur bir mədhiyyə şəklində binanın bir küncündə yerləşmişdi; bir sözlə, şeir, Esxilin faciələrinin Yunanıstandakı Elevation əsərində, yaxud Tövrətin Süleyman məbədində oynadığı rolunu oynamaq istəmişdi.

Beləliklə, memarlıq Quttenberqə qədər bütün dünya üçün ümumi olan yazı şəklində idi. Şerq tərəfindən başlanmış, Yunanıstan və Roma tərəfindən davam etdirilmiş olan bu qranit kitab orta əsrlər tərəfindən tamamlanmışdı.

Ruhani memarlığının xüsusiyyətləri hərəkətsizlikdən, tərəqqiyə qarşı nifrətdən, ənənəvi xətlərdən, ibtidai tiplərin mühafizə edilməsindən, insanın və bütün təbiətin simvolizmin anlaşılmayan tələblərinə tabe olmasından ibarət idi. Bu anlaşılmaz kitabları yalnız onlardan xəbərdar olanlar oxuya bilirdilər. Zətən, burada hər bir təşbehin, hər bir iyrenc şeyin onları mühafizə edən mənası var. Hindistan, Misir, Roma binalarından rəsmlərini dəyişməyi, yaxud heykəltəraşlıqda çeşidlilik əmələ gətirmələrini tələb etmək çox qəribə görünə bilər. Onlar yaxşılığa doğru hər bir dəyişikliyi küfr sayırdılar. Arxitekturanın daşlarla əlaqədar olması səbəbsiz deyil: arxitektura özü də axırda dönüb daş olur.

Əksinə, xalq memarlığı tikililərinin xarakterik xüsusiyyətləri onların rəngarəngliyi, mütərəqqiliyi, orijinallığı, dəbdəbəli olması və durmadan inkişaf etməsidir. Onlar dindən o qədər uzaqlaşblar ki, öz gözəlliklərinin qayğısına qalar, daha gözəl qədim heykəllər, əski arabesklər yarada bilərlər. Onlar müasirdirlər, bəşəridirlər. Əhatə olunduqları bütün ilahi şeylərə özlərinə məxsus olan insani keyfiyyətləri calamağa çalışırlar. Onlar simvolikdirlər, ancaq təbiətin özü kimi dərk olunandırlar. Teokratik və xalq memarlığı arasında olan fərq kahinlərin dili ilə xalq dili arasında da, heroqliflə sənət arasında da, Süleyman peyğəmbərlə Fidi¹ arasında da mövcuddur.

Burada söylədiklərimizə qısaca yekun vurmali olsa, minlərcə dəlillərin və əhəmiyyətsiz etirazların üzərindən keçərək, yuxarıda ümumi şəkildə söylədiklərimizə əsasən bu nəticəyə gəlirik: memarlıq XV əsrə qədər bəşəriyyətin əsas salnaməsi olmuşdur; bu dövrdə binalarda ifadə olunmayan heç bir böyük və əhəmiyyətli fikir meydana çıxmamışdır; hər bir dini fikir kimi hər bir xalq arzusu da bu və ya digər memarlıq abidəsi şəklində ifadə olunmuşdur; bundan başqa, daşın üzərində ifadə edilməmiş heç bir az-çox ciddi insan düşüncəsi də meydana çıxmamışdır. Görəsən, nə üçün? – Onunçün ki, hər bir fikir – istər fəlsəfi və istərsə dini olsun – əbədi olmaq istəyir; çünki bir nəslə həyəcana gətirmiş ideya, başqa bir nəslə də həyəcana gətirmək və özündən sonra iz buraxmaq istəyir. Belə olduğu halda əl yazısı əbədiyyət və ölməzliyi təmin edə bilərmi? Şübhəsiz, bina daha möhkəm, zaman dəyişikliklərinə daha az tabe olan bir kitabdır. Yazılı sözü məhv etmək üçün bir süngər və kitab qurdu yetər. Daşa həkk olunmuş sözü məhv etmək üçün isə zəlzələ, yaxud da böyük bir inqilab lazımdır. Halbuki barbarlar Kolizeyi məhv edə bilmədi, sellər isə ehramları silib apara bilmədi.

XV əsrdə hər şey dəyişməyə başlayır.

İnsan düşüncəsi özünü əbədiləşdirmək üçün nəinki arxitekturdan daha möhkəm və sarsılmaz, bəlkə də, daha sadə və asan üsul kəşf edəcək.

Memarlıq taxtından salınır: Orfeyin daş hərfələri Quttenberqin qurğuşun hərfələri ilə əvəz edilir.

Kitab binanı məhv edir.

¹ Məşhur yunan heykəltəraşı

Çapçılığın kəşf olunması bütün tarixi hadisələr arasında ən böyük hadisədir. Çapçılıq bütün inqilabların anasıdır. Bəşəriyyətin fikirlərini ifadə etmək vasitəsi kökündən dəyişildi; insan fikri köhnə formasını yenisi ilə dəyişdi. Adəm dövründən bu yana bilik və elmi təmsil edən simvolik ilan, nəhayət, öz qabığını dəyişdi.

Fikir mətbu söz sayəsində əbədiləşdi; o qanadlandı, onu ələ keçirmək mümkün deyildi. O, məhv edilə bilməzdi. Fikirlər havada cövlan etməyə başladı. Memarlığın hakim olduğu dövrlərdə fikir nəhəng dağ kimi müəyyən əsrə və məkana hakim olurdu. İndi isə o, bir dəstə quş kimi havada uçur və dörd tərəfə qanad çalaraq hər yeri bir anda işğal edirdi.

Bir daha təkrar edirik: insan fikri bu şəkildə tamamilə sarsılmaz bir şeydir. Keçmişdə o sabit idi, indi isə uçan maddə olmuşdu. Keçmişdə o möhkəm idi, indi isə ölməz olmuşdu. Maddəni məhv etmək hələ mümkün bir şeydir, lakin hər yerdə var olanı puç etmək mümkün deyildir. Yer üzünü sel bassa – ən yüksək dağ belə dalğalar altında qeyb olar, amma quşlar yenə havada uçar; seldən bircə gəmi belə qurtulsa, onlar istirahət etmək üçün bu gəminin üzərinə qonurlar, onun üzərində duraraq selin azalmasını və bu xaosdan əmələ gələcək yeni dünyanı gözləyərlər. Həmin yeni dünya doğarkən üzərində uçan qanadlı və canlı fikri görür.

Onu da qeyd edək ki, bu, insan fikrini ifadə etmək üçün ən möhkəm vasitə deyil; eyni zamanda, bu ən sadə, ən münasib və ən yararlı bir vasitədir; onun yükü ağır deyil. Halbuki özünü binalarda ifadə etməyə məcbur olan bir fikir, başqa sənətlərə də müraciət etməyə məcburdur; bunun üçün tonlarla qızıl, dağlar qədər daş, bir meşə çatı, minlərcə işçi lazımdır. Kitab şəklində ifadə olunmuş fikir üçün isə bir parça kağız, bir qədər mürəkkəb və bir ədəd qələm kafidir. Odur ki insan fikrinin çapxanasını memarlıqdan üstün tutmasına heç də təəccüb edilməməlidir. Bir çayın mənbəyindən kanal çəkilsə və bu kanal çaydan dərin olarsa, çay öz keçmiş məcrasını tərk etməyə məcbur olacaq.

Odur ki kitab çapxanasının icad edilməsindən sonra memarlığın yavaş-yavaş sönməsinə və zəifləməsinə heç də təəccüb edilməməlidir. Burada çayın suyu azalır, həyat əlamətləri yox olur, əsrlərin və xalqların fikirləri memarlıq əsərlərindən uzaqlaşır. XV əsrdə mətbu söz hələ zəif olduğu və qüdrətli memarlıqdan yalnız artıq

qalan şirəni çəkə bildiyi üçün memarlığın zəifləməsi hələ az nəzərə çarpırdı. Lakin XVI əsrdən başlayaraq memarlıq ciddi surətdə zəifləməyə başlayır, artıq ictimai fikrin baş ifadəçiliyindən məhrum olur; o, zavallı və klassik formaya keçir; Avropa Qalliyaya məxsus orijinal şəkildən yunan və Roma şəklinə, həqiqi və müasir şəkildən psevdoklassik şəkllə keçir. Memarlığın bu süqutuna da İntibah dövrü deyirlər. Lakin bu süqut əzəmətlidir, çünki əski qotika dühası nəhəng Mayn çapxanasının arxasında qürub edən günəşdir və bir yığın qarışıq Roma tağlarını və Korfin sütunlarını hələ bir müddət öz son şüaları ilə işıqlandırır. Bizsə qürub edən bu günəşin son şüalarını sübh şəfəqi zənn edirik.

Lakin memarlıq başqa sənət növləri ilə müqayisə olunmağa başladığı andan, əhatə dairəsini, hakim və müstəbid mövqeyini məhdudlaşdırdıqdan sonra artıq başqa sənətlər qarşısında tab gətirmək iqtidarında deyildi. Memarın zəncirlədiyi bu sənətlər azadlığa çıxaraq uçub hər bir tərəfə yayılır. Onlar bu qurtuluş sayəsində qazanır, öz ixtiyarlarına buraxıldıklarından qüvvətlənməyə və möhkəmlənməyə başlayırlar. Heykəltəraşlıq nəqqaşlığa, ikona çəkmək sənəti – rəssamlığa, liturgiya – musiqiyə çevrilir; sanki, Böyük İskəndərin ölümündən sonra onun imperiyası parçalanır və hər bir hissəsi ayrı-ayrı padşahlıq olur. Beləliklə, Rafael, Mikelancelo, Jan Qujon, Palestrina kimi XV əsrə nur saçan parlaq zəkalar doğur.

Sənətlərlə birlikdə insan fikri də hər sahədə azad olmağa başlayır. Orta əsrin zındıqları katolisizmin bədənini yaralamışdılar. XVI əsr isə din birliyinə son zərbəni endirdi. Kitab çapı olmasaydı, islahat yalnız parçalanma olardı; kitab çapı islahatı inqilaba çevirdi. Mətbuatsız din azadlığı ağılasıqmazdır.

Bu, sadəcə təsadüf, yoxsa taledir, hər halda, Quttenberq Lüterin həqiqi sələfidir.

Nə isə, orta əsrlərin günəşi tamamilə batdıqdan, qotika dühası əbədi olaraq sənət üföqlərindən yox olduqdan sonra memarlıq da get-gedə solmağa, sönməyə və puç olmağa başlamışdı. Mətbu kitab binanı eşən, onun qanını soran qurda bənzəyirdi. Bina getdikcə öz rəngini itirir, zəifləyir, arıqlayır, xırdalanır, solur, bir heç olmağa başlayırdı. O artıq heç bir şey ifadə etmirdi. Onda keçmiş sənətin xatirəsi belə hiss olunmurdu. Öz şirəsindən qida almağa məcbur olduğu üçün insan fikrinin inkişafı ilə bir yerdə addım ata bilmədiyindən,

bütün sənət növləri tərəfindən tərk edilmiş bina sənətkar tapa bil-mədiyi üçün peşekarlara müraciət etməyə başlayır. Əlvan şüşələrin yerinə sadə şüşələr qoyulur; heykəltəraşın yerini daşyonan tutur; arxitekturanın bütün qüvvəti, bütün orijinallığı, bütün həyatı, bütün zəkası yox olur; arxitektura zavallı yamsılama şəklində yaşamağa başlayaraq səfil bir həyat sürür.

Hələ XVI əsrdə binanın zəruri, həm də olduqca yaxın ölümünü qabaqcadan anlamış Mikelancelo müdhiş bir qərara gəlmişdi. Bu sənət dahisi Panteonu Parfenonun üzərində yerləşdirərək Romada müqəddəs Pyotr kilsəsini yaratmışdı. Memarlığın bu böyük əsəri orijinal arxitekturanın son və yeganə işığıdır. Bu, yekun vurulması zəruri olan daşdan düzəldilmiş uzun bir hesab vərəqinin altında nəhəng bir sənətkarın atdığı imza idi. Lakin Mikelancelo öldükdən sonra öz kabus və kölgəsini görmüş zavallı arxitektura nə ilə məşğul idi? O, müqəddəs Pyotr kilsəsini nümunə götürərək, onun surətini çıxarmağını etməyi belə bacarsaydı, dərd yan olardı: xeyr, o, bu kilsəyə nəzirə yaratmağa başlayır. Bunu gördükdə insan hiddətə gəlir. Sonrakı əsrlərin hər birinin müqəddəs Pyotr kilsəsi kimi bir kilsəsi var: XVII əsrin Val de Qras, XVIII əsrin müqəddəs Jenevyev kilsəsi var. Bundan başqa, hər bir ölkədə müqəddəs Pyotr kilsəsi var: məsələn, Londonda və Sankt-Peterburqda; Parisdə isə iki və ya üç belə kilsə vardır. Lakin bu kilsələr – ölməzdən əvvəl uşaqlaşan zəif bir sənətin gülünc və boş laqqırtısından başqa bir şey deyildir.

Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz bu böyük binalarla birlikdə XVI-XVIII əsrlərdəki sənətin ümumi simasını araşdırsaq, burada da eyni tənəzzülü və zəifliyi görəcəyik. II Fransiskodan başlayaraq arxitektura formaları get-gedə silinməyə başlayır və bunların arasında xəstəlikdən sonra anqlamış adamın sümükləri görüldüyü kimi, həndəsi fiqurlar görünməyə başladı. Sənətkarın yaratdığı gözəl xətlərin əvəzinə cizgiçinin ruhsuz və soyuq xətləri əmələ gəldi; bina artıq bir bina olmaqdan çox, çoxbucaqlı həndəsi fiqura bənzəməyə başladı. Halbuki arxitektura çılpaq bədəni örtmək üçün var qüvvəsi ilə çalışırdı: o gah yunan frontonunu Roma frontonu ilə qarışdırır, gah da bunun əksini edirdi. Bununla belə, meydana çıxan şeylər Panteon, Parfenon və Romadakı Müqəddəs Pyotr kilsəsinin zavallı surətlərindən başqa bir şey deyildi. Üslublarında elə bir vəhdət yox idi. Budur, Kral meydanında, Dofin meydanında küncləri yonma daşdan tikilmiş

IV Henrinin kərpic evləri! Budur, XIII Lüdovik əsrinin ağır, alçaq, biçimsiz, qozbel qübbəli kilsələri! Budur, italiyaçılığın ən fəna nəzirəsi olan Mazarini arxitekturası! Budur, XIV Lüdovikin sarayı, saray əhli üçün tikilmiş uzun, soyuq, cansıxıcı kazarmalar! Budur, XV Lüdovikin üslubu, hindiba yarpaqları, vermişel bəzəkləri, onsuz da, duzsuz, qarışıq və qoca bir arxitekturanı daha da çirkinləşdirən ziyil və fırlar. İkinci Fransiskodan başlayaraq XV Lüdovikə qədər bu yaramazlıqlar böyük sürətlə artırdı. Əvvəlki sənətdən yalnız dəri və sümük qalmışdı. Ehtimal ki, bu sənət can verməkdə idi.

Görəsən, o zaman kitab çapı hansı vəziyyətdə idi? Memarlığı tərk edən bütün həyatı qidalara ona doğru axırdı. Memarlıq anıqladıqca, kitab çapı kökəlir və böyüyürdü. Keçmişdə bəşəriyyətin binalara sərf etdiyi bütün qüvvə artıq kitablara sərf edilməyə başlayırdı. Kitab XVI əsrdən başlayaraq zəifləməkdə olan arxitekturanın səviyyəsinə çatır, onunla mübarizəyə girir və nəhayət, onu öldürürdü. XVII əsrdə kitab çapı o qədər qüvvətli idi və öz qüdrət və qalibiyyətinə o dərəcə inanırdı ki, artıq yer üzündə böyük ədəbi mərhələ açmaq iqtidarında olduğu hiss olunurdu. Mətbuat XVIII əsrdə XIV Lüdovikin sarayında kifayət qədər istirahət etdikdən sonra Lüterin əski qılıncını götürüb Volteri silahlandırmış və memarlıq sahəsinə ağır zərbə endirdiyi qoca Avropanın üzərinə gurultulu hücum etmişdi. XVIII əsrin sonlarına yaxın hər şeyi yıxmış və qalib gəlmişdi. Artıq XIX əsrdə o, yaratmağa başlamalıydı.

Burada özümüə bir sual verək: görəsən, son üç əsrdə bu iki sənətdən hansı insan fikrinin həqiqi ifadəsi olmuşdur? Bu iki sənətdən hansı insan fikrinin yalnız ədəbi və şolastik cəhətlərini deyil, bəlkə də, onun hərəkətlərini geniş, dərin və ətraflı ifadə edə bilirdi? Hansı sənət fasilə və açıqlıq yaratmadan daima insan nəslinə üstün gəlir, minayaqlı div kimi daima irəliyə doğru gedirdi? Memarlıq, yoxsa kitab çapı?

Əlbəttə, kitab çapı! Memarlığın ölməsinə, qəti olaraq ölməsinə, mətbu kitab tərəfindən öldürülməsinə heç bir şübhə ola bilməz. Öldürməsinə də səbəb bu idi ki, memarlıq əsəri ancaq daha az davam etməsinə baxmayaraq, daha bahalı idi. Hər bir kilsə milyardlarla pul deməkdir. Bu arxitektura kitabının üzünü köçürmək, yenə minlərcə böyük və ehtişamlı binalar tikmək, bir şahidin sözlərinə görə, “əski paltarını çıxarıb atmaq və bütün dünyanı yeni, ağ rəngli

keşiş geyimlərilə bəzəmək üçün”, minlərcə memarlıq abidələrinin yarandığı dövrə bir daha qayıtmaq üçün nə qədər böyük vəsait lazım gəldiyini oxucular özləri təsəvvür etsinlər.

Kitab yaratmaq üçün isə uzun zamana gərək yoxdur. Kitabın qiyməti daha ucuzdur və daha uzaqlarda intişar tapa bilər. Hər cür insan fikrinin bu yolla getməsi də heç təəccüblü deyil. Əlbəttə, buradan belə bir nəticə çıxmamalıdır ki, guya, memarlıq ayrı-ayrı yerlərdə ayrı-ayrı ehtişamlı abidələr və əsərlər yaratmamışdır. Memarlığın hökmran olduğu dövrdə xalq tərəfindən bir yerə toplanaraq və ayrı-ayrı rapsodiyalardan ibarət bir toplu kimi meydana çıxan “İliada”lar və “Romansero”lar, “Mahabarat”lar, “Nibelunqlar dastanı” yarandığı kimi, kitabın hökmranlığı zamanında da böyük bir ordu tərəfindən qənimət alınmış toplardan tökmə sütun yaradıla bilərdi. Dahi bir arxitektör təsadüfən XX əsrdə də doğula bilər. Məsələn, XIII əsrdə, arxitekturanın hakim olduğu bir zamanda böyük şair Dante doğulmuşdu. Lakin memarlıq artıq hər şeyə üstün gələn, hakim və kollektiv bir sənət ola bilməzdi. Artıq bəşəriyyətin böyük dastanları, böyük binaları, böyük əsərləri tikilməyəcəkdir. Artıq bu dastanlar, binalar və əsərlər çap olunacaq.

Ümumiyyətlə, qeyd olunmalıdır ki, memarlıq gələcəkdə təsadüfən yüksəlsə belə, hər halda, hakim ola bilməyəcəkdir; o, vaxtilə əmr etdiyi və müəyyənləşdirdiyi ədəbiyyatın qanunlarına tabe olmağa məcburdur. Bu sənət növləri artıq öz rollarını dəyişmişdir. Şübhəsiz, sayları az olsa da, arxitektura dövründə yaradılmış poemalar monumentaldır. Məsələn, Hindistandakı “Viyaz” poeması çox qəribə, qol-budaqlı, hind məbədləri qədər anlaşılmazdır. Misirdə şerin binalar qədər əzəməti vardır; qədim Yunanıstanda şeirdə gözəllik və aydınlıq vardır; xristian Avropasında şerin xüsusiyyəti katolik əzəmətindən, xalq sadəliyindən, İntibah dövrünün zəngin və ehtişamlı təbiətindən ibarət idi. Tövrat – Ehramlara, İliada – Parfenona, Homer – Fidiyə bənzəyir. XIII əsrdə yaşamış Dante son roman kilsəsidir; XVI əsrdə yaşamış Şekspir isə son gotik məbəddir.

İndiyə kimi bir qədər natamam və istər-istəməz qırıq şəkildə söylədiyimiz fikirlərə yekun vurarkən onu deyə bilərik ki, bəşəriyyətin iki növ kitabı, iki növ əlyazması, iki növ təfəkkür tərzı vardır: biri memarlıq, o biri isə kitabdır. Birisi daş kitab, digəri isə kağızdan hazırlanmış kitabdır. Uzaq əsrlərin dərinliklərinə baxmaq imkanı verən

bu iki kitab müqayisə edildikdə sütunlar, portallar, obelisklər şəklində meydana çıxmış qranit kitabələrin, nəhəng əlifbaların, ehramlardan başlayaraq zəng qüllələrinə qədər, Xeopsdan başlayaraq Strasburqa qədər bütün yer üzünü, bütün keçmişini əhatə edən və insan əllərilə yaradılmış bu böyük dağların yox olmasına təəssüf etməmək mümkündür. Memarlığın yazdığı bu kitabı tez-tez oxumaq, onun səhifələrini çevirmək faydasız olmazdı; lakin yenə də bu, o demək deyildir ki, kitabın yaratdığı binanın əzəmətini inkar etmək olar.

Bu bina böyük bir binadır. Avara bir statistikin hesablamasına görə, Quttenberqdən başlayaraq bu günə qədər çap olunmuş bütün cildləri bir-birinin üzərinə qoysaq, Yerlə Ay arasındakı məsafəni doldurmaq mümkündür. Lakin biz burada bu əzəmətdən bəhs etmirik. Bununla belə, kitab çapının bu günədək bizə nə verdiyini təsvir etmək istəsək, o, qarşımıza bütün bəşəriyyətin yorulmadan tikdiyi, özülü bütün Yer kürəsinə dayanan və zirvəsi gələcəyin çatı dumanlıqları arasında gözdən itən nəhəng bir bina şəklində meydana çıxar. Bu, həqiqətən, bir fikr qaynağıdır. Bu, qızılqanadlı bal arılarının topladığı arı pətəyidir.

Bu binanın minlərcə mərtəbəsi var. Onun kənarlarında elmin qaranlıq mağaraları görünür; mağaraların içərisindən bir-birinə yol var. Sənət bu binanın ön tərəfində yaratdığı müxtəlif arabesklər, yuvarlaq pəncərələr, yonma bəzəklərlə gözləri qamaşdırır; burada hər bir fərdin əməyi nə qədər xüsusi əhəmiyyətə malik olsa da, yenə də öz yerində və göz qabağındadır, burada hər şey ahəngdardır. İnsan təfəkkürünün bu monumental binasını Şekspir məbəbindən başlayaraq, Bayron məscidinə qədər minlərcə qüllə zینətləndirir. Bu binanın təməlində memarlığın kitabına yazılmamış bəşəriyyətin bəzi qədim yazıları qeyd edilmişdir. Qapının sol tərəfində ağ mərmərdən hazırlanmış əski bir bəryef var. Bu Homerdir; sağ tərəfdə bir çox dillərə malik olan Tövrət yeddi başını qaldırmışdır. Daha uzaqda Vedalar və Nibelunqlar kimi bir qədər qarışıq əsərlərlə birlikdə Romansero əjdahasının başı görünür.

Ancaq bu gözəl bina hələ də tamamlanmayıb. Kitab çapı o qədər böyük mexanizmdir ki, daima cəmiyyətin bütün intellektual şirəsini sorur və yeni işlər üçün yeni ideyalar püskürür. Bütün insan soyu material meşəsi üzərində dayanmışdır; hər bir ağıl – bənnadır; hər

bir sadə adam ona tapşınlan yarığı doldurur, öz daşını qoyur, deşikləri tutur, divarları suvayır və bunun nəticəsində bina gündən-günə yüksəlir. Ayrı-ayrı ədiblərin fərdi töhfələri ilə yanaşı, kollektiv töhfələr də əmələ gəlir; məsələn, XVIII əsr “Ensiklopediya” nı, inqilab dövrü isə “Moniteri” vermişdir.

Həqiqətən, çapçılıq sonsuz spirallar üzərində artan və böyüyən bir binadır; burada dillər bir-birinə qarışır, burada yorulmaz fəaliyyət, istirahətsiz əmək, bütün bəşəriyyətin əməkdaşlığı var. Yeni tufan, yeni barbar hücumları olarsa, bəşəriyyət üçün vəd edilmiş məskəndir. Bu bina insan nəslinin ikinci Babil qülləsidir.

Altıncı kitab

I

KÖHNƏ MƏHKƏMƏ SİSTEMİNƏ QƏRƏZSİZ BAXIŞ

1482-ci ildə yer üzündə ən xoşbəxt bir adam vardı ki, bu da Beyn cəngavəri, d'İvri və Marqdadakı Sent-Andri baronu, kral müşaviri və kamergeri, Paris şəhər şurasının üzvü kavalər Rober d'Estutvil idi. 17 il bundan əvvəl, daha doğrusu, 1465-ci il noyabr ayının 7-də, yəni quyruqlu ulduz çıxan il bu adam kraldan Paris prevosu vəzifəsi kimi gəlirli bir vəzifə almışdı. Bu vəzifə xidmət olmaqla yanaşı, həm də fəxri vəzifə idi. İoann Lemonusun söylədiyinə görə, bu vəzifə bəzi haqq və ixtiyarları bəzi siyasi imtiyazlarla birləşdirirdi.

1482-ci ildə kral XI Lüdovikin qızı ilə Burbon kavalərinin izdivacı dövründə kralın özündən vəzifə almış zadəganlar olduqca qərribə vəziyyətdəydilər. Rober d'Estutvilin Paris şəhər şurasında Jak de Vilyeni əvəz etdiyi gün Jan Dove, Eli de Torreti əvəz edərək məhkəmə rəisi vəzifəsini tutmuşdu. Yenə həmin gün Jan Juvenel Dezer-sen Fransa ali məhkəməsi sədri vəzifəsini tutan Pyer de Morvilliyeni, Renyo de Dorman isə kral sarayının müdiri vəzifəsində olan Pyer Pyuini əvəz etmişdi. Halbuki, prezident, ali məhkəmə sədri və saray müdiri vəzifələrində nə qədər adamlar dəyişilsə də, Rober d'Estutvil yenə də Paris şəhər şurasının sədri vəzifəsində qalmaqda idi. Fərmanlarda yazıldığı kimi, bu vəzifə ona “əmanət” edilmişdi. Haqqı ilə söyləmək lazımdır ki, o, bu vəzifəni, doğrudan da, yaxşı mühafizə edirdi. Bu vəzifədən yapışmış, ona adət etmiş, onunla o qədər qarışmışdı ki, XI Lüdovik səltənətinin ikinci dövründə kralın dəyişikliyə olan meylinə belə tab gətirmiş və davam edə bilməmişdi. XI Lüdovik şübhələnən, qayğılı və səbirsiz adam idi; o, tez-tez dəyişiklik

etmək, yeni adamlar təyin etməklə hökmranlığının sarsılmazlığını təmin etmək niyyətində idi. Kavalər d'Estutvil bununla da kifayətlənmədi, öləndən sonra belə, həmin vəzifəyə oğlunun təyin edilməsini qabaqcadan təmin edə bilmişdi. Artıq iki ildə ki, zadəgan Jak d'Estutvilin adı atasının adı ilə bərabər Paris şəhər şurası üzvlərinin siyahısına daimi qeyd olunmuşdu. Bu, şübhəsiz, az-az təsadüf edilən müvəffəqiyyət və böyük hörmət idi. Onu da qeyd etməliyik ki, Rober d'Estutvil qəhrəman bir döyüşçü idi. Kralı müdafiə edərək "İctimai rifah liqası" əleyhinə namusla vuruşmuş və 14...-cü ildə kraliçə Paris şəhərinə daxil olanda ona şəkərdən düzəldilmiş qəşəng bir maral bağışlamışdı. Bundan başqa Rober d'Estutvilin kral qarovulunun rəisi və kralın dostu olan Tristan ilə də yaxınlığı vardı. Bütün bu söylədiklərimizdən aydın görünür ki, messir Rober olduqca xoş və şən həyat sürürdü. Əvvəla, o, yaxşı məvacib alırdı. Onun baxdığı mülki və cinayət işlərindən gələn gəlir üzüm tənəyindən sallanan iri üzüm salxımları kimi büdcəsinə əlavə olunurdu. Rober d'Estutvilin gəlirinə Mant və Korbeyl körpülərindən, duz çəkənlərdən və odun ölçənlərdən alınan vergi də əlavə edilməlidir. Bundan başqa, Rober d'Estutvil şəhər mərasimlərində qırmızı şabalıd rəngli libaslar geyinmiş bütün müşavirlərin qarşısında gözəl əsgər paltarında addımlamaq ixtiyarına da malik idi. Həmin paltarın təsvirini bu gün də onun Normandiyadakı Valmonyən abbatlığında olan məqbərəsində görə bilərsiniz. Onun gözəl dəbilqəsi isə bu gün Monleridə mühafizə edilir. Hələ bütün şəhər və həbsxana qarovuluna, həbsxanalardakı bütün xidmətçilərə, iki nəfər Şatle katibinə, on altı şəhər məhəlləsindəki on altı komissara, baş həbsxana müdirinə, dörd nəfər daimi serjanta, on iki nəfər atlı şəhər qarovulçusuna, yüz iyirmi nəfər piyada qarovulçuya, gecə qarovulu başçısına, onun komandasına və köməkçilərinə rəislik etmək də özgə bir aləm idi. Hələ mühakimə və edam etmək, cəza vermək, adam asmaq, şaqqalamaq haqqını demirik. Bundan başqa, onun o qədər də ciddi olmayan cəzalarına da ixtiyarı vardı (fərmanlarda söyləniləndiyi kimi, "bu cəzalar birinci instansiyaya aid" olan cəzalar idi). Bütün bu imtiyaz və haqq yeddi dairədən ibarət olan bütün Paris qraflığında ona verilmişdi. Rober d'Estutvil hər gün Filipp-Avqustun Şatlesindəki geniş və alçaq tağlar altında məhkəmə qərarları oxuyardı. Bundan böyük bir nəşə ola bilərdimi? O günün axşamı isə Rober d'Estutvil savab işlərdən

aynılaşdıraraq istirahət etmək üçün arvadı Ambruaz de Loreyə cehiz verilmiş Pale-Royal hasarları arxasında, Qaliley küçəsindəki gözəl evinə gedərdi. Həmin günün səhəri cəzaya məhkum etdiyi zavallı isə gecəsini uzunluğu on bir futdan, eni yeddi futdan, hündürlüyü isə on bir futdan ibarət olan həbsxana hücrəsində keçirərdi.

Rober d'Estutvil Paris hakimi vəzifəsini daşımaqdan başqa, baş kral məhkəməsində də çalışırdı. Bu günə qədər az-çox yüksək rütbəli elə bir adam olmamışdı ki, başını cəllada təslim etməzdən əvvəl onun əlindən keçməsin. Nemur qrafını Böyük bazara, konnetabl Sen-Polu isə Qrev meydanına aparmaq üçün Bastiliya ətrafındakı Sent-Antuana¹ yola düşən də həmin Rober d'Estutvil idi. Cənab d'Estutvil konnetabla qarşı dərindən nifrət bəsləyirdi. Odur ki onun Qrev meydanına gedərkən etiraz etdiyini və çırpındığını gördükcə cənab d'Estutvil səmimi qəlbədən sevinmişdi. Xoşbəxt və sakit həyat yaratmaq və Paris burqomistrləri tarixində fəxri səhifəyə düşmək üçün, əlbəttə, söylədiklərimiz çox-çox kafidir. Həmin tarixçədən öyrənə bilərik ki, Udardde Vilnevin Buşri küçəsində evi vardı. Gilyom de Xanqast isə biri böyük, biri isə kiçik iki ev almışdı. Bundan başqa, Gilyom Tibu Klopen küçəsindəki evlərini müqəddəs Jenevyev rahibələrinə vəsiyyət etmiş, Hüq Obriyo isə Oxlu Kirpi mehmanxanasında yaşayırdı. Bir sözlə, bu tarixçədən çox sayda belə şeylər öyrənmək mümkün idi.

Şən və xoşbəxt həyat sürməyə səbəb olan bu qədər imtiyaza baxmayaraq, Rober d'Estutvil yanvar ayının yeddisində yuxudan nəşəsiz oyanmışdı. Nəşəsinin nə üçün pozulduğunu belə izah edə bilməzdi. Buna səbəb, bəlkə, havanın tutğun olması idi. Bəlkə, iri həcmli mədəsinə taxdığı əski Monleri kəməri onu sıxırdı? Bəlkə, pəncərəsinin yanından keçən arsızlar bağıra-bağıra öz ədəbsiz nəğmələrini oxumuş və ona lazımı dərəcədə hörmət göstərməmişdilər? Bəlkə, o, yeni kral VIII Karlın gələn il onun gəlirini üç yüz yetmiş frank azaldacağını dumanlı şəkildə düşünmüşdü? Oxucu bu fərziyələrdən istədiyini seçə bilər. Bizə gəlincə, biz bu fikirdəyik ki, onun kefi elə kefi pozulduğu üçün pozulmuşdu.

Oxucu bunu da nəzərə almalıdır ki, bu hadisə bayramın sabahı günü baş vermişdi. Yəni artıq hər kəs üçün, xüsusilə də şəhər hakimləri üçün olduqca sıxıntılı bir gün başlamışdı. Çünki şəhər hakimləri bayram günlərindən sonra, adətən, Paris küçələrini ağzınacan dol-

¹ Qəsr, qala

duran zirzibili süpürməyə məcbur idilər. Bundan başqa, həmin gün Rober d'Estutvilin məhkəmədə iclası vardı. Keçmiş zamanlarda isə – elə indi də belədir – məhkəmə iclasları nədənsə, adətən, hakimlərin keflərinin pozulduğu günlərə təsadüf edirdi. Çox ehtimal ki, hikmət sahibi olan təbiət bunu onunçün belə etmişdi ki, hakimlər öz acıqlarını kral, qanun və ədalət naminə bir adamdan çıxınsınlar.

Bununla belə, məhkəmə iclası Rober d'Estutvilin iştirakı olmadan açıldı. Cinayət və mülki işlərə, xüsusi şikayətlərə baxan köməkçilər adətləri üzrə artıq işə başlamışdılar. Səhər saat səkkizdən başlayaraq Şatle salonlarının birində qalın palıd ağacından düzəldilmiş arakəsmə ilə divar arasına sıxışdırılmış onlarca kişi və qadın, kral məhkəməsinin üzvi və baş hakimın müavini Florian Barbedyenin mühakiməsinə böyük hörmətlə tamaşa edirdilər. Bu məhkəmə olduqca maraqlı və əyləncəli bir tamaşa idi. Onu da qeyd etməliyə ki, Florian Barbedyenin mühakiməsi tapmaca kimi bir şey idi.

Məhkəmə zalı kiçik, alçaqtavanlı və tağlı idi. Otağın dal tərəfində bir masa vardı. Masanın üzərinə zanbaq şəkilləri çəkilmişdi; onun qarşısında palıd ağacından iri bir kreslo vardı; bu kreslo cənab d'Estutvilin idi və hal-hazırda boş idi; kreslonun sol tərəfində hakimnin müavini Florian Barbedyenin kreslosu qoyulmuşdu. Bir qədər aşağıda əyləmiş katib kağızın üzərində nə isə qaralayırdı. Otağın bir tərəfində, masanın qarşısında camaat əyləşmişdi; qapı ilə masanın yanında isə bənövşə rəngli kamlot geyinmiş və döşlərində ağ xaç nişanları olan şəhər qarovulçuları vardı. Qırmızı və göy rəngli zolaqlı gödəkcə geymiş iki nəfər şəhər milis serjantı hakimlər masasının arxasında görünən alçaq və bağlı qapının qarşısında qarovul çəkirdilər. Qalın divardakı yeganə, dar və sivrü pəncərədən düşən zəif qış işığı iki məzəli heykəli işıqlandırırdı. Bu heykəllərdən biri çırağı saxlayan daşdan yonulmuş şeytan, o biri isə salonun dal tərəfindəki zanbaqlı masanın arxasında əyləşmiş hakim idi.

Həqiqətən, məhkəmə masası arxasında, iki qorn kağızın ortasında dirsəklənərək oturmuş, ayaqlarını tünd-qəhvəyi rəngli uzun bürüncəyinin ətkələri arasında bir-birinə dolamış, başını ağ quzu dərisindən tikilmiş yaxalığına soxmuş, oradan yalnız bir cüt tüklü qaşı, bir cüt qırmızı, ətli və sallaq yanaqları, bir cüt qımıldayan gözü görünən bir adamı özünüz təsəvvür etsəniz, Şatle məhkəməsinin üzvü Florian Barbedyenin necə adam olduğunu aydınca təsəvvür edə bilərsiniz.

Buraya Florian Barbedyenin kar olduğunu da əlavə etməlisiniz. Əlbəttə, məhkəmə üzvünün kar olması kiçik nöqsandır. Bununla belə, qulağının kar olması Florian Barbedyenin çox asanlıqla və etiraz qəbul etməyəcək şəkildə mühakimə etməsinə mane olmurdu. Doğrudan da, hakimə bircə şey lazımdır: o, özünü elə göstərməlidir ki, guya, qulaq asır; möhtərəm məhkəmə üzvü isə, kargüzarlıqda əsas şərtlərdən olan bu qaydanı çox gözəl icra edirdi. Çünki onun diqqətinə heç bir gürultu mane ola bilməzdi.

Məhkəmə salonunda olanlar arasında onun hərəkətlərini amansız şəkildə təftiş edən bir nəfər vardı. O da bizim dostumuz Jan Frollo Dü-Mülən idi. Bu həmin dünənki dəcəl məktəbli idi ki, ona məktəb oturacağından başqa hər yerdə təsadüf etmək mümkündür.

Jan Frollo yoldaşı Roben Pusspenlə birlikdə tamaşa etdikləri bu səhnə haqqında bəzi qeydlər etdiyi halda, yanında əyləşmiş yoldaşı xəlvətcə gülürdü. Jan yavaş səsle Roben Pusspenə müraciət edərək dedi:

– Baxsana! Baxsana! Janna dü-Büisonu görürsən? O, yeni körpüdəki tənbəlin gözəl qızıdır! Bu qoca axmaq isə ona cəza verir. Onun gözü hardadır, qulaqları hardadır, görmürmü, eşitmirmi? Küçədə iki dəfə “Ey Allahımız!” duasını oxumağa görə on beş su dörd quruş cərimə kəsilir? Çox ağır cəzadır! Nəğmə oxuyanlar üçün çox ağır qanunlar var. Bəs bu kimdir? Aha, tanıdım, zirehli geyim ustası Roben Şiyef de Vildir. O, yenicə sexə qəbul edilmişdir. Nə olar, qoy getsin həbsxanada sexə qəbul edilməsini bayram etsin. Bir bax, bir bax! Oğrular arasındakı iki zadəganı görürsən? Eqlə de Suan ilə Yüten de Malvidir! İkisi də cəngavərdir! İsayə and olsun ki, belədir. Aha, anladım! Onlar aşıq-aşıq oynayırlarmış! Bəs bizim müdhiş qumarbaz rektorumuz nə üçün burada deyil? Kral xəzinəsi mənfəətinə yüz Paris livri cərimə! Bu Barbedyen nə yaman adamdır! Nə yaman döyüşür! Zətən, onun qulaqları kərdir, heç bir şey eşitmir. Qardaşım kimi baş keşik olum, əgər belə şeylər mənim qabağımı alsın. Cəca-gündüz oynamağa, oyunla yaşayıb ölməyə, əvvəlcə köynəyimi, sonra isə ruhumu belə oyunda uduzmağa hazırım. Aman Allah, nə çox xanım var! Aha, gözəllərim, buyurun, buyurun! Ambrüaza Leküyer, İzabo la-Peynett, Berardo Jironen! Vallah, bunların hamısını tanıyıram! Cərimə cəzası! Cərimə cəzası! Lap haqqındadır! Ulduzlu kəmər bağladığımız bəsdir! Hə, nazlı xanımlar, kefiniz

necədir! Off! Eybəcər qoca hakim! Off! Kar Florian! Off, sarsaq Barbedyen! Hələ əyləşməsinə görürsənmi? O istər şikayətçini, istərsə də məhkumu – əlinə keçən hər şeyi içəri ötürməyə çalışır! O, hər şeyi udur! Boğula-boğula udur, qarnını doldurur. Cərimələr, vergilər, məhkəmə xərcləri, falaqqa, həbsxana – hər şey onun üçün qoğal, yaxud müqəddəs İoan marsipanı kimi bir şeydir. Hələ baxsana! Bir qadın da var! Tibo laTiboddu ki var! Qlatinyi küçəsindən çıxmağa cürət etdiyi üçün onu da məhkəməyə çəkiblər. Bəs bu oğlan kimdir? Aha! Tanıdım! Oxatan Jifrua Mebondır! Aha! Allaha qarşı küfr edirmiş! Tiboda cərimə! Jifruaya cərimə! Hər ikisinə cərimə! Qoca kaftar! Görünür, o, bu işlərin ikisini də qarışdırmışdır. Mərc gəlirəm ki, o qızı allahsızlıq üçün, jandarmı isə gecə gəzintisi üçün cəzaya məhkum edəcəkdir! Roben, Roben, baxsana, diqqətlə baxsana! Onların gətirdikləri kimdir? Baxsana, nə çox serjant çağırmışlar! And içirəm Yupiterə, bütün köpəklər buradadır. Görünür, çox yekə bir heyvan ovlamışlar. Ehtimal ki, qabandır! Roben! Bu çöldonuzunun çox yekə bir şey olacağını zənn edirəm. Aman Allah! Bu ki bizim dünənki qəhrəmanımız, bizim təlxəklər keşişi, bizim zəngçalanımız, qozbelimiz, topalımız, təlxəyimizdir! Bu ki Kvazimododur!

Həqiqətən, yeni gətirilən adam Kvazimodo idi. Kvazimodonu qolları bağlı halda böyük bir qarovul gətirirdi. Onu əhatə edən qarovulçularla birlikdə məhkəmə salonuna gecə qarovulunun rəisi də daxil oldu. Onun yaxasında Fransanın gerbi, arxasında isə Paris şəhərinin gerbi vardı.

Bununla belə, Kvazimodonun bütün şəxsiyyətində ona qarşı bu qədər fəvqəladə tədbirlər görülməsi üçün eybəcərlikdən başqa heç nə yox idi. O, qaşqabaqlı, və sakit halda dayanmış, yalnız ara-sıra tək gözündə parlayan hirsli və kədərli baxışlarla qolundakı zəncirlərə baxırdı. Eyni kədərli və hirsli nəzərlərlə ətrafındakılara da baxırdı. Baxışlarında məyus və yorğun bir ifadə vardı, qadınlar barmaqlarını uzadaraq onu göstərir, eybəcərliyinə gülürdülər. Bu zaman hakim Florian katibin ona verdiyi Kvazimodonun işini diqqətlə nəzərdən keçirdi, sonra bir müddət fikrə getdi. Sorğu-suala başlamazdan əvvəl hər zaman göstərdiyi ehtiyatlılıq sayəsində məhkumların adlarını, vəzifələrini, nədə müqəssir bilindiklərini qabaqcadan bilirdi. Odur ki qabaqcadan müttəhimlərin gözlənilən cavablarına iradlar hazırlayırdı və karlılığını büruzə verməməyə çalışaraq istintaqın çətinliklərindən

qurtulurdu. Qarşısındakı iş kor adamı idarə edən it kimi bir şey idi. Bəzən qərribə bir sual, yaxud yersiz bir sözlə karlıqı aşkara çıxsa da, bəziləri onun dərin ağıl sahibi, bəziləri isə axmaq zənn edərtilər. Lakin hər iki halda məhkəmənin namusuna zərər qədər ziyan dəyməzdi. Çünki hər bir hakim üçün axmaq, yaxud dərin ağıl sahibi olmaq kar olmaqdan daha yaxşıdır. Beləliklə, o, öz karlıqını hamıdan gizlətməyə çalışır və adətən, buna müvəffəq olurdu. İş o yerə çatmışdı ki, axırda özünü belə aldatmağa başlamışdı. Bu, o qədər çətin bir iş də deyildi. Bəllidir ki, bütün qozbellər həmişə başlarını yuxarıya qaldıraraq yeriyir, bütün pəltəklər nitq söyləməyi sevir, bütün karlar isə olduqca yavaş danışar. Floriana gəldikdə, o yalnız qulaqlarının azca eşitmədiyini zənn edirdi. Bu, onun öz şəxsiyyətinə səmimi və ayıq qiymət verdiyi dəqiqələrdə ictimai rəyə etdiyi yeganə güzəşt idi.

Beləliklə, hakim Florian Kvazimodonun işini layiqincə mənim-sədikdən sonra başını qaldırdı, əzəmətli və bitərəf görünmək üçün gözlərini qıydı. Beləcə, o yalnız kar deyil, həm də kor olmuş, nümunəvi hakim üçün zəruri olan iki əsas şərti təmin etmişdi. Hakim Florian əzəmətli bir hərəkətlə sorğuya başladı:

– Adınız nədir?

Bu zaman “qanunda nəzərdə tutulmamış” dolaşılıq baş verdi: kar karı sorğu-sual edirdi. Ona sual veriləcəyini Kvazimodoya kimsə deməmişdi. Odur ki diqqətlə hakimin üzünə baxır və cavab vermirdi. Kar hakim isə müqəssirin kar olduğunu bilmədiyindən, adətən, bütün müqəssirlərin cavab verdiyi kimi onun da cavab verdiyini zənn edərək mexaniki surətdə və axmaqçasına suallarına davam etdi:

– Çox yaxşı! Neçə yaşınız var?

Aydın bir məsələdir ki, Kvazimodo bu suala da cavab vermədi. Hakim cavab aldığına əmin olduğundan yenə sözüne davam etdi:

– Nə işlə məşğulsunuz?

Yenə sükut. Salondakılar bir-birinin üzünə baxaraq pıçıldaşmağa başladılar.

Hakim müqəssirin üçüncü suala da cavab verdiyini zənn edərək halını pozmadan sözüne davam etdi:

– Yetər! Siz üç şeydə ittiham edilirsiniz: əvvəla, gecə asayışı pozmusunuz; ikinci, yüngül təbiətli bir qadını zorlamaq istəmişiniz; üçüncüsü, kral həzrətlərinin qarovuluna qarşı açıqdan-açıq müqavimət

göstərmisiniz. Bu ittiham maddələri üzrə izahat verməlisiniz. Cənab katib, müqəssirin indiyə qədər söylədiklərini qeyd etdinizmi?

Sualı eşidən katib özünü saxlaya bilməyib güldü, onun arxasınca camaat elə bir sarsıdıcı qəhqəhə ilə gülməyə başladı ki, kar hakim və kar müttəhim bunu görməyə bilməzdi. Kvazimodo boylanıb baxdı və donqar çiyinlərini nifrətlə oynatdı, hakim Florian isə müttəhimin yaramaz cavab verməsindən camaatın şiddətlə gülməyə başlamasını zənn edərək Kvazimodonun çiyinlərini oynatmasını da təsəvvürünün doğruluğuna yozaraq, təəccüblə məsələyə qarışdı və müttəhimə açıqlanaraq kəskin bir söz söyləməyi lazım bildi:

– Məlun, sən mənim sualıma elə cavab verirsən ki, bu cavab üçün səni doyunca döymək lazımdır. Sən kiminlə danışdığını bilirsənmi?

Aydın bir məsələdir ki, hakimin sözləri camaatı daha da güldürdü. Bu sözlər o qədər qəribə və axmaq göründü ki, polislər belə gülmək komandası verilibmiş kimi bərkədən gülüşməyə başladılar. Yalnız Kvazimodo ətrafında olanları qətiyyənlə başa düşmədiyindən ciddi nəzərlərlə baxırdı. Hakim getdikcə daha da hirsələnirdi. Müttəhimə açıqlanıb onu qorxutmaqla camaata da təsir edəcəyinə və özlərini ədəbli aparmalarına məcbur edəcəyinə ümid bəsləyirdi.

– Vay səni məlun, quldur! Sən kral həzrətləri tərəfindən hər bir cinayətin önünü almaq üçün və ümumi sakitliyi mühafizə etmək üçün təyin edilmiş məhkəməyə müraciət etməyə cürətmi edirsən? Sən bilirsənmi, mən kiməm? Mənim adım Florian Barbedyendir! Mən hakim cənablarının müaviniyəm! Komissaram, müstəntiqəm, nəzarətçiyəm, həm də mənim ixtiyarım yalnız Parisə deyil, bəlkə, onun bütün ətrafına çatır.

Aydın məsələdir ki, kar adam başqa bir karla istədiyi qədər danışa bilər. Bu zaman məhkəmə masasının arxasındakı qapı açılmasaydı və salona Paris prevosunun özü daxil olmasaydı, öz rütbə və vəzifələrini saymağa başlayan hakim Florianın nitqinin harada və nə zaman bitəcəyini Allah bilirdi. Bununla belə, Paris prevosunun gəlməsi hakimin getdikcə artmaqda olan dilavərliyinə mane ola bilmədi. Hakim Florian üzünü prevoya tərəf çevirdi, bir az əvvəl Kvazimodoya yağırdığı hədələrini bir qədər zəiflədərək ona müraciət etdi:

– Cənab prevo, məhkəməyə qarşı yaramazlıq və hörmətsizlik göstərdiyi üçün mən bu müqəssirə lazım bildiyiniz cəzanı verməyinizi rica edirəm.

Bu sözləri söylədikdən sonra alnından kağızın üzərinə göz yaşı kimi düşən iri tər damcılarını tövşüyərək silə-silə yenə yerində əyləşdi.

Rober d'Estutvil qaşlarını çataraq, karın anlaya biləcəyi amirana və təsirli hərəkətlə üzünü Kvazimodoya çevirib ciddi səsle ondan soruşdu:

– Səni buraya nə üçün gətiriblər, yaramaz?

Zavallı adını soruşduqlarını zənn edərək, nəhayət, sükutu pozdu və boğuq səsle cavab verdi:

– Kvazimodo!

Bu cavab suala heç uyğun olmadığından, yenə hamı gülüşməyə başladı. Cənab d'Estutvil isə hirsindən qıpqırmızı qızaranaq bağirdi:

– Məlun, sən mənə də gülürsən?

Kvazimodo harada işlədiyini soruşduqlarını zənn edərək cavab verdi:

– Mən Notr-Dam kilsəsinin zəngçalanıyam.

Yuxarıda söylədiyimiz kimi, bu səhər yuxudan kefsiz oyandığın-
dan bu cür cavabları eşitmədən də yetərinəcə əsəbiləşmiş prevo
onun sözünü kəsərək:

– Zəngçalansan! – kinayəylə dedi. – Bu saat əmr edərəm, Paris meydanlarının hər birində sənin belində çubuqla zəng çalarlar! Məlun, eşidirsənmi?

– Əgər siz mənim yaşımı soruşursunuzsa, deyə bilərəm ki, Martin günündə təxminən, iyirmi yaşım tamam olacaqdır.

Bu dəfə prevonun səbir kasası tamamilə daşdı.

– Bəli! Məlun, sən məhkəməyə istehza edirsən! Serjant, bu yaramazı Qrev meydanına aparın və bir saat döyə-döyə danışdırın. Yaramaz, mən sənə göstərəm! Həm də onu meydana apararkən, əmr edin ki, carçı dörd boruçalanla bərabər, Parisin bütün yeddi məhəlləsinin hər birində bu məlunun məhkəməyə qarşı açıq-açığına hörmətsizlik göstərdiyi üçün cəza aldığı xəbər versinlər.

Katib dərhal bu ciddi və sərt, lakin ədalətli qərarı kitabına yazmağa başladı.

Bir küncdə əyləşmiş Jan Frollo dü-Mülən bağıraraq:

– Yekəqarın cənabın başı haqqı, çox ədalətli məhkəmədir!
– Zəhrimara qalasan! – dedi.

Baş hakim yenə üzünü Kvazimodoya çevirdi və gözlərini bərəldərək dedi:

– Mənə elə gəlir ki, bu yaramaz “zəhrimara qalasan” söylədi. Cənab katib, məhkəmədə ədəbsiz sözlər söylədiyi üçün cəzasının üzərinə on iki su məbləğində cərimə də əlavə edin. Həm də bu cərimənin yarısı müqəddəs Yevstaf kilsəsinin mənfəətinə olsun. Mən bu kilsənin mənfəətini həmişə gözləyirəm.

Məhkəmənin qərarı bir neçə dəqiqədə yazılıb qurtardı. Qərarın məzmunu aydın və qısa idi. O zaman Parisdə və onun dairələrində mövcud olan məhkəmə işləri hələ islah edilməmişdi. Bu islahatı sonralar prezident Tibo Balye ilə kral prokuroru Roje Barn keçirmişdi. O zaman məhkəmə işlərində saysız-hesabsız paraqraflar və maddələr yox idi. Bunları yalnız XVI əsrin başlanğıcında adlarını çəkdiyimiz həmin iki vəkil məhkəməyə daxil etmişdi. O zaman hər şey aydın, sadə idi. Mürəkkəb deyildi. Məhkəmənin yalnız bir məqsədi vardı. Döngəsi olmayan və kolluğa təsadüf etməyən bütün cığırınların sonunda dar ağacı, çarx və rüsvayçılıq sütunu görünürdü. Hər halda, insanlar o zaman haraya varacaqlarını bilirdilər.

Katib yazdığı qərarı məhkəmə sədrinə təqdim etdi. Sədr qərarın üzərinə möhürünü basdı və məhkəmənin başqa şöbələrində sədrlik etmək üçün salondan çıxdı. Kefsiz olduğundan gün ərzində bütün Paris həbsxanalarını dustaqla dolduracağına təəccüb etməmək də olardı. Jan Frolo ilə Roben Pussen öz-özlərinə xəlvətçə gülüşürdülər. Kvazimodo laqeyd və təəccüblü baxışlarla ətrafa boylanırdı.

Katib, Florian Barbedyenin imza atmazdan əvvəl qərarı oxuyarkən bu zavallıya bir qədər rəhm edərək onu yumşalda biləcəyinə ümid edərək ağzını Florianın qulağına yapışdırdı və Kvazimodonu göstərərək:

– Bu adam kərdir! – dedi.

Katib ümid edirdi ki, istər müttəhimə, istərsə də hakimə aid olan bu nöqsan Florianda müqəssirə qarşı bir qədər mərhəmət oyada bilər. Lakin yuxarıda söylədiyimiz kimi, Florianın ən çox çalışdığı bu idi ki, kimsə onun karlılığını bilməsin; bundan başqa, Florian o dərəcədə kar idi ki, katibin ona söylədiyi sözləri də eşitmədi. Bununla belə, hakim eşitdiyini göstərmək üçün cavab verdi:

– Belə de! Onda başqa məsələ. Mən bunu bilmirdim. Elə isə o, rüsvayçılıq sütununun yanında bir saat da artıq dayanmalıdır. – Bu sözləri söylədikdən sonra hakim qərarı dəyişdi və nəhayət, imzaladı.

Kvazimodoya kin bəsləyən Roben Pusspen dedi:
– Ona bu da azdır! Bundan sonra camaatla necə rəftar etmək
lazım olduğunu anlıyır.

II

SİÇAN YUVASI

Oxucunun icazəsiylə dünən axşam Esmeraldanın dalınca getmək
üçün Qrenquarla birlikdə tərki etdiyimiz Qrev meydanına qayıdaq.

Səhər saat on idi, dünənki bayramın izləri hələ də görünürdü.
Küçənin döşəməsi qırıq şeylər, lentlər, şlyapa lələkləri, şam damcı-
ları, xalq şənliyinin qalıqları ilə dolu idi. Bir çoxları sönmüş ocaqların
kösövlərini ayaqları ilə eşələyir, “Sütunlu ev”in qarşısında dayanar-
raq, binanın dünənki ehtişamlı görünüşünü xatirinə gətirir və son
dəfə zövq almaq üçün evin divarındakı mıxları seyr edirdilər. Şirin
su və pivə satanlar arabalarını camaat arasından sürərək keçməyə
çalışırdılar. Alverçilər dükanlarının qapısı önündə dayanıb söhbət
edir və bir-birini çağırırdılar. Bütün söhbətlər dünənki bayram, Flan-
driya səfirləri, Koppenol və təlxəklər keşişi haqqında idi. Hər kəs öz
rəyini söyləyir, hamı ucadan gülürdü. Meydandakı rüsvayçılıq sütun-
unun ətrafında dayanmış dörd nəfər atlı polis serjantının yanına bir
dəstə avara adam toplaşmışdı. Onlar gözlənilən cəzaya tamaşa
etmək intizarı ilə könüllü olaraq uzun müddət dayanıb baxmağa və
əziyyətə qatlaşmağa hazır idilər.

Oxucu Qrev meydanında əmələ gələn bu canlı və gurultulu səh-
nəyə nəzər salsa, meydanın qərb tərəfində sahillə bucaq yaradan
yarımqotik-yarımmroman üslubunda tikilmiş qədim Tur-Rolan evinin
fasadının bir tinində parlaq rənglərlə boyanmış, kiçik bir çardaqla
yağışdan, barmaqlıqlarla oğruların qorunan böyük ictimai dua
kitabı olduğunu görə bilər. Barmaqlıqlar olsa da, kitabı vərəqləmək
olurdu. Kitabın yaxınlığında meydana açılan sivrişəkili, bir-birinə
bitişdirilmiş iki xaça bənzəyən zolaqlı bir pəncərə vardı. Köhnə evin
aşağı mərtəbəsində oyulmuş dəlikdən ibarət bu kiçik və qapısız hü-
cərənin yeganə pəncərəsindən içəriyə bir qədər işıq və hava da girə
bilirdi. Hücrədə hökm sürən kədərli sükut Parisin ən izdihamlı və ən

gurultulu meydanının yanında xüsusilə nəzərə çarpırdı.

Bu hücrə üç əsrdən bəri Parisdə şöhrət qazanmışdı. Üç əsr bundan əvvəl Roland qülləsinin sahibi xanım Roland Səlib müharibələrindən birində həlak olmuş atasının xatirəsi üçün öz evinin divarında bu hücrənin oyulmasını əmr etmiş və geniş sarayından yalnız qapısı bağlı olan bu zaviyəni özü üçün saxlamış və həmişəlik burada yerləşmişdi; daxmanın kiçik pəncərəsi yay-qış açıq qalırdı. Bu qadın yerdə qalan bütün var-dövlətini və mülkünü Allah yolunda yoxsullara paylamışdı. Xanım Roland diri-diri özünü dəfn etmiş kimi bu məzarın içində tamam iyirmi il ölüm intizarı ilə yaşamış, gündüzlər və gecələr ibadət edərək Allahdan atasının əfv edilməsini diləmiş, qara torbadan ibarət paltarda, kül yığını üzərində uzanmış, yastıq əvəzinə daş belə qəbul etməyərək yaşamışdı. Onun yediyi bir parça çörək, içdiyi bir qab su idi. Bunu da onun pəncərəsinə mərhəmətli yolçular gətirib qoyardılar. Beləliklə, öz var-yoxunu yoxsullara paylayan madam Roland özü sədəqə ilə yaşayırdı. Məzara köçməzdən, yəni ölümündən əvvəl madam Roland öz hücrəsini özü və başqaları üçün durmadan ibadət etmək ehtiyacını hiss edən, öz böyük dərini, yaxud böyük günahlarını diri-diri dəfn etmək istəyən ələmli qadınlara, analara, dul arvadlara, qızlara vəsiyyət etdi. Vaxtilə yoxsullar bu qadın üçün ehtişamlı dəfn mərasimi təşkil etmişdilər; bu mərasim zahirən parlaq olmasa da, göz yaşları və minnətdarlıqla zəngin idi; təəssüflər, guşənişin olmuş mömin qadın himayəsi olmadığından övliyələr sırasına daxil edilməmişdi. Bu hal yoxsulları məyus etmişdi. Daha azad düşünən yoxsullar özlərinə təsəlli verərək, bunun Romadan cənnətdə daha asan olduğunu düşünürdülər və papaya müraciət etməyə imkanları olmadığından, cənab Allaha müraciət edərək bu mərhum qadın üçün ibadət edirdilər. Əksəriyyət isə Rolandın xatirəsini müqəddəsləşdirməyə başlayaraq, onun paltannın cıqlarını müqəddəs əşya kimi mühafizə etmişdi. Mərhum qadının xatirəsi üçün şəhər idarəsi ictimai dua kitabı sifariş etmiş, kitabı hücrənin pəncərəsi önünə qoymuşdu. Beləliklə, ibadət etmək üçün ara-sıra burada dayanan yolçular, ibadət zamanı sədəqə vermək lazım olduğunu da xatırlayırdılar. Beləcə, madam Rolandın zaviyəsinə varis olan zavallı münzəvi¹ qadınlr tamamilə unudulmayıb, öz zaviyələrində acıdan ölməyə bilərdilər.

¹ Tənha həyat keçirən, guşənişin

Zatən, orta əsr şəhərlərində diri-diri dəfn edilmiş adamların bu kimi məzarları az deyildi. O zamanlar ən izdihamlı küçələrdə, ən gurultulu meydanlarda belə, demək olar ki, atların ayaqları, arabaların təkərləri altında bu cür zirzəmilərə, quyulara, qapısı hörülmüş barmaqlıqlı daxmalara təsadüf etmək olardı; bu daxmalarda əbədi bir yas tutmaq, əbədi bir cəza çəkmək üçün könüllü olaraq özünü məhkum etmiş insanlar gecə və gündüz ibadətlə məşğul olurdular. Bu qəribə mənzərədən ağılımıza gələn ilk fikir – evlə qəbir, qəbiristanlıqla kənd arasında orta halqa təşkil edən bu müdhiş hücrə, könüllü olaraq guşənişinliyə çəkilən və artıq ölü hesab edilən bu canlı məxluq, qaranlıqda son damcı yağını yandıran çıraq, zirzəmidə qımıldayan həyat nişanəsi, bu nəfəs, bu səs, qutu içində edilən əbədi ibadət, həmişəlik olaraq başqa bir aləmə doğru çevrilmiş bu üz, başqa bir günəşi ifadə edən göz, məzar daşı arxasından gələn səsləri dinləyən qulaq, vücudun əsiri olan ruh, həbsxananın əsiri olan vücud və nəhayət, canlı bədənə qranitdən ibarət iki qabıq altında daim sızıldayan ələmli bir ruh nə qədər xalqa yabançı idi. Ondan nə qədər uzaq idi. Kimsənin bunlardan xəbəri yox idi.

O dövrün az düşünüən və qaba dindarlığı dərin iman və etiqadın təsiri altında edilmiş bu hərəkətin nə qədər mürəkkəb olduğunu dərk etmirdi. Xalq bu cür şeylərə sadə nəzərlə baxırdı; bu fədakar insana hörmət bəsləyir, ona pərəstiş edir, bəlkə də, onda müqəddəs bir şey olduğunu zənn edir, lakin onun çəkdiyi əzabları düşünməz, bu hal onun qəlbində mərhəmət oyatmazdı. Ara-sıra zavallı münzəviyə bir parça çörək gətirir, hələ diri olub-olmadığını anlamaq üçün kiçik pəncərədən içəriyə baxardılar; lakin kimsə onun adını soruşmaz, onun nə zamandan bəri ölmək istədiyini bilməzdi; zirzəminin içində çürüyən bu canlı skelet haqqında bəzi şeylər soruşan bir adama təsadüf edilsə belə, ona sadəcə bu cavabı verirdilər: Kişi olduqda – “rahib”, qadın olduqda isə – “rahibədir” – deyərdilər.

Beləliklə, o dövrdə hər şeyə sadə nəzərlə, metafizikasız, mübaliğəsiz, böyüdücü şüshəyə müraciət etmədən, adi gözlə baxardılar. O zamanlar hələ nə maddi, nə də mənəvi təbiət üçün mikroskop icad edilməmişdi. Bundan başqa, bu hadisəyə kimsə əhəmiyyət verməsə də, o zamanlar tənhalığa çəkilənlərin sayı heç də az deyildi. O zamanlar Parisdə tövbə və ibadətə açıq çox sayda belə zaviyə vardı. Lakin onu da qeyd etməliyik ki, ruhanilər camaatda dinə qarşı

olan rəğbəti canlandırmaq üçün bu zaviyələrin boş qalmamasına çalışdılar. Könüllü olaraq ibadətə məşğul olmaq istəyənlər tapılmayanda buraya cüzam xəstəliyinə tutulanları basardılar. O zamanlar Qrev meydanındakı qəfəsdən başqa Monfokonda, Məsum ruhlar məzarlığında və yanılmıramsa, Klişon məhəlləsində də bu cür qəfəslər vardı. Bu gün həmin zirzəmi və hücrələrin izləri qalmışdır; yaşayan rəvayətlər isə bu hücrələrin çox olduğunu isbat edir. Universitet məhəlləsində də bu cür zirzəmilər vardı. Müqəddəs Jenevyev dağının təpəsində bir orta əsr İovu su quyusunun dibindəki peyin yığını üzərində uzanaraq tam otuz il yeddi tövbə duası oxumaqla məşğul olmuşdu. Bu adam gecələr hündür səslə dua oxuduğundan bu gün belə “Danışan su quyusu” küçəsinə daxil olan bir şəxs həmin münzəvinin səsini eşitdiyini zənn edir.

Tur-Rolan evindəki hücrəyə gəlincə, qeyd etməliyik ki, bura heç vaxt guşənişin qıtlığı çəkmirdi. Madam Roland öldükdən sonra o çox nadir hallarda bir və ya iki il boş qalmışdı.

Bir çox qadınlar ata-analarının, sevgililərinin yasını ölənə qədər saxlamaq, öz günahlarını ibadətə yuyub aparmaq üçün özlərini bu hücrəyə qapayardılar. Onlara dəxli olmayan hər işə burnunu soxan acıdil parisililər burada dul qadınların az olduğunu qeyd edirlər.

Ozamankı adətə görə, divarın üzərindəki latın yazısı bu hücrənin əhəmiyyətini hər bir savadlı yolçuya anladır. Hər bir binanın nəyə xidmət etdiyini qapının üzərindəki qısa devizlə izah etmək adəti ta XVI əsrin ortasına qədər davam etmişdi. Məsələn, bu gün belə, Fransada Turvildəki sabiq feodal həbsxanasının qapısı üzərindən bu sözləri oxumaq mümkündür: “*Sileto et spera*”¹; İrlandiyada isə Forteskyü sarayının böyük qapıları üzərindəki gerbin altında belə bir yazı var: “*Forte scutum, salus ducum*”²; İngiltərədə, Kouper qonaqpərvər qrafların qəsrlərinin qapısının üzərində isə belə bir yazı var: “*Tuum est*”³. Məsələ burasındadır ki, o zamanlar hər bir bina bir fikir mücəssəməsi idi.

Tur-Rolan evinin qapalı hücrəsində qapı olmadığından hücrənin pəncərəsi üzərində iri latın hərfləri ilə belə bir lövhə vurulmuşdu: “Tu, ora”⁴.

¹ Sükut və ümid et

² Rəhbərlərin qurtuluşu möhkəm qalxandır

³ Bu, səninkidir

⁴ İbadət et

İncə mətləbləri anlamağa ehtiyac duymayan, “Böyük Lüdovik” lövhəsini “Sen-Deni Qapıları” sözləri ilə tərcümə etməyə meyl göstərən xalq təfəkkürü həmin qaranlıq və rütubətli hücrənin adını da “Siçan yuvası”¹ qoymuşdu. Beləliklə, latınca “Tu, ora” yazısını bir qədər sərbəst tərcümə etmişdi. Bu ad çox təntənəli olmasa da, daha bədii səslənirdi.

III

BİR QOĞALIN TARİXÇƏSİ

Bu əhvalat baş verən zaman Tur-Rolan evindəki hücrə boş deyildi. Oxucu hal-hazırda bu hücrədə kimin olduğunu bilmək istəyirsə, biz onun diqqətini Siçan yuvasına cəlb etməklə yanaşı, sahilboyu ilə Şatle məhəlləsindən Qrev meydanına doğru gedən üç qadının laqçırtısına da yönəltməliyik.

Bu qadınlardan ikisi əsl Paris qadınlarına məxsus paltar geymişdilər. Başlarında ağ, kətan ləçəkləri, göy və qırmızı zolaqlı çitdən tikilmiş tumanları, kənarları rəngli saplarla tikilmiş, qıçlarına yapışmış ağ hörmə corabları və sarı göndən tikilmiş, altı qara, biçimsiz çəkmələri vardı. Xüsusən də başlarına qoyduqları şey lent və krujevayla bəzədilmiş buynuzlara bənzəyirdi. Bəzi qəsəbələrdə yaşayan kəndli qadınlar bu gün də belə şeylər taxırlar. Bundan başqa, onların başlarına taxdıqları şey rus qvardiyası alaylarında istifadə olunan papaqlara bənzəyirdi. Hər halda, geyimlərindən varlı tacir təbəqəsinə mənsub olduqları məlum olurdu. Qulaqlarında sırğa, barmaqlarında üzük və başqa qiymətli şeylər yox idi; lakin qiymətli şey taxmamaları yoxsul-uqlarından deyil, bəlkə də, cərimə vermək istəmədiklərindən idi.

Üçüncü qadının paltarı da, təxminən, əvvəlki iki qadının paltarına bənzəyirdi: lakin o, görünüş və hərəkətlərindən əyalət notariuslarının arvadlarına bənzəyirdi; qurşağını çox yuxarı bağlamasından bu qadının Parisə yaxın zamanlarda gəldiyi anlaşılırdı. Bundan başqa, başına qatlama ləçək örtmüş, çəkmələrinə bant bağlamışdı, tumanı isə uzununa deyil, eninə qırçınıydı; bir sözlə, qadının geyimində sağlam zövqə uyğun olmayan nə desən tapmaq mümkün idi.

¹ Trou aux Rats

Əvvəlki iki qadın əyalət qadınlarını Parislə tanış edən şəhərli qadınlara xas yerləşlə yeriyirdilər. Əyalətdən olan qadın kök bir uşağın qolundan tutmuşdu. Uşağın o biri əlində iri bir qoğal vardı. Təəssüf ki, bunu da qeyd etməliyik ki, havanın soyuqluğundan axan burnunu yaylıqla deyil, dili ilə silirdi.

Uşağı sürüyə-sürüyə aparmaq lazım gəlirdi. O, ayaqları dolaşadolaşa yeriyir və tez-tez büdrəyirdi. Anası isə hər dəfə onu söyürdü. Doğrudur, o, ayaqlarının altına baxmaqdan daha çox qoğala baxırdı. Çox ehtimal ki, onu dişlərilə qoğala hücum çəkməyə qoymayan ciddi bir səbəb vardı; hər halda, o, qoğala toxunmur, yalnız ona sevgilə baxmaqla kifayətlənirdi. Bu kiçik şişman uşağa bu qədər əziyyət verməkçün olduqca zülmkar bir adam olmaq lazım idi.

Qadınların üçü də (o zamanlar yalnız zadəgan təbəqəsinə mənsub olan qadınlara “xanım” deyərdilər) birdən danışırdılar.

Qadınların arasında yaşca ən kiçik və ən şişman olanı əyalətli qadına deyirdi:

– Damuazel Mayetta, bir az sürətlə gedək, mən gecikməkdən çox qorxuram. Şatledə dedilər ki, onu dərhal rüsvayçılıq sütununun yanına gətirəcəklər.

İkinci parisli qadın onun sözünü kəsərək dedi:

– Bu nə sözdür, damuazel Udarda Münye, siz nə danışırsınız? O, düz iki saat rüsvayçılıq sütununa bağlı saxlanılacaqdır. Gecikmərik. Əziz Mayetta, siz heç rüsvayçılıq sütununa bağlanmış adam görmüsünüz?

Əyalətli qadın cavab verdi:

– Əlbəttə, Reymsdə görmüşəm.

– Bizim Parisdəki rüsvayçılıq sütunlarının yanında Reyms sütunu heç bir şeydir. Mən əminəm ki, orada yalnız kəndliləri bağlayırlar. Nə böyük şeydir ki!

Madam Mayetta dedi:

– Yalnız kəndliləri?.. Reymsdə?.. Mahudçular meydanında? Yox, belə deyil. Biz orada çox gözəl canilər də görmüşük. Hətta atasını və anasını öldürən canilər də görmüşük. Yalnız kəndliləri? Siz bizi nə zənn edirsiniz, Jerveza?

Əyalətli qadın öz şəhərlərinin rüsvayçılıq sütununun şərəfini müdafiə edərək əsəbiləşirdi. Xoşbəxtlikdən, madam Udarda Münye söhbətin mövzusunun vaxtında dəyişdi:

– Yaxşı yadıma düşdü, damuazel Mayetta, – o soruşdu, – bizim Flamandriya səfirləri haqqında rəyiniz necədir? Əcəba, siz bu cür əcaib qulyabanıları Reymsdə də görmüsünüzmü?

Mayetta cavab verdi:

– Yox, səmimi etiraf edirəm, flamandriyalıları yalnız Parisdə görmək mümkündür.

– Səfirlərin arasındakı uzunboylu adamı gördünüzmü? Gərək ki, corabçı idi.

Mayetta cavab verdi:

– Bəli, gördüm, o, Saturna çox bənzəyir.

– Bəs üzü çılpaq qarına oxşayan şişman kişini gördünüzmü? Qırmızıgözlü, cındır paltarlı, saçları dimdik duran alçaqboy səfiri də gördünüzmü?

Üçüncü qadın söhbətə qarışdı və dedi:

– Amma hər şeydən gözəl onların atları idi. Həqiqətən, bu atlar onların ölkəsində olan dəbə görə bəzədilmişdi.

Əyalətli qadın Mayetta lovğalanaraq onun sözünü kəsdi və dedi:

– Ah, əzizim, siz 1461-ci ildə Reyms şəhərində kralın taxta çıxdığı gün prinsin və kral məyyətinin atlarını görsəydiniz neylərdiniz! Çox gözəl örtükləri və çulları vardı! Bu örtüklərin bəzisi zərif qızılı ipəkdən tikilib ətrafına samur xəzi tutulmuşdu; bəzisi məxmərdən idi. Bəzilərinin üzərində qiymətli daşlar, qızıl və gümüş, rəngli qotazlar vardı. Hər halda, çox bahalıydı. Hər bir atın üzərində gözəl bir paj¹ əyləşmişdi.

Madam Udarda soyuq səslə cavab verdi:

– Amma bütün bu söylədiklərinizə baxmayaraq, yenə də flamandriyalıların atları çox gözəl idi. Hələ dünən axşam tacirlərin rəisi şəhər idarəsi binasında onların şərəfinə ehtişamlı bir ziyafət təşkil etmişdi. Orada onları konfet, şəkərləmə və bir çox başqa-başqa dadlı şeylərə qonaq etmişlər.

Jerveza dedi:

– Ay qonşu, siz nə danışırırsınız. Flamandriyalılar dünən axşam cənab kardinalın evində, kiçik Burbon sarayında idilər.

– Yox, düz deyil, onlar şəhər idarəsi binasında idilər!

– Yox, yox, yox! Burbon sarayında idilər!

¹ Orta əsrlərdə saraylarda xidmət edən zadəgan nəslindən oğlan.

Üdarda əsəbi halda sözüne davam etdi:

– Mən lap yaqın bilirəm ki, onlar şəhər idarəsində idilər. Hətta mən bunu da bilirəm ki, orada doktor Skurabl latınca bir nitq də söyləmişdir; bu nitqdən onlar çox məmnun qalmışdılar. Bunu mənə ərim söylədi. Özü də universitetin daimi kitabxanaçısıdır.

Jerveza da əsəbiləşməyə başlayaraq:

– Mən də lap yaqın bilirəm ki, onlar Burbon sarayında olmuşlar, – dedi. – Hətta kardinalın saray təsərrüfat müdirinin onları nəyə qonaq etdiyini də bir-bir saya bilərəm: onlar on iki cüt punş və dadlı şərab kvartı içmişlər; 24 ədəd qızıl rəngli Lion marsipanı qutusu boşaltmışdılar; hər biri iki girvənkə ağırlığında iyirmi dörd ədəd dadlı çörək yemişlər; altı çəllək Bon şərabı boşaltmışlar; bu şərab həm ağ, həm də qırmızı, özü də ən yaxşı şərab imiş. Elə güman edirəm ki, sizi inandırmaq üçün bu faktlar tamamilə kifayət edər. Mən bunların hamısını ərimdən eşitmişəm; o, kapitulda əlli nəfərə rəhbərlik edir; o hətta bu gün səhər Mesopotamiyadan Parisə gəlmiş Trabzon imperatoru ilə papa İoannın səfirlərini Flamandriya səfirləri ilə müqayisə edirdi. Onların qulaqlarında sırğaları da varmış.

Üdarda bu qədər ətraflı dəlillərdən sonra da halını pozmayaraq:

– Amma, hər halda, onlar şəhər idarəsində şam ediblər, – cavab verdi, – həm də şəhər idarəsi bina olandan bəri bu qədər böyük ziyafətin olmasını kimse xatırlamır.

– Mənsə sizə deyirəm ki, onlar Kiçik Burbon sarayında şam etmiş, serjant Le Sek isə onlara xidmət etmişdir. Sizi də çaşdıran budur.

– Mən sizə deyirəm ki, şəhər idarəsində olmuşlar.

– Əzizim, onlar Burbon sarayında olmuşlar. Hələ mən bunu da söyləyə bilərəm ki, bu münasibətlə sarayın darvazalarından bir lövhə asılmış və lövhənin üzərində “Ümid” sözü yazılıbmış.

– Ziyafət şəhər idarəsində olmuşdur, şəhər idarəsində olmuşdur – deyirəm. Hətta Güsson-Levuar orada fleyta çalmışdır.

– Mən də sizə deyirəm ki, bu, belə deyil!

– Mən də sizə deyirəm ki, belədir ki, var!

– Mən də sizə deyirəm ki, belə deyil!

Mehriban və şişman Udarda təslim olmaq istəmirdi. Artıq bir-birinin saçını yolmağa hazır idilər ki, birdən Mayetta səsləndi:

– Baxın, baxın, görürsünüz, körpünün yanına nə qədər adam yığışib. Yaqın, nəyəsə baxırlar.

Jerveza dedi:

– Hə, mən də dəf səsi eşidirəm. Görünür, yenə qaraçı Esmeralda keçisi ilə bərabər oyun çıxarır. Mayetta, tez ol gedək, balacanı da bir az tez sürü. Siz buraya Parisin qəribəliklərini görməyə gəlməmişiniz? Dünən Flmandriya səfirlərini gördünüz, bu gün də qaraçı qıza baxarsınız.

– Qaraçı qıza? – Mayetta bağırdı və oğlunun əlindən bərk-bərk yapışaraq geriyyə döndü. – Allah məni ondan uzaq etsin. Mənim balamı oğurlayar. Gedək, Estaş, qaçaq burdan!

O, sahilboyu ilə Qrev meydançasına doğru yüyürməyə başladı. Körpüdən tam uzaqlaşana qədər qaçdı. Dalınca sürükləyə-sürükləyə apardığı uşaq yıxıldı. O da tövsüyə-tövsüyə dayandı. Bu zaman Jerveza ilə Udarda ona çatmışdılar.

Jerveza soruşdu:

– Qaraçı qızın uşağınızı oğurlayacağı hardan ağılınıza gəldi? Siz nə danışırsınız!

Mayetta dalğın halda başını yırgaladı.

Udarda dedi:

– Çox qəribədir, Qudula bacı da qaraçılar haqda bu fikirdədir.

Mayetta soruşdu:

– Qudula bacı kimdir?

Udarda cavab verdi:

– Əgər siz bunu bilmirsinizsə, dərhal anlaşılır ki, Reymsdən gəlmisiniz. Qudula bacının Siçan yuvasının məhbusu olduğunu bilmirsiniz?

Mayetta soruşdu:

– Necə? O, bizim qoğal apardığımız həmin yoxsul qadındır?

Udarda başını yırgalayaraq onun sözlərini təsdiq etdi:

– Özüdür ki, var. Bu saat siz onu Qrev meydançasındakı pəncərədən görəcəksiniz. O da şəhər meydançalarında rəqs edən və fala baxan səyyar qaraçılar haqda sizinlə eyni fikirdədir. Qaraçılara qarşı bu qədər böyük nifrət bəsləməsinin səbəbi məlum deyil. Lakin siz, Mayetta, siz niyə onlardan bu qədər qorxursunuz?

Mayetta əllərilə uşağın yumru başını oxşayaraq dedi:

– Ah, Paketta Şantflerinin başına gələn hadisənin mənim də başıma gəlməsini istəmirəm.

Jerveza onun əlindən yapışaraq:

– Aman, – dedi. – Sevimli Mayetta, bunu bizə də söyləyin.

Mayetta cavab verdi:

– Məmnuniyyətlə. Amma çox qəribədir: necə ola bilər ki, siz Paris qadınları bunu hələ də bilmirsiniz. Yaxşı, mən sizə danışaram, ancaq burada dayanmağın mənası yoxdur. Yeriye-yeriye də danışmaq olar. Məsələ belə olub. Paketta Şantfleri 18 yaşında gözəl bir qız idi. O zamanlar mən də onun kimi gözəl idim. Bütün işlərə də özü müqəssirdir. Hal-hazırda o da mənim kimi otuz yaşında, dolu və qəşəng bir qadın ola bilərdi. Əri olardı, oğlu olardı. Zətən, onun ayaqları on dörd yaşında ikən büdrəmişdi. O, Reymsdə yaşayan səyyar musiqiçi Gibertonun qızı idi. Bu, həmin musiqçidir ki, VII Karlın tacqoyma mərasimində Orlean bakirəsi ilə bir qayıqda Vel çayı ilə Sileridən Müizona qədər üzdüüyü zaman kralın qarşısında gözəl bir hava çalmışdı. Paketanın atası öləndə uşağın yaşı çox az idi; onun yalnız anası qalmışdı. Qardaşı Pradon Parisdə mis qab və qazan ustası idi; Paren-Harlen küçəsində emalatxanası vardı; özü də keçən il ölüb. Görürsünüz ki, bu qız çox yaxşı bir ailədən çıxmışdı. Bədbəxtlikdən, onun anası çox mərhəmətli, lakin ağıllı o qədər də başında olmayan bir qadın imiş; qızına heç bir şey öyrətməyib; qızın bacardığı yalnız bir qədər tikmək və nazlanmaq idi. Beləliklə, qız getdikcə böyüyür, evin gəliri isə artmırdı. Qızla anası Reyms şəhərində, çayın yaxınlığında, Folpen küçəsində yaşayırmışlar. 1461-ci ildə, yəni kralımız XI Lui taxta çıxdığı il – Allah onun ömrünü uzun etsin! – Paketta o qədər gözəl və o qədər şən bir qız idi ki, onun adını “nazlı quşcuğaz” qoymuşdular. Qızın gözəl dişləri vardı. Onları göstərmək üçün hər zaman məmnuniyyətlə gülərdi. Məlum məsələdir ki, bu gün güldüyün şeyə sabah ağlarsan və gözəl dişlər hər zaman gözəl gözlərin mənzərəsini pozur. Şantfleri də belə bir qız idi. Anası ilə birlikdə yoxsul həyatı keçirirdilər; səyyar musiqiçi öləndən sonra işləri daha da xarablaşmışdı. Dərziliklə məşğul olaraq, təxminən, altı su qazanırdılar. Vaxtilə səyyar musiqiçi sağ ikən onlar bir gecədə, kralın taxta çıxdığı gün bir həftəyə qazandıqlarından on dəfə artıq qazanırmışlar. Artıq o zamanlar keçmişdi. 1461-ci ilin qış ayları idi. Evlərində ocaq qalamaq üçün bir odun parçası belə yox idi. Soyuğun şiddətindən Paketta yanaqları qıpqırmızı qızarmış, o daha da gözəlləşmişdi; kişilər onu təqib edərək bəzi cəzbedici təkliflər edirdilər. Nəhayət, qız məğlub olmağa məcbur oldu. – Estaş! Qoğalı dişləmə! – Bazar günlərinin birində qız kilsəyə boynunda qızıl xaç

gələndə onun artıq məhv olduğunu dərhal anladıq. Təsəvvür edin, on dörd yaşında! Onun ilk sevgilisi Reyms yaxınlığındakı qəsrin sahibi gənc vikont Kormontrel idi. Bundan sonra kralın atlı qarovulunun zabiti Anri de Triankur da onun sevgilisi oldu. Bir müddət də keçdi, qız daha da alçaldı və tədricən serjant Şiar de Bolyonun, Kamer-lakey Geri Oberjonun, şahzadənin bərbəri Mase de Frenünün, kral aşpazı Tevenen Lemuanın əlinə keçdi; nəhayət, daha da alçalaraq küçə musiqiçisi Gilyom Rasinin və fənərçi Tyerri Demerin sevgilisi oldu. Ən nəhayətdə isə zavallı Şantfleri hər kəsin malı oldu. Artıq ona qızıl pul deyil, qara pul verirdilər. Bir sözlə, bir il belə keçməmiş zavallı qız oğrular başçısının kənizi olmuşdu. Heç ağılınıza yerləşə bilermi? Bircə ildə Şantflerinin başına nələr gəlmişdi!

Mayetta ah çəkdi və kirpiklərində görünən göz yaşlarını sildi.

Jerveza dedi:

– Lakin mən bu hadisədə xariqüladə heç bir şey görmürəm, nə qaraçıların, nə uşaqların buraya nə dəxli olduğunu anlamıram.

Mayetta cavab verdi:

– Bir az səbir edin. Bu saat uşağın dəxli olduğunu anlarsınız. 1466-cı ildə, yəni düz 16 il bundan əvvəl Paketanın bir qızı olmuşdu. Zavallı qadın! O nə qədər sevinirdi! O, çoxdan uşaq arzulayırdı. Anası çoxdan öldüyündən Paketanın artıq yer üzündə nə sevdiiyi, nə də onu sevən bir məxluq qalmışdı. İlk günahını işlətdiyi gündən keçən beş il ərzində zavallı Şantfleri ən bədbəxt insan olmuşdu. Onun kimsəsi yox idi, küçədən keçərkən hər kəs onu barmaqla göstərir, şəhər qarovulçuları onu döyürdülər; cır-cındırlı küçə uşaqları onu incidirdilər. Həm artıq onun iyirmi yaşı vardı. İyirmi yaş isə bu cür həyat sürən qadınlar üçün qocalıq deməkdir. Gözəlliyi ilə alver etməsi artıq keçmişdə dərzilik sənətindən qazandığından da az gəlir verirdi. Üzündə görünən hər bir qırıq onun qazancını bir ekü azaldırdı. Artıq qış günləri onunçün böyük əzaba çevrilmişdi, yenə ocağında odun, torbasında isə un qalmamışdı. Səfalətə adət etdiyindən artıq işləyə də bilmir, buna görə də böyük əzab çəkirdi. Sen-Remi kilsəsinin keşişi bu cür qadınların qocalıqda aclıqla soyuğu hamıdan çox hiss etdiklərini daha yaxşı anladır.

Jerveza Mayettanın sözünü kəsərək:

– Çox yaxşı, – dedi, – bəs qaraçıların buna nə dəxli var?

Daha səbirlə və diqqətlə qulaq asan Udarda:

– Dayansana, Jerveza, – dedi, – hamısını əvvəldən söyləsəydi, onda nə qalardı ki? Davam edin, Mayetta.

Mayetta sözünə davam etdi:

– Deməli, bu qadın çox məyus və çox bədbəxt idi. Səhərdən axşama kimi ağlayırdı. Lakin ləkəli və yalnız olmasına baxmayaraq, yer üzündə sevə biləcəyi və onu sevə biləcək bir insan olsaydı, o özünü daha az bədbəxt və daha az kimsəsiz hiss edərdi. Belə bir insan yalnız uşaq ola bilərdi, çünki yalnız uşaq bu iş üçün məsum ola bilər. Zavallı Şantfleri ondan dərhal üz çevirməyən yeganə insan olan bir oğrunu sevdikdən sonra buna daha çox inanmışdı. Lakin bir müddət keçdikdən sonra oğrunun da ona nifrət etdiyini anladı. Sevən qadınların onların qəlbini təmin edən sevgiliyə, yaxud da uşağa ehtiyacları var; yoxsa onlar çox bədbəxt olurlar. Artıq sevgiliyə malik olmaq imkanından məhrum olduğu üçün bütün gücüylə uşaq arzulamağa başladı. Əxlaqsız həyat sürməsinə baxmayaraq, ibadətindən qalmayan bir qadın kimi daima uşaq üçün Allaha yalvarırdı. Cənab Allah ona rəhm etdi və uşaq verdi... Məlum məsələdir ki, uşağın olmasına çox sevinmişdi; daim ağlayır, uşağı oxşayır və öpürdü. Uşağa özü süd verməyə başladı; yeganə mələfəsindən uşaq üçün əski düzəltdi. Artıq nə soyuq, nə də aclıq hiss edirdi. Hətta yəni-dən gözəlləşmişdi: qanmış qız gənc ana olmuşdu. Yənə pərəstişkarları peyda oldu. Onları rədd etmirdi. Çünki uşağını saxlamaq üçün ona pul lazımdı. Bu vasitəylə qazandığı pullara uşaq əskisi, döşlük, krujeva ləçəklər və ipək koftalar tikirdi. Özünə bir yorğan almağı belə xəyalına gətirmirdi. – Estaş, sənə demədimmi qoğalı yemə! – Uşağın adını Aqnesa qoymuşdular. Uşağın atasının adını Şantfleri özü belə bilmirdi. Şübhəsiz, heç bir şeyini əsirgəməyən anasının sayəsində qızıcığaz kiçik şahzadə kimi daim ipəklər və krujevalar içində idi. Onun bir cüt incə çəkmələri vardı. Bu cür çəkmələri kralımız XI Lüdovikin uşaqları belə geyməmişdi. Qızın anası bütün dərzilik sənətini yadına salaraq bu çəkmələri onun üçün öz əli ilə tikmişdi. O qədər güləbətini işlətməmişdi ki, bir cübbəyə belə yetərdi. Mən əminəm ki, bu qədər gözəl gül rəngli çəkmələri kimsə görməmişdi. Onlar mənim baş barmağım boyda idi və bunları uşağın ayağında görəndə, bu qədər kiçik bir çəkməyə ən incə ayağın belə girə biləcəyinə inanmazdı. Amma uşağın da nə qədər kiçik, nə qədər gözəl,

qəşəng və gül rəngli ayaqları vardı. Ayaqlarının rəngi çəkmələrin rəngindən də qəşəng idi. Üdarda, sizin də uşağınız olanda kiçik uşaq ayaqlarından və əllərindən gözəl heç bir şeyin olmadığını anlırsınız.

Üdarda ah çəkərək cavab verdi:

– Mən özüm də uşaq arzu edirəm. Lakin bu yaramaz Andre Münye ilə nə etmək olar?

Mayetta sözüünə davam etdi.

– Amma Paketanın uşağının yalnız əlləri və ayaqları gözəl deyildi. Mən onu görəndə dördaylıq idi. Həqiqətən, ay parçası idi. Qəşəng qara gözləri, incə ağızcığı və yeni-yeni qıvrılmağa başlayan ipək qara saçları vardı. İndi on altı yaşında gözəl qaraşın bir qız olar. Anasının məhəbbəti gündən-günə artırdı. O, daima qızını oxşayır, öpür, qıdıqlayır, çimdirir, bəzəyirdi. Zavallı ana lap dəli olmuş kimiydi. Hər dəqiqə Allahına şükür edirdi. Onun ən çox heyran qaldığı şey uşağın kiçik və gül rəngli ayaqcığızları idi. Bu ayaqcığızları onu vəcdə gətirirdi. Dodaqlarını uşağın ayaqlarından ayırmazdı. Sev-sevə onlara tamaşa edərdi. Gah bu ayaqları kiçik çəkmələrinin içinə soxar, gah da soyundurur və işığa doğru gətirərək diqqətlə seyr edərdi; uşağı çarpayısının üzərində yeridərdi. Bütün ömrünü bu kiçik ayaqların qarşısında diz çökərək keçirməyə, körpə İsanın ayaqları kimi geyindirib-soyunduraraq öpüb-yalamağa hazır idi.

Jerveza yavaş səslə dedi:

– Bunların hamısı yaxşı sözlərdir, ancaq bunun qaraçılara nə dəxli var?

– Bu saat, bu saat – Mayetta cavab verdi. – Gözəl bir gün idi. Reyms şəhərinə qərribə adamlar gəlmişdilər. Bunlar daima bütün ölkəni dolaşan sərsərilər və dilənçilər idi. Özlərinin rəisləri və ağsaqqalları vardı. Əsməruzlü, qıvrımsaçlı idilər. Qulaqlarında gümüş sırğaları vardı. Qadınlar kişilərdən daha çirkin idi. Üzləri daha qara idi; başları açıq, saçları dağınıq idi; əyinlərində alabəzək cındır tumanları, arxalarında isə lifdən hörülmüş bürüncəkləri vardı; saçları at quyruğu kimi dallarından sallanırdı. Ayaqlarına dolaşan uşaqlar meymunları belə qorxuda bilərdilər. Bu qrup Reyms şəhərinə Polşadan keçərək Aşağı Misirdən gəlmişdi. Deyilənə görə, onlar papanın yanında tövbə edərək bağışlanmalarını xahiş etmişdilər. Papa da onlara cəza təyin etmişdi; bunun nəticəsində onlar düz yeddi il bir gecə belə yatağa uzanmadan yer üzünü dolaşmalı idilər. Reymsə

gəlmələrində məqsəd öz gələcəklərini bilmək istəyən vətəndaşların falına baxmaq idi. Məlum məsələdir ki, onları şəhərə buraxmadılar. Bütün qaraçı alayı Bren qapılarının arxasında işlədilməyən tabaşir karxanasının yaxınlığında, üzərində dəyirman olan təpənin döşündə çadır qurmuşdu. Bütün Reyms əhalisi onların çadırgahına gəlməyə başladı. Qaraçılar reymslilərin əllərini müşahidə edir və qəribə şəkildə, surətdə gələcəkdən bəhs edirdilər; onlar Judanın papa olacağını belə söyləməyə hazır idilər. Bununla belə, çox keçmədi ki, onlar haqqında cürbəcür pis xəbərlər yayılmağa başladı: cibdən pul kisəsi çıxardıqlarını, uşaqları oğurladıqlarını və hətta insan əti yediklərini söyləyirdilər. Ağıllı görünmək istəyənlər ehtiyatsız olanlara deyirdilər ki, onların yanına getməyin. Ancaq sonra özləri xəlvətcə oraya gedirdilər. Bir sözlə, hamı ağıllı itirmişdi. Məsələ burasındadır ki, onlar gələcəyi heç də peyğəmbərlərdən pis xəbər vermirdilər. Qaraçı qadınlar gənc qızların ovuclarında qarğa dilində, yaxud türkçə – yaxşı yadımda deyil – yazılmış qəribə şeylər oxuyurdular; bunu eşidən analar qızlarına pərəstişlə baxır, fəxr edirdilər. Məsələn, qızlardan biri krala, o biri papaya, üçüncüsü isə kapitana ərə getməli idi. Zavallı Paketta da maraqlanaraq qızının taleyinin gələcəkdə necə olacağını öyrənmək istədi. Kim bilir, bəlkə də, günlərin bir günündə onun qızı Aqnesa erməni imperatriçəsi, yaxud buna bənzər bir şey olacaqdı. Nəhayət, bir gün o da qaraçıların yanına getdi. Qaraçı qadınlar uşağa tamaşa etməyə, onu oxşamağa, onun incə əllərinə heyran olmağa, qara dodaqları ilə onu öpməyə başladılar. Zavallı ana isə sevinirdi. Onların ən çox heyran qaldıqları şey Aqnesanın ayaqları və çəkməcikləri idi. O zaman uşağın, olsa-olsa bir yaşı vardı; lakin artıq dil açmışdı, anasının üzünə baxaraq, şən-şən güldürdü; totuq və yupyumru bir uşaq idi; bir sözlə, lap cənnət pərilərinə bənzəyirdi. Uşaq qaraçı qadınları gördükdə çox qorxmuş və ağlamışdı. Lakin anası onu daha da bərk-bərk öpməyə başlayaraq falçıların onun sevimli Aqnesası haqqında söylədiklərindən məmnun halda evinə qayıtmışdı. Falçıların peyğəmbərliyinə görə, Aqnesa gözəllərin gözəli, mərhəmətli bir kraliça olmalı idi. Paketta qucağında gələcəkdə kraliça olacaq uşaq tutmasıyla fəxr edərək Folpen küçəsindəki damına qayıtdı. Ertəsi gün uşağın çarpayıda sakitcə yatdığından istifadə edərək – o, həmişə uşağı öz yanında yatızdırardı – qapını bağlamadan Şeşri küçəsində yaşayan qonşu qadının yanına

qaçdı ki, vaxt gələcək, İngiltərə kralı ilə Həbəş hersoqunun onun qızına xidmət edəcəyini və bir çox bu kimi boş şeyləri söyləsin. Geriyə dönərkən pilləkəndən uşağın ağlamasını eşitmədiyi üçün öz-özünə dedi: “Çox yaxşı, uşaq hələ yatır”. Qapı taybatay açıq idi. Halbuki, o, qapını örtüyünü gözəlcə xatırlayırdı. Zavallı ana tələsik otağa girdi və özünü yatağa doğru atdı. Yataq boş, uşaq isə orada yox idi. Paketə yüyürə-yüyürə otaqdan çıxdı, pilləkənləri düşdü və başını divara vura-vura bağırmağa başladı: “Yavrum. Hanı mənim balam? Balamı kim apardı?” Küçə boş və kimsəsiz idi, onun evi isə qonşu evlərdən uzaqda idi. Kimsə onun uşağını kimin apardığını söyləyə bilməzdi. O, bütün şəhəri dolaşdı, bütün küçələri araşdırdı, bütün günü çaşqın halda hər yeri gəzdi, balası oğurlanmış vəhşi heyvan kimi qapıların, pəncərələrin yanında dayandı, inlədi, ağır-ağır nəfəs aldı. Saçları dağılmışdı, dəhşətli görünüşü vardı, gözləri od tutub-yanırdı, lakin ağlaya bilmirdi. Yolçuların qabağını kəsərək, bağırırdı: “Mənim qızım! Mənim qızım! Mənim sevimli qızığızım! Mənim qızımı kim mənə qaytarsa, onun qulu olaram, köpəyi olaram, bütün könlümü ona təslim edərəm!” Yolda Sen-Remi kilsəsinin keşişinə təsadüf etdi və ona dedi: “Cənab keşiş, mən torpağı dırnaqlarımla əkməyə hazırım, yalnız mənim uşağımı qaytarın!” Üdarda, sizi inandırırım ki, onu görənlərin ürəkləri qan ağlayırdı, hətta mən olduğca sərt adam olan prokuror Ponsa-Laqabrın belə ağladığını gördüm. Zavallı ana! Axşam evə qayıtdı. O, evdə olmayanda iki qaraçı qadını qoltuqlarında bir bağlama otağa girdiklərini, az sonra çıxıb, qapını bağlayaraq tələsə-tələsə getdiklərini qonşu qadınlardan biri görmüşdü. Qaraçılar getdikdən sonra otaqda uşaq ağlamasına bənzər bir şey eşidildi. Yazıq ana şən-şən güldü, pilləkəni sürətlə çıxaraq, yuxarıya qaçdı, var qüvvəsilə qapını itələyib içəriyə girdi... Onun dəhşətli halını təsəvvür edirsinizmi, Udarda! Çarpayının üzərində qəşəng, gül kimi Aqnesanın, Allahın kərəmi olan bu gözəl yavrunun əvəzində, balaca iyərənc, topal, çaş, qozbel bir eybəcər uzanmış, bar-bar bağırırdı. Yazıq ana gözlərini dəhşətlə qapayaraq bağırdı: “Yəni, bu cadugərlər mənim qızımı bu qorxunc eybəcərə çevirmişlər?” Qonşular Pakettanın dəli olacağından qorxaraq, bu eybəcəri götürüb aparmışdılar. Əlbəttə, bu kiçik və qorxunc eybəcəri şeytanla əlaqəyə girmiş qaraçı qadınlardan biri doğmuşdu. Onun dörd yaşı olardı və insan dilinə bənzəməyən bir dildə bəzi

şeylər danışır. O tamamilə anlaşılmayan sözlər söyləyirdi. Paxitaya gəlincə, o döşəmənin üzərinə Aqnesanın çəkməsinin düşdüyünü görüb – qızından ona qalan yalnız bu idi – çəkmə tayını dodaqlarına sıxdı və uzun bir müddət lal və hərəkətsiz, nəfəs belə almadan durdu. Kənardan tamaşa edən onu ölü zənn edə bilərdi. Birdən-birə bütün vücudu sarsıldı, çılgın halda çəkmə tayını öpməyə və çıxıraraq ağlamağa başladı. Sanki, qəlbi parça-parça olmuşdu. Sizi inandıraram ki, biz hamımız ağlayırdıq. Paketta bağırırdı: “Mənim qızım, mənim sevimli qızıcığım, sən haradasan?..” Bu bağırır bizim bağrımızı yarırdı. Mən bu gün belə bunu yadıma salarkən ağlayıram. Bizim yavrularımız bizim qanımızdan deyilmi? Sevimli Estaşım! O nə qədər gözəldir! Bilirsiniz, o nə qədər sevimlidir! Hələ dünən o, mənə deyirdi: “Mən jandarm olmaq istəyirəm...” Ah, Estaşım, səndən məhrum olsaydım, nə edərdim?.. Paketta birdən ayağa durdu və bar-bar bağıraraq, bütün şəhərin küçələrini dolaşmağa başladı. O: “Qaraçı çadırgahına, qaraçı çadırgahına! Cadugərləri yandırmaq lazımdır!” bağırırdı.

Lakin məlum oldu ki, qaraçılar artıq Reymsi tərk etmişlər; gecə o qədər qaranlıq idi ki, artıq onları təqib etmək belə mümkün deyildi. Ertəsi gün Reymsin iki mil uzaqlığında, ardıcılı düzdə, Tillua ilə Ge arasında Paketanın uşağına məxsus bant da tapılmışdı. Bundan başqa, burada böyük bir ocağın qalıqları, bir neçə qan damcısı və keçici qığı vardı. Bunu görəndə şəhər əhalisi həmin yerdə qaraçıların ziyafət düzəltmələrini və iblislə birlikdə uşağı yediklərinə artıq şübhə etmədi. Yazıq Paketta bu dəhşətli xəbəri eşitdikdə ağlamadı belə; o, nəşə demək istəyir, lakin bacarmayaraq yalnız dodaqlarını tərpedirdi. Ertəsi gün onun saçları ağappaq ağarmışdı, bir gün keçdikdən sonra isə o, şəhərdən yox oldu.

Üdarda dedi:

– Həqiqətən, müdhiş əhvalatdır, elə bir sərgüzəştdir ki, qatili belə ağlada bilər.

Jerveza əlavə etdi:

– Mən indi sizin qaraçılardan bu qədər qorxmağınıza heyrət etməm.

Üdarda sözüünə davam edərək:

– Həm də siz Estaşı götürüb getməkdə çox ağıllı iş gördünüz. Hər halda, bunlar Polşa qaraçılarıdır – dedi.

Jerveza dedi:

– Yox. Deyirlər, bunlar Kataloniyadan, İspaniyadan gəlibmişlər. Üdarda cavab verdi:

– Kataloniyadan?.. Ola bilər... Mən həmişə Kataloniya ilə Polşanı və Valoniyanı qarışdırıram. Hər halda, onların qaraçı olduqları qətidir.

Jerveza əlavə etdi:

– Buna da heç şübhə edilə bilməz ki, onlar kiçik uşaqları yeməkdən çəkinməzlər. Əgər mənə bu qaraçı Esmeraldanın öz balaca ağızcığı ilə uşaq əti yediyini söyləsələr, heç də təəccüb etmərəm. Onun ağı keçisi çox qəribə şeylər göstərir; hər halda, burada bir cadu var.

Mayetta kədərli hekayəsinin davamına bənzəyən dərin düşüncəyə dalaraq dinməz-söyləməz yeriyirdi. Bu dalğınlıq yalnız hekayənin təsiri ilə əmələ gələn həyəcan titrəyişlərinin qəlbinin ən dərin guşələrinə çatdığı zaman kəsilə bilərdi. Jervezanın: “Yaxşı, Paketta Şantflerinin necə olduğunu kimsə öyrənə bilmədimi?” – sualına Mayetta heç bir cavab vermədi. Jerveza onu adı ilə çağıraraq, əlini silkələdi və yenə sualını təkrar etdi. Mayetta dərin yuxudan oyanmış kimi görünürdü.

Qulaqlarında cingildəyən sözləri şüursuz halda təkrar edərək:

– Paketta Şantfleri necə oldu? – dedi. Sonra, sanki, bu sözlərin mənasını anlamağa çalışaraq bir qədər qızıxdı və cavab verdi:

– Yox, onun necə olduğu məlum olmadı! – Bir az da susdu, sonra yenə sözünə davam edərək dedi: – Bəziləri onu axşam qaranlığında Fleşambo qapısından çıxaraq Reymsdən getdiyini gördüklərini söyləyirdilər; bəziləri isə səhər tezdən əski Baze qapılarından keçdiyini söyləyirlər. Bir dilənçi onun kiçik qızıl xacını tapmışdı; bu xaç həmişə bazar təşkil edilən bir talada daşdan düzəldilmiş bir xacın üzərindən asılıbmış. Onu 1461-ci ildə məhv edən də bu xaç idi: bu xaçı ona ilk sevgilisi vikont Kormontreyl bağışlamışdı. Paketta böyük ehtiyac içində olsa da, heç vaxt bu xaçdan ayrılmağa razı olmazdı; sanki, o, bu xaçı həyatından artıq sevirdi. Odur ki biz hamımız bu xaçı gördükdə artıq onun ölmüş olduğunu zənn etdik. Bununla belə, Levot meyxanasının xidmətçiləri onu böyük Paris yolu ilə ayaqyalın gedərkən gördüklərini söyləyirdilər. Lakin əgər beləydisə, o, Vel qapılarından keçməli idi, bu isə o biri sözlərə uyğun gəlmirdi. Mənə gəlicə, mən bu fikirdəyəm ki, o, həqiqətən, Vel

qapılarından keçmişdir. Lakin Parisə daxil olmaq üçün deyil, o biri dünyaya getmək üçün.

Jerveza dedi:

– Mən sizi başa düşmürəm.

Mayetta məyus bir təbəssümlə cavab verdi:

– Vel qapılarından keçdikdə çaya rast gəlırsən.

Udarda titrəyərək dedi:

– Demək, o, özünü suda boğmuşdur, deyilmi?

Mayetta dedi:

– Bəli, özünü suda boğmuşdur... Zavallı atası Giberto! O, günlərin bir günündə qayıqda nəğmə oxuya-oxuya körpünün altından keçərkən həmin körpünün altından sevimli Pakettanın da keçəcəyini heç xatirinə gətirə bilərdimi! Həm də qayıqsız və nəğmə oxumadan!

Jerveza soruşdu:

– Bəs ayaqqabı necə oldu?

Mayetta cavab verdi:

– Ayaqqabı qadınla bərabər yox oldu.

Udarda dedi:

– Biçarə ayaqqabı!

Udarda şişman və həssas bir qadın idi. Mayetta kimi o da bir ah çəkərək bununla kifayətlənmək niyyətində idi. Lakin Jerveza maraqlı qadın olduğundan bununla kifayətlənməyərək üzünü Mayettaya doğru çevirdi və birdən-birə soruşdu:

– Yaxşı, bəs o eybəcər uşaq necə oldu?

– Hansı eybəcər uşaq? – Mayetta ondan soruşdu.

– Cadugərlərin Pakettanın qızının əvəzində qoyub getdikləri balaca qaraçı eybəcəri soruşuram... Onun axırı nə oldu? Onu suda boğdular, deyilmi?

Mayetta cavab verdi:

– Heç də belə olmadı.

– Necə heç də belə olmadı! Yaxşı, bəlkə, odda yandırdılar? Zətən, cadugər toxumu ilə belə rəftar etmək lazımdır.

– Dediklərindən heç biri olmadı, Jerveza. Cənab baş yepiskop qaraçı uşağının halına yanaraq çin və şeytanları onun bədənindən xaric etdi, xaç suyuna saldı, xeyir-dua etdi və Paris Notr-Dam kilsəsində atılmış uşaqlar üçün qurulmuş uşaq evinə qoyulması üçün Parisə göndərdi.

Jerveza narazı halda öz-özünə söylənərək:

– Bu yepiskoplar da lap başa bələdir! – dedi. – Onlar elə bilirlər ki, alim olduqları üçün başqa adamların etmədiklərini etməlidirlər. İnsaf et, Udarda, bu da bir işdirmi? Çün toxumunu Allah məbədinə atmaq olarmı? Heç şübhə ola bilməz ki, bu eybəcər uşaq iblis yavrusudur... Yaxşı, Mayetta, bəs Parisdə o, necə oldu? Mən bu uşağın heç bir xeyirxah xristian tərəfindən qəbul edilmədiyinə əminəm.

Mayetta cavab verdi:

– Bilmirəm. Elə o vaxtlar mənim ərim şəhərdən iki mil uzaqlıqda yerləşən Berüdə kənd notariusu vəzifəsinə təyin olundu. Bununla da biz bu əhvalatı tamam yaddan çıxardıq. Həm də Berü ilə Reyms arasında iki təpə var, onlar Reymsin zəng qüllələrini görməyə belə mane olur.

Möhtərəm qadınlar söhbət edə-edə Qrev meydanına çatdılar. Başları söhbətə qarışdığından Tur-Rolan evindəki kiçik məbədin yanından dayanmadan keçərək mexaniki surətdə rüsvayçılıq sütununa doğru hərəkət etdilər. Sütunun ətrafındakı camaat getdikcə çoxalırdı. Çox ehtimal ki, bu saat hər kəsin diqqətini cəlb edən bu tamaşa Siçan yuvasını da, onun yaxınlığında dayanmaq fikrində olduqlarını da tamamilə unutduracaqdı; lakin birdən Mayettanın darta-darta apardığı altıyaşlı gonbul Estaş səfərlərinin məqsədini onlara xatırlatdı.

İnstinkt ilə “Siçan yuvası”nın arxada qaldığını hiss edən balaca Estaş dedi:

– Anacan, indi qoğalı yeyə bilərəmmi?

Estaş bir qədər hiyləgər və daha az qarınqulu olsa idi, bir az da gözləyər, yalnız evlərinə, Universitet məhəlləsinə, Andre Münyenin Balans küçəsindəki mənzilinə qayıtdıqdan sonra və artıq “Siçan yuvası” ilə bu mənzil arasında Senanın iki qolu ilə beş körpüdən ibarət məsafə əmələ gəldikdən sonra bu ehtiyatlı sualı verməyə cəsarət edərdi:

– Anacan, indi qoğalı yeyə bilərəmmi?

İndisə bu sual tamamilə yersiz və ehtiyatsız idi, çünki o, anasının çoxdan unutduğu məsələni onun yadına saldı.

Mayetta birdən-birə dedi:

– Vay, yaxşı yadıma düşdü. Biz məhbus qadını büsbütün unutduq ki. Siçan yuvasını mənə göstərin, qoğalı ona verim.

Udarda dedi:

– Bu saat, bu saat! Bunu etsəniz, çox gözəl və xeyirli bir iş görərsiniz.

Lakin məsələnin bu yerdə olması heç də Estaşın xoşuna gəlmədi.

– Vay, mənim qoğalım! – deyərək inləməyə başlayaraq çiyinlərini atdı. Məlumdur ki, bu hərəkət uşaqlarda ən böyük narazılığı ifadə edir.

Qadınların üçü də geriyyə qayıtdı. Məbədə yaxınlaşdıqda Udarda o biri iki qadına dedi:

– Biz üçümüz də birdən-birə pəncərədən içəriyə baxmamalıyıq, çünki biz tərki-dünya qadını səksəndirə bilirik. Mən pəncərədən baxanda siz elə edin ki, guya, ibadətlə məşğulsunuz. Qadın məni bir az tanıyır. Nə zaman yaxınlaşmaq lazım gəldiyini mən sizə işarə ilə bildirərəm.

Bu sözləri deyib, Udarda təkbaşına pəncərəyə yaxınlaşdı. Pəncərədən içəriyə baxar-baxmaz, dərhal onun üzündə dərin mərhəmət və acıma ifadəsi görüldü; şən və gülər üzünün rəngi o qədər sürətlə dəyişdi ki, sanki, birdən-birə parlaq gün şüasının yerini zəif ay işığı tutdu. Gözləri yaşardı, ağlayacaq kimi dodaqları büzüldü. Bir dəqiqə sonra barmağını dodaqları üzərinə qoydu və əli ilə Mayet-taya işarə etdi. Mayetta dərhal ayaqlarının ucunda yavaş-yavaş yeriyərək yaxınlaşdı. O qədər həyəcanlı və dərin bir sükutla yaxınlaşırdı ki, sanki, can verən xəstənin yatağı yanında idi.

Doğrudan da, bu iki qadının gözləri qarşısında açılan mənzərə o qədər də fərəhli deyildi. Qadınlar nə hərəkət edə bilir, nə də ah çəkə bildirilər, yalnız sakitcə barmaqlıqlı pəncərədən içəriyə baxırdılar.

Bu, çatma tağlı qübbəsi olan dar hücrə idi. Forma etibarilə bir qədər katolik yepiskopunun mitansının iç tərəfinə bənzəyirdi. Küncdə boş daş döşəmənin üzərində bir qadın oturmuşdu, daha doğrusu, çömbəlmişdi. Qadın dizlərini əlləri ilə qucaqlayaraq bərk-bərk köksünə sıxmış, çənəsini isə dizlərinə dayamışdı. Kərpic rəngində bir torba geniş qatlarla bədənindən aşağıya sallanırdı. Uzun və ağarmış saçları bədəninin və ayaqlarının üzərindən döşəməyə qədər sallanmış, üzünü büsbütün örtmüşdü. İlk baxışda olduqca qəribə bir şeyə bənzəyirdi. Daxmanın qaranlığında bir növ qaramtıl üçbucaq kimi görünürdü. Pəncərədən içəriyə düşən işıq onu biri qaranlıq, digəri işıqlı olan iki hissəyə bölürdü. Bu qadın Qoyyanın rəsmlərindəki

yanışıq, yanqaranlıq fonda solğunbənizli, hərəkətsiz, kədərli halda qəbir üzərində əyləşmiş, yaxud həbsxana barmaqlığına söykənmiş kabusa bənzəyirdi. Bu nə qadın, nə kişi, nə də müəyyən formaya malik canlı məxluq idi: o yalnız bir heykəl, yalnız bir kabus idi. Alatoranda qaranlıqla işıq bir-birinə qarışdığı kimi, o da kabusla qarabasının qarışığıydı. Arıq və kədərli üzünü yerədən uzanan saçlarının altından çox çətinliklə görmək olurdu. Paltarının altından soyuq və rütubətli döşəmənin üzərinə qoyduğu yalın ayaqlarının barmaqları azacıq görünürdü. Bu matəm libasının altından görünən ən kiçik şey belə tamaşaçını titrədə bilərdi.

Bu heykəl o qədər hərəkətsiz idi ki, onun daş döşəməyə möhkəm bağlandığını düşünmək olardı. Onun nəfəs alması belə sezil-mirdi. Gecələrini və gündüzlərini yalnız yırtıq bir torba içində, yanvar ayının sazağını ayaqyalın, ocaqsız və işıqsız, rütubətli bir deşikdə, qranit daşların üzərində, kiçik pəncərəsindən heç bir günəş işığının keçə bilmədiyi, yalnız külək əsdiyi bir daxmada keçirsə də, sanki, heç bir əzab çəkmir, heç bir şey hiss etmirdi. Sanki, üzərində əyləşdiyi daşla birlikdə donub daş olmuş, pəncərədən içəriyə əsən buz kimi soyuq külək onu dondurub buz parçası etmişdi. Gözləri hərəkətsiz halda bir nöqtəyə dikilmişdi. İlk baxışda o xəyalata, sonra isə bütə bənzəyirdi. Yalnız ara-sıra gömgöy göyərmiş dodaqları nəfəs almaq üçün xəfifcə açılır və titrəyirdi, lakin yelin apardığı xəzan yarpaqları kimi yenə ruhsuz və cansız halda qalırdı. Ara-sıra tutqun gözləri də nəyəsə baxardı, lakin bu baxışlarda ələmli, inadlı, dərin bir şey vardı; daim bir nöqtəyə dikilir, bayırdan görünməyən naməlum bucağa tuşlanırdı; sanki, bu baxış onun məyus qəlbindəki bütün ələmli düşüncələri gizli bir şeylə, gizli bağlarla birləşdirirdi.

Məskəninə görə “münzəvi”, paltarına görə “torbalı” adı ilə xalq arasında məşhur olan bu qadın belə bir qadın idi.

Qadınların üçü də – Mayetta ilə Udardanın yanına Jerveza da gəlmişdi – pəncərədən daxmanın içərisinə düşən xəfif işığa da mane olurdular; lakin işıqsız qoyduqları zavallı qadın onlara heç bir əhəmiyyət vermirmiş kimi görünürdü.

Udarda yavaş səsle dedi:

– Ona mane olmayaq! O vəcd içindədir, dua edir!

Mayetta getdikcə artan həyəcanla bu yorğun və solğun bənizə, bu pırpız başa baxırdı. Gözləri yaşardı.

– Qəribədir! – dedi.

Mayetta pəncərənin barmaqlığı arasından başını içəriyə soxdu və zavallı qadının gözlərini ayırmadığı küncə baxdı. Başını barmaqlığın arasından çıxaranda üzü göz yaşları ilə islanmışdı.

Üdardadan soruşdu:

– Siz bu qadını hansı adla çağırırsınız?

Üdarda cavab verdi:

– Biz ona Qudula bacı deyirik.

Mayetta dedi:

– Mən isə ona Paketta Şantfleri deyirəm.

Bu sözləri deyib barmağını dodaqlarına doğru apardı və başını barmaqlığın arasından içəri soxaraq küncə baxmaq üçün Üdardaya işarə etdi. Üdarda içəri baxdıqda münzəvi qadının gözlərini ayırmadığı küncdə altın və gümüş güləbətənlə ustalıqla işlənmiş kiçik və qırmızı rəngli bir ayaqqabı gördü. Üdardadan sonra Jerveza da daxmanın küncünə baxdı. Sonra qadınların üçü də bu zavallı anaya baxaraq ağılamağa başladılar.

Lakin nə onların baxışları, nə də göz yaşları münzəvi qadının diqqətini cəlb etmədi. Yenə əlləri əvvəlki vəziyyətdə qalmış, dodaqları lal və sözsüz, gözləri isə bir nöqtəyə dikilmişdi; onun həyatını bilənlərin qəlbi isə bu qırmızı ayaqqabıya baxdıqca parça-parça olurdu.

Qadınların üçü də uzun zaman susdular; onlar pıçıltıyla danışmağa belə cəsarət etmirdilər. Bu böyük sükut, böyük dərd, xırda başmaqçıqdan başqa hər şeyi unudan bu dərin və lal sükut onlarda elə bir təəssürat oyatmışdı ki, sanki, pasxa və milad günlərində meh-rabın önündə dayanmışdılar.

Nəhayət, ən çox maraqlanan, buna görə də daha az həssas olan Jerveza münzəvi qadını çağırmağa cəsarət etdi:

– Qudula bacı, ay Qudula bacı! – dedi.

Jerveza hər dəfə səsini bir az da yüksəldərək qadını üç dəfə çağırırdı. Lakin münzəvi qadın yenə hərəkətsiz idi: nə bir baxış, nə bir nəfəs, nə bir söz, nə də bir hərəkət. O, lal və sakit idi.

Üdarda daha yumşaq və nəvazişli səslə qadını çağırmağa başladı:

– Bacıcan! Qudula bacı!

Yenə eyni sükut, yenə eyni hərəkətsizlik.

Jerveza dedi:

– Nə qəribə qadındır! Onu, sanki, topla da oyatmaq mümkün deyil.

Üdarda dedi:

– Bəlkə də, gözləri kordur, – Jerveza əlavə etdi.

– Bəlkə də, o ölüb! – Mayetta bağırdı.

Hər halda, bir şey aydın idi ki, ruh letargiya yuxusu ilə yatmış bu hərəkətsiz vücudu tərək etməmişdisə də, insanın bədən üzvlərinin hiss edə biləcəyi yerlərdən uzaqlaşmış, qaranlıq bucaqlara dalmışdı.

Üdarda dedi:

– Görünür, qoğalı pəncərənin yanında qoyub getməliyik. Ancaq belə etsək, dəcəl uşaqlar qoğalı oğurlaya bilərlər. Görəsən, onu necə oyatmaq olar?

Bu zamana küçədən iri bir köpəyə qoşulmuş kiçicik bir araba keçirdi. Estaşın fikri bu arabanın yanında idi. Birdən o, qadınların pəncərədən nəyəsə baxdıqlarını gördü; Estaş uşaq marağı ilə daşın üzünə dırmaşdı. Barmaqlarının ucuna qalxaraq koppuş və qırmızı-yanaq üzünü pəncərəyə yaxınlaşdırıb bağırdı.

– Anacan, qoy mən də baxım!

Münzəvi qadın bu ahəngdar, təravətli, saf uşaq səsinə eşidər-eşitməz səksəndi. Başı yay kimi sürətli hərəkətlə geriye çevrildi. Zəif və nazik əllərilə alnına düşən saçlarını kənara atdı və təəccüblü, ələmli və məyus gözlərilə çocuğun üzünə baxmağa başladı. Gözləri ildırım kimi parladı.

Qadın birdən-birə başını dizləri arasına soxaraq bağırdı:

– Pərvərdigara, bari özgə uşaqlarını mənə göstərmə!

Boğuc və xırıltılı səsi, sanki, sinəsini parçalayırdı.

Balaca Estaş vüqarlı bir səslə dedi:

– Salam, xanım!

Gözlənilməz sarsıntı münzəvi qadını ayıldı. Bədəninə titrətmə tutdu; dişləri bir-birinə dəyməyə başladı. Başını bir qədər qaldırdı və qışqırmaq istəyirmiş kimi dirsəklərini yana açdı, əllərilə ayaqlarını qucaqlayaraq:

– Aman! Nə soyuqdur! – dedi.

Üdarda məyus olaraq:

– Zavallı qadın! – dedi. – Ocağınızı qalamaq lazımdır?

Münzəvi qadın başını yırgaladı.

Üdarda ona bir şüşə uzadaraq sözlünə davam etdi:

– Buyurun, bir az darçın şərabı için! – dedi. – İçin! Bu, sizi qızdırar!

Qadın yenə başını yırğaladı və diqqətlə Urdanın üzünə baxaraq dedi:

– Su!

Lakin Urdada yenə öz sözündə durmuşdu:

– Yox, yox, ay bacı, yanvar ayının soyuğunda da heç su içilərmə? Siz bir qədər darçın şərabi içməli və sizinçün bişirdiyimiz bu qoğalı yeməlisiniz.

Qadın Mayettanın ona doğru uzatdığı qoğalı rədd edərək dedi:

– Qara çörək!

Jerveza da birdən-birə mərhəmət duyğusu ilə coşaraq, çiyindəki mahud bürüncəyini çıxararaq:

– Alın, alın, – dedi. – Bu bürüncək sizinkindən daha istidir. Alın, onu çiyinizə salın.

Lakin qadın şərəblə qoğaldan imtina etdiyi kimi, bürüncəyi də rədd edərək cavab verdi:

– Torba!

Mərhəmətli Urdada dedi:

– Axı siz, hər halda, dünənki bayramı bir şeylə qeyd etməlisiniz.

Münzəvi qadın dedi:

– Mən, onsuz da, dünən bayram olduğunu bilirəm. Budur, iki gündür ki, kasamda bircə damcı su belə yoxdur. – Sonra bir qədər susdu və yenə əlavə etdi:

– Bayram olanda məni yaddan çıxarırlar – çox da yaxşı edirlər. Mən insanları büsbütün unutduğum halda, onlar məni nə üçün yad etsinlər? Ocağın közü sönəndə, kül də soyuq olur.

Bu qədər uzun nitqdən yorulmuş kimi o, yenə başını dizlərinin üzərinə qoydu.

Sadə və mərhəmətli Urdada bu son sözlərdə soyuqdan şikayət duyaraq, yenə sadəlövhəsinə soruşdu:

– İstəyirsiniz, bu saat sizin ocağınızı qalayaq?

Münzəvi qadın qərrib bir səslə soruşdu:

– Ocaqmı?.. On beş ildən bəri torpağın içində yatan zavallı yavrumu qızdırmaq üçün ocağınızın atəşi yetərmə?

Vücudu büsbütün sarsılır, səsi titrəyir, gözləri parlayırdı. Dizləri üstə qalxdı. Birdən-birə rəngi qaçmış, zəif əlini ona baxan uşağa doğru uzatdı və bağırırdı:

– Aparın uşağı! Tez aparın! Bu saat qaraçı gələcək!

Bu sözləri deyib, torpağa yıxıldı; alını daş döşəməyə dəydi; daşa dəyən daş səsi eşidildi. Qadınların üçü də onun öldüyünü zənn etdi. Lakin bir neçə saniyə sonra o, yenə tərpəndi. Dizlərinin və dirsəklərinin üzərində sürünə-sürünə uşaq ayaqqabısını qoyduğu küncə doğru getdi. Qadınlar artıq pəncərədən baxmağa cəsarət etmirdilər. Lakin yanıqlı və dəhşətli bağırtılarla başın, sanki, divara vurulmasından əmələ gələn boğuq gurultusu arasından dərin ahlər və öpüş səsləri eşidilirdi. Nəhayət, üçünü də sarsıdan yüksək gurultudan sonra artıq heç bir şey eşitmədilər.

Jerveza başını pəncərədən içəriyə soxmağa cəsarət edərək:

– Yoxsa özünü öldürdü? – dedi. – Bacı! Qudula bacı!

Üdarda təkrar etdi:

– Qudula bacı!

Jerveza sözünə davam edərək:

– Aman Allah! – dedi. – O tərpənmir. Yoxsa öldü? Qudula?..

Mayettanın nəfəsi darıxırdı. Uzun zaman bir söz belə söyləyə bilmədi. Nəhayət, özünü zorlayaraq dedi:

– Dayanın! – Sonra pəncərəyə doğru əylərək, daxmanın içində uzanmış qadını çağırırdı: – Paketta! Paketta Şantfleri!

Sönməkdə olan fitili püfləyərək fişəngi bilmədən partladan və üz-gözünü yandıran bir uşaq bu sözlərin Qudula bacıya bağısladığı təsirdən Mayettanın qorxduğu qədər qorxmazdı.

Münzəvi qadın bütün vücudu ilə titrədi, yalın ayaqları ilə sıçrayaraq, gözləri parlaraq-parlaraq pəncərəyə doğru yüyürdü, Mayetta, Udarda, Jerveza və uşaq qorxularından sahilə qədər qaçdılar. Bu zaman pəncərənin barmaqlığında qadının ələmlı üzü göründü. O, vəhşi bir qəhqəhə ilə gülərək bağırdı:

– Oho!.. Məni çağırən kimdir? Qaraçımı?

Otərəf-butərəfə baxan gözləri rüsvayçılıq sütununun yaxınlığındakı səhnəni gördü. Üzində dəhşət göründü. Skeletə bənzəyən əllərini pəncərənin arasından uzadaraq xırıltılı səslə bağırdı:

– Sən yenəmi buradasan, ey qaraçı törəməsi? Məni çağırən sən idin! Ey uşaq oğrusu! Lənət olsun sənə, lənət olsun, lənət olsun!..

IV

BİR DAMCI SU ÜÇÜN GÖZ YAŞI

Bu sözlər, eyni meydanda eyni zamanda davam edən iki səhnəni birləşdirən xəttə bənzəyirdi. Bu səhnələrdən biri Siçan yuvasında, o biri isə rüsvayçılıq sütununa qalxan pilləkəndə baş verirdi ki, bunu bir azdan təsvir edəcəyik. Birinci tamaşanın şahidləri yalnız üç qadın idi; onlarla oxucunu bir az əvvəl tanış etmişdik. İkinci tamaşanın tamaşaçıları isə camaat hamısı idi; Qrev meydanındakı rüsvayçılıq sütununun və dar ağacının ətrafına toplaşib tamaşa edirdilər.

Dar ağacının dörd tərəfində səhər saat doqquzdan dörd nəfər polis serjantı dayanmışdı. Camaat da edamı, adam asılmasa da, hər halda, birinin döyüləcəyini, yaxud qulaqlarının kəsiləcəyini, bir sözlə, buna bənzər bir şey olacağını gözləyirdi. Qısa müddətdə camaat o qədər çoxalmışdı ki, avara adamların hər tərəfdən sıxışdırdıqları dörd serjant özlərini müdafiə etmək üçün dəfələrlə yumruq və qırmanclarının yardımına müraciət etməyə məcbur olmuşdu. Onsuz da, bu cür tamaşalardan qabaq aparılan bu hazırlıqlara alışan camaat o qədər böyük səbirsizlik göstərmirdi. Olduqca sadə, on fut hündürlüyündə və içiboş daş kubdan ibarət olan bu tikilinin ətrafında dolaşaraq əylənirdi. Yonulmamış daşlardan ibarət olan olduqca dik bir pilləkən kubun yuxarıdakı meydançasına qalxırdı. Burada üfüqi şəkildə bütöv palıd ağacından hazırlanmış bir çarx qoyulmuşdu. Cəza veriləni bu çarxa bağlayırdılar. Diz üstə çökdürüb əllərini arxasında bağlardılar. Kiçik qurğunun daxilində hərəkətə gələn məhvər çarxı fırlatmağa başlayır, çarx isə fırlanmaqla bərabər üfüqi vəziyyətini saxlayırdı. Beləcə, cəza verilənin üzünü meydanın hər tərəfindən görmək mümkün idi. Buna canını “çevirmək” deyirdilər.

Oxucu aydınca görür ki, Qrev meydançasındakı cəza yeri şəhər idarəsinin yanındakı cəza yeri qədər maraqlı deyil. Burada nə dəmirli dam, nə səkkizguşəli fənər, nə zərif sütunların dama bitişik yarpaq və çiçək şəkilli başlıqları, nə əcaib və biçimsiz novlar, nə ağac işləmələri, nə də ustalıqla yonulmuş daşlar vardı. Buradakı dörd divar torpaqdan hörülmüş və bütün inşaat iki taxtadan, nazik və çılpaq daşdan düzəldilmiş bir dar ağacından ibarət idi. Bir sözlə,

gotik arxitekturanın həvəskarları üçün burada çox da qiymətli bir şey yox idi. Yalnız onu da qeyd etməliyik ki, orta əsrlərdə yaşayan maymaq avaralar arxitekturalardan baş çıxarmır və cəza yerinin gözəlliyini çox az düşünürdülər.

Nəhayət, arabanın dalına bağlanmış canini gətirdilər. Canini eşafotun üzərinə çıxardıqda onu meydanın hər tərəfindən kəndir və qayışla çarxa bağlı halda görmək mümkün oldu. Dərhal bütün meydanda bağırtı, qəhqəhə və fit səsləri eşidildi. Hamı Kvazimodonu tanıdı.

Bu, həqiqətən, Kvazimodo idi. Taleyin qəribə gərdisi varmış! Hələ dünən xalqın heyranlıq və bağırtıları ilə alqışlanan, Misir hersoqu, Tun kralı və Qaliley imperatorundan ibarət məyyətlə əhatə edilmiş və təxəklər keşişi sifətində ortaya atılan Kvazimodo bu gün yenə həmin meydanda, rüsvayçılıq sütununun yanında qolları bağlı halda dayanmağa məcbur edilmişdi. Camaatın arasında onun özü də, yəni dünənki fateh və bugünkü cani də daxil olmaqla elə bir adam tapılmazdı ki, bu dəyişikliyin nə üçün baş verdiyini aydın başa düşə bilsin. Bununçün Qrenqar və onun fəlsəfəsi lazım idi.

Nəhayət, əlahəzrət kralın carçısı Mişel Nuare xalqı susdurdu və bir səslə bu səhər çıxarılmış məhkəmə qərarını oxudu. Sonra polis paltarı geyinmiş məyyəti ilə birlikdə arabanın arxasında dayandı.

Kvazimodo ətrafında baş verən bu səhnəyə tamamilə laqeyd nəzərlərlə baxır, qaşlarını belə tərpətmirdi. Ozamanki dəftərxana dilinə görə, “kəndir və zəncirlər möhkəm olduğu üçün” müqavimət göstərmək mümkün deyildi. Bir sözlə, onun qolları kəndir və qayışla o qədər möhkəm bağlanmışdı ki, bağlar bədənini belə kəsirdi. Bu adət və ənənə bizim günlərə qədər davam edir. Bu gün belə falaqqa vuranlar bizim mədəni, insanpərvər və mərhəmətli xalqımız arasında vətəndaşlıq hüququna malikdirlər (hələ biz kürək cəzasından və gilyotindən bəhs etmirik).

Kvazimodonu itələyə-itələyə aparmış, sürümüş, yuxarı dartmış və qollarını bağlamışdılar. O heç bir müqavimət göstərməmişdi. Onun simasında vəhşi, yaxud küt adamın üzündə görünən heyrdəndən başqa heç bir şey yox idi. Hamı onun kar olduğunu bilirdi. İndisə onun kor olduğunu da zənn etmək olardı. Onu dizi üstə yuvarlaq taxtanın üzərində əyləşdirdilər – o, yenə müqavimət göstərmədi. Əynindəki gödəkcə ilə köynəyini çıxardılar, qurşaqdan yuxarısı çılpaq qaldı – o, yenə müqavimət göstərmədi. Mürəkkəb bir sistem təşkil edən qayış və

toqqaların vasitəsilə onu çarxa bağladılar – Kvazimodo bu dəfə də heç bir müqavimət göstərmədi, yalnız qəssabın arabasından başı sallana-sallana aparılan dana kimi tövşüyə-tövşüyə nəfəs alırdı.

Jan Frollo dü-Mülən dostu Pusspenə dedi (şübhəsiz, bu iki tələbə bu cəza mərasimində iştirak etməyi də özləri üçün zəruri vəzifə saymışdılar):

– Nə gic adamdır! Qutuya qoyulmuş böcək kimi heç nə anlamır.

Kvazimodonun çılpaq qozbelini, dəvə döşünə bənzəyən döşünü, qıllı və qaba çiyinlərini gördükdə xalq yüksək qəhqəhəylə gülməyə başladı. Qəhqəhə sakitləşməmiş şəhər idarəsi məmurlarına məxsus mundir geymiş alçaqboylu, möhkəm vücutlu bir adam taxtanın üzərinə çıxdı və məhkumun yanında dayandı. Dərhal bu adamın adı dildən-dilə dolaşdı; bu adam Paris məhkəməsinin rəsmi cəlladı Pyero Torterü idi.

Pyero Torterü qara rənglə boyanmış qum saatını səhnənin bir küncünə qoydu. Saatin üst şüşəsinə qırmızımtıl qum doldurulmuşdu, xırdaca qum dənələri altdakı şüşənin içinə tökülürdü. Bunu etdikdən sonra Pyero Torterü gödəkçəsini çıxardı və sağ əlinə incə bir qamçı aldı. Qamçının başına mıxça ilə bir neçə uzun, ağ rəngli, parlaq, düyümlü və ucları demirlənmiş qayış bağlanmışdı. Sol əlilə köynəyinin sağ qolunu dirşeyinə qədər çirmədi.

Bu zaman Jan Frollo sarışın və qıvrımsaçlı başını camaatın başı üzərində qaldıraraq (o daha yaxşı görə bilmək üçün dostu Pusspenin çiyinlərinə dırmaşmışdı) bağırdı:

– Ağalar və xanımlar, buyurun! Bu saat mənim qardaşım – baş keşişin zəngçalanı cənab Kvazimodoya cəza verəcəklər. Buyurun, gəlin, tamaşa edin, Şərq arxitekturasının gözəl bir nümunəsidir. Beli qübbə, ayaqları isə əyri sütunlardır.

Bu sözləri eşidən xalq, xüsusilə uşaqlar və gənc qızlar qəhqəhələrlə gülüşməyə başladılar.

Nəhayət, cəllad ayağını yerə vurdu və çarx fırlanmağa başladı. Kvazimodo qayışların altında titrədi. Eybəcər üzündə birdən-birə görünən küt heyrət camaatın daha çox gülüşməsinə səbəb oldu.

Çarx fırlanaraq Kvazimodonun qozbelini cəlladın qarşısına gətirdikdə cənab Pyero sağ əlini qaldırdı, nazik qayışlar ilan kimi havada qijildayıb zavallının belinə endi. Kvazimodo yuxudan oyanmış kimi səksəndi. Artıq o anlamağa başlamışdı. Bədənini sıxan qayışların

altında büzüşdü; eybəcər üzündə heyrət və ağrıqarışq daha çirkin ifadə göründü. Lakin o, yenə də bir səs belə çıxarmadı. Yalnız ilan vurmuş kimi başını yırgalamağa başladı.

Birinci taziyanədən sonra ikinci, sonra üçüncü və sonra isə say-sız-hesabsız taziyanələr enməyə başladı. Çarx fırlanır, taziyanələr yağdı. Az sonra zavallının belində qan göründü. Qan qozbelin qaralmış çiyinlərindən sel kimi axırdı; nazik qayışlar isə havada qijildayaraq qan damcılarını camaatın üzərinə sıçradırdı.

Kvazimodo zahirən yenə də ətrafında baş verənlərə tamamilə laqeyd görünürdü. O, əvvəlcə çox da kəskin hərəkət etmədən, yavaşca qollarını bağlayan qayışları qoparmaq istədi. Hər halda, bir çoxları onun tək gözünün qaraldığını, əzələlərinin gərginləşdiyini, bədən üzvlərinin büzüşdüyünü, kəndirlə qayışların isə dartıldığını gördü. Bu, ümitsiz bir təşəbbüs idi; qayışlar yenə də əvvəlki kimi möhkəm idi. Onlar yalnız bir az cırlıdadı, lakin qopmadı. O zaman zəifləmiş Kvazimodonun üzündəki heyrət ifadəsinin əvəzinə dərin və acı bir məyusluq göründü. O, yeganə gözünü yumdu, başını köksünə doğru salladı və özünü ölülüyə vurdu.

O artıq heç bir hərəkət etmirdi; heç bir şey onun ən zəif hərəkətinə belə səbəb ola bilməzdi. Nə bədənindən axan qan, nə getdikcə daha da şiddətlənən taziyanələr, nə get-gedə qızışan və qan gördükcə daha da sərxoş olan cəlladın qəzəbi, nə də uçan böcəyin qijiltisindən daha kəskin olan müdhiş qayış qijiltisi, xülasə, heç bir şey onu hərəkətə gətirə bilməzdi.

Nəhayət, cəzanın əvvəlindən dar ağacına qalxan pilləkənin yanında qara atın üzərində dayanmış məhkəmə məmuru qara rəngli əsasını qum saatına doğru uzatdı. Cəllad əlini aşağı saldı. Çarx dayandı; Kvazimodonun gözü yavaş-yavaş açıldı.

Taziyanə cəzası bitmişdi. Cəlladın iki köməkçisi cəzalananın qanlı çiyinlərini yudular, çapıqları bitişdirən bir yağ ilə bədənini yağladılar, sonra isə çiyinlərinə sarı bir kətan parçası atdılar. Pyero Torterü isə qanla islanmış qayışları çıxıraraq qanı eşafotun üzərinə töküdü.

Lakin Kvazimodonun cəzası bununla bitməmişdi. O, Florian Barbedyen tərəfindən Rober d'Estutvilin qərarına əlavə edilmiş müdrik bir qeydə görə, bu rüsvayçılıq sütununun yanında bir saat ayaq üstə dayanmalı idi. Çox ehtimal ki, Florian Barbedye Kumenli

İoanna aid olan və “*surdus absurdus*” (kar, axmaqdan) ibarət əski bir cinası təsdiq etmək üçün bu qeydi yapmışdı. Odur ki cəllad qum saatını çevirdi və ədalət sonuna qədər davam etsin deyə qozbeli çarxa bağlı saxladı.

Sadə xalq, xüsusilə orta əsrlərdəki xalq cəmiyyətdə uşağın ailədə oynadığı rola bənzər rol oynayırdı. Nə qədər ki o, əxlaqi və əqli baxımdan həddi-bülüğa çatmayıb, şairin uşaqlar haqqında söylədiklərini onun haqqında da söyləmək mümkündür: “Bu yaşda onlar mərhəmətin nə olduğunu bilməzlər”.

Yuxarıda, tamamilə əsaslı olmasa da, xalqın Kvazimodoya nifrət bəslədiyini söyləmişdik. Hər halda, xalq arasında bu iyrenc və mürdar donqar zəngçalana qarşı kin və nifrət bəsləməyən bir adam belə tapılmazdı. Odur ki onu rüsvayçılıq sütununa bağlı görünlər böyük fərəhlə sevinmişdi; bir az əvvəl çəkdiyi müdhiş cəza və bu cəzadan sonra düşdüyü acınacaqlı vəziyyət camaatda mərhəmət duyğusu oyatmaq əvəzinə, bəlkə də, nifrət və kini daha da şiddətləndirmiş, onları miskin qəhqəhələrlə silahlandırmışdı.

Odur ki, indi rəsmi vəkillərin təbirilə desək, “ictimai cəza” verildiyi zaman xüsusi intiqamın minlərcə şəkildə meydana çıxmasına təəcüb etməməliyik. Hər şeydə olduğu kimi, burada da qadınlar üstünlük qazanmışdılar. Demək olar ki, qadınların heç biri onu sevmirdi, bəziləri kinli, bəziləri isə çirkin olduğu üçün ona kin bəsləyirdi. Eybəcərliyinə görə nifrət bəsləyənlər xüsusilə böyük həyəcan keçirirdilər.

– Vay səni kafir! – Bir qadın bağırırdı. O biri qadın:

– Onun yalnız bir işi var, o da süpürgəyə minib at çapmaq!

Üçüncü bir qadın qəhqəhə çəkərək deyirdi:

– Bax, o, bu gün dünənkindən daha gözəldir. Heyif ki, dünən bugünkü kimi olmadı. Amma ondan nə gözəl təlxəklər keşişi çıxardı!

Qoca bir qarı təəssüflə qeyd etdi:

– Hələ bu nədir ki, bu yalnız rüsvayçılıq sütunudur. Dar ağacı lazımdır!

– Ey məlun zəngçi, səni nə zaman öz böyük zənginlə birlikdə yerin yüz fut dərinliyinə basdıracaqlar?

– Buna baxsana, hələ bu iblə is ibadət üçün zəng də çalır!

– Vay səni, məlun bayquş, qozbel, çaş, qulyabanı!

– Bir qadın uşağını salmaq istəyirsə, ona bir dəfə baxsa, kifayətdir: ona baxmaq, həqiqətən də dava-dərmandan qüvvətlidir.

İki dost tələbə – Jan Frollo ilə Roben Pusspen isə boğazlarını yırtı-yırtı əski bir xalq nəğməsinə oxuyurdular:

Cani üçün bir xalta yetər,
Uyuq üçün də küləş.

Zavallının üzərinə hər tərəfdən istehza, söyüş, təhqir, bəzən də daş yağırdı.

Kvazimodo kar idi, lakin o, tək gözüylə əla görürdü. Xalqın hid-dəti isə üzlərdə də sözlər qədər aydın və mənalı görünürdü. Həm də onun üzərinə yağdırılan daşlar hər tərəfdən eşidilən gurultulu qəhqəhələrin mənasını çox gözəl izah edirdi.

O, bir müddət özünü toxtatmağa çalışdı. Lakin getdikcə, cəlladın qamçıları altında tab gətirən səbri tükənməyə başladı: o, minlərcə xırda böcəyin sancmasına davam gətirə bilmədi. Asturiya öküzü də pikadorun nizəsinin sancılmasından heç bir şey hiss etmədiyi halda, itlərin hürüşməsindən və bayraqların yellənməsindən hiddətlənir.

Kvazimodo əvvəlcə yavaş-yavaş hədələyici baxışlarla xalqı nəzər-dən keçirdi. Lakin çarxa bərk-bərk bağlandığından baxışları zəhlə-sini aparan və yarasını didən çibinləri qovmaq üçün aciz idi. Onda Kvazimodo o qədər şiddətlə güc verməyə və dartınmağa başladı ki, əski çarxın taxtaları belə çırıldamağa və cırıldamağa başladı. Bu hal kütlənin daha çox gülüşməsinə və gurultusuna səbəb oldu. Zavallı zəncirlərini heç bir vasitəylə qopara bilməyəcəyini gördükdə sakitləşməyə məcbur oldu. Yalnız ara-sıra dərindən nəfəs alaraq hiddətlə ah çəkirdi. Üzündə nə qızırtı, nə də həya ifadəsi görünürdü. O, həyanın nə olduğunu anlamaq üçün mədəniyyətdən olduqca uzaq, ibtidaiyə olduqca yaxın idi. Bundan başqa, bu cür eybəcər adamda həya hissi ola bilermi? Onun getdikcə daha da qaranlıqlaşan, daha da elektrikləşən eybəcər üzünə qəzəb, kin, ələm və ümitsizlik bulud kimi yayılır, parlayan tək gözündə yanan minlərcə qiğılıcım elektrik cərəyanı kimi sifətini titrədirdi.

Lakin Kvazimodo camaat arasında qatır belində gələn keşiş gördükdə bu bulud bir dəqiqəliyə dağıldı. Zavallı hələ uzaqdan keşiş və qatırın görər-görməz, üzü aydınlaşdı. Üzündə əvvəlki aciz hiddətin əvəzində qəribə təbəssüm, mülayimlik göründü. Keşiş yaxınlaşdıqca üzündəki təbəssüm daha da artır, o, xoşbəxt görünürdü. O, sanki, öz xilaskarını qarşılayırdı. Lakin cəza yerinə yaxınlaşdıqda qatır

üstündə əyləşmiş keşiş kime cəza verildiyini bilən kimi başını aşağı saldı, qatırın başını sürətlə geri döndərdi və çarxa bağlanmış adamın yalvarıcı nəzərlərindən qurtulmaq istəyirmiş kimi oradan uzaqlaşdı. Sanki, acınacaqlı vəziyyətdə olan bu zavallının onu tanıya biləcəyindən və ona salam verə biləcəyindən ehtiyat edirdi.

Bu ruhani baş keşiş Klod Frolo idi.

Kvazimodonun simasına yenə qara buludlar çökdü. Hərdən onun dodaqlarında təbəssüm görünsə də, bu təbəssüm artıq ağırlı, ələmli və dərin kədər ifadə edən təbəssüm idi.

Bir qədər də keçdi. Artıq saat yarımından çox olardı ki, ona əzab verir, təhqir edir, söyür və istehza edərək, az qala, daşlayırdılar.

Birdən-birə Kvazimodo çarxın üzərində o qədər müdhiş bir qüvvə ilə qımıldandı ki, hər şey titrədi. O, nəhayət, bu vaxtadək israr etdiyi sükutunu pozaraq insan səsinə çox it hürüşünə bənzəyən və ətrafındakı gurultunu batıran xırıltılı və qəzəbli səsə bağırıdı:

– Su!

Bu qorxunc səs kütlədə mərhəmət oyatmaqdan, əksinə, dar ağacını əhatə edən mərhəmətli parisililərin daha böyük qəhqəhələrinə səbəb oldu; etiraf etməliyik ki, parisililər bu zaman oxucunu bir az əvvəl tanış etdiyimiz qaragüruha mənsub quldur və qatillərin dəstəsindən qəddar və zalım idilər. Zavallının ətrafında onun susuzluğuna istehza edən səslərdən başqa heç bir səs eşidilmirdi. Doğrudur, o, mərhəmətə layiq olduğu qədər, həm də gülünc və iyrenc görünürdü; üzü qıpqırmızı qızarmışdı, qan-tər içindəydi, gözü vəhşi heyvan gözü kimi parlayır, ağızından qəzəb köpükləri daşır, dili isə bir qarış çıxırdı. Camaatın arasında susuzluqdan əzab çəkən bu zavallı adama su vermək istəyən mərhəmətli bir qəlb tapılırdı belə, bu rəhmdil insanı öz niyyətindən çəkəndirmək üçün cəza yerində kifayət qədər mövhumat və şər mövcud idi.

Bir neçə dəqiqə də keçdi. Kvazimodo yenə ümitsiz baxışlarla kütləyə baxdı, daha müdhiş və acı səsə bağırıdı:

– Su!

Yenə qəhqəhələr guruldadı.

Roben Pussen murdar bir gölməçədən götürdüyü süngəri ona doğru fırladaraq bağırıdı:

– Al bunu iç, al bunu, məlun bayquş! Hələ mən sənə çox borc-luyam!

Bir qadın Kvazimodonun başına doğru daş ataraq dedi:

– Al, bu da sənə su, hər gecə bizi öz məlun zənginlə oyatdığın yetər!

Bir çolaq əlindəki ağacıyla onu vurmağa çalışaraq bağırdı:

– Hə, necəsən, dostum, sən yenə də zəng qülləsinin təpəsindən üzərimizə bəla yağdıracaqsan?

Adamlardan biri onun başına bir bardaq parçası ataraq bağırdı:

– Al, bu bardaqdan iç, məlun eybəcər! Sənin eybəcər üzün, Allahın nifrət etdiyi murdar sifətin mənim arvadımın ikibaşlı uşaq doğmasına səbəb olmuşdur.

Bir qoca qarın ona doğru kirəmit parçası ataraq vızıldadı:

– Hələ mənim pişiyim də altıyaqlı bala doğmuşdur. Müqəssir sən deyilsənmi?

Kvazimodo təngnəfəs halda üçüncü dəfə bağırdı:

– Su!

Bu zaman onun gözü qarşısında qəribə bir mənzərə yarandı: Camaat aralanaraq yol verdi, qəribə geyimli, əli qavallı gənc bir qız camaatdan ayrıldı: qızın arxasınca qızılı buynuzlu ağ bir çəpiş irəliləyirdi.

Kvazimodonun gözü parladı. Bu qız onun keçən gecə qaçıрмаq istədiyi həmin qaraçı qız idi; o ,bu anda həmin iş üçün cəza aldığını dumanlı şəkildə düşünürdü. Ancaq bu fərziyyə tamamilə yersiz və əsassız idi. Çünki ona cəza verilməsinə səbəb yalnız kar olması və kar hakimin əlinə düşməsi idi. Odur ki Kvazimodo qızın ona doğru gəlməkdə məqsədinin intiqam almaq və ona sillə vurmaqdan başqa bir şey olmayacağına şübhə etmirdi.

Həqiqətən, gənc qız sürətli və xəfif addımlarla pilləkənlə yuxarı çıxdı. Kvazimodo kin, qəzəb və acizliyindən təngnəfəs olmuşdu. O, çarxı darmadağın etmək istərdi. Onun gözündə ıldırım gücü olsaydı, şübhəsiz ki, gənc qaraçı qız yaxınlaşar-yaxınlaşmaz, dərhal onu məhv edərdi.

Gənc qız heç bir söz söyləmədən ondan əbəs yerə üzünü çevirməyə çalışsan Kvazimodoya yaxınlaşdı və kəmərinəki suqabını açaraq zavallının qurumuş dodaqlarına yaxınlaşdırdı.

Bu zaman indiyədək qurumuş və qıpqırmızı qızarmış tək gözündə iri bir yaş giləsi göründü. Göz yaşı onun hələ də kin və məyusluq yağan eybəcər və iyrenc üzünə düşdü. Kim bilir, bəlkə də, bu göz

yaşı onun axıtdığı ilk göz yaşı idi. O, öz susuzluğunu belə büsbütün unutmuşdu. Qaraçı qız bir qədər səbirsizlik göstərərək, suqabının boğazını onun naqqa balığı kimi iridişli ağzına yaxınlaşdırdı. Kvazimodonun susuzluğu o qədər şiddətli idi ki, suyu böyük qurtumlarla içərək suqabını tamam boşaltdı.

Suyu içdikdən sonra öz çirkin dodaqlarını irəli uzatdı. Şübhəsiz, susuzluğunu yatıran bu gözəl əli öpmək istəyirdi. Lakin gənc qız, bəlkə də, onun gecəki hərəkətini xatırlayaraq, ona etimad bəsləmədiyindən, bir az əvvəl oxşadığı heyvanın qolunu dişləyə biləcəyindən qorxan uşaq hərəkətilə əlini geri çəkdi. Zavallı Kvazimodo məzəmmət və kədər dolu nəzərlə ona baxdı.

Dərin mərhəmət hissilə eybəcər və kinli, eyni zamanda bədbəxt məxluqa yardım edən gözəlliyə, təravətə, paklığa, füsunkarlığa və zərifliyə kim heyran qalmazdı. Rüsveyçılıq sütununun yanında bu mənərə daha əzəmətliydi. Hətta kütlə belə vəcdə gələrək əl çalmağa və qışqırmağa başladı.

Bu dəqiqələrdə münzəvi qadın rüsveyçılıq sütunu meydançasındaki qaraçı qızı hücrəsinin pəncərəsindən görərək dəhşətli səslə bağırdı:

– Lənət olsun sənə, qaraçı törəyi! Lənət olsun! Lənət olsun!

V

QOĞAL HEKAYƏSİNİN SONU

Esmeralda sapsarı saraldı, ayaqları bir-birinə dolaşaraq aşağı endi. Münzəvi qadının səsi onu təqib edirdi:

– Düş, düş, oğru qaraçı! Sənin də oraya çıxmaq vaxtın gələcək!

– Münzəvi sərəmələyib, – camaat arasında narazı mızıltilar eşidildi və bununla da bütün söz-söhbət bitdi. Çünki o zamanlar bu cür qadınlar qorxulu sayıldığından, onların hərəkətləri cəzasız qalırdı. Bundan başqa, xalq arasında gecə və gündüzünü ibadətə keçirən şəxslərə qarşı hədsiz hörmət vardı.

Bir az da keçdi, artıq Kvazimodonu geri qaytarmaq lazım idi. Onu çarxdan azad edib, qollarını açdılar. Kütlə dağılışdı.

Yoldaşlarıyla evinə qayıdan Mayetta Böyük körpüyə çatanda birdən-birə dayandı və oğlundan soruşdu:

– Yaxşı yadıma düşdü, Estaş, qoğalı nə etdin?

– Ana, – uşaq cavab verdi, – siz o daxmada oturan qadınla söhbət edəndə iri bir köpək qoğalımın bir parçasını dişləyib yedi. Ona görə mən də qoğalı yeməyə başladım.

Anası dedi:

– Vay səni, yaramaz uşaq! Sən qoğalın hamısını yedin?

– Yox, ana, qoğalı köpək yedi. Mən ona dedim ki, yemək olmaz... o isə mənim sözümə qulaq asmadı. Onda mən özüm də yeməyə başladım...

Mayetta mızıltılı səslə, lakin eyni zamanda gülümsəyərək:

– Nə yaramaz uşaqdır, – dedi. – Üdarda xanım, inanırsınız, o, bu saat bizim Şarleranjdakı bağımızda olan bütün turş gilaslara da yeyə bilər. Babası boş yerə onun gələcəkdə kapitan olacağını söyləmir ki! Yaxşı, belə olsun, cənab Estaş, ancaq bir də belə iş görsən, vay halına, qarınqulu!

Yeddinci kitab

I

KEÇİYƏ SİRR VERMƏYİN TƏHLÜKƏSİ

Bu hadisələrdən bir neçə həftə keçdi.

Mart ayı idi. Perifrazın klassik babası Dübarta hələ Günəşə “şamlar padşahı” adını verməsə də, yenə də o, parlaq və şən haliyla işıq saçdı. Güzəl və ilq yaz günlərindən biri idi. Bütün Paris meydanlara və küçələrə çıxaraq böyük bayram keçirmiş kimi sevinir və güldüdü. Bu aydın, sıcaq və işıqlı günlərin müəyyən saatında ozamankı Paris Notr-Dam kilsəsinin baş qapısı olduqca gözəl bir rəngə boyanır. Bu həmin bir saatdır ki, batmaqda olan günəş son şüaları ilə kilsənin qərb tərəfini işıqlandırmağa başlayır. Günəşin şüaları getdikcə üfüqi şəkil alaraq, kilsənin sivri fasadını qabartmaq üçün yavaş-yavaş meydana uzaqlaşır. Fasadın dik divarlarıyla yuxarı qalxaraq onun minlərcə qabanq bəzəklərini gölcədən çıxmağa məcbur edir, bu zaman nəhəng mərkəzi xonça dəmirçi kürəsinə bənzəyən təpəgöz gözü kimi işıq saçır.

Belə bir saatda, batmaqda olan günəşin qırmızımtraq şüalarının işıqlandırdığı kilsənin tam qarşısında, meydança ilə Papert küçəsinin tinində gözəl və qotik üslubda tikilmiş evin darvazaları üzərindəki daş balkonda bir neçə gözəl və gənc qız şən-şən söhbət edir və güllüşürdülər. Sivri, incilərlə bəzənmiş başlıqlarından ayaqlarına qədər uzun örtüklər sallanır, əyinlərində incə işləməli köynəklər vardı; ozamankı dəbə görə, köynəklərinin hörməsi arasından döşləri də xəfficə görünürdü. Üst tumanlarına nisbətən alt tumanları daha geniş və daha bahalı idi (bu da ozamankı dəbin qəribə hallarından biri idi), əyinlərində nə vardisa, hamısı incə qaz-qazdan, ipəkdən və məxmərdən tikilmişdi. Əllərinin ağılığı bütün vaxtlarını boş-boş keçirdiklərini

göstərirdi. Söylədiklərimizi nəzərə alaraq bu qızların zəngin və məşhur ailələrə mənsub olduqlarını anlamaq mümkün idi. Həqiqətən, bu xanımlar, yəni Fler-de-Lis de Qondelorye və onun rəfiqələri – Diana de Kristeyl, Amlotta de Monmişel, Kolomba de Qaylfonten və balaca de Şanşevriye bu zaman, yəni aprel ayında kralın qardaşı qraf Bojönün öz zövcəsilə birlikdə, şahzadənin gələcək zövcəsi Flandriya şahzadəsi Marqaritaya mürəbiyyə seçmək, sonra isə onları şahzadəni qarşılamaqçün Flandriyaya göndərmək məqsədilə Parisə gəlməsi münasibətilə dul Qondeloryenin evində toplaşmış nəcib ailələrin qızları idi. Otuz millik bir dairədə yaşayan bütün zadəganlar qızlarının bu şərəfə nail olmasına çalışırdılar. Bu münasibətlə Parisə çoxlu qız gətirilmiş, yaxud göndərilmişdi. Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz qızların ata-anaları, qohum-qardaşları onların mühafizəsini sabiq kral nişançı əsgərinin dul arvadı Aloiza de Qondeloryeyə tapşırırdılar. Bu xanım öz yeganə qızı ilə birlikdə Paris Notr-Dam kilsəsinin qarşısındakı evində yaşayırdı.

Gənc qızların əyləşdikləri balkona sarı rəngli Flamandriya dərisindən olan divar kağızıyla bəzədilmiş otaqdan çıxılırdı. Sarı rəngin üzərinə qızılı boya ilə yaraqlar və budaqlar çəkilmişdi. Tavana çatan sütunlar qızılı və qəribə rəngli kiçicik rəsmlərlə bəzədilmişdi. Üstü işləməli sandıqçaların üzərində cürbəcür daşlar parlayırdı; gözəl bir dolabın üzərinə donuz başı çəkilmişdi. Donuz başının üzərindəki gerb rəsmi ev sahibəsinin əski zadəgan arvadı, yaxud dul arvad olduğunu göstərirdi. Otağın dal tərəfində, yuxarıdan aşağıyadək gerb və qalxanla bəzədilmiş yüksək buxarının yanında böyük bir kreslo vardı. Qırmızı məxmərlə örtülmüş bu kreslodə madam Qondelorye əyləşmişdi. Üzündən və geyimindən onun əlli beş yaşa çatdığını dərhal müəyyən etmək olardı.

Qondelorye xanımın yanında məğrur baxışlı, bir qədər lovğa və ədəbaz görünən bir gənc durmuşdu. Bu gənc bir çox qadının aşıq ola biləcəyi yaşayışlı gənclərdən idi. Lakin onu da qeyd etməliyəm ki, fizionomiya elmi ilə az-çox tanış olan daha ciddi adamlar onu gördükdə yalnız çiyinlərini çəkirdilər. Gəncin əynində kral qvardiyası nişançılarına xas parlaq geyim vardı. Bu libas hekayəmizin birinci hissəsində təsvir etdiyimiz Yupiterin geyiminə olduqca bənzədiyindən ikinci dəfə təsvir etməyə ehtiyac duymuruq.

Gənc qızların bəzisi balkonda, bəzisi də balkonun yanındakı otaqda əyləşmişdi. Qızlar qızılı qotazlı məxmər mütəkkəldə, yaxud

gözəl palıd ağacından hazırlanmış incə kreslolarda əyləşmişdilər. Hər birinin dizi üzərində tikməli kətan vardı. Hamısı da tikmə tikirdilər. Kətanın bir ucu döşəməyə sərilmiş xalının üzərinə düşmüşdü.

Onlar aralarında gənc bir oğlan olduğunu hiss edən gənc qızlara məxsus pıçqılıt və yavaş səsle söhbət edirdilər. Lakin yalnız burada olması ilə qadın izzəti-nəfsini hərəkətə gətirmək iqtidarında olan gənc isə zahirən qızlara heç bir əhəmiyyət vermirmiş kimi görünürdü. Qızlar bir-birinin ardınca və var gücləri ilə onun diqqətini cəlb etməyə çalışdıqları halda, o, zəmşə əlcəyilə kəmərinin pilyəni silməklə məşğul idi.

Ara-sıra ev sahibəsi gəncə yavaş səsle bəzi şeylər söyləyirdi, o isə bir qədər məcburi və bir qədər də yəndəmsiz nəzakətlə ona cavab verirdi. Kapitanla pıçıladaşaraq söhbət etdikcə Aloiza xanımın qızı Fler-de-Lisə altdan-altdan baxmasına və gülümsəməsinə görə məsələnin nə yerdə olduğunu anlamaq mümkün idi. Çox ehtimal ki, onlar öz aralarında həmin gəncə Fler-de-Lisin gələcəkdəki izdivacından bəhs edirdilər. Zabitin soyuq tərənməsi isə, hər halda, onun sevgi məsələsində o qədər də ciddi olmadığını aydınca göstərirdi. Zabitin üzündə sıxıntı və məzəmmət vardı. Bugünkü qarnizon podporuçikləri zabitin üzündəki bu ifadəni heç bir çətinlik çəkmədən: “Köpək kimi itaətkardır” ifadəsilə tərif edə bilirdilər.

Bir çox analar kimi qızı üçün heç bir şey əsirgəməyən madam Qondelorye isə zabitin bu soyuqluğunu qətiyyənlə görməyərək, Fler-de-Lisin iynəylə tikmə tikməsinə, yaxud yumağı açmaqda göstərdiyi məharətə zabitin diqqətini cəlb etməyə çalışaraq, pıçıldaya-pıçıldıya onunla söhbətləşməkdə davam edirdi.

– Baxın, əziz kuzen, siz bir baxın ona! Görürsünüz, necə əyilir! – zabitin paltarının qolundan yapışib özünə tərəf dartaraq qulağına deyirdi:

– Həqiqətən, doğru buyurursunuz, – gənc cavab verib, yenə öz pərişan halına və soyuq sükutuna dalırdı.

Lakin bir dəqiqə sonra o, yenə əyilməyə məcbur olurdu. Madam Aloiza isə yenə pıçıldayırdı:

– Heç ömrünüzdə deyiklinizin üzündən xoş, şən və gözəl üz görmüsünüz? Görürsünüz, nə gözəl sarışın saçları var, üzünə nə qədər gözəldir! Hələ əllərinin incəliyinə bir baxın! Görürsünüz, nə gözəl gərdəni var! Sanki, durna boynudur! Bilirsinizmi, bəzən sizə nə qədər qibtə edirəm! Vay səni, çapqın, təbiət sizi kişi yaratmaqla nə qədər

xoşbəxt etmişdir! Doğrudan da, Fler-de-Lis füsunkar qızıdır və siz onu dəlicəsinə sevirsiniz, deyilmi?

– Şübhəsiz, – zabit cavab verirdi. Lakin tamamilə başqa cür düşünürdü.

Birdən Madam Aloiza onun çiyinə xəfifcə toxunaraq dedi:

– Onunla bir danışsanız! Nədən utanırsınız?

Öz tərəfimizdən oxucunu inandıra bilər ki, bu utancaqlıq kapitanın nə məziyyəti, nə də qüsuru ydu. Buna baxmayaraq, o, tələb olunanı etməyə çalışdı.

Fler-de-Lisə yaxınlaşaraq dedi:

– Sevimli əmiqızı! Rica edirəm söyləyin görüm, hördüyünüz bəzək nəyin təsviridir?

Fler-de-Lis məzəmmətli səslə cavab verdi:

– Sevimli əmioğlu! Mən bunu sizə üç dəfə söyləmişəm. Bu, Neptunun mağarasıdır.

Çox ehtimal ki, Fler-de-Lis anasına nisbətən, kapitanın soyuqluğunu və pərişanlığını daha aydın hiss edirdi. Zabit sözünə davam edərək yenə soruşdu:

– Bəs bu Neptun mağarasını kimin üçün tikirsiniz?

– Müqəddəs Antoni abbatlığı üçün, – Fler-de-Lis başını belə qaldırmadan cavab verdi.

Kapitan xalçanın bir ucunu əlinə aldı və soruşdu.

– Sevimli əmiqızı, borunu bu qədər söylə üfürən bu şişman jandarm kimdir?

– Tritondur, – Fler-de-Lis cavab verdi.

Fler-de-Lisin qırıq-qırıq söylədiyi cavablarında məzəmmət hiss olunurdu. Gənc zabit onun qulağına nəzakətli, yaxud bayağı bir şey söyləmək lazım gəldiyini anlamışdı. Hər halda, nə olursa olsun, bir şey söyləməli idi. Onun qulağına doğru əyildi:

– Ananızın VII Karl zamanındakı nənələrimiz kimi daima üzərinde gerb hörülmüş tuman geyməsinə səbəb nədir? Sevimli əmiqızı, ona söyləyin ki, bu cür tumanlar artıq dəbdən düşmüşdür, həm də gerb şəklində hörülmüş qarmaqla dəfnə yarpağı¹ onu hərəkət edən qazan qapağına bənzədir. Doğrusu, sizi əmin edirəm ki, artıq gerb üzərinde əyləşmək dəbdə deyil.

¹ Burada olduqca çətin tərcümə edilən bir cinas var. Qondelorye ailəsi, “gond”, “qarmaq” və “l urier”, dəfnə ağacı sözlərindən ibarətdir. (Ruscaya tərcümə edən qeydi)

Fler-de-Lis gözəl gözlərini ona doğru çevirərək, məzəmmətedici və yavaş səsle dedi:

– Sizin mənə söyləmək istədiyiniz elə bundan ibarətdir?

Bu zaman mərhəmətli madam Aloiza de Qondelorye qızla oğlanın bir-birinə doğru əyildiklərinə və pıçıldaşdıqlarına heyran və məmnun olaraq, dua kitabının qarmağını əlində oynada-oynada öz-özünə deyirdi:

– Nə gözəl aşiqanə mənzərədir!

Kapitan getdikcə özünü daha da narahat hiss edərək, yenə tikmə məsələsinə qayıtdı:

– Doğrudan da, çox gözəl tikmədir, – dedi.

Bu halda Kolomba de Qaylfonten yaraşılıq kapitandan cavab alacağına ümid bəsləyərək, Fler-de-Lisə müraciət edərək soruşdu:

– Sevimli Qondelorye, siz Roş Qüyon sarayının divar kağızlarını görmüsünüz?

Kolomba de Qaylfonten suyuşirin, gözəl, sarışın bir qız idi. Əynində belini qucan mavi rəngli ipək paltarı vardı.

Diana de Kristeylin çox gözəl dişləri olduğundan, o, daima yeri gəldi-gəlmədi gülərdi. O da gülə-gülə söhbətə qoşularaq soruşdu:

– Siz olduğca gözəl bağçası olan həmin saraydan bəhs edirsiniz?

Amlotta de Monmişel qıvrımsaçlı qəşəng və qaraşın bir qız idi. Diana, adətən, güldüyü kimi, o da səbəbini özü belə bilmədən ah çəkirdi. Amlotta de Monmişel dedi:

– Bu sarayın yaxınlığında əski Paris hasarından qalmış böyük və qədim bir qüllə var, deyilmi?

Madam Aloiza da söhbətə qoşularaq dedi:

– Sevimli Kolomba, deyəsən, siz VI Karl zamanında cənab Bakvillün sahib olduğu evdən bəhs edirsiniz, orada, doğrudan da, divarlara gözəl qobelenlər çəkilmişdir.

Gənc zabit bıqlarını buraraq dedi:

– VI Karl zamanında, VI Karl... Aman yarəb, möhtərəm xanım nə qədim zamanları xatırlamışdır.

Madam Qondelorye sözünə davam edərək:

– Həqiqətən, çox ehtişamlı qobelenləri var, – dedi. – Çox qiymətli işdir, mənə elə gəlir ki, onlar nadir incilərdir.

Yeddi yaşında, zəif vücutlu Berenjera de Şanşevriye adlı bir qız balkon sürəhisinin yonca yarpaqları şəklində düzəldilmiş deşiklərdən meydana baxırdı. Birdən bağıraraq dedi:

– Ah, əziz xaç ana, baxsana, meydanda əli qavallı nə gözəl rəq-qasə rəqs edir! Həm də ətrafına nə qədər adam toplaşıb!

Həqiqətən, otaqda qaval səsi eşidilməyə başlamışdı.

Fler-de-Lis istəmədiyi halda üzünü meydana doğru çevirib dedi:

– Qaraçı qızı olacaq!

– Baxaq, baxaq! – rəfiqələr bağırışaraq, balkonun sürahisinə doğru yüyürdülər. Nişanlısının soyuqluğundan fikrə dalan Fler-de-Lis isə asta addımlarla onların arxasınca getdi. Gənc zabıt isə onunçün bu qədər ağır bir söhbətin bitməsinə səbəb olan bu hadisədən məmnun qalaraq yenicə növbədən qurtulmuş əsgər kimi yenə buxarının yanına qayıtdı. Halbuki gözəl Fler-de-Lisin yanında qarovul çəkmək o qədər də ağır vəzifə deyildi. Əvvəllər bu vəzifə onun çox xoşuna gəlirdi; lakin bu gözəl qızla yaxınlığı artıq onu bezdirmişdi. İzdivacın getdikcə yaxınlaşması isə onun qəlbini günü-gündən daha da soyudurdu. O həm də xaraktercə stabil adam deyildi; onu da açıq söyləməli ki, onun zövqü də bir qədər bayağı idi. Mənşəcə olduğca gözəl bir ailəyə mənsub olmasına baxmayaraq, hərbi qulluqda olduğu zaman bir qədər qaba şeylərə adət etmişdi. Meyxana kimi kef yerlərini çox sevər, o qədər də nəzakət tələb etməyən qadınlar arasında özünü rahat və azad hiss edərdi. Doğrudur, bir qədər təhsil də almış və ailədə bəzi yaxşı vərdislərə yiyələnmişdi, lakin olduğca gənc yaşlarında ailəsini tərk edərək hərbi qulluğa girdiyindən əski zadəganlıq dəbdəbəsi əsgərlik həyatının gedişində get-gedə solur, öz əski parlaqlığını itirirdi. Onu ən çox darıxdıran Fler-de-Lisin yanında olmasıydı; bununla belə, ara-sıra yenə də onu ziyarət edərdi; bunun iki səbəb vardı: biri bu idi ki, öz sevgisini yavaş-yavaş sağa-sola xərcləsə də, olduğca kiçicik bir qismini bununçün mühafizə etmişdi; ikinci səbəb o idi ki, bunca vüqarlı, ciddi, nəzakətli, tərbiyəli şəxslər arasında söyüşə adət etmiş dilinin açılmasından və ağızından meyxana sözünün çıxmasından daima ehtiyat edirdi. Belə bir iş baş versəydi, əməlli-başlı qiyamət qopa bilərdi!

Bütün bunlara baxmayaraq, o, yenə də zəriflik və əda məsələsində kimsədən geri qalmazdı. Bu şeylərin bir-birinə necə uyğun gələ biləcəyini oxucular özləri müəyyənləşdirsinlər. Mənim vəzifəm yalnız bir tarixçi kimi hər şeyi söyləməkdən ibarətdir.

Beləcə, gənc zabıt bir neçə dəqiqə ayaq üstə dayanıb nə isə düşünür, bəlkə də, heç düşünmürdü. Buxarının bəzakli tininə soy-

kənmişdi. Birdən Fler-de-Lis üzünü ona tutaraq soruşdu (biçərə qız özünü elə göstərirdi ki, guya, ona hirsələnib):

– Sevimli əmioğlu, iki ay bundan əvvəl gecə qarovulunda ikən bir qaraçı qızı bir dəstə yaramaz əlindən xilas etdiyinizi söyləməmişdiniz?

Kapitan cavab verdi:

– Bəli, əmioqızı, deyəsən, belə bir şey söyləmişəm.

– Elə isə orada, meydanda rəqs edən qaraçı qız həmin qaraçı deyil ki? Buraya gəlib baxsanız, bəlkə, onu tanıdınız, Feb.

Qızın onu yaxınlaşmağa dəvət etməsində bir növ barışmaq arzusu vardı. Bu arzunu onu öz adı ilə çağırmağında da görmək olardı. Kapitan Feb de Şatoper (bu fəslin başlanğıcında bəhs etdiyimiz zabitin adı belə idi) asta addımlarla balkona çıxdı.

Fler-de-Lis əlini mehribancasına onun çiyinə qoyaraq:

– Odur, meydanda rəqs edən bu qıza baxın... – dedi. – Bu, sizin xilas etdiyiniz qaraçı qız deyil?

Feb meydana baxdı və cavab verdi:

– Bəli, özüdür ki, var. Mən onu keçisindən tanıyıram.

Amlotta heyrətindən əllərini yelləyərək:

– Ah, doğrudan da, nə qəşəng keçidir! – qışqırdı.

Balaca Beranjera soruşdu:

– Onun buynuzları doğrudanmı qızıldandır?

Madam Aloiza kreslosundan durmayaraq soruşdu:

– Bu qız keçən ilin sonunda Jibar qapılarından Parisə daxil olan qaraçılardan deyil ki?

Fler-de-Lis yavaşca ona söylədi:

– Anacan, bu qapılara indi cəhənnəm qapıları deyirlər.

Fler-de-Lis anasının bəzən işlətdiyi köhnəlmiş sözlərin kapitanın xoşuna gəlmədiyini yaxşı bilirdi. Həqiqətən də, gənc zabit madam Aloizanın sözlərini eşidər-eşitməz gülə-gülə mızıldamağa başlamışdı:

– Jibar qapıları! Jibar qapıları! Gərək ki, kral VI Karl bu qapılardan keçmişdi.

Beranjeranın gözləri daima ora-bura baxırdı. Birdən gözlərini kilsənin qüllələrindən birinə dikərək qışqırdı:

– Xaç ana! O yuxarıdakı qara paltarlı adam kimdir?

Gənc qızlar yuxarı baxdılar. Doğrudan da, Qrev meydanına baxan şimal qülləsinin təpəsində bir adam sürahiyə söykənmişdi.

Paltarından ruhaniyə oxşayırdı. Aşağıdan onun paltarını və əllərilə başını tutduğunu aydınca görmək mümkün idi. Bu adam heykəl kimi hərəkətsiz dayanmış, gözlərini meydandakı tamaşaya dikmişdi. O, göydən sərçə yuvasını güdən və havada uçaraq diqqətlə bu yuvaya baxan çalağana bənzəyirdi.

Fler-de-Lis dedi:

– Bu Jozas baş keşişidir.

Kolomba de Qaylfonten dedi:

– Əgər onu buradan tanıya bilirsinizsə, demək, gözləriniz çox iti görür.

Diana de Xristeyl dedi:

– O, kiçik rəqqasəyə nə yaman diqqətlə baxır!

Fler-de-Lis:

– Rəqqasənin işi çox fəna ola bilər! – dedi. – Baş keşiş qaraçı qızları heç sevməz.

Amlotta de Monmişel əlavə etdi:

– Çox təəssüf ki, bu adam ona bu qədər qəribə nəzərlə baxır!

Qız o qədər gözəl rəqs edir ki...

Birdən Fler-de-Lis bağırdı:

– Sevimli əmioğlu Feb! Madam ki, siz bu qaraçı qızı tanıyırsınız, ona işarə edin bizim yanımıza gəlsin. Heç olmasa, bir qədər əylənərik.

Gənc qızlar hamısı birlikdə əl çalaraq bağırdılar:

– Lütfən, rica edirik, lütfən!

– Bu nə sözdür! – Feb cavab verdi. – Şübhəsiz, o, məni çoxdan unutmuşdur; mən onun adını belə bilmirəm. Madam ki, arzu edirsiniz, xanımlar, sınayaram. – Bu sözləri deyib, gənc zabit balkonun sürahisindən əyilərək uca səsle bağırdı:

– Ey, sevimli qız!

Bu zaman rəqqasə qaval çalmırdı. Başını səs gələn tərəfə çevirdi; parıldayan gözlərini Febin üzünə dikdi. Yerində donub-qaldı.

– Sevimli qız! – kapitan təkrar etdi və onu barmağıyla çağırdı.

Gənc qız bir daha ona baxdı, sonra qıpqırmızı qızaraq qavalını qoltuğuna aldı və təəccüblə baxan tamaşaçıların arasından yol açaraq ilan tərəfindən ovsunlanan quşcuğaz kimi, asta-asta Febin çağırdığı evin qapısına doğru getdi.

Bir dəqiqə sonra salon qapısının pərdəsi açıldı; qapıda qıpqırmızı qızarmış, tövşümüş, pərişan gənc qaraçı qız görüldü. İri gözlə-

rini yerə dikərək qapının qarşısında dayandı. Balaca Beranjera əl çalmağa başladı.

Rəqqasə hərəkətsiz dayanmışdı. Onun görünməsi gənc qızlara qəribə təsir bağışlamışdı. Heç bir şübhə yox idi ki, onları ruhlandırان dumanlı və qarışıq bir arzu idi: onlar özlərini yaraşılıq zabitə bəyəndirməyə çalışırdılar; zabitin parlaq mundiri qızların bütün naz və əda oxlarının atıldığı hədəf idi; gənc zabit onların arasına düşdüyü andan qızların arasında gizli bir rəqabət yaranmışdı; bu rəqabəti onlardan heç biri öz qəlbində belə etiraf etmək istəmirdi. Buna baxmayaraq, bu rəqabət hər an, hər dəqiqə onların sözlərində, hətta hərəkətlərində duyulurdu. Bununla belə, onların hamısı, təxminən, eyni dərəcədə gözəl olduqlarından eyni silahla vuruşur və hər biri qələbə çalacağına ümid bəsləyə bilirdi. Lakin qaraçı qızın gəlişi birdən-birə bu tarazlığı pozdu. Qaraçı qız o qədər gözəldi ki, qapının astanasında görünəngörünməz bütün otaq xariqülədə parıltıyla işıqlandı. Palıd ağacı və divar kağızından ibarət olan bu dar məkanda o, böyük meydandan daha gözəl və daha cazibədar görünürdü. Gənc qızlar ixtiyarsız olaraq onun gözəlliyi qarşısında mat qalmışdılar. Hər biri öz qəlbində bu qaraçı qızın gözəlliyindən nə qədər uzaq olduğunu hiss etmişdi. Odur ki təbiri-caizsə, yavaş-yavaş cəbhəni dəyişdilər. Bir-birinə bir söz deməsələr də, bir-birini yaxşı anlamışdılar: kişilərin ağılları ilə anlaya bilmədikləri şeyi, qadınlar öz instinktləriylə daha tez anlayır və bir-birinə daha tez cavab verirlər. Artıq onların arasında düşmən yox idi; hamısı birdən-birə bunu hiss etmiş və dərhal öz sıralarını sıxlaşdırmışdılar. Bir stəkan suyu boyamaq üçün bir damcı şərab kafidir. Gözəl qadınlar məclisində müəyyən əhvali-ruhiyyə yaratmaq üçün daha gözəl bir qadının zühur etməsi kifayətdir. Xüsusilə, əgər bu qadınların arasında yalnız bircə kişi olarsa, bunun təsiri daha çox olar.

Odur ki qaraçı qızın məclisin qadın qismi tərəfindən soyuq qarşılınması heç də təəccüblü deyil. Qızlar qaraçı qızı başdan-ayağa süzdülər. Sonra bir-birinin üzünə baxdılar, bununla da hər şey həll olundu: onlar bir-birini yaxşı başa düşürdülər. Gənc qız isə son dərəcə pərişan olduğundan gözlərini belə qaldıra bilmir, ona müraciət olunacağını gözləyirdi.

Hər kəsdən əvvəl sükutu kapitan pozdu. Cəsarətli və ədalətli bir səsle:

– Vicdanıma and olsun, – dedi, – çox gözəl məxluqdur! Sevimli əmiqizi, sizin fikriniz nədir?

Bu sözü nəzakətli aşıq, heç olmasa, bir az yavaş söyləyərdi. Bununla belə, bu sözlər qaraçı qızın gəlməsindən sonra əmələ gələn qadın qısqançlığını dağıda bilmədi.

Fler-de-Lis özünü yalandan etinasız göstərərək, ağız-burnunu əydi:

– Niyə, pis deyil!

Qızlar bir-birilə pıçıldaşdılar.

Nəhayət, qızlardan heç də az qısqanmayan madam Aloiza (o, öz qızı üçün qısqanırdı) rəqqasəyə dedi:

– Əzizim, bəri gəlsənə!

Gənc qaraçı qızın yarı boyunda olan kiçik Beranjera gülməli bir vüqar ilə təkrar etdi:

– Yaxın gəlsənə, yavrum!

Qaraçı qız əsilzadə xanımına yaxınlaşdı; Feb də ona doğru bir neçə addım ataraq təntənəli səslə dedi:

– Məni tanıdığınız üçün özümü xoşbəxt saya bilərəm, kiçik xanım?..

Gənc qız onun sözünü kəsərək gülümsədi və baxışlarını ona yönəldərək olduqca mehribancasına cavab verdi:

– Əlbəttə, tanıdım!

– Yaddaşı çox yaxşıdır! – Fler-de-Lis dedi.

– Ah, yaxşı yadıma düşdü, – Feb cavab verdi. – Siz o axşam qəfil-dən yox oldunuz. Yoxsa, məndən qorxurdunuz?

– Yox, – qaraçı qız cavab verdi.

“Əlbəttə” və “yox” sözlərini olduqca qərribə və xüsusi tərzdə tələffüz edirdi. Bu, Fler-de-Lisin heç də xoşuna gəlmədi.

Aşağı təbəqəyə mənsub qızla danışmağa başlar-başlamaz dərhal dili açılan Feb sözünə davam edərək:

– Gözəlim! – dedi, – siz öz əvəzinizdə mənim qollarım arasında qaşqabaqlı, təkgöz və qozbel bir eybəcəri qoyub getdiniz. Səhv etmişəm, o, Notr-Dam kilsəsinin zəngçalanı idi. Onun baş keşişin qeyri-qanuni oğlu olduğunu mənə söyləmişdilər, lakin bəziləri onu lap şeytanın doğduğunu iddia edirlər. Onun müqəddəs bayram günlərinə bənzəyən əyləncəli bir adı var. Yaxşı xatirimdə deyil... Hər halda, bu ad bayram adına bənzəyir. Bu məlun sizi qaçıрмаq istəyirdi. Sanki, siz kilsə qarovulçuları üçün yaranmışsınız! Vay quldur! Görəsən, o sarısaq sizdən nə istəyirdi? Söyləseniz!

– Mən özüm də bilmirəm, – qız cavab verdi.

– Nə böyük cəsərət! Tanınmayan, bilinməyən bir zəngçalan qız qaçırır, sanki, qraf imiş! Rəzil bir yaramaz, zadəgan ovu ovlayır! Bu görünməmiş, eşidilməmiş bir şeydir! Zətən, o, öz payını aldı. Pyerro Tortorü zarafat bilməz. Sizi məmnun edərsə, xəbər verə bilərəm ki, o məlun cəzasını layiqincə aldı.

Bu sözlər qaraçı qızın yadına Qrev meydanındaki səhnəni saldı:
– Zavallı! – dedi.

Kapitan qəhqəhələrlə gülməyə başlayaraq dedi:

– Lənət şeytana! Nə yersiz mərhəmətdir! Mənim də qarnım papanın qarnı kimi şişsin, əgər mən...

Burada zabıt birdən-birə özünü topladı:

– Xanımlar, – dedi, – çox üzr istəyirəm, az qalmışdı, axmaq sözlər danışım.

Kolomba de Qaylfonten:

– Ayıb deyilmi, müsyö! – dedi.

Fler-de-Lis yavaş səslə əlavə etdi:

– Çarə nədir! O, bu yaramaz həşəratın dililə danışır.

Fler-de-Lisin qəzəbi getdikcə artırdı. Şübhəsiz, kapitanın getdikcə qaraçıya daha çox heyran olması onun hirsinin yatmasına səbəb ola bilməzdi. Zabıt dabanının üzərində fırlanaraq əsgər sadələvhlüyü ilə:

– Vallah, çox yaxşı qızıdır! – dedi.

Diana de Kristeyl yenə ağızını açaraq gülümsədi və dedi:

– O, vəhşilər kimi geyinmişdir!

Bu söz hər kəs üçün işıq mənbəyi oldu. Çünki bu sözlə qaraçı qızın ən zəif cəhəti kəşf edilmişdi. Qızın gözəlliyini inkar edə bilmədiklərindən paltarına hücum etdilər.

Amlotta de Monmişel qıza dedi:

– Əzizim, doğrudan da, ləçəksiz və baş örtüyü olmadan küçələrdə nə cür dolaşa bilirsən?

– Bu qədər də qısa tuman geyinmək olar? – Kolomba Qaylfonten əlavə etdi.

Fler-de-Lis istehza ilə sözüünə davam edərək dedi:

– Əzizim, qızıl kəmərdə daşıyırsınız, sizi polis serjantları küçədən tutub apara bilərlər.

Diana de Kristeyl istehzayla gülərək:

– Əzizim, – dedi. – Bilirsənmi, bütün ədəbli qadınlar kimi qollu paltar geyinsəydin, qolların günəşdən bu qədər yanmazdı.

Əsəbiləşmiş, zəhərli ilan dillərilə zavallı küçə rəqqasəsini bütün vasitələrlə sancmağa çalışan bu tərbiyəli xanımlar Feb de Şatoperdən daha çox diqqətəlayiq idilər. Bu xanımlar eyni zamanda həm zalım, həm də lətif idilər; onlar zavallı qaraçı qızın cürbəcür parçalardan tikilmiş olan qurama paltarına kinli nəzərlərlə baxıb, az qala, iyləyirdilər. Qızın üzərinə qəhqəhələr, istehzalar, iynəli sözlər yağdırdı. Zavallı gənc qaraçı qızın üzərinə kinli baxışlar və ucuz lətifələr dolu kimi yağdırdı; qarşımızdakılar, sanki, gözəl bir kəninizin döşünə qızıl iynələr sancmaqla əylənən şanlı və şöhrətli Roma matronaları idi. Sanki, iri vücudlu, burun dəlikləri genələn tulalar gözləri parlaya-parlaya, ovçunun toxunmağı qadağan etdiyi zavallı və aciz maralı iyləyirdilər.

Həm də bu şöhrətli xanımlar arasında zavallı küçə rəqqasəsi kim idi ki? Onlar çox ehtimal ki, onun burada olmasına əhəmiyyət belə verməyərək, gözəl olsa da, onun barəsində olduqca iyrenc və nifrətli bir şey haqqında danışmış ucadan danışır, hər şeyi üzünə söyləyirdilər.

Qaraçı qız bu sancmalara laqeyd qalmırdı. Ara-sıra yanaqları həya ilə qızarıb, gözləri isə kinli-kinli parlamağa başlayırdı; dodaqlarından sərt bir söz qopmaq istəyirdi, üzündə isə oxucuya tanış olan ifadə görünürdü. Lakin qaraçı qız məlahət, qəm və itaətlə dolu gözlərini Febin üzünə dikərək susurdu. Bundan başqa, onun gözlərində xoşbəxtlik və məhəbbət vardı. Sanki, qovulacağından qorxduğu üçün səbir edir və danışmırdı.

Febə gəlincə, o gülür və arsızlıqla mərhəmət qarışıq əhvali-ruhiyyə ilə qaraçı qızın tərəfini saxlayırdı.

Ayaqlarının qızıl maqmızlarını cingildəderək təkrar edirdi:

– Onlara fikir verməyin, yavrum, qoy nə istəyirlərsə danışsınlar. Əlbəttə, sizin paltarınız bir qədər adətdən xaric və qəribə görünə bilər. Lakin siz o qədər gözəlsiniz ki, bunların hamısı gözəlliyiniz qarşısında heç bir şeydir.

Sarışın Kolomba Qaylfonten kinayəli təbəssümlə başını dala qovzayaraq və durna boynunu göstərərək dedi:

– Aman yarəb! Mənə elə gəlir ki, kral nişançılarının qəlbi qaraçı gözlərindən çox asanlıqla alovlanırlar!

– Niyə də alovlanmasın? – Feb cavab verdi.

Haraya düşəcəyi belə nəzərə alınmadan atılmış daş kimi təsadüfən söylənən bu cavabı eşidən Kolomba, Diana, Amlotta, Fler-de-Lis,

bir sözlə, qızların dördü də gülüşməyə başladılar. Ancaq Fler-de-Lis o qədər güldü ki, gözləri yaşardı.

Kolombanın qarşısında gözlərini yerə dikən qaraçı qız yenə başını qaldırdı, sevinc və qürur dolu gözlərini yenə Febin üzünə dikdi. Bu zaman o, fəvqəladə dərəcədə gözəl görünürdü.

İndiyə qədər bu səhnəni sakitcə seyr edən və nə baş verdiyini yaxşı başa düşməyən madam Qondelorye, Febin son sözlərinin təhqiramiz olduğunu hiss edərək birdən-birə bağırdı:

– Aman yarəb! Mənim ayaqlarımın altında qurdalanan nədir? Tfu! Nə murdar heyvandır!

Bu heyvan qaraçı qızla birlikdə daxil olan və şöhrətli xanımın yanından keçərkən buynuzlarıyla onun tumanları arasında dolaşmış keçicik idi. Bu hadisə söhbəti dəyişdi. Qaraçı qız heç bir söz demədən keçiciyəzin buynuzlarını paltarlardan azad etdi.

Berenjera sevincindən atılıb-düşməyə başlayaraq bağırdı:

– Vay! Budur, qızıl dirnaqlı keçiciyəz!

Qaraçı qız diz çöküb xeyli müddət yalnız buraxdığı keçisindən bağışlanmasını rica edirmiş kimi yanağını onun başına söykədi.

Bu zaman Diana Kolombanın qulağına doğru əylənərək dedi:

– Aman yarəb! Necə olub ki, mən bunu qabaqcadan düşünməmişəm. Bu qaraçı qızın keçisi də varmış! Onun cadugər olduğunu söyləyirdilər. Həm də keçisi çox qərribə şeylər göstərə bilir.

– Çox yaxşı, elə isə qoy bu keçi bir qədər bizi əyləndirsin! – Kolomba sözə başladı. – Keçi bizə bəzi şeylər göstərsəydi, pis olmazdı.

Diana ilə Kolomba bir səslə qaraçı qıza müraciət edərək:

– Əzizim, – dedilər, – keçinizi bir qədər oynatsanız.

– Mən sizin bu sözlərlə nə demək istədiyinizi anlamıram, – rəq-qasə cavab verdi.

– Yəni biz deyirik ki, keçi oyundan-filandan, cadudan-zaddan bizim üçün göstərsin də, əylənək.

– Çox yaxşı, çalışaram, – qız cavab verdi və “Cali”, “Cali” deyə-deyə keçinin qəşəng başını oxşamağa başladı.

Bu zaman Fler-de-Lis keçinin boynundakı dəri və üzəri işlənmiş kiçicik kisəni görərək qaraçı qızdan soruşdu:

– Bəs bu nədir?

– Bu, mənim sirrimdir, – qaraçı qız ciddi tərzdə cavab verdi və iri gözlərilə Fler-de-Lisin üzünə baxdı.

Fler-de-Lis düşündü: “Sənin sirrini anlasaydım, pis olmazdı”.

Ev sahibəsi isə yerindən ayağa duraraq narazı tərzdə dedi:

– Hə, qaraçı qız, ya sən, ya da keçin qarşımızda rəqs etməzsə, burada olduğunuzu anlamaqda çətinlik çəkəcəyəm.

Qaraçı qız heç bir söz söyləmədən yavaş addımlarla qapıya doğru yönəldi. Lakin qapıya yaxınlaşdıqca ayaqlarının sürəti də azalırdı. Sanki, onu burada maqnit cəzb edirdi. Birdən yaşarmış gözlərini Febin üzünə dikdi və dayandı.

Kapitan qışqırdı:

– Doğrudan da, belə getmək yaramaz! Qayıdın və bizim qarşımızda rəqs edin. Həm də, gözəlīm, yaxşı yadıma düşdü, sizin adınız nədir?

Rəqqasə gözlərini ondan ayırmayaraq cavab verdi:

– Esmeralda!

Gənc qızlar bu qeyri-adi adı eşidər-eşitməz dəli kimi qəhqəhə çəkərək gülməyə başladılar.

Diana dedi:

– Bir qız üçün nə qədər də dəhşətli bir ad!

– Görürsünüzmü, – Amlotta cavab verdi. – Doğrudan da, bu, cadugər imiş!

Madam Aloiza təntənəli səslə:

– Əzizim, – dedi, – bu ada müqəddəs kitablarda təsadüf edilmir.

Bu əsnada kimsənin ona əhəmiyyət vermədiyindən istifadə edən Beranjera əlindəki dadlı çörəklə keçini otağın uzaq bir küncünə çəkib onunla bərk-bərk dostlaşmışdı. Uşaq maraqlanaraq keçinin boynundakı dua qabını açmış və içindəkiləri xalının üzərinə tökmüşdü. Bu əlifba idi, hər bir hərfi də kiçik bir taxta üzərində ayrıca yazılmışdı. Taxtacıqları xalının üzərinə tökər-tökməz keçinin öz fokuslarından birini göstərməyə başladığını çocuk heyərlə anlamışdı: keçiciyəz qızıl dınağı ilə hərləri bir-bir çıxarı və xəfifcə itələyə-itələyə onları qayda ilə düzürdü. Bir az sonra bu hərlərdən bir söz əmələ gəlmişdi. Beranjera isə heyrətindən əllərini sallayaraq birdən-birə bağırırdı:

– Fler-de-Lis ana! Bir baxsana, gör keçi nə etmişdir!

Fler-de-Lis onun yanına yüyürdü. Bütün vücudu sarsıldı. Keçinin döşəmənin üzərinə düzdüyü hərlərdən “Feb” sözü əmələ gəlmişdi.

Qız titrək səsle soruşdu:

– Bunu kim yazdı? Keçimi?

Beranjera sadələvhəsine cavab verdi:

– Bəli, bəli, bibi, bunu keçiyazdı.

Uşaq hələ yazı yazmağı bilmədiyindən buna şübhə etmək olmazdı.

Fler-de-Lis: “Demək, onun sirri bu imiş” düşündü.

Uşağın səsine hamı yüyürüşdü. Anası da, gənc qızlar da, qaraçı qız da, zabit də burada idi. Qaraçı qız keçinin etdiklərini gördükdə əvvəce qıpqırmızı qızardı, sonra sapsarı saralaraq kapitanın qarşısında dayanıb cani kimi titrədi. Kapitan isə məmnun təbəssüm və heyrətlə ona baxırdı.

Gənc qızlar heyran qalaraq pıçıldadırdılar:

– Feb! Bu ki kapitanın adıdır.

Fler-de-Lis daş kimi donub qalmış qaraçı qıza dedi:

– Sizin gözəl hafizəniz var! – Sonra hıçqıra-hıçqıra ağlamağa başlayaraq qəşəng əllilə üzünü qapadı və kədərli səsle dedi:

– Aman, bu qız cadugərdir!

Eyni zamanda qəlbinin dərinliyində bir səsin ona – “Bu, sənin rəqibindir!” – pıçıldadığını eşidirdi.

Fler-de-Lis bayıldı.

Anası qorxuya düşərək bağırdı:

– Qızım! Qızım! – Rədd ol buradan, məlun qaraçı!

Esmeralda dərhal bədbəxtlik törədən hərfilərini yığırdı, əli ilə Caliyə işarə etdi və Fler-de-Lisi bir qapıdan çıxaranda, o da başqa qapıdan çıxdı.

Kapitan Feb yalnız qaldıqda hansı qapıya doğru getmək lazım gəldiyini düşünərək bir saniyə tərəddüd etdi. Nəhayət, qaraçı qızın ardınca getdi.

II

KEŞİŞLƏ FİLOSOOF EYNI ŞEY DEYİL

Gənc qızların şimal qülləsinin sürəhisinə söykənərək meydanda rəqs edən qaraçı qıza diqqətlə tamaşa edərkən gördükləri keşiş, həqiqətən, Klod Frollo idi.

Yəqin ki, oxucular Klodun qüllənin təpəsində özü üçün təşkil etdiyi o sirli hücrəni unutmamışlar. (Sözarası söyləməliyəm ki, mən indi belə içərisinə kiçik dördbucaqlı bir pəncərədən baxılması mümkün olan hücrənin həmin hücrə olduğuna qəti surətdə əmin deyiləm. Bu pəncərə zəng qülləsinin şərq tərəfində, insan boyu hündürlüyündə olmaqla bərabər, zəng qülləsinə qalxan yolda olan kiçik meydançaya baxırdı. Hal-hazırda bu hücrə bomboşdur, divarları kilsə fasadını təsvir edən biçimsiz, iyrenc, saralmış təsvirlərlə doludur. Suvağı tökülmüş bir daxmadır. Elə güman edirəm ki, hazırda bu daxmada yarasa və hörümçəkdən başqa heç bir şey yoxdur və onlar oraya düşən çibinlərlə birlikdə müdhiş bir mübarizə aparırlar.)

Hər gün, gün batmazdan bir saat əvvəl baş keşiş zəng qülləsinə çıxar və öz hücrəsinə girib, bəzən bütün gecəni burada keçirərdi. O gün, daxmasının alçaq qapısına çatıb daima kəməmindən asılı torbasında daşdığı açarı açar yerinə salmaq istədikdə birdən qulağına meydandan qaval və şax-şax səsləri gəldi. Söylədiyimiz kimi, bu daxmanın yalnız bir pəncərəsi vardı ki, o da kilsənin damına açılırdı. Klod Frollo tələsik açarı açar yerindən çıxardı. Bir az sonra o, dalğın və kədərli halda həmin qüllənin təpəsində dayanmışdı. Gənc qızlar da onu məhz bu vəziyyətdə görmüşdülər.

O, ciddi, hərəkətsiz və dərin düşüncələrə dalmış, yalnız bir nöqtəyə baxırdı; bütün Paris onun ayaqları altında idi. Aşağılarda minlərcə evin şiş damları, yaşıl çəmənlər, körpülərin altından ilan kimi qıvrıla-qıvrıla keçən çaylar, küçələrdə və meydanlarda dalğa-dalğa axan insanlar, tüstü dumanları, Notr-Dam kilsəsinin ətrafında sıx düzülmiş haşiyəli damlar görünürdü. Lakin bu böyük şəhərdə baş keşiş yalnız bir şey görürdü, o da kilsə qarşısındakı meydança idi; bu izdihamın içində gördüyü şey isə yalnız bir sima – qaraçı qız idi.

Bu baxışın nə cür baxış olduğunu və onun gözlərində yanan alovun haradan doğduğunu müəyyənləşdirmək çətin məsələydi. Bu hərəkətsiz, eyni zamanda çaşqın və rahatsız baxış idi. Küləyin əsməsindən titrəyən ağac budaqları kimi ara-sıra ixtiyarsız titrəmələ sarsılan hərəkətsiz vücuduna, söykəndiyi mərmərdən də hərəkətsiz görünən dirseklərinin donuqluğuna, üzündə daş kimi donmuş təbəssümünə baxan hər kəs Klod Frollonun bütün vücudunda yalnız gözlərinin canlı olduğunu söyləyə bilərdi.

Rəqqasə rəqs edirdi. Qaval barmağının ucunda fırlanır və havaya atılırdı. Yuxarıdan üzünə düşən qurğuşun baxışların ağırlığını belə hiss etməyərək şən, qıvrıq və xəfif hərəkətlərlə Provans sarabandası rəqsini oynayırdı. Ətrafına böyük izdiham toplaşmışdı. Ara-sıra qırmızı və sarı köynəklili bir adam ətrafındakı dairəni genişləndirir, sonra isə rəqqasədən bir az aralıda qoyulmuş kreslodə əyləşib kecinin başını dizlərinin üzünə qoyurdu. Çox ehtimal ki, bu adam qaraçı qızın yol-daşı idi. Klod Frollo bu adamın üzünü yaxşı görə bilmirdi.

Baş keşiş bu məchul adamı gördükdən sonra artıq iki nöqtəyə baxmağa başlamışdı. Onun diqqəti bu adamla rəqqasə arasında bölünmüşdü. Get-gedə gözlərinə matəm və qaranlıq çökürdü. Birdən Klod Frollo dikəldi. Bədəninə şiddətli titrətmə bürüdü.

Dişləri arasından mırıldanaraq:

– Bu adam kimdir? – dedi. – Mən qaraçı qızı həmişə tək görmüşəm.

Sonra dolama pilləkənin dolanbac qübbəsi altında yox olaraq aşağıya endi.

Zəng qülləsindəki daxmanın yarıaçıq qapısının yanından keçərkən heyretinə səbəb olan bir şey gördü: Kvazimodo pəncərənin üzərindəki daş sipərin arxasından başını çıxarıb meydançaya baxırdı. Meydandakı tamaşaya o qədər dalmışdı ki, yanından keçən atalığına əhəmiyyət belə vermirdi. Onun yeganə gözündə həlim və qəribə ifadə vardı.

Klod öz-özünə söylənərək:

– Çox qəribədir, – dedi. – Yoxsa, bu da qaraçı qıza baxır?

Klod Frollo aşağıya enib, bir neçə dəqiqədən sonra zəng qülləsinin aşağı mərtəbəsindəki qapıdan meydana çıxdı.

Meydanda qaval səsinə toplaşmış tamaşaçılara yaxınlaşaraq soruşdu:

– Bəs qaraçı qız necə oldu?

Tamaşaçılardan biri:

– Bilmirəm! – dedi. – İndicə harayasa getdi. Yanılmıramsa, onu, bax, o evə, qarşdakı evə rəqs etməyə çağırdılar.

Baş keşiş bir az əvvəl qaraçı qızın rəqs etdiyi yerdə, bir dəqiqə bundan əvvəl rəqqasənin sürətli və qıvraq ayaqları altında qeyb olan qəşəng və qəribə bəzəkli xalçanın üzərində sarı-qırmızı köynək geymiş bir adam gördü; bu adam bir az pul qazanmaq üçün əllərini belinə qoyaraq başını qaldırmış, üzü qızarmış, boynu uzanmış halda bir az əvvəl əyləşdiyi kreslonu dişlərində tutaraq ətrafına toplaşmış camaatın arasında dolaşdı: o, qonşu qadınların birindən aldığı və olduqca zavallı səslə miyoldayan pişiyi kreslonun üzərində əyləşdirmişdi.

Təlxək, pişik və stulla bədənini tər basa-basa yanından keçəndə baş keşiş bağırırdı:

– Bu nədir! Pyer Qrenquar! Siz burada nə edirsiniz?

Baş keşişin zəhmli səsi zavallı təlxəyi elə səksəndirdi ki, o, müvazinetini itirdi və stul pişiklə bərabər oradakıların başına düşdü. Camaat arasında zavallı üçün heç də təhlükəsiz olmayan səs-küy qalxdı. Çox ehtimal ki, Pyer Qrenquar (bu, doğrudan da, Pyer Qrenquar idi) pişiyini aldığı qonşu qadınla hesablaşmalı idi. Bu hadisə onun üçün çox baha oturacaqdı. Ətrafındakı adamların üzü, başı cırmaqlanmış və əzilmişdi. Lakin Qrenquar Klod Frollonun ona işarə edərək arxasınca getməsinə istədiyini görüb, qarışıqlıqdan istifadə etdi və qaçıb kilsədə gizləndi.

Klod Frollo kilsəyə daxil oldu və bir neçə addım getdikdən sonra sütunlardan birisinə yaxınlaşdı və diqqətlə Qrenquarın üzünə baxdı. Lakin Qrenquar bu alim və ciddi adamın onu təlxək paltarında görməsindən həya edir, ona tamamilə başqa bir nəzərlə baxacağını zənn edirdi. Keşişin baxışında isə heç bir istehzalı və kinayəli şey yox idi; əksinə, onun baxışı sakit və dərin idi. Nəhayət, baş keşiş sözə başladı:

– Pyer, – dedi, – yaxın gəlin. Siz mənə bəzi şeyləri anlatmalısınız. Hər şeydən əvvəl bir sualına cavab verin. Sizin iki aydan bəri görünməməyinizə və birdən-birə sizin üçün çox da yaraşmayan cənnət alması kimi qırmızılı-sarılı bir paltar geyərək meydanda oyunbazlıq etməyinizə səbəb nədir?

Qrenquar yazıq bir səslə dedi:

– Ruhani ata! Bu, həqiqətən, müdhiş bir paltardır və mən özümü balqabaq içinə soxulmuş pişik kimi hiss edirəm. Etiraf edirəm ki, bu paltarla pifaqorçu bir filosofu polis serjantlarına döydürmək kimi təhlükəli bir işlə üz-tüzə qoymaqla çox da yaxşı iş görmədiyimi anlayıram. Lakin möhtərəm ata, çarəm nədir? Hər şeyə müqəssir mənim köhnə sürtükumdür. Nə edə bilərəm ki, bu sürtük cındır olub köhnə paltarsatanın səbətində istirahət etmək bəhanəsilə hələ qışın əvvəlindən olduqca alçaqcasına mənə xəyanət etmişdir. Bundan sonra artıq mən nə edə bilərdim! Təəssüf ki, zamanımızdakı mədəniyyət hələ o dərəcəyə çatmamışdır ki, qədim filosof Diogenin arzu etdiyi kimi çıl-çılpaq küçələrdə gəzə biləm. Bunu da nəzərə alın ki, məsələ yanvar ayında baş vermişdir. Hava çox soyuq və küləkli idi. Qışın bu fəslə isə bəşəriyyəti tərəqqi yolunda irəliləyə doğru bir addım aparmağı təcrübə etmək üçün çox da münasib deyildir. Mən elə bu vəziyyətdə idim ki, birdən əlimə bu xırqələr düşdü. Mən onları götürüb mənim kimi kip qapalı olan bir adamı o qədər də kip örtməyən əski qara sürtuku atdım. Odur ki müqəddəs Jemenyasayağı təlxək libasında gəzirəm. Çarəm nədir? Apollonun özü belə çar Admetin donuzlarını otarmamışdımi?

Baş keşiş:

– Söz yoxdur, özünüz üçün çox gözəl bir məşğuliyyət tapmışsınız! – dedi.

– Möhtərəm, ruhani ata! Etiraf etməliyəm: fəlsəfə ilə məşğul olmaq və şeir yazmaq, körük basmaq, yaxud atəşi göylərdən almaq, pişikləri kresloya bağlayaraq küçələri dolaşmaqdan daha yaxşıdır. Odur ki məni çağırdığınız zaman özümün eşşəkdən də axmaq olduğumu anladım. Amma, ustad, mən nə edə bilərəm? Axı yemək, içmək lazımdır! Ən gözəl İskəndəriyyə şeirləri belə mədə boş olduqda pendir parçasına nisbətən heç bir şeydir. Həm də çox ehtimal ki, mənim Flandriyalı Marqarita üçün gözəl bir toy şeri yazdığımı bilirsiniz. Şəhər idarəsi bu şerin gözəl olmadığını bəhanə edərək mənə bunun əvəzində heç bir şey vermədi. Sanki, dörd ekü üçün Sofoklun tragediyasını yazmaq mümkün imiş. Beləliklə, mən sadəcə acından ölmək təhlükəsi qarşısında idim. Xoşbəxtlikdən təbiət mənə çox qüvvətli bir çənə vermişdir. Mən də öz çənəmə dedim: “Oyun göstər, qüvvətini bildir, özün-özünü dolandır; *ale te ipsam*”. Bir dəstə sərsəri ilə dost oldum, onlar mənə cürbəcür şeylər

və fokuslar öyrətdilər. İndi mən hər gün dişlərimə bir parça çörək verirəm. Bu parça çöreyi də dişlərim qan-tərimlə qazanmışdır. Hər halda, etiraf edirəm ki, öz istedadımı çox fəna bir şəkildə tətbiq etməkdəyəm. Bunu da yaxşıca anlayıram ki, insan ömrü dişlərində kreslo saxlamaq və qaval çalmaqla keçirmək üçün yaranmamışdır. Lakin möhtərəm baş keşiş cənabları, məsələ yalnız ömrü keçirməkdə deyil, bəlkə, ömrün davamı da lazımdır.

Klod dinməz-söyləməz onun sözlərinə qulaq asırdı. Birdən onun dərin gözlərində ciddi bir ifadə göründü. Qrenquar qəlbinin ən dərin guşəsində birinin eşələndiyini hiss etdi.

Klod dedi:

– Pyer, bunların hamısı düzdür. Lakin mənə söyləyin görüm, necə oldu ki, siz hal-hazırda bu rəqqasə qaraçı qızla bir məclisə düşmüşünüz?

Qrenquar cavab verdi:

– Sadə bir şey. O, mənim arvadımdır, mən də onun əriyəm. Keşişin qara gözləri alovlanaraq parıldadı. Hirsle Qrenquarın qolundan yapışaraq bağdırdı:

– Məlun, sən, doğrudanmı, bunu etdin? Sən, doğrudanmı, Allahı o dərəcədə unutdun ki, bu qadınla əlaqəyə girdin?

Qrenquar titrəyərək cavab verdi:

– Möhtərəm ruhani ata! And içirəm cənnətdə olan payıma, and içirəm sizə ki, əgər sizi narahat edən yalnız bu isə, mən heç bir zaman o qıza toxunmamışam.

– O halda sən nə boş-boş ər-arvadlıqdan danışırsan? – keşiş soruşdu.

Qrenquar mümkün dərəcədə qısa şəkildə, artıq oxucuların bildiyi Möcüzələr Sarayında baş verən toy və kasanın sınıması hadisəsini nəql etdi. Hər halda, anlaşıldığına görə, indiyə qədər bu izdivac heç bir nəticə verməmişdi. Qaraçı qız elə ilk gündən başlayaraq hər dəfə zifaf gecəsindən çəkinirdi.

Qrenquar hekayəsini bitirdikdən sonra:

– Bu çox acı bir şeydir, – dedi, – lakin mənim bədbəxtliyim bundadır ki, mən bakirəyə evlənmişəm.

Qrenquar hekayəni nəql etdikcə get-gedə sakitləşən baş keşiş soruşdu:

– Siz bu sözlərlə nə demək istəyirsiniz?

Şair cavab verdi:

– Bunu izah etmək çox çətin məsələdir. Bilirsinizmi, bütün məsələ, bir növ, mövhumatdır. Mənim arvadım tapılmış, yaxud atılmış uşaq olmuşdur. Bunu mənə bizim aləmdə qaraçılar padşahı deyilən qoca bir təlxək söyləmişdir. Tapılmış və atılmış uşaq isə eyni şey deməkdir. Qızın boynunda bir talisman var. Bu talismanın sayəsində bu qızın öz ata-anasını günlərin bir günündə tapa biləcəyini söyləyirlər. Lakin bu qız öz bakirəliyindən məhrum olsa, talisman öz qüvvəsini itirəcəkdir. Elə buradan da aydınca görünür ki, biz hər ikimiz oldukça bakirə bir həyat sürürük.

Klodun üzü get-gedə açılırdı.

– Demək, Pyer, – dedi, – sizin zənninizcə, bu qıza bu günə qədər kimsə toxunmamışdır?

– Cənab Klod, necə olub ki, bu cür mövhum fikir onun ağına möhkəmcə batmışdır. Doğrudur, bu qədər böyük səfəltə içində yaşayan qaraçıların arasında pak və məsum qalmaq çətin məsələdir. Lakin onun bu məsələdə üç müttəfiqi var: biri qaraçılar hersoqu, o biri qaraçılar dəstəsi, üçüncüsü isə xırdaca bir xəncər. Qaraçılar hersoqu onu öz himayəsi altına almış və ehtimal ki, gələcəkdə onu şəhvətpərəst bir abbata mənfəətlə sata biləcəyinə ümid bəsləyir. Qaraçılar dəstəsi isə, ümumiyyətlə, ona müqəddəs bir şey kimi pərəstiş edir. Nəhayət, bu yaramaz qızın kiçik bir xəncəri var ki, şəhər hakimlərinin qadağan etməsinə baxmayaraq, onu hər zaman özüylə bərabər gəzdirir və gizli bir yerdə saxlayır. Onu qucaqlar-qucaqlamaz xəncərin dərhal əldə parlayacağına heç bir şübhə ola bilməz. Doğrusunu söyləyirəm, lap arı kimi bir şeydir.

Baş keşiş Qrenquarın bu izahatından kifayətlənməyərək ona suallar verməyə başladı. Qrenquarın cavablarından anladığına görə, Esmeralda oldukça lətif, gözəl və məhzun bir qız imiş; yalnız üzünü bəzən bürüsdürməsi gözəlliyini bir qədər pozarmış; bu qız oldukça sadəvil və eyni zamanda ehtiraslı bir qız idi; o, indiyə qədər kişi və qadın arasında olan fərqi nədən ibarət olduğunu belə bilmir; o yalnız gurultu, rəqs və təmiz havanı sevir; o, ayaqlarına gözə görünməyən qanadlar taxılmış arıya bənzər; o, sanki, fırtına içində uçur və dolaşır. Bütün bu xasiyyətlərinə səbəb sürdüüyü sərsəri həyatdır. Qrenquarın öyrəndiyinə görə, bu qız uşaq ikən Kataloniyanı, bütün İspaniyanı, Siciliya adasını dolaşmış; hətta mənsub olduğu qaraçı

dəstəsi onu Axay torpağındakı Əlcəzair padşahlığına da aparıb. Axay torpağı isə bir tərəfdən, Kiçik Albaniya ilə Yunanıstanla, o biri tərəfdən isə Siciliya dənizi ilə həmsərhəddir. İstanbulun yolu da buradandır. Qrenquarın söylədiyinə görə, qaraçılar yalnız bütün ağ ərəblərin baş hakimi olan Əlcəzair padşahının hökmünə tabe olurlar. Əsl həqiqət budur ki, Esmeralda uşaq ikən Macarıstan vasitəsilə Fransaya gəlmişdir. Gənc qız dolaşdığı ölkələrdən qəribə-qəribə dil və şivələrin qırıntılarını, dilini şirinləşdirən olduqca qəribə sözlər və nəğmələr gətirib. Dilinin rəngarəngliyi yarı Paris, yarı Afrika dəbində olan paltarına bənzəyir. Dolaşdığı məhəllələrin əhalisi onun şənliyini, sevimli görünüşünü, diribaşlığını, nəğmələrini və rəqsini sevir. O, bütün şəhərdə yalnız iki adamın ona nifrət bəslədiyinə dərinəndən inanır. Bu iki adamdan danışanda həmişə qorxu keçirir: bunlardan biri Qrev meydanındakı münzəvi qadındır. Bu murdar qadın nədənsə bütün qaraçılara nifrət bəsləyir və hər dəfə bu zavallı rəqqasə onun pəncərəsinin yanından keçərkən lənət yağdırmağa başlayır: ikincisi isə bir keşişdir ki, hər dəfə ona təsadüf edərkən nəzərlərilə onu sancır və ürəyinə vəlvələ salan sözlər söyləyir.

Son sözlər baş keşişi olduqca pərişan etmişdi. Lakin Qrenquar baş keşişin kefinin pozulmasına heç bir əhəmiyyət vermədi, çünki ilk dəfə qaraçı qıza rast gəldiyi axşamı, o axşam baş keşişin oynadığı rolu tamamilə unutmaq üçün qayğısız şairə iki ay bəs etmişdi.

Qrenquar sözünə davam edərək deyirdi ki, bu kiçik rəqqasə heç bir şeydən qorxmur. O, heç vaxt fala baxmadığından qaraçı qızlara qarşı irəli sürülən cadugərlik ittihamı təhlükəsindən uzaqdır. Qrenquar isə onun əri deyil, qardaşıdır. Həm də zavallı filosof, ən nəhayət, öz taleyi ilə barışmış və böyük bir səbirlə platonik ər rolunu aparırdı. Hər halda, onun sığınmağa bir yeri və yeməyə bir parça çörəyi vardır. Hər səhər sərsərilər yuvasından, adətən, bu gənc qaraçı qızla bərabər çıxar, küçələri, meydanları dolaşaraq, yoldan keçən camaatın və pəncərədən baxanların atdıqları xırda pulları toplardı. Hər axşam öz daxmalarına qayıdardılar; qız yatdığı daxmanın qapısını bağlar, Qrenquar isə onunla bərabər mömin yuxusuyla uyuyardı. Onun izah etdiyinə görə, sürdüyü həyat olduqca xoşdur və xəyalının zənginləşməsinə yardım edir. Bundan başqa insafla söyləmək lazımdır ki, bizim filosof, həqiqətən, bu qaraçı qıza aşıq olduğuna çox da əmin deyildi. O, eyni dərəcədə qızın keçisini də sevirdi.

Bu keçi sevimli, həlim, ağıllı, başadüşən, bir sözlə, çoxbilmiş keçiydi. Zətən, orta əsrlərdə öz müəllimini tonqala qədər aparən belə oxumuşlara tez-tez təsadüf etmək olardı. Halbuki qızıl dırnaqlı keçiciyin, guya, cadugərlik hesab olunan oyunları olduqca məsum şeylər idi. Qrenquar bu oyunları müfəssəl surətdə və məmnuniyyətlə baş keşişə izah edirdi. Baş keşişin isə bunlarla maraqlandığı görünürdü. Ümumiyyətlə, söyləməlidir ki, keçidən tələb edilən oyun üçün qavalı bu və ya başqa bir şəkildə tutmaq kifayət idi. Qaraçı qız keçini özü öyrətmişdi. Və bu sahədə onun o qədər böyük məharəti vardı ki, hərlərdən keçisinin Feb sözünü yaza bilməsi üçün yalnız ikicə ay kifayət etmişdi.

Keşiş dedi:

– Febmi? Nə üçün Feb?

– Səbəbini mən də bilmirəm! – Qrenquar cavab verdi. – Bəlkə də, bu sözdə gizli və sirlə bir məna var. O, bu sözü tək qaldığı anlarda daima pıçılıyla söyləyir.

Klod diqqətlə baxan gözlərini Qrenquarın üzündən ayırmayaraq sözünə davam etdi.

– Siz bu sözün ad olmadığına əminsiz?

– Kimin adı ola bilər? – şair soruşdu.

– Mən nə bilim? – keşiş cavab verdi.

– Ağılıma bir şey gəlir: bu qaraçılar qismən atəşpərəst olurlar və günəşə ibadət edirlər. Çox ehtimal ki, bu məsələ Feb sözünün nə mənada olduğunu bizə aydın izah edir.

– Yox, yox! Pyer, bu məsələ sizin üçün nə qədər aydınsa, mənimçün bir o qədər qaranlıqdır.

– Mənimçün heç bir təfavütü yoxdur. Qoy o, nə qədər istəyir Febin adını söyləsin; mənə bu kifayət edər ki, Cali artıq onu sevdiyi qədər, məni də sevir.

– Cali nə deməkdir?

– Onun keçisinin adıdır.

Baş keşiş çənəsini əlinə dayadı, sanki, dərin düşüncəyə daldı. Bir dəqiqə sonra birdən-birə üzünü sürətlə Qrenquara çevirərək soruşdu:

– Ona toxunmadığına and içirsən, deyilmi?

– Kimə?.. Keçiyəmi?

– Yox, yox! Qadını söyləyirəm.

– Öz arvadımamı? And içirəm ki, toxunmamışam.

– Sən tez-tezmi onunla yalnız qalırsan?
 – Hər axşam bir yerdəyik. Hər halda, bir saat bir yerdə qalırıq.
 Klod qaşlarını çataraq dedi:
 – Aha!.. Siz bu bir saat içində dua oxumaqları məşğul olursunuz?
 – Sizi əmin edirəm ki, mən bu vaxt ərzində bir çox dualar oxuya
 bilərəm. O isə mənə toyuğun kilsəyə verdiyi əhəmiyyət qədər baş
 qoşar.

Baş keşiş həyəcanla təkrar etdi:

– Ananın bətninə and iç ki, sən o qıza zərrə qədər belə toxun-
 mamısan.

– Mən yalnız anama deyil, hətta atamın başına belə and içərəm
 ki, ona toxunmamışam. İndi isə hörmətli ruhani atam, icazə verin
 sizə bir sual verim.

– Sözləyin!

– Bütün bunların sizə nə dəxli var?

Baş keşişin solğun üzü gənc qız yanaqları kimi qıpqırmızı qızardı.
 O, bir qədər susdu, sonra kefi pozulmuş kimi cavab verdi:

– Mənə qulaq asın, Pyer Qrenquar. Mənə məlumdur ki, siz hələ
 kilsədən rədd edilməmişsiniz. Mən sizin halınıza yanıb, sizə yaxşılıq
 etmək niyyətindəyəm. Halbuki bu qaraçı qızla ən kiçik bir əlaqəyə
 girişmək belə sizi iblisin qulu edə bilər. Siz gözəl bilirsiniz ki, ruh hər
 zaman bədənin sayəsində məhv olur. Əgər siz bu qadına toxunsa-
 nız, başınıza böyük bəlalar gələcəkdir.

Qrenquar qulağının ardını qaşıyaraq:

– Mən bir dəfə təcrübə etdim... – dedim. – O, bizim toy etdiyi-
 miz gün idi... Lakin o zaman əlim yandı.

Keşiş dedi:

– Pyer, siz buna necə cəsarət edə bildiniz? – Keşişin üzünə
 qaranlıq çökdü.

Şair gülümsəyərək sözüne davam etdi:

– İkinci dəfə isə mən yatağıma uzanmazdan əvvəl qapının deşi-
 yindən içeriyə baxdım və orada tək bir köynəyin içində, incə və çıl-
 paq ayağıyla çarpayını cırıldadan ən gözəl qadını gördüm.

Baş keşiş Klod, Qrenquara qəzəblə baxaraq bağırdı:

– Rədd ol cəhənnəmə!

Klod heyrtlənmiş Qrenquarı itələyərək iri addımlarla kilsənin
 qaranlıq qübbəsi altında yox oldu.

III

ZƏNGLƏR

Zavallı Kvazimodo qətlgaha bağlandığı gündən sonra Paris Notr-Dam kilsəsinin yaxınlığında yaşayanlar onun artıq əvvəlki həvəslə zəng çalmadığını görürdülər. Əvvəllər o, zəngləri böyük bir həvəslə çalar, zənglərin uzun müddət səslənməsinə yol verər, səhər saatlarından axşam ibadətinə qədər uzanan böyük melodiyalar yaradar, ibadət əsnasında böyük zəngi var qüvvəsilə hərəkətə gətirər, nişanlanma, yaxud adqoyma günlərində kiçik zənglərin hərəkətlərindən böyük nəğmələr və qammalar yaradardı. Bu qammalar müxtəlif və zəngin səslərdən ibarət bəzək kimi havada uçub dolaşardı. Qədim kilsənin üzərində səhərdən axşama qədər zənglər guruldardı; burada hər zaman bu mis dodaqlarla yorulmadan nəğmə oxuyan bir varlığın ruhunu hiss etmək olurdu. Lakin artıq bu ruh harasa qaçmışdı; artıq kilsə məyus görünürdü, kilsə əsasən sükut içində yaşayırdı. Bayram və dəfn günlərində zənglər soyuq və quru səslə, kilsə nizamnaməsinin tələb etdiyi kimi çalınırdı. Artıq bu zənglərdə heç bir şey hiss olunmurdu. Kilsənin daxilində ibadəti müşayiət edən orqan səslərilə bayırdakı zənglərin səslərindən ibarət ikiqat gurultudan yalnız orqan səsləri qalmışdı. Zəng qülləsinin öz bəstəkarından məhrum olduğunu zənn etmək olardı. Bununla belə, Kvazimodo yenə də zəngçalan vəzifəsində qalırdı. Görəsən, ona nə olmuşdu? Onun qəlbini hələ də gəmirən qətlgahın təsiri idimi? Yoxsa, onun ruhunda yenə cəlladın təziyanələri eşidilirdi? Onun çəkdiyi cəza qəlbindəki yeganə sevgini – zəng məhəbbətini susdurmuşdu? Yoxsa, onun sevgilisi Məryəm adlı böyük zəngin rəqibi vardı? Yoxsa, gözəl Məryəm zəngçalan üçün daha əziz və gözəl olan başqa bir şeyə görə on dörd kiçik qardaşı ilə bərabər unudulmuşdu?

İş belə gətirdi ki, 1482-ci ilin 25 martı çərşənbə axşamına düşmüşdü. O gün hava o qədər təmiz və aydın idi ki, Kvazimodonun qəlbində yenə zənglərə qarşı əski məhəbbəti baş qaldırmışdı. Kilsə xadimi dəri ilə örtülmüş, qızıl suyuna çəkilmiş dəmir mıxçalı və olduqca ustalıqla düzəldilmiş yonma bəzəkli baş qapıları taybatay açarkən Kvazimodo da şimal zəng qülləsinə qalxmışdı.

Kvazimodo zəng qülləsinin üst tərəfinə çıxdıqdan sonra bir müddət buradakı altı zəngə baxaraq başını məyus-məyus yırgaladı. Sanki, onunla bu zənglər arasında əmələ gəlmiş yadlığa görə qüssələnirdi. Lakin zəngləri hərəkətə gətirər-gətirməz, bu zəng salxımlarının əlində müti bir alət olduğunu yenidən hiss edər-etməz, budaqdan-budağa sıçrayan quş kimi səs pillələrilə gah yuxarı qalxan, gah da aşağı enən bu zəngli və həyəcanlı oktavanı görər-görməz (o, bu səsləri yalnız görə bilərdi, çünki eşitməyə qadir deyildi), qiğılıcı saçan simlərini titrədərək stretto, trel və arpecio ifa edən bu iblis çalmağa başlar-başlamaz Kvazimodo qulaqlarının kar olmasına baxmayaraq, yenə özünü məsud hiss etdi, bütün dərdlərini unuttu və coşğun çay kimi qəlbinə dolan sevinc üzünə sirayət etdi. Kvazimodo oyan-buyana dolşaraq əl çalır, bir kəndirdən o biri kəndirə sarı qaçır, xoru idarə edən dirijor kimi öz səsi və hərəkətlərilə altı müğənniyə ruh və can verirdi.

– Haydı, haydı, Qabriel, – deyirdi, – haydı, daha ucadan! Tənbəl olma! Tibaldo, meydanı susdur! Geriyə qalma! Haydı, tez ol, tez ol! Vay səni, tənbəl, sən paslanmısan yoxsa, sənə nə olmuşdur? Bax, indi çox yaxşıdır! Tez olun, tez olun! Sürətlə hərəkət edin! Məni susdurduğunuz kimi, qulaqlarımı kar etdiyiniz kimi onların da qulaqlarını kar edin. Çox gözəl, Tibaldo, çox gözəl! Vay səni, Gilyom, heç utanmırsan? Sən hamıdan böyüksən, amma Panye hamıdan balacadır, halbuki Panye səndən daha yaxşı işləyir, onun səsi səninkindən gurultuludur. Vay, vay, vay! Heç utanmırsanmı! Yaxşı, yaxşı, Qabriel! Daha şiddətlə çal! Daha şiddətlə çal!.. Ey! Ey siz, sərcələr, yuxarıda gizlənmisiniz, niyə səsinizi kəsmişsiniz? Səsinizi heç eşitmək mümkün deyil! Siz yalnız ağızınızı ayırırsınız, özünüzü elə göstərirsiniz ki, guya, oxuyursunuz, halbuki susursunuz! Haydı, tez olun! Bu gün vəhy günüdür. Həm də görürsünüz, günəş nə gözəldir?! Həqiqi bir gurultu salmalısınız. Zavallı Gilyom! Vay səni, şişman dostum, sən lap yorulmusan ki...

Kvazimodo bu sözlərlə öz zənglərini hərəkətə gətirirdi. Altı zəng bir-birilə bəhsə girərək yarışır, zınqırovlarla bəzənmiş İspaniya qatırları kimi sağırlarını günəşdə parladır və ara-sıra bağıraraq sarbanın təkidilə üyüyürdülər.

Birdən Kvazimodo zəng qülləsinin damındakı aspid kirəmitlərin üstündən meydançaya baxdıqda meydanın ortasında qəribə paltarlı gənc bir qızın dayandığını gördü. Bu qız meydana bir xalı sərmiş və ağı keçisini onun üzərinə çıxarmışdı. Qızla keçinin ətrafında camaat

toplaşmağa başlamışdı. Bu tamaşa birdən-birə onun fikrini dəyişdi, soyuq hava cərəyanı qaynayan qatranı sərinlətdiyi kimi, onun da musiqi həyəcanını soyutdu. O artıq zəngləri çalmırdı; arxasını zənglərə doğru çevirərək şifer sipərin arxasında çömbəldi və artıq bir dəfə baş keşişi də heyrləndirdiyi heyran, xəyal, dalğın, mehriban və aşıqanə nəzərlərlə gənc qıza baxmağa başladı. Unutduğu zənglər birdən-birə susdu. Sərraflar körpüsündə dayanıb Kvazimodonun saldığı gurultudan nəşə alan zəng həvəskarları bundan heç də məmnun qalmadılar. Onlar, sümük göstərilərək əvəzində daş verilən it kimi təəccüblü və narazı halda buradan uzaqlaşdılar.

IV TALE

Yenə həmin mart ayının gözəl günlərindən biri idi. Mart ayının 29-u, şənbə günü, müqəddəs Yevstafiya günü idi. Bizim gənc dostumuz JanFrollo de Mülən paltarını geyinəndə birdən cibindəki kisədən metal cingiltisi eşidilmədiyini anladı.

Kisəni şalvarının cibindən çıxararaq:

– Zavallı kisəm! – dedi. – Bu, necə ola bilər! Doğrudanmı bir qəpik pulum belə yoxdur? Zavallı kisə! Səni aşıq oyunu, pivə kasaları və Venera boşaltdı! Sən nə qədər boş, qırıq və yaramazsan! Sən qoca qarının döşlərinə bənzəyirsən! Sizdən soruşuram, cənab Siseron və cənab Seneka! Əsərləriniz odur, baxın, cildləri əzilmiş və qabarmış halda pəncərənin önünə atılmışdır, sizdən soruşuram, bəs onda bildiklərim mənim nəyimə gərəkdir! Mən xəzinə məmurundan, yaxud Sərraflar körpüsündəki yəhudilərdən də yaxşı bilirəm ki, üzərində xaç nişanı olan qızıl pulun qiyməti 35 unsiyadır, hər bir unsiya da 25 su və 8 qəpikdir. Üzərində aypara nişanı olan qızıl pulun qiyməti 36 unsiyadır və hər bir unsiya 26 su və 6 Paris quruşudur. Lakin aşıq oyununa qoymağa bir mis quruşum olmadığı halda, bütün bunlar mənim nəyimə gərəkdir! Ey böyük konsul Siseron, bu, elə böyük bir bədbəxtlikdir ki, bunun altından müfəssəl mülahizələrlə, hər cür “*quemadmodum*” və “*verum enim vero*”¹ sözlərilə çıxıbilməzsən.

¹ “Hansı üsulla” və “həqiqətən” (*lat.*)

Jan pərişan və məyus halda paltarını geyindi. Çəkməsini düymələyəndə ağına bir fikir gəldi; lakin bu fikirdən özünü çəkəndirməyə çalışdı; ancaq bu fikir yenə onu yormağa və incitməyə başladı. Jan jiletini tərsinə geymişdi, bu işə onunun daxilində böyük bir mübarizə getdiyini açıq-aydın göstərirdi. Nəhayət, papağını döşəmənin üzərinə çırparaq bağdı:

– Daha pis! Qoy olan olsun! Qardaşımın yanına getməliyəm! Moizə dinləməli olsam da, təhqir eşitsəm də, hər halda, bir qədər pul əldə edə bilərəm!

Jan sürtükünü tez-tələsik geydi, papağını döşəmənin üzərindən götürdü və olduqca ümitsiz halda otaqdan bayıra çıxdı.

O, Laqarp küçəsilə Köhnə şəhərə doğru yola düşdü. Güşət küçəsindən keçərkən burnuna şişdə qızaran ətin ləzzətli qoxusu gəldi. Jan bu böyük ictimai mətbəxə məhəbbətlə baxdı; bu mətbəx vaxtilə Fransisko rahibi Kalatajironun aşağıdakı patetik sözlərinə səbəb olmuşdu: “Həqiqətən, bu aşxanaların tayı-bərabəri yoxdur!” – Lakin Janın yemək üçün pulu yox idi, odur ki ah çəkərək Şatle qapılarına doğru addımladı. Şatle qapıları ikiqatlı iri qüllədən ibarət idi və bu qüllə Qədim şəhərin giriş qapısını mühafizə edirdi. Burada istehza üçün Perine Leqqlerkin heykəli qoyulmuşdu. Həmin Perine Leklerk vaxtilə VI Karl zamanında Parisi ingilislərə təslim etmişdi. Odur ki onun heykəlini həminin təhqir edə bilməsi üçün Laqarp və Büsi küçələrinin tininə qoymuşdular. Üç əsr idi ki, buradan keçənlər həmin heykələ daş və palçıq atırdılar. Bu, artıq adət halını almışdı. Buna baxmayaraq, Jan heykəlin yanından keçərkən daş götürüb atmaq zəhmətinə qatlanmadı.

Jan de Molendino Kiçik körpünü və müqəddəs Jenevyev küçəsini keçdikdən sonra Notr-Dam kilsəsinin yanına çatdı. Burada yenə fikrə gedərək Leqrinin heykəlinin yanında gəzişməyə başladı.

– Hər halda, söyüşdən vaz keçmək mümkün olmayacaq, halbuki pul verəcəyi də böyük şübhə altındadır, – iztirabla təkrar etdi.

Jan kilsədən çıxan xidmətçilərdən birini dayandıraraq baş keşişin harada olduğunu soruşdu.

Kilsə xadimi cavab verdi:

– Yanılmıramsa, o, zəng qülləsindəki hücrəsinə getdi. Ancaq siz kralın, papanın, yaxud buna bənzər adamların adından gəlməmişsinizsə, ona mane olmağınızı heç də məsləhət görmürəm.

Jan sevincindən əl çalmağa başlayaraq bağırdı:

– Nə yaxşı oldu! Qardaşımın cadugərliklə məşğul olduğu daxmanı görməkçün nə gözəl bir təsadüf!

Bu fikrin təsiri altında qəti addımlarla qara boyalı kiçik qapıdan keçib zəng qülləsinin üst qatına çıxan müqəddəs Jil pilləkəni ilə yuxarı qalxmağa başladı.

Yolda öz-özünə düşünürdü:

– Nəhayət, mən bu daxmanı görəcəyəm! And içirəm həzrət Məryəmə ki, qardaşımın hamıdan var qüvvəsilə gizlədiyi bu hücrə olduqca maraqlı şeydir. Bu fəlsəfə daşı məni adi çay daşı qədər maraqlandırmır. Odur ki onun sobasının üzərində böyük bir fəlsəfə daşı görməkdənsə, yağlı qayğanaq tapsaydım, daha məmnun olardım.

Jan sütunlu qalereyaya çıxdıqdan sonra nəfəsini dərdi və sonu olmayan bu pilləkənə lənətlər yağdırmağa başladı; sonra Şimal qülləsindəki dar qapıdan içəriyə daxil olub yenə yuxarı qalxmağa başladı. Zənglərin asıldığı meydanın yanından keçdikdən sonra yan tərəfdə, alçaq bir qübbənin altında qalan dəmir qəfəslə və ağır qifilli alçaq bir qapı gördü. Bu qapını tapmaq istəyənlər qapının qara boyası üzərində ağ hərflərlə cızılmış aşağıdakı yazı ilə onu asanca tanıya bilərlər: *“Mən Korolini sevirəm. 1823. İmza etdi: Ejen”*. *“İmza etdi” sözü mətnin içində yazılmışdır.*

Jan:

– Of! – dedi. – Çox ehtimal ki, o buradadır!

Açar qifilin üstündə idi və qapı içəridən bağlanmamışdı. Jan yavaşca qapını açıb başını içəriyə soxdu.

Şübhəsiz, hörmətli oxucu rəssamlığın Şekspiri olan Rembrandtın gözəl və lətif əsərlərini bir qədər tanıyır. Onun bir çox ecazkar lövhələri arasında doktor Faustu təsvir edən ən gözəl bir rəsmi var; bu rəsm, həqiqətən, insanı heyrətə salır. Gözləri qamaşdıran bu rəsmdə qaranlıq hücrənin ortasında bir masa təsvir edilib. Masanın üzərində müxtəlif qeyri-adi şeylər var: skelet başları, qlobuslar, distillə cihazı, kompaslar, heroqliflər, perqamentlər. Masanın qarşısında uzun bürüncəkli, xəz papağı gözünün üstünə basmış bir alim oturub. Onun vücudunu yarıya qədər qaldıraraq və yumruğunu masanın üzərinə dayayaraq böyük maraq və dəhşətlə qaranlıq boşluqda parlayan günəş şüaları kimi otağın dal tərəfində, divarda parlayan, bir növ,

elmi sehr həflərindən ibarət olan işıqlı bir dairəni seyr edir. Bu kab-baltik günəş parlayaraq, sanki, öz sirli parıltısı ilə yarımqaranlıq otağı doldurur. Bu lövhə eyni zamanda həm gözəl, həm də dəhşətlidir.

Jan yarıaçıq qapıdan başını içəriyə soxmağa cəsəret etdikdə onun gözləri qarşısında Faustun hücrəsinə bənzər bir mənərə canlandı. O da qarşısında xəfifcə işıqlanmış qaranlıq bir otaq gördü. Burada da böyük bir masa, böyük bir kreslo, kompaslar, şüşələr, tavandan asılmış heyvan skeletləri vardı; dösəmənin üzərində qlobus, içində cücülər və qəribə otlar olan şüşələr, ölü başları, bir-birinin üzərinə atılmış və vərəqlərinin kənarları əzilmiş və çırılmış qalın əlyazmalar vardı. Bir sözlə, burada ozamankı elmə aid hər cür “zirzibil” görmək olardı; bunlar hamısı toz və hörümçək toru ilə qapanmışdı; burada yalnız parlaq həflərdən ibarət dairə və qartal günəşə baxan kimi heyranlıqla alovlu bir kabusu seyr edən həmin alim yox idi.

Lakin hücrə boş deyildi. Böyük kreslodə masaya doğru əyilmiş vəziyyətdə bir adam oturmuşdu. Bu adam arxasını Jana doğru çevirdiyindən yalnız çiyinləri və boynu görünürdü; lakin Jan təbiətin qırxdığı bu dazbaşı dərhal tanıdı.

Deməli, Jan öz qardaşını tanımışdı. Lakin qapı o qədər yavaş açılmışdı ki, Klod qardaşının hücrəyə girdiyini eşitməmişdi. Hər şeyə maraq göstərən tələbə fürsətdən istifadə edib bir neçə dəqiqə otağa göz gəzdirdi. Otaqda yenicə gördüyü böyük soba divanın sol tərəfində, pəncərənin tam altında idi. Pəncərədən içəriyə düşən işığın qaranlıq otaqda yaratdığı fonda krujeva pərdəsinə bənzəyən girdə hörümçək toru vardı. Torun ortasında isə bir hörümçək hərəkətsiz oturmuşdu. Ocağın üzərində bir-birinə qarışmış fantastik şüşələr, müxtəlif qablar, retortalar, kolbalar vardı. Jan burada tava görmədiyini üçün ah çəkdi. “Amma qardaşımın qiyamət mətbəxi varmış”, – düşündü.

Ocaq yanırmırdı, hətta demək olardı ki, o, çoxdan bəri qalanmamışdı. Jan kimyaqəlik alətləri arasında şüşədən hazırlanmış bir maska gördü. Bu maskanı çox ehtimal ki, baş keşik qorxulu bir tərki-b hazırlayarkən özünü oddan mühafizə etmək üçün üzünə taxırdı. Şüşə maska toz basmış və unudulmuş halda otağın bir küncünə atılmışdı. Onun yaxınlığında eyni şəkildə toz basmış bir körük vardı, körüyün üzərində latın həfləri ilə yazılmış aşağıdakı yazını oxumaq olardı: “Spira, Spera – Nəfəs al, ümid et”.

Kimyağərlər arasında olan dəbə görə divarlar bir çox başqa yazılarla doldurulmuşdu; bu yazılardan bəziləri mürekkəblə yazılmış, bəziləri isə divarın üzərində cızılmışdı. Burada həm qotik, həm yəhudi, həm yunan, həm də latın yazılarına təsadüf etmək olardı. Bunlar nizamsız şəkildə bir-birinə qarışmış və bir-birinin üzərinə atılmış, ağac budaqları kimi bir-birinə dolaşmışdı. Burada müxtəlif fəlsəfələrdən, hikmətlərdən, müxtəlif sayıqlamalardan ibarət qəribə bir xəlitə vardı. Bəzən bu yazılar dəmir nizələrin üzərində ucalan bayraq kimi gözə çarpır və qabanırdı. Bu cür yazılar əsasən qısa yunan, yaxud latın şüarlarından ibarət idi. Orta əsrlərdə bu şüarları çox gözəl izah edə bilirdilər. *Unde? Inde? – Homo homini monstrum. – Astra, castra, nomen, numen. – Mega biblion, mega canon. – Sapere aude. – Flat ubi vult¹* və sairə. Bəzən çox ehtimal ki, heç bir mənası olmayan ayrı-ayrı sözlərə də təsadüf etmək olardı. Məsələn, *Anagcojagia*,² kim bilir, bəlkə də, bu sözdə monastır daxilindəki həyata acı bir işarə vardı. Başqa bir yerdə yenə sadə dini qaydaya təsadüf etmək olardı. Bu da düzgün heksametr şəklində ifadə edilmişdi. Məsələn, *“Coelestem dominum, terrestrem dicito domnum”*. Ara-sıra bəzi Şərq yazılarına da təsadüf edilirdi. Lakin Jan yunan dilini çox da mükəmməl bilmədiyindən bunları oxuya bilmədi; bütün bu yazılar ulduz, insan, heyvan və üçbucaq şəkilləri ilə bəzənmişdi. Hücrənin divanı meymunun mürekkəbə batmış qələmlə cızma-qara etdiyi kağız parçasına bənzəyirdi.

Ümumiyyətlə, otaq nizamsız və daima boş olan bir otağa bənzəyirdi; təcürbə qablanın bərbad vəziyyətdə olduğu otaq sahibinin uzun müddətdən bəri öz məşğələlərindən uzaqlaşdığını göstərirdi.

Otağın sahibi üzərində müxtəlif qəribə rəsmlər çəkilmiş böyük bir əlyazma üzərinə əyilərək, sanki, dərin fikrə getmişdi. Hər halda, Jan oyaqkən yuxu gören bu adamın böyük dalğınliqla söylədiyi aşağıdakı sözləri eşitdikdə bu qərara gəldi:

– Bəli, Manu belə deyir, Zərdüşt də bu fikirdədir: Günəş oddan, Ay isə Günəşdən işıq alır. Od – kainatın ruhudur, odun ibtidai atomları daimi cərəyanlar şəklində bütün dünyaya yayılır, bu cərəyanlar fəzada bir-birinə təsadüf edərək işıq əmələ gətirir; onlar yer üzərində

¹ Haradan? Oradanmı? (*lat.*) İnsan insan üçün heyvandır (*lat.*) Ulduzlar, çadırqah, ad, ilahiyyat. (*lat.*) Böyük kitab, böyük bəla. (*yunan.*) İdrak etməkdə cəsur ol. (*lat.*) İstədiyi yerdə üzür (*lat.*)

² Pəhriz (*yunan.*)

bir-birinə təsadüf etdikləri yerdə qızıl əmələ gətirir. İşıq və qızıl eyni şeydir; istər işıq, istərsə də qızıl odun konkret formalarıdır; bunların arasında yalnız bir fərq var: bu fərq də görünən və duyulan şeylə, qaz və bərk cisimlər arasında olan fərkdir. Lakin bu da eyni cisimlərdən ibarətdir. Burada da su buxarı ilə buz arasında olan fərq vardır. Yalnız bu qədər! Bu, boş bir xəyal deyil, bu, təbiətin ümumi qanunudur. Lakin təbiətin ümumi qanununu necə öyrənmək olar? Mənim əlimə düşən bu işıq belə qızıldır. Müəyyən bir qanunla saçılan və yayılan atomlardır, yalnız bunları başqa bir qanun əsasında qatılaşıdırmaq lazımdır! Lakin buna hansı vasitəylə müvəffəq olmaq mümkündür? Bəzi alimlər günəş ziyasını torpağın içinə basdırdılar. İbn Rüşd – bəli, bəli, İbn Rüşd günəş ziyalarından birini böyük Kordova məscidində Quranın olduğu sol sütunun altında basdırmışdı; lakin iş burasındadır ki, təcrübənin müvəffəqiyyətli olub-olmadığını öyrənmək üçün bu yeri yalnız səkkiz min il sonra qazıb açmaq lazımdır!

Jan öz-özünə dedi:

– Vay səni, şeytan! Bu qızılı çox gözləmək lazım gələcək.

Baş keşiş dalğın-dalğın sözünə davam edərək:

– Bəzi alimlər də deyirdilər ki, bu təcrübəni Sirius ziyası ilə etmək lazımdır – dedi. – Lakin məsələ burasındadır ki, bu planetin ziyası başqa ulduzlarla birlikdə Yer kürəsinə çatmadan əvvəl bir-birinə qarışdığı üçün onu əldə etmək çox çətin bir işdir. Nəhayət, Flamel bu fikirdədir ki, bu təcrübəni adi odla etmək daha asandır. Flamel! Bu adın özündə belə bir qəzavü-qədər və qismət var. *Flamma!*¹ Bəli, bəli, bütün qüvvət alovdadır! Almaz kömürdə, qızıl isə atəşdədir! Lakin bunları oradan nə cür çıxarmalı? Majistri deyir ki, əsrar və cadu qüvvəsinə malik olan bəzi qadın adları var. Təcrübə əsnasında bu adlar çəkilərsə, müvəffəqiyyət qazanıla bilər. Baxaq görək, bu bərədə Manu nə deyir: “Qadınların hörmət qazandığı yerlərdə Allahlar məmnun qalır; qadınların nifrət qazandıqları yerlərdə, Allahlara ibadət etmək və yalvarmaq əbəsdir! Qadınların dodaqları hər zaman pak və təmiz olur; bu – axar su kimi bir şeydir, bu – Günəşin ziyasıdır. Qadın adı ahəngdar olmalıdır, bu ad insanı oxşamalı, ruhu həyəcana gətirməlidir. Qadınların adı uzun saitlərlə bitməli və xeyir-dua sözlərinə bənzəməlidir”. – Bəli, bu müdrik haqlıdır. Doğrudan da, Mariya, Sofiya, Esmeral... – lənətlər olsun! Yenə bu fikir!..

¹ Alov (*lat.*)

Klod kitabı bərkdən ördü və uzaqlaşmaq istəməyən bir fikri özündən qovmaq istəyirmiş kimi alını ovuşdurdu. Sonra masanın üzərindən bir mıxça və kiçik bir çəkiç götürdü. Çəkiçin dəstəsi üzərində qəribə cadu işarələri vardı.

Acı-acı gülərək:

– Son zamanlar mən heç bir təcrübədə uğur qazana bilmirəm – dedi. – Məndən uzaqlaşmaq istəməyən bir fikir beynimə yerləşib onu deşir. Mən fitilsiz və yağsız yanan çıraq sahibi Kassiodorun sirrini belə tapa bilmirəm. Halbuki bu, bəlkə də, çox sadə bir şeydir!

– Belə! Yəni bu qədər sadə şeydir! – Jan öz-özünə donquldandı. Baş keşiş sözünə davam edərək dedi:

– Beləliklə, insanı mənasız dəli şəklinə salmaq üçün rəzil bir fikir kafidir. Ah, Nikola Flameli bir dəqiqə belə öz böyük məqsədindən uzaqlaşdırmağa müvəffəq ola bilməyən Klod Pernel burada olsaydı, mənə necə də gülərdi! Necə! Zexielin möcüzələr göstərən çəkiçi mənim əlimdədir! Bu məşhur ravin öz hücrəsində əyləşib çəkiçini mıxçaya vurduğu zaman ölümə məhkum etdiyi düşməni minlərcə mil uzaqda olsa da, bir dirsək yerə girərdi. Bir dəfə Fransa kralı axşamüstü bu cadugərin qapısını lüzumsuz yerə döydüyü üçün Parisdə səkidə dizədek yerə batmışdı. Bu hadisə üç əsr bundan əvvəl baş vermişdir. Heyhat! Bu saat həmin çəkiç və həmin mıxça mənim əlimdədir, lakin bu alətlər dəmirçinin əlindəki maşa qədər qorxulu deyil. Bütün məsələ yalnız bundadır ki, Zexiel çəkiçini mıxçaya vurduğu zaman söylədiyi həmin tilsimli söz kəşf edilməlidir.

Jan öz-özünə düşündü: “Boş sözlərdir!”

– Çox gözəl, bir dəfə də təcrübə edək! Əgər təcrübə müvəffəqiyyətli olsa, mıxçanın başında göyümtül qıvcım parlayacaqdır. – Emen-getan! – Yox, bu deyil. Sijeyani, Sijeyani! Qoy bu mıxça Feb adını daşıyan hər bir kəsin məzarını qazsın. Ah, lənətlər olsun! Yenə eyni fikir, daima eyni fikir!

Çəkiçi hiddətlə kənara fırlatdı, sonra başını masanın üzərinə qoydu. Kreslonun arxası hündür olduğundan Jan onun üzünü görmürdü. O, bir neçə dəqiqə yalnız Klodun kitab üzərində əsəbi bir halda sıxılmış yumruğunu gördü. Birdən Klod ayağa durdu, pərgarı götürdü və divara böyük həflərlə yunanca bir söz yazdı: *Anagch*¹.

¹ Tale (*yunan.*)

Jan öz-özünə dedi:

– Qardaşım aqlını itirib, latınca “Fatum” sözünü yazmaq daha asan olardı, axı hamının yunanca bilməsi vacib deyil.

Baş keşiş yenə kreslosuna əyləşdi və qızdırmalı xəstə kimi başını iki əli arasına aldı. Jan heyrətlə qardaşına baxırdı. Quşcuğaz kimi qayğısız olan, daima öz arzularının və meyillərinin əsiri olan, müdhiş ehtirasların nə olduğunu bilməyən bu təbiət yavrusu başı bambaşqa əyləncələrlə məşğul olduğundan insan ehtiraslarının dalğalanaraq necə şiddətlə aşib-daşdığını, çıxış yolu tapmayanda özünü ürəyə çırpdığı, içəridən çılğın hıçqırıqlarla və dilsiz həyəcanlarla partladığını, səddi qoparıncaya qədər, öz coşqun dalğalarını yeni bir məcraya salıncaya qədər böyük fırtınalar qopara biləcəyini təsəvvürünə belə gətirə bilmirdi. Klod Frollonun soyuq və ciddi qılaflı Janı hər zaman aldadardı, arsız məktəbli qar örtülü Etnanın altında qaynar, qızğın lavanın olduğunu ağına belə gətirə bilməzdi.

Bütün bu gördüklərini birdən-birə anlayıb-anlamadığı bizə məlum deyil, yalnız bunu bilir ki, yüngül fikirli gənc olmasına baxmayaraq, görməyə haqqı olmadığı bir şeyi gördüyünü, böyük qardaşının qəlbindəki ən dərin və ən intim yerə baxdığını və bunu Kloddan gizlətmək lazım gəldiyini anlamışdı. Baş keşişin əvvəlki hərəkətsizliyi yenidən təkrarlanan kimi yavaşca bir neçə addım qapıdan uzaqlaşdı və pilləkəni yenice çıxarmış kimi ayaqlarını tappıldatmağa başladı.

Baş keşiş hücrənin dərin bir küncündən bağırdı:

– Buyurun! Mən sizi çoxdan gözləyirəm. Qəsdən qapını örtməmişdim. İçəriyə buyurun, cənab Jak!

Jan cəsarətlə içəriyə daxil oldu. Bu ziyarətdən heç də məmnun qalmayan baş keşiş kreslodan sıçrayaraq bağırdı:

– Bu sizsiniz, Jan?..

– Bəli, – dilli və şən məktəbli cavab verdi, – Jak olmasın, Jan olsun, nə fərqi var, hər ikisi “J” ilə başlayır...

Klodun üzü yenidən sərtləşdi:

– Bura niyə gəlmisiniz? – o soruşdu.

Jan özünü utancaq, zavallı və ədəbli göstərməyə çalışaraq papağını əlində olduqca məsum tərzdə fırlaya-fırlaya:

– Qardaşım, – cavab verdi, – gəldim ki, sizdən bir neçə...

– Nə istəyirsən?!

– Bir neçə məsləhət lazımdır, böyük ehtiyacım var.

Jan: “Bir az da pul, buna olan ehtiyacım daha çoxdur” – sözlərini deməyə cürət etmədi. – Cümlənin son hissəsi boğazında qaldı.

Baş keşiş ciddi tərzdə:

– Müsyö, – dedi, – mən sizdən çox narazıyam.

Tələbə dərin bir ah çəkərək qorxa-qorxa soruşdu:

– Təəssüf!

Klod kreslosunu ona doğru çevirdi və Janın üzünə diqqətlə baxaraq sözünə davam etdi:

– Sizi görməyimə çox şadam.

Bu müqəddimə yaxşı heç nə vəd etmədi. Jan möhkəm danlanacağını hiss edirdi.

– Jan, sizin haqqınızda hər gün şikayətlər gəlir, keçən gün gənc vikont de Ramonşanı ağacla döymüsünüz. Bu dava-dalaş nədir?

– Boş bir şeydir! – Jan cavab verdi. Bu yaramaz dəliqanlı atını elə yerlə çapırdı ki, üstümüzə pəlçiq sıçratmaqla əylənirdi.

Baş keşiş sözünə davam etdi:

– Bəs, Maye Farjelin paltarını nə üçün cırıq-cırıq etmişiniz?

– Eh, bu barədə heç danışmağa dəyməz! O lap cır-cındır içindəydi! Tamamilə boş şeydir!

– Şikayətdə “cır-cındır” deyil, “paltar” yazılmışdır, sən ki latın dilini bilirsen?

Jan bir söz söyləmədi.

Klod başını yırğalayaraq sözünə davam etdi:

– Bəli, indi tələbələr dərslərini belə oxuyurlar! Az-maz latınca bilirlər. Suriya dilini heç anlamırlar. Yunan dilinə isə əhəmiyyət vermirlər. Ən savadlıları belə yunan sözünə təsadüf etdikdə: “Bu yunancadır, oxumağa dəyməz” – deyərək üzərindən keçirlər.

Tələbə cəsərlə Klodun üzünə baxaraq dedi:

– Qardaşım! Divarda yazılmış həmin yunan sözünün mənasını fransızca sizin üçün izah etməni istəyirsiniz?

– Hansı sözü?

– *Anagch*.

Baş keşişin yanaqları xəff tüstü kimi yüngülcə qızardı. Bu tüstü vulkanın içəridən fəaliyyətə başladığını göstərirdi.

Amma Jan bunu görmüşdü.

Böyük qardaş çətinliklə soruşdu:

– Çox yaxşı, Jan, söylə görüm, bu sözün mənası nədir?

– Tale, – o dedi.

Klodun rəngi qaçdı, tələbə isə qayğısızcasına sözüne davam etdi:

– Bu sözün altında eyni xətt ilə cızılmış *Anagceja* sözü isə “eyib” deməkdir. Görürsünüzmü, mən yunancanı çox yaxşı bilirəm.

Baş keşiş susurdu. Yunan dili dərsi onu dərin düşüncələrə daldırdı.

Ərköyün böyüdülmüş uşaq hiyləgərliyinə malik Jan xahişini dilə gətirmək üçün fürsət düşdüyünü anladı, odur ki olduqca mülayim səslə dedi:

– Sevimli qardaşım, yəni siz məni o qədər az sevirsiniz ki, yaramazlara və küçə uşaqlarına bir neçə yumruq vurduğuma görə mənə acığınız tutur!

Lakin bu sözlər böyük qardaşa istənilən təsiri bağışlamadı. Günəş buluda təsir etməyən kimi baş keşişin alnı yenə qırıq qaldı.

Baş keşiş sərt tərzdə soruşdu:

– Bu sözləri söyləməkdə məqsədin nədir?

Jan ürəklənərək cavab verdi:

– Məqsədim? Nə olacaq! Mənə pul lazımdır.

Baş keşiş qardaşının cəsarətli xahişini eşidən kimi sakit oldu və üzündə atalıq ifadəsi göründü.

– Jan, – dedi. – Sən bilirsən ki, bizim Tırşapdakı fermamız vurtut 39 livr və 11^{1/2} su mədaxil verir. Doğrudur, bu fermanı Palle qardaşları işlədəndə gəliri daha az idi, lakin, hər halda, bu pul da bir şey deyil.

Jan mətanətlə dedi:

– Bəs pul lazım olanda mən nə etməliyəm?

– Bundan başqa, sən yaxşı bilirsən ki, həmin mülkümüz girov qoyulmuşdur və onu geri qaytarmaq üçün cənab yepiskopa iki gümüş marka verməliyik. Mənsə indiyə qədər bu məbləği toplaya bilməmişəm. Sən ki bunu bilirsən, deyilmi?

Jan üçüncü dəfə dedi:

– Mən yalnız bunu bilirəm ki, mənə pul lazımdır.

– Yaxşı, söylə görüm, bu pul sənə nəyinə gərəkdir?

Bu, sualı eşidəndə Janın gözlərində ümid şöləsi parladı, yenə mehriban bir səslə dedi:

– Görürsünüz, qardaşım, mən sizi hər boş iş üçün yormazdım, siz elə zənn etməyin ki, mənim məqsədim sizdən pul alıb meyxana-

larda kef etmək, yaxud Paris küçələrində at çapmaqdır. Həm də at qiymətli yəhərlə bəzənmiş olsun, yanında bir nəfər xidmətçi. Yox, qardaşım, bu pul mənə xeyirli bir iş üçün lazımdır.

Klod bir qədər təəccüblə soruşdu:

– Bu, necə xeyirli işdir?

– Mənim iki yoldaşım var. Onlar birləşərək yoxsul bir arvadın uşağı üçün paltar almaq istəyirlər, bu paltarın da qiyməti 3 florindir. Onların hər biri bir florin qoyur, mən də...

– Yaxşı, bu iki yoldaşının adı nədir?

– Birinin adı qəssab Pyerdir, o birinin adı isə quşbaz Baptistdir. Baş keşiş dedi:

– Belə! Top kilsə mehrabına yaraşdığı qədər, bu adlar da xeyirli işə yaraşır.

Bu yerdə bir az gec olsa da, Jan öz dostları üçün olduqca yersiz adlar uydurduğunu anladı.

– Bundan başqa, – Klod sözünə davam etdi, – yoxsul qadının üç florin qiymətində uşaq paltarı nəyinə lazımdır? Nə zamandan bəri dul arvadlar öz uşaqlarını bu cür geyindirməyə başlayıblar?

Səbri tükənmiş Jan bağırdı:

– Yaxşı, elə isə sizə açıq söyləyə bilərəm, bu pul mənə bu axşam İzabo-la-Tyerri ilə Val-d’Amura getmək üçün lazımdır.

– Əxlaqsız mənfur! – baş keşiş bağırdı.

– *Avayneia* – Jan sakitcə cavab verdi:

Bəlkə də, qəsdən qardaşının, otağındakı divardan oxuduğu bu söz Kloda qəribə təsir bağışladı. Dodaqlarını gəmirərək qızardı və susdu.

Nəhayət, Jana dedi:

– Get... Mən qonaq gözləyirəm.

Jan son dəfə səy edərək dedi:

– Qardaşım! Heç olmasa, mənə bir az xırda pul verin, mən bu gün hələ də nahar etməmişəm.

Klod dedi:

– Sən Qrasianın dekretaliləri ilə məşğul olsaydın, daha yaxşı olardı.

– Dəftərlərim itib.

– Latin ədəbiyyatından kimi öyrənirsiniz?

– Horatsinin kitabını oğurlatmışam.

– Bəs Aristoteldən nəyi keçibsiz?

– Qardaşım, ruhani atalardan birinin dediyinə görə, kafirlərin öz yollarını azmasına səbəb həmişə Aristotelin metafizikası olmuşdur. Rədd olsun Aristotel! Onun yalançı hökmlərinin etiqadımı pozmasını istəmirəm.

Baş keşiş dedi:

– Cavan oğlan, kral son dəfə şəhərə gəldikdə onun məyyətinə də zadəganlardan Filipp de Komin adlı biri vardı. Həmin adamın atının çuluna bu sözlər yazılmışdı: “İşləməyən dişləməz”. Bunu həmişə yadınızda saxlamağı sizə məsləhət görürəm.

Jan barmağını yanağına dayayaraq gözlərini yerə dikmiş və hirsli halda dinməz-söyləməz dayanmışdı. Birdən üzünü su quşu məharətilə Kloda sarı çevirərək dedi:

– Beləliklə, sevimli qardaşım, demək, bir parça çörək almaq üçün mənə bir neçə quruş verməkdən belə imtina edirsiniz.

– İşləməyən dişləməz.

Amansız baş keşişin bu cavabını eşitdikdə Jan hıçqırıqlarla ağlayan qadın kimi əllərilə üzünü qapadı və ümitsizcəsinə bağırdı:

– *Otototototoi.*

– Bu, nə deməkdir? – Klod heyrətlə soruşdu.

Jan dırnaqlarıyla elə indicə cırmaqlayaraq qızartdığı və ağlamış kimi görünən gözlərini cəsarətlə Klodun üzünə dikərək:

– Siz bunu bilmirsiniz? – soruşdu. – Bu yunancadır. Bu Esxilin anapestidir. Kədərən ən yüksək dərəcəsinə ifadə edir.

Bu sözləri deyib elə qəhqəhə çəkdi ki, bunu gören ciddi baş keşiş də gülümsəməkdən özünü saxlaya bilmədi. Həqiqətən, buna onun özü müqəssir idi. Uşağı bu qədər erköyün böyütmək olar?

Jan, Klodun gülümsəməsini görüb cəsarətləndi və sözünə davam edərək:

– Ah, sevimli qardaşım, – dedi. – Mənim çəkmələrimə baxsanız, lap dağılmışdır. Bu yırtıq çəkmələrdən faciəli bir hal ola bilirmi?

Lakin baş keşiş yenə ciddiləşdi:

– Mən sənə yeni çəkmə göndərəm, – dedi, – lakin sənə əlinə pul verməyəcəyəm.

Jan yalvarmaqda davam edərək:

– Qardaşım, – dedi, – heç olmasa, bir az ver. Söz verirəm ki, bunun əvəzində bütün Qrasianı əzbər öyrənərəm, Allaha ürəklə

ibadət etməyə başlayaram, elm və fəzilət aləmində həqiqi Pifaqor olaram! Ancaq Allaha and verirəm, mənə bir az pul verin, görmürsünüzümü, aclıq öz müdhiş ağızını açmışdır, bu ağız cəhənnəmdən daha qaranlıq və daha dərin, rahibin burnundan daha pis qoxuyur.

Klod yalnız başını yırğaladı və yenə dedi:

– İşləməyən...

Lakin Jan onun sözünü kəsərək bağırdı:

– Elə isə, rədd olsun hər şey! Yaşasın şənlik! Gedib meyxanalarda dalaşacağam, döyüşəcəyəm, qab-qacaq sındıracağam, qızlarla əylənəcəyəm! – Jan papağını tavana qədər atıb barmaqları ilə çırtma çaldı.

Baş keşiş hirsə onun üzünə baxaraq:

– Jan, – dedi, – sənə qəlbin yox imiş.

Jan dedi:

– Onda Epikürün sözünə inansaq, mənə bir şeyim də çatmır ki, nədən hazırlandığı və adının nə olduğu məlum deyil.

– Jan, siz özünüzü düzəltmək barədə çox ciddi düşünməlisiniz.

Tələbə gözlərini Klodun üzündən ayıraraq təcrübə qablarına dikdi.

– Bu nədir! – qışqırdı. – Demək, burada hər şey xaindir, şübhələr də, düşüncələr də!

– Jan, sən çox təhlükəli yoldasan, haraya getdiyini bilirsənmi?

Jan cavab verdi:

– Meyxanaya gedirəm.

Klod dedi:

– Meyxana isə rüsvayçılıq sütununa aparır.

– Nə olar! Rüsvayçılıq sütunu da, hər halda, başqa sütunlar kimi bir sütundur, kim bilir, bəlkə də, Diogen onun sayəsində, nəhayət, insanı kəşf edə bilmişdi.

– Rüsvayçılıq sütunu isə dar ağacına aparır.

– Dar ağacı isə tərəzi qoludur, bir ucundan insan, o biri ucundan isə bütün dünya asılmışdır. İnsanın buradakı rolu o qədər də acınacaqlı bir şey deyil.

– Dar ağacı isə cəhənnəmə aparır.

– Nə olar! Hər halda, cəhənnəmdə soyuq olmaz.

– Jan, Jan, sizin axırınız çox pis olacaq.

– Hər halda, əvvəlini yaxşı başlamışam!

Bu zaman pilləkəndən ayaq səsləri eşidildi.

Klod barmağını dodaqlarına apararaq dedi:

– Sakit! – Jak gəlir. – Sonra yavaş səslə əlavə etdi: – Jan, mənə qulaq asın, burada gördüklerini və eşitdiklərini heç vaxt heç kəsə söyləmə. Tez ol, bu sobanın içində gizlən və tərpənmə.

Jan sobanın içinə girdi. Bu zaman onun ağına gözəl bir fikir gəldi.

– Mənə bax, qardaşım: mən susmağa hazırım, ancaq bunun əvəzində mənə bir florin verməlisiniz.

– Yaxşı, yaxşı! Söz verirəm, ancaq səsinə kəs.

– Ancaq bir şərtlə, pulu qabaqcadan ver!

Baş keşiş hirsli-hirsli pul kisəsini ona ataraq bağırdı:

– Yaxşı, yaxşı, al!

Jan yenicə sobanın içinə girmişdi ki, qapı açıldı.

V

QARA PALTARLI İKİ ADAM

İçəriyə qara paltar geyinmiş qaşqabaqlı bir adam daxil oldu. Dostumuz Janı heyrətləndirən hər şeydən öncə (Jan sobanın içində rahatca əyləşərək oradan otaqda baş verən hər şeyi görüb-eşidə bildirdi) gələn adamın miskin görkəmi idi. Onun üzündə mülayim bir ifadə vardı, lakin bu, hakimlərə və pişiklərə xas şübhəli mülayimlik idi. Saçları tamam ağarmışdı, üzünün qırışlarından altmış yaşlarında olduğu məlum olurdu. Gözlərini tez-tez qırpır; sıx və ağarmış qaşları vardı; dodaqları sallaq, əlləri isə son dərəcə iri idi. Jan dərhal bu adamın ya həkim, ya da hakim olduğuna qərar verdi; bundan başqa, bu adamın burnuyla ağı bir-birindən çox aralıydı ki, bu da Janın rəyincə, şübhəsiz, axmaqlıq nişanəsi idi. Jan bunu da anladıqdan sonra olduqca narazı halda sobanın bir küncünə qısıldı. Kim bilir, neçə saat bu qədər narahat vəziyyətdə, həm də çox da xoş olmayan bir məclisdə qalacaqdı.

Baş keşiş gələn adamı qarşılamaq üçün ayağa belə durmadı. Yalnız işarəylə qapının yaxınlığındakı kresloya əyləşməsinə təklif etdi. Bir az susdular. Baş keşiş, sanki, yenə də öz dərin düşüncələrinə dalmışdı. Sonra bir qədər himayədar tonda:

– Xoş gördük, cənab Jak, – dedi.

– Xoş gördük, cənab baş keşiş, – qonaq cavab verdi.

“Cənab Jak” və “cənab baş keşiş” sözlərinin tələffüzündən, sübhəsiz, müəllimlə tələbənin görüşdüyü bəlli olurdu.

Qonaq Klodun sükutuna mane olmaq istəmirdi. Klod bir az susduqdan sonra sözünə davam etdi:

– Necədir, – dedi, – irəliləyişə ümid varmı?

– Təəssüf, cənab keşiş, – qonaq qəmli-qəmli gülümsəyərək cavab verdi, – mən ocağı üfürməyə davam edirəm; kül boldur, lakin bir zərrə qızıl əmələ gəlmir.

Klod səbirsiz hərəkət edərək:

– Cənab Jak Şarmolü, mən heç də bundan bəhs etmirəm, sizin cadugər əleyhinə başladığınız məhkəməni soruşuram. Yanılmıramsa, siz adamın adını söyləmişiniz. Onun adı Mark Senen olmalıdır, özü də hesablama palatasında xidmət edir, elə deyilmi? O, cadugərliyini etiraf etdimi? İşgəncə bir nəticə verdimi?

– Təəssüf, vermədi, – Jak yenə qəmli təbəssümlə cavab verdi.

– Biz bu şərəfə nail ola bilmədik; bu adam daş kimi bir şeydir, onu qaynar suda qaynatsalar da, heç bir söz söyləməz. Onun qollarını, ayaqlarını burub çıxarmışlar, başına min oyun açmışlar – lakin heç bir nəticə verməmişdir. O, müdhiş bir adamdır. Artıq mən də taqətdən düşmüşəm.

– Siz onun evindən heç bir şey tapa bilmədinizmi?

Jak torbasını eşləyərək:

– Bəs nə! Bəs nə! – Əlbəttə, tapdım. Biz onun otağından bu perqamenti tapdıq. Bunun üzərində bəzi sözlər yazılmışdır, mənasını da başa düşmürük. Halbuki istintaq hakimi Filip Lelye yəhudi dilini bir az bilir. O, bu dili Brüsseldə Kantersen küçəsindəki yəhudilərin işinə baxdığı zaman öyrənib.

Jak bu sözləri söyləməklə bərabər perqamenti də açdı.

Baş keşiş:

– Göstərsən! – dedi və əlyazmaya nəzər saldıqdan sonra bağırdı:

– Cənab Jak, bu ki həqiqətən, cadugərlikdir! “Emen hetan” – əcinlərin kef məclisinə yığılan yarasaların sözüdür. “*Per ipsum, et cum ipso, et in ipso*”¹ – bu da iblisi cəhənnəmə vasil etmək üçün söylənilən düsturdur. “*Hax, pax, max*”², – bunlar da – tibb istilahlardır.

¹ Özündən, özü ilə, özündə (*lat.*)

² Mənasız söz yığını

Qudurmuş itlərdən xilas olmaq üçün söylənilən duadır. Cənab Jak, siz kilsə işlərinə baxan kral prokurorusunuz, bu sözü mən sizə söyləyirəm, bu əlyazma çox zərərli bir şeydir.

Jak yenə torbasının içində eşələnərək:

– Onda biz bu adama yenə işgəncə verməliyik. Bunu isə Mark Senenin evindən tapmışıq.

Torbasından çıxardığı qab Klodun sobasının üzərindəki qablara bənzəyirdi.

Baş keşiş dedi:

– Vay! Bu kimyagər kolbasıdır.

Jak bir az qorxa-qorxa gülümsəyərək sözünə davam etdi:

– Etiraf etməliyəm, mən bu qabda da təcrübə etdim, lakin bu təcrübə də heç bir müvəffəqiyyət qazanmadı.

Baş keşiş qabı nəzərdən keçirməyə başladı.

– Görəsən, o, öz qabının üzərinə nə həkk etmişdir? “Och, och”. Bu düstur, adətən, birədən qorunmaq üçün söylənir! Bu Mark Senen sadəcə, cahil bir adammış ki! Mən elə güman edirəm ki, bu cür sözlərin yardımı ilə siz qızıl əldə edə bilməyəcəksiniz. Bunu yatağınıza uzananda yastığınızın altına qoyun, bundan başqa heç nəyə yaramaz!

Kral prokuroru dedi:

– Yaxşı yadıma düşdü, səhvlər məsələsini soruşacaqdım! Bir az bundan əvvəl aşağıda kilsənin böyük qapılarını nəzərdən keçirirdim; Həzrəti-Məryəmin ayaqları altında diz çökmüş yeddi çılpaq heykəlin arasındakı ayaqları qanadlı heykəlin, həqiqətən, Merkurinin heykəli olduğuna qəti əminsiz?

– Əlbəttə, – Klod cavab verdi. – Hər halda, İtaliya alimi Avqustin Nifo belə nəql edir. Bu, həmin alimdir ki, saqqallı iblislə əlbir idi və ondan bir çox şeylər öyrənmişdi. Hər halda, aşağıya endiyimizdə mətn gözlərim qarşısında olduğundan bunların hamısını sizə izah edərəm.

Şarmolü hörmətlə təzim edərək:

– Təşəkkür edirəm, – dedi. – Lap yadımdan çıxmışdı, sizdən bir şey daha soruşacağam: həmin kiçik cadugər qızı həbs etmək üçün əmr verməyimi nə zaman arzu edirsiniz?

– Hansı cadugər qızı?

– Siz tanıyırsınız, bu, həmin gənc qaraçı qızıdır ki, kansistor hakiminin qadağan etməsinə baxmayaraq, hər gün gəlib kilsə qarşısında

rəqs edir. Onun qızıl buynuzlu bir keçisi də var. Çox ehtimal ki, bu keçinin ruhuna cinlər daxil olub, o həm oxumağı, həm yazmağı, həm də hesab çəkməyi Pikatriksdən pis bacarmır. Yalnız bu keçinin mövcudluğu belə bütün qaraçı qadınları asdırmaq üçün əsas ola bilər. İndi çox münasib vaxtdır, lazım gələrsə, biz tez qərar verə bilərik. Amma etiraf etməliyik, bu rəqqasə çox gözəl qızıdır! Necə də gözəl qara gözləri var! Sanki, iki Misir yaqutudur! Çox yaxşı, biz onunla nə zaman məşğul olacağıq?

Baş keşiş ağappaq ağararaq güclə eşidilən səsle dedi:

– Vaxtı çatanda mən sizə söylərəm! – Sonra bir az toxdayaraq əlavə etdi: – Hələlik isə siz Mark Selenlə məşğul olun.

Şarmolü gülümsəyərək:

– Bu barədə narahat olmayın! – dedi. – Evə qayıdar-qayıtmaz, dərhal ona təzədən işgəncə verilməsini əmr edəcəyəm. Lakin mən sizə açıq söyləməliyəm, bu, insan deyil, şeytandır. O hətta Pyer Torterünün özünü belə təngə gətirə bilər. Onu üfqi xaltanın içinə salıb istintaqını edəcəyik. Artıq buna kimsə tab gətirə bilməz. Bunu da təcrübə edək.

Klod qəmli düşüncələrə dalmış kimi görünürdü. Nəhayət, Şarmolüyə tərəf döndü:

– Pyer... yəni, cənab Jak, mən sizə başqa söz söyləmək istəyirəm... siz Mark Selenlə məşğul olun.

– Bəli, bəli, cənab Klod. Zavallı! O, hələ çox əziyyətlər çəkməlidir! Lakin nə etməli! Təqsir özündədir! Cadugərlər məclisində nə işi vardı! Hesab palatasının xidmətçisi böyük Karlin bu məşhur sözünü bilməli idi: “Cinlər keyrə aparmaz”. Bu qızın məsələsinə gəldikdə – onun adı Smeraldadır-nədir – mən bu barədə sizin əmrlərinizi gözləyəcəyəm. Yaxşı yadıma düşdü! Biz böyük qapılardan keçəcəyimiz zaman çox rica edirəm, kilsənin baş qapısının üzərində təsvir edilmiş bağban rəsminin mənasını mənə izah edin. Bu əkinçi-filan deyildir ki? Cənab Klod, fikriniz başqa yerdədir?

Həqiqətən, Klod öz aləmində olduğundan Şarmolünün sözlərinə qulaq asmırdı. Şarmolü onun gözlərinin pəncərənin yaxınlığındakı iri hörümçək toruna dikildiyini gördü. Bu zaman sadələvh bir milçək bahar günəşinə doğru uçmaq üçün özünü hörümçək torunun içinə salmış və orada dolaşmış qalmışdı. İri bir hörümçək torun silkələndiyini hiss edib oturduğu uzaq bir küncdən sıçramış, dərhal

milçəyin üzərinə atılmış, qabaq ayaqları ilə onu ortadan qatlamış və çirkin xortumunu başına sancmışdı.

Kansistor məhkəməsinin kral prokuroru:

– Zavallı milçək, – dedi və onu xilas etmək üçün əlini uzatdı.

Lakin baş keşiş birdən-birə yuxudan oyanmış kimi əsəbi hərəkətlə onun əlindən yapışdı və bağırdı:

– Cənab Jak, qoyun taleyin hökmü yerinə yetsin!

Prokuror qorxmış halda üzünü ona çevirdi: sanki, onun əlindən dəmir kəlbətinlə yapışmışdılar. Keşişin gözləri donuq halda baxır və parlayırdı; o, gözlərini milçəklə hörümçəkdən ibarət olan bu kiçik, lakin müdhiş səhnədən ayırmırdı.

Nəhayət, Klod boğuş səslə:

– Bəli, bəli... Bu bir rəmzdür! Görürsünüz, o, yenicə doğulmuş, yenicə uçmağa başlamışdı, o, şən və nəşəli idi, bahar, hava və azadlıq axtarırdı! Lakin bu məlun pəncərəyə yaxınlaşar-yaxınlaşmaz murdar hörümçək haradansa zühur etdi! Yazıq rəqqasə! Yazıq milçək! Sənin taleyin budur! Jak, ona toxunmayın, onun taleyi budur! Heyhat, Klod, sən də bir hörümçəksən! Lakin Klod, sən, eyni zamanda, bir milçəksən! Sən elmə, işığa, günəşə doğru uçurdun, sən yalnız azad dünyaya, əbədi həqiqət nuruna nail olmaq arzusu ilə yaşayırdın; lakin başqa bir aləmə, nur, bilik və elm aləminə açılan bu parlaq pəncərəyə atıldıqda sən, ey kor milçək, ey çılğın alim, sən, səninlə bu nur arasında taleyin çəkdiyi incə hörümçək torunu görmədin, sən, ey zavallı divanə, başını itirib bu torun üzərinə atıldın, indisə başın yaralı, qanadların yolunmuş, bu torun içində çırpınaraq taleyin dəmir pəncələrindən qurtulmaq istəyirsən. Cənab Jak, hörümçəyə toxunmayın, qoyun öz işini bitirsin!

Şarmolü heç bir şey anlamayaraq onun üzünə baxırdı.

– Sizi əmin edirəm ki, – dedi, – ona toxunmaram; yalnız Allaha and verirəm, əlimi buraxınız. Siz mənim əlimdən, sanki, kəlbətinlə yapışmışsınız.

Lakin baş keşiş onun sözüne qulaq asmaq niyyətində deyildi.

Gözlərini pəncərədən ayırmayaraq sözüne davam etdi:

– Ey divanə! Sən öz incə milçək qanadlarınla bu müdhiş toru yarın keçə bilsəydin, elə zənn edirsən ki, nura çata biləcəkdin? Əfsus! Bu toru keçdikdən sonra sən şüşəyə, şəffaf müqavimətə, büllur divara, bütün fəlsəfi sistemləri həqiqətdən ayıran, misdən daha möhkəm bir

şeyə rast gələcəkdin. Ey puç elm! Nə qədər alim öz başını sənə vurub parçalamaqçün uzaqlardan uçub gəlir! Nə qədər müxtəlif elmi sistem bir-birinə qarşıaraq bu əbədi şüşəyə çırpılır və vızıldaşır!

O susdu. Qeyri-ixtiyari söylədiyi elmi mülahizələr, sanki, onu sakitləşdirmişdi; Jak Şarmolü isə aşağıdakı sualı verməklə onu yenə də həmin dünyaya qaytardı:

– Cənab Klod, sizə bir sualım var: qızıl əldə etmək üçün mənə nə zaman yardım edəcəksiniz? Mən, hər halda, bir nəticə əldə etməyi çox istərdim.

Baş keşiş acı təbəssümlə çiyinlərini oynatdı:

– Cənab Jak, – dedi, – Mixail Psellin “İblislərin qüdrəti və fəaliyyəti haqqında dialoq” əsərini oxuyun. Oradan anlayarsınız ki, bizim yaptığımız iş o qədər də günahsız və məsum iş deyil.

Şarmolü dedi:

– Cənab Klod, rica edirəm, yavaş danışın. Mən özüm də belə zənn edirdim. Lakin kilsə işlərinə baxan kral prokuroru kimi adi bir vəzifədə işlədiyən və ildə yalnız otuz türk eküsü miqdarında maaş aldığı üçün istər-istəməz kimya ilə də məşğul olmağa məcbursan. Ancaq siz allah, yavaşdan danışağ.

Bu halda Şarmolü sobanın altında diş qıncırdamasına bənzər səslər eşitdi. Bundan xeyli narahat olaraq soruşdu:

– Bu nə səsdir?

Məsələ burasındadır ki, Jan gizləndiyi yerdə narahat vəziyyətdə oturmaqdan təngə gəlmiş və birdən oradan bir parça quru çörək, bir parça da kif basmış pəndir tapmışdı. Səhərdən bəri ağızına heç bir şey almadığından heç nəyi nəzərə almadan Allahın qismət etdiyi ruzini yeməyə başlamışdı. Bundan başqa, olduqca ac olduğundan çöreyi çox həvəslə yeyir və quru çörək parçasını əzən dişlərinin əmələ gətirdiyi səsi belə, azaltmağa çalışmırdı. Bu səs prokurorun diqqətini cəlb etmiş və onu təşvişə salmışdı.

Klod dərhal cavab verdi:

– Bu, çox ehtimal ki, mənim pişiyimdir, siçan tutmuşdur.

Bu izahat cənab Şarmolünü tam təmin etdi.

Ehtiramla gülümsəyərək:

– Həqiqətən, – dedi, – bütün böyük mütəfəkkirlərin evlərində hər zaman ev heyvanları olmuşdur. Hətta Servius belə deyir: “Hər bir mənzilin cini olmalıdır”.

Lakin Klod, Janın yeni bir əngəl çıxara biləcəyindən qorxduğu üçün, möhtərəm tələbəsinə məbədin böyük qapıları üzərindəki bəzi təsvirləri birlikdə tədqiq etmək istədiklərini xatırlatdı və hər ikisi otaqdan çıxdılar. Jan bu hadisədən çox sevinmişdi. Çünki artıq dizlərində əbədi olaraq çənəsinin izi qalacağından qorxmağa başlamışdı.

VI

TƏMİZ HAVADA SÖYÜLƏN YEDDİ SÖYÜŞÜN TƏSİRİ

Jan sobanın altından çıxaraq:

– Şükür Allaha! – dedi. – Nəhayət, bu iki bayquş çıxıb getdi! Rədd olsunlar cəhənnəm! Xaqş, paqş, maqş! Birə! Qudurmuş it! Şeytan!.. Boş-boş danışmadıqları bir şey qalmadı! Onların səsküyündən qulaqlarım bu saat da cingildəyir. Üstəlik də kiflənmiş pendir! Vay! Yaxşı, baxaq görək, qardaşımızın kisəsində nə var, sonra isə bütün bu pulları şüşəyə çevirək.

O, heyrət və məhəbbətlə tam vaxtında əlinə düşmüş kisəni nəzərdən keçirdi, üst-başını düzəltdi, çəkmələrinin tozunu sildi, hissə bulaşmış qollarını təmizlədi, fit çaldı, bir az fırlandı, qardaşının kabinetindən bir şey götürüb-götürməməyin mümkün olduğunu aydınlaşdırmaq üçün otərəf-butərəfə boylandı, qiymətli daşları olmadığından sobanın üzərindəki bəzi rəngbərəng şüşəcikləri İzabo-lə-Tyerə bağışlaya biləcəyini nəzərə alaraq, bu şüşəcikləri götürdü, nəhayət, qardaşının kilidləməyərək getdiyi qapını açdı, onu rahatsız etmək üçün qapını açıq buraxaraq quş kimi tullana-tullana pilləkənlə aşağı enməyə başladı. Qaranlıq pilləkəndə bir şeyə toxundu, həmin şey mırıldanaraq geriyyə çəkildi. Jan bunun mütləq Kvazimodo olduğunu düşündü. Bu fikir ona o qədər əyləncəli göründü ki, ucadan qəhqəhə çəkdi və yanlarını tuta-tuta, gülə-gülə, son pillələri də endi. Jan artıq meydanda idi. Ancaq hələ də qəhqəhəylə güllürdü!

Ayağı səkiyə çatar-çatmaz yerə bir təpik vurdu və bağırdı:

– Artıq sənə çatdım ey gözəl və sevimli Paris torpağı! Bu məlun pilləkən Yaqub peyğəmbərin mələklərini belə təngə gətirə bilər. Yəni kifli bir pendir yemək və pəncərədən Parisin zəng qullələrinə baxmaq

üçün göyləri dələn bu daş pilləkəni dırmaşmağa ehtiyac varmı?

Jan bir neçə addım da irəlilədikdən sonra yarasaların ikisini də, yəni böyük qardaşı ilə Jak Şarmolünü gördü; onlar kilsənin böyük qapılarının üzərindəki yonma bəzəkləri diqqətlə nəzərdən keçirirdilər. Jan xəlvətcə onlara yaxınlaşdıqda baş keşişin yavaş səsle Jaka bu sözləri söylədiyini eşitdi: “Əyyubun bu heykəlini göy daşın üzərində kənarlarına qızıl çəkdirərək Paris yepiskopu Giyom yaptırmışdır. Əyyubun heykəli fəlsəfə daşını təsvir edir. Bunun daha mükəmməl formasını əldə etmək üçün təcrübədən keçirmək və yonmaq lazımdır. Raymon Lüllü deyir: “Formanın xüsusiyyəti mühafizə edildikdə, ruha zərər dəymir”.

Jan öz-özünə dedi:

– Mənim üçün heç bir fərqi yoxdur. Hər halda, pul kisəsi cibimdədir.

Bu zaman Jan arxadan gur və ahəngdar bir səs eşitdi:

– Zəhrimara qalsın! Lənət olsun İblisin balasına! Lənət olsun! İşıqlı gün görməsinlər! Papaya and olsun və s. və i.a.

Jan ucadan dedi:

– Bu səs, hər halda, mənim dostum kapitan Febin səsidir.

Baş keşiş, quyuğunu içərisindən tüstü çıxan və kralın başı görünən vannanın içində gizlətməmiş əjdahanın mənasını kral prokuroruna izah edərkən Febin adını eşitdi. Klod diksindi, Şarmolünün hədsiz heyrətinə səbəb olaraq birdən-birə susdu və boylanıb baxdıqda qardaşı Janın madam Qondeloryenin evi qarşısında dayanmış ucaboy bir zabitlə söhbət etdiyini gördü. Bu, həqiqətən də, kapitan Feb de Şatoper idi. Feb nişanlısının evinin küncünə söykənərək hələ də söyüş yağdırırdı.

– Kapitan Feb, – Jan, Febin qolundan yapışdı, – amma siz çox gözəl söyüş söyə bilmişsiniz.

– Cəhənnəm ol burdan! – Kapitan bağırdı.

– Özün cəhənnəm ol! – məktəbli cavab verdi. – Amma sevimli kapitan, lütfən söyləyin görüm, ağzınızdan bu gözəl sözlərin sel kimi axmasına səbəb nədir?

Kapitan onun əlini sıxaraq cavab verdi:

– Çox üzr istəyirəm, dostum Jan. Məsələ burasındadır ki, dördnala gedən atı dayandırmaq o qədər də asan deyil. Mən ki dördnala çapa-çapa söyürdüm. – Sonra başını yuxarıya qaldıraraq dedi:

– Bu saat bu axmaq qızların yanından gəlirəm, hər dəfə də bunların yanından çıxanda ağızım söyüşlə elə dolur ki, boğulmamaq üçün bayıra çıxar-çıxmaz dərhal bu söyüşləri küçəyə tüpürməyi lazım bilirəm.

Jan soruşdu:

– İstəyirsən, gedək bir şey içək.

Bu təklif kapitani tamamilə sakitləşdirdi.

– Böyük məmnuniyyətlə, – o cavab verdi, – ancaq pulum yoxdur.

– Zərəri yoxdur, məndə pul var.

– Doğrudan? Göstər baxım!

Jan əzəmətlə, eyni zamanda sadələvhəcəsinə kisəsini açaraq kapitana göstərdi. Bu zaman baş keşik heyrətdən donub qalmış Şarmolünü tək buraxaraq onlara yaxınlaşdı və bir neçə addımlıqda dayandı. Janla Feb isə kisəni yoxlamaqla məşğul olduqlarından ona heç bir əhəmiyyət vermədilər.

Feb bağırdı:

– Jan, bu nə deməkdir! İçi pulla dolu bir kisə, həm də sizin cibinizdə? Bu, su vedrəsinə əksi düşmüş Ay kimi bir şeydir: Ay vedrənin içində görünür, halbuki orada deyil. Mərc gələrəm ki, sizin kisəndəki pul deyil, daşdır.

– Doğrudur, siz haqlısınız. Baxın, cibimdə nə cür daşlar gəzdirirəm! – Jan heç bir söz söyləmədən vətəninə xilas edən romalıya məxsus lovğalıqla kisənin içindəkiləri yaxındakı səkinin üzərinə boşaltdı.

Feb dedi:

– Bu, həqiqətən də, puldur, xırdası da var, irisi də! Lap heyran qalmışam!

Jan əzəmətlə və təmkinlə dayanmışdı. Pullardan bir neçəsi səkinin üzərindən palçığa düşdü: kapitan bu pulları götürmək üçün əyilmək istədisə də, Jan ona mane olaraq dedi:

– Kapitan Feb de Şatoper, heç utanmırsınız?

Feb pulları bir-bir saydı və Jana müraciət edərək təntənəli səslə:

– Bilirsiniz, Jan, burada tam iyirmi üç Paris susu var! – dedi.

– Siz bu gecə Başkəsənlər küçəsində kimi soymusunuz?

Jan sarışın başını yuxarı qaldırdı və gözlərini istehza ilə qıyaraq dedi:

– Bəs bizim ağıldankəm qardaşımız baş keşik nəyə gərəkdir!

Feb bağırdı:

– Lənət şeytana! Çox layiqli adammış!

Jan dedi:

– Çox yaxşı, gedək içməyə.

– Yaxşı, hara gedəcəyik? – Feb soruşdu. – “Həvvanın alması” na?

– Yox, kapitan. “Qədim hikmət”ə gedək. Mənim bu meyxanadan xoşum gəlmir.

– Jan, onu cəhənnəmə rədd elə! “Həvvanın alması”nın şərabı daha dadlıdır. Bundan başqa, bu meyxananın qapısında günəşin şüaları altında xumarlanan üzüm tənəyi var. Mən şərab içərkən onu seyr edərək əylənirəm.

– Çox yaxşı, “Həvvaya” və onun almasının yanına gedək, – Jan razı oldu və Febin qolundan yapışaraq sözüne davam etdi:

– Sevimli kapitan, yaxşı yadıma düşdü, siz bu saat Başkəsənlər küçəsini yad etdiniz, ancaq yanlış söylədiniz. İndi artıq belə söyləməyirlər: indi ona Quldurlar küçəsi deyirlər.

Dostlar “Həvvanın alması” meyxanasına doğru getdilər. Şübhəsiz, getməzdən əvvəl yerə düşmüş pulları yığırdılar. Bu da aydın məsələdir ki, baş keşiş də onları uzaqdan təqib etməyə başladı.

Baş keşiş narahat və məyus halda addımlayırdı. Görəsən, bu adam, bir az əvvəl Qrenquarla görüşündən sonra yadından çıxara bilmədiyi həmin məlun Feb deyil ki? Buna əmin deyildi, lakin, hər halda, onun Feb olduğunu bilirdi. Bu rəmzi söz baş keşişin iki qayğısız dostu xəlif addımlarla təqib etməsi, onların sözüne qulaq asması, onların hər bir hərəkətini təşvişlə seyr etməsi üçün yetərli idi. Onların söhbətlərinə qulaq asmaq çətin də deyildi: onlar olduqca ucadan danışır, söhbətlərinin ətrafdakılar tərəfindən eşidiləcəyindən sıxılmaz və ehtiyat etmirdilər. Onlar qadınlardan, duellərdən, şərabdan və başqa axmaq şeylərdən bəhs edirdilər.

Birdən küçələrdən birinin tinində qaval səsi eşitdilər. Zabitin öz yoldaşına bu sözləri söylədiyini Klod açıq-aydın eşitdi:

– Zəhrimara qalsın! Tez ol, tez gedək!

– Kapitan Feb, nə olub?

– Qaraçı qızın məni görəcəyindən qorxuram.

– Hansı qaraçı qız?

– Keçisi olan gənc qaraçı qız.

– Esméraldamı?

– Elədir ki, var, Jan. Mən daima onun bu qəribə adını yadımdan çıxarıram. Tez gedək, yoxsa məni tanıyar. Onun küçədə mənimlə söhbət etməsini heç istəmirəm.

– Kapitan Feb, siz onunla tanışsınız?

Burada baş keşik Febin güldüyünü və Janın qulağına doğru əylərək ona bir neçə söz pıçıldadığını gördü. Sonra Feb qəhqəhələrlə gülməyə başlayaraq təntənəli şəkildə başını yırğaladı.

Jan soruşdu:

– Doğru söyləyirsiniz?

– Namusuma and içirəm! – Feb cavab verdi.

– Bu axşam?

– Hə, hə, bu axşam.

– Onun gələcəyinə əminsiz?

– Jan, siz çaşmısınız, yoxsa sizə nəşə olub? Heç belə şeylərdə şübhə etmək olar?

– Elə isə, kapitan Feb, sizə deyə bilərəm ki, çox bəxtiyarsınız!

Baş keşik bütün söhbəti eşitmişdi. Dişləri bir-birinə toxunur, vücudunu xəfif titrəmə sarsıdırdı. O, bir dəqiqə dayandı, başı gicəllənmiş adam kimi fənər dirəyinə söykəndi, sonra yenə bu iki dostun arxasınca getdi.

Lakin onlara çatanda artıq söhbətin mövzusu dəyişmişdi, artıq onlar bağıra-bağıra şən, ancaq o qədər ədəbli olmayan bir nəğmə oxuyurdular.

VII

KABUS

O zamanlar məşhur olan “Həvvanın alması” meyxanası Universitet məhəlləsində Rondel ilə Batonye küçələrinin tinində yerləşirdi. Bu meyxana alt mərtəbədə, xeyli geniş, lakin olduqca alçaq bir salondaydı. Salonun qübbə şəklində tavanı vardı; tavan sarı rəngə boyanmış hündür taxta sütuna dayanmışdı. Salonda masalar düzül-müşdü; divardan isə par-par parıldayan qurğuşun qablar asılmışdı; küçəyə böyük bir pəncərə açılırdı, qapının ağzında üzüm tənəyi bitmişdi. Salon qonaqlarla dolu idi. Onların arasında çoxlu yüngül-

əxlaq qadınlar da vardı. Qapının üzərində köhnə bir lövhə vardı. Lövhənin üzərində əlində alma olan bir qadın təsvir edilmişdi. Lövhə paslanmış və yüngül meh əsdikdə belə tərpənərək qonaqları çağırmış kimi hərəkətə gəlir və cırıldayırdı.

Artıq qaranlıqlaşdı. Küçə işıqları hələ yandırılmamışdı. Bu səbəbdən meyxananın işıqları gecə qaranlığında uzaqdan görünən dəmirçixana kimi parlayırdı. Stəkan səsləri, şən gurultular eşidilirdi; yoldan keçənlər sınıq pəncərələrdən bağırtı və söyüş səsləri eşidirdilər. Tərləmiş pəncərə şüşəsindən yüzlərcə müxtəlif adamlar görünür, ara-sıra müdhiş qəhqəhə səsləri eşidilirdi. Buradan keçənlər öz işləri üçün tələdiklərindən bu gurultuya fikir vermişdilər. Yalnız cırcındır geyinmiş küçə uşaqlarından biri ara-sıra ayaqlarının ucuna qalxaraq pəncərədən içəri baxar və bərkdən bağırdı:

– Ey, sərxoşlar!

Həmin gurultulu meyxananın qarşısında bir nəfər oyan-buyana dolaşır və daim pəncərədən içəri baxırdı. Qarovulçu qarovul çəkdiyi yerdən ayrılmadığı kimi, o da buradan bir addım belə uzaqlaşmırdı. Bu adam əynindəki bürüncəyini üzünə çəkmişdi. Bürüncəyi, bəlkə də, özünü soyuqdan qorumaq, ya da paltarını gizlətmək üçün meyxananın yanındakı dükandan yenidən satın almışdı. Bu adam ara-sıra qurğuşun çərçivəli pəncərənin yanında dayanıb diqqətlə qulaq asır, içəriyə baxır və ayaqlarını yerə döyəcəyəydi.

Nəhayət, meyxananın qapısı açıldı; ehtimal ki, onun gözlədiyi də bu idi. Qapının ağzında iki sərxoş göründü; yanaçıq qapıdan bayıra düşən işıq onların şən və qırmızı üzlerini işıqlandırmışdı. Bürüncəkli adam küçənin o biri tərəfinə keçib oradan bunları seyr etməyə başladı.

Sərxoşlardan biri bağıraraq dedi:

– Yüz min lənət olsun! İndi saat 7 olacaq! Artıq görüşə getmək vaxtıdır!

– Sizi inandırırım ki, – yoldaşı dili dolaşa-dolaşa dedi, – mənim evim söyüş küçəsində deyil. Mən Jan Yumşaq çörək küçəsində oluram. Əgər buna etiraz etməyə başlasanız, kərgədandan da iribuynuz olduğunuz məlum olacaq. Hər kəsə məlumdur ki, bir dəfə ayı belinə minmiş adam qorxu-filan bilməz, siz isə... sizsə dadlı şeyləri çox sevirsiniz!

Birinci sərxoş dedi:

– Dostum Jan, siz tamamilə sərxoşsunuz!

İkinci sərxoş yırgalanaraq:

– Kefiniz nə istəyirsə, söyləyin, Feb, – cavab verdi, – lakin buna baxmayaraq, artıq sübut edilmişdir ki, Platonun siması ovçu tulasına bənzəyirdi.

Şübhəsiz, oxucu bunların bizim dostlarımız – kapitanla tələbə Jan olduğunu anlamışdır. Yəqin ki, küçənin o biri tərəfindəki adam da bunları tanımışdı. O, asta addımlarla bu iki dostu təqib etməyə başladı. Dostlardan birinin ayaqları bir-birinə dolaşdı, kapitan isə kef məclislərinə daha çox adət etdiyindən xeyli mətin və düzgün addımlarla yeriyirdi. Bürüncəkli adam onların danışığına diqqətlə qulaq asaraq aşağıdakı maraqlı söhbəti eşitdi:

– Zəhrimara qalsın! Cənab tələbə, siz düz xətlə yeriyə bilmirsiniz! Yaxşı bilirsiniz ki, mən bir az sonra sizi tərk etməliyəm. Artıq saat yeddidir və indi mənim görüşüm var.

– Mənə mane olmayın! Mən göylərdə ulduzlar və alovlu nizələr görürəm! Sizsə... gülməkdən cırılan Dampmarten qəsrinə bənzəyirsiniz.

– Jan, nənəmin ziyillərinə and içirəm ki, siz olduqca boş sözlər danışsınız. Qulaqlarım sizə qulaq asmaqdan yoruldu. Jan, yeri gəlmişkən, heç pulunuz qaldı?

– Cənab rektor, burada heç bir səhv yoxdur: “*Parva boucheria*” – “xırda qəssab dükanı” deməkdir.

– Jan, dostum Jan, siz gözəl bilirsiniz ki, mən Sen-Mişel körpüsündə bu qıza görüş təyin etmişəm. Mən onunla birlikdə körpünün yaxınlığında dükən saxlayan Falurdel qarının evinə getməliyəm. Mən bu qarının otaq kirayəsini verməliyəm. Dostum Jan, qardaşınızın kisəsində olan pulların hamısını şərabamı verdik? Kisənin dibində heç bir şey qalmayıb? Sən bilmirsənmi ki, bu kaftar qarı mənə inanmaz, borclu qalmağıma razı olmaz...

– Vaxtımdan olduqca səmərəli istifadə etdiyimi anlamağım hər cür var-dövlətdən və puldan qiymətlidir...

– Vay, lənətə gəlmiş! Buraxın boş-boş danışmağı! Nəhayət, mənə söyləyin görüm, pulunuz qaldı, ya qalmadı? Qalıbsa, onları mənə verin, yoxsa Əyyub kimi cüzam xəstəliyinə tutulsanız da, Sezar kimi qotur olsanız da, bütün ciblərinizi axtarmağa məcbur olacağam!

– Hörmətli ağam, Qalyaş küçəsinin bir ucu Şüşəçilər küçəsilə, o biri ucu isə Toxucular küçəsilə kəşisir.

– Bəli, bəli, dostum Jan, mənim zavallı yoldaşım, siz Qalyam küçəsi haqqında çox doğru söylədiniz, lakin Allah eşqinə, özünüzə gəlin, mənə bir az pul lazımdır, artıq saat yeddidir.

Jan:

– Sakit ol və qulaq as! – dedi və dili dolaşa-dolaşa mahnı oxumağa başladı.

Səbri tamamilə tükənmiş kapitan bərkdən qışqırdı:

– Vay səni, məlun tələbə, yediyin loğma sənin boğazında qalsın! – və Janı elə bərk itələdi ki, Jan əvvəlcə hasara dəydi, sonra isə səkinin üzərinə yıxıldı. Feb sərxoşları heç vaxt tərک etməyən qardaşlıq mehribanlığıyla Janın başını qaldırdı, təbiətin Paris küçələrində yoxsullar üçün hazırladığı və varlıların “zibil yığını” adlandırdıqları yastıqların birinin üzərinə qoydu. Kapitan Janın başını çürümüş kələm yığımından ibarət qalağın üzərinə qoydu. Tələbə dərhal xoruldamağa başladı. Lakin kapitanın qəlbində hələ də Jana qarşı kin qalmışdı.

Möhkəm yuxuya getmiş tələbəyə müraciət edərək:

– Bu sənin üçün daha pis olar, – dedi, – hər halda, yoldan keçən bir şeytan arabası səni götürüb aparar! – Bu sözləri söylədikdən sonra Feb uzaqlaşdı.

Uzun müddətdən bəri onları təqib edən bürüncəkli adam küçənin ortasında uzanmış Janın başı üzərində tərəddüdlə dayandı, sonra dərin bir ah çəkərək kapitanın arxasınca getdi.

Əgər oxucu etiraz etmirsə, biz də onların etdiyi kimi, Janı açıq səma altında buraxaraq onların dalınca gedək.

Kapitan Feb Sent-Andre küçəsinə çatdıqda birinin onu təqib etdiyini anladı. Təsədüfən boylanıb geriye baxdıqda uzun kölgəyə bənzər bir şeyin divarların yanı ilə xəlvətcə onun dalınca gəldiyini gördü. Feb dayandıqda kölgə də dayandı; Feb yenə yeriməyə başladıqda kölgə də yeriməyə başladı. Ancaq bu hadisə onu heç də təşvişə salmadı. Öz-özünə dedi:

– Qoy gəlsin. Onsuz da, cibimdə bir quruşum yoxdur!

Feb vaxtilə oxuduğu Oten kollecinin məktəbin qarşısında dayandı. Uşaq olarkən məktəbin yanından keçəndə giriş qapısının qarşısında kardinal Pyer Bertranın heykəlinin qabağında dayanar, Priapn Horatsinin satiralarında acı bir dillə şikayətlənərək etdiyi həqarətlərdən birini edərdi, özü də bu həqarəti o qədər böyük kin-küdurətlə edərdi ki, onun sayəsində “Eduya yepiskopu” heykəlinin ayağındakı yazı

artıq tamamilə silinib getmişdi. Küçədə kimsə yox idi. Lakin Feb mundirinin düyməsini saymazyanə düymələyərək başını yuxarıya qaldırırdıqda ona doğru yaxınlaşan kölgəni gördü; kölgə o qədər yavaş addımlarla yaxınlaşırdı ki, yalnız onun şlyapasını və bürüncəyini görə bildi. Kölgə ona yaxınlaşıb, kardinal Bertranın heykəindən də hərəkətsiz halda qarşısında dayandı və gecənin qaranlığında pişik gözləri kimi parlayan gözlərini kapitan Febin üzünə dikdi.

Kapitan qorxaq adam deyildi; əlidəyənəkli quldura rast gəlsəydi belə qorxmazdı; bununla belə, bu səyyar heykəli, daşdan düzəldilmiş bu adamı gördükdə bədənində titrətmə hiss etdi. O zamanlar gecələr Paris küçələrini dolaşan kabus haqqında müxtəlif şayiələr dolaşırdı. Bu daş kimi donmuş adamı gördükdə kapitanın ağına gələn də bu oldu. O, bir neçə dəqiqə dinməz-söyləməz kabusa baxdı, sonra süni qəhqəhə çəkərək dedi:

– Hörmətli cənab, əgər siz mənim fərz etdiyim kimi oğrusunuzsa, sizə söyləməliyəm ki, mənim nəzərimdə boş qoz qabığı ovlayan leyləyə bənzəyirsiniz. Əzizim, mənim var-yoxum məhv oldu. Baxın, siz oraya müraciət etməlisiniz. Bu məbəddə gümüşdən qayırılmış bir xaç var.

Kölgənin əli bürüncəyin altından uzandı və ayı pəncəsi kimi ağır bir şey kapitanın çiyinə endi. Kölgə, eyni zamanda dilə gələrək dedi:

– Kapitan Feb de Şatoper?

– Adımı haradan bilirsiniz? – Feb bağırdı.

Bürüncəkli adam müdhiş səslə sözünə davam edərək dedi:

– Mən yalnız sizin adınızı deyil, eyni zamanda, bu gün görüşə getdiyinizi də bilirəm!

Feb heyrətlə cavab verdi:

– Tamamilə doğrudur!

– Görüşünüz saat 7-yə təyin edilmişdir.

– Bu da doğrudur, on beş dəqiqədən sonra.

– Falurdel qarının evində görüşəcəksiniz.

– Doğrudur.

– Sen-Mişel körpüsünün yanında.

– Dualarda buna müqəddəs Mikayıl mələyi deyirlər.

Kabus mırıldanaraq:

– Kafir! – dedi. – Siz qadınla görüş təyin etmisiniz.

– Əlbəttə, kişiylə təyin etməyəcəyəm ki!

– Bu qadının adı...

– Smeralda! – Feb şən səsle bağırdı. Yavaş-yavaş həmişəki qayğısızlığı geri qayıtdı.

Kölgə bu adı eşitdikdə Febin çiyini bərkdən sıxaraq bağırdı:

– Kapitan Feb de Şatoper, sən yalan söyləyirsən!

Kapitan qüvvətlə dartınaraq qolundan yapışmış dəmir kəlbətin-dən qurtuldu, üzündə qəzəb və kin vardı. Məğrurcasına qılıncının dəstəyindən yapışdı. Bu qəzəbin qarşısında hərəkətsiz dayanmış bürüncəkli adamı görəndə qorxardı. Bu mənərə Don-Juanla komandor heykəlinin vuruş səhnəsinə bənzəyirdi.

– İsayə və Şeytana and olsun! – kapitan bağırdı – Bu sözü Şatoper nəslinə mənsub olanlara demək olmaz! Sən bu sözü təkrar etməyə cürət edə bilməzsən!

– Sən yalan söyləyirsən! – kölgə sakit səsle təkrar etdi.

Kapitan dişlərini qıncırdatdı; bu halda o, hər şeyi unutmşdu. Nə xəyalatı, nə kabusu, nə də xurafatı nəzərə alırdı. O yalnız qarşısında onu təhqir etmiş adamı görürdü. Hirsindən boğula-boğula:

– Elə isə, çox gözəl!.. – dedi və qılıncını çıxardı. Əsəbindən titrəyərək dili dolaşa-dolaşa: – Yaxın gəl! Tez ol! Sizinləyəm! Qılıncınızı çıxarınız! Qoy bu səki ikimizdən birimizin qanı ilə boyansın! – dedi.

Lakin düşməni yerindən tərpənmədi. Kapitanın vuruşmağa və ona hücum etməyə hazır olduğunu gördükdə o, acı və kədərdən titrəyən səsle:

– Kapitan Feb, – dedi, – siz öz görüşünüzü yadınızdan çıxarınız.

Feb kimi tezqızışan adamlar südlü sıyığa bənzəyirlər: içinə bir damcı soyuq su tökmək kifayətdir ki, köpü yatsın. Kapitanın əlində parlayan qılıncını aşağı endirməsi üçün bu söz kifayət etmişdi.

Bürüncəkli adam sözüünə davam edərək dedi:

– Kapitan, mən sabah, o biri gün, bir ay sonra, bəlkə də, on il sonra sizin boğazınızı kəsməyə hazırım, lakin siz, hər şeydən əvvəl, görüşə getməlisiniz.

– Doğrudan da, – Feb, sanki, özünə təsəlli verərək dedi, – görüş əsnasında qadınla qılıncın hərəsinin öz yeri var, bunların ikisi də varsa, birindən niyə vaz keçməliyəm!

Yad adam təkrar etdi:

– Siz görüşünüzdə gedin...

Feb kefi bir az pozulmuş halda qılıncını qınına qoydu:

– Cənab, – dedi, – bu nəzakətinizə görə çox təşəkkür edirəm.
– Doğrudan da, mən sizin dərsinizi sabah da verə bilərəm; indiliklə mənə xoş dəqiqələrdən məhrum etmədiyiniz üçün sizdən çox razıyam. Doğrudan, gözəlimin yanına sizi küçənin ortasında xəndəyə uzatdıqdan sonra da vaxtı-vaxtında gedə bilərdim. Belə hallarda qadınları bir az gözlətmək heç də fəna deyil. Lakin mənə elə gəlir ki, siz, doğrudan da, layiqli düşmənsiniz. Bu səbəbdən haqq-hesabımızı sabaha qədər təxirə salsaq, daha yaxşı olar. Artıq mən görüşə gedirəm! Siz bu görüşün saat yeddiyə təyin olunduğunu bilirsiniz.
– Feb qulağının ardını qaşdı, – vay, zəhrimara qalasan, lap yadımdan çıxmışdı! – dedi. – Otağın pulunu vermək üçün cibimdə bir qəpiyim yoxdur; qoca fahişə isə pulu qabaqcadan tələb edəcək. Zatən, onun mənə inanmamağa haqqı var.

Yad adam:

– Onda bunu verərsiniz... – dedi və Feb yad adamın soyuq əlinin onun ovcuna iri bir sikkə qoyduğunu hiss etdi. O, pulu qəbul etməkdən özünü saxlaya bilmədi və onun əlini sıxdı.

– Allaha and olsun ki, – o bağırdı, – siz qərribə oğlansınız!

– Yalnız bir şərtim var, – yad adam dedi, – isbat etməlisiniz ki, siz haqlısınız, mən isə haqsızam, mənə otağın bir bucağında gizlədin ki, oradan bu qadının sizin söylədiyiniz qadın olduğunu görə bilim.

Feb cavab verdi:

– Mənim üçün heç bir fərqi yoxdur! Mən müqəddəs Marta hücrəsini kirayə götürəcəyəm, siz isə qonşuluqdakı it daxmasında yerləşərək oradan hər şeyi görə bilərsiniz.

Yad adam dedi:

– Yaxşı, elə isə gedək!

– Əmrinizə hazırım! – kapitan cavab verdi. – Mən yaxşı bilirməm, lakin ola bilər ki, siz bir iblis mücəssəməsiniz, hər halda, bu axşamıq dost olaq. Sabah isə bütün borclarımı qaytararam. Həm pulla, həm də qılıncla.

Onlar sürətli addımlarla yola düşdülər. Bir neçə dəqiqə sonra su şırıltısı eşidildikdə Sen-Mişel körpüsünə çatdıkları məlum oldu.

– Əvvəl mən sizi dediyim yerə apararam, – Feb yoldaşına dedi, – sonra isə gözəlimin dalınca gedərəm. O, mənə Kiçik Şatle yaxınlığında gözləyəcək.

Febin yoldaşı heç bir söz söyləmədi, ümumiyyətlə, qeyd etməliyi ki, bir yerdə getdikləri müddətdə o, bir kəlmə də danışmamışdı. Nəhayət, Feb alçaq bir qapının önündə dayandı və qapını bərk-bərk döydü. Qapının deşiyində işıq göründü. Dişsiz ağızdan çıxan bir səs soruşdu:

– Kimdir?

Kapitan söyüşlə cavab verdi, güman ki, bu işarəydi; qapı dərhal açıldı və qoca bir qarı göründü; qarının əlində əski bir şamdan vardı; qadın da, şamdan da – hər ikisi titrəyirdi. Bu, beli bükülmüş, cır-cındır geyinmiş, başı əsgilə sarınmış qoca bir qarı idi; üzü, əlləri, boynu qırışmışdı; dodaqları sallanmış, üst dodağının ətrafında isə ağ tüklər görünürdü, o, öz görünüşü ilə pişiyə bənzəyirdi.

Mənzilin içi heç də sahibəsindən gözəl deyildi. Masalar əhənglə ağardılmışdı; tavanın dayaqlarını zaman qapqara qaraltmışdı. Sobanın yarısı uçmuş, otağın küncələrindən hörümçək torları sallanırdı; otağın ortasında qıçları sınımış bir neçə masa və oturmaq vardı; ocağın külündə mürdar bir uşaq eşələnirdi; otağın dal tərəfində isə tavadakı lyuka dirənmiş pilləkən vardı.

Febin sirli yoldaşı bu fahişəxanaya girdikdən sonra bürüncəyinin yaxasını gözlərinədək qaldırdı. Kapitan isə söyüş söyə-söyə əlində parlayan təzə ekünü qoca qarıya göstərərək deyirdi:

– Müqəddəs Martanın otağını...

Qoca qarı əylərək təzim etdi, pulu aldı və masanın siyirməsinə qoydu. Bu, qara bürüncəkli adamın kapitana verdiyi pul idi. Qoca qarı masanın yanından ayrılan kimi pırpızsaçlı və cır-cındır paltarlı uşaq külün içindən çıxıb qutuya yaxınlaşdı, pulu böyük məharətlə oradan çıxarıb yerinə çubuq dəstəsindən qopardığı quru bir yarpaq qoydu.

Qoca qarı qonaqlara işarə edərək dalınca gəlmələrini tapşırırdı. Pilləkənlə yuxarıya qalxmağa başladılar. Üst mərtəbəyə çıxdıqdan sonra qoca qarı şamdanı sandığın üstünə qoydu, Feb isə mənzili əla tanıyan adam kimi qaranlıq dəhlizə baxan qapını açdı.

Sonra yoldaşına müraciət edərək:

– Əzizim, – dedi, – siz burada gizlənməlisiniz...

Bürüncəkli adam heç bir söz söyləmədən ona itaət etdi, kapitan isə o içəriyə girdikdən sonra qapını örtüdü və cəftəni keçirdi. Bir dəqiqədən sonra qoca qarı ilə birlikdə pilləkəndən enməyə başladılar. Otaq tamamilə qaranlıqlaşdı.

VIII

ÇAYA AÇILAN PƏNCƏRƏNİN
FAYDASI

Klod Frollo (belə zənn edirik ki, Febdən daha düşüncəli olan oxucu bürüncəkli adamın baş keşiş olduğunu çoxdan anlamışdır) qaranlıq daxməyə düşdükdən sonra harada olduğunu anlamaq üçün bir neçə dəqiqə əlləşdi. Bu daxmə damla otaq arasında üçbucaq şəklində əmələ gəlmiş bir şey idi. Orada nə adi pəncərə, nə də baca vardı; damın əyri olması isə Klodun daxmanın içərisində uzanmasına mane olurdu; odur ki Klod təsadüfən tapdığı murdar bir zibil yığını üzərində çömbəlib oturdu. Başı hərərət içində idi. Ətrafını əllərilə araşdırdıqdan sonra sınıq şüşə parçası tapdı və şüşəni alnına qoyaraq hərərətini bir qədər azaltdı.

Görəsən, həmin anda Klodun ruhunun dərinliklərində nələr baş verirdi? Bunu yalnız Allah və onun özü bilirdi. Feb, Esmeralda, Jak Şarmolü, Parisin küçələrində buraxdığı və böyük məhəbbətlə sevdiyi kiçik qardaşı, keşiş cübbəsi, hansısa Falurdelin yanına gedərəkən, bəlkə də, itirməkdən qorxmadığı namuslu adı; bütün bu sərgüzəştlərin onun düşüncəsində bir-birinə necə uyuşduğunu izah etmək çətindir. Lakin bir şeyə şübhə ola bilməz ki, bu düşüncələr onun şüurunda bir yerə toplaşaraq müdhiş harmoniya yaratmışdı.

O, on beş dəqiqə gözlədi; bu müddət ərzində düz yüz il qocaldığını hiss etdi. Birdən ağac pilləkənin cırlıtısını eşitdi. Kimsə pillələrlə yuxarıya qalxırdı. Qapı açıldıqda işıq göründü. Qurdların yeyib çürütdüyü qapının ortasında iri bir deşik vardı; Klod bu dəlikdən baxmağa başladı: qonşu otaqda baş verənləri bu deşikdən görmək mümkün idi. Onun gözləri qarşısında belə bir mənzərə açıldı; pişiksifət qarı əlində şamdan dayanmışdı; Feb isə bıçqlarını bura-bura baxırdı. Nəhayət, Klod üçüncü simanı da gördü; bu, Esmeralda idi. Esmeralda qapının arxasında görüncə, sanki, Klodun gözləri qarşısında cazibədar bir xəyal canlandı. Klod tir-tir titrədi, gözləri qaraldı, qanı başına vurdu, qulaqları cingildədi, ətraf başına fırlanmağa başladı. O, bihüş oldu və bir neçə dəqiqə heç bir şey görmədi, heç bir şey eşitmədi.

Yenidən özünə gələndə artıq qarı qonşu otaqda deyildi. Otaqda yalnız Feblə Esmeralda qalmışdı; onlar taxta sandığın üstündə yanaşı oturmuşdular; şam onların gənc üzlerini və daxmanın dal tərəfindəki yoxsul çarpayını işıqlandırır. Çarpayının yanında pəncərə vardı. Pəncərənin yağış damcılarının parçaladığı hörümçək toruna bənəyə qırıq şüşələrindən göyün bir parçası və qalaq-qalaq buludlardan özü üçün yastıq düzəldərək uyuyan Ay görünürdü.

Gənc qız karıxmış kimi idi; yanaqları od tutub-yanırdı. Vücudu titrəyirdi. Uzun kirpikləri qızarmış yanaqlarına kölgə salırdı. Üzünə baxmağa cəsarət etmədiyi zabit isə çox məmnun görünürdü. Qız şüursuz şəkildə barmağının gözəl, ancaq yöndəmsiz hərəkətiylə oturaçağın üzərində qəribə-qəribə şəkillər çəkir və barmağına baxırdı. Ayaqlarının üzərində keçisi yatdığından onları görmək mümkün deyildi. Kapitan, görünür, xüsusi olaraq bu görüş üçün bəzənib gəlmişdi. Sürtükunun yaxasından və yanlarından qızılı qotazlar sallanırdı. Bu qotazlar o zamanlar çox gözəl hesab olunurdu.

Onların nə danışdıqlarını Klod böyük çətinliklə eşidə bilirdi. Qarı beyninə vurmuş, qulaqları cingildəyirdi (zatən, iki sevgilinin laq-qırtısı, içində mazaqlaşma olmasa, kənardan baxan adama o qədər də maraqlı görünür, bu laqqırtı “mən səni sevirəm” ifadəsinin müxtəlif şəkillərdə söylənməsindən başqa bir şey deyil. Ancaq məsələ burasındadır ki, Klod onların söhbətinə laqeyd tamaşaçı kimi qulaq asmırdı).

Gənc qız başını qaldırmadan:

– Ah, cənab Feb, – deyirdi, – siz mənə nifrət edirsiniz! – Mən çox pis hərəkət etdiyimi anlayıram.

Zabit isə nəvazişli tərzdə cavab verirdi:

– Gözəl, sənə nifrət etmək? Sənə nifrət etmək! Allah eşiqinə söyləyin, mən nə üçün sizə nifrət etməliyəm?

– Sizinlə buraya gəldiyim üçün.

– Zənnimcə, bu məsələdə biz bir-birimizi yaxşı başa düşmürük; Mən sənə nifrət etməməliyəm, kin bəsləməliyəm.

Gənc qız qorxunc nəzərlə ona baxaraq:

– Kin bəsləmək? Mən sizə nə etmişəm ki? – dedi.

– Sən məni uzun zaman yalvarmağa məcbur etmişən.

– Çarəm nədir?.. – qız ah çəkdi. – Mən andımı pozmaq istəmirdim, tilsimim öz qüvvəsini itirə bilər və mən heç vaxt ata-anamı

tapmaya bilərəm. Ancaq nə fərqi var! Qoy, olan olsun! Artıq mənə nə ata, nə də ana lazımdır.

Qız bu sözləri söyləyərkən sevinc və məhəbbətdən yaşarmış gözlərini kapitanın üzünə dikdi.

Feb bağırdı:

– Əgər mən bundan bir şey anlayıramsa, Allah belimi sındırsın.

Esmeralda bir dəqiqə susdu, sonra gözləri yaşardı, köksündən bir ah qopdu və bu sözləri söylədi:

– Ah, sizi nə qədər sevdiyimi bilsəydiniz!

Gənc qızın varlığında o qədər ismət və günahsızlıq vardı ki, Feb özünü onun yanında bir qədər narahat hiss etdi. Lakin son sözlər onu yenə cürətləndirdi.

– Sən məni sevirsen! – O, heyranlıqla qışqırdı və qaraçı qızın belini qucaqladı. O, bunu çoxdan gözləyirdi.

Klod bütün bu səhnəni öz daxmasından seyr edirdi. Tez-tez qoltuğundakı xəncərin ucunu barmağı ilə yoxlayırdı.

Qaraçı qız xəfif hərəkətlə kapitanın ona sarılmış əllərini özündən uzaqlaşdırmağa çalışaraq sözünə davam etdi:

– Feb! Siz çox mərhəmətli və alicənabsınız! Siz gözəlsiniz! Siz məni, zavallı qaraçı qızı ölümdən xilas etdiniz. Nə vaxtdır ki, məni xilas edən zabitin fikrile yaşayıram. Feb, mən sizi tanımamışdan çox-çox əvvəl xəyallarınızla yaşayırdım. Çoxdandır ki, sizin kimi gözəl geyimli, qılınclı və gözəl simalı bir adam arzu edirdim. Sizin adınız da gözəldir, Feb, mən sizin hər şeyinizi sevirəm: adınızı da sevirəm, şpaqanızı da sevirəm. Feb, qılıncınızı çıxarın, verin baxım.

Feb gülümsəyərək:

– Uşaq! – dedi və qılıncını çıxardı.

Qaraçı qız qılınclın dəstəyinə, tiyəsinə baxdı, dəstəyin üzərindəki yazını maraqla oxudu və nəhayət, onu öpərək dedi:

– Sən igid bir adamın qılıncısan. Mən öz kapitanımı sevirəm!..

Feb fürsətdən istifadə edərək gənc qızın bir az əyilmiş gözəl və incə boynundan öpdü. Qız dimdik qalxdı, lalə kimi qızardı, Klod isə qaranlıq daxmanın içində dişlərini qıcadı.

Qaraçı qız dedi:

– Feb, mənim sizə sözüm var, qoyun sözümü deyim, ancaq əvvəlcə bir az otağın içində gəzin, mən sizin boyunuzu seyr etmək, mahmızlarınızın səsinə eşitmək istəyirəm. Siz necə də yaraşıqlısınız!

Kapitan onu razı salmaq üçün ayağa durdu və qızı özündən məmnun halda süzərək:

– Sən nə qədər uşaqsanmış! – dedi. – Güzəlim, bəs sən mənı rəsmi paltarında görməmişən?

– Təəssüf ki, görməmişəm... – qız cavab verdi.

Feb:

– Rəsmi paltarım, doğrudan da, çox güzəldir! – Yenə qızın yanında əyləşdi. Lakin bu dəfə əvvəlkindən daha yaxın oturdu.

– Mənə bax, sevgilim... – Feb sözə başladı.

Qaraçı qız uşaq şənliyi və şıltaqlığıyla incə əlini bir neçə dəfə onun dodaqlarına vurdu.

– Yox, yox, mən sizə qulaq asmaq belə istəmirəm! – o dedi. – Siz mənı sevirsiniz? Mənə cavab vermənizi istəyirəm. Siz mənı sevirsiniz?

Kapitan bir dizi üzərinə çökərək:

– Mələyim, ruhum, güzəlim, səni sevməmək mümkündürmü!? – dedi. – Vücudum, həyatım, ruhum, hər şeyim sənidir, nəyim varsa, sənə qurbanıdır! Mən səni sevirəm və heç bir zaman səndən başqa kimsəni sevməmişəm!

Kapitan bu cür hallarda belə cümlələri o qədər təkrar etmişdi ki, bu dəfə də nəfəsini dərmədən və yanılmadan söylədi. Qaraçı qız onun ehtiraslı etirafını eşitdikdə səadət dolu gözlerini göyü əvəz edən murdar tavana doğru qaldırdı və dedi:

– Ah! Artıq mən ölümə də hazırım!

Feb onu bir daha öpmək üçün yaranmış vəziyyətdən lazımınca istifadə etdi; bu öpüş zavallı baş keşişin öz daxmasında cəhənnəm əzabları çəkməsinə səbəb oldu.

Kapitan dedi:

– Ölməkmi! – mələyim, güzəlim, sən nə danışırsan! Yupiterə and içirəm ki, əsl yaşamaq vaxtı indidir! Bu qədər xoş bir şeyin başlanğıcında ölmək?! Bu, nə qəribə zarafatdır! Məsələ qətiyyən bunda deyil. Qulaq as, sevgilim Similyar... Bağışla... Esmeralda... sənin adın kafir adı kimi bir şeydir, tez-tez dolaşmaq salıram. Bu ad mənim üçün qalın meşəlik kimi bir şeydir.

Yazıq qız dedi:

– Aman, yarəb! Halbuki bu ad qəribə olduğu üçün mənə o qədər xoş gəlirdi ki. Əgər sizin xoşunuza gəlmirsə, mənı sadəcə Marqo çağıra bilərsiniz.

– Yaxşı, yaxşı, sevgilim, boş-boş şeylər üçün ağlama! Bu, sadə bir addır, yalnız buna vərdiş etməliyəm. Mən sənin adını əzbər öyrənərəm, o zaman işlər lap düzələr. Mənə qulaq as, sevgilim Similyar, mən səni o qədər sevirəm ki, mən səni o qədər sevirəm ki, ağıla belə sığışmaz. Bir xanım var, səni sevdiyim üçün lap ağılını itirib.

Gənc qızın qəlbində qısqanclıq duyğusu oyandı. Onun sözünü kəsərək:

– Kimdir o? – dedi.

– Onun adı sənin nəyinə lazımdır? – Feb cavab verdi. – Yaxşı, sən mənə sevirəsənmi?

Qaraçı qız dedi:

– Əlbəttə, sevirəm!

– Çox gözəl! Mən sənə sübut edəyəm ki, mən də səni sevirəm. Mən səni yer üzünün ən xoşbəxt qadını etməsəm, qoy bütpərəstlər allahı Neptun mənə öz yabasının ucunda qaldırıb həlak etsin! Biz bir yerdə qəşəng bir otaq taparıq. Mən öz nişançılarımı rəsmi marşla sənin pəncərələrinin qarşısından keçirərəm, mənim nişançılarımın hamısı atlıdır və kapitan Minyonun nişançılmasına həmişə qalib gələ bilirlər. Nişançılarımın əlində dəyənək, ox, tüfəng var. Mən səni Rüllü yaxınlığındakı meydana rəsmi parada apararam. Paris qarnizonunun rəsmi paradı ehtişamlı bir tamaşadır. Sırada səksən min əsgər olur! Otuz min əsgər polad zireh, dəbilqə geymişdir; altmış yeddi min bayraq var; parlament, hesab palatası, xəzinə, sikkəxana bayraqları – bir sözlə, dəhşətli dərəcədə nəhəng bir ordu. Mən səni kral heyvanxanasındaki şirlərə baxmağa aparacağam; qadınlar vəhşi heyvanlara baxmağı çox sevirlər.

Gənc qız sözlərin mənasına belə varmadan sevgilisinin səsinə qulaq asır və bu sözlərin təsirindən ən xoşbəxt xəyallara dalmışdı.

Kapitan yavaşca qaraçı qızın kəmərinə açmağa çalışaraq sözünə davam edirdi:

– Ah, sən nə qədər xoşbəxt olacaqsan!

Onun “çirkin hərəkətindən” qeyzlənmiş qız müqavimət göstərərək bağırdı:

– Siz nə edirsiniz?

– Heç bir şey... – Feb cavab verdi. – Zənnimcə, sən mənim yanıma köçəndən sonra əynindəki bu küçə və meyxana paltarını çıxarıb atmalısan.

Gənc qız nazla dedi:

– Feb, mən sənin yanında olacağam! – Və yenə xəyala daldı.

Kapitan onun müti quzuya dönməsindən cəsərlənlənərək belini qucaqladı. Qız artıq heç bir müqavimət göstərmirdi. Sonra o, yavaş-yavaş qızın korsajının bağlarını açmağa başladı. Bağları açarkən qızın boynundakı yaylığını tərپətdi. Öz daxmasında həyəcan içində boğulan keşis yaylığın altından qaraçı qızın, üfүqdə buludların arxasından yüksələn Ay kimi girdə, gözəl və əsmər çiyini gördü.

Gənc qız yenə də Febə heç bir müqavimət göstərmirdi; sanki, heç bir şey görmürdü. Kapitanın gözləri parlayırdı.

Birdən qız üzünü ona çevirərək sonsuz məhəbbətlə baxdı və dedi:

– Feb, məni öz dininlə tanış et.

Kapitan qəhqəhələrlə gülərək:

– Mənim dinimləmi!? Səni mənim dinimləmi tanış etməli!? Lütfən, söylə görüm, mənim dinim sənın nəyinə gərəkdir!

Qız sadələvhəsine cavab verdi:

– Sənə ərə getmək üçün mən sənın dinini tanımalıyam.

Kapitanın üzündə eyni zamanda heyrət və nifrət, qayğısızlıq və heyvani bir ehtiras göründü.

– Belə de! İndi də bunu uydurdun! – dedi. – Bizim evlənməyimizə ehtiyac varmı?

Qaraçı qız sapsarı saraldı və məyus halda başını köksünə salladı.

Feb mehriban səslə sözüne davam edərək:

– Sevgilim, – dedi, – bu nə axmaq sözdür! Toy-filan nədir? Məgər keşisin duası olmazsa, insanlar bir-birini sevbə bilməzlər?

O, bu sözləri ən nəvazişli və oxşayıcı səslə söyləyərək getdikcə qaraçı qıza daha çox yaxınlaşırdı. Yenə qolları ilə onun qıvrıq və incə belindən yapışdı, gözləri parlamağa başladı; belə dəqiqələrdə Yupiterin özü belə bir çox axmaq işlər görmüş, mərhəmətli Homer isə buludu onun yardımına çağırmışdı. Hər şey kapitan Febin də belə dəqiqələr keçirdiyini göstərirdi.

Klod bütün səhnəni görürdü. Daxmanın qapısı çürümüş çəllək taxtalarından düzəldilmişdi, onların arasından o qədər geniş deşiklər açılmışdı ki, o, yırtıcı kimi qonşu otağa şığıya bilərdi. Bu əsmər-bənizli, enlikürək rahib indiyədək monastır həyatı sürməyə məhkum edildiyindən izdivacsız yaşadığı halda, gecə baş verən ehtiraslı, aşıqanə səhnəni seyr edərəkən titrəyir və qanı qaynayırdı. Bu həyasız

gənc zabit, gənc və gözəl qızın üst-başını açmışdı. Qızın bu hali və zabitə təslim olmağa hazır görünməsi Klodun damarlarındakı qanını ərimiş qurğuşun kimi qaynamağa məcbur edirdi. O, fəvqəladə bir hal keçirirdi. Gözləri ehtiraslı bir qısqançlıqla, hər çıxarılan sancağı, hər açılan düyməni təqib edirdi. Üzünü həşəratların çürütdüyü qapı deşiklərinə sıxaraq baxan zavallı Klodu bu halda görənələr onun qəfəsin barmaqılığı arasından gözəl bir ceyranı boğan çaqqalı seyr edən pələngə bənzədiyini zənn edərdi. Klodun gözləri qapının deşikləri arasından yanan şam kimi parlayırdı.

Birdən Feb sürətli hərəkətlə qaraçı qızın çiynindəki yaylığı açdı. Solğun və dalğın halda oturmuş zavallı qız birdən-birə ayıldı. Sürətli hərəkətlə həddindən artıq üzlülük edən zabitdən uzaqlaşdı və cılpaq çiynlərinə, sinəsinə baxaraq qıpqırmızı qızardı, utandı, incə və gözəl əllərilə sinəsini örtməyə çalışdı. Yanaqlarında parlaq qırmızılıq olmasaydı, onu bu cür səssiz və hərəkətsiz vəziyyətdə görənələr həya heykəli olduğunu zənn edərdilər. Qız başını aşağı salmış, gözlərini yerə dikmişdi.

Kapitanın yersiz hərəkəti onun boynundakı talismanı aşkara çıxarmışdı.

Kapitan ürəküdüğü gözəlinə yenidən yaxınlaşmaq üçün fürsətdən istifadə edərək soruşdu:

– Bu nədir?

Qız həyəcanla dedi:

– Ona toxunmayın! O, mənim talismanımdır! Ata-anama layiq ola bilsəm, onları tapmaqda mənə yardım edəcək. Cənab kapitan, məni buraxın! Ah, mənim anam! Ah, zavallı anam! Anam! Sən haradasan? Mənim köməyimə gəl! Cənab Feb, Allah eşqinə, yaylığımı geri qaytarın!

Feb bir neçə addım geri çəkildi və soyuq səslə dedi:

– Ax, xanım əfəndi, artıq məni sevmədiyinizi anladım!

Zavallı qız kapitanın boynuna sarılaraq onu öz yanında əyləşdirdi və dedi:

– Mən səni sevmirəm?.. Sevimli Feb, mən səni sevmirəm? Ey kinli adam, sən mənə əzab vermək üçün bunu qəsdən söyləyirsən! Çox gözəl, al məni, al bütün varlığımı! Nə istəyirsən et, nə istəyirsən edə bilərsən, mən sənəmə! Talismanla nə işin var? Anamla nə işin var? Sən mənim anamsan, çünki mən səni sevirəm! Feb, sevimli Feb, sən məni görürsən? Feb, mənəm, mənə baxsana. Mən sənə

rədd etmək istəmədiyim, daima sənin dalınca qaçan həmin qızcığam. Ruhum, həyatım, bütün varlığım, hər şeyim sənindir, sevgilim! Çox gözəl, nə olar, evlənmək sənin xoşuna gəlmirsə, evlənməyə də bilərlik; zətən, mən nəyəm ki? Mən yazıq bir küçə rəqqasəsiyəm, sənə, sənə, Feb, sən zadəgansan. Mənim nə qədər axmaq olduğumu görürsən! Heç rəqqasə də zabitə ərə gedə bilər! Görünür ki, mən lap dəli olmuşam, yox Feb, yox, arzu edərsənsə, mən sənin oynadığın, sənin oynadığını, sənin əyləncən olaram. Yalnız sən, yalnız sən kənin olaram! Mən yalnız bunun üçün yaranmışam! Qoy mən namussuz olum, qoy hər kəs mənə nifrət etsin, mənəimçün heç bir fərqi yoxdur, yalnız bir şeyi arzu edirəm: mənə sevil! Yalnız mənə sevmək mənə yer üzündə ən şən və xoşbəxt qadın etmək üçün kifayətdir. Feb, mən qocalanda çirkin olacağam, artıq sənə məhəbbətə layiq olmayacağam. Ey mənim ağam, onda siz mənə rədd etməyin, qoyun, heç olmasa, sizə qulluq edim, başqa qadınlar sizin üçün şərəf hörəcək, mənə sizin kəniniz olacağam, mən yalnız onlara baxacağam. Mahmızlarınızı, paltarınızı, çəkmələrinizi təmizləməyə mənə icazə verəcəksiniz, deyilmi? Feb, doğrudanmı, bunları etməyə mənə icazə verəcəksən? Feb, indi ki belədir, al mənə, mən sənə qulunam, Feb, yalnız, sevil mənə! Bizim kimi qaraçı qızlara yalnız iki şey lazımdır: azadlıq və sevgi!

Qız bu sözləri söylərkən gənc zabitin boynunu qucaqladı, ağlamış gözəl gözlərilə aşağıdan-yuxarı onun gözlərinə baxır və sevincle gülümsəyirdi. Onun məxmər və gözəl köksü zabitin paltarının mahuduna sürtünürdü. Gözəl və çılpaq vücudu onun dizləri üstündə qırılırdı. Sərməst və sərxoş olan kapitan dodaqları ilə onun gözəl, əsmər çiyindən öpdü. Gənc qız başını arxaya əyib, gözlərini tavana dikərək bu hərarətli öpüşlərin təsirindən titrəyirdi.

Birdən Febin başı üzərində kin və hiddətindən gömgöy göyərmiş solğun bir baş gördü. Onun kinli gözləri parlayırdı; bu üzün yanında xəncərli bir əl də gördü. Bu üz və bu əl Klodun idi. O, qapını sındırılmış və özünü iki sevgilinin yanına atmışdı. Dəhşət içində titrəyən gənc qız bu müdhiş hadisədən özünü itirərək dili tutuldu. Sanki, göyərçin başını qaldıranda iri yumru gözlərilə yuvasına baxan çalağanı görmüşdü.

Qız qışqırmaq iqtidarında deyildi. O yalnız xəncərin Febin üzünə endiyini və buğlanaraq qalxdığını gördü.

Kapitan döşəmənin üzərinə yıxılaraq bağırdı:

– Vay, məlun!

Qız huşunu itirdi. Gözləri yumularkən, şüurunu itirərkən hərərətli bir şeyin dodaqlarına toxunduğunu hiss etdi və bu öpüş onu cəllad damğası kimi yandırdı.

Özünə gələndə gecə qarovulu əsgərlərini gördü. Kapitanı qan içində otaqdan aparırdılar. Keşis yox olmuş, otağın dal tərəfindəki çaya baxan pəncərə isə taybatay açıq idi. Biri döşəmənin üzərindəki bürüncəyin zabitin olduğunu zənn edərək qaldırırdı. Qız ətrafdakıların bu sözləri dediyini eşidirdi:

– Bu cadugər, kapitanı xəncərlə öldürmüşdür!

Səkkizinci kitab

I

QURUMUŞ YARPAĞA DÖNƏN GÜMÜŞ PUL

Qrenquar və qaraçı dəstəsi böyük təşviş içində idilər. Bir ay idi ki, nə Esmeraldadan xəbər vardı, nə də onun keçisindən. Esmeraldanın tapılmaması qaraçılar rəisini və bütün sərsəriləri məyus etmişdi; Qrenquarın da dərdi ikiqat artmışdı. Qaraçı qız bir axşamüstü yox olmuş və o zamandan bəri tapılmırdı. Çox axtardılar, lakin bütün axtarışlar heç bir nəticə vermədi. Adam ələ salmağı sevən bəzi küçə uşaqları qızı bu axşam Sen-Mişel körpüsü yaxınlığında bir zabitlə birlikdə gördüklərini Qrenquara söyləyirdilər. Lakin qaraçıların adəti ilə evlənən Qrenquar spektik idi, söz-söhbətə inanmırdı; bundan başqa, o, öz arvadının nə qədər möhkəm olduğunu hamıdan yaxşı bilirdi. O, məsum bir qızla qəribə tilsimin birləşməsindən möhkəm bir qaya əmələ gəldiyini şəxsən təcrübədən keçirmişdi. O, bu iki amilin müştərək gücünü riyazi üsulla da hesablamışdı. Odur ki bu cəhətdən tamamilə arxayın idi.

Bununla belə, Esmeraldanın yoxa çıxmasının səbəbini anlamaq çətin idi. Qrenquar dərin məyusluq içindəydi. Əgər mümkün olsaydı, o hətta arıqlayardı da. Bu həsrət və kədər ona yer üzündə hər şeyi unutturmuşdu. O hətta öz ədəbi həvəsini, “düzgün və qeyri-düzgün fiqurlar haqqında” böyük əsərini belə unutmuşdu. O, bu əsərini əlinə pul keçər-keçməz çap etdirmək niyyətində idi. (Qrenquar, Huq de Sen-Viktorun yazdığı “Didascalon”un Spirli Vindelenin məşhur şriflləriylə çap olunduğunu gördükdən sonra sayıqlamağa başlamışdı).

Bir gün Qrenquar dərin məyusluq içində la-Turnelin yanından keçərkən camaatın məhkəmə binası yanında toplaşdığını gördü.

Məhkəmə binasından çıxan bir gəncdən soruşdu:

– Burada nə var?

Gənc cavab verdi:

– Doğrusu, nə olduğunu özüm də bilmirəm, deyirlər, bir qadın jandarmı öldürmüşdür və indi onu mühakimə edəcəklər. Deyildiyinə görə, işdə cadunun da rolu olduğundan məhkəməyə yepiskop, konsistor hakimləri, bir də Notr-Dam kilsəsinin baş keşişi olan qardaşım da dəvət edilmişdir. O, bütün günlərini məhkəmədə keçirir. Mən onunla bir-iki kəlmə danışmalıydım, lakin salon dopdolu olduğundan camaatın arasından keçə bilmədim. Mənə pul lazımdır, odur ki qardaşımı görə bilməməyim məni çox məyus etmişdir.

Qrenquar dedi:

– Əzizim, mən böyük məmnuniyyətlə sizə pul verərdim, ancaq təəssüf ki, ciblərimin yırtığı sikkələrin ağırlığından əmələ gəlməmişdir.

Qrenquar bu gəncin qardaşı olan baş keşişlə tanış olduğunu ona söyləməyə cəsəret etmədi. Artıq oxucuların bildiyi kilsədəki hadisədən sonra Qrenquar onun yanına gəlməmişdi. Bu məsələ onu çox narahat edirdi.

Gənc yenə öz yoluna davam etdi. Qrenquar isə məhkəmənin böyük salonuna doğru gedən pilləkənlə çıxaraq camaatın ardınca getdi. O, bu fikirdə idi ki, kədərini azaltmaq üçün məhkəmədə cinayət işlərinə qulaq asmaqdan gözəl çarə tapıla bilməz. Çünki hakimlərin son dərəcə axmaq və gülünc adamlar olduqlarını bilirdi.

Qrenquarın qarışdığı izdiham dinməz-söyləməz irəliyə hərəkət edirdi. Qədim binanın içərişisiylə ilan kimi qıvrılan qaranlıq koridorda uzun müddət sıxışdırılıb tapdalandıqdan sonra, nəhayət, Qrenquar böyük salona çıxan alçaq qapının yanına çatdı. Qapı açıq idi. Uca-boy olduğundan salondakı səhnəni dalğalanan camaatın başı üzərindən seyr edə bilirdi.

Bura geniş və yarımqaranlıq bir salon idi. Qaranlıq onu daha da geniş göstərirdi. Artıq qaranlıqlaşdığından salonun dar və sivri pəncərələrindən içəriyə ancaq zəif işıq düşürdü. Bu işıq da salonun müxtəlif şəbəkələrdən ibarət qübbəsinə çatmamış yox olub gedirdi. Masanın üstünə şamdanlar qoyulmuşdu. Bellərini bükərək oturmuş katiblər kağız yığınları üzərində nəsə yazırdılar. Otağın qapıya yaxın

hissəsi camaatla dolmuşdu. Sağ və sol divarın yanında uzun cübbəli adamlar əyləşmişdilər. Otağın dal tərəfində yüksək bir yerdə hakimlər cərgəylə əyləşmişdi. Son sıralarda oturan hakimləri qararıqlıqda görmək mümkün deyildi. Hakimlərin üzləri ciddi və hərəkətsiz idi; divarlarda çoxlu zanbaq şəkli vardı. Hakimlərin başları üstündə İsanın dar ağacındakı təsviri güclə görünürdü; hər tərəfdə təbəzinlər və nizələr parlayırdı. Salonda yanan şamların işığı onların dəmir uclarına düşmüşdü.

Qrenquar yanındakı adamların birindən soruşdu:

– Cənab, lütfən söyləyin, orada kilsə məclisində yepiskopların əyləşdiyi kimi cərgə-cərgə oturan bu adamlar kimdir?

Müsaibə cavab verdi:

– Cənab, sağ tərəfdəkilər məhkəmə üzvləridir, sol tərəfdəkilər isə müstəntiqdirlər; birincilərin əynində qırmızı cübbə, o birilərin əynində isə qara cübbə var.

Qrenquar yenə soruşdu:

– Bəs qırmızı cübbəli qan-tər basmış o şişman adam kimdir?

– O, cənab sədrin özüdür.

Qrenquar məhkəmə işçilərini (çox güman ki, məhkəmənin elə bu binasında pyesinin uğursuzluğunu indiyədək unuda bilmədiyindən) qətiyyənlə sevmirdi. Odur ki yenə soruşdu:

– Bəs onun arxasında oturan qoyunlar kimdir?

– Bunlar kral dəftərxanasının məruzəçi cənablarıdır.

– Bəs hamıdan qabaqda oturan o donuz kimdir?

– Parlament məhkəməsinin katibi cənablarıdır.

– Bəs sol tərəfdəki qırmızı pişiyə bənzəyən şişman adam kimdir?

– O, kansistor məhkəməsinin kral prokuroru Jak Şarmolüdür.

Məhkəmə üzvlərilə birlikdə əyləşmişdir.

Qrenquar dedi:

– Cənab, lütfən, bir sualıma da cavab verin. Onlar burada nə edirlər?

– Mühakimə edirlər.

– Mühakimə edirlər?.. Kimi mühakimə edirlər? Mən burada heç bir məhkum görmürəm.

– Məhkum deyil, məhkumədir. O, arxasını bizə çevirdiyi üçün buradan görmək mümkün deyil. Onu camaat tərəfdən də görmək mümkün olmaz. O, baltalıların arasında oturmuşdur.

Qrenquar sözünə davam edərək:

– Bəs bu qadın kimdir? – dedi. – Onun adı nədir?

– Özüm də yaxşı bilmirəm, müsyö, mən yenicə gəlmişəm. Lakin bu fikirdəyəm ki, burada söhbət cadugərlikdən gedir. Hər halda, məhkəmədə ruhani məhkəməsinin üzvləri də var.

Bizim filosof dedi:

– Çox yaxşı, bu böyük və hakim adamların insan ətini necə yediklərinə tamaşa edək, hər halda, maraqlı tamaşadır...

Qonşusu ona dedi:

– Müsyö, necə düşünürsünüz, cənab Jak Şarmolünün çox mülayim görünüşü var, deyilmi?

Qrenquar:

– Bəli, bəli! – cavab verdi, – mən, ümumiyyətlə, cənab Şarmolünün dodaqları kimi incə dodaqları və onunku kimi zədəli burun pərləri olan adamların həlimliyinə çox da inanmıram.

Bu zaman yaxındakılar işarə edərək bu iki boşboğazı susdurdular: məhkəmədə mühüm bir istintaq başlayırdı.

Salonun ortasında üzünü paltarları ilə örtmüş qoca bir qarın dayanmışdı. Qarın deyirdi:

– Cənab hakimlər! Mən mərhum Falurdelin arvadıyam. Qırx ildir ki, Sen-Mişel körpüsündə yaşayıram və vergiləri vaxtılı-vaxtında verirəm. Mənim mənzilim körpüdən bir az yuxarı yaşayan boyaqçı Tassenanın evinin qarşısındadır. Cənab hakimlər, mən indi qoca bir qarıyam, lakin bir zamanlar gözəl bir qız idim. Qonşularım son günlər mənə deyirdilər: “Falurdel nənə, axşamlar cəhrənizi çox əyirməyin; şeytan öz buyuzları ilə qoca qarınların yununu daramağı sevər. Keçən il Tampl məhəlləsində dolaşan kabus bu il də Qədim şəhərə keçmişdir. Falurdel nənə, ehtiyatlı olun, bu kabus sizin də qapınızı döyə bilər!” Bir axşam mən cəhrənin yanında əyləmişdim. Bir də gördüm ki, qapını döyürlər. Soruşdum: “Kimdir?” Mənə söyüşlə cavab verdilər. Qapını açdım; içəriyə iki nəfər girdi. Bunlardan biri gözəl bir zabıt, o biri isə qara paltarlı adam idi. Bu adamın yalnız qızarmış kömür kimi parlayan qara gözləri görünürdü; gözlərindən başqa heç bir şey görmək mümkün deyildi. Üzünü şlyapası və bürüncəyi ilə örtmüşdü, onlar mənə dedilər ki, bizi müqəddəs Martanın otağına burax. Cənab hakimlər, bu, mənzilimin yuxarı mərtəbəsindəki otağın adıdır. Hamı bunu bilir. Cənab hakimlər, bu otaq ən

təmiz otaqdır. Onlar bu sözü söylədikdən sonra mənə bir ekü verdilər. Mən pulu masanın qutusuna qoyub öz-özümə dedim ki, çox yaxşı oldu, hər halda, sabah Qloriyet sallaqxanasından bağırsağ almaq üçün işimə yarar. Biz yuxarıya qalxdıq. Üst otağa çıxar-çıxmaz dönüb geriye baxdıqda gördüm ki, qara bürüncəqli adam yox olmuşdur. Mən buna bir qədər təəccüb etdim. Gözəl zabit ağayana bir adama oxşayırdı; onunla birlikdə aşağıya endik, o çıxıb getdi, yenicə yumağın dördəbirini əyirmişdim ki, zabit gözəl bir gənc qızla qayıtdı, bu qız gəlincik kimi bir şey idi, saçları dağınıq olmasaydı, günəşdən də gözəl görünərdi. Qızın yanında iri bir keçi vardı. Keçinin qara, yaxud ağ olması yaxşı yadımda deyil. Bu keçi məni düşündürdü. Qızın gəlməsinin mənə dəxli yox idi, lakin keçinin nə üçün gəldiyini başa düşmədim. Cənab hakimlər, mən, ümumiyyətlə, buyuzlu və saqqallı heyvanları sevmirəm; onların saqqalları erkəklərə, buyuzları isə şeytanlara oxşayır. Buna baxmayaraq, heç bir söz demədim: hər halda, mənə bir ekü vermişdilər. Cənab hakimlər, mən doğru mülahizə etdim, ya yox? Zabitlə gənc qız yuxarıya qalxdı və orada yalnız qaldılar. Keçi də onların yanında idi. Zabitlə qızı üst mərtəbəyə ötürdükdən sonra mən yenə aşağı endim və əyirməyə başladım. Bunu da söyləməliyəm ki, mənim mənzilim iki mərtəbədə ibarətdir və dal tərəfi körpünün üstündəki bir çox evlər kimi çaya baxır; istər üst, istərsə də alt mərtəbələrin pəncərələri körpüyə deyil, çaya baxır. Beləliklə, mən sakitcə əyirməklə məşğul idim. Lakin nədənsə kabus heç cür yadımdan çıxmırdı. Keçini görəndə dərhal kabus yadıma düşdü. Bundan başqa gənc qızın paltarları da çox qərribə idi. Birdən yuxarıdan bağırtı səsi eşitdim. Ağır bir şey döşəmənin üzərinə yığıldı, pəncərə açıldı, mən üst mərtəbədəki pəncərənin tam altındakı pəncərənin yanına yüyürdüm. Bir də gördüm ki, gözlərimin qarşısında qara bir şey özünü suya atdı. Bu, keşiş paltarları geymiş bir kabus idi. O gecə aydın bir gecə idi. Odur ki onun paltarlarını aydınca görə bildim. Kabus çaya tullandıqdan sonra Qədim şəhərə doğru üzüməyə başladı. Mən qorxumdan titrəyə-titrəyə gecə qarovulunu çağırmağa başladım. Qarovulçular mənim mənzilimə daxil oldular və bir az sərxoş olduqlarından məsələnin nə yerdə olduğunu aydınlaşdırmadan məni döyəcləməyə başladılar. Nəhayət, mən hadisəni onlara başa saldım, biz üst mərtəbəyə qalxdıq. Bir də nə gördük? Otağın döşəməsi qan içində idi, kapitan isə

boğazında xəncər uzanmışdı. Qız özünü ölümcüllüyə qoymuş, keçiyə oyan-buyana qaçırdı. “Bu, nə işdir başıma gəldi!” – düşündüm. İndi iki həftə döşəməni yuyub-təmizləməyə məcbur idim! Söz yox ki, çox qəribə işə düşmüşəm!” Zavallı gənc zabit! Onu götürüb apardılar. Qız isə cıl-cılpaq idi. Qarovul onu da özlərilə bərabər apardı. Ancaq səbir edin! Məsələ bununla qurtarmadı, məsələnin ən pisi hələ qabaqdadır! Səhər tezdən mən masanın qutusunu açıb oradan pulu götürmək istədim, halbuki qutuda pul əvəzinə qurumuş bir yarpaq vardı!

Qarı susdu.

Camaatın arasından dəhşətli uğultu keçdi.

Qrenqvarın qonşusu:

– Bu kabusa, bu keçiyə şeytan işi deyirlər!

Bunların yanında duran biri isə:

– Bəs bu qurumuş yarpaq nə deməkdir! – əlavə etdi.

Üçüncü bir şəxs:

– Heç şübhə ola bilməz ki, bu qız cadugərdir, özü də gənc zabitləri soymaq üçün iblislə ittifaq bağlamışdır!

Qrenqvarın özü də bu hadisəni çox qəribə və həqiqətə uyğun saymaq üzrə idi.

Məhkəmə sədri vüqarla:

– Şahid Falurdel, – dedi. – Sizin məhkəməyə başqa nəse söyləmək niyyətiniz varmı?

Qarı cavab verdi:

– Cənab hakim, artıq sözüm yoxdur, yalnız onu deyə bilərəm ki, bu hadisə haqqında yazılmış protokolda mənim mənzilimin çirkin, qoxumuş və murdar əxlaqsızlıq yuvası olduğu göstərilir. Bu, bir az ifratdır. Doğrudur, körpünün üstündəki evlər çox da bəzəkli deyil, orada çoxlu adam yaşayır, bununla belə, burada yaşayanların əksəriyyəti qəssabdır, qəssablar isə varlı olurlar, onların arvadları şəhər xanımlarından heç də əskik deyillər.

Qrenqvarın nəzərində siması əjdahaya bənzəyən hakim ayağa durdu və dedi:

– Lütfən, diqqətli olun! Rica edirəm, cənab hakimlər müqəssirin üstündə xəncər olduğunu nəzərə alsınlar. Şahid Falurdel, iblisin sizə verdiyi puldan əmələ gələn quru yarpağı özünüzlə bərabər gətirmisinizmi?

– Bəli, cənab prokuror, – qarı cavab verdi. – Mən bu yarpağı tapdım, budur!

Pristavlardan biri quru yarpağı götürüb əjdahaya verdi, o isə qaş qabağını çataraq başını yırgaladı və yarpağı sədrə verdi; sədr isə yarpağı kilsə işlərinə baxan kral prokuroruna verdi. Beləliklə, quru yarpaq bütün məhkəmənin nəzərindən keçdi.

Jak Şarmolü:

– Bu, qovaq yarpağıdır, – dedi. – Cadugərliyin yeni isbatından başqa bir şey deyil...

Hakimlərdən biri sözə başlayaraq:

– Şahid! – dedi. – Siz yanınıza iki adamın gəldiyini söyləyirsiniz: biri, əvvəlcə yoxa çıxan, sonra isə Sena çayını keçərkən gördüyünüz keşiş paltarlı adam, o biri isə zabitdir. Sizə pulu verən bunların hansı idi?

Qarı bir az düşündü və sonra cavab verdi:

– Zabit idi!

Camaat arasında gurultu qopdu:

Qrenquar öz-özünə düşündü: “Bax bu məsələ mənim inamımı bir az sarsıtdı!”

Bu zaman kral prokuroru Filipp-Lelye yenə danışmağa başladı:

– Cənab hakimlərin icazəsilə xatırlatmalıyam, mərhum zabitin ölüm ayağında söylədiyi və onun dilindən hərfən yazılmış sözlərdən məlum olur ki, o, qara paltarlı adamla danışanda, bəlkə də, onun şeytan ola bilməsi ehtimalı barədə bir qədər düşünmüşdü. Zabit bunu da əlavə edib ki, kabus müqəssir qadının Falurdel qarının evinə gətirilməsində israr edirmiş. Həm də kapitan cibində pulu olmadığını söylədikdə bu adam ona gümüş bir ekü vermiş və zabit bu pulu otaq kirayəsi olaraq qarıya vermişdir. Bütün bunlardan sonra bu pulun cəhənnəmə aid olduğu görünür.

Bu məntiqi dəlil, güman ki, Qrenquarın və camaatın arasındakı başqa şəkkakların bütün şübhələrini dağıtdı.

– Zətən, məsələyə aid olan bütün sənədlər cənab hakimlərin əlindədir, – kral prokuroru əlavə etdi, – bu barədə Feb de Şatoperrin ifadəsini yoxlamaq olar.

Müqəssir qadın bu adı eşitcək ayağa durdu və üzü göründü. Qrenquar onun Esmeralda olduğunu görüb dəhşətindən mat qaldı.

Esmeraldanın üzü ölü sifəti kimi sapsarı saralmışdı. Onun böyük diqqətlə hörülmüş və qızıl pullarla bəzənmiş saçları pərişan halda

çiyinlərinə tökülmüşdü. Dodaqları gömgöy göyərmiş, çuxura düşmüş gözləri vəhşi nəzərlərlə ətrafa boylanırdı.

– Feb! – o bağırdı. – Amandır, cənab hakimlər, məni öldürməzdən əvvəl bir sualıma cavab verin, sizi Allaha and verirəm, söyləyin görüm, sağdırmı?

Sədr cavab verdi:

– Müttəhim, sakit olun! Bunun sizə dəxli yoxdur!

– Amandır, mənə rəhm edin, söyləyin görüm, o sağdırmı! – qız təkrar etdi və zərif əllərini döşünə qoydu. Eyni zamanda zəncir səsləri eşidildi.

Kral prokuroru yenə quru səslə cavab verdi:

– Yaxşı, mən sizə söyləyəyəm: o can verir. Razi qaldınız mı?

Zavallı heç bir söz söyləmədən oturaçağa çökdü. Gözləri qupuru, üzü isə mumdan ağ idi.

Sədr yanındakı alçaq oturaqda əyləşmiş qara mantıyalı, güləbətlinli papaq qoymuş, boynuna zəncir taxmış, əliçubuqlu adama müraciət edərək:

– Cənab pristav, o biri müttəhimi gətirin.

Hamının nəzəri kiçik qapıya doğru çevrildi. Az sonra qapı açıldı. Qrenqar tamamilə mat qaldı: salona qızılı buynuzlu və qızılı dırnaqlı keçı daxil oldu. Gözəl heyvancığaz bir saniyə qapının astanasında dayandı və boğazını uzatdı. Sanki, yüksək qayanın üzərində dayanıb qarşısındakı geniş üfüqə baxırdı. Birdən keçı qaraçı qızı görüb masanın və katibin başı üzərindən tullanıb müttəhimin dizlərinə sığındı, onun oxşamasını, yaxud nəvaziş göstərməsini istəyirmiş kimi ayaqları altında uzandı; lakin müttəhim hərəkətsiz dayanmışdı, zavallı Cali isə onun bir baxışına belə nail ola bilmədi.

Falurdel qarı dedi:

– Vay, vay! Bu, həmin murdar heyvandır! Mən onların ikisini də tanıyıram!

– Cənab hakimlər arzu edirsə, keçinin sorğusuna başlayaq, – Jak Şarmolü dedi.

Həqiqətən, ikinci müqəssir Cali idi. O zamanlar heyvanların cadugərlikdə təqsirli bilinərək məhkəməyə çəkilməsi nadir hadisələrdən deyildi. Məsələn, Paris məhkəməsinin 1466-cı ilə dair maliyyə hesabatında Korbeyl şəhərində edam edilmiş Jille-Sular adlı bir nəfərlə onun donuzunun məhkəmə xərclərinə aid çox maraqlı fakt-

lara rast gəlmək mümkündür. Burada hər şey qeyd olunmuşdur. Donuz üçün qazılan quyunun pulu, Morsan limanından gətirilmiş 500 çubuq dəstəsi, üç kasa şərab və üç girvənkə çörək. Bunları edam edilmiş donuz üçün hazırlasalar da, böyük bir qismi cəllada çatmışdı. Nəhayət, həmin hesabatda donuzun on bir gün ərzində saxlanmasına sərf olunan vəsait də göstərilmişdir. Bəzən məhkəmə heyvanlarla da kifayətlənmirdi; Böyük Karlin və Mərhəmətli Luinin qanunlarına görə, göydə görünməklə mərhəmətli vətəndaşların rahatlığını pozan alovlu kabuslara belə böyük cəzalar təyin edilmişdi.

Kilsə işlərinə baxan kral prokuroru dedi:

– Bu keçinin ruhuna girmiş və heç bir ovsuna tabe olmaq istəməyən iblis israr edərsə və məhkəməni qorxutmağa başlarsa, qabaqcadan söyləyirik ki, o zaman dar ağacı, ya da tonqal tələb etməyə məcbur olacağıq!

Qrenqarın alnında soyuq tər göründü. Şarmolü qarşısındakı masanın üzərinə qoyulmuş qaraçı qavalını götürüb keçiyə göstərdi və soruşdu:

– İndi saat neçədir?

Keçi ağıllı gözlərilə ona baxdı, sonra qızıl dırnağını qaldırıb yeddi dəfə döşəməyə vurdu; həqiqətən, saat yeddi idi. Camaat nifrət və dəhşətlə dalğalanmağa başladı.

Qrenqar artıq özünü saxlaya bilməyərək bağırdı:

– O, özünü məhv edir! Məgər siz heyvanın nə etdiyini özü belə bilmədiyini görmürsünüz?

Pristav hirsle bağırdı:

– Ey, kimdir səs salan, sakit olun!

Jak Şarmolü yenə həmin qavalın sayəsində oxucunun bildiyi bir çox oyunları keçiyə göstərdi. Məsələn, indi ilin hansı ay olduğunu, ayın neçəsi olduğunu və sairəni bir-bir göstərdi. Məhkəmə mübahisələrinə məxsus optik gözübağlıca sayəsində Calinin Paris küçələrində dəfələrlə göstərdiyi adi oyunlara həmişə heyran qalan camaat bu oyunları məhkəmə salonunda görəndə son dərəcə pərişan oldu. Hamı keçinin ruhunda şeytan olduğuna inandı.

Kral prokuroru bununla da kifayətlənməyərək Calinin boynundan asılmış dəri torbanı açıb içindəki hərfəri döşəmənin üzərinə boşaltdı, keçisi isə hərfərin arasından ayağı ilə üç hərf götürüb “Feb”

sözünü düzəltdi. Bu hadisə zavallı kapitanın cadugərliyə qurban olduğunu aydınca isbat edirdi. Odur ki hər kəs öz cılvəsi və gözəlliyilə hamını heyran qoyan qaraçı qıza, bu cazibədar rəqqasəyə müdhiş, qansoran bir iblis kimi baxırdı.

Rəqqasənin özü isə, hərəkətsiz və meyit kimi oturmuşdu. Nə Calinin əyləncəli hərəkətləri, nə hakimlərin təhdidləri, nə də camaatın boğuş gurultusu ona təsir etmirdi. Yalnız qarovulçulardan biri amansızcasına qolundan tutub silkələyəndə xəyaldan ayıldı. Sədr təntənəli və ucadan:

– Müttəhim, – dedi, – siz cadugərliklə məşğul olan qaraçılar tayfasına mənsubsunuz. Siz bu işdə məhkəməyə cəlb edilmiş tilsimli keçi ilə birlikdə mart ayının 29-da, cəhənnəm qüvvələrinin, cadu və tilsimin köməyiylə kral nişançılarının kapitanı Feb de Şatoperi xəncərlə öldürməkdə təqsirli bilinirsiniz. Siz bu təqsirinizi yenə də inkar edirsiniz?

Gənc qız üzünü əllərilə örtərək bağırdı:

– Aman, nə böyük dəhşət! Mənim Febimi! Aman! Nə böyük müsibət!

Məhkəmə sədri yenə laqeyd səslə təkrar etdi:

– Siz yenə bunu inkar edirsiniz?

Qız həyəcan içində olduğundan qırıq bir səslə:

– Mən sizə əvvəlcə söyləmişəm, – cavab verdi. – Bu hadisənin necə baş verdiyini özüm belə bilmirəm. Mən yalnız bunu bilirəm ki, onu öldürən keşişdir. Bu keşişi mən tanımıram. Lakin o, məni çoxdan təqib edər.

Hakim onun sözünü təsdiq edərək:

– Bəli, bəli, – dedi. – Kəbus-rahib, deyilmi!?

– Aman, ağalar, mənə rəhm edin! Mən zavallı bir qızam!..

– Qaraçı qız, – hakim düzəliş verdi.

– Müqəssir inad ilə təqsirini boynuna almadığı üçün, – Jak Şarmolü mehriban səslə sözə başlayaraq dedi, – mən məhkəməyə onun işgəncə ilə danışdırılmasını təklif edirəm.

Məhkəmə sədri xəbər verdi:

– Məhkəmə buna razıdır.

Zavallı qız tir-tir titrədi. Bununla belə, o, qarovulçuların əmrinə tabe olaraq ayağa durdu və xeyli mətin addımlarla yeriməyə başladı. Qabağında Jak Şarmolü ilə kansistor məhkəməsinin üzvləri, ətrafında isə iki sıra nişançılar addımlayırdı. Onlar gizli qapıya doğru

hərəkət etdilər. Qapı açıldı və dərhal bağlandı. Zavallı Qrenquar bədbəxt gənc qızın müdhiş bir pəncəyə düşdüyünü anladı.

Qız qapının arxasında yox olduğdan sonra acı mələmə səsi eşidildi: keçiciyə öz xanımı üçün ağlayırdı.

İclas müvəqqəti dayandırılmışdı. Məhkəmə üzvlərindən biri hakimlərin yorulduğunu və işgəncənin, bəlkə də, çox uzun sürəcəyini söylədi; lakin məhkəmə sədri ciddi səsle cavab verərək hakimin, hər şeydən əvvəl, öz vəzifəsini yerinə yetirməyə məcbur olduğunu qeyd etdi.

– Nə axmaq qadıdır! – Qoca bir hakim mınıldanaraq dedi, – biz hələ şam etməmişik, o isə işgəncə verilməsinə razı olur!

II

GÜMÜŞ PUL VƏ QURU YARPAQ HAQQINDA FƏSLİN DAVAMI

Esmeraldanın keçdiyi koridorlar o qədər qaranlıq idi ki, onları gün işığında belə çıraqla işıqlandırmaq lazım gəlirdi. Zavallı qız qarovulla əhatə olunmuş halda koridorlardan keçərək bir neçə pilləkən enib yenə qalxdıqdan sonra qaranlıq bir otağa atıldığını hiss etdi. Dairəvi formada olan otaq bu günədək yeni Parisin binaları arasında mühafizə edilmiş böyük qüllələrdən birinin aşağı mərtəbəsində yerləşirdi. Bu zirzəmidə pəncərə yox idi; işıq yalnız alçaq və dəmir qapının arasından sıza bilərdi; ancaq otaq qaranlıq deyildi: qalın divanın içində böyük bir soba vardı; soba qalanmışdı, onun qırmızımtıl işığı zirzəmini işıqlandırır; bu işığın müqabilində zirzəminin bir küncünə qoyulmuş nazik piy şamın işığı solğun nura bənzəyirdi. Sobanın dəmir qapağı qaldırılmışdı. İçindəki alovla işıqlandırılmış deşiyinin ətrafında dəmir çubuqların ucları görünürdü; bu çubuqlar qara, iti və seyrək dişlərə bənzədiyindən soba, ağzından alov saçan əfsənəvi əjdahaya bənzəyirdi.

Zavallı qız sobanın işığında otağın divarlarından asılmış müxtəlif qorxunc alətləri gördü. Bu alətlərin nəyə lazım olduğunu bilmirdi. Otağın ortasında gündən hazırlanmış döşək vardı; döşək dəmirli kəmərlə tavandakı halqaya bağlanmışdı. Halqa daş qübbənin

ortasından asılmış və ağacdan düzəldilmiş divin burnuna keçirilmişdi. Hara gəldi atılmış maşalar, kəlbətinlər, enli üçbucaq bıçaqlar kürənin içərisində yanan kömürün üzərində qıpqırmızı qızarmışdılar. Bir sözlə, sobanın içində yanan məşum və qırmızı işıq şöləsi hara düşürdüsə, qorxunc işgəncə alətlərini işıqlandırırdı.

Bu cəhənnəmə o zaman sadəcə “işgəncə otağı” deyirdilər. Çarpayının üstündə rəsmi cəllad Pyerra Torterü əyləşmişdi. Cəlladın iki eybəcər köməkçisi vardı. Onların da dördbucaq şəklində üzvləri, kətan şalvarları və gön döşükləri vardı. Sobanın içində qızarmış dəmirləri köməkçilər üz-buüze çevirirdilər.

Zavallı gənc qız ürəkli olmaq istəyirdi, lakin otağın içinə daxil olar olmaz dəhşətindən titrəməyə başladı. Otağın bir tərəfində qarovul əsgərləri sıraya düzülmüşdü; o biri tərəfində isə konsistor məhkəməsinin üzvləri olan keşişlər dayanmışdı. Otağın bir küncünə masa qoyulmuşdu, masanın üstündə mürəkkəbqabı vardı. Məhkəmə katiibi masanın arxasında əyləşmişdi.

Jak Şarmolü mehriban təbəssümlə qaraçı qıza yaxınlaşaraq:

– Əziz balam, – dedi, – siz yenə də inad edirsiniz?

Qız xəfifcə eşidilən bir səslə:

– Artıq heç bir sözüüm yoxdur... – dedi.

– Elə isə, – Şarmolü sözünə davam etdi, – bu hal bizi çox məmnun etməsə də, arzu etdiyimizdən daha ciddi şəkildə danışdırmağa məcburuq. Zəhmət çəkib çarpayının üstündə əyləşin. Cənab Pyerra, xanım üçün yer boşaldın və qapını bağlayın.

Pyerra mırıldanaraq yerindən durdu və dedi:

– Qapını bağlasaq, ocaq sönə bilər.

Şarmolü razılaşdı:

– Yaxşı, əzizim, qapını açıq qoyaq.

Esmeralda ayaq üstə dayanmışdı. Üzərində bir çox bədbəxtlərin əzabları içində çırpındığı bu gön döşək onu qorxudurdu. Əti ürpeşdi. Özünü itirmiş halda dayanıb mənasız nəzərlərlə qarşısına baxırdı. Cəllad köməkçiləri Jak Şarmolünün işarəsilə onun qollarından yapışib çarpayının üstündə əyləşdirildilər. Onlar qızın heç bir yerini ağrıtmadılar, lakin gön döşükləri onun çiyinlərinə toxunduqda damarlarındakı qanın ürəyinə vurduğunu hiss etdi. Zavallı qız pərişan nəzərlərlə bütün otağı süzdü. Divardan asılmış işgəncə alətlərinin qarmaqlarından qopub ona doğru gəldiklərini, vücudu üzərində

süründüklerini zənn edirdi; lakin onun nəzərində bunlar alət deyil, yarasa, qırxayaq, hörümçək, qorxunc və yırtıcı quşlar idi.

Şarmolü soruşdu:

– Doktor buradadırmı?

– Buradayam, – qara cübbəli adam cavab verdi.

Qız bu adamı yenidən gördü. Səsini eşidər-eşitməz dıxsındı.

– Xanım, – konsistor məhkəməsinin prokuroru yenə mehriban səslə dedi, – mən üçüncü dəfə sizdən soruşuram: siz müqəssir olduğunuzu yenə də mi inkar edirsiniz?

Bu dəfə qız heç bir səs çıxarmaq iqtidarında deyildi. O yalnız başını yırgaladı.

Jak Şarmolü yenə soruşdu:

– Demək, siz yenə inad edirsiniz? Elə isə nə qədər məyus olsam da, qanunun üzərimə qoyduğu vəzifələri icra etməyə məcburam.

– Cənab prokuror, nədən başlayaqsın? – Pyerra soruşdu.

Şarmolü qafiyə axtaran şair kimi dalgın görkəm alaraq susdu, sonra isə dedi:

– İspaniya çəkməsindən başlayın.

Zavallı qız Allah və insanlar tərəfindən yalnız buraxıldığını hiss edərək başını düz saxlaya bilməyib aciz-aciz köksünə salladı.

Cəlladla həkim ona yaxınlaşdılar. Cəlladın köməkçiləri isə bu müdhiş cəbbəxanada nəse axtarmağa başladılar.

Zavallı qız bu dəhşətli alətlərin səsləndiyini eşitdikdə qalvanik cərəyanın toxunduğu ölü qurbağa kimi titrədi.

Yavaşca, kimsənin eşitməyəcəyi səslə:

– Ah, mənim Febim! – dedi və yenə sakit və hərəkətsiz mərmər heykələ döndü.

Bu mənzərə hakimdən başqa hər kəsin ürəyini yumşalda bilirdi. Sanki, şeytan cəhənnəmin yanan daşları üzərində günahkar bir ruhu sorğu-sual edirdi. Bir neçə saniyədən sonra müdhiş mişarların, çarxların və millərin zəli kimi yapışacağı bu zavallı vücut cəllad və kəlbətinlərə qurban olacaq bu yazıq məxluq quzu kimi mehriban və zərif, qar kimi ağ Esmeralda idi. İnsanların ədalət məhkəməsi bu biçərə darı dənəsini müdhiş işgəncə dəyirmanında üyütməkdən başqa bir şey tapa bilməmişdi.

Pyerra Torterünün köməkçiləri qaba əllərilə gənc qızın qəşəng ayağını soyundurdular. Bu ayaqlar o qədər gözəl və zərif idi ki, Paris küçə-

lərindən və meydanlarından keçən yolçular ona heyran qalırdılar. Cəlad belə bu yumşaq, incə və ağ ağaya baxaraq öz-özünə mırılandı:

– Doğrusu, adamın heyfi gəlir!

Bu əsnada baş keşik burada olsaydı, şübhəsiz, öz iş otağındakı hörümçək və milçək səhnəsini xatırlardı.

Az sonra zavallı qız gözlərinə pərdə çəkən dumanın arxasından “İspaniya çəkməsi” deyilən şeyin ayağına doğru yaxınlaşdığını gördü; daha sonra bu müdhiş ayaqqabının vintlərinin burulduğunu, ayağını sıxmağa başladığını hiss etdi. Dəhşət ona güc verdi.

– Çıxarın bunu ayağımdan! – dəhşətlə bağırdı, sonra saçları dağınıq halda yerindən sıçrayıb əlavə etdi. – Aman verin!

O, kral prokurorunun ayaqlarına yıxılmaq üçün döşəyin üzərindən sıçradı, lakin ayaqları ağır dəmir çəkmələrin içində olduğundan qanadları yanmış arı kimi döşəməyə yıxıldı.

Jak Şarmolünün işarəsilə onu yenə döşəyin üstünə qoydular; iki qüvvətli əl tavandan sallanan qayışı onun incə belinə bağladı.

– Sizdən son dəfə soruşuram, – Jak Şarmolü sarsılmaz soyuqqanlılıq və təvəzökarlıqla dedi. – Təqsirinizi boynunuza alırsınızmı?

– Mən heç bir şeydə müqəssir deyiləm.

– Onda təqsirinizi isbat edən dəlillərə nə deyirsiniz?

– Təəssüf ki, cənab hakim, mən bunu izah etmək iqtidarında deyiləm.

– Demək, yenə də inkar edirsiniz?

– Bəli, inkar edirəm.

– İşinizə davam edin, – Şarmolü, Pyerraya dedi.

Pyerra alətin dəstəyini çevirdi, çəkmə daraldı və zavallı qız yer üzündə heç bir şeylə təsvir edilməyəcək dəhşətli bağırtı qopardı.

– Dayanın, – Şarmolü cəllada dedi, sonra qaraçı qıza müraciət edərək, – boynunuza alırsınızmı? – dedi.

– Boynuma alıram, – gənc qız bağırdı, hər şeyi boynuma alıram! Yalnız rəhm edin!

Zavallı qız cəzaya tab gətirəcəyinə yanılmışdı. Bu günə qədər şən, məmnun, qayğısız və azad həyat sürmüş gənc qızı ilk şiddətli ağrı məğlub etdi.

Kral prokuroru dedi:

– İnsanlıq hissilə sizə söyləyirəm ki, əgər təqsirinizi boynunuza alsanız, siz ölüm cəzasına məhkum ediləcəksiniz.

– Mənim üçün heç bir fərqi yoxdur! – Zavallı qız bağırdı və belinə bağlanmış kəmərdən sallanaraq taqətsiz halda gön döşəyin üstünə yıxıldı.

– Ayağa durun, gözəlim, özünüzü düz saxlayın, – Pyerra onu qaldıraraq dedi, – Yoxsa siz, cənab Burqundiya hersoqunun boynundan asılmış qızıl yuna bənzəyirsiniz.

Jak Şarmolü ucadan dedi:

– Cənab katib lütfən, yazın! Beləliklə, ey gənc qız, siz cadugərlər, eybəcərlər, cinlər və yarasalarla bir yerdə eys-ışrət etdiyinizi boynunuza alırsınız, deyilmi? Cavab verin.

– Bəli, – qız olduqca yavaş səsle cavab verdi.

– Siz caduları eys-ışrətə çağırmaq üçün iblisin buludlara çıxardığı qoçu gördüyünüzü boynunuza alırsınız, deyilmi? Çünki bunu yalnız cadugərlər görə bilirlər.

– Bəli!

– Siz büt-pərəstlərin murdar bütlərinə, Bofomet başlarına sitayiş etdiyinizi boynunuza alırsınız, deyilmi?

– Bəli!

– Siz məhkəməyə cəlb edilmiş keçı sifətində zühur edən şeytanla daim əlaqədə olduğunuzu boynunuza alırsınız, deyilmi?

– Bəli!

– Nəhayət, siz şeytan və kabusların yardımı ilə mart ayının 29-da gecə vaxtı kapitan Feb de Şatoperi öldürdüyünüzü boynunuza alırsınız, deyilmi?

O, hərəkətsiz gözlərini hakimin üzünə dikdi və heç bir həyəcan və çaşqınlıq hiss etmədən şüurlu surətdə cavab verdi:

– Bəli!

O, tamamilə sındırılmışdı.

Şarmolü dedi:

– Cənab katib, bütün sözlərini yazın! – Sonra üzünü cəlladlara çevirib əlavə etdi: – Müqəssiri işgəncədən azad edin, onu məhkəmə salonuna aparın!

Zavallının ayağından çəkmə çıxarıldıqdan sonra konsistor məhkəməsinin prokuroru qızın hələ də ağrıdan büzülmüş ayağını yoxlayaraq dedi:

– Zərəri yoxdur, ayağınız az zədələnmişdir. Siz lap vaxtında bağırdınız, ayağınız elə vəziyyətdədir ki, bu saat rəqs də edə bilərsiniz, gözəlim.

Sonra prokuror konsistor məhkəməsinin üzvlərinə dedi:

– Budur, məhkəmə həqiqəti aşkar etdi! Ağalar, həqiqəti aşkara çıxarmaq hər zaman xoşdur! Bu xanım isə, hər halda, bizim ona qarşı nəzakətlə davrandığımızı etiraf edə bilər.

III

GÜMÜŞ PUL VƏ QURU YARPAQ HAQQINDA FƏSLİN SONU

Zavallı qız sapsarı saralmış vəziyyətdə və axsaya-axsaya məhkəmə salonuna qayıdanda camaat onun gəlişindən olduqca məmnun oldu. Kütlənin göstərdiyi bu məmnunluq teatrda antrakt bitdikdən və son səhnədən sonra pərdə qalxmağa başlayanda tamaşaçıların nümayiş etdirdiyi ovqata bənzəyirdi. Hakimlər tezliklə şam edə biləcəklərini düşünərək ikiqat sevindilər. Keçi də sevincindən mələdi. Zavallı keçi öz xanımına doğru atıldısa da, oturacağıba bağlı olduğundan ona qovuşa bilmədi.

Artıq hava tamamilə qaranlıqlaşmışdı; şamların sayının artmasına baxmayaraq, otaq çox zəif işıqlandığından salonun divarlarını yaxşı görmək mümkün deyildi. Şər qarışanda hər şeyin üzərinə, sanki, duman çökür; bu boz fon arxasında hakimlərin soyuq simaları tutqun şəkildə sezilirdi. Onların qarşısında, salonun o biri tərəfində, qaranlıqda bir ağartı görünürdü. Bu, müttəhim idi.

Zavallı qız sürünə-sürünə, nəhayət, öz yerinə çata bildi. Şarmolü əvvəlcə vüqarla kreslosuna əyləşdi, salonda sakitlik yarandıqda yenidən ayağa qalxdı və səşindəki təkəbbürü gizlətməyə çalışaraq dedi:

– Müttəhim hər şeyi boynuna aldı.

– Qaraçı qız, – məhkəmə sədri dedi, – siz cadugərliyi, fahişəliyi, kapitan Feb de Şatoperi qətlə yetirdiyinizi boynunuza aldınız, deyilmi?

Qızın ürəyi sıxıldı; qaranlıqda titrəyə-titrəyə hıçqırdığı eşidilirdi.

– Nə cür istərsəniz olsun, – o, zəif səslə cavab verdi, – hər şeyi boynuma aldım, ancaq məni bir az tez öldürün.

– Cənab kral prokuroru, – məhkəmə sədri dedi, – məhkəmə sizin nəticənizə qulaq asmağa hazırdır.

Jak Şarmolü çantasından iri bir dəftər çıxarıb müxtəlif hərəkətlər edərək və müəyyən sözləri qeyd etməyə çalışaraq, latınca üzündən oxumağa başladı. Burada məhkumun təqsirli olduğunu sübut edən bütün dəlillər Siseronun çox sevdiyi Plavtdan gətirdiyi iqtibaslarla zənginləşdirdiyi parafrazlarındakı kimiydi. Natiqlik sənətinin bu gözəl əsərini oxucuya bütövlükdə təqdim edə bilmədiyimizə çox təəssüf edirik. Natiq dram aktyorundan daha gözəl oxuyurdu. Nitqinin giriş hissəsini bitirməmişdi ki, alnında iri tər damcıları göründü. Gözləri, az qala, hədəqəsindən çıxırdı.

Birdən uzun bir cümlənin tən ortasında sözünü kəsdi. Adətən, mərhəmətli və bir az da axmaq görünən gözləri parladı. Bu sözlər dəftərçəsində olmadığı üçün hakimlərə fransızca müraciət edərək bağırdı:

– Cənab hakimlər! Bu məsələdə o qədər şeytan işi var ki, iblisin özü belə məhkəmə iclasında iştirak edir və bizə gülür! Şeytanın sifətini görmək istəyirsinizmi?

O, əlini uzadaraq keçini göstərdi. Keçi isə Şarmolünün hərəkətlərini görüb təqlid etməyə başladı. O, dal ayaqlarının üzərinə oturub qabaq ayaqları və saqqallı başıyla cənab kral prokurorunun patetik hərəkətlərini yamsılayırdı. Keçiciyin özgələrin hərəkətlərini təqlid edə bilməsi Paris avaralarını həmişə heyrətləndirib. Oxucular, bəlkə də, bu məsələni xatırlayırlar. İndi isə bu təsadüfi hadisə, bu “sübut” olduqca böyük effekt doğurmuşdu. Keçiciyin ayaqlarını bağladılar. Kral prokuroru natiqliyinə davam etdi. Onun nitqi sonsuz olsa da, olduqca gözəl idi. Biz bu nitqin yalnız sonunu təqdim etməklə oxucudan onun həm də xırıltılı səs və müdhiş hərəkətlərlə söylədiyini təsəvvür etməyi rica edirik.

– Beləliklə, ağalar, bu cadugər artıq ifşa edilmişdir, onun cinayəti sübuta yetirilmiş, cinayətkar niyyətləri aşkara çıxarılmışdır. Odur ki biz Qədim şəhərə məxsus bu adada ali məhkəmə haqqına malik olan Paris Notr-Dam kilsəsinin möhtərəm ruhani xadimləri adından ərz və tələb edirik: əvvəla, müttəhim cərimə edilməlidir; ikincisi, Paris Notr-Dam kilsəsinin böyük qapısı önündə camaat qarşısında bütün günah işlərindən tövbə etməlidir. Üçüncüsü, elə bir qərar çıxarılmalıdır ki, bu cadugər öz keçisi ilə birlikdə xalq arasında Qrev meydanı deyilən yerdə, yaxud kral bağının yaxınlığında, Sena çayındakı adada dar ağacından asılsın.

Şarmolü bu sözləri söylədikdən sonra papağını başına qoydu və oturdu.

– Vay, vay, vay! Nə bərbad latıncadır! – Qrenquar məyus halda öz-özünə mırıldandı.

Bu zaman müttəhimin yanında əyləşmiş qaracübbəli adam ayağa durdu. O, müttəhimin müdafiəçisi idi.

Hakimlər tamam acdıqları üçün nəsə mırıldanmağa başladılar.

– Cənab müdafiəçi! – Məhkəmə sədri dedi. – Rica edirəm mümkün qədər qısa danışsınız.

Müdafiəçi dedi:

– Cənab sədr! Vəkilliyini etdiyim bu qadın təqsirlərini boynuna aldığı üçün mən yalnız bir neçə söz söyləyə bilərəm. Salıq qanununda deyilir: “Əgər cadugər insan qanını sorarsa və sonra ifşa edilərsə, o, iki yüz qızıl sudan ibarət səkkiz min denyelik cərimə verməlidir”. Mən rica edirəm, müttəhimə cərimə kəsilsin.

Kral prokuroru dedi:

– Bu qanun artıq ləğv edilmişdir...

Müdafiəçi etiraz etdi:

– Mən razı deyiləm!

Məhkəmə üzvlərindən biri:

– Səsə qoyulsun! – dedi, – cinayət sübut olunub, həm də artıq gecdir.

Məhkəmə üzvləri məhkəmə salonundan bayıra çıxmayaraq məsələni səsə qoydular; hakimlər çox tələsdikləri üçün yalnız papaqlarını çıxarmaqla səs verirdilər. Məhkəmə sədri hər bir məhkəmə üzvünə pıçılı ilə sual verdikdə qaranlıqda başların bir-birinin ardınca açıldığı görünürdü. Zavallı müttəhim, guya, onlara baxırdı. Halbuki, onun pərdələnmiş gözləri heç bir şey görmürdü.

Sonra katib nəsə yazdı, uzun və bükülü perqamenti sədrə verdi. Nəhayət, zavallı qız camaatın hərəkətə gəldiyini, qarovulçuların öz nizələrini yerə vuraraq gurultu saldıqlarını və buz kimi soyuq səsin bu sözləri söylədiyini eşitdi:

– Müttəhim qaraçı qız! Bizim mərhəmətli və ədalətli kralımız nə zaman arzu etsə, siz cinayət arabasına mindirilərək ayaqyalın, yalnız bir köynəkdə, boğazınızda kəndir Paris Notr-Dam kilsəsinin böyük qapılarına doğru aparılacaqsınız; orada əlinizdə iki girvənkəlik şam tutaraq tövbə edəcəksiniz; sonra isə sizi Qrev meydanına

aparacaqlar; siz orada keçinizlə bərabər şəhər dar ağacından asılacaq və boğulacaqsınız. Bundan başqa, etdiyiniz və boynunuza aldiğınız cadugərlik, sehrbazlıq, əxlaqsızlıq və kapitan Feb de Şatoperi öldürdüyünüz üçün konsistor məhkəməsinin mənfəətinə üç qızıl Lion eküsü miqdarında cərimə ödəməlisiniz. Cənab Allah özü sizə rəhm etsin.

– Aman Tanrım, mən yuxu görürəm! – qız söylədi. Bu zaman o, qüvvətli əllərin onu harayasa sürüklədiklərini hiss etdi.

IV

HEÇ VAXT ÜMİDİNİ ÜZMƏ

Orta əsrlərdə evlər elə tikilirdi ki, bir hissəsi yerin altında, o biri hissəsi isə üstündə olurdu. Bu binalar Paris Notr-Dam kilsəsi kimi dirəklər üzərində tikilməsəydi, hər bir sarayın, qüllənin və kilsənin zirzəmisini olardı. Beləliklə, hər bir kilsənin zirzəmisində, sanki, alçaq tavanlı, qaranlıq, gizli və lal başqa bir kilsə vardı. Bu qaranlıq kilsələr gecə-gündüz orqan və zəng səslərilə dolu olan işıqlı kilsələrinin altındaydılar. Bəzən bu zirzəmilərdə meyit də dəfn olunurdu. Bu zirzəmilər saraylarda, qalalarda, bəzən zindanlarda da olurdu. Bəzən bu zirzəmilərdə həm adam basdırır, həm də ondan zindan kimi istifadə edirdilər. Mənşə və inkişafını yuxarıda izah etdiyimiz yüksək binaların təməllərindən başqa, kökləri də vardı; bu köklər yerin altına uzanır və kök ataraq otaqlar, pilləkənlər, qalereyalar, bir sözlə, yerin altında da üstündəki kimi böyük bina təşkil edirdilər. Beləliklə, kilsə, saray və qalaların yarıya qədər yerə basdırıldığını söyləmək olar. Hər bir binanın zirzəmisini başqa bir bina idi. Onlara qalxmaq yox, enmək lazım gəlirdi; yerin altında olan bu mərtəbələr üst mərtəbələrin altında qazılmışdı. Onlar göl sahilindəki dağların və meşələrin ayna kimi parlayan sulara düşən əkslərinə bənzəyirdilər.

Sent-Antuan qalasındaki, məhkəmə binasındaki və Luvrdakı zirzəmilərdən zindan kimi istifadə olunurdu. Bu zindanların mərtəbələri yerin altına enir, getdikcə daralır və daha da qaranlıq olurdu. Bu mərtəbələr, sanki, getdikcə şiddətlənən dəhşət zonalarıydı.

Dante öz cəhənnəmini təsvir etmək üçün bundan gözəl örnək tapa bilməzdi. Qıf şəklində yapılmış bu zindanlar, adətən dar və ensiz bir otaqda başa çatırdı. Dante bu otağa şeytanı yerləşdirirdi. Bəşəriyyət isə buraya edam cəzasına məhkum edilmiş insanları salırdı. Buraya düşmüş zavallı insanlar artıq günəş işığına, havaya, həyata, bütün ümidlərə vida etməli idilər! Buradan çıxan insanlar yalnız dar ağacına, yaxud tonqalda yanmağa gedərdilər. Bəzən bu insan burada çürüyə də bilərdi; bəşəriyyətin ədalət məhkəməsi buna “insanı unutmaq” adını vermişdi. Məhkum özü ilə xarici aləm arasında bir yığın daş və bir sürü keşikçi olduğunu və bu zindanın, bu nəhəng binanın bütün sakinlərinin böyük və mürəkkəb qıfıla çevrilərək onu canlı aləmdən təcrid etdiyini hiss edirdi.

Asılmağa məhkum olunmuş Esmeraldanı, qaçmasın deyər Şote qüllələrindən birinin altında Müqəddəs Lüdovik tərəfindən tikilmiş dərin bir zindana salmışdılar. Hərəkət etmək iqtidarında olmayan bu biçarə bəcəyi məhkəmə binasının müdhiş ağırlığı ilə əzmışdilər. Tale və insan məhkəməsi eyni dərəcədə haqsızlıq göstərmişdi. Belə zəif məxluqu əzmək üçün bu qədər müsibət və işgəncəyə qətiyyətlə ehtiyac yox idi.

Beləliklə, Esmeralda bu qaranlıq zirzəmiyə basdırılmış, dəfn edilmiş, qapadılmışdı. Əvvəllər günəşin şüaları altında parlayan meydanda onu gülərkən və rəqs edərkən görünənlər indiki vəziyyətdə görsəydilər, qeyri-ixtiyari titrəyərdilər. O, gecə kimi qaranlıq, ölüm qədər soyuq idi. Üzündə ən xəfif yeli hiss etmədən, insan səsi eşitmədən, bir zərrə günəş işığı görmədən zəncirlər altında əzilmiş, sındırılmış gənc qız rütubətli divarlardan axan sudan əmələ gəlmiş gölməçələrin üstünə salınmış küləş yığınları üzərində, yanında bir parça quru çörək və bir kasa su, hərəkətsiz və nəfəs almadan qaldığından əzab çəkmək iqtidarında belə deyildi. Feb, Günəş, günorta, hava, Paris küçələri, rəqs, alqışlar, gözəl bir zabitlə aşıqanə söhbət, sonra isə qoca bir qarın, keşik, xəncər, qan, işgəncə, dar ağacı – bütün bunlar hələ də onun xəyalında uçuşurdu, lakin bunlar gah cəzbedici bir kabus, gah da müdhiş xəyal şəklində uçurdu. Bütün bunlar onun nəzərində uzaq qaranlıqlarda qeyb olan dumanlı, müdhiş bir xəyal şəklində, uzaqlarda, yüksəklərdə, yer üzündə çalınan uzaq bir musiqi şəklində görünürdü; bu musiqi səsləri zavallı qızın atıldığı dərinliklərə böyük çətinliklə gəlib çatardı.

Zavallı bu zirzəmiyə salındığı zamandan nə oyaq, nə də yuxulu vəziyyətdə idi; o, gecəni gündüzdən ayıra bilmədiyi kimi, həqiqətlə yuxunu da bir-birindən ayırmaq iqtidarında deyildi. Hər şey bir yerə toplaşmış, qarışmış və nizamsız halda onun fikirlərində dolaşır. O heç bir şey hiss etmir, heç bir şey bilmir, heç bir şey düşünmürdü. Heç bir canlı məxluq heç vaxt yoxluğa bu qədər yaxın olmamışdı.

Beləcə, o, daşa dönmüş, keyimış və lal bir vəziyyətdə oturarkən üst qapının gurultusunu xəfifcə eşidirdi. Qapı haradasa, uzaqlarda, onun başı üzərində iki, yaxud üç dəfə səslənirdi. Ancaq zirzəmiyə zərrə qədər işıq düşmürdü. Məchul bir əl ona bir parça quru çörək atıb gedirdi. Keşikçinin beləcə ara-sıra görünməsi, onu xarici ələmlə bağlayan yeganə vasitə idi.

O yalnız bir səsə diqqət yetirirdi. Zirzəmi rütubətli olduğundan başı üzərində ara-sıra su damcıları əmələ gəlirdi; bu damcılar qübbədən ayrılaraq müəyyən və müntəzəm fasilələrlə döşəmənin üstünə düşürdü. Qız bu damcıların ətrafdakı gölməçələrə düşərək əmələ gətirdiyi səsə şüursuz halda qulaq asırdı. Gölməçəyə düşən su damcısı onun ətrafında yeganə həyat əlaməti idi. Bunlar vaxtı təyin edən yeganə saat idi; guruldayan müxtəlif və saysız-hesabsız səslər arasından qulağına çatan yeganə səs idi. Hər dənbir bu rütubətli və qaranlıq lağımda əlinin, yaxud ayağının üzərilə sürünən soyuq bir şey də hiss edir və diksinirdi.

Bu zirzəmidə nə qədər qaldığını özü də yaxşı bilmirdi. O, haradasa, kiminsə ölüm cəzasına məhkum edildiyini tutqun şəkildə xatırlayırdı; bir şeyi də xatırlayırdı: onu harasa aparmışdılar. Oyandıqda qaranlıq və dərin bir sükut vardı. Soyuqdan tir-tir titrəyirdi. O, iməkləmək istədi, lakin dəmir kündələr topuğuna batdı, zəncir səsləri eşidildi. O, ətrafındakı divarları, başının üzərindəki daş tavanı, altındakı küləş yığınının hiss edirdi; lakin burada nə çıraq, nə də baca vardı. O, küləş yığınının üzərində əyləşdi. Ara-sıra, ayaqları uyuşanda daş pillənin üzərində otururdu.

Bir dəfə tavadan yerə düşən damcıları saymaq istədi; lakin az sonra bu qəmli məşğələ də öz-özlüyündə bitdi. Esmeralda yenə dərin bir yuxuya getdi.

Nəhayət, günlərin birində, yaxud bir gecə (bu qaranlıq daxmanın içində, gecə ilə gündüz arasında heç bir fərq yox idi) o, başı üzərində gurultu eşitdi. Bu gurultu ona bir parça çörək və bir kasa

su gətirən keşikçinin gurultusuna bənzəmirdi. Qız başını qaldırıqda qapının deşikləri arasından qırmızı bir işıq düşdüyünü gördü. Bu, heç qapı da deyildi, bu, onun zirzəmisinin yeganə qapısını təşkil edən taxta qapaq idi. Eyni zamanda ağır dəmir həncamalar və qapağın paslanmış rəzələri səsləndi; qapaq qaldırıldı; bir fənər, bir əl və iki insan ayağı göründü. Qapağın açılmasından əmələ gələn deşik o qədər dar idi ki, oradakı adamın başını və bədənini görmək mümkün deyildi. Gözləri çoxdan bəri işıq görmədiyindən fənərin işığından qamaşdı, dərhal gözlərini yummağa məcbur oldu.

Gözlərini bir də açanda artıq qapaq endirilmiş, fənər isə pilləkənin pillələrindən birinin üzərində idi. Qarşısında bir adam vardı. Qara cübbə onu ayaqlarına qədər qapamışdı, üzü də eyni qara başlıqla örtülüydü. Nə üzü, nə də əlləri görünürdü. Sanki, qarşısında uzun və qara kəfən dayanmışdı. Ancaq kəfənin altında nəşə hərəkət edirdi. Qız bir neçə dəqiqə bu kabusəbənzər şeyə diqqətlə baxdı; lakin nə o, nə də qız bir-birinə baxan iki heykəl kimi heç bir söz söyləmədilər. Bu dəqiqələrdə qaranlıq zirzəmidə canlı bir şey vardısı, o da yalnız fənər işığı və rütubətli qübbədən yeknəsəq şappılıyla yerə düşən damcılar idi. Damcılar fənərin işığında gölməçənin bulanıq səthində konsentrik dairələr əmələ gətirirdi.

Nəhayət, məhbus qız sükutu pozmağa qərar verərək soruşdu:

– Siz kimsiniz?

– Mən keşikşəm.

Bu, səs və xüsusilə bu səsin ifadəsi qızın diksinməsinə səbəb oldu.

Keşikş boğuc səsə və aramla sözünə davam etdi:

– Siz hazırsınızmı?

– Nəyə?

– Ölümə...

– Bu nə zaman olacaq?

– Sabah...

Qız başını sevinclə qaldırdı, lakin yenidən aşağı saldı.

– Ah, mən niyə bu qədər çox gözləməliyəm, – pıçıldadı, – niyə bu gün olmasın? Onlar üçün nə fərqi var?

Keşikş bir az susduqdan sonra:

– Demək, siz çox bədbəxtsiniz? – soruşdu.

– Mən çox üşüyürəm! – qız cavab verdi və əllərilə dizlərini qucaqladı (Bu hərəkət üşüyən adamlara xasdır. Biz bu hərəkəti Qrev mey-

danındakı Siçan yuvasında olan münzəvi qadında da görmüşdük), dişləri bir-birinə dəyməyə başladı.

Keşiş qara başlığı altından qaranlıq daxmanı seyr edirdi.

– Odsuz!.. İşsiz!.. Su içində!.. Nə qədər dəhşətlidir! – dedi.

– Bəli, – qız təəccüblə cavab verdi. Bu hal bir-birinin ardınca gələn bədbəxtliklərin başladığı zamandan davam edirdi. – İşiq hamı üçündür! Elə isə, nə üçün mənim qismətim yalnız qaranlıq olsun?

Keşiş yenə bir qədər susduqdan sonra dedi:

– Siz nə üçün burada olduğunuzu bilirsinizmi?

Qız unuduğu şeyləri yadına salmaq istəyirmiş kimi zəifləmiş barmaqlarını qaşlarının üzərinə çəkdi və cavab verdi:

– Mənə elə gəlir ki, bir zaman bilirdim, indi isə tamamilə unutmuşam.

Birdən o, uşaq kimi ağlamağa başlayaraq:

– Mən buradan getmək istəyirəm, mən üşüyürəm! Mən qorxuram! Bütün vücudumda həşəratlar dolaşır.

– Yaxşı, elə isə, mənimlə gedək!

Keşiş bu sözlərlə onun əlindən tutdu. Zavallı qız iliklərinə qədər üşümüş olduğuna baxmayaraq, bu əlin təmasından daha bərk üşüməyə başladı.

– Ah! – o pıçıldadı, – bu, ölümün buz kimi soyuq əlidir! Bəs siz kimsiniz?

Keşiş başlığını açdı, qız onun üzünə baxdı. Qarşısında onu çoxdan bəri təqib edən həmin məşhur simanı, Falurdel qarının evində olduğu zaman sevimli Febinin başı üzərində görünən həmin iblis başını, son dəfə xəncərilə birlikdə parlayan həmin gözləri gördü.

Ona həmişə bədbəxtlik gətirən və yavaş-yavaş dar ağacına qədər gətirən bu kabus onu ayıltmışdı. Sanki, hafizəsi üzərinə salınmış pərdə artıq yox olmağa başlamışdı. Falurdel qarının evindəki gecə əhvalatından başlayaraq məhkəmə binasında ölüm cəzasına məhkum edildiyi zamana qədər son vaxtlar başına gəlmiş bütün hadisələr bütün təfsilatıyla yenidən gözləri önündə canlandı. Artıq bu xatirələr əvvəlki kimi dumanlı və qeyri-müəyyən deyildi; o, hər şeyi müəyyən, kəskin, hiss edilə biləcək, dəhşətli şəkildə görürdü. Qarşısında gördüyü bu qorxunc sima, çəkdiyi əzabların çoxluğundan

yarıya qədər silinmiş və itmiş bütün xatirələrini yenidən canlandırdı. Sanki, qəlbinin yaraları birdən-birə açılmış, bu yaralardan yenə qan sızmağa başlamışdı.

Qız titrəyərək üzünü əllərilə qapadı və bağdı:

– Aman! Yenə həmin keşiş!

Sonra əlini aciz-aciz aşağı salladı; başını sallamış, gözlərini yerə dikmişdi, dili tutulmuş halda titrəyərək oturdu.

Keşiş taxıl içində gizlənmiş zavallı torağayı təqib edərək çoxdan bəri səmada süzən çalağan nəzərilə ona baxırdı. Sanki, bu müdhiş çalağan göydə uça-uça cızdığı dairələri getdikcə daraldaraq birdən-birə ildırım sürətilə aşağı enmiş və çırpınan zavallı quşu caynağı ilə tutmuşdu.

Qız pıçıldayaraq:

– Yetər, yetər!.. – dedi. – Son zərbəni endirin! – Bu sözləri deyib, qəssab bıçağını gözləyən qoyun kimi başını dəhşətlə qabağa uzatdı.

– Demək, mən sizdə yalnız dəhşət oyadıram? – o soruşdu. Qız heç bir cavab vermədi.

O, sualını başqa şəkildə təkrar edərək:

– Demək, məndən qorxursunuz? – dedi.

Qızın dodaqları büzüldü, sanki, gülümsəmək istəyirdi.

– Hə! – qız bağdı. – Cəllad həmişə müttəhimə əzab verir!.. Neçə aydır ki, o, məni təqib edir, qorxudur, izləyir. Yarəb, mən ona rast gəldiyim günə kimi nə qədər xoşbəxt idim! Məni bu müdhiş uçuruma salan odur! Aman yarəb! Onu bu öldürdü... Mənim Febimi bu öldürdü! – Qız hıçqırıqlarla ağlamağa başlayaraq başını qaldırdı və gözlərini keşişin üzünə dikərək: – Qatil, – dedi, – axı sən kimsən? Mən sənə nə etmişəm? Nə üçün mənə nifrət edirsən? Söylə, Allah eşqinə, söylə, mənimlə nə ədavətin var?

– Mən səni sevirəm! – Keşiş qışqırdı.

Qızın göz yaşları qurudu; mənasız nəzərlərlə ona baxdı. Keşiş isə onun qarşısında diz çökərək ehtirasla ona baxdı.

– Eşdirdsən? Mən səni sevirəm! – o təkrar etdi.

– Bu, necə sevgidir? – Zavallı qız bütün vücudu ilə titrəyərək soruşdu.

– Uğursuz bir sevgi! – o cavab verdi.

Hər ikisi yaşadıkları acının təsirilə bir neçə dəqiqə susdular: o, çılğınlaşmış, qız isə kütləşmişdi.

– Qulaq as! – Nəhayət, keşiş yenə sakit-sakit danışmağa başladı, – Sən hər şeyi bilməlisən! İnsanın nə etdiyini Tanrının belə görə bilməyəcəyini zənn etdiyi zamanlarda, qaranlıq və müdhiş gecələrdə öz vicdanından gizli-gizli soruşduğu, öz aləmində belə etiraf etməyə cəsarət etmədiyi şeyləri indi mən sənə söyləyəcəyəm. Dinlə! Mən sənə rast gəlməmişdən əvvəl xoşbəxt idim.

Qız zəif nəfəs alaraq pıçıldadı:

– Mən də xoşbəxt idim!

– Mənə mane olma! Bəli, mən xoşbəxt idim, hər halda, xoşbəxt olduğumu zənn edirdim. Mən məsud və pak idim, qəlbimdə işıq və nur parlayırdı. Kimsənin mənə qədər sakit və qürurla başını yuxarı qaldırmağa haqqı yox idi. Ruhanilər əxlaqi məsələlərdə mənəmlə məsləhətləşirdilər, alimlər mənə elmi məsələlər soruşurdular. Bəli, elm mənə üçün hər şey idi! O, mənə bacı kimiydi – başqa heç bir şeyə ehtiyacım yox idi. Etiraf etməliyəm ki, zaman keçdikcə başıma başqa-başqa fikirlər də gəlirdi. Yanımdan gözəl bir qadın keçərkən ehtirasım dalğalanardı. Gəncliyimə əmin olduğumdan ciddi həyat sürməklə və elmi məşğələlər sayəsində susduracağımı zənn etdiyim bu heyvani hissələr mənə zavallını mehrabın soyuq daşlarına bağlamış dəmir and zəncirlərini dəfələrlə sarsıtmışdı. Lakin pəhriz, dua, ibadət, elmi məşğələlər, sərt və ciddi monastır həyatı yenə ruhumu heyvani hissələr üzərində hakim edirdi. Bundan başqa, mən daima qadınlardan çəkinirdim; kitabın vərəqlərini açar-açmaz, beynimdə yaranan bütün alçaq və yaramaz fikirlər, elmin xəzinələri qarşısında puç olan dumanlıq kimi yox olub dağılırdı. Bir neçə dəqiqə keçər-keçməz, mən artıq bütün bu arzuların ruhumdan buxarlandığını hiss edir, yenə sakit olurdu. Zəkəm əbədi həqiqətin sakit parıltıları qarşısında yenə aydın və pak olurdu. Məlun iblis gözlərim qarşısında – kilsədə, küçələrdə, meydanda görünən dumanlı qadın xəyallarını yanıma göndərəndə gözlərim qarşısından yox olar-olmaz onları dərhal unudar, əziyyət çəkmədən dəf edərdim. Əfsus! Sona qədər qalib çıxıb bilmədim; lakin buna müqəssir mən deyiləm, insana da, şeytana da bərabər güc verməyən cənab Allahdır! Dinlə, dinlə mənəmlə sözlərimi! Bir dəfə...

Keşiş burada dayandı; məhbus qadın onun köksündən gurultu və boğuş ahlara çıxdığını eşitdi. Sonra keşiş yenə sözüünə davam edərək dedi:

– Bir dəfə hücrəmin pəncərəsi qarşısında oturub kitab oxuyurdum. Hansı kitabı oxuduğumu yaxşı xatırlamıram! O zamandan bəri başımdan fırtınalar keçir! Beləliklə, kitabla məşğul idim. Mənim pəncərəm meydana baxır. Birdən qaval səsləri və gurultu eşitdim. Məşğuliyyətimə mane olduqlarına əsəbiləşərək pəncərədən meydana baxdım. Mənim gördüyümü başqaları da görürdü. Görən tək mən deyildim, halbuki bu tamaşa insan gözləri üçün deyildi. Günorta idi, günəş par-par yanırdı. Meydanın ortasında bir məxluq rəqs edirdi. Bu, qadın deyildi, xeyr, bu, ilahi bir gözəllik timsalı idi. Qapqara və parlaq gözləri vardı. Qara saçlarında günəş işıqlarının qızıl rənginə boyanmış bir neçə tel görünürdü. Hərəkətlərinin sürətindən ayaqları sürətlə fırlanan çarxın milləri kimi göz qarşısında səyriyirdi. Qara saçlarında kiçik dəmir pələklər vardı, bunlar günəşin işığında parlayaraq onun başında ulduzdan yapılmış tac kimi görünürdü. Göy zolaqlı ağ paltarında parıltılar vardı. Bunlar aydın yay gecələrindəki ulduzlu göyə bənzəyirdi. Gözəl və əsmər əlləri ilan kimi belinə sarılıb açılardı. Bütün vücudunda qəribə bir gözəllik vardı. Üzü günəşin yanar işığında belə parlaq və aydın haləyə bənzəyirdi. Heyhat! Bu gənc qız sən idin, mən heyran, məftun və sərməst olaraq səndən gözlərimi ayıra bilmirdim. Mən sənə o qədər uzun müddət və diqqətlə baxdım ki, nəhayət, dəhşətdən titrədim və bunun qəza olduğunu anladım.

Keşis bu sözləri söylərkən dayandı, ah çəkdi və sonra yenə davam etdi.

– Mən ovsunlandığımı hiss edərək, yıxılmamaq üçün bir şeydən yapışmaq istədim. Şeytanın əvvəllər mənim üçün yaratdığı bütün təhlükələri yadıma saldım. Gözlərim qarşısında canlanan məxluq qeyri-bəşəri gözəlliyə malik idi və bu gözəlliyi yalnız göylər, yaxud cəhənnəm doğura bilərdi. Bu, bir ovuc torpaqdan yaranmış və qadın ruhunun zəif şüasıyla xəfifcə işıqlanmış adi qadın deyildi. Bu, bir mələk idi, amma alovlu bir mələk idi. Işıq mələyi deyildi. Bu fikirdə ikən bir də onun yanındakı keçini gördüm. Keçi, adətən, cadugərlərin yanında olur; o da dişlərini ağardaraq mənim üzümə baxırdı; günəş onun qızılı buynuzlarını işıqlandırdığından buynuzlarında, sanki, bir alov yanırdı. O zaman mən bu mənzərənin şeytan hiyləsindən başqa bir şey olmadığını anladım; artıq bu qərara gəldim ki, sən məni məhv etmək üçün cəhənnəmdən gəlmisən. Bu inam bəynimə möhkəm yerləşmişdi.

Keşiş bu sözləri söylədikdə məhbus qızın üzünə baxdı və soyuq səsle əlavə etdi:

– Bəli, mən buna indiyədək inanıram... lakin sehr öz təsirini gös-tərməyə başlamışdı; sənin rəqsindən başım gicəllənirdi; mən vücudumun çürüməyə başladığını hiss edirdim; ruhumdakı bütün gözəl arzularım və niyyətlərim yavaş-yavaş sönməyə və susmağa başladı. Soyuqdan donan adamlar kimi mürgü döyməkdən həzz almağa başlamışdım. Birdən sən oxumağa başladın. Mən zavallı nə edə bilərdim! Sənin nəğmənin rəqsindən daha sehrkar və cazibədar idi. Mən qaçmaq istədim, lakin bu da mümkün deyildi. Sanki, məni yerə bağlamışdılar; sanki, məni döşəmənin mərmər daşları arasında dizlərimə qədər basdırmışdılar. Bu mənzərəni sonuna qədər seyr etməli idim. Ayaqlarım buz kimi donmuş, başım isə hərarət içində yanırdı. Nəhayət, bəlkə də, mənə rəhm etdiyinchün oxumağınızı dayandırdın. Bu cazibəli xəyalın izi, bu sehrkar musiqinin səsi yavaş-yavaş gözlerimdən və qulaqlarımdan yox olmağa başladı; pyedestaldan yıxılmış heykəl kimi zəif, hərəkətsiz halda pəncərənin üzərinə yıxıldım. Axşam ibadəti üçün çalınan zəng səsləri məni oyatdı. Ayağa durdum, pəncərədən uzaqlaşdım, lakin, heyhat, içimdə nəse altüst olmuşdu və artıq onu düzəltmək mümkün deyildi; üstümə nəse düşmüşdü və qaçmaqla bundan qurtulmaq iqtidarında deyildim.

O, yenə susdu, sonra davam etdi:

– Bəli, o gündən artıq özümü tanımamağa başlamışdım. Mən hər bir vasitəyə müraciət etmək istədim. Elmi məşğələlərə, ibadətlərə, əməyə və mütaliyəyə girişdim. Hər şey bihudə idi! Mən bu qərarə gəldim ki, baş sevda və ehtirasla dumanlananda elm də acizmiş! Bilirsən, sənə rast gələndən sonra oxuduğum kitabların arasında həmişə səni görürdüm! Mən hər zaman səni, sənin kölgəni, sənin gözəl simanı görürdüm. Həmin sima bədbəxt bir günümdə gözlərim qarşısında parlamışdı! Lakin bu simanın işığı artıq başqa işıq idi: o, günəşə gözünü zilləyən ehtiyatsız adamların gözlərində uzun müddət qalan qara dairələr kimi qaranlıq və dumanlı bir işıq idi.

Bu xəyaldan qurtulmaq iqtidarında olmadığımıdan, daima qulaqlarımda cingildəyən nəğməni eşitdiyimdən, dua kitabımın üzərində daima sənin rəqs edən incə ayaqlarını gördüyümdən, daima, rəyada belə səni öz yanımda hiss etdiyimdən bir daha səni görmək istədim, sənə toxunmaq, sənin kim olduğunu bilmək, sənin, həqiqətən,

ruhumda həkk olunan ideal xəyala bənzədiyinə inanmaq arzusuyla çırpındım. Kim bilir, bəlkə də, həqiqəti görməklə öz xülyamı daşlara çırpacaqdım. Hər halda, yeni təəssüratın birincini puça çıxaracağına ümid bəsləyirdim. Çünki ilk təəssürata artıq tab gətirə bilmirdim. Beləliklə, mən səni hər yerdə axtarmağa başladım. Nəhayət, səni yenə gördüm. Lakin bədbəxtlikdən səni ikinci dəfə gördükdən sonra artıq min dəfə, sonsuz və əbədi olaraq səni görmək istədim. O zamandan artıq özümü idarə edə bilmirəm, iblis ipin bir ucunu mənim qanadlarıma, o biri ucunu isə sənin ayaqlarına bağlamışdı. Mən də sənin kimi səfil və sərsəri olmuşdum. Mən səni darvazaların yanında, küçələrdə, döngələrdə gözləyirdim, mən səni qüllənin yüksəkliyindən izləyirdim. Hər axşam öz hücrəmə daha məftun, daha məyus, daha ümitsiz qayıdırdım.

Bundan başqa, mən sənə qaraçı olduğunu da öyrənmişdim. Artıq məsələnin cadusuz olmadığına heç bir şübhəm qalmamışdı. Qulaq as! Nəhayət, bu qərara gəldim ki, məni məğlub edən bu cəhənnəm qüvvəsinin əlindən yalnız məhkəmə vasitəsilə qurtara bilərəm. Keçmişdə olan bir hadisə yadıma düşdü. Bir cadugər qadın Bruno d'Asti məftun etdiyindən onu tonqala atdırmış və özünü xilas etmişdi. Mən də bu üsula müraciət etməyə qərar verdim. Əvvəlcə səni görməsəm, unudaram deyə kilsə qarşısındakı meydana gəlməyini qadağan etdim. Lakin sən buna əhəmiyyət vermədin və yenə bu meydanda görüldün. Sonra səni oğurlayıb qaçırtmaq niyyətinə düşdüm, hətta bir gecə buna çalışdım da. Biz iki nəfər idik, səni yenicə tutmuşduq, birdən bu məlun zabit məsələyə qarışdı və səni azad etdi. Bu hadisə onun, sənə və mənim bədbəxtliyimizin başlanğıcı idi. Nəhayət, artıq nə edəcəyimi bilmədiyimdən, sənə xəbərini kilsə məhkəməsinə yetirdim.

Elə güman edirdim ki, Bruno d'Ast kimi mən də bu vasitəylə özümü sağalda biləcəyəm. Bu məhkəmə sayəsində artıq əlimə keçəcəyini zənn edirdim. Sən artıq zindanda mənim ixtiyarımda olacaqdın, artıq məndən qaça bilməyəcəkdin; sən mənim varlığıma hakim olduğundan mən də sənə hakim olmalı idim. Madam ki, kin və fənalıq etmək lazım idi, o halda bunu sona qədər etməliydim! Yarıyolda dayanmaq – axmaqlıq idi. Cinayəti sona çatdırmağın öz ləzzəti var. Keşislə cadugərin zindanda küləş yığını üzərində kef çəkməsinə nə mane ola bilər!

Beləliklə, sənin haqqında məhkəməyə məlumat verdim. Həmin vaxtlar sənə rast gəldikdə mən səni öz gözlərimlə qorxudardım. Əleyhinə başladığım bu sui-qəsd, sənin başının üzərində partlatmaq istədiyim bu şimşək istər-istəməz mənim gözlərimdə və təhdidlərimdə görünürdü, lakin mən yenə də tərəddüd edirdim. Mənim planım o qədər dəhşətli idi ki, bəzən özüm belə, bundan dəhşətə gələrək geriyyə çəkildim. Kim bilir, bəlkə də, bu qorxunc fikir heç bir səmərə vermədən beynimdə çürüyüb yox olacaqdı. Hər halda, bu fikirdə idim ki, məhkəmənin gedişini davam etdirmək və ya sona çatdırmaq hər zaman mənim ixtiyarımdadır. Lakin hər bir şər və kin amansız olur və həmişə bir fakta çevrilmək istəyir: mən özümü güclü zənn etdiyim yerdə fəlek məndən də qüdrətli çıxdı. Təəssüf! Fəlek səni mənim gizlicə qurduğum bu cəhənnəm maşınının içinə atdı. Qulaq as! İndi qurtarıram!

Aydın və günəşli günlərin birində bir nəfər gül-gülə və ehtirasla sənin adını çəkərək yanımdan keçirdi. Ah, lənətlər olsun! Mən onu təqib etdim, sonunu isə özün bilirsən!

Keşiş susdu; gənc qız yalnız bunu söyləyə bildi:

– Ah, mənim Febim!

Keşiş onun qolundan yapışaraq bağırdı:

– Onun adını söyləmə! Bədbəxtlər! Bizim hər ikimizi məhv edən odur! Daha doğrusu, bizim hər ikimizi fələyin bu anlaşılmaz oyunu məhv etdi! Sən əzablar içində çırpınırsan, qaranlıq, əbədi zindandasan, sən üşüyorsən, ancaq, bəlkə də, qəlbinin dərinliklərində səni isindirən, sənə işıq verən zəif bir atəş var; qoy bu atəş sənin qəlbinlə oyuncaq kimi əylənən həmin boş adama qarşı bəslədiyən uşaq sevgisi olsun! Halbuki mənim qəlbimdə zindan qaranlığı və qış soyuğu var; mənim ruhum soyuq, qaranlıq və ümitsizliklə doludur!

Çəkdiyim əzablardan xəbər varmı? Mən sənənin mühakiməndə iştirak etdim: konsistor hakimlərinin oturacağında əyləmişdim. Bəli, rahib başlığı altında zavallı və yazıq bir insan inləyir, əzablar içində çırpınırdı! Səni danışdırdıqları zaman mən orada idim. Səni mənim etdiyim cinayətdə təqsirləndirdilər, səni mənim layıq olduğum edam cəzasına məhkum etdilər. Mən bütün şahidlərin sözlərinə, bütün dəlillərə, bütün ittihamlara qulaq asdım, mən sənənin bu tikanlı yolunun hər bir addımını təqib etdim! Mən yırtıcı heyvan kimi hər şeyi seyr etdim... Ah! Mən sənənin işgəncəylə dindiriləcəyini gözləmədim.

Qulaq as! Mən səni işgəncə otağına qədər də təqib etdim, xain və murdar cəllad əllərinin səni soyundurduğunu və sənə əzablar verdiyini gördüm. Mən sənin ayaqlarını gördüm, bu ayaqları öpmək haqqına malik olmaq üçün dünyanı verərdim, bütün həyatımı verərdim, həyatımın məhv olmasına razı olardım. Mən bu gözəl ayaqları müdhiş İspaniya çəkmələrinin sıxdığını, insan əzalarını, üzvlərini qanlı maddə halına salan ayaqqabıların dəhşətlərini gördüm. Ah, mən nə qədər bədbəxtəm. Bu müdhiş mənzərəni seyr edərkən palatamın altında tutduğum xəncərimlə sinəmi doğradım. Sən ilk dəfə qışqıranda xəncəri sinəmə soxdum; ikinci dəfə qışqırsaydın, bu xəncərlə ürəyimi yaracaqdım. Bax, yaxşı bax. Yaram hələ də qanlıdır.

O, sinəsini açdı. Doğrudan da, sanki, onun sinəsini pələng cırmaqlamışdı; sol tərəfdə isə xeyli dərin və hələ də açıq olan yara yeri görünürdü. Gənc qız dəhşətlə geri çəkildi.

Keşiş bağırdı:

– Aman, mənə rəhm et! Sən özünü bədbəxt sayırsan, lakin sən bədbəxtlik nə olduğunu bilmirsən! Keşiş olduğun halda bir qadını sevmək və bu qadının sənə nifrət bəslədiyini hiss etmək!.. Ruhunun bütün varlığıyla sevmək, yalnız bir təbəssüm üçün bütün qanını tökməyə, can verməyə, məslək və şöhrətini, ruhunu, əbədiyyəti, bu dünyadakı və o biri dünyadakı həyatını fəda etməyə hazır olduğunu hiss etmək! Bir qul kimi onun ayaqları altına düşmək üçün böyük bir padşah, mələk, Allah olmadığına təəssüf etmək! Gecə və gündüz xəyalən onu qucaqlamaq, eyni zamanda onun əsgər mundirinə aşıq olduğunu görmək, onda yalnız dəhşət və nifrət doğuran rahib palatından başqa heç bir şeyə sahib olmamaq! Bu qadının ruhsuz və qəlbsiz bir gəncin qarşısında öz sevgi və gözəlliyini təslim etdiyini görmək, acizənə kin və hiddətdən başqa bir şey edə bilməmək! Yada düşdükcə ürəyi od kimi yandıran bu gözəl vücudu, başqası öpdükcə titrəyən bu lətif və cazibədar sinəni görmək! Aman, yarəb! Onun gözəl ayaqlarını, əllərini, çiyinlərini sevmək, onun əsmər dərisindəki damarları xatırlamaq, gecələr hücrənin döşəməsi üzərinə yığılıb eşələnmək və sonra bu gözəl vücudun sənin nəvazişlərinə deyil, müdhiş işgəncə alətlərinə təslim olduğunu görmək! Onu yalnız zindana salmağa müvəffəq olmaq! Bu od içində qızmış kəlbətindən də müdhiş və əzablıdır! Bədəni mişarla yarı bölünən, yaxud dörd atın quyruğuna bağlanıb parça-parça edilən bir adam bu böyük əzabların müqabilində nə

qədər məsud və xoşbəxtidir! Damarlarda qaynayan qanın, hər dəqiqə parça-parça olmaq istəyən qəlbin, çatlayan başın, əlləri gəmirən dişlərin, uzun gecə çəkilən böyük əzabların nə olduğunu anlırsan? Səni hər zaman eyni fikirlə əzən və tapdalayan bu amansız cəlladların, sevginin, qısqanclığın, ümitsizliyin verdiyi əzabların nə olduğunu bilir-sən? Allah eşqinə, mənə rəhm et, mənim əzablarımı azalt, təsəlli ver! Bu közlərin üstünə kül səp! Amandır, sənə yalvarıram, mənim alınımı iri damcılarla yuyan təri sil, mənə bir əlinlə əzab ver, o biri əlinlə oxşal! Amandır, Allah eşqinə, mənə rəhm et, mənə rəhm et!

Keşiş bu sözlərlə döşəmənin üzərində əmələ gəlmiş gölməçəyə diz üstə düşərək başını daş səkilərə çırpırdı. Gənc qız baxır və dinməz-söyləməz onun sözlərinə qulaq asırdı, o taqətdən düşüb, zorla nəfəs alaraq susduqda qız yavaşca dedi:

– Ah, mənim Febim!

Keşiş dizləri üstündə ona doğru sürünərək bağırdı:

– Yalvarıram, səndə insan duyğusuna bənzər bir şey varsa, məni rədd etmə! Mən səni sevirəm, mən bədbəxtəm! Ey zavallı, sən onun adını çəkəndə, sanki, dişlərinlə qəlbimin damarlarını gəmirirsən! Mənə yazığın gəlsin! Sən cəhənnəm yavrusu olsan belə, mən sənin dalınca getməyə hazırım. Mən nə mümkündür, hər şeyi etdim. Sənin cəhənnəmin mənim üçün cənnətdən də gözəldir; yalnız səni görmək – Allahi, Tanrını görməkdən daha xoş və əzizdir! Amandır, söylə, sən yenə də mi məni rədd edirsən? Mənə elə gəlir ki, dağ yerindən tərənər, lakin qadın bu qədər böyük sevgini rədd etməz. Ah, sən yalnız arzu etsəydin! Biz nə qədər xoşbəxt olardıq! Biz qaçardıq, mən sənin qaçmağına imkan yaradardım, biz uzaq bir yerdə gizlənərdik, günəşin işıq saçdığı, ağacların kölgə saldığı bir yerdə, daima mavi göylərin görüldüyü bir ölkədə özümüz üçün yuva qurardıq. Bir-birimizi sevərdik, ruhlarımız bir-birinə qarışardı. Daima bir-birimizi arzu edərdik, daima bitməz və tükənməz sevgi piyaləsindən səadət içərdik.

Qız uca və vəhşi qəhqəhə ilə onun sözünü kəsdi:

– Müqəddəs ata, baxın, dırnaqlarınızın arasından qan axır!

Keşiş bir neçə saniyə keyiyib gözlərini əlinə dikdi. Sonra qəribə və mehriban səslə sözlünə davam etdi:

– Çox yaxşı, məni təhqir et, mənə gül, mənə söy, ancaq gedək, gedək! Biz tələsməliyik, mən sənə söylədim, sabah... Sən özün bilir-

sən ki... Qrev meydanı, dar ağacı! Dar ağacı hazırlanmışdır. Bu, dəhşətli bir şeydir! Sənin bu müdhiş yerə getdiyini görmək mümkün deyil! Aman, həm özünə, həm də mənə rəhm et! Səni bu qədər sevdiyimi heç vaxt bilməmişəm, amandır, mənimlə gedək! Qoy səni xilas edim, məni sevməyə hələ vaxtın olacaq; onadək mənə istədiyin qədər nifrət edə bilərsən! Gedək! Sabaha bir şey qalmayıb! Sabah! Dar ağacı, edam! Mənə rəhm et, özünü xilas et!

O, çilğincasına qızın əlindən tutdu və onu özü ilə sürükləmək istədi.

Qız hərəkətsiz baxışlarını ona dikərək soruşdu:

– Feb, necə oldu?

Keşiş onun əlini buraxaraq:

– Ah, – dedi, – sən nə qədər rəhmsizsən!

Qız soyuq tərzdə təkrar etdi:

– Feb necə oldu?

– O öldü! – Keşiş dedi.

Qız soyuq və hərəkətsiz halda təkrar etdi:

– Öldü? Onda nə üçün mənə həyatdan danışırsınız?

– Hə, – Keşiş onun sözlərini eşitmirmiş kimi öz-özünə dedi, – çox güman ki, ölmüşdü. Xəncər onun sinəsinin dərinliyinə işlədi, zənnimcə, xəncərin ucu onun qəlbinə toxunmuşdu. Bəli! Hər halda, bu dəfə mən qalib gəldim...

Gənc qız qızmış bir pələng kimi onun üzərinə atıldı və qeyri-adi bir qüvvətlə onu pilləkənin üzərinə itələyərək bağırırdı:

– Rədd ol, yırtıcı! Rədd ol, qatil! Qoy ölüm! Qoy onunla mənim qanım sənin alnında əbədi ləkə kimi qalsın! Sənəmi məxsus olum, məlun keşiş! Heç vaxt, heç vaxt! Bizi heç bir şey, cəhənnəm belə birləşdirə bilməz! Təkrar edirəm, heç vaxt! Rədd ol, məlun!

Keşiş yığılıqda ayaqları sürüşmüşdü. O heç bir söz demədi, ayaqlarını cübbəsinin ətəklərindən azad etdi, fənəri əlinə aldı və yavaş-yavaş qapıya doğru gedən pillələri qalxmağa başladı; sonra qapını açdı və çıxdı.

Birdən gənc qız yenə onun başının qapının arasından uzandığını gördü; üzü dəhşətli idi; hiddətlə, kədərlə və ümitsizliklə bağırırdı:

– Eşidirsən, o ölüb!

Qız ölü kimi yerə yıxıldı; artıq qaranlıq zirzəmidə tavandan gölməçəyə düşən damcılardan xəfif şappılısından başqa heç bir şey eşidilmirdi.

V

ANA

Dünyada ananın öz balasının ayaqqabısını gördükdə qəlbində oyanan duyğulardan fərəhli bir şey ola biləcəyini zənn etmirəm. Xüsusilə də, bu ayaqqabı uşağın hələ yerimədiyi dövrdə adqoydu münasibətilə tikilmiş və güləbətənlə işlənmişdirsə. Bu ayaqqabı o qədər sevimli, o qədər incədir ki, ana bu ayaqqabını gördükdə, öz körpəsini gördüyünü zənn edər. Ana gülümsəyər, onu öpməyə başlayar, onunla söhbət edər və özünə belə bir sual verir: görəsən, yer üzündə bu qədər gözəl ayaq varmı! Uşağın özü burada olmasa belə, bu nazlı və incə məxluqun xəyalını canlandırmaq üçün bu qəşəng ayaqqabı tayını görmək kifayət edər. Ana öz uşağını gördüyünü zənn edər, bu canlı, şən balasının al yanaqlarını, bapbalaca əllərini, yumru başını, qırmızı dodaqlarını, ağı göyə çalan dumduru gözlərini görər. Məsələn, qışda o, öz körpəsini xalının üzərində sürünən, böyük bir çətinliklə kresloya dırmaşan görər, onun buxarıya yaxın gələ biləcəyindən qorxar. Yayda isə həyətdə, bağçada iməkləyən, daşlar arasında bitən otları yolən, sadələvh nəzərlərlə yekə itlərə, atlara baxan, heç bir qorxu hiss etməyən, daşlarla, çiçəklərlə oynayan, geriye qayıtdıqda çiçək ləklərinə qum, bağçanın cığırına torpaq töküldüyünü görən bağbanı mırıldanmağa məcbur edən görər. Hər şey gülər, parlayar, ətrafındakı hər şey oynayar; külək də, günəşin işığı da onun qıvrım saçlarıyla əylənər; bütün bunlar ananın gözləri qarşısında bircə ayaqqabı tayına baxmaqla canlanır, onun qəlbinə şam kimi əridər.

Amma zavallı ana uşağından məhrum olubsa, bu kiçik və incə ayaqqabıyla bağlı xəyallar, sevinclər, lətif və nazlı söhbətlər dəhşətli bir şeyə çevrilər. Bu ayaqqabı işgəncə alətinə çevrilərək ananın qəlbinə didməyə başlar. Bu ayaqqabı tayı sayəsində qəlbinin yalnız bir teli, ən dərin və ən həssas teli çalmağa başlar; ancaq bu telə toxunan artıq nəvazişli mələk əli deyil, əzabverici iblis əli olar.

Gözəl bir gün idi. May günəşi yenidən tünd mavi üfüqlərdə görünməyə başlamışdı. Qarofalo özünün çoxsaylı "Xaçdanənmə" səhnələrini məhz bu fonda qələmə almağı sevərdi. Birdən məhbus qadın

Qrev meydanında təkər səsi, at ayağı tappılısı, zəncir cingiltisi eşitdi. Lakin bu, ona heç bir təsir etmədi; gurultu qulağını batırmasının deyə saçlarını qulaqlarının ətrafına möhkəm doladı və dizi üstə dayanaraq on beş ildir gözlərini ayırmadığı həmin cansız şeyi yoxlamağa başladı. Söylədiyimiz kimi, bu kiçicik ayaqqabı onun bütün dünyasıydı; onun bütün arzu və düşüncələri bu ayaqqabıya bağlıydı; bu düşüncələr yalnız ananın son nəfəsi ilə yoxa çıxıb bilərdi. Al atladan tikilmiş bu kiçicik oyuncaqdan nə qədər həyəcanlı şikayətlər, acı məzəmmətlər, səmimi ibadətlər və hıçqırıqlar doğduğunu yalnız bu qaranlıq hücrənin divarları bilirdi. Heç vaxt bu qəşəng və kiçik şey üçün tökülən qədər göz yaş tökülməmişdi.

Bu gün qadının dərdi hər zamankından daha şiddətli idi; ürək yandıran yüksək və yeknəsəq səslə söylədiyi sözləri meydanda eşidirdi:

– Ah, mənim qızım, mənim qızım, yazıq balam! Demək, hər şey bitdi! Halbuki, mən bunun, sanki, dünən olduğunu zənn edirdim! Yarəb, yarəb, onu məndən bu qədər tez ayırmaqdan, heç verməmək daha yaxşı olardı. Demək, sən uşaqların həyatımızın bir parçası olduğunu, uşağından məhrum qalan ananın artıq Allaha belə inanmadığını bilmirsən! Ah, mən nə qədər bədbəxtəm! Heç o gün evdən bayıra çıxmağın mənası vardı mı! Aman yarəb, aman yarəb! Onu məndən bu qədər tez ayırdınsa, görünür, sən onu mənimlə heç zaman birlikdə görməmişəm; onu pəncərənin önündə sevinc və fərəhlə qucaqladığımı, mənə gülümsədiyini, süd verdiyimi, yaxud onun incə ayaqlarını bütün vücudumla dodaqlarıma çatıncayadək addımlatdığımı görməmişəm! Aman yarəb, sən bütün bunları görsəydin, mənə rəhmin gələrdi, həyatımın yeganə sevincini məndən almazdın! Aman yarəb, mən bu qədərmi nifrətəlayiq məxluq idim ki, bu cəzaya məhkum etməzdən əvvəl bir nəzərini belə məndən əsirgədin? Heyhat! Budur ayaqqabı! Lakin onun ayağı haradadır, mənim balam haradadır? Ah, sevimli qızım, sevimli qızım, onlar sənə nə etdilər! Aman yarəb, yarəb, qızımı mənə qaytar! Məgər bu qədər bəs deyil? Aman yarəb, onu bir günlüyünə, bir saatlığına, bir dəqiqəliyinə qaytar, sonra mənim ruhumu əbədi olaraq iblisə təslim et! Mən sənənin harada olduğunu bilsəydim, bu iki əllərimlə ətəyindən yapışaraq yavrumu qaytarıncaya qədər buraxmazdım! Hələ onun qəşəng ayaqqabısı! Aman yarəb, sən buna da mı rəhm etməyəcəksən! Sən zavallı bir ananı on beş illik əzaba məhkum etmək istəyəcəksən?

Müqəddəs Məryəm, mən üzümü sənə çevirirəm! Mənim yavrumu əlimdən aldılar, oğurladılar, onun qanını meşədə içdilər, sümüklərini gəmirtilər! Ey müqəddəs Məryəm, mənə rəhm et! Mənim qızım! Qızımı qaytarın! Onun cənnətdə olması nəyimə lazımdır? Mənim sizin mələyinizə ehtiyacım yoxdur, mən öz balamı istəyirəm! Mən öz yavrusunu istəyən dişi pələngəm! Aman yarəb, mən torpaqda eşələnəcəyəm, balamı özümə qaytarmasan, sənə də, özümə də lənətlər yağdıracağam! Bax, görürsən, əllərimi dişləməkdən deşik-deşik etmişəm! Aman, ey mərhəmətli Allah, sən mənə rəhm etməyəcəksənmi?! Qızım yanımda olsaydı, bir günəş kimi məni isindirseydi, qalan ömrümü böyük məmnuniyyətlə qara çörək və duzla keçirərdim! Heyhat, aman yarəb, mən yalnız günahkar bir qadınam, lakin qızım məni mömin etmişdi. Onu sevdiyimçün dindar olmuşdum. Aman yarəb, mən hər zaman onun təbəssümündə sənin xəyalını görürdüm, sanki, göylər qarşında aralanırdı. Ah, yalnız bir dəfə, bu qırmızı ayaqqabını yalnız bircə dəfə onun qəşəng ayaqlarına geyindirə bilsəydim, müqəddəs Məryəm, mən sənə xeyir-dua söyləyərək ölməyə hazır olardım! Bəli, artıq o zamandan on beş il keçib; o artıq böyümüş olardı! Zavallı yavrum! Səni heç bir zaman, göylərdə belə – oraya getmək mənim üçün mümkün olmadığından, görməyəcəyəm!.. Ah, lənətlər olsun! Bu ayaqqabını görmək və ondan yalnız bunun qaldığını anlamaq nə qədər böyük müsibətdir!

Zavallı qadın bu sözləri deyərək onunçün uzun illər boyu təsəlli və kədər mənbəyi olan ayaqqabı tayının üzərinə atıldı; birinci gün olduğu kimi hiçqırıqlar indi də onu boğurdu; öz yavrusundan məhrum olan ana üçün hər bir ayrılıq günü – ilk gün deməkdir; bu dərd köhnəlməz. Matəm libası köhnələr və cırıqlar, lakin dərd hər zaman matəm içində qalar.

Bu zaman qadının pəncərəsi önündə şən uşaq səsləri eşidilməyə başladı. Zavallı ana hər dəfə bu səsləri eşitdikdə, yaxud pəncərəsindən uşaqları gördükdə zaviyəsinin ən qaranlıq küncünə çəkilir, heç bir şey görüb-əşitməmək üçün başını, az qala, divarlara soxmağa çalışırdı. Lakin bu dəfə o, əksinə, ayağa qalxdı və diqqətlə qulaq asmağa başladı. O, balaca bir oğlanın bu sözləri söylədiyini eşitdi:

– Bu gün qaraçı qızı dar ağacından asacaqlar.

O, milçəyin üzərinə atılan hörümçək sürətilə Qrev meydanına baxan pəncərəsinə doğru yüyürdü.

Həqiqətən, dar ağacına nərdivan qoyulduğunu və cəlladın yağışdan paslanmış zəncirləri yağlamaqla məşğul olduğunu gördü. Dar ağacının ətrafında bir neçə avara dayanmışdı. Bağırışan uşaqlar gülüşə-gülüşə uzaqlara qaçmışdılar. Qadın meydana boylanıb danışdırmaq üçün adam axtarmağa başladı. Bu zaman gözü daxmasının yanında dayanmış bir keşişə sataşdı. Keşiş, sanki, buradakı dua kitabını oxuyurdu, halbuki gözləri dua kitabından çox, dar ağacında qalmışdı. Ara-sıra məyus və sərt nəzərlərlə dar ağacına baxırdı. Qadın onun baş keşiş Klod Frollo olduğunu tanıdı.

– Ata, – Klod Frolloya dedi, – görəsən, kimi asacaqlar?

Keşiş dinməz-söyləməz onun üzünə baxdı. Qadın sualını təkrar etdikdə o cavab verdi.

– Bilmirəm.

Qadın sözünə davam edərək dedi:

– Burada uşaqlar vardı, onlar qaraçı qızın asılacağını söyləyirdilər.

Keşiş cavab verdi:

– Deyəsən, elədir.

Paketta Şantfleri bu sözləri eşidər-eşitməz qəddarcasına güldü.

Baş keşiş soruşdu:

– Bacı, demək, siz qaraçı qızlara nifrət edirsiniz?

– Necə nifrət etməyim, – qadın cavab verdi. – Bunlar şeytandır, uşaq oğrusudurlar! Onlar mənim qızımı, tək balamı oğurlayıblar! Qəlbimi gəmirseydilər, daha yaxşı olardı!

Onun qorxunc görünüşü vardı. Keşiş soyuq-soyuq ona baxdı. Qadın sözünə davam etdi:

– Birinə xüsusilə nifrət edirəm, onu qarğamışam. O, gənc bir qızıdır, onun anası qızımı yeməsəydi, qızıyla yaşıl olar. Bu ilan hər dəfə pəncərəmin yanından keçəndə qanımın qaynadığını hiss edirəm.

– Elə isə sevinin, mənim bacım! Bu gün, doğrudan da, onu asacaqlar, – keşiş dedi, o, məzar daşı kimi soyuq idi.

Sonra başını aşağı saldı və yavaş-yavaş uzaqlaşdı.

Qadın böyük sevinclə əllərini bir-birinə vuraraq bağırdı:

– Mən onun axırda dar ağacından asılacağını həmişə demişəm.

Sağ ol, ata!

Və saçları dağınıq, gözləri parıldayaraq ac və yemək vaxtı yaxınlaşdığını hiss edən qəfəsdəki canavar kimi hərıs bir nəzərlərlə pəncərəsinin dəmir barmaqlığı arxasında iri addımlarla gəzinməyə başladı.

VI

MÜXTƏLİF CÜR YARADILMIŞ ÜÇ KİŞİ QƏLBI

Ancaq Feb ölməmişdi. Ümumiyyətlə, onun kimi adamlar çox yaşayır. Kral prokuroru Filipp Lelye zavallı Esmeraldağa: “O, can verir” – deyəndə bunu ya səhvən, ya da zarafatla söyləmişdi. Baş keşik dustaq qıza: “O öldü” – dedikdə isə bu sözə əmin olduğu üçün deyil, bəlkə də, inandığı, şübhə etmədiyi, bu niyyətdə olduğu və ümid bəslədiyi üçün söyləmişdi; hər halda, rəqibinin sağ olma xəbərini sevdiyi qadına söyləmək onun üçün çox ağır olardı. Onun yerində olan hər kəs belə edərdi.

Məsələ Febin yarasının təhlükəli olmamasında deyildi, məsələ burasındadır ki, bu yara baş keşinin zənn etdiyindən təhlükəsiz idi. Qarovulçuların yaralı Febi dərhal yanına apardıqları həkim onun bir həftə sonra öləcəyindən qorxmış, hətta bunu latınca söyləmişdi. Lakin gənclik üstün gəlmişdi; bəzən, bu gün olduğu kimi təbiət həkimlərin və onların diaqnozlarının acığına xəstəni xilas edir. Feb həkimin mənzilində qalmış və çarpayıda uzanmış halda Filipp Lelye ilə konsistor müstəntiqlərinin ilk sorğularına cavab verməyə məcbur olmuşdu. Bu, onu çox yorduğundan gözəl günlərin birində özünü bir qədər yaxşı hiss etmiş, müalicə haqqı əvəzinə qızıl mahmızlarını qoyub yox olmuşdu. Zətən, onun yox olması istintaq gedişinə mane olmamışdı. O zamanlar məhkəmə istintaq işinin mükəmməl və aydın olması üçün çox da əlləşmirdi. Onun istədiyi bir şey var idisə, o da müqəssiri dar ağacından asmaq üçün imkan tapmaqdı. Hakimlərin zənnincə, artıq Esmeraldanın əleyhinə kafi dərəcədə isbat və dəlil toplanmışdı. Febi isə ölmüş hesab etmişdilər. Məsələ də bununla bitmişdi.

Halbuki Feb çox da uzağa qaçmaq niyyətində deyildi. O yalnız öz alayının olduğu yerə yola düşdü. Bu alay Paris yaxınlığındakı İl-de-Frans əyalətində, Ke-an-Bri qəsəbəsindəydi. Feb bu məhkəmədə

xeqli gülünc rol oynayacağını dumanlı şəkildə təsəvvür etdiyindən məhkəmədə iştirak etmək arzusunda deyildi. Zətən, o, nə etdiyini özü belə yaxşı başa düşmürdü.

Bir çox aztəhsilli adamlar kimi mövhumatçı olduğundan bu məsələni düşündükdə istər keçinin özündə, istərsə də Esmeralda ilə tanış olduğu qeyri-adi şəraitdə, qızın qaraçı olmasında və nəhayət, işə kabusun qarışmasında bir çox qəribəliklər görürdü. O, bu hadisələrdə sevgidən çox cadugərlik görürdü. Hər şeydə onun gözlərinə cadugər, bəlkə də, şeytan əli görünürdü. Bir sözlə, bütün bu hadisə onun üçün çox da xoş olmayan komediya idi. Yaxud ozamankı istilaha görə, misteriya idi. Bu misteriyada onun üzərinə olduqca gülünc və çox da şərəfli olmayan bir rol düşmüşdü. Bizim kapitan, Lafontenin təbiri ilə desək, “toyuq əlinə düşmüş tülkünün” vəziyyətindəydi.

Bundan başqa, burada olmadığı halda işin tez qurtaracağına, adının məhkəmədə söylənməyəcəyinə, söylənsə belə, məhkəmə divarları xaricinə çıxmayacağına inanırdı. Bu məsələdə o yanılmırdı da. O zamanlar heç “məhkəmə qəzeti” də yox idi, bundan başqa, hər həftə bir saxta pul kəsən qazanda qaynadıldığından, cadugər asıldığından, Paris meydanlarının hər birində bir kafir yandırıldığından insanlar hər növ dar ağacları, çarx və cinayət sütunlarının yanında qolları çırmamış halda öz işini gören əski feodal Femidasını görməyə o qədər adət etmişdilər ki, ümumiyyətlə, buna az əhəmiyyət verirdilər. Qəti söyləmək mümkündür ki, yüksək təbəqələr cəza yerinə gətirilən bədbəxtlərin adlarını belə bilmirdilər, qara camaat isə bu qaba xörəkdən məmnun qalardı. O zamanlar dar ağacından asmaq piroq qızardılması, heyvan şaqqalanması qədər adi bir şey idi. Cəllad qəssab kimi bir şey idi, sadəcə, bir az mahir idi.

Beləliklə, Feb çox az zamanda cadugər Esmeraldanı, yaxud Similyarı (o, hələ də qızın adını yaxşı yadında saxlaya bilmirdi), qaraçı qızın, yaxud kabusun ona vurduğu xəncəri (o, xəncəri kimin vurduğunu da yaxşı bilmirdi) unutmuş və məhkəmənin gedişini çox az düşünürdü. Ürəyi boşalar-boşalmaz, Fler-de-Lisın xəyalı dərhal oraya daxil olmuşdu. Ümumiyyətlə, Febin qəlbi təbiət kimi o, zamankı fiziklərin söylədiyinə görə, boşluq sevməzdi. Bundan başqa, dəmirçilərin və əlləri çatlamış südcü qadınların yaşadığı Ke-an-Bri kəndi çox da cazibədar məskən deyildi. Burada yolun hər iki tərəfində iki sıra uzun daxmalar və evlər vardı – vəssalam.

Fler-de-Lis onun Esmeraldadan əvvəlki ehtirası idi. O, dəbdəbəli cehizi olan gözəl bir qız idi. Beləliklə, günlərin bir günündə, tamam sağaldıqdan sonra qaraçı qızıyla bağlı əhvalatın iki ay ərzində tam bitmiş və unudulmuş olduğunu zənn edərək atını minib madam Qondeloryenin qapısına gəlmişdi.

O, kilsənin əsas qapısı qarşısındakı meydanda toplaşmış böyük izdihama heç bir əhəmiyyət vermədi. May ayı olduğunu yadına saldı; Ruh günü deyilən bir mərasim olduğunu zənn edərək, atını qapıya bağladı və gülə-gülə gözəl nişanlısının yanına qalxdı.

Falçı və keçə səhnəsi, məlun əlifba və Febin uzun zamandan bəri görünməməsi hələ də Fler-de-Lisin yadından çıxmamışdı. Buna baxmayaraq, kapitan içəri girdikdə onun yaraşığı görünüşünü, yeni mundirini, parlaq qayışını, gözlərindəki ehtirası o qədər bəyəndi ki, xeyli məmnun olaraq sevincindən qızardı. O gün gənc qız həmişəkindən gözəl görünürdü. Əsil-nəcabətli sarışın qızlara çox yaraşan mavi paltar geymiş – bu hiyləni Kolombadan öyrənmişdi – iri gözlərində isə gənc qızlara xas sevda həsrəti görünürdü.

Feb çoxdandır ki, Ke-an-Bri südcülərindən başqa heç bir qadın üzü görmədiyindən Fler-de-Lisi gördükdə məftun oldu və elə nəvaziş və nəzakətlə onu salamladı ki, hər şeyi unudub dərhal barışdılar. Adətən, öz kreslosunda əyləşən madam Qondelorye belə onu danlamaqdan vaz keçdi. Fler-de-Lisin məzəmmətlərinə gəldikdə isə onlar daha çox sevən bir qızın şikayətlərinə bənzəyirdi.

Gənc qız pəncərənin önündə əyləşib Neptun mağarasının tikişilə məşğul idi. Kapitan onun kreslosunun hündür söykənəcəyinə söykənmiş, qız isə yavaş səslə Febi məzəmmət edirdi.

– Yaramaz, siz iki aydan bəridir haradasınız?

Feb bu sualdan bir qədər tutuldu:

– And içirəm, siz bu gün o qədər gözəlsiniz ki, baş keşişi belə dəli edə bilərsiniz.

Qız gülümsədi və dedi:

– Yaxşı, yaxşı! Mənim gözəlliyimi kənara buraxın: indi söhbət mənim gözəlliyimdən getmir. Sualıma cavab versəydiniz, daha yaxşı olardı.

– Yaxşı, sevimli əmiqızı, elə isə mən sizə qarnizon xidmətində olduğumu söyləməliyəm.

– Harada? Oraya getməzdən əvvəl nə üçün mənimlə görüşməyə gəlməmişdiniz?

Feb birinci sualın ikinci sualdan qaçmaq üçün olduqca münasib olduğuna sevinərək cavab verdi:

– Ke-an-Bridə idim!

– Bu ki Parisin lap yaxınlığındadır! Məgər siz oradan bircə dəfə mənə yanığa gələ bilməzdiniz?

– Bilirsiniz... xidmət... elə bir şeydir ki, ... həm də sevimli əmiqizi, mən xəstə idim.

Qız qorxu ilə soruşdu:

– Xəstə idiniz!

– Bəli... Daha doğrusu, yaralı idim.

Qız yenə soruşdu:

– Yaralı idiniz? – qızın üzündə dəhşət göründü.

Feb saymazyana dedi:

– Ah, qorxuya düşməyin. Boş şeydir! Azacıq savaşmışdıq, qılıncın yeri qalmışdır! Sizinçün maraqlı olmaz!

Fler-de-Lis yaşarmış gözəl gözlərini qaldırıb onun üzünə baxdı və dedi:

– Necə yəni? Siz məndən nəse gizlədirsiniz! Bu nə şpaqa yararıdır? Mən hər şeyi bilmək istəyirəm!

– Yaxşı, sevimli əmiqizi, məsələn belə olmuşdu; mən Mae Fedi ilə savaşmışdım. Siz onu tanıyırsınız, Sen-Jermen an-Le qəsəbəsinədən gəlmiş leytenantdır. Nəticədə bir-birimizin dərisini azca yaralamışdıq. Yalnız bu qədər!

Yalan danışan kapitan namus məsələləri üstündə olan bu cür toqquşmaların insanı qadınların nəzərində daha da yüksəltdiyini gözəl bildirdi. Fler-de-Lis, doğrudan da, qorxusundan, zövq və hey-rətindən həyəcanlanaraq onun üzünə baxdı. Ancaq tam sakit ola bilmədi.

– Sevimli Feb, siz tam sağaldınız mı? – soruşdu. – Mən sizin Mae Fedini qətiyyətlə tanıyıram, lakin hər halda, görünür, çox pis adamdır. Axı siz nə üçün bir-birinizlə savaşırdınız?

Burada elə də zəngin təxəyyülə malik olmayan Feb tutularaq, uydurduğu yalanın içindən necə çıxıb biləcəyini bilmədi.

– Doğrusu... mən özüm də yaxşı bilmirəm... At üstündə mübahisəmiz oldu... O, nə işə mənə söylədi... – sonra söhbəti dəyişmək arzusu ilə bağırırdı: – Əmiqizi, yaxşı yadıma düşdü, meydandakı nə gurultudur elə? – Feb bu sözləri deyib pəncərəyə yaxınlaşdı və

sözünə davam edərək, – aman əmiqızı, baxın, meydanda nə qədər adam var! – dedi.

– Bilmirəm, – Fler-de-Lis cavab verdi, – yanılmıramsa, bu gün kilse qarşısında cadugər bir qadın tövbə edəcək, sonra o, dar ağacından asılacaqdır.

Kapitan Esmeralda məsələsinin çoxdan bitdiyinə o qədər əmin idi ki, Fler-de-Lisin sözlərinə heç bir əhəmiyyət vermədi. Bununla belə, bir neçə sual verməkdən qalmadı:

– Bu cadugərin adı nədir?

– Bilmirəm, – qız cavab verdi.

– O nə etmişdir ki?

Fler-de-Lis ağ çiyinlərini oynadaraq yenə cavab verdi:

– Demirəm, bilmirəm!

Bu zaman anası söhbətə qarışaraq:

– Aman yarəb! – dedi, – indi o qədər cadugər əmələ gəlmişdir ki, adlarını soruşmadan yandırılar. Bu, göy üzündəki buludu əldə etməyə çalışmaq kimi bir şeydir. Onun adı bizim nəyimizə gərəkdir? Bu, cənab Allahın işidir.

Möhtərəm xanım bu sözlərlə ayağa durdu və pəncərəyə yaxınlaşdı.

– Hə, kapitan Feb, siz haqlısınız, – dedi. – Həqiqətən, çox adam toplaşmışdır. Şükür olsun ki, camaatın bir qismi damların üzərinə belə dırmaşmışdır... Feb, bunlara baxdıqda gəncliyim yadıma düşür. VIII Karl həzrətləri şəhərə daxil olanda da böyük izdiham vardı. Bunun neçənci ildə olduğu yadımda deyil! Mən bu barədə danışanda, yaqın, sizə çox qədim bir şey kimi gəlir. Amma mənə gəncliyimi xatırladır. Ah, o zaman xalq indikindən daha çox idi! O zaman Sent-Antuan qapılarının sallaqxanası belə tamaşaçılarla dolu idi. Kraliça kralla birlikdə atın tərkinə minərək gəlirdi. Eyni şəkildə bütün saray xanımları da kavalərlərinin atlarının tərkinə minmişdilər. Hələ də yadımdadır: qısa boylu Amaniyon de Qarland ucaboylu və yüzlərcə ingilis qıran kavalər de Matfelonun yanında əyləşmişdi. Bunu gördükdə hamı ucadan gülüşməyə başladı. Ümumiyyətlə, bu, olduqca gözəl bir mənzərə idi! Günəşin işığında saysız-hesabsız bayraqlar parlayırdı. Bütün şanlı fransız zadəganlığı böyük bir mərasim təşkil etmişdi. Burada baron bayraqları və adi zadəgan bayraqları vardı. Ən gözəli isə siz de Kalan, Jan de Şatomoran, siz de Kusi bayraqları idi, bunlar

Burbon hersoqunun bayraqları qədər gözəl idi! Heyhat, bütün bunların keçmişdə qaldığını xatırlamaq insanı nə qədər kədərləndirir.

Sevgililər boşboğaz qarıya qulaq asmırdılar. Feb yenə nişanlısının kreslosunun arxasına söykənmişdi; burada dayandıqda o qədər də həyalı olmayan nəzərlərilə Fler-de-Lisin köksünə sıx yapışmış köynəyinin əmələ gətirdiyi deşikdən içəriyə daxil ola bildiyi üçün yeri xeyli münasib idi. Bu mənzərə Febi heyrtləndirdiyindən öz-özünə deyirdi: “Əsmər qadınları sarışın qadınlardan daha çox sevmək mümkündürmü?”

Hər ikisi susurdu, gənc qız ara-sıra mehriban və şən nəzərlərlə ona baxırdı; hər ikisinin saçlarında bahar günəşinin şüası parlayırdı.

Fler-de-Lis birdən-birə pıçıldayaraq dedi:

– Feb! Üç aydan sonra bizim toyumuz olacaq. Məndən başqa heç bir qadını sevmədiyinizə and için!

Feb cavab verdi:

– Mələyim, and içirəm!

Sözlərinin doğru olduğunu Fler-de-Lisə inandırmaq üçün ehtiraslı baxışları ona kömək etdi. Kim bilir, bəlkə də, bu dəqiqələrdə özü belə bu sözlərə inanırdı.

Bir-birilə bu qədər mehribancasına söhbət edən iki göyərçinin halından heyran və məmnun qalan mərhəmətli ana evdə bəzi əmr-lər vermək üçün otaqdan çıxdı. Feb bunu gördü, artıq yalnız qaldıqlarından diribaş kapitan cəsarətləndi və ağına xeyli qəribə fikir gəldi. Fler-de-Lis onu sevirdi, onlar nişanlanmışdılar, otaqda tək idilər, qız onun xoşuna gəlirdi, ona qarşı sevgi olmasa da, müəyyən ehtiras bəsləyirdi. O, öz meyvəsini elə ağacın dibindəcə yeyə bilməzdimi! Nə olacaqdı! – düşünürdü. Bu fikirlərin hamısının Febin ağına gəlib-gəlmədiyini qəti söyləyə bilmərəm; lakin onun gözlərinin ifadəsi birdən-birə Fler-de-Lisi qorxutdu. Fler-de-Lis boylanıb baxdı və anasının otaqda olmadığını gördü.

– Aman yarəb! – qız qışqırdı, qıpqırmızı qızardı və təşvişlə dedi: – Hava nə istidir!

– Doğrudan da, – Feb cavab verdi, – günortaya az qalib, çox istidir, pərdəni endirmək lazımdır.

– Yox, yox! – zavallı qız çığırdı. – Əksinə, mənə sərin hava lazımdır!

Sonra dalına bir sürü tazi düşmüş ceyran kimi pəncərəyə doğru yüyürdü, pəncərəni açdı və balkona çıxdı. Feb onun ardınca getdi. Qız bundan heç də məmnun deyildi.

Balkonun qarşısındakı meydanda bu dəqiqələrdə qəribə və kədərli mənzərə vardı. Bu mənzərə qorxaq Fler-de-Lisin qorxusunun məzmununu tamamilə dəyişdi.

Bütün meydanı və ona bitişik küçələri böyük izdiham doldurmuşdu. Əgər şəhər mühafizəsinin serjantları və əllərində dayandolurum olan nişançılar iki cərgədə düzülməsəydilər, qurşağadək olan alçaq hasar camaatın hücumunu dəf etmək iqtidarında ola bilməzdi. Kilsə qapısı qarşısındakı kiçicik meydança da həmin canlı hasarın sayəsində boş idi. Bu yeri yepiskop qarovulunun əsgərləri mühafizə edirdilər. Böyük kilsə qapıları aşağı mərtəbələrdən başlayaraq evlərin damlarına qədər hamısı açılmış və meydana baxan pəncərələrin (pəncərələrdə minlərcə insan başı görünürdü) əksinə qapalı idi.

İnsan dənizinin səthi boz, çirkli torpaq rəngindəydi. Kütlənin gözlədiyini tamaşa çox güman ki, cəmiyyətin aşağı təbəqələrini cəlb edən tamaşalardan idi. Cır-cındır içində olan pozğun camaatın arasından çoxlu səslər eşidilirdi. Burada sözdən çox qəhqəhə eşidilir, kişidən çox qadın görünürdü.

– ...Ey! Maqye Balifr! Onu eləcə buradamı asacaqlar?

– Ay axmaq! O, burada tək köynəkdə yalnız tövbə edəcək, cənab Allahdan əfv istəyəcəkdir; bunu həmişə günorta vaxtı eləyirlər, dar ağacını görmək istəyirsənsə, Qrev meydanına get.

– Bir az sonra, mən də elə ora getmək niyyətindəyəm.

– Madam Bukambri, söyləyin görüm, doğrudanmı, o, ruhanini rədd etmişdir?

– Madam Beşen, hər halda, belə söyləyirlər.

– Bu bütperəst kafirə baxsana!

– Bilirsinizmi, qayda belədir. Mühakimə olunan cani adi şəhərlidirsə, hakim onu edam etmək üçün Paris prevosuna, ruhanidirsə – yepiskop vəkilinə təslim etməlidir.

– Çox təşəkkür edirəm, cənab...

– Aman,yarəb! Zavallı! – Fler-de-Lis deyirdi.

Fler-de-Lis bu sözləri söylərkən məyus nəzərlərlə camaata tərəf boylandı. Fikri bu avara yığınından çox başqa şeylə məşğul olan

kapitan fürsətdən istifadə edərək onun belini qucaqlamaq istədi. Qız üzünü döndərüb təbəssümlə ona baxdı və yalvarıcı səsle dedi:

– Feb, Allah eşqinə, məni rahat buraxın! Anam içəri daxil ola bilər və sizin əlinizi görər.

Bu zaman zəng qülləsinin saati yavaş-yavaş saat on ikini vurdu. Camaat məmnun səslərlə dalğalandı. Saatin son, on ikinci vuruşu susduqdan sonra başlar fırtınaya başlayan dəniz kimi dalğalandı. Meydandan, pəncərələrdən, damlardan gur və sevincli səslər eşidilməyə başladı:

– Odur, gəlir!

Fler-de-Lis meydandakı səhnəni görməmək üçün üzünü əllərlə qapadı.

– Gözəlim, – Feb ondan soruşdu, – siz otağa qayıtmaq niyyətində deyilsiniz?

– Yox, yox! – qız cavab verdi. Maraq, qorxusundan yumduğu gözlərini yenə açmağa məcbur etmişdi.

Bu zaman Sen-Pyer küçəsindən meydana bir araba daxil oldu; bu arabaya qüvvətli Normandiya atı qoşulmuşdu; arabanı qolları ağ xaçlı, bənövşəyi kamzollu atlılar müşayiət edirdi. Serjantlar bastonlarını otərəf-butərəfə sallayaraq camaatın arasıyla arabaya yol açırdılar. Araba ilə yanaşı, bir neçə atlı məhkəmə pristavı və polis məmuru gəlirdi; onları qara libaslarından və at üzərində yəndəmsiz oturmalarından tanımaq olardı. Onların qabağınca da Jak Şarmolü gəlirdi.

Cinayət arabasında qolları arxasında bağlanmış gənc bir qız oturmuşdu; qızın yanında keşiş yox idi. O yalnız bircə köynəkdə idi; uzun və qara pərişan saçları (o zaman ölümə məhkum edilənlərin saçını dar ağacının yanında qırmaq adət idi) yarıçılpaq döşləri üzərinə və çiyinlərinə düşmüşdü.

Qarğa qanadı kimi parlaq, sıx, qara və dalğalı saçları arasından, boynuna bağlanmış kəndir görünürdü; kəndir bu zavallı qızın zərif çiyinlərini sürtürdü, sanki, soxulcan qızılıgülə sarılmışdı. Kəndirin altından günəşin şüaları altında bərq vuran muncuqlu kiçik dua qabı görünürdü. Yəqin ki, ölümə məhkum edilənin son arzusunu rədd etməmək adət olduğundan bu duanı ondan almamışdılar. Pəncərədən baxan tamaşaçılar arabanın içində onun çılpaq ayaqlarını görə bildilər. Məsum qız son dəqiqədək həyalı qaldığı üçün

çılpaq ayaqlarını gizlətməyə çalışırdı. Qızın ayaqları altında onun keçisi uzanmışdı. Məhkum qız çiyinlərindən düşən köynəyini dişlə saxlamağa çalışırdı. Vəziyyətinin qorxunc olmasına baxmayaraq, bu qədər çılpaq vəziyyətdə camaata göstərildiyini düşündüyündən əzab çəkdiyi görünürdü. Əfsus, həya və ismət belə, duyğular üçün yaranmamışdır!

– İlahi! – birdən Fler-de-Lis kapitana dedi. – Baxın, əmioğlu, bu ki həmin keçisi olan murdar qaraçı qızıdır!

O, üzünü Febə doğru çevirdi. Feb sapsarı saralmış və diqqətlə arabaya baxırdı.

– Hansı qaraçı qız? Hansı keçisi? – o mırıldanmağa başladı.

Fler-de-Lis sözünə davam etdi:

– Necə yəni! Yadınızda deyil?

Feb onun sözünü kəsdi:

– Nə demək istədiyinizi başa düşmürəm.

Feb otağa qayıtmaq niyyətilə bir addım atdı, lakin qısqançlıq hissi yenidən oyanmış Fler-de-Lis diqqətli və şübhəli nəzərlə ona baxdı. Dərhal bu cadugərin bir nəfər zabitlə əlaqədar olması haqqında sözləri yadına saldı.

– Sizə nə olub? – Febdən soruşdu. – Sanki, bu qadının görünüşü sizi pərişan etmişdir!

– Mənimi? Heç vaxt! Nədən elə zənn edirsiniz? – Feb cavab verdi və gülümsəməyə çalışdı.

– Elə isə burada qalın, – Fler-de-Lis amiranə səsle dedi, – sonadək tamaşa edək. Çarəsiz kapitan tabe olmağa məcbur idi. Məhkum qızın gözlərini arabanın içindən ayırmaması onu bir qədər sakit edirdi.

Bu qız Esmeralda idi – buna heç bir şübhə ola bilməzdi. O, bu qədər alçalmasına və bədbəxt olmasına rəğmən, yenə də son dərəcə cazibədar və qəşəng idi, yanaqları çökdüyündən iri qara gözləri daha da iri görünürdü. Solğun üzü isə pak və gözəl idi. Mazaçqonun madonnası Rafaelin madonnasına bənzədiyi kimi, o da əvvəlki Esmeraldaya bənzəyirdi: ancaq daha zəif, daha zərif və daha çox arıqlamış vəziyyətdə idi. O, həyadan başqa bütün hissələrdən məhrum olmuş kimi görünürdü: dərd və ümitsizlik onu büsbütün pərişan etmişdi. Arabanın silkələnməsiylə vücudu cansız əşya kimi otərəf-butərəfə yırgalanırdı. Gözləri solğun və baxışları mənasız idi. Gözləri hələ də yaşlıydı, lakin bu göz yaşları donmuş və hərəkətsiz idi.

mənin üstü ilə böyük səhnəyə apardılar. Boynuna dolanmış kəndir arxasınca ilan kimi sürünürdü.

Bu zaman kilsədə oxunan şərqi səsləri kəsildi; kilsənin qaranlığında böyük qızılı xaçın və şamların hərəkətə gəldiyi göründü. Sonra qapıçılar əsalarını döşəmənin üstünə vuraraq gurultu saldılar: bir neçə saniyədən sonra ruhani xirqələri geymiş ruhanilərdən və dua oxuyan cübbəli kiçik keşişlərdən ibarət uzun bir cərgə məhkumun və camaatın qarşısına çıxdı. Onlar yavaş-yavaş məhkuma yaxınlaşdılar. Lakin məhkum qızın nəzərləri xaçı götürən xadimin arxasınca gələn ruhaniyə dikildi.

– Bu odur! – Titrəyərək öz-özünə dedi, – yenə həmin keşiş!

Bu, doğrudan da, Klod Frolo idi. Onun sağ və sol tərəfində əliçubuqlu xor rəisi və onun köməkçisi gəlirdi. Baş keşiş başını yuxarıya qaldıraraq və ucadan bu nəğməni oxuyurdu:

Mən cəhənnəmin dərinliklərindən səni çağırdım,
səsimi eşitdin,
Sənsə məni dəniz burulğanına atdın, dalğalar məni sarsıtdı!

Onun gümüşü qumaşdan tikilmiş uzun cübbəsi vardı; döşünə böyük qara xaç tikilmişdi; hündür sivri qapının astanasında görüldükdə bənizi o qədər solğun idi ki, elə indicə öləcək zavallı bir məxluqun tabutunu qapıda qarşılamaq üçün yerindən durmuş və bal-kondakı cənazə üzərində dizüstə təsvir edilmiş mərmər yepiskop heykəllərindən biri olduğunu zənn etmək olardı.

Eyni dərəcədə solğun olan və heykələ bənzəyən qız yanan sarı bir şamın əlinin içinə soxulduğunu, demək olar ki, hiss etmədi. O, tövbə surəsini oxuyan katibin çığırtısını belə eşitmirdi; ona “amin de” söylədikdə cəld “amin” dedi. Keşişin qarovulçulara işarə edərək ondan uzaqlaşmağı əmr etdiyini və təkbəşinə ona yaxınlaşdığını görəndə bədəninə qüvvət gəldiyini hiss etdi. Qan başına vurdu, artıq buz kimi donmuş bu qəlbində son qəzəb qığılcımı alovlandı.

Baş keşiş asta addımlarla ona yaxınlaşdı; hətta son dəqiqələrdə belə keşişin onun yarıcılpaq vücuduna ehtiras, qısqanclıq və şəhvetlə baxdığını gördü. Sonra keşiş bərkdən dedi:

– Ey zavallı, öz arzunla, yaxud özündən asılı olmayaraq etdiyin günahlarını bağışlamaq üçün cənab Allaha yalvardınmı?

Sonra qızın qulaqlarına doğru əyilib əlavə etdi (tamaşaçılar keşişin məhkumun tövbəsini dinlədiyini zənn edirdilər): – Mənim olmaq istəyirsənmi? Mən hələ də səni xilas edə bilərəm!

Qız diqqətlə onun üzünə baxıb bağırdı:

– Rədd ol, iblis, yoxsa səni ifşa edərəm!

Keşiş kinli-kinli gülümsədi:

– Sənə inanmazlar. Sənin müvəffəqiyyətin yalnız bundan ibarət ola bilər ki, cinayətə bir qalmaqla da əlavə etmiş olarsan. Tez cavab ver, mənim olmaq istəyirsənmi?

– Sən mənim Febimi nə etdin?

– O öldü, – keşiş cavab verdi.

Bu zaman keşiş qeyri-ixtiyari başını qaldıraraq meydanın o biri tərəfinə, madam Qondeloryenin balkonunda Fler-de-Lislə yan-yana dayanmış kapitan Febi gördü. Baş keşiş sarsıldı, əlini gözlərinin üstünə aparıb bir daha baxdı, dodağının altında lənət oxudu, əzabdan üzünü tanınmaz hala düşdü.

– Elə isə, öl! – dişlərini qıcayaraq mırıldandı. – Heç kəs sənə sahib olmayacaq!

Sonra əllərini qaraçı qızın başı üzərinə qaldıraraq matəm zəngi kimi soyuq səslə bağırdı:

– Artıq onun günahkar ruhu təslim olunur! Allah-taala özü sənə rəhm etsin!

O zamanlar bu cür mərasimlər, adətən, bu müdhiş formulla bitirdi. Bu, kilsə xadimilə cəllad arasında olan işarə idi.

Camaat diz çökdü, qapının altında dayanmış keşişlər səsləndilər:

– Yarəb, özün rəhm et!

Camaat dəniz dalğalarının səsinə bənzəyən qarışıq uğultuyla təkrar etdi:

– Yarəb, özün rəhm et!

– Amin! – Baş keşiş dedi.

Sonra arxasını məhkuma çevirib yenə başını aşağı salladı, qollarını köksünə qoydu və qapının ağzında onu gözləyən keşişlərin yanına qayıtdı. Bir dəqiqə sonra xaç, şamlar və bayraqlarla bərabər kilsənin qaranlıq qübbəsi altında yox oldu. Onun gur səsi kilsə xoruyla birlikdə kədər və ümitsizliklə dolu olan bu şəri oxuyurdu: “Üzərimdə göy qatları açıldı və üstümə sellər yağmağa başladı”. Səsi getdikcə alçalır və uzaqlaşır. Eyni zamanda qapıçıların əsa-

larını daş döşəməyə vurmaları kilsənin sütunları ilə qübbə arasında əks-səda verirdi. Bu səslər zavallı qızın son dəqiqəsinin yaxınlaşdığını xəbər verən saat vuruşuna bənzəyirdi.

Kilsənin qapısı açıq qalmışdı; camaat bu boş, qara mahudla döşənmiş, içində bir şam belə yanmayan, bir səs belə eşidilməyən kilsənin içinə baxa bilirdi.

Məhkum qız indi ona nə edəcəklərini gözləyərək öz yerində hərəkətsiz dayanmışdı.

Pristavlardan biri böyük qapının barelyeflərini tədqiq etməklə məşğul olan Jak Şarmolüyə nəsə xəbər verdi. Bəzilərinin dediyinə görə, bu barelyeflər İbrahim peyğəmbərin qurban kəsməsini, başqalarına görə isə, fəlsəfə daşının kəşfini təsvir edirdi. Orada təsvir edilmiş mələk – Günəşi, ocaq – alovu, İbrahim isə – filosofu təmsil edirdi.

Onu bu məşğuliyyətdən ayırmaq üçün bir qədər əziyyət çəkmək lazım gəldi. Nəhayət, Jak Şarmolü başını çevirib işarə etdi; bu işarədən sonra sarı köynəkli iki nəfər, qaraçı qızın qollarını bağlamaq üçün yenə ona yaxınlaşdılar.

Zavallı qız həyatının son mənzilinə getmək üçün yenə bu məşum arabaya minmək məcburiyyətində qaldıqda, bəlkə də, qəlbi yaşamaq arzusu ilə çırpındı. O, göz yaşlarından qızarmış, lakin hal-hazırda quru gözlərini göyə qaldırdı, günəşə, gümüş rəngli buludlara, onların arasından görünən üçbucaq və trapesiya şəkilli maviliklərə baxdı, sonra başını aşağı salladı, ətrafına, meydana, evlərə, xalqa baxdı. Birdən sanköynək adamlardan biri onun biləklərini qanıranda o, dəhşətlə, həm də sevinc dolu bir səslə qışqırdı: orada, meydanın küncündə, həmin balkonda o, öz sevgilisini, öz Febini, həyatının ən gözəl və fərəhli xəyalını görmüşdü! Demək, hakim yalan demişdi! Keşis də yalan danışmışdı! Bu, həqiqətən, o idi, buna heç bir şübhə ola bilməzdi! O sağ-salamat idi, hər zamankından daha gözəl idi, parlaq və zəngin mundirini, lələkli şlyapasını geymiş, sol yanından qılıncını asmışdı.

– Feb! – Zavallı qız bağırdı, – mənim Febim! – O, sevgi və heyrətdən titrəyən əllərini ona doğru uzatmaq istəsə də, əlləri bağlı olduğundan bunu edə bilmədi.

Bu zaman qız kapitanın qaşlarını çatdığını gördü, onun yanında dayanmış və çiyinə söykənmiş gözəl gənc qız qəzəb və nifrət dolu

təbəssümlə ona baxdı; zavallı qız Febin nəsə dediyini görsə də, sözlərini eşidə bilmədi; lakin onlar tələsik balkonun şüşəli qapısından içəriyə girdilər; qapı dərhal bağlandı.

– Feb! – Zavallı qız ümitsizcəsin, ə qışqırdı, – sən də buna inanırsan?

Bu zaman onun başından müdhiş bir fikir keçdi: o, kapitan Feb de Şatoperi öldürdüyü üçün ölüm cəzasına məhkum edildiyini xatırladı. İndiyə qədər o hər şeyə səbir edirdi. Lakin son zərbə olduqca amansız idi; qız huşunu itirərək yerə yıxıldı.

– Yaxşı, tez olun! Qurtarmaq vaxtıdır! Onu arabaya aparın!
– Şarmolü dedi.

Bu ana qədər kral heykəllərinin sıra ilə düzüldüyü qalereyada, qapının sivri tağı altında olduqca tuhaf və qəribə bir tamaşaçını kimsə görməmişdi; o, baş verənləri o qədər hərəkətsiz, boynunu irəliyə uzatmış halda izləyirdi, sifəti o qədər çirkin və eybəcər idi ki, əynində yarıqırmızı-yanbənövşəyi təlxək libası olmasaydı, onu kilsənin divarları boyu çəkilməmiş və 600 ildir ki, açıq ağızından su tökülən eybəcər sifətlərdən biri zənn etmək olardı. Bu tamaşaçı kilsənin qapısı qarşısında günortadan indiyədək baş verən hər şeyi görürdü. Lap əvvəldən kimsənin ona əhəmiyyət vermədiyini görüb, yuxarı qalereyanın sütunlarından birinə qalın və düyünlü kəndirin ucunu möhkəmcə bağlamış, o biri ucunu isə yerədək uzatmışdı. Bunu edəndən sonra sakitcə ətrafa boylanmağa başlamışdı. Hərdən bir yanından uçan qaratomyuqlara fit çalırdı.

Cəllad köməkçiləri Şarmolünün laqeydcəsinə verdiyi əmri yerinə yetirmək istəyəndə həmin tamaşaçı qəflətən qalereyanın sürəhisini aşdı, ayaqları, dizləri və əllərilə kəndirdən yapışaraq yağış damcısı şüşəylə aşağı süzülüyü kimi, o da böyük sürətlə fasadla aşağıya endi, damdan sıçrayan pişik cəldiyilə cəllad köməkçilərinin yanına atıldı, onları ağır yumruqlarıyla kənara itələdi, uşaq oyuncaqdan yapışan kimi bir əlilə qaraçı qızdan yapışdı və sıçrayaraq kilsənin qübbəsinə doğru qalxdı, gənc qızı başı üzərinə qaldıraraq müdhiş səsə bağırdı:

– Sığınacaq!

Hər şey ildırım sürətilə baş verdi.

– Sığınacaq! Sığınacaq! – kütlə bağırdı və on minlərcə adam əl çalmağa başladı.

Kvazimodonun tək gözü sevinc və qürurdan parladi.

Məhkum qız gözlənilməz hadisədən özünə gəldi, gözlərini açdı, Kvazimodonun üzünə baxdı və sonra öz xilaskarından qorxmuş kimi dərhal gözlərini qapadı.

Şarmolu də, cəlladlar da, qarovulçular da çaşqın-çaşqın dayanmışdılar. Həqiqətən də, məhkum kilsənin hüduqları daxilində azad idi; artıq ona toxunmaq olmazdı; kilsə ən düzgün sığınacaq hesab olunurdu; insanların hər cür məhkəməsi kilsənin astanasında öz qüvvəsini itirirdi.

Kvazimodo böyük qapının altında dayandı. Daş döşəmənin üzərində dayanmış iri ayaqları insan ayaqlarından çox roman sütunlarına bənzəyirdi. Onun böyük pırpızlı başı yallı şir başı kimi çiyinlərinə yapışmışdı. Qorxusundan titrəyən gənc qızı ağ parça kimi əzə biləcəyindən ehtiyatlanaraq qabarlı əllərində tutmuşdu. Sanki, onun qaba və kobud əllər üçün yaradılmamış incə və zərif bir şey olduğunu hiss edirdi. Kvazimodonun nəinki ona toxunmaqdan, hətta nəfəs almaqdan belə qorxduğu görünürdü. Sonra birdən-birə yenə onu əllərilə möhkəm sıxır, öz malı, öz sərvəti kimi, balasını bağrına basan bir ana kimi donqar köksünə sıxırdı. Onun yeganə siklop gözü ifadə edilə bilməyəcək mehribanlıq, mərhəmət və ələmlə baxırdı; sonra yenə ildırım kimi çaxaraq yuxarıya baxmağa başlayırdı. Camaatın arasındakı qadınlar gah gülmür, gah da ağlayırdılar, kişilər isə sevinc və heyrətdən ayaqlarını tappıldadaraq əl çalırıldılar. Həqiqətən, Kvazimodo, bu eybəcər məxluq, bu dəhşət və nifrət ifadəsi bu dəqiqələr olduqca gözəl görünürdü! O, özünü yalnız qüvvətli deyil, həm də gözəl hiss edirdi; Kvazimodo onu rədd etmiş və bir az əvvəl əlindən qurbanlıq məxluqu qopardığı bu cəmiyyətin üzünə, ovunu əlindən aldığı bu haqq və ədalət məhkəməsinə, dişlərini əbəs yerə ağardan bütün bu pələnglərə, bütün bu hakimlərə, qarovulçulara, cəlladlara, bütün bu kral nökrələrinə, bütün bu qüvvəyə, bir az əvvəl hər kəsin nifrət etdiyi bir adamın Allah yardımıyla üstün gəldiyi bütün bu varlığa nifrətlə və cəsur nəzərlərlə baxırdı.

Bu qədər çirkin bir insanın bu qədər gözəl, lakin bədbəxt bir məxluqa göydən düşmüş kimi himayə göstərməsi, eybəcər Kvazimodonun ölümə məhkum edilmiş bu qızı xilas etməsi kütləni rıq-qətə gətirmişdi. Onlar təbiətin və cəmiyyətin rədd etdiyi nəsibsizlər idi; bir-birinə rast gələrək bir-birinə yardım etmişdilər.

Kvazimodo bir neçə dəqiqə öz qələbəsindən nəşə aldı, sonra yükünü də götürərək sürətlə kilsəyə daxil oldu. Bütün cəsur hərəkətlərə heyran olan xalq onun sürətlə yox olmasına təəssüf edərək gözlərini qaranlıq məbədin içinə zilləmişdi. Birdən onu Fransa kraları qalereyasında gördülər. Kvazimodo sürətlə bu qalereyadan keçərək ölümün əlindən qopardığı qızı başının üzərində tutub yüksək səslə bağırdı; “Sığınacaq!” Xalq yenə alqışlar yağdırmağa başladı. Kvazimodo qalereyanı keçdikdən sonra yenə kilsənin içində yox oldu, bir dəqiqə sonra üst meydançada göründü; o, yenə sürətlə qaraçı, yenə qaraçı qızı əllərində saxlayaraq “Sığınacaq!” – bağırdı. Xalq yenə onu alqışlarla qarşıladı. Nəhayət, o, üçüncü dəfə böyük zəngin sallandığı qüllə meydançasında göründü. Sanki, xilas etdiyi qızı qürur və iftixarla oradan bütün şəhərə göstərirdi. Özünün heç vaxt eşitmədiyi və başqalarınınsa çox az eşitdikləri yüksək bir səslə, sanki, göydəki buludlara çatmaq arzusuyla və böyük həvəslə üç dəfə bağırdı:

– Sığınacaq! Sığınacaq Sığınacaq!

– Yaşasın! Yaşasın! – Xalq bağırdı. Bu səslər guruldayaq, çayın o biri sahilində – Qrev meydanında eşidilirdi. Bu səslər orada toplanmış camaatı və gözlərini dar ağacından ayırmayan, məhkum qaraçı qızın gəlməsini səbirsizliklə gözləyən münzəvi qadını xeyli heyretləndirmişdi.

Doqquzuncu kitab

I

SAYIQLAMA

Bədbəxt baş keşişin qaraçı qız üçün hördüyü və özünün də dolaşdığı məşum toru ögey oğlu qətiyyət və cəsərlə parçaladığı vaxt Klod Frollo artıq kilsədə deyildi. Klod mehraba qayıtdıqdan sonra öz mərasim libasını – cübbəsini və yepitraxilini soyundu və heyərlə baxan kilsə xadiminə atdı, kilsənin gizli qapısından çıxıb ilk təsadüf etdiyi qayıqçıya onu çayın sol sahilinə aparmasını əmr etdi. Senanı keçdikdən sonra haraya getdiyini özü belə bilmədən Universitet məhəlləsinin dolanbac küçələrinə girdi; hər addımda bir dəstə kişi və qadına rast gəlirdi; onlar qaraçı qızın dar ağacından asılmasına tamaşa etmək niyyətilə Sen-Mişel körpüsünə doğru tələsirdilər. Klod Frollo sapsarı saralmış, tutulmuş, bir dəstə uşağın gündüzün aydınlığında qovaladığı gecəquşu kimi çaşqın və pərişan idi. Harada olduğunu, nə düşündüyünü, nə arzu etdiyini təsəvvür edə bilmirdi. Addımlarını atır, yüyürür, haraya getdiyini düşünmədən gah o küçəyə, gah da bu küçəyə dönür, arxada buraxdığı və xəyalında canlandığı Qrev meydanından mümkün qədər uzaqlaşmağa çalışırdı. Baş keşiş müqəddəs Jenevyev təpəsinin yanından və nəhayət, Sen-Viktor darvazasından keçib şəhərdən çıxdı. Dönüb baxdıqda Universitet məhəlləsinin hasar və qülləsi, civardakı qəsəbənin son evləri gözdən itənədək qaçmağa davam etdi; nəhayət, nifrət etdiyi Paris təpənin arxasında qaldı, Parisdən yüz mil uzaqlaşdığını zənn etdi, kimsəsiz bir yerə, düzlərə, tarlalara çatanda dayandı və dərindən ah çəkdi.

Bununla belə, ağılına müdhiş fikirlər gəlmişdi. O, öz qəlbinin içinə baxdıqda diksindi. Məhv etdiyi və özünü də məhv edən zavallı

gənc qızı yadına saldı. Hər ikisini bir-birinə təsadüf etdikləri nöqtəyə qədər aparmış və taleyin hər ikisinin həyatını amansızcasına pərişan və bədbəxt edən iki dolanbac yolu xəyalına gətirdi. O, əbədi andların heçliyini, bakirəliyin, elmin, dinin, xeyir və fəzilətin mənasızlığını xatırladı, Allahın varlığına belə şübhə etməyə başladı. Ağılına gələn fəna fikirlər ona xüsusi nəşə verirdi və bu fikirlərə daldıqca, sanki, içindən cəhənnəm qəhqəhəsi eşidirdi.

Beləliklə, qəlbində eşələndikcə, qəlbinin içərisində təbiətin ehtiraslarına nə qədər geniş yer ayırdığına inandıqca daha acı kədərlə gülməyə başladı. O, qəlbinin dərinliyindəki bütün nifrətini, bütün kin və qəzəbini qurdaladı, xəstəliyin diaqnozunu qoyan həkim soyuq-qanlılığıyla bu kinin, nifrətin istiqamətini dəyişmiş sevgidən başqa bir şey olmadığını, başqa insanlarda təmiz duyğular oyadan sevginin onun kimi qəlbə malik adamda müdhiş şəkil ala biləcəyini, onu keşişdən iblisə çevirə biləcəyini anlamağa başladı. Bunu düşünərkən vəhşi səslə güldü və qəflətən rəngi ağardı: qaraçı qızı dar ağacına, onu isə cəhənnəmə aparan bu acı, zəhərli, kinli və amansız ehtirasının ən qaranlıq bucaqlarına baxdı.

O, Febin ölmədiyini, baş verən hadisələrdən sonra kapitanın yenə sağ qaldığını, şən və məmnun yaşadığını, daha da şıq gəzdiyini, yeni məşuqə tapdığını və öz yeni məşuqəsinə əvvəlkinin dar ağacına doğru aparıldığını göstərdiyini yadına salıb daha da şiddətlə gülməyə başladı. Bundan başqa, bütün canlı məxluq içində ölümünü istədiyi, ancaq qətiyyənlə nifrət etmədiyi yeganə məxluq olan qaraçı qızı dar ağacına göndərdiyini xatırladıqca bu hal ona daha da gülünc göründü.

Onun fikri kapitandan avaralar izdihamına keçdi; qəlbində qəribə bir qısqanclıq duyğusu hiss etdi. Bu camaatın, bütün Paris avaralarının onun sevdiyi bir qadını yarıçılpaq, təkçə alt köynəkdə seyr etdiklərini xatırladı. Yarımqaranlıq otaqda yalnız onun görə biləcəyi, ona ən ülvə, ən yüksək səadətə bəxş edə biləcək bu lətif və gözəl vücudun günün günorta çağında ehtiras və sevda gecəsi üçün hazırlanmış kimi çıl-çılpaq, hər kəsin tamaşa etməsi üçün meydanda qoyulduğunu düşündükdə ürəyi döyünməyə başladı. O, bütün bu murdarlaşmış, çılpaqlaşmış, əbədi olaraq ləkələnmiş sevgi sirlərini düşündükcə qəzəbindən ağlayırdı. Çirkin, arsız və murdar gözlərin bu yarıçılpaq döşlərə baxdığını, bu gözəl qızın, bu həya, zövq və

nəşə dolu ismətli zanbağın, böyük pərəstiş və heyranlıqla dodaqlarını yaxınlaşdırmağa cəsərət edə biləcəyi piyalənin bütün Parisin qara camaatının, bütün oğru və dilənçilərin arsız və həyasız nəşəylə birlikdə içmək istədikləri ictimai paltar təknəsinə çevrildiyini düşündükcə hiddətindən hıçqırırdı.

Bu qız qaraçı olmasaydı, o da ruhani olmasaydı, yer üzündə Feb olmasaydı, qız da onu sevməsəydi, səadət və sevgi dolu bir həyatın mümkün olduğunu, yer üzünün müxtəlif nöqtələrində vaxtlarını portağal ağacları kölgəsində, bulaq başında, ulduzlu göylər, yaxud qürub edən günəşin şüaları altında şirin söhbətlər edərək keçirən xoşbəxt oğlan və qızlara təsadüf edildiyini, Allahın əmri olmasaydı, onun da bu qızla birlikdə xoşbəxt ailə qura biləcəyini, bu yer üzündə qazana biləcəyi böyük səadətini təsəvvür etdikcə qəlbi fərəh və ümitsizliklə dolub-daşırdı.

Bəli, o, yalnız bu qızı düşünürdü! Onun fikri başından çıxmır, ona əzablar verir, qəlbini gəmirir, bütün varlığını xırpalayırdı. O, nə təəs-süf, nə də peşmançılıq hiss edirdi. Etdiyini bir daha etməyə hazır idi. Bu qızı kapitanın qucağında görməkdənsə, cəlladın əlində görməyə üstünlük verirdi, lakin o qədər böyük bir əzab içində çırpınır, o qədər dərindən əzilir və qovrulurdu ki, saçlarının ağarıb-ağarmadığını bilməkçün ara-sıra əliylə saçından bir çəngə qoparırdı.

Gah bu səhər qızın boğazında gördüyü o murdar kəndirin indi onun incə və gözəl boğazını qorxunc xalta kimi boğduğunu təsəvvür edir, bunu düşündükcə bütün bədənini soyuq tər basırdı. Gah da iblisənə qəhqəhəylə özü özünə gülərək ilk dəfə canlı, qayğısız, şən, zərif görkəmdə rəqs edən və nəğmə oxuyan Esmeraldanın xəyalı əvəzinə ayaqyalın, boğazında kəndir, pilləkənlərlə yavaş-yavaş dar ağacına dırmaşan Esmeraldanı xatırladı. Bu iki mənzərə xəyalında o qədər canlı göründü ki, dəhşətli, qeyri-insani səsle bağırdı.

Qəlbində kədər və məyusluq fırtınası coşub-daşarkən, hər şeyi kökündən qoparıb atarkən ətrafındakı təbiətə baxmaqdan da qalmırdı. Ayaqlarının altındakı kolun içində bir neçə toyuq eşələnərək soxulcan axtarırdı, göydə zümrüd kimi yaşıl rəngli cücülər uçuşaraq günəşin işığında yuyunurdular. Başının üzərindəki mavi göylərdə açıq rəngli qalaq-qalaq buludlar uçuşurdu, uzaq üfüqlərdə yüksək bir tərənin arasından Sen-Viktor abbatlığının qülləsi görünürdü, Kopo təpəsindəki dəyirmançı isə fit çalaraq yel dəyirmanının fırlanan

qanadlarını seyr edirdi. O, ətrafında qaynayan minlərcə fəal, sakit nizamlı və mütəşəkkil həyat səhnələrini gördükcə, qəlbində yenə ağrı hiss etdi və yenə qaçmağa başladı.

Beləcə, hava lap qaranlıqlaşana qədər düzləri, tarlaları dolaşdı. Onun təbiətdən, həyatdan, özündən, insanlardan, Allahdan, hər şeydən qaçması tam bir gün davam etdi. Bəzən üzüqoylu yerə yığılır və dirnaqlarıyla torpağın içindən təzə taxıl pöhrələrini qoparırdı. Arasıra bir kəndin boş və kimsəsiz bir küçəsində dayanırdı; onu əzablar içində çırpındıran fikirlər o qədər amansız və əzablı idi ki, başını boynundan qoparıb yerə çırpmaq istəyirmiş kimi iki əlilə başından yapışırdı.

Günəş batarkən yenə öz vəziyyətini bütün aydınlığıyla təsəvvürünə gətirdi və dəli olduğunu zənn etdi. Qaraçı qızı xilas etmək arzu və ümidini itirdiyi zamandan qəlbində coşub-daşan fırtına onun ağılında heç bir sağlam fikir, heç bir vahid və tam hiss buraxmamışdı. O, mənən məğlub və pərişan olmuşdu. Onun xəyalında yalnız iki şey aydın görünürdü: biri Esmeralda, o biri isə dar ağacı; qalan hər şey qaranlığa qərq olmuşdu. Bu iki obraz yaxınlaşaraq müdhiş bir harmoniya yaratmışdı və yerdə qalan bütün diqqətini onlara cəlb etdikcə fantastik silsiləylə gözləri qarşısında böyüyürdü. Biri getdikcə öz şəffaf və cazibədar gözəlliyini artırır, o biri isə öz murdar çirkinliyini şiddətləndirirdi. Nəhayət, Esmeralda onun nəzərində ulduz, dar ağacı sümükləri çıxmış nəhəng ələ çevrildi.

Qəribə burasıdır ki, bütün bu əzab-əziyyətin davam etdiyi vaxt ərzində bir dəfə də ciddi olaraq ölümü düşünməmişdi. Bəli, bu bədbəxt belə yaradılmışdı. O, həyatdan ikiəlli yapışmışdı; bəlkə də, o dünyadakı cəhənnəmi, doğrudan da, görürdü.

Qaranlıq çökmüşdü. Bu vücudun içində hələ də üzülən canlı varlıq dumanlı şəkildə evə qayıtmağı düşünməyə başlamışdı. O, Parisdən çox uzaqlaşdığını zənn edirdi; lakin boylandıqda Universitet məhəlləsinin hasarı ətrafında dolaşdığını gördü. Sağ tərəfdəki üfüqdə müqəddəs Sulpisiya kilsəsinin zəng qüllələri və Sen-Jermen-an-Pre kilsəsinin hündür şpilləri görünürdü. Həmin tərəfə hərəkət etdi. Sen-Jermen abbatlığının dişli hasarı üzərindəki qarovulun səsinə eşidib o biri tərəfə yönəldi, abbatlıq dəyirmanı ilə cüzam xəstəxanası arasındakı cığırla getməyə başladı; bir neçə dəqiqə yol getdikdən sonra o zaman Pre-o-Kler adı ilə məşhur olan çəmənliyə

çatdı. Bu çəmənlik o zaman məşhur idi və Paris civarında ən gurultulu yerlərdən biri sayılırdı; burada tələbələr və Paris kilsələrinin gənc xidmətçiləri gecə və gündüz dolaşırdılar. Baş keşik burada tanış adama rast gələ biləcəyindən qorxdu. O, insan görünüşündən qorxurdu. Qəsdən bütün günü az-çox izdihamlı məhəllələrdən uzaq gəzməyə və şəhərə mümkün qədər gec qayıtmağa çalışırdı. Odur ki bu çəmənliyin kənarıyla xəlvət-xəlvət yeriyərək, nəhayət, çayın sahilinə çatdı. Burada Klod bir qayıqçı tapdı, qayığa minib çay-yuxarı, əski şəhərin yerləşdiyi adaya qədər getdi, oradan boş və kimsəsiz sahilə çıxdı. Vaxtilə oxucu xəyala dalan Qrenquarı bu yerdə görmüşdü; bu yer İnek adasına paralel uzanırdı.

Qayığın yeknəsəq yırgalanışı və suların şırıltısı zavallı Klodu uyutmuşdu. Qayıqçı onu düşürüb sahilədən uzaqlaşdıqda Klod qumlu sahilə mənasızcasına dayanıb hərəkətsiz halda gözlərini qarşısına dikdi. O, hər şeyin yelləndiyini, ehtizaza gəldiyini və qarşısında qaynaşaraq oynadığını zənn edirdi. Böyük kədərdən doğan yorğunluq bəzən insanın ağına bu cür təsir edər.

Günəş yüksək Nel qülləsinin arxasında qeyb oldu. Qaranlıq çökürdü. Göy üzü ağarır, sulardakı parıltı tutqunlaşırdı, iki zolağın ortasından Sena çayının sol sahili qaranlıq kölgə kimi görünürdü. Kölgə üfüqə çatanda qaralır, iti qara oxlarıyla üfüqün qaranlığına dalırdı. Üfüqdə evlərin siyah siluətləri görünür və göy üzüyə suyun işıqlı fonu üzərində əks olunurdu. Otərəf-butərəfdə sobanın qapağı arasından görünən alov dilləri kimi işıqlı pəncərələr görünməyə başlayırdı. Göy üzüyə suların təşkil etdiyi bu iki aydın səth arasında ayrıca dayanmış böyük və qara obelisk Kloda olduqca qəribə təsir bağışlayırdı; bu təsir yalnız Strasburq zəng qülləsinin dibində arxası üstə uzanıb axşam qaranlığına qərç olan qülləni seyr edən adamın hiss edə biləcəyi təsirlərlə müqayisə edilə bilər; ancaq Klod burada ayaq üstə dayanmış, obelisk isə uzanmışdı. Lakin göy üzünü əks etdirən çay onun ayaqları altındakı uçurumu daha da dərinləşdirdiyindən böyük burun da kilsənin qülləsi kimi boş fəzaya uzanırdı; təəsürat eyniydi. Ən böyük qəribəlikse bundaydı ki, burun, həqiqətən, Strasburq kilsəsinin şpilinə bənzəyirdi, lakin iki mil yüksəkliyində olan şpil olduqca nəhəng bir şey idi: bu heç bir ölçüyə gəlməyən, heç bir insanın görmədiyi bir bina, həqiqi Babil qülləsiydi. Evlərin bacaları, hasarların dişləri, damların sivri şpilləri, Avqustin monastırının

zəng qüllələrinin ucları, Nel qülləsi – böyük obeliskin profilini parçalayan bu qabarıq xətlər təsiri daha da artırır, qol-budaqlı və fantastik bir heykəltəraşlığın qəribə xətlərini canlandırır.

Hazırda sayıqlayan və sərsəm vəziyyətdə olan Klod elə zənn edirdi ki, cəhənnəm qapıları üzərindəki qülləni öz gözləriylə görür. Bu müdhiş qüllənin yüksək təpəsindən parlayan minlərcə işıq onun nəzərində böyük bir cəhənnəm kürəsinin dəliklərinə bənzəyir, oradan xırıltılı səslər, gurultular və bağirtular eşidilirdi. O, böyük bir dəhşət hiss etdi. Heç bir şey eşitməmək üçün qulaqlarını tıxadı, bu mənzərəni görməmək üçün arxasını ona doğru çevirdi və tələsik addımlarla bu qorxunc qarabasmadan uzaqlaşmağa çalışdı.

Ancaq qarabasma onun qəlbində idi.

O, yenə şəhərin küçələrinə girdi, mağazaların pəncərələrindən düşən işıqda görünən yolçular onun nəzərində uzun bir xəyalat silsiləsinə bənzəyirdi. Qulağında qəribə gurultular eşidilirdi. Qəribə təsəvvürlər və fikirlər onun aqlını qarışdırırdı. O, bu evləri, səkiləri, arabaları, kişiləri, qadınları görmürdü. O, bir-birilə qarışan qeyri-müəyyən şeylərdən ibarət kaosdan başqa heç bir şey görmürdü. Çəlləkçilər küçəsinin tinində xırdavatçı dükanı vardı; dükanın pəncərəsi qədimdən girdə dəmirlə bəzədilmişdi. Bu dairələrdən taxta şamlar asılmış, yel əsdikcə şamların silkələnməsi kastanyet səsinə bənzəyən gurultu əmələ gətirirdi; Klod qaranlıqda Monfokon qəbiristanlığındakı insan skeletlərinin səsləndiyini zənn etdi.

– Aman! – öz-özünə dedi, – dünənki külək onları bir-birinin üzərinə atıb, zəncirlərin səsilə sümüklərin səsinə bir-birinə qarışdırır. Kim bilir, bəlkə, o qız da orada, onların arasındadır.

Dərin fikirlərə daldığından hara getdiyini özü belə bilmirdi. Bir neçə dəqiqə yol getdikdən sonra Sen-Mişel körpüsünə çatdı. Körpü başında tikilmiş evlərdən birinin aşağı mərtəbəsindəki pəncərədən işıq görünürdü. Pəncərəyə yaxınlaşdı və sınıq şüşənin arxasından sönük bir otaq gördü. Bu otaq ona dumanlı şəkildə bir şey xatırlatdı. Kiçicik çıraqla işıqlanmış bu otaqda alyanaq, sarışın və şən bir gənc oturmuş, ucadan qəhqəhə çəkir, bayağı geyimli gənc bir qızı öpürdü; çırağın yanında əyləşmiş qoca bir qarı isə titrək səslə nəğmə oxuyurdu. Gənc öz gurlayan qəhqəhələrinə ara verəndə qarının nəğməsi eşidilirdi. Bu, nəse anlaşılmaz və qorxunc bir şey idi. Nəğmə Qrev meydanının dalğalanmasından və gurlamasından, cəhrə

əyirən qarının isə cəllad üçün yaxşıca bir kəndir əyirdiyindən bəhs edirdi. Kəndir İssi və Vanvr arasında əkilmiş və oğruların hələ oğurlaya bilmədiyi kəndir otundan əyirilməliyi; bu kəndir avara və səfil adamları sevindirmək və nəşələndirmək üçün gənc və gözəl bir qızı asmaq üçün hazırlanırdı.

Qarının nəğməsi bitər-bitməz gənc yenə qəhqəhələrlə gülməyə və gənc qızı oxşamağa başladı. Qoca qarı – Falurdel qarı, gənc qız – bir fahişə, gənc oğlan isə – Jan Frollo idi.

Klod bu mənzərəni seyr etməyə davam edirdi. Qarşısında gördüyü onun üçün əhəmiyyətsiz bir məsələ idi.

Jan otağın o başındakı pəncərəyə doğru gedib onu açdı, uzaqlarda minlərcə işıqlı pəncərənin parlatdığı sahili nəzərdən keçirdi, sonra yenə pəncərəni bağlayaraq dedi:

– Zəhrimara qalasan, artıq gecə düşüb! Vətəndaşlar şamlarını, Allah isə ulduzlarını yandırır.

Sonra yenə qızın yanına qayıdib yumruğunu üstünə şüşə qoyulmuş masaya vurdu və bağırırdı:

– Şüşə boşdur! Mənim sə pulum yoxdur! Ah, sevimli İzabellam, niyə Yupiter sənin ağ döşlərini elə yaratmamışdır ki, mən gecə-gündüz oradan bon şərabi sorub içə bilim.

Bu zarafat qızı ucadan güldürdü. Jan otaqdan çıxdı.

Klod kiçik qardaşının ona rast gəlməsini və onu tanımasını istəmədiyindən yerə uzandı. Xoşbəxtlikdən, gecə qaranlıq idi, qardaşı isə xeyli sərxoşdu. Bununla belə, Jan yerdə uzanmış adamı görüb dedi:

– Oho! Görünür, gününü xeyli şən keçirib.

Jan nəfəs almamağa çalışan Klodu ayağıyla itələdi.

– Ölü kimi sərxoşdur, – Jan davam etdi, – lap şüşə çəlləkdən yenicə ayrılmış zəli kimidir. Çarə yox, beləsilə heç bir şey etmək mümkün deyildir. – Sonra əylərək əlavə etdi: – Başı da dazdır. Tamam qocadır! Xoşbəxt qoca!

Bu sözlərdən sonra Klod onun uzaqlaşa-uzaqlaşa söylədiyini eşitdi:

– Hər halda, ağıl gözəl şeydir. Çox ehtimal ki, mənim qardaşım baş keşiş dünyanın ən xoşbəxt adamıdır: həm ağıllıdır, həm də cibində daim pulu var.

Jan getdikdən sonra Klod ayağa sıçrayıb qaranlıqda yüksək küllələri evlərin damları üzərindən görünən kilsəyə doğru getməyə

başladı. Lakin kilsənin qarşısındakı meydana çatdıqda gözlərini qaldirıb bu müdhiş binaya baxmağa cəsərət etməyib dayandı.

– Oh! Doğrudanmı bu gün, bu səhər burada dəhşətli hadisə baş vermişdir! – pıçıldadı.

Nəhayət, binaya baxdı. Binanın üzərindəki səmada saysız-hesabsız ulduzlar parlayırdı. Aypara, işıldayan quş kimi xaç şəklində qara deşikləri görünən sürahilərin kənarında, sağ qüllənin üzərində dayanmışdı.

Kilsənin qapısı artıq bağlıydı. Laboratoriyası olan qüllənin açarını baş keşiş həmişə yanında gəzdirərdi. O, kilsəyə daxil olmaq üçün bu açardan istifadə etdi.

Kilsənin içi məzar kimi qaranlıq və sakit idi. Divarların üzərində qaralan uzun kölgələrdən səhərki mərasim üçün asılmış matəm pərdəsinin hələ götürülmədiyi anlaşılırdı. Bu dərin gecənin kəhkəşan kimi parlayan qaranlığında böyük gümüş xaç parlayırdı. Qara pərdələrin üzərində balkonların hündür pəncərələrinin sivri başları görünürdü; Ay işığı sızan rəngli şüşələr gün işığındakı parlaqlıqlarını itirmişdilər; şüşələrdə yalnız ölü üzündə görünən göy-ağımtraq-bənövşəyi rəng vardı. Baş keşiş pəncərələrin solğun rəngli oxlarını gördükdə onları məlun yepiskopların cübbələrinə bənzətirdi. O, gözlərini qapadı və bir də açıdıqda solğunbənizli adamların ona baxdığını gördü.

Klod kilsənin içiylə qaçmağa başladı. Bu zaman kilsənin yerindən hərəkətə gələrək nəfəs almağa, tər pəncərəyə başladığını, qalın sütunlardan geniş kürəklə torpaq qazıyan böyük pəncə əmələ gəldiyini və bu nəhəng məbədin müdhiş və yekə bir filə çevrildiyini, bu filin ayaq əvəzinə sütunlarla addım atdığını, qüllələrin filin xortumu, qara pərdəninə onun çulu olduğunu zənn etdi.

Baş keşişin sayıqlaması və çılgınlığı o dərəcəyə çatmışdı ki, bütün xarici aləm onunçün bir növ hiss edilən, görünən, müdhiş apokalipsisə bənzəyirdi.

Bir dəqiqəlik özündə yüngüllük hiss etdi. Yan qalereyaya daxil olduqda bəzi sütunların arxasından gələn qırmızı işıq gördü, sanki, dan ulduzu sürətlə ona doğru yüyürürdü. Bu işıq balaca bir qəndilin işığı idi. Bu qəndil kilsədə dəmir bir qəfəsin arxasına qoyulmuş ümumi bir dua kitabının üzərində gecə-gündüz yanırdı. O, təsəlli, yaxud qüvvət tapmaq ümidilə, həyəcan və ehtirasla müqəddəs kitaba

doğru atıldı. Kitabın Əyyub fəsli açılmışdı. O, aşağıdakı sətirləri oxudu:

“Ruh mənim üzümün yanından uçub keçdi, mən də onun xəfif nəfəsini hiss etdim, tüklərim biz-biz oldu”.

Bu sözləri oxuduqda əsasını yerdən qaldırarkən özünü yaralayan kor adamın hiss etdiyi şeyləri hiss etdi. Ayaqları büdrədi və döşəməyə yıxıldı; bu gün ölümünə səbəb olduğu qız yenə qeyri-ixtiyar yadına düşdü. Ağına müdhiş fikirlər gəldiyini, başının cəhənnəm küresi kimi yandığını hiss edirdi.

Uzun müddət heç nə düşünməyərək hissiz və duyğusuz halda iblisin hökmünün təsiri altında məğlub və pərişan vəziyyətdə qaldı. Nəhayət, ağı başına gəldi və zəng qülləsinə çıxıb vəfalı Kvizimodosunun yanına sığınmaq istədi. Ayağa durdu, ancaq qaranlıqdan qorxduğu üçün yoluna işıq salmaq məqsədilə dua kitabının üzərindəki çırağı götürdü. Bu, küfr idi; lakin bu cür əhəmiyyətsiz şeylərə diqqət edəcək vəziyyətdə deyildi.

Yavaş-yavaş zəng qülləsinə çıxan pilləkənlə qalxmağa başladı; qəlbində dumanlı bir qorxu vardı; şübhəsiz, meydandan keçən tək-tük adamlar da gecənin bu vaxtında yüksək zəng qülləsinin gah bu tərəfində, gah da o tərəfində yanan çıraq işığını görərkən qorxmşudular.

Birdən o, üzünün bir qədər sərinlədiyini hiss etdi və üst qalereyanın qapısı qarşısında dayandı, soyuq bir gecə idi; göy üzündə buludlar uçuşurdu, onların bir-birinin üzərinə atılan ağaran kənarları yaz günlərində donu açılan çaydan axan buz parçalarının toqquşmasına bənzəyirdi. Hər tərəfdən buludlarla əhatə olunmuş aypara, buz parçalarıyla sıxışdırılmış hava gəmisinə bənzəyirdi. O, bir dəqiqə dayandı, aşağıya baxdı və sütunların arasında iki qülləni bir-birilə birləşdirən barmaqlığın arasından aşağılara, Paris damlarının sakit sıralarına, sakit yay gecəsində uyuyan, sakit bir dəniz kimi xəfifcə dalğacıqlarla ehtizaza gələn bu saysız-hesabsız, sivri uclu, bir-birinə sıxışdırılmış evləri seyr etməyə başladı.

Bu zaman qüllə saati kəskin və yavaş səslə çaldı. Gecəyarı idi. Klod günortanı xatırladı: onda da, indi də, saat on iki dəfə çalmışdı.

– Oh! – dedi, – yaqın, o artıq buz kimi soyumuşdur!

Birdən güclü külək əsdi və onun qəndilini söndürdü, dərhal qüllənin o biri bucağında ağ bir kölgə, ağ bir qadın xəyalı gördü.

Qadının yanında balaca bir keçi dayanmışdı və keçinin mələməsi qüllə saatının son səslərinə qarışırdı.

Klod qorxsada, cəsəətini toplayıb baxdı: bu, o idi.

Onun üzü solğun idi, saçları səhərki kimi çiyinlərinə tökülmüşdü. Lakin boynunun ətrafındakı kəndir yox idi, əlləri də bağlı deyildi. O, azad idi – o, ölü idi! Onun əynində ağ paltar vardı, başından isə ağ örpək sallanırdı.

O, gözlərini göyə dikərək yavaş addımlarla Kloda yaxınlaşdı. Keçi də onun dalınca gəlirdi. Klod qaçmaq istədi, lakin ayaqları, sanki, döşəməyə zəncirləndiyindən yerindən tərpənə bilmədi; o irəliyə doğru hərəkət etdikcə Klod özündən asılı olmayaraq addım-addım geriye çəkiliirdi. Beləcə, Klod pilləkən meydançasına çatdı. Qızın onu təqib edəcəyindən qorxaraq buz kimi donmuşdu. Əgər qız onu təqib etsəydi, qorxusundan ürəyi partlaya bilərdi.

Qız pilləkənə doğru gedən qapının yanına yaxınlaşdı, bir neçə saniyə orada dayandı, qarşdakı qaranlığa diqqətlə baxdı, lakin görməyərək onun yanından keçdi. Qız ona həyatda olduğundan daha ucaboy göründü; onun ağ paltarının arxasından ayı görə bilir, nəfəs almağını belə hiss edirdi.

Qız yanından keçdikdən sonra o da eyni yavaş addımlarla xəyalat kimi pilləkənlə enməyə başladı; sanki, o da xəyalat olmuşdu. Gözləri ətrafı dolaşır, tükləri biz-biz olmuşdu; sönmüş qəndil hələ də əlində idi.

Burma pilləkəndən aşağıya enərəkən qulağının dibində birinin güldüyünü və bu sözləri söylədiyini aydınca eşitdi: “Ruh mənim üzümün yanından uçub keçdi, mən onun xəfif nəfəsini hiss etdim, tüklərim biz-biz oldu”.

II

QOZBEL, TƏKGÖZ, TOPAL

Orta əsrlərdə, XII Lüdovik dövrünə qədər Fransanın bütün şəhərlərində sığınacaq vardı. Bu sığınlaqlar ozamankı barbar qanunları və cəza tufanı arasındakı insan ədaləti üzərində yüksələn adaya bənzəyirdi. Bu adaya çıxmış hər bir canı qurtulmuş hesab olunurdu.

Ümumiyyətlə, o zamanlar hər bir Fransa şəhərində cəza yerləri qədər sığınacaq da vardı. Bu, bəlkə də, bir qədər cəzasızlıqdan sui-istifadəyə bənzəyirdi. Lakin, hər halda, bu, cəzadan sui-istifadəsinin nəticəsi idi. Bir sözlə, iki şəxər bir-biri arasında müvazinət yaradırdı. Kralın və prinslərin sarayları, xüsusilə məbədlər sığınacaq haqqına malik idi. Bəzən bu haqq yeni salınan şəhərlərə verilirdi. Məsələn, bu haqqı 1467-ci ildə kral XI Lüdovik Parisə vermişdi.

Sığınacaq sayılan yerə ayağını basa bilmiş cani artıq azad və toxunulmaz sayılırdı. Lakin o, bir daha buradan çıxmamalı idi: əgər sığınacaqdan kənara bir addım belə atsaydı, yenə də cəlladın əlinə düşürdü. İşgəncə çarxları, dar ağacları bu sığınacaqları diqqətlə nəzarətdə saxlar, gəminin ətrafıyla üzən nəhəng kimi öz qurbanlıqlarını gözləyirdilər. Müqəssirlər bəzən hər hansı monastırda, sarayın pilləkənində, abbatlığın bağçasında, məbədin astanasında oturdular. Sığındıqları yer onlar üçün bir növ həbsxanaydı.

Doğrudur, bəzən sığınacaq haqqı parlamentin təntənəli bir qərarı ilə pozulur və məhkum cəlladın əlinə təslim edilirdi. Lakin bu çox nadir hallarda olurdu. Məsələn burasındadır ki, parlament üzvləri yepiskoplardan qorxurdular və şəhər idarəsilə ruhani rəisi arasında toqquşma yarananda şəhər idarəsi bu toqquşmadan çox az hallarda qalib çıxıb bilirdi. Bəzən elə olurdu ki, ədliyyə idarəsi məhkumu kilsədən çıxarıb öz qərarını yerinə yetirirdi. Məsələn, Paris cəlladı Pti-Janın, yaxud Emeri Russonun, Jan Valerin qatillərini belə etmişdilər; lakin, hər halda, parlamentin qərarı olmadan sığınacaq haqqını zorla pozmağa cəsərət edənlər böyük cəza alırdılar. Fransa tarixində Fransa marşalı Rober de Klermonun və Burqundiya marşalı Jan deŞalonun faciəli taleləri məşhurdur. Halbuki burada bütün məsələ öz sahibini öldürmüş Mark Perren adlı bir sərraf xidmətçisiylə əlaqədar idi. Lakin bu iki marşal Sen-Meri kilsəsinin qapılarını sındırmağa cəsərət etmiş, xalq isə bu günahı onlara bağışlamamışdı.

Bu sığınacaqların o qədər böyük hörməti vardı ki, rəvayət edildiyinə görə, sığınacaq haqqı heyvanlara da şamil olunurdu. Hər halda, salnaməçi Emuanın söylədiyinə görə, bir dəfə kral Daqober ov edərkən bir maral köpəklərin əlindən qaçaraq müqəddəs Dionisi türbəsində gizlənmişdi; bütün it sürüsü türbənin qarşısında dayanmış, yalnız hürməklə kifayətlənməyə məcbur olmuşdu. Adətən, kilsələrin daxilində sığınacaq axtaranlar üçün xüsusi daxmalar olurdu.

1407-ci ildə Nikola Flamel onlar üçün Sen-Jak de la-Buşri kilsəsinin qübbəsi altında xüsusi otaq tikdirməyi əmr etmişdi. Bu otaq ona 4 livr və $6\frac{3}{4}$ Paris susuna başa gəlmişdi.

Paris Notr-Dam kilsəsində də belə bir daxma vardı; bu daxma qübbənin altında, ozamankı zəng qülləsi qarovulçusunun arvadının özü üçün asma bağça düzəltdiyi yerdə idi; həmin asma bağça Babilin asma bağlarına kahı xurma ağacına, yaxud qarıçı arvadı Semiramisə bənzədiyi qədər bənzəyirdi.

Kvazimodo qalereya və qüllələri qızgın və triumfal bağırıqlarla yürürək keçdikdən sonra Esmeraldanı bu yerə gətirmişdi. Gənc qız bu qaçaqda hələ də tam özünə gələ bilməmişdi. O, hələ də yarıyuxulu halda idi; havaya qalxdığını, buludlar üzərində uçduğunu, yerdən göyə qaldırıldığını dumanlı şəkildə xatırlayırdı. Ara-sıra qulağının dibində Kvazimodonun yüksək səsi, yaxud qulaqbatırıcı qəhqəhəsi eşidilirdi. Bu zaman qız gözlərini açır və altında Parisin göy-qırmızı mozaika kimi günəşdən parlayan minlərcə şifer, yaxud kirəmit damlarını, başı üzərində isə Kvazimodonun qorxunc və eyni zamanda şən üzünü dumanlı şəkildə görürdü. Qız hər şeyin bitdiyini, onu huşsuz halda asdıqlarını, sağkən dəfələrlə gördüyü bu eybəcər iblisin öldükdən sonra onu götürüb özüylə apardığını zənn edərək yenə gözlərini yumdu. Qız onun üzünə baxmağa cəsəret etməyərək taleyinə boyun əymişdi.

Lakin təngnəfəs və yorulmuş zəngçalan qızı sığınacaq sayılan daxmaya gətirdikdən sonra qollarını sıxan kəndiri qaba əlləriylə yavaş-yavaş açdığını hiss etdikdə su altında qayaya toxunmuş gəminin sənişinlərinin gecənin qaranlığında hiss edə biləcəkləri səksəkəylə oyandı. O, kilsədə olduğunu gördü; cəlladın əlindən qoparıldığını, Febin sağ olduğunu, lakin artıq onu sevmədiyini xatırladı. Son fikir əvvəlkinə acı zəhər qatdığından zavallı qızın yadına hər şeydən əvvəl o düşdü; odur ki üzünü qarşısında dayanmış dəhşətli Kvazimodoya tutub dedi:

– Məni niyə xilas etdiniz?

Kvazimodo onun nə dediyini anlamaq istəyirmiş kimi gözünü döyərək qıza baxdı. Qız sualını təkrar etdi. Lakin Kvazimodo kədərlə ona baxıb çıxdı. Qız heyrətlə onun dalınca baxdı.

Bir neçə dəqiqə sonra o, yenə qayıtdı və qızın ayaqları altına bir boğça atdı. Boğçada bəzi geyim şeyləri vardı; bunu da bir neçə

mərhəmətli qadın onun üçün kilsə astanasında qoyub getmişdi. Qız özünə baxdıqda çılpaq olduğunu görüb qıpqırmızı qızardı. Həyat yenə öz haqqını tələb etməyə başlamışdı.

Deyəsən, Kvazimodo onun utandığını anladı, o, iri əliylə yeganə gözünü qapadı və bu dəfə yavaş addımlarla uzaqlaşdı. Qızsa tələsik geyindi. Kvazimodonun gətirdiyi şeylər ağ paltar və ağ bürüncəkdən ibarət idi. Monastır rahibəsinin paltarına oxşayan bir şey idi. Qız geyindikdən sonra Kvazimodo yenə gəldi, bu dəfə bir əlində səbət, o biri əlində isə döşək vardı. Səbətin içində bir şüşə şərab, bir qədər çörək və başqa yeməli şeylər vardı. Kvazimodo səbəti qızın qarşısına qoyaraq:

– Yeyin! – dedi.

Sonra döşəyi daş döşəmənin üzərinə salıb:

– Yatın! – dedi.

Zəngçalan ona öz naharını və öz yatağını gətirmişdi.

Qaraçı qız gözlərini qaldırıb ona baxdı, təşəkkür etmək istədi, lakin heç bir söz deyə bilmədi. Yazıq Kvazimodo, həqiqətən, qorxunc idi. Qız başını aşağı saldı və titrədi.

Kvazimodo dedi:

– Siz məndən qorxursunuz. Mən çox çirkinəm, eybəcərəm, deyilmi? Yaxşı, elə isə siz mənim üzümə baxmayın, yalnız söylədiklərimə qulaq asın, gündüzlər siz burada qalmalısınız; gecələr isə kilsədə gəzinə bilərsiniz, lakin nə gündüz, nə də gecə kilsədən bayıra çıxmamalısınız, yoxsa məhv olarsınız: sizi öldürərlər, mənse ölərəm.

Qız ona təşəkkür etmək üçün ayağa durdu, lakin o yox olmuşdu. Tək qaldıqdan sonra bu qorxunc məxluqun qəribə sözlərini düşündü, onun bu qədər qaba, eyni zamanda xoş səsinin ahənginə heyrət edirdi.

Sonra otağını nəzərdən keçirməyə başladı. Otaq altı kvadrat fut idi; kiçik bir pəncərəsi və azacıq enişi olan kirəmitli damın üzərinə çıxan qapısı vardı.

Bir neçə müxtəlif heyvan başı formasında olan su borusu pəncərəsinə doğru uzanmış, sanki, onu nəzərdən keçirirdi. Damın o tərəfində minlərcə baca görünürdü, bacalardan qatı tüstü çıxırdı. Ölümə məhkum edilmiş bu vətənsiz, ailəsiz, evsiz, bədbəxt və zavallı qız uzun müddət bu qəmli mənzərəni seyr etməli idi!

Yalqızlığının ağrı-acısını daha dərindən dərk etməyə başlayanda birdən nəsə tüklü bir şeyin dizlərinə və əllərinə sürtündüyünü hiss

etdi. Artıq hər şeydən qorxduğu üçün səksəndi və aşağı baxdı. Bu, onun yazıq və diribaş keçisi Cali idi; Kvazimodo Jak Şarmolünün qarovulçularını pərən-pərən edəndə Cali də onu tutan adamların əllərindən qaçıb qurtula bilmişdi. Bir saat idi ki, qızın ayaqları altında uzanıb xumarlanırdı. Lakin onun diqqətini özünə cəlb edə bilməmişdi. Qaraçı qız keçisini görər-görməz onu çılğın öpüşlərlə öpməyə başlayaraq:

– Ah, Cali! Mənim yazıq Calım, – qışqırdı, – necə olub ki, səni yaddan çıxarmışam, halbuki sən heç vaxt məni unutmazsan. Ah, sən çox vəfalısan!

Bu zaman, sanki, görünməz bir əl uzun müddətdən bəri üreyindən asılmış ağır daşı qaldırdı; bu daş onun qəlbini əzirdi; artıq ağılaya bilərdi; göz yaşları axdıqca onlarla bərabər qəm-kədərinin də azalmağa başladığını hiss edirdi.

Qaranlıq çökdükdə Ay o qədər işıqlı, gecə isə o qədər gözəl idi ki, o, kilsəni əhatə edən üst qalereyada gəzinmək arzusundan vaz keçə bilmədi. Aşağıda torpaq rahat-rahət uyuyur, dünya Esmeraldanın ruhunu qoruyurdu.

III

KAR

Ertəsi gün yuxudan oyandıqda hiss etdi ki, yuxudan doyub. Bu, ona çox qəribə göründü. O, yatmağı çoxdan tərgitmişdi. Doğmaqda olan günəşin şüaları pəncərədən onun üzünə düşürdü. Lakin o, pəncərədə günəşdən başqa bir şey də görüb qorxdu. Bu, Kvazimodonun müdhiş sifətiydi. Qız qeyri-ixtiyari gözlərini yumdu. Ancaq əbəs yerə! Ona elə gəldi ki, qırmızıya çalan göz qapaqlarının arxasından belə bu müdhiş, təkgöz, sınıqdiş, eybəcər sifəti görünür. Gözlərini açmağa cəsarət etmədən onunla mümkün qədər mehriban danışmağa çalışsan qaba bir səs eşitdi:

– Qorxmayın, mən sizin dostunuzam. Mən yalnız sizin yatmağınıza baxmaq üçün gəldim. Yatarkən sizə baxmaqçün buraya gəlməyimə etiraz etmirsiniz, deyilmi? Gözləriniz qapalı olduğu zaman mənim burada olub-olmamağım sizin üçün əhəmiyyətsizdir, deyilmi?

İndi isə artıq mən gedə bilərəm. Baxın, mən yox oldum; artıq gözlərinizi açə bilərsiniz.

Onun səsi söylədiyi sözlərin məzmunundan daha ağrılıydı. Qaraçı qız bu sözlərdən və bu səsdən mütəəssir olaraq gözlərini açdı. Onun dəhşətli sifəti, doğrudan da, pəncərədən yox olmuşdu. Qız pəncərəyə yaxınlaşdı, zavallı qozbelin müti və kədərli vəziyyətdə divarın çıxıntısı arxasında gizləndiyini gördü. Nifrətinə qalib gəlməyə çalışaraq yavaş səsle ona dedi:

– Yaxın gəlin.

O kar olduğundan, şübhəsiz, onun sözlərini eşitmədi, lakin qızın dodaqlarının hərəkətindən onu qovduğunu zənn etdi; o ayağa durdu və axsaya-axsaya başını aşağı sallayıb kədər və ümitsizlik dolu tək gözüylə gənc qızın üzünə baxmağa cəsərət etməyərək yavaş-yavaş uzaqlaşmağa başladı.

– Buraya gəlin, deyirəm! – qaraçı qız dedi.

Lakin o, uzaqlaşmağa davam edirdi. Bu zaman qız daxmasından bayıra cumaraq onun dalınca yüyürdü və qolundan tutdu. Kvazimodo qızın onun bədəninə toxunduğunu hiss edib titrədi. Yalvarıcı nəzərlə onun üzünə baxdı və qızın onu öz otağına apardığını görüb sevindi. Qız onu daxmanın içinə salmaq istəsə də, o dayanıb içəri girmək istəmədi.

– Yox, yox, – dedi, – torağay yuvası yapalağın yeri deyil.

Bu zaman qız nazla yatağında əyləşdi; keçicik onun ayaqları altında yatmışdı. Hər ikisi bir neçə dəqiqə hərəkətsiz qaldı: Kvazimodo onun gözəlliyinə, Esmeralda isə onun eybəcərliyinə baxırdı. Qız ona baxdıqca vücudunda yeni-yeni qüsurlar tapırdı. Qızın gözləri onun əyri qilçalarından belindəki və köksündəki donqarına, donqarından urlu tək gözünə doğru dolanırdı. O, təbiətin bu cür bir anormallığı niyə yaratdığını anlaya bilmirdi. Bununla belə, onun sifətində o qədər mülayimlik və kədər vardı ki, qız ona qarşı nifrətdən artıq mərhəmət hiss etdi.

– Demək, siz mənim qayıtmağımı əmr etdiniz? – Kvazimodo sükutu pozaraq soruşdu.

– Hə. – Qız başı ilə təsdiq etdi.

O, bu işarənin mənasını başa düşüb bir qədər tərəddüdlə əlavə etdi:

– Bilirsinizmi, məsələ burasındadır ki, təəssüf ki, mən karam.

– Zavallı! – Qaraçı qız dedi. Səsində səmimi təəssüf və mərhəmət vardı.

– Təkcə bu çatmırdı, deyilmi? – dedi. – Bəli, mən karam. Görürsünüz, təbiət məni necə yaradıb! Bu dəhşətli bir şeydir, eləmi? Amma siz çox gözəlsiniz!..

Zavallının bu sözlərində öz bədbəxtliyini hiss edən adamın o qədər dərin ağrısı duyulurdu ki, qız heç bir söz söyləmək iqtidarında deyildi. Bundan başqa, onun heç bir şey eşitmədiyini artıq bilirdi. Kvazimodo sözünə davam etdi:

– Mən heç vaxt öz bədbəxtliyimin dərəcəsini indiki kimi başa düşməmişdim. Özümü sizinlə müqayisə etdikdə dəhşətə gəlirəm. Özümü o qədər yazıq, bədbəxt və eybəcər hiss edirəm ki... Mən sizə yırtıcı heyvan təsiri bağışlayıram, eləmi? Halbuki siz, siz – günəş ziyasısınız, siz – gül yarpaqlarının üzərinə qonmuş şəbnəmsiniz. Siz – nəğmə oxuyan bir quşcuğazsınız. Mən isə dəhşətliyəm: insan kimi insan deyiləm, heyvan kimi heyvan; mən – küçə daşlarından da çirkin və murdaram, tapdalanmış möhkəm bir şeyəm.

Bu sözləri söylədikdən sonra güldü, onun gülüşü insanın bağırını parçalayan bir gülüş idi. Sonra sözünə davam etdi:

– Bəli, mən karam. Lakin siz mənimlə işarələr, hərəkətlərlə danışa bilərsiniz, ağam mənimlə belə danışır. Bundan başqa, tezliklə mən sizin hər bir arzunuzu dodaqlarınızın hərəkətindən, baxışlarınızdan anlayacağam.

– Yaxşı, deyin görüm, məni niyə xilas etdiniz! – qız gülümsəyərək soruşdu.

Qız danışdıqca Kvazimodo diqqətlə ona baxırdı:

– Anladım, – o cavab verdi, – sizi nə üçün xilas etdiyimi soruşursunuz? Demək, siz bir dəfə gecə vaxtı sizi qaçıрмаq istəyən və ertəsi gün müdhiş rüsvayçılıq sütununa bağlanaraq susuzluqdan yanan və əzab çəkən bir məluna su verdiyinizi unutmusunuz. Sizin bu mərhəmətinizin və verdiyiniz bir udum suyun əvəzini çıxmaq üçün bütün həyatımı fəda etməm belə, az olardı. Əlbəttə, siz bu məlunu və bədbəxti çoxdan unutmusunuz, amma o, sizi unutmamışdır.

Qız onun sözünü dinləyərkən olduqca mütəəssir olmuşdu. Zəngçalanın yeganə gözü yaşardı, lakin göz yaşı yanağının üzərinə yuvarlanmadı: görünür, o, göz yaşlarını gizlətməyə çalışırdı.

– Qulaq asın, – o, həyəcanına üstün gələrək davam etdi. – Görürsünüz, bizim qüllələrimiz çox yüksəkdir, buradan yıxılan adam yerə çatmamış ölür. Mənim bu qüllədən başısağa atılmam üçün sizin bir söz söyləməyinizə ehtiyac yoxdur: bir baxışınız kifayətdir.

Bu sözləri deyib ayağa durdu. Qaraçı qız özü nə qədər bədbəxt olsa da, bu qəribə məxluqa yazığı gəlirdi. İşarə edərək qalmasını rica etdi.

– Yox, yox! – o, dedi. – Mən burada çox qalmamalıyam, mən sizə baxanda özümü itirirəm. Siz mənə acıdığınız üçün gözlərinizi yumursunuz. Sizə uzaqdan baxsam, daha yaxşı olar. Yalnız bir şərtlə ki, siz məni görməyəsiz, – sonra cibindən kiçik bir fit çıxarıb sözüne davam etdi, – Mənə ehtiyacınız olsa, nə zaman yanınıza gəlməyimi arzu etsəniz, məni görmək sizdə həddindən artıq nifrət oyatmazsa, yalnız birçə dəfə fit çalın. Mən bu fitin səsini yaxşı eşidirəm.

O, fiti yerə qoydu və tələsik qaçıb getdi.

IV

GİL VƏ BÜLLÜR

Günlər keçirdi. Esmeralda yavaş-yavaş sakitləşirdi. İfrat kədən, yaxud ifrat sevinc o qədər də uzunömürlü olmayan coşqun duyğular əmələ gətirir. İnsan qəlbi bu gərginliyə uzun müddət tab gətirə bilməz. Qaraçı qız son zamanlar o qədər əzab və müsibət çəkmişdi ki, indi yalnız buna heyrət edirdi.

Artıq özünü təhlükəsiz hiss etdiyindən ümid bəsləməyə başlamışdı. Doğrudur, hal-hazırda cəmiyyətdən, hətta həyatdan belə təcrid edilmişdi, lakin hər ikisinə qayıtmaq imkanlarından da tamamilə məhrum olduğunu dumanlı şəkildə olsa da, hiss edirdi. Demək olar ki, öz məzarının açarını əlində tutmuş ölüyə bənzəyirdi. Uzun müddət onu təqib edən qorxunc xəyalların yavaş-yavaş uşaqlaşdığını hiss edirdi. Bütün bu iyrenc kabuslar – Pyerra Torterü, Jak Şarmolü, hətta bu qorxunc keşiş də onun xəyalından silinib yox olmağa başlamışdı.

Bundan başqa, Feb də sağ idi. O, buna əmin idi, özü onu sağ-salamat görmüşdü. Febin həyatı isə onun üçün hər şeydən vacib idi. Keçirdiyi müdhiş sarsıntılardan və müsibətlərdən sonra ruhunda

toxunulmamış və sabit qalan yalnız bir hissə vardı, o da kapitana qarşı bəslədiyi sevgisi idi. Sevgi isə ağaca bənəyir: o, öz-özünə böyüyür, bütün varlığımızda dərin kök salır, çox zaman xarabazara dönmüş sınıq bir qəlbə göyerməyə və çiçəkləməyə başlayır. Sevginin gözü nə qədər kor olsa, bir o qədər çox yaşar. Bu da qəribə bir şeydir.

Əlbəttə, Esmeralda kapitani xatırlarkən acı hiss etməyə bilməzdi. Doğrudur, Febin aldandığını, qeyri-mümkün bir şeyə – min ömrü olsa belə, qurban verməyə hazır olduğu bir adamın onu öldürmək istədiyinə inandığını düşündükcə dəhşətə gəlirdi. Lakin hər halda, onu da çox günahlandırmaq olmazdı. “Cinayətini” özü etiraf etməmişdimi? Axı işgəncələrə tab gətirə bilmədi. Demək, bütün günah özündədir.

O, bütün dırnaqlarını qoparsalar da, belə bir etirafı etməməliydi. Febi bircə dəfə görə bilsəydi, onunla bir dəqiqəliyinə söhbət edə bilsəydi, onu inandırması üçün bircə söz, bircə baxış kifayət edərdi. Qız buna qətiyyəən şübhə etmirdi. Ümumiyyətlə, o, bir çox qəribə şeylərə – məsələn, tövbə edərkən Febin təsadüfən orada olmasına, vaxtilə onunla bir yerdə gördüyü həmin gənc qızın da orada olmasına görə özünü aldadırdı; o heç şübhə etmirdi ki, gənc qız onun bacısıdır. O, Febin onu sevdiyinə, yalnız onu sevdiyinə özünü inandırmaq istədiyi üçün olduqca sadə izahatdan tamamilə məmnun qalırdı. Məgər Feb sevdiyini söyləyərkən and içməmişdi? Sadədil və hər şeyə inanan gənc qıza bundan artıq nə lazım idi? Nəhayət, bu işdə bütün dəlillər ondan çox qızın özünün əleyhinəydi. Beləcə, o gözləyir və ümid bəsləyirdi.

Onu əhatə edən, həyatını qoruyan və xilas edən bu məbəd, bu geniş məbəd də qüdrətli sakitləşdirici vasitəydi. Bu arxitekturanın əzəmətli xətləri, onu əhatə edən bütün predmetlərin dini xarakteri, binanın hər bir nöqtəsindən yayılan mömin və nurani fikirlər ona dərin təsir bağışlayırdı. Bundan başqa, bu binada eşidilən səslər o qədər əzəmətli və təntənəliydi ki, onun xəstə ruhuna şəfa verirdi. Kilsə xadimlərinin yeknəsəq şərqləri, ibadət edənlərin keşişin bəzən yavaş, bəzən də ucadan verdiyi suallara verdikləri cavablar, pəncərə şüşələrinin ahəngdar titrəmələri, minlərcə boru kimi səslənən orqan, içi arıyla dolu olan pətək kimi qijıldayan üç zəng qülləsi, alçalın və yüksələn nəhəng qammanın kütlədən zəng qülləsinə – zəng qülləsindən isə kütləyə çatmasını əks etdirən bu qəribə orkestr, – bütün

bu aləm onun hafizəsini, xəyalını, kədərini susdurur və boğurdu. Zənglər ona xüsusilə təsəlli verirdi! Sanki, nəhəng qıflardan onun üzərinə böyük maqnetizm cərəyanları axırdı.

Hər səhər günəş doğarkən o daha sakit, daha azad nəfəs alır və daha az solğun görünürdü. Qəlbindəki yaralar sağaldıqca əvvəlki ciltvə və gözəlliyi yenə qayıdır, üzü yenə əvvəlki kimi məlahətli və cazibədar, ancaq əvvəlkinə nisbətən daha dalğın və ciddi görünürdü. Əvvəlki karakteri – şənliyi, qəşəng qıması, keçisinə olan sevgisi, şərqi həvəsi, həyası bərpa olunurdu. Hər səhər daxmasının bucağında daha diqqətlə geyinməyə başlardı ki, qonşu mansardalarda yaşayanlar onu pəncərədən yarıcılpaq görməsinlər.

Ara-sıra, Febi düşünmədiyi zamanlarda Kvazimodonu düşünməyə başlamışdı. Kvazimodo onu başqa insanlarla, başqa bir aləmlə, başqa canlı məxluqlarla birləşdirən yeganə əlaqə, yeganə vasitə, yeganə halqa idi. Yazıq! O, Kvazimododan da artıq bu dünyadan təcrid olunmuşdu. O heç bir vəchlə taleyin göndərdiyi bu qaribə dostunu və hamisini anlaya bilmirdi. Bəzən təşəkkür və minnətdarlıq duyğusunun hər şeyə göz yummağa mane ola bilməməsinə görə özünü məzəmmət edərdi. Lakin yenə də zavallı zəngçalana öyrəşə bilmirdi; o, həqiqətən, son dərəcə eybəcər idi.

Qız Kvazimodonun ona verdiyi fiti bircə dəfə də çalmamışdı. Buna baxmayaraq, Kvazimodo ilk günlər ara-sıra onun yanına gəlirdi. Qız var qüvvəsiylə çalışırdı ki, ondan iyrendiyini baxışlarıyla sezdirməsin. Kvazimodo yemək, yaxud su gətirdikdə ondan üzünü çevirməməyə çalışırdı; bununla belə, Kvazimodo onun hər bir hərəkətini görür və hər dəfə onun yanından məyus gedirdi.

Bir dəfə Esmeralda Calini oxşadığı zaman Kvazimodo gəldi. O, bir müddət bu qaraçı qızla keçidən ibarət bu gözəl mənzərəyə dalğın-dalğın dayanıb baxdı, nəhayət, böyük və eybəcər başını yırğalayaraq dedi:

– Mənim bütün bədbəxtliyim bundadır ki, insana daha çox bənzəyirəm. Çox istərdim ki, bu keçi kimi tamamilə heyvana bənzəyim.

Qız heyrətlə ona baxdı.

O, qızın baxışına cavab olaraq:

– Hə, hə, mən bilirəm niyə, – dedi və yox oldu.

Bir dəfə də Kvazimodo onun daxmasının qapısında görüldükdə (o heç zaman qapıdan içəri girməyə cəsarət etməzdi) qaraçı qız

uşaqlıqda eşitdiyi qaraçı laylasını – bəstəsini yadında saxladığı, lakin sözlərini anlamadığı qədim bir İspaniya balladasını oxuyurdu. Qarşısında bu eybəcər simanı görər-görməz gənc qızın səsi dərhal kəsildi və üzündə qeyri-ixtiyari dəhşət göründü. Zavallı zəngçalan qapının astanasında dizi üstə yerə yıxıldı, çirkin əllərini donqar döşünə qoyub yalvarmağa başladı:

– Ah, yalvarıram, davam edin və məni qovmayın.

Qız onun qəlbini qırmaq istəmədiyindən titrəyə-titrəyə romanına davam etdi. Oxuduqca üzündəki dəhşət də yox oldu, oxuduğu melankolik və ələmlə ariyaya təslim oldu. Kvazimodo isə ibadət edirmiş kimi əllərini köksünə qoyub dizi üstə dayanmış, nəfəs almadan, gözünü qaraçının parlaq bəbəklərindən ayırmadan diqqətlə onun şərqisinə qulaq asırdı. Sanki, o, bu şərqini qızın gözlərindən oxuyurdu.

Bir dəfə Kvazimodo pərt və qorxa-qorxa ona yaxınlaşdı.

– Qulaq asın, – dedi, – sizə bir şey xəbər verməliyəm.

Qız işarə edərək onu dinlədiyini anladı. O ah çəkdi, danışmağa hazırlaşmış kimi, ağzını bir az araladı, sonra onun üzünə baxdı, başını yırğaladı və üzünü əllərilə örtərək yavaş-yavaş uzaqlaşdı. Qaraçı qız son dərəcə heyrətləndi.

Məbədin divarları üzərində oyulmuş əyləncəli sifətlər arasında Kvazimodonun xüsusilə sevdiyi və sanki, qardaş nəzərilə baxdığı bir heykəl vardı. Bir dəfə qaraçı qız onun heykələ baxaraq bu sözləri söylədiyini eşitmişdi:

– Of, niyə mən də sənə kimi daşdan deyiləm?

Bir gün səhər tezdən Esmeralda damın kənarına yaxınlaşıb, kilsənin karnizindəki kiçik qüllələrin şişuclu şpillərinin üstündən meydana baxırdı. Kvazimodo onun arxasında dayanmışdı. O, gənc qızın gözüne görünüb ürəyini bulandırmamaq üçün arxada dururdu.

Birdən qaraçı qız diksindi, gözlərində eyni zamanda göz yaşı və sevinc parladı, dizi üstə dayanıb qəmli baxışlarla əllərini meydana doğru uzatdı və bağdırdı:

– Feb, gəl, yanıma gəl! Yalnız bir sözüm var, yalnız bir sözüm var, Allah eşqinə, yalvarıram! Feb, Feb!..

Onun səsində, üzündə, duruşunda, bir sözlə, bütün varlığında uzaq üfüqlərdə bərq vuran dəniz dalğalarında günəşin parlaq şüaları arasından görünən gəmidən yardım diləyən qəzaya uğramış dənizçinin ümitsizliyi görünürdü.

Kvazimodo əyilib meydana baxdıqda bu səmimi və hərarətli valvarışa səbəb zəngin kapitan mundiri geymiş və balkondan ona gülümsəyən gözəl bir xanımın şərəfinə at çaparaq, qılıncı ilə təzim edən bir gəncin olduğunu gördü. Zabit çox uzaqda olduğu üçün qül-lərinin yüksək təpəsindən onu çağıran zavallının səsini eşidə bilməzdi.

Lakin bu səsi zavallı karın qulağı eşitdi. O, dərindən ah çəkdi, üzünü çevirdi; göz yaşının çoxluğundan ürəyi partlamaq dərəcəsinə çatmışdı. Əsəbi halda yumruqlarını başına vurmağa başladı, yumruqlarını başından ayırdıqda hər ovcunda bir çəngə sarı saç vardı.

Lakin qaraçı qız ona heç əhəmiyyət vermirdi. O, yavaş səsle öz-özünə danışır və dişlərini qıcadırdı:

– Zəhrimara dönəsən! Demək, belə olmaq lazım imiş! Bütün məsələ gözəl olmaqda imiş!

Esmeralda isə dizi üstə dayanıb uca səsle bağırdı:

– Ah, budur, atdan düşdü! Bu saat evə daxil olacaq! Feb!.. Yox, o, mənim səsimi eşitmir! Nə kinli qadındır! Qəsdən onu danışdırır ki, məni eşitməsin! Feb! Feb!

Kar gözünü ondan ayırmırdı. Bu pantomima onun üçün tam aydın idi. Zavallı zəngçalanın gözü yaşla doldu, lakin o ağlamırdı. Birdən yavaş hərəkətlə qızın qolundan dartdı, qız başını çevirdi. Kvazimodonun üzündə tam sakit bir ifadə vardı. O, qızdan soruşdu:

– İstəyirsiniz, onu çağırım?

– Ah, hə, əlbəttə! – qız qışqırdı və sevincdən üzü parladi. – Gedin, tez gedin tez olun, bax o kapitanı, görürsünüz, o kapitanı! Onu mənim yanıma gətirin, onda mən səni sevərəm!

Qız onun dizlərini qucaqladı və öpməyə başladı. O yalnız qəmli-qəmli baxaraq başını yırğaladı və xəfif səsle dedi:

– Bu saat onu sizin yanınıza gətirərəm!

Sonra döndü və hiçqırıqlarını saxlaya-saxlaya pilləkəndən aşağıya doğru yüyürdü.

Lakin meydana çatanda yalnız gözəl atı gördü – at madam Qondeloryenin qapısına bağlanmışdı – kapitan isə içəri girmişdi. Kvazimodo başını kilsenin damına doğru qaldırdı və Esmeraldanı yenə eyni yerdə, eyni vəziyyətdə gördü. O, çiyinlərini oynatdı, qıza baxdı və sonra kapitanın madam Qondeloryenin evindən çıxacağını gözləməyə qərar verərək qapının ağzındaki sütunların birinə söykəndi.

O gün madam Qondeloryenin mənzilində, adətən, toyqabağı olan təntənəli qəbul günü idi. Kvazimodo oraya çoxlu adamın daxil olduğunu, lakin kimsənin çıxmadığını görürdü. O, ara-sıra kilsənin damına baxırdı, qaraçı qız da onun kimi hərəkətsiz dayanmışdı. Darvazadan bir mehtər çıxdı, atı açıb tövləyə apardı.

Beləliklə, tam bir gün keçdi. Kvazimodo hələ də darvazanın altında, Esmeralda isə damın üzərində dayanmışdı; Febə gəlincə, o, heç şübhəsiz, Fler-de-Lisin qulluğunda idi. Nəhayət, aysız qaranlıq bir gecə düşdü. Kvazimodo əbəs yerə Esmeraldanı görməyə çalışırdı: o, əvvəlcə qaranlığın arasından qeyri-müəyyən, ağ bir ləkə görürdü, az sonra artıq bu ləkə də görünmədi, hər şey silinmiş, qaralmış və yox olmuşdu.

Bu zaman Kvazimodo madam Qondeloryenin evindəki pəncərələrin başdan-başa çıraqban olduğunu gördü. Meydana baxan bütün evlərin pəncərələri də bir-birinin ardınca işıqlandı. Ancaq o, bütün pəncərələrdəki işıqların söndüyünü də gördü; çünki gecəni yerindən tərpənmədi. Ancaq zabit evdən çıxmırdı ki, çıxmırdı. Son yolçular evlərinə qayıtdığı, bütün başqa pəncərələrdəki işıqlar artıq söndüyü zaman Kvazimodo hələ də qaranlıq meydanda tək-tənha gözləyirdi. O zaman gecələr kilsə meydanı işıqlandırılmırdı.

Madam Qondeloryenin mənzilinin pəncərələri gecəyarısından sonra da işıqlıydı. Bir yerdə dayanıb evin içində baş verən hər şeyə diqqətlə baxan Kvazimodo pəncərələrin rəngli şüşələrində rəqs edənlərin kölgələrini görürdü. O, kar olmasaydı, yuxuya dalan Parisin gurultusu sakitləşdikcə Qondeloryenin mənzilində getdikcə daha aydın eşidilən musiqini və şən qəhqəhə səslərini eşidərdi.

Gecə saat birə yaxın qonaqlar dağılmağa başladı. Kvazimodo qaranlıqda dayanıb onların bir-bir işıqlanmış qapıdan çıxdıqlarını görürdü. Lakin kapitan onların arasında deyildi. Onun başında kədərli düşüncələr dolaşırdı. Ara-sıra, adətən, canı sıxılan adamların etdiyi kimi, o da yuxarı baxırdı. Göyün ulduzlu qübbəsi altına yırtıq-deşik parça kimi çəkilmiş iri, qara buludlar krepdən sallanan qamaka bənzəyirdi. Onlar, sanki, göy qübbəsinin altına toxunmuş hörümçək toruydu.

Birdən balkonun şüşəbənd qapısı yavaşca açıldı, qapıda iki nəfər göründü, sonra qapı yenə səssizcə bağlandı. Balkona bir kişi və bir qadın çıxdı. Kvazimodo bir təhər kişinin gözəl kapitan, qadı-

nın isə bu səhər gördüyü gənc xanım olduğunu anladı: həmin xanım elə bu balkondan zabitə nəvazişlə gülümsəyirdi. Meydan büsbütün qaranlıq idi; qapı bağlandıqdan sonra arxadakı ikiqatlı qırmızı pərdə otaqdan balkona zərrə qədər də işıq buraxmırdı.

Onların söhbətindən heç bir söz eşitməyən karın anladığına görə, gənc oğlanla gənc qız bir-birilə mehribancasına danışıq və sevişirdilər. Gənc qız oğlanın onun belini qucaqlamasına icazə versə də, öpüş verməkdən nazla imtina edirdi.

Kvazimodo aşağıda dayanıb, yad gözlər üçün nəzərdə tutulmayan bu gözəl səhnəni seyr edirdi. O, bu səadətə və gözəlliyə böyük kədərlə baxırdı. Bütün çirkinliyinə və eybəcərliyinə baxmayaraq, o da gənc idi, kişi idi, bel sümüyü şikəst olmasına baxmayaraq, başqa insanlarda olduğu kimi əsəbləri vardı. Taleyin onun üçün yazdığı bu acı qisməti düşünür, qadının, sevginin, nəşənin onunçün yaramadığını, arzusunun gözündə qalacağını və doğulduğu gündən bəri yalnız özlərinin səadətini tamaşaçısı olduğunu düşünürdü. Lakin onu ən çox incidən, qəlbində etiraz və yangı doğuran qaraçı qızın bu səhnəni görəcəyi təqdirdə nə hiss edəcəyi idi. Gecə çox qaranlıq idi, Esmeralda durduğu yerdə olsa da (o buna şübhə etmirdi), heç bir şey görə bilməzdi. Baxmayaraq ki, o, balkonun altındaydı, yenə də bu aşiqanə mənzərəni böyük çətinliklə görə bilirdi. Bu hal ona təsəlli verirdi.

Gənc oğlanla gənc qızın söhbəti getdikcə qızıqırdı. Sanki, gənc qız artıq ondan heç bir şey tələb edilməməsini istəyərək zabitə yalvarırdı. Hər halda, Kvazimodo qızın gözəl əllərini, sanki, ibadət üçün bir-birinin üzərinə qoyduğunu, göz yaşları içində gülümsədiyini, gözlərini göyə dikdiyini və kapitanın həris-həris ona baxmasını görün-cə bu qənaətə gəlmişdi.

Gənc qızın xoşbəxtliyindən – çünki onun müqaviməti getdikcə azalırdı – balkonun qapısı birdən-birə açıldı və qapının ağzında yaşlı bir qadın göründü. Gənc qız tutuldu, zabitin üzündə hiddət göründü və hər üçü içəriyə girdi.

Bir az sonra darvazanın altından at fınxırtısı eşidildi. Gənc zabit bürüncəyinə bürünüb sürətlə Kvazimodonun yanından keçdi. Atlı küçənin tinini keçdikdən sonra Kvazimodo meymun cəldliylə onun dalınca yüyürərək bağdı:

– Ey kapitan, qulaq asın!

Kapitan dayandı və qaranlıqda ona doğru yüyürən yöndəmsiz və total adama diqqətlə baxaraq dedi:

– Sənə nə lazımdır, ay avara?

Kvazimodo ona çatıb, atın cilovundan yapışdı və dedi:

– Kapitan, dalımca gəlin! Bu yaxınlıqda biri sizi görmək istəyir!

– Məhəmmədə and olsun, – Feb mırıldanaraq dedi, – mən bu pırtlaşq dəyyusu haradasa görmüşəm! Atın cilovunu burax görüm!

– Kapitan, – kar sözünə davam etdi, – sizi kimin görmək istədiyini nə üçün soruşmursunuz?

– Sənə deyirəm, atımın cilovunu burax! – Kapitan səbirsizliklə təkrar etdi, – Nə sallanmısan atın cilovundan? Bəlkə, onu dar ağacı zənn edirsən!

Lakin Kvazimodo atın cilovunu buraxmaq niyyətində deyildi, əksinə, atı geri qaytarmağa çalışırdı. Kapitanın nə üçün müqavimət göstərdiyini başa düşmədiyindən dedi:

– Kapitan, gedək! Sizi bir qadın gözləyir, – sonra özünü bir qədər zorlayaraq əlavə etdi, – Sizi sevən bir qadın.

– Sarsağın biri, – kapitan bağırırdı, – məni sevən, yaxud sevdiklərini söyləyən qadınların hamısının yanına getməyə qətiyyən ehtiyacım yoxdur! Bircə o qalmışdı ki, o qadın sənə bənzəsin, bayquş! Səni göndərən qadına söylə ki, mən evlənəcəyəm, rədd olsun!

– Qulaq asın! – Kvazimodo kapitanın müqavimətini bir sözlə qıracağına ümid bəsləyərək dedi, – ağa, mənimlə gedək! Siz onu tanıyırsınız, o, həmin qaraçı qızıdır.

Bu söz, həqiqətən, Febə güclü təsir bağışladı, lakin bu təsir Kvazimodonun zənn etdiyi kimi olmadı. Oxucunun xatirindədir, bizim kapitan Kvazimodo məhkum qızı Şarmolünün əlindən xilas etdikdən az əvvəl öz nişanlısı ilə balkondan otağa keçmişdi. Ondan sonra madam Qondeloryenin mənzilinə gələndə bu məsələnin üzərinə qayıtmaqdan ehtiyat edirdi. Bu xatirə, onsuz da, onun üçün acı bir xatirə idi; Fler-de-Lis isə bəzi mülahizələrə görə, qaraçı qızın ölümdən xilas olduğunu ona xəbər verməmişdi. Beləliklə, Feb yazıq “Similyanın” bir ay, bəlkə də, iki ay bundan əvvəl öldüyünə tam əmin idi. Onu da deməliyik ki, gecənin qaranlığı, qeyri-adi eybəcərlik, bu qəribə xəbərçinin boğuş səsi, gecənin yarıdan keçməsi, küçənin boş və kimsəsiz olması, həm də atının Kvazimodonu gördükdə fıxırması kapitana az təsir etməmişdi.

Qorxmıuş halda bağıraraq:

– Qaraçı qız! – dedi. – Yoxsa, sən o biri dünyadan gəlmisən!
– Bu sözləri deyərkən xəncərinin dəstəyindən yapışdı.

Kar yenə atı geri döndərməyə səy edərək:

– Tez olun, tez olun! – Buraya, buraya gəlin!

Feb çəkməsinin ucu ilə Kvazimodonun döşünə möhkəm bir təpik vurdu. Kvazimodonun gözündən od çıxdı və kapitana hücum etmək istədisə də, özünü saxlayaraq pıçıldadı:

– Biri sizi çox sevdiyi üçün bəxtiniz gətirdi!

O, “biri” sözünü xüsusi vurğuyla dedi, sonra atın cilovunu buraxaraq dedi:

– Rədd olun!

Feb söyüş söyərək atını mahmızladı. Kvazimodo onun dalınca baxaraq pıçıldadı:

– Ah, belə qızdan necə imtina etmək olar?!

Kvazimodo kilsəyə qayıtdı, çırağını yandırdı və qülləyə çıxdı. Gözlədiyi kimi qaraçı qız hələ də həmin yerdə dayanmışdı.

Qız onu uzaqdan görər-görməz qabağına qaçdı.

– Tək gəlmisən? – Əllərini qəmli-qəmli aşağı salaraq dedi.

– Mən onu gözlədim! Gəlib çıxmadı, – Kvazimodo soyuq tərzdə dedi.

– Sən bütün gecəni gözləməli idin! – Esmeralda hiddətlənərək bağırdı.

O, qızın hiddətləndiyini görür və narazı qaldığını hiss edirdi.

– Mən onu gələn dəfə daha yaxşı gözlərəm, – başını aşağı salayaraq dedi.

– Çıx get! – Qız dedi.

O getdi. Esmeralda ondan narazı idi; lakin o, qızı məyus etməkdənsə narazılığına səbəb olmağa üstünlük verirdi. Bütün məyusluğu isə özü üçün saxlamışdı.

O gündən qaraçı qız bir daha onu görmədi: o, qızın otağına gəlmədi. Qız ara-sıra onun ələmlə üzünü, ondan ayrılmayan tək gözünü uzaqda, qüllənin təpəsində görürdü. Ancaq qızın ona baxdığını görər-görməz dərhal yox olub gedirdi.

Onu da qeyd etməliyik ki, zavallı qozbelin könüllü olaraq qızın yanına gəlməməsi onun kefini çox az pozurdu; hətta üreyində bundan bir qədər razıydı da. Heç Kvazimodo da buna şübhə etmirdi.

Qız artıq onu görməsə də, ətrafında xeyirxah bir ruhun olduğunu hiss edirdi. O yatanda gizli bir əl ona yemək-içmək gətirirdi. Bir səhər o, pəncərəsində içində quş olan bir qəfəs gördü. Otağının qapısının üzərində ağacdan düzəldilmiş eybəcər bir heykəl vardı. Qız bu heykəldən qorxurdu, dəfələrlə Kvazimodonun yanında bu heykəldən qorxduğunu anlatmışdı. Bir gün səhər tezdən (bunların hamısı gecələr olurdu) qız həmin heykəli əvvəlki yerində görmədi: gizli bir əl bu heykəli parçalamışdı. Bu heykəlin yanına dırmaşmağa cəsarət edən adam həm də həyatını təhlükəyə qoymalı idi.

Bəzən axşamlar Esmeralda bir səs eşidirdi; səs zəng qülləsinin çardağı altından gəlirdi; o, qafiyəsiz və vəznətsiz, yalnız kar adamın quraşdırıla biləcəyi bir şeir oxuyurdu. Sanki, bu şeirini onu uyutmaq üçün oxuyurdu. Şerə bənzəyən şeir beləydi:

Qız, üzümə deyil, qəlbimə bax.
 Gənc və gözəl oğlanın qəlbi çox vaxt eybəcər olur;
 Bəzi qəlblərdə eşq uzun zaman yaşamaz.
 Qız, şam ağacı gözəl deyil,
 Çinarın kimi yaraşığı deyil,
 Halbuki şam qışda da yaşılıdır,
 Heyhat! Bu sözlər nəyə yarar!
 Gözəl olmayan yaşamamalıdır,
 Gözəl yalnız gözəli sevər.
 Aprel yanvara arxasını çevirir.
 Güzəllik tamdır, güzəllik hər şeydən qüdrətlidir,
 Güzəllik dolu bir həyat yaşar.
 Qarğa yalnız gündüz uçar,
 Bayquş yalnız gecə uçar,
 Durna həm gecə, həm gündüz uçar.

Bir gün səhər tezdən oyananda qız pəncərəsində iki dibçək gördü. Qablardan biri olduqca gözəl və zərif büllur vaza idi; amma çatlaq idi; odur ki vazanın içindəki su axmış, çiçəklər solmuşdu. O biri qab isə, sadə, qaba bir küp idi. Kúpün suyu axmadığından onun içindəki çiçəklər təravətli və gözəl görünürdü.

Bunun qəsdən qoyulub-qoyulmadığı məlum deyildi. Amma hər halda, Esmeralda solmuş gül dəstəsini götürüb tam bir gün qoyunda gəzdirdi. O gün qız qüllədə şeir səsi eşitmədi.

Amma buna heç bir əhəmiyyət vermədi. O, öz Calisini oxşayır, madam Qondeloryenin mənzilinin qapısına baxır, öz-özünə Feblə danışır və çörəyinin qırıntılarıyla qaranquşları yemləyirdi.

Ümumiyyətlə, son zamanlar o, Kvazimodonu nə görür, nə də səsinə eşidirdi. Sanki, zavallı zəngçalan kilsədən tamamilə yoxa çıxmışdı. Bir gecə Esmeralda yata bilmirdi, o, gözəl kapitanını düşünürdü. Birdən daxmasının yaxınlığında ah səsi eşitdi. Qız qorxub yerindən sıçradı və Ay işığında qapısının qarşısındakı meydançada eybəcər bir şeyin uzandığını gördü. Bu, Kvazimodo idi. Daş döşəmənin üzərində uzanıb onun qarovulunu çəkirdi.

V

QIRMIZI QAPININ AÇARI

Bu arada şəhərdə gəzən söz-söhbətlərdən qaraçı qızın xilas olduğu baş keşişə çatdı. Bunu öyrəndikdən sonra nə hiss etdiyini özü də yaxşı başa düşmürdü. O artıq Esmeraldanın ölümünə alışmış, zəhərli kasanı dibinə qədər içdiyini zənn edərək bu mənada tamamilə sakit görünürdü. Uzun zaman fikirləşdikdən sonra Klod bu qərara gəldi ki, insanın qəlbində yalnız müəyyən dərəcədə kədər və ümitsizlik ola bilər. Süngərə su hopduqdan sonra onu dənizə atsan da, bir damcı su çəkməyəcək.

Esmeraldanın ölümü Klodun qəlbinin hələ sora biləcəyi yeganə son damcı idi, bu ölümlə artıq hər şey bitmişdi. Lakin o istər qızın, istərsə də Febin sağ qaldığını öyrəndikdən sonra qəlbində yeni sarsıntılar, əzablar, işgəncələr, acılar başlamışdı; amma Klod əzab çəkməkdən yorulmuşdu.

O, bu xəbəri eşitdikdən sonra zaviyəsinə qapanaraq artıq kapitul məclislərində və ibadətlərdə görünməməyə başlamışdı. Yanına heç kəsi, yepiskopu belə buraxmırdı. Bir neçə həftə tək-tənha yaşadı. Hamı onu xəstə sayırdı. O, doğrudan da, xəstə idi.

Bəs tək-tənha qaldıqda o nə edirdi? Zavallını hansı fikirlər əzir və xırpalayırdı? Bəlkə, o, öz bədbəxt sevdasıyla son və müdhiş mübarizə aparırdı? Bəlkə, qızı və özünü ölümə doğru sürükləmək üçün yeni plan hazırlayırdı?

Bir dəfə sevgili qardaşı Jan uzun müddət qapını döydü, on dəfə öz adını çəkdi, söyləndi, yalvardı, lakin hər şey əbəs idi: Klod qapını açmadı. O, bütün gününü hücrəsinin yeganə pəncərəsinin şüşəsinə söykənərək keçirirdi. O, buradan Esmeraldanın daxmasını, onun keçisini, bəzən də Kvazimodonu görə bilirdi. O, bu kar eybəcərin qaraçı qıza xidmət etdiyini, onun hər bir sözünə qulaq asdığını, böyük bir nəzakət və itaətkarlıqla onun söylədiklərinə əməl etdiyini görürdü. Klodun gözəl hafizəsi vardı, qısqanclıq hissi isə yaddaşını daha da kəskinləşdirirdi. Odu ki birdən bir şey yadına düşdü: bir dəfə zəngçalanın qəribə baxışlarla qaraçı qıza baxdığını xatırladı. Klod özündən soruşurdu: görəsən, Kvazimodonun Esmeraldanı xilas etməsinə səbəb nədir? O, zəngçalanla qaraçı qız arasında baş verən müxtəlif səhnələrin şahidi olmuşdu – bu səhnələrin pantomiması uzaqdan ona çox mehriban görünürdü. Ümumiyyətlə, Klod gənc yaşlarından qadınlara qarşı son dərəcə etinasız olmuşdu; indisə özündə qəlbinə heç vaxt hakim olmayan qısqanclıq hissini oyandığını dumanlı şəkildə hiss edirdi; bu hiss onu həyadan və hiddətdən qızarmağa məcbur edirdi. “Kapitan olsa, yenə dərd yandır! – o düşünürdü; bu eybəcəri sevməksə – dəhşətdir!” Bu düşüncə onun bütün ruhunu alt-üst edirdi.

Klodun keçirdiyi gecələr müdhiş gecələr idi. Qaraçı qızın sağ qaldığını öyrəndiyi gündən qorxunc xəyalat və məzar düşüncələri ilk günlər ona böyük əzab versə də, birdən-birə yenə yox olmuş və yenə heyvani ehtirasları onu həyəcana gətirməyə başlamışdı. Bu əsmər gənc qızın ona bu qədər yaxın olduğunu düşündükcə yatağının içində qurdalanırdı. Hər gecə onun qızmış xəyalında Esmeralda canlanır və qanı qaynamağa başlayırdı. O, gah Esmeraldanı xəncər zərbəsindən yerə yıxılmış kapitanın üzərində, qorxusundan gözlərini qapayaraq Febin qanına bulaşmış ağ çılpaq döşünü açmış halda, özünü isə, qorxusundan ölü kimi olmasına baxmayaraq, onun solğun dodaqlarından ehtirasla öpdüyü halda, gah da cəlladın qaba əllərinin onun paltarını soyunduraraq qəşəng ayaqlarına dəmir vintli müdhiş “İspaniya çəkməsi”ni taxdığını görürdü. Qızın çılpaq ayaqları onun gözlərinə ağ toppuş dizlərinə qədər görünürdü; elə zənn edərdi ki, qızın fil dişi kimi ağappaq dizi, xoşbəxtlikdən Pyera Torterünün müdhiş alətinin qamarlamadığı bu gözəl ayaqlar yenə onun qarşısındadır. Sonra onu edam günündə gördüyü kimi tək köynəkdə, boynunda kəndir, çiyinləri çılpaq, ayaqları yalın halda görürdü.

Bu ehtiraslı səhnələr canlandıqca o, yumruqlarını əsəbi halda düyür, bütün bədəni titrəyirdi.

Bu gecələrin birində keşişin qanı ehtiraslı xəyallardan o dərəcə həyəcana gəldi ki, dişlərilə yastığını gəmirməyə başladı, sonra çarpayısının üzərindən sıçrayıb cübbəsini çiyinlərinə atdı və əli fənərli, yarıçılpaq, pərişan, alov kimi yanan gözlərlə otaqdan çıxdı. O, monastırdan kilsəyə açılan qırmızı qapının açarının harada olduğunu bilirdi. Qüllənin pilləkənidəki qapının açarını isə həmişə yanında gəzdirdiyini oxucu çox gözəl bilir.

VI

“QIRMIZI QAPININ AÇARI” FƏSLİNİN DAVAMI

Həmin gecə Esmeralda öz daxmasında sakit, ümidli və şirin xəyal içində yatmışdı. Yuxusunda həmişəki kimi Febi görürdü, gecədən xeyli keçmişdi. Birdən yanında bir xışıltı eşitdi. Ümumiyyətlə, o, həmişə quş kimi sayıq yatırdı və kiçicik səsə dərhal oyanırdı. Gözlərini açdı, qaranlıq idi, lakin haradansa işıq saçan fənərin zəif işığında qapının nəfəsliyi qarşısında birinin dayanıb gözlərini ona dikdiyini gördü. Adam Esmeraldanın ona baxdığını gören kimi fənəri keçirdi; amma gənc qız onu tanıdı. Zəif səslə çığırdı:

– Ah! Yenə həmin keşiş!

Yaşadığı bütün müsibətlər, bütün fəlakətlər ildırım sürətilə gözünün qabağından keçdi. Qorxusundan buz kimi soyuyaraq çarpayının üstünə yıxıldı.

Bir dəqiqə sonra vücuduna birinin toxunduğunu hiss etdi; bu təmas onu tamamilə oyatdı və yerindən sıçramağa məcbur etdi.

Keşiş yanında dayanmış və onu qucaqlamışdı. O bağırmaq istədi, lakin səsi çıxmadı.

– Rədd ol, zalım! Rədd ol, qatil! – Titrəyən və boğuc səsle dedi. Keşiş dodaqlarını onun çılpaq çiyinə sıxaraq pıçıldadı:

– Mənə rəhm et!

Qız iki əlilə onun daz başındakı seyrek saçlarından yapışdı və ona zəhərli ilan dişlərinin sancması kimi təsir edən öpüşləri özündən uzaqlaşdırmağa çalışdı.

– Mənə rəhm et! – bədbəxt keşiş təkrar etdi.

– Sənə olan məhəbbətimin nə qədər böyük olduğunu bilsəydin!

Bu, eşq deyil, atəşdir, ərimiş qurğuşundur, qəlbimə sancılmış minlərcə bıçaqdır.

Keşiş onun qollarından yapışdı.

– Burax məni! – Qız qeyri-insani bir səsle bağırdı. – Yoxsa üzünə tüpürərəm!

Keşiş onun əllərini buraxaraq:

– Tüpür üzümə, vur məni! – dedi. – Nə istəyirsən, et, ancaq Allah eşqinə, yalnız məni sev.

Qız uşaq hiddətilə onu vurmağa başladı. O, incə yumruqlarını sıxır, var gücü ilə əllərini onun üzünə çırparaq təkrar edirdi:

– Rədd ol, iblis!

– Sev məni! Məni sev! Mənə rəhm et! – zavallı Klod bağırr və bu yumruqlara nəvazişlərlə cavab verərək onun ayaqları altında çırpınırdı.

Ancaq birdən qız onun qalib gəldiyini hiss etdi.

– Artıq bu iş bitməlidir! – Keşiş dişlərini qıcadaraq dedi.

Qız aciz idi, o, keşişin qüvvətli qolları arasında özünü tamamilə aciz hiss edirdi. Qız onun ehtiraslı əllərini bədənində hiss edirdi. Son dəfə güc göstərdi və bağıрмаğa başladı:

– Kömək edin! İblis, iblis!

Lakin onun müdhiş bağırtısını kimsə eşitmirdi. Yalnız Cali oyanmış və zavallı səsle mələməyə başlamışdı.

Klod boğula-boğula ona bağırdı:

– Sənə sus deyirəm!

Birdən qaraçı qız geri çəkilərək döşəmənin üzərilə sürünə-sürünə soyuq bir şey tapdı. Bu, vaxtilə Kvazimodonun ona verdiyi fit idi. Qəlbində ümid şöləsi parladı; fiti dodaqlarına doğru aparıb, var gücü ilə üfürdü və çaldı. Kəskin fit səsi eşidildi.

– Bu nədir? – Klod heyrətlə bağırdı.

Lakin bu zaman qüvvətli bir əlin onu arxadan tutduğunu hiss etdi. Daxma zülmət qaranlıq idi, onu kimin tutduğunu dərhal anlaya bilmədi. Ancaq qulağının dibində hiddətli diş qızcırtısını aydınca eşidirdi; qaranlıq olmasına baxmayaraq, başının üzərində enli bir bıçağın parladdığını görə bildi.

Klod onu tutan adamın yalnız Kvazimodo ola biləcəyini hiss etdi və Esmeraldanın otağına xəlvətcə girdiyi zaman qapının ağzında bir

şeyin ayağına dolaşdığını xatırladı. Lakin gözlənilmədən buraya gəlmiş bu adam heç bir söz söyləmədiyindən fikrinin nə qədər əsaslı olub-olmadığını bilmirdi. O, xəncərli əldən yapışaraq bağırdı: “Kvazimodo!” – bu təhlükəli dəqiqədə Kvazimodonun kar olduğunu büsbütün unutmuşdu.

Klod bircə saniyədə yerə sərildi; qurğuşun kimi ağır bir dizin döşünün üstündən basdığını hiss etdi. Bu dizin Kvazimododan başqa kimsəyə məxsus ola bilməyəcəyinə artıq şübhə etmirdi. Ancaq nə edə bilərdi? Kim olduğunu zəngçalana necə başa sala bilərdi? Gecə o qədər qaranlıq idi ki, kar eyni zamanda kor olmuşdu.

Klod artıq məhv olduğunu zənn edirdi. Amansız gənc qız diş pələng kimi qızıxdığından onu müdafiə etmək niyyətində belə deyildi. Artıq bıçaq boğazına yaxınlaşmışdı. Olduqca böhranlı dəqiqə idi. Lakin birdən onu boğan adam tərəddüd etdi. Boğuş səslə dedi:

– Yox, qızın üzərinə qan sıçramamalıdır!

Artıq heç bir şübhə ola bilməzdi; bu, Kvazimodonun səsi idi.

Sonra həmin qüvvətli əl Klodun ayağından darta-darta onu Esmeraldanın otağından bayıra çıxardı. Demək, o, otaqdan kənarəda ölməliydi. Lakin onun xoşbəxtliyindən, bir neçə dəqiqə bundan əvvəl ay doğmuşdu.

Kvazimodo keşişi qapıdan bayıra çıxartdıqda ayın solğun işığı onun sifətini işıqlandırdı. Kvazimodo onun üzünə baxdı, tir-tir titrədi, Klodun ayağını buraxdı və bir neçə addım geri çəkildi.

Onları qapının astanasına qədər təqib edən qaraçı qız birdən rolların dəyişdiyini gördükdə heyrət etdi: artıq təhdid edən keşiş, yalvaran isə Kvazimodo idi. Keşiş bir sıra hədəli və məzəmmətli işarələr göstərdikdən sonra işarə ilə zəngçalana getməyi əmr etdi. Zəngçalan isə başını aşağı sallayıb qaraçı qızın qapısı qarşısında diz çökdü, müti, lakin mətin səslə dedi:

– Ruhani ata, əvvəlcə mənə öldürün, sonra nə istəsəniz edərsiniz!

Bu sözləri deyib bıçağı Kloda uzatdı. Hiddətindən özünü itirmiş baş keşiş ona doğru atılmaq istədisə də, gənc qız onu qabaqladı. Bıçağı Kvazimodonun əlindən qaparaq, hiddətlə qəhqəhə çəkdi və Kloda tərəf bağırdı:

– Bacarırsan, indi yaxınlaş!

O, bıçağı başının üzərində tutmuşdu. Keşiş tərəddüd içində dayanıb baxırdı. O artıq heç bir şübhə etmirdi ki, bir addım belə atsa, qız onu bıçaqlayacaq.

– Qorxaq, sən cürət etməyəcəksən! – qız bağırdı. Sonra Klodun ürəyinə min ox kimi birdən sancılacaq bu sözləri əlavə etdi:

– Mən Febin ölmədiyini bilirəm!

Keşiş təpiylə Kvazimodonu yerə yıxdı, hiddət və kinindən titrəyə-titrəyə qaranlıqda yox oldu.

Keşiş getdikdən sonra Kvazimodo qaraçı qızı xilas etmiş fiti yerdən götürdü və ona verərək dedi:

– Az qalmışdı paslansın.

Sonra Kvazimodo onu tək buraxdı.

Gənc qız bu hadisədən olduqca mütəəssir olduğundan yorğun və taqətsiz halda çarpayının üzərinə yıxıldı və hiçqıra-hıçqıra ağladı. Onun başının üstünü yenə qara buludlar almışdı.

Keşiş isə divarlardan tuta-tuta öz otağına qayıtdı.

Artıq hər şey aydın idi; Klod, Kvazimodonu qısqanırdı.

O, dalğın-dalğın bu qorxunc sözləri təkrar etdi: “O, kimsənin olmayacaq!”

Onuncu kitab

I

BERNARDİN KÜÇƏSİNDƏ QRENQUARIN AĞLINA DALBADAL BİR NEÇƏ PARLAQ FİKİR GƏLİR

Qrenquar işlərin bu şəkil aldığı və bu faciədə iştirak edən əsas şəxslərin kəndirdən, dar ağacından və bu kimi çox da xoş olmayan şeylərdən qətiyyənlə boyun qaçırma bilməyəcəklərini gördüyündən bu işdən mümkün qədər uzaq gəzməyi lazım bildi. Sərsərilər isə (Qrenquar Parisdə ən ədəbli cəmiyyət saydığı sərsərilərin arasında yaşamaqda davam edirdi) Esmeraldanın taleyi ilə maraqlanırdılar. Qrenquar, cənab Şarmolü ilə Tortörüdən başqa qarşısında heç bir maneə olmayan və onun kimi Peqas¹ qanadlarında buludlar üzərində uçmayan adamlar üçün bu hərəkəti tamamilə təbii sayırdı. Qrenquar onların söhbətlərindən aydın etmişdi ki, sınıq kasa vasitəsilə izdivaca girdiyi zövcəsi Paris Notr-Dam kilsəsində sığınacaq tapmışdır. Qrenquar buna çox sevinmişdi. Ancaq Qrenquar oraya gedib onu yoxlamaq barədə düşünmürdü də. Ara-sıra yalnız keçini xatırlayırdı, vəssalam. Bir neçə quruş qazanmaq üçün gündüzlər cürbəcür əyləncə və fokuslar göstərir, gecələr isə Paris yepiskopu əleyhinə həcvlər yazırdı; yepiskopun dəyirmanının çarxları vaxtilə onu islatdığını heç cür yadından çıxara bilmir və daim intiqam hissilə yaşayırdı. Bundan başqa, Qrenquar, Noyon və Turne yepiskopu Bodri-le-Rujun “Daşların yonulması” əsərinə şərh yazmaqla məşğul idi; bu iş onun arxitektura zövqünü tərbiyələndirmiş, qəlbindəki kimyagərlik sevgisini tamamilə yox etmişdi; bu da çox təbii bir şeydir, çünki memarlıqla

¹ Şeir pərisi sayılan qanadlı at

kimya bir-birilə sıx əlaqədədir. Qrenquar, sadəcə, ideya sevgisindən bu ideyanı ifadə edən forma sevgisinə keçmişdi.

Bir dəfə Qrenquar Sen-Jermen-İ'Okserua kilsəsinin yaxınlığında, “Kral məhkəməsi” deyilən evin qarşısındakı “Arxiyerey məhkəməsi”nin tinində dayanmışdı. “Arxiyerey məhkəməsi”nin yaxınlığında XIV əsrə məxsus kiçik və gözəl bir məbəd vardı; məbədin qapısı küçəyə baxırdı. Qrenquar həvəslə bu evin arxitekturasına tamaşa edirdi. O, sənətkarın bütün dünyada yalnız incəsənəti gördüyü, incəsənətdə isə bütün dünyanı gördüyü eqoist, müstəsna, hər şeyi unutduran həzzi alırdı. Birdən ağır bir əlin çiyinə endiyini hiss etdi. Qrenquar başını çevirdi: qarşısında sabıq ustadı və dostu baş keşiş dayanmışdı.

Qrenquar mat qaldı. Baş keşişi çoxdandır ki, görmürdü. Klod isə şəkkak filosofların daxili müvazinətlərini hər dəfə öz fikirləriylə pozan şəxslərdən idi.

Baş keşiş bir neçə saniyə susdu, Qrenquar isə onu nəzərdən keçirdi. Klod xeyli dəyişmiş, qış səhəri kimi bozarmış, gözləri batmış, saçları ağarmışdı. Keşiş sükutu pozaraq sakit, lakin soyuq tərzdə Qrenquardan soruşdu:

– Pyer, kefiniz necədir?

– Kefimmi? – Qrenquar soruşdu, – niyə ki, bəd deyil, nə pis, nə də yaxşıdır; ümumiyyətlə, pis deyil. Mən hər şeydə mötədiləm. Əziz ustadım, bilirsiniz, Hippokratın sözüne inansaq, can sağlığının bütün əlacı hər şeydə – yeməkdə, içməkdə, seviməkdə, yatmaqda mötədil olmaqdır.

Klod diqqətlə Qrenquarın üzünə baxaraq sözüne davam etdi:

– Demək, Pyer, sizin heç bir qaygınız yoxdur.

– Heç bir, – o cavab verdi.

– Bəs indi nə ilə məşğulsunuz?

– Əziz ustadım, nə ilə məşğul olduğumu özünüz görürsünüz, mən bu daşların necə yonulmasına və bu bərelyefin necə hazırlanmasına baxıram.

Keşiş gülümsədi, lakin bu, acı gülüş idi; belə gülümsünərkən dodağın yalnız bir tərəfi qaldırılır.

– Bu sizə zövq verirmi? – o soruşdu.

– Bu cənnətdir! – Qrenquar bərkdən dedi. Sonra nadir əşyalar sahibinə xas tərzdə daşın üzərinə əyilib dedi:

– Süjeti Ovidiy metamorfozlarından alınmış bu baryefin nə qədər ustalıqla, nə qədər zərif və incə düzəldildiyini görmürsünüz? Bu sütuna baxın! Siz heç ömrünüzdə bunun yonma yarpaqları kimi zərif və incə kapiteli görmüsünüz? Bu üç girdə heykəl isə Jan Mal-yevenin əsəridir. Hələ bu, o böyük dahinin ən yaxşı əsərlərindən deyil. Bununla belə, üzlərdəki sadəlik və mülayimlik, poza və drapirovkaların şən görünməsi və böyük nöqsanlarına baxmayaraq, nəzərəçarpan incəlik həmin heykəllərə olduqca cilvəli, bəlkə də, həddindən artıq incə bir ruh verir. Sizcə, nəfis deyil?

– Bəli, əlbəttə, – keşif cavab verdi.

– Siz bu məbədin içərisinə baxsaydınız! – Şair özünəməxsus boşboğazlıqla cuşa gələrək sözlünə davam etdi: – Hər yeri yonmadır! Onlar kələm yarpağı kimi saysız-hesabsızdır! Hücrə isə o qədər ciddi və orijinal bir üslubda yapılmışdır ki, mən heç yerdə belə şey görməmişəm.

Klod onun sözünü kəsərək:

– Demək, siz çox xoşbəxtsiniz, eləmi?

Qrenquar həyəcanla cavab verdi:

– Vicdanıma and içirəm ki, bəli! Mən əvvəlcə qadınları sevirdim, sonra heyvanları sevməyə başladım. İndisə yalnız daşları sevirəm. Onlar da qadınlar və heyvanlar qədər zövq və nəşə verə bilirlər, ancaq vəfasız deyillər.

Klod əlini adəti üzrə alınına qoyaraq dedi:

– Siz elə zənn edirsiniz?

– Əlbəttə! – Qrenquar sözlünə davam edərək dedi. – Onlar böyük zövq verir.

Sonra keşifin etiraz etmədiyini görüb qolundan yapışaraq onu “Arxiyerey məhkəməsi”nin binasına doğru apardı.

– Budur, məsələn, bu pilləkən, hər dəfə bu pilləkəni gördükdə, özümü məsud sayıram. Bunlar Parisin ən sadə və eyni zamanda ən nadir pillələridir. Hamısı aşağıdan çəpinedir. Bu pilləkənin gözəlliyi və sadəliyi onun pillələrindədir; hər bir pillənin bir fut eni var; bunlar bir-birinin içərisinə daxil olur, dodaqlar kimi bir-birinə yapışır. Bunun sayəsində pilləkən daha möhkəm və gözəl olur.

– Sizə başqa heç bir şey lazım deyil?

– Yox!

– Sonra peşman olmayacaqsınız ki?

– Nə peşman olacağam, nə də arzu edəcəyəm. Mən öz həyatımı yaxşı qurmuşam.

– İnsanların qurduğunu, – Klod dedi, – şərait pozur.

– Mən Pirron məktəbinə aid filosofam, – Qrenquar cavab verdi, – odur ki hər şeydə tarazlığı qorumağa çalışıram.

– Bəs nə ilə yaşayırınsınız?

– Bəzən faciə və epopeya yazıram, lakin əsas gəlirim, sizə məlum olduğu kimi, dişlərimlə kreslolardan tikilmiş ehramlar qaldırmaqdadır.

Klod dedi:

– Bu, filosof üçün olduğca qaba məşğuliyyətdir.

– Hər halda, bunda hər şey tarazlıq üzərində qurulmuşdur,

– Qrenquar cavab verdi. – İnsanı idrak idarə etdikdə, o, hər şeydə ifadə oluna bilər.

– Doğrudur, – o dedi və bir az susduqdan sonra sözünə davam etdi. – Amma siz çox acınacaqlı vəziyyətdə yaşayırınsınız.

– Acınacaqlı! Bəlkə də, doğru buyurursunuz, lakin bu hələ bəd-bəxtlik demək deyil.

Bu zaman hər iki müsahibin qulağına at ayağının tappılısı gəldi; bir dəstə çiyri nizəli kral nişançısı şəhərin küçələrilə çapırdı. Onların qabağında gözəl bir zabıt gedirdi. Bu, gözəl süvari dəstəsi idi, onlar nizələrini yuxarı qaldırmışdılar.

– Bu zabitə nə yaman baxırınsınız? – Qrenquar baş keşikdən soruşdu.

– Deyəsən, onu tanıyıram.

– Onun adı nədir?

– Yanılmıramsa, Feb de Şatoperdir, – Klod cavab verdi.

– Feb! Nadir addır! Tarixdə Fuas qrafı olan bir Feb də məşhurdur. Yaxşı yadıma düşdü, bir gənc qızı xatırladım, Feb bu qızın dilindən düşmür.

– Mənimlə gedək, – baş keşik dedi. – Sizə deyəcəklərim var.

Atlı dəstəsi çapa-çapa onların yanından keçəndən sonra Klodun ilk baxışda soyuq görünən üzündə azca iztirab hiss olunurdu. Klod qabağa düşdü, ona tabe olmağa adət etmiş Qrenquar isə ardınca getdi. Adətən, hamı üzərində bu qədər böyük hökmə malik olan adamla əlaqəyə girənlər həmişə belə edirlər. Onlar dinməz-söyləməz Bernardin küçəsinə çatdılar. Küçədə kimsə yox idi. Klod burada dayandı.

– Əziz ustad, mənə nə demək istəyirdiniz? – Qrenquar soruşdu.

– Sizcə, indicə gördüyümüz atlıların paltarları sizin və mənim geyimimizdən qat-qat gözəl deyil? – Baş keşiş dalğın görkəm alaraq dedi.

– Bilmirəm, hər kəsin fikri var, – Qrenquar çiyinlərini çəkərək cavab verdi, – ancaq mən bu qırmızı-sarı pəncəyimi dəmir və polad zirehdən üstün tuturam. Dəmir-dümürlə yüklənmiş və eniş-yoxuşlu küçəylə gedən araba kimi hər bir addımbaşı səs-küy çıxarmayanın nə mənası var?

– Demək, siz, Qrenquar, heç zaman belə gözəl mundirli qoçaq oğlanlara həsəd aparmamısınız?

– Həsəd? Nə üçün, cənab baş keşiş, niyə həsəd aparmalıyam? Onların mundirlərinə, silahlarına, nizam-intizamlarına! Yox, mən cırcındır içində olsa da, fəlsəfəyə və azadlığa üstünlük verirəm. Mən, şirin quyruğu olmaqdan, milçəyin başı olmağa üstünlük verirəm.

– Çox qəribədir, – keşiş fikirli-fikirli dedi. – Parlaq mundir heç də pis deyil!

Qrenquar keşişin yenə fikrə getdiyini görüb yaxınlıqdakı evlərə baxmaq üçün ondan uzaqlaşdı. Az sonra əllərini ovuşdura-ovuşdura yenə ona yaxınlaşdı.

– Cənab baş keşiş, əsgərlərin pənldayan mundirlərinə bu qədər aludə olmasaydınız, sizə gedib bu qapıları yaxşıca nəzərdən keçirməyi təklif edərdim. Mən həmişə bu fikirdə olmuşam ki, cənab Obri-nin qapısı yer üzündə ən gözəl qapılardan biridir.

– Pyer Qrenquar, – Klod onun sözünü kəsərək dedi, – siz o gənc rəqqasə qızı nə etdiniz?

– Esmeraldanı? Siz söhbətin mövzunu çox kəskin dəyişirsiniz.

– Yanılmıramsa, o, sizin arvadınız idi?

– Bəli, sınıq kasa vasitəsilə izdivaca girməyimizi sayırsınızsa, belədir. Biz onunla dörd illiyə evlənmişik. – Sonra Qrenquar xeyli istehzal tərzdə baş keşişin üzünə baxdı və sözünə davam etdi:

– Yaxşı yadıma düşdü, demək, siz onu hələ də unutmamısınız?

– Bəs, siz, siz daha onun barəsində düşünürsünüz?

– Hərdən bir... Mənim o qədər işim var ki!.. İlahi, nə sevimli keçisi vardı!

– Yanılmıramsa, bu qaraçı qız sizi ölümdən xilas etmişdi?

– Hə, lənət şeytana, bu doğrudur!

– Yaxşı, bəs onun sonu necə oldu? Siz onu nə etdiniz?

- Doğrusu, bilmirəm. Yanılmıramsa, onu asmışlar.
- Siz belə zənn edirsiniz?
- Buna əmin deyiləm, mən görəndə məsələ dar ağacına gəlib çıxdı, sivişib aradan yox oldum.
- Siz onun barəsində artıq heç bir şey bilmirsiniz?
- Dayanın, mənə dedilər ki, o, Paris Notr-Dam kilsəsində gizlənir və orada təhlükəsizdir. Mən buna sox sevindim. Ancaq keçinin xilas olub-olmadığını öyrənə bilmədim. Mənim bildiyim ancaq budur.
- Çox yaxşı, elə isə, mən sizə daha artığını söyləyə bilərəm, – indiyədək sakit, yavaş və bir az da boğuc səsle danışan Klod qəfildən səsinə ucaldaraq dedi. – O, həqiqətən, Paris Notr-Dam kilsəsində gizlənməmişdir, lakin üç gündən sonra məhkəmə onu oradan çıxarıb Qrev meydanında asdıracaqdır, artıq bu barədə məhkəmə palatasının qərarı var.
- Bu çox ağır xəbərdir. – Qrenquar dedi.
- Keşişin əvvəlki soyuqluğu bir göz qırpmında geri qayıtdı.
- Onu ikinci dəfə həbs etmək nəyə gərəkdir, – şair özündən çıxdı, – bu məhkəmə qərarının nə mənası var? Bu qızın kilsənin qübbəsi altında, qaranquş yuvalarının yanında yaşamasının kimə ziyanı var?
- Görünür, yer üzündə kinli adamlar varmış, – baş keşiş cavab verdi.
- Qrenquar dedi:
- Bu çox pis oldu!..
- Baş keşiş bir az susduqdan sonra sözüne davam etdi:
- O, sizi ölümdən xilas etmişdir, eləmi?
- Hə, bu hadisə bugünkü dostlarım olan sərsərilərin yanına düşdüyüm zaman baş vermişdi. Bir az da davam etsəydi, məni asacaqdılar. Bunu etsəydilər, indi çox peşman olardılar.
- Bəs siz onun üçün heç bir şey etmək istəmirsiniz?
- Böyük həvəslə, cənab Klod, nə üçün də etməyim, ancaq bununla pis bir iş qarışmaqdan qorxuram.
- Boş şeydir!
- Necə yəni boş şeydir? Sizə asan gəlir, ancaq mənim iki böyük əsər başladığımı unudursunuz.
- Klod əlini alınına vurdu. Sakit görünməyə çalışmasına baxmayaraq, ara-sıra etdiyi kəskin hərəkətlər onun daxildən rahatsız olduğunu sübut edirdi.

– Onu necə xilas etmək olar?

Qrenquar cavab verdi:

– Əziz ustad, mən sizə yalnız *“il-padelt”* deyə bilərəm. Bunun mənası latınca: *“Ümidimiz yalnız Tanrıyadır”* – deməkdir.

– Onu necə xilas edək? – Klod dalğın-dalğın təkrar etdi.

– Mənə baxın, cənab baş keşiş! – Qrenquar əlini alınına vuraraq bağırdı. – Mənim təxəyyülüm çox zəngindir. Bir çıxış yolu taparam. Bəlkə, Kraldan onun əfv edilməsini xahiş edək?

– Kraldan! XI Lüdovikdən?

– Niyə də olmasın?

– XI Lüdovikin mərhəmətinə nail olmaq pələngin pəncəsindən sümük qoparmaqdan çətinidir!

Qrenquar yeni üsullar icad etməyə başladı.

– Yaxşı, elə işə başqa bir çarə var, – dedi. – İstəyirsiniz, saray xanımlarına ərizə yazım, deyim ki, qız ikicanlıdır?

– İkicanlı?! Siz bunu haradan bilirsiniz? – Klod soruşdu. Onun gözləri parladı. Qrenquar qorxusundan tələsik dedi:

– Əlbəttə, bu, mənə məlum deyil. Bizim izdivacımız tam mənada saxta izdivac idi. Mənim bu işə heç dəxlim yoxdur. Ancaq hər halda, bu vasitə ilə işi ləngitmək olardı.

– Bunların hamısı boş-boş sözlərdir! Bu barədə danışmağa belə, dəyməz!

Qrenquar dedi:

– Siz nahaq yerə acıqlanırsınız. İşin ləngiməsi heç kimə ziyan gətirməz.

Keşiş ona qulaq asmırdı.

– Amma hər halda, onu oradan çıxarmaq lazımdır! – dedi. Parlamentin qərarı üç gün ərzində həyata keçirilməlidir. Kvazimodo olmasaydı, bu qərarı heç çıxarmazdılar. Bu qadınların nə qəribə zövqləri varmı! – Sonra səsini ucaldaraq sözünə davam etdi: – Pyer, mən nə qədər fikirləşirəmsə, onun üçün yalnız bir qurtuluş yolu görürəm.

– Neçə? Mən öz tərəfimdən heç bir qurtuluş yolu görmürəm.

– Pyer, qulaq asın. Unutmayın ki, o, sizi ölümdən xilas etmişdir, mən öz fikrimi sizə açıqca söyləyim. Kilsəni gecə-gündüz qoruyurlar və oradan bayıra yalnız girərkən qarovulun gördüyü adamları buraxırlar. Demək, siz kilsəyə daxil olarsınız, mən sizi onun yanına

ötürərəm, siz onunla paltarınızı dəyişərsiniz, o, sizin sürtükünüzü, sizsə onun tumanını geyərsiniz.

– Hələ ki pis getmir. – Filosof dedi. – Bəs sonra?

– Sonra? Sonrası budur ki, o, sizin paltarınızı geyib kilsədən çıxacaq, sizsə onun paltarında orada qalacaqsınız. Ola bilər ki, buna görə sizi assınlar, ancaq hər halda, bu üsulla o qurtulmuş olar.

Qrenquar olduqca ciddi görkəm alaraq qulağının ardını qaşdı.

– Gör ha, – o dedi, – doğrusu, belə bir fikir heç mənim ağılıma gəlməzdi.

Klodun bu təklifini eşidən zavallı şairin açıq və mərhəmətli üzünə birdən-birə qaranlıq çökdü; sanki, aydın səmada görünən qara qorxunc buludlar şux italyan təbiəti üzərinə çökmüşdü.

– Yaxşı, Qrenquar, bu təklifə nə deyirsiniz?

– Mən yalnız onu deyə bilərəm ki, məni “ola bilər ki” yox, “mütləq” asarlar.

– Nə olsun ki!

– Necə yəni nə olsun! – Qrenquar bağırdı.

– O, sizi ölümdən xilas etmişdir? Siz, sadəcə, öz borcunuzu qaytarmış olursunuz.

– Mənim indiyədək qaytarmadığım bundan başqa da çoxlu borcum var.

– Pyer, bu çox vacibdir!

Klod hökmmlə danışdı.

– Cənab baş keşiş, – şair cavab verdi. – Siz israr edirsiniz, ancaq haqsızsınız, mən bir başqasının əvəzinə nə üçün dar ağacına gedəcəyimi heç başa düşə bilmirəm.

– Sizi həyata belə bağlayan nədir?

– Oho, min cür səbəb var.

– Hansıdır, deyə bilərsiniz?

– Hansı? Buyurun! Hava, səma, şəhər, axşam, ay işığı, mənim sərsəri dostlarım, qızlarla şən laqqırtı, arxitekturasını tədqiq etdiyim gözəl Paris binaları, birini yepiskopun və onun dəyirmanlarının əleyhinə yazmaq niyyətində olduğum üç böyük əsər – ümumiyyətlə, bir çox şeylər! Anaxsaqor deyir ki, o, günəşi seyr etmək üçün yaşayır. Bundan başqa, mən bütün günlərimi səhərdən axşama qədər dahi bir adamla, yəni özümlə birlikdə keçirmək şərəfinə nail olmuşam. Bu isə çox xoş bir şeydir.

– Boşboğaz! – Klod mırıldandı. – Yaxşı, sizin bu gözəl həyatınızı kim xilas etmişdir? Bu havayla nəfəs almaqda, göy üzünü seyr etməkdə, öz sərçə beyinini müxtəlif cür boş şeylərlə dolduraraq əylənməkdə kimə borclusunuz? Esmeralda olmasaydı, siz indi harada olardınız? İstəyirsiniz ki, sizi ölümdən xilas edən adam ölsün! Sənin kimi ağıldankəm, başdanxarab, hərəkət etdiyini və düşündüyünü zənn edən zavallı və zəif bir məxluq oğurladığı həyat sayəsində yaşasın, parlaq günəş işığında yanan sısqa şam kimi mənasız və faydasız həyatını sürsün, gözəl, mülayim, cazibədar, füsunkar, ilahi bir məxluq məhv olsun! İnsafın olsun, Qrenquar! Bir az alicənab olun! Ondan nümunə götürün!

Klod həyəcan və ehtirasla danışdı. Qrenquar əvvəlcə tərəddüdlə qulaq asırdı; sonra yumşaldı və qarnı ağrıyan uşaq kimi üzünü büzdüdü. Nəhayət, yaşarmış gözlərini silib dedi:

– Siz çox gözəl danışsınız. Mən bu barədə düşünərəm. Ancaq sizin ağılınıza çox qəribə fikir gəlmişdir. – Qrenquar bir qədər susdu, sonra yenə sözlünə davam etdi: – Ancaq kim bilir! Bəlkə də, məni heç asmayacaqlar! Hər nişanlanan evlənmir ki. Bəlkə də, onlar məni daxmada gülünc bir geyimdə, əynimdə tuman, başımda ləçək görüb güləcəklər. Bundan başqa, onlar məni assalar belə, dar ağacından asılmaq da başqa ölümlər kimidir! Yoxsa yox, belə deyil – bu, başqa ölümlər kimi deyil. Bu, bütün ömrünü tərəddüd içində keçirən müdrik bir insana layiq ölümdür. O, əsl skeptik kimi nə ətdir, nə balıq. Bu ölüm mətanətlə, eyni zamanda, insanı yerlə göy arasında tutan və uzun müddət bu vəziyyətdə qalmağa məcbur edən qərarlılıq ruhıyla doludur. Bir sözlə, bu ölüm filosofa layiq bir ölümdür, bəlkə də, taleyimə belə bir ölüm yazılmışdır. Hər halda, yaşadığın kimi ölmək gözəl şeydir.

Klod onun sözünü kəsdi:

– Demək, razılaşırdıq?

– Yaxşı, bu ölüm nə deməkdir axı? – Qrenquar heyran-heyran sözlünə davam etdi. – Ölüm – insanın xoşuna gəlməyən bir an, mənasızlıqdan heçliyə keçid deməkdir. Biri filosof Kerkidasdan soruşur: “Ölmək istəyirsən?” O cavabında deyir: “Niyə də ölməyim? Öləndən sonra böyük insanları – filosofları arasında Pifaqoru, tarixçiləri arasında Hekateyi, şairləri arasında Homeri, musiqiçiləri arasında Olimpi görəcəyəm”.

Baş keşiş əlini ona uzatdı.

– Yaxşı, qərar verdinizmi? Demək, sabah gələcəksiniz?

Bu söz fəlsəfi düşüncələrə dalmış Qrenquarı yenə həqiqət aləminə qaytardı.

– Yox canım! – Qrenquar dərin bir yuxudan oyanmış adam kimi bağırdı. – Dar ağacından asılmaq çox axmaq fikirdir! Bu, mənim planlarıma daxil deyil.

– Elə isə əlvida!

Gedərkən baş keşiş öz-özünə donquldandı: “Biz hələ görüşməyik!”

“Bu məlunla bir daha görüşmək istəmirəm” – düşünən Qrenquar onun yavaşca dediyi son sözləri eşidərək dalınca yüyürdü:

– Cənab baş keşiş, qulaq asın, köhnə dostların bir-birilə ixtilafının nə mənası var? Siz bu qızın, yəni mənim arvadım söyləmək istədim, dərdinə qalırınsız. Çox gözəl! Siz onu kilsədən çıxarmaq üçün bir vasitə tapmışınız, lakin bu vasitə mənim üçün, yəni Qrenquar üçün çox da xoş bir şey deyil. Odur ki mən başqa bir vasitə tapmaq istərdim. Mən istərdim ki, eyni məqsədə başqa bir vasitə ilə, daha münasib bir vasitə ilə nail olmaq mümkün olsun. Bu saat mənim ağılıma çox gözəl bir fikir gəlib. Mən sizə dahiyənə bir yol təklif etsəm və bunun sayəsində başımızı ilgəyə keçirmədən onu bu vəziyyətdən çıxarmaq mümkün olsa, onda necə? Bu, sizi tamamilə təmin etməzmi? Məgər sizi məmnun etmək üçün mən mütləq dar ağacındanmı asılmalıyam?

Klod səbirsizliyindən cübbəsinin düymələrini dartıb qoparırdı.

– Boşboğaz! O nə yoldur elə?

“Hə, – Qrenquar sağ əlinin baş barmağını burnunun ucuna aparıb dərin fikrə daldı və öz-özünə dedi: – Məhz belə! Sərsərilər çox yaxşı oğlanlardır, həm də Esmeraldanı sevirlər. Onların hamısı bu işdə iştirak etməyə hazırdır! Bundan asan iş yoxdur! Yalnız bir qədər qarışıqlıq salmaq, ara qarışanda onu götürüb qaçmaq lazımdır! Sabah axşam bunu etmək olar! Onlar bundan çox sevinərlər!”

– De görüm, de görüm nə vasitə tapmışan! – keşiş onu silkələyərək bağırdı.

Qrenquar əzəmətli görkəm alaraq ona sarı döndü:

– Məni rahat buraxın! Görmürsünüz ki, düşünürəm! – Sonra bir qədər düşündü, birdən-birə əl çalaraq bağırdı: – Çox gözəl! Müvəffəqiyyətə heç şübhə ola bilməz!

– Bu nə vasitədir, söyləsənə, – keşiş hiddətlə bağırdı.

Qrenquarın üzü sevincdən parlayırdı:

– Yaxın gəlin, – o cavab verdi. – Qulağınıza söyləyirəm. Mən əntiqə bir əks-zərbə tapmışam. Bu vasitəylə hamımız çətinlikdən çıxacağıq. Razılaşın ki, mən axmaq deyiləm! – Birdən dayandı. – Yaxşı, keçdi də onunladır?

– Hə, lənətə gələsən!

– Onu da asacaqdılar?

– Nə olsun ki?

– Hə, onlar keçini də asacaqdılar. Axı keçən ay donuzu asmışdılar. Bu cəlladın xeyrinədir, çünki heyvanın əti ona qalır. Mənim Calimi, mənim sevimli keçiciyimi asacaqdılar! Zavallı çəpişim!

Klod getdikcə daha da hiddətlənərək bağırdı:

– Lənətə gələsən! Sən özün də cəlladsan, nə kəşf etmisən, tez ol söylə! Səndən kəlbətinlə söz qoparmaq olmur!

– Sakit olun, ustad! Qulaq asın.

Qrenquar Klodun qulağına doğru əyilib, küçədə kimsənin olmasına baxmayaraq, ara-sıra gah sağa, gah da sola boylanaraq pıçıldamağa başladı.

Qrenquar sözünü qurtardıqdan sonra Klod onun əlindən tutdu və soyuq tərzdə dedi:

– Yaxşı! Sabaha qədər!..

– Sabaha qədər! – dedi Qrenquar. Baş keşiş uzaqlaşan kimi Qrenquar başqa tərəfə istiqamət götürərək yavaşdan öz-özünə deyirdi:

– Siz çox cəsəətli bir kələk qurdunuz, cənab Pyer Qrenquar! Eybi yox! Balaca adam olmağımız o demək deyil ki, böyük işlər görə bilmərik. Biton böyük bir öküzü arxasında aparmamışdı!? Qaranquşlar, alacəhrələr, silviyalar uça-uça okeanı keçmirlərmi!?

II

SƏRSƏRİ OL

Baş keşiş monastıra qayıdanda hücrəsinin qapısı ağzında qardaşı Jan dü-Mülənin dayandığını gördü. Jan dü-Mülən onun yolunu gözləy-gözləyə vaxt öldürməkçün divarda kömürlə böyük qardaşının profildən şəklini çəkirdi. Şəklə nəhəng burun çəkmişdi.

Klodun başında tamamilə başqa fikirlər olduğu üçün qardaşının üzünə baxmaq belə istəmədi. Bu ciddi və qəmgin keşişi tez-tez gülümsəməyə məcbur edən gənc yaramazın şən üzünü belə Klodun irinli yaralarla dolu çürümüş ruhundan buxarlanaraq üzünə yayılan dumanları dağıtmaq iqtidarında deyildi.

Jan qorxa-qorxa sözə başladı:

– Qardaşım, mən sizi görməyə gəlmişəm.

Klod başını qaldırmadan quru-quru dedi:

– Sonra.

– Qardaşım, – gənc riyakar davam etdi, – siz mənə qarşı çox mərhəmətlisiniz və hər zaman mənə o qədər yaxşı məsləhətlər verirsiniz ki, daim sizinlə söhbət etmək ehtiyacı hiss edirəm.

– Sözüünün canını de!

– Təəssüf edirəm, qardaşım, siz hər dəfə mənə: “Jan, Jan! Alimlərin alimlik, tələbələrin tələbəlik gününün axırı var. Jan, ağıllı ol, yaxşı oxu, Jan, mürəbbilərin icazəsi olmadan və qanuni bir səbəb olmadan məktəb binasından xaricdə gecələmə, Jan, vaxtını boş keçirmə, axmaq eşşək kimi küləşin üzərində uzanıb yatma! Jan, mürəbbilərin sənə verdiyi cəzaları səbirlə qəbul et, hər axşam kilsəyə get və orada antifon və akafist oxu” söyləməkdə tamamilə haqlıyımsınız. Ah, bunlar nə qədər gözəl məsləhətlərmiş!..

– Hə, nə olsun ki?

– Qardaşım, qarşınızda canı, məlun, ədəbsiz və yaramaz biri durmuşdur! Əziz qardaşım, Jan sizin məsləhətlərinizə heç bir əhəmiyyət vermir və onları ayaqları altına salırdı. Axır ki, bunun cəzasını çəkməyə məcbur oldu! Cənab Allah ədalətlidir! Nə qədər ki cibimdə pulum vardı, kef edirdim, axmaq işlər görürdüm, həyatımı boş keçirirdim, ah, ilk görünüşdə cazibədar görünən bu səfahət, diqqətlə baxsaq, nə qədər dəhşətli bir şey imiş! Artıq mənim cibimdə bir quruşum belə qalmadı, mən öz köynəyimi, yataq ağımyı, əl-üz dəsmalımı satdım. Artıq mənim şamım belə yoxdur; mən gecələr murdar piy qırığının işığında oturmağa məcburam. Tanış qızlar mənə gülürlər, mən adi su içməyə məcburam, bir yandan vicdanım, o biri yandan da borclular mənə əzab verirlər...

Baş keşiş səbirsizliklə onun sözünü kəsdi.

– Tez ol, işdən danış, işdən danış!

– Əziz qardaşım, görürsünüz, mən artıq düzəlmək istəyirəm.

Mən sizin yanınıza tövbə etməyə gəlmişəm. Mən artıq tövbə edirəm, bütün keçmiş işlərimdən əl çəkirəm, köksümü yumruqlayaraq qarşınızda etiraf edirəm. Siz mənim bir müddət sonra bakalavr və Torşi məktəbində müəllim müavini olmağımı arzu etməkdə bəsbütün haqlısınız. Artıq mən sizin bu arzunuzu yerinə yetirmək üçün qəlbimdə böyük bir həvəs hiss edirəm. Lakin mənim nə mürəkkəbim, nə qələmim, nə kağızım, nə də kitabım var. Mən bütün bunları əldə etmək istəyirəm, bunun üçün də mənə bir qədər pul lazımdır. Qardaşım, mən sizin yanınıza məyus bir qəlblə gəlmişəm.

– Mənə söyləmək istədiyiniz yalnız bu idi?

– Bəli, – Jan cavab verdi. – Başqa sözlə, mənə bir az pul lazımdır.

– Sənə verməyə pulum yoxdur.

– Yaxşı, qardaşım, – Jan ciddi və eyni zamanda, qətiyyətlə dedi, – elə isə, nə qədər buna çox təəssüf etsəm də, sizə bildirməliyəm ki, mənə başqaları çox faydalı təkliflər edirlər. Yaxşı, demək, siz mənə pul vermək istəmirsiniz? Elə isə, mən sərsəri olacağam.

O, bu qorxunc sözləri deyib, ildırım zərbəsini gözləyən Ayaks kimi dayandı.

Baş keşiş etinasız halda cavab verdi:

– Nə olar, get, sərsəri ol.

Jan ona təzim etdi və fit çalaraq pilləkəndən endi. Qardaşının hücrəsinin pəncərəsinin altından keçərkən pəncərənin birdən-birə açıldığını eşitdi. Başını yuxarı qaldırıqda baş keşişin pəncərədən uzanmış qəzəbli başını gördü.

– Rədd ol cəhənnəmə! – Klod bağırdı. – Axırıncı dəfə sənə pul verirəm.

Klod bu sözləri deyib qardaşına bir dolu kisə atdı. Kisə Janın alnına dəyib onu şişirdi. Jan kisəni götürüb uzaqlaşdı. O, qabağına sümük atılmış it kimi məmnun, eyni zamanda, hirsli idi.

III

YAŞASIN ŞƏNLİK!

Bəlkə də, oxucunun yadında olar: Möcüzələr sarayının bir hissəsi əski şəhər hasarıyla əhatə olunmuşdur; bu hasarın bir qülləsi o zaman

dağılmaq üzrə idi. Sərsərilər bu qüllələrdən birini özlərinə kef yeri düzəltmişdilər. Alt mərtəbədə meyxana, üst mərtəbədə isə müxtəlif başqa əyləncə yerləri təşkil olunmuşdu. Bu qüllə ən qələbəlik və bütün sərsərilər məhəlləsinin ən murdar məntəqəsidir. O, gecə-gündüz vızıldaşan müdhiş an pətəyinə bənzəyirdi. Gecələr ətrafda hər şeyin yatdığı, meydanı əhatə edən daxmaların heç bir pəncərəsindən işıq, pozğun qadınlar, oğurlanmış və ya qeyri-qanuni doğulmuş uşaqlar yaşayan evlərdən bir səs belə gəlmədiyi vaxtda şənlik qülləsi qaranlıq və sakitlikdə öz gurultusu və yanan qırmızı işığıyla seçilirdi. Bu işıq və gurultu qüllənin pəncərələrindən, qapılarından, çatlamış divarlarından, bir sözlə, hər bir deşiyindən çıxıb ətrafa yayılırdı.

Söylədiyimiz kimi, zirzəmidə meyxana vardı. Bu meyxanaya alçaq bir qapıdan girir və klassik İskəndəriyyə şeirlərində təsvir olunan dik pilləkənlə enirdilər. Qapının üzərindəki lövhəni yeni sikkələr və kəsilmiş cücə təsvirlərindən ibarət cızma-qara və məzəli bir yazı əvəz edirdi: “Ölülər üçün boşboğazlar meyxanası”.

Axşam bütün zəng qüllələrindən işıqları söndürmək işarəsi verilən zaman şəhər qarovulçuları cəsarət edib bu qorxunc Möcüzələr Sarayına gəlsəydilər, meyxanada hər zamankından daha böyük bir qələbəlik, sərxoşluq və söyüş yağmuru görərdilər. Meyxananın qapısında oturan dəstə-dəstə adamlar mühüm bir iş görürmüş kimi yavaşdan nəsə danışır, orada-burada səkinin üzərində çömbələn sərsərilər bıçaqlarını itiləyirdilər.

Meyxananın özündə isə şərəblə aşiq oyunu bu axşam sərsərilərin ağılını məşğul etmiş məsələlərdən onları elə ayırmışdı ki, söhbətlərindən nə etmək istədiklərini anlamaq çətin idi. Onlar yalnız hər zamankından daha şən görünür və hər birinin əlində oraq, balta, qılınc, yaxud köhnə tüfəng qundağı kimi silahlar vardı.

Dəyirmi otaq çox geniş idi, lakin masalar o qədər bir-birinə sıx qoyulmuş və meyxananın qonaqları o qədər çox idi ki, buradakı kişilər, qadınlar, oturmaqlar, pivə bokalları, içən, yatan, oynayan, söyüşən sərsərilər, şillər balıqçulağı kimi bir-birinin üstünə qalaqlanmışdılar. Masaların üstündə bir neçə piy şamı yanırdı; lakin meyxanayı əsasən ocaqdakı alov işıqlandırır. Burada ocaq teatr salonundakı çilçıraq rolunu oynayır. Zirzəmi çox rütubətli olduğundan yayın isti vaxtlarında belə burada ocaq yandırardılar. Kərpicdən hörülmüş, ağır zəncirlərlə bəzənmiş, odun və torf ilə doldurulmuş, üstünə

müxtəlif mətbəx şeyləri və qablar qoyulmuş böyük sobada qaranlıq gecədə görünən bir dəmirçi küresinə bənzər bir ocaq yanırdı. Dal ayaqlarını vüqarla külün içinə qoyub şöngümüş yekə bir it ocağın üzərindəki ət çəkilməmiş şişi çevirirdi.

İlk baxışda nəzərəçarpan hərç-mərcliyə baxmayaraq, bu izdihamın içində oxucuların tanıdığı üç şəxsin ətrafında toplaşmış üç əsas qrupun olduğunu görmək olardı. Bu şəxslərdən biri alabəzək şərqli libası geymiş, Misir və qaraçılar hersoqu Matias Xuniadi-Spikali idi. O, və əlini yuxarı qaldıraraq masanın üstündə bardaş qurmumuş, ətrafındakı avaralara cadugərliklə bağlı müxtəlif hoqqalar göstərirdi.

İkinci dəstə köhnə dostumuz, Tun kralı Klopen Truyefunun ətrafında toplaşmışdı. Klopen Truyefu təpədən-dırnağadək silahlanmışdı. Astadan əmr edərək olduqca ciddi tərzdə qarşısındakı böyük açıq qutudan silah paylanmasına nəzarət edirdi; qutuda baltalar, qılınclar, tüfənglər, zirehlər, mizraqlar, oxlar görünürdü. Hərə bir şey götürürdü: kimi qılınc, kimi dəbilqə, kimi yay. Hətta uşaqlar da silahlanırdılar, topallar belə zireh və dəmir geyinib iri dozanqurdu kimi meyخانadakı qonaqların ayaqları altında eşələndirilərdi.

Nəhayət, üçüncü, həm də ən böyük, ən gurultulu və ən şən dəstə bir necə masa işğal etmişdi. Bu dəstənin arasında hərbi paltar geyinmiş bir adamın olduqca nazik səsi eşidilirdi. Nazik səsin sahibi təpədən-dırnağa hərbi geyim və silah-sursat qurşanmış, odur ki yalnız qırmızı şiş burnunu, bir çəngə sarışın saçlarını, qırmızı dodaqlarını və həyasız gözlərini görmək olurdu. O, kəməmindən bir neçə xəncər və qılınc asmışdı; sol tərəfindən böyük bir qılınc sallanırdı; əlində paslı bir tüfəng vardı; qarşısına böyük bir şərab kasası qoyulmuşdu; yanında isə şişman və olduqca ədəbsiz geyinmiş bir qız əyləşmişdi. Ətrafında oturanlar gülüşür, söyüşür və içirdilər.

Bunlara meyخانada xidmət edən və başlarının üzərində şərab parçaları oyan-buyana qaçan qız və oğlanlardan, şarlar, kartlar və aşıqlar üzərində əylən oyunçulardan, bir küncdə söyüşənlərdən, o biri küncdə öpüşənlərdən ibarət, təxminən iyirmiye yaxın kiçik dəstəni də əlavə etsək, o zaman möhkəmcə qalanmış və meyخانanın divarlarında minlərcə iri və gülünc kölgələr əks etdirən ocağın alovuyla işıqlanan bu mənzərə haqqında azacıq təsəvvür əldə edə

bilərik. Salondakı gurultuya gəlincə, bu gurultunu yalnız var qüvvəsilə çalınan zənglərin gurultusuna bənzətmək olardı. İçində piy cızıldaayan qazanın fısıltısı salonun gah bu tərəfində, gah da o tərəfində eşidilən səs-küyə qarışaraq meyxananı doldururdu.

Bu gurultunun və səs-küyün içində, otağın dal tərəfində, ocağın yanındakı oturmaqda filosof əyləşmişdi. O, dərin fikrə dalaraq ayağını külün içinə soxmuş və gözlərini ocağa zilləmişdi. Bu, filosof Pyer Qrenquar idi.

Klopen Truyefu öz dəstəsinə deyirdi:

– Tez olun, tez olun! Tez silahlanın, bir saat sonra yola çıxmalıyıq.

Bir qız isə şərqçi oxuyurdu: “Əlvida babacan, əlvida anacan! Artıq işıqlar da söndü!”

Bir az o tərəfdə isə iki kart oyunçusu bir-birilə mübahisə edirdi.

Bunlardan biri hirsindən qıpqırmızı qızarmış və yumruğunu o birinə göstərərək bağırırdı:

– Sənə deyirəm, bu valetdir! Yaramaz, sarsaq, mən sənə bicliyin yolunu öyrədərəm!

Burnunda danışdığından normandiyalı olduğu anlaşılan biri bağırırdı:

– Of! Camaatı buraya duzlu balığı çəlləyə dolduran kimi doldurmuşlar!

Qaraçılar hersoqu səsinin zil yerinə salaraq öz dəstəsinə təlim verirdi:

– Oğullarım! Fransa cadugərləri həmişə cadugərlər məclisinə gedəndə süpürgəsiz, yabasız gedərdilər, onlar yalnız bəzi cadu sözləri sayəsində yola düşərdilər. İtaliya cadugərlərinin isə keçiləri olur. Bu keçiyə qapının ağzında gözləyir. Lakin onların hamısı mütləq bacadan çıxmağa məcburdur.

Təpədən-dırnağa silahlanmış gəncin səsi bütün gurultunu batırırdı. O, bağıra-bağıra:

– Ura, ura! – deyirdi. – Mən bu gün ilk dəfə hünər göstərməliyəm! Mən sizin yoldaşınız deyiləmmi!? Ey siz, mənə şərab tökün, dostlarım, mənim adım Jan Frollo dü-Müləndir, özüm də zadəganam. Lakin zadəgan olmağım sizin məclisinizi bütün məclislərdən yüksək tutmağıma mane olmur. Qardaşlarım, biz böyük və şərfli bir iş görməliyik! Biz igid adamlarıq, deyilmi? Biz kilsəni mühasirə edəcəyik, qapıları sındıracağıq, zavallı qızı oradan götürəcəyik, onu hakimlərdən,

keşişlərdən xilas edəcəyik, monastırı dağıdacağıq, yepiskopu sarayında yandıracağıq. Ah, bütün bu işləri etmək üçün bizə çox az vaxt lazımdır; şişman şəhər idarəsi rəisi şorbasından bir qaşığı yeyənəcən biz işimizi tamamlayacağıq! Bizim işimiz haqq və ədalət işidir, biz kilsəni darmadağın edəcəyik, vəssalam! Biz özümüzlə bərabər Kvazimodonu da götürürük, xanımlar, siz Kvazimodonu tanıyırsınız? Siz heç onun böyük zəngi necə həvəslə çaldığını görmüsünüz? Bu çox gözəl mənərədir: sanki, İblis divin belində əyləşmişdir! Dostlarım, qulaq asın, mən məsləkə sizin yoldaşınızam, mən sərsəri doğulmuşam. Mən çox zəngin bir adam idim, lakin bütün var-yoxumu kef və nəşəyə verdim. Anam zabit, atam isə abbat olmağımı istəyirdi, bibim isə mühasibat kamerasında xidmət etməyimi tələb edirdi. Nənəm mənim kral prokuroru olmamı iddia edirdi, babam isə mənim xəzinədə xidmət etməli olduğumu söyləyirdi. Mən isə sərsəri oldum. Mən sərsəri olacağımı atama söyləyəndə o, mənim üzümə tüpürdü, anam isə zar-zar ağlamağa başladı. Yaşasın şənlik! Ey xidmətçi qız, sevgilim, mənə bir az da şərab ver, lakin süren şərabi lazım deyil, başqasından ver; o şərab adamın boğazını dalayır, elə bil, taxta qırığı udursan.

Camaat qəhqəhələrlə gülüşür və ona əl çalır. Jan müvəffəqiyyətindən daha da cəsarətlənərək sözüne davam etdi:

– Nə gözəl və xoş səslər! – Sonra axşam ibadətində kanoniklərin oxumağını təqlid edərək mənasız bir şey oxumağa başladı. Lakin birdən şərqişini kəşib bağırdı: – Ey, şeytan meyxanaçı, mənə şam yeməyi ver!

Araya bir dəqiqəlik sükut çökdü. Sükutun içindən öz dəstəsinə təlimat verən qaraçılar hersoqunun sözləri aydınca eşidildi:

– Mışovula – Aduina deyirlər, tülküyə – Göyayaq, yaxud meşə qaçağı deyirlər, canavara – Bozayaq, yaxud Qızılayaq, ayıya – Qoca, yaxud Baba deyirlər. Cırtan papağı sayəsində insan gözəgörməz olur və bir çox görünməyən şeyləri görməyə başlayır. Xaç suyuna salınan hər bir qurbağa qırmızı, yaxud qara məxmərdən libas geyməli, boğazında və ayaqlarında zıncırovları olmalıdır. Kirvə onun başından, kirvənin arvadı isə onun dal ayaqlarından tutur. İblis Sidraqus qızları çıl-çılpaq rəqs etdirmək iqtidarındadır.

– Mən İblis Sidraqus olmaq istərdim! – Jan onun sözünü kəsd.

Bu zaman sərsərilər meyxananın bir küncündə pıçıl-daşa-pıçıl-daşa silahlanırdılar.

– Yazıq Esmeralda! – Qaraçılardan biri dedi. – Hər halda, bizim adamdır. Onu oradan xilas etmək lazımdır!

Yəhudiyə bənzəyən bir adam soruşdu:

– O, hələ də Notr-Dam kilsəsindədir?

– Hə, əlbəttə!

Tacir yəhudi dedi:

– Yaxşı, yoldaşlar! Elə isə haydı kilsəyə doğru! Lap vaxtıdır, çünki mən çoxdan məbədlərin birində iki heykəlcik görmüşəm. Bunlardan biri müqəddəs xaçəkdirən Yuhənnanın, o biri müqəddəs Antoninin heykəlləridir; hər ikisi təmiz qızıldan düzəldilmişdir; ikisinin ağırlığı 7 marka 15 unsiya qədərdir, altlarındakı gümüş dəstək də 17 marka 5 unsiya ağırlığındadır. Mənim belə şeylərdən başım çıxır: axı mən zərgərəm.

Bu zaman Jana yemək verdilər. Jan yanındakı qadını qucaqlayaraq dedi:

– Bütün övliyalar and içirəm ki, mən çox xoşbəxtəm! Budur, mən orada dazbaş bir şeytan görürəm, gözlərini mənasız-mənasız mənə bəzəlmişdir. Mənim sol tərəfimdə isə başqası oturmuşdur; onun iri qabaq dişləri var, dişləri elə böyükdür ki, çənəsini qətiyyənlə görmək mümkün deyil. Bundan başqa, mən bu saat Pontuaz mühasirəsində olan marşal Jieyə bənzəyirəm: mənim sağ qanadım təpəyə söykəlib. Dostum, sən lapta topu satıcısına bənzəyirsən, halbuki, gəlib mənimlə yan-yanı oturmusan! Dostum, mən zadəganam, alverçiyə zadəgan arasında isə çox böyük fərq var. Rədd ol yanımdan! Ey, sizə nə olub! Döyüşmək yetər! Vay səni Baptist quşbaz, öz gözəl burnunu bu oğlanın yekə yumruqlarına verməyə heyfin gəlmir! Sarsaq! Hər kəsdə belə gözəl burun olmaz ki! Ah, qulaqgəmirən Jaklina, sən, doğrudan da, sevimli imişsən! Ancaq çox təəssüf ki, sənin saçların yoxdur! Mənə baxın! Mənim adım Jan Frolodur, qardaşım isə baş keşişdir! Vallah, doğru söyləyirəm! Mən sizin yoldaşınız olandan bəri qardaşımın mənə cənnətdə vəd etdiyi evin yarısına olan hüququmdan könüllü olaraq əl çəkmişəm! Mənim Tırşap küçəsində icarəyə verilmiş evim var; bütün qadınlar isə mənə aşiq olmuşlar; müqəddəs Eliginin zərgər olması, şərəfli və şanlı Paris şəhərində beş sexinin olması və müqəddəs Lavrentinin yumurta qabığı ocağında yandırılması nə qədər səhih və doğrudursa, mənim söylədiklərim də tamamilə doğrudur. Yalan danışırımsa, bir il mənə

bir udum şərab içmək qismət olmasın. Sevgilim, pəncərədən baxsana; orada, ay işığında, küləyin buludları qovaladığını və əzişdirdiyini görürsən, mən də sənin ləçəyini eləcə əzişdirirəm. Ey siz, qızlar! Əriyən şamları yığışdırın! İsa və Məhəmməd! Sevgilim, bu necə xörəkdir mənə vermisən! Başının artıq çoxdan məhrum olduğu saçları ehtimal ki, mənim qayğanağıma köçürmüşdürlər! Mən tüksüz qayğanağı daha çox xoşlayıram, iblis səni findıqburun etsin! Heç söz ola bilməz, həqiqətən, şeytan meyhanasıdır, buradakı qadınlar öz saçlarını qonaqlar üçün hazırlanmış çəngəllərlə darayırlar!

Jan bu sözləri deyərək qabını döşəmənin üzərinə atıb sındırdı və bir şərqi oxumağa başladı.

Bu zaman Klopen Truyefu silah payladıqdan sonra Qrenquara yaxınlaşdı. Şair ayaqlarını bir-birinin üstünə qoyub ocağın yanında əyləşmiş və dərin fikrə dalmışdı.

Truyefu çağırırdı:

– Ey, dostum, nə fikirləşirsən?

– Mənim hökmdarım, məsələ burasındadır ki, mən ocağa baxmağı çox sevirəm, – Qrenquar məyus-məyus gülümsəyərək dedi, – buna səbəb ocaqda ayaqlarımızı qızdırma bilməyimiz, yaxud şorba bişirə bilməyimiz deyil. Səbəb odur ki, ocaq qığılcım saçır. Mən bəzən saatlarla qığılcımlara tamaşa edirəm. Mən ocağın fonunu örtən bu ulduzcuqlarda minlərcə müxtəlif şeylər kəşf edirəm. Bu ulduzlar – böyük bir aləmdir!

– Mən sənin danışdıqlarından heç nə başa düşmürəm! De görüm saat neçədir!

– Bilmirəm, – Qrenquar cavab verdi.

Klopen Misir hersoquna dedi:

– Dostum Matias, mənə elə gəlir ki, biz əlverişsiz vaxt təyin etmişik. Deyirlər, kral XI Lüdovik Parisdədir?

Qoca qaraçı cavab verdi:

– Elə isə bacımızı onun pəncəsindən qurtarmağa daha çox əsasımız var.

Truyefu dedi:

– Düz deyirsən, Matias! Biz bu işi tez başa çatdırırıq. Kilsədə müqavimət göstəriləcəyi real deyil, bundan heç bir qorxumuz yoxdur. Kanoniklər dovşan kimi qorxaqdırlar. Bundan başqa, bizim sayımız da çoxdur. Sabah qızı aparmağa gələn məhkəmə

siçanları lap mat qalacaqlar! Yox, onlar bu gözəl qızıcığazı asa bilməyəcəklər!

Klopen bu sözləri deyib meyxanadan çıxdı. Jan isə sərxoş halda bağırırdı:

– Mən içirəm, yeyirəm, mən sərxoşam, mən Yupiterəm! Ey sən, axmaq Pyer! Sən mənə bir də belə baxsan burnunun tozunu çirtməylə təmizləyəcəm.

Öz xəyal və fikirlərindən ayrılan Qrenquar gözləri qarşısında oynanılan gurultulu və nizamsız səhnəyə diqqətlə baxaraq donquldandı:

– Şərab heç vaxt xeyir vermir, sərxoşluq isə həmişə gurultulu olur. Bəli, mən şərab içməməklə çox yaxşı iş görürəm. Müqəddəs Benedikt şərabın müdrik adamı belə dəli etdiyini söyləməkdə çox haqlıdır.

Bu zaman Klopen yenə içəriyə daxil oldu və ucadan bağırırdı:

– Gecə yarıdır!

Bu söz işarə kimi səsləndi.

Hamı – kişilər, qadınlar və uşaqlar silahlarıyla gurultu salaraq meyxanadan bayıra cumdular.

Ay buludların arxasında gizləndi, meydan büsbütün qaranlıqlaşdı; heç bir yerdən çıraq işığı gəlmirdi. Bununla belə, meydanda böyük bir izdiham qaynaşırdı. Kişilərdən və qadınlardan ibarət dəstələr qaranlıqda bir-birilə pıçılдаşırdılar. Onların uğultusu eşidilir, ara-sıra qaranlıqda silah parıltısı gözə çarpırdı. Klopen böyük bir daşın üstünə çıxdı və bağırırdı:

– Hər kəs öz yerinə! Öz yerinizə, qaraçılar! Öz yerinizə, qoçaqlar!

Hamı əl-ayağa düşdü və böyük izdiham, sanki, sıraya düzilməyə başladı... Bir neçə dəqiqə sonra rəhbər yenə səsinə ucaldı:

– Dinləyin! Parisdən keçdiyimiz zaman gurultu salmamalıyıq! Parol! “Gödək tiyələr cingildəyir”. Fənərləri yalnız kilsənin qarşısında yandıracağıq! Haydı, marş!

On dəqiqədən sonra atlı qarovulçular Sərraflar körpüsündən enərək bazar məhəlləsini ikiye bölən dolanbac küçələrlə irəliləyən uzun, qara və sakit dəstənin qabağıyla qorxu içində qaçırdılar.

IV AYI XİDMƏTİ

O gecə Kvazimodo yatmamışdı. O, yenicə kilsənin ətrafını dolaşmışdı. Kilsənin qapılarını diqqətlə bağladığı zaman baş keşişin yanından keçdiyini və kilsənin divarları qədər möhkəm və qalın böyük dəmir qapıları cəftə və qifilla bağladığını görüb bundan məmnun olmadığını görməmişdi. Klod bu gün həmişəkindən daha çox təşviş içində idi. Oxucuya məlum olan Esmeraldanın daxmasındakı gecə hadisəsindən sonra o, Kvazimodoyla çox sərt rəftar edirdi. Ancaq onu nə qədər söysə, hətta döysə də, vəfali zəngçalanın sədaqət və itaətini heç bir şey sarsıda bilməzdi. O, baş keşişin hər bir davranışına – söyüşlərinə, təhdidlərinə, şapalaqlarına şikayət və narazılıq etmədən qatlaşırdı. O yalnız Klod qülləyə çıxanda diqqətlə onu təqib edir və təşvişli gözlərlə izləyirdi. Lakin o gündən baş keşiş artıq qaraçı qızı ziyarət etməkdən çəkinirdi.

Beləliklə, həmin gecə Kvazimodo əvvəlcə son zamanlar bir qədər baxımsız qalan zənglərinə – Jaklinasına, Mariyasına, Tibaldasına baxdı, şimal qülləsinin təpəsinə çıxdı və fənərini damın sink çıxıntısının üzərinə qoyub oradan Parisi seyr etməyə başladı. Söylədiyimiz kimi, olduqca qaranlıq bir gecə idi. O zamanlar küçələrində heç bir işıq yanmayan Paris Sena çayının ağ zolağıyla müxtəlif yerlərdə ikiye bölünmüş bir yığın nizamsız və qara-qura şeylərə bənzəyirdi. Kvazimodo yalnız uzaqdakı bir binanın pəncərələrindən birindən işıq gəldiyini gördü. Bu bina Sent-Antuan qapıları tərəfdəki damların üzərində qaranlıq kölgəsilə güclə sezilirdi. Orada kimsə yatmamışdı.

Zəngçi öz yeganə gözüylə qaranlıq və dumanlı üfüqə baxarkən içində qəribə narahatlıq hiss edirdi. Son günlər kilsənin ətrafında bəzi qorxunc adamların gəzişdiyini və gözlərini gənc qızın hücrəsindən ayırmadıklarını gördüyü üçün çox ehtiyatlı olmuşdu. Kvazimodo bədbəxt qızın əleyhinə nəsə bir sui-qəsd hazırlandığını hiss edirdi. O, eyni zamanda bu qənaətə gəldi ki, bəlkə də, xalq arasında qıza olduğu kimi ona da nifrət bəsləndiyi üçün qıza sui-qəsd hazırlana bilər. Kvazimodo öz zəng qülləsindən ayrılmayıb tək gözünü daxmanın pəncərəsindən otərəf-butərəfə gəzdirərək ətrafa diqqətlə

baxır və könüllü olaraq üzərinə götürdüyü gözətçiliyi vəfali it kimi namusla yerinə yetirməyə çalışırdı.

Təbiətin ona bəxş etdiyi uzağı aydın görmək qabiliyyətinə malik tək gözü ilə böyük şəhəri nəzərdən keçirərkən birdən Kvazimodo Köhnə Dəriçilər sahilinin qəribə şəklə düşdüyünü gördü. Orada nəsə bir canlanma vardı. Oradakı səki başqa küçələr və sahilboyu kimi qaranlıqda ağarmırdı, əksinə, qarqara qaralmışdı. Burada böyük bir hərəkətlənmə vardı. Hər şey xırda dalğalarla axan çay, yaxud hərəkət edən izdiham kimi dalğalanırdı.

Bu, Kvazimodoya çox qəribə göründü, daha diqqətlə baxmağa başladı. Qaraltısı görünən izdiham, güman ki, Qədim şəhərə doğru irəliləyirdi, lakin heç yerdə sısqə bir işıq belə görünmürdü. Bu qaranlıq və dumanlı şey əvvəlcə sahilboyu ilə hərəkət etdi, sonra isə adaya doluşmağa başladı. Nəhayət, tamamilə yox oldu və sahilboyu xətti yenidən öz sakitliyinə və hərəkətsizliyinə qovuşdu. Buna baxmayaraq, Kvazimodo hələ şübhə içindəyəkən birdən Qədim şəhər adasını Notr-Dam kilsəsinin fəsadına nisbətən paralel olan Papert küçəsində bir şeyin hərəkətə gəldiyini gördü. Nəhayət, zülmət qaranlıq olmasına baxmayaraq, izdihamın qabağının bu küçədən meydana keçdiyini, bir dəqiqə sonra isə bütün meydanın izdihamla dolduğunu gördü.

Bu mənzərədə nəsə qorxunc bir şey vardı. Yəqin ki, bu qəribə izdiham zülmət qaranlıqda gizlənməyə çalışmaqla bərabər, səs-küy salmadan, sakitcə hərəkət etməyi də lazım bilmişdi. Doğrudur, bu qədər adamın ayağının tappılısı istənilən halda eşidilməliyi. Lakin bu səs təbii ki, qulağı kar olan Kvazimodoya çatmırdı. Onun zorla görə bildiyi və gurultusunu qətiyyənlə eşitmədiyi bu böyük izdiham yaxınlığında hərəkət etməsinə baxmayaraq, dilsiz və duyğusuz ölümlər yığnağı təsirini bağışlayırdı. Onun zənniyəcə, yaxınlaşanlar insan deyil, qaranlıqda hərəkət edən kabuslar və kölgələr idi.

Kvazimodo bu mənzərəni gördükdə qorxdı. Xəyalından dərhal qaraçı qıza sui-qəsd ediləcəyi fikri keçdi. O, dumanlı şəkildə təhlükənin yaxınlaşdığını hiss edirdi. Belə həlledici məqamda bu dərəcədə küt başdan hər şeyi ağıllı və çevik şəkildə götür-qoy edəcəyini gözləmək əbəs idi. Nə etməliyi? Qaraçı qızı oyadıb qaçmağa məcbur etsinmi? Necə? Artıq hər üç tərəfdən kilsəni əhatə edən meydan və küçələr adamlarla dolmuşdu. Kilsənin arxa divanı isə çaya baxırdı,

ancaq çayı keçmək üçün nə körpü, nə də qayıq vardı. Kvazimodo yalnız bir çarə qaldığını anladı; o, kilsənin astanasında dayanmalı, gücü çatıncaya qədər müqavimət göstərməli, bəlkə də, kömək gələr ümidi ilə Esmeraldanın rahatlığına mane olmadan onu qorunalıydı. O, özünün öldürülməsinə belə razı idi. Esmeraldanı oyatmaq istəmərdi, çünki bədbəxt qız ölümündən öncə hər zaman oyana bilərdi. Artıq qərara gəldiyindən diqqətlə düşməni nəzərdən keçirməyə başladı.

Meydandakı camaat getdikcə böyüyürdü. Ancaq, görünür, səsküy az idi, çünki küçə və meydana baxan evlərin pəncərələri hələ də bağlıydı. Lakin birdən parlaq bir işıq göründü, bir-iki dəqiqə keçməmiş başlar üzərində yeddi-səkkiz məşəl göründü. Kvazimodo məşəllərin işığında meydana toplaşmış kərənti, nizə, oraq və bıçaqla silahlanmış cır-cındırlı kişi və qadınlardan ibarət dəstəni aydınca görürdü. Orada-burada, iyrenc başların üzərində heyvan buyuzları kimi şiş yaba ucları görünürdü. Kvazimodo xatırladı ki, bu adamları əvvəllər haradasa görüb. Ona elə gəldi ki, bir neçə ay bundan əvvəl təlxək papası olduğu zaman onu alqışlayan bəzi simaları tanıyır. Bir əlində məşəl, o biri əlində əmud tutan bir adam səki üzərinə dırmaşmış, görünür, nitq söyləməyə hazırlaşdı. Eyni zamanda bu qəribə ordu yerini dəyişərək kilsəni əhatə etməyə başladı. Kvazimodo fənərini götürüb baş verənləri anlamaq və müdafiə taktikası düşünmək üçün qüllələrin arasındakı meydançaya endi.

Həqiqətən, Klopen Truyefu kilsənin baş qapılarına çatdıqda dəstəsini vuruşmaq üçün sıraya düzdü. O heç bir müqavimət göstərilmədiyinə baxmayaraq, təbiətən ehtiyatlı olduğu üçün gecə gözetçilərinin gözlənilməz hücumunu dəf etmək üçün hazırlıq görmək istəyirdi. Odur ki Truyefu öz dəstəsini belə düzdü; ona uzaqdan, yaxud yuxarıdan baxıldıqda Roma üçbucağına, İskəndər falanqasına, yaxud (sonrakı zamanlara aid olsa belə) Qustav Adolfun iti tiyəsinə bənzədiyi görünərdi. Bu üçbucağın əsası meydanın dal tərəfinə qədər uzanırdı; bununla da Papert küçəsinin yolu qapanırdı; o biri tərəfi əlillər evinə, üçüncü tərəfi Sen-Pyer küçəsinə baxırdı. Klopen Truyefunun özü isə qaraçı hersoqu, dostumuz Jan və komandasındakı ən cəsur adamlarla birlikdə üçbucağın baş tərəfində dayanmışdı.

Orta əsrlərdəki şəhərlərdə Paris avaralarının bu gecə Paris Notr-Dam kilsəsinə təşkil etdikləri hücum kimi işlər nadir hadisə deyildi.

O zamanlar bizim bu gün polis dediyimiz idarə qətiyyəni yox idi. O dövrdə ən çox əhalisi olan şəhərlərdə, hətta paytaxtlarda belə vahid mərkəz, hər şeyə rəhbərlik edən hökumət idarəsi yox idi. Feodalizm bu böyük icma şəhərlərini olduqca qərribə şəkildə yaratmışdı. Şəhər onu müxtəlif formalı və ölçülü hissələrə bölən minlərcə ayrı-ayrı feodal malikanələri toplusundan ibarət idi. Hər bir şəhərin özünəməxsus, daim bir-birilə düşmənçilik edən və tamamilə müstəqil polisləri vardı; bu da, demək olar ki, polisin olmaması demək idi. Məsələn, Parisdə torpaq vergisi yığmaq hüququna malik yüz qırx bir kətan sahibkarından başqa, torpaq vergisiylə bərabər mühakimə etmək hüququ olan iyirmi beş əmlak sahibi də vardı ki, bunlar yüz beş küçəyə malik olan Paris yepiskopundan tutmuş cəmi 4 küçə sahibi olan Notr-Dam-an-Pre kilsəsi rəisənə qədər böyük bir heyət təşkil edirdilər. Feodallar yalnız sözdə kral hakimiyyətinə tabe idilər. Həqiqətdə isə hamısı müstəqil idi və istədiklərini edirdilər. Feodalizmin binasını yorulmaz XI Lüdovik yıxmağa başlamış, Rişelye ilə XIV Lüdovik kral hökumranlığı mənfəətinə bu işi davam etdirmiş, Mirabo isə xalqın xeyrinə başa çatdırmışdı. Doğrudur, XI Lüdovik Parisi dolduran müstəqil vassal mülklərinin kökünü qazımaq məqsədilə bütün polislər üçün məcburi olan iki, yaxud üç qərar vermişdi. Məsələn, 1465-ci ildə Paris əhalisinə qaranlıq düşdükdən sonra pəncərələri şamla işıqlandırmaq və zəncirdə köpək saxlamaq əmr edilmiş, əməl etməyənlərin asılacağı elan edilmişdi. Yenə həmin ildə gecə vaxtı küçənin bu tərəfindən o biri tərəfinə dəmir zəncir asılması əmr edilmiş və gecələr küçəyə çıxdıqda xəncər, yaxud başqa silah daşımaq qadağan edilmişdi. Lakin şəhərdə qayda-qanun yaratmaq üçün görülən bütün bu təşəbbüslər iflasa uğramışdı. Şəhər əhalisi pəncərələrində yanan şamları küləyin söndürməsinə əhəmiyyət vermir, köpəklərin küçələrdə asudə dolaşmasına sakitcə baxırdı. Dəmir zəncirləri isə küçəyə yalnız mühasirə zamanı çəkirdilər; xəncər gəzdirməyin qadağan edilməsi nəticəsində “Kəsilmiş Xirtək” küçəsinin adı dəyişib “Kəsilmiş Boğaz” olmuşdu. Hər halda, bunun özü də böyük irəliləyiş idi.

Köhnəlmiş feodal qanunlarının təməli isə sarsılmaz idi. Yenə də bir-birinə qarışmış, bir-birinə mane olan nizamsız hüquq və imtiyazlar, səhər, gecə qarovulu və başqa qarovullardan ibarət qərribə bir qarovul şəbəkəsi vardı. Lakin buna baxmayaraq, oğrular, quldurlar,

qaçaqlar, qatillər onların yanından maneəsiz keçirdilər. Odur ki hər hansı quldur dəstəsinin bir saraya, malikanəyə, yaxud izdihamlı məhəllələrdə belə yerləşən dükanə silahlı hücum etməsi o qədər də təəccüblü bir şey deyildi. Qonşular yalnız quldurlar onların qapısını döydüyü zaman işə qarışardılar. Başqa vaxtlarda isə onlar tüfəng səsi eşidər-eşitməz qulaqlarına pambıq tıxayıb pəncərələrini qapayar, qarovulun köməyilə, yaxud yardım olmadan hadisənin nə ilə bitəcəyini gözləyərdilər. Ertəsi gün isə tanışlar bir-birinə təzə xəbər söyləyirdi: “Keçən gecə Etyen Barbetin evini qarət etmişlər”, “Marşal Klermonun evini yarmışdılar” və sairə. Odur ki Luvr, Bastiliya kimi kral iqamətgahlarından başqa Burbon, Sans, Anqulem sarayları kimi bir çox böyük ağaların evlərinin ətrafında da daşdan hörülmüş hasarların mazğalları, darvazalarında qalaçalar vardı. Kilsələri onların müqəddəs olması mühafizə edirdi. Ancaq bu, bəzilərinə, eyni zamanda Paris Notr-Dam kilsəsinə aid deyildi – onun istehkamları vardı. Məsələn, Sen-Jermen abbatlığının ətrafına baron qəsri kimi dişli hasarlar çəkilmişdi və bu abbatlıq çox ehtimal ki, zənglərdən çox toplara mis sərf etmişdi. Bu istehkamların izləri 1610-cu ilədək qalmışdı. Hazırda abbatlığın yalnız kilsəsi qalmışdır.

Qayıdaq yenə Notr-Dam kilsəsinə.

Avaralar ordusunda böyük nizam-intizam olduğunu da qeyd etməliyik: Klopen Truyefunun əmrləri sözsüz və böyük diqqətlə yerinə yetirilirdi. Dəstədə hərbi intizam yaradıldıqdan sonra onun layiqli rəhbəri Klopen pilləkənə çıxdı və arxasını kilsəyə çevirərək əlindəki məşəli yırğalaya-yırğalaya qaba və boğuc səslə danışmağa başladı. Məşəlin küləkdən közərən, ya da öz tüstüsündə boğulan alovu gah kilsənin fasadını qırmızımtraq işıqla işıqlandırır, gah da qaranlığa qərç edirdi.

– Mən, Tun kralı, qaraçılar knyazı, təlxəklər yepiskopu – Klopen Truyefu Paris yepiskopu, kral şurasının üzvü Lui de Bomon, sənə müraciət edirəm. Bizim bacımız haqsız olaraq cadugərlikdə ittiham edilərək ölümə məhkum edildiyindən sənin kilsəndə gizlənməmişdir. Sən onu himayə və müdafiə etməlisən; halbuki kral məhkəməsi onu buradan çıxarmaq istəyir, sən də buna razılıq vermişən. Allah və bizim şanlı ittifaqımız olmasaydı, sabah bizim bacımız Qrev meydanında asılmalı idi. Ey, yepiskop, biz sənin yanına gəlmişik! Əgər sənin kilsən toxunulmazdırsa, bizim bacımız da toxunulmazdır; ancaq

siz bizim bacımızı toxunulmaz saymırsınızsa, biz də sizin kilsənizi toxunulmaz saymırıq. Odur ki biz sənı dəvət edib deyirik ki: əgər sən öz kilsənı xilas etmək niyyətındəsənsə, bizim bacımızı təhvil ver, yoxsa biz onu zorla alacađıq və kilsənı tar-mar edəcəyik. Bu belədir ki, var. Sözüümün doğruluđunu isbat etmək üçün bayrađımı bura sancıram. Allah özü sənı mühafizə etsin, Paris yepiskopu.

Təəssüf ki, bu qədər məsum və vəhşi təntənə ilə söylənmiş bu sözləri Kvazimodo eşitmək iqtidarında deyildi. Avaralardan biri bayrađı Klopenə verdi, Klopen onu təntənəylə daşların arasındakı dəliyə sancdı. Bayraq deyilən şey böyük bir yaba idi, ucuna isə leş taxılmışdı.

Sonra Truyefu boylanıb öz ordusunu nəzərdən keçirdi və əsgərlərin gözlərinin nizələrinin ucu kimi par-par parladıđını görüb məmnun oldu.

– İrəliyə, uşaqlar! İşə başlayın, qocaqlarım! – O, bir az susduqdan sonra bađırdı. Bu sözləri söylər-söyləmər əvvəllər çilingər olan otuz nəfər sağlam vücudlu, enlikürək kişi sıradan irəli çıxdılar. Onların çiyində çəkic, kəlbətin və dəmir linglər vardı. Kilsənin böyük qapısına doğru getdilər, pilləkənləri çıxdılar və bir dəqiqə sonra qapıları linglə, qıfilları isə kəlbətinlərlə qırmađa başladılar. Sərsərilərin çoxusu baxmaq, yaxud onlara kömək etmək məqsədilə qabađa çıxdılar. Az sonra izdiham kilsənin qarşısındakı pilləkənin on bir pilləsini də tutmuşdu.

Buna baxmayaraq, qapı açılmırdı.

– Zəhrimara qalasan! Nə tərs qapı imiş! – avaralardan biri deyirdi.

– Qapı çox köhnədir, lap sümük kimidir! – o biri dedi.

Klopen isə onları ruhlandıraraq bađırdı:

– Ürəkli olun, uşaqlar, qorxmayın! Başımla cavabdehəm ki, siz qapını sındırıb qızı qaçıracaqsınız və qarovulçulardan biri belə oyanmadan baş mehrabı tar-mar edəcəksiniz. Baxın, deyəsən, qıfil sınır!

Bu zaman Klopenin nitqini onun arxasından gələn dəhşətli gurltu kəsdi. O boylanıb baxdı. Sanki, göydən düşmüş böyük bir şalban məbədin pilləkənidəki ona qədər sərsərini xurd-xəşil etmiş, oradan səkiyə düşərək dəhşətli bađırtılarla oyan-buyana qaçan avaraların bir neçəsinin ayaqlarını əzmişdi. Bir anda kilsənin qabađı boşaldı. Çilingərlər belə divarın içindəki dərin oyuğun altında olmalarına baxmayaraq, qaçıb qapıdan uzaqlaşdılar; Klopen də qapıdan bir qədər uzađa çəkilmişdi.

– Yaxşı aradan çıxdım! – Jan bağırdı. – Mən onun necə vıyılıyla gəldiyini eşidirdim. Amma axmaq Pyerin sallaq ruhunu məhv etdi!

Şalbanın quldurları nə qədər böyük heyrətə və dəhşətə saldığını təsvir etmək mümkün deyil. Onlar bir neçə dəqiqə mat-mat yuxarıya baxdılar. Haradansa düşmüş bu şalbandan elə qorxmışdular ki, iyirmi min nəfər kral nişançısından belə qorxmazdılar.

– Şeytan! – Qaraçılar hersoqu mırıldandı, – buradan cadu qoxusu gəlir.

– Bu sarsaq şalban aydan düşdü-nədir? – Andre Leruz dedi.

– Bəs deyirlər, ay qızların rəfiqəsidir! – Fransua Şanteprün mənəli-mənəli söylədi.

Klopen bu hadisəni izah edə bilmədiyindən onların üzünə baxırdı:

– Hamınız axmaqsınız!

Kilsənin yüksək divarının ayağından məşəl işıqlarının düşə bilmədiyi təpəsinə qədər heç bir şey görmək mümkün deyildi. Ağır şalban kilsənin qapısı qarşısındaydı, şalbanın əzdiyi bədbəxtlərin iniltəri eşidilirdi.

Nəhayət, ilk həyəcan sakitləşdikdən sonra Truyefu hadisənin səbəbini tapdı. Onun verdiyi izahat hamını razı saldı.

Truyefu bağırdı:

– Lənətə gələsiniz! Yəni bu kanoniklər özlərini müdafiə etməyə başlayıblar! Dağıdın! Dağıdın kilsəni!

– Dağıdaq, dağıdaq! – Avaralar vəhşicəsinə bağırdılar və qapılara tüfənglərdən atəş açdılar.

Meydana yaxın evlərdə yaşayanlar güllə səslərini eşidib oyanmışdılar. Bir neçə pəncərə açıldı, oradan başlarında gecə papağı və əllərində şam olan bir neçə adam göründü.

– Pəncərələrə atəş açın! – Klopen əmr etdi:

Bütün pəncərələr dərhal qapandı, qorxuya düşmüş ev sahibləri bu gurultulu səhnəyə ani bir nəzər saldıqdan sonra titrəyə-titrəyə arvadlarının yanlarına qaçıb cadugərlərin Notr-Dam kilsəsi qarşısında nədənsə birdən-birə kef məclisi qurduqlarına heyrət etdiklərini bildirdilər. Bəziləri isə 1464-cü ildəki kimi yenə burqundiyalıların hücumu olub-olmadıqlarını özlərindən soruşurdular. Kişilər kisələri üçün, arvadlar isə ismətləri üçün qorxurdular. Hər halda, kişilər də, arvadlar da qorxularından başlarını yastıqlarının altına soxmuşdular.

Hücum edənlər gah kilsəyə, gah da yuxarıdan düşmüş şalbanə baxa-baxa qapıya yaxınlaşmağa ehtiyat edirdilər.

– Kilsəni dağıdaq, dağıdaq! – Onlar təkrar edirdilər.

Şalban hərəkətsiz halda uzanmış, kilsə isə sakit və əzəmətlə dayanmışdı. Quldurlar bu vəziyyətdən qorxuya düşməyə başlamışdılar.

– Ey, çilingərlər, işə başlayın! Qapıları sındırın! – Klopen bağırırdı.

Kimsə yerindən tərpənmədi.

– Lənətlər olsun! – Truyefu deyirdi, – adınızı kişi qoymusunuz, şalbandan qorxursunuz!

Qoca çilingərlərdən biri Truyefuya dedi:

– Kapitan! Məsələ şalbanda deyil, məsələ bundadır ki, bütün qapı dəmir parçalarından düzəldilmişdir. Bunların qarşısında bizim kəlbətinlərimiz acizdir.

– Bəs qapını sındırmaq üçün sizə nə lazımdır?

– Bunun üçün bizə yekə qoçbaşı lazımdır.

Quldurbaşı bu sözləri eşidər-eşitməz yuxarıdan düşmüş şalbanə doğru yüyürdü və ayağını onun üstünə qoyaraq bağırırdı:

– Budur, budur sizin istədiyiniz qoçbaşı! Bunu sizə cənab kanoniklər özləri göndərmişdir! – Sonra kilsəyə doğru təzim etdi və əlavə etdi, – Ey, kanoniklər, çox sağ olun!

Truyefunun bu hərəkəti öz təsirini göstərdi. Artıq şalban kim-səni qorxutmurdu. Quldur dəstəsi cəsərtləndi və az sonra iki yüz sağlam əlin tük kimi qaldırdığı ağır şalbanı var qüvvələriylə möhkəm qapıya vurmağa başladılar. Yanan bir neçə məşəlin zəif işığında böyük şalban başını aşağı əymiş və daş nəhəngə hücum edən iki yüz ayaqlı böyük heyvana bənzəyirdi.

Şalbanın hər bir zərbəsiylə dəmir qapı nəhəng dəfin çıxardığı səsə bənzər bir səs çıxarırdı; bununla belə, bütün kilsənin sarsılmasına və boğuc gurultunun kilsənin ən uzaq guşələrində belə əks olunmasına baxmayaraq, qapı açılmadı. Birdən yuxarıdan hücum edənlərin üzərinə iri daşlar dolu kimi yağmağa başladı.

– Lənət şeytana! – Jan bağırırdı. – Yoxsa, bu qüllələr bizim üzərimizə öz sürəhilərini atmaq niyyətindədir!

Hücum edənlər getdikcə qızışmağa başlamışdılar. Truyefu yepiskopun müdafiəsinə bəsbütün əmin olduğundan öz dəstəsinə ruh verirdi; sağdan və soldan hücum edənlərin üzərinə daşların yağmasına baxmayaraq, qapının üzərinə bir-birinin ardınca qüvvətli zərbələr

endirilirdi. Daşlar ara-sıra, tək-tək düşürdü. Bu daşların çoxu sər-sərilərin başlarına və ayaqlarına dəyirdi. Hücum edənlərin ayaqları altında çoxlu ölü və qana bulaşmış yaralılar vardı. Hücum edənlər getdikcə daha çox özlərindən çıxaraq zərbələrini qüvvətləndirirdilər. Böyük şalban zəng dili kimi qapıya çırpılır, yuxarıdan daş yağır, qapı isə cırıldayırdı.

Yəqin ki, oxucu kilsəni mühasirəyə alanları təngə gətirmiş bu göz-lənilməz müqavimətə Kvazimodonun səbəb olduğunu çoxdan anlamışdır. Bədbəxtlikdən, bizim qocaq qozbelə təsadüf yardım etmişdi.

Kvazimodo iki qüllənin arasındakı meydançaya endikdən sonra bir müddət dəli kimi çaşqın halda oyan-buyana yüyürməyə başladı; kilsəyə hücum etməyə hazırlaşan quldur dəstəsini hələ uzaqdan görendə nə edəcəyini bilmirdi. Qaraçı qızı xilas etmək üçün Allaha, yaxud şeytana yalvarırdı. Bir dəfə cənub qülləsinə çıxıb, zəngləri çalmaq istədi. Ancaq zənglər çalmağa başlayanadək, onun sevimli Mariyası bir səs çıxaranadək quldurlar kilsənin qapısını on dəfə sındıra bilirdilər. Bu vaxt çilingərlər öz alətləriylə qapıya yaxınlaşmışdılar. Kvazimodo nə edə bilirdi?

Bu zaman birdən həmin gün daşyonanların və bənnələrin cənub qülləsində təmir işləri gördüyü Kvazimodonun yadına düşdü. Təbiətən çox da böyük istedadla malik olmayan başına yaxşı bir fikir gəldi. Divar daşdan, dam sinkdən, çatılar isə ağacdan idi; çatılar da elə sıx idi ki, ona “meşə” deyirdilər.

Kvazimodo özünü həmin qülləyə verdi. Qüllənin alt otaqlarında, doğrudan da, çoxlu inşaat materialları vardı. Burada bir yığın daş-kəsək, qurğuşun millər, taxta, doğranmış şalban, çinqil topaları – bir sözlə, böyük cəbbəxana vardı.

Kəlbətinlər və çəkiçlər kilsə qapısında öz işlərini gördükləri üçün artıq vaxt itirmək yaramazdı. Kvazimodo təhlükənin qorxusundan on dəfə artmış gücüllə ən uzun və ən ağır şalbanı götürüb bir ucunu qüllənin dəliyinə soxdu, o biri ucundan tutub aşağı buraxdı. Böyük şalban 160 futluq yüksəklikdən düşərkən bir neçə heykəli də qopardı, sürəhiyə dəydi, küləyin dəyirmandan qopardığı dəyirman çarxı kimi bir neçə dəfə havada fırlandı. Nəhayət, yerə çatdı. Dəhşətli bağırıtı eşidildi və qara şalban böyük, qara ilan kimi meydanda dığırlandı.

Kvazimodo dayandığı yerdən gördü ki, şalban yerə düşəndə quldurlar uşağın üfürdüyü kül kimi dörd tərəfə dağıldılar. Onlar

göydən düşən böyük şalbanə vahimə içində baxaraq qapının üstündəki övliyə heykəllərinə ox və qırma yağdırdıqları zaman Kvazimodo onların qorxmasından istifadə edib bənnaların qülləyə daşdıqları daş yığınlarını, alət torbalarını şalbanə aşırdığı sürəhinin kənarına toplamağa başladı. Onlar yenidən qapını sındırmağa başladığıda üzərlərinə daş yağmağa başladı. Avaralar kilsənin başlarına uçduğunu zənn edirdilər.

Bu zaman Kvazimodonun sifətinə baxan olsaydı qorxudan dəhşətə gələrdi. Kvazimodo daş toparlarını sürəhinin yanına toplamaqla kifayətlənməyərək meydançaya başqa şeylər də topladı və sürəhələrin daşı qurtardıqca yığıdığı daşlardan atmağa başladı. O, qəribə cəldliklə əyilib-qalxırdı. Onun böyük başı sürəhinin arasından görünür, sonra daşları bir-bir aşağı yağdırmağa başlayırdı. Ara-sıra öz yeganə gözü ilə böyük bir daşın düşməsinə baxırdı. Daş hədəfə çatanda Kvazimodo sevincindən nəre çəkirdi.

Bununla belə, hücum edənlər yorulmadan çalışırdılar. Artıq dəmir qapı yüzlərcə əlin vurduğu böyük şalbanin zərbələrindən iyirmi yerdən çatlamışdı. Taxtalar səslənir, heykəllər darmadağın olub ətrafa səpələnir, qapının rəzələri hər zərbədə yerindən oynayıb, dəmir-ləşmiş taxta didilib çilik-çilik olurdu. Ancaq Kvazimodonun xoşbəxtliyindən qapının dəmiri taxtasından daha çox idi.

Buna baxmayaraq, Kvazimodo böyük qapının sarsılmağa başladığını hiss edirdi. O, şalban zərbələrinin səsini eşidə bilməsə də, bu zərbələr özünü kilsənin divarlarında və onun bədənində aydınca hiss etdirirdi. Kvazimodo yuxarıdan qızıışmış, müvəffəqiyyət qazanacaqlarına əmin olan quldurların yumruqlarını kilsənin qaranlıq divarına doğru qaldıraraq təhdid etdiklərini görürdü. O, nə qaraçı qızın, nə də özünün bu xariqülədə gurultudan qorxaraq başı üzərində dəstə-dəstə uçan bayquşlar kimi qanadı olmadığına hirsələnirdi.

Kvazimodonun yağdırdığı daş yağışı hücum edənləri dəf etmək üçün kifayət deyildi. Bundan təşvişə düşən Kvazimodo dayandığı sürəhidən azca aşağıda iki böyük daş nov gördü; novların ucu böyük qapının üzərində, üst tərəfi isə onun dayandığı meydançada idi. Kvazimodonun ağına yeni bir fikir gəldi. O, tələsik daxmasına yüyürüb oradan bir qucaq küləş gətirdi, küləşə bir yığın talaşa və bir neçə kirəmit bağladı, sonra düzəltdiyi "top mərmilərini" nova soxub fənərinin oduyla yandırdı.

Bu hazırlıqları gördüyü zaman daş yağmuru kəsildiyindən artıq hücum edənlər yuxarıya baxmırdılar. Çöl donuzunu öz yuvasında ovlayan bir dəstə ovçu tulası kimi tövşüyə-tövşüyə şalbanın sayəsində artıq xeyli zədələnmiş, lakin hələ də dözən böyük qapının qarşısında toplaşmışdılar. Quldurlar səbirsizliklə son və qəti zərbəni gözləyirdilər. Bu zərbəylə artıq qapı sındırılmalı idi. Hamısı qapı yıxılarmıxılmaz tez bu zəngin kilsəyə, üç əsrdən bəri çoxlu qiymətli şeylərin daxil olduğu bu xəzinəyə girmək üçün özünü qabağa soxurdu. Onlar sevinclə və hərıs nərələrlə bir-birinə sanballı gümüş xaçları, zəngin və qiymətli kilsə geyimlərini, məzar bəzəklərini, balkonlardakı qiymətli şeyləri, şamdanları, çəndilləri, qiymətli kasaları, altun və almazdan düzəldilmiş parlaq qabları xatırladırdılar. Şübhəsiz, indi bu igidlər qaraçı qızı xilas etməkdən çox kilsəni qarət etməyi düşünürdülər. Hətta onu da fərz edə bilirik ki, əgər qarətçilərin bəhanəyə ehtiyacı varda, demək olar ki, bir çoxları üçün Esmeralda yalnız bəhanə idi.

Onlar nəfəslərini saxlayıb əzələlərini gərginləşdirərək son zərbəni vurmaq niyyətilə şalbanın ətrafına toplaşdıqda birdən dəhşətli bir zarıltı eşidildi. Bu səs onların üstünə şalban düşdüyü zaman eşidilən səsdən daha müdhiş idi. Sağ qalanlar və ağrıdan bağırmayanlar yuxarıya baxdılar: yuxarıdan adamların başına iki qaynar qurğuşun seli axırdı. Avaraların arasında qaynar suyun qarın üzərində əmələ gətirdiyi qara deşik kimi iki iri deşik əmələ gəlmiş, bədənləri yanmışdı; ağrıdan bar-bar bağırın, can verən çoxlu adam vardı. Bu iki müdhiş şırnaqdan sıçrayan zərrələr hücum edənlərin üzərinə saçılır, dəmir vint kimi beyinlərini dəlırdi. Bədbəxtlərin başına dolu kimi od yağırdı.

Yenə müdhiş iniltilər və bağırtilar başladı; hücum edənlər ağır şalbanı ölülərin və can verənlərin üstünə atıb, ətrafa yayıldılar. Qorxaqlar da, cəsəratlilər də qaçırdı. Meydan ikinci dəfə boşaldı.

Hamı gözünü zəng qülləsinin təpəsinə dikmişdi. Orada fəvqəladə bir mənərə canlanırdı. Ən üst qalereyada, mərkəzdəki girdə pəncərənin üstündə, iki qüllənin arasından səmaya doğru böyük bir alov ucalırdı. Bu alov minlərcə qılgımcı saçan çılgın və müdhiş bir alov idi. Külək onun odlu dillərini ətrafa yayırdı. Qırmızı işıqın göründüyü qaranlıq qalereyadan bir az aşağıdakı iki nov ağızlarını qorxunc divlər kimi açaraq od püskürürdülər. Bu od yağışının parıltısı göyün qaranlıq fonunda gümüşü rəngə çalırdı. Bu iki ərimiş qurğuşun seli

yerə yaxınlaşdıqca susəpənin yüzlərcə deşiyindən tökülən su kimi dərzə bənzəyirdi. Atəş selinin üzərində isə iki böyük qüllə vardı; biri qırmızı, o biri qara; bu qüllələr göy üzünə saldıqları kölgədən daha yüksəkdə görünürdülər. Qüllələrin üzərindəki iblis və əjdaha heykəlləri onun dəhşətli görünüşünü daha da artırır, sanki, alovun işığında hərəkət edirdilər; burada, sanki, qəhqəhələrlə gülən ilan ağızları, hürən köpək başları, ocağı üfürən kərtənkələlər, tüstüdən asqıran əjdahalar vardı. Yatdığı dərin yuxudan gurultu və alovlarla oyanmış və yenidən hərəkətsiz qalan bütün bu eybəcərlərin arasında hərəkət edən yalnız bir eybəcər vardı ki, onun kölgəsi şam qarşısında görünən xortdan kölgəsi kimi ara-sıra alovun aydınlığında qımıldıyırdı.

Bu qəribə mayak, ehtimal ki, Bisetr təpələrindəki odunçuları oyatmışdı. Onlar, şübhəsiz, Notr-Dam kilsəsinin qaranlığa qərç olmuş qüllələrindən saçılan bu işığa dəhşətlə baxırdılar.

Quldurlar dəhşət içində susurdular; bu sükut ara-sıra yanan tövlədəki atlardan kişnərtisi, açılıb-bağlanan pəncərələrin tappıltısı, əlillər binasında əmələ gəlmiş qarışıqlıq, alovun və yanğının guyultusu, yaralıların iniltisi, səkinin üzərinə yayılan qurğuşunlu yağışın və monastıra qapanmış qorxmş kanoniklərin səsilə pozulurdu.

Quldur dəstəsinin başçıları isə madam Qondelorye evinin alaqapısı altında gizlənərək, orada hərbi şura qurmuşdular. Qaraçılar hersoqu kürsünün üstündə əyləşib yerdən 200 fut hündürlükdə alovlanan fantastik ocağa dəhşətlə baxırdı; Klopen Truyefu hiddətindən əllərini gəmirirdi.

– Kilsəyə daxil olmaq heç mümkün deyil! – O, mırıldanaraq dedi.

Qoca qaraçı Matias Xunqadi Spikali də mırıldanırdı:

– Kilsə deyil ki, qoca cadugərdir!

– Papanın bıqlarına and içirəm, – vaxtilə hərbi qulluqda olmuş yaşlı adam dedi, – kilsənin novları ərimiş qurğuşunu adamın başına Lektur qalısından heç də pis tökmür.

Qaraçılar hersoqu bağdırdı:

– Alovun qarşısında hərəkət edən o iblisi görürsünüz?

– Lənət şeytana, – Klopen cavab verdi, – bu ki məlun zəngçalan Kvazimodudur!

Qaraçı başını yırgaladı:

– Mən sizə dedim axı, bu şeytandır, istehkam iblisidir. O, silahlanmış aslan başlı əsgərə bənzəyir. Bəzən özünü idbar ata minmiş

kimi göstərir. Sonra insanları daşa döndərib onlardan qüllələr tikir. Onun tabeliyində əlli legion var. Buna heç bir şübhə ola bilməz ki, bu odur. Mən onu dərhal tanıdım. O, bəzən türklər kimi ulduzlu parçadan tikilmiş gözəl paltar geyir.

– Bəs Belvin de l'Etual haradadır? – Klopen soruşdu.

– Onu öldürüblər, – qaraçı qızlardan biri cavab verdi.

– Demək, Notr-Dam kilsəsi xəstəxananın işini çoxaldacaqdır, – Andre Leruz axmaqçasına gülərək dedi.

– Yəni bu qarını sındırmaq heç cür mümkün deyil?! – Tun kralı ayağını yerə vuraraq bağırdı.

Qaraçılar hersoqu məyus halda ərimiş qurğuşunu göstərdi. Qurğuşun yenə də divarın qara fasadı ilə aşağıya axır və öz arxasınca iki ədəd uzun və parlaq iz buraxırdı.

– Bəli, kilsələrin özlərini müdafiə etməsinə dair belə hallar əvvəllər də olub. – Tun kralı ah çəkərək dedi. – Məsələn, İstanbuldakı Aya-sofya qırx il bundan əvvəl üç dəfə dalbadal qübbələrini silkələyərək Məhəmmədin ayyarasını yerə atmışdı. Bu kilsəni tikmiş Paris yepiskopu Gilyom isə cadugər imiş. Yəni biz buradan əliboş gedəcəyik. Bu cübbəli canavarların bacımızı sabah asmasına yol verəcəyik?

– Həm də bu qədər qızıl-gümüşü əldən verməliyik! – Təssüf ki, adını bilmədiyimiz quldurlardan biri əlavə etdi. – Gəlin bir də sına-yaq, – quldur təklif etdi.

Matias Xunqadi başını yırgaladı.

– Qapıdan girə bilməyəcəyik. Başqa bir yol axtarmalıyıq. Zirzəmidən, dəlikdən, lağımdan-filandan bir şey tapmalıyıq.

– Kim bunu istəyir? – Klopen cavab verdi. – Mən ora qayıdıram. Yaxşı yadıma düşdü, bəs təpədən-dırnağa silahlanmış tələbə Jan hardadır?

– Yəqin ki, öldürülmüşdür, – biri cavab verdi, – hər halda, onun qəhqəhəsi eşidilmir.

– Heyif, – Tun kralı qaşlarını çatıb dedi, – mənə elə gəlir ki, o, qorxaqlardan deyildi. Bəs Pyer Qrenquar hanı?

– Qrenquar, cənab kapitan Klopen, biz Sərraflar körpüsünə çatarmaz qaçıb getdi, – Andre Leruj cavab verdi.

Klopen ayağını yerə vuraraq bağırdı:

– Vay sarsaq! Özü bizi qızışdırdı, işə gəldikdə qaçıb gizləndi. Yaramaz boşboğaz! Cırıq qadın ayaqqabısı!

Andre, Papert küçəsinə doğru baxaraq bağırdı:

– Kapitan, baxın, bizim tələbəni görürsünüz!

– Əhsən Plutona! – Klopen qışqırdı. – Bəs onun sürüyə-sürüyə gətirdiyi nədir?..

Həqiqətən, bu Jan idi; ağır cəngavər yaraq-əsləhəsinin və arxasınca sürüdüüyü uzun nərdivanın verdiyi imkana görə qaça-qaça gəlirdi; o, nərdivanla birlikdə, özündən iyirmi dəfə uzun çöpü sürükləyən qarışqaya bənzəyirdi.

– Qələbə bizimdir! Şükür Allaha! – Səbiq tələbə bağıırdı. – Mən Sen-Landri körpüsündən yük boşaldanların nərdivanını oğurlamışam!

– Oğlum, bu nərdivan sənin nəyinə lazımdır? – Klopen ona yaxınlaşaraq soruşdu:

– Budur! – Jan tənğnəfəs halda dedi. – Mən onun harada olduğunu bildirdim: o, ali məhkəmənin müavininin sarayındaydı. Orada mənim tanış bir qızım yaşayır, o, kupidon kimi gözəldir. Bu qızla çoxdan tanış olduğumuz üçün ona müraciət etdim və onun köməyilə bu nərdivanı ələ keçirdim. Məhəmmədə and olsun! Biçarə, qarını tək köynəkdə gəlib açdı.

– Çox gözəl, – Klopen dedi. – Bəs bu nərdivan sənin nəyinə gərəkdir?

Jan özündən razı halda onun üzünə baxdı və barmaqlarıyla çırtma çaldı. Bu anda Janın əzəmətli görünüşü vardı. Başına biçimsiz şanaları ilə düşməni qorxudan XV əsrin qorxunc dəbilqələrindən birini geymişdi. Janın dəbilqəsi on ədəd dəmir dimdiklə bəzədilmişdi. Beləliklə, o, Homerin Nestor gəmisilə rəqabətə girişərək onun qorxunc “on dimdikli” ləqəbini tələb edə bilərdi.

– Əlahəzrət hökmdar, deyirsiniz, bu, mənim nəyimə lazımdır? Bəs siz üç qarının üzərindəki axmaq heykəlləri görmürsünüz?

– Hə, görürəm, nə olsun?

– Bu heykəllər Fransa krallarınındır.

– Yaxşı, bunun mənə nə dəxli var? – Klopen soruşdu.

– Bir az səbir edin. Bu qalereyanın sonunda bir qarı var; bu qarı da həmişə yalnız cəftəylə bağlanır. Mən bu nərdivanla qalereyaya çıxaram, oradan isə kilsənin içinə girirəm!

– Bu çox ağıllı işdir, övladım! Ancaq qoy birinci mən çıxım!

– Yox, əzizim! Nərdivan mənimdir. Siz məndən sonra çıxə bilərsiniz.

– Səni şeytan aparsın, – Klopen donquldandı. – Mən ikinci çıxmaq istəmirəm!

– Onda get özünə nərdivan axtar.

Jan bu sözləri deyib nərdivanı meydanla sürüyərək bağırdı: “Haydı dostlar, ardımca!”

Nərdivan bir dəqiqənin içində qaldınlaraq yan qapılardan birinin üzərindəki alt qalereyanın sürahisinə söykədildi. Quldurlar bağırışa-bağırışa hamısı birdən çıxmaq istəyirdi. Lakin Jan öz hüququnu mətanətlə müdafiə edərək nərdivana birinci dırmaşmağa başladı. Bu dırmaşma xeyli uzun sürdü. Fransa krallarının qalereyası baş qapıdan 60 fut yuxarıdaydı, artırmanın on bir pilləsi onu daha da ucaldırdı. Jana ağır yaraq-əsləhəsi mane olduğundan o, bir əlilə nərdivanın pillələrindən yapışaraq o biri əlilə silahını tutub yavaş-yavaş dırmaşırdı. Nərdivanın, təxminən, yansına çatdıqda artırmanın pillələri üzərində qalmış meyitləri qissə ilə süzdü.

– Təəssüf! – Öz-özünə dedi. – Bu meyit yığını İliadanın beşinci nəğməsinə layıqdır. – Sonra yenə dırmaşmağa başladı, onun ardınca bir neçə avara qalxırdı. Hər pillədə bir avara vardı. Aşağıdan bu dalğalanan zirehli bellərə baxanda onlar qaranlıqda kilsəyə dırmaşan polad qabıqlı ilana bənzəyirdilər; fit çala-çala, hamıdan qabaqda dırmaşan Jan isə bu illüziyanı tamamlayırdı.

Nəhayət, tələbə qalereyanın sürahisinə çatdı və heç bir çətinlik çəkmədən sürahini aşdı. Avaralar bərkədən əl çalaraq onu alqışladılar. Yenilməz bir qalanı fəth etdikdən sonra yenicə sevinə-sevinə bağıрмаq istəyirdi ki, birdən daş kimi yerində donaraq dayandı: o, kral heykəllərinin arxasında gizlənmiş və gözü vəhşi heyvan gözü kimi parlayan Kvazimodonu gördü. Hücüm edənlərin ikincisi addımını qalereyaya basar-basmaz qorxunc qozbel nərdivana doğru sıçradı, heç bir söz demədən qüvvətli əlləriylə nərdivanın ucundan yapışdı və üstündəki quldurların dəhşətli bağırtılarına baxmayaraq, nərdivanı divardan ayırdı, sonra pillələri insanla dolu olan uzun nərdivanı xariqülədə bir qüvvətlə meydanın ortasına fırlatdı. Ən sərt və cəsur adamların belə sarsıla biləcəyi dəqiqəydi. İtələnmiş nərdivan bir saniyə dümdüz dayandı, sonra yerində silkələndi, nəhayət, radiusu 80 futdan az olmayan müdhiş bir əyri xətt cızaraq üzərindəki quldurlarla bərabər səkinin üzərinə aşdı. Bu hadisə zənciri qırılmış asma körpünün düşməsindən də böyük sürətlə baş verdi. Dəhşətli

bağırta eşidildi, sonra bütün məşəllər birdən-birə söndü, meyit qalağının arasıyla bir neçə yaralı sürünməyə başladı.

Hücum edənlərin ilk zəfər bağırtilarını fəryadlar və ağrıdan doğan haraylar əvəz etdi; Kvazimodo isə heç də kefini pozmadan dirsəklərini barmaqlığın üzərinə dayayıb ayaqları altında baş verən hadisəni seyr edirdi; o, öz görünüşüylə qülləsinin başından dəf edilmiş düşmənin hücumunu seyr edən qoca, üz-gözünü tük basmış qəsr sahibinə bənzəyirdi.

Jan Frollo olduqca böhranlı bir vəziyyətdə qalmışdı; o, yoldaşlarından büsbütün ayrılmış və qorxunc zəngçələnlə qalereyada tək qalmışdı. Bununla belə, o, özünü itirmədi və Kvazimodo nərdivanla məşğul olduğu vaxt qapısı açıq olar deyərək özünü zəng qülləsinin pilləkəninə doğru atdı. Lakin o yanılmışdı: zəngçələnlə qalereyaya çıxdıqdan sonra bu qapını bağlamışdı. O zaman Jan kral heykəllərinin birinin arxasında gizlənib nəfəsini belə dərmədən çaşqın gözlərini qorxunc qozbelin üzünə dikmişdi. O, heyvanxana qarovulçusunun arvadıyla eşqbazlıq edən, bir axşam aşiqanə görüşə gedəndə, səhvən başqa bir hasardan aşaraq ağ şimal ayısı ilə üz-üzə gələn adama bənzəyirdi.

Kar əvvəlcə ona heç bir əhəmiyyət vermirdi. Lakin boylanıb baxdıqda heykəlin arxasında gizlənmiş tələbəni gördü. Jan zəngçələnin bu saat onun üzərinə atılacağını zənn edirdi, lakin o, yeganə gözünü gənc dəcəlin üzünə dikərək hərəkətsiz dayanmışdı.

– Yaxşı, tay gözünü niyə mənə dikmişən? – Jan soruşdu və eyni zamanda silahını Kvazimodoya doğru qaldırmağa başladı. – Kvazimodo, – o bağırtdı, – bu saat mən sənənin ləqəbini dəyişəcəm: artıq sənə tək göz deyil, kor deyəcəklər.

Jan kamanı çəkdi, qanadlı ox havada vıyıldayıb qozbelin sol qoluna sancıldı. Kvazimodo boş şeymiş kimi buna əhəmiyyət vermədi. O, sol qoluna girmiş oxu sağ əli ilə çıxarıb sakitcə dizində sındırdı. Sonra oxun qırıqlarını daş döşəmənin üzərinə atdı, daha doğrusu, ox parçaları onun əlindən sürüşüb düşdü. Jan ikinci oxunu ata bilmədi: Kvazimodo oxu sındırdıqdan sonra fıslıdadı, iblis kimi onun üzərinə atıldı. Tələbənin zirehli geyimi divara dəyib əzik-üzük oldu. Sonra qalereyadakı yarımqaranlıqda, məşəllərin zəif və solğun işığında müdhiş bir səhnə başladı.

Kvazimodo sol əlilə Janın hər iki əlindən yapışdı; Jan müqavimət göstərmək niyyətində deyildi: o artıq məhv olduğunu anlamışdı.

Kvazimodo sağ əlilə, dinməz-söyləməz Janın bütün yaraq-əsləhəsini – qılıncını, xəncərini, qolçaqlarını, zirehlərini, dəbilqəsini çıxardı. O, qozun qabığınyı soyan meymuna bənzəyirdi. Tələbənin dəmir qınınyı soyub döşəməyə atdı.

Jan özünü silahsız, çılpaq, zəif və bu qorxunc əllərin ixtiyarında gördükdə bu kar eybəcərlə danışmağa belə cəhd etmədi, o yalnız gözlərini onun üzünə dikib gülməyə və on altı yaşındakı qayğısız uşaq cəsəratilə o zamanlar olduqca məşhur olan şərqini oxumağa başladı:

Dəbdəbəli geyinmiş, yaxşıca kökəlmişdi
Gözəl şəhər Kambre.
Marafen onu lüm-lüt soyundurdu...

Lakin Kvazimodo ona mahnısını başa vurmağa imkan vermədi. O sıçrayıb qalereyanın üzərinə çıxdı, bir əlilə tələbənin ayaqlarından tutaraq onu uçurumun üzərində silkələdi. Sonra boğuş bir səs eşidildi; sanki, sür-sümük torbasını divara çırpdılar. Yuxarıdan bir şey uçdu; zəng qülləsinin, təxminən, üçdəbiri yüksəkliyində olan çıxıntılardan birinə ilişib dayandı; divardan başı partlamış, qol-qıçı sındırılmış, ruhsuz və cansız bir meyit asılmışdı.

Quldurların arasından dəhşətli bağırty eşidildi.

– İntiqam! – Klopen bağırty.

– Dağıdın kilsəni! – avaralar onun səsinə səs verdilər. – Haydı hücumal!

Sonra müxtəlif şivələrin, tələffüzlərin, ləhcələrin bir-birinə qarışdığı gurultulu səs-küy başladı. Bədbəxt tələbənin ölümü avaraları hiddətləndirmişdi. Avaralar, eyni zamanda, uzun müddət bir qozbelin əlində aciz qalmalarından utanırdılar. Yeni nərdivanlar tapdılar, məşəlləri yandırdılar və bir neçə dəqiqədən sonra özünü itirmiş Kvazimodo müdhiş bir qarışqa sürüsünün kilsənin divarlarına dırmaşdığını gördü. Nərdivan tapmayanlar düyünlü kəndir bağlayıb dırmaşdılar; düyünlü kəndir tapmayanlar isə heykəllərdən və qabaqlarındakı adamların ətləklərindən yapışaraq dırmaşdılar. Getdikcə daha yüksəklərə qalxan bu qorxunc axının qarşısında dayanmaq mümkün deyildi. Vəhşi gözlər hiddətdən parlayırdı. Bütün bu qorxunc guruh Kvazimodoya doğru dırmaşırdı, sanki, bu kilsəni başqa bir kilsə işğal etdiyi üçün öz iblislərini, divlərini, əjdahalarını, ən qorxunc və

fantastik heykəllərini müharibəyə göndərmişdi. Sanki, canlı divlər kilsənin fasadındakı daş divləri basıb keçirdi.

Kilsənin qarşısındakı meydanı minlərcə məşəl işıqlandırırdı. İndiyə qədər qaranlığa qərç olmuş bu qarışıq və intizamsız səhnə birdən-birə işıqlandı, bütün meydan göy üzündə əks olunan qırmızı şəfəq kimi alovlanaraq yandı. Yuxarı meydançada qalanmış ocaq yanaraq şəhəri işıqlandırır; Paris divarları üzərində yüksələn iki zəng qülləsinin siluətləri bu aydınlıqda iki böyük kölgə kimi görünürdü. Sanki, artıq şəhər də kilsənin yanındakı hadisəyə əhəmiyyət verməyə başlamışdı; hər halda, hər bir tərəfdən zəng səsləri eşidilirdi. Quldurlar tövşüyə-tövşüyə və söyüş söyərək yuxarı dırmaşırdılar, Kvazimodo isə artıq bu böyük qüvvə qarşısında aciz qaldığını anlayaraq getdikcə qalereyaya yaxınlaşan qəzəbli simaları gördükcə qaraçı qızın taleyi üçün qorxur, göylərdən bir möcüzə diləyir və ümitsizcəsinə barmaqlarını şaqıldadırdı.

V

KRAL XI LÜDOVİKİN İBADƏTXANASI

Oxucunun xatirindədirsə, Kvazimodo quldur dəstəsini gördükdən bir az əvvəl zəng qülləsindən Parisi seyr edərkən bütün şəhərdə yalnız bir yerdə işıq yandığını görmüşdü. Bu işıq Sent-Antuan qapılarının yaxınlığında yüksələn uca və qaranlıq binanın ön və üst mərtəbəsindəki pəncərədən gəlirdi. Bu bina Bastiliya idi; yanan işıqsa XI Lüdivikin şamı idi.

Kral XI Lüdivik, doğrudan da, iki gün idi ki, Parisdə idi və iki gündən sonra yenidən öz istehkamlı qəsri Montil-Le-Tura getmək niyyətindəydi. O, ümumiyyətlə, əziz şəhəri Parisdə yalnız ara-sıra, həm də qısa müddətə görünərdi. Onun Parisə bu qədər qısa müddətə gəlməsinə səbəb şəhərdə lazımı sayda gizli yolun, dar ağacının və Şotlandiya nişançılarının olmaması idi.

Kral bu gecəni Bastiliyada keçirmək niyyətində idi. Luvr sarayındakı iyirmi heyvan və otuz peyğəmbər heykəllərilə bəzədilmiş otuz kvadrat fut genişliyində böyük buxanlı geniş yataq otağı və on bir fut uzunluğunda böyük çarpayı onun ürəyinə yatmırdı. O, bütün

bu ehtişam içində özünü itirmişdi. Ciddi şəhərli zövqünə malik kral Bastiliyanın kiçik otağına və yatağına üstünlük verirdi. Bundan başqa, Bastiliya Luvr sarayına nisbətən daha möhkəm qorunurdu.

Kralın bu məşhur həbsxanada seçdiyi bu “otaq” xeyli geniş idi və qəsrin qülləsindəki ən üst mərtəbədə yerləşirdi. Otaq dairəvi formada idi, divarlarından parıldayan küləşdən toxunmuş xalçalar asılmış, tavanın dirəkləri qızıl suyuna çəkilmiş qalay rəngli zanbaqlarla bəzədilmişdi. Dirəklərin arası açıq rəngdə boyanmışdı və avripiqment ilə indiçodan alınan parlaq yaşıl rənglə boyanmış tavana ağ dəmirdən xonçalar vurulmuşdu.

Otağın bircə dənə şişbucaqlı pəncərəsi vardı; pəncərənin dəmir zolaqlı məftil toru vardı. Ancaq pəncərənin rəngli şüşələrində 22 su qiymətinə olan kral və kraliça gerbləri təsvir olduğundan içəriyə çox az işıq düşürdü. Bu otağın qapısı da bir idi; alçaq və yarımşirə formalı qapıya içəridən mahud, bayırdan isə İrlandiya ağacı çəkilmişdi; bu qapı hələ 150 il bundan əvvəl köhnə evlərdə təsadüf edilən incə xarrat işlərindən idi. Soval onlardan kədərlə bəhs edərək deyir: “Bu qapılar binanı çirkin və yöndəmsiz göstərsə də, bizim qocalar ondan ayrılmaq istəmir, bütün məzəmmətlərə baxmayaraq, onları mühafizə edirlər”.

Ancaq bu otaqda o zaman istifadə olunan oturmaçılara, kreslolara, girdə, ya dördbucaqlı masalara, ibadət üçün incə sütunlu gözəl mehrablara təsadüf etmək olmazdı. Burada ən çox diqqəti cəlb edən şey qatlama kreslo idi ki, olduqca zərif işlənmiş dəstəkləri vardı. Bu kreslo taxtadan düzəldilmiş, arxasındakı qırmızı fon üzərinə gül şəkilləri çəkilmişdi; kreslonun oturmaq yerinə qırmızı Kordova meşini çəkilmiş, ətrafına ulduzlu mıxçalarla bərkidilmiş uzun ipək saçaq asılmışdı. Otaqda bu kreslodan başqa kreslo yox idi, bundan da belə nəticə çıxarmaq olardı ki, burada yalnız bir şəxsin oturmağa haqqı vardı. Kreslo ilə pəncərə arasında bir masa vardı; masanın üstünə quş naxışlı xalça sərilmişdi. Masanın üzərində mürəkkəbə bulaşmış dəri pribor, bir neçə perqament parçası, bir neçə qələm və üstü naxışlı gümüş bir piyalə vardı. Bir az o tərəfdə – kiçik bir çuqun soba, olduqca sadə bir ibadətqah, nəhayət, otağın lap dal tərəfində sarı-qırmızı ipək yorğanlı, yumru balıncı, güləbətinsiz, saçaqsız sadə bir çarpayı vardı. XI Luiyə yuxu gətirən, yaxud yuxusuzluğuna səbəb olan bu tarixi çarpayını iki yüz il bundan əvvələdək

dövlət şurası üzvlərindən birinin evində görmək olardı; onu orada “Kir” romanında “Arrisidin” və ya “Əxlaq mücəssəməsi” adıyla məşhur olan qoca madam Pilu görmüşdü.

“Kral XI Lüdvok ibadət xanası” adlanan bu otaq beləydi.

Oxucuyla birlikdə bu binaya daxil olduqda otaq tamamilə qaranlıq idi. Bir saat bundan əvvəl çiraqları söndürmək işarəsi verilmişdi. Böyük otaqda yalnız bir şam yanır, titrəyən şöləsi buradakı beş nəfəri işıqlandırır.

Şama hamıdan yaxın olan adam ağaya bənzəyirdi; onun əynində qırmızı-gümüş zolaqlı alt və üst paltarı, qara rəngli və qızıl işləməli yol bürüncəyi vardı. Şamın işıqları onun paltarına düşür, paltar parpar parıldaırdı. Döşündə parlaq ipəklə işlənmiş gerb vardı: bucaq təşkil edən iki geniş zolağın sağ tərəfində zeytun budağı, sol tərəfində isə maral buynuzu vardı. Kəməmindən qiymətli bir qılınc asılmışdı; qılıncın qızıl suyuna salınmış dəstəyi, yuxarisında qraf tacı olan dəbilqə darağına bənzəyirdi. Bu adamın acıqlı siması, özündən müştəbəh görkəmi vardı, başını məğrurasına yuxarı qaldırmışdı. İlk baxışda onun lovğa, diqqətlə baxanda isə hiyləgər olduğu nəzərə çarpırdı.

Bu adam pinti geyinmiş, ayağını ayağının üstə aşıraraq ikiqat və yöndəmsiz oturmuş şəxsin kreslosunun arxa tərəfində əlində uzun bir perqament tutaraq başıaçıq dayanmışdı. Kresloda əyləşmiş şəxs dirsəklərilə masaya söykənmişdi. Oxucu İspaniya meşinindən düzəldilmiş bu qiymətli kresloda oturmuş iki yöndəmsiz dizi, iki xeyli qaba və qara trikolu zəif budu, kənarlarına nimdaş xəz tikilmiş pamazı köynəkli vücudu və nəhayət qurğuşun piləkli qaytanı olan köhnə, kirli, qara mahud şlyapanı təsəvvür edə bilər. Həmin geyimə altından bir tük belə görünməyən araçqın da əlavə edilsə, oxucu kresloda əyləşmiş şəxsin qiyafəsini tam təsəvvür edə bilər. Onun başı köksünə doğru sallandığından bütün üzündən yalnız burnunun ucunu görmək olardı, ona da işıq düşdüyündən çox uzun olduğu görünürdü. Bu şəxsin arıq və qırıq əlindən qoca olduğunu fərz etmək olardı. Bu adam XI Lüdvok idi.

Otağın dal tərəfində, qapının yaxınlığında Flamandriya libasında iki adam asta-asta söhbət edirdi. Onların üzünə yaxşı işıq düşdüyündən Qrenqarın misteriyası göstərilərkən orada olanlar bu iki nəfərin baş Flamandriya səfirləri olduqlarını dərhal tanıyardılar: bun-

lardan biri bəsirətli Gent burqomistri Giyom Rim, o biri isə məşhur corabçı Jak Kopenol idi. Bu iki nəfərin XI Lüdovikin apardığı siya-sətin sirlərinə vaqif olduğu diqqətli oxucunun yadında olar.

Nəhayət, otağın lap dal tərəfində, qapının ağzında qaranlıqda heykəl kimi hərəkətsiz, alçaqboy, lakin qüvvətli vücutlu, hərbi pal-tarda, bürüncəyində gerb şəkli olan bir adam da dayanmışdı. Bu adamın hamar üzü, bərəlmiş gözləri, iri ağız, uzun saçlarının tama-milə qapadığı qulaqları və ensiz alını vardı. Üzü eyni zamanda həm köpək, həm də pələng üzünə bənzəyirdi.

Bütün bu dörd nəfər ayaq üstə dayanmışdı. Oturan yalnız kral idi. Krala ən çox yaxın olan mühüm adam ona uzun bir məktub oxuyurdu. Əlahəzrət isə, görünür, onun oxumasına diqqətlə qulaq asırdı. Flamandriyalılar yavaşdan bir-birilə söhbət edirdilər:

– Ağalar, – Kopenol mırıldanaraq dedi, – mən artıq dayanmaqdan yorulmuşam. Görəsən, burada bir kreslo yoxdur?

Rim xəfifcə gülümsünərək “yox” işarəsilə cavab verdi.

Təbiətən qalın səsinə alçaltmağa məcbur olduğundan heç də məmnun qalmayan Kopenol sözüne davam etdi:

– İsayə and olsun, mən, az qalırım, öz emalatxanamda olduğu kimi bardaş qurub yerdə oturum.

– Qətiyyəni olmaz, cənab Jak.

– Cənab Rim, əcəba, bu ölkədə yalnız ayaq üstə dayanmaq qaydadır?

– Bəli, ya ayaq üstə, ya da ki diz üstə, – Rim cavab verdi.

Bu zaman kral səsinə ucaldı. Flamandriyalılar susdular.

– Demək, biz xidmətçilərin paltarını üçün əlli su, saray məmurları-nın bürüncəkləri üçün on iki livr. Deməli, belə! Siz qızılı ovuc-ovuc atırsınız! Siz ağılnızı itirmisiniz, Olivye?

Qoca bu sözləri deyib başını qaldırdı: boynundakı müqəddəs Mişel ordeninə məxsus qızıl zəncir parladı; şamın işığı isə onun zəif və qeyri-məmnun simasını işıqlandırdı.

Kağızları müsahibinin əlindən qaparaq çuxura düşmüş gözlərilə baxdı və sözüne davam etdi:

– Siz bizi talan edirsiniz! Bütün bunlara nə ehtiyac var? Bu zinət, bu təntənə bizim nəyimizə lazımdır? İki saray keşişi və bir kiçik keşiş! Keşişlərin də hər birinə ayda on livr, kiçik keşişə isə ayda yüz su maaş! İldə doxsan livr alan bir kamer-lakey! Bir nəfər

qarıçı, bir nəfər bostançı, bir nəfər aşpaz, bir nəfər aşpaz köməkçisi, bir nəfər açarçı, iki nəfər lakey – hər birinə də on livr maaş! Səkkiz livr maaşla iki nəfər mətbəx xidmətçisi! İyirmi dörd livr maaşla bir mehtər və iki nəfər mehtər köməkçisi! Hər biri ildə altmış livr maaşla bir nəfər hambal, bir nəfər şirniyyatçı, bir nəfər qoğal-bişirən, iki nəfər arabaçı! İyirmi altı livr maaşla bir nəfər dəmirçi, yüz iyirmi livr maaşla bir nəfər xəzinədar və beş yüz livr maaşla bir nəfər müfəttiş! Hələ Allah bilir, daha nələr! Bu, böyük bir dəlilikdir! Bu cür maaşlar vermək bütün Fransanı tar-mar etmək deməkdir! Luvr sarayında toplanmış bütün qızıllar bu böyük ocağın üzərində əriyib qurtara bilər! Bu qızıllar heç çatmaz da və biz öz qab-qacağımızı satmağa məcbur olarıq, gələn il isə cənab Allah və həzrət Məryəm bizə ömür verərsə (o, bu sözləri söylərkən şlyapasını bir qədər qaldırdı), biz qalay kasalarda su içməyə məcbur olacağıq!

O, bu sözləri söylərkən masanın üstündəki gümüş piyaləyə nəzər saldı, sonra yenə sözüünə davam edərək dedi:

– Bəli, cənab Olivye, kral və imperator kimi böyük hökmdarlar öz saraylarında bu qədər zinət və ehtişama yol verməməlidirlər, çünki bu dəbdəbə bütün ölkəyə yayıla bilər. Bunu yaxşı yadında saxla, Olivye! Bizim xərclərimiz gündən-günə artır və bu bizim heç xoşumuza gəlmir. Doğrudan da, heç belə şey olar? 1479-cu ilə qədər bizim xərclərimiz 36 min livrdən artıq deyildi. 1480-ci ildə isə xərclər qırx üç min altı yüz on doqquz livrə çatdı, mən bu rəqəmi çox yaxşı yadımda saxlamışam, 1481-ci ildə isə – 66 min 680 livrə çatdı, bu il isə çox ehtimal ki, bu rəqəm 80 min livr olacaq. Demək, xərclər dörd ilin ərzində iki dəfə artmışdır! Bu, dəhşətli bir şeydir, Olivye!

O, bir qədər dayandı, nəfəsini dərdi, sonra yenə həyəcanla sözüünə davam etdi:

– Ətrafımda yalnız mənim arıqlamağımın hesabına kökələn adamları görürəm. Siz mənim pullarımı vücudumun bütün məsələlərindən sorub çıxarırsınız!

Hamı susurdu. Bu, elə bir tutmayıdı ki, axırını gözləmək lazım idi. O davam etdi:

– Bu, mənim yadıma Fransa feodallarının latın dilində mənə ərizə yazaraq, xəzinənin, onların zənniyəcə, öz boynuna götürməli olduğu xərcləri yenidən bərpa etməsini istəmələrini salır. Əcəb tələbdir! Heç başa düşmək istəyən yoxdur ki, bu xərclər bizim

xəzinəmizi tamamilə yoxsullaşdırı bilər! Bəli, bəli cənab baronlar! Siz sübut etməyə çalışsınız ki, biz əsl kral deyilik! Biz sizə göstəririk, əsl kral necə olur!

O, öz əzəmətini hiss edərək gülümsədi; gülümsəyərkən bir az yüngülləşdi və flamandriyalılara bu sözləri söylədi:

– Cənab Rim, mənə sizə deyəcək bir sözüm var: bütün bu baş çörəkpaylayanlar, baş saqilər, ober-kamergerlər və eşikağaları mənə ən axırıncı nökrəm olmağa belə layiq deyillər. Bunu yaxşı yadınızda saxlayın, cənab Kopenol, onların bir quruşluq qiyməti yoxdur. Boş və mənasız yerə kralın ətrafında veyllənən bu dörd yüksək saray adamı məhkəmə binasında böyük saatların ətrafında dayanan və bir az əvvəl Filipp Brilin yenilədiyi dörd heykələ bənzəyir. Bu heykəllər qızıl suyu ilə boyanmış olsa da, onların saat mexanizminə heç bir dəxli yoxdur. Mexanizm onlar olmasa da, çox gözəl işləyə bilər.

O, bir az düşündü, sonra qoça başını yırgalayaraq əlavə etdi:

– Yox, dostum, mən Filipp Brilin yoluyla getməyəcəyəm, mən tanınmış vassalları qızıla tutmayacağam. Davam et, Olivye!

Kralın müraciət etdiyi adam onun əlindən dəftərçəni aldı və yenə hündürdən oxumağa başladı:

– “...Möhür mühafizi nəzdində çalışan Adam Tenona Paris şəhərinin möhürlərini zərb etdiyi, köhnə möhürlər tamamilə silindikləri üçün işə yaramadığından buna yeni material sərf etdiyi üçün – on iki Paris livri”.

“Gilyom Frerə Turnel qüllələrindəki iki ədəd göyərçinxanada bu ilin yanvar, fevral və mart aylarında göyərçinləri saxladığı və bəslədiyi üçün sərf etdiyi yeddi ölçü arpaya görə – 4 livr və 4 Paris susu”.

“Fransiskan rahibinə bir caninin tövbəsini qəbul etdiyi üçün – 4 Paris susu”.

Kral sakitcə qulaq asaraq ara-sıra öskürür, piyaləni ağzına doğru aparır, bir udum içir və üzünü turşudurdu.

– “Keçən il məhkəmənin əmrilə Paris küçələrində boru çalınaraq əlli altı elan oxunmuşdu, bunların pulu hələ verilməyib”.

“İstər Parisdə, istərsə də başqa yerlərdə, guya, basdırılmış xəzinələri tapmaq üçün yer qazılmasına – onu da qeyd etməliyik ki, oralardan heç bir şey tapılmamışdır – qırx beş Paris livri”.

– Bir su tapmaq üçün bir ekü basdırmaq buna deyərlər. – kral dedi.

– “Turnel qülləsindəki dəmir qəfəsə altı ədəd ağ şüşə salmaq üçün – 13 su, kralın əmrilə əlahəzrətin ad günü münasibətilə üstündə kral gerbi olan dörd ədəd qalxan hazırlanıb ətrafını çiçəklə bəzəmək üçün – 6 livr. Kralın əski kamzoluna iki ədəd yeni qol tikmək üçün – 20 su. Kralın çəkmələrini təmizləmək üçün bir qutu yağa – 15 quruş. Kralın qara çosqaları üçün yeni tövlə tikdirməyə – 30 Paris livri, kral şirləri üçün anbar tikdirməyə – 22 livr”.

– Bu heyvanlar xeyli baha başa gəlir! – XI Lüdovik dedi. – Ancaq, nə etməli? Kral şirsiz ola bilməz ki! Bu şirlərin içində sarı bir şir var, onun oyunları mənim çox xoşuma gəlir. Cənab Giyom, siz mənim şirimi görmüsünüz? Şirlər krala it əvəzinə, pələnglər isə pişik əvəzinə lazım olur. Böyük adamın – böyük də işi olmalıdır. Bütpərəstlik zamanlarında xalq Yupiterə yüz öküz və yüz qoyun qurban gətirdikdə padşahlar ona yüz qartal qurban verərdilər. Bu çox vəhşi bir adət idi, lakin hər halda, gözəl bir şey idi! Fransa kralları hər zaman taxtlarının ətrafındakı bu heyvanların nərəsinə qulaq asmağı sevərdilər. Bundan başqa, ümidvaram ki, mənim onlara nisbətən az pul xərcləməyimə, hər halda, haqq verə bilərlər. Həm də bu da nəzərə alınmalıdır ki, mənim şirlərim, ayılarım, fillərim və bəbirlərim o qədər də çox deyil. Davam edin, Olivye! Mən yalnız flamandriyalı dostlarımla diqqətini cəlb etmək niyyətində idim.

Giyom Rim hörmətlə təzim etdi, Kopenol isə qaşlarını çatdığından kralın ayılarından birinə bənzəyirdi. Lakin kral piyaləni yenidən dodaqlarına yapışdırdığı üçün bunu görmədi və tüpürüb dedi:

– Tfu! Nə murdar içkidir!

Olivye davam etdi:

– “Altı ay məhkəmə qərarının intizarıyla həbsxanada saxlanmış bir avaranın xərci – altı livr dörd su”.

– Bu nə deməkdir! – kral bağırırdı. – Asılacaq adama çörək vermək! Pasxaya and içirəm ki, mən onun yeməyinə bir su belə verməyəcəyəm! Olivye, bu xüsusda cənab d’Estutvill ilə danışın və elə bu gün həmin oğlanın dar ağacıyla kəbini kəsilsin! Davam edin!

Olivye “Avaranın saxlanması” maddəsinin qarşısına işarə qoyaraq davam etdi:

– “Baş Paris cəlladı Anri Kuzenə Paris hakimi cənablarının əmrilə alınmış və ölümə məhkum edilmiş adamların başını kəsmək üçün istifadə edilən böyük enli qılıncı, onun qınıni düzəltməyə və qraf

Lüdvik Lüksemburq üzəndə ədalətin bərqərar olunması zamanı korşalmış köhnə qılıncın təmir edilməsinə yenə Paris hakiminin əmrilə altnmış Paris susu...”

– Yetər! – kral onun sözünü kəsdi. – Bu maddəni böyük bir məmnuniyyətlə təsdiq edirəm. Mən belə xərclərə heç vaxt etiraz etmərəm. Mənim bu cür işlərə sərf edilən pula qətiyyəən heyfim gəlməz. Davam et!

– “Hazırlanmış yeni böyük qəfəs üçün”...

– Aha! – Kral dikələrək iki əlilə kreslonun yanlarından yapışdı və bağırtdı. – Mən Bastiliyaya boş yerə gəlmədiyimi bildirdim. Bir az səbir edin, Olivye! Mən həmin qəfəsi görmək istəyirəm, qəfəsə baxanda onun qiymətini mənə söylərsiniz. Cənab flamandriyalılar, tamaşa etmək istəyirsiniz? Bu çox maraqlı bir şeydir!

Kral müsahibinin qolundan tutaraq ayağa durdu, qapının ağzında lal və hərəkətsiz dayanmış adama qabaqda getməsini işarəylə əmr edərək, flamandriyalıların da ardınca gəlmələrini tapşıraraq otaqdan çıxdı. Qapıdan çıxdıqda dəstə bir az da böyüdü: zirehli və silahlı bir neçə adam və yola işıq salan bir neçə xidmətçi də bu dəstəyə qoşuldu. Onlar bir müddət yüksək və qalın divarların arasıyla müxtəlif pilləkənlərdən və koridorlardan keçdilər; hamıdan qabaqda gedən Bastiliya komendantı daim öskürən qoca və xəstə kralın qarşısında bütün qapıların açılmasını əmr edirdi. Hər bir alçaq qapıdan keçərkən qocalıqdan beli bükülmüş kraldan başqa hamı başını əyməyə məcbur olurdu.

– Bəli, bəli, – kral dişsiz ağzını şappıldadaraq dedi, – mənə elə gəlir ki, məzar qapısından girəndə də çətinlik çəkməyəcəyəm.

Nəhayət, son qapıya çatdılar; bu qapı çoxlu qıfilla bağlandığından onları açmaq düz on beş dəqiqə çəkdi; onlar sivri qübbəli geniş və hündür bir salona daxil oldular; salonun ortasında məşəllərin işığında daşdan, demirdən və taxtadan düzəldilmiş içiboş böyük bir kub gördülər. Bu kub “kralın qızçıqazları” adıyla məşhur olan və dövlet məbusları üçün hazırlanmış qəfəslərdən biri idi. Qəfəsin divarlarında iki, yaxud üç baca açılmışdı. Bacalara qalın dəmir barmaqlıqlar vurulduğundan onların arasından şüşəni belə görmək mümkün deyildi. Qapını qəbir üzərinə qoyulan daşa bənzəyən iri bir saldaş əvəz edirdi. Bu qapı yalnız bircə dəfə içəriyə açılırdı. Lakin burada ölünü canlı adam əvəz edirdi.

XI Lüdivik asta addımlarla qutunun ətrafında gəzişərək diqqətlə ona tamaşa etdiyi halda Olivye hündürdən oxuyurdu:

– “Qalın dirəklərdən, tor və dəmirlərdən hazırlanmış doqquz fut uzunluğunda, səkkiz fut enində və yeddi fut hündürlüyündə olan bu qutu qalın dəmir təbəqəylə əhatə olunmuşdur. Bastilyanın Sent-Antuan qüllələrindən birində olan bu qəfəsdə mərhəmətli kralımızın əmrilə əvvəllər köhnə və yarıçuq qəfəsdə olan bir məhbus saxlanılırdı. Yeni qəfəsə – hər birinin uzunluğu 12 fut olan 96 üfüqi dirək, 52 perpendikulyar dirək sərf edilmişdir; bu dirəkləri yonmaq, rəndələmək və hamarlamaq üçün iyirmi gün ərzində...”

– Pis palıd deyil, – Kral yumruğuyla dirəklərə vuraraq dedi.

Olivye davam etdi:

– “...Bundan başqa həmin qəfəsə iki yüz iyirmi dəmir təbəqə sərf edilmişdir. Hər bir təbəqənin doqquz və səkkiz fut uzunluğu var. Gödək dəmir təbəqələr, qurşaqlar, həncamalar, rəzələr bu hesaba daxil deyildir. Cəmi 3735 girvənkə dəmir sərf edilmişdir; bundan başqa həmin qəfəsi döşəməyə bərkitmək üçün səkkiz ədəd böyük dəmir halqa, dəmir mıxçalar sərf edilmişdir; bunların da ağırlığı 218 girvənkə olmuşdur; bundan başqa, həmin qutunun yerləşdiyi otağın qapılarını və pəncərələrini pərdiləmək üçün və başqa bəzi dəmir işləri üçün...”

Kral dedi:

– Yüngül bir aqlın qarşısını almaq üçün nə qədər dəmir sərf edilmişdir.

“...Cəmisi 317 livr beş su yarım xərc edilmişdir...”

– Pasxaya and olsun! – kral səsləndi.

O, bu sözləri söyləyərkən qəfəsin içindəki adamı oyatdı; onun zəncirləri daş döşəməyə dəyərək səsləndi. Sanki, qəbirdən çıxan zəif bir səs gəldi. Bu səs boğuş-boğuş inildəyərək dedi:

– Əlahəzrət! Əlahəzrət! Rəhm edin! – Bu sözləri deyən adam görünmürdü.

– Üç yüz on yeddi livr beş su yarım! – kral təkrar etdi.

Qəfəsin içindən gələn zavallı səs Olivye də daxil olmaqla buradakıların hamısını diksindirirdi; yalnız kral heç bir şey eşitmir kimi görünürdü. O, Olivyeyə oxumasını əmr edərək yenə qəfəsi yoxlamağa başladı.

Olivyenin yeknəsəq səsi eşidilirdi:

– Bundan başqa, qəfəsin yerləşdiyi otağın içinə dəmir atmaq üçün dəlik açan bənnaya – bu dəmirələr olmasa, döşəmə qəfəsin ağırlığına tab gətirə bilməzdi – iyirmi yeddi livr on dörd su...

Qəfəsin içindən yenə səs eşidildi:

– Əlahəzrət, rəhm edin! And içirəm ki, xəyanət edən mən deyiləm, cənab Anjer kardinalıdır.

– Amma bu bənnaya yaman hiyləgər adammış! – kral dedi. – Olivye, davam edin!

– “...Pəncərə çərçivəsini, taxtı, ayaqyolu oturacağını və başqa xırda şeyləri düzəltmək üçün xarrata iyirmi livr iki su...”

– Aman, əlahəzrət, yəni siz mənim sözümə qulaq asmaq istəmirsiniz? Sizi inandırırım ki, bu barədə Giyen hersoquna yazan mən yox, cənab kardinal Balyu olmuşdur!

– Amma xarrat da işi çox ucuz görməmişdir. Yaxşı, qurtardı? – kral dedi.

– Hələ qurtarmayıb, əlahəzrət. “Həmin otağın pəncərələrinə şüşə salmaq üçün şüşəçiyə qırx səkkiz yarım Paris susu...”

– Rəhm edin, əlahəzrət! Bütün mülklərimin məni mühakimə edənlərə, bütün qab-qacağımın cənab Torsiyə, kitabxanamın Pyer Doriolüyə, xalılarımın Russilyon valisinə verilməsi kifayət deyil? Mən heç bir şeydə müqəssir deyiləm, budur, on dörd ildir ki, dəmir qəfəsə çürüyürəm. Əlahəzrət, rəhm edin, Allah sizə bunun əvəzini verər!

– Cəmi nə qədərdir, Olivye?

– Üç yüz altmış yeddi livr səkkiz su çərək.

– Müqəddəs Məryəm! – kral bağırdı, – bu qəfəs nə yaman baha oturdu?

O, bu sözləri deyib Olivyenin əlindəki dəftəri qapdı, gah kağıza, gah da qəfəsə baxaraq, barmağıyla hesablamağa başladı. Bu zaman qəfəsin içindən məhbusun hıçqırıq səsi açıq-aydın eşidilirdi. Hıçqırıq səsi kralı əhatə edənlərə dərin və sarsıdıcı təsir bağışladığından onlar sapsarı saralmışdılar.

– Əlahəzrət, düz on dörd ildir! Düz on dörd il! 1469-cu ilin aprel ayından bəridir! Sizi həzrəti-Məryəmə and verirəm, mənə qulaq asın! Siz bu on dörd il ərzində günəş işığından feyz alırsınız, lakin mən, mən zavallı bu işığı bir daha görə biləcəyəmmi!? Aman verin, əlahəzrət! Mərhəmətli olun! Mərhəmət və şəfqət – hökmdarların zinətidir. Əlahəzrət, siz elə zənn edirsiniz ki, insan ölüm ayağında

olanda yer üzündə heç bir təhqiri cəzasız qoymadığı üçün özünə təsəlli verə biləcək? Padşahım, sizə and içirəm ki, mən sizə xəyanət etməmişəm, sizə Anjer kardinalı xəyanət etmişdir. Mənim ayaqlarımdakı qandallar və dəmir kündələr həddindən artıq ağırdır. Əlahəzrət, rəhm edin!

– Olivye, – kral başını yırğalayaraq dedi, – zənnimcə, əhəng torbasını mənim üçün iyirmi suya hesablamışlar, halbuki onun qiyməti on iki sudur. Hesabı düzəldin.

Sonra arxasını qəfəsə doğru çevirdi və qapıya doğru yönəldi. Zavallı məhbus işığın və addım səslərinin uzaqlaşdığını eşidib kralın getdiyini zənn edərək böyük ümitsizlik içində bağıldı:

– Əlahəzrət! Əlahəzrət!

Lakin qapı örtüldü, otaq dərin qaranlığa daldı. Onun qulaqlarına yalnız ara-sıra zümzümə edən keşikçinin xırıltılı səsi gəlirdi.

Kral dinməz-söyləməz iş kabinəsinə qalxdı, məiyyəti isə zavallı məhbusun iniltilərinin ağır təsiri altında onun arxasınca getdi.

Birdən XI Lüdivok Bastiliya komendantından soruşdu:

– Deyəsən, qəfəsin içində kimsə vardı?

– Elədir, əlahəzrət, – komendant bu sualdan heyrtlənərək cavab verdi.

– Kim idi o?

– Verden yepiskopu.

Kral bunu hamıdan yaxşı bilirdi. Lakin bu, onun qəribə xasiyyətlərindən biri idi.

– Hə, hə, – bunu yenicə xatırlayırmış kimi sadəlvəhcəsinə dedi.

– Kardinal! Balinin dostu! Amma bu yepiskop çox yaxşı oğlandır!

Bir neçə dəqiqə sonra kralın iş otağının qapısı bu fəslin başlanğıcında oxucunun gördüyü həmin beş nəfərin üzünə açıldı, onlar girdikdən sonra yenə də bağlandı. Bu şəxslər yenə öz əvvəlki yerlərini tutaraq astadan söhbətlərinə davam etdilər.

Kral burada olmayanda masasının üzərinə bir neçə möhürlü zərf qoyulmuşdu. O, zərfləri açdı. Sonra bu kağızları bir-bir nəzərdən keçirərək, yanında, güman ki, katib işləyən Oliviyeyə işarə edərək masanın üzərindəki qələmi göstərdi və məktublارın məzmununu ona bildirmədən məktublara cavab yazdırmağa başladı. Olivye isə oturmağa cəsarət etməyərək masanın bir küncündə olduqca narahat bir vəziyyətdə, diz üstə dayanıb kralın söylədiklərini yazırdı.

Giyom Rim diqqətlə onlara baxırdı, lakin kral o qədər yavaşdan diktə edirdi ki, flamandriyalıların qulağına yalnız bir neçə çox az anlaşıla biləcək söz çatırdı. Məsələn:

– Münbit yerləri ticarət üçün, qalan yerləri isə manufaktura sənayesi üçün saxlamalı... Cənab ingilislərə bizim dörd böyük topumuz – “London”u, “Brabant”ı, “Burq-an-Bress”i, “Sent-Omer”i göstərməli... Topçu dəstələri daxil edildiyi üçün artıq müharibələr daha ciddi şəkil almaqdadır. Dostumuz Bressüir cənablarına... Orduları təzminatlı saxlamaq mümkün deyil... və sairə.

Kral yalnız bircə dəfə səsini yüksəltdi və bağırdı:

– Cənab Siciliya kralı da öz namələrini Fransa kralı kimi sarı surğuca möhürləyir! Buna icazə verilməməlidir. Öz hüququmuzu ən xırda şeylərdə belə müdafiə etməliyik. Bunu qeyd et, Olivye!

Bir müddət yenə səssizcə işlədikdən sonra, ucadan dedi:

– Aman, aman, bizim qardaşımız imperator nələr yazır? – Sonra məktubu oxumağa başlayaraq, arada öz sözünü kəsə-kəsə deyirdi:

– Bu doğrudur! Alman qadınları hündürboylu və həddindən artıq şişman olurlar! Lakin əski bir zərb-məsəli də yaddan çıxarmamalıyıq: “Ən gözəl qrafliq – Flandriyadır; ən gözəl hersoqluq – Milandır, ən gözəl krallıq isə – Fransadır”. Elə deyil, cənab flamandriyalılar?

Kral bu sözlərlə corabçının vətənpərvərlik hissələrinə toxunaraq onu məmnun etdiyi üçün yalnız Giyom Rim deyil, Kopenol da baş əydi.

XI Lüdivik son məktubu nəzərdən keçirib, qaşlarını çatdı:

– Bu nədir? – o, dedi. – Pikardiyada da bizim əsgərlərimizdən şikayət edirlər! Olivye, bu saat marşal Ruoya yaz ki, inzibati qaydalar pozulmuşdur, jandarmlar, zadəgan alayları, azad nişançılar, isveçrəlilər şəhərlərə çox zərər yetirirlər; əsgərlər kəndlilərin evində tapdıqları şeylərlə kifayətlənməyərək, onları zorlayır, döyür, əziyyət verərək şərab, balıq, yeməli şeylər gətirməyə məcbur edirlər. Marşal Ruoya yaz ki, biz öz xalqımızı hər bir əziyyətdən və təcavüzdən xilas etmək istəyirik. Bu, bizim arzu və iradəmizdir. Bəli, bunu da yaz ki, tanınmayan, bilinməyən bir bərbərin, yaxud mehtərin prins kimi güləbətlinli məxmər və ipək libaslar geyinməsi bizim heç də xoşumuza gəlmir; bu cür təşəxxüs və qürur cənab Allaha da xoş getməz; biz kral olduğumuz halda, arşını on altı su qiymətinə olan mahuddan kamzol geyməklə kifayətlənirik. Arabaçı cənabları da lütf edib,

bizim kimi hərəkət etsə, xəncərinin qaşığı düşməz. Bunların hamısını bizim dostumuz cənab marşal Ruoya yazarsınız. Çox yaxşı!

Kral bu məktubu uca, möhkəm və qırıq səslə yazdırdı. Məktubu bitirmək üzrəydi ki, birdən qapı açıldı və içəriyə dəhşətli səslə bağıraraq bir adam girdi, daha doğrusu, içəriyə soxuldu:

– Əlahəzrət! Əlahəzrət! Parisdə üsyan var!

XI Luinin ciddi üzünü dəyişdi, lakin üzündə bir anlıq görünən həyəcan dərhal da yox oldu. O, özünü saxlayaraq sakit və möhkəm bir səslə soruşdu:

– Əziz Jak, bu, nə cür daxil olmaqdır?

Jak tənəffüs halda bağırırdı:

– Əlahəzrət, üsyan, üsyan!..

Kral ayağa durdu, ona yaxınlaşdı, əlindən tutdu və hiddətini boğaraq və flamandriyalılara oğrun-oğrun baxaraq yalnız onun eşidə biləcəyi səslə dedi:

– Kəs səsini, ya da yavaş danış!

Gələn adam bu sözlərin mənasını başa düşüb yavaş səslə qorxa-qorxa danışmağa başladı. Kral sakitcə qulaq asırdı: Giyom Rim isə Kopenolun diqqətini yeni gələn adamın üzünə, libasına, xəz şapkasına, qısa yapıncısına, hesab kamerası müşavirlərindən olduğunu göstərən qara məxmər kübbəsinə cəlb edirdi.

Lakin bu adam krala izahat verər-verməz XI Lüdovik gülərək dedi:

– Əziz Kuaktye, nə pıçıldaırsınız! Ucadan danışın. Bizim flamandriyalı dostlarımızdan heç bir xəlvət söhbətimiz ola bilməz.

– Lakin əlahəzrət?..

– Ucadan danışın!

Kuaktye mat qaldı.

– Demək, siz söyləyirsiniz ki, bizim əziz Paris şəhərimizin əhalisi üsyan qaldırmışdır? – Kral ucadan dedi.

– Bəli, əlahəzrət.

– Və siz deyirsiniz ki, bu üsyan Parisin baş hakimi əleyhinə çevrilmişdir?

Kuaktyenin dili dolaşdı, kralın fikirlərində gözlənilməz və anlaşılmaz dönüş əmələ gəldiyinə heyran qalaraq cavab verdi:

– Yəqin ki.

– Bəs qarovulçular camaatı harada qarşıladılar? – XI Lüdovik yenə soruşdu.

– Böyük sərsəri meyxanasından Sərraflar körpüsünə gedən yolda. Mən özüm də əlahəzrətin əmrinə tabe olaraq buraya gələrkən onlara rast gəlmişdim. Hətta mən camaatın “Rədd olsun Paris hakimi!” bağırdıqlarını da eşidirdim. Görəsən, onlar nə üçün məhkəmə sədrinin əleyhinədirlər?

– Çünki o, onların ağasıdır.

– Doğrudan?

– Bəli, əlahəzrət. Onların hamısı Möcüzələr sarayında olan yaramazlardır. Çoxdandır ki, məhkəmə rəisinin sərtliyindən şikayət edirlər, onun hökmünə tabe olmaq istəmirlər.

– Belə de! – Kral məmnunluğunu gizlətməyə çalışaraq xəfif təbəssümlə dedi.

– Onlar parlamentə yazdıqları ərizələrində yalnız iki ağaları olduğunu qeyd edirlər: biri əlahəzrət, o biri isə cənab Allah – yaxud mənim zənnimcə iblis, – Kuaktye sözünə davam etdi.

– Belə de! – kral yenə təkrar etdi.

O, bu sözləri söylərkən əllərini ovuşdurur və daxilən güldüyündən üzündə sevinc işarəsi görünürdü. Ümumiyyətlə, kral özünü nə qədər saxlamaq istəsə də, qəlbindəki sevinci gizlədə bilmirdi. Kimsə, hətta Olivye belə bundan baş çıxara bilmirdi. Kral bir müddət fikrə getdi; üzündə narazılıq vardı; sonra birdən soruşdu:

– Onlar çoxdur?

– Bəli, əlahəzrət, olduqca çoxdurlar, – Jak cavab verdi.

– Nə qədər olurlar?

– Altı minə qədər olurlar.

Kral özünü saxlaya bilməyib dedi:

– Çox gözəl! Nə ilə silahlanmışlar?

– Onların kərəntiləri, nizələri, oxları, dırmaqları, bir sözlə, bir çox olduqca qorxunc silahları var.

Lakin silahlar sadalanarkən, deyəsən, kralın kefi heç də pozulmadı. Odur ki Kuaktye bir söz də əlavə etməyi lazım bildi:

– Əlahəzrət, məhkəmə rəisinə kömək göndərməsək, onu bu saat məhv edəcəklər!

– Əlbəttə, əlbəttə, göndərəcəyik! – Kral məmnun halda dedi.

– Əlbəttə, göndərəcəyik. Hər halda, cənab məhkəmə rəisi bizim dostumuzdur. Altı min! Amma çox qoçaq oğlanlardır. Onların cəsəreti fəvqəladə bir cəsətdir. Bizim də buna bərk acığımız tutmuşdur.

Lakin bu gecə mənim qoşunum azdır, sabah səhər kömək göndərə bilərik.

– Yox, əlahəzrət! – Kuaktye bağırdı, – ona bu saat kömək göndərməlidir, yoxsa quldurlar səhərə kimi iyirmi dəfə məhkəmə binasını dağıdıb, məhkəmə rəisini asa bilərlər! Əlahəzrət, Allah eşqinə, səhərə kimi qoşun göndərin!

– Sizə dedim ki, sabah səhər göndərərik, – kral onun gözlərinin içinə diqqətlə baxaraq dedi.

Bu, elə bir baxış idi ki, bundan sonra artıq cavab verməyə ehtiyac yox idi. XI Lüdovik bir qədər susduqdan sonra yenə səsini ucaltdı:

– Kum Jak, hər halda, sizə məlum olmalıdır. Paris hakiminin feodal hüququ nədən ibarət idi... – sonra sözünə düzəliş verərək, – ibarətdir? – dedi.

– Əlahəzrət, onun ixtiyarında Qalandr və Erbri küçələri arasındakı məhəllə, Sen-Mişel meydanı, camaat arasında Hasararası deyilən məhəllə, Notr-Dam-an-Pre kilsəsinin civarındakı (burada XI Lüdovik şlyapasını bir qədər qaldırdı) on üç qədər ev var; sonra Möcüzələr sarayı civarındakı cüzam xəstəxanası və nəhayət, bu xəstəxana ilə Sen-Jak qapıları arasındakı məhəllə də onun ixtiyarındadır. Şəhərin bütün bu hissələrində məhkəmə və nəqliyyat haqqı ona aiddir; o, burada hakim sayılır.

– Vay, vay, vay! – Kral sağ əlilə sol qulağını qaşıyaraq dedi.

– Bu ki mənim gözəl Parisimin böyük bir tikəsidir! Cənab məhkəmə rəisi şəhərin bütün hissəsinə hakim imiş ki!

O, bu dəfə sözünə düzəliş vermədi və öz-özünə danışmış kimi dalğın-dalğın sözünə davam etdi:

– Cənab məhkəmə rəisi, demək, siz beləymişsiniz! Demək, cənab məhkəmə rəisi, siz bizim Parisimizin gözəl bir loğmasını dişlərinizin arasında saxlamısınız!

Sonra hərərətlə dedi:

– Bizim müllərimizdə özünə məhkəmə rəisi, ağa və hakim adı verib, hər meydanda, hər küçədə dar ağacı quran və bizim sadıq təbəələrimizi asan bu ağalar rədd olsun cəhənnəmə! Onların sayəsində bildiyi say qədər Allahı olan yunan və gördüyü ulduzlar qədər Allah tanıyan iranlı kimi hər bir fransız da gördüyü dar ağacı qədər kral saya bilər. Lənətə gəlsin! Belə iş yaramaz, mən buna son qoy-

malyam! Paris şəhərində bizim ədalətimizdən başqa məhkəmə, bizim təyin etdiyimiz yol vergilərindən başqa yol vergisi, bizdən başqa bir hökmdar ola bilərmil? Ruhuma and içirəm ki, cənnətdə bir Allah olduğu kimi, Fransada da yalnız bir kral, yalnız bir hökmdar, yalnız bir hakim olmalıdır.

O, yenə papağını qaldırdı və it sürüsünü qısqırdan ovçu kimi kimsəyə müraciət etmədən sözünə davam etdi:

– Yaxşı, mənim xalqım! Çox gözəl! Bu yalançı ağaları məhv et! Öz işinə davam et! Rədd olsunlar gözümdən! Talan et, dar ağacından as, evlərini tar-mar et! Bəli, ağalar, siz kral olmaq istəyirdiniz! Onları yaxşıca döyəclə, ey mənim xalqım, yaxşıca döyəclə!

Ancaq burada ağzından qaçmış bir fikri, sanki, tutmaq istəyirmiş kimi dayandı və dodağını gəmirirdi. Sonra ətrafındakıları sırayla nəzərdən keçirdi, başındakı papağını çıxarıb ona baxdı və dedi:

– Ah, sən mənim başımda nə olduğunu bilsəydin, mən səni yandırardım! – Sonra yenə bütün ətrafı diqqətli və təşvişli tülkü nəzərilə gözdən keçirərək sakitcə əlavə etdi: – Ancaq məsələ bunda deyil! Biz hakimə yardım göndərəcəyik. Lakin təəssüf ki, hal-hazırda bizim ixtiyarımızda çox az qoşun var və bu qədər adama qalib gələ bilməz. Sabaha qədər gözləmək lazımdır. Şəhərdə intizam bərpa ediləcək, ələ keçənlər isə cəzalarını alacaqlar.

– Ah, əlahəzrət, – Kuaktye dedi, – az qalmışdı, bir şeyi sizə xəbər verməyi unudum. Gecə qarovulu bu dəstədən iki nəfəri tutmuşdur. Əlahəzrət onların üzünə baxmağı arzu edərsə, yaxındadırlar, onları gətirtmək olar.

– Necə arzu etməmək? – kral bağırdı. – Bu cür şeyləri nə cür unuda bilirsən. Olivye, tez ol, onları buraya gətir!

Olivye otaqdan çıxdı və bir dəqiqə sonra yenə qayıtdı; bu dəfə onun yanında kral qarovulu nişançılarla əhatə olunmuş iki əsir vardı; əsirlərdən birinin şişkin, axmaq, sərxoş və heyretli üzü vardı. Əyninə cır-cındır geyinmişdi, yeridikcə ayaqlarını sürüyür və çökürdü. İkincinin üzü gülümsər və solğun idi. Onu oxucular tanıyır.

Kral bir dəqiqə onların üzünə baxdı, bir söz söyləmədi, sonra qırıq bir səsle birincidən soruşdu:

- Sənin adın nədir?
- Zoffrua Pensburd.
- Sənətin nədir?

– Avarayam.

– Sən bu cinayətkar dəstəyə nə üçün qoşulmusan?

Avara əllərini oynadaraq mənasız-mənasız kralın üzünə baxırdı. O, başında sönmüş şam işığı qədər işıq olmayan dar düşüncəli adamlardan biriydi.

– Bilmirəm, – o cavab verdi, – onlar getdi, mən də onların dalınca getdim.

– Sizin Paris şəhəri hakimi və ağanızı arsızcasına qarət etmək və öldürmək məqsədiniz yox idi?

– Bilmirəm. Mən yalnız onu bilirəm ki, birini soymağa gedirdilər, başqa heç bir şey bilmirəm.

Qarovulçulardan biri quldurun əlində tutulmuş orağı krala göstərdi. Kral soruşdu:

– Bu silah sənindir?

– Bəli, bu mənim orağımdır. Mən bağbanam.

XI Lüdovik o biri əsiri göstərərək sözünə davam etdi:

– Bu adamın sənin yoldaşın olduğunu etiraf edirsən?

– Yox, mən onu heç tanımıram.

– Yetər, – kral dedi və qapının yanında hərəkətsiz və dinməz-söyləməz dayanmış, oxucunun nəzər-diqqətini cəlb etdiyimiz adama əlilə işarə edərək əlavə etdi:

– Kum Tristan, bu adamı götür, o sənindir.

Adamayovuşmaz Tristan təzim etdi və qarovulçuların qulağına nəsə dedi. Qarovulçular zavallı sərsərinə apardılar.

Kral ikinci əsirə yaxınlaşdı; bu əsirin alnında iri tər damcılarını görünürdü. Kral ondan soruşdu:

– Sənin adın nədir?

– Pyer Qrenquardır, əlahəzrət.

– Sənətin nədir?

– Filosofam, əlahəzrət.

– Məlun, sən bizim dostumuz Paris hakiminin üzünə hücum etməyə necə cəsarət etdin? Sən bu iğtişah haqqında nə söyləyə bilərsən?

– Əlahəzrət, mən onda heç iştirak etməmişəm.

– Necə iştirak etməmişən, məlun? Səni qarovulçular bu köpək uşağının arasında tutmayıb?

– Əlahəzrət, belə deyil, burada bir səhv var, bədbəxt bir təsadüf. Əlahəzrət, lütfən mənə qulaq asın, mən tragediya yazıram: mən

şairəm, mənim kimi adamlar isə, adətən, gecələr küçələrdə dolaşır. Mən də bu axşam tamamilə təsadüfi olaraq buradan keçirdim, məni nahaq yerə tutublar. Mənim bu qarışıqlıqla heç bir əlaqəm yoxdur. Əlahəzrət özü gördü ki, bir az əvvəl danışdırılan quldur məni heç tanımadı. Mən əlahəzrətdən rica edirəm...

– Sus, – içdiyi arağa ara verərək dedi, – mənim bu cəfəngiyatdan başım hərlənir.

– Əlahəzrət, bunu da asmaq olarmı? – Tristan barmağıyla Qrenquarı göstərərək soruşdu.

Bu, onun söylədiyi ilk söz idi. Kral laqeydcəsinə cavab verdi:

– Mümkündür, mənim heç bir etirazım yoxdur.

– Ancaq mənim etirazım var! – Qrenquar bağırırdı.

Filosof həmin dəqiqə göm-göy göyərmişdi. Kralın soyuq və laqeyd simasından yalnız son dərəcə patetik bir şeylə xilas ola biləcəyini anlamışdı. XI Luinin ayaqlarına yıxılaraq müdhiş əda və hərəkətlə bağırırdı:

– Əlahəzrət, lütfən, mənə qulaq asın! Əlahəzrət, belə boş şeylər üçün mənə hiddətlənməyin! Tanrı həzrətləri öz ildırımıyla kiçik bir bitkini məhv etməz. Əlahəzrət, siz qüdrətli və böyük bir hökmdarsınız! Buz parçası qılgıcım saça bilmədiyi kimi, üsyan qaldırmaq iqtidar olmayan zavallı və namuslu adama rəhm edin! Ey böyük hökmdar, alicənablıq aslanlara və hökmdarlara məxsusdur! Təəsüf ki, sərtlik yalnız fikirləri qarışdırır. Fırtınanın şiddətli rüzgarı yolçunu öz bürüncəyinə daha möhkəm büründürdüylü halda, günəş öz isti şüalarıyla bu yolçunu köynəyinə qədər soyunmağa məcbur edir. Əlahəzrət, siz də bir günəşsiniz. Ey mərhəmətli hökmdarım, sizə and içirəm ki, mən nə sərsəriyəm, nə oğruyam, nə də qulduram. Üsyan və quldurluq Apollonun xasiyyətlərindən deyildir. Hər halda, mən üsyan və ixtişaşların gurladığı buludlara çıxmaram, mən siz əlahəzrətin sadıq bəndəsiyəm. Sadıq bəndə isə öz padşahının şöhrətinə və şəninə ərin öz arvadının namusuna və oğulun atasının yaxşı adına hörmət etdiyi kimi baxmalıdır. O, özünü qurban verməli, özünün padşahın yolunda parça-parça doğranmasına razı olmalıdır. Onun heç bir başqa ehtirası olmamalıdır. Hər halda, əlahəzrət, mənim etiqadım belədir. Odur ki siz məni üsyançı və qarətçi zənn etməyin. Yalnız sürtükumun dirsəkləri yırtıq olduğundan məndən şübhələnməyin. Əlahəzrət, siz məni bağışlasanız, diz üstə çöküb, gecə-gündüz sizin bu yaxşılığınız üçün dua edərəm. Mən təəssüf

ki, çox da zəngin deyiləm, mən hətta bir qədər yoxsulam, lakin bu, qətiyyənlər mənə pis adam olmağım deyil. Bəli, yoxsul olmağım özüm müqəssirəm. Hər kəs bilir ki, yaxşı və xeyirli işlərlə daş ev tikmək, kitablardan kürk tikdirmək mümkündür deyil. Taxılı vəkillər yeyir, başqa elm adamlarına isə yalnız küləş qalır. Filosofların yırtıq bürüncəkkləri haqqında o qədər lətifə var ki. Ah, əlahəzrət, mərhəmət və şəfqət – böyük bir qəlbi nurlandırmaq iqtidarında olan yeganə işiqdir! Mərhəmət – bütün xeyirli işlər üçün mənbədir! O olmasaydı, bütün başqa fəzilətlər gözləri görməyə-görməyə Allah axtaran korlara bənzəyərdilər. Təbələri onun sayəsində padşahlara məhəbbət bəsləyir. Məhəbbət isə kralın ən gözəl mühafizəsidir. Həm də əlahəzrət, yer üzündə bir nəfər artıq zavallı adamın, taleyin zülmələri ilə çarpışan məsum bir filosofun yaşamasından siz nə itirirsiniz? Onun cibləri də mədəsi kimi bomboşdur! Bundan başqa, əlahəzrət, mən ədəbiyyatla da məşğul oluram, ədəbiyyata himayə göstərmək isə – böyük padşahların tacında əlavə bir incidir. Apollon muzanın himayədarı titulundan qətiyyənlər çəkinməzdi. Matvey Korvin riyaziyyatçılardan zinəti olan Jan de Monroyalı himayə edirdi. Lakin ədibləri dar ağacından asmağa başlayarlarsa, buna ədəbiyyat himayəçiliyi adını vermək olarmı? Böyük İskəndər Aristoteli asmağı əmr etsəydi, bu, onun üçün ləkə olmazdı? Bu, üzü qismən gözəlləşdirən balaca bir xal deyil, onu daha da bərbad və çirkin hala salan çiban olardı. Əlahəzrət, mən nəcabətli Dofin cənabları ilə Flandriya şahzadəsinin izdivacı haqqında olduqca geniş bir mənzumə yazmışam. Məgər bunu edən adam üsyan qaldırmaq qabiliyyətində ola bilərmə? Əlahəzrət, nəzərə alın ki, mən adi bir ədib deyiləm, mənə ciddi ölməz əsərlərim, qeyri-adi natiqlik istedadım var. Əlahəzrət, rəhm edin! Siz bununla həzrəti-Məryəmə xoş gələnlər bir iş görmüş olarsınız. And içirəm ki, bu ölüm məni çox qorxudur.

Zavallı Qrenquar bu acınacaqlı sözləri söylərkən kralın çəkmələrini yalayır, Giyom Rim isə Kopenolun qulağına deyirdi:

– O, kralın ayağına düşməkdə çox yaxşı iş görür. Kritli Yupiter kimi bəzi padşahların qulaqları ayağındadır.

Corabçı isə Kritli Yupiteri vecinə almayaraq gözlərini Qrenquardan ayırmadan gülümsəyə-gülümsəyə cavab verdi:

– Ah, necə də xoşdur, mənə elə gəlir ki, məndən əfv diləyənlər kansler Qüqonu yenidən eşidirəm.

Nəhayət, Qrenquar tövşüyərək və bütün vücuduyla titrəyərək dayandı, gözlərini kralın üzünə dikdi; kral isə o danışıqca dırnağıyla şalvarının üstünə düşən mum ləkəsini təmizləyirdi. Sonra bir söz demədən acı içkisindən bir qədər də içdi. Bu sükut zavallı Qrenquarın qəlbini sıxırdı. Nəhayət, kral onun üzünə baxdı.

– Çox zəhlətökən boşboğazdır! – dedi. Sonra Tristana tərəf dönüb dedi:– Ey, onu buraxın getsin!

Qrenquar sevincindən özündən getdi.

– Buraxaq! – Tristan mırıldandı. – Əlahəzrət, bəlkə, onu bir qədər bizim qəfəsdə saxlayaq?

– Kum Tristan, – XI Lüdovik cavab verdi, – sən nə danışırısan, biz üç yüz altmış yeddi livr səkkiz su yarım qiymətində olan qəfələri bu cür sarsaqlar üçün tikirik? Bu sərsərinə bu saat buraxın və dalına da yaxşı bir təpik vurun.

– Oho! – Qrenquar bağırdı. – Böyük kral buna deyərəm.

Sonra kralın öz əmrini geriyyə götürə biləcəyindən qorxaraq Tristanın xeyli hiddətlə açdığı qapıya doğru cumdu. Əsgərlər onunla birlikdə otaqdan çıxdılar. Onu arxasından yumruqlaya-yumruqlaya itələyirdilər. Qrenquar bütün bu əziyyətlərə həqiqi stoik-filosof kimi tab gətirirdi.

Kral Paris hakimi əleyhinə üsyan qalxması xəbərini eşidəndən sonra xeyli məmnun olmuşdu və ona xas olmayan bu mərhəmət də məmnuniyyətindən irəli gəlirdi. Halbuki Tristan dışından oву qoparılmış köpək kimi acıqlı-acıqlı baxırdı.

Kral barmaqlarıyla kreslosunun kənarında şən-şən Pont-Ode-mer marşını çalırdı.

O, riyakarlığın sirlərini bilsə də, sevincinə nisbətən qayğılarını daha yaxşı gizlədə bilirdi. Bəzən xoş xəbər eşidəndə son dərəcə sevinirdi. Məsələn, Cəsur Karın ölümünü eşidəndə, olduqca xəsis olmasına baxmayaraq, Turdakı müqəddəs Martin kilsəsinə gümüş barmaqlıq bağışlamış, taxta çıxdıqda isə atasının dəfni ilə məşğul olduğu unutmşdu.

– Əlahəzrət, – Birdən Jak Kuaktye ona dedi, – siz mənə bərk xəstə olduğunuz üçün yanınıza çağırımsınız. İndi halınız necədir?

– Oy, – kral zarıdı, – mən, həqiqətən, bərk xəstəyəm, dəhşətli ağrılarım var. Qulaqlarımda nəsə guruldayır, köksümü isə, sanki, odlü şanayla didirlər.

Kuaktye kralın biləyindən tutub ciddi görkəmdə onun nəbzini yoxlamağa başladı:

– Baxın, Kopenol, – Rim səsini alçaldaraq dedi. – O, Kuaktye ilə Tristanın arasında əyləşmişdir. Bu, onun bütün məyyəti deməkdir: həkim onun özü, cəllad isə başqaları üçündür.

Kuaktye kralın nəbzini yoxladıqca sifəti ciddiləşirdi. XI Lüdovik bir qədər rahatsızlıqla onun üzünə baxırdı. Kuaktyenin üzü getdikcə tutulurdu. Kralın xəstələnməsi ona gəlir gətirdiyindən həmişə bundan mümkün qədər faydalanmağa çalışırdı.

– Oho! – Nəhayət, Jak Kuaktye dedi, – belə şeylərlə zarafat etmək olmaz!

– Doğrudan? – Kral narahat halda soruşdu.

– Nəbziniz düz deyil, tez-tez vurur, qızdırmalısınız, – həkim sözüne davam etdi.

– Lənətə gələsən!

– Bəli, belə davam edərsə, insan üç gün belə yaşamaz.

– Ya Məryəm! – kral bağırdı. – Bunun heç bir əlacı yoxdur?

– Əlahəzrət, mən də elə bunu düşünürəm.

O, kraldan dilini çıxarmağı rica etdi, başını yırğaladı, üzünü qırırdı və birdən dedi:

– Yeri gəlmişkən, əlahəzrət, sizə deməliyəm ki, yeparxiya və monastırlardan kral vergisi yığan məmur vəzifəsi boşalmışdır, mənim isə bir qardaşım oğlu var...

– Kum Jak, mən bu vəzifəni sizin qardaşınız oğluna verirəm, – kral cavab verdi, – ancaq məni sinəmdəki bu hərarətdən xilas et.

– Əlahəzrət, madam ki, siz bu qədər mərhəmətlisiniz, – həkim yenidən dilləndi, – güman edirəm ki, mənim bir ricamı da rədd etməyib Sent-Andre küçəsindəki evimin inşasını qurtarmaq üçün bir qədər yardım edərsiniz.

– Hm! – kral öskürdü.

– Məsələ burasındadır ki, mənim pulum çatmır, – həkim davam etdi, – evimə dam düzəltirə bilməsəm, çox mütəəssir olacağam. Zətən, məsələ evin özündə deyil. Bu, adi bir şəhərli evidir, ən çox bu evin karnizlərini zینətləndirən gözəl Jan Furbo freskalarına heyfim gəlir. Həmin freskaların üzərində Diananın havada uçması təsvir edilmişdir. Olduqca gözəl, incə və zərif bir rəsmdir. Diananın başında tac əvəzinə aypara var, bədəninin ağılığı da o dərəcədə gözəldir ki, ona yaxından baxan adamın aqlını əlindən ala bilər. Orada bir Serera da var ki, çox qərribə bir şeydir. Serera taxıl dərzləri üzərində

əyləşib, başında isə tarla çiçəklərindən və taxıl başaqlarından hörülmüş çələng var. Bu qədər aşiqanə gözlər, gözəl ayaqlar, necabətli görkəm, zərif geyim təsəvvür etmək mümkün deyil. O, sənətkar qələmindən çıxmış ən kamil və ən həyalı gözəllərdən biridir.

– Yaxşı, – XI Lüdivik dedi, – sözünün canını de.

– Bilirsiniz, əlahəzrət, bütün bu bədii əsərləri yığmağa bir yer lazımdır, bu çox baha olmasa da, mənim pulum qalmayıb.

– Yaxşı, bunun üçün sənə nə qədər lazımdır?

– Nə deyim? Bəzəkli və qızılı misdən düzəldilsə, olsa-olsa iki min livrə başa gələr.

– Vay, quldur! – kral bağırdı. – Ağzımdan çıxardığın hər bir diş mənə brilyant bahasına başa gəlir.

– Mən buna ümid bəsləyə bilərəm? – Kuaktye soruşdu.

– Yaxşı, lənət şeytana, ancaq məni sağalt.

Jak Kuaktye ehtiramla təzim etdi və dedi:

– Əlahəzrət, sizin bir əlacınız var, biz sizin böyrünüzə erməni gilindən, yumurta ağından, taxta yağından və sirkədən hazırlanmış böyük bir məlhəm qoyarıq. Bundan başqa, siz dərmanınızı içməyə davam etməlisiniz. Belə olarsa, biz əlahəzrətin can sağlığına cavab-deh ola bilərik.

Yanan şamın ətrafına çox mığmığa toplaşır. Olivye kralın kefinin yaxşı olduğunu görüb, əlverişli vəziyyətdən istifadə edərək krala yaxınlaşdı:

– Əlahəzrət...

– Hə, daha nə var? – XI Lüdivik soruşdu.

– Cənab Simon Radenin ölməsi əlahəzrətə məlumdur?

– Yaxşı, nə olsun ki?

– O, kral xəzinəsinin müşaviri idi...

– Nə olsun ki?

– Əlahəzrət, bu yer indiyədək boşdur.

Bu sözləri söylərkən Olivyenin üzündəki vüqarı yaltaqlıq əvəz etdi: yalnız bu iki ifadə saray əhli üçün xarakterikdir. Kral onun gözlərinin içinə baxıb və quru tərzdə dedi:

– Başa düşürəm. – Sonra bir az susub davam etdi. – Cənab Olivye, marşal Busiko deyirdi: “Hədiyyə hər zaman kraldan, balıq isə dənizdən olmalıdır”. Görürəm, Busikonun rəyini bölüşürsünüz. İndi isə qulaq asın. Mənim çox yaxşı yaddaşım var. Biz 1468-ci ildə

sizi öz yanımızda kamerger təyin etdik, 1469-cu ildə sizi Sen-Qu qəsrinin komendantı və yüz tur livrlik maaş təyin etdik (siz maaşın Paris livri ilə verilməsini rica etmişdiniz). 1473-cü ilin noyabr ayında Jerjolda verdiyimiz əmrlə sizi kavalyer Jilber Aqlın yerinə Vensen meşəsinə nəzarətçi təyin etdik. 1475-ci ildə Jak Lemerin əvəzinə Rüyve-Sen-Qu meşəsinə meşəbəyi təyin olundunuz. 1478-ci ildə öz mərhəmətimiz sayəsində sizə yaşıl möhürlü sənədlərlə bərabər, ömürlük olaraq on Paris livri məbləğində, arvadınızın adına keçirmək şərtlə Sen-Jermen məktəbinin yaxınlığındakı tacir dükanlarının yerləşdiyi yerin rentasını təyin etdik; 1479-cu ildə sizi zavallı Jan Dezin yerinə Senar meşəsində meşəbəyi, sonra Loş qəsrinin komendantı, ondan sonra, yenə həmin ildə Sen-Kanten valisi və nəhayət, Milan körpüsünün kapitanı vəzifəsinə təyin etdik, bu da sizə qraf Milan adını daşımaq haqqı vermişdi. Hər bazar günü üz qırخان hər bir bərbərin verdiyi beş su miqdarında cərimənin üç susu sizin payınıza düşür, yerdə qalanı isə xəzinəyə çatır. Bundan başqa, köhnə soyadınızın (“Le Mauvais” – pisniyyət) sizə çox yaraşmasına baxmayaraq, onu dəyişdirməyə icazə verdik. 1474-cü ildə bizim zadəganların böyük narazılığına baxmayaraq, sizə zadəgan gerbi verdik və onu döşünüzə taxmağa icazə verdik. Məgər bunlar sizə bəs deyil? Məgər siz bu uğurlu ovdan razı deyilsiniz? Qorxmursunuz ki, artıq bir balıq gəminizin batmasına səbəb ola bilər? Kirvə, qürur sizi məhv edəcək; o, hər zaman fəlakətə və iflasa səbəb olur. Bunu yaxşı düşünün və sakit oturun.

Ciddi tərzdə söylənən sözlər Olivyenin üzünə yenə ona xas olan həyasız ifadəni qaytardı.

– Yaxşı, nə olar, – Olivye, demək olar ki, eşidiləcək tərzdə mırıldandı, – görünür, bu gün kralın halı xarabdır: hər şeyi həkimə verir.

XI Lüdovik Olivyenin bu fikrinə hirsələnmədi, ancaq yetərinə qısa şəkildə dedi:

– Dayanın! Mən bir şeyi unuttum. Mən sizi Gent şəhərində hersoginya Məryəmin yanına səfir təyin etmişdim. – Kral flamandriyalılara üzünü tutub əlavə etdi, – bəli, ağalar, bu adam səfir olmuşdur. – Sonra Olivyeyə dedi: – Kirvə, indi isə, dalaşmağın yeri yoxdur; biz ki köhnə dostuq. Artıq vaxt keçir, məşğələ bitdi. Üzümüzü qırın.

Şübhəsiz, oxucular cənab Olivyenin, XI Lüdovik tərəfindən oynanılan uzun və qanlı faciədə olduqca mühüm bir rol oynamaq şərə-

finə nail olan həmin dəhşətli bərbər olduğunu çoxdan anlamışdır. Əlbəttə, biz burada bu qəribə adamın xarakterini açmaq niyyətində deyilik, yalnız onu qeyd edə bilirik ki, onun üç adı vardı: sarayda ona Olivye Le-Den deyirdilər, xalq onu iblis Olivye adı ilə çağırırdı, əsl adı isə Olivye le Move idi.

Olivye, yəqin ki, narazı olduğundan yerindən tərpənmir və Jak Kuaktyenin üzünə çəp-çəp baxırdı.

– Hə, hə, hər şey həkimindir, – o, dişləri arasından mırıldandı.

– Əlbəttə, həkim üçündür. – XI Lüdovik qəribə yumşaqılıqla dedi. – Həkim səndən daha əhəmiyyətlidir, çünki bütün bədənimiz onun əlindədir, sənin əlində olan yalnız çənəmizdir. Əzizim, sənin öz taleyindən şikayət etməyə haqqın yoxdur. Əgər mən də kral Xilperik kimi saqqal saxlasaydım, sənin halın necə olardı? Yaxşı, kirvəcik, öz işinlə məşğul ol, üzümü qırx. Get, nə lazımsa gətir.

Olivye kralın bu gün hər şeyi zarafata salmaq niyyətində olduğunu və onu açıqlandıрмаğın mümkün olmadığını görüb əmrini yerinə yetirmək üçün söylənə-söylənə otaqdan çıxdı.

Kral ayağa durdu, pəncərəyə yaxınlaşdı və birdən böyük həyəcan içində pəncərəni açaraq səsləndi:

– Bu nədir? Qədim şəhərin üzərində şəfəq var! Hakimin evi yanır! Hə, hə, bu, onun evidir! Ah, mənim mərhəmətli xalqım! Nəhayət, sən feodallarla haqq-hesab çəkməkdə mənə yardım edirsən! Sonra flamandriyalılara müraciət etdi: – Ağalar, yaxın gəlin, baxın! Bu yanğın şöləsidir, eləmi?

– Bəli, yanğındır, həm də böyük bir yanğın, – Giyom Rim yoldaşıyla birlikdə pəncərəyə yaxınlaşaraq dedi.

Kopenolun gözləri birdən parladı.

– Ah, – o, bağıraraq dedi, – bu, baron Emberkurun evinin yanmasını mənim yadıma salır. Görünür, orada ciddi bir üsyan qopmuşdur.

– Cənab Kopenol, siz elə zənn edirsiniz? – XI Lüdovik soruşdu. Gözləri corabçının gözləri kimi sevinclə parlayırdı. – Bu üsyanı yatırtmaq elə də asan iş deyil? Eləmi?

– Əlbəttə, əlahəzrət! Bununçün çoxlu əsgər qurban verməlisiniz.

– Ax, mən! Bu, başqa söhbətdir! Əgər mən istəsəm...

Corabçı cəsarətlə etiraz etdi:

– Əgər bu üsyan mənim zənn etdiyim kimdirsə, sizin istəkləriniz burada az rol oynayacaq.

– Kirvə, – kral dedi, – narahat olmayın, iki alay qarovul əsgərləri və bir cüt yaylım atəşiyə bu qara camaatın öhdəsindən gəlmək olar.

Yoldaşının gözünü ağartmasına baxmayaraq, corabçının kralın qarşısında məğlub olmaq istəmədiyi görünürdü.

– Əlahəzrət, – o dedi, – isveçrəlilər də qara camaatdan başqa bir ata nifrətlə baxardı. O, Qranson döyüşündə bağırdı: “Ey, topçular! Bu köpək uşağına mərmii atın! Müqəddəs Georgi bizə kömək edir!” Lakin şəhər yüzbaşısı Şarnaxtal öz xalqı və dəyənəklərlə birlikdə bu məşhur hersoqun üzərinə hücum etdi. Ehtişamlı Burqundiya ordusu qara camaatla toqquşduqdan sonra daşa dəyən şüşə kimi parça-parça oldu. Bu müharibədə həmin kəndlilər bir çox məşhur cəngavəri məhv etdilər, birinci Burqundiya kavaləri hesab olunan baron Şatogiyonun meyiti isə boz atıyla bərabər bataqlıqdan tapılmışdı.

– Dostum, siz müharibədən danışsınız, buradakı isə yalnız ixtişaşdır; bu ixtişaşı yatırmaq üçün qaşlarımı oynatmağım yetər.

Flamandriyalı laqeyd cavab verdi:

– Ola bilər, əlahəzrət. Demək, bu xalq hələ lazımı qədər yetişməyib.

– Cənab Kopenol, – Giyom Rim söhbətə qarışaraq dedi, – siz qüdrətli bir kralla danışsınız.

– Mən bunu bilirəm, – Kopenol sakitcə cavab verdi.

– Hörmətli cənab Rim, ona mane olmayın. – Kral dedi. – Mənimlə açıq danışanları sevirəm. Atam VII Karl deyərki ki, həqiqət həmişə axsayır, mənse bu fikirdəyəm ki, həqiqət vəfat etmişdir, həm də tövbə etmədən. İndi bu cənab Kopenol mənə yanıldığımı isbat etmək istəyir.

Kral əlini dostcasına Kopenolun çiyinə qoyaraq sözünə davam etdi:

– Cənab Jak, demək, siz söyləyirdiniz ki...

– Əlahəzrət, mən söyləyirdim ki, sizin haqlı olmanız yalnız ölkənizdə xalqın yetişəcəyi zamanın hələ gəlmədiyini isbat edir.

– Əzizim, bəs zaman nə vaxt gələcək? – Kral diqqətlə onun üzünə baxaraq soruşdu.

– Onu siz özünüz görəcəksiniz.

– Bəs mən bundan necə xəbər tutacağam?

Kopenol sakit və soyuqqanlı tərzdə kralın qolundan tutaraq pəncərənin yanına gətirib dedi:

– Əlahəzrət, lütfən qulaq asın, baxın, bu qüllədir, o isə zəngdir, topdur, əsgərlədir, vətəndaşlardır. Xalqın zamanı zənglər çalınanda,

toplar atılarda, qüllələr gurultuyla yıxılarda, əsgərlər və vətəndaşlar bağıraraq bir-birini öldürməyə başlayanda gələcəkdir.

XI Luinin üzündə ciddi və dalğın bir ifadə göründü. Sonra o, hər b atının meyitini oxşayan döyüşçü kimi əlini qüllənin qalın divarı üzərində yavaş-yavaş gəzdirərək dedi:

– Yox. Sən o qədər də asanlıqla uçmayacaqsan, mənim gözəl Bastiliyam!

Sonra üzünü cəsur flamandriyalılara tutub əlavə etdi:

– Cənab Koppenol, siz heç xalq üsyanı görmüsünüz?

– Əlahəzrət, mən xalq üsyanında iştirak etmişəm, – corabçı cavab verdi.

Kral maraqlanaraq soruşdu:

– Bəs siz bu işə necə başladınız?

– Bu, elə də çətin bir iş deyil, – Koppenol dedi. – Bunun yüz cür yolu var. Əvvəla, şəhərdə narazılıq olmalıdır, – zətən, bu çox da nadir şey deyil. Sonra bir çox şey şəhərlərin xasiyyətindən asılıdır: məsələn, Gent əhalisi üsyanı çox sevir, onlar, adətən, öz hökmdarlarının oğlunu sevrələr, hökmdarın özünü isə heç vaxt sevmirlər. Fərz edək ki, gözəl günlərin birində mənim dükanıma gəlib deyirlər: “Koppenol, məsələ belədir: Flandriya hersoginyası öz nazirlərini xilas etmək istəyir, hökumət isə dəyirman vergisini ikiqat artırır”. Yaxud buna bənzər başqa şeylər söyləyirlər. Heç bir fərqi yoxdur. Mən o saat işimi bir kənara buraxıb emalatxanamdan küçəyə çıxıram və: “Köməyə gəlin” – deyə bağırmağa başlayıram. Burada mənim ayaqlarıma boş bir çəllək dolaşır, mən bu çəlləyin üstünə çıxıb ağılıma gələni, ürəyimdəkiləri ucadan danışmağa başlayıram; əlahəzrət, aşağı siniflərə mənsub olan adamların qəlbində isə hər zaman bir dərd var. Camaat mənim ətrafıma toplaşır, səs-küy salmağa başlayır, əsgərlərin əlindən aldıkları silahı əhaliyə paylayırlar, yolda rast gələnlərin hamısı bizim izdihama qoşulur – bununla artıq üsyan başlamış olur. Nə qədər ki mülklərdə mülkədarlar, şəhərlərdə şəhərlilər, kəndlərdə isə kəndlilər var, hər zaman belə olacaq.

– Bəs siz kimin əleyhinə üsyan edirsiniz? – kral soruşdu. – Mülkədarların əleyhinə, yoxsa məmurların əleyhinə?

– Cürbəcür olur, bəzən onların əleyhinə, bəzən də hersoqun əleyhinə.

– Belə de, – XI Lüdovik gülümsəyərək dedi və öz yerinə qayıtdı.
– Yox, onlar hələ burada yalnız hakimin əleyhinə üsyan edirlər.

Bu zaman Olivye iki pajla birlikdə otağa daxil oldu. Pajlar kralın paltarını gətirmişdilər. Lakin bir şey kralı təəccübləndirdi. Onların yanında Paris hakimi ilə şəhər qarovulunun rəisi də vardı. Hər ikisi qorxmuş kimi görünürdü. Kinli bərbər də qorxmuşdu. Ancaq eyni zamanda, bir qədər məmnun idi.

– Əlahəzrət, üzr istəyirəm, – o, sözə başladı, – bəd xəbər gətirdiyimə görə məni bağışlayın.

Kral ona doğru elə sürətlə döndü ki, kreslosunun ayağı döşəmədəki xalını cırdı.

– Sən bununla nə demək istəyirsən?

Olivye sarsıdıcı zərbə endirmək fürsəti əldə etdiyindən sevinən kinli bir adam görünüşüylə davam etdi:

– Əlahəzrət, xalq üsyanı heç də Paris hakiminin əleyhinə deyil.

– Bəs kimin əleyhinədir?

– Sizin əleyhinizə, əlahəzrət.

Qoca kral kreslodan sıçradı və cavan adam kimi dimdik durdu.

– İzah edin, Olivye, izah edin! – o bağırdı. – Başını, bədənini möhkəm saxla, kirvəcik, and içirəm müqəddəs Loo xaçına, əgər mənə yalan söyləmiş olsan, qraf Lüksemburqun başını kəsən qılınc hələ kütləşməmişdir.

Bu qorxunc və məsum bir and idi: XI Lüdovik ömründə yalnız iki dəfə müqəddəs Loo xaçına and içmişdi.

– Əlahəzrət... – Olivye dedi.

– Diz çök! – Kral bağırdı. – Tristan, bu adamı qoru!

Olivye diz çökdü və laqeydcəsinə dedi:

– Əlahəzrət, məsələ belədir. Sizin məhkəmənin bir cadugər qıza ölüm hökmü çıxarmışdır. Bu qız Notr-Dam kilsəsinə sığınmışdı, indi isə xalq onu zorla oradan çıxarmaq istəyir. Cənab hakimlə cənab şəhər qarovulu rəisi buradadır; yalan söyləyirəmsə, onlar mənim yalanımı rədd edə bilirlər. Xalq Notr-Dam kilsəsinə mühasirə etmişdir.

Kral sapsarı saraldı və kinindən titrəyərək bağırdı:

– Belə, demək, onlar Notr-Dam kilsəsinə mühasirə etmişlər, məlunlar! Olivye, ayağa dur. Sən haqlısan. Mən səni Simon Rade-nin yerinə təyin edirəm. Sən haqlısan, üsyan mənim əleyhimədir. Cadugər məbədin mühafizəsi altında, məbəd isə mənim mühafizəm

altındadır. Mən belə zənn edirdim ki, məsələ hakimin üzərindədir. Yox, artıq məsələnin mənim hökmranlığıma aid olduğu aydındır.

Kral hirsindən xəstəliyini belə yadından çıxararaq iri addımlarla otağın içində gəzinməyə başladı. Artıq o gülmürdü: artıq o qorxunc idi, oyan-buyana gəzişirdi; tülkü dönüb kaftar olmuşdu; sanki, o, kinin şiddətindən boğulur, dodaqları bir səs belə çıxarmadan titrəyir, zəif əlləri əsəbiliklə sıxılırdı. Birdən başını qaldırdı, batıq gözləri parıldadı və ucadan bağırdı:

– Onları məhv edin, Tristan! Bu məlunları məhv edin! Onlara aman vermə, dostum Tristan.

Kral hiddətləndikdən sonra yenə öz kreslosuna əyləşdi və bir qədər təmkinlə dedi:

– Qulaq as, Tristan! Burada, Bastiliyada vikont Jifin üç yüz atlısı var: bu atlıları özünə götür. Bundan başqa, burada kapitan de Şatoperin nişançı alayı var, onu da apararsan. Sən – dəmirçilər emalatxanasının başçısısan: dəmirçiləri də topla. Sen-Pol sarayında Dofin qarovulundan qırx nişançı var, onları da götür və bütün bu qüvvələrlə bu saat Notr-Dam kilsəsinə get. Cənab şəhərlilər, siz Fransa təcərtinə, müqəddəs kilsəyə hücum etməyə, asayışı pozmağa cəsərət edirsiniz! Tristan, onları qır, yalnız dar ağacına layiq olanlara aman ver!

– Baş üstə, əlahəzrət, – Tristan təzim edərək dedi. Sonra bir az susub əlavə etdi: – Bəs qaraçı qızı nə edək, əlahəzrət?

– Bəli, bəli, qaraçı qız! – kral düşünməyə başladı. – Cənab d'Estutvill, xalq onu nə etmək istəyir?

– Əlahəzrət, – hakim cavab verdi, – zənnimcə xalq onu kilsədən çıxarmaq istəyirsə, demək, qıza cəza verilmədiyi üçün özünü təhqir olunmuş sayır və onu asmaq istəyir.

Kral bir qədər düşündü və sonra Tristana dedi:

– Yaxşı, kirvə, sən əvvəlcə xalqa yaxşıca cəza ver, sonra cadugər qızı asarsan.

– Bax, bu gözəl işdir, – Rim Kopenolun qulağına pıçıldadı, – əvvəlcə xalqa cəza vermək, sonra isə onun arzusunu yerinə yetirmək.

– Baş üstə, əlahəzrət, – Tristan cavab verdi. – Bəs cadugər kilsədə olsa, sığınacağa baxmayaraq, oradan çıxaraq?

– Pasxaya and olsun! Bu sığınacaq da... – Kral qulağının ardını qaşıyaraq dedi. – Hər halda, bu qadın asılmalıdır.

Bu sözləri deyərkən ağına gözəl bir fikir gəlmiş kimi mehrabın qarşısında diz çökdü, şlyapasını çıxarıb kreslosunun üstünə qoydu və əllərini köksünə qoyaraq abid nəzərləriylə Məryəmin surətinə baxdı və dedi:

– Məni əfv et, ya Məryəm, məni əfv et! Mən bunu yalnız bir dəfə edəcəyəm. Hər halda, caniyə cəza verilməlidir. Əgər bu qız cadugərdirsə, o, sənin himayənə layiq deyildir. Bir çox olduqca dindar padşahların belə Allah xətrinə və dövlətin şərəfinə kilsələrin imtiyazlarını pozduqlarını sən də bilirsən. İngiltərə yepiskopu müqəddəs Hüq öz kilsəsindən rəmmalı çıxarmaq üçün kral Eduarda icazə vermişdi. Mənim ulu babam və ağam müqəddəs Lüdovik yenə eyni məqsədlə müqəddəs Pavel kilsəsinin imtiyazlarını, Yerusəlim kralının oğlu Prins Alfons da yenə həmin məqsədlə Tanrı tabutu məbədinin toxunulmazlığını pozmuşdu. Müqəddəs Məryəm, bu dəfəlik məni bağışla. Mən bir daha belə şey etmərəm və Eküistdə sənin adına tikilmiş kilsəyə, keçənlik kimi bu il də qiymətli gümüş bir heykəl bağışlayacağam. Amin!

Sonra xaç çəkdi, ayağa durdu, şlyapasını geydi və Tristana dedi:

– Kirvə, tez ol. Kapitan de Şatoperi özünlə apar. Əmr et, xəbər versinlər, bu köpək uşağını tapdala və cadugəri dar ağacından as. Anladınmı? Edama aid olan bütün əmrləri özün ver, bunun hesabətini özün mənə verərsən. Çox yaxşı, indi isə, Olivye, üzümü qırx, mən bu gecə yatmayacağam.

Tristan təzim etdi və otaqdan çıxdı. Sonra kral işarə ilə Kopenolla Rimin getməsinə icazə verərək dedi:

– Allah sizi qorusun, dostlarım, cənab flamandriyalılar, gedin bir qədər istirahət edin, artıq çox gecdir, səhərə yaxındır.

Kopenol Bastiliya komendantı ilə birlikdə öz otağına qayıdarkən Giyom Rimə dedi:

– Hm! Bu öskürən kral məni boğaza yığdı. Mən Burqundiya Karlını sərxoş görmüşəm, ancaq o, bu xəstə XI Lüdovik kimi qəzəbli deyildi.

– Bilirsiniz, Jak, – Rim cavab verdi, – kral şərəbı dərmandan şirindir.

VI

GÖDƏK TİYƏLƏR CİNGİLDƏYİR

Qrenquar Bastiliyadan çıxdıqdan sonra ipini qırmış at kimi Sent-Antuan küçəsiylə qaçmağa başladı. Boduaye meydanına çatdıqda meydanın ortasında yüksələn daş xaça doğru getdi; qaranlıqda xaçın altındakı pillələrdə oturmuş qara cübbəli adamın üzünə baxmağa başladı.

– Bu sizsiniz, metr? – Qrenquar soruşdu.

Qara cübbəli adam ayağa qalxdı.

– Şükür allaha! Siz mənim səbrimi tükəndirdiniz, Qrenquar. Artıq Sen-Jervə qülləsinin keşikçisi gecə ikinin yansı olduğunu xəbər verdi.

– Ah, buna mən yox, gecə qarovulu ilə kral müqəssirdir, – Qrenquar cavab verdi. – Dar ağacından zorla qurtardım, mən həmişə asılmaq şansını əldən verirəm, görünür, taleyim belədir.

– Sən hər şeyi əldən verirsən, – ikinci cavab verdi. – Tez ol, ləngimək olmaz. Parolu bilirsən?

Qrenquar onun sualına cavab vermədən:

– Bilirsiniz, ustad, mən kralı gördüm, bu saat onun yanından gəlirəm, onun əynində pamazı şalvarı var. Bu, böyük macərədir.

– Bəsdir çərənlədin! Bircə sənın macəran çatmırdı!.. Avaraların parolunu bilirsən?

– Narahat olmayın, parol belədir: “Gödək tiyələr cingildəyir”.

– Yaxşı! Bunu bilməsək, kilsəyə gedə bilmərik, quldurlar bütün küçələri tutublar. Xoşbəxtlikdən, onlar müqavimətə rast gəliblər. Bəlkə də, hələ gecikməmişik.

– Hə, ustad, ancaq kilsəyə necə girəcəyik?

– Zəng qülləsinin açarı məndədir.

– Bəs oradan necə çıxacağıq?

– Monastırın arxasında çaya açılan balaca bir qapı var. O qapının açarı məndədir. Ora səhər-səhər bir qayıq da bağlamışam.

– Ancaq, – Qrenquar başını yırğalayaraq dedi, – onlar, az qalmışdı, məni assınlar!

– Yaxşı, yaxşı, tez ol gedək! – ikinci dedi və hər ikisi sürətli addımlarla Qədim Şəhərə doğru tələsdilər.

VII

ŞATOPER, KÖMƏK ET!

Oxucu, bəlkə də, Kvazimodonu təhlükəli vəziyyətdə buraxdığını unutmuşdur. Üzərinə hər bir tərəfdən hücum edilən bu qəhrəman taqətdən düşməsə də, qaraçı qızı – o, özünü qətiyyənlə düşünmürdü – xilas etmək ümidini büsbütün itirmişdi. O, naümid halda qalereyanın içiyə oyan-buyana qaçırdı. Hücum edənlər hər dəqiqə kilsənin içinə soxula bilərdilər. Birdən qonşu küçələrdə at tappılması eşidildi və bir dəstə atlı çapa-çapa meydana daxil oldu. Atlıların çiyinlərində nizələri və əllərində məşəllər vardı. Onlar ucadan bağırırdılar:

– Yaşasın, Fransa! Qırın üsyançıları! Şatoper, kömək et!

Qorxuya düşmüş quldurlar üzlerini yeni düşməyə doğru çevirdilər. Heç bir şey eşitməyən Kvazimodo yalnız yalın qılıncları, məşəlləri və nizələri görürdü. O, atlı dəstəsinə başçılıq edən kapitan Febi gördü. Sonra hücum edənlərin sıralarında qarışıqlıq əmələ gəldiyini, ən qəhrəmanlarının belə qorxuya düşdüyünü gördü. Qəfildən gəlmiş bu kömək Kvazimodoya o qədər qüvvət verdi ki, qalereyanın sürəhisini aşmağa çalışan bir neçə hücumçunu heç bir çətinlik çəkmədən itələyib aşağı saldı.

Bu, həqiqətən, kral qoşunu idi.

Ancaq quldurlar vəhşicəsinə müqavimət göstərməyə başlamışdılar. Həm öndən – Sen-Pyer küçəsi tərəfdən, həm də arxadan – Papert küçəsi tərəfdən hücumə məruz qaldıqları üçün kilsənin yanına sıxışdırılmışdılar. Onlar yenə də kilsəyə hücum edir, Kvazimodo isə yenə onu müdafiə edirdi. Beləliklə, onlar eyni zamanda həm hücum edən, həm də müdafiə olunan rolunu oynamaqla qəribə vəziyyətə düşmüşdülər. Qraf Anri d'Arqur da 1630-cu ildə məşhur Turin mühasirəsində belə bir vəziyyətə düşmüşdü. Qraf Anri d'Arqur mühasirəyə aldığı savoylu knyaz Tomla üzərinə hücum edən markiz Leqanez arasında qalmışdı. Onun məzar daşı üzərinə "Turini mühasirəyə alan və Turində mühasirəyə düşən" sözləri yazılmışdır.

Dəhşətli döyüş başlamışdı: salnaməçi Pyer Matye yazır: "Sanki, köpək diş qurd dərisindən yapışmışdı". Kral atıları, başda qəhrəman kapitan Şatoper olmaqla heç bir aman vermədən sağa-sola

qılınc çalırdılar; quldurlar pis silahlanmalarına baxmayaraq, dəhşətli müqavimət göstərirdilər. Kişilər, qadınlar, uşaqlar pişik kimi dişlərilə, ayaqlarıyla və əlləriylə atların quyruq və yallarından tuturdular. Bəziləri yanan məşəlləri atlıların üzlərinə vururdu; bəziləri isə atlıların boyunlarına dəmir kəmənd atıb, onları yəhərin üstündən salır, yerə düşənlərin başını əzirdilər. Böyük kərənti ilə silahlanmış bir quldur murdar səslə mahnı oxuya-oxuya atların ayaqlarını biçirdi; beləliklə, o, sakit, yavaş və aramla taxıl zəmisində işləyən biçinçinin hərəkətlərilə atlıların əmələ gətirdiyi dairəylə irəliləyirdi.

Bu adam Klopen Truyefu idi. Nəhayət, tufəngdən açılan atəş onu yerə sərdi.

Bu zaman yaxındakı evlərin pəncərələri də yenidən açılmışdı. Qonşular kral qarovulunun səslərini eşidib onlara kömək etməyə başlamış və pəncərələrindən quldurlara güllə atmağa başlamışdılar.

Kilsənin qabağındakı meydanı tüstü bürümüş, kilsənin və əlillər evinin divarları, sanki, dumana qarq olmuşdu. Pəncərələrdən solğun üzli əlillər qorxa-qorxa meydana baxırdılar.

Nəhayət, quldurlar geriye çəkilməyə məcbur oldular. Yorğunluq, yaxşı silahlanmamaları, birdən-birə üzərlərinə hücum edilməsi, pəncərələrdən atəş açılması onları taqətdən saldı. Quldurlar hücum edənlərin sıralarını yararaq otərəf-butərəfə qaçmağa başladılar. Meydanda çoxlu meyit qalmışdı.

Son ana qədər mübarizə aparan Kvazimodo onların qaçdığını görüb diz çökdü və əllərini göyə qaldırdı. Sonra sevincindən nə edəcəyini bilməyərək sürətli addımlarla qəhrəmancasına müdafiə etdiyi kiçik daxmaya doğru yüyürdü; o yalnız ikinci dəfə xilas etdiyi qadının qarşısında diz çökəcəyini düşünürdü.

Ancaq hücrəyə daxil olanda orada heç kəsi görmədi.

On birinci kitab

I

AYAQQABI

Quldurlar kilsəyə hücumu başlayanda Esmeralda yatırdı. Az sonra kilsənin ətrafında getdikcə artmaqda olan gurultu əvvəl keçisini oyatdı, keçinin mələməsinə o da oyandı. Esmeralda yatağının üzərində əyləşdi, diqqətlə qulaq asmağa və baxmağa başladı. Sonra gurultudan və gecənin bu vaxtında qeyri-adi görünən məşəllərin işığından qorxuya düşərək nə olduğunu öyrənmək üçün yüyürə-yüyürə hücrədən çıxdı. Meydanın ümumi görünüşü, orada hərəkət edən adamlar, gecə qarovulunun intizamsızlığı, yuxarıdan baxdıqda qaranlığa atılan bir dəstə qurbağaya bənzəyən bu iyrenc camaat, gecənin qaranlığında yüyürüşən və bir-birinə toxunan qırmızımtıl məşəllər; bütün bu səhnə onun nəzərində şəhər ruhları ilə kilsənin daş heykəlləri arasında başlamış gizli müharibəyə bənzəyirdi. Hələ uşaqlıqdan qaraçı tayfasına xas xurafatın təsirində olduğundan əvvəlcə belə zənn etdi ki, zülmət ruhlarının gecə sərgüzəştlərini seyr edir. Sonra bu müdhiş kabusdan canını qurtarmaq niyyətilə yenə yorğanını başına çəkdi.

Lakin yavaş-yavaş qorxusu keçdi, tədricən artan gurultulardan başqa bir çox reallıqlardan anladı ki, iş kabusları deyil, canlı adamlar qarışmışdır. O zaman onun dəhşəti artmasa da, başqa bir şəkil aldı. Düşündü ki, bəlkə də, xalq onu xilas etmək üçün üsyan qaldırmışdır. İkinci dəfə həyatla vidalaşmaq düşüncəsi, dumanlı ümid, Feb, öz gələcəyini düşündüyü zaman qarşısında daim onun xəyalını görməsi, zəif olduğunu hiss etməsi, qaçmağın mümkün olmadığını, öz acizliyini, yalqız və kimsəsiz olduğunu düşünməsi

kimi yüzlərcə, minlərcə fikir ona əzab verməyə başladı. O, dizi üstə yıxıldı, üzünü yatağa toxundu, əllərlə başını tutdu. Qaraçı olmaqla bərabər, həm də bütpərəst olmasına baxmayaraq, hiçqıra-hıçqıra ağlamağa, Allaha yalvarmağa və məbədinə sığındığı həzrəti-Məryəmə yalvarmağa başladı. Həyatda elə anlar olur ki, etiqadı olmayan adamlar belə, ona yaxın olan məbədə tapınmağa başlayır.

Esmeralda uzun müddət bu vəziyyətdə qaldı. İbadət etməkdən çox şiddətlə titrəyirdi; kütlənin hiddətinin səbəbini başa düşməyərək, nə etmək istədiyini anlamayaraq, eyni zamanda dəhşətli bir sonluq qarşısında olduğunu dumanlı şəkildə hiss edərək tir-tir titrəyirdi.

Bu gurultu və iztirab içində birdən yaxınlığında ayaq səsləri eşitdi. Dönüb baxdı: otağına iki nəfər girdi; onlardan birinin əlində fənər vardı. O, zəif səsle qışqırdı.

– Qorxmayın, – ona tanış gələn dedi, – mənəm.

– Siz kimsiniz? – qız soruşdu.

– Pyer Qrenquar.

Bu ad qızı sakitləşdirdi. Gözlərini qaldırıqda, həqiqətən, qarşısında şairi gördü. Amma şairin yanında qara libaslı və dinib-danışmayan bir adamı görəndə ürəyi çırpındı.

– Cali məni sizdən qabaq tanıdı, – Qrenquar məzəmmətlə dedi.

Doğrudan da, keçicik Qrenquarın adını söyləməsinə gözləmədən başını mehrabancıasına onun dizlərinə sürtməyə, yunuyla şairin paltarını bulandıрмаğa başladı (keçinin tükü tökülməyə başlamışdı). Qrenquar da heyvanı oxşadı.

– Sizinlə gələn kimdir? – Esmeralda yavaşca soruşdu.

– Narahat olmayın, bu, mənim dostlarımdan biridir, – Qrenquar cavab verdi.

Sonra filosof fənərini yerə qoyub çömbəldi və Calini bağrına basaraq sevincle qışqırdı.

– Nə sevimli heyvandır! Düzdür, boyu balacadır, ancaq hər hansı professordan daha ağıllıdır! Cali, göstər baxım, oyunlarını unutmamısan ki? Jak Şarmolü necə yeriyir?..

Lakin qara cübbəli adam Qrenquarın sözünü bitirməsinə imkan vermədi: Qrenquara yaxınlaşıb çiyindən tutaraq itələdi. Qrenquar ayağa durdu.

– Hə, doğrudan da, – dedi, – lap unutmuşdum, tələsmək lazımdır. Ancaq, ustad, bu heç də adamlarla bu cür rəftar etməyə əsas vermir.

Mənim sevimli yavrum, sizin də, Calinin də həyatı təhlükədədir. Sizi yenə asmaq istəyirlər. Biz sizin dostunuzuq, sizi xilas etmək üçün gəlmişik, bizimlə gəlin.

– Bu doğrudur? – Esmeralda sarsılmış halda dedi.

– Tamamilə doğrudur. Tez olun, qaçaq!

– Məmnuniyyətlə, – qız mızıldandı. – Bəs dostunuz niyə susur?

– Bilirsiniz, – Qrenquar cavab verdi, – onun atasıyla anası çox qəribə adamlar olduğundan onu qaradınmız ediblər.

Qız onu qətiyyənlə qane etməyən bu izahla istər-istəməz razılaşmalı oldu. Qrenquar onun əlindən tutdu, yoldaşı isə fənəri götürüb qabağa düşdü. Gənc qız qorxusundan tamamilə çaşıb qalmışdı, odur ki heç bir söz söyləmədən itaətkarlıq göstərirdi. Keçicik Qrenquarı yenidən gördüyü üçün sevindiyyindən tullana-tullana onların dalınca getdi. Buynuzlarını tez-tez Qrenquarın ayaqlarının arasına soxduğundan onun büdrəməsinə səbəb olurdu.

– Həyat belədir də, – filosof hər dəfə büdrəyəndə deyirdi, – ən yaxşı dostlarımız belə bizə badalaq gəlirlər.

Onlar sürətlə zəng qülləsinin pilləkənindən aşağıya endilər, qaranlıq və kimsəsiz, ancaq bayırdakı gurultudan əks-səda verən kilsəni keçib qırmızı qapıdan monastırın həyətinə çıxdılar. Hücumdən qorxuya düşmüş rahiblər bir yerdə ibadət etmək üçün yepiskopun mənzilinə qaçdıqlarından monastır bomboş idi; həyət də boşalmışdı; yalnız bir neçə qorxaq monastır xidmətçisi həyətin qaranlıq künclərində gizlənmişdi. Qrenquarla yoldaşları çayın sahilinə gedən darvazaya tərəf yönəldilər. Qara bürüncəkli adam açarlarla qapını açdı. Darvazanın arxasında adanın şərq cəhətini təşkil edən və kilsə kapituluna aid olan, eyni zamanda, Qədim şəhərin hasarıyla əhatə olunmuş bir burun vardı. Bu yer tamamilə kimsəsiz və boş idi; Papert meydanındakı gurultu belə buraya güclə gəlib çatırdı. Sərin külək burunun kənarında bitmiş ağacın yarpaqlarını xışıldadırdı. Bununla belə, onlar yenə də təhlükəli yerə çox yaxın idilər: ən yaxın binalar yenə də kilsə və arxiyepiskop sarayı idi. Yəqin ki, bu sarayda da böyük qarışıqlıq vardı. Yandırılmış kağız yığınının içində uzun müddət qəribə şəkilli qıvcımlar göründüyü kimi, burada da, evin qaranlıq divarında bir pəncərədən o biri pəncərəyə qaçan işıqlar görünürdü; bir az o tərəfdə meydanı tutmuş qırmızımtraq işıqda kilsənin əsas binası üzərində böyük zəng qüllələri yüksəlir, nəhəng

dəmirçixananın iki yüksək bacasına bənzəyirdi. Parisin qalan hissəsi isə, sanki, dumana bürünmüşdü. Arxa fonun bu cür təsvirini Rembrandtın əsərlərində görmək olar.

Fənərli adam burunun kənarına doğru gedirdi; orada çayın lap qırağında bir hasar görünürdü. Hasarın taxtalarına üzüm tənəyi sarmaşmışdı. Arxasındakı kölgəlikdə kiçicik bir qayıq gizlənmişdi. Qara bürüncəkli adam Qrenquarla gənc qıza işarə edərək qayığa minmələrini təklif etdi; keçicik də onların dalınca qayığa atıldı; nəhayət, naməlum adam da mindi. Sonra naməlum adam qayığı sahiləndən araladı, qayığın dibindəki kürəkləri götürüb baş tərəfdə əyləşdi və var gücü ilə avar çəkməyə başladı. Senanın suyu burada sürətlə axdığından çayın ortasına çatmaq üçün xeyli əziyyət çəkməli oldu.

Qrenquar qayığa minən kimi keçini dizləri üstündə oturtdu. O, qayığın arxa tərəfində əyləşdi, özündən asılı olmayaraq naməlum adamdan qorxan gənc qız isə şairin yanında əyləşib onun böyrünə qısıldı.

Filosof qayığın sahiləndən uzaqlaşdığını görcək əl çalmağa başlayaraq Calini öpdü və bağdı:

– Ah, artıq hamımız xilas olduq! – Sonra dərin və mənalı bir görkəm alaraq əlavə etdi: – böyük işlərin həyata keçirilməsinə bəzən uğur, bəzən də hiylə yardım edir.

Qayıq yavaş-yavaş sağ sahilə doğru irəliləyirdi. Gənc qız ürək-ürək naməlum adama baxırdı. O, fənərinin qabağını tutduğundan qayığın ön tərəfində qaranlıqdakı kabus kimi görünürdü. Üzünə saldığı başlığı üzünü görməyə mane olurdu. Hər dəfə avar çəkəndə geniş açdığı qolları nəhəng yarasa qanadlarına bənzəyirdi. O, hələ susur, səsini çıxarmırdı. Kürəklərin şappıltısından və suyun şırıltısından başqa, heç nə eşidilmirdi.

– Vicdanıma and olsun ki, – birdən Qrenquar səsləndi, – biz lap qaradınmaz adamlar kimi sevinirik. Balıqlar, ya da pifaqorçular kimi lal olmuşuq. Ancaq, dostlar, mən bir az laqqırtı vurmaq istədim. İnsan səsi – insanın qulağında musiqi kimi səslənir. Bu sözlər mənim deyildir, İskəndəriyyəli Didimindir. Gözəl sözlərdir. İskəndəriyyəli Didim xariqülədə filosof idi. Bircə kəlmə deyən, gözəlim, Allah eşqinə, bircə kəlmə söyləyin! Bir zamanlar siz çox qəribə və sevimli bir ədayla üzünüzü turşudardınız: siz bunu unutmamısınız ki? Sevgilim, siz bilirsiniz ki, parlament sığınacaq haqqını poza bilər və kilsədəki hücrəndə böyük təhlükə altında idiniz. Bəli, bəli, troxil

adlı bir quş var, bu quş öz yuvasını timsahın ağzında qurur. Ah, yenə ay çıxır! Bizi görməsələr yaxşıdır! Biz bu xanımı xilas etməklə çox yaxşı iş görürük, amma bizi bir yerdə tutsalar, dar ağacından qurtula bilməyəcəyik. Təssüf ki, hər şeyin iki ucu var! Səni alqışladığın şeyə görə mənə cəza verə bilərlər. Katilini söydükləri şeyə görə Sezarı mədh edirdilər. Belə deyilmi, ustad? Siz bu fəlsəfə haqqında nə düşünürsünüz? Arı təbiətən mühəndis olduğu kimi, mən də təbiətən filosofam. Ancaq mənə kimsə cavab vermir, yoxsa ikinizin də kefiniz yoxdur? Mən tək danışmağa məcburam, buna biz dramaturqlar monoloq deyirik. Bəli, sizə söylədim, mən bir az bundan əvvəl kral XI Luinin özüylə söhbət edirdim... Onlar hələ də kilsənin yanında bağırırlar!.. O, xəz paltar geyinmiş kinli və eybəcər bir qocadır. Yazdığım toy şerinin pulunu bu günə qədər verməməsi bir yana, bu axşam, az qalmışdı, məni asdırsın; bu, məni pulumu nə vaxtsa almaq imkanından belə məhrum edərdi. O çox xəsis adamdır, ləyaqətli adamlara mükafat verməyə simiclik edir. Kelnli Salvinin “Xəsislik əleyhinə” əsərini oxusaydı, pis olmazdı. Ümumiyyətlə, o, istedadlara qiymət verə bilməyən zalım bir kraldır. Xalqın pullarını süngər kimi sorur. Dalağı digər daxili orqanlarının qidasını sorduğu üçün şişmişdir. Buna görə də çox arıqdır. Halbuki hamı zəmanənin çətinliyindən şikayət edir, kralın əleyhinə danışır. Bu dindar və guya, sakit kralın dövründə asılan adamların ağırlığından dar ağacları sınımağa başlayıb, meydanlarda edam edilənlərin qanı qurumur, həbsxanalar ağzınadək dolmuşdur. Bu kral bir əlilə alır, o biri əlilə asır. Onun yalnız iki əyləncəsi var: vergi və dar ağacı. Hökmü və qüdrəti olanları qarət edir, adi adamları isə asdırır. Ümumiyyətlə, o çox pis kraldır; mən onu sevmirəm, ustad, siz necə?

Qara bürüncəkli adam onun boşboğazlığına mane olmurdu. O, Qədim şəhər adasıyla müqəddəs Lüdovik adası arasında əmələ gəlmiş burulğanın içindən çıxmaq üçün var gücüylə avar çəkirdi.

– Ustad, – birdən Qrenquar söhbətin mövzusu dəyişərək dedi, – yaxşı yadıma düşdü, biz meydandan keçərkən hörmətli ruhani ata zavallı bir uşağı gördümü? Sizin kar iblis o uşağın başını sürəhiyə vurub əzmək istəyirdi. Mənim gözüm yaxşı görmədiyindən onu tanıya bilmədim. Siz bu zavallının kim olduğunu bilirsiniz?

Qara bürüncəkli adam heç bir söz demədi, lakin birdən onun əlləri yanına düşdü, kürəkləri buraxdı, başı köksünə sallandı və

Esmeralda onun dərindən ah çəkdiyini aydınca eşitdi. Qız diksindi, çünki bu ah ona tanış gəlirdi. Qayıq sərbəst buraxıldığından bir müddət çayın axını ilə getdi. Lakin qayıqçı yenə düzəldi, küreklərdən yapışdı və qayığı yenə axına qarşı sürməyə başladı. O, ada burnunu keçib Ot limanına doğru sürdü.

– Aha! – Qrenquar yenə laqçırtıya davam edərək dedi, – bu, Barbo otelidir. Ustad, orada qara damlardan əmələ gələn qəribə əyri xəttə baxın! Baxın, orada, bu alçaq, damar-damar, murdar buludların altında, damların üzərində Ay yumurta sarısı kimi doğmuşdur. Çox gözəl binadır. Orada olduqca gözəl, bəzəkli qübbəsi olan bir məbəd var, onun üzərində isə zəng qülləsini görə bilərsiniz. Bu evin yanında nohurlu qeşəng bir bağça, quş hini, labirint, şar oyunu meydançası, heyvanxana və sevişənlər üçün olduqca əlverişli olan kölgəli xiyabanlar var. Bu bağçada bir ağac var ki, onun adını ehtiras ağacı qoymuşdular. Həmin ağacın kölgəsində məşhur bir şahzadə xanımınla ağıllı, lakin əxlaqsız bir konnetabl çox ehtiraslı günlər keçirmişdi. Təəssüf! Bizim kimi filosoflar konnetablin yanında – Luvr bağçası yanında kələm, yaxud turp ləki kimi bir şeydir. Ümumiyyətlə, insan həyatı istər bizim kimi günahkarlar üçün, istərsə də qüdrətli və hökmlü adamlar üçün yaxşıyla pisin bir-birinə qarışmasından başqa bir şey deyil. Kədər həmişə sevinci təqib edir. Yox, ustad, mən sizə Barbo evinin tarixçəsini söyləməliyəm. Onun sonu çox faciəlidir. Bu hadisə 1319-cu ildə, Fransa kralları arasında ən ucaboylusu olan beşinci Filippin səltənəti zamanında olmuşdur. Bu əhvalatdan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, zina hər zaman fəlakətlidir və xeyir verməz; bundan başqa, insan gözəlliyə qarşı nə qədər həssas olsa da, qonşunun arvadına şor-gözlük eləmək yaxşı iş deyil. Ər-arvadlıqda xəyanət – başqasının aldığı həzzə olan marağın təmin olunmasıdır... Oho! Səs-küy artmağa başlamışdır!

Doğrudan da, kilsənin yanındakı gurultu getdikcə artırdı. Onlar yenə qulaq asmağa başladılar. Qulaqlarına açıq-aydın qələbə səsləri gəlirdi. Birdən əsgərlərin dəbilqələrində əks edən yüzə qədər məşəl kilsənin müxtəlif yerlərində, qalereyalarında, qüllələrində, pəncərələrin, qübbələrin altında göründü. Məşəli tutan adamlar nəse axtarırdılar; birdən qayıqdakıların qulağına aydın bir səs gəlirdi: “Qaraçı qız! Cadugər! Qaraçı qıza ölüm!”

Zavallı Esmeralda əllərilə üzünü örtdü, naməlum adam isə qayığı sahilə doğru sürərək var qüvvəsilə avar çəkməyə başladı. Bizim filosof isə keçini qucaqlayaraq nəsə düşünür və yavaş-yavaş qaraçı qızdan aralanmağa çalışırdı. Qaraçı qız isə ondan başqa kimsəsi olmadığından ona daha möhkəm sığınmağa çalışırdı.

Qərarızsızlıq Qrenquara açıq-aşkar əziyyət verirdi. O düşünürdü ki, “ozamankı qanunlara görə”, ələ keçsə, keçini də asacaqlar. Onun zavallı Caliyə yaman yazığı gəlirdi. Onun fikrincə, bu iki məxluqu xilas etmək təkbaşına onunçün çox ağır olar; hesab edirdi ki, bu vəzifəni bölüşdürmək daha yaxşıdır; hər halda, onun yoldaşı məmnuniyyətlə qaraçı qızı xilas etmək vəzifəsini öz öhdəsinə alar, keçini isə bura buraxar. Qrenquarın daxilində böyük mübarizə gedirdi: İliadadakı Yupiter kimi o da gah qaraçı qızın, gah da keçinin tərəfinə keçirdi. Yaşarmış gözlərini sırayla onlara dikərək dişləri arasında mırıldanırdı: “Axı mən onların ikisini də xilas edə bilmərəm!”

Qayığın qəflətən silkələnməsi onların sahilə çatdığını xəbər verdi. Qədim şəhərdəki qorxunc gurultu və səs-küy davam edirdi. Naməlum adam qızın qayıqdan çıxmasına yardım etmək üçün ona yaxınlaşdı; lakin qaraçı qız onu itələyərək Qrenquarın əlindən yapışdı; Qrenquar keçi ilə məşğul olduğundan, demək olar ki, onu itələyən kimi oldu. Bunu görə qız heç bir kömək olmadan qayıqdan sahilə tullandı. Qız o qədər çaşmışdı ki, nə etdiyini, haraya getdiyini özü belə bilmirdi. Bir müddət hərəkətsiz dayandı və mənasız-mənasız suyun axmasına baxdı. Bir azdan özünə gəldikdə sahilə naməlum adamla tək qaldığını gördü: çox güman ki, Qrenquar onun çaşqınlığından istifadə edərək, Ot limanı yaxınlığındakı məhəllənin dar döngələrində keçisiylə bərabər yoxa çıxmışdı.

Biçarə qaraçı qız bu adamla tək qaldığını görüb diksindi. O bağırmaq, Qrenquarı çağırmaq istədi, lakin, sanki, dili tutulmuşdu. Heç bir söz deyə bilmədi. Birdən naməlum adamın əlinin əlinə toxunduğunu hiss etdi; bu, qüvvətli və soyuq bir əl idi. Qız daha da şiddətlə titrədi, rəngi Aynın solğun işığı kimi ağardı. Ancaq naməlum adam hələ də susurdu. O, qızın əlindən yapışaraq iri addımlarla Qrev meydanına doğru addımladı. Qız dumanlı şəkildə alın yazısının, taleyin qarşısını almaz qüvvə olduğunu hiss etdi. O, iradəsini itirmişdi, yüyürə-yüyürə iri və sürətli addımlarla irəliləyən naməlum adamın

dalınca gedir, onu sürükləməsinə yol verirdi. Buralarda çayın sahili yoxuş idi; amma o, üzüaşağı getdiyini zənn edirdi.

O, ətrafa boylandı; kimsə görünmürdü; sahilboyu kimsəsiz və boş idi. Gurultunu eşidib işıqlanmış Qədim şəhər tərəfdə adam olduğunu hiss etdi; Qədim şəhərlə onun arasında yalnız Senanın bir qolu vardı, oradan onun qulağına “Ölüm, qaraçı qıza ölüm!” – səsləri gəlirdi. Parisin qalan hissəsi onun ətrafında nəhəng və qaranlıq kölgə kimi uzanmışdı.

Naməlum adam dinib-danışmadan onu sürətlə arxasınca sürükləyirdi. Qız getdiyi yerləri tanımırdı. Işıqlı bir pəncərənin yanından keçərkən, özünü toplayaraq bərkdən qışqırdı.

– Kömək edin!

Pəncərədə dayanmış köynəkli bir adam əlində şamdan başını çıxarıb mənasız baxışlarla sahil boyunu gözdən keçirirdi; bu adam nəse dedi; lakin qız bu sözləri eşitmədi. Sonra pəncərə örtüldü. Bu, son ümid işartısıydı, o da söndü.

Qara paltarlı heç bir söz demədi, yalnız bərk-bərk onun əlindən yapışaraq addımlarını yeyinlətdi. Artıq qız müqavimət göstərmir, müti bir qul kimi onun ardınca gedirdi. Ara-sıra özünü toplayaraq, nəfəsi tənəgfəs halda və həyəcanından titrəyərək soruşurdu: “Siz kimsiniz? Siz kimsiniz?” – Lakin o cavab vermirdi.

Onlar sahil boyu ilə gedərək, nəhayət, böyük bir meydana çatdılar. Bu zaman ay buludların arasından göründü: bura Qrev meydanı idi. Meydanın ortasında böyük qara xaça bənzəyən bir şey görünürdü: bu dar ağacı idi. Qız dar ağacını tanıdı və haraya gətirildiyini anladı.

Adam dayandı, üzünü ona çevirib başlığını qaldırdı.

– Ay! – Qız yerində donaraq qışqırdı! – Mən bildirdim ki, bu, yenə də odur!

Bu, doğrudan da, keşiş idi. O, kölgə kimi görünürdü. Ay işığının xüsusiyyəti belədir, bütün predmetləri kölgəyə bənzədir.

– Qulaq as! – o dedi. Qız onun çoxdan bəri eşitmədiyi qorxunc səsinə eşitcək titrədi. – O, həyəcanından qırıq-qırıq və nəfəsi tənəgfəyərək davam etdi: – Mənə qulaq as... Biz gəlib çatdıq. Mən səninlə danışmalıyam... Bura Qrev meydanıdır... Biz, hər halda, bir qərara gəlməliyik... Tale bizi bir-birimizdən asılı etmişdir... Mən sənəin həyatına hakiməm, sən də mənim ruhuma... Bu yer tənha və qaranlıqdır;

burada bizi kimsə görüb eşidə bilməz. Mənə qulaq as! Mən sənə bunu söyləməliyəm... Əvvəla, mənim yanımda Febin adını çəkmə (bu sözləri deyərkən yerində dayana bilməyən adam kimi oyan-buyana gəzir, qızı dalınca sürükləyirdi), mənim yanımda onun adını çəkmə. Onun adını çəksən, nə edəcəyimi özüm belə bilmirəm, yalnız onu bilirəm ki, bu çox dəhşətli bir şey olacaq.

Bu sözləri deyəndən sonra tarazlığına yenidən qovuşmuş cisim kimi hərəkətsiz dayandı. Lakin onun sözlərində yenə də dərin həyəcan vardı. Səsi getdikcə daha da boğuqlaşdı.

– Üzünü məndən çevirmə və söylədiklərimə qulaq as. Bu, ciddi bir məsələdir... Əvvəla, məsələ belədir... And içirəm ki, bu, qətiyyətlə gülməli deyildir... Mən nədən danışdım?.. Hə, yadıma düşdü! Parlamentin qərarına görə, sən edam edilməlisən. Mən səni onlardan xilas etdim... Ancaq onlar səni təqib edirlər. Bax!

O, əlini Qədim şəhərə doğru uzatdı; həqiqətən, orada axtarışlar davam edirdi. Hay-haray getdikcə yaxınlaşırdı. Qrev meydanının qarşısında şəhər məhkəməsi müavininin evinin qülləsi işıqlandırılmışdı; pəncərələrdən düşən işıqda o biri tərəfdəki sahil boyunda əliməşəlli əsgərlərin qaçışdığı görünürdü. Əsgərlər yüyürə-yüyürə bağırırdılar: “Hanı qaraçı qız? Hanı qaraçı qız? Qaraçı qıza ölüm!”

– Görürsən, onlar səni axtarırlar, mən yalan söyləmirəm. Mən səni sevirəm... Sus, mənə nifrət etdiyini söyləmək istəyirsənsə, sus, heç bir söz demə... Mən bu sözü bir daha eşitmək istəmirəm. Mən səni ölümdən xilas etmişəm... Qoy sözlümü qurtarım: mən səni həmişəlik xilas edə bilərəm. Bununçün artıq hər şey hazırdır. Artıq hər şey səndən asılıdır: sən necə arzu etsən, elə də olacaq.

Bu zaman birdən-birə susdu, sonra yenidən davam etdi:

– Yox, sənənlə başqa dildə danışmaq lazımdır. – Sonra onu arxasınca sürükləyərək dar ağacına doğru addımladı, barmağını dar ağacına tuşlayaraq soyuq-soyuq dedi: – Özün seç! Ya o, ya mən!

Qız onun əllərindən çıxıb dar ağacının altına yıxıldı və bu qorxunc, məşum dirəyi qucaqladı. Sonra öz qəşəng başını azca yana əyərək çəp-çəp keşişin üzünə baxdı. O, xaç qarşısında diz çökmüş Məryəm bənəyirdi. Keşiş barmağını heykəl kimi dar ağacına doğru uzadıb hərəkətsiz dayanmışdı.

Nəhayət, qaraçı qız dedi:

– Dar ağacı məni sizdən daha az qorxudur.

Bunu eşidən keşiş yavaş-yavaş əlini yanına salaraq dərin kədərlə yerə baxdı və dedi:

– Bu daşlar dil açıb danışa bilsəydilər, onlar burada yer üzünün ən bədbəxt adamının dayandığını söyləyərdilər.

O, yenə danışmağa başladı. Uzun və dağınıq saçlarına dolana-raq dar ağacının qarşısında diz çökmüş gənc qız ona mane olmurdu; o isə üzündəki zülmkar və qəddar bir ifadəylə kəskin təzad təşkil edən yazıq və mehriban səslə deyirdi:

– Mən sizi sevirəm, çılgıncasına sevirəm! Məgər mənı qovuran bu alovun bir qılgıncımı belə zahirə çıxırmı? Təəssüf! Mən gecəgündüz əzab və əziyyətlər içində çırpınıram! Məgər mən heç bir mərhəmətə layiq deyiləm? Bu, böyük bir müsibətdir! Ah, mən nə qədər böyük əzab çəkirəm! Mənim əzablarım mərhəmətə layiqdir! Görürsünüz, mən artıq sizinlə mümkün qədər sakit danışmağa çalışıram. Çox istədim ki, siz də artıq məndən qorxmayasınız. Axı bir kişi bir qadını sevdiyi üçün günahkar ola bilməz! Aman yarəb! Siz yəni heç vaxt mənı əfv etməyəcəksiniz? Həmişə mənə nifrət bəsləyəcəksiniz? Elə isə, artıq hər şey bitdi! Bax, görürsünüz, mənı qorxunc və kinli edən də budur! Siz mənim üzümə baxmaq belə istəmirsiniz. Bəlkə də, mən danışdığım zaman siz tamamilə başqa şeylər düşünürsünüz! Mən sizin qarşınızda – hər ikimizi udmağa hazır olan əbədiyyətin qarşısında dayanmışam! Ancaq mənə o zabıtdən danışmayın! Of! Ayaqlarınıza düşüb yalvarsam, ayaqlarınızı yox, onların tapdaladığı torpağı öpməyə başlasam, uşaq kimi hıçqıra-hıçqıra ağlasam, səni sevdiyimi isbat üçün köksümdən sözlər deyil, qəlbimi və ciyərimi qoparmağa başlasam, bunların heç bir mənası olmayacaq? Amma mən əminəm ki, sizin mehriban və həssas bir ruhunuz var, siz mülayim və nazlısınız, gözəllik, mərhəmət, şəfqət və incəlik mücəssəməsisiniz! Heyhat, bəlkə də, siz yalnız mənə qarşı kinli və zalımsınız! Görünür, mənim kədərli taleyim belədir!

O, üzünü əlləriylə qapadı. Gənc qız onun hıçqıra-hıçqıra ağladığını eşidirdi. Qız onu ilk dəfə ağlayan görürdü. O ağlayarkən qızın qarşısında diz çökdüyündən daha zavallı və yazıq görünürdü. Bir az ağladıqdan sonra göz yaşlarını silərək sözünə davam etdi:

– Yox, artıq mən söz tapa bilmirəm; halbuki sizə söyləyəcəklərimi diqqətlə düşünmüşdüm. İndisə titrəməyə başlamışam, çaşıram, dilim tutulmağa başlayır. Əgər mənə və özünü zə rəhm etməsəniz,

yerə yıxılacağam. Rəhm edin, mənə... Hər ikimizi məhv etməyin! Sizi nə qədər sevdiyimi bilsəydiniz, hansı qəlbi rədd etdiyinizi anlasaydınız! Ey mənim fəzilətim, haradasan, özüm özümü tanımıram. Mən aliməm, amma öz elmimi ayaqlar altında tapdalayıram; mən mehrab və məbəd xadimiyəm, ancaq öz Allahımı unudtum, ibadət yerini şəhvət yuvasına çevirmək istədim. Bütün bunları səninçün etdim, sehrkar qadın, hamısı sənin cəhənnəmə layiq olmağın üçündür! Sən isə günahkarı rədd edirsən! Yox, mən sənə ürəyimdəkinin hamısını söyləmədim, sən hər şeyi bilməlisən, ən qorxunc şeyi belə!

Son sözlərini deyərkən üzündə dəli adamlara xas ifadə göründü. Bir dəqiqə susdu, sonra öz-özünə danışmış kimi ucadan dedi:

– Qatil, sən mənim qardaşıma nə etdin?

O, yenə susdu, sonra yenə davam etdi:

– İlahi, mən ona nə etdim? Mən onu saxladım, bəslədim, tərbiyə verdim, mən onu sevdim, səcdə etdim və nəhayət, öldürdüm! Allahım, onun başını elə indicə mənim gözlərim qarşısında sənin evinin daşlarına çıxaraq əzdlər, bütün bunlar yalnız mənə görə oldu, yalnız bu qadın üçün, yalnız onun üçün...

Onun baxışları vəhşiləşmişdi. Səsi getdikcə zəifləyirdi; bir neçə dəfə dalbadal, uzun fasilələrlə, qeyri-iradi, son cingiltisini uzadan zəng kimi təkrar etdi:

– Onun günahı ucbatından... Onun günahı ucbatından...

Sonra dodaqlarının tərpənməsinə baxmayaraq, ağzından çıxan heç bir söz aydın olmadı. Birdən dizləri büküldü, yerə çökdü, başını dizlərinə dayayaraq hərəkətsiz dayandı.

Ayağını onun dizi altından çıxarmağa çalışan qızın hərəkəti onu oyatdı. Əlini yavaş-yavaş batıq yanaqlarına toxundurdu, bir müddət təəccüblə yaşarmış barmaqlarına baxdı.

– Bu nədir, – dedi, – mən ağlayırdım! – Birdən üzünü qaraçı qıza çevirərək son dərəcə həyəcanla dedi: – Təəssüf! Sən mənim göz yaşlarıma rəhm etmədin! Yavrum, sən bilirsənmi, bu göz yaşları qaynayan lavadır? Nifrət etdiyimiz insanın əzabları bizim üçün heç bir şeydir. Əgər mən sənin qarşında can versəydim, sən gülərdin, deyilmi? Amma mən... Mən sənin öldüyünü görmək istəməzdim! Yalnız bir kəlmə! Yaxşı, məni sevdiyini söyləmə, bircə kəlməylə söylə ki, səni xilas etməyimi arzu edirsən... və bu kifayətdir. Mən səni xilas edəcəyəm. Amandır, vaxt keçir! Səni ən müqəddəs saydığın şeyə

and verirəm, bu dar ağacı kimi mənim daşa dönməyimi gözləmə!
Düşün, bizim taleyimiz sənin əlindədir, mən çılgınam, hər ikimizi məhv etməyə hazırım. Ayaqlarımız altında böyük bir uçurum açıla bilər və mən də sənin arxanca əbədi olaraq bu uçuruma düşərəm. Bir kəlmə söylə! Yalnız bircə kəlmə! Xoş bir kəlmə!

Qız ona cavab vermək üçün dodaqlarını araladı. O, qızın bu yalvarışlar qarşısında yumşalacağını və xoş bir söz söyləyəcəyini gözləyərək onun qarşısında diz çökdü. Lakin qız:

– Siz qatilsiniz! – dedi.

Keşiş çılgıncasına onu qucaqlayıb vəhşi qəhqəhəylə bağırırdı:

– Yaxşı, yaxşı! Mən qatiləm, ancaq sən yenə də mənim olacaqsan. Sən mənim sənə qul olmağımı istəmədin, onda mən sənin ağan olacağam. Sən mənim olacaqsan! Mən səni özümmlə aparacağam. Sən mənimlə gəlməyə məcbur olacaqsan, yoxsa səni ələ verirəm. Hə, gözəlim, indi sən iki şeydən birini seçməyə məcbursan: ya ölməli, ya da mənə – kafirə, qatilə təslim olmalısan! Həm də elə gecə təslim olmalısan, eşdirsən? Tez ol, qərar ver! Axmaq qız, məni öp! Ya məzar, ya da mənim yatağım!

Onun gözləri ehtiras və hiddətdən parlayırdı, dodaqları isə gənc qızın boynunu öpürdü. Qız onun qolları arasında çapalayır, o isə qızı vəhşi öpüşlərə qərq edirdi.

– Məni dişləmə, vəhşi! – o bağırırdı. – Çirkin və murdar rahib! Məni rahat burax, yoxsa sənin iyrenc çal saçlarını yolub sifətinə çıxıram.

Keşiş əvvəlcə qızardı, sonra sapsarı saraldı, onu buraxdı və pərt-pərt onun üzünə baxmağa başladı. Qız qalib gəldiyini zənn edərək davam etdi:

– Sənə bir daha deyirəm, mən öz Febimi sevirəm, mən yalnız onun olmaq istəyirəm, mənim Febim yaraşıqlıdır! Sən isə murdar və qoca bir keşişsən! Rədd ol cəhənnəmə!

O, vücuduna qızarmış damğa basılan cani kimi vəhşi səsle bağırırdı.

– Elə isə, öləcəksən! – Dişlərini qıcadaraq dedi və qıza elə dəhşətlə baxdı ki, o qaçıb gizlənmək istədi. Lakin keşiş onun qolundan yapışb silkələdi, yerə yıxdı, sonra isə əlindən tutub dalınca sürüyərək sürətli addımlarla Roland qülləsinə doğru getdi.

Qülləyə çatdıqda yenidən üzünü qıza çevirib dedi:

– Səndən son dəfə soruşuram, mənim olmaq istəyirsən?

Qız qəti cavab verdi:

– Yox!

Onda keşiş ucadan qışqırdı:

– Qudula, Qudula! Bu da qaraçı qızı! İntiqamını al!

Gənc qız kiminsə onun dirsəyindən tutduğunu hiss etdi, boylanıb baxdıqda divardakı kiçik pəncərədən arıq bir əlin uzandığını gördü. Bu əl ondan dəmir kəlbətin kimi yapışmışdı.

– Onu bərk tut! – Keşiş dedi. – Bu, həmin qaçqın qaraçıdır. Onu buraxma. Mən polislərin dalınca gedirəm, bir azdan onun dar ağacından asılacağını seyr edəcəksən.

– Ha-ha-ha-ha! – Keşişin sərt sözlərinə cavab olaraq daxmanın içindən xırıltılı bir qəhqəhə eşidildi. Qaraçı qız keşişin Notr-Dam kil-səsinə doğru qaçmağa başladığını gördü. Həmin tərəfdən at ayaqlarının tappılması eşidildi.

Gənc qız kinli münzəvi qadını tanıdı. Dəhşətindən təngnəfəs olaraq onun əlindən qurtulmağa, qorxu və ümitsizlik içində çırpınaraq xilas olmağa çalışdı, lakin o, qızı qeyri-adi qüvvəylə tutmuşdu. Onun sümükləri çıxmış barmaqları qızın əlindən elə yapışmışdı ki, onları bir-birindən qoparmaq qətiyyəən mümkün deyildi. Bu, nə zəncir, nə qandal, nə də dəmir halqa deyil, divarın içindən uzanmış canlı və ağıllı kəlbətin idi.

Qız taqətdən düşərək divara söykəndi və ölüm qorxusuyla çırpınmağa başladı. Həyatın nə qədər gözəl olduğunu, gəncliyin, göylərin və təbiətin gözəlliklərini xatırladı. Feb yadına düşdü, ondan uzaqlaşan və ona yaxınlaşan hər şeyi xatırladı. Ondən uzaqlaşan keşiş, ona yaxınlaşan cəlladı, onun intizarında olan dar ağacını xatırladı. Dəhşətindən saçlarının biz-biz olduğunu hiss etdi. Eyni zamanda qulaqlarında münzəvinin məşum qəhqəhəsi səsləndi; bu qadın sevinclə deyirdi: “Aha! Nəhayət, səni asacaqlar!”

Qız üzünü pəncərəyə çevirdikdə dəmir barmaqlıq arasından münzəvi qadının solğun üzünü gördü.

– Mən sizə nə etmişəm? – Zəif səslə dedi.

Münzəvi qadın cavab vermədi, yalnız ahəngdar, əsəbi, istehzalı səslə mızıldandı:

– Qaraçı qız, qaraçı qız, qaraçı qız!

Zavallı Esmeralda qarşısındakı məxluqda heç bir insani duyğu olmadığını anlayıb başını aşağı saldı.

Qaraçı qızın sualını, sanki, indi dərk edən münzəvi qadın birdən qışqırdı:

– Mənə nə etdiyini soruşursan? Hə? Mənə nə etdiyini bilmək istəyirsən, qaraçı? Çox gözəl, onda qulaq as! Mənim bir qızım vardı, başa düşürsən? Bir qızım vardı! Balaca, gözəl bir qızım vardı! Ah, mənim Aqnesam! – o pıçıldadı və qaranlıqda nəyisə öpməyə başladı, – mənim qızımı apardılar, oğurladılar mənim balamı. Onu bişirib yedilər! Bax bunu mənə sən etmişən!

Gənc qız qorxa-qorxa dedi:

– Təssüf edirəm, ancaq bəlkə də, mən o zaman heç doğulmamışdım.

– Yox, – münzəvi cavab verdi, – sən o zaman doğulmuşdun, bəlkə də, o quldur dəstəsinin içində idin. O, səninlə həmyaş idi. On beş ildir, burada əyləşmişəm, on beş ildir ki, əzab çəkirəm, yalvarıram, başımı divarlara vururam. Eşidirsən, mənim qızımı qaraçılar oğurladılar, eşidirsən, onlar mənim qızımı yedilər. Murdar dişləriylə onu parçaladılar. Sənin köksündə qəlbin varmı? Uyuyan, süd əmən, oynayan bir uşağın nə qədər sevimli və məsum bir məxluq olduğunu təsəvvür edə bilərsən? Vəhşilər balamı əlimdən aldılar, onu öldürdülər, Allah bundan xəbərdardır. Bu gün isə mənim bayramımdır: çünki bu gün qaraçı qızı mənim qurbanımdır. Bu dəmir barmaqlıq mane olmasaydı, səni dişlərimlə didərdim! Təəssüf ki, başımı barmaqlığın arasına soxa bilmirəm! Yazıq balam! Onlar səni yuxudaykən oğurladılar, onlar səni oyatsaydılar da, səsini eşitməyəcəkdim, çünki evdə deyildim. Ah, məlun qaraçılar! Siz mənim qızımı məhv etdiniz! İndi də, gəlin tamaşa edin, görün mən sizin qızınızı məhv etməyə necə yardım edirəm!

Onun qəhqəhəylə güldüyü, yaxud dişlərini qıcırdatdığı bəlli deyildi. Üzü arıqlamış və dəyişmişdi.

Artıq işıqlaşdı. Meydanın ortasındakı dar ağacı getdikcə daha aydın görünməyə başlayırdı. Kilsə körpüsünün o biri tərəfində at ayaqlarının tappıltısı getdikcə daha aydın eşidilirdi.

Bədbəxt gənc qız diz çöküb qorxudan titrəyərək ümitsiz və havalanmış halda yalvardı:

– Xanım, mənə rəhm edin! Onlar yaxınlaşırlar! Mən sizə heç bir şey etməmişəm! Yəni siz mənim belə dəhşətli bir ölümə ölməyimi gözlərinizlə görmək istəyirsiniz? Siz mərhəmətlisiniz, mən buna

əminəm, bu çox müdhiş bir şeydir, mənı buraxın qoyun çıxım gedim, mənə rəhm edin, mən ölmək istəmirəm!

– Qızımı qaytar! – Münzəvi qadın cavab verdi.

– Mənə yazığınız gəlsin!

– Balamı qaytar!

– Məni buraxın, Allah xətrinə, buraxın!

– Balamı qaytar!

Gənc qız taqətdən düşərək halsızlaşdı və yenidən diz çökdü.

– Təəssüf! – o pıçıldadı, – siz öz yavrunuzu, mən isə ata-anamı axtarıram.

– Aqnesamı qaytar! – Qudula davam etdi. – Sən onun harada olduğunu bilmirsən? Elə isə sən öləcəksən! Lakin əvvəlcə mənə qulaq as. Mən əxlaqsız bir qadın idim, Tanrı mənə uşaq verdi, bu uşağı mənim əlimdən aldılar, qaraçılar balamı oğurladı. İndi başa düşürsən ki, niyə ölməlisən?! Sənin qaraçı anan gəlib səni tələb edəndə ona deyəcəyəm: “Bu dar ağacına bax!” Bəlkə, qızımı qaytarasan? Bəlkə, onun harada olduğunu bilirsən? Gəl bura, mən sənə göstərəm. Bu ayaqqabını görürsən? Ondan mənə qalan yalnız budur. Sən bu ayaqqabının o biri tayının harada olduğunu bilirsən? Bilirsənsə, mənə söylə, dünyanın o başında olsa belə, dizin-dizin sürünərək onun ardınca gedərəm.

Bu sözləri deyib qaraçı qıza incə və kiçicik bir ayaqqabı tayı göstərdi. Artıq işıqlaşdığından bu ayaqqabının rəngini və formasını görmək olurdu.

– Bir də göstərin! – Qaraçı qız diksinərək dedi. – Aman yarəb! İlahi!

O sərbəst əliylə tələsik boynundan asdığı yaşıl muncuqlarla bəzədilmiş kisəciyi açdı.

– Çıxar, çıxar, – Qudula öz-özünə mırıldandı. – Şeytan tilsimini çıxar!

Birdən onun səsi qırıldı, dayandı, bütün vücudu titrədi və ürəkləri parçalayan dəhşətli bir səs çıxardı:

– Qızım!

Qaraçı qız kisəcikdən balaca bir ayaqqabı tayı çıxarmışdı, o, münzəvi qadının göstərdiyi ayaqqabının tamamilə eyni idi. Ayaqqabıya kiçik bir perqament parçası yapışdırılmış, üzərində bu sözlər yazılmışdı:

O biri tayını tap
Və anan səni bağrına basacaq.

Münzəvi qadın bir anda hər iki ayaqqabını tutuşdurdu, üzərindəki yazını oxuyan kimi üzünü barmaqlığa dayayaraq qeyri-adi sevincələ qışqırdı:

– Qızım mənim! Qızım!

– Ana! – Qaraçı qız cavab verdi. Bu səhnəni təsvir etməkdə qələm acizdir.

Onları qalın divarla dəmir barmaqlıqlar bir-birindən ayırırdı.

– Ah, lənətə gəlsin bu divarı! Qızımı görürəm, ancaq qucaqlaya bilmirəm! Heç olmasa, əlini mənə ver! Əllərini!

Gənc qız barmaqlığın arasından əlini anasına uzatdı; münzəvi qadın onun əlinə sarılaraq bərk-bərk dodaqlarına sıxdı. Bədəni uçunur, tir-tir titrəyirdi. Onun sağ olduğunu yalnız hıçqırmağından bilmək olardı. Göz yaşları gecə yağan leysan yağışı kimi axırdı. Zavallı ana on beş ildən bəri qaranlıq və dibsiz qəlbinə damla-damla yığılan göz yaşlarını istəklili balasının əlləri üzərinə axıdırdı.

Birdən dikəldi, uzun və ağarmış saçlarını geriye atdı və heç bir söz söyləmədən dişi pələng kimi pəncərəsindəki dəmir barmaqlığı əlləriylə silkələməyə başladı. Ancaq barmaqlıq möhkəm idi. Bunu gören qadın daxmasının küncündə yastıq əvəzinə istifadə etdiyi iri daşı götürüb müdhiş qüvvəylə barmaqlığa çırpdı. Dəmirin bir parçası sındı, ətrafa qığılcımlar saçıldı. Daşı ikinci dəfə vuranda bir dəmir də qırıldı. Sonra ikiəlli yapışaraq bəzi dəmirləri əydi, bəzilərini də yerindən çıxardı. Bəzən elə anlar olur ki, zəif bir qadının əli qeyri-adi qüvvəyə malik olur.

Bunları etmək heç bir dəqiqə də çəkmədi. Sonra qızının belindən yapışaraq hücrəsinə çəkdi.

– Bura gəl! Mən səni xilas edəcəyəm! – dedi.

Qızını içəri saldıqdan sonra ehtiyatla yerə qoydu, sonra körpə uşaq kimi yenə qucağına aldı və sevincindən dəli kimi qışqıra-qışqıra, gülə-gülə, öpə-öpə, göz yaşları tökə-tökə kiçik daxmanın içində oyan-buyana vurnuxmağa başladı.

– Qızım, mənim qızım! – o deyirdi, – mən öz qızımı tapdım! Budur mənim qızım! Mərhəmətli Tanrı qızımı özümə qaytardı! Ey! Hamınız buraya gəlin, mənim qızımı görmək istəyirsiniz? Ya həzrət-İsa,

mənim qızım necə də gözəldir! Yarəb, balamı gözəl bir qız edib qaytarmaq üçün mənə tam on beş il gözlətdin. Demək, qaraçılar qızımı yeməyibmiş! Bəs bunu söyləyən kim idi?.. Qızım, mənə öp! Bu qaraçılar nə qədər mərhəmətlidir! Mən onları nə qədər sevirəm! Bu sən-sən, qızım! Demək, sən buradan keçərkən ürəyim hər dəfə boş yerə döyünmürmüş. Mən də bunu nifrət zənn edirdim, Aqnesacığım, mənə əfv et, əfv et mənə! Sən mənə çox kinli zənn edirdin, eləmi? Halbuki mən səni sevirəm! Bəs sənənin qoynundakı xal hanı, hanı sənənin xalın! Onu mənə göstərsənə! Hə, budur, budur! Ah, sən nə qədər gözəlsən! Bu iri gözləri mən sənə bəxş etmişəm, gözəlim!.. Mənə öp! Mən səni sevirəm! Artıq başqa anaların uşaqları var, yoxdur, bunun mənim üçün heç bir fərq yoxdur. Nə işim var onlarla, qoy onlar gəlib görsünlər ki, mənim qızım budur! Bu, onun boynu, bu, onun gözləri, bu, onun saçları, bu, onun əlləridir! Yer üzündə ondan gözəl məxluq varmı!? Mən əminəm ki, onu sevənlər, ona pərəstiş edənlər çox olacaq! Mən on beş il göz yaşını tökmüşəm. Bütün gözəlliyim solub gedib və nəhayət, yenidən onda çiçək açılıb. Öp mənə, qızım!

O, qızına saysız-hesabsız çılgın sözlər pıçıldadı, bu sözlərdə onun qəlbinin bütün kədəri, sevinci, həyəcanları ifadə olunurdu. O, gənc qızın üst-başını elə kökə salmışdı ki, qız bundan utanırdı. Onun ipək saçlarını əliylə oxşayırdı, alnını, gözlərini, əllərini, ayaqlarını öpürdü və bütün bunlar qadının qəlbinə qürurla doldururdu. Gənc qız ona mane olmur və yalnız hərdən bir sakitcə, hədsiz mərhəmətliklə təkrar edirdi:

– Anacan!

– Görürsən, qızım, – münzəvi qadın sözlərini öpüşlərlə kəsərək deyirdi, – görürsən, mən səni lap çox sevəcəyəm. Biz buradan uzaqlara gedəcəyik. Biz çox xoşbəxt olacağıq. Vətənimizdə, Reyms şəhərində bizim mirasımız qalmışdır. Reymsi xatırlayırsan, eləmi? Ah, sən bunu necə xatırlaya bilərsən! O zaman sən lap balaca idin! Dörd aylıq ikən nə qədər qəşəng olduğunu bilsəydin, sənənin o qədər incə ayaqların vardı ki, hətta Epernədən onlara baxmağa gələrdilər. Halbuki, Epernə yeddi mil uzaqlıqdadır. Bizim öz evimiz olacaq, öz tarlamız olacaq. Mən səni öz yatağında yatırdacağam. İlahi! Pərvərdigara! Kim buna inana bilər? Mən öz qızımı tapdım!

– Anacan! – Nəhayət, gənc qız həyəcanına üstün gələrək dedi, – demək, qaraçı mənə doğru fal açmış. Bizim dəstəmizdə mərhə-

mətli bir qaraçı vardı, mənə dayə kimi baxırdı, keçən il öldü; bu kisəciyi də mənim boynuma o asmışdı. Həmişə mənə deyərdi: “Bax bu kisəciyi yaxşı qoru, o, sənin sərvətidir, cavahirindir, bu, sənə ananı axtarıb tapmağa kömək edəcək. Sən ananı köksündə gəzdirirsən”. Görürsən, o, doğru fal açılmış!

Münzəvi qadın qızını yenə qucaqladı və dedi:

– Yaxın gəl, səni öpüm! Sən bu sözləri elə gözəl danışırısan ki! Vətənimizə qayıdanda sənın ayaqqabılarını balaca İsa heykəlinin ayaqlarına geyindirmək üçün kilsəyə bağışlayarıq. Biz həzrəti-Məryəmin göstərdiyi bu möcüzənin əvəzini çıxmaq üçün əlimizdən gələni etməliyik! Sənın nə qədər məlahətli səsin var! Sən danışarkən mən, sanki, gözəl musiqiyə qulaq asıram. Ah, aman yarəb! Mən öz qızımı tapdım! İnanı bilmirəm! Necə oldu ki, mən sevincimdən ölmədim!

O, yenə əl çalmağa və gülməyə başladı.

– Biz çox xoşbəxt olacağıq!

Bu zaman gənc qız çox güman ki, kilsə tərəfdən yaxınlaşan və getdikcə sahil boyunda eşidilməyə başlayan at ayaqları tappıltısı və silah səsi eşitdi. O, həyəcanlanaraq anasının qucağına cumdu.

– Anacan! Məni xilas et! Onlar gəlirlər!

Münzəvi qadın sapsarı saraldı.

– Aman Allah!.. Sən nə danışırısan! – dedi. – Lap yadımdan çıxmışdı: səni təqib edirlər! Sən nə etmisən ki?

– Özüm də bilmirəm, – zavallı qız cavab verdi, – mənı ölümə məhkum ediblər!

– Ölümə? – Qudula bağırıldı və sarsıldı. – Ölümə! – o təkrar etdi və diqqətlə qızının üzünə baxmağa başladı.

– Hə, anacan, onlar mənı öldürmək istəyirlər. Odur, dalımca gəlirlər. Bu dar ağacı mənım üçün hazırlanmışdır! Məni xilas et! Məni xilas et! Onlar yaxınlaşırlar. Məni xilas et!

Münzəvi qadın bir müddət daş kimi hərəkətsiz qaldı; sonra, sanki, şübhə edirmiş kimi başını yırğaladı və birdən əvvəlki vəhşi qəhqəhəsilə gülərək bağırdı:

– Yox, yox! Sən nə danışırısan! Belə ola bilməz! Heç mümkündürmü ki, mən səni bircə dəqiqəliyinə tapmaq üçün on beş il gözləyim, ola bilərmı ki, mənım qızım artıq böyüdükdən, gözəl bir qız olduqdan sonra mənımlə danışarkən, mənı sevərkən onu məndən ayırsınlar! Mümkündürmü ki, onlar mənım qızımı gözlərimin önündə,

ananın gözləri qarşısında öldürsünlər! Yox, ola bilməz! Belə şey mümkün deyil! Tanrı buna yol verməz!

Bu zaman, deyəsən, atlılar dayandılar, bir səs eşidildi:

– Cənab Tristan, buraya! Keşiş deyir ki, biz onu Siçan yuvasının yaxınlığında tapacağıq.

Sonra yenə at ayaqlarının tappıltısı eşidildi.

– Qaç, yavrum, xilas ol! – Münzəvi qadın həyəcanla qışqırdı, – mən hamısını xatırladım. Sən haqlısan: səni ölüm gözləyir, Ah! Dəhşət! Lənətlər olsun! Özünü xilas et!

Qadın başını pəncərədən çıxardı və diridən çox ölüyə bənzəyən qızının əlini əsə-əsə sıxaraq qırıq-qırıq və məyus-məyus dedi:

– Yox, dayan, yerindən tərpənmə! Ətrafda əsgərlər var! Sən buradan çıxma bilməzsən. Çox işıqlıqdır!

Qurumuş gözləri alışıb-yanırdı. Bir qədər susdu, iri addımlarla hücrədə var-gəl etdi. Arabir dayanaraq başından bir çəngə ağ tük qoparıp, dişləriylə gəmirirdi.

Birdən dedi:

– Yaxınlaşınlar! Mən onları söhbətə tutaram. Bu küncdə gizlən. Onlar səni görməzlər. Mən onlara deyərəm ki, sən əlimdən çıxıb qaçdın!

O, indiyə qədər qızını qucağında gəzdirirdi, indi isə onu daxmanın bir küncünə qoydu; bu künc küçədən görünmürdü. Qızı yerə qoyduqdan sonra onun əllərini, ayaqlarını, paltarını uzun və dağınıq saçlarıyla örtüdü. Qarşısına bir kasa və böyük daş qoydu, sanki, daxmadakı kasa və daş onu gizlədəcəkdi. Bu hazırlıqları görəndən sonra bir qədər sakit oldu və diz çökərək ibadət etməyə başladı. Artıq işıqlaşdı. Ancaq Siçan yuvası qaranlıq idi.

Bu zaman mağaranın yaxınlığında keşişin səsi eşidildi.

– Buraya, kapitan Feb de Şatoper, buraya! – O bağıraraq deyirdi.

Esmeralda onun səsini və bu adı eşidər-eşitməz qısıldığı küncdə hərəkətə gəldi.

– Yerindən tərpənmə! – Qudula onun qulağına pıçıldadı.

Bu sözü yenice söyləmişdi ki, insan səsləri, silah gurultusu və nal tappıltısı Siçan yuvasının lap yaxınlığında eşidilməyə başladı.

Ana cəld ayağa durdu və pəncərənin qabağını tutdu. O, Qrev meydanında düzülmiş piyada və atlı əsgərləri gördü, əsgərlərin rəisi atından düşüb ona yaxınlaşdı.

– Ey qarı, – qaba səsle dedi, – biz cadugəri axtarıq, o, dar ağacından asılmalıdır. Bizə dedilər ki, sən onu tutmusan.

Yazıq ana mümkün qədər laqeyd görünməyə çalışaraq cavab verdi:

– Mən sizin nə danışdığınızı başa düşmürəm.

– Lənət şeytana! Bəs bu dəli keşiş nə boş-boş çərənləyirdi? – zabit bağırdı. – Keşiş necə oldu?

– Zati-dövlətləri, – əsgərlərdən biri cavab verdi. – O yoxa çıxıb.

– Yaxşı, qarı, yalan danışma, – kapitan dedi. – Sənə cadugərin qarovulunu çəkməyini tapşırıbmışlar. Sən onu nə etdin?

Münzəvi qadın şübhə oyatmamaq üçün inkar etmək istəmədi, odur ki səmimi, ancaq narazı halda cavab verdi:

– Əgər siz bir az bundan əvvəl mənim yanıma qoyulan gənc qızı soruşursunuzsa, o, mənim əlimi dişlədi, mən də onu buraxmaq məcburiyyətində qaldım. Bundan başqa heç nə bilmirəm. İndi isə məni rahat buraxın.

– Yalan danışma, qoca qarğa, – Dəstə rəisi əsəbi halda dedi.

– Mənə Adamayovuşmaz Tristan deyərlər, özüm də kralın kirvəsiyəm. Eşdirsən? – Sonra Qrev meydanını nəzərdən keçirərək əlavə etdi: – Yanılmıramsa, bu ad buradakılara çox gözəl tanışdır.

– Siz adamayovuşmaz iblis də olsanız, mənimçün fərqi yoxdur, mənim sizə söyləyəcək başqa sözüm yoxdur. Mən sizdən heç qorxmuram da, – bir qədər ümidlənmiş Qudula dedi.

– Lənət şeytana, axmaq qadın! – Tristan bağırdı. – Demək, cadugər qaçmışdır! Bəs hansı tərəfə getdi?

O, sakitcə cavab verdi:

– Yanılmıramsa, Qoyunlar küçəsinə doğru getdi.

Tristan üzünü döndərib dəstəyə yola düşmək əmri verdi. Münzəvi qadın azad nəfəs aldı.

– Zati-aliləri, – birdən nişançılardan biri dedi, – bu qoca küpəgindən soruşun görək, onun pəncərəsinin dəmirləri nə üçün əyilib?

Bu sual zavallı ananın qəlbini qorxuya saldı, ancaq yenə də özünü itirməyərək dedi:

– Onlar çoxdan sınıb.

– Yalan deyir, – nişançı cavab verdi, – dünən bu dəmirilər imana çağıran xaç şəklində sağ-salamat idi.

Tristan münzəvi qadına çəp-çəp baxıb dedi:

– Sən nəyisə qarışdırırsan, qarı.

Zavallı qadın hər şeyin onun soyuqqanlılığından asılı olduğunu hiss edib həddindən artıq qorxmasına baxmayaraq, güldü. Yalnız analar buna qadirdir.

– Ay-hay, – o dedi. – Deyəsən, bu adam sərxoşdur. Bir il bundan qabaq daş yüklənmiş araba buradan keçərkən pəncərəyə toxunaraq barmaqlığı sındırmışdı. O vaxt ona ağızıma gələni dedim.

– Doğru deyir, – nişançılardan biri söhbətə qarışaraq dedi, – mən də buna şahidəm.

Qəribədir ki, həmişə hər yerdə hər şeyi görənlər tapılır. Nişançının gözlənilmədən şahidlik etməsi bu dəhşətli sorğu-sual əsnasında uçurumu ülgücün iti ağızı qədər keçən münzəvi qadını ürəkləndirdi.

Lakin o, durmadan ümiddən ümitsizliyə keçməyə məhkum olunmuşdu.

– Əgər bu barmaqlığı araba sındırıbsa, onda dəmirilər eşiyə əyilmiş olardı, halbuki onlar içəriyə əyilmişdir, – birinci nişançı dedi.

Tristan əsgərə dedi:

– Oho! Sən lap müstəntiq Şatle kimi xəfiyyə imişsən ki! Yaxşı, qarı, buna nə deyirsən?

– Allaha and olsun ki, barmaqlığı araba sındırmışdır, – həyəcəninə titrəyən Qudula qışqırdı, – siz özünü bunu əsgərlərinizdən birinin dilindən eşitdiniz. Bir də ki qaraçı qızın buna nə dəxli var?

– Yaxşı! – Tristan donquldandı.

– Yalandır, – rəisinin tərifindən daha da qızıışmış əsgər qışqırdı, – pəncərə təzəcə sınımışdır.

Tristan başını yırgaladı. Qudula sapsarı saraldı.

– Deyirsiniz, araba buradan nə vaxt keçib?

– Vallah, yaxşı yadımda deyil: iki həftə, yoxsa bir ay bundan qabaq.

– Əvvəl deyirdi ki, bir il bundan qabaq sınıb.

– Bax bu çox şübhəlidir, – Tristan dedi.

– Monsenyor, – qadın içəri baxacaqlarından qorxduğundan pəncərənin qarşısında dayanıb başını bayıra çıxararaq qorxa-qorxa dedi, – and içirəm ki, bu pəncərəni araba sındırmışdır. Bütün cənnətdəki mələklərə and içirəm. Qoy mən ömürlük lənətə düçar olum, yalan danışırımsa, Allah məni parça-parça etsin.

– Amma sən çox ürəkdən and içirsən, – Tristan cəllad baxışlarıyla onu süzərək dedi.

Yazıq qadın getdikcə özünü idarə edə bilmədiyini hiss edirdi. Artıq bir-birinin ardınca yersiz hərəkətlər edir, lazım olmayan sözlər danışırdı. Bu zaman başqa bir əsgər söhbətə qoşularaq dedi:

– Müsyö, küpəgirən yalan danışır. Cadugər Qoyunlar küçəsilə qaça bilməzdi: oradakı qarovulçular kimsənin keçmədiyini söyləyirlər.

Tristanın qaşqabağı getdikcə daha da tutulurdu.

– Yaxşı, buna nə deyirsən? – o soruşdu.

Qadın bu çətinliyi də atlatmağa çalışaraq cavab verdi:

– Müsyö, mən heç bir şey bilmirəm, bəlkə də, səhv edirəm. Ancaq mənə elə gəlir ki, o, çaya tərəf qaçdı.

– Demək, o biri tərəfə qaçmışdır, – Tristan dedi. – Onun yeni-dən Qədim şəhərə qayıdacağı inandırıcı deyil, çünki orada onu axtarırlar. Sən yalan danışırısan, qarı!

– Bundan başqa, çayın nə bu, nə də o biri sahilində qayıq yoxdur, – birinci əsgər dedi.

Qadın yenə özünü müdafiə etməyə çalışaraq:

– Bəlkə, o, çayı üzüb keçmişdir, – cavab verdi.

– Heç qadınlar üzə bilir? – Yenə həmin əsgər şübhəylə soruşdu.

Tristan qəzəblə bağırdı:

– Lənətə gələsən, sən yalan danışırısan, qarı, yalan danışırısan! Mən bu cadugəri rahat buraxıb, səni götürüb aparmaq istəyirəm. Sənə on beş dəqiqə yaxşıca işgəncə verilsə, həqiqəti söyləyəcəksən, haydı dalımızca gəl!

Qadın sevincək dedi:

– Nə cür arzu edirsiniz, hazırım, cənab! Necə istəyirsiniz, elə də olsun! Rica edirəm, məni yaxşıca danışdırın, aparın məni, lap bu saat aparın, tez olun, tez olun!

Eyni zamanda öz-özünə düşünürdü: “Mən gedəndən sonra qızım da qaçıb qurtara bilər.”

– Lənət şeytana! Bu, işgəncə istəyir! Mən bu dəlini heç başa düşmürəm. – Tristan mırıldandı.

Ağsaçlı qoca bir serjant sıradan ayrılıb Tristanın yanına gəldi və dedi:

– Cənab, bu qadın dəlidir. Əgər qaraçını əlindən buraxıbsa, buna o, müqəssir deyil, çünki qaraçı qızlara nifrət bəsləyir. Düz on beş ildir ki, mən şəhəri gecə vaxtı yoxlarkən hər zaman bunun qaraçı qızlara lənət oxuduğunu və söydüyünü eşidirəm. Keçili gənc

rəqqasə, yəni bizim axtardığımız qızsa onun ən çox nifrət etdiyi qaraçıdır.

Qudula özünü zorlayaraq güclə dedi:

– Hə, ona xüsusilə çox nifrət edirəm.

Qarovulçuların hamısı qoca serjantın sözlərini bir səsle təsdiq etdi. Tristan münzəvi qadından bir şey qoparmağın mümkün olmadığını anlayıb arxasını çevirdi. Qadın onun öz atına doğru getdiyini görüb sevincindən həyəcanlandı.

– Yaxşı, çarə yoxdur, – Tristan mırıldanaraq dedi, – onu başqa yerdə axtarmalıyıq. Qaraçı qız dar ağacından asılıncaya qədər mən yatmayacağam.

Bununla belə, o, atına dərhal minmədi. Qudula onun, şikarının iyini almış və buradan ayrılmaq istəməyən ov tulası kimi narahat-narahat ətrafa boylandığını gördükcə titrəyirdi. Nəhayət, o, başını bulayıb atına mindi. Qudulanın sıxılmış köksündən ağır bir ah çıxdı. Bu ana qədər baxmağa cəsərət etmədiyi qızına baxıb yavaşca dedi:

– Qurtulduq!

Zavallı qız yerindən tərpənməyə, nəfəs almağa belə qorxaraq küncə sığınmış, onu gözləyən qorxunc ölümü ağılından çıxara bilmirdi, danışılanları o da eşidir, anası qədər dəhşətli həyəcan keçirirdi. Uçurumun üzərində sallandığı ipin çitirdadığını eşidir, elə indicə qırılacağından qorxurdu. Yalnız indi ayağının altında möhkəm bir yer hiss edərək bir az yüngülləşmişdi. Bu zaman bir səs eşitdi:

– Lənət şeytana, cənab rəis, cadugərləri asmaq qətiyyəni mənim işim deyildir. Mən əsgər adamam. Mən üsyançıları qovdum, indi isə özünüzdə gedin, kimi asmaq istəyirsinizsə, axtarıb tapın. Mənə isə icazə verin, başsız qalan alayımın yanına gedim.

Bu, Feb de Şatoperin səsi idi. Bu səsi eşidən gənc qızın düşdüyü vəziyyəti təsvir etmək mümkün deyil. Bu, onun dostu, müdafiəçisi, ümid və pənahı, onun Febi idi. Qız yerindən sıçradı, anası əlindən tutmağa macal tapmadan pəncərəyə doğru atıldı və bağırdı:

– Feb, mənim Febim, yanıma gəl!

Lakin Feb artıq meydanda deyildi: o, atını çaparaq Bıçaqçılar küçəsinin tinində yox oldu. Ancaq Tristan hələ buradaydı.

Münzəvi qadın vəhşi bir nərə ilə qızının üzərinə atıldı, dırnaqlarıyla onun boğazından yapışaraq geriye çəkdi. Dişi pələng öz

yavrusunu xilas etmək istərkən harasından gəldi yapışır. Ancaq artıq gec idi. Tristan gənc qızı görmüşdü.

– Ehey! – o bağırdı, qəhqəhə çəkdi, dişlərini ağartdı, ağzı canavar ağzı kimi açıldı – Siçan yuvasında iki siçan varmış, – dedi.

– Mən də elə zənn edirdim, – nişançı dedi.

Tristan əlini onun arxasına vuraraq dedi:

– Sən yaxşı iy bilirsən, bəs Anrie Kuzen hanı?

Əsgərlərin arasından istər görünüşü, istərsə də geyimlə onlara bənzəməyən bir adam çıxdı. Onun əynində dəri qolları olan boz-qəhvəyi rəngli kamzol vardı; güclü əlində kəndir bağlaması tutmuşdu. Tristan daim XI Lüdoviki müşayiət etdiyi kimi, bu adam da Tristanın böyründən əl çəkmirdi.

– Qulaq as, dostum, – Tristan ona dedi, – deyəsən, biz axtardığımız cadugəri tapdıq. Kəndiri onun boğazına keçir görək. Nərdivan yanında mıdır?

– Oradakı sütunlu evin anbarında nərdivan var, – Kuzen dedi. – Bəs onu harada asacağıq? Buradamı? – və daşdan düzəldilmiş dar ağacını göstərərək soruşdu.

– Burada da mümkündür.

Kuzen, Tristandan da vəhşi qəhqəhəylə gülərək cavab verdi:

– Çox gözəl. Hər halda, çox uzağa getmərik.

– Yaxşı, tez ol! Sonra gülərsən. – Tristan dedi.

Tristan qızı gördükdən sonra artıq bütün ümidləri puç olan münzəvi qadın heç bir söz söyləmədi. O, yarıcanlı zavallı qaraçı qızını daxmanın bir küncünə atdı və pəncərənin qarşısında dayanıb, hər iki əliylə çərçivədən möhkəmcə yapışdı. O, burada dayanıb qorxmadan əsgərləri gözləyirdi. Gözlərinin əvvəlki vəhşi və dəlisov ifadəsi geri qayıtmışdı. Anrie Kuzen pəncərəyə yaxınlaşdıqda qadının üzündə elə dəhşətli bir ifadə gördü ki, qeyri-ixtiyari geri çəkildi.

– Müsyo, bunların hansını asmaq lazımdır? – Tristandan soruşdu.

– Gənc qızı.

– Çox yaxşı, yoxsa qarının öhdəsindən gəlmək çətin olacaqdı.

– Yazıq rəqqasə! – Qoca serjant mızıldanaraq dedi.

Anrie Kuzen yenə pəncərəyə yaxınlaşdı, lakin qarının diqqətli baxışı onu yenə başını aşağı sallamağa məcbur etdi. Qorxa-qorxa dedi:

– Xanım...

Qadın hiddət və qəzəblə pıçıldayaraq soruşdu:

- Nə istəyirsən?
- Xanım, bizə siz yox, o biri lazımdır.
- Hansı?
- Gənc qız.

Qadın başını yırgalayaraq bağırdı:

- Burada kimsə yoxdur, kimsə yoxdur, kimsə yoxdur!
- Var, – cəllad cavab verdi, – siz bunu özünüzdə də gözəl bilirsiniz.

Qoyun onu asaq, sizə isə toxunmayacağıq.

Qarı acı-acı güldü:

- Aha! Sən mənə pislik etmək istəmirsən!
- Xanım, o birini mənə təslim edin. Cənab rəis belə əmr etmişdir.

Qadın dəli kimi bağırdı:

- Burada heç kəs yoxdur.
- Mənsə deyirəm ki, var, – cəllad cavab verdi, – orada iki adam olduğunu biz hamımız gördük.

– Elə isə özün bax, – münzəvi qadın gülərək dedi, – başını içəri sox.

Cəllad qadının uzun dırnaqlarına baxdı və başını pəncərədən içəri soxmağa cəsarət etmədi.

Tristan əsgərlərini Siçan yuvasının ətrafında yarımdayrə şəklində düzmuşdü. Özü isə dar ağacının yanında atın üstündə oturmuşdu.

– Haydı, tez ol, – cəllada dedi.

Anrie Kuzen bir daha karıxmış halda Tristanın yanına gəldi. Kəndiri yerə qoyub papağını əlində əzişdirməyə başladı.

– Müsyö, ora necə girək? – o soruşdu.

– Qapıdan!

– Orada qapı yoxdur.

– Elə isə pəncərədən!

– Pəncərə çox dardır!

– Elə isə pəncərəni genişlət! – Tristan qəzəblə bağırdı. – Sənin yanında külüngün yoxdur?

Qadın mağarasının dərinliyindən bu səhnəni diqqətlə izləyirdi. O artıq heç bir şeyə ümid bəsləmirdi. Nə istədiyini özü də bilmirdi, o yalnız qızının əlindən alınmamasını istəyirdi.

Anrie Kuzen sütunlu evin anbarındakı alətləri gətirməyə getdi. Oradan bir nərdivan da gətirib yolüstü dar ağacına söykədi. Beş-

altı nəfər əsgər əlinə ling və külüng götürüb Tristanla birlikdə pəncərəyə yaxınlaşdılar.

– Qarı, – Tristan ciddi tərzdə dedi, – qızı bizə xoşluqla təhvil ver!

Qadın, sanki, onun sözlərini başa düşmürmüş kimi üzünə baxdı.

– Lənətə gələsən! – Tristan sözünə davam etdi, – kralın arzu və iradəsinə görə, bu cadugəri asmağımıza sənin nə üçün mane olduğunu heç cür başa düşmürəm? – O, bu sözləri deyib vəhşicəsinə qaqqıldadı.

– Niyə mane oluram? Səbəb budur ki, o, mənim qızımdır!

Qadının sözləri cəllad Anrie Kuzenin özünü də diksindirirdi.

– Mənim sənə yazığım gəlir, – rəis cavab verdi, – lakin kralın əmri belədir.

– Mənim sənin kralınla nə işim var! Sənə deyirəm ki, o, mənim qızımdır!

– Divarı uçurun! – Tristan əmr etdi.

Divardakı deşiyi genişlətmək üçün pəncərənin altından bir cərgə daşı uçurmaq lazım idi. Zavallı ana ling və külünglərin onun qalasını uçurmağa başladığını gördükdə dəhşətli fəryad qopardı və sürətli addımlarla daxmanın içində var-gəl etməyə başladı; on beş ildən bəri bu qaranlıq və dar daxmada yaşamağa öyrəşmiş qadın qəfəsə salınmış vəhşi heyvan kimi hücrədə vurnuxmağa adət etmişdi. O susurdu, lakin gözləri parlayırdı. Hətta əsgərlər belə bu mənzərədən dəhşətə gəlmişdilər.

Birdən o, öz daşını götürərək qəhqəhə çəkdi və nişançılara sarı tolazladı. Lakin əlləri titrədiyindən daş kimsəyə toxunmadan Tristanın atının ayaqları altına düşdü. Qadın dişlərini qıcırdatdı.

Hələ günəş doğmasa da, işıqlı idi və ətrafdakı evlərin köhnə bacaları al rəngə boyanmışdı. Adətən, bu zaman oyanan əhali pəncərələri açmağa başlamışdı. Qrev meydanından bazara mal aparən şəhərlilər, alverçilər keçirdilər. Onlar Siçan yuvasının ətrafına toplaşmış əsgərlərin yanında bir dəqiqə dayanaraq heyrətlə onlara baxır, sonra yenə yollarına davam edirdilər.

Qadın qızının yanında oturdu, bədəniylə onun qarşısını tutaraq diqqətlə pəncərəyə baxır və hərəkət etmədən yalnız “Feb! Feb!” pıçıldayan zavallı qızın nəfəsinə qulaq asırdı. Pəncərənin ətrafındakı deşik

genişləndikcə, zavallı ana geriyyə çəkilir və gənc qızı daha bərk-bərk divara sıxırdı. Birdən pəncərənin altındakı böyük daşın laxladığını gördü (çünki gözünü pəncərədən ayırmırdı) və Tristanın səsi eşidildi. Sanki, yuxudan ayıldı və çıxırmağa başladı. Onun səsi gah mişar qıcirtısı kimi qulağı dəlir, gah da batırdı, sanki, dünyanın bütün nalə-nifrini, bütün qarğışları ağızına dolaraq birdən püskürəcəkdı.

– Off! Bu dəhşətdir! Quldurlar! Yəni siz, doğrudan, qızımı mənədən ayırmaq istəyirsiniz? Onun mənim qızım olduğunu sizə söyləmədimmi? Xainlər! Məlun cəlladlar! Alçaqlar! Qatillər! Kömək edin! Kömək edin! Qızımı əlimdən alırlar! Aman tanrım, sən buna yol verəcəksənmi?

Sonra qızımı pələng kimi dörd əl-ayağı üstə duraraq tüklərini qabartdı və köpüklənmiş ağızını açaraq Tristana bağırdı:

– Yaxın gəl! Bacarırsansa, qızımı əlimdən al! Başa düşürsən? Sənə deyirəm ki, bu, mənim qızımdır! Sən ana olmağın nə olduğunu bilirsən? Ey, canavar, məgər sən heç vaxt öz diş canavarınla yatmamısan? Məgər sən heç vaxt canavar yavruların olmayıb? Əgər balaların varsa, onlar ulayanda sən qarnında içalatın qarışmır?

– Daşı çıxarın, – Tristan bağırdı.

Daş yerindən tərpəndi: bu, yazıq ananın son istinadgahı idi. Qadın özünü bu daşa doğru atdı, onu yerində saxlamaq istədi, lakin altı iri vücutlu kişinin güclə yerindən tərpətdiyi bu ağır daş qadının dırnaqlarını qoparıb əlindən çıxdı və gurultuyla yerə düşdü. Zavallı ana deşiyin açıldığını görüb başını daşlara vura-vura onun qabağına uzanaraq çıxırmaqdan batmış səsiylə bağırdı:

– Kömək edin! Yanğın! Yanıq!

– Qızı çıxarın! – Tristan soyuqqanlıqla əmr etdi.

Lakin qarı əsgərlərə elə qəzəblə baxdı ki, onlar qabağa getmək əvəzinə geriyyə çəkilmək istədilər.

– Haydı, irəli! – Tristan bağırdı. – Anrie Kuzen necə oldun?

Kimse yerindən tərpənmirdi.

Tristan hiddətlə bağırdı:

– Vay sizi maymaqlar! Bir qarından qorxursunuz! Adınızı əsgər qoymusunuz!

– Müsyö, – Anrie Kuzen dedi, – siz bu yırtıcı heyvana qarı deyirsiniz?

– Onun aslan kimi yalı var! – başqa bir əsgər dedi.

– İrəli, irəli! – Tristan israr edirdi, – deşik genişdir. Pontuaz dəliyi kimi buradan üç nəfər birdən keçə bilər. Artıq bu işi bitirməliyik! Bir addım geriye çəkilməyi qılıncla parçalayacağam.

Əsgərlər vəhşilənmiş qarıyla qəddar rəisin arasında qaldıqlarından bir dəqiqə daha tərəddüd edib, nəhayət, Siçan yuvasına hücum etdilər.

Zavallı qadın bunu görüb diz üstə yıxıldı, saçlarını üzündən yığaraq zəif və arıq əllərini aciz şəkildə yanlarına salladı. Gözlərindən iri yaş damcılar axaraq çay kimi yanaqlarının dərin qırıqlarıyla aşağı süzüldü. O, yalvarıcı, müti, mülayim, insan ürəyini parçalayan səslə danışmağa başladı. Tristanın ətrafında dayanmış və bir çox dəhşətli səhnələr görmüş əsgərlər xəlvətcə göz yaşlarını silirdilər.

– Möhtərəm cənablar! Cənab serjantlar, bir sözümlə, yalnız bircə söz! Mən sizə bir şey danışmaq istəyirəm! Bu, mənim qızımdır, eşidirsiniz, mənim əziz qızımdır, uzun zamandan bəri üzünü görmədiyim qızımdır. Bu, böyük bir tarixçədir. Mən cənab serjantları çox yaxşı tanıyıram. Mən əxlaqsız həyat tərzini keçirərkən küçə uşaqları üzərimə daş atdıqları zaman onlar həmişə mənə qarşı mərhəmətli idilər. Siz hər şeyi bilsəniz, qızımı buraxacağınıza əminəm. Keçmişdə əxlaqsız bir qadın idim, bir gün qaraçılar qızımı məndən oğurladılar. Lakin mən düz on beş il qızımın ayaqqabısını saxladım, budur, görürsünüzmü! Qızımın incə ayaqları vardı. Mən Reyms şəhərindənəm, Fol-Ren küçəsində olurdum. Adım da Şantfleridir! Bəlkə, içində tanıyanlar tapıldı? Şantfleri mən idim, o zaman siz də çox gənc idiniz! Güzəl günlər idi! Biz çox gözəl və şən saatlar keçirərdik! Ağalar, mənə rəhm edəcəksiniz, deyilmi? Qaraçılar mənə qızımı oğurlayıb düz on beş il öz yanlarında saxlayıblar, mən onun öldüyünə əmin idim, dostlarım, mən elə bilirdim ki, qızım ölmüşdür! Mən bu deşikdə tam on beş il yaşadım! Bu asan iş deyil! O qədər ağlayırdım ki, nəhayət, Tanrının mənə rəhmi gəldi; bu gecə qızımı mənə qaytardı. Bu möcüzədir! Qızım ölməyibmiş! Siz onu məndən almayacaqsınız. Mən buna əminəm. Əgər mənə aparmaq istəsəydiniz, bu, başqa məsələ. Amma o, uşaqdır. Cəmi on altı yaşı var! Qoyun o, günəşin işığını seyr etsin. O, sizə nə edib ki? Heç bir şey, mən də heç bir şey etməmişəm! Düşünün, mən yer üzündə ondan başqa kimsəm yoxdur. Mən artıq qoca bir qarıyam, həzrəti-Məryəm qocalığımda təsəlli olaraq onu mənə qaytarmışdır. Siz də

çox mərhəmətlisiniz, deyilmi? Siz bu qızın mənim qızım olduğunu əvvəlcə bilmirdiniz, indi isə bilirsiniz. Ah, mən onu nə qədər sevirəm! Cənab reis, ona toxunmayın, məni parça-parça edin! Siz çox mərhəmətli bir ağaya bənzəyirsiniz. Mənim bu söylədiklərim kifayət edər, deyilmi? Cənablar, ananızı yadınıza salın, mənim balamı aparmayın! Baxın, mən diz çöküb sizə yalvarıram, həzrəti-İsaya yalvardığım kimi! Mənə heç kəsin heç bir şeyi lazım deyil! Ağalar, mən Reyms şəhərindənəm, əmim Magiyeta Pradondan mənə balaca bir mülk qalmışdır. Mən dilənçi deyiləm! Mənə sizin heç bir şeyiniz lazım deyil, yalnız qızımı məndən almayın! Cənab Allah onu nahaq yerə mənə qaytarmayıb! Kral! Siz kral deyirsiniz! Məgər kral mənim balamı öldürməklə kral olacaq? Həm də kral mərhəmətlidir! Bu, mənim qızımdır, mənim qızımdır, kralın qızı deyil! Bizi buraxın, çıxıb gedək! Biz getmək istəyirik. Baxın, iki qadın gəlir, onlardan biri ana, o biri onun qızıdır, nə olar ki, qoy özləri üçün getsinlər. Bizi də buraxın. Biz Reyms şəhərindənəm, ah, cənab serjantlar, siz, hər halda, mərhəmətlisiniz, mən sizin hamınızı sevirəm! Siz qızıcığazımı məndən ayırmayacaqsınız! Yox, bu ola bilməz! Bu, qətiyyənlə ola bilməz, deyilmi? Yavrum, balam...

Biz onun jestlərini, səsinə, udduğu göz yaşlarını, gah yalvararaq köksündə çarpazlaşdırdığı, gah da əzişdirdiyi əllərini, üzündəki kədərli təbəssümünü və ümitsiz nəzərlərini, yazıq və zavallı feryadlarını, inilti və bağırışlarını təsvir etməkdə gücsüzük. O qurtarıqda Tristan göz yaşlarını gizlətmək üçün qaşlarını çatdı. Lakin zəifliyinə üstün gələrək qısa cavab verdi: “Bu, kralın əmridir!”

Sonra Anrie Kuzenə müraciət edərək onun qulağına pıçıldadı: “Tez qurtar!” Bəlkə də, Tristan ürəyinin tab gətirməyəcəyindən qorxurdu.

Cəllad və əsgərlər daxməyə daxil oldular. Qadın heç bir müqavimət göstərmirdi, yalnız sürünə-sürünə qızının yanına gəldi və huşsuz halda onu qucaqlayaraq ağışına aldı.

Qaraçı qız yaxınlaşan əsgərləri gördü. Ölüm qorxusu onu oyatmışdı.

– Anacan! – o, dillə ifadə olunmayacaq ümitsizliklə çığırdı, – onlar yaxınlaşırlar, məni xilas et!

Qoca qarı boğuş bir səslə:

– Hə, yavrum, mən səni xilas edəcəyəm, – ana boğuş səsiylə cavab verdi və qızını bərk-bərk qucaqlayaraq öpməyə başladı. Bu mənzərə daşı da rəhmə gətirirdi.

Anrie Kuzen gənc qızın belindən yapışdı. Qız bu qaba əlin vücuduna toxunduğunu hiss edib qışqırdı və özündən getdi. Gözlərindən zavallı qızın üstünə iri yaş damcıları düşən cəllad onu qucağına götürmək istəyirdi. O, Qudulanın gənc qızın belindən bərk-bərk yapışaraq, sanki, düyünlənmiş qollarını açmaq istədi, ancaq bu mümkün deyildi. Onda Anrie Kuzen qaraçı qızı gözləri qapalı olan qarıyla birlikdə bayıra sürüdü.

Artıq günəş doğmuşdu. Meydana toplaşmış xeyli avara, əsgərlərin kimisə dar ağacına tərəf sürüdüyünü uzaqdan müşahidə edirdi. Tristanın adəti beləydi; edam vaxtı meydana yığışan maraqlıları yaxına buraxmırdı.

Yaxındakı evlərin pəncərələrində kiməsə görünmürdü. Yalnız uzaqda, Notr-Dam kilsəsinin zəng qülləsinin təpəsində iki adam dayanıb Qrev meydanına baxırdı. Aydın səhər səmasında onların qara siluetləri görünürdü.

Anrie Kuzen yükünü sürüyə-sürüyə nərdivanın yanına çatdı, bu səhnə onun üçün ağır və ağırlı olduğundan ağır-ağır nəfəs alaraq, kəndiri gənc qızın gözəl boynuna keçirdi. Zavallı qız kəndirin boğazına toxunduğunu hiss edib gözlərini açdı və başı üzərində dar ağacını gördü. Qız titrədi və ürəkləri parçalayan fəryad qopararaq bağırdı:

– Yox, yox! Mən istəmirəm.

Baş qızının paltarının altına girən qarı heç bir söz söyləmədi; onun bütün vücudu tir-tir əsir, acgözlüklə və tələsə-tələsə qızını öpürdü. Cəllad fürsətdən istifadə edərək onun qızına sarılmış qollarını açdı; yorğunluqdan və ümitsizlikdən o, müqavimət göstərmədi. Sonra cəllad qaraçı qızı çiyinə atdı; qız ortasından qırılmış kimi əyildi; cəllad dar ağacına çıxmaq üçün ayağını nərdivana qoydu.

Bu halda yerə uzanmış zavallı ana gözlərini açdı. Bir səs belə çıxarmadan üzündə dəhşətli ifadə ayağa sıçradı, vəhşi heyvan kimi cəlladın üzərinə atıldı və onun əlini dişlədi. Bu hadisə ildırım sürətilə baş verdi. Cəllad ağrının şiddətindən bağırdı. Əsgərlər yaxınlaşıb cəlladın qanlı əlini Qudulanın kəlbətin kimi sıxılmış dişlərindən birtəhər azad etdilər. Qadın ısrarla susurdu. Onu qaba hərəkətlə itələdilər; başı zərblə daşa dəydi. Onu qaldırdılar, lakin o, yenə yuxıldı. O ölmüşdü.

Gənc qızı əlindən buraxmayan cəllad yenidən nərdivanla yuxarı çıxmağa başladı.

II

AĞ PALTARLI GÖZƏL MƏXLUQ

Kvazimodo Esmeraldanı gizlətdiyi otağı boş gördükdə gənc qızı müdafiə etdiyi müddətdə onun qaçınıldığını anladı. O, saçlarını yola-raq heyrətdən və qüssədən ayaqlarını yerə döyməyə başladı. Sonra qaraçı qızı axtara-axtara kilsəni ələk-vələk etdi. O, vəhşi səslər çıxararaq fəryad edir və sarı saçlarını yolub məbədin döşəməsinə tökürdü. Həmin dəqiqədə qaraçını axtaran kral nişançıları da artıq qələbə çalaraq kilsəyə daxil olurdular. Kvazimodo kar olduğundan və heç bir şey anlamadığından qızın düşmənləri bunlar deyil, quldurlar olduğunu zənn edərək onlara yardım etməyə başladı. O, Tristanla birlikdə kilsənin ən gizli küncələrini dolaşdı, bütün gizli qapıları ona açdı. Zavallı qız kilsədə olsaydı, şübhəsiz, onu təslim edəcəkdə.

Nəhayət, Tristan axtarmaqdan yoruldu – halbuki o, öz ovundan belə asanlıqla əl çəkən adam deyildi – Kvazimodo axtarışlarına davam etdi. O, iyirmi dəfə, yüz dəfə kilsəni oyan-buyana dolaşdı, yuxarı çıxdı, aşağı endi, yüyürdü, çağırırdı, bağırdı hər bir yeri iylədi, araşdırdı, başını hər bir deşiyə soxdu, hər yeri məşəllə işıqlandırdı, dəli kimi vurnuxdu. Öz dişisini itirmiş erkək bu qədər qəzəblə və bərkədən nərildəyə bilməzdi.

Nəhayət, qızın kilsədə olmadığını, oğurlandığını anladıqdan sonra yavaş-yavaş zəng qülləsinə gedən pilləkənlə yuxarı çıxmağa başladı. Bu, həmin pilləkən idi ki, qızı xilas etdiyi birinci gün onu böyük bir təntənə, sevinc və heyrətlə dırmaşmışdı. İndi isə həmin yerdən keçərkən başını aşağı salaraq nəfəs almır, səsini çıxarmırdı. Kilsə yenə boş və tənha, sakit və lal olmuşdu. Kral nişançıları cadugəri şəhərdə axtarmaq üçün kilsədən çıxdılar. Kvazimodo bir az əvvəl içərisində gurultu qopan böyük məbəddə tək qaldıqdan sonra qaraçı qızı bir neçə həftə qanadı altına aldığı hücrəyə getdi.

Qapıya yaxınlaşanda birdən-birə gənc qızı orada tapacağını zənn etdi. Qalereyanın yanından dönüb keçəndə sıx budaqlar altında qurulmuş quş yuvası kimi hündür qübbənin altında gizlənmiş girdə pəncərəli, alçaq qapılı, kiçik otağı gördükdə zavallının ürəyi bərk-bərk döyünməyə başladı. Yıxılmamaq üçün sütunların birinə

söykəndi. O, qızın öz daxmasına qayıtdığını, mərhəmətli bir mələyin, bəlkə də, onu yenə geriye qayıtdığını, hücrə olduqca sakit, təhlükəsiz və yaraşılı olduğundan, qaraçı qızın bayıra çıxmadığını zənn etdi. Bu şirin arzu və xəyalını puç etməməkçün artıq irəliyə bir addım belə atmaq istəmədi. Öz-özünə dedi: “Hə, bəlkə də, yatıb, ya da dua edir. Ona mane olmayım”.

Nəhayət, ürəklənərək yavaşca qapıya yaxınlaşdı, baxdı və içəri girdi: kimsə yox idi; daxma əvvəlkitək bomboş idi. Zavallı yavaş-yavaş daxmanı gəzdi, qızın qorxusundan döşəyin altına girə biləcəyini zənn edərək onu qaldırdı, başını yırğaladı və məyus-məyus dayandı. Sonra qəzəbindən əlindəki məşəli yerə atıb tapdaladı, heç bir söz söyləmədən, fəryad qoparmadan başını divara çırpdı və huşunu itirib yerə yıxıldı. Bir qədər sonra özünə gəldikdə yatağın üzərinə atıldı, çırpınmağa, bir az əvvəl gənc qızın başını qoyduğu və hələ də isti olan balışı çilğincasına öpməyə başladı. Sonra ölü kimi hərəkətsiz qaldı. Bir neçə dəqiqə də keçdi. Ayağa sıçradı, tər içində boğula-boğula, gözü oynaya-oynaya zəng toxmağı kimi özünü divara çırpmağa başladı. O, başını divara vuraraq ölmək istəyirdi. Nəhayət, ikinci dəfə taqətsiz halda yerə yıxıldı; sonra dizin-dizin sürünərək daxmadan çıxdı, süst və çaşqın halda qapının qarşısında çömbəldi.

O, bir saatdan artıq bu vəziyyətdə qaldı. Gözünü boş daxmanın içinə dikmişdi. Heç bir hərəkət etmirdi. Onun görünüşü uşağının boş beşiyi ilə tabutu arasında oturmuş anadan daha ələmlə və dalğın idi. O heç bir söz demirdi; yalnız ara-sıra bütün vücudu hıçqırıqlarının şiddətindən sarsılırdı. Səssiz şimşək parıltısı kimi bu hıçqırıqlar da yaşsız idi.

Görünür, məhz bu anda, öz kədərli dalğınlığıyla məsələnin kökünü axtararkən, qaraçı qızı kimin oğurladığını düşünərkən birdən baş keşişi xatırladı. O, zəng qülləsi qapısının açarının yalnız Klodda olduğunu yadına saldı. Klodun gecə vaxtı gənc qıza etdiyi təcavüzləri də xatırladı. Birinci təcavüzdə Kvazimodo ona yardım etmiş, ikincisində isə mane olmuşdu. O, saysız-hesabsız başqa şeylər də xatırladı və az sonra qaraçı qızı yalnız baş keşişin oğurladığına zərrə qədər şübhəsi qalmadı. Lakin o, Kloda o qədər dərin hörmət bəsləyirdi, bu adamı o qədər çox sevirdi, ona qarşı olan sədaqət, təşəkkür və minnətdarlıq duyğuları qəlbində o qədər dərin kök salmışdı ki, qısqanclıq və ələm bir dəqiqədə bu kökləri dartıb qopara

bilməmişdi. Bunu başqası etsəydi, ona qarşı dəhşətli kin və qəzəb hiss edərdi, Klod Frolloya gəlincə, o yalnız ağrı və ələm hiss etdi.

Artıq hava işıqlaşdı. Məbədin üst balkonunda, qalereyanın dönə-cəyində ona doğru gələn bir adam gördü. O, dərhal bu adamı tanıdı: baş keşik idi.

Klod önünə baxmadan aramla şimal qülləsinə doğru gedirdi. Üzünü Sena çayının sağ sahilinə doğru çevirmişdi, uzaqda nəyisə görməyə çalışmış kimi başını qaldırmışdı. Bəzən bayquş da bir səmtə uçduğu halda, başqa səmtə baxır. Baş keşik Kvazimodonun başının üstündən keçdiyi halda onu görməmişdi.

Qozbel mat qalmışdı. Baş keşik şimal qülləsinin qapısından daxil oldu. Bu, həmin qüllə idi ki, buradan şəhər idarəsi görünürdü. Kvazimodo ayağa durub baş keşinin ardınca getdi. Lakin Klodun fikri başqa yerdə olduğundan arxasınca gələn zəngçalanın addım səslərini eşitmədi.

Notr-Dam kilsəsinin zəng qülləsindən Paris şəhəri, xüsusən də ozamankı Paris doğmaqda olan yay günəşinin ilk şəfəqləri altında olduqca ehtişamlı və gözəl görünürdü. O gün göy üzü aydın və təmiz idi. Gecikmiş bir neçə ulduz yenicə sönmürdü. Yalnız şərqdə, parlaq üfüqlərdə hələ də bir ulduz parlayırdı. Günəş bir az sonra doğacaqdı. Artıq Paris oyanmağa başlamışdı. Şərq tərəfdə açıq və təmiz havada minlərcə evin damı görünürdü. Zəng qülləsinin nəhəng kölgəsi damdan-dama, böyük şəhərin bir tərəfindən o biri tərəfinə düşürdü. Bəzi məhəllələrdə gurultu eşidilməyə başlamışdı. O tərəfdən zəng səsi, bu tərəfdən çəkil, araba səsi gəlirdi. Bəzi qara damların üzərində ağ tüstü görünürdü. Körpülərə, adalara çırpılan çay dairə və xətlər şəklində hissələrə bölünmüşdü. Şəhərin kənarında, istehkamların arxasında dumanlı şəkildə vadilər, zərif dağlar, təpələr görünürdü. Yarıoyanmış şəhərdən cürbəcür səslər eşidilirdi. Sərin səhər mehi dağların və təpələrin üzərinə sərilmiş dumandan bir neçə bulud qoparıb qərbə doğru qovalayırdı.

Kilsə meydanında əllərində süd bardaqları tutmuş bir neçə arvad dayanmışdı. Onlar heyrətlə gecə vaxtı böyük kilsə qapısında əmələ gəlmiş sınıqları və zədələri, deşiklərdə donmuş iki qurğuşun axınını bir-birinə göstərirdilər. Gurultulu gecə səhnəsindən şəhərə qalan yalnız bu idi. Kvazimodonun qüllələrin arasında yandırmış olduğu ocaq artıq sönmüşdü. Tristan isə meydanı təmizləməyi əmr

etmiş, meyitləri Sena çayına atdırmışdı. XI Lüdovik kimi hökmdarlar cinayət və qətl izlərini dərhal təmizləməyi sevirlər.

Klodun dayandığı yerin altında sənətkarlıqla yonulmuş bir daş nov vardı; bu cür novlar, qotik binalarda həmişə çox olur; novun yarığında iki gözəl mixəkgülü görünürdü. Yel əsdikcə mixəkgülləri də başlarını əyərək, sanki, bir-birlərinə “sabahın xeyir” deyirdilər. Qüllələrin üzərində, yüksək göylərdə isə quşlar şən-şən civildəşirdilər.

Lakin Klod heç bir şey görmür və heç bir şey eşitmirdi. Onun kimi adamlar üçün gözəl səhər, quşcuğazlar, çiçəklər mövcud deyildi. Bütün bu geniş, əlvan və zəngin üfüqlərdə onun gördüyü şey yalnız bircə nöqtə idi.

Kvazimodo onun qaraçı qızı neylədiyini soruşmaq arzusu ilə çırpınırdı. Lakin baş keşiş, sanki, bu an başqa aləmdəydi. Yəqin ki, o, həyatının elə bir anını yaşayırdı ki, ayağının altında uçurum yarasaydı belə, hiss etməzdi. Gözlərini bir nöqtəyə dikərək hərəkətsiz və lal dayanmışdı. Onun sükut və hərəkətsizliyində o qədər müdhiş bir şey vardı ki, qorxaq adam olmayan zəngçalan belə titrədi və onunla danışmağa cəsarət etmədi. O yalnız baş keşişin gözlərini zillədiyi tərəfə baxmağa başladı. Zavallı Kvazimodonun gözü Qrev meydanına sataşdı.

O, bu meydanda Klodun maraqlandığı şeyi gördü. Dar ağacına nərdivan dayanmışdılar. Meydanda çoxlu əsgər və az sayda camaat vardı. Biri meydanın ortasıyla ağ bir şey sürüyürdü, bu ağ şeyə qara bir şey yapışmışdı. Nəhayət, bu ağ şeyi sürüyən adam nərdivanın yanında dayandı, burada bir hadisə baş verdi: Kvazimodo bunu yaxşı görə bilmirdi. Doğrudur, onun yeganə gözünün xariqülədə qüvvəsi vardı, lakin dar ağacının qabağında yekəpər bir əsgər dayandığından Kvazimodo orada nə olduğunu yaxşı görə bilmədi. Bundan başqa həmin anda üfüqdə günəş göründü, günəşin şüaları, sanki, birdən-birə Parisin bütün qüllələrini, bürclərini və bacalarını alovlandırdı.

Meydanda ağ şeyi sürüyən adam nərdivanla yuxarı dırmaşmağa başladı. Kvazimodo bu adamın çiyində bir qadın olduğunu gördü, yəqin ki, o, ağ paltarlı gənc bir qız idi, onun boynunda kəndir vardı. Kvazimodo dərhal tanıdı: o idi.

Bu adam nərdivanın üst pilləsinə çatdı və kəndiri düzəltməyə başladı. Bu zaman Klod daha yaxşı görmək üçün sürəhinin üzərinə dırmaşdı.

Birdən bu adam çəkməsinin dabaniyla nərdivanı sürətlə itələdi və nəfəs belə almayan Kvazimodo yerdən üç arşın hündürlükdə zavallı bədbəxt qızın kəndirdən sallandığını, cəlladın isə onun çiyinlərindən yapışdığını gördü. Kəndir bir neçə dəfə fırlandı və Kvazimodo qaraçı qızın bədəninin səyridiyini gördü. Klod isə boğazını uzadaraq gözlərini dar ağacından ayırmır və bu müdhiş səhnəni, cəllad ilə gənc qızı – hörümçəklə milçəyi seyr edirdi. Bu müdhiş dəqiqədə baş keşiş yalnız insanlığını itirmiş bir adamın gülə biləcəyi iblisənə qəhqəhəylə gülməyə başladı. Kvazimodo onun bu qəhqəhəsini eşitməsə də, görürdü.

Zəngçi Kloddan bir neçə addım geriye çəkilərək qəfildən hiddətlə ona hücum etdi və qüvvətli əlləriylə onu uçuruma itələdi.

Baş keşiş yalnız: “Lənət!” – deyə bildi və aşağı uçdu.

Kvazimodonun Klodu itələdiyi yerin altında nov vardı. Klod bu novdan yapışmağa macal tapmışdı, ikinci dəfə bağırmaq üçün ağzını açıqda, başının üzərində, sürahinin kənarında Kvazimodonun intiqamla parlayan müdhiş üzünü gördü.

Klod bağırmadı. Altında uçurum vardı. O, iki yüz fut yüksəklikdən daş döşəmənin üzərinə düşməyə məhkum olmuşdu.

Baş keşiş heç bir söz söyləmədi, bir səs də çıxarmadı. O, novla yuxarı dırmaşmaq üçün var gücü ilə çalışmağa başladı. Lakin əlləri hamar qranitdən yapışa bilmədi, ayaqları isə qaralmış divarda dayaq tapa bilməyərək, yalnız onu cızırdı. Notr-Dam kilsəsinin zəng qülləsinə çıxanlar sürahinin altında xırda bir daş çıxıntısı olduğunu bilirlər. Zavallı baş keşiş də ayağını həmin çıxıntıya keçirməyə çalışırdı, lakin ayağı elə hey sürüşürdü.

Kvazimodo onu xilas etmək istəsəydi, yalnız əllərini uzatması kifayət edərdi. Lakin o, Klod tərəfə baxmadı belə: gözünü Qrev meydanına, dar ağacına, qaraçı qıza dikmişdi. Bir az əvvəl baş keşişin dayandığı yerdəki sürahiyyə söykənərək, ıldırım vurmuş adam kimi lal-dinməz dayanmışdı və bütün yer üzündə onun üçün mövcud olan yeganə şeydən gözünü ayırmırdı; bütün ömrü boyu yalnız bircə damcı yaş axmamış gözündən göz yaşları sel kimi axmağa başladı.

Baş keşiş isə hələ də çapalamaqda idi. Daz alnında soyuq tər damcıları görünür, barmaqları qana bulaşmışdı. Daşlar dizlərinin dərisini siyirmişdi. Hərəkət etdikcə nova dolaşmış cübbəsinin çırıldığını və söküldüyünü hiss edirdi. Bundan başqa, bədbəxtliyindən

novun ucunda qurğuşun ağızlıq onun ağırlığından əylirdi. Artıq anlamışdı ki, əlləri yorulub taqətdən düşsə, cübbəsi tamam cırılsa və ya qurğuşun boru qopsa, uçuruma uçaqadır. Bədənini də soyuq tər basırdı. Ara-sıra çasqın gözlərini bir az aşağıdakı kiçik səthə dikərək bundan sonra yüz il ömrü olsa da, son günlərini bu iki kvadrat fut həcmində olan dar yerdə keçirməyi arzulayaraq kədər və ümid-sizlik içində göylərə yalvarardı. O, aşağıya, meydana, uçuruma baxmaq istədi, lakin başını dərhal yuxarı qaldırdı: başında qalmış tək-tək tükləri də biz-biz olmuşdu.

Bu iki adamın sükutu dəhşətli bir şey idi. Baş keşiş Kvazimodo-nun bir neçə addımlığında cəhənnəm əzabı çəkdiyi halda, Kvazimodo Qrev meydanına baxaraq ağlayırdı.

Klod hərəkət etdikcə yeganə istinadgahı olan borunu yerindən oynatdığını görüb artıq heç bir hərəkət etmirdi. O, novdan salanaraq nəfəs almır, tər pənir, yalnız yıxıldığını yuxuda görən adam kimi diksinirdi. Gözləri təccüblə və xəstə halda bərəlmışdi. Getdikcə qollarının zəiflədiyini, borudan sürüşdüyünü, artıq bədəninin ağırlığını saxlaya bilmədiyini, qurğuşun borunun getdikcə əyildiyini, yavaş-yavaş uçuruma yaxınlaşdığını hiss edirdi. Yuxarıdan oyuncaq boyda görünən kilse damlarından biri düz onun altında idi. O, dəhşətlə kilse damına baxır, onun kimi uçurumun üzərində hərəkətsiz dayanan, lakin heç bir şeydən qorxmayan heykəlləri nəzərdən keçirirdi. Ətrafında yalnız daş vardı: yanında heykəllər və divlər, altında daş döşəmə, başının üstündə isə ağlayan Kvazimodo vardı.

Meydana bir dəstə adam toplaşmış və novdan sallanan adama tamaşa edərək bu cür bir oyun oynayanın kim olduğunu anlamağa çalışırdı. Aşağıdan gələn səslər səhərin sərin və təmiz havasında yaxşı eşidildiyi üçün Klod bu sözləri aydınca eşidirdi:

– O nə edir, bu saat yıxılacaq!

Kvazimodo isə ağlayırdı.

Nəhayət, dodaqlarında hiddət və dəhşət köpüyü görünən baş keşiş bütün səylərinin əbəs olduğunu anladı. Lakin o, yenə də son qüvvəsini topladı. Dizləriylə novu qucaqladı, əllərlə divarın deşyindən yapışdı və təxminən, bir futa qədər yuxarıya dırmaşa bildi. Ancaq bu zaman üzərində dayandığı qurğuşun boru qopdu və bu hərəkətdən cübbəsi də cırıldı. Bu zaman hər şeyin bitdiyini anlayıb gözlərini yumub yumruqlarını açdı, əlini novdan ayırdı və aşağı uçdu.

Kvazimodo onun yıxıldığını görürdü.

Belə yüksəklikdən yıxılan adam nadir hallarda düz xətlə düşür. Klod əvvəlcə əlləri uzanlı halda başaşağı düşürdü, sonra havada bir neçə dəfə çevrildi. Külək onun bədənini aşağıdakı çıxıntılardan birinə doğru apardı; bədbəxt sürətlə bu çıxıntıya dəydi. O, hələ ölməmişdi; hər halda, zəngçalan onun barmaqlarıyla damın kənarından yapışmaq istədiyini görürdü. Lakin dam çox maili idi, keşişə tamamilə taqətdən düşmüşdü. O, damdan qopan kirəmit parçası kimi sürüşərək daş döşəmənin üzərinə düşdü və hərəkətsiz qaldı.

Kvazimodo bunu görüb yenə gözünü qaraçı qıza dikdi. O, ağ pal-tarın altında can çəkişən və titrəyən qaraçı qızın vücudunu uzaqdan görürdü. Sonra aşağıya, meydana, insan formasını itirmiş baş keşişin meyitinə baxdı və qəlbinin dərinliyindən qopan müdhiş bir hıç-qırıqla dedi:

– Mənim sevdiklərim elə bunlar imiş!

III

FEBİN EVLƏNMƏSİ

Həmin axşam yepiskopun qarovulu baş keşişin meyitini götürmək üçün kilsə meydanına gələndə Kvazimodo Notr-Dam kilsəsindən yoxa çıxmışdı.

Bu hadisəylə bağlı çox söz-söhbət oldu. Bəzi mövhumatçı paris-lilər Kvazimodo ilə Klod Frollo arasında bağlanmış şərtə görə Kvazimodonun – iblisin Klod Frollonun – cadugərin ruhunu apardığını düşünürdülər. Eyni zamanda, iblisin cadugərin ruhunu apardığı zaman onu – qozun içini yemək istəyən meymun onu sındırdığı kimi – parçaladığını tamamilə təbii sayırdılar. Bu səbəbdən baş keşişin cənazəsini dualanmış yerdə dəfn etməkdən imtina etdilər.

XI Lüdovik bir il sonra, yəni 1483-cü ilin avqust ayında öldü.

Pyer Qrenquara gəlincə, o, keçini xilas edə bilməmiş və nəhayət, müvəffəqiyyət qazanaraq dramaturq olmuşdu. O, astronomiya, fəlsəfə, arxitektura, germetika, bir sözlə, hər cür mənasız işlərlə məşğul olduğdan sonra bunların içərisində ən mənasız məşğuliyyət olan dramaturgiyaya qayıtmışdı. O, buna “həyatının faciəli sonu” adını

vermişdi. Dram sahəsində qazandığı uğurlar haqqında 1483-cü ilə aid xəzinə kitablarında belə bir qeyd oxuya bilərik: “ Cənab papa səfirinin gəlməsi münasibətilə Şatledə göstərilmiş misteriyanı yazmaq, tamaşaya qoymaq, bu məqsədlə adam tutmaq, paltar kirayə etmək, eyni zamanda, lazım gələn xarratlıq işlərini görmək üçün dülgər Jan Marşana və müəllif Pyer Qrenquara yüz livr verilmişdir”.

Feb de Şatoperin də sonu faciəli oldu: o evləndi.

IV

KVAZİMODONUN EVLƏNMƏSİ

Biz, qaraçı qızla baş keşişin öldüyü gün Kvazimodonun Notr-Dam kilsəsindən yox olduğunu söyləmişdik. Bundan sonra artıq onu kimsə görməmiş və başına nə iş gəldiyindən xəbər tutmamışdı.

Esmeraldanı edam etdikdən bir gün sonra cəllad köməkçiləri onun meyitini gecə vaxtı dar ağacından düşürüb, ozamanki adətə görə, Monfokon zirzəmisinə aparmışdılar.

Sovalın sözlərinə görə, Monfokon Fransa krallığının ən qədim və ən gözəl dar ağacı imiş. Tampl məhəlləsi ilə Sen-Marten məhəlləsi arasında, Paris hasarının, təxminən, 160 sajenliyində, Kurtildən bir neçə ağac uzaqlıqda, maili, fəqət uca bir təpənin başında Kelt məbədinə bənzəyən qəribə bir bina ucalırdı.

Təpə üzərində daşdan yonulmuş, on beş fut yüksəkliyində, otuz fut genişliyində və qırx fut uzunluğunda böyük bir paralelepiped təsəvvür edin; bu binanın bir qapısı, bayırdan pilləkəni və kənarları sürahiylə əhatə olunmuş meydançası vardı. Bu meydançada yonulmamış daşdan düzəldilmiş on altı ədəd böyük sütun vardı; sırayla düzülmiş sütunların hər birinin hündürlüyü otuz fut idi; onların üzərində yoğun dirəklər vardı; bu dirəklərdən də zəncirlər asılmışdı. Zəncirlərin hər birindən bir skelet sallanırdı. Buradan bir az uzaqda, düzənlikdə daş bir çarmıx və iki balaca dar ağacı vardı. Bunlar, sanki, mərkəzdəki dar ağacının qol-budaqlarıydı. Bütün bunların üzərində, göy üzündə qarğalar uçuşurdu. Monfokon beləydi.

1328-ci ildə tikilmiş bu müdhış dar ağacı XV əsrin sonunda artıq xarabaya çevrilmişdi: dirəkləri çürümüş, zəncirləri paslanmış, daş

sütunlarının üzərində isə kif əmələ gəlmişdi. Dar ağacının təməlinə insan ayağı dəymədiyindən orada ot bitmişdi. Gecələr, ayın solğun işığı düşəndə üfüqdə həmin dar ağacının müdhiş profili görünürdü. Külək onun paslanmış zəncirlərini cingildədir, zəncirlərdən asılmış skeletləri qaranlıqda silkələyirdi. Bu müdhiş dar ağacının qurulduğu yer bütün ətrafda məşum ad çıxarmışdı.

Bu dəhşətli qurğunun daş təməli içəridən boş idi. Onun içərisində çürümüş və qırılmış barmaqıqla qapanan geniş bir zirzəmi vardı. Bu zirzəmiyə yalnız Monfokon zəncirlərindən düşən meytlərin qalıqları deyil, bəlkə də, bütün Parisdəki dar ağaclarından asılmış bədbəxtlərin də cənazələri atılırdı. Bu müdhiş zirzəmidə bir çox cinayətlər və çoxlu insan cəsədləri gizlədilmişdi. Monfokonun birinci qonağı və abidi olan Enqerr de Marinidən tutmuş son qonağı və abidi olan admiral Kolnyiyə qədər bu dünyanın bir çox qüdrətli və məsum insanların sümükləri burada toplanmışdı.

Kvazimodonun gizli yox olmasına gəlincə, biz bu barədə yalnız bunları öyrənə bildik.

Təsvir etdiyimiz hadisələrdən il yarım, yaxud iki il sonra iki gün əvvəl asılmış və yeni kral VIII Karlın əmrilə hörmət əlaməti olaraq daha gözəl bir yerdə – Sen-Loran qəbiristanlığında dəfn edilməli olan bərbər Olivyenin cəsədini çıxarmaq üçün Monfokon zirzəmisinə gələnlər iyrenc skeletlərin arasından iki skelet tapmışdılar. Bu skeletlərdən biri digərini olduqca qərribə şəkildə qucaqlamışdı. Skeletlərdən birinin qadın skeleti olduğu anlaşılırdı. Onun üzərində hələ də bir zamanlar ağ rəngdə olduğu zənn edilə biləcək paltarın çürümüş qalıqları vardı; skeletin boynunda isə qərribə toxum dənələrindən düzəldilmiş boyunbağı vardı, boyunbağıdan yaşıl parçadan tikilmiş ağzıaçıq və içiboş ipək bir torbacıq asılmışdı. Ehtimal ki, bu şeylər qiymətli olmadığından cəllad onlara maraq göstərməmişdi. Birinci skeleti qucaqlayan o biri skelet isə kişi skeletinə bənzəyirdi. Bu skeletin bel sümüyü əyri, başı çiyinlərinə qısılmış, bir ayağı isə o birindən qısa idi. Boyun fəqərələri salamat olduğundan dar ağacından asılmadığı anlaşılırdı. Demək, bu cəsədin sahibi özü zirzəmiyə gəlmiş və burada ölmüşdü. Onu qucaqladığı skeletdən ayırmaq istədikdə dağılıb kül olmuşdu.

Viktor Hüqo

DÜNYA ƏDƏBİYYATI KLASSIKLƏRİ

ŞƏRHLƏR

SƏFİLLƏR

Beşinci hissə
Jan Valjan

Oxlokratiya demosun üzərinə qalxır. – Oxlokratiya hərfi mənada qara camaatın hakimiyyəti deməkdir. Yunan tarixçiləri (Polibi, Aristotel) bu sözlə antik demokratiyanın pozulmasını ifadə etmişlər. Hüqo, burjua respublikasını müdafiə edərək, bu sözü 1848-ci ilin iyununda barrikadalarda burjuaziyaya qarşı vuruşan Paris proletariati haqqında işlətmişdir.

...Gezlər Hollandiyanı yaratdı. – Gez Niderland inqilabı dövründə (XVI əsrin ikinci yarısı) üsyançı xalq dəstələrinə deyilirdi, gezlər Niderlandları ispan əsarətindən azad etmək uğrunda mübarizə aparırdılar.

Sizif – Yunan mifologiyasının əqli və bicliyi təcəssüm etdirən personajı. O, Allahın sirrini insanlara açdığı üçün öləndən sonra səmərəsiz işə məhkum edilmişdir: böyük bir daşı həmişə dağa qaldırır, daş da həmişə əlindən çıxıb aşağı diyirlənərmiş.

Akropol – Qədim yunan şəhərinin təpə üstündə yerləşən, möhkəmləndirilmiş mərkəz hissəsi; bütün mühüm tikintilər, məbədlər buradadır, düşmən hücumları zamanı son sığınacaq yeri də bura imiş.

... Ossa və Pelion... Ossa – Fessaliyada bir dağ; bu dağ Olimpdən dərə ilə ayrılır, öz qolu ilə Pelion dağı ilə birləşir. Yunan mifologiyasına görə, Zevsin düşmənləri olan titanlar Ossa və Pelion dağını Olimp dağının üstünə qoyaraq, göyə qaldırmaq istəmişlər.

... 21 yanvar, vandemyer... prerial... – 21 yanvar 1793-cü ildə kral XVI Lüdovik edam edilmişdir. Vandemyer – VI hissənin qeydlərinə baxın. Prerial – Paris xalq kütlələrinin 1 prerialda (20 may 1795-ci il) termidor Konventinə qarşı olan son üsyan nəzərdə tutulur; üsyan nizami ordu tərəfindən yatırılmışdır; fəhlələr tərksilah edilmiş, ağ terror başlanmışdır.

Karmanyola Marselyezanı döyüşə çağırırdı. – Karmanyola – Tüilri sarayı alınan günlərdə və kral XVI Lüdovik həbs ediləndə (Avqust, 1792-ci il) Paris küçələrində qoşulan inqilabi nəğmə; bu nəğmə 1830 və 1848-ci illərdə aşağı təbəqələrin döyüş nəğməsi olmuşdur. Marsel könüllüləri tərəfindən 1792-ci ildə Parisə gətirilən Marselyeza isə sonralar

burjua-respublika hərəkatının bayrağı, Paris kommunasından sonra Fransa burjuaziyasının rəsmi himni olmuşdur.

Harmodi və Aristokiton, Brut, Hereas, Stefanus, Kromvel, Şarlotta, Korde, Zand – Harmodi və Aristokiton – Birinci cildin qeydlərinə baxın. Brut Yuni (er. əv. 85–42-ci illər) – Yuri Sezarı öldürən Roma aristokratları süi-qəsdçilərinin başçısı; XVIII əsrin sonunda, Fransa burjua inqilabı dövründə Brut respublika xeyirxahlığı nümunəsi kimi tərənnüm edilmişdir. Hereas Kassi – pretoriançı; Kaliqulanı öldürmüş, Romada respublikanı bərpa etmək istəmişdir. Şarlotta Korde – aristokratlardan olan bir qız; jirondist əksinqilabı ilə əlaqədar olmuş; 13 iyul 1793-cü ildə Maratı öldürmüşdür. Zand Karl – alman tələbəsi olmuş; 13 iyul 1819-cu ildə, casus hesab edilən mürtəce yazıçı Kotsebunu öldürmüşdür. Vyana konqresindən sonra, ağır irtica illərində Kotsebunun öldürülməsi Avropada azadlıq uğrunda göstərilən qəhrəmanlıq hesab edilirdi; bunu Puşkin “Xəncər” (1821) şərinə tərənnüm etmişdir.

“*Georgiklər*” – qədim Roma şairi Vergilinin (er. əv. 70–19-cu illər) əkinçilik haqqında didaktik poeması.

...*Zoil Homeri, Vize Molyeri, Pop Şekspiri, Freron Volteri təhqir edir.* – Zoil (er. əv. IV–III əsrlər) – yunan natiqi və filosofu; “İliada” və “Odiseya” poemalarını acı sözlərlə tənqid etmişdir, bununla da məşhurdur. Vize – fransız jurnalisti, Molyerin müasiri, onun ən qəddar düşmənlərindən biri olmuşdur. Pop Aleksandr (1688–1744) ingilis klassisizminin görkəmli şairi; 1721-ci ildə Şekspirin əsərlərini nəşr etməyə başlamış, yazdığı müqəddimədə böyük dramaturqa mənfi münasibət bəsləmişdir. Freron – mürtəce fransız jurnalisti, Volterin qəddar düşməni; Volter “Şotlandiyalı qız” pyesində ona gülmüşdür.

Sen-Lazar – qadın həbsxanası, islah evi və xəstəxana; yurdsuz, sərəri qadınlar, cinayət işləmiş qadınlar, fahişələr bura salınmış.

O, Sen-Jüst çox bənzəsə də, Anaxarsis Klotsa kifayət qədər oxşamurdu. Sen-Jüst – birinci cildin qeydlərinə baxın. Anaxarsis Klots (1755–1794) – filosof, publisist, XVIII əsrin sonunda Fransa burjua inqilabının siyasi xadimi, utopik “Ümumdünya qardaşlığı” layihəsinin (ümumdünya ateist respublikasının) müəllifi. Sen-Jüst burada, inqilabi vəzifənin mücəssəməsi kimi Anaxarsis Klotsa qarşı qoyulmuşdur.

Amfiksiyonların iclası ildə iki dəfə olardı: bir dəfə Delfada, allahlar məskənində, bir dəfə də Fermopildə qəhrəmanlar sərdabəsində. Amfiksiyon

– qədim yunan qəbilələrinin ittifaqı; bu qəbilələrin nümayəndələri şənlilik vaxtı məbədlərdən birinə (məsələn, delfadakı Apollon məbədinə) yığışar, ittifaqın ümumi məsələlərini müzakirə edər, üzvlər arasındakı mübahisələri yoluna qoyardılar. Fermopil – ikinci cildin qeydlərinə baxın.

Hersoq Sen-Simonun “Memuarları”. Hersoq de Sen-Simon (1675-1755) – yazıçı.

Onlar xanım Skarron kimi, yeməyi zarafatla... – Xanım Skarron (xanım de Mentonon da odur) – kral XIV Lüdovikin istəklisi, sonralar gizin arvadı olmuş, lap cavan vaxtında yazıçı Pol Skarronun arvadı imiş. Pol Skarron yoxsul və ağır xəstə olsa da, kübar cəmiyyətinin nümayəndələri tez-tez onun evinə yığışarlarmış; onları yazıçının və arvadının ağıllı söhbətləri cəlb edərmış.

Roland, Anjelikaya pislik etmək üçün məhv oldu. – İtalyan şairi Lodoviki Ariostonun “Qəzəbli Roland” (1532) poemasında orta əsr-fransız eposunun ənənəvi qəhrəmanı, şücaətli cəngavər Roland yüngülməzəcə Anjelikanın sevgisindən divanə olmuş gənc kimi təsvir edilir.

Aldebaran – Buğa bürcündə ən böyük ulduz.

Həm əbədi, həm də total olmaq mümkündür. Vulkan bunu təsdiq edir. Vulkan – Roma mifologiyasında od və peşə allahı, Olimpın əmirçisi (yunanlarda Hefest). Doğulanda anası onun çirkin olduğunu görüb, dənizə atmış, o, Lemnos adasına düşmüş, o vaxtdan da total olmuşdur.

Saturn bayramı – Qədim Romada Saturn allahı şərəfinə edilən bayram; bu bayramda Saturn naminə bir neçə gün xalq şənliyi və qonaqlıq olarmış, məbəd qarşısında qurban kəsilərmış.

Öz qılıncını Epidotun kədərli dühasına ithaf edən gənc spartalı kimi... *Epidot* – spartalıların Zevsə verdiyi adlardan biri (yun-mif.).

Klermon Tonner – Hersoq; Restavrasiya dövründə ən mürtəce siyasi xadimlərdən biri; 1823-cü ildən hərbiyyə naziri olmuş, 1827-ci ildə Parisin Sen-Deni civarında baş verən üsyanı amansızcasına yatırmışdır.

Jerar de Nerval (1808-1855) – fransız romantik şairi; övvəllər gənc Hüqoya yaxın olmuş, sonralar siyasi qiyamçılıqdan uzaqlaşmış, fantastika və mistikaya uymuşdur.

Falstafın xatirinə Sokratı atırsan... Sokrat – birinci cildin qeydlərinə baxın. Falstaf – Şekspirin bir neçə əsərinin personajı; həyasız, hazırca-vab, qarınqulu, şəhvətpərəst tipi.

Ved – qədim hinduların mifdən ibarət müqəddəs kitabı.

... *Marinyan ətrafında gedən vuruşmada I Fransiskin...* Marinyan – Lombardiyada bir kənd; bu kəndin yaxınlığında 1515-ci ildə Fransa kralı I Fransiskin qoşunu ilə İsveçrə qoşunu arasında iki gün qanlı vuruşma olmuş və o, fransızların qələbəsi ilə qurtarmışdır.

Yunan odu Arşimedi, qaynar qatran Boyardı bədnam eləmədi. Yunan odu – alovlanan xəlitə; qədim yunanlar bunu hərbi məqsəd üçün işlətmişlər. Romalılar tərəfindən mühasirə edilən Sarakuz şəhərinin əhalisi bundan istifadə etmişdir. Məşhur alim Arşimed də şəhəri müdafiə edənlərin arasında olmuşdur. Boyard – fədakar, mərd, fransız cəngavəri; onun qəhrəmanlığı əfsanəvi şəkil almışdır.

Bataqlıq şəhəri olan Lütəsiyanı da... – Parisə qədim zamanda Lütəsiya deyərmiş (Lütəsiya gəltd sözündəndir, bataqlıq deməkdir).

Teqlat – Falassar (Tiqlatpalasalar, e.ə. III-VIII əsrlər) – ikinci Assuri imperiyasının padşahı, amansız istilacı.

Leydenli İohann (1510–1536) – Anabaptistlərin plebey təriqətinin başçısı; Münster kommunasının alman feodalları qoşunlarından qəhrəmanca müdafiə edilməsinin əsas təşkilatçısı olmuş, ictimai bərabərlik məsələsinin dini və mistik fantaziyalarla əlaqələndirmək istəmişdir.

Mayotenlər – Parisin və Fransanın başqa şəhərlərinin yoxsul əhalisinin ağır vergi əleyhinə qaldırdığı üsyanın iştirakçıları; 1382-ci ilin yazında xeyli davam edən küçə vuruşmalarından sonra mayotenlər Parisi tutmuş, sarayları və monastırları dağıtmış, vergi yığanları öldürmüş, dustaqları həbsxanadan azad etmişlər.

Moren – mistik; illüminatlar təriqətinə mənsub olmuşdur. Katolik kilsəsi illüminatları amansızca təqib etmişdir. Moren 1663-cü ildə bir bədətçi kimi Parisdə diri-diri yandırılmışdır.

Tristan, Guşənişin Tristan, XI Lüdovikin baş hakimi (XV əsr); hədsiz dərəcədə amansız olmuşdur.

Düpra – kardinal; kral I Fransiskin (XVI əsr) baş naziri olmuş, mütəlqiyyəti möhkəmləndirmək məqsədilə amansız siyasət yeritmişlər.

IX Karl öz anası ilə... – IX Karlın anası Yekaterina Mediçi Karl həddibüluğa çatana kimi Fransanı idarə etmişdir; hügenotlar əleyhinə amansız mübarizə aparmışdır; 1572-ci ildə Gez hersoqları ilə bərabər Varfolomey gecəsini təşkil etmişdir.

Marmuzetlər (hərfi mənada rəzillər deməkdir) – fransız kralı VI Karlın (1380-1422) məsləhətçilərinə verilən ad. Onlar VI Karlın atası V Karlın yaxın adamlarından ibarətdi. VI Karl dəli olandan və onun əmisi hakimiyyəti ələ keçirəndən sonra marmuzetlərin bir hissəsi qovulmuş, bir hissəsi də həbsxanaya salınmış və öldürülmüşdür.

Flerüsün havada uçanları. Fransa respublikaçı ordusu Flerüs adlı Belçika kəndi ətrafında gedən vuruşmada (26 iyun 1794-cü il), düşmən qoşunlarının hərəkətini müşahidə etmək üçün doqquz saat ip ilə bağlı hava şarları tətbiq etmişdir. Bu hava şarlarına xidmət edən hissəyə “aerostyerlər” – havada uçanlar adı verilmişdir.

Klarens kimi Malvaziya şərabı çəlləyində batmaq... – rəvayətə görə, ingilis kralı IV Eduardın qardaşı York Hersoqu Klarens (XV əsr) parlament tərəfindən ölüm cəzasına məhkum ediləndə xahiş etmişdir ki, onu Malvaziya şərabı çəlləyində batırsınlar.

Gero Leandrın meyitini yumaqdan imtina edər... Gero – Afroditanın kahini (qadın), Leandrın sevgilisi, Leandr hər gecə Hellepontu (Dardaneli) üzə-üzə keçərək, onun yanına gəlmiş; bir gün fırtınaya düşərək məhv olmuşdur. Gero onun sahilə atılmış meyitini görüb, özünü qüllədən dənizə atmışdır (yunan mifologiyası).

Fisbi Piramı görəndə burnunu tutar... Piram və Fisba Ovidinin tərənnüm etdiyi aşiq və məşuq. Piram uğursuz bir təsadüf nəticəsində ələ zənn etmiş ki, Fisbanı aslan parçalamışdır, buna görə də özünü öldürmüşdür. Onun məşuqəsi Fisba bundan xəbər tutmuş, həmin xəncərlə Piramın cəsədi üstündə özünü öldürmüşdür.

Tirküü de Korsel – Restavrasiya və İyul mütləqiyyəti dövründə Fransa siyasi xadimi, liberal müxalifətin nümayəndəsi olmuşdur.

Kirvə Gilyeri – “Kirvə Gilyeri” adlı məşhur fransız nəğməsinin personajı; şən bir ovçu olmuşdur. Ağacdən yıxılıb qolunu sındırmış, ona köməyə gələn xeyriyyəçi qadınların hamısını minnətdarlıq əlaməti olaraq, öpmüşdür.

Titir – Vergilinin ilk ekloqasının personajı; çoban olmuş, qayın ağacı kölgəsi altında uzanmış halda təsvir edilmişdir.

Jeronta çevrilmiş bu Doranta... – Dorant – nəzakətli bir aşiq, Jeront – deyingən bir qoca (Molyer komediyalarının personajları).

Jıqon ana – bazar marionet teatrının personajı; on altı uşaq anası, çox ürəyüb-artmanı təcəssüm etdirir.

Feba və Feb – günəşi və ayı təcəssüm etdirir. (antik mifologiya)

Eponina və Sabin. Eponina – əfsanəvi Qall qəhrəmanı, Romaya qarşı üsyan qaldırmış qalların başçısı Sabinin arvadı. İmperator Vespasian Sabini ölümə məhkum edəndə, Eponina da könüllü olaraq onunla bərabər edam olunmağa getmişdir. Fransız şair və dramaturqları bu hadisədən öz əsərlərində dəfələrlə istifadə etmişlər.

Nestor – aqıl bir qoca, Pilo şahı, Troyaya qarşı hərbi yürüşün əsas iştirakçılarından biri (“İliada”).

Küjas gedən kimi səhnəyə Kamaço çıxırdı. Küjas Jak – fransız hüquqşünas alimi (XVI əsr); Kamaço – Servantesin “Don Kixot” romanının personajı, varlı-dövlətli kəndli; onun toyunda çox böyük kef məclisi qurulmuşdur. Fransada “Kamaçonun toyu” zərb-məsəl olmuşdur.

“Nəzakətli Hindistan” – fransız bəstəkarı Ramonun opera-baleti; əsər 1735-ci ildə Parisdə tamaşaya qoyulmuşdur.

Arkiraspidlər (“Gümüş qalxanlılar”). Makedoniyalı İskəndərin piyada qvardiyasının hissəsi; onlara fərqlənmə əlaməti olaraq gümüş qalxan verilmişdir.

Aldobrandini – Florensiyanın aristokrat nəsl; papa və bir neçə kardinal bu nəsiləndən çıxmışdır. Romanın civarında Aldobrandinilərdən birinin çox gözəl villası və bu villada qədim Roma freskası vardı, Freskada nikah ayininin üç vəziyyəti təsvir edilmişdir. Özü də “Aldobrandininin” adı ilə məşhurdur.

Hersoq Malboro – Con Çörçil Malboro (1650–1722) – ingilis generalı, XIV Lüdvik əleyhinə olan müharibələrdə iştirak etmişdir; şıq geyinmiş kübar cəmiyyəti adamı şöhrətini qazanmışdır.

Lord Seymur – lord Henri Seymur (1805–1860) – öz qəribə əxlaqı ilə ad çıxarmış Paris aristokratlarından biri; camaat arasında “lord-xuliqan” ləqəbi ilə tanınmışdır.

Yunanıstana Fespudin arabası. Fransaya Vadenin furqonu... Fespudin (er. əv. VI əsr) – yunan teatrının əsasını qoymuşdur. Onun əsərlərini aktyorlar Dionis şənliklərində arabada tamaşaya qoyarlarmış. Vade (XVIII əsr) – Fransada ədəbsiz nəğmələrin və musiqi komediyaların müəllifi olmuşdur.

Oradan Kolenin, Panarın və Pironun sözləri – Kole (1709–1783) və Panar (1674–1765) – məşhur vodevilçi və meyxanaçıları. Piron Aleksis

(1689-1773) – fransız şairi və komediyanəfisi, bazar teatrları dramaturqu, Volterin və ensiklopedistlərin düşməni.

Selimena – işvəkar kübar qadın, Alsestin məşuqəsi. (Molyerin “Mizantrop” əsəri)

Dafnis və Xloya – bir-birinə aşiq olmuş çoban və çoban qız, yunan yazıçısı Lonqun (II və IV əsrlər arasında yaşamışdır) eyni adlı romanının personajları.

Filemon və Bavkida – lap qoca vaxtlarına qədər bir-birini sevən, bir-birinə nəvaziş göstərən ər-arvad. (Ovidinin “Metamorfoza” əsəri)

Yeddinci dairə və göyün səkkizinci qatı – Dantenin “İlahi komediya” poemasının surətləri; yeddinci dairə cəhənnəmin ən dərin yerlərindən biri, başqa mənada, böyük əzab deməkdir; göyün səkkizinci qatı cənnətin qübbəsi, Allahın xətti olan yer, yeni xoşbəxtliyin zirvəsi.

Viktor Hüqo

DÜNYA ƏDƏBİYYATI KLASSIKLƏRİ

MÜNDƏRİCAT

Səfillər

Beşinci hissə
JAN VALJAN

(Tərcümə edəni: Beydulla Musayev)

<i>Birinci kitab.</i> Dörd divar arasında müharibə	7
<i>İkinci kitab.</i> Leviafanın bətni	99
<i>Üçüncü kitab.</i> Qəlbin qüdrətilə məğlub olmuş çirkab	120
<i>Dördüncü kitab.</i> Javer yolundan döndü	164
<i>Beşinci kitab.</i> Baba və nəvə	177
<i>Altıncı kitab.</i> Yuxusuz gecə	211
<i>Yeddinci kitab.</i> Əzabın ən ağır dəqiqələri	237
<i>Səkkizinci kitab.</i> Qaranlıq artır	265
<i>Doqquzuncu kitab.</i> Qatı zülmət, parlaq şəfəq	280
<i>Əlavə.</i> Səfillərin italyanca tərcüməsini Milanda nəşr edən cənab Daelliyə məktub	319

Paris Notr–Dam kilsəsi

(Tərcümə edəni: Mikayıl Rəfil)

<i>Birinci kitab</i>	327
<i>İkinci kitab</i>	375
<i>Üçüncü kitab</i>	424
<i>Dördüncü kitab</i>	453
<i>Beşinci kitab</i>	477
<i>Altıncı kitab</i>	502
<i>Yeddinci kitab</i>	547
<i>Səkkizinci kitab</i>	613
<i>Doqquzuncu kitab</i>	665
<i>Onuncu kitab</i>	697
<i>On birinci kitab</i>	766
<i>Şərhlər</i>	807

DÜNYA ƏDƏBİYYATI
KLASSIKLƏRI

Viktor
HÜQO

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ
ÜÇ CİLDDƏ

III CİLD

SƏFİLLƏR
V hissə

PARİS NOTR-DAM KİLSƏSİ

Çapa imzalanmışdır 11.03.2010. Format 60×90 ¹/₁₆. Ofset çap üsulu.
Fiziki çap vərəqi 51. Sifariş 38. Tiraj 7000.

"Şərq-Qərb" ASC-də çap olunmuşdur
Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17
Tel.: (+994 12) 374-75-62
Faks: (+994 12) 370-18-49
e-mail: sharq.qarb@gmail.com